

VALLABHĀCĀRYĀ'S SUBODHINĪ

ON

BHĀGAVATA X. 26-32

(Rāsālīl Chapters)

CRITICALLY EDITED AND TRANSLATED INTO GUJARATI

WITH INTRODUCTION, NOTES ETC.

BY

GOVINDLAL HARGOVIND BHATT, M. A.,

PROFESSOR OF SANSKRIT, BARODA COLLEGE,

AND

PUBLISHED BY

VADILAL NAGINDAS SHAH, B. A., LL. B.,

ADVOCATE, BOMBAY,

WITH THE FINANCIAL HELP FROM

RAO BAHADUR SHETH LALLUBHAI DAMODARDAS,

SHETH RAMDAS NATHUBHAI

AND

SHETH CHIMANLAL HARGOVINDDAS,

THE PROPRIETORS OF THE FIRM OF

SHETH HARAMCHAND ISHWARDAS, POONA.

Works by Prof. G. H. Bhatt

(under preparation)

- (1) English translation of Vallabhācārya's Anubhāṣya (Gackwad's Oriental Series).
- (2) Gujarati translation of Vallabhācārya's Anubhāṣya.
- (3) The System of Śuddhādvaita Vedānta.
- (4) The History of Śuddhādvaita Literature.
- (5) Gleanings through the works of Vallabhācārya.
- (6) Life of Vallabhācārya.
- (7) A critical edition of Śrī Vallabha's Commentary on the Bhagavadgītā.

Printed by Ramchandra Yesu Shedgo, at the 'Nirnaya Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay 2.

Published by Vadilal Nagindas Shah, B. A., LL. B., Advocate, Bombay.

म. ग. शास्त्रिसारकमालायां सप्तमो ग्रन्थाङ्कः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता

श्रीतामसफलप्रकरणसुबोधिनी

श्रीवटपत्तनस्यप्राध्यापक-

गोविन्दलाल हरगोविन्द भट्ट एम्. ए.

इत्येतेन संक्षेपे दिप्यन्त्यादिप्राप्यसाहित्यमूलकविवेचनपूर्वकमनूदिता ।

श्रीपुण्यपत्तनस्यश्रेष्ठिवर्यहृकमचन्द्रईश्वरदासकार्यालयस्य व्यवस्थापकानाम्-
रायबहादुर शेठ लक्ष्मभाई दामोदरदास-शेठ रामदास नन्धुभाई-
शेठ चीमनलाल हरगोविन्ददासेत्येतेषाम्-अयंसाहाय्येन

श्रीमोहमयीस्य

बाडीलाल नगीनदास शाह बी. ए. एल्. एल्. बी.

इत्येतेन च निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्रकाशिता ।

મ. ગ. શાસ્ત્રી સ્મારકમાલામાં પ્રકટ થયેલા ગ્રંથો

૧ શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્તપ્રદીપ (કર્તા-મ. ગ. શાસ્ત્રી)	૧-૮-૦
૨ દશમસ્કન્ધરાજસપ્રમાણપ્રકરણસુબોધિની (સંસ્કૃત)	૧-૦-૦
૩ પ્રથમસ્કન્ધસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૩-૦-૦
૪ દશમસ્કન્ધરાજસપ્રમેયપ્રકરણસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૨-૮-૦
૫ યુગલગીતસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૦-૪-૦
૬ દ્વિતીયસ્કન્ધસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૧-૦-૦
૭ દશમસ્કન્ધતામસફલપ્રકરણસુબોધિની (મૂલ સંસ્કૃત અને નીચે વિવેચન સહિત ગુજરાતી ભાષાન્વર)	૪-૦-૦

પુસ્તકો મળવાનું ટેફાણું

- ૧ પ્રકાશક, ત્રીજો મોરૂવાડો, મૂલેશ્વર, મુંબઈ, ૨
- ૨ પશ્ચિમ ગટ્ટુલાલજીનું મંદિર, થેયેડૂલ સ્ટ્રીટ, મૂલેશ્વર, મુંબઈ, ૨
- ૩ રા. રા. ગિરધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ, શુકસેલર, મોટામંદિર, મૂલેશ્વર, મુંબઈ, ૨
- ૪ પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય, નડિયાદ.
- ૫ વૈદ્યાનર શુક એજન્સી, મીઠાસઘી, પલિસત્રિજ, અમદાવાદ.
- ૬ રા. રા. રોઠ ચીમનલાલ હરગોવિન્દદાસ, વેતાઠ મેઠ, પુના સિટિ.

(સર્વ હક્ક અનુવાકદને સ્વાધીન)

શ્રીમદ્વલ્લભાર્યવિરચિત
તામસફલપ્રકરણસુબોધિની

સંશોધક અને અનુવાદક

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ, એમ. એ.,

સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક, વડોદરા કૉલેજ.

દ્રવ્યની સહાય કરનાર

પૂનાના ગોતોકવાસી શેઠ હકમચંદ ઈશ્વરદાસની પેઢીના

સંચાલકો

રાવબહાદૂર શેઠ લલ્લુભાઈ દામોદરદાસ,

શેઠ રામદાસ નથુભાઈ,

શેઠ ચીમનલાલ હરગોવિન્દદાસ.

પ્રકાશક

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ, બી. એ. એલ. એલ. બી., એડવોકેટ,
૬૮, ત્રીજો ભોધવાડો, ભૂદેશ્વર, મુંબઈ ૨.

૧ પ્રકાશકનું નિવેદન

૨ ભાષાન્તરકારનું નિવેદન

૩ ઉપોદ્ઘાત

૪ તામસફલપ્રકરણ સુબોધિની, મૂલ અને ભાષાન્તર

૧-૩૬૫

(૧) અધ્યાય ૨૬ : ગોપીજનો સાથે ભગવાનની રાસકીડનો આરંભ, ગોપીજનોનો ગર્વ અને તેથી ભગવાનનું તિરોધાન.

૧-૮૪

(૨) અધ્યાય ૨૭ : ભગવાનના તિરોધાનથી ગોપીજનોની ભગવદ્દીક્ષામાં તત્પરતા, ભગવાનની રોધ અને આન્તરદીક્ષા.

૮૫-૧૨૮

(૩) અધ્યાય ૨૮ : ગોપીગીત.

૧૨૯-૧૭૦

(૪) અધ્યાય ૨૯ : ગોપીજનોની દીનતાથી ભગવાનની પ્રસન્નતા અને પ્રાકટ્ય.

૧૭૧-૨૧૮

(૫) અધ્યાય ૩૦ : ગોપીજનો સાથે ભગવાનની રાસકીડ; પરીક્ષિતની શંકા અને શુકદેવજીએ કરેલું સમાધાન.

૨૧૯-૨૮૮

(૬) અધ્યાય ૩૧ : અન્યાયથી થતું દુઃખ, અને તેમાંથી મુક્ત કરનાર ભગવાન : સર્પના આસમાંથી નન્દનો ભગવાને કરેલો મોક્ષ : સુદર્શન નામના વિદ્યાધરનો સર્પયોનિમાંથી મોક્ષ : ભગવાન અને બલદેવજીનું જ્ઞાન અને રમણુ : શંખચૂડનો વધ.

૨૮૯-૩૧૬

(૭) અધ્યાય ૩૨ : યુગલગીત.

૩૧૭-૩૬૫

૫ ઉપદેશામૃત : શ્રીવૃક્ષસાચાર્યનાં વચનામૃતો.

૩૬૬-૩૯૮

૬ કારિકાનુક્રમણિકા.

૧

૭ શ્લોકાનુક્રમણિકા.

૨-૪

૮ ઉપન્યસત વાક્યોનું સંવિષ્ણ.

૫-૭

૯ શોધપત્ર.

૮

પ્રકાશકનું નિવેદન

ઈ સ ૧૯૨૨મા પરમપૂજ્ય ભગવદ્દર્મપરાયણ શાસ્ત્રીજી મગનલાલભાઈની સંપ્રેરણાથી પૂતાની શેઠ હકમચંદ ઈશ્વરદાસની મુપ્રસિદ્ધ પેઢીના પરમ ભગવદીય સંચાલકો—શેઠ હરગોવિન્દદાસ ઉચરચંદ, રા જ શેઠ લુગ્ગાઈ દામોદરદાસ વગેરે—ને દશમસ્કન્ધના તામસ ક્ષેષ પ્રકરણના શ્રીમુખોધિનીજીનું ગુજરાતી ભાષાન્તર છપાવવાની ઇચ્છા થઈ અને તે કાર્ય શાસ્ત્રીજીને જ સોંપ્યું. શાસ્ત્રીજીએ બહુ ભાષાન્તર તૈયાર કર્યું અને ગોપીગીત અને યુગલગીત એ બે ગીતો ઉપરના શ્રીમુખોધિનીજીનું ભાષાન્તર છપાવ્યું. પછીથી બીજા બવસાયમા પડવાથી શાસ્ત્રીજી આડી રહેલો બાગ છપાવી શક્યા નહિ. આખરે ઈ સ ૧૯૩૫મા મે મહિનામા તેમણે તામસક્ષેષપ્રકરણ-શ્રીમુખોધિની અને તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર સુરતના અનાવિદ્ય પ્રેસમા છપાવવાનો આરંભ કર્યો, પણ ભગવદ્દિગ્ધા-વશાત્ ઈ સ ૧૯૩૫ના જુલાઈમા તો શાસ્ત્રીજીનો ગોલોકવાસ થયો, અને મુદ્રણનું કાર્ય અટકી પડ્યું.

ઈ સ ૧૯૩૫મા ઑક્ટોબરમા રા જ શેઠ લુગ્ગાઈ દામોદરદાસ અને ગો વા શેઠ હરગોવિન્દદાસ ઉચરચંદના સંપૂર્ણ સહયોગથી, એ બે જણે ગો વા શાસ્ત્રીજીના વિદ્વાન ભ્રાતા શ્રી ગોવિન્દલાલ ભટ્ટને શાસ્ત્રીજીએ જે કામ માથે લીધું હતું તે કામ પૂર્ણ કરવાની વિનંતી કરી, અને તામસક્ષેષપ્રકરણ-શ્રીમુખોધિનીનું ભાષાન્તર ફરીથી સરલ ગુજરાતી ભાષામા કરવાનું આગ્રહપૂર્વક કહ્યું. આ બંને પરમ ભગવદીયોની સદિગ્ધાને માન આપીને તામસ-ક્ષેષપ્રકરણ-શ્રીમુખોધિનીનું સરલ ભાષામાં ભાષાન્તર કરવાનું કામ શ્રી ગોવિન્દલાલ ભટ્ટે સ્વીકાર્યું, અને તેમને બીજા અનેક બવસાયો હોવા છતાં તે કામ ભગવત્કૃપાથી પૂર્ણ પણ કર્યું. તેમણે મૂળ સુખોધિનીના ભાષાન્તર ઉપરાંત ટિપ્પણી, પ્રકાશ, લેખ, યોજના, કારિકાઈ વગેરે સાહિત્યનો ઉપયોગ કરીને કોસમા વિવેચન પણ આપ્યું છે.

અગ્રાસકોને સરલ પટે તેટલા માટે મૂલ સુખોધિનીની નીચે જ ગુજરાતી ભાષાન્તર છાપવામા આવ્યું છે. આ પ્રમાણે સામ્પ્રદાયિક સંસ્કૃત ગ્રંથો છાપવામા આવે તો વાચકોને ગ્રંથ સમજવામા વહી સરલતા પટે એ સ્વાભાવિક છે.

નિર્ણયસાગર પ્રેસ જેવા સર્વોત્તમ મુદ્રણાલયમા સર્વોત્તમ કારણ ઉપર આ ગ્રંથ ગ્રંથને છાપવાનો બધો ખર્ચ પરમ ભગવદીય રા જ શેઠ લુગ્ગાઈ દામોદરદાસ, રા રા શેઠ રામદાસ નચ્ચુભાઈ તથા રા રા શેઠ સીમનલાલ હરગોવિન્દદાસે થઈ ઉદારતાથી આપ્યો છે, તેને માટે તેમનો અન્ત કરણપૂર્વક અત્યંત આભાર માનવામા આવે છે. આજ રાત્રીએ છીએ કે અન્ય સામ્પ્રદાયિક ધર્મિક સંજ્ઞાનો આ પ્રમાણે મુદ્રિતમાર્ગના ઉત્તમ સાહિત્યને ઉત્તેજન આપશે.

નિર્ણય સાગર પ્રેસના વ્યવસ્થાપકોએ આ કાર્યમા રસ લઈને ધૈર્યથી જે ઉદારતા દર્શાવી છે તેને માટે તેમનો અન્ત કરણપૂર્વક આભાર માનવામા આવે છે. આ અનુવાદ ચંપુવ સુદિને ઉપયોગી નિવડશે એવી અનિવાર્ય સાર્થે તેને શ્રીમદાચાર્યચરણના અનન્ય ભક્ત ગોલોકવાસી શાસ્ત્રી મગનલાલદાસ શ્રીમદાચાર્યચરણના ચરણ કમળમાં સમર્પવામા આવે છે.

૬૮, નીચે સોઈલાકે, બૌરચર,
ગુજાઈ,
તા ૨૫-૧૦-૪૩

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ,

ભાષાન્તરકારનું નિવેદન

—૧૭૭૭૭૭—

તામસફલપ્રકરણુ જોવા મહત્વના પ્રકરણની સુગોષિનીનું ભાષાન્તર કરવાનો જે અવસર સંયોગવશાત્ મને મળ્યો તેમાં અગવદિવશ જ કારણબૂત છે એમ મને લાગ્યા છે. પરમપૂજ્ય ગુરુવર્ય જો. વા. શાસ્ત્રીજી મળતલાલ-ભાઈએ દશમસ્કન્ધના પહેલાં અગ્રીસ અધ્યાયનું સવિવેચન ભાષાન્તર કરેલું હતું. તેમનો ગોઠોકવાસ ન થયો હોત તો તે ભાષાન્તર ઘણા સમય પહેલાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું જ હોત; પણ અગવદિવશથી તેમનો ઇ. સ. ૧૯૪૫ના જુલાઈની ૧૮મી તારીખે ગોઠોકવાસ થયો, અને આ અન્યને છપાવવાની આર્થિક સાહાય્ય આપનારાઓની એવી ઇચ્છા થઈ કે મારે પોતે જ ફરીથી સ્વતંત્ર રીતે સારલ ભાષામાં ભાષાન્તર કરવું અને નિર્લેશસાગર પ્રેસમાં ઉત્તમ રીતે છપાવવું.

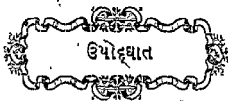
ઈ. સ. ૧૯૩૬ના મે મહિનામાં ભાષાન્તર કરવાનું કામ મેં હાથ ઉપર લીધું; પરંતુ ત્યાર પછી ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી મારી પ્રકૃતિ ઘણી શિથિલ રહેલી હોવાથી અને ધીલું કાર્યો આવી પડવાથી ભાષાન્તરનું કામ આગળ ચાલી શક્યું નહિ. અગવદ્વૃષ્ઠિથી ચાટલે વર્ષે પણ તે કાર્ય પૂર્ણ થાય છે તેવી મને પોતાને તો ઘણો આનન્દ થાય છે.

શ્રીવિદ્વનાથજીની ટિપ્પણી, શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રકાશ, શ્રીવલ્લભજીનો રોગ, લાલુભટ્ટજીની યોજના, નિર્ભયરામ ભટ્ટનો કારિકાર્ય અને અન્ય સ્વતંત્ર લેખોનો ઉપયોગ કરીને શ્રીસુગોષિનીના રહસ્યને સમજાવવાને માટે ભાષાન્તર ઉપરાંત વિવેચન પણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને ભાષાન્તરને સમજાવવામાં અનુકૂલતા થાય તે માટે વિવેચન, નીચે ટિપ્પણરૂપે ન મૂકતાં, ભાષાન્તરની સાથે સાથે જ કૌંસમાં મૂકવામાં આવ્યું છે.

તામસફલપ્રકરણુસુગોષિનીમાં અને તેના ઉપરના બધા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જ્યાં જ્યાં મને પોતાને સંક્રાંતિ ત્યાં ત્યાં મેં જો. વા. શાસ્ત્રીજીએ કરેલા ભાષાન્તરની મદદ લીધી છે અને તેથી તેમનું ત્રણ સ્વીકારતાં મને ઘણો આનન્દ થાય છે. તે ઉપરાંત સમગ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો, પરમ ભગવદ્વીય ધીરજલાલ મજાસ સાંકલીઆ અને વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ, જે અને ગુરુબ્રહ્માઓએ ચાનેકવાદ પત્રથી અને સાક્ષાત્ મારી સંક્રાંતિનું જે સુંદર સમાધાન કર્યું છે તેને માટે તેમનો હું અન્તાઃકરણપૂર્વક આભાર ગાનું છું. આ અન્ય પ્રસિદ્ધ જ્ઞામાં જે અસાધારણ વિભક્ષ થયો છે તે ધૈર્યથી સહન કરવા માટે ખૂબના રોઠ હકમચંદ ઇન્દ્રદાસની પેઢીના સંચાલકોનો પણ મારે આભાર માનવો ઘટે છે. અંતમાં નિર્લેશસાગર પ્રેસના મેનેજર જે અસાધારણ ઉદારતા દર્શાવી છે તેને માટે હું તેમનો આભારી છું.

“શાકુન્તાલ”,
જારીવાવ રોડ, વડોદરા,
તા. ૧૦-૧૦-૪૩

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ.

ઉપોદ્ધાત

શુદ્ધાદૈત વેદાન્તમાં ચાર પ્રસ્થાનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે: વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવત.

તેમાં પહેલા પ્રસ્થાનમાં જે સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તેનો નિરાસ બીજા પ્રસ્થાન વડે કરવાનો છે. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવત ત્રણ પ્રસ્થાનોના સંદેહનું નિરાકરણ કરે છે અને તેથી તેનું ગૌરવ વધે છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. ગાયત્રી વેદમાતા છે અને ત્રણેય વેદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવત પણ વેદતુલ્ય જ છે તે દર્શાવવાને માટે પહેલા સ્તોકમાં જ વેદમાતા ગાયત્રીનો અર્થ બીજા રૂપે આપવામાં આવેલો છે. એટલું જ નહિ પણ વસ્તુતઃ ગાયત્રી બીજ છે, વેદ વૃક્ષ છે અને શ્રીમદ્ભાગવત ફલ છે, અને આ ફળનું વર્ણન આરમ્ભના ત્રીજા સ્તોકમાં જ કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારે ભગવાન વેદમાતાની સમાધિશાખા-શ્રીમદ્ભાગવત-દર્શનસાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન લીધે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના ચાર સ્કન્ધો છે અને ત્રણ પ્રશ્નિત અધ્યાયો બાદ કરીએ તો એકંદરે ત્રણસો બીસ અધ્યાયો છે. આ ચાર સ્કન્ધોમાં ભગવાનનાં ચાર ઓચંચોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, અને તેથી શ્રીમદ્ભાગવત સામ્રાટ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ કારણથી જ શ્રીમદ્ભાગવત ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરે છે કે 'સ્વીદં હૃદયસ્તર્જનં પુરણં હૃદયેષુ સ'. આનંદરૂપ ભગવાનની આનંદરૂપ લીલા દર્શ પ્રકારની છે અને તેનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કન્ધથી ચારમા સ્કન્ધ સુધીમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારવર્ણન છે અને દ્વિતીય સ્કન્ધમાં સાધનવર્ણન છે. આ રીતે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ ભગવાન છે, આ જ કારણથી શ્રીમદ્ભાગવત ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરે છે કે 'શાસ્ત્રે દુષ્ટેષુ પ્રકરણેષુ વાક્યે પેદ્યસુ'. દુષ્ટાં સ્વથા જાવજવિરોધેન મુચ્યતે ॥ શાસ્ત્ર, સ્કન્ધ, પ્રકરણ, અધ્યાય, વાક્ય, પદ અને અક્ષર એ સાત અર્થોને લાગુ પડે તે સમન્વય કરે તે સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. આ સાત અર્થોમાંના પહેલા ચાર અર્થ ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલા છે, અને બાકીના ત્રણ શ્રીમુખોત્તિની છાંયમાં આવેલાં છે. આ પ્રકારે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજવા માટે શ્રીમદ્ભાગવતને રચેલા બે શ્લોકો-ભાગવતાર્થપ્રકરણ અને શ્રીમુખોત્તિની છાંય ઉપયોગી છે અને તેથી નેટલા પ્રમાણમાં આ બે મનોનું અધ્યયન કરવામાં આવશે તેટલા પ્રમાણમાં શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજશે.

પ્રથમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનું દક્ષિણ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં અધિકારનું વર્ણન છે. દ્વિતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનું વામ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં સાધનનું-સાધનનું-વર્ણન છે. તૃતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ બાહુ છે અને તેમાં સર્વેલીલાનું વર્ણન છે. ચતુર્થ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામબાહુ છે અને તેમાં વિસર્ગલીલાનું વર્ણન છે. પચમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સાયળ છે અને તેમાં સ્થાનલીલાનું વર્ણન છે. છઠ્ઠો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ સાયળ છે અને તેમાં યોગલુલીલાનું વર્ણન છે. સપ્તમ સ્કન્ધ ભગવાનનો દક્ષિણ હસ્ત છે અને તેમાં ભિત્તિલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અષ્ટમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સ્તન છે અને તેમાં મન્વન્તર લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. નવમો સ્કન્ધ ભગવાનનો વામ સ્તન છે અને તેમાં પ્રિયાનુક્રમા લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. દશમ સ્કન્ધ ભગવાનનું દુધ છે અને તેમાં નિરોધનીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. કેટલાક વિચારકો દશમ સ્કન્ધને ભગવાનનું મુખ માને છે. અગિયારમો સ્કન્ધ એ ભગવાનનું શ્રીમસ્તક છે અને તેમાં મુક્તિલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. બારમો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ હસ્તક છે અને તેમાં આકર્ષણલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

દશમ સ્કન્ધમાં એકંદરે ૮૭ અધ્યાયો છે, કારણ કે શ્રીવલ્લભાચાર્યે ૧૨-૧૪ એ ત્રણ અધ્યાયોને પ્રશ્નિત માને છે. આ બધા અધ્યાયોને બે વિભાગમાં ભૂંચી નાખવામાં આવ્યાં છે- (૧) પૂર્વાર્ધ અને (૨) ઉત્તરાર્ધ. પૂર્વાર્ધમાં ૧-૪૬ અધ્યાયો છે, ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં ૪૭-૮૭ એમ ૪૧ અધ્યાયો છે. શ્રીમદ્વાયંચરણે અધ્યાયોનાં પણ, સિવધને જનુમરીને, પ્રકરણો પાડ્યાં છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:-

પ્રકરણની સંખ્યા	અધ્યાય	પ્રકરણનું નામ	અધ્યાયની સંખ્યા
(૧)	૧-૪	જન્મ	૪
(૨)	૫-૧૧ ૧૨-૧૮ ૧૯-૨૫ ૨૬-૩૨	તામસ { પ્રમાણ પ્રમેય સાધન ફલ	૨૮
(૩)	૩૩-૩૯ ૪૦-૪૬ ૪૭-૫૩ ૫૪-૬૦	રાજસ { પ્રમાણ પ્રમેય સાધન ફલ	૨૮
(૪)	૬૧-૬૭ ૬૮-૭૪ ૭૫-૮૧	સાત્ત્વિક { પ્રમેય સાધન ફલ	૨૯
(૫)	૮૨-૮૭	અર્થ	૬
			૮૭

આ પ્રમાણે દશમસ્કન્ધમાં પાંચ પ્રકરણો છે અને સીમહાપ્રભુજી દશમસ્કન્ધની મુળોચિનીના અર્થકર્તા જ આ પાંચ પ્રકરણમાં વર્ણવેલા ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે, અને પશ્ચાદ્ હૃદયે મમ એ પ્રમાણે ‘હૃદય’ પદનો પ્રયોગ કરીને દશમસ્કન્ધ ભગવાનનું હૃદય જ છે એમ સૂચવતા હોય એવું જણાય છે.

પહેલાં—જન્મ—પ્રકરણમાં ચતુર્મૂર્તિ ભગવાનનું વર્ણન હોવાથી આરંભ અધ્યાયો છે. તામસ અને રાજસ એ બન્ને પ્રકરણોમાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એમ વિભાજ છે; અને તે દરેક વિભાજમાં સામાન્ય રીતે ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ભગવાનના છ ધર્મોનું અને ધર્મી ભગવાનનું વર્ણન હોવાથી સાત અધ્યાયો છે. સાત્ત્વિક લોકોને પ્રમાણની અપેક્ષા હોતી નથી તેથી સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં માત્ર પ્રમેય, સાધન અને ફલ એમ ત્રણ જ વિભાજ છે; અને તે દરેક વિભાજમાં પહેલાંની માફક સાત અધ્યાયો છે. પાંચમા—અને છેલ્લા—ધર્મ અથવા ગુણ પ્રકરણમાં ભગવાનના છ ગુણોનું પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી છ અધ્યાય છે.

દશમ સ્કન્ધમાં ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ બધી લીલાનાં પૈરિણામે ભક્તોને પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થઈ ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે, એટલે આખા દશમસ્કન્ધને ‘અર્થ’ નિરોધ છે.” શ્રીધરના અભિપ્રાયે આ સ્કન્ધનો અર્થ આશ્રય છે, જ્યારે યોગપદેવના અભિપ્રાયે આ સ્કન્ધનું તાત્પર્ય કુદ રાત્નઓનો તોડ છે. આચાર્યવરજી આ બન્ને અભિપ્રાયોનું દશમસ્કન્ધની મુળોચિનીની કારિકાઓમાં અને ભાગવતાર્થજિનેન્ધમાં સુન્દર ખજાન કરે છે, અને આખા દશમસ્કન્ધનું તાત્પર્ય નિરોધમાં જ છે એમ સિદ્ધ કરે છે.

જગતની એકર-સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારનાં મનુષ્યો હોય છે. આ ત્રણ પ્રકારના ભક્તોના સ્વભાવમાં ઘણો ભેદ હોય છે, અને ભગવાન પોતે યજ્ઞ દંડાણ અને અકિલકર્મા હોવાથી આ ત્રણ પ્રકારના ભક્તોના સ્વભાવમાં ફેરફાર કર્યા વિના જ તેમના સ્વભાવને અનુકૂલ જ કર્યો—લીલા—પોતે કરે છે, અને તેથી ભગવાનની પણ ત્રણ પ્રકારની લીલા સંભવી શકે છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ ફેરવવો એ શક્ય નથી, એટલે સ્થિતસ્થ મતિચિન્તનનીયા એ ન્યાયે ભગવાન ભક્તના સ્વભાવને જ અનુકૂલ ચર્ચિત્વ છે. ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ભગવાનનો આ લીલા-પ્રકાર વર્તમાન યુગમાં પણ આદર પામે એવો છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

જન્મપ્રકરણ પછી તરત જ સાત્ત્વિક અને રાજસપ્રકરણ ન આવતાં તામસપ્રકરણ આવે છે તેથી કોઈને જરા આશ્ચર્ય થાય; પણ તેમાં એક ગૂઢ રહસ્ય રહેલું છે. પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ ફલ છે, બીજું નહિ, એ ભક્તિ-માર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે, અને બીજા પદાર્થોને જે ફલ કહેવામાં આવે છે તે તો પુરુષોત્તમસ્વરૂપના સમ્બન્ધને લીધે જ કહેવામાં આવે છે. સાત્ત્વિક લોકોને જ્ઞાનમાં વચેરે નિદિતતાઓમાં રમિ હોય છે. રાજસ લોકોનું ચિત્ત હંમેશાં વિક્ષિપ્ત હોય છે અને તેથી લોકિક અને અલોકિક કર્મના વ્યાસંગથી સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ સવાનો સંભવ હોય છે, એટલે તેમનો સારી રીતે નિરોધ ચર્ચિત્વનો નથી. તામસ લોકો મુગ્ધ હોય છે અને તેથી દુઢ આચારી હોય છે, અને તેને પરિણામે તે લોકો જે પદાર્થનો આશ્રય કરે છે તેને છોડતાં નથી. આ ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવમાં ભગવાનને કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર કરવો નથી. દવે મજામાં રહેનારા ભક્તોનો ભગવાનના સ્વરૂપ વિશે એવા પ્રકારનો ભેદ ચર્ચિત્વો

હતો કે ભગવાનના સ્વરૂપથી અન્ય પદાર્થનો—ભગવાને જ ઉપરેશોલા ધર્મનો પણ—તેમણે સ્વીકાર કર્યો નહિ, એટલું જ નહિ પણ આગળ જ્ઞાનનો પણ તેમણે અસ્વીકાર કર્યો નહિ. આ પ્રમાણે તામસ ભક્તોમાં જ સર્વે રીતે નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. આ કારણથી જગજ્ઞાનો અને આ પ્રકરણને તામસ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી, પુણિભાર્ગ મર્યાદામાર્ગથી વિપરીત છે એ જણાવવાને માટે પણ આ પ્રકરણને તામસ કહેવામાં આવ્યું છે. વાસ્તવિક રીતે તો આ જગજ્ઞાનો નિર્ગુણ જ છે. ભગવાન પોતે જ શ્રીમદ્ભગવતમાં જ્ઞાસ કરે છે કે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય મત્તા ભક્તોનું ઠલાણુ કરી શકતાં નથી, અને મારા ભક્તોની દૃષ્ટિએ સ્વર્ગ અને નરક એ બંને સરખાં છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી સિદ્ધ થતો મોક્ષ પણ ભક્તોની દૃષ્ટિએ નરકના જેવો છે, અને તેથી જ્ઞાનમાર્ગ ભક્તિમાર્ગ કરતાં ઉત્તરતો છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. જગજ્ઞાનોને એકલા ભગવાનમાં જ વિશુદ્ધ લાવ હતો, એટલે તેઓ સર્વના કરતાં અધિક છે એ શાસ્ત્રસિદ્ધ બાજત છે. જગજ્ઞાનો બહો છે કે ભગવાન બાપક છે, આત્મા છે, અને તેથી પોતાના હૃદયમાં રહેલા જ છે, છતાં પણ ભગવાનનું બહાર પ્રકટ થતું સ્વરૂપ જ તેમની દૃષ્ટિએ મુખ્ય છે, અન્તરાત્માદિ સ્વરૂપ નહિ. આ પ્રમાણે જગજ્ઞાનોની કર્મ, જ્ઞાન, વિદિતભક્તિ વગેરેમાં આસક્તિ નથી, પણ તેમનો આગ્રહ ફક્ત ભગવાનના બહાર પ્રકટ થયેલા સ્વરૂપમાં જ છે, અને તેમનો આગ્રહ, જગતના તામસ લોકોની માફક, ઘણો દૃઢ છે, તેથી જ તેમને તામસ કહેવામાં આવેલા છે. વળી, મર્યાદામાર્ગથી ભક્તિમાર્ગ વિવશ્યલ છે અને તેથી ભક્તિમાર્ગમાં સ્ત્રીઓ મુખ્ય છે, અને મર્યાદામાર્ગમાં મુક્તિનો પ્રતિભાવ કરનાર બે કામ છે તે જ કામ આ ભક્તિમાર્ગમાં ભગવત્પ્રાપ્તિ કરાવે છે એ જણાવવાને માટે જેનું ફલ (અલોકિક) કામ જ છે એવી ભગવાનની લીલા આ તામસપ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવેલી છે. વળી, મર્યાદામાર્ગમાં વિદિત ભક્તિથી ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે, ત્યારે આ ભક્તિમાર્ગમાં (ભગવત્) કામને વશ થવાથી જ દીનતા આવતાં પ્રભુ પ્રકટ થાય છે અને આ પ્રકટ થયેલા પ્રભુમાં કામચાલને અનુસરતો—વિધિને અનુસરતો નહિ—જેઠ થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાના વગેરે દેવો પણ સાધનોદ્વારા બે ભગવાનન્દ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તે ભગવાનન્દ ભગવાન નિરસાધન મંજુભક્તોને કાઢી ન શકે એ આવે છે, અને તેથી આ નિરસાધન તામસભક્તો સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એમ નિરસદેહ સિદ્ધ થાય છે. બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે હાથીનું દૃશ્યત આપવામાં આવેલું ભેલાથી ભગવાન પોતે જ કામને વશ થઈને ‘ભક્તોની સમીપ આવે છે, અને પહેલાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે કામથી પ્રકટ થયેલા પ્રભુમાં ભક્તોનો જોડ થાય છે. આ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગ વગેરે અન્ય માર્ગોમાં સંતવતું નથી. આ બધાં કારણોથી તામસપ્રકરણ સૌથી પહેલું ગાપવામાં આવ્યું છે.

તામસ પ્રકરણના બીજા અવાન્તર. પ્રકરણને ફલપ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. તામસ પ્રકરણના ત્રીજા અવાન્તર—સાધન—પ્રકરણમાં પાંચ પ્રકારની વિદ્યાનું—સાધનોનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (૧) મનુષ્યનાં દેહ, પ્રતિય વગેરે બે પદાર્થો છે તે બંધાને વિનિયોગ ભગવાનમાં જ કરવાનો છે, પોતાને માટે નહિ, એ નિર્લેપ પ્રથમ પ્રકારની વિદ્યા છે. (૨) દેહનો નિર્વાહ કરવાને માટે અને પ્રાણ વગેરેના ધર્મો સિદ્ધ કરવાને માટે પણ મનુષ્ય પોતે સમર્થ હોય તો પણ તે પ્રયોગનોને માટે પ્રશુની જ પ્રાર્થના કરવી બેધર, બીજા કોઈની નહિ. પ્રભુ હોકમાં અલોકિક કરતા નથી, ભગવાનના અનુયદથી જ ભગવદ્ભાવ થાય છે, સાત્ત્વમાં જણાવેલાં સાધનો કરવાથી નહિ, આ નિર્લેપ બીજા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૩) ભગવાનથી અન્ય કોઈનું ભજન કરવું નહિ; બીજાનું ભજન કરવાનો ધર્મ પરંપરાથી ચાલુ આવેલો હોય છતાં પણ ભગવાનની હ્મણ યાતાં તે પ્રમાણે ન કરવું. આ નિર્લેપ ત્રીજા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૪) બધી અવસ્થામાં ભગવાનની જ સેવા કરવી; ભગવાન કંડિવશકમાં છે અને તે પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરે છે જ. આ નિર્લેપ ચોથા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૫) ભગવાનનું માહાત્મ્ય તલ્લીને તેમનામાં પરમ જોડ રાખતો અને ભક્તો સર્વથી અધિક છે. આ નિર્લેપ પાંચમા પ્રકારની વિદ્યા છે. સાધનમાર્ગમાં બે પ્રમાણે વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ, અને ભક્તિ એ પાંચ પ્રકારની વિદ્યા છે તે પ્રમાણે લીલાસ્થ ભક્તોમાં પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેનું પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન છે, તેનું પાંચ પ્રકારનું કર્મ પણ છે. (૧) યોગીજનોએ બે કલ્યાણી મન, પૂજન વગેરે કર્યું તે ભગવત્કામને લીધે પરંપરાથી ભગવાનની સેવારૂપ જ કર્યું; આ પ્રથમ પ્રકારનું કર્મ છે. (૨) યોગોગ્રી ભયારે કુપાથી પીડિત થવા ત્યારે કુપાની શાન્તિને માટે તેમણે ભગવાનની જ પ્રાર્થના કરી; એટલે આ પ્રાર્થનારૂપી કર્મ દ્વિતીય પ્રકારનું કર્મ છે. (૩) નન્દરાયણ વગેરેએ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા હન્દરાયણનો લાભ કર્યો અને સેવનનાથ કર્યો; આ ત્રીજા પ્રકારનું કર્મ છે. (૪) હન્દ્રની દૃષ્ટિથી જગજ્ઞાનો ત્યારે જનુ જ આકૃષ્ટ બાકુષ થઈ ગયાં ત્યારે તેમણે ભગવાનનું જ શરણુ સોંપ્યું; આ પ્રમાણે શરણે જવા રૂપી કર્મ ચતુર્થ પ્રકારનું કર્મ છે. (૫) નન્દરાયણનાં વાક્યોથી યોગોનો સંદેહ દૂર થયો અને તેમણે મહાત્મ્યચતુર્થક જોડયુગ કર્મ કર્યું; આ કર્મ પાંચમા પ્રકારનું છે.

આ બધાં શબ્દોનો કયાં પછી લક્ષિતો ઉદ્દેશ થાય છે અને ત્યાર પછી ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણવાળા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનરૂપીને ફક્ત છે તે મળે છે. આ પૂર્ણ ભગવાન ફક્ત છે. અને તેનું વર્ણન ચતુર્થ પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલું છેવાથી આ પ્રકરણને ફક્ત પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે.

ફક્ત પ્રકરણમાં એકંદરે સાત અધ્યાયો છે. અહીં ઐશ્વર્ય વગેરે ગુણોનો ક્રમ નથી, કારણ કે આ પ્રકરણમાં પ્રથમ ફક્ત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને તેથી ક્રમનો ભંગ થોપવું નથી, પરંતુ વચમાં જ ભોગમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું સુખ પણ થાય છે. આ પ્રકરણમાં રમણરૂપી ફક્ત દાન કરવાનું છે. રમણ એ પ્રકારનું હોય છે; એક રૂપથી અને બીજું નામથી. ભગવાને રૂપથી એ રમણ કહ્યું તેનું વર્ણન પાંચ અધ્યાયમાં છે, કારણ કે રૂપનાં પાંચ અંગો છે; (૧) આત્મા, (૨) મન, (૩) ઇન્દ્રિય, (૪) પ્રાણ અને (૫) શરીર. ભગવાને નામથી એ રમણ કહ્યું તેનું વર્ણન બે અધ્યાયમાં છે, કારણ કે નામના—સંબંધના—બે ભેદ છે: પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ. આ પ્રમાણે એકંદરે ફક્ત પ્રકરણના સાત અધ્યાયો થાય છે.

તેમાં પહેલા અધ્યાયમાં ભગવાનના ઐશ્વર્ય નામના ગુણનું વર્ણન છે, ઐશ્વર્ય એટલે સ્વતંત્રતા. કરવાનું, ન કરવાનું અને અન્યથા કરવાનું એ સામર્થ્ય તેનું નામ ઐશ્વર્ય. ચેલુની નાદદ્વારા બોલાવીને વાક્યોથી ઘેર ભવાની પ્રેરણા કરવાનું ભગવાનનું એ સામર્થ્ય તે ઐશ્વર્ય છે; ભગવાનના વાક્યથી જોખીજનો ઘેર ન ગયાં તે ભગવાનનું 'ન કરવાનું' સામર્થ્ય છે, અને જોખીજનોને ગર્વ થતાં ભગવાન એ તિરોહિત થઈ ગયા તે 'અન્યથા કરવાનું' ભગવાનનું સામર્થ્ય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના સામર્થ્યરૂપી ઐશ્વર્યનું વર્ણન પહેલા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. બીજા કેટલાક વિચારકો બીજી રીતે ભગવાનનું ઐશ્વર્ય સમજાવે છે. ભગવાને નાદ કરીને જોખીજનોને એ બોલાવ્યાં તે 'કરવાનું' સામર્થ્ય; ઘેર ભવ એ પ્રકારે ઉપદેશ આપનારાં વાક્યો વડે જોખીજનો ઘેર ન ગયાં તે 'ન કરવાનું' સામર્થ્ય; ભગવાનની આજ્ઞાનું હોલન કરવારૂપી એ હોય તેને ગુણ બનાવવાથી તેમાં ભગવાનનું 'કરવાનું' સામર્થ્ય રહેલું છે; અને જોખીજનોને ગર્વ થતાં ભગવાન અત્યંત હિંમત થઈને પણ અન્યથા કરવાને સમર્થ છે, એટલે તેમાં 'અન્યથા કરવાનું' સામર્થ્ય રહેલું છે.

બીજા અધ્યાયમાં ભગવાનના ધીર્ય નામના ગુણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવેલાં બાકીનાં દોષ હોવા છતાં પણ ભગવાને તેમનો ત્યાગ કર્યો નહિ. આ સર્વોત્કૃષ્ટ લક્ષિતાર્થનો ઉપદેશ કરવાને માટે શરીરથી રમણ ન થતાં મનથી અથવા વાણીથી ભગવાન લક્ષ્મીને રમણ કરાવે છે એ અજ્ઞાનવાને માટે ભગવાને પરીક્ષામાં પણ રમણ કહ્યું, અને તે રીતે પોતાનો ધર્મ પ્રકટ કર્યો.

ત્રીજા અધ્યાયમાં રમણનું સાત કરાવનારાં જોખીજનોનાં વચનો ભગવાનના ધર્મનું વર્ણન કરે છે, તેથી આ અધ્યાયમાં ભગવાનના વેદ્ય નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ચતુર્થ અધ્યાયમાં ભગવાનના શ્રી નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એક જ વાર જોય ન થાય એટલા માટે ભગવાન પોતે પ્રકટ થયા અને લક્ષ્મીના અન્તઃસ્પર્શના સંતોષને માટે બોલ્યા; અને તે રીતે બાકીની રમણરૂપી આપત્તિ તેમણે નિવારણ કહ્યું અને તે પ્રકારે પોતાનો શ્રી નામનો ગુણ પ્રકટ કર્યો.

પાંચમા અધ્યાયમાં છ ગુણરૂપી સ્વામિનીઓ સાથે ભગવાને પોતાના રસાત્મક સ્વરૂપ વડે રમણ કહ્યું અને તેથી ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ચતુર્થ અધ્યાયમાં ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવરૂપી, 'શ્રી' ધર્મનું વર્ણન 'કયાં પછી રમણની આશરણકતા' હોય છે; અને વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન એ બે રમણમાં પ્રતિબંધ કરનારાં છે એટલે પાંચમા અધ્યાયમાં ક્રમપ્રાપ્ત વૈરાગ્યનું નિરૂપણ ન કરતાં ભગવાનના રમણનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન વિના બીજાં વધાય પડાંથીનો ત્યાગ કરવો એનું નામ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈરાગ્ય. ભગવત્સ્વરૂપરૂપી ફક્ત પ્રાપ્ત થયા પછી જ ભગવાન જ ઉત્તમ છે એનું જ્ઞાન થવાથી ભગવાનથી અન્ય પદાર્થોનો ત્યાગ સંભવી શકે છે. પુષ્ટિમાર્ગીય જ્ઞાન એટલે ભગવાનના ગુણોનું જ્ઞાન કરવું તે. આ પણ ભગવાનની પ્રાદુર્ભાવશામાં સંભવનું નથી, ફક્ત વિરદશામાં જ સંભવે છે. એટલે જ્ઞાનનું પણ નિરૂપણ પદેમાં થઈ શકે એમ નથી.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાનના વૈદ્યાન્ય નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. હૃદયલતાથી પણ એ અવેષજન કરી કરવામાં આવે 'તો પરિણામે દુઃખ આવે છે; તેમાં ભગવાન ઉદાસીન રહે છે; તેમાં પણ ભગવત્સાથ ભગવાન જ તે બધાને દુઃખમાંથી મુક્ત કરે છે અને તે રીતે બાકી અન્યાયરૂપી કર્મનો ત્યાગ કરે છે. મર્વાદા—રમણમાં પણ સંબંધનું સંબંધ રહેલો હોવાથી ભગવાન ઉદાસીન છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે, તેથી આ અધ્યાયમાં વૈરાગ્યનું જ નિરૂપણ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાનના જ્ઞાન ધર્મનું વર્ણન છે. વિરહાવસ્થામાં ગોપીજનો ભગવાનના શુભોનું ગાન કરે છે અને શુભગાન એ જ્ઞાનરૂપ છે. તેથી આ અધ્યાયમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

આ પ્રમાણે કૃષ્ણપ્રકરણમાં ભગવાને તામસ ભક્તોને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરીને તેમનો સમ્પૂર્ણ નિરોધ સિદ્ધ કર્યો છે. ભગવાન પોતે રસસ્વરૂપ છે એમ ઉપનિષદોમાં કહેવામાં આવેલું છે. ભગવાન આનન્દમય છે અને જીવન-ઓને આનન્દ આપે છે. જે જીવના ઉપર ભગવાન કૃપા કરે છે તેને પોતે ભગવાનન્દનું—સ્વરૂપાનન્દનું—દાન કરે છે. ભગવાનન્દ એ વિષયાનન્દ અને પ્રજ્ઞાનન્દથી ભિન્ન છે અને શ્રેષ્ઠ છે, અને તેથી પુરિષાર્થમાં તેને જ પરમ ક્ષુ-તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આ પરમક્ષુ ભગવાનના અનુમુલક વિના મળી શકતું નથી.

ભગવાન રસાત્મક છે, અને બધા રસોમાં શુંગાર શ્રેષ્ઠ રસ છે; એટલે ભગવાન શુંગારરસાત્મક છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ શુંગારરસનો દેવતા વિષ્ણુ છે એ દહીકૃત પણ ભગવાન કૃષ્ણના રસાત્મક સ્વરૂપને સમર્થન આપે છે. કૃષ્ણનો વૌગિક અર્થ પણ સદાનન્દ થાય છે. આ રસાત્મક પ્રભુની બધી લીલા રસમય ક્ષેત્ર એ સ્વાભાવિક છે; અને તેમાં રાસલીલા તો નિરોધ રસસ્વરૂપ ક્ષેત્ર એ સમગ્ર શકાય એવી બાબત છે.

ભગવાને ગોપીજનોની સાથે જે રમણુ કર્યું તેને આપણે સામાન્ય રીતે રાસલીલા કહીએ છીએ. રાસલીલાનું વર્ણન એકલા ક્ષીમદ્ભાગવતમાં જ છે એમ નહિ, પણ હરિવંશ, કામવૈવર્તપુરાણ, કામપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, ભવિષ્યો-તરપુરાણ, અર્જુનસંહિતા, ભાસરચિત્ર આવચરિત નાટક વગેરે સહિત્યમાં પણ મળી આવે છે. અલબત્ત, આ બધાં વર્ણનો એક જ પ્રકારનાં નથી; તેમાં કૃત્રિક વિકાસ થયો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રના મનોમાં રાસક, નાટ્યરાસક અને દહીસક એ ત્રણનાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો આપવામાં આવેલાં છે. જોજ અને શારદાતનય એ કામશાસ્ત્રના લેખકોના અભિપ્રાયે રાસક અને નાટ્યરાસક એ તૃતીયા એ ભિન્ન પ્રકાર છે. રાસકનું લક્ષણ આપતાં તેઓ કહે છે કે પોહરા દાવરામણે વાં યસિસુસ્તન્તિ નાયિકાઃ । અર્થાત્ જેમાં ૧૬, ૧૨ અથવા ૮ નાયિકાઓ પિપ્પડી, શુંપકા, લેલક અને લતા એ ચાર પ્રકારે તૃત્ય કરે છે તેને રાસક કહેવામાં આવે છે; ત્યારે નાટ્યરાસકમાં એક પ્રકારનું તૃત્ય ક્ષેત્ર છે અને તેમાં સ્ત્રીઓ ચોક્ષ અભિનય અને તૃત્યથી રાતની કૃતિઓનું અનુકરણ કરે છે. શારદાતનયના ભાવપ્રકાશનમાં નાટ્યરાસકના અનેક પ્રકારો આપવામાં આવેલા છે. અભિનવગુપ્ત નાટ્યશાસ્ત્રની દીક્રામાં પ્રાચીન લેખકોનો અભિપ્રાય આપે છે. આ અભિ-પ્રાય પ્રમાણે કૃષ્ણે ગોપીઓની સાથે જે તૃત્ય કર્યું તેના જેવા તૃત્યને રાસ કહેવામાં આવે છે. હરિતાચાર્ય નાટ્યશાસ્ત્રના ચતુર્થ અધ્યાયમાં તૃત્યનું મહત્ત્વ દર્શાવીને લાસ્ય અને તાણ્ડલ એ બે પ્રકારનું વર્ણન કરે છે. આ જ સ્થળે અભિનવ-ગુપ્ત પોતાની દીક્રામાં રાસક, દહીસક વગેરેનો નિર્દેશ કરે છે અને સત્વરું ચિરન્તનૈઃ એ પ્રમાણે કહીને પ્રાચીન લેખકનો અભિપ્રાય આક સ્થોકમાં આપે છે, તેમાંના બે સ્થોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

મપ્દલેન મુ મચ્ચં દહીસકમિતિ સ્મૃતન ।

પક્ષસ્ત્ર મુ નેતા સ્યાદ્રોપસ્ત્રીણાં યથા હરિઃ ॥

અનેકમર્તકીયોર્મ્યં ચિત્તાલ્લયાન્વિતમ્ ।

આચતુષ્પદિયુગલાદ્રાસકં મચ્ચુનેદત્મ્ ॥

પછીથી અભિનવગુપ્ત કહે છે કે યતે પ્રવચ્ચા સ્મૃતાત્મકા ન નાટ્યાત્મકનાટકાદિવિલક્ષણાઃ । અર્થાત્ મપ્દલાકારે જે તૃત્ય થાય અને કૃષ્ણ અને ગોપીઓની માફક જેમાં એક નેતા ક્ષેત્ર તે દહીસક કહેવાય છે; અને જેમાં અનેક—ચોસક યુગલ સુધી—નર્તકીઓ અનેક પ્રકારના તાલ અને લય સાથે તૃત્ય કરે છે તે રાસક કહેવાય છે અને તે મચ્ચુ અને ઉદ્ધત એ બે પ્રકારનું છે. આ તૃત્યાત્મક પ્રબન્ધો નાટ્યાત્મક નાટકોથી ભિન્ન નથી. જોજ પણ પોતાના શુંગારપ્રકાશ નામના મનોમાં અભિનવગુપ્તે આપેલા દહીસકના લક્ષણ જેવું જ લક્ષણ આપે છે. (યન્મપ્દ-લેન તૃત્ત્વં સ્ત્રીણાં દહીસકં મુ સત્ત્વાદુઃ । તપ્રૈકો નેતા સ્યાદ્રોપસ્ત્રીણમિય મુપરિઃ ॥) સાહિત્યર્પણકાર વિશ્વાનાથ કહે છે કે રાસક અને નાટ્યરાસક એ બે નાનાં નાટકો છે અને તેમાં અંગિ, સંધિઓ, નયો, રસ, વૃત્તિઓ, નાયક અને નાયિકાઓ ક્ષેત્ર છે; તેમાં તૃત્યનું સ્થાન બહુ ઓછું ક્ષેત્ર છે; ત્યારે દહીસકમાં એક અંક, સાતથી દસ સુધી નાયિકાઓ, કેસીકૃત્તિ, બે સંધિઓ અને કેવિરેવત જેવું સંચીત ક્ષેત્ર છે. શારદાતનય પણ આજેજ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. નાટ્યર્પણમાં પ્રથમ ચાર રૂપકોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને પછીથી જીવન તેર રૂપકોનાં નામો આપવામાં આવેલાં છે, અને આ ચારીમાં દહીસક, રાસક અને નાટ્યરાસક છે. દેવમન્દ કાવ્યનુશાસનમાં કાવ્યની ચર્ચા કરતાં પ્રેક્ષ અને કાવ્ય એ બે કાવ્યના ભાગ આપે છે. પ્રેક્ષના પાંચ પાઠા પાંચ અને એવ એવ મે

વિભાગ છે, અને જેમાંથી યજ્ઞા પ્રકાર જણાવવામાં આવેલા છે. તેમાં હહીસક અને રાસકની ગણના કરવામાં આવી છે. તેનાં બધાંજે આપવાને માટે અભિનવગુરુ જે શ્લોકોનાં અવતરણે આપ્યાં છે તે જ શ્લોકોનાં અવતરણે આપતાં હેમચંદ્ર કહે છે કે...ચિરન્તનૈવકાનિ ।

આ પ્રમાણે રાસ અને હહીસક એ બે પ્રકારનાં નૃત્યો છે, અને કાલક્રમે તે નામનાં બે પ્રકારનાં નાટ્યો પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. કૃષ્ણની કીડા પ્રાચીન કાળમાં હહીસક તરીકે જોળખાવવામાં આવતી હતી, જ્યારે રાસકનું લક્ષણ અતિ સાધારણ આપવામાં આવેલું છે. સમય જતાં કેટલાંક પુરાણોમાં આ બંનેનો ભેદ ખૂબી જવામાં આવ્યો છે. હહીસક અને રાસ એ બંનેમાં રાસ પ્રધાન હોય છે જ, રાસગોષ્ઠી પણ ખરી, તેથી સ્વાભાવિક રીતે આ ભેદ જુલાઈ ગયો હતો. આજે આપણા સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણે હહીસક અને રાસનો ભેદ મ્યાનમાં રાખતા નથી; અને કૃષ્ણની લીલાને રાસલીલા તરીકે જ જોળખીએ છીએ. હરતાચાર્ય નાટ્યશાસ્ત્રમાં હહીસક કે રાસના નામનો નિર્દેશ પણ કરતા નથી, તેથી અભિનવગુરુને પ્રાચીન લેખકોના શ્લોકોનું અવતરણ આપીને તે ન્યૂનતા દૂર કરવી પડે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ચૌથા શતકમાં યદ્યગચેલા વાસ કવિના 'વાલચરિત' નામના નાટકમાં હહીસકનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. ત્યાર પછી હરિવંશમાં પણ કૃષ્ણની કીડાનું વર્ણન લેવામાં આવે છે, અને ત્યાર પછીના સાહિત્યમાં તો પહેલાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે રાસકીડાનું વર્ણન સ્થળે સ્થળે લેવામાં આવે છે. આગળ જતાં રાસના બે પ્રકાર—તાલારાસ અને લઘુતાલારાસ અથવા દાંડિયારાસ—અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે, અને તેનો નિર્દેશ પ્રાકૃતસાહિત્યમાં કરવામાં આવ્યો છે.

હવે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં રાસની આવના કેવી રીતે આવી તે વિચારીએ. તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શ્રદ્ધાનન્દ-વક્ત્રીમાં પરમાત્માનું સુંદર વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, અને વેદાન્તદર્શનના ઇતિહાસમાં આપણને જણાય છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યે આ વર્ણનનું નેટકું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે તેટલું બીજા કોઈ આચાર્યે દર્શાવ્યું નથી. તેને પરિણામે પર-શ્રદ્ધાના રસાત્મક સ્વરૂપનો સિદ્ધાન્ત શુદ્ધાદૈત્વેદાન્તમાં જ લેવામાં આવે છે, અને તે પ્રકારે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યનું સ્થાન અનુપમ છે. શ્રદ્ધાનન્દવક્ત્રીમાં પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે કે પ્રદર્શિત્ પરને પ્રાપ્ત કરે છે. પરમાત્મનું લક્ષણ આપતાં તે ઉપનિષદ કહે છે કે સર્વ જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં ગુહ્યાયં પરમે વ્યોમન સ્તોડ્યુતે સર્વોન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિત્તા ।—પરમ આકાશમાં રહેલા સહ, જ્ઞાન અને અનન્ત બ્રહ્મને જે જાણે છે તે વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મની સાથે સર્વ કામોનો ભોગ કરે છે. પછી અત્રમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમયનું વર્ણન આપ્યા પછી ઉપનિષદ કહે છે કે રસો વૈ સઃ । રસં હોવાયં લઘ્વાનન્દી મયતિ । કો હોવાન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્ પદેપ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્ । ઇપ હોવાનન્દયતિ । અર્થાત્ પરમાત્મા રસસ્વરૂપ છે, અને આ રસાત્મક શ્રદ્ધાને પ્રાપ્ત કરીને આ જીવ આનન્દ ભોગવે છેઃ એ હૃદયપ્રકાશમાં રસરૂપ આનન્દ ન હોય તો કયો જીવ પોતાનો પ્રાણ ધારણ કરી શકે ? ખરેખર, આ રસરૂપ ભગવાન જ જીવોને આનન્દ આપે છે. આ પ્રમાણે રસાત્મક પરમાત્મા આનન્દસ્વરૂપ છે, જીવનો પ્રાણ ધારણ કરે છે, હૃદયપ્રકાશમાં સ્થિતિ કરે છે અને જીવોને આનન્દ આપે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હૃદયમાં રહેલી અને જીવોને આનન્દ આપનારો જે આનન્દ તે જ રહ્યો છે. આ પ્રસંગે સ્વાભાવિક રીતે ઉપનિષદમાં આનન્દની ગણના કરવામાં આવી છે, અને આ ગણના તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અતિ મહત્ત્વની છે. ઉપનિષદમાં મનુષ્યના આનન્દથી આરંભ કરવામાં આવ્યો છે, અને ત્યાર પછી મનુષ્ય-ગન્ધર્વો, દેવગન્ધર્વો, પિતૃગ્રી, દેવો, બ્રહ્મ, બૃહસ્પતિ અને પ્રજાપતિના આનન્દની ગણના કરવામાં આવી છે; અને છેવટે શ્રદ્ધાના આનન્દનો નિર્દેશ છે. આ પ્રમાણે શ્રદ્ધાનો આનન્દ બધા પ્રકારના આનન્દનાં શ્રેષ્ઠ છે એમ શિદ્ધ થાય છેઃ અને પ્રદર્શિત્ આ રસસ્વરૂપ આનન્દમય શ્રદ્ધાને પ્રાપ્ત કરે છે અને તેમની સાથે અનેક પ્રકારના ભોગ ભોગવે છે. ૩૬ (૧. ૨. ૨૨) અને મુદ્ ૩૩ (૩. ૨. ૩) ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવેલું છે કે—

માયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેધયા ન યદુના શ્રુતેન ।

યમેધીય વૃણતે તેન લભ્યસ્તસ્યેપ આત્મા વિવૃણુતે સન્ સ્વાન્ ॥

(આ પરમાત્મા પ્રવચન, મેધા અને યદુ વિદ્યાથી પ્રાપ્ત કરી શકાતા નથી; પણ તે જેનું વરણ કરે છે—અર્થાત્ જેના ઉપર તે કૃપા કરે છે—તે જ જીવ તેમને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; અને પરમાત્મા તે જ જીવ આગળ પોતાનું સ્વરૂપ—રસાત્મક આનન્દમય સ્વરૂપ—પ્રકટ કરી દે છે.) જીવોએ ઉપનિષદમાં આવેલી સાદૃશ્યવિદ્યામાં પરમાત્માનું વર્ણન આપવામાં આવેલું છે. સાદૃશ્ય મર્યાદિ સર્વે સ્વદિવં બ્રહ્મ તજ્જલાનિતિ શાન્ત ઉપાસીત ધા. ઉ. ૩. ૧૪. ૧. (ખરેખર ! આ સર્વ બ્રહ્મ છે, તેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેમાં જગતનો લય થાય છે અને તેના બંધ જગતનું અસ્તિત્વ છે. આ પ્રમાણે શાન્ત પુરુષે શ્રદ્ધાની ઉપાસના કરવી) એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને શ્રદ્ધાનું વર્ણન આપતાં કહે છે કે સર્વેકમાં સર્વેકામઃ સર્વેગ્મયઃ સર્વેરસઃ સર્વમિદમમ્યાત્મોડ્યાપચ્ચનાદર ઇપ મ યાત્માન્તર્દૈવ્ય યત્ત્વૈત્તમિતિઃ મેલામિત્તમ્મિતાસીતિ । ધા. ઉ. ૩. ૧૪. ૪ (સર્વ કર્મબાળે, સર્વ કામ-

વાળો, સર્વ મન્વવાળો, સર્વ રસવાળો, આ સર્વ જગતને આપી રહેનારો, ન બોધનારો, અર્થેન—આ આરા દ્વયમાં રહેલા આત્મા છે, આ બ્રહ્મ છે. સરણ પાછી હું તેમાં પ્રવેશ કરીશ.) આજળ જતાં પણ જાતીય ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તદૈક્ષત યદુ સ્વાં પ્રજાયેય છે. ઉ. ૬. ૨. ૩ (સત્ પદાર્થે—પરમાત્માએ—વિચલ્ય કે હું બહુ શાંત અને સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરું.) ૧ળી, બુદ્ધદારણ્યક ઉપનિષદના પ્રથમ અધ્યાયના ચતુર્થ શ્લોકમાં પુરુષવિધ પરમાત્માનું વર્ણન છે. તેમાં સ્થિતિ કેવી રીતે થઈ તે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ત્યાં કૃતિ કહે છે કે સ્વ એ નૈવ રેતે, તસાદેકાકી ન રમતે, સ દ્વિતીયમેન્દ્રત્. બુ. ઉ. ૧. ૪. ૩ (તે પુરુષવિધ પરમાત્માને ખરેખર ગમ્યું નહિ, તેથી એકલા પુરુષને ગમ્યું નથી. તે પરમાત્માએ બીજાની ઇચ્છા કરી.) પરમતત્ત્વને માટે બ્રહ્મ, પરમાત્મા, ભગવાન ઇત્યાદિ શબ્દો લુટે લુટે રથળે લુટી લુટી દૃષ્ટિએ વાપરવામાં આવેલા છે, પણ તે બધાં જ નામોની પાછળ એક જ ભાવના રહેલી છે. પરબ્રહ્મને માટે બનારે કૃષ્ણ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો ત્યારે કૃષ્ણ શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ પણ પરમ-તત્ત્વની મૂળ ભાવનાને અનુસરીને જ કરવામાં આવ્યું. કૃષ્ણ શબ્દનું આપ્યાન કરતાં મહાશ્વારત કહે છે કે—

રુપિર્મૂલાચક્રઃ શમ્યો યઃચ નિર્વૃત્તિવાચકઃ ।

વિષ્ણુસ્તદ્વાવયોગાચ કૃષ્ણો ભવતિ સામ્યતઃ ॥ (V. L. કાવતઃ)

(ઉલોગપર્વ, ૬૮. ૫. બાણદારકર ઇન્દ્રિયુટ આવૃત્તિ.)

અર્થાત્ કૃષ્ણનો અર્થ સત્તા છે અને જાનો અર્થ શુભ અથવા જ્ઞાનન્દ છે. એટલે કૃષ્ણ+જ=કૃષ્ણજનો અર્થ સદાનન્દ થાય છે. ઝોપાણ પૂર્વે તાપનીય ઉપનિષદના ચાર્ણમાં આ શ્લોક બીજા સ્વરૂપમાં લેવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે:

રુપિર્મૂલાચક્રઃ પ્રોક્તો યઃચ નિર્વૃત્તિવાચકઃ ।

તયોરૈક્યં પરં બ્રહ્મ કૃષ્ણં ઇત્યભિધીયતે ॥

પણ બન્ને શ્લોકોનું તાત્પર્ય એક જ છે. નાચયલુ, વસુદેવ વગેરે શબ્દોનું નિર્વચન પણ મૂળ ભાવનાને અનુસરીને જ કરવામાં આવેલું છે. તૈત્તિરીય, કંક, મુણ્ડક, જાતીય, બુદ્ધદારણ્યક વગેરે ઉપનિષદોમાં આવેલાં બ્રહ્મવિધક વર્ણનોનો શ્રીવલ્લભાચાર્યે સમન્વય કર્યો છે અને તેમાંથી જ રસાત્મક જ્ઞાનન્દમય બ્રહ્મની રાસની ભાવના ઉદ્ભવી છે. રાસમાં રસ મુખ્ય છે, અને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ રસાત્મક છે, એટલે ‘રાસ’ શબ્દ ઉપનિષદમાં વાપરવામાં આવ્યો નથી છતાં પણ તેની ભાવના લેવામાં આવે છે. અર્થાત્ જે જીવના ઉપર પરમાત્મા અનુગ્રહ કરે છે તે જીવ પરમાત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી તેમની સાથે વિવિધ કામ લોગવે છે—આ ભાવના ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ છે; અને આ જ ભાવના ઉપર શ્રીવલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત રહેલો છે. બીજા આચાર્યોએ આ પ્રકારનો સમન્વય કર્યો નથી અને તેથી ઉપનિષદમાં રહેલા પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તને તેઓ ન્યાય આપી શક્યા નથી.

ઉપનિષદમાંથી ઉદ્ભવેલી રાસભાવનાને પ્રવાહ પછીના સાહિત્યમાં સ્પષ્ટસ્પષ્ટ રૂપમાં આલુ રલો છે, પણ ભગવતના દશમસ્કન્ધમાં તેનું સિકક્ષિત સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે લેખમાં આવે છે, અને અહીં તેણે સિવાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

ભગવાનના લેણાદનું જવાલુ યતાં કેટલાંક ઝોપીજનો મુખ્ય થયાં અને પોતપોતાનું કામ મૂકી દઈને ભગવાનની પાસે આવ્યાં, બીજાં કેટલાંક ઝોપીજનોની એવી ભાવના હતી કે ભગવાન બર છે અને અમે અસિદ્ધારિકાઓ છીએ. આ ભરેલાવનાને લીધે તેમના હૃદયમ્બીજનોએ ભગવાનની પાસે જતાં તેમને અટકાવ્યાં; એટલે આ ઝોપીજનોએ વરમાં રહીને જ અલુગ્યો મીંચીને કૃષ્ણનું જ્ઞાન કરતાં કરતાં પોતાના મુલુમય દેહનો જ્ઞાન કરીને મુદિત મેળવી. ભગવાને પોતાની પાસે આવેલાં ઝોપીજનોને ઘેર જવાનો ઉપદેશ—મર્થાદામાર્ગનો ઉપદેશ—દસ શ્લોકમાં આપ્યો; પણ તે ઉપદેશ ઝોપીજનોને ગળે ઉતર્યો નહિ. ઝોપીજનોએ ભગવાનને અગ્નીઆર શ્લોકીમાં મુંદર ઉત્તર આપ્યો અને તેમાં આત્મધર્મનું—પુષ્ટિમાર્ગનું—સ્વરૂપ સમલભ્યું. ઝોપીજનોના આ ઉત્તરને પુષ્ટિમાર્ગની ભૂમિકા તરીકે ગણવામાં આવે છે, અને તેથી શીમહાપ્રભુજી તેને અંબે કહે છે કે તાર્સાં વાલો જયન્તિ દ્ધિ—ઝોપીજનોનાં વચનોનો ખરેખર વિજય છે. આ ઉત્તરમાં ઝોપીજનોના સર્વાત્મસાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તેથી ઝોપીજનોની એકતા સિદ્ધ થાય છે. ઝોપીજનોના ઉત્તરથી ભગવાન અતિ પ્રસન્ન થાય છે અને પોને જ્ઞાતમારામ લેવા છતાં પણ કૃપા કરીને તે ઝોપીજનોને રમણ કરાવે છે. આ રમણમાં અનેક પ્રકાર હતા. ભગવાને અનુદદ કરીને ઝોપીજનોને ‘રમણ કરાવ્યું, તેથી ઝોપીજનોને મદ થયો, અને તેના પરિણામે ભગવાન ત્યાં જ અન્તર્દિત દર્શનવા. ભગવાનના તિરોધાનથી ઝોપીજનો ભગવાનની લીલામાં તાપર થયાં અને તેમની સોધમોગ કરવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે કરવાથી ઝોપીજનોએ રસનો અનુભવ વુંદર કર્યો, અર્થાત્ તેમણે જ્ઞાનતદ્વિજા કરી. આમાં રસાસક્તિ, ભગવાનની કિષ્ણ, સર્વનો અશ્વાવ અને ભગવાનના મુણેનું જાન—આ ચાર વસ્તુઓ લેવામાં આવે છે. ઝોપીજનો અન્વપૂર્વા—શુતિરૂપા—નિર્મુલુ અને સાર્ત્વિક વગેરે લેદથી દસ પ્રકારનાં છે; અને અન્વપૂર્વા—કુમરિકા—ઝોપીજનો નિર્મુલ

અને 'સાસ્વિકાદિ લોકેષો નવ પ્રકારનાં છે. (અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોમાં તામસતામશી વૃથ નથી એટલે તેમાં દસ પ્રકારને બદલે નવ પ્રકાર છે.) આ યોગલૂપ પ્રકારનાં ગોપીજનો ભગવાનને પ્રિય થાય એવી રીતે યોગલૂપ પ્રકારે યોગલૂપ મ્લોકમાં સ્તુતિ કરે છે. આ સ્તુતિને ગોપીગીત કહેવામાં આવે છે, અને તે તરવરાત અને કામ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. ગોપીજનોની નિસ્સાધનતા અને દીનતા ભેદને અનવાન ફરીથી પ્રકટ થયા. આથી સિદ્ધ થયું કે બકનોની દીનતા એ એક જ વસ્તુ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન છે. ભગવાનના પ્રાકટ્યથી ગોપીજનોને ઘણો આનન્દ થયો અને તેઓ વિવિધ બેદાગ્યો કરવા લાગ્યાં. ભગવાન તેમને લઈને યમુનાના તીરે પધાર્યા. ગોપીજનોએ ભગવાનને માટે પોતાનાં વસ્ત્રોનું આસન બનાવ્યું, અને ભગવાન તે આસન ઉપર બિરાજ્યા. ગોપીજનોએ તેમને ભગવાનના ગણ પ્રકારો વિષે પ્રશ્ન કર્યો અને ભગવાને તેનો ઉત્તર પણ આપ્યો અને કહ્યું કે હું પોતે તો આ ગણ પ્રકારના ભગવાનથી અતીત છું, તમે મારે માટે જ લોક, વેદ અને હૃદયગીતો લખ કરેલો છે, અને તમારૂં ચિત્ત મારામાં રહે એટલા માટે હું પરોક્ષ તમારૂં ભજન કરતાં તિરોહિત થયો હતો; તમે મારી સાથે નિર્દોષ ભજનથી બેઠાજોલાં છે, તમારા ઉપકારનો બદલો મળવાના આયુષ્યથી પણ હું વાળી શકું એમ નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનનાં વચન સ્વણ કરવાથી ગોપીજનોનો તાપ દૂર થયો, અને ભગવાને પ્રસન્ન થઈને રાસક્રીડાનો આરંભ કર્યો. ભગવાન અને ગોપીજનો તુલ્ય કરવા લાગ્યાં. સૌં ગોપીઓ અને આઠ કૃષ્ણ એ પ્રમાણે રાસમાં તુલ્યો ગારેલ થયો. તે સમયે હૃદયગીતોનો નાદ થયો, પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ, ગન્ધર્વોએ ભગવાનના નિર્મલ શરતું ગાન કર્યું. રાસમયક્રમમાં તુલ્યથી કંકણો, વૃષ્ટિ વગેરે અલંકારોનો ખનિ પણ થવા લાગ્યો. તુલના અનેક પ્રકારે થયા. ભગવાન કૃષ્ણની ક્રીડાનાં દર્શન કરીને આપ્તરાગ્યો અને ચન્દ્ર મુખ્ય થઈ ગયાં. ભગવાને ગોપીજનોનાં એટલા જ પોતાનાં સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને, આત્માશરમ હોવા છતાં પણ, લીલાથી તેમની સાથે રમણું કર્યું. પછી ભગવાને ગોપીજનોની સાથે જળમાં પ્રવેશ કર્યો અને ગચ્છેન્દ્રલીલાનો સ્વીકાર કરીને રમણું કર્યું. આ પ્રમાણે ભગવાને શરદ્ નાતુની રાત્રીઓનું સેવન કર્યું, અને પોતાનામાં જ વીર્યનું સ્થાપન કર્યું. અરુણોદય થતાં ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જળાબી ઘેરવા કરી; તેથી હરિપ્રિયા ગોપીજનો પોતાની ઇચ્છા નિરુદ્ધ પણ પોતપોતાને ઘેર ગયાં.

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવતમાં ભગવાનની રાસલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ભગવાને પ્રસન્ન થઈને ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને પણ દુર્લભ, 'વાસ્તવિક' રીતે તો અઘરા વગેરેને પણ દુર્લભ, એવી લીલા પોતાના આનન્દને માટે લોકમાં પ્રકટ કરી છે અને આ લીલા સર્વ પ્રકારના લોકોને ઉપકાર કરનારી છે.

જે પ્રમાણે ભગવાન નિલ છે તે પ્રમાણે ભગવાનની લીલા અને તે લીલાના પદાર્થો પણ નિલ છે. શ્રીવિદ્યાનાથજીએ પોતાના વિદ્યમપટન માંમના ગ્રન્થમાં લીલાનું નિલત્વ અનેક પ્રમાણો આપીને સિદ્ધ કરેલું છે. તે પ્રમાણો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧)

જયતિ જનનિવાસો દેવકીજન્મવાદો

યદુવરપરિપ્તલૈર્દોર્મિસ્વભ્રમમ્ ।

સ્થિરચરવૃજિનઙ્ગઃ સુસ્થિતધીમુક્તેન

મજપ્રુરપનિતાનાં વર્ધયન્કામદેવમ્ ॥ (ભાગવત ૧૦. ૮૭. ૪૮)

મનુષ્યોમાં જેમનો નિવાસ છે, દેવકીથી જેમનો જન્મ થયો છે એમ કહેવા પડતું છે, સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓના પાપનો જે નાશ કરે છે, તે ભગવાન ઉત્તમ યદુઓની સભામાં પોતાના સેવકોરૂપી પાદુદ્વારા અધર્મનો નાશ કરતા, અને સુંદર સ્થિતવાળા પોતાના શ્રીમુખથી મજ અને નજરની રીતોના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતા જ્યાં પામે છે. આ મ્લોકમાં જયતિ એ પ્રમાણે વર્તમાન પ્રયોગ કરીને શુકદેવજી કસ્યન્ અને વર્ધયન્ એ બે વર્તમાન કૃદંતોનો પ્રયોગ કરે છે, અને તે દ્વારા સૂચવે છે કે ભગવાનની બધી લીલાઓ વર્તમાનકાળમાં પણ ચાલુ જ હતી. અને આ વાત લીલાનું નિલત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો જ મદી શકે એમ છે, અન્યથા નહિ.

(૨)

પ્રાપ્તિ સન્તિ નામાનિ રૂપાણિ ચ સુતસ્ય તે ।

ગુણપદ્મોનુરૂપાણિ લામ્પ્યં વેદ નો જનાઃ ॥

(ભાગવત ૧૦. ૮. ૧૬)

તામરાપ્રવળા શુભ અને કર્મને અનુરૂપ અનેક નામો અને રૂપો છે; તે બધાં હું જાણું છું. સાક્ષીને ભજુતા નથી. ભગવાનનું નામ પાડવાને પ્રસંગે મર્ગાશય ઉપરનો મ્લોક જોણે છે અને તેમાં સન્તિ ૫૬ વડે ભગવાનનાં અનેક નામો અને રૂપો વર્તમાન કાલમાં પણ છે એમ સૂચવ કરે છે. આ ઉપરથી જણાવે છે કે ભગવાનનાં નામો પણ નિલ છે.

(૩) તા યાં વાસ્તુવ્યુદ્દમસિ ગમ્યૈ યત્ર ગાયો મૂરિશ્ચહ્ના અયાસઃ ।

અગ્રાહ તદુદ્દગાયસ્ય વૃણ્ણઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરિ ॥

(અર્ચેદ ૨. ૨. ૨૪)

તમારાં ઘેનાં—શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રનાં, અથવા તો શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓનાં—તે પ્રસિદ્ધ ધામો, સ્થાનો, પ્રાપ્ત કરવાની અમે ઇચ્છા રાખીએ છીએઃ આ ધામોમાં મોટાં શીંગડાંઓવાળી સારી ગાયો વસે છે, અથવા મોટાં શીંગડાંઓવાળા, વનમાં અને ગામમાં રહેનારા રુઝ વગેરે પશુઓ વસે છે. આ સ્થાનમાં અને ભૂમિ ઉપર ગોપીઓને વિષે કામને પ્રસાદનાર, અને ઘણી કીર્તિવાળા ભગવાનનું હોઠ અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ એવું પરમપદ શ્રીગોકુલ ઘણું જ પ્રકાશે છે. આ મન્દિરમાં મૂરિ પદનો પ્રયોગ છે. તે પરમ પદ—શ્રીગોકુલ—મૂરિ, ઘણું જ, પ્રકાશે છે. આથી જણાય છે કે અનેક પ્રકારના નિહુજ, ગુફાઓ, શીયમુનાછના તથા, શ્રીગોકુલવર્ધનપર્વતનું શિખર વગેરે સ્થળોમાં ભગવાનની નિરંતર સ્થિતિ છે, અને શ્રીગોકુલ આવા પ્રકારનું હોવાથી ઘણું જ પ્રકાશે છે. મૂરિનો અર્થ ‘બાપક’ કરવામાં આવે તો મન્દિરનું તાત્પર્ય છે કે શ્રીગોકુલ પરમ હોવાથી, ભગવાનનું સ્થાન હોવાથી અને બાપક હોવાથી, નિહુજ છે.

(૪) તે તે ધામાન્યુદ્દમસિ ગમ્યૈ ગાયો યત્ર મૂરિશ્ચહ્ના અયાસઃ ।

અગ્રાહ તદુદ્દગાયસ્ય વિણ્ણોઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરેઃ ॥

(તૈત્તિરીય સંહિતા ૧. ૩. ૬)

આ મન્દિર ભગવત્ પદેલાંના મન્દિર જેવો જ છે. પદેલા મન્દિરમાં મૂરિ પદ હતું, જ્યારે આ મન્દિરમાં મૂરેઃ પદ છે, અને તે ભગવાનના વિશેષકૃત તરીકે વાપરવામાં આવેલું છે. રસોત્સવમાં ભગવાન ઘણાં રૂપોથી પ્રકટ થાય છે. આવા અદ્ભુતરૂપવાળા (મૂરેઃ) ભગવાનનું પરમ પદ શ્રીગોકુલ પ્રકાશે છે એમ તાત્પર્ય છે. વેદ નિહુજ છે અને આ નિહુજ વેદ પોતે જ અવમાતિ, પ્રકાશે છે, એમ વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ શ્રીગોકુલ વિષે કરે છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રીગોકુલ નિહુજ છે. પછીથી નીચેના બે મન્દિરો આવે છે.

વિણ્ણોઃ કર્માણિ પદ્યન્ત યતો વ્રતાનિ પસ્યન્તે ।

દ્વન્દ્વસ્ય યુગ્મ્યઃ સત્તા ॥ (તૈ. સં. ૧. ૩. ૬)

તદ્વિણ્ણોઃ પરમં પદં સદા પદ્યન્તિ સૂરયઃ ।

દ્વિઘીચ ચચ્છુરાતત્તમ્ ॥ (તૈ. સં. ૧. ૩. ૬)

ભગવાને શ્રીગોકુલમાં કરેલાં કર્મો—દા. ત. સહોદનું સ્તનપાન, પૂતનાના અશ્વરૂપી પયનું પાન વગેરે—ભુવોઃ જેને—જે કર્મોને—લીધે કાલાયનીઅર્ચન વગેરે મનોની ભગવાને સ્પર્શ કર્યો (પસ્યન્તે), અર્થાત્ તે મનોના કૃષ્ણ તરીકે પ્રકટ થઈ જતા કરનારીઓ આપે સર્વ લીલા કરી. અથવા તો પસ્યન્તે એટલે આપ કર્યો; અને આ અર્થ સ્વીકારતાં મન્દિરો બીજો અર્થ એવો થાય કે જે કર્મોને લીધે લોકમયાદિ, ખાતિમલ વગેરે મનોની ભગવાને આપ કર્યો. ભગવાન ઇન્દ્રના યોગ્ય અસના અનુકૂલ મિત્ર છે. જેમ સ્વર્ગમાં ચારે તરફ બાપી રહેલા મુખપ્રારક પદાર્થનું દર્શન સ્વર્ગમાં રહેનારાઓના જ અશ્રુને થાય છે તેમ વિશ્વના તે પરમ પદનું—શ્રીગોકુલનું—દર્શન બહુનો હૃદયેશ કર્યો કરે છે. આ બે મન્દિરોમાં ભગવાનનાં કર્મોનો નિર્દેશ કરીને ભગવાનનું પરમ પદ, શ્રીગોકુલ, નિહુજ છે એમ દર્શાવવા સદા પદ્યન્તિ સૂરયઃ—બહુનો તેનાં—શ્રીગોકુલનાં—નિહુજ દર્શન કરે છે, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રીગોકુલ નિહુજ જ છે અને તેથી જ બહુનો તેનાં નિહુજ દર્શન કરી શકે છે.

(૫) તદ્વિણ્ણોઃ વિપન્નયો જાગૃવાંસઃ સમિન્ધતે ।

વિણ્ણોર્વિપન્નમં પદમ્ ॥ (અર્ચેદ ૧. ૨૨. ૨૧)

આ મન્દિર એમ કહે છે કે લુહિવાળા, સારી રીતે ભગવાનની સેવા કરનારા અને શબ્દ અને અર્થમાં પ્રગ્રાહ કર્યા વિના ભગ્ન રહેનારા ભગવાનના પરમ પદને સારી રીતે લીધાવે છે અથવા પ્રકાશે છે. તેથી જ શ્રીમદ્ભગવતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

શૃણ્વન્તિ ગાયન્તિ વૃણન્ત્યમીક્ષ્ણશઃ સ્મરન્તિ નન્દન્તિ તપેહિતં જનાઃ ।

ત યય પદ્યપ્રતિરેણ તાયર્કં મયપ્રસાદોપરમં પદમ્બુજમ્ ॥ (૧. ૮. ૩૬)

જે માણસો આપના અર્ચનનું વારંવાર ઋણ કરે છે, ગાન કરે છે, ઉપરેશ કરે છે, સ્મરણ કરે છે અને અંતરમાં આનન્દ પામે છે તે જ પુરુષો સંસારના પ્રવાહને શાન્ત કરનારા આપના ચરણસંવિન્દનાં યોગ જ સમયમાં દર્શન કરે છે. અર્થાત્ ભગવાનનું જે પરમ પદ છે તેને જ બહુનો સ્નેહ વગેરેથી પ્રકાશે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વન, પશુ, પક્ષી, ગોપી વગેરેજાનું ભગવાનનું પરમ પદ તથા તેમના સંબંધવાળી ભગવાનની સર્વ લીલા નિહુજ જ છે.

- (૬) છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વધ ચદિદમસિન્ પ્રહાપુરે વહરં પુણ્ડરીકં ચેદન—આ પ્રહાપુરમાં જે આ દહર પુંડરીક વેશમ છે—હવેાદિ (છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ ૮. ૧. ૧). આ શ્રુતિમાં ‘પ્રહાપુર’ શબ્દ છે અને તેનો અર્થ ભગવાનનું શ્રીગોકુલ વગેરે લીલાસ્થાન એ પ્રમાણે છે. આગળ જતાં તે જ ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવેલું છે કે નાસ્ય જરયૈત્તજીર્યતે ન વધેનાસ્ય દુન્યતે । વત-ત્સત્ત્વં પ્રહાપુરમસિન્ કામાઃ સમાહિતાઃ—તે વૃદ્ધાવસ્થાથી છૂટું થતું નથી તેમ જ વધથી તેનો નાશ થતો નથી. આ પ્રહાપુર સત્ત્વ છે અને તેમાં જ કામોના બધા કામો સારી રીતે રહેલા છે. અહીં પ્રહાપુરને, લીલાસ્થાનને, સત્ત્વ કહેવામાં આવેલું છે, એટલે તે નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે અનેક શ્રુતિઓ લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરે છે. હવે શ્રુતિઓને ટેકો આપનારાં પુરાણનાં વાક્યોનું પ્રમાણ આપવામાં આવે છે.

- (૭) વૃદ્ધાગનપુરાણમાં પ્રહા, ભુકુ વગેરેને નીચે પ્રમાણે કહે છે.

એપોની સ્ત્રીઓના ચરણની રાત્રી પ્રાપ્ત કરવા ને ૬૦૦૦૦ વર્ષ તપ કર્યું, છતાં પણ તે મને મળી નથી. પછી બુગુનો પ્રશ્ન થતાં પ્રહા તેમને શ્રુતિઓની કથા કહે છે. પ્રહા કહે છે કે મળતુંદરીઓ સ્ત્રીઓ નથી પણ તે ખરેખર શ્રુતિઓ છે. તેમણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી અને ભગવાને પ્રસન્ન થઈને તેમને વર ભાગવાનું કહ્યું. શ્રુતિઓએ વર માગ્યું કે હે ભગવાન! આપના નિર્જુલ આનન્દમય સ્વરૂપનાં અમને દર્શન કરાવો. શ્રુતિઓની આ પ્રાર્થનાથી ભગવાને તેમને પ્રકૃતિથી પર એવા પોતાના લોકનું દર્શન કરાવ્યું. આ લોકમાં વૃન્દાવન, એવર્ધન, શ્રીચમુનાથ, શ્રીગોપીજનોનું વૃથ અને તેમની વચ્ચે રહેલા કિલોર આકૃતિવાળા ભગવાનનું તે શ્રુતિઓને દર્શન થયું.

આ કથામાં શ્રુતિઓએ ભગવાનના નિર્જુલ સ્વરૂપના દર્શનની જ પ્રાર્થના કરી, અને ભગવાને પોતાની લીલાનો દર્શન કરાવ્યાં. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનના સ્વરૂપની માફક ભગવાનની લીલા પણ નિત્ય છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ વૃન્દાવન વગેરે સામગ્રીવાળું જ છે એમ સ્વીકારવું જ પડે છે.

- (૮) ભગવદ્ગીતા નિત્ય છે તેથી જ અન્વેદમાં આ લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

જગાન પચ વ્યયાધત સ્પૃષઃ પ્રાપદ્યદ્ધીરો અગિર્વૌસં રણમ્ ।

અવૃચ્છદ્દ્રિમવ સઃ સ્યદ્દૃષ્ટદક્ષાન્નાગ્રાકં સ્પસ્યયા પૃથુમ્ ॥

(અન્વેદ ૧૦. ૧૧૩. ૪)

શ્રીગોકુલમાં પ્રકટ થતાં જ પૂતાના, વૃણાવર્ત વગેરે શુભોમે ભગવાને વિવિધ પ્રકારે હૃદય. પછી પરાક્રમી ભગવાને મહુરા, દારકા વગેરેમાં પોતાના પુરુષાત્મને અનુરૂપ દેહો સાથેના યુદ્ધનો અનુભવ કર્યો. આ પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપરના દેહોને ભગવાને હૃદય એમ કહીને હવે દેવેન્દ્રના મદનો નાશ કર્યો એમ કહેવામાં આવે છે. ભગવાને એવર્ધન પર્વતને ઉપાગ્રહો, તેમણે છન્દે વરસાવેલા જળનું નિવારણ કર્યું. ગોકુલમાં સ્થિતિ કરવાના કર્મની છપ્પાથી તેમણે વિસ્તારવાળા સ્વર્ગનો પ્રતિબંધ કર્યો, અર્થાત્ છન્દ્ર વગેરે સ્વર્ગના દેવોનો ત્રદ ઉતાર્યો. (આ મંત્રમાં પાંચસો છે.)

- (૯) દશમસ્કન્ધમાં કૃષ્ણારિકાઓએ કાલાયનીનું મત કર્યું પછી ભગવાન વરદાન માટે પધારે છે અને મયેમા દેવ્યય દ્વપાઃ (ભગવત ૧૦. ૧૯. ૨૭)—મારી સાથે આ રાત્રીઓમાં રમણ કરશો—એ પ્રમાણે ભગવાન તેમને વરદાન આપે છે. અહીં દ્વપાઃ દ્વપાઃ—આ રાત્રીઓ—એ પ્રમાણે કહેલું હોવાથી એમ જણાય છે કે રમણની રાત્રીઓ પાસે રાત્રીને ભગવાને કૃષ્ણારિકાઓને તે દર્શાવી. આથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે લીલાની રાત્રીઓ પણ નિત્ય છે.

આ પ્રમાણે શબ્દપ્રમાણથી શ્રીનિવૃત્તનાથજી ભગવાનની લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરે છે. યુક્તિથી પણ લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તે મુક્તિ આ પ્રમાણે છે. જેનો નાશ થવાનો હોય તે અનિત્ય કહેવાય છે. લીલાને નાશ થતો નથી, તેથી તે નિત્ય છે. ભગવાનની લીલા ઉત્પન્ન થતી નથી, પરંતુ તે નિત્ય છે અને તેનો કોને કોને અનિર્વાચ્ય થાય છે. શબ્દપ્રમાણથી પણ લીલા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જે પ્રમાણે લૌકિક જ્ઞાનીથી ભગવાનનું જ્ઞાન જુદા પ્રકારનું હોવાથી નિત્ય છે, તે પ્રમાણે જ લૌકિક દ્વિવાથી ભગવાનની દિવા—લીલા—જુદા પ્રકારની હોવાથી નિત્ય જ છે.

ભગવાન રસસ્વરૂપ છે એમ આપણે ઉપર લેખું. આ રસની અભિવ્યક્તિ—ગ્રાહ્ય—નૃત્ય દ્વારા જ થઈ શકે છે, અને તેથી રસાત્મક પ્રભુ રાસલીલામાં નૃત્ય કરે છે. રસની નિષ્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. સંજીવનલાકર નામના અન્યમાં નાટ્ય શબ્દનો અર્થ સમભવતાં જન્યકાર કહે છે કે નાટ્યશબ્દો રસે મુખ્યો રસા-મિધ્યક્ષિકારણમ્ । ચતુર્ધામિનયોપેતં લક્ષણાવૃત્તિતો દુષ્ટૈઃ ॥ નર્તનં નાટ્યમિત્યુક્તમ્... (૭. ૧૭-૧૮) અર્થાત્ નાટ્ય શબ્દનો મુખ્ય અર્થ રસ થાય છે, અને ગૌણ અર્થ નર્તન થાય છે, કારણ કે આર પ્રકારના અભિનયવાળું નર્તન રસને પ્રકટ કરનાર છે. નાટ્ય શબ્દનો યૌગિક અર્થ પણ રસ થાય છે, કારણ કે નાટ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નટિતુમમિત્તેનું યોગ્યમ્—જેનો અભિનય કરવા યોગ્ય છે તે નાટ્ય—અર્થાત્ રસ—એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. તેથી નાટ્ય શબ્દ રસના અર્થમાં યોગ્યરૂઢ છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે નર્તનથી પ્રકટ થતો અને બોધ શકાતો રસ એ જ નાટ્ય શબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે. નાટ્ય શબ્દને નટસ્ય ભાવઃ અથવા નટસ્ય કર્મ એ પ્રમાણે સમજવામાં આવે ત્યારે તેનો અર્થ નર્તન થાય છે. આ રીતે નાટ્ય શબ્દનો બીજો યૌગિક અર્થ નર્તન થાય છે. નટની બાબ અને નટનું કર્મ એ બંનેમાં યૌગિકતા સરખી છે છતાં પણ ભાવ વિના નર્તનનું કાર્ય યોગ્ય નથી એટલે નર્તનનો પ્રયોજક ભાવજ-મુખ્ય છે, અને નર્તન્ય અર્થમાં નાટ્યશબ્દ લક્ષણગર્ભ છે. અભિનયના આર પ્રકાર છેઃ આદ્રિક, વાચિક, આહાર્ય અને સાત્ત્વિક. અક્રો વટે જે અભિનય થાય તે આદ્રિક; વાણીમાં રચાએલાં કાવ્યનાટક વગેરે વાચિક; હાર, કેયૂર, કટક વગેરે આભૂષણો આહાર્ય; અને સાત્ત્વિક ભાવોથી થતું અભિનય તે સાત્ત્વિક. આ જ કારણથી રસેશ પ્રભુ પોતાના રસસ્વરૂપને પ્રકટ કરવાને માટે નૃત્યાદિ કરે છે, અને પોતાનો સ્વરૂપાત્મક રસ અભિનય વગેરેથી જ્યાં રચાયે છે ત્યાંથી તે રસ કદાપિ જતો રહેતો નથી, પણ યોગ્યરૂપ સેવાથી ફક્ત આપે છે. પરશ્વજ્ઞ જ રસરાસની રીતે દૃશ્યમાં જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે રસ કહેવાય છે. તેમાં ચિદશ જોઈ હોય છે, અને તેથી જ કુપિર્મુ-વાચકઃ ક્ષ્યાદિ શ્રુતિમાં, સત્ત્વિદાનન્દનું વર્ણન ન કરતાં, સદાનન્દનું જ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. તે પ્રમાણે ભગવાન જ્યારે અદાર પ્રકટ થાય છે ત્યારે પણ તે પોતે રસાત્મક જ હોય છે.

ભગવાનની રાસલીલા વિષે પ્રાચીન કાળથી અનેક પ્રકારની ઝંડાઓ કરવામાં આવી છે. શ્રીમદ્ભગવતમાં પરીક્ષિતને પણ ઝંડા થાય છે કે ધર્મનું સ્થાપન કરનાર અને તેનો ઉપદેશ અને રક્ષણ કરનાર ભગવાન કૃષ્ણ બીજા-ઓની ઈચ્છો સાથે સમાગમ કરે તે થણું આયોજ્ય છે. ભગવાને જે રાસલીલા કરી તે અવતારવિરુદ્ધ, લોકવેદવિરુદ્ધ અને સ્વરૂપવિરુદ્ધ છે. ભગવાનના અવતારનું કાર્ય ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ કરવાનું છે; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તો અવતાર વર્ધન રાસલીલા દ્વારા ધર્મનો નાશ કર્યો અને અધર્મની પ્રવૃત્તિ કરી. આ કારણથી રાસલીલા અવતાર-વિરુદ્ધ છે. વળી, લોક અને વેદમાં પરચીગમન નિષિદ્ધ છે, નિષિદ્ધ છે; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તો રાસલીલામાં પરચી-ગમન કર્યું એટલે રાસલીલા લોકવેદવિરુદ્ધ પણ છે. એટલું જ નહિ, પણ રાસલીલા ભગવાનના સ્વરૂપથી પણ વિરુદ્ધ છે. સર્વ શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદ્ય વિષય તરિક્ષિ ભગવાનનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સર્વ શાસ્ત્રનું પ્રમેય પરશ્વજ્ઞ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ—છે. પરશ્વજ્ઞનું વર્ણન કરતાં શ્લોક કહે છે કે તે (=પરશ્વજ્ઞ) લૌકિકકામરદિત, પૂર્ણકામ, જ્ઞાનકામ અને નિર્દોષ છે. જ્ઞાન સેવા છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલામાં કામલીલા લેવામાં આવે છે, એટલે રાસલીલા ભગવાનના સ્વરૂપથી પણ વિરુદ્ધ છે. પરીક્ષિતની માફક બીજાઓને પણ વર્તમાનકાળમાં આવી જ ઝંડાઓ થાય છે અને ‘રાસલીલા’ શબ્દથી ગણસાઈ લય છે.

પરીક્ષિતની ઝંડાનું નિવારણ શુક્રદેવજીએ નવ સ્લોકોમાં સુંદર રીતે કર્યું છે. પહેલા છ સ્લોકોમાં (૧૦. ૩૦. ૩૦-૨૫) લોકની રીતને અનુસરીને શુક્રદેવજી સમ્પ્રાધાન કરે છે અને પછીના ત્રણ સ્લોકોમાં (૧૦. ૩૦. ૩૬-૩૮) વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને સમ્પ્રાધાન કરે છે. શુક્રદેવજી પ્રથમ કહે છે કે ધર્મનું ઉત્તંવન અને સાદસ એ બેશર્વ-વાળાઓમાં લેવામાં આવે છે; સર્વનું ભણવું કરતાં છતાં પણ લેખ અક્ષિમાં અધર્મ ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ અતિ તેજસ્વી બ્રહ્મિયોમાં ધર્મોત્તંવન અને સાદસ અધર્મ ઉત્પન્ન કરતાં નથી. જે ધિર નથી તેણે મનથી પણ ધિરતા કર્યું અનુકરણ કર્યું નહિ. એ ગુર્મતાથી ધિરતા જેવું આચરણ કોઈ કરે તો તેનો વિનાશ જ થાય છે. મહાદેવના જેવું પરશ્વજ્ઞ નેની પાસે ન હોય એનો પુરુષ સમુદ્રના વિષનું ભણવું કરતાં લેખ નાશ પામે છે તેમ ધિરરત્ન અનુ-કરણ કરનાર નાશ પામે છે. બેશર્વધર્મવાળા પુરુષોનું વચન હર્ષમાં સભ્ય હોય છે, તેમ જ કવચિત્ આચરણ જન્ય હોય છે. માટે તેમના વચન—ઉપદેશ—પ્રમાણે શુદ્ધિમાન પુરુષ આચરતું. બેશર્વવાળા પુરુષોને કર્તાપણું અભિમાન નહિ હોવાથી દુશન આચરણ કરવામાં કોઈ આ લોકમાં સ્વાર્થ હોતો નથી, તેમ જ અહુસદ—નિષિદ્ધ—કર્મ કરવાથી તેમને અનર્થ થતો નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાનથી કરેલું કર્મ અનિષ્ટવચન થતું નથી, તો પછી સર્વ સ્ત્રીઓ, પશુપક્ષી, મનુષ્ય અને દેવતાઓના ધિર કૃષ્ણના પોતાના સેવકો તરીકે પોતે બેશર્વથી કરેલાં કર્મોથી દુશન અને અહુસદનો સંબંધ કેવી રીતે થઈ શકે ? જે ભગવાનના ચરણકમલના પદમગ્ન સેવકોની સેવાથી તૃપ્ત થવા છે, યોગ્ય પ્રસાવરૂપ વિમુક્તિઓથી લેખનાં કર્મનાં વાંધન છુટી જાય છે, જેઓ મુનિઓ છે, તે સર્વ—જ્ઞાકામર્મોનો

અને કમીમાર્ગીઓ—બંધન નહિ પામતાં જ્યારે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આચરણ કરે છે, તો પછી સ્વેચ્છાથી લોકને માટે શરીર ખારણ કરનાર ભગવાનને બંધ ક્યાંથી થાય? સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ બે વિચાર કરવામાં આવે તો આપણને જણાય છે કે ગોપીઓ, તેમના પતિઓ, તથા સર્વ દેહીઓના જે અન્તર્યામી છે તે જ ભગવાન ક્રીડા કરવાને માટે પુરુષદેહ ધારણ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન પુરુષ નથી, સ્ત્રી નથી, તેમ અન્ય પણ નથી. બહુઓ ઉપર અનુચ્છ કરવાને ભગવાન જેમ ભક્તસમાન માનુષદેહ ધારણ કરે છે, તેમ ગોપિકાઓ ઉપર અનુચ્છ કરવાને તેવી ક્રીડાઓ કરે છે. આ લીલાઓનું જે શ્રવણ કરશે તે ભગવત્પર ચરશે. આ હેતુથી ભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું. વળી, ભગવાનની માયાથી મોહિત થએલા જગત્કારીઓએ પોતપોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ માનીને કૃષ્ણના ઉપર ઈર્ષ્યા ન કરી. સંશ્લેષમાં એટલું જ કહેવાનું કે ભગવાનની આ રાસલીલા મોક્ષ આપનારી છે; તેથી શુકદેવજી છેલા સ્લોકમાં (૧૦, ૩૦, ૪૦) કહે છે કે રસાત્મક પુરુષોત્તમની ગોપીજનો સાથેની લીલા જે કોઈ સદ્ગુણ રાખીને સાંભળશે અને પછી વર્ણન કરશે, તે ધીર પુરુષ ભગવાનમાં યોગ જ સમયમાં યશ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને કામરૂપ હૃદયના રોગથી મુક્ત થશે.

આ પ્રમાણે શુકદેવજીએ પરીક્ષિતની શંકાનું નિવારણ કરીને સિદ્ધ કર્યું કે ભગવાનની રાસલીલામાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી, એટલું જ નહિ પણ તે વજાના અને શ્રોતાના હૃદયમાં રહેલા કામને દૂર કરીને પરમ ભક્તિ આપે છે. આ વિચારસરણીને અનુસરીને જ શ્રીમદ્ભાગવતજી પણ રાસલીલા ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે. ભગવાનની જે રાસલીલાનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતમાં કરવામાં આવેલું છે તે સારસ્વતકલ્પની રાસલીલા છે એમ શ્રીમદ્ભાગવતજી માને છે. આ રાસલીલા એ એક ઐતિહાસિક બનાવ છે અને ભગવાનની દરેક લીલાનું કાંઈકાંઈ પ્રયોજન હોય છે તેથી રાસલીલાનું પણ પ્રયોજન છે જ. પ્રયોજનની દૃષ્ટિએ જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે ભગવાનની બધી લીલાઓ ઐતિહાસિક હોવા ઉપરાંત રૂપક તરીકે પણ વડાવી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ભગવાન જ્યારે પૂતનાનો વધ કરે છે ત્યારે પૂતનાને અવિદ્યા માનવામાં આવે છે અને પૂતનારૂપી અવિદ્યાનો નાશ કરવાથી ગોઠુલમાં બહુઓને નિરોધ સહેલાઈથી થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે ભગવાનની બધી લીલાઓમાં રૂપકની લાવના સારી રીતે સંભવી શકે છે, અને તેથી જ તે બધી લીલાઓ બહુઓનું હિત કરનારી છે. ભગવાનની સર્વ લીલા નિષ્કામ છે, અને તેથી રાસલીલા પણ નિષ્કામ છે. ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સર્વના ઉદ્ધાર માટે છે, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને નિરસાધન છવોના ઉદ્ધાર માટે છે. ભગવાન નિરસાધન જનોનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે કરે છે તે દર્શાવવા ગોપીજનોએ પ્રસંગ અતિ મહત્ત્વનો છે. નિરસાધન જનોનો ઉદ્ધાર કરીને ભગવાન પુષ્ટિમાર્ગ—અનુચ્છમાર્ગ—નો ઉપદેશ કરે છે, અને આ અનુચ્છમાર્ગ પ્રવર્તાવવાનું માન શ્રીગોપીજનોને થતે છે. આ જ દૃષ્ટિથી શ્રીગોપીજનોને પુષ્ટિમાર્ગના શુર તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

શ્રીગોપીજન પુરુષ નથી પણ સ્ત્રી છે; તેમાં પણ પ્રાણહુ, ઘનિય અને વૈદ્ય એ ત્રણ વર્ણમાંનાં નહિ પણ આધીર ભક્તિનાં છે. આ રીતે તેઓ શાસ્ત્રવિદિત કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનાં અધિકારી થઈ શકતાં નથી અને તેથી તેઓની પાસે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનું એક પણ સાધન નથી, અને તે જ કારણથી તેઓને નિરસાધન કહેવામાં આવે છે. તેમની દિનચર્યા પણ એવા પ્રકારની છે કે ભગવાનનું નામસ્મરણ કરવા એટલો વખત પણ તેમને મળી શકતો નથી. આવા નિરસાધન ગોપીઓ ઉપર ભગવાન કૃપા કરે છે અને વેણુનાદ કરીને કૃપાપાત્ર છવોને પોતાની પાસે આકર્ષે છે. ગોપીજનો સંસારના સર્વ પદાર્થોનો લાગ કરીને સર્વાત્મભાવથી ભગવાનને શરણે ભય છે અને ભગવાનની શુભલીલાનો દિવ્ય આનન્દ અનુભવે છે. ગોપીજનો જેવાં નિરસાધન પ્રાણીઓ ઉપર અનુચ્છ કરી ભગવાન તેમનો ઉદ્ધાર કરે છે અને પોતાના દિવ્ય અલૌકિક સ્વરૂપાનન્દનું—સમજાનન્દનું—દાન બે કરે છે તેમાં જ ભગવાનનું ભગવત્ત્વ રહેલું છે. આ અસાધારણ કાર્ય ભગવાન વિના બીજે કોઈ પદાર્થ કરી શકે એમ નથી, એટલે ભગવાનની નિશ્ચિતતા સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ થાય છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં આવેલા રાસલીલાના વર્ણનમાં લૌકિક કામના જેવું વર્ણન આવતું હોવાથી પરીક્ષિતને પણ સંપ્રત્યક્ષેથી, શ્રીમદ્ભાગવતજી આ વિષયમાં એટલું જ આવધાનતાથી આચર્યર્થક ચેતવણી આપે છે, તેઓ કહે છે કે (ભા. ૧૦, ૨૬, ૪૨ ની સુચાવિની) રાસલીલામાં રસશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી બધી ક્રિયાઓ છે; દા. ત. બાદ્યોને વંચાવવા, એટલું, દાષ વગેરે અંગોનો રમણ, દાસ્ય વગેરે રમણમાં ઉપયોગી ક્રિયાઓ; પણ તેમાં લૌકિક કામ નથી. અર્થાત્ રાસલીલામાં લૌકિક ક્રિયાના જેવી ક્રિયા છે પણ તેમાં લૌકિક કામ નથી. ગોપીજનોનો કામ ભગવાનના અલૌકિક કામથી પૂર્ણ થાય છે, એટલે ગોપીજનો ભગવાનના જેવાં નિષ્કામ—લૌકિકપ્રમરણ—જ છે. બે ગોપીજનોનો કામ લૌકિક હોત તો ભગવાનના અલૌકિક કામથી તે પૂર્ણ થાત નહિ, પણ ગોપીજનોનો કામ પૂર્ણ થયો છે એટલે રમણ જણાય છે કે ભગવાનના કામની માફક ગોપીજનોનો કામ પણ અલૌકિક હતો અને ગોપીજનો પોતે

લૌકિક કામ વિનાનાં હતા. વળી, જે ગોપી-જનોનો કામ પ્રાકૃત, લૌકિક, હોત અને તે ભગવાનના લૌકિક કામથી પૂર્ણ થયો હોત તો તેના પરિણામરૂપે પુનઃ વગેરે ઉત્પન્ન થાત. પરંતુ રાસલીલામાં આવા પ્રકારનો સંસાર ઉત્પન્ન થયો નથી. ભગવાનના સ્વરૂપમાં કામ હોતો નથી, અને ભગવનના આવા નિષ્કામ સ્વરૂપથી નિષ્કામ અભિલાષા, અલૌકિક કામ, લૌકિકકામરહિત ધરણ, જ પૂર્ણ થાય છે. આ પ્રમાણે રાસલીલામાં અલૌકિક જ ભાવ હોવાથી મર્યાદામાર્ગ અને અભિમાર્ગની કોઈ પણ મર્યાદાનો ભગ થતો નથી, અને મોહરૂપી ક્લેશ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સાધારણ માણસ પણ ભગવાનની આ અલૌકિક નિષ્કામ લીલાનું અવલુ કરીને સર્વ પ્રકારે નિષ્કામ થઈ જાય છે. તેથી શુકદેવજી પોતે (ભાગવત ૧૦. ૩૦. ૪૦) સ્પષ્ટ સંબોધના કહે છે કે જે કોઈ ભગવાનની રાસલીલાનું અવલુ અને કથન કરે છે તેના કામરૂપી હૃદયના રોગનો સત્તર નાશ પામે છે. અર્થાત્ શુકદેવજીએ ‘હૃદયના રોગો દૂર થાય છે’ એમ સામાન્ય રીતે ન કહેતા ‘કામરૂપી હૃદયનો રોગ દૂર થાય છે’ એમ કામના નાશનું સ્પષ્ટ નિધાન કર્યું છે. ભગવાન નિષ્કામ છે, અને દરેક વસ્તુનો સ્વસ્થાવ એવો હોય છે કે તે પોતાનામાં રહેલી બીજ વસ્તુને પોતાના જેવી જ બનાવી દે છે. જ્યારે ભગવાન લૌકિકકામરહિત છે અને અલૌકિક કામવાળા છે ત્યારે ભગવાનની આ પ્રકારની લીલાનું અવલુ કરનાર પણ ભગવતીવામાં તથાન થઈ જવાથી ભગવાનની માફક લૌકિકકામરહિત અને અલૌકિક કામવાળો થઈ જાય છે. શુકદેવજી સ્પષ્ટ કહે છે (ભાગ ૧૦. ૨૬ ૧૩-૧૬) કે શિશુપાલ ભગવાન ઉપર દ્વેષ કરતો હતો છતાં પણ તે ભગવતસામુન્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યો, તો પછી આ ભગવાનના પ્રિયજનો—ગોપી-જનો—શિદ્ધિ પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય? જેમાં બિહાર થતો નથી, જેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ નથી, જે નિર્મુગ્ધ છે અને સર્વ ગુણોના આત્મરૂપ છે એવા ભગવાનનું પ્રાકટ્ય મનુષ્યોના કષ્ટાણને માટે જ છે. જે ભગવાન ઉપર હૃદયમાં કામ, ક્રોધ, ભય, ભેદ, એકતા અથવા ભક્તિ રાખે છે તે ભગવદ્દુષ્ઠ થઈ જાય છે. નારદજી પણ કહે છે (ભાગ ૭. ૧. ૨૮-૩૧) કે મણુ લોકો ભગવાન ઉપર વૈર રાખી પાપમુક્ત થઈને અનુચિન્તનથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. જણ લોકો કામ, દ્વેષ, ભય અને ભેદ દ્વારા ભગવાનમાં મન પરીવીને પોતાના મનની મર્યાદા દૂર કરીને ભક્તોની માફક ભગવાનને મેળવી શક્યા છે. દા. ત. ગોપી-જનોએ કામદ્વારા ભગવાનને મેળવ્યા, ક્રોધ દ્વારા મેળવ્યા, શિશુપાલ વગેરે રાત્રીઓએ દ્વેષદ્વારા, વૃષ્ણલોકોએ સમ્ભવ-ધ્વાજા, પાણ્ડવોએ ભેદદ્વારા અને નારદજી વગેરેએ ભક્તિદ્વારા ભગવાનને મેળવ્યા છે. તાત્પર્ય એ કે કોઈ પણ ઉપાયથી કૃપ્ણમાં મન પરીવડાવે અને તેમ કરવાથી અવશ્ય ભગવતપ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાન પણ કહે છે (ભાગ ૧૦. ૧૬ ૨૬) કે જેમ બુનેલી અને બાંદેલી જવની ધ બી ફરીથી બી-જને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી તેમ મારામાં જેમની શુદ્ધિ આવિદ થયેલી છે તેમનો કામ બીજા કામને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. વેદસ્તુતિમાં (ભાગ. ૧૦. ૮૪ ૨૩) અને તે ઉપરની સુષોમિનીમાં પણ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાનનું ભજન જ જ્યોતનું આવરણ કર્તવ્ય છે, અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારે જ્યે ભગવાનનું ભજન કરવું જઈએ. મોગથી હૃદયમાં ભગવાનનું ચિન્તન કરનારા મુનિઓ જે ભગવતસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે તે જ સ્વરૂપને ભગવાનના શત્રુઓ પણ શત્રુભાવે પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાનના શેષનામના સરીર જેવા વિશાળ બાહ્યોમાં આસક્ત થયેલી અનિષદિર્મુખ ગોપીઓ અને ચન્તર્મુખ અને સર્વનો આદર પામવા યોગ્ય શ્રુતિઓ પણ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમણુ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો—બધા ય—ભગવાનની દૃષ્ટિએ સરખા છે, અને ભગવાન સર્વને જ સરખી રીતે પોતાના માને છે. આનું કારણ એ કે આ બધા ય મનુષ્યો ભગવાનના ચરણકમલનું સારી રીતે ધ્યન પરી રહ્યા છે. મુનિઓ તો ભગવાનના ચરણનું ધ્યાન ધરે છે એ વાત તો સ્પષ્ટ છે. ભગવાનના શત્રુઓ પણ ‘ભગવાન અમને મારવાને આવે છે’ એ ભાવનાથી ભગવાનના ચરણનું ધ્યાન જ કરે છે. ભગવાનને મહેતરશાનમાં મળવા જવાની ઇચ્છા રાખી ગોપીઓ પણ ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન ધરે છે, અને શ્રુતિઓ પણ કૃષ્ણ ભગવાનના ‘ધ્યન જ ધ્યન પરી રહી છે, કારણ કે શ્રુતિ પોતે જ કહે છે કે સર્વે વેદા યાગદમામનન્તિ, બધા વેદો બનવાના પદ્ધતિ વર્ણન કરે છે અર્થાત્ શ્રુતિગીતાના આ શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાનમાં કોઈ પણ ઉપાયથી મન પરીવડાવે મુખ્ય ધ્યેય જ્ઞાનના ચરણકમલનું ધ્યાન જ છે. કયા ઉપાયે તે ધ્યાન કરવામાં આવે છે એ વાત મહત્વની નથી. મર્યાદામાર્ગથી ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન કરો, કે નિષિદ્ધમાર્ગથી કરો, કે પુતિદ્ધમાર્ગથી કરો, કે પ્રવર્તકમાર્ગથી કરો. ક્ષિત્તિય એ છે કે બધા ય ભગવાનના ઉપાસકો ભગવાનની દૃષ્ટિએ સરખા જ છે, કારણ કે બધા ય ઉપાસકોમાં ભગવત્ચરણ-પરમનો સાધારણ ધર્મ રહેલી છે. આ દેવગ્રી જ શ્રીમદ્દાપ્રમુદ્ધ શ્રુતિ-ગીતાના આ શ્લોક ઉપર વિચાર કરના આજ્ઞા કરે છે કે—

સર્વં યદ્વદ્દર્શનસ્તુલ્યા યાન્ મન્યતે હૃદિ ।

ચત્ત. ણ્ણો યદ્દાત્મીયાન્ મન્યતે મજ્જનં તથા ॥

જેમને હૃદિ અને તે સર્વ જ દર્શના ભક્તિ હુબ છે, તેથી જે પ્રકારે કૃષ્ણ આત્મીય માને તે પ્રકારે જ જન આવરણ છે.

આ બધાં પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે ભગવાનની સાથે કોઈ પણ પ્રકારે સંબંધ બાંધવામાં આવે તો પણ અંતર્ગત ભગવતપ્રાપ્તિ થાય છે; અને શ્રીગોપીજનોની માફક કોઈ ભગવતકૃપાના બંધે સંસારનો ત્યાગ કરીને સર્વાત્મભાવથી ભગવાનને ધરણે આવે તો તે દિવ્ય, અલૌકિક, બાજનાન-દનો—સ્વરૂપાન-દનો—અનુભવ કરવા બાબ્દશાળી બને છે. જે ગોપીજનોએ ભગવાનનાં ભરણુદિ સખી હતી તે ભગવાનમાં સાયુજ્ય પામ્યાં, પણ તેમને સર્વાત્મભાવવાળાં ગોપીજનોની માફક રાસલીલાનો આનન્દ મળી શક્યો નહિ. જેમ મલિન પદાર્થનો સંબંધ અગ્નિ સાથે થતાં મલિન પદાર્થ અગ્નિસ્વરૂપ થઈ જાય છે તેમ ગમે તે પ્રકારે ભગવાનની સાથે સંબંધ બાંધવાથી સંબંધ બાંધનાર ભગવન્મય થઈ જાય છે; અને તેમાં પણ સર્વાત્મભાવથી ભગવાનની સાથે સંબંધ બાંધવામાં આવ્યો હોય તો ભગવાન તે જીવ ઉપર કૃપા કરીને તેને રાસલીલાના અલૌકિક આનન્દનો આધિકારી બનાવે છે. આ જ દૃષ્ટિથી સર્વાત્મભાવવાળાં શ્રીગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે અને તેઓ પુષ્ટિમાર્ગના પ્રવર્તક બની પુષ્ટિમાર્ગના ગુરુનું પદ લોભવી રહ્યાં છે. અર્થાત્ ભગવાનની કૃપાથી જ જેમનામાં સર્વાત્મભાવ પ્રકટ થયેલો છે તેમનો જ રાસલીલામાં અધિકાર છે, અને તેથી રાસલીલા સર્વથા હોષરસિત છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

શ્રીમદ્દામ્રણ્ય આજ્ઞા કરે છે કે ભગવાન રસાત્મક છે, અને બધા રસોનો અન્તર્ભાવ સુદારમાં થતો હોવાથી ભગવાન સુદારસસ્વરૂપ છે. જે રસાત્મક કામ છે તે અત્યંત ગૂઢ છે, અને તેથી કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયાં છે. શ્રીમદ્દામ્રણ્યજીના અધિપ્રાપ્તે કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્ર હજી ભગવાનને માટે જ છે. બીજાઓને માટે નથી. ભગવાનનો રસાત્મક કામ ત્રણેય લોકમાં ગુપ્ત છે. દેવો વચેરે પણ કામથી રસને ઉત્પન્ન કરીને તેનો અનુભવ કરે છે ખરા, પરંતુ તેમનો કામ રસાત્મક નથી. તેમાં પણ તેઓ રસના લોક જ ભાગનો અનુભવ કરે છે, સમગ્રજીવ રસનો અનુભવ કરી શકતા નથી. રસ એટલે આનન્દ. ભગવાન આનન્દમય છે, રસમય છે, અને તેમના આનન્દની અલ્પ આજ્ઞા ઉપર જ આ બધાં પ્રાણીઓ જીવે છે એમ ઉપનિષદ કહે છે. ભગવાન જે રસનો અનુભવ કરે છે તે રસ ત્રણેય લોકમાં ન હોવાથી તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી, એટલે તે રસ ગુપ્ત કહેવાય છે. ભગવાન રસ છે એમ શ્રુતિ કહે છે; અર્થાત્ ભગવાન જે રસનો અનુભવ કરે છે તે પોતાના સ્વરૂપથી મિલ્લ નહિ એવો આનન્દ જ છે. આ ગૂઢ રસાત્મક કામનું જ્ઞાન આપવાને માટે વાત્સ્યાયન મુનિએ કામશાસ્ત્ર રચ્યું અને હરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું. ભગવાને પોતાના ગૂઢ અલૌકિક રસાત્મક કામને પ્રકટ કરવાને માટે તૃત્ત કર્યું અને ગોપીજનો પાસે તૃત્ત કરાવ્યું. બધાં અંગેમાં ગુપ્ત રહેલો આ અલૌકિક રસાત્મક કામ પ્રકટ થાય તેટલા માટે કામશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા બધા અંગોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કામ નામનું ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ સુખ ભગવાન કૃપણ જ ભોગવે છે, બીજો કોઈ નહિ, અને તેથી આ લોકમાં જ જીવોનું આધિદેવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે. જીવોનું જે આધિદેવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે તે કામરસિત હોય છે, લૌકિક વાસનાત્મક લિંગ વિનાનું હોય છે. કામસુખ ઉત્તમ છે, કારણ કે તે શુર અને અશુર એ બેથી ઉત્તમ છે, અર્થાત્ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ છે. વળી, કામસુખ ઉત્કૃષ્ટ છે, કારણ કે તે મોક્ષસુખથી પણ ઉત્તમ છે. કામસુખ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ વિના બીજા કોઈથી તેનો ભોગ થઈ શકે એમ નથી. ભગવાને આ ભૂમિ ઉપર રાસલીલા કરી એટલે જીવોનું આધિદેવિક રૂપ પ્રકટ થયું. જીવનું આધિદેવિક રૂપ પ્રકટ થાય તો જ તે ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે. સામાન્ય રીતે ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન ત્યાગિવૈકુણ્ઠમાં સંભવે છે, પરંતુ ભગવાને કૃપા કરીને આ લોકમાં જ જીવો આધિદેવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે તેટલા માટે જ આ લીલા કરી છે. એટલું જ નહિ પણ ગમે તે મજાસ ભગવાનની આ લીલાનું અવધુ કરે તો તે પણ આધિદેવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે છે.

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે હરતમુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સ્યાયનમુનિનું કામશાસ્ત્ર જીવોને માટે છે, કારણ કે તે જાનેય શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે લોકયાત્રાને માટે તે શાસ્ત્રો રચવામાં આવ્યાં છે. પુષ્ટિ-માર્ગનું દૃષ્ટિબિન્દુ આ વિષયમાં તદ્દન છુદ્ડ જ છે અને તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. શ્રીમદ્દામ્રણ્યજી કહે છે કે નાટ્ય-શાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રમાં ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ રસાત્મક સ્વરૂપ તેને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી સાથે જ પ્રકટ થાય છે, કેવલ સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી. ભગવાનના આ રસાત્મક સ્વરૂપનું વિશેષ જ્ઞાન આપણને અજ્ઞાનને લીધે થઈ શકતું નથી. તેથી તેનું જ્ઞાન આપવાને માટે હરતમુનિએ અને વાત્સ્યાયન મુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં અને કામશાસ્ત્રમાં ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે. તે શાસ્ત્રો કહે છે કે ભગવાને આ પ્રમાણે તૃત્ત કર્યું, આ પ્રમાણે રમણ કર્યું વચેરે. જગતના જીવો તો જેમ પ્રજ્ઞનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિને જીવ વિષે ઘટાવે છે તેમ ભગવાનના આ તૃત્ત અને રમણ એ બેને પણ જીવ વિષે ઘટાવે છે, અને તેથી વસ્તુ કૃપાથી થાય છે. શ્રુતિ કહે છે (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ૨. ૭) કે 'આ પદેહાં અસત્ હત્તુ, તેમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું; પ્રયો પોતે પોતાની ત્વરને જગદ્ગ્રે કરી, તેથી તે સૃષ્ટિ કહેવાય છે; જે છે તે અદેશર સૃષ્ટિ છે, પરમાત્મા અદેશર રસ છે;

છવ આ રસ પ્રાપ્ત કરીને આનન્દ પામે છે.' આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પૂર્વે સૃષ્ટિને અસત, ખરાબ, કહેવામાં આવ્યું છે, પછીથી બીજી સૃષ્ટિને સત્, સારી, કહેવામાં આવ્યું છે. બીજી સૃષ્ટિને સારી કહેવાનું કારણ એ કે તે સૃષ્ટિ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. તે બ્રહ્મ સુદૃઢ છે, સુદૃઢ રસ છે, અને રસ આનન્દરૂપ છે. આ બીજી સૃષ્ટિમાં રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી અને પદ્ધતિની જરૂર ન હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ પોતે બ્રહ્મરૂપે પ્રકટ કર્યો છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. ને આ બીજી સૃષ્ટિ અન્ય સર્વ સૃષ્ટિઓના જેવી જ હોત તો પ્રથમની સૃષ્ટિને અસાધુ, ખરાબ, કહેત નહિ, અને આ બીજી સૃષ્ટિને સાધુ, સારી, કહેત નહિ. ને શ્રુતિમાં કહેલો રસ ચતોવિકાર અથવા લોકિક રસ હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કર્યો અને રસ આનન્દરૂપ છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. તેથી ભગવાનનું ને રસસ્વરૂપ છે તે રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીવાળું છે એમ શ્રુતિને આધારે સિદ્ધ થાય છે. વળી, બ્રહ્મ-સૂત્રના અનુકૃત્યધિકરણમાં (બ્રહ્મસૂત્ર ૧. ૩. ૨૨-૨૩) સર્વ પદાર્થો ભગવાનનું અનુકરણ કરે છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી કામશાસ્ત્ર અને નાદ્યશાસ્ત્રમાં પણ ને લૌકિક રસનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો પણ તે લૌકિક રસનું સ્વરૂપ મૂળ ભગવદ્રસને અનુસરીને જ સિદ્ધ થાય છે, એટલે લોકિક રસના દુષ્ટાન્તથી ભગવદ્રસનું ચતુ અનુગ્રાહન થઈ જાય. લૌકિક રસ પરિમિત છે, કારણ કે છત્રે ભગવાનના આનન્દની એક માત્રા ઉપર જ ટકે છે. ભગવદ્રસ અપરિમિત છે, કારણ કે તે પુષ્કળ અને આપક છે. લોકમાં પણ ભગવદ્રસના અનુકરણ તરિકા જ ભગવદ્રસનો આશાસ જ પ્રકટ થાય છે, ભગવદ્રસ પ્રકટ થતો નથી; તેથી છવના લૌકિક રસને અવકાશ જ નથી. ને લૌકિક રસનો અનુલભ કરવામાં આવે તો પણ તેમાં ભગવદ્રસનો જગા પણ સંબંધ દોષ શકતો નથી. ચરત-શ્રુતિએ અને વાત્સ્યાયન શ્રુતિએ અનુક્રમે નાટ્યશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્ર ને રચ્યું છે તે તો ખરોક્ષ રીતે ભગવદ્રસનું જ્ઞાન આપવાને માટે જ છે. વાસ્તવિક રીતે તો પદ્યપુરાણના પાતાલપટ્ટમાં રામાયણે પ્રસંગે શેષ અને વાત્સ્યાયનનો ને સંવાદ થયેલો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે વાત્સ્યાયન શ્રુતિ વેચ્યું છે. તે જ પ્રમાણે ચરતશ્રુતિ પણ વેચ્યું છે. વળી, હનુમાને પણ નાદ્યશાસ્ત્ર રચેલું છે, અને હનુમાન પોતે રામચન્દ્રજીનો પરમમત્ત છે. તેથી જાણ મહાપુરુષોએ આ વધા યજ્ઞો રચવામાં ને જાટલો વધો પ્રયાસ કરેલો છે તે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ છવના ચતુ પુરુષાર્થો માટે નથી, પણ મોક્ષ મેળવવાનાં સાધનો દર્શાવવાને માટે છે. વળી, વાત્સ્યાયન શ્રુતિ કહે છે (કામશાસ્ત્ર ૨. ૨. ૩) કે 'દસ સંકલ્પવાળા ઋષ્યેદને ચતુરપદિ કહેવામાં આવે છે; આ કામશાસ્ત્રમાં પણ ઋષ્યેદના ઋષ્યોનો સંબંધ હોવાથી, અને પંચાલ, બામ્બલ વગેરે મહર્ષિઓએ કામશાસ્ત્રની ચર્ચા કરેલી હોવાથી ઋષ્યેદીઓએ ચતુરપદિ નામની સંજ્ઞા આદર દર્શાવવાને માટે કામશાસ્ત્રને આપેલી છે એમ કેટલાક કહે છે.' આ પ્રમાણે સૂત્ર રચીને વાત્સ્યાયન શ્રુતિ એમ કહેવા માગે છે કે આલિંગન, ગુંથન વગેરે દસ ભાગતો ઋષ્યેદને આધારે જ સિદ્ધ કરવામાં આવેલી છે. વેદ ભગવાનનું વર્ણન કરે છે એમ શ્રુતિ અનેકવાર પ્રતિપાદન કરે છે. કામશાસ્ત્રમાં વેદનો જ અર્થ છે અને વેદમાં ભગવાનનું વર્ણન છે. એટલે કામશાસ્ત્ર વેદની આફક લીલાસકૃત ભગવાનનું ખરોક્ષ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે એમ રચ્ય જણાય છે. નાદ્યશાસ્ત્રમાં નૃત્ય અને સંગીતનો ઉપયોગ થાય છે; સંગીત વગેરે જ્ઞાનમર્ચવિદ્યા સામવેદનો ઉપવેદ જણાય છે; આ કારણથી નાદ્યશાસ્ત્ર પણ લીલાસકૃત ભગવાનનું જ વર્ણન કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

રંચૂલ દુષ્ટિએ પણ જ્યારે આપણે રાસલીલાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પણ આપણને જણાય છે કે રાસ-લીલાના સમયે ભગવાન કૃષ્ણની ભગમગ અગીઆર વર્ષ સુધીની ઉંમર હતી, અર્થાત્ તે સમયે તેમની બાલ્યવસ્થા હતી. આ અવસ્થામાં ગોપીઓ સાથે ભગવાન કામક્રીડા કરે એ સર્વથા અસંભવિત જ છે. હિરણ્ય આમાંથી તો એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીજનોનો અલૌકિક બાલક કૃષ્ણ ઉપર થયો જ પ્રેમ હતો અને તે પ્રેમને વચ થઈને તે બાલક ભગવાન સાથે વેદ કરીને આનન્દ પ્રાપ્ત કરતાં હતાં. આ જ બાલ્યવસ્થામાં ભગવાને પુષ્ટિનાં-અનુપદનાં-અનેક કાર્યો કરી નિસ્સાધન છત્રોનો ઉદ્ધાર કરેલો છે, અને તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં અગીઆર વર્ષ અને જાવન દિવસની ઉંમર સુધીના કૃષ્ણની જ સેવા કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે શબ્દપ્રમાણ અને શ્રુતિથી ક્રીમદાપ્રમુલ ભગવાનના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને સિદ્ધ કરે છે કે રાસલીલામાં દોષ પણ પ્રકારનો લૌકિક કામ નથી જ, અને ભગવાનનું ચરિત સર્વથા નિકામ છે અને તેનું સવલ્લ અને કીર્તન પ્રાણીઓમાં બધા તરોષે દૂર કરીને પરમ પુરુષાર્થ સાધનાઈ છે. હવે જાણ્યે ગોપીજનોના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને રાસલીલાનો વિચાર કરીએ. ક્રીમદાપ્રવતમાં ને ગોપીજનોનું વર્ણન આવે છે તેમનાં વચન અને ક્રિયા ઉપરથી ક્રીમદાપ્રમુલએ તેમના ચાર વિભાગ પાડેલા છે: (૧) સ્માતિક, (૨) રાજ્ય, (૩) તામસ; અને (૪) નિર્મુલ અને તેમાં ને ચતુર ગોપીજનો છે તેમના પાછા પેદાવિષય પણ પાઠનામાં અલેક્ષ છે, અને એ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં અનેક સ્વરૂપ થાય છે. બીજી દુષ્ટિએ વિચાર કરીને પણ ક્રીમદાપ્રમુલએ ગોપીજનોના બે વિભાગ પડેલા છે: (૧) અન્યપૂર્વ અથવા શુનિરૂપા અને (૨) અન્યપૂર્વ અથવા હુગરિકા અથવા માનિરૂપ; અને અન્ય

ખતે પ્રકારના વિભાગોની દૃષ્ટિથી જ્યારે રાસલીલાનો વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે આપણને, રાસલીલાનું સુંદર રહસ્ય સારી રીતે સમજાય છે. ગોપીજનોનો સમુજ્જ નિર્મુજ્જ વિભાગ અપૂર્વ છે, જ્યારે શ્રુતિરૂપા અને ઋષિરૂપાનો વિભાગ ચૈતન્યસમ્રાટ્યામાં અને કૃષ્ણોપનિષદ, સામરહસ્યોપનિષદ વગેરે વૈષ્ણવ ઉપનિષદોમાં પણ જોવામાં આવે છે. સામરહસ્ય ઉપનિષદમાં ગોપીજનોના ત્રણ પ્રકાર આપવામાં આવેલા છે; (૧) વેદમથ્યાઓ, (૨) અગ્નિહુમારો, અને (૩) સંસિદ્ધ, જે શ્રીરાસિકાલની સાથે પ્રકટ થાય છે. શ્રીમદ્દામૃતજી રાસલીલાને સારસ્વતકલ્પમાં યજ્ઞેશ્વરી ઐતિહાસિક બતાવે છે. ભગવાન્ જ્યારે લીલા કરે છે ત્યારે સાથે સાથે શાસ્ત્રનો અર્થ પણ દર્શાવતા જાય છે, અને તેથી પુષ્કિમાર્ગમાં લગ્નવાનની લીલામાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ ઉપરાંત રૂપકતત્ત્વ પણ જોવામાં આવે છે. જગત્માં જે ગોપીજનો પરણેલાં હતાં તેમને અન્યપૂર્વા અથવા શ્રુતિરૂપા કહેવામાં આવે છે, અને જે પરણેલાં ન હતાં તેમને અન્યપૂર્વા અથવા ઋષિરૂપા અથવા અગ્નિહુમારો અથવા હુમારિકાઓ કહેવામાં આવે છે. આ બધાં ગોપીજનોમાંથી જે ગોપીજનોને ભગવાનમાં કામને લીધે ભરલાવના હતા તે ગોપીજનોએ ચોતાનદ વરમાં જ ચોતાનો દેહ છોડી દીધો છે અને તેમને ભગવાનની રાસલીલાનો અધિકાર મળ્યો નથી, કારણ કે રાસલીલાનો અધિકાર સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તોને જ મળી શકે છે, બીજાને નહિ. રાસલીલાનો દિવ્ય આનન્દ જે ગોપીજનોએ જોયો છે તે ગોપીજનોમાં સર્વાત્મભાવ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. તેમનામાં ક્રમ-ભાવના જરા પણ નથી, અને તેથી જ ભગવાન્ પ્રસન્ન થઈને તેમને ભગવાનનું દાન કરે છે. અન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો જૂતાકાલનો ઇતિહાસ પુરાણોમાં આપવામાં આવેલો છે. પદ્મપુરાણ કહે છે કે દણ્ડકારણ્યમાં વાસ કરનારા સોળ હજાર ઋષિઓએ કામદેવના કરતાં પણ અધિક સુંદર ગેવા ભગવાન્ શ્રીરામચન્દ્રના દર્શન કર્યા અને તેમના અલૌકિક સૌન્દર્યના દર્શનથી તેમની સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છાથી 'ત્રી તરીકે ભગવારો આપ સ્વીકાર કરો' એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી. શ્રીરામચન્દ્રજીએ જવાબ આપ્યો કે આ અવતારમાં હું એકપત્નીવત પાણું છું, તેથી તમારો સ્વીકાર હું કરી શકું એમ નથી, પણ મજામાં હું જ્યારે કૃષ્ણ તરીકે પ્રકટ થઈશ ત્યારે તમારો મનોરથ સિદ્ધ કરીશ. આ જ દણ્ડકારણ્યવાસી ઋષિઓ તે કૃષ્ણાવતારનાં હુમારિકા ગોપીજનો, અને ચિરહરણ્ણલીલા અને રાસલીલામાં તેમનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ભગવાને આ હુમારિકા-અન્યપૂર્વા-ઋષિરૂપા-ગોપીજનોને ચોતાના સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવાનું જે વરદાન આપ્યું હતું તે જ વરદાનને લીધે ભગવાન્ કૃષ્ણે તેમને રાસલીલાનો આનન્દ આપ્યો છે. આદિપરાદુરણીયમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે છપ્પસ્ય રમણાર્થ દિ સદ્ગત્તિમ ચ પોદશા । નોપ્યો રૂપાગિ ચક્રુચ તપાક્રીડન્ત કેરાવમ્ ॥ અર્થાત્ કૃષ્ણની સાથે રમણ કરવાને માટે ગોપીઓએ સોળ હજાર રૂપ કર્યા અને કૃષ્ણની સાથે રમણ કર્યું. મદકૌર્ભપુરાણમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિપુત્રા મહાત્માનસ્તપસા સ્ત્રીત્વમાપિરે । મર્તતં ચ જગદોર્નિ વાસુદેવમર્જં વિન્નુમ્ ॥ અર્થાત્ મહાત્મા અગ્નિપુત્રોએ તપશ્ચર્યા કરીને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત કર્યું અને જગતને ઉત્પન્ન કરનાર, જન્મવશરના અને બ્યાપક એવા વાસુદેવ ભગવાનને જ્ઞાતી તરીકે પ્રાપ્ત કર્યા. આ ઉપરથી જણાય છે કે સોળ હજાર ઋષિઓ એક ભક્તિના હતા.

આ ઋષિઓની કથાના સંબંધમાં એક વાત વિચારવા જેવી છે. ઋષિઓ પોતે પુરુષો હતા અને પુરુષના શરીરમાં સ્ત્રીતાવની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, કારણ કે પુરુષદેહ અને સ્ત્રીભાવ એ એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે. જ્યારે ભગવાન્ શ્રીરામચન્દ્રજીએ કોયું કે આ બધા ઋષિઓ અતિશુદ્ધ અને પુણ્યશાળી છે ત્યારે તે પોતે એટલા બધા પ્રસન્ન થઈ ગયા કે કોઈ પણ રિવસ ન આપી શકાય એવા ચોતાના રાક્ષાત્ત્વ સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવાની તેમને ઇચ્છા થઈ. આ સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ પુરુષરૂપમાં અથવા કેવળ સ્ત્રીરૂપમાં સંભવતો નથી, કારણ કે આપણને તે પ્રમાણે પ્રમાણ મળતું નથી. ભાગવતમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જે ઋષિપત્નીઓ સ્ત્રીરૂપે ભગવાનને શરણે રહી હતી, તેમને પણ ભગવાને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કર્યું ન હતું, જ્યારે શુદ્ધ સ્ત્રી બીજાઓને તેમણે સ્વરૂપાનન્દનું દાન કર્યું હતું. ભગવાનની શક્તિઓ અચિન્ત્ય અને અનન્ત છે. તેમની પ્રસાદરૂપ શક્તિઓ પણ બહુ છે. તે પ્રસાદરૂપ શક્તિઓમાં પણ એક અત્યંત અંગરૂઢ શક્તિ છે, અને આ શક્તિની સાથે જે જીવાત્માનો સંબંધ થયો હોય તે જીવાત્મા ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ અવશ્ય કરે છે જ. આ શક્તિ સ્ત્રીત્વપ્રેરણાથી હોય છે. ભગવાને આ ઋષિઓમાં આ શક્તિનું સ્થાપન કર્યું અને તેથી જ તેમને ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ થયો. ઋષિઓને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરવાને માટે યોગ દેહ કૃષ્ણાવતારમાં જ પ્રાપ્ત થયો, કારણ કે ભગવાન્ શ્રીરામચન્દ્રજીની ઇચ્છા જ તેવી હતી. ભગવાનના દશમસ્કન્ધના યોગવીસમા અધ્યાયમાં ગોપીજનો જે કાલ્યાણીની જેવા કહે છે તે જ કાલ્યાણી સ્ત્રીરૂપ છે, તેમાં જ સ્ત્રીત્વની ત્રુટી છે અને તે જ ભગવાનની પ્રસાદરૂપ શક્તિ છે; અને ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરવાને માટે ભગવાનની આ પ્રસાદરૂપ શક્તિનું-કાલ્યાણીનું-સ્ત્રીત્વ કરવામાં આવે છે. જેમ દિવ્યદૃષ્ટિથી જ બધા દિવ્ય પદાર્થો જોઈ શકાય છે, જેમ ભગવદીય ચક્રથી જ ભગવાનનાં દર્શન થાય છે, તેમ ભગવદીય સ્ત્રીત્વથી જ ભગવાન્ જોઈ અને છે એમ દક્ષિણ થાય છે.

મનમાં જે પરણેલાં-અન્યપૂર્વા-ગોપીજનો વસતાં હતાં તેમાંથી કેટલાંક ગોપીજનો ઉપર ભગવાનનો સંપૂર્ણ અનુકૂળ થયો હતો અને તેથી જ તે ગોપીજનોને ભગવાનમાં ભરણુદ્ધિ ન થતાં સર્વાત્મભાવ થયો, અને તેને જ પરિણામે તે ગોપીજનો વેણુનાદનું શબ્દુ થતાં જ ભગવાનને શરણે જઈ રાસલીલામાં ભગવાનનું અલૌકિક આનંદ જોગવી શક્યાં. પણ જે ગોપીજનો ભગવાનનો સમ્પૂર્ણ અનુકૂળ પ્રાપ્ત કરવા બાંધકાળી ન હતાં, અને તેથી જેમને ભગવાનમાં ભરણુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે ગોપીજનોએ પોતાના ઘરમાં જ રહીને ભગવાનનું મંગલ ધ્યાન કરતાં કરતાં પોતાનો દેહ છોડી દીધો અને ભગવાનની સાથે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, પરંતુ તેમને સર્વોદ્દેશ રાસલીલાનો અધિકાર મળી શક્યો નહિ. સર્વાત્મભાવવાળાં અન્યપૂર્વા ગોપીજનોને રાસલીલાનો જે અધિકાર મળ્યો તેમાં રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ એક રહસ્ય રહેલું જણાય છે. ભગવાન રસમય છે, રસરૂપ છે એમ શ્રુતિ અનેકવાર પ્રતિપાદન કરે છે. રસનો પૂર્ણ અધિકાર પરક્રીય પદાર્થમાં થાય છે એમ રસશાસ્ત્રની મર્મદા છે, અને જ્યારે રસશાસ્ત્ર ફક્ત ભગવાનને માટે જ છે ત્યારે રસેષ ભગવાન પોતે પણ તે શાસ્ત્રની મર્મદાનું પાલન કરવા તૈયાર થાય તો તેમાં કોઈ પણ ભત્તની અસ્વાભાવિકતા જણાતી નથી. આ હેતુથી ભગવાને પોતે કેટલાક છત્રોને મનમાં ગોપીઓ તરીકે પ્રકટ કર્યાં અને તેમને લૌકિક પુરુષો સાથે પરણાવીને તેમનું પરક્રીયત્વ સિદ્ધ કર્યું; અને આજ પરક્રીય, અન્યપૂર્વા, ગોપીજનોના ઉપર કૃપા કરીને, તેમને સર્વાત્મભાવનું દાન કરીને રાસલીલાના અધિકારી બનાવ્યાં અને તે પ્રકારે ભગવાને રસશાસ્ત્રની મર્મદા પણ પાળી.

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના બીજી દૃષ્ટિએ ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય છે: (૧) કુમારિકાઓ, (૨) સર્વાત્મભાવવાળાં અન્યપૂર્વા ગોપીજનો, અને (૩) અનર્થહમતા, અર્થાત્ પોતાના ઘરમાં જ રહીને જેમણે ભગવતસાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું તે. આ ગોપીજનોની નિષ્કામતા અને ઉત્તમતાનો આપણે એક દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો. બીજી દૃષ્ટિએ આપણે જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પણ આ જ વાત સિદ્ધ થાય છે. ભાગવતમાં ગોપીજનોનો નિર્દેશ અનેક રમણે કરવામાં આવેલો છે; અને આ બધાં જ સ્થળોએ, વખાણો જુદા જુદા હોવા છતાં પણ, રાસલીલા અને ગોપીજનોની ભક્તી તરીકેની શ્રેષ્ઠતાનાં મુખ્યકમંડે વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે, અને તેને અનુસરીને જ શ્રીમદ્ભગવદ્ પોતે પોતાના સંન્યાસાનિર્ણય અર્થમાં પણ ગોપિકાઓને જુદે તરીકે જોળાયે છે (ગોપિકા ગુરવઃ પ્રોક્તાઃ, સાધનં ચ તત્, માયો માયનયા સિદ્ધઃ સાધનં નાન્યવિષ્યતઃ). ભગવાન ગોપીજનોની સ્તુતિ કરતાં કહે છે (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૨૧-૨૨) કે 'હે અજ્ઞાઓ! આ પ્રમાણે મારે માટે જ લોક, વેદ અને સર્વાં વદાલંકારોનો તમે લાગ કર્યો છે, અને તમે મારામાં ચિત્તવૃત્તિ રાખો તેટલા માટે તમારે પરીક્ષા ભજન કરતાં હું તિરોદ્ધિત થઈ ગયો. તમે મારે નિર્દોષ ભાવન કરનારાં છો. તમારા ઉપકારનો જલદી જાણના આયુષ્યથી પણ હું વાળી શકું એમ નથી. ઘરની શુંખલાઓ તોડવી જાડુ હડિન છે, છતાં પણ તમે તે તોડીને મારે ભજન કર્યું છે. તમારા આ સંકલ્પનો જલદી તમારા સંતોષથી જ થાય.' બીજે સ્થળે પણ ભગવાન કહે છે (ભાગ. ૧૧. ૧૨. ૭-૧૫) કે 'આ બધાં લોકો વેદો ભણ્યા ન હતા અને તે માટે તેઓએ મહાપુરુષોની સેવાઓ પણ કરી ન હતી, મતો કર્યાં ન હતાં, તેમ તપશ્ચર્યા પણ કરી ન હતી, છતાં કેવલ સ્વસંતોષથી મને ખાત્યાં છે. સંખ્ય, યોગ, દાન, જાત, તપ, યજ્ઞ, બ્રાહ્મણ, સ્વાધ્યાય અને સંન્યાસથી પણ મનુષ્ય યત્ન કરતો હોવા છતાં પણ મને મેળવી શકતો નથી, પણ કેવલ ભાવપૂર્વક ગોપીઓ, માયો, વૃક્ષો, મૃગો, નાગો, સિદ્ધો અને બીજા મન્દશુદ્ધિવાળાઓ મને આત્માસતે પામી ગયા છે. જે સમયે જકૂર જલરામની સાથે મને મથુરા લઈ ગયા તે સમયે મારામાં અતિદૃઢ પ્રેમને લીધે અનુરાગી મનવાળી ગોપીઓ મારા વિના બીજા કોઈ પણ વસ્તુને મુખ માટે લેઈ શકતી ન હતી, કારણ કે તેમને મારા વિયોગથી તીવ્ર મનોઅથા યતી હતી. ધૃન્દાવનમાં ફરતા અને અત્યંત પ્રિય એવા મારી સાથે તે ગોપીઓએ લાણીથી ન વર્ણવી શકાય એવી જે રાત્રીઓ અર્ધાં છાણી પેઢે ગાળી હતી તે જ રાત્રીઓ મારા વિના તેમને કદય જેવી થઈ પડી હતી. જેમ શુનિઓ સમાધિ અવસ્થામાં નામ તથા રૂપને ભણી શકતા નથી તેમ મારામાં આસક્તિને લીધે બંધાવેલી શુદ્ધિવાળી ગોપીઓ પોતાના દેહને, સમીપ રહેલા પદાર્થને કે દૂર રહેલા પદાર્થને ભણી શકતી ન હતી; પણ નદીઓ જેમ સમુદ્રમાં મળી જાય છે તેમ મારામાં ઝીકરૂપ થઈ ગઈ હતી. મારે વાસ્તવિક સ્વરૂપ ન ભળુનારી અને રમણ અને ભરણુદ્ધિથી મારી કામના કરવાવાળી સંકરો અને હલસો મેલીને નિર્દત્ત મારો સંગ રહેવાથી પરબ્રહ્મ-રૂપી મને પ્રાપ્ત કરી ગઈ છે. માટે હે ઉદ્ધવ, તું શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ, ક્રોધાન્ધ અને ક્રુત જે સર્વનો પરિણામ કરીને અનન્યભાવથી સમસ્ત દેહધારીઓના એક અવસ્થાસ્વ અને જ શરણે આવ્ય, અને તેમ કરવાથી તું નિર્મલ થઈ જાત.'

‘ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે યજ્ઞમાંથી મધુરાં લય છે ત્યારે નન્દ, યશોદા અને ગોપીઓને ઘણો શોક થાય છે, આ શોક દૂર કરવાને શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ભવને યજ્ઞમાં મોકલે છે. તે પ્રસંગે ગોપીઓને ઉદ્દેશીને ભગવાન કહે છે કે ‘હે ઉદ્ભવ મારો સંદેશ લઈ જઈને ગોપીઓનું મારા વિરહથી થયેલું દુઃખ દૂર કરો; ગોપીઓનું મન મારામાં છે, તેમનો પ્રાણ મારામાં છે, તેમણે મારે માટે દૈદિક ધર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમણે લોકના ધર્મો પણ છોડ્યા છે: આવા ભક્તોને હું મારા દ્વંદ્વથી પારણ કરું છું. તેમને હું અત્યંત પ્રિય છું. હું તેમનાથી દૂર થયો એટલે તેઓ મારું સ્મરણ કરતાં મૂર્છિત થઈ જાય છે; વિરહને લીધે ઉત્કણ્ણ વધતાં તેઓ દીન બની જાય છે. કેટલીક ગોપીઓ મહા કષ્ટથી પ્રાણને જેમ તેમ પારણ કરી રહી છે. તે ગોપીઓ મારી છે, મદૂપ છે, હું ફરીથી આવીશ એ આશ્વાસી તેઓ જીવે છે.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૩. ૩-૬) આ પ્રમાણે ભગવાને પોતે જ ગોપીઓનો સ્વરૂપનો સારો ખ્યાલ આપણને આપેલો છે.

ભગવાનની આજ્ઞાને અનુસરીને ઉદ્ભવ યજ્ઞમાં ગોપીઓને પાસે જાય છે અને ભગવાનનો સંદેશ આપીને તેમને શાન્ત પાડે છે. ઉદ્ભવ ગોપીઓને જ્યારે જુવે છે ત્યારે તેમને માલમ પડે છે કે ગોપીઓને ભગવાન કૃષ્ણનાં દર્શન કરવાને માટે આતિ ઉત્સુક છે. બ્રમરગીતમાં આ ઉત્સુકતા સ્પષ્ટ તરી આવે છે. આ પ્રસંગે ઉદ્ભવ ગોપીઓને ઉદ્દેશીને કહે છે કે ‘હે ગોપીઓ! તમે લોકમાં પૂજાએલાં છો અને પૂર્ણ અર્થવાળાં છો; કારણ કે તમારું મનુ વાસુદેવ ભગવાનમાં અર્પિત થઈ ગયેલું છે. દાન, યત, તપ, હોમ, જપ, વેદાધ્યયન અને મનના નિઃશ્વ વગેરે ઘણા કલ્યાણકારક ઉપાયો વડે શ્રીકૃષ્ણમાં એક કરવો જેમ શાસ્ત્ર કહે છે. ઉત્તમસ્તોક ભગવાનમાં તમે ઉત્તમોત્તમ ભક્તિ પ્રવર્તાવી એ બહુ સારું કર્યું. આ ભક્તિ સાધારણ લોકમાં હોતી નથી એટલું જ નહિ પણ ગુણોને પણ દુર્લભ છે. યુગ, પતિ, દેહ, સ્વજન, ઘર વગેરેનો ત્યાગ કરીને તમે પરપુરુષ કૃષ્ણને વધી એ મોટા ભાગ્યની વાત છે. ઇન્દ્રિયોનો વિષય ન અને એવા ભગવાનમાં તમે સર્વત્રભાવ કર્યો છે. ભગવાનના સમાગમમાં તો આ સર્વત્રભાવ સંભવી શકે, પણ તમે તો સર્વત્રભાવ વિરહમાં કર્યો છે, તેથી તમારું ભાગ્ય મોટું છે. આવો ઉત્તમ ભાવ બતાવીને તમે મારા ઉપર મોટો અનુભવ કર્યો છે.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૪. ૨૩-૨૬) આ પ્રમાણે ગોપીઓની સ્તુતિ કરીને ઉદ્ભવ ભગવાનનો સંદેશ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

‘હું (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ) સર્વનો આત્મા છું, ભક્તને વશ છું, સદા યોગવાર છું, અને સ્ત્રીભાવિ ઉપર કૃપા કરવાનો મારો સ્વભાવ છે; તેથી તમારો (ગોપીઓનો) વિયોગ સર્વ રીતે કોઈ પણ ક્ષિત્ત મને થતો નથી. જેમ લૌકિક સરીરમાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી રહે છે તેમ હું મન, પ્રાણ, શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને ગુણોનો આશ્રય છું. હું મારા આત્મામાં આદ્યમરૂપસાધનવડે આત્માને ઉત્પન્ન કરું છું, મારું છું અને પાશન કરું છું. ભૂત, ઇન્દ્રિયો અને ગુણોવડે મારી માયાને નિમિત્ત કરી હું જ સર્વ વગેરે કરું છું. આત્મા જ્ઞાનમય છે, શુદ્ધ છે, દેહાદિથી ક્ષિત્ત છે, ગુણોથી પર છે; અપ્રિય, સ્વપ્ન અને ભગવદ્ભક્તિ જે જણ માયાની વૃત્તિથી ક્ષિત્ત છે છતાં તેમાં અન્વિત જીવ-ચૈતન્યથી તે દેખાય છે. સ્વપ્નની પેઠે ખોટી રીતે ઉભા રહેલા મિથ્યા પદાર્થોનું જેનાથી ધ્યાન થાય છે તે મનને રોકેલું. તેનાં કારણથી ઇન્દ્રિયોનો પણ નિરોધ કરવો, એટલે નિદ્રારહિત ચર્ચાને મનુષ્ય મને પ્રાપ્ત કરે છે. સમુદ્ર સુધી ભેગ નહીંઓ ચાલે છે તેમ વેદ, યોગ, સાંખ્ય, સંન્યાસ, તપ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને સત્ત્વ એ બધાં વિવેકીઓને માટે મનના નિરોધનાં સાધનો છે. તમારાં મનને પ્રિય એવો હું તમારાથી દૂર રહું છું તે તમારા મનને મારી પાસે લાવજ માટે, અને તમે મારું ધ્યાન કરો તેટલા માટે. પ્રિયતમ પદાર્થ જ્યારે દૂર હોય છે ત્યારે તેમાં સ્ત્રીઓનું જે પ્રકારે મન રહે છે તે પ્રકારે જ્યારે તે પ્રિયતમ પદાર્થ પાસે હોય છે ત્યારે રહેતું નથી. મનની વૃત્તિઓ સદિત સમય મન મારામાં રાખી મારું અનુસ્મરણ કરતાં યોગ જ સમયમાં તમે મને પ્રાપ્ત કરશો. આ વનમાં રાખીના સમયે મેં જ્યારે રાજકોટ કરી ત્યારે અન્તર્વૃદ્ધતા ગોપીઓ યજ્ઞમાં રહી, તેથી તેમને રાક્ષસુ મુખ ન મળ્યું, પણ તેઓ કલ્યાણી હોવાથી મારા પરાક્રમના ચિન્તનથી મને પ્રાપ્ત થઈ.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૪. ૨૮-૩૮)

ગોપીજનોએ ત્યારે ઉપર પ્રમાણે ભગવાનનો સંદેશો સાંભળ્યો ત્યારે તેઓ અતિપ્રસન્ન થયાં અને ઉદ્ભવની સાથે નીચે પ્રમાણે વાતો કરવા લાગ્યાં.

‘ભગવાન્ પોતાના આસનનો સ્થર્થે કુશળ છે એ વાત તમે મહુ સારી કરી. અમે તેમની જોડ, લંબન, હાસ અને ઉદાર દૃષ્ટિથી પૂજ કરેલી છે. ભગવાન્ રતિના ભેદને ભલુનાર છે; ઉત્તમ સ્ત્રીઓની પ્રીતિના તે પાત્ર છે. સ્ત્રીઓનાં વાક્યો, વિદ્યાસો અને મનોરંજનનો અનુભવ કયાં પછી ભગવાન્ અધિક પ્રીતિથી કેમ ન બંધાય? હે ઉદ્ભવજી! ગોવિન્દ ભગવાન્ નગરમાં રહીને અગ્નિ સંસારે છે? કમલ, પુષ્પ અને ચન્દ્રથી શોભતા વૃન્દાવનમાં ભગવાન્ અમારી સાથે રાસ રમ્યા અને અમે તેમની કથાનાં વખાણુ કર્યો, તે સ્ત્રીઓને ભગવાન્ યાદ કરે છે? ભગવાને અમને શોકમાં નાખ્યાં છે, તો તે અહીં પધારી શ્રીઅંબવટે જવાકરો? હવે તો તેમને મહુરામાં રાત્ર્ય મળ્યું છે, જોટલે અહીં ગોકુલમાં તે શા માટે આવે? ભગવાન્ તો મહાત્મા છે અને અમે તો વનમાં રહેનારાં છીએ. અમારાથી કે બીજાથી એમને શું પ્રયોજન હોય કે તે અહીં આવે? તે તો હક્ષ્મીના પતિ છે, આમ્રકામ છે. એવા કૃતાર્થ પુરુષનું અમે શું કરી શકીએ? પિંગલા નામની વેરયાએ પણ કહ્યું છે કે આશા ન રાખવી એ પરમ મુખ છે. અમે તે વાત ભાળીએ છીએ છતાં પણ કૃષ્ણમાં અમારી આશા અનન્ત છે. ભગવાનના સ્મરણરૂપ જ્ઞાનનો લાભ કરવાને કોણુ સમર્થ છે? ભગવાન્ પોતે ધન્ય કરતા નથી છતાં પણ હક્ષ્મીજી ભગવાનના વશ્તુસ્થળમાંથી યાદીયર દૂર થતાં નથી. યમુના વગેરે નદીઓ, ગોવર્ધન પર્વત, વનપ્રદેશો, ગાયો અને વૈષ્ણવો નાદ એ બધાં કૃષ્ણનું સ્મરણ કરાવનારાં છે. વરૂનીના સ્થાનરૂપ ભગવાનનાં પગલાં તેમનું વારંવાર સ્મરણ કરાવે છે, તેથી તેમને અમે કોઈ રીતે ભૂલી શકતાં નથી. આવવાની સુંદર રીતથી, ઉદાર હાસથી અને લીલાપૂર્વક એવાથી, મધુર વાણીથી ભગવાને અમારી જીવિતે હરી લીધી છે. તેમને અમે કેવી રીતે ભૂલી શકીએ? હે રમ્યાનાથ! દુઃખજન સમુદ્રમાં હુમેલા ગોકુલનો ઉદ્ધાર કરો.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૭. ૪૦-૫૩).

ભગવાન્ કૃષ્ણનો સંદેશો સાંભળીને ગોપીજનો વિરહભવરથી મુક્ત થયાં અને ભગવાનને આત્મા માની તેમણે ઉદ્ભવની પૂજા કરી. ઉદ્ભવ કેટલાક ભક્ત મુખી ગોકુલમાં રતા અને ભગવાનની લીલા અને કથા સંલગ્નતાથી ગોકુલને આનન્દ આપ્યો. ભગવાનની વાતો સાંભળવાથી મજાવાસીઓને તે બધા દિવસો એક જણુ એવા લાગ્યા. ભગવાન્ કૃષ્ણના આવેશથી ગોપીજનોની નિઃશ્વરતા લેધને ઉદ્ભવ અતિ પ્રસન્ન થયા; તેમને ગોપીજનોની ઉત્તમતાઓ ખ્યાલ આવ્યો; પોતાના જ્ઞાનનો મદ દૂર ચર્ચાઓ અને ગોપીજનોને નમન કરીને તેમણે નીચે પ્રમાણે મુક્તકંઠે રજુતી કરી.

‘સર્વના આત્મા એવા ગોવિન્દમાં દૃઢ ભાવવાળાં ગોપસ્ત્રીઓ પૃથ્વીમાં શરીરને ધારણ કરનારાં છે. સંસારથી ભય પામતા મુનિઓ અને અમો પણ આ ગોપીજનોના ભાવની ધન્યા કરીએ છીએ. અનન્ત ભગવાનની કથામાં જેને રસ નથી એવા પ્રજ્ઞામંત્રથી શું કહ છે? વનમાં ફરનારી, વ્યભિચાર દોષવાળી સ્ત્રીઓ ક્યાં અને પરમાત્મા સીકૃષ્ણમાં તેમનો આ ભાવ ક્યાં? જેમ અમૃતનો ઉપયોગ અભાજતાં કરી હોય તો પણ તે મનુષ્યને અમર કરે છે તેમ ઈશ્વર પોતાનું ભજન કરનાર આશાણુ હોય છતાં પણ તેનું સાક્ષાત્ કથાણુ કરે છે. રસોત્સવમાં ભગવાનના બાહુઓથી લેના કંક વીટાએલા છે એવાં ગોપીજનોએ જે સુખ મેળવ્યું તે સુખ વરૂનીજને પણ નથી મળ્યું, કમળની મુગ્ધમુક્ત દેહવાળી સ્વર્ગની અપ્સરાઓને પણ નથી મળ્યું, તો પછી બીજાઓને તો ક્યાંથી જ મળે? વૃન્દાવનમાં વૃક્ષો, લગાઓ, ઓષધિઓ અને ગુચ્છો-એ બધાં આ ગોપીજનોના ચરણની રજા હીડીને પોતાના ઉપર પડે એ ઇચ્છાથી તેમની સેવા કરી રહ્યાં છે. હું જન્મ તે ઝોષધિઓમાંથી એકરૂપે થઈ. આ ગોપસ્ત્રીઓ કોઈ પણ પ્રકારે ન જોડી શકાય એવા પોતાના દેહ, પતિ, પુત્ર, સર્વાદામાર્ગ વગેરેને ધોડીને શ્રુતિઓ પણ જેની શોધ કરે છે એવા મુક્ત ભગવાનની પદવીને પામ્યાં છે. સીકૃષ્ણભગવાનનું જે ચરણસંવિન્દ હક્ષ્મીજીએ પૂર્યું છે, પ્રજ્ઞાદિએ પૂર્યું છે, આમ્રકામ સનકાદિ યોગેશ્વરોએ જેનું હૃદયમાં મિલન કર્યું છે તે ચરણસંવિન્દ લીલામાં ભગવાને આ ગોપીજનોના રતન ઉપર ધર્યું, અને તેના આલિંગનથી ગોપીજનોએ પોતાના હૃદયના તારને શાન્ત કર્યો. નન્દમજની આ સ્ત્રીઓએ હરિકથાનું ગમ્ય સ્વરે જે યન કર્યું તે પણ લોકને પવિત્ર કરનારું છે અને હું તેમના ચરણની રજાને નમન કરું છું.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૪. ૫૮-૬૩)

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવતમાં જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે અને ઉદ્ધવજીએ ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા મુકાકપુકે સ્વીકારી છે. રાસલીલાની ઉત્તમતા અને ભગવાનની અભિપ્રતા વિષે પણ શ્રીમદ્ભગવતમાં અનેક સ્થળે ઉલ્લેખો લેવામાં આવે છે. દા. ત. એકાદશસ્કન્ધમાં ઉદ્ધવજી રાસલીલાને ઉદ્દેશીને કહે છે કે 'હે કૃષ્ણ! મનુષ્યોને પરમ મંગલરૂપ અને કર્ણને અમૃતસુદય લાગતું આપનું ક્રીડાચરિત્ર સાંભળીને મનુષ્ય અન્ય વિષયોની સ્મૃત્તિ લુપ્ત દે છે. (ભા. ૧૧. ૬. ૪૪). દેવો જ્યારે એકાદશસ્કન્ધમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે ત્યારે કહે છે કે 'સોળ લક્ષર ઓળો પાતુ આપને (= ભગવાનને) અંશિત કરવાને સમર્થ નથી.' (ભા. ૧૧. ૬. ૧૮)

અહીં આપણે એકલા ભાગવતની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કર્યો છે. ભાગવત સિવાયના બીજા ગ્રંથોમાં દા. ત. હરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણ વગેરેમાં પણ રાસલીલા, ગોપીજન અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પવિત્રતા વિષે અનેક વાક્યો લેવામાં આવે છે, પણ તે બધાનો હિલેખ કરવાની અહીં જરૂર નથી. જેમ કોઈ મહાકવિના તાટકમાં એક જ પાત્ર વિષે સિત્ત સિત્ત પાત્રો લુદે લુદે સમયે પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવે છે અને આ અભિપ્રાયો ઉપરથી અને તે મૂળ પાત્રનાં વચનો અને ક્રિયા ઉપરથી વિદ્વાન્ વિવેચક તે પાત્રને માટે અમુક પ્રકારનો નિર્ણય કરી શકે છે. તેમ ગોપીજનો વગેરેને માટે ભાગવતમાં લુદે લુદે રચેલો દર્શાવેલ અભિપ્રાય ઉપરથી, ગોપીજનોનાં વચનો અને ક્રિયા ઉપરથી અને તેમને અંતે જે ફળ મળ્યું છે ઉપરથી તટસ્થ વિદ્વાન્ કહી શકશે કે ગોપીજનો અતિ પવિત્ર છે, આદર્શભંજ છે, અને ભગવાનની રાસલીલાનું શ્રવણ પણ મોક્ષદાયક છે. જે તત્ત્વચિંતકોએ રાસલીલાને એક વસ્તુત્ત્વિક હકીકત માની છે તેમણે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની, ગોપીજનોની અને રાસલીલાની શ્રેષ્ઠતા અને પવિત્રતા સ્વીકારેલી છે અને પોતાના ગ્રંથોમાં અનેક ટેલુઓ આપીને તર્કથી પણ સિદ્ધ કરેલી છે. શ્રીમદ્ભગવતના અનેક દીકાકારો સ્થળિયેલા છે, અને કેટલાક દીકાકારો ભાગવતના અમુક અધ્યાયોને શ્લેષક માને છે છતાં પણ રાસલીલાના પ્રકરણને શ્લેષક માનતા નથી અને તેમણે તે અધ્યાયો ઉપર દીકા લખેલી છે. આ દીકાઓમાં તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે ભગવાનની આ રાસલીલા નિષ્કામ છે, ગોપીજનો ઉત્તમ જાત છે અને રાસલીલાના ઉત્થન અને શ્રવણથી અનેક મનુષ્યો પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં છે.

બોપદેવે ભાગવતનો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરીને ભાગવતના શ્લોકોને જ વિષયવાર ગોઠવીને મુકાકાવ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે અને તેના ઉપર દેવગિરિના યદુવંશના રામશંજના મેલી દેમાદ્રિએ કેવલાદીપિકા નામની દીકા લખી છે. તે ઉપરાંત બોપદેવે હરિલીલા નામના ગ્રંથમાં ભાગવતનો સ્કન્ધ, પ્રકરણ અને અધ્યાય પ્રમાણે સાર આપ્યો છે અને અદ્વૈતસિદ્ધિકાર મંડુકરૂદ્ધન સરસ્વતીએ તેના ઉપર દીકા લખી છે. આ બંનેય ગ્રંથોમાં બોપદેવે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, ગોપીજન અને રાસલીલા એ વિષયોની સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરેલી છે. મુકાકાવમાં ભાગવતના શ્લોકો આપીને જ બોપદેવે ભગવાનના સ્વરૂપને સારી રીતે સમજાવ્યું છે. અજિના વિદિતા અને અવિદિતા એ બે પ્રકારે દર્શાવીને બોપદેવે તેના અવાન્તર પ્રકારો પણ દર્શાવ્યા છે. તદનુસાર અવિદિતા અજિના આર પ્રકારો છે: (૧) કામજ, (૨) દ્રેષજ, (૩) ભયજ, અને (૪) શ્રેહજ. મુકાકાવના અગીયારમા અધ્યાયમાં બોપદેવ વિષ્ણુભક્તનાં લક્ષણ વગેરે આપે છે અને તેને અંતે તે કહે છે કે હારથ, મૃગાર, કર્ણજ, રૈદ, ભયાનક, બીકાત્મ, શાન્ત, અદ્ભુત અને વીર એ નવ રસ ઠાંસ અજિરસનો જ નવ પ્રકારે અનુભવ થાય છે. ભાગ્ય વાતામાં બોપદેવ મૃગાર રસના બે પ્રકારો આપે છે:—સંકોચ અને વિપ્રલંબ; અને તેના ઉદાહરણ તરીકે ભાગવતના જ શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે. વેલુગીત, ગોપીગીત, મુગલગીત અને અમરગીતના શ્લોકો આપીને બોપદેવ ગોપીજનોનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવે છે અને અજિરસનો અનુભવ કેવો થઈ શકે છે એ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે. અર્ચાત્ ભાગવતમાં જે મૃગાર રસ લેવામાં આવે છે તેનું તાત્પર્ય અજિત્ત્વ છે એમ બોપદેવનો અભિપ્રાય છે.

ભાગવતના પ્રાચીન દીકાકાર શ્રીપરસ્વામી રાસપંચાધ્યાયીની દીકાના આરંભમાં મંગલશ્લોકમાં કહે છે કે પ્રણાદિજયસ્તદ્દર્પવન્દર્પદર્પતા । જયતિ ધ્યાનિર્ગોવીરાસમણ્ડલમણ્ડનઃ ॥ અર્ચાન્ વદમીછના પતિ, ગોપીજનોના રાસમંડળના બાજુરૂપ અને પ્રણ વગેરેનો જન્મ કરીને મત્ત યજેલા કામદેવના મદનો નાશ કરનાર ભગવાન્ કૃષ્ણ જન્મ પામે છે. કામદેવે પ્રણ વગેરેનો પણ પરાજય કર્યો છે એ વાત પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને તેનો ઉલ્લેખ નીમિત્તા શ્લોકમાં પણ કરવામાં આવેલો છે:—

અને લગવાનું અને સ્તિસ્મૃતિ એ બે વચ્ચે નિત્ય વાચવવાયક સંબંધ બોવામાં આવે છે. લગવાનની રાસલીલાનું આજ તાત્પર્ય છે. ગોપીજનો એ સ્તિ અને સ્મૃતિ છે અને તે સર્વદા લગવાનનો બોધ કરતી હોવાથી રાસલીલા નિત્ય અને છે. કૃષ્ણોપનિષદ, સામરહસ્યોપનિષદ વગેરે ઉપનિષદોમાં ગોપીઓને ઋચ્યાઓ તરીકે જ ઓળખાવવામાં આવી છે.

બીજા કેટલાક ચિંતકો કહે છે કે જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ દર્શાવવાને માટે લગવતમાં રાસલીલાનું વર્ણન છે. જીવ પરમાત્માને કેવી રીતે, કયા જાતથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને મોક્ષસુખ કેવી રીતે ભોગવી શકે છે એ જણાવવાને માટે લગવાન, ગોપીજન અને રાસલીલાની કલ્પના કરવામાં આવેલી છે. રાસલીલા એ શ્રદ્ધાનુભવનું રહસ્ય સમજાવે છે. ગોપીઓ અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ છે, ગોપો તે વૃત્તિઓના અભિમાની જીવો છે; અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ અસંખ્ય હોવાથી ગોપીઓની સોળ હજાર જેટલી મોટી સંખ્યા આપવામાં આવેલી છે. અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ બહિર્ભુજ ન થતાં અન્તર્ભુજ, જગત્-સુખ, થતાં જીવ નિત્ય મોક્ષસુખ ભોગવી શકે છે. આ પ્રમાણે રાસલીલાનું તાત્પર્ય અધ્યાત્મપ્રક્રિયામાં છે. કેટલાક ગોપીઓને શક્તિની શક્તિઓ માને છે અને જેમ શક્તિઓ શક્તિમાન પદાર્થની સાથે નિત્ય બેઠાએલી હોય છે તેમ ગોપીકૃપી જગવાનની શક્તિઓ જગવાનની સાથે હંમેશાં બેઠાએલી જ રહે છે અને આજ અનુભવનું સમર્થન રાસલીલામાં કરવામાં આવેલું છે. બીજા કેટલાક વિચારકો કહે છે કે જીવાત્મા પરમાત્માનો અનુભવ અનેક પ્રકારે કરી શકે છે. રાસલીલા એમ દર્શાવે છે કે જીવાત્મા પરમાત્માને વિષે અતિમદ્દ પ્રેમ રાખીને તેનો આનંદ મેળવે છે. જેમ સુદી ધર્મમાં જીવ પોતાની ભતને અશરૂ માને છે અને પરમેશ્વરને માથાક માને છે અને તે પ્રકારે પરમાત્માનો દિવ્ય આનંદ યોગ્ય છે તેમ રાસલીલાના પ્રકરણમાં પણ જીવ પોતાની ભતને સ્ત્રી માને છે અને જગવાનને પતિ માને છે અને તે રીતે જગવાનનો અલૌકિક આનંદ યોગ્ય છે. પરમાત્માને મેળવવાના ઘણા અગમ્ય માર્ગો છે અને તેમાંનો એક માર્ગ રાસલીલાએ દર્શાવ્યો છે. પરમાત્માને માટે બે નિઃસીમ પ્રેમ હોય છે તેને રાધા તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે.

કેટલાક અર્વાચીન વિચારકો કહે છે કે શ્રીમદ્ભગવતના કૃષ્ણ એ વૈદિક વિષ્ણુદેવતાનું નિકસિત સ્વરૂપ છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ દેવતાનું બે વર્ણન છે તે બધું વર્ણન કૃષ્ણના વિષે પણ બોવામાં આવે છે; એટલે સ્વરૂપ અને બાવનાની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ જણાય છે કે વૈદિક વિષ્ણુ એ કૃષ્ણની મૂલ પીઠિકા છે. કૃષ્ણ એ વિષ્ણુનો-સૂર્યનો-પૂર્ણાવતાર ગણાય છે. તે મીલચણુ છે કારણ કે નીલ આકાશ એ સૂર્યનું શરીર છે. તે ચતુર્મુખ છે, કારણ કે ચાર દિશાઓ એ સૂર્યના ચાર બાદુઓ છે. તે પીતાંયર છે, કારણ કે સૂર્યનાં મુવર્ણના બેવાં કિરણો વચ્ચેની ગરજ સારે છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર એ બે મિત્રો છે (દ્વન્દ્વસ્થ મુજ્યઃ સત્તા ઋગ્વેદ ૧. ૨૨. ૧૯) અને તે બંને કાળક્રમે કૃષ્ણ અને અર્જુન રૂપે પ્રકટ થાય છે. મહાભારત પ્રમાણે અર્જુન ઇન્દ્રનો જ પુત્ર છે એ વાત આ મન્ત્રબંધે સમર્થન આપે છે. ઉપનિષદોમાં વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર પરમાત્મા અને જીવાત્મા તરીકે બોવામાં આવે છે (મુદ્ગલ ૩. ૧. ૧; શ્વેતાશ્વતર ૪. ૬; ઋગ્વેદ ૧. ૧૬૪. ૨૦). આગળ ચાલતાં વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર નારાયણ અને નર તરીકે દેખા દે છે. નર એ જીવાત્મા છે અને નારાયણ એ જીવાત્માનું અંતિમ સ્થાન છે. ભારતવર્ષના કલ્યાણને માટે નર અને નારાયણ એ બન્ને દિશાગ્રહ ઉપર તપશ્ચર્યા કરે છે. મહાભારતમાં કૃષ્ણ અને અર્જુન એ બન્ને મિત્રો છે. મહાભારત મુદ્દમાં કૃષ્ણ અર્જુનના સારથિ છે. કૃષ્ણ મુદ્દમાં બાપ લેતા નથી અને તે રીતે પોતાનો પરમાત્મા તરીકેનો અસંગ સ્વસ્થ દર્શાવે છે. કલોપનિષદ (૩. ૩. ૪) આગાને ૨૬માં મેસનાર તરીકે ઓળખાવે છે. અશ્વત્થ અર્જુન એ જીવાત્મા છે અને કૃષ્ણ એ પરમાત્મા તરીકે જીવાત્માને દોરનાર છે. આગળ ચાલતાં કૃષ્ણ એકાદકૃષ્ણ તરીકે બોવામાં આવે છે. શોભાલકૃષ્ણની ભાવના પણ ઋગ્વેદમાંથી જ આવેલી છે. વિષ્ણુને ઉદ્દેશીને ઋગ્વેદ કહે છે કે

શ્રીણિ પદા વિષ્ણુમમે વિષ્ણુર્ગોષા વદામ્યઃ ।

અતો ધર્માણિ ધારયન્ ॥ ૧.૨૨.૧૮

વિષ્ણોઃ કર્માણિ પરપત વતો વ્રતાણિ પરપરે ।

દ્વન્દ્વસ્થ મુજ્યઃ સત્તા ॥ ૧.૨૨.૧૯

વળી સૂર્યના બીજા સ્વરૂપ આદિત્યને પણ કેટલેક રથો મોવા: કહેવામાં આવ્યું છે. વેદમાં સૂર્યનું એક બીજું સ્વરૂપ મૂવન છે અને તે ખોવાઈ ગયેલાં મનુષ્યોને સોધી કાઢે છે અને આ રીતે જોવાવનું કાર્ય કરે છે. ચત્ર મૂરિશુંગા અયાસ: (ઝઝઝઃ ૧.૧૫૪.૬) જેવા મંત્રો ગોકુલની બાવનાનું સમર્થન કરે છે. સૂર્ય અખિત ચરાચર વિશ્વનો આદ્ય છે. (સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્યુપદ્ય ઝઝઝઃ ૧.૧૧૫.૧) અને તેથી તે વિશ્વનું મધ્ય બિન્દુ અને છે અને વિશ્વ તેની આલુબાલુ કરે છે, આ બાવનાને શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવેલું છે. રાસલીલા મનુષ્યનો અને વિશ્વનો પરમાત્માની સાથેનો સંબંધ દર્શાવે છે, અને આ સંબંધ દર્શાવવાને માટે રાસલીલા કરતાં બીજો ઉત્તમ પ્રકાર સંભવિત નથી. આ પ્રકારે રાસલીલાની ભાવના બલ્ય અને મુંદર છે. બીજા દૃષ્ટિએ પણ કહી શકાય કે વૈદિક વિધિ એ સૂર્ય છે, તેથી કૃષ્ણ પણ સૂર્ય છે અને જોખીએ એ સૂર્યનાં કિરણો છે. સૂર્યનાં કિરણો સૂર્યમાં રહેલાં છે, સૂર્યમાંથી બહાર નીકળે છે અને પછીથી સૂર્યમાં પ્રવેશ કરે છે; સૂર્ય ગોળ છે અને નિલ કુર્ચા કરે છે. આ જ સાદી વાત રાસલીલામાં કહેવામાં આવેલી છે.

તત્ત્વચિન્તકો અનેક દૃષ્ટિએ રાસલીલાનો વિચાર કરી શકે છે; અને ઉપર દર્શાવેલા અભિપ્રાયો ઉપરાંત બીજા અભિપ્રાયો ચાપી શકાય એમ છે. રાસલીલાને વાસ્તવિક બનાવ માનો કે રૂપક માનો; જે માનવું હોય તે માનો; પણ એટલી વાત તો સાચી કે તેમાં કોઈ ભૂતનો હોય રહેલો નથી, તે અતિ પવિત્ર છે, જગતને પાવન કરી મોક્ષ આપનારી છે. તે અતિ ઉચ્ચ છે, તે એટલે સુધી કે તેનું રહસ્ય સમજવાને માટે આપણે પણ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ જવાની જરૂર છે. રાસલીલા વિષે વિવેકાનંદને પણ શંકા થયેલી, અને સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસે તેનું સંતોષકારક સમાધાન આપતાં જણાવેલું કે રાસલીલા એટલી બધી દિવ્ય છે કે તે યથાર્થ રીતે સમજવાને માટે દિવ્યદૃષ્ટિની આવશ્યકતા છે. ભારતવર્ષના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ કે અનેક સ્ત્રી પુરુષો ભગવાનની રાસલીલાના કથન અને શ્રવણથી મુક્ત થઈ ગયાં છે. આ વાત સ્પષ્ટ છે, કલ્પિત નથી. જેનું ફલ જ પરમ પદની પ્રાપ્તિ છે તેમાં હોય થી રીતે સંસ્તે? વર્તમાન યુગમાં પણ કેટલીક વ્યક્તિઓ રાસલીલાનું અદ્વિતીય ચિન્તન કરીને દિવ્ય આનંદ શોધે છે. ભવિષ્યમાં પણ તે જ પ્રકારે દિવ્ય આનંદ ભોગવનારો વર્ગ હશે; અને આ પ્રમાણે રાસલીલા સર્વદા જગતનો ઉદ્ધાર કરનારી બની રહેશે.

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।
શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।
શ્રીમદ્ભાવાર્ચચરણકમલેમ્બો નમઃ ।

શ્રીસુવોધિની ।

દશમતામસફલપ્રકરણમ્ ।

શ્રીમદ્ભાવાર્ચપ્રકટિતા ।

ગુર્જરાનુવાદસમેતા ।

અધ્યાયઃ ૨૬

મહાનન્દાત્ સમુદ્ભૂત્ય ભજનાનન્દયોજને । લીલા યા યુજ્યતે સમ્યક્ સા તુર્યે વિનિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥
લૌકિકલીપુ સંસિદ્ધસાદ્વાર પુરુષે ભવેત્ । સ્વાનન્દાનુભવાર્થં હિ યોગ્યતાપિ નિરૂપિતા ॥ ૨ ॥
તત્તો હિ ભજનાનન્દઃ સ્ત્રીપુ સમ્યગ્ વિધાર્યતે । તદ્વાર પુરુષાર્થાં ચ મવિપ્યતિ ન પાન્યયા ॥ ૩ ॥
સિય દય હિ તં પાતું શક્તાસ્તાસુ તતઃ પુમાન્ । જતો હિ ભગવાન્ કૃષ્ણઃ સ્ત્રીપુ રમે દ્વર્હર્નિશન્ ॥ ૪ ॥

પચીસમા અધ્યાયમાં ભગવાને સર્વ ગોકુલતા છવોને પ્રજ્ઞાનન્દનો અનુભવ કરાવ્યો અને તેમાંથી તે સર્વનો ઉદ્ધાર કરીને શ્રીગોપીજનોને ભજનાનન્દનું દાન કરવાને માટે તેમણે જે લીલા કરી તેનું ચર્ચાર્ય નિરૂપણ કૃત્યપ્રકરણ નામતા આ ચોથા પ્રકરણમાં કરવામાં આવે છે. ૧.

આ ભજનાનન્દ લોકના સંબંધવાળી-ભગવાનથી અન્ય લોકમાં વિવાહ સંબંધવાળી-શ્રીઓમાં, શ્રીગોપીજનમાં, સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે; અને આ કથાના અવલુથી શ્રીગોપીજનના જેવો ભાવ ઉત્પન્ન થતાં પુરુષમાં પણ આ ભજનાનન્દનો રસ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ભગવાનનો આનન્દ શ્રીગોપીજન અનુભવી શકે તેટલા માટે ભગવાને તેમને પ્રજ્ઞાનન્દનું દાન કરીને લક્ષ્મીછની તુલ્ય બનાવ્યાં અને તે પ્રકારે ભગવાનની સાથે રમણ કરવાની તેમની યોગ્યતાનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. લક્ષ્મીછને પણ જે રસ દુર્લભ છે તે રસ શ્રીગોપીજન અનુભવે છે એટલે તેમની રમણને માટે યોગ્યતા સ્પષ્ટ છે. બીજી ભગવાનની પ્રસાદ-અનુગ્રહ-રૂપી શક્તિએ શ્રીગોપીજનમાં પ્રવેશ કરેલો છે એટલે પ્રભુની સાથે સંબંધ બાંધવામાં તેમની યોગ્યતા રહેલી છે. ગોપોમાં આ પ્રકારની યોગ્યતા ન હોવાથી ભગવાનની સાથે રમણ કરવાનો તેમને અધિકાર નથી. ૨.

તેથી ભજનાનન્દ શ્રીઓમાં સારી રીતે સ્થાપન કરવામાં આવે છે, અને તેમની કૃપાથી અથવા તો ભગવાનની પ્રસાદરૂપી શક્તિના પ્રવેશથી પુરુષો પણ આ ભજનાનન્દનું પાન કરી શકે છે; બીજે કોઈ પણ પ્રકારે પુરુષો ભજનાનન્દનો અનુભવ કરી શકતા નથી. ૩.

ત્યાં ભગવાનની પ્રસાદરૂપી શક્તિનો પ્રવેશ હોય અથવા તો શ્રીગોપીજન જેવા ભક્તોનો અનુગ્રહ હોય ત્યાં પણ અતિ વિના ભજનાનન્દના રસનો અનુભવ થઈ શકતો નથી; એટલે ભગવાનમાં રહેલા આનન્દનું પાન કેવળ શ્રીઓ જ કરી શકે છે, અને શ્રીઓ આ આનન્દનું પાન કરી લે ત્યાર પછી પુરુષરૂપ ભગવાન તે શ્રીઓમાં તે જ આનન્દ-રસનું પાન કરી શકે છે. તેથી ભગવાન કૃષ્ણ શક્તિ અને વિશ્વ શ્રીઓની સાથે રમણ કર્યા કરે છે. ૪.

વાદ્યાભ્યન્તરમેદેન આન્તરં તુ પેરં ફલમ્ । તતઃ શબ્દાત્મિકા લીલા નિર્દુષ્ટા સા નિરુપ્યતે ॥ ૫ ॥
 તતો રૂપપ્રપન્નસ્ય પન્નધા રમણં મતમ્ । આત્માના પ્રથમા લીલા મૈનસા તુ તતઃ પરા ॥ ૬ ॥
 વાક્યમાણેસ્તુ તૃતીયા સ્યાદિન્દ્રિયૈસ્તુ તતઃ પરા । શારીરી પન્નધી વાચ્યા તતો રૂપં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૭ ॥
 પદ્ધિએ તુ હરિઃ પૂર્વ-જીવાનાનન્દયત્ સ્વયમ્ । તે ચેત્ સમર્પિતાત્માનાસ્તત્રોપાયઃ રુપ્યતે ॥ ૮ ॥
 આત્મા યાવત્ પ્રપન્નોભૂત્ તાવત્ યૈ રમતે હરિઃ । સોત્તઃકરણસમ્બન્ધી તિરોધત્તે હરિઃ સઃ ॥ ૯ ॥

પ્રથમં ભજનાનન્દં નિરુપયિતું સ્ત્રીપુ સ્વાનન્દઃ સ્વાપનીય ઇતિ તાસુ રત્યર્થમિચ્છાં ક્લુવવાનિત્યાદ્
 ભગવાનપીતિ ।

શ્રીકૃષ્ણ ઉવાચ—ભગવાનપિ તા રાત્રીઃ શરદોત્કલ્હમલ્લિકાઃ ।

વીક્ષ્ય રન્તું મનશ્ચક્ષે યોગમાયાસુપાશ્રિતઃ ॥ ૧ ॥

રમણ એ પ્રકારનું છે—આદ્ય અને આન્તર-તેમાં આન્તર રમણ બાદ્ય રમણ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને તેથી તે રૂપરૂપ છે. જેમ જગતમાં નામ અને રૂપ એ બે વિભાગ છે તેમ લીલામાં પણ નામ અને રૂપ એ બે વિભાગ છે; અને તેમાંની ભગવાનના શુભગુણ રૂપી જે દોષરહિત નામલીલા છે તે આ રૂપપ્રકરણના સાતમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવી છે, અને પ્રવૃત્તિરૂપ જે સદોષ શબ્દાત્મિકા લીલા છે તેનું વર્ણન આ પ્રકરણના છઠા અધ્યાયમાં કરવામાં આવેલું છે અને અહીં સંખ્યસૂત્રના વર્ણન કરવાથી લીલા નિર્દુષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિરૂપ અને નિવૃત્તિરૂપ નામલીલાનું વર્ણન આ પ્રકરણના છેલ્લા બે અધ્યાયોમાં કરેલું છે. ૫.

ભગવાનનું રૂપ પાંચ પ્રકારનું છે અને તેથી પંચાત્મક રૂપનું દાન પાંચ પ્રકારે સંભવે છે, એટલે આ રમણ પાંચ પ્રકારનું આનવામાં આવેલું છે. છબ્વીસમા અધ્યાયમાં આત્મા વડે પ્રથમ લીલા કરવામાં આવી છે અને સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં બીજી લીલા મન વડે કરવામાં આવી છે. ૬.

અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયમાં વાણી અને પ્રાણ વડે ત્રીજી લીલા, અને ચોગણત્રીસમા અધ્યાયમાં ઇન્દ્રિયો વડે ચોથી લીલા કરવામાં આવી છે. ત્રીસમા અધ્યાયમાં પાંચમી લીલા શરીરની છે. આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારની રૂપલીલાનું પાંચ અધ્યાયોમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અથવા તો છબ્વીસથી તે ત્રીસ સુધીના દરેક અધ્યાયમાં પાંચ પ્રકારની રૂપલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે જેમ પણ માની શકાય. આ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રિય જોવાં શ્રીગોપીજનમાં ભગવાનનું પંચાત્મક સ્વરૂપ સ્થિર થયું, અર્થાત્ ભગવાને પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપના આનન્દનું દાન શ્રીગોપીજનને કર્યું. ૭.

છબ્વીસમા અધ્યાયમાં ભગવાને પોતેજ પહેલાં છબ્વીસે આનન્દ આપ્યો. બે ભક્તો સર્વાત્મભાવવાળા હોય તો જ તે સ્વરૂપાનન્દના રસનું પાન કરી શકે છે, અન્યથા નહિ. આ સર્વાત્મભાવનું દાન પણ ભગવાન પોતે જ કરે છે, અને તે દર્શાવવાને માટે રમણ કરવાની ઇચ્છા, ચન્દ્રનો ઉદય, ગાન અને નિષેધવચનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૮.

જ્યાં સુધી આત્મા ભગવાનને શરણે રહે છે ત્યાં સુધી ભગવાન તેની સાથે રમણ કરે છે. ભગવાન અંતઃકરણના સંગેથી છે. ભગવાનને મેળવવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે તેમનું સર્વભાવપૂર્વક શરણ. આ સર્વભાવશરણ અંતઃકરણનો ધર્મ છે. અને જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં સર્વભાવપ્રપત્તિ આવી ન હોય ત્યાં સુધી ભગવાન મળતા નથી. તે તો તિરોહિત થઈ જાય છે. ૯.

ભગવાનન્દનું નિરૂપણ કરવાને માટે સ્ત્રીઓમાં પોતાનો આનન્દ સ્થાપવો જોઈએ; એટલે રમણને માટે ભગવાને ઇચ્છા કરી જેમ શુકદેવજી પહેલાં કહે છે—

શુકદેવજી કહે છે—શરદ્ ઋતુમાં નિકાસ પામેલાં મલ્લિકાના

પુષ્પોવાળી તે રાત્રિઓને જોઈને ભગવાને પણ યોગમાયાનો આશ્રય

કરીને રમવાનું મન કર્યું. ૧.

યોગમાયા, અન્યથ સ્થિતં પ્રમાણમન્યત્રાપિ યોજયતિ, અન્યથ સ્થિતં પાતન્દમન્યત્ર । અતઃ પ્રમાણાતિરિક્તમાર્ગો ભક્તિમાર્ગઞ્ચાપે વિતર્કો ભવિષ્યતઃ । યાઞ્ચ રાત્રયો રમણાર્થમિય નિર્મિતાઃ, તા એવ પરિગૃહીતાઃ, અન્યથા સાધારણીપરિમહે સર્વત્રેવાનન્દઃ સ્વાત્ । શરદિ ઋતાતુરફુલ્લા મહિષ્ઠ વાસુ । તા દદ્ધા રમણાર્થ મનઃ કૃતવાન્ । યોગમાયાં ચ સમીપ એવાશ્રિત સ્થિતઃ ॥ ૧ ॥

નૂતને તસિન્ મનસિ દેવતા નાસ્તીતિ, અતઃપિષ્ટિવં ચ કાર્યં ન સાધયિષ્યતીતિ તદધિષ્ઠાણદેવં ચન્દ્રં ચ સસૃજ इत्याह तदोद्भुराज इति ।

તદોદ્ભુરાજઃ કકુભઃ કરૈર્મુલં પ્રાચ્યા વિલિમ્પન્નરુણેન શન્તમૈઃ ।

સ ચર્ષણીનામુદગાત્ શુચો હરન્ પ્રિયઃ પ્રિયાયા દ્વ ધીર્ધર્શનઃ ॥ ૨ ॥

યદૈવ મનઃ કૃતવાન્, તદૈવ તત્સાધિદૈવતમુદુરાજ ઉદગાત્, ઉદિતો જાતઃ । યદપ્યેકદા રાત્રયો દટ્ટાઃ, તદાપિ કમેઘૈવ તાસાં સ્થિતિઃ । ભગવન્મનઃચન્દ્રસ્વાધિદૈવિકત્વાત્ પૂર્ણ એવ સઃ, નિષ્કલદ્વચ્ચ । મનસ્વેવાવિર્ભૂતે તત્સાવિર્ભાવઃ, ક્રીડાયામુપરતાયામુપરતિઃ, મધ્યાકાશપર્યન્તમેવ ગમનમ્, નાસ્તમયઃ કદાચિદપિ । સોપિ ચન્દ્રા, સ્ત્રીણાં મનાંસિ વહુસ્થાનાનીતિ તેપામપિ રક્ષકઃ । ઇવં પ્રયત્નત્વા જાત इति पूर्वस्वामेव दिशि तत्सोदय उच्यते । 'सा दिग्देवाना'मिति । तस्या दिश इन्द्रो

એ અનુશિત છે એમ શંકા થતાં વેદરૂપ બલદેવજીની સમ્ભવિતે માટે તે તરફ બલદેવજીનું ધ્યાન ઝેંચવામાં આવે છે.) તેમાં પશુ જે અંતરંગ યોગમાયા છે તે એક સ્થળે રહેલા પ્રમાણને બીજા સ્થળે યોગ્ય રીતે ઘટાવે છે, અને એક સ્થળે રહેલા આનન્દને બીજે સ્થળે બરોબર સ્થાપે છે; તેથી બનિષ્ઠ કાળમાં જગતમાં બે માર્ગોનો પ્રચાર થયો:—એક પ્રમાણુતિરિક્ત માર્ગનો અને બીજો ભક્તિમાર્ગનો.

ભગવાને જે રાત્રિઓ રમણને માટે જ બનાવી હતી તે જ રાત્રિઓનું તેમણે આ પ્રસંગે અહુષ્ઠ કર્યું. બે આ પ્રમાણે ન કર્યું હોત અને સાધારણ રાત્રિઓનો સ્વીકાર કર્યો હોત તો આખા જગતમાં અધે ય આનન્દ પ્રકટ થઈ જાય.

શરદઃ ઋતુમાં ઉતુહ—નિક્ષિપત—થયેલાં છે મહિષઃ પુષ્પો જેમાં એવી રાત્રિઓને ભગવાને બરોબર ભેઈ અને રમણને માટે મન કર્યું, અને યોગમાયાનો સમીપમાં જ આશ્રય લીધો. ૧

ભગવાને જે નવું મન ઉત્પન્ન કર્યું તેમાં તેનો અધિક્ષાતા દેવ ન હતો, અને જે વસ્તુમાં અધિક્ષાતા દેવ ન હોય તે વસ્તુ પોતાનું કાર્ય કરી શકતી નથી, તેથી ભગવાને મનના અધિક્ષાતા દેવ ચન્દ્રને ઉત્પન્ન કર્યો એમ નીચેના પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે:—

જેમ લાંબે કાળે મળેલો પતિ પોતાની પ્રિયાનો શોક દૂર કરે છે

તેમ શાન્ત કિરણોની રતાશથી પૂર્વ દિશાના મુખને લેપન કરતો ચન્દ્રમા

ઉદય પામ્યો અને લોકોના તાપને દૂર કરવા લાગ્યો. ૨.

ભગવાને જે સમયે મન કર્યું તે જ સમયે મનનો અધિક્ષાતા દેવ, નક્ષત્રોનો રાજા, ચન્દ્ર, ઉદય પામ્યો. ભે કે બધી રાત્રિઓનું દર્શન એક જ સમયે થયેલું છે, છતાં પશુ તે બધી રાત્રિઓ એક પછી એક એમ ક્રમ પ્રમાણે આવે છે; એટલે બહુ રાત્રિઓમાં એક જ ચન્દ્રથી નિર્વાહ થાય છે અને ભગવાન્ પશુ આગળ ઉપર “આ રાત્રિ” એ પ્રમાણે કહે છે. ભગવાનના મનનો અધિક્ષાતા દેવ ચન્દ્ર આધિદેવિક છે એટલે તે પુણ્ય અને કલંકરહિત છે. મનનો આધિર્ભાવ થાય કે તરત જ ચન્દ્રનો આધિર્ભાવ થાય છે, ક્રીડા બંધ થાય કે તરત જ ચન્દ્ર પશુ સ્થિર થાય છે અને આકાશના મધ્ય ભાગ સુધી જ જાય છે, પણ દોષ દિવસ ચન્દ્રનો અસ્ત થતો નથી. વળી જેનો ઉદય થયો છે તે ચન્દ્ર છે, અને મનઃસ્ત્રીઓનાં મન નક્ષત્ર જેવાં છે, એટલે ચન્દ્ર સ્ત્રીઓનાં મનસ્વી નક્ષત્રોનો પશુ રાજા બની તેમનું રક્ષણ કરે છે. આ લીલાને માટે જ ચન્દ્રનો પ્રથમ ઉદય થયો છે એટલે પૂર્વ દિશામાં જ ચન્દ્ર ઉદય પામ્યો છે

તાદૃશશક્તિયુક્તાઃ તસ્મિન્નુદિતે પરમાત્મનાનુભવોવશ્યંભાવીતિ । તથા સતિ પ્રયોજનત્રયં વિન્દેવતાયાં
મુલ્લસસ્માર્જનં, ચર્પણીનાં શોકદૂરીકરણં, અન્ધકારનિવૃત્ત્યાદિશ્ચ । કણ્ઠોકં દ્વયમપિ તદેકસાધ્યમિતિ
યક્તું દૃષ્ટાન્તમાહ પ્રિયઃ પ્રિયાયા ઇતિ । दीर्घकाले दर्शनं यस्य । મહતા કાલેનાગતો ભર્તા પ્રિયઃ
પ્રિયાયાઃ પતિવ્રતાયાઃ શોકં દૂરીકૃત્ય મુલ્લસસ્માર્જનં ચ કરોતિ । ન ચૈતત્ કાર્યમન્યથા સિધ્યતિ ॥ ૨ ॥

एवं मनस उत्पत्तिमुक्त्वा वदेवतायाश्च ततः सङ्कस्योत्पत्त्यर्थं तस्य शब्दयोनित्वं निरूपयन्
तद्दर्शनेन वेणुनाह उत्पन्न इत्याह दृष्टेति ।

દૃષ્ટા કુમુદ્વન્તમલ્લખંડમણ્ડલં રમાનનામં નવકુકુમારુણમ્ ।

વનં ચ તત્કોમલગોભિરજિતં જગૌ ફલં વામદૃશાં મનોહરમ્ ॥ ૩ ॥

કુમુદ્વાંશ્ચન્દ્રઃ, પૃથિવ્યાં સર્વત્રૈવ મુદં કૃતવાનિતિ । તથાકરણે સામાર્થ્યમલ્લખંડમણ્ડલમિતિ ।
ન લ્લખંડં મણ્ડલં ચલ્ય । एतस्य रसोत्पादने विभावित्वमप्यस्तीति ज्ञापयितुं रमाननाभमित्युक्तम् । लक्ष्म्या
अयं भ्राता भवतीति, रमाया आननवत् आभा यस्य तथोक्तः । किञ्च, नवकुङ्कुमवदरुणवर्णमपि ।

રાસમાં પરમાનન્દનો અનુભવ થવાનો છે એવું બહુવાધી અર્ધણીઓનો શોક દૂર થાય છે. જે શક્તિસહિત
છવો છે તેમને જ પરમ આનન્દનો અનુભવ થવાનો છે. સાધારણ રીતે તે સમયના રાસલીલામાં
અંગીકાર કરવામાં આવેલા છવો પરિભ્રમણશક્તિવાળા હતા. ત્યારે ચન્દ્રનો ઉદય થયો ત્યારે તે
છવોને પરમાનન્દનો અનુભવ અવશ્ય થવાનો જ. આ પ્રમાણે ચન્દ્રના ઉદયનાં ત્રણ પ્રયોજનો છે:—

(૧) પૂર્વ દિશાના ગુપ્તનું સંમાર્જન કરવું,

(૨) અર્ધણીશક્તિઓનો શોક દૂર કરવો, અને

(૩) અન્ધકારને દૂર કરવો વગેરે કાર્ય.

પહેલાં બે પ્રયોજનો મૂળ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવેલાં છે, છતાં પણ આ બન્ને ય પ્રયોજનો
એક જ વસ્તુ—ચન્દ્રનો ઉદય—સિદ્ધ કરે છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી પતિ અને પ્રિયાનું ઉદાહરણ
આપે છે. લાંબે કાળે દર્શન થયું છે જેનું એવો પ્રિય—પતિ—દીર્ઘદર્શન કહેવાય છે. લાંબે કાળે આવેલો
પ્રિય ભર્તા પોતાની પ્રિય અને પતિજતા ઓનો શોક દૂર કરે છે અને તેના ગુપ્તનું બરોબર માર્જન
કરે છે. પૂર્વ દિશાના ગુપ્તનું માર્જન અને અર્ધણીશક્તિઓના શોકની નિવૃત્તિ ચન્દ્રના ઉદય વિના
સંભવી શકતાં નથી. ૨.

આ પ્રમાણે શુકદેવજીએ મન અને તેના અધિષ્ઠાતા દેવ ચન્દ્રની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું. હવે
આમિનીછબીમાં સંકરૂપ ઉત્પત્તિ યાચ એટલા માટે ગાન (અને તેનો અધિષ્ઠાતા ચન્દ્ર) વેણુનાદના
અખંડનું કારણ છે એમ શુકદેવજી નિરૂપણ કરે છે અને કહે છે કે ચન્દ્રના દર્શનથી વેણુનાદ ઉત્પત્તિ થયો:—

પૃથ્વીમાં સર્વત્ર આનન્દ ઉત્પત્તિ કરનાર, અખંડિતમંડળવાળા,

લક્ષ્મીજના મુખના જેવી શોભાવાળા તથા નવા કુંકુમ જેવા રાતા ચન્દ્રને,

અને તેના કોમળ હિરણ્યોથી રંગાએલા વનને ઢેખીને, સુંદર દૃષ્ટિવાળી

સીઓનાં મનને હરણ કરે એવું અબ્યક્ત અને મધુર ગાન વાગવાને કાર્ય. ૩

કુમુદાન્ એટલે ચન્દ્ર. ચન્દ્ર પૃથ્વીમાં બધેય ઠેકાણે આનન્દ ઉત્પત્તિ કરે છે એટલે તેને 'કુમુદાન્
કહેવામાં આવે છે. ચન્દ્ર આખા ય વિશ્વમાં આનન્દ ઉત્પત્તિ કરી શકે છે તેનું કારણ કે તે 'અખણ્ડમણ્ડલ'
છે એમ શુકદેવજી કહે છે. અખણ્ડમણ્ડલ એટલે જેનું મંડળ ખંડિત નથી તે. રસ ઉત્પત્તિ કરવામાં આ
ચન્દ્ર આવશ્યકવિભાવરૂપ પણ છે એમ દર્શાવવાને શુકદેવજી ચન્દ્રનું 'રમાનનાભ' એ પ્રમાણે વર્ણન
કરે છે. ભગવાનને ત્યારે રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે રસની પૂર્તિને માટે તેમણે લક્ષ્મીજરૂપ
નાયિકાને—બ્રહ્માનન્દને—ઉત્પત્તિ કર્યો. ચન્દ્ર આ બ્રહ્માનન્દનું રમણ કરવાનું સ્થાન છે એટલે રસને પૂર્ણ
કરવાને માટે તેનો—ચન્દ્રનો—પણ ઉદય થયો. આ પ્રમાણે ચન્દ્ર લક્ષ્મીજનો બાળ યાચ છે એટલે ચન્દ્રની
શોભા લક્ષ્મીજના મુખની શોભા જેવી છે. તેથી ચન્દ્રને 'રમાનનાભ' કહેવામાં આવેલો છે. વળી નવા

તેન વિવાહસમયે ચયા લક્ષ્મીનુરં સચાચં વર્તતે । અતો સૂતનકાનજનકઃ । કિંચ, વનમપિ રત્નપોષકમ્ ।
તથા કોમલગોમિરત્પક્ષિણૈઃ અમિતો રક્ષિતમારજ્યુલ્લમ્ । (કિરિયાનાં રત્નપોષકાં વન એવ
પાસ્યમાનત્વં ચ જ્ઞાપયિતું ગોપદમ્ । રમાનતાનત્વેન પૂર્વં નિરૂપણાદયથા તદ્ગૂતનકટાશા માયોદયદેવકઃ,
વર્તેતેતીતિ જ્ઞાપનાય ચ । ગોપદમિન્દ્રિયભાવિ વાચકમિતિ તથા । અધુના મારોલચિરેવ । તત્પોષ્ણ
સ્થાનિન્યાગનતાદિનખે માવીતિ જ્ઞાપયિતું કોમલપદમ્ । યત્ર તેન વનમપિ રત્નતે તત્ર યદ્યન્માગતઃ
તદ્ગાં કથં ન કુર્વાન્ ।) તતઃ સદ્ગુણદ્વારા કામજનને સર્વં કાર્યં મવિષ્યતીતિ કહં ચયા મવતિ
તથા જગૌ ગાનં કૃતવાન્ । તત્ર ગાનં વામદશાં સુન્દરદીનાં સ્ત્રીનાં મનોહરમિતિ । 'વલ્લાદ્ ગાપન્તં
ત્રિયઃ કામયન્ત' इति શ્રુતેઃ । અર્થાદ્ ગીતેન સર્વાઃ સમાહૃતા इति । યદિ વ્યક્તમધુરં ગીતં કુર્વાન્, તદા
ગીતનેવ શૃણ્વન્તઃ તત્રૈવ સ્થિતા મવેયુઃ । યાતાં પુનર્દશિર્નોત્તમા, તાલુ નાકારિતા એવ ॥ ૩ ॥

તતઃ સર્વાઃ સ્ત્રિયઃ સમાગતા इत्याદ નિશમ્યેતિ ।

નિશમ્ય ગીતં તદનન્નવર્ચનં વ્રજસ્ત્રિયઃ કૃષ્ણગૃહીતમાનસાઃ ।

આજગ્મુરન્યોન્યમલક્ષિતોદયમાઃ સ યત્ર કાન્તો જવલોલકુણ્ડલાઃ ॥ ૪ ॥

કુંકુમની ભાકુ આ ચન્દ્રનો રંગ રાતો છે એટલે આ કારણથી પણ તે ચન્દ્ર રત્નને પ્રકટ કરવામાં
ઉદીપનતિલાવકપ ધાય છે. આ ઉપરથી એટલું સમજાય છે કે નિવાહ વખતે જેનું ઉદ્દેશી હતું તેમ હતું
તેવો જ આ વખતે ચન્દ્ર છે. તેથી આ ચન્દ્ર નવાં કામને ઉત્પન્ન કરે છે. વળી વન પણ રચતું પોષણ
કરનાર છે. ચન્દ્રનાં કોમલ કિરણોથી-અથવા કિરણોથી-આ વન ચારે વ બાજુ રંગાચ્છેડું છે. કિરણો રસ
ઉત્પન્ન કરનારાં છે અને તેમનું વનમાં જ પાકન કરવા ચોચ છે એ બે ભાવ દર્શાવવાને માટે મૂળ
સ્ત્રોકમાં કિરણોને માટે ગો પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. પહેલાં ચન્દ્રને 'રમાનતા' તરીકે વર્ણવવામાં
આવ્યો છે, એટલે એમ ઉદ્દેશીનાં નવાં નવાં કાર્યો ભાવને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ આ ચન્દ્રનાં કિરણો
પણ ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે એમ દર્શાવવાને માટે પણ મૂળમાં ગો પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. ગો પદનો
અર્થ ઇન્દ્રિય પણ થાય છે એટલે તેથી ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. હમણાં ભગવાને શ્રીગોપીજનોમાં
ફેરવાવ જ ઉત્પન્ન કર્યો છે, અને આ ભાવનું પોષણ આગળ ઉપર ભાવે સ્વામિનીનીજીવો આવશે
અને બીજી કિયાઓ કરશે ત્યારે થશે એ અર્થ દર્શાવવાને માટે મૂળ સ્ત્રોકમાં કોમલ એ પદ મૂકવામાં
આવ્યું છે. ભાવે ચન્દ્ર વનને પણ રાતું ભાવે છે ત્યારે જે શ્રીગોપીજનોને માટે આ ચન્દ્રનો ઉદ્દેશ
થશે છે તે ચન્દ્ર તેમનામાં રાગ-રોહ-કેમ ઉત્પન્ન ન કરે? ચન્દ્ર અને વનને તેજને ભગવાને સંકેતપથી
કામ ઉત્પન્ન થતાં બધું પ્રથમ થશે એમ નિવારી અચ્છાદા અને મધુર ગાન કર્યું. ગાન વામદશ-સુંદર
દિશિવાની-શ્રીજનોનાં મનને હરણ કરનારું હતું. પ્રતિ પણ કહે છે કે 'શ્રીજો ગાન કરનાર મધુરને
આલે છે.' આ બધાનો અર્થ એટલો જ કે ગીત વડે ભગવાને બધાં શ્રીગોપીજનોને ભોલાયાં એ
ભગવાને વ્યક્ત-સ્વપદ-અને મધુર ગાન કર્યું હોત તો શ્રીગોપીજનો તે ગાનનું જ શ્રવણ કરતાં કરતાં
ભોળામાં જ રહ્યાં હોત અને ભગવાનની પાસે ન આવ્યાં હોત. જે ભગ્ન પુણિમાર્ગને અનુસરીને
ભગવાનનું ભજન કરે છે તે ભગ્નની દિશિ ઉત્તમ કહેવાય છે. જે ગોપીજનોની દિશિ ઉત્તમ ન હતી તેમને તો
ભગવાને ભોલાયાં જ નહિ. આ ભાવ સ્પષ્ટ કરવાને માટે મૂળ સ્ત્રોકમાં ગાન પદ મૂકવામાં આવેલું છે. ૩

વેલુનાદ યથા પદી બધાં શ્રીગોપીજન આવ્યાં એમ શુક્રદેવજી નીચેના સ્ત્રોકમાં કહે છે:-

કામને વધારનાર તે ગીતનું શ્રવણ કરીને, કૃષ્ણમાં જ લેખનું મન
ગચ્છેલું છે, જેમણે એક બીજના દલમાં ભરણ નથી, અને વેગને લીધે
જેમનાં કુંડલો હાલે છે એવાં પ્રત્યક્ષીઓ ન્યાં કાન્ત-સાગવાન્-હતા
હાં આવ્યાં. ૪

यद्यपि भगवता युनारिका एवाहूताः, तथापि आह्वानं सदृशमिति, निरोधोऽपि कर्तव्य इति सर्वा एव समागताः । किञ्च, यद् भगवता गीतं तदनुद्गमेव धर्षयति, अङ्गं तु नाशयत्येव । अतो नूतन उत्पन्नः कामः ता आनीतवान् । किञ्च, ब्रजस्य स्त्रियः पूर्वमपि भगवदीयाः, अतः कृष्णेनेव गृहीतं मनो यासाम् । अतः गीतमेव यत्र कान्तस्तत्रागताः । अनेन आकारिता एव प्रथममागता इत्युक्तम् । दासां मुख्यः कान्त इति । अत एवान्योन्यमलक्षित उद्यमो यासाम् । ता हि प्रत्येकमेव भगवन्तं पतित्वेन स्वीकृतवत्याः । स पूर्वमुपात्तो यः कान्तः । तासां शरीरविचारेऽपि दृष्टिर्न जावेति यत्तु जयेन लोले कुण्डले यातामिति कर्णपीडानुसन्धानं प्रदर्शितम् । ताः स्त्रियो गौतदेशस्थाः । तत एव कुमारिकाः समागता इति । पूर्वं अश्रुदेवशस्त्रितातामपि अनागरीणां कुण्डले एव । सातङ्कुरोरेव वा कुण्डलत्वम् ॥ ४ ॥

प्रसङ्गादन्यासामप्यागमनमाह दूहन्त्य इति ।

दुहन्त्योभिययुः काश्चित् दोहं हित्वा समुत्सुकाः ।

पयोधिश्चित् संपावमनुद्वास्यापरा ययुः ॥ ५ ॥

પહેલાં ભગવાને કુમારિકાઓને જ અલૌકિક શક્તિઓમાં રમણ કરવાનું વરદાન આપેલું હતું. તેને અનુસરીને જો કે ભગવાને એકલાં કુમારિકાઓને જ બોલાવ્યાં હતાં છતાં પણ બધાં જ શ્રીગોપીજન ત્યાં આવ્યાં, કારણ કે કુમારિકાઓએ અને બીજાં ગોપીજનોએ જે જ્ઞાન સાંભળ્યું તે સરખું જ હતું, કારણ કે તે બધાંનો નિરોધ કરવાનો હતો. વળી ભગવાને જે જ્ઞાન કર્યું તે અનંતગને-કામને-જ વધારે છે, પણ અંગનો-દેહાદિનો-તો નાશ જ કરે છે. આ પ્રમાણે વેલુનાદ લક્ષ્મીના બૂના દેહનો ત્રય કરી નવો અલૌકિક દેહ અને પ્રપંચ ઉત્પન્ન કરે છે. જ્ઞાન શ્રવણ કર્યા પછી નવો જ-પહેલા કરતાં વધારે ઉત્કટ જ-કામ ઉત્પન્ન થયો અને તે કામે ગોપીજનોને ભગવાનની પાસે આવ્યાં. વળી મજાની સ્ત્રીઓ તો પહેલેથી જ ભગવદૈય હતી; તેથી તેમનું મન કૃષ્ણે જ ખેંચી લીધું હતું. તેથી ત્યાં કૃષ્ણ ભગવાનરૂપી કાન્ત હતા ત્યાં તરત જ તે ગોપીજનો આવ્યાં. આ રીતે જેમને બોલાવવામાં આવ્યાં હતાં તે કુમારિકાઓ જ પ્રથમ આવ્યાં એમ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કુમારિકાઓને પ્રભુ સુખ્ય કાન્ત હતા.

આ કારણથી એક બીજાનો ઉદય તે કુમારિકાઓ અણી શક્યાં નહિ. દરેક કુમારિકાએ ભગવાનનો પતિ તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો. મૂળમાં જે સમય છે તે પહેલાં જે કાન્ટનું બાંધનું કરવામાં આવ્યું છે તેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે. કુમારિકાઓ ઉતાવળથી આવતી હતી એટલી તેમનાં કુંડળ હાલતાં હતાં એમ કહી શકેલજ એમ દર્શાવવા માટે છે કે કુંડળો હાલવાથી કાનને જે દાખ થતું હતું તેનું અનુસંધાન મળતીઓને ન હતું અને તેથી તેમને પોતાના ચરીરનો વિચાર પણ થયો નથી. આ સ્ત્રીઓ ગૌરવેશની હતી. કુમારિકાઓ ગૌરવેશમાંથી જ આવી હતી. પહેલાં મધુરા દેશમાં રહેનારી અનાગરી-નગરમાં ન રહેનારી, ગામડામાં રહેનારી અર્થાત્ મળમાં રહેનારી-સ્ત્રીઓ પણ કુંડળો જ ધારણ કરતી હતી. અથવા તો કુંડળનો અર્થ 'કર્ણનું ભૂષણ' જ એ પ્રમાણે કરવો. ૪

અહીં બે પ્રકારના પક્ષ સંભવે છે. એક પક્ષ તો એ કે ભગવાને એકલાં કુમારિકાઓને જ મુખ્યત્વે બોલાવ્યાં; અને બીજો પક્ષ એ કે ભગવાને કોઈ પણ પ્રકારના ભેદ વિના બધાં ય શ્રીગોપીજનોને બોલાવ્યાં. ને પહેલો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રસંગવશાત્ બીજાં પણ ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવ્યાં એમ નીચેના શ્લોકનો અર્થ થાય; અને ને બીજો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો અનેક ભવતી ક્રિયા કરતાં ગોપીજનો આવ્યાં એમ શ્લોકનો અર્થ થાય. મુકદેવજી કહે છે કે:—

દેહલાંક ગોપીજનો જ ગાયને દોહતાં હતાં તે બહુ ઉત્તુક થઈને દોહવાનું કામ પડતું મૂઠીને ભગવાનની પાસે આપ્યાં; દેહલાંક ચૂલા ઉપર દૂધ ઉકળતું રહેવા દઈને આપ્યાં, અને દેહલાંક ધઈની ખીર-ચૂલા ઉપરથી હતાથાં વિના-આપ્યાં. ૫.

તાસાં વા ક્રિયાપરાણામ્ । તત્ર ક્ષાશ્ચન પોઢશસહસ્રવ્યતિરિક્તાઃ નવવિધાઃ સમાગતાઃ,
દશવિધા વા । ગુણાતાં ત્રૈવિધ્યાત્ તવવિધત્વમ્ । નિર્ગુણાશ્ચૈકવિધાઃ । જાતિકુલલોકધર્મપરાઃ તિસ્તિસ્તિ
ર્વદીરિતાઃ । તત્ર ગોપજાતીયાઃ દુઃસ્વપરાઃ । તત્ર દુઃસ્વસ્તોત્તિશિલિમિલ્યાન્ કુર્વન્તિ તસ્મિન્
પ્રથમમુદીરિતાઃ । 'એવંવિધા અપિ ગણશ્ચ' એવં સર્વત્ર વાહુવચનમ્ । કાશ્ચિદ્ દુહન્ત્ય એવં દોહં
દોહનલક્ષણં કર્મ મન્વે લક્ત્વા ભગવદામિમુલ્યેન યયુઃ । ગૌર્વત્સશ્ચ વદ્ધો દોહનપારં વ જર્મદુગ્ધં ચ
સમયઃ સર્વથા લક્ષ્મંશક્ત્યા, તસ્મિન્ સમયે સમાગતાઃ । તથા સમાગમને દેવુઃ સમુત્સુકા इति ।
સમ્યગુત્સુકાઃ, કો વેદ ક્ષણાન્તરે ભગવાન્ ક ગમિષ્યતીતિ । અન્યાઃ પુનઃ પયઃ અધિશ્ચિત્ય સર્વથા
યયુઃ । મોક્ષતાર્થં પયસિ પચ્યમાનાઃ ગોધૂમકૃણાઃ સંયાવશ્ચન્દેનોચ્યન્તે । તેષાં વાદે સર્વનાશ इति ।
પક્વદૌર્લભ સંયાવશ્ચન્દેનોચ્યતે । અવત્તદપ્યનુદ્વાસ કાશ્ચન અમિયયુઃ । અપરા इति સર્વત્ર
ગુર્ણેર્મિશ્તસ્વમાવત્ત્વમ્ । એવં તિસ્તો રાજસ્યઃ ॥ ૫ ॥

તેમાં નિર્ણય સોળ હજાર કુમારિકાઓથી વૃદ્ધ અને નવ પ્રકારનાં કેટલાંક ગોપીજનો આવ્યાં.
અથવા તો દસ પ્રકારનાં ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવ્યાં. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો
છે. ગુણનો અર્થ આ બધા પ્રકરણમાં 'ભાવ' કરવાનો છે. આ ત્રણ ગુણોમાંના દરેક ગુણમાં પાંચ સત્ત્વ,
રજસ્ અને તમસ્ એ પ્રમાણે ત્રણ ગુણો રહેલા છે; આ પ્રમાણે બધા મળીને ગોપીજનોના નવ પ્રકાર
થાય છે. દશમો પ્રકાર નિર્ણય ગોપીજનોનો છે. ભતિધર્મ, કુલધર્મ અને લોકધર્મ-એ પ્રમાણે ત્રણ
ધર્મોનાં ત્રણ ત્રણ ગોપીજનોનું આ સ્થળે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ રીતે પણ ગોપીજનોના
નવ પ્રકાર સિદ્ધ થાય છે. તેમાં ગોપજાતિના ધર્મવાળાં જે ગોપીજનો છે તે દૂધની સાથે સંબંધ
ધરાવનારાં છે. ગોપજાતિના ધર્મવાળાં ત્રણ પ્રકારનાં ગોપીજનો દૂધની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ કરે છે
અને પ્રથમ તેમનું વર્ણન આ પાંચમા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. આ ત્રણ પ્રકારનાં ગોપીજનો પૂરૂ
રાજસી છે. તેમાં જે ગોપીજનો દૂધ દૂઢે છે અને તે રીતે દૂધની ઉત્પત્તિ કરે છે તે રાજસરાજસી છે;
જે ગોપીજનો દૂધને ચૂલા ઉપર મૂકે છે અને તે રીતે દૂધની સ્થિતિ સિદ્ધ કરે છે તે સાત્ત્વિકરાજસી
છે; અને જે ગોપીજનો વર્ણની ખીરને ચૂલા ઉપરથી ઉતાર્યા વિના ચાલ્યાં ગયાં છે અને તે રીતે જેમણે
દૂધનો નાશ કર્યો છે તે તામસરાજસી છે. આ દરેક પ્રકારનાં ગોપીજનોનાં પણ પૂરૂ છે જેમ જણાવવાને
ગુરુદેવણએ મૂળ શ્લોકમાં કુહન્ત્યા વગેરેમાં બહુવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે. કેટલાંક રાજસરાજસી
ગોપીજનો દૂધ દહોતાં દહોતાં જ દોહવાનું કામ વચમાં જ મૂકી દઈને ભગવાનની પાસે ચાલ્યાં ગયાં.
ગાય અને વાહરકને બાંધવામાં આવેલાં છે, દોહવાના પાત્રમાં અડધું દૂધ દહોવાયલું છે. આ સમયે
દહોવાનું કાર્ય કોઈ પણ રીતે છોડી શકાય એમ નથી. આવા બારીક સમયે પણ આ રાજસરાજસી
ગોપીજનો ભગવાનની સમીપ ચાલ્યાં ગયાં. આ પ્રમાણે તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ચાલ્યાં ગયાં
તેનું કારણ એ કે તે ઘણું ઉત્સુક થઈ ગયાં હતાં. ચતુત્સુકે એટલે બહુ જ ઉત્સુક; અર્થાત્ ગોપીજનો
જેમ માનવા લાગ્યાં કે કોણ ભણે એક ક્ષણ પછી ભગવાન્ ક્યાં જતા રહેશે; આ કારણથી તે ઘણું
ઉત્સુક બની ગયાં હતાં. બીજાં કેટલાંક સાત્ત્વિકરાજસી ગોપીજનો દૂધને ચૂલા ઉપર મૂકીને જ
ભગવાનની પાસે ચાલી ગયાં. લોજનને માટે દૂધની અંદર ઉકાળેલા વડને 'સંયાવ' કહેવામાં આવે છે.
અર્થાત્ 'સંયાવ' એટલે ઘઉંની ખીર. ત્યારે આ ખીર બળી લાયક તો બધાનો નાશ જ થઈ લાયક.
'સંયાવ' શબ્દ મૂળ શ્લોકમાં વાપરવામાં આવેલો છે તેનો અર્થ જરોજર ઉકાળેલી અને ચડી ગયેલી
ઘઉંની ખીર એ પ્રમાણે જ કરવાનો છે. એટલે કે આવી ઉકળી ગયેલી અને પકવ બનેલી ઘઉંની ખીરને
ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતાર્યા વિના જ બીજાં કેટલાંક તામસરાજસી ગોપીજનો ભગવાન્ પાસે ચાલ્યાં
ગયાં. મૂળશ્લોકમાં અપરા એ શબ્દ છે તેનો ભાવ એવો છે કે બધે યશીગોપીજનો સત્ત્વ, રજસ્ અને
તમસ્ એ ત્રણ ગુણોને લીધે બુદ્ધ બુદ્ધ સ્વભાવનાં છે. આ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં ગોપજાતિના ધર્મવાળાં
સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારનાં રાજસી ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ૫

સાત્ત્વિકીરાહ પરિવેપયન્ત્ય હતિ ।

પરિવેપયન્ત્યસ્તદ્ દિત્વા પાપયન્ત્યઃ શિશૂનથ ।

શુશ્રૂપન્ત્યઃ પતીન્ કાશ્ચિદશ્રન્ત્યોપાસ્ય ભોજનમ્ ॥ ૬ ॥

મહુરુપત્ત્યાપિ સેવા સ્વીધર્મઃ । ત્વ મહુર્મોજને શયને ચ સેવા સ્વધર્મઃ । જતિવાલકાનાં પુત્રાણાં સ્તનદાનં ચ । પરિવેપનં ચ હૃદિરેવ, રેવસ કલ્પાદકલ્પાત્ । સ્તનદાનં પાલનમ્ । શિષ્ટમન્યત્ । સર્વત્ર સત્ તદ્ દિત્વેતિ શ્લેષમ્ । અન્યા શ્લષિ । તામસીરાહ અશ્રન્ત્યોપાસ્ય ભોજનમિત્યાદિ ॥ ૬ ॥

લિમ્પન્ત્યઃ પ્રમુજન્ત્યોઽન્યા અશ્રન્ત્યઃ કાશ્ચ લોચને ।

વ્યત્પસ્તવસ્ત્રામરણાઃ કાશ્ચિત્કૃષ્ણાન્તિકં યયુઃ ॥ ૭ ॥

લિમ્પન્ત્યઃ શરીરાનુલેપનં કુર્વન્ત્યઃ, પ્રમુજન્ત્યઃ હૃદયનાદિકં કુર્વન્ત્યઃ, ગૃહં વા લિમ્પન્ત્યઃ,

નીચેના પ્રલોકમાં શુકદેવજી કુલધર્મવાળાં સાત્ત્વિક ગોપીજનોનાં ત્રણ યુધનું વર્ણન કરે છે:—

કેટલાંક ગોપીજનો પીરસતાં હતાં તે પીરસવાનું કામ છોડી દધને ભગવાનની પાસે આદ્યાં ગયાં; બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો બાળકોને ધવડાવતાં હતાં તે ધવડાવવાનું કામ છોડી દધને ભગવાનની પાસે આદ્યાં ગયાં; કેટલાંક ગોપીજનો પતિની સેવા કરતાં હતાં તે પતિની સેવા છોડી દધને આદ્યાં ગયાં; અને બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો ભોજન કરતાં હતાં તે ભોજનનો લાભ કરીને આદ્યાં ગયાં. ૬

પતિ અને બાળકોની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. તેમાં ભોજન સમયે અને શયન સમયે પતિની જે સેવા કરવામાં આવે છે તે સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે. વળી તદ્દન ન્હાનાં બાળકોને સ્તનપાન કરાવવું તે પણ સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે. પીરસવાની ક્રિયા એ મૃદુ છે, કારણ કે ભોજન દ્વારા રેતસુ-વીર્ય-ઉત્પત્તિ થાય છે. આરીતે પીરસનારાં ગોપીજનો રાજસસાત્ત્વિક છે. બાળકોને સ્તનપાન કરાવવાની ક્રિયા એ તેમનું રક્ષણ કરવા બરોબર છે, એટલે સ્તનપાન કરાવનારાં ગોપીજનો સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે. બાકી રહેલી પતિની સેવા તામસ છે, કારણ કે પતિસેવામાં ભોજ સુખ્ય હોય છે એટલે પારમાર્થિક શુદ્ધિનો નાશ થાય છે, અને નાશ કરવું એ તમોશુણ્નું કાર્ય છે. આ પ્રમાણે પતિની સેવા કરનારાં ગોપીજનો તામસસાત્ત્વિક છે. આ બધાં ચ ગોપીજનોની બાળપણમાં એક વાત લક્ષમાં રાખવાની કે તે બધાં જે જે કાર્યો કરતાં હતાં તે તે કાર્યોનો લાભ કરીને ભગવાનની પાસે ગયાં. અને તે તે કાર્યો લાભ કરનારાં ગોપીજનો ભિન્ન ભિન્ન છે એમ સમજવાનું છે. હવે લોકધર્મવાળાં તામસી ગોપીજનોનું શુકદેવજી અશ્રન્ત્યોપાસ્ય ભોજનમ્ વગેરે શબ્દોમાં નિરૂપણ કરે છે. અર્થાત્ કેટલાંક ગોપીજનો ભોજન કરતાં હતાં તે ભોજનનો લાભ કરીને ભગવાનની પાસે આવી ગયાં. ભોજનનો લાભ કરીને આવી ગએલાં ગોપીજનો રાજસતામસ છે. ૬

કેટલાંક ગોપીજનો શરીરનું અનુલેપન કરતાં કરતાં, અથવા તો બગીચાં ક્ષિપતાં ક્ષિપતાં, કેટલાંક સ્નાન કરતાં કરતાં, કેટલાંક આંધ્યો આંજતાં આંજતાં, અને કેટલાંક જેમનાં વસ્ત્રો તથા આસરણ ઉલટ સુલટ થઈ ગયાં છે તેનાં ગોપીજનો કૃષ્ણની પાસે આદ્યાં. ૭

કેટલાંક ગોપીજનો લિપન કરતાં હતાં, એટલે પોતાના શરીરનું અનુલેપન કરતાં હતાં. આ ગોપીજનો સાત્ત્વિકતામસ છે. બીજાં ગોપીજનો પ્રમાર્જન કરતાં હતાં, એટલે કે ઉદ્ધર્તન-શરીરને લેપન-કરતાં હતાં. આ ગોપીજનો તામસતામસ છે. અથવા તો લિમ્પન્ત્યઃ અને પ્રમુજન્ત્યઃ નો બીજો

ઉદ્યુક્તાં અપિ નાગલાઃ, યાઃ પુનઃ શબ્દાપેક્ષાં લક્ષ્યવ્યસ્તાઃ સર્વતો નિરપેક્ષાઃ વિપરીતાવશ્યકદૈહ્યમાઃ
ભગવદ્ગતિકમાગતાઃ ॥ ૭ ॥

સર્વાસામતાગમને-દેતુમાહ-તા વાર્યમાણા इति ।

તા વાર્યમાણાઃ પતિભિઃ પિતૃભિઃ પુત્રવન્ધુભિઃ ।

ગોવિન્દાપહૃતાત્માનો ન ન્યવર્તન્ત મોહિતાઃ ॥ ૮ ॥

પરોક્ષેત્કન્યાં પિતા વિત્રાં પતિઃ પુત્રસુ વાર્ધકે । જમાવે જ્ઞાતવ્યલેપાં ન સ્વાત્મ્યં ક્વચિત્કિવા
इति, ખત્વારો રક્ષકાઃ । જતો યયાયથં પતિમિર્વાર્ચમાણ જાતાઃ, કાશ્ચન પિતૃભિઃ, તથૈવ પુત્રૈર્વન્ધુ-
ભિઃ । તે દિ નિરુદ્ધા અપિ ફલરસાનમિશ્રાઃ સાધનપ્રવણાઃ । સ્વદ્ધારૈવ સ્ત્રીણાં મજનં મજનં મન્યન્તે
ન તુ સ્વાત્મ્યેણ । વધાપિ ગોવિન્દેનાપહૃતઃ આત્મા અન્તઃકરણં યાસામ્ । નિવારણં દિ શ્રૌત્રમ્ ।
પ્રવર્તકશ્ચ ભગવાન્ । અન્તઃકરણારુદ્ધાચ પુરુષાઃ । ન દિ નૌકા પ્રવાહવેગાદ્ગ્રચ્છન્તી તિષ્ઠ તિષ્ઠેત્યુક્ત

પણ મહાર્થની અપેક્ષા શખી નથી અને જેમનાં વશ અને આભરણરૂપી દેહના આવશ્યકે ધર્મે
નિપરીત-ઉલટા સુલટા-ધર્મ અપેક્ષા છે એવાં ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનની પાસે આવ્યાં. ૭

અર્થાં ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ન જ્યાં તેનું કારણ શુદ્ધદેવજી નીચેના પ્રલોકમાં આપે છે:—

તે ગોપીજનોને તેમના પતિઓએ, માળાપોએ, પુત્રોએ અને સંબંધ-
ધીઓએ રોક્યાં છતાં પણ તેમનું-ગોપીજનોનું-અંતઃકરણ ગોવિન્દ ભગ-
વાને ખેંચી લીધેલું હોવાથી અને તેઓ-ગોપીજનો-મોહિત થએલાં હોવાથી

પાછાં ફર્યા જ નહિ. ૮

“પિતા કુમારિકાનું રક્ષણ કરે છે; પરણેલી સ્ત્રીનું રક્ષણ પતિ કરે છે; વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર રક્ષણ
કરે છે; અને આ ત્રણેય ન હોય તો સાતિજનો-સંબંધીઓ-સીઓનું રક્ષણ કરે છે. આ પ્રમાણે
સ્ત્રીઓને દોષ પણ વળતે સ્વતંત્રતા મળતી નથી.” આ રીતે ચાર જણ સીઓનું રક્ષણ કરનારા છે.

તેથી જે ગોપીજનો પરણેલાં હતાં તેમને તેમના પતિઓએ અટકાવ્યાં; જે કુંવારાં હતાં તેમને તેમના
માળાપોએ અટકાવ્યાં; જે વૃદ્ધ હતાં તેમને તેમના પુત્રોએ અટકાવ્યાં, અને જેમને પાસેનું દોષ સચું
ન હતું તેમને તેમના સંબંધીઓએ અટકાવ્યાં. ગોપીજનોના પતિઓ, માળાપો, પુત્રો અને સંબંધીઓનો
જે કે નિરોધલીલામાં અંગીકાર કરવામાં આવેલો હતો છતાં પણ તેમણે ફેલરસ જાણ્યો ન હતો,
કારણ કે તે બધા સાધનોમાં આચક્ષ્ણ હતા. તેઓ જેમ માનતા હતા કે જો સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની
દાસ જ ભગવાનનું ભજન કરે તો જ તે ખરેખરું ભજન કહી શકાય, પણ જો પતિથી સ્વતંત્ર બનીને
સ્ત્રીઓ ભગવાનનું ભજન કરે તો તે ખરેખરું-શાસ્ત્રીય-ભજન કહી શકાય નહિ. પતિ, માળાપ, પુત્ર
અને સંબંધીઓએ ગોપીજનોને અટકાવ્યાં છતાં પણ ગોપીજનોનો આત્મા-અંતઃકરણ-ગોવિન્દ ભગવાને
ખેંચી લીધો હતો. ગોપીજનોને ભગવાનની પાસે જતાં તેમના પતિ વગેરેએ શબ્દ દાસ અટકાવ્યાં
હતાં અને શબ્દની અચર કષ્ટ ઉપર થાય છે અને શબ્દ એ બાહ્ય ઇન્દ્રિય છે, ત્યારે અન્તઃકરણ
એ આન્તર ઇન્દ્રિય છે અને અન્તઃકરણમાં રહેલા ભગવાન તે અન્તઃકરણના પ્રવર્તક બને છે. પુરુષો-
હવે-અન્તઃકરણને પણ હોય છે એમ પુરંજનના પ્રસંગમાં શિદ્ધ થયેલું છે. ત્યારે નૌકા પાણીના
પ્રવાહમાં ચાલતી હોય છે ત્યારે તેને “ઉભી રહે, ઉભી રહે” એમ કહેવામાં આવે તો પણ તે ઉભી
રહેતી નથી. તે પ્રમાણે પતિઓ, માળાપો વગેરેએ ગોપીજનોને “તા જાવ, તા જાવ” એ પ્રમાણે કહ્યું
છતાં પણ ભગવાન જેમાં રહેલા છે તેવા અન્તઃકરણને અપીલ થઈને ગોપીજનો ભગવાનની પાસે
આશ્વાં જઈ. આ પ્રમાણે જે ગોપીજનો પોતાના પતિ વગેરેની આજ્ઞાનો વિચાર કરતાં હતાં તેમનું
અન્તઃકરણ ભગવાને પોતાનામાં ન ચડેલું. અર્થાત્ બધાં જ ગોપીજનોને અટકાવવામાં આવ્યાં હતાં
તેમંથી જેમનું મન ગોવિન્દ ભગવાનમાં લાગેલું હતું તે જ પાછાં ફર્યા નહિ. વળી જેમ મર્યાદામર્યાદમાં

તિષ્ઠતિ । મયં સ્વધર્મો વા વાસાં નાલ્લોભ્યાંદ મોહિતા इति । યદિ તાઃ કુપ્પાન્તિકં ન ગચ્છેયુસ્વદા મૂર્ચ્છતા इव પ્રાગ્જ્ઞેયજેયુઃ । (સર્વાત્મમાવજ્ઞાપનાયૈવાયુના વ્રજસ્થાનામેતદ્વાગમનજ્ઞાનં કારિતવાનિતિ જ્ઞેયમ્ । અન્યથાપિ 'મન્યમાતાઃ સ્વપાર્થસ્યા'નિતિવાક્યાયથા વનસિત્યજ્ઞાનં સમ્પાદિતવાનેવં પૂર્વમેવા-ગમવાજ્ઞાનમેષ કથં ન સર્પાદયેત્ । ('પ્રજ્ઞાલનાદિ પદ્ધત્સો'તિ ન્યાયેન તજ્ઞાનં સમ્પાદ્ય તત્સમ્માવિત-રોપામાવસમ્પાદનાત્તદસમ્પાદનસ્યૈવ ધર્મીયસ્ત્વાદિતિ) ॥ ૮ ॥

एवं दशविवानां भगवत्समीपगतिमुक्त्वा यासां कालः प्रतिबन्धकः पूर्वमेव भक्तिमुक्तात्ता भजनानन्दमननगूयैव प्रतिबद्धा एव भगवत्सायुज्यं प्राप्तवन्त इत्याह अन्तर्गृहता इति त्रिभिः ।

अन्तर्गृह्यताः काश्चिद् गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः ।
कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः ॥ ९ ॥

શ્રીજ્ઞોને પોતાના પતિ, મામાપ વગેરેનો ભય રહે છે તેમ આ ગોપીજનોને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય હતો નહિ, કારણ કે તે મોહિત થએલાં હતાં એમ શુકદેવજી કહે છે. જો આ ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનની પાસે ન ભય તો મૂર્છા પામેલા માણસની માફક પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરે; અને પ્રાણ ત્યાગ કરવાની પરિસ્થિતિ ઉભી થાય ત્યારે તો ભય વગેરે સ્વધર્મનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થતો નથી એમ શાસ્ત્ર પોતે જ કહે છે.

(જે ગોપીજનો પતિ વગેરેની આજ્ઞા માન્યા વિના ભગવાનની પાસે ગયાં તેમનામાં સર્વાત્મભાવ હતો એ દર્શાવવાને માટે જ ભગવાને હમણાં મળમાં રહેનારા ગોપોને 'આ ગોપીજનો ભગવાન પાસે ભય છે' એ પ્રમાણે જ્ઞાન કરાવ્યું એમ સમજવું. જો આ પ્રમાણે આપણે ન સમજીએ તો પછી આગળ ઉપર "પોતાની પાસે જ પોતાની સ્ત્રીઓ સૂઈ રહી છે એમ ગોપો માનવા લાગ્યા" એ શુકદેવજીના વચન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ગોપીજનો વનમાં છે એનું અજ્ઞાન ભગવાને ગોપોને કર્યું તે પ્રમાણે પહેલાં પછી ભગવાને ગોપીજનોના જવાની બાબતનું અજ્ઞાન ગોપોને કેમ ન કર્યું? "જોખ્યા પગને કાલ્પમાં નાખીને પછીથી પગનો કાલ્પ ધોવો" એ ન્યાય પ્રમાણે ગોપીજનોના જવાની બાબતનું જ્ઞાન ભગવાને પહેલાં ગોપોને કર્યું અને પાછું એ જવાની બાબતના જ્ઞાનથી જે દોષો સંભવે છે તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ભગવાનની આવી પ્રવૃત્તિ નક્કરી છે. તેના કરતાં તો ભગવાને પહેલેથી જ ગોપીજનોના જવાની બાબતનું જ્ઞાન ગોપોને ન કર્યું હોત તે જ વધારે આજ્ઞ હોતું. પણ ભગવાને ગોપીજનોના આગમનનું જ્ઞાન ગોપોને પહેલાં કર્યું છે. તેથી આપણે માનવું જ પડે છે કે ગોપીજનોમાં ભગવાનને વિશે સર્વાત્મભાવ હતો તે બતાવવાને માટે જ ભગવાને ગોપીજનોના આગમનનું જ્ઞાન ગોપોને કર્યું છે.) ૮

આ પ્રમાણે નવ પ્રકારનાં ચરુણ ગોપીજનો અને દસમાં ચુષ્ણવીત ગોપીજનો—એ રીતે દસ પ્રકારનાં ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ગયાં એમ શુકદેવજીએ કહ્યું. હવે જે ગોપીજનોને ભગવાનમાં વારંવાર હૃતી તેમનો પ્રાણ પ્રતિબંધ કર્યો—ગોપીજનોના પતિ વગેરેએ ગોપીજનોના ભગવાનમાં પ્રતિબંધ કર્યો એટલે તે બધા કાળનો અંશ ગણાય છે; પહેલાં સાધનાવસ્થામાં આ ગોપીજનોમાં ભક્તિ હૃતી પણ દુઃશામાં વારંવાર હોવાથી ભગવાનજનો તેમણે અનુભવ કર્યો જ નહિ અને વારંવાર હૃતી તેમનો પ્રતિબંધ જ થયો અને ભગવાનનું સાધુત્વ તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું એમ શુકદેવજી નીચેના વચ્ચે સ્તોત્રમાં કહે છે:—

કેટલીક ગોપીઓ ધરની અંદર હતી; અને તેમને જ્યારે બહાર આવવાનો સાગ ન મળ્યો ત્યારે તેમણે આંખો ઝીંચી દઈને કૃષ્ણ ભગવાનમાં ભરની બાવના રાખીને તેમનું—કૃષ્ણ ભગવાનનું—ધ્યાન કર્યું. ૯

કોટિગ્રહાન્તરેષુ કુન્દમીપાકાદિનરકોપુ યાવત્ દુઃસં ભવેત્ તાવત્ દુઃસં ભગવદ્વિરહે ક્ષણમાત્રેણ જાતમ્ ।
 વતઃ સર્વપાપફલભોગઃ સમાપ્તઃ । પુણ્યક્ષયપ્રકારમાહ ધ્યાનપ્રાપ્તેતિ । સર્વપાપક્ષયે ભગવાન્ ધ્યાને
 પ્રાપ્તઃ । અચ્યુતઃ પરમાત્મા । ન તુ સનાતનોઽપિ જારત્રેન, અન્યથા તતોઽપિ કર્મસેપઃ સ્તાન્ ।
 વક્ષ્ય યોઽયમાત્લેપઃ, તેન યા નિર્વૃત્તિઃ, ત્યા ક્ષીણં મદ્ગુલં પુણ્યં યાત્તામ્ । કોટિગ્રહાન્તરેષુ સ્વર્ગાદિ-
 લોકેષુ તાવત્સુભ્રમનુભૂયતે તાવત્ ભગવદ્વાત્સે ક્ષણમાત્રેણવાતુમૂતમ્ । અતઃ પુણ્યક્ષયોઽપિ જાતઃ ॥૧૦॥
 તતો મુક્તા જાતા इत्याह તમેવ પરમાત્માનનિતિ । સુતમોગાર્ધનેવ ભગવાન્ પૂર્વમાક્રિષ્ટઃ, મોને
 જાતેઽપિ વિયોજકપાપમાવાત્ ન વિયુક્તઃ, અતઃ સંગતા એવ સિત્તાઃ । શરીરં તુ પ્રારબ્ધકર્મનિર્વાણ-
 મપવત્ । યદાક્રિષ્ટો ભગવાન્ ન ભવેત્ તદા તત્ર પ્રવિષ્ટાઃ તદ્વત્ વર્માધર્મફલં ચુસુકુઃ, મગવતિ પ્રવિ-
 ક્તવાન્ મુક્તા એવ જાતાઃ । તવાહ તમેવ પરમાત્માનનિતિ । પૂર્વં સમ્બન્ધસમયે યદપિ જાતુદ્ધાનિ
 સંગતા એવ, તતઃ કર્મબન્ધસ્ય પ્રક્ષીણત્વાત્ ગુણમયં દેહં જહુઃ । તદા અજ્ઞાનમન્યધાતાનં વા વિહંગા-

છે. પ્રજ્ઞાના કસોરો કદ્ધોની અંદર કુચ્છીપાક જેવાં નરકોમાં જે દુઃખનો અનુભવ થાય છે તે બધા
 દુઃખનો અનુભવ ભગવાનથી વિરહ થતાં ગોપીજનોને એક ક્ષણમાં જ થયો. એટલે ગોપીજનોએ
 પોતાનાં બધાં આપોનું કૃણ લોગવી દીધું અને તેથી તેમનાં બધાં પાપકર્મો નાશ પામ્યાં.

ગોપીજનોનાં પુણ્ય કર્મોનો નાશ કેવી રીતે થયો તે શુકદેવજી ધ્યાનપ્રાપ્ત ઇલાદિ શબ્દોમાં
 સમજાવે છે. ગોપીજનોનાં બધાં પાપ નાશ પામ્યાં એટલે તેમણે ધ્યાનમાં ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં
 ગોપીજનોને ધ્યાનમાં જેમનાં દર્શન થયાં તે અચ્યુત-પરમાત્મા-હતા. ગોપીજનોએ ભગવાનમાં ભર-
 શુદ્ધિ રાખીને તેમનું ધ્યાન ધણું હલું છતાં પણ ભગવાને ત્યારે ગોપીજનોને ધ્યાનમાં દર્શન આપ્યું ત્યારે
 તેમણે ગોપીજનોના ભર તરીકે દર્શન આપ્યું ન હલું. બે ભગવાન્ ભર તરીકે ગોપીજનોને ધ્યાનમાં
 મળ્યા હોત તો પછી કર્મનો કેટલોક ભાગ બાકી રહેત અને તેથી બધાં કર્મોનો નાશ થાત નહિ.
 ગોપીજનોને ધ્યાનમાં જે સમાગમ થયો તેથી તેમને ધણું સુખ થયું, અને તેને પરિણામે તેમનાં બધાં
 મંગલ-પુણ્ય-કર્મો નાશ પામ્યાં. પ્રજ્ઞાના કોટિ કદ્ધોની અંદર સ્વર્ગાદિ લોકોમાં જેટલા સુખનો અનુભવ
 થાય છે તેટલા સુખનો અનુભવ ભગવાનના સમાગમથી ગોપીજનોને એક ક્ષણમાં જ થઇ ગયો. આ
 રીતે બધાં પુણ્ય કર્મોનું કૃણ લોગવી લેવાથી તેમનાં બધાં પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં. ૧૦

આ પ્રમાણે ત્યારે ગોપીજનોનાં પાપ અને પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં ત્યારે તેમને મુક્તિ મળી
 એમ શુકદેવજી તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇલાદિ અગીઆરમા શ્લોકમાં કહે છે. સુખ લોગવવાને માટે જ
 ગોપીજનોએ પહેલાં ભગવાનની સાથે સમાગમ કર્યો; અને ગોપીજનોને સંયોગ રસનો અનુભવ થયો,
 છતાં પણ તે રસમાં વિષ્ણુ નાખી ગોપીજનોનો ભગવાનથી વિયોગ કરે એવું ગોપીજનો પાત્રે પાપ ન
 હલું એટલે તેમનો ભગવાનથી વિયોગ થયો નહિ. તેથી તેમણે ભગવાનના સમાગમનું સુખ અનુભવ્ય જ
 કર્યું. ગોપીજનોનાં પ્રારબ્ધ કર્મો નાશ પામ્યાં હતાં એટલે તેમના શરીરનો તો નાશ થયો. જેમની
 સાથે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો હતો તે બે ભગવાન્ ન હોત તો ગોપીજનોનો પ્રવેશ ધીમ શરી-
 રમાં થાત અને તેથી શરીરની સાથે સંબંધ ધરાવતા ધર્મ અને અધર્મનું કૃણ તેમને લોગવવું પડત.
 પણ તેમનો પ્રવેશ ભગવાનમાં થયો હતો એટલે જ તે બધાં ગોપીજનો મુક્ત જ થઈ ગયાં. આ જ
 થાત શુકદેવજી તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇલાદિ શ્લોકમાં કહે છે. પહેલાં ત્યારે ગોપીજનોનો ભગવાનની
 સાથે સંબંધ થયો ત્યારે ગોપીજનોએ બે કે ભરશુદ્ધિથી જ ભગવાનનો સમાગમ કર્યો છતાં પણ
 અચ્યુત ભગવાન્ કૃષ્ણના સમાગમથી જ તેમનાં ભાષાં કર્મનાં બંધનો નાશ પામ્યાં અને તેથી તેમને
 સુખમય-અદૃત-દેહનો ત્યાગ કર્યો. તે વખતે ગોપીજનોના પ્રાપ્ત દેહો અમંગલ ન મળ્યાય તેટલા ચાર
 ભગવાને વ્યવહારને માટે તેમાં બીજે જીવ મૂકી આપ્યો. ત્યારે ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે સમા-
 ગમ થયો ત્યારે ગોપીજનોને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હલું અને તેમને ભગવાનમાં ભરશુદ્ધિ

દુઃસહપ્રેષવિરહતીવ્રતાપધુતાશુભાઃ ।

ધ્યાનપ્રાપ્તાચ્યુતાશ્લેષનિર્ઘૃત્યા ક્ષીણમદ્ગલાઃ ॥ ૧૦ ॥

તમેવ પરમાત્માનં જારબુદ્ધ્યાપિ સદ્ગતાઃ ।

જહુર્ગુણમયં દેહં સયાઃ પ્રક્ષીણચન્ધનાઃ ॥ ૧૧ ॥

દૈવગત્યા કાશ્ચિદ્દુઃસહ્યે સ્થિતા ગોપભાર્યાશ્ચતુર્થાનભિક્ષા અપ્રોદાઃ પતિસહિતાઃ પતિમિરેષ સંરક્ષિતા અલબ્ધવિનિર્ગમા જાતાઃ । તતઃ પ્રતિચન્ધનિવૃત્તયર્થં કૃષ્ણમેવ ધ્યાતવલાઃ, પરં તદ્ભાવના-યુક્તા ભગવાન્ જારઃ સ્વયમભિસારિકા इति । અન્યથા પ્રતિચન્ધો ન સ્વાત્ । તાદૃશ્યોઽપિ મીલિત-લોચનાઃ સત્ત્વો ભગવન્તં દધ્યુઃ ધ્યાતવલાઃ, તત્ત્વો મુક્ત જાતાઃ ॥ ૧૦ ॥ નતુ તત્ર જ્ઞાનામાવાત્ વિહિત-ભક્ત્યભાવાત્ ભગવત્તોઽપિ સાન્નિધ્યામાવાત્ કથં મુક્ત્વા શ્લેષાશંક્ય કર્મક્ષયાત્ મુક્ત્વા इति વદ્યં કર્મસ્વ-પ્રકારમાહ દુઃસહેતિ । દુઃસહો યઃ પ્રેષવિરહઃ સ એવ મજ્જાનમ્નિઃ, તસ્ય વસ્તીવ્રસ્તાપઃ, તેન ધુતાનિ નિર્ઘૃતાનિ જ્વાલિતાનિ ભક્તસાત્કૃતાનિ અશુભાનિ વાસામ્ । કલ્મશોર્ગે કર્મં ક્ષીયત્ત્વચિદ્વાદમ્ ।

કૃષ્ણ ભગવાનરૂપી પોતાના પ્રિયતમના દુઃસહ વિરહથી ગોપીઓને તીવ્ર તાપ થયો અને તેથી તેમનાં બધાં પાપો બળી ગયાં. ગોપીઓ ભગવાનનું ધ્યાન કરતી હતી, એટલે તે ધ્યાનમાં તેમને અચ્યુતાનો-કૃષ્ણ ભગવાનનો-સમાગમ થયો અને તેથી તેમને એટલો બધો આનન્દ થયો કે તેમનાં બધાં પુણ્યકર્મો પણ ક્ષીણ થઈ ગયાં. ૧૦

આ પ્રકારનાં ગોપીજનોએ ભગવાનમાં જે કે ભર ભુદ્ધિ રાખી હતી છતાં પણ તે જ પરમાત્માનો તેમને સમાગમ થયો, અને તેથી તેમનાં બધાં કર્મનાં બંધનો નાશ પામ્યાં અને તેમણે તરત જ શુણ્મય દેહનો સાગ કર્યો. ૧૧

દૈવગતિએ કેટલાંક ગોપીજનો ધરની અંદર હતાં. આ સ્ત્રીઓ ગોપીઓ હતી એટલે તેમનામાં આતુર્ય ન હતું, વળી તેમની ઉમ્મર મોટી ન હતી એટલી તેમની પાસે તેમના પતિઓ હતા અને આ પતિઓ જ તેમનું રક્ષણ કરતા હતા એટલે ગોપીજનોને બહાર નીકળવાનો ત્યાગ મળ્યો નહિ. પછીથી આ પ્રતિબન્ધ દૂર કરવાને તે ગોપીજનોએ કૃષ્ણ ભગવાનનું જ ધ્યાન ધર્યું, પણ આ ધ્યાનમાં તેમણે એવી ભાવના રાખી કે ભગવાન બાર છે અને અમે પોતે અભિક્ષારિકાઓ છીએ. જે આ પ્રમાણે ભગવાનમાં ભરણુદ્ધિ ગોપીજનોએ રાખી ન હોત તો ભગવાનની પાસે જવામાં કોઈ પણ હુલ્લ પ્રતિબન્ધ કરી શકત નહિ. ગોપીજનોએ ભગવાનમાં ભરણુદ્ધિ રાખીને પણ પોતાની આંખો મીંચી દીધી અને ભગવાન કૃષ્ણનું ધ્યાન ધર્યું, અને પછીથી તેઓ મુક્ત થઈ ગયાં. ૯

શંકાઃ—ગોપીજનોમાં જ્ઞાન ન હતું, વિહિત-શાસ્ત્રીય-મર્ચાદ બદ્ધિ પણ ન હતી, અને ભગવાન પણ પાસે ન હતા; તો પછી તે કેવી રીતે મુક્ત થયાં ?

સમાધાનઃ—મુકદેવજી ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરે છે કે ગોપીજનોનાં બધાં સારાં અને ખરાં કર્મો-પુણ્ય અને પાપ કર્મો-નાશ પામ્યાં અને તેથી તેમને મુક્તિ મળી. આ બધાં પાપ અને પુણ્ય કર્મોનો ક્ષય કેવી રીતે થયો તે મુકદેવજી દુસદ્ ઇલાહિ દસમા સ્લોકમાં બતાવે છે. ગોપીજનોના પ્રિયતમ કૃષ્ણ ભગવાન; તેમનો વિરહ સહન ન થઈ શકે એવો. આ દુઃસહ વિરહ જ મોટો અગ્નિ છે, અને આ અગ્નિની તાપ પ્રણે સખત છે, એટલે તે સખત તાપથી ગોપીજનોનાં બધાં અશુભ-પાપ-કર્મો બળી ગયાં છે. કર્મનાં ફળને લોગ કર્યા પછી કર્મોનો નાશ થાય છે એ વાત નિર્વિવાદ

કોટિપ્રહ્લંકલ્પેષુ કુન્દમીપાકાદિનરકેષુ યાવત્ દુઃખં ભવેત્ તાવત્ દુઃખં ભગવદ્દિરઘે ક્ષણમાત્રેણ જાતમ્ ।
 તતઃ સર્વપાપફલભોગઃ સમાપ્તઃ । પુણ્યક્ષયપ્રકારમાહ ધ્યાનપ્રાપ્તેતિ । સર્વપાપફલે ભગવાન્ ધ્યાને
 પ્રાપ્તઃ । અચ્યુતઃ પરમાત્મા । ન તુ સમાગતોઽપિ જારત્વેન, અન્યથા તતોઽપિ કર્મજેષુઃ સ્થાત્ ।
 તસ્ય ચોડયમાશ્લેષઃ, તેન યા નિર્વૃત્તિઃ, તયા ક્ષીણં મહૂલં પુણ્યં યાતામ્ । કોટિપ્રહ્લંકલ્પેષુ સ્વાર્ગાદિ-
 ભોકેષુ યાવત્સુખમનુભૂયતે તાવત્ ભગવદાશ્લેષે ક્ષણમાત્રેણવાતુમુતમ્ । અતઃ પુણ્યક્ષયોઽપિ જાતઃ ॥૧૦॥
 તત્તો મુક્તિઃ જાતા ઇત્યાહ તમેવ પરમાત્માનમિતિ । દુષ્ટભોગાર્થમેવ ભગવાન્ પૂર્વમાશ્રિયઃ, ભોગે
 જાતેઽપિ વિયોજકપાપાભાવાત્ ન વિયુક્તઃ, અતઃ સંગતા એવ સ્થિતાઃ । શરીરં તુ પ્રારબ્ધકર્મનિર્વાણ-
 મપત્ત્વ । યદાશ્રિયો ભગવાન્ ન ભવેત્ તદા તત્ત પ્રવિષ્ટાઃ તદ્વત્ ધર્માધર્મફલં વુમુજુઃ, ભગવતિ પ્રવિ-
 ષ્ટવાત્ મુક્તિઃ એવ જાતાઃ । તદાહ તમેવ પરમાત્માનમિતિ । પૂર્વં સમ્યન્ધસમયે યદાપિ જારતુક્ષ્ણાપિ
 સંગતા એવ, તતઃ કર્મવન્ધસ્ય પ્રક્ષીણત્વાત્ ગુણમયં દેહં જહુઃ । તદા અજ્ઞાનમન્યવાજ્ઞાનં વા ત્રિક્ષણ-

છે. બ્રહ્માના કરોડો કદ્ધપોની અંદર કુચ્છીપાક જેવાં નરકોમાં જે દુઃખનો અનુભવ થાય છે તે બધા
 દુઃખનો અનુભવ ભગવાનથી વિરહ થતાં ગોપીજનોને એક ક્ષણમાં જ થયો. એટલે ગોપીજનોએ
 પોતાનાં બધાં પાપોનું ફળ ભોગવી દીધું અને તેથી તેમનાં બધાં પાપકર્મો નાશ પામ્યાં.

ગોપીજનોનાં પુણ્ય કર્મોનો નાશ કેવી રીતે થયો તે શુકદેવજી ધ્યાનપ્રાપ્ત ઇત્યાદિ શબ્દોમાં
 સમજાવે છે. ગોપીજનોનાં બધાં પાપ નાશ પામ્યાં એટલે તેમણે ધ્યાનમાં ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં.
 ગોપીજનોને ધ્યાનમાં જેમનાં દર્શન થયાં તે અચ્યુત-પરમાત્મા-હતા. ગોપીજનોએ ભગવાનમાં ભર-
 ખુદ્ધિ રાખીને તેમનું ધ્યાન ધર્યું હતું છતાં પણ ભગવાને ત્યારે ગોપીજનોને ધ્યાનમાં દર્શન આપ્યું ત્યારે
 તેમણે ગોપીજનોના ભર તરીકે દર્શન આપ્યું ન હતું. જો ભગવાન્ ભર તરીકે ગોપીજનોને ધ્યાનમાં
 મળ્યા હોત તો પછી કર્મનો કેટલોક ભાગ બાકી રહેત અને તેથી બધાં કર્મોનો નાશ થાત નહિ.
 ગોપીજનોને ધ્યાનમાં જે સમાગમ થયો તેથી તેમને વહું સુખ થયું, અને તેને પરિણામે તેમનાં બધાં
 મંગલ-પુણ્ય-કર્મો નાશ પામ્યાં. બ્રહ્માના કોટિ કદ્ધપોની અંદર સ્વાર્ગાદિ લોકોમાં જેટલા સુખનો અનુભવ
 થાય છે તેટલા સુખનો અનુભવ ભગવાનના સમાગમથી ગોપીજનોને એક ક્ષણમાં જ થઈ ગયો. આ
 રીતે બધાં પુણ્ય કર્મોનું ફળ ભોગવી લેવાથી તેમનાં બધાં પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં. ૧૦

આ પ્રમાણે ત્યારે ગોપીજનોનાં પાપ અને પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં ત્યારે તેમને મુક્તિ મળી
 એમ શુકદેવજી તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇત્યાદિ અગીઆરમા શ્લોકમાં કહે છે. સુખ ભોગવવાને માટે જ
 ગોપીજનોએ પહેલાં ભગવાનની સાથે સમાગમ કર્યો; અને ગોપીજનોને સંયોગ રસનો અનુભવ થયો,
 છતાં પણ તે રસમાં વિષ્ણુ નાખી ગોપીજનોનો ભગવાનથી વિયોગ કરે એવું ગોપીજનો પાસે પાપ ન
 હતું એટલે તેમનો ભગવાનથી વિયોગ થયો નહિ. તેથી તેમણે ભગવાનના સમાગમનું સુખ અનુભવ્ય જ
 કર્યું. ગોપીજનોનાં પ્રારબ્ધ કર્મો નાશ પામ્યાં હતાં એટલે તેમના શરીરનો તો નાશ થયો. જેમની
 સાથે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો હતો તે જો ભગવાન્ ન હોત તો ગોપીજનોનો પ્રવેશ બીજા શરી-
 રમાં થાત અને તેથી શરીરની સાથે સંબંધ ધરાવતા ધર્મ અને અધર્મનું ફળ તેમને ભોગવવું પડત.
 પણ તેમનો પ્રવેશ ભગવાનમાં થયો હતો એટલે જ તે બધાં ગોપીજનો મુક્ત જ થઈ ગયાં. આ જ
 થાત શુકદેવજી તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કહે છે. પહેલાં ત્યારે ગોપીજનોનો ભગવાનની
 સાથે સંબંધ થયો ત્યારે ગોપીજનોએ જો કે ભરખુદ્ધિથી જ ભગવાનનો સમાગમ કર્યો છતાં પણ
 અચ્યુત ભગવાન્ કૃષ્ણના સમાગમથી જ તેમનાં બધાં કર્મનાં બંધનો નાશ પામ્યાં અને તેથી તેમણે
 શુભમય-પ્રકૃત-દેહનો ભાગ કર્યો. તે વખતે ગોપીજનોના પ્રકૃત દેહો અમંગલ ન ગણાય તેટલા સારા
 ભગવાને વ્યવહારને માટે તેમાં બીજો જીવ મૂકી આપ્યો. ત્યારે ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે સમા-
 ગમ થયો ત્યારે ગોપીજનોને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હતું અને તેમને ભગવાનમાં ભરખુદ્ધિ

વચ્ચાપીતિ ન થયો; પ્રતિષ્ઠાપ્રકરણ વ્યયોજકાભાવાત્ શરીરાન્વરોત્પાદકાભાવાત્ । અવિદ્યા પરં વિષ્ટિ,
સા ભગવચ્છક્તિઃ, ભગવત્સંગતં ન વ્યામોહ્યતીતિ સાપિ નિવૃત્તા । તત્તો મુક્તઃ જાગૃત્ દ્વયર્થઃ ॥ ૧૧ ॥
:અત્ર રાજા શ્રુતિવિરોધમાશ્નક્રતે કૃષ્ણમિતિ ।

રાજોવાચ—કૃષ્ણં વિદુઃ પરં કાન્તં ન તુ વ્રહ્મતયા મુને ।

મુણપ્રવાહોપરમસ્તાસાં મુણધિયાં કથમ્ ॥ ૧૨ ॥

‘તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિચિતેઽયનાર્થેતિહૃતૌ જ્ઞાનમેવ સાધનત્વેનોકમ્ ।
તથૈવ પુનઃ ‘મત્તયૈવ શ્રુષ્ટિમભ્યેતિ ધિષ્ણુર્નાયેવ કેતચિત્ । સ એવ મુક્તિદાતા ચ મક્ષિસ્તૈવ કારણમ્ ॥’
‘મયોશ્ચ નિર્ણયા, ‘જ્ઞાનયોગશ્ચ મસિદ્ધો નૈર્મુખ્યો મક્ષિલક્ષણઃ । દ્વયોરપ્યેક એવાર્થો ભગવચ્છબ્દ-
લક્ષણ’ દ્વિતિ । ‘મત્તયા મામભિજાનાતી’ત્વપિ ભગવતોક્તમ્ । તત્તો મર્યાદાયાં જ્ઞાનેનૈવ મુક્તિઃ;

હતી. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં અનુક્રમે અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન—નિપરીત જ્ઞાન—હતાં. ભગવાનની સાથે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો ત્યારે ગોપીજનોનાં અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન પણ જ ક્ષણ રહ્યાં હતાં એટલે તે બે—અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન—ગોપીજનોને મુક્તિ મેળવવામાં પ્રતિબંધ કરી શક્યાં નહિ. જો ભગવાનથી ગોપીજનોનો વિયોગ થાય તો જ ગોપીજનોનું ભગવત્સ્વરૂપ વિષેનું અજ્ઞાન સ્થિર રહે અને નાશ ન પામે; તે જ પ્રમાણે જો ભગવાનથી ભિન્ન કોઈ બીજા શરીરમાં તેમનો પ્રવેશ થયો હોત તો જ ગોપીજનોનું બદરણુદ્ધિરૂપી અન્યથાજ્ઞાન પણ સ્થિર રહેત. પણ ભગવાનથી ગોપીજનોનો વિયોગ કરી શકે એવું એક પણ તત્ત્વ અસ્તિત્વમાં ન હતું, તેમજ અન્ય શરીર ઉત્પન્ન કરી શકે એવું પણ તત્ત્વ ન હતું. આ પરિસ્થિતિમાં ગોપીજનોને મુક્તિ મળવામાં કોઈ પણ પ્રતિબંધ ન થયો. જો કે ભગવાનની સાથે ત્યારે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો ત્યારે અવિદ્યા હતી, પણ તે અવિદ્યા ભગવાનની શક્તિ છે, એટલે ભગવાનની સાથે જેનો સમાગમ થયો છે તેને તે કોઈ રીતે વ્યામોહ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. એટલે અવિદ્યા પણ ગોપીજનોને મુક્તિ મેળવવામાં પ્રતિબંધ કર્યા વિના જ જતી રહી. આ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં વર્ધાં શુદ્ધ અશુદ્ધ કર્મોનો નાશ થયો એટલે તેમને મુક્તિ મળી એ આ શ્લોકનો ભાવાર્થ છે. ૧૧

અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોને ભગવાનમાં બદરણુદ્ધિ હતી તો પણ તેમને મુક્તિ મળી એમ સાંભળીને પરીક્ષિત રાજાને શ્રુતિનો વિરોધ જણાયો અને તેથી તેમણે નીચેના શ્લોકમાં ચાંક ઉઠાવી:—

પરીક્ષિત્ રાજા કહે છે કે:—હે મુનિ, આ અન્તર્ગૃહગતા ગોપી-

જનોએ કૃષ્ણ ભગવાનને પોતાના શ્રેષ્ઠ કાન્ત તરીકે માન્યા હતા, બ્રહ્મ

તરીકે નહિ. તો પછી શુણુદ્ધિવાળાં આ ગોપીજનોને શુણુપ્રવાહરૂપ આ

સંસારનો નાશ કેમ થયો ? ૧૨

‘તે પરમાત્માનું જ્ઞાન મેળવીને જ માણસ મુક્તિની પેલે પાર જાય છે; મોક્ષ મેળવવાને માટે પરમાત્માના જ્ઞાન વિના બીજો એક પણ માર્ગ નથી.’—આ શ્રુતિમાં મોક્ષ મેળવવાનું સાધન રૂપ જ્ઞાન છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી ત્યારે મોક્ષના સાધનોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ભક્તિને પણ મોક્ષના સાધન તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે એમ જણાય છે, અને તે વાત નીચેના શ્લોકમાં જ આપેલી છે:—‘વિષ્ણુ ભગવાન્ દેવણ ભક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે, બીજા કોઈ સાધનથી નહિ. તે જ વિષ્ણુ ભગવાન્ મુક્તિ આપનારા છે, અને મુક્તિ મેળવવામાં ભક્તિ જ સાધનભૂત છે.’ આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને ભક્તિ મોક્ષ મેળવવાનાં સાધનો છે. તે બે વિષેનો નિર્ણય આ પ્રમાણે છે, ‘જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ મારામાં રહેલા છે અને તેથી તે નિર્દુષ્ટ છે. જ્ઞાન અને ભક્તિ એ બન્ને ય માર્ગનું ફળ એક જ છે અને તે ભગવાન્.’ વળી ગીતાશ્રમાં પણ ભગવાન્ કહે છે કે ‘ભક્તિપદે જ મને મનુષ્ય બરોધાર મળે છે.’ આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે, કે મર્યાદામાર્ગમાં જ્ઞાનપદે જ મુક્તિ મળે છે, ત્યારે

પુત્રૌ મત્તયા જ્ઞાનેન વા । યદાસાં તુ ન દ્વયમ્ । મક્તિરપિ સગુણા, જ્ઞાનમપિ સગુણમ્, ત્વમયં ચ તામ-
સમ્ । અતઃ કથં મુક્તિરિતિ । તદાહ તાઃ કૃષ્ણં કાન્તં પરં વિદુઃ । કાન્તઃ પતિર્વારો વા, ન તુ
બ્રહ્મતયા વિદુઃ । મુને શ્વિસન્બોધનમત્ર નિર્ણયપરિજ્ઞાનાર્થમ્ । વિરોધસ્તુ સ્પષ્ટઃ । તાસાં ભગવતિ
શ્વસિશ્ચ ગુણબુદ્ધિરેવ । ગુણબુદ્ધિશ્ચ ગુણપ્રવાહસ્ય મૂલમ્, અન્યથા ગુણબુદ્ધિનિવારકાણિ સર્વાણ્યેવ
જ્ઞાપ્તાણિ વ્યર્થાણિ ભવેયુઃ । વૈદિકપક્ષસ્ત્વસંભવિત એવં । અતો ગુણધિયાં ગુણબુદ્ધિપુકાનાં
ગુણપ્રવાહોપરમઃ કથમ્ ॥ ૧૨ ॥

તત્ત્વોત્તરમાહ હક્તમિતિવતુર્મિઃ ।

શ્રીશુક વચાવ—ઉત્તં પુરસ્તાદેતત્તે ચૈવઃ સિદ્ધિં યથા ગતઃ ।

દ્વિપત્તયિ હૃષીકેશં કિમુતાધોક્ષજપ્રિયાઃ ॥ ૧૩ ॥

નૃણાં નિઃશ્રેયસાર્થાય વ્યક્તિર્ભગવતો નૃપ ।

અવ્યયસ્યાપ્રમેયસ્ય નિર્ગુણસ્ય ગુણાત્મનઃ ॥ ૧૪ ॥

કામં ક્રોધં મયં સ્નેહમૈક્યં સૌહૃદમેવ વા ।

નિત્યં હરૌ વિદધતો યાન્તિ તન્મયતાં હિ તે ॥ ૧૫ ॥

પુદ્ગિમાર્ગમાં ભક્તિવડે અથવા જ્ઞાનવડે મુક્તિ મળે છે. આ અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોમાં એક પણ
સાધન ન હતું. તેમની ભક્તિ પણ ભગવાનમાં ભરણુદિ હોવાને લીધે અગુણ હતી, અને તેમનું જ્ઞાન
પણ મોહને લીધે અગુણ હતું. આ પ્રમાણે આ ગોપીજનોનાં ભક્તિ અને જ્ઞાન તામસ હતાં. આવી
સ્થિતિમાં તે ગોપીજનોને મુક્તિ કેમ મળી એમ પરીક્ષિત જ્ઞાને આ શ્લોકમાં શંકા થાય છે.
કાન્ત એટલે પતિ અથવા ભર. ગોપીજનોએ કૃષ્ણ ભગવાનને પોતાના પતિ અથવા ભર તરીકે
માન્યા હતા, પ્રદા તરીકે માન્યા ન હતા. પરીક્ષિત જ્ઞાન શુકદેવજીને ‘સુનિ’ કહીને સંબોધે છે. તેનો
ભાવ એ છે કે શુકદેવજી સુનિ હોવાથી આ વાતનો નિર્ણય જાણુતા હશે અને તેથી પરીક્ષિતની શંકાનું
સમાધાન થઈ શકશે. અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોને મુક્તિ મળી એ વાતનો સુતિ સાથે ને વિરોધ થાય છે
તે સ્પષ્ટ છે. ભગવાનમાં અને પોતાનામાં ગોપીજનોને શુણુબુદ્ધિ જ હતી, અને શુણુબુદ્ધિ એ
શુણુપ્રવાહરૂપી સંસારનું મૂળ છે. શુણુબુદ્ધિને શુણુપ્રવાહનું કારણ એ ન માનીએ તો પછી શુણુ-
બુદ્ધિનો નાશ કરનારાં બધાં ય શાઓ અર્થ થઈ જાય. “પ્રજ્ઞાને ને જાણે છે તે પ્રજ્ઞ જ થાય છે” એમ
ઉપનિષદમાં ને બ્રહ્મભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે વૈદિક પક્ષ તો આ ગોપીજનોમાં અસંભવિત જ છે,
કારણ કે ગોપીજનોએ ઉપનિષદનું શ્રવણ મનન વગેરે કરેલું જ નથી, કેમકે તેમને તે કરવાનો અધિકાર
ન હતો. આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનો શુણુબુદ્ધિવાળાં હતાં તો પછી તેમનો શુણુપ્રવાહ-સંસાર-કેમ
નાશ પામ્યો એમ પરીક્ષિત શુકદેવજીને પ્રશ્ન પૂછે છે. ૧૨.

શુકદેવજી પરીક્ષિતના પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચેના ચાર શ્લોકોમાં આપે છે—

શુકદેવજી કહે છે કે—પહેલાં સમમ સ્કંધની અંદર મેં તમને કહ્યું
હતું કે શિશુપાલ ભગવાન કૃષ્ણ ઉપર દ્રેષ કરતો હતો છતાં પણ તે ભગવ-
ત્સાધુન્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યો, તો પછી આ ભગવાનનાં પ્રિયજનો-ગોપી-
જનો-સિદ્ધિ, મુક્તિ, પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય! ૧૩

હે રાજા! અવ્યય, અપ્રમેય, નિર્ગુણ અને સર્વ ગુણોના આત્મારૂપ
ભગવાનનું પ્રાકટ્ય મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે જ છે. ૧૪

જે કૃષ્ણ ભગવાન ઉપર હઝમેશાં કામ, ક્રોધ, ભય, શ્લેષ, એકતા
અથવા ભક્તિ રાખે છે તે ભગવદ્રૂપ થઈ જાય છે. ૧૫

ન ચૈવં વિસાયઃ કાર્યો ભવતા ભગવત્વજે ।

યોગેશ્વરેશ્વરે કૃષ્ણે ચત એતદ્વિમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

एतत्सप्तमस्कन्ध एवोक्तं शिशुपालमुक्तौ । यथा शेषं भक्तिज्ञानप्रतिपादकं साधनम्, तथा भगवत्स्वरूपमपि । भगवान् हि मुक्तिदानार्थमैवावतीर्णः सधिवानन्दरूपेण प्रकटः । अतो यः कश्चन येन केनाप्युपायेन भगवति सम्बन्धं प्राप्नोति स एव मुच्यते । ज्ञानभक्तयोस्तु आविर्भावार्थमुपयोगः । आविर्भावश्चेदन्यथा सिद्धस्तदा न ज्ञानभक्तयोरुपयोगः । अत्र तु भगवान् स्वत एवाविर्भूतो मुक्तिदानार्थं सर्वसाधारण्येन, ईश्वरेच्छाया अनियन्तृत्वात् । अत आदिर्भावः स्वेच्छया, मत्स्या ज्ञानेन वा । भगवद्वतारतारितिरिक्तकाले द्वयमेव हेतुः । अवतारदशायां तु न तयोः प्रयोजकत्वम् । वर्षाकाले जलं सर्वत्र सुलभमिति न कृष्णदीनामनुपयोगः शङ्कनीयः । तदाह पुरस्तात् सप्तमस्कन्धे । यथा चैद्यः शिशुपालः सिद्धिं भगवत्सायुज्यं गतः । द्विषन्नपि द्वेषं कुर्वन्नपि । यद्यपि द्वेषकृतो दोषः प्रतिबन्धको भवति तथापि स्मरणेन तदर्थं हृत्वा तत्र सायुज्यं प्राप्तः । किञ्च, नापि तस्य दोषोऽस्ति कश्चन । द्वेषादयोऽपि भगवतैवोत्पादितास्तदाह हृषीकेशमिति । इन्द्रियप्रेरकोऽयं यथासुखं भावानुत्पादयति ।

જેનાથી આ મુક્ત થાય છે એવા અજ, યોગેશ્વરના ઈશ્વર, કૃષ્ણ

ભગવાનું વિષે તમારે આ પ્રમાણે વિસ્મય કરવો જોઈએ નહિ. ૧૬

સપ્તમ સ્કન્ધમાં જ શિશુપાલની મુક્તિના પ્રસંગે આ વાત મેં તમને કહી છે. જેમ લક્ષ્મિ અને જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનારૂં શાસ્ત્ર-ઉપાસનાકાણ્ડ અને જ્ઞાનકાણ્ડ-મોક્ષનું સાધન છે તેમ ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ મોક્ષનું સાધન છે. ભગવાન મોક્ષ આપવાને માટે જ અવતાર લે છે અને સચ્ચિદાનન્દરૂપે પ્રકટ થાય છે. માટે ગમે તે મનુષ્ય કોઈ પણ ઉપાયથી ભગવાનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરે તો તેને મોક્ષ મળે છે જ. જ્ઞાન અને લક્ષ્મિનો ઉપયોગ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સિદ્ધ કરવામાં થાય છે. પણ જો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય બીજા કોઈ પ્રકારે સિદ્ધ થાય તો પછી જ્ઞાન અને લક્ષ્મિનો ઉપયોગ રહેતો નથી. અહીં ત્રજમાં તો ભગવાન પોતે જ ચોતાની ઇચ્છાથી જ પ્રકટ થયા છે. અને સર્વને મુક્તિનું દાન કરવાના છે, કારણ કે ઈશ્વરની ઇચ્છાનું નિયમન થઈ શકતું નથી. ઈશ્વર જે ઇચ્છા કરે છે તેમાં કોઈ બાધ કરી શકતું નથી. તેથી ભગવાનનો આર્વિર્ભાવ કાં તો ચોતાની ઇચ્છાથી થાય, કાં તો લક્ષ્મિથી થાય અથવા તો જ્ઞાનથી થાય. ભગવદ્વિચ્છાથી ભગવત્પ્રાકટ્ય પુદ્ગિભાગમાં થાય છે, જ્યારે જ્ઞાન અથવા લક્ષ્મિથી ભગવત્પ્રાકટ્ય મર્યાદામાર્ગમાં થાય છે. જે સમયે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય ન થયું હોય તે સમયે માત્ર જ્ઞાન અને લક્ષ્મિ એ જ જ સાધનો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સિદ્ધ કરવામાં ઉપયોગમાં આવે છે. પણ જ્યારે ભગવાને અવતાર લીધો હોય ત્યારે તો જ્ઞાન અને લક્ષ્મિનો ઉપયોગ રહેતો નથી. આ ઉપરથી જોમ ન માનવું કે જ્ઞાન અને લક્ષ્મિ નકામાં છે. જેમ જોમાસામાં બધે જ સ્થળે ખાણી રહેલાઈથી મળે છે છતાં પણ કૃષ્ણ અને નદીઓ નકામાં નથી મનાતાં, તેમ ભગવાન જ્યારે સ્વેચ્છાથી અવતારદશામાં પ્રકટ થાય છે છતાં પણ જ્ઞાન અને લક્ષ્મિને નિરુપયોગી માનવાં નહિ. આ જ વાત શુકદેવેલ પુરસ્તાત્ વગેરે શબ્દોમાં કહે છે. પુરસ્તાત્ એટલે પહેલાં-ભાગવતના સાતમા સ્કન્ધમાં. ઉદાહરણ તરીકે ચૈદ્ય-શિશુ-પાલ-ભગવાનનો દેષ કરતાં કરતાં પણ સિદ્ધિ-ભગવત્સાયુજ્ય-પ્રાપ્ત્યો. જો કે ભગવાન ઉપર દેષ રાખવાથી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ દોષ મુક્તિ મેળવવામાં પ્રતિબંધ કરે છે, છતાં પણ દેષ દ્વારા ભગવાનનું સ્મરણ કરવાથી દેષથી ઉત્પન્ન થતું પાપ નાશ પામે છે અને અંતે તે માણસ ભગવાનમાં સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. વળી, શિશુપાલ ભગવાન ઉપર દેષ કરતો હતો તેમાં તેનો કોઈ જાતનો દોષ નથી, કારણ કે ભગવાને જ તે દેષ વગેરે ભાવનાઓને ઉત્પન્ન કરેલી છે. આ વાત શુકદેવેલ હૃષીકેશમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે. ભગવાન હૃષીકેશ છે, ઇન્દ્રિયોના પ્રેરક છે, અને તેથી ચોતાને જે પ્રકારે મુખ થાય

સત્સુ તદ્વિપયાણામ્ । અતો ભગવતઃ સેવકપૂરણીયાંશઃ કોઽપિ નાસ્તીતિ મજનીયોઽપિ ન ભવતિ ।
 કિન્ચ, હીલાર્થં ચયપેક્ષેતાપિ, તથાપિ સર્વં તસ્યૈવ, ચતઃ સર્વગુણાનાં સ ઇવાત્મા । અતઃ સાધન-
 પ્રકારેણ નાન્યસ્યાપ્યુપયોગઃ । અતઃ સ્વપરપ્રયોજનાભાયાત્, યદિ સાધનનિરપેક્ષાં મુક્તિ ન પ્રવચ્છેત્,
 તદા વ્યક્તિઃ પ્રયોજનરહિતૈવ સ્થાત્ ॥ ૧૪ ॥

‘અર્થ’ સતિ યેન કેનાપ્યુપાયેન ય ઇવ સમ્યચ્યતે તસ્યૈવ મુક્તિર્મયતીત્યાહ કામમિતિ । કામા-
 દયઃ પટ્ સાધનાનિ ભગવત્સમ્બન્ધે । તત્ર કામઃ સ્ત્રીણામેવ, ક્રોધઃ શત્રુણામેવ, મર્યં વધ્વાનામેવ,
 સ્નેહઃ સમ્બન્ધિનામેવ, ઇષ્યં જ્ઞાનિનામેવ, સૌહૃદં મિત્રાનામેવ । સર્વં તેષ્વેવ સિધ્યતીતિ । પૂર્વ-
 સિદ્ધજ્ઞાનમત્તયોર્નાત્રોપયોગઃ । તેષાં મર્યાદયા સ્વતત્ત્વાવિર્માદસ્ય નિવતત્વાત્ । ઇકસ્ય તુમયત્વે સંયોગ-
 પૃથક્ત્વન્યાયેન નિર્ણયઃ । વેત્સનાદરે । અન્યો વા કલ્પનોપાયો ભવેત્, પરં સર્વદા કર્તવ્યઃ, અન્યથા

ઉપયોગ યદ્ શકે, ઇન્દ્રિયો હોય તો જ તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ઉપયોગ યદ્ શકે. પણ ભગવાનમાં
 ગુણો નથી, કોઈલે ભગવાનમાં એવો એક પણ અંશ નથી કે જે ભક્ત પૂરો પાડી શકે. આ પ્રમાણે
 ભગવાનનું ભજન પણ યદ્ શકે એમ નથી. વળી હીલાને માટે જો ભગવાનને કોઈની અપેક્ષા રહે તો
 પણ જ્યુ ભગવાનનું જ છે, કારણ કે ભગવાન જ સર્વ ગુણોના આત્મા છે. માટે સાધન તરીકે કોઈ પણ
 અન્ય પદાર્થનો ઉપયોગ યદ્ શકે એમ નથી. આ રીતે ન્યારે ભગવાનને પોતાનું પ્રયોજન નથી,
 તેમ જ બીજાઓનું પણ પ્રયોજન નથી, અને તે છતાં પણ સાધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ જો તે
 મુક્તિ ન આપે, તો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય પ્રયોજન વગરનું જ યદ્ અર્થ. માટે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય નિઃસાધન
 પ્રાણીઓના ઉદ્ધારને માટે જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪

આ પ્રમાણે ન્યારે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સર્વ પ્રાણીઓના-નિઃસાધન જનોના પણ-ઉદ્ધારને માટે
 થયું છે ત્યારે તો જે માણસનો કોઈપણ ઉપાયથી ભગવાનની સાથે સંબંધ થાય તેની મુક્તિ જ થાય છે
 એમ શુકદેવેનું કામમ્ ઇત્યાદિ પંદરમા શ્લોકમાં કહે છે. કામ, ક્રોધ, ભય, શ્નેહ, ઐક્ય અને સૌહૃદ એ
 છ ભગવાનની સાથે સંબંધ બાંધવામાં સાધનભૂત છે. આ છ સાધનોમાં કામ સ્ત્રીઓમાં જ હોય છે, ક્રોધ
 શત્રુઓમાં જ હોય છે, ભય વધ્—જેનો વધ કરવા યોગ્ય છે તે—મનુષ્યોમાં જ હોય છે, શ્નેહ
 સંબંધીઓમાં જ હોય છે, ઐક્ય રાણીઓમાં જ હોય છે, અને સૌહૃદ—અનિશ્ચિત ભક્તિ—ભક્તોમાં જ
 હોય છે, કારણ કે સખ્ય ભક્તોમાં જ સિદ્ધ થાય છે. તેથી પહેલાં સિદ્ધ થએલાં જ્ઞાન અને ભક્તિનો
 અર્હો ઉપયોગ નથી, કારણ કે તે બધા શાસ્ત્રોક્ત ધર્મોનો મર્યાદા માર્ગની રીતે ભગવાનનો સ્વતંત્ર
 અનિર્ણવ કસાવવામાં ઉપયોગ થાય છે. ભગવાન ન્યારે અવતાર ધારણ કરે છે તે સમયે મર્યાદામાર્ગથી
 ભક્તોને માટે તેમને પાછો ખીંચે જ અવતાર લેવો પડે છે કે તેના તે જ અવતારથી જ મર્યાદામાર્ગથી
 ભક્તોને રૂજ આપે છે—આ પ્રમાણે જો શંકા થય તો પૂર્વમીમાંસાના ન્યાય પ્રમાણે નિર્ણય કરવો.
 (આ ન્યાયનું સ્વરૂપ ઇકસ્ય તુમયત્વે સંયોગપૃથક્ત્વમ્ એ પ્રમાણે છે; અને તેનો અર્થ એ કે કોઈ
 પણ દ્રવ્યનો જે જુદા જુદા પદાર્થોની સાથે ન્યારે સંબંધ હોય ત્યારે તે જ દ્રવ્ય એક જ સમયે તે બન્ને
 પદાર્થોના ઉપયોગમાં આવી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે:—હોમમાં જ વપસતી જુદું ન્યારે પર્ણની
 બનેલી હોય છે ત્યારે તે જુદું એક જ વખતે બે કાર્ય સાધે છે: એક હોમ અને બીજું અગ્નિતિનો—
 નિન્દાનો—નાશ. અર્થાત્ હોમ સિદ્ધ કરવાને માટે એક જુદું અને અગ્નિતિ દૂર કરવાને માટે બીજી
 જુદી જરૂર પડે છે એમ નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનનો એક જ અવતાર એક જ સમયે પુષ્ટિભક્તોનું
 કાર્ય અને મર્યાદાભક્તોનું કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે છે.) (શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી આ વિષયમાં લખે છે કે ન્યારે
 કેવળ મર્યાદામાર્ગનું રસાપન કરવાને માટે પ્રભુનું પ્રાકટ્ય થયું હોય ત્યારે પુષ્ટિમાર્ગથી ભક્તોને તે અવતારમાં
 ભગવાન રૂજ આપી શકતા નથી: ન્યારે કેવળ પુષ્ટિમાર્ગને માટે જ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય હોય ત્યારે

‘જન્મે યા મતિઃ સા ગતિ’રિતિ જન્યશ્ચેપતામાપયત । કર્મવશાત્ નાન્તે ભગવતઃ સ્તરણમન્યસ્યેવ પ્રપન્નપિરોધિત્વાદ્ભગવતઃ । જતો નિત્યં યે વિદ્યતે, તે સન્મયતાનેવ પ્રાપ્નુવન્તિ । તત્તુ જ્ઞાનાદિપુ ક્રિયમાણેપુ દુઃસાન્તરામિભવે કથં નિત્યં કરણં સન્માયતિ, તન્નાદ હરાવિતિ । સ હિ સર્વદુઃસહર્વા, નિત્યં તદ્ભાવનાયાં જગદેવ તદાત્મકં રુરુરતિ । દષ્ટિઃ કાતેનાનુરુત્તેવિ ક્લિપ્તુનઃ સ્વાત્મા । જતચ્ચદાલજા એવ મવન્તિ સર્વત્ર ભગવદાવેશાન્ ।

જીવેન્મતઃ કરણે ચૈવ પ્રાણેપિચન્દ્રિયદેહચોઃ । વિપદેપુ ગૃહેડ્યેં ચ પુત્રાદિપુ હરિયંતઃ ॥ ૧ ॥
વાટસીં માવનાં કુર્તાન્ કામજોપાદિનિર્વ્યા । પૂર્વપ્રપન્નવિલચો યથા જ્ઞાને તથા ચતઃ ॥૨॥ ॥૧૫॥

ભગવાન્ મર્યાદામાર્ગના લક્ષ્યોને દેખ આપતા નથી. શ્રીપુરુષોત્તમજી પણ શ્રીવિકૃતનાથજીના આશયને અનુસરીને લખે છે કે મૂળ શ્રીમુખોપનિષદમાં આચાર્યશ્રીએ જે પૂર્વમીમાંસાનો ન્યાય આપ્યો છે અને તે પ્રમાણે નિર્ણય કરવાની આજ્ઞા કરી છે તે વાસ્તવિક રીતે આચાર્યશ્રીનો અભિપ્રાય નથી. પૂર્વમીમાંસાનો ન્યાય આપીને આચાર્યશ્રીને એટલું જ કહેવું છે કે ભગવાનની ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે એટલે કોઈક વખત એક જ અવતાર દ્વારા પુષ્ટિમાર્ગીય લક્ષ્યો અને મર્યાદામાર્ગીય લક્ષ્યો—જે બન્ને ય પ્રકારના લક્ષ્યોને ભગવાન્ દેખ આપી શકે છે.)

મૂળ સ્લોકમાં શુદ્ધદેવજીએ જે ‘વા’ પદ મૂકેલું છે તેનો અર્થ એ કે સ્લોકમાં જણાવેલાં છ સાધનો જ અર્થ છે, તેમાં જ શુદ્ધદેવજીનો આદર છે, તેનો જ તેમને આશ્રય છે, અને બીજાં સાધનો નકારમાં છે જેમ ન માનવું. સ્લોકમાં જણાવેલાં છ સાધનો વિના બીજું પણ કોઈ સાધન હોય. પરંતુ તેમાં એક જ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની કે કામ, ક્રોધ વગેરે જે સાધનો જણાવ્યાં છે, અને બીજાં જે કાંઈ સંભવિત વાત ધ્યાનમાં રાખવાની કે કામ, ક્રોધ વગેરે જે સાધનો જણાવ્યાં છે, અને બીજાં જે કાંઈ સંભવિત સાધનો હોય, તે ગદ્યામાંથી જે એક ભાવ સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય તે ભાવ ભગવાનમાં હુમ્મેશાં જ—અવિચ્છિન્ન—રાખવો. જે આ પ્રમાણે મનુષ્ય પોતાનો ભાવ ભગવાનમાં અવિચ્છિન્ન—નિરંતર—રાખે તો પછી ‘અંતે ને મતિ તે ગતિ’ એ ન્યાય પ્રમાણે તેને પોતાના ભાવનું દેખ ભગવાન્ વિના બીજું જ મળે. મનુષ્યના અન્ત અમયે કર્મને લીધે જેમ પુન વગેરે પદ્ધતિનું સ્મરણ થાય છે તેમ ભગવાનનું સ્મરણ થતું નથી, કારણ કે ભગવાન્ અને જગત્ એ બે વચ્ચે વિરોધ છે. તેથી જે લોકો ભગવાનમાં હુમ્મેશાં જ એક કે બીજે ભાવ રાખે છે તે ભગવન્મય થઈ જાય છે.

સંકાઃ—જે મનુષ્ય ભગવાનમાં કામ ક્રોધ વગેરે કરે તો તેને બીજાં દુઃખો સહન કરવાં પડે છે; તો પછી કામ, ક્રોધ વગેરે ભાવ ભગવાનમાં નિત્ય રીતે રાખી શકાય ?

સામાધાનઃ—ઉપરની સંકાતનું નિરાકરણ કરવાને માટે શુદ્ધદેવજી મૂળ સ્લોકમાં ફરી એ પ્રમાણે કહે છે. ભગવાન્ તો હરિ છે, સર્વ દુઃખના હરનાર છે. ત્યારે મનુષ્ય કોઈ પણ ભાવ ભગવાનમાં નિત્ય રાખે છે ત્યારે તેને આપું જગત્ જ ભગવન્મય જણાય છે. ત્યારે શ્રીગોપીજનોએ ભગવાનમાં કામભુદિ નિત્ય રાખી અને તે ભાવનાદ્વારા ત્યારે તેમને આપું જગત્ જ ભગવન્મય જણાયું, ત્યારે તો તેમનો પોતાનો આજ્ઞા ભગવન્મય જણાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે જે લોકો ભગવાનમાં કોઈ પણ ભાવ હુમ્મેશાં જ રાખે છે તેમને, બધે જ ભગવાનનો આવેશ થવાથી, આપું જગત્ જ ભગવન્મય જણાય છે; અને તે પોતે ભગવન્મય જ થાય છે.

મનુષ્યની ભગવદ્ભાવના ત્યારે અતિ લીમ થાય છે ત્યારે તેના પોતાના હૃદય અન્તઃકરણ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, દેહ, વિષય, ધર, અર્થ અને પુત્રપૃત્રિમાં ભગવાનનો આવેશ થાય છે; માટે તેણે કામ ક્રોધ વગેરે ઉપાયોથી એવી ભગવદ્ભાવના કરવી કે, જે પ્રમાણે સ્વન પ્રાપ્ત થતાં સ્ત્રીને ભગવાનને લય થાય છે તે મળે, તેને—ભક્તને—જગતનો નાશ થય. ૧૫

કિંચ, આશયેષ મોક્ષો મુક્તઃ, વિગાધર્યમ્, યદ્યપ્યપામે મુક્તા ભવિષ્યન્તીતિ । તદ્વાદ ન સૈધમિતિ । ઇવગસંભાવનારૂપો વિચાર્યો ન કાર્યઃ, અસંભાવિતમુઢીનામન્યથા સ્ફુરણનિયમાત્ । યતો ભગવાન્ । યત્કિંચિન્મોક્ષે જ્ઞાનાદિકમુપયુજ્યત પતત્સર્વં ભગવત્યેવાતિ । ચદિ જ્ઞાનવ્યતિરેકેન મોક્ષો ન ભવેદિતિ શાસ્ત્રતિ, તદા સિદ્ધત્વાત્ જ્ઞાનસ્ય, તદપિ દાસતિ । કિંચ, અન્યઃ સન્દેહં કુર્યાં-
વપિ ભગવતો માહાત્મ્યં ન દૃષ્ટમિતિ, ભવતા હુ ન કાર્યઃ, ગર્ભે ઇવ માહાત્મ્યદર્શનાત્ । કિંચ, નિર્ગુણે સર્વં સંભવતિ । તત્ર દોષાણાં મૂળં જન્મ, તદભાવે દોષાભાવ इति । તેન અજત્વાત્ નિર્ગુણઃ । અન્યે સર્વે હિ જાયન્તે, ન તૈક્ષેપાં મુક્તિઃ સમ્ભવતિ તુલ્યત્વાત્ । કિંચ, યો હિ સાધનપરા સ મુચ્યતે । તત્ર સાધનં મનઃ સર્વતો નિવૃત્તમ્, તથા યોગેન ભવતિ, તસ્ય યોગસ્ય ચ નિયામકો ભગ-
વાનેવ । ચદન્યસ્વાપિ મોક્ષો ભવેત્, ભગવદિચ્છયૈવ ભવેત્ । યોગાદિસાધનાનાં વન્નિયમ્પત્વાત્ । કિંચ, સદાનન્દો ભગવાન્ ફલાત્મા । યઃ કચ્ચિન્મુચ્યતે સ ઇતમેવ પ્રાપ્સ્યતિ । અતઃ સાધનૈરપ્યયમેવ પ્રાપ્યઃ । સોઽત્ર સ્વયમેવ સમ્પ્રખ્યત इति ન કિંચિદતુપપન્નમ્ । કિંચ, ઇતત્તરિદદ્યમાનં સર્પમેવ જગત્ યતો વિમુક્તિં યાસ્યતિ । ભાવત્તયા મોકુલે સ્થિત આહ, જ્ઞાનદૃષ્ટા વા । સાક્ષાત્પરમ્પરયા વા સર્વાનેવ મોચવિષ્યતીતિ । હદ્મે વક્ષતિ ‘સ્વમૂર્ત્યૈતિ શ્લોકદ્વયેન ॥ ૧૬ ॥

વળી પહેલાં—સારસ્વત કલ્પમાં—જ ગોપીજનો મુક્ત થઈ ગયાં. તેમાં શું આશ્ચર્ય ? કારણ કે આગળ ઉપર ઘણા ય માણસો મુક્ત થશે. આ વાત શુદ્ધેવળ ન સૈવમ્ એ સોજમા સ્ત્રીક્રમાં કહે છે. હે સંજન, આ પ્રમાણે તમારે ભગવાનમાં અસંભાવનારૂપ—ભગવાનમાં આપું સંભવી શકે નહિ એવો— વિરમય કરવો જોઈએ નહિ; કારણ કે ભગવાનમાં આવી અસંભાવનાની બુદ્ધિ રાખવાથી ખીલું જ સ્ફુરે એવો નિયમ છે. તમારે પ્રભુની આગતમાં જરા પણ આશ્ચર્ય પામવું નહિ, કારણ કે તે તો ભગવાન્ છે. મોક્ષ મેળવવાને માટે જ્ઞાન વગેરે જે સાધનની જરૂર હોય છે તે સર્વ ભગવાનમાં જ છે. જો તમે એમ માનશો કે જ્ઞાન વિના મોક્ષ નહિ મળે, તો જ્ઞાન ભગવાનમાં પહેલેથી સિદ્ધ છે, એટલે ભગવાન્ તે જ જ્ઞાન પોતાના હક્તોને આપશે. વળી ખીલે માણસ તો કદાચ સંદેહ કરે પણ ખરો, કારણ કે તેણે ભગવાનના માહાત્મ્યનો અનુભવ કર્યો નથી; પરંતુ તમારે તો આવો સંદેહ ભગવાનને વિષે કરવો જોઈએ નહિ, કારણ કે તમે જર્ણાવસ્થામાં જ ભગવાનના માહાત્મ્યનો અનુભવ કર્યો છે. વળી જે પદાર્થ દોષરહિત છે તેમાં બધું સંભવી શકે છે. દોષોનું મૂળ કારણ જન્મ છે, અને જ્યાં જન્મ ન હોય ત્યાં દોષ પણ હોતો નથી. માટે ભગવાન્ પોતે અજ-જન્મરહિત—છે, એટલે તે નિર્દુષ્ટ—દોષરહિત—છે. ભગવાન્ વિના ખીલ અથવા ય પદાર્થો જન્મ પામે છે, તેથી તેમના દ્વારા દોષવાળા મનુષ્યોને મુક્તિ મળતી નથી, કારણ કે ભગવાન્ વિનાના અન્ય પદાર્થો અને મનુષ્યો એ બંને ય દોષવાળા હોવાથી સરખા છે. વળી જે સાધન કરે છે તે મુક્ત થાય છે. જે મન બધેથી નિવૃત્ત થએલું છે તે મુક્તિ મેળવવાને માટે સાધન બને છે. યોગ કરવાથી મન બધેથી નિવૃત્ત થાય છે, અને આ યોગના નિયામક—ઈશ્વર—ભગવાન્ જ છે. જો ખીલ કોઈ માણસને પણ મોક્ષ મળે તો તે ભગવદ્દિશાથી જ થાય છે, કારણ કે યોગ વગેરે મુક્તિ મેળવવાનાં સાધનોનું નિયમન ભગવાન્ જ કરે છે. વળી સદાનન્દ કૃષ્ણ ભગવાન્ ફળરૂપ છે. જે કોઈ માણસ મુક્ત થશે તે આ ભગવાન્ કૃષ્ણને જ પ્રાપ્ત કરશે. તેથી સાધનો વડે પણ આ કૃષ્ણ ભગવાનની જ પ્રાપ્તિ થવાની છે. આ જ ફળરૂપ કૃષ્ણ પરમાત્મા મનમાં પોતાની મેળે જ પ્રકટ થયા છે અને તેમની સાથે જ ગોપીજનોનો સંબંધ થયો છે એટલે એમાં કોઈ પણ અયોગ્ય નથી. વળી કૃષ્ણ ભગવાનને લીધે જ આ દેખાતું બધું ય જગત્ મુક્તિ મેળવશે. આ પ્રમાણે શુદ્ધેવળ ભાવનાવડે ગોકુળમાં બંધને કહે છે અથવા તો જ્ઞાનદૃષ્ટિથી કહે છે. ભગવાન્ સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી સર્વને જ મુક્ત કરશે એમ આગળ ઉપર અગીઆરમા સ્કન્ધના પહેલા અધ્યાયમાં સ્વમૂર્ત્યૈતિ ઇત્યાદિ બે સ્ત્રીક્રમાં શુદ્ધેવળ કહેશે. ૧૬

(ચંદ્ર, અત્ર રાજાનુપપાત્તિ શક્યતે કૃષ્ણમિતિ । ઇતઃ કૃષ્ણં કાન્તં પરં વિદુઃ, ન તુ વ્રહ્મ-
તયા, અતો ગુણપ્રવાહોપરમઃ કથં સંગચ્છત્વ ઇતિ । અત્રાયં ભાવઃ । વ્રહ્મત્વેન વિજ્ઞાનં હિ શાશ્વી-
યમ્, તત્ સાત્ત્વિકં ભવિતુમર્હતિ । ‘સત્ત્વાત્સજ્ઞાયતે જ્ઞાન’મિતિવાક્યાત્ । ઇત્યાહુ ગુણાતીતસ્યાનન્દ-
માત્રકરપાદમુલોદરાદેઃ પ્રકટસ્યાનન્તગુણપૂર્ણસ્ય સૌન્દર્યાદિગુણેષુ પરિનિષ્ઠિતધિયઃ અતો નિર્ગુણત્વા-
દુગપ્રવાહોપરમઃ કથં સંગચ્છતે ? । ઉપરમસ્વાભાવરૂપત્વેન પ્રતિયોગિતાપેક્ષત્વાદત્ર ચ પ્રતિયોગિત
પ્રવાહાદિતિ । મુને ઇતિસન્દ્યોધનં શુદ્ધસત્ત્વાવિર્ભાવે જ્ઞાનોદયસ્યાનુભવસિદ્ધત્વેન સંવાદાર્યમ્ ।
અતોત્તરમાહ વક્તુમિતિ । પુરસ્તાત્સત્તમસ્કન્ધે ‘ગોપ્યઃ કામા’વિત્યાદિના । અત્રાયમર્યઃ । યથા
ભગવતિ ગુણાતીત એવ પરિનિષ્ઠિતબુદ્ધિત્વેષ્વપિ દ્વેષસ્ય તત્ર પ્રયોજકત્વાત્ ચૈવારીનાં તામસત્ત્વં તથૈ-
તાતામપિ નિર્ગુણ એવ પરિનિષ્ઠિતબુદ્ધિત્વેષ્વપિ જારત્વબુદ્ધેસ્તત્ર પ્રયોજકત્વાત્ સગુણત્વમેવેતિ હૃદયતે ।
અયં ચ રસઃ સર્વભાવપ્રપત્ત્યેકલભ્યઃ । ન હિ જારત્વબુદ્ધૌ સર્વભાવપ્રપત્તિઃ । કામપૂરકત્વેતૈવ તત્સ-
મ્ભવિત્યમાત્ । અત્ર ચ સગુણત્વસ્ય પ્રતિવન્ધકત્વાળયા ચૈવારીનાં સ્થાવિકારાનુસારેણ વાદસાક્ષી-

(અથવા તો ૧૨ થી ૧૬ શ્લોક સુધીનો અર્થ આ પ્રમાણે પણ આપી શકાય એમ શ્રીવિકુલનાથજી
કહે છે). (ગોપીજનોએ પોતાના શુભમય દેહનો ત્યાગ કર્યો તે સંબંધમાં પરીક્ષિત રાજા કૃષ્ણમ્ ધૃત્વાદિ
બારમા શ્લોકમાં ચંક્રા ઉઠાવે છે કે આ ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનને પોતાના ગ્રેષ્ઠ જ્ઞાન્ત તરીકે ઓળખે
છે, નહિ કે પ્રજ્ઞ તરીકે, તો પછી તેમનો શુભપ્રવાહ—સંસાર—કેમ નાશ પામ્યો ? પરીક્ષિત ને ચંક્રા
કરે છે તેનો ખરેખરો ભાવ આ પ્રમાણે છે. ભગવાનનું પ્રજ્ઞ તરીકે જ્ઞાન મેળવવું તે શાશ્વીય છે, અને તે
સાપ્તિક હોવું જોઈએ, કારણ કે “સત્ત્વમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે” એમ ભગવાને ગીતાજીમાં આપ્યું
કરી છે. આ ગોપીજનો તો ગુણુતીત, આનન્દમાત્રકરપાદમુખોદરહિ, પ્રકટ અને અનન્તશુભપૂર્ણ
ભગવાનના સૌન્દર્યાદિ શુભોમાં આસક્ત થયેલાં છે. એટલે વાસ્તવિક રીતે તે નિર્જેષુ છે. અને જ્યારે
ગોપીજનો નિર્જેષુ જ છે તો પછી એમનો શુભપ્રવાહ—સંસાર—નાશ કેવી રીતે પામે ? કારણ કે નાશ
એ અભાવરૂપ છે, અને અભાવને પોતાના પ્રતિયોગીની અપેક્ષા રહે છે, અને ગોપીજનોમાં આ પ્રતિયોગીનો
જ અભાવ છે. તાર્પર્ય એ કે જ્યારે ગોપીજનો નિર્જેષુ જ છે અને તેથી તેમનામાં શુભપ્રવાહ હોવાનો
સંભવ જ નથી, તો પછી તેમનો શુભપ્રવાહ નાશ પામ્યો એમ શી રીતે કહી શકાય ? ને વસ્તુ હોય
તેનો જ નાશ થાય, ગોપીજનો નિર્જેષુ છે એટલે તેમનામાં શુભપ્રવાહ જ નથી, તો પછી તેના નાશની
વાત જ કેવી ? પરીક્ષિત શુદ્ધેવજીને ‘હે મુને’ એ પ્રમાણે ને સંબોધે છે તેનો ભાવ એવો છે કે શુદ્ધ
સત્ત્વ જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે એવો અનુભવ શુદ્ધેવજીએ પોતે જ મુનિ હોવાથી
કરેલો છે એટલે સત્ત્વમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એ સિદ્ધાન્તને તેમનો પોતાનો જ ટેકો મળે છે.

શુદ્ધેવજી પરીક્ષિતના પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉક્તમ્ ધૃત્વાદિ તેરમા શ્લોકમાં આપે છે. પહેલાં સાતમા
સ્કન્ધના પહેલા અધ્યાયમાં “ગોપીઓ કામથી” ધૃત્વાદિ શબ્દોમાં આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું
છે. આ વિષયમાં આ પ્રમાણે અર્થ છે. જેમ શિશુપાલ વગેરેની બુદ્ધિ શુભુતીત ભગવાનમાં જ રહેલી
હતી છતાં પણ તેમાં દેવ વગેરે કારણ હોવાથી તેઓ તામસ ગણાય છે, તેમ આ અનર્ગહજગતા
ગોપીજનોની બુદ્ધિ નિર્જેષુ ભગવાનમાં જ રહેલી છે છતાં પણ તેમાં જ્ઞાનબુદ્ધિ કારણ હોવાથી તેઓ
સચ્ચુ જ છે એમ જણાય છે. ભગવાનમાં રહેલા આ અલોકિત રસની પ્રાપ્તિ દેવ સર્વભાવપૂર્વક પ્રપત્તિ
કરવાથી થાય છે. જ્યારે ગોપીજનોની ભગવાનમાં જ્ઞાનબુદ્ધિ હોય ત્યારે તો તેમનામાં સર્વભાવપ્રપત્તિ
હોઈ શકે નહિ, કારણ કે ભગવાન કામ પૂર્ણ કરે છે એમ ધારવાથી જ જ્ઞાનબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે એ
નિયમ છે. ભગવાનમાં દેવ, જ્ઞાનબુદ્ધિ વગેરે રાજવાથી લક્ષ સચ્ચુ અને છે. અને આ સચ્ચુત
સર્વભાવથી ભગવાનને શરણે જવામાં પ્રતિબંધ કરે છે. તેથી જેમ શિશુપાલ વગેરેએ પોતાના અધિકાર

નાશેઃ તત્પદ્માસિઃ) તથૈવાસામપિ સ્વાધિકારાનુસારેણ તથાત્મે સગુણત્વોપરમેણ સર્વમાવશ્યપર્યેવ
 તત્તો નિજપતિભજનમિતિ સર્વમવદાતમ્ । અન્યથા 'યે વધા માં પ્રપચન્ત' इतिમર્વાદા ભયેત્ ।
 एतदेव मनसि कृत्वाह उक्तं पुरस्तादेतत् इति । ननु तथापि सादृश्यप्रपत्तेरेव मूलत्वात्कथं सर्व-
 भावप्रपत्तिसाध्यं फलं भविष्यतीत्यत आह द्विपन्नपीति । अयमर्थः । मोक्षमुत्तमानमीप्सुसाद्विरु-
 ध्वेपकर्ता च चैद्यः । तस्मै यथा ज्ञानिनामपि दुर्लભાં મુક્તિં દત્તવાન્, एवं તાદૃકપ્રપત્તિમૂલાનામપ્યે-
 તાસાં સાદૃશ્યં ફળં દત્તવાનિતિ । एतेन यथा द्वेषमुपपत्त्योत्सारतम्यं तथान्वशेषभजनैतद्रसयोरपीति
 सूचितम् । ननु गोकुलस्य भगवत्कीदृशेपयोगित्वेन सर्वथाद्भीकृतस्य सर्वस्यैव निर्गुणत्वे फलमेतासां
 सगुणत्वमुच्यते । किञ्च, अमेऽपि यदि सर्वभावप्रपत्तिलभ्यमेव फलं दित्सितं भगवत्तः, तदा पूर्व-
 नेव स एव भावः किमिति नोत्पादित इति चेत्, अत्र वदामः । आसां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धजासां
 सर्वासामेव रासમण्डलमण्डनानां शरीरमपि गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं ભગવાનેવ કતિપવગોષીઃ સગુણ-
 વેદ્યાઃ સ્થાપયિત્વા, પૂર્વોક્તાનાં ભાવોઽપિ નિર્ગુણં હિતિ જ્ઞાપયિતુનાસાં સગુણં ભાવમુત્પાદ્ય, एतन्निरवर्तकोऽपि

પ્રમાણે પોતાના દ્વેષમય શરીરનો નાશ થતાં ભગવાનના ચરણારવિન્દની પ્રાપ્તિ કરી તે પ્રમાણે આ
 અન્તર્મુદગતા ગોપીજનોએ પણ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે પોતાના જરણુદ્વિવાળા શરીરનો નાશ થતાં
 'સચ્ચુલનો નાશ થવાથી સર્વભાવપ્રપત્તિથી જ પોતાના પતિ કૃષ્ણ ભગવાનનું ભજન કર્યું. એટલે આ
 બાબતમાં કોઈ ભાતનો દોષ નથી. જો આ પ્રમાણે માનવામાં ન આવે તો "જે લોકો જે પ્રકારે મારે
 શરણે આવે છે" એ ગીતાછમાં જણાવેલી મર્થાનો ભંગ થાય. આ બધાનો વિચાર કરીને શુકદેવજીએ
 કહ્યું કે ઉક્તં પુરસ્તાદેવત્તે—આ તો તમને પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે.

સંકેતઃ—પણ ગોપીજનો ભગવાનમાં જરણુદ્વિ રાખીને ભગવાનને શરણે ગયાં છે, અને આ
 પ્રકારની જ પ્રપત્તિ મૂળમાં હોવાથી સર્વભાવપ્રપત્તિ વડે મળનારું ફળ ગોપીજનોને કેવી રીતે મળશે ?

સુમાધાનઃ—ઉપરની સંકેતનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે દ્વિપત્રપિ—દ્વેષ કરતો હોય
 તો પણ. આનો અર્થ આ પ્રકારનો છે. શિશુપાલને મોક્ષનું સુખ મેળવવાની ઇચ્છા ન હતી, ઉલટું તે
 ભગવાનમાં મોક્ષવિરોધી દ્વેષ કરતો હતો. જ્ઞાનીઓને પણ દુર્લભ એવી મુક્તિ ભગવાને જેમ
 દેવવાળા શિશુપાલને આપી તેમ ગોપીજનોને—જે કે તેઓ જરણુદ્વિથી ભગવાનને શરણે ગયાં
 હતાં તો પણ—તે પ્રકારનું ફળ આપ્યું. આ ઉપરથી એટલું સૂચિત થાય છે કે જેમ દ્વેષ અને મુક્તિ
 એ બેમાં તારતમ્ય—અંતર, વેષમ્ય—છે, તેમ જરણુદ્વિએ કરેલા ભજન અને ભગવદ્રસ એ બેમાં
 પણ તારતમ્ય છે.

સંકેતઃ—ભગવાનની ક્રીડામાં ગોકુલ ઉપયોગી હોવાથી તેનો સર્વ રીતે અંગીકાર કરવામાં આવ્યો
 હતો એટલે સર્વ ગોકુલ જ નિર્ણય હતું તો પછી આ અન્તર્મુદગતા ગોપીજનોને સચ્ચુલ કેમ કહેવામાં
 આવે છે ? વળી આગળ ઉપર ફળદશામાં જ જ્યારે કેવળ સર્વભાવપ્રપત્તિ વડે મળનારું ફળ
 આપવાની ભગવાનની ઇચ્છા છે તો પછી ભગવાને પહેલેથી જ ગોપીજનોમાં સર્વાત્મભાવ કેમ
 ઉત્પન્ન ન કર્યો ?

સુમાધાનઃ—આનો ઉત્તર એમ આ પ્રમાણે આપીએ છીએ. સર્વ ગોકુલ નિર્ણય છે છતાં પણ
 ભગવાને અન્તર્મુદગતા ગોપીજનોને સચ્ચુલ બનાવ્યાં તેમાં નીચે જણાવેલાં પ્રયોજનો રહેલાં છેઃ—

(૧) જે ગોપીજનોનો સંબંધ ભગવાનની સાથે સાક્ષાત્—દેહભાગ વિના—જ યયો હતો તે
 બધાં ય રાસમંડલાં જુલુભુપ ગોપીજનોનાં શરીર પણ શુણ્ણાતીત જ હતાં તે જણાવવાને ભગવાને જ
 કેટલાંક ગોપીજનોને સચ્ચુલ દેહ આપ્યો:

(૨) સુખ્ય ગોપીજનોનો ભાવ પણ નિર્ણય હતો એ જણાવવાને માટે અન્તર્મુદગતા ગોપીજનોમાં
 ભગવાને જ સચ્ચુલ ભાવ ઉત્પન્ન કર્યો:

સ્વયમેવ નાન્ય શ્લષિ ક્ષાપયિતું તન્નિવૃત્તિં વિધાય, અગ્રે ભાવિત્વવિરહજનુઃસસ્યસન્નમજસુત્તયોઃ
કર્માવન્યત્વમપિ ક્ષાપયિતું કર્મક્ષયપ્રકારેણ સ્વપ્રાપ્તિં વિધાય, મત્સ્યાન્યેવ સર્વમિદં કૃતવાનિતિ નિર્ગદઃ ।
પુષ્ટિમાર્ગાદ્વીકારાન્મર્યાદામાર્ગ્યાવાનુપપત્તયોઽનવસરપરાહતા ઇતિ સર્વમનવધમ્ । અથ એવ ધીશુભોઽપિ
'જહુર્ગુણમયં દેહ'મિતિ સગુણદેહત્વાગમેવોક્તવાન્, અગ્રે ગુણાતીતત્ત્વાન્નમિત્રાચેન, મોક્ષત્વાત્સપદં
નોક્તવાન્ । અન્યથા ગુણમયપદવૈયર્થ્યં સ્થાત્ ॥ ૧૩ ॥

નતુ પૂર્વોક્તક્ષાપનાયૈવેદં કૃતવાનિતિ કથં શ્લેષનુપપત્ત્યભાવાદિત્યાશંક્યોપપત્તિમાદ નૃણામિતિ ।
અયમાશયઃ । લીલાયાં તત્ત્વિતભક્તેષુ ચ સુતરાં રાસસ્થાસુ યા સાધારણત્વબુદ્ધિઃ સા સદોપત્ત્વા-
રોપાપરપર્યાયા । તાસામગુણત્વાત્તસ્ય દોષરૂપત્વાદ્ગવત્ત્વરૂપે લીલાયાં ચ સગુણત્વપ્રસજ્જન્ત્વાચ ।
એવં સત્તેતલીલાયા મુક્તિપ્રતિબન્ધનકત્વમેવ સ્થાત્, ન તુ તદ્દેહત્વમ્ । તથા સત્ત્વત્વત્ત્વપ્રયોજનં વિકલ્પેતે-

(૩) અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોના આ સગુણ ભાવનો નાશ કરનાર પણ ભગવાન્ પોતે જ છે,
બીજા કોઈ જીવ અથવા પ્રજ્ઞાદિ દેવ નથી એ જણાવવાને માટે ભગવાને પોતે જ એ સગુણ ભાવનો
નાશ કર્યો:

(૪) ભગવાનથી થએલા વિરહને લીધે ગોપીજનોને થતું દુઃખ, ભગવાનની સાથે સમાગમ
થવાથી ગોપીજનોને થતું સુખ—આ બન્ને ય દુઃખ અને સુખ કર્મથી ઉત્પન્ન થયું નથી તે જણાવવાને
માટે ગોપીજનોનાં બંધાં શુભ અને અશુભ કર્યોનો નાશ કરીને ભગવાને તેમને પોતાની પ્રાપ્તિ કસી.

આ પ્રમાણે આ બધું મારા સ્વામીએ—પ્રભુએ—જ કર્યું છે એમ તાર્થ્ય છે. અહીં પુષ્ટિમાર્ગને
અનુસરીને જે સમાધાન આપવામાં આવેલું છે તેમાં મર્યાદામાર્ગને અનુસરીને કાઢવામાં આવતા દોષોને
અવકાશ નથી એટલે એ બધા દોષો દૂર થઈ જ ગયા છે એટલે આ બધો પ્રસંગ નિર્દોષ અને શુદ્ધ છે.
તેથી શુદ્ધેવલ્લભે પણ 'જહુર્ગુણમયં દેહમ્'—શુભમય દેહનો તેમણે લ્યામ કર્યો—એ પ્રમાણે સગુણ
દેહના ત્યાગની જ વાત કહી. અને તે રીતે તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે આગળ ઉપર આ
ગોપીજનોને શુદ્ધાતીત દેહની પ્રાપ્તિ થવાની છે. શુદ્ધાતીત દેહની પ્રાપ્તિ કરીને ગોપીજનોએ ભગવાનની
સાથે રમણ કર્યું તે વાત શુભ રાખવા ભેવી હોવાથી શુદ્ધેવલ્લભે તે સ્પષ્ટ કહી નથી. આ પ્રમાણે તે
માનવામાં ન આવે તો પછી ગુણમય પદ અર્થ થઈ જાય. ૧૩

શંકા:—ઉપર જણાવેલાં ચાર પ્રયોજનોને માટે ભગવાને આ પ્રમાણે કર્યું એમ શી રીતે
જાણવું ? કારણ કે એમાં કોઈ પણ વાતની સુક્તિ નથી.

સમાધાન:—ઉપરની ચંકાનું નિરાકરણ કરવાને માટે શુદ્ધેવલ્લભ નૃણામ્ ઇત્યાદિ ચોક્કમ પ્રલોકમાં
સુક્તિ આપે છે. અહીં આ આશય છે. લીલા અને તેનું પાન કરનારા ભક્તો વિષે, અને તેમાં પણ ખાસ
કરીને રાસનો આનન્દ લેનારાં શ્રીગોપીજનો વિષે, જે સાધારણ બુદ્ધિ—આ તો સાધારણ માણસો છે,
સગુણ ભક્તો છે એ પ્રકારની બુદ્ધિ—રાખવામાં આવે છે તે તો તેમના ઉપર દોષ મૂકવા ભેલું છે; કારણ
કે રાસમાં ભાગ લેનારાં શ્રીગોપીજનો શુદ્ધાતીત છે, અને જે ભક્ત સગુણ હોય છે તે દોષવાળો ગણાય
છે, અને લીલા અને તેમાં ભાગ લેનારા ભક્તોને માટે સાધારણ બુદ્ધિ રાખવાથી ભગવાનનું સ્વરૂપ અને
લીલા એ બન્ને ય સગુણ થઈ જાય છે. અને આ પ્રમાણે જે ભગવાનનું સ્વરૂપ અને લીલા એ એ સગુણ
આપ તો પછી તે સુક્તિનો પ્રતિબંધ જ કરે છે; અર્થાત્ તે સુક્તિ આપી શકે નહિ. અને જે ભગવાનનું
સ્વરૂપ અને લીલા મોક્ષ ન આપી શકે તો પછી ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન બીજે કોઈ પણ પ્રકારે
નિરોધ આવે છે. માટે અન્યથાનુપપત્તિથી જ—ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન બીજે કોઈ પણ પ્રકારે
ખરોબર સમજાવી શકાતું નથી એ કારણથી જ—એમ માનવું પડે છે કે ઉપર જણાવેલાં ચાર
પ્રયોજનોને માટે જ ભગવાને તે પ્રમાણે કર્યું છે. ભગવાનની લીલા મોક્ષ આપનારી છે. જેના ભગવદ્ગીતા
અને તેના ભક્તોને સગુણ માનવાથી મોક્ષ મળતો નથી તેમ તેમને નિર્ગુણ માનવાથી મોક્ષ મળે છે એ

તન્યથાતુપપત્તૈય સ્થોચ્યત ઇતિ । જ્ઞાપનપ્રયોજનમપીદમેવેતિ જ્ઞેયમ્ । વ્યાજ્ઞવાનં પૂર્વવત્ ॥ ૧૪ ॥

નન્ધિચદધિ સગુણાસ્વેતાસુ કૃતાવા લીલાયાઃ પૂર્વોક્તદોષપ્રસજાકત્વં દુર્વારમિલાશંક્ય પૂર્વલીલા-
કૃતિતાત્પર્યમાદ કામમિતિ । इदं हि साधारण्येतोच्यते य एवं नित्यं विदधते ते तन्मयतां
વાન્તીતિ, નત્યેતદ્દોષમાર્ગાવિપયકમેવ । અત એવ ક્રોધાવુક્તિરપિ । અન્યથાઽપ્રસ્તાવેનાત્ર તત્તિરુપણ-
મયુક્તં સ્વાત્ । તથા ચ સગુણેનાધિ ભાવેન મજ્જતે ભગવાન્ સ્વાનુરૂપમેવ ફલં દદાતીતિજ્ઞાપનાય પૂર્વ-
લીલેત્યર્થઃ । અન્યથા મુખ્યાધિકારિણામેવ ભગવત્પ્રાપ્તિરિતિજ્ઞાનેઽન્યેપામપ્રવૃત્ત્યા મુક્ત્યુચ્છેદઃ સ્વાત્ ।
एवं ज्ञातमप्रयोजनकं च स्वात् । मुख्याधिकारिणां स्वत एव प्रवृत्तेः । स्वरूपलीलयेस्तु न कदाचित्त-
ગુણત્વં લીલાવિપયાણાં સગુણાનામપિ નિર્ગુણત્વાપાદકત્વાત્ । ન હિ દોષનિવર્તકમૌપધં રોગિસમ્બદ્ધં
સત્ વદ્યકૃતિ । તથા સતિ વદનિવર્તકત્વાપત્તેઃ । લીલાયા વિપયસાજ્ઞાતનિયમે સગુણનિર્ગુણમકરોરે-
કયા વેણુવાદનાવિલીલયા નિરોધો નોપપદ્યેત । ક્રોધાદિવત્કામોપાધિકભાવસ્યાપિ જયન્યત્તજ્ઞાપનાવાપિ
ક્રોધાદિનિરૂપણં જ્ઞેયમ્ । તન્મયતાં નિર્ગુણતામિત્યર્થઃ ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાન્ત સમજવવાને માટે ઉપર લખાયેલાં આર પ્રયોજનો આપવામાં આવેલાં છે. આ ચૌદમા પ્રલોકનો
અર્થ પહેલાંની માફક જ કરવાનો છે. ૧૪

શંકા:—અત્યાર સુધી સચુલ લક્ષ્મીની સાથે જે લીલા ભગવાને કરી તે લીલા સચુલ છે અને
તેથી તેમાં દોષ આવતાં તે લીલા મુક્તિનો પ્રતિબંધ અવશ્ય કરશે જ.

સમાધાન:—ઉપરની શંકા દૂર કરવાને માટે શુદ્ધવેલ કામમ્ ઇત્યાદિ પંદરમા પ્રલોકમાં
ભગવાને પહેલાં જે લીલા કરી તેનું તાત્પર્ય સમજાવે છે. જે કોઈ ભગવાનમાં ક્રમ, ક્રોધ, લય, શ્રેષ્ઠ,
ઐક્ય અને સૌહૃદ હમ્મેશાં જ કર્યા કરે છે તે તન્મય-ભગવન્મય, નિર્ગુણ-થાય છે એ વાત તો સાધારણ
નિયમ તરીકે કહેવામાં આવે છે, નહિ કે એકલાં શ્રીગોપીજનોને માટે જ આ વાત કહેવામાં આવી છે.
તેથી આ પ્રલોકમાં ક્રોધ, લય વગેરેનું પણ કથન છે. આ પ્રલોકમાં લખાયેલો સિદ્ધાન્ત સર્વસાધારણ
છે એમ જે આપણે ન માનીએ તો અહીં શ્રીગોપીજનોના પ્રસંગમાં ક્રોધ વગેરે ભાવોને અવકાશ
મળતો નથી એટલી તે બધા ભાવોનું આ પ્રલોકમાં કરેલું વર્ણન નકારું થઈ જશે. અર્થાત્ જે કોઈ સચુલ
ભાવથી પણ ભગવાનનું ભજન કરે છે તેને ભગવાન્ પોતાને શીલે એવું જ મુક્તિરૂપ ફળ આપે છે એ
દર્શાવવાને માટે ભગવાને પહેલાંની લીલા કરેલી છે. આ પ્રમાણે જે આપણે ના માનીએ તો પછી
એકલા મુખ્ય અધિકારીઓને જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય, અને જે આ વાત ખીજ લોકો જાણે તો પછી
ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે તે લોકો કોઈ પણ જાતનો પ્રયત્ન કરશે નહિ, અને જે તે પ્રમાણે થયું તો
પછી મુક્તિનો નાશ જ થઈ જશે. અને જ્યારે મુક્તિનો નાશ થયો ત્યારે તો શાસ્ત્રનું પ્રયોજન પણ
રહેશે નહિ, કારણ કે જે મુખ્ય અધિકારીઓ છે તે તો શાસ્ત્રની અપેક્ષા સમ્યા વિના જ પોતાની મેળે
જ ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે પ્રવૃત્તિ કરશે જ. અર્થાત્ શાસ્ત્ર સામાન્ય માણસોને માટે છે, મુખ્ય અધિકારી-
ઓને માટે નથી; અને જે સામાન્ય માણસોને મોક્ષ મળવાનો જ ન હોય તો શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય છે.

ભગવાનનું સ્વરૂપ અને લીલા જે બન્ને કોઈદિવસ સચુલ હોતાં જ નથી, કારણ કે જ્યારે સચુલ
લક્ષ્મી પણ લીલામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેઓ પણ નિર્ગુણ થઈ જાય છે. દોષ દૂર કરનાર ઔપધ જ્યારે
રોગી માણસને આપવામાં આવે છે ત્યારે તે રોગી માણસના સંબંધથી તે ઔપધ રોગ-દોષ-વાળું થતું
નથી જ; અને જે તે ઔપધ રોગીના સંબંધથી દોષવાળું થાય તો પછી તે ઔપધ દોષ દૂર કરી શકે
નહિ. ભગવાનની લીલા જે વિષયના જેવી જ હોય તો ભગવાનની એક જ વેળુનાદલીલાથી સચુલ
અને નિર્ગુણ એ બન્ને ય પ્રકારના લક્ષ્મીનો નિરોધ થઈ શકે નહિ. જેમ દોષભાવથી ભગવાનનું કરેલું
ભજન હલ્લી દોટિનું છે તેમ કામભાવથી ભગવાનનું કરેલું ભજન પણ હલ્લા પ્રકારનું છે એ દર્શાવવાને
માટે પણ શુદ્ધવેલ એ આ પ્રલોકમાં ક્રોધ, લય વગેરે ભાવોનું નિરૂપણ કરેલું છે એમ જાણવું. મૂળ
પ્રલોકમાં આવેલા તત્ત્વપતા શબ્દનો અર્થ નિર્ગુણતા છે. ૧૫

નતુ સાક્ષાદક્ષસદ્ધિત્વેપિ સમુણત્વસ્થિતિ વસ્તુશક્તિઃ કથં સહતે પદ્ધિસમન્વય इव તૂલ્યસિતિમિ-
ત્તેષો વિષયઃ । હૌકિનકીટયા કામભાવવતીષ્વલૌકિકલ રમણં દ્વિતીયઃ । ક્રોધાદિમારગતો વત્કલમ-
નુનુયૈવ મગયત્યાતિશ્ચાપરઃ । ક્ષેદ્વત્તમાનફલત્વં ચ । યગોદ્ગનન્દને હિ તા માપવતઃ, ક્ષલ ચ
વત્સિતલૈતદ્ધ્યાનપ્રાપ્તિશ્ચાન્યઃ । ઇવાસાં તદૈવ નિર્ગુણદેહપ્રાપ્તિર્વિનૈવ વત્સાવનમિતિ ચેતરઃ । સર્વભાવ-
વત્સલેવ કરિષ્યમાણલીલાયા અનુભવઃ, અન્યભાવતુ વદ્ધિહાતામપીલનેકપિસયાવિષ્ટે રાજાનં જ્ઞાત્યા
વત્તિગારકં ક્રમેણ વદન્ પૂર્વશ્ચોક્તેકમાયવતાં મગવત્યાતી દેતુનપ્વાદ ન ચૈવમિતિ । ભાવવિભવામાના-
યમાદ ભવતેતિ । અત્રાચં ભાવઃ । પૂર્વમનિવર્ત્યજ્ઞાત્યલોકોપિ ગર્ભેઽપિ રક્ષિતવાન્ ભવન્તમ્, પ્રયો-
જનમસ્તીતિ । અધુના તુ તદમાવાદ્વાલવાન્યાદપિ ન રક્ષતીતિ ભવતેયાનુમૂલે । ન હિ ઇતરતા વસ્તુ-
શક્ત્યૌ કાચિન્મૂનતા । ઇચ્છાસત્યયૌનત્યાત્સર્વાસાં શક્તીનામ્ । તસ્યાઃ સર્વતોઽપિઠ્યાન્ । ન હિ મય-
પ્રતિવચ્ચદશાયામપ્રેરવાદ્દક્ષ્યમિતિ તચ્છકવપગમ એવેતિ વલ્લં શુક્લમ્ । પ્રક્ટોઽપિ 'યાસાં સાક્ષાતિ'ત્વાદિ-
નોક્ષપ્રયોજનાયં મગવતા તથા કૃતમિતિ જ્ઞાત્યા ભવતા તુ વિસયો ન કાર્યઃ । અનુભવાનનુભવેનાન્યઃ

ભગવાનની લીલા વિષે પરીક્ષિત રાજાને નીચે જણાવેલી અનેક શંકાઓ થાય છે. (૧) જેમ
અગ્નિનો સંબંધ સૂતું અસ્તિત્વ સહન કરતો નથી અને તેને બાળી જ નાખે છે તેમ ત્યારે ભગવાને
ભગવાનના શ્રીઅંજ સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ થયો ત્યારે ભગવાનનું સ્વરૂપ ભગ્નોની સમુલ્લ અવસ્થા સહન
પડે કદે અને તેનો નાશ કરશે. પણ અહીં તો ભગવાનની સાથે સમુલ્લ ભગ્નોનો સંબંધ થએલો હોવા
છતાં પણ ભગ્નોની સમુલ્લ અવસ્થા રહેલી છે એ આશ્ચર્યની એક વાત. (૨) અત્રૈકિક ભગવાને લોકિક
રીતે ભગવાનમાં કામશુદ્ધિ રાખનારાં શ્રીગોપીજનોની સાથે જે રમણ કર્યું એ આશ્ચર્યની બીજી વાત.
(૩) શિશુપાલ વગેરેએ ભગવાનમાં કોષાદિ ભાવ રાખ્યો હતો, છતાં પણ તેમને કોષાદિભાવનું ફળ
લોભ્યા વિના જ ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ એ આશ્ચર્યની ત્રીજી વાત. (૪) ભગવાનમાં એક રાખનારા
શિશુપાલના માણુઓને જે ફળ મળ્યું તેવું જ ફળ કોષાદિભાવ રાખનારા શિશુપાલ વગેરે મનુષ્યોને પણ
મળ્યું એ આશ્ચર્યની ચોથી વાત. (૫) શ્રીગોપીજનોનો ભાવ યશોદાદેવના પુત્રમાં જ હતો. યશોદાદેવના
પુત્ર વનમાં રહેતા હતા, છતાં પણ તે શ્રીગોપીજનોના ધ્યાનમાં પ્રાપ્ત થયા એ આશ્ચર્યની પાંચમી
વાત. (૬) આ શ્રીગોપીજનોને કોઈ પણ પ્રકારનું સાધન કર્યા વિના જ તે જ સમયે—ધ્યાનમાં
ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ તે જ સમયે—નિર્જુલ દેહની પ્રાપ્તિ થઈ એ આશ્ચર્યની છઠી વાત. (૭) ભગવાન
આમળ ઉપર જે રસલીલા કરવાના છે તેનો અનુભવ ફક્ત સર્વાત્મભાવવાળાં શ્રીગોપીજનોને જ થાય છે,
ત્યારે બીજા લીલાનો અનુભવ સર્વાત્મભાવ વિનાનાં ગોપીજનોને પણ થાય છે એ આશ્ચર્યની સાતમી વાત.

આ પ્રમાણે પરીક્ષિત રાજાને અનેક વિશ્વયોથી ચક્રિત થએલા હોઈને શુકદેવજી તે બધી શંકાઓનું
અનુક્રમે સમપ્રધાન કરે છે અને સાથે સાથે અગીઆરમા શ્લોકમાં જે વારશુદ્ધિવાળાં શ્રીગોપીજનોનું વર્ણન
કરવામાં આવેલું છે તેમને ભગવત્પ્રાપ્તિ શા કારણથી થઈ તે પણ ન જાણ્યું હતું. અહીં આ
છે. પરીક્ષિતનું પહેલું આશ્ચર્ય દૂર કરવાને માટે શુકદેવજી આ શ્લોકમાં મરતા પદ મૂકે છે. અહીં આ
જાણ છે. હે રાજન્! પહેલાં ત્યારે તું તારી માતા ઉત્તરાના ઉદરમાં હતો ત્યારે અધ્યાત્મભાવે તારા ઉપર
પ્રદક્ષા દેકયું, આ પ્રદક્ષાને કોઈ પણ પાપું વાગી શકે એવું ન હતું. તે સમયે ભગવાને જેવું કે પદ્મજોની
વંશજીને માટે પરીક્ષિતની જરૂર છે અને આ પરીક્ષિત તો પ્રદક્ષાથી ભરપોયે જેટલે તરન નથી એટલે જે
પોતે જ તારું અર્ચવર્યામાં રક્ષણ કર્યું. પણ હવે હે રાજન્! ભગવ નને તારું પ્રયોજન નથી એટલે જે
સેનિકાપ્રદાના શાપમાંથી પણ તે અત્યારે તારું રક્ષણ કરતા નથી તે તું પોતે જ અનુભવી રતો છું. આ પ્રમત્તે
કરવથી કોઈ ભગવદ્વપ પદાર્થની ચક્રિતામાં કોઈ વાતની ન્યૂનતા થતી નથી, કાન્તુ કે ભગવનની બધી
ચક્રિતો તેમની ઇચ્છાચક્રિને અપીન છે, અને ભગવાનની ઇચ્છાચક્રિ બીજી બધી ચક્રિઓ કરતાં
અધિક છે. ત્યારે અગ્નિની ઇદકચક્રિ મંત્રવળ વડે અદકાવવામાં આવે ત્યારે આપણે જેમ ન કદી અગ્નિ
કે અગ્નિની ઇદકચક્રિનો ત્યાજ જ થઈ ગયો. પ્રકૃત નિયમમાં પણ "વાસાં સાક્ષાત્" ઇત્યાદિ ચક્રિઓમાં

‘ભગવતો મહાતિરિકે રાગાભાવો મહેત્ત્વેવ ચ રાગ’ इति वैराग्यवत्त्वं तथा भक्तानामपि भगवतीति
 સૌહાર્દયોનેષુ સૌહાર્દ વદાતીતિ પૂર્વોક્તવૈરાગ્યવત્ત્વાત્ તેષુ તથા કરણં યુક્તમિતિમાવઃ । ‘યદોદાનન્દન’
 इत्यादिनोकविसयभवाप्यमाह अज इति । यदि भगवतो जीवषत् कुत्रापि जन्म स्यात् तदानीन्तरं यदि-
 સિત્તોડગ્રાન્ત્વદ્વિ કયમાગતસત્ર સન્નેવેતિશક્ત્વા સ્થાત્ । તદમાવાત્ । સ્વેચ્છયા યયા માવાગ્વતિકાં
 દૂરીકૃત્ત યદોદાનુદે પ્રકટઃ, તથા વને, તથૈવાન્ત્વદ્વિપીત્યજે નાયં વિસયઃ કાર્યઃ । અગ્નિમોક્તદમાવા-
 યમાહ યોગેશ્વરેતિ । યોગિનો હિ યોગવલેત મોગાર્થમનેકાપિ શરીરાણિ યુગપત્ત્વમાત્રેણ સૃજન્તિ ।
 તેષાં ચ યોગ આગન્તુકો ધર્મઃ । ભગવૉચ્ચ તાદગ્ધર્મસમ્પાદકઃ ફલદાતા એતિ તેપામપીશ્વર इति
 सहजानन्तशक्तिमानिति तात्त्वलौकिकदेहसम्पादनमात्रं न विस्मयेहेतुर्नवितुमर्हति । અગ્નિમત્તદમાવાવાહ
 कृष्ण इति । ‘कृपिर्भूवाचक’इतिवाक्यात् सदानन्दस्वरूपो भगवान्, निर्दोषपूर्णगुण इति यावत् । તેન
 कृष्णातिरिक्तस्य वस्तुमात्रस्यैव सदोपत्वात्तत्रापि स्वरूप्यहेतुत्वं जानतः सदोपत्वनैवेतिनिश्चयः । इयं च
 લીલા સરુપાનન્દરુપા તાદૃશ્યેવેતિ સર્વાત્માભાવરહિતેત્તેવદતુમયાયોગ્યતાજ્ઞાયં વિસયઃ કાર્યં હત્યયઃ ।
 किञ्च, एतासां तु स्नेहः पूर्वोक्तः साधनत्वेनासीत्, गौकुलं ‘त्वहृपापृवं निशि शवान’मिति वाक्यान् सर्व-

જાણતો નથી” ઇત્યાદિ ભગવાનનાં વાક્યોવડે જેમ ભક્ત વિના ધીજ કોઈ પદાર્થમાં ભગવાનની આસક્તિ
 હોતી નથી, અને ભક્તોને વિષે જ આસક્તિ હોય છે અને તે રીતે ભગવાનમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે તેમ
 ભક્તોની પણ આસક્તિ ભગવાનમાં જ હોય છે, અને ભગવાન વિના ધીજ કોઈ પદાર્થમાં હોતી નથી,
 અને તે રીતે ભક્તોમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે મિત્રતા કરવા યોગ્ય ભક્તોને ભગવાન સૌહાર્દ આપે
 છે. માટે ભક્તોમાં પહેલાં જણાવેલો વૈરાગ્ય નામનો ધર્મ હોવાથી તેમના પ્રતિ ભગવાન (વૈરાગ્યમૂલક)
 સૌહાર્દ દશ્યિ એ યોગ્ય છે. ગોપીજનોનો ભાવ યદોદાનન્દનમાં છે ઇત્યાદિ વાક્યોમાં રાજાને જે
 (પાંચમો) વિરમય યદો હતો તે દૂર કરવાને શુકદેવજી જણે એ પ્રમાણે કહે છે. જો ભગવાન જીવની
 માફક કોઈ પણ સ્થળે જન્મ્યા હોત તો એક સ્થળે જહાર પ્રકટ થતે, ત્યાં ને ત્યાં રહીને જ, અહીં
 અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના દુઃખમાં શી રીતે આવ્યા એમ રોકા થાય. પણ ભગવાનને જીવની માફક
 જન્મ હોતો નથી (એટલે તે રોકાને સ્થાન નથી). જેમ ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી માયાનો પડો દૂર
 કરીને યદોદાજીના ઘરમાં પ્રકટ થયા, તેમ વનમાં પ્રકટ થયા, તેમ અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના દુઃખમાં
 પણ પ્રકટ થયા. તેથી જેમનો જન્મ નથી એવા ભગવાનને વિષે આ વિરમય તમારે કરવો જોઈએ નહિ.
 આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલા છઠ્ઠા વિરમયને દૂર કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યોગેશ્વર, યોગી લોકો,
 ખરેખર, પોતાના યોગજગથી ભોગને માટે અનેક શરીરો ધણુમાત્રમાં એક સામરાં હરપત કરે છે.
 યોગીઓનો આ યોગ આગન્તુક ધર્મ છે, સદૃજ નહિ. ભગવાન તો આવા પ્રકારના યોગને હરપત કરનાર
 છે અને તે યોગનું દ્રુગ આપનાર છે, તેથી તે યોગેશ્વરોના પણ ઇધિર છે, એટલે ભગવાન સદૃજ—
 સ્વાભાવિક—અનન્ત શક્તિવાળા છે. તેથી તેમણે અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોને અલોકિક દેહ આપ્યો
 તેમાં વિરમયનું કારણ હોયું જોઈએ નહિ. આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલો સાતમો વિરમય દૂર કરતાં
 શુકદેવજી કહે છે કે રુણે. ‘છૂપ્ ધાતુ સત્તાવાચક છે’ એ વાક્યથી જણાય છે કે ભગવાન સદાનંદસ્વરૂપ
 છે, અર્થાત્ નિર્દોષ પૂર્ણશુભ છે. તેથી દૃષ્ટ વિના ધીજ બધાય પદાર્થો દોષવાળા છે, અને તે દોષવાળા
 પદાર્થોમાં પણ પોતાને શાન્તિ મળે છે એમ ને જાણે છે તે દોષવાળો જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આ
 રાસલીલા સ્વરૂપાનન્દરૂપ છે અને તેથી જેમનામાં સર્વાત્માભાવ છે તેમનાથી જ તે અનુભવાય છે,
 એટલે જેઓ સર્વાત્માભાવરહિત છે તેઓ આ રાસલીલાનો અનુભવ કરવાને માટે અશક્તી નથી તેથી
 આ વિરમય તમારે કરવો જોઈએ નહિ એવો અર્થ છે. વળી તે ગોપીજનોનો શ્રેદ્ધ ને પહેલાં વર્ણવવામાં
 આપ્યો છે તે સાધનરૂપે હતો, પરંતુ “દિવસે કામમાં રોકાયેલું અને રાત્રિએ સૂઈ જતા” એ વાક્ય

કુર્યાદ્વીતી । દ્વિતીયહતીયાદિકં પરિહરતિ ભગવતીતિ । તત્રેયરો હિ સર્વરસમોક્ષ ભવતિ । 'સર્વત્સ' -
 ફલિષ્ઠતે । કામરસો હિ તાટશભાવતીપુ વિશિષ્ઠોઽનુભૂતો ભવતિ । કામશાસ્ત્રે તથૈવ નિરૂપણાત્ । તથા
 ચૈત્તર્યવત્ત્વં વિસમ્યો ન કાર્યઃ । તથા ભગવદ્વિર્યસેતરસાધનાસાધ્યસાધકત્વેનાત્યુપત્યાન્ શ્રોધાદિદોષ-
 મન્યાનિવર્ત્યમપિ સર્વીર્યેણ હરિર્નિવારયિતું સમર્થં ફલિતં તાટશે સ વિસમ્યો ન કાર્યઃ । યશો હસાધા-
 રણમસાધારણે કર્મણિ સત્તિ ભવતિ । યદિ સ્નેહવત્ત્વેવ મુખિં દયાત્, ન હિદુઃ, સદાન્યસાધારણ્યેના-
 સાધારણં યશો ન સ્યાત્ । મયદ્વેપાદિમત્સપિ કોહાદિમત્સમાનકલદાને હસાધારણત્વેનાસાધારણં યશઃ
 સ્યાત્ । તથા ચ તાટશયશસઃ સહજત્વેન તદ્દ્વાપકધર્મા અપિ હરૌ સહજા એવેતિ નાર્યં વિસ્યયઃ
 કાર્યઃ । શ્રીહૃક્તીઃ । સા ચૈતાટશસ્નેહવતી ચદ્વક્ષસિ સ્થિતિ પ્રાપ્યાપિ ચરણરજઃ કામયતે પ્રલવતાદૈ
 પાવતરતિ । સદા તદ્વત્ત્વેન હરિઃ સ્નેહરસામિત્ત્વં ફલિતં ચદ્વક્ષુ સ્વરૂપદાનં ચુક્ત્મ્ । એકયં હિ જ્ઞાનમાર્ગે ।
 હરેશ્ચ જ્ઞાનવત્ત્વેન તેષુ-તથા ચુક્ત્મ્ । સૌહાર્દં હિ સત્યે સતિ ભવતિ । તથ સમાનશીલવ્યસનેષ્વેવ ।
 'નાહમાત્માનાનાશાસે મદ્ભૂતૈઃ સાધુભિર્ધિના । શ્રિયં ચાત્મન્વિકીં પ્રહ્લમ્ ચેષાં ગતિરહં પરા ॥ સાધવો
 હૃદયં મહાં સાધૂનાં હૃદયં ત્વહમ્ । મદન્વત્તે ન જાનન્તિ નાહં તેષ્યો મનાગપિ' ॥ ફલિતવાક્યૈર્યથા

જે પ્રયોજન દર્શાવવામાં આવ્યાં છે તે જ પ્રયોજનો માટે ભગવાને કેટલાંક ગોપીજનોને સચુલ્લ બનાવ્યાં
 છે એમ સમજીને તમારે વિરમ્ય કરવો જોઈએ નહિ. ભગવાનના સામર્થ્યનો અનુભવ ન હોવાથી બીજો
 માણસ કદાચ શંકા કરે પણ ખરો, (પરંતુ તમે ભગવાનના માહાત્મ્યનો અનુભવ કરેલો છે એટલે તમને
 આ વિષયમાં આશ્ચર્ય થવું જોઈએ નહિ.) શુકદેવજી ભગવતિ એ પદ વડે બીજા અને ત્રીજા વિરમ્યનો
 પરિહાર કરે છે. ખરેખર ! ઈશ્વર સર્વ રસના સોપાન છે, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે ભગવાન્ સર્વરસ છે.
 કામરસનો વિશિષ્ઠ અનુભવ કામભાવવાળી સ્ત્રીઓમાં થાય છે, કારણ કે કામશાસ્ત્રમાં તે પ્રમાણે જ વર્ણન
 કરવામાં આવ્યું છે. માટે એશ્વર્યવાળા ભગવાનને વિષે તમારે આવો વિરમ્ય કરવો નહિ. (ત્રીજા વિરમ્યનો
 પરિહાર કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે) ભગવાનમાં જે વીર્ય શુણ્ણ રહેલો છે તે બીજા સાધનોથી સિદ્ધ ન
 થઈ શકે એવા પદાર્થોને સિદ્ધ કરી શકે છે અને તેથી તે ઘણું ઉચ્ચ છે, અને તેથીજ બીજા સાધનોથી
 નાશ ન પામે એવા કોષાદિ દોષોનો પણ ભગવાન્ પોતાના વીર્ય વડે નાશ કરવાને સમર્થ છે; એટલે
 એવા વીર્યવાળા ભગવાનને વિષે તમારે વિરમ્ય કરવો જોઈએ નહિ. (ચોથો વિરમ્ય દૂર કરતાં શુકદેવજી
 કહે છે કે) યશ ખરેખર અસાધારણ છે અને અસાધારણ કર્મ કરવાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. જો ભગવાન
 એકલા એકવાળા ભક્તોને જ મુખિત આપે અને દ્રેષ કરનારાઓને ન આપે તો તે બીજા સાધારણ
 માણસોની માફક જ વર્તે છે અને તેથી ભગવાનને અસાધારણ યશ મળે નહિ. એક વગેરે ધર્મોવાળા
 મનુષ્યોને ભગવાન જે ફલ આપે છે તે જ ફલ જો ભગવાન્ ભય, દ્રેષ વગેરે ધર્મોવાળા મનુષ્યોને આપે
 તો તે ખરેખર અસાધારણ કહેવાય, અને તેથી તેમને અસાધારણ યશ મળે. આ પ્રમાણે ભગવાનનો
 અસાધારણ યશ સહજ છે, અને તેથી તે યશ દર્શાવનારા ધર્મો પણ ભગવાનમાં સહજ જ છે; માટે
 તમારે આ વિરમ્ય કરવો જોઈએ નહિ. શ્રી એટલે લક્ષ્મીજી. ભગવાનમાં તેમનો એક એવા પ્રકારનો છે
 કે ભગવાનના વશસ્થળ ઉપર રથાન મેળવીને પણ લક્ષ્મીજી તેમના ચરણરજની ઇચ્છા કરે છે અને
 દરેક અવતારમાં ભગવાનની સાથે તે પોતે અવતરે છે. આ પ્રમાણે ભગવાન્ હૃમ્ભેશાં શ્રીવાળા છે એટલે
 તે એકહરતને પૂરેપૂરી રીતે બાલુનારા છે, અને તેથીજ એકહવાળા મનુષ્યોને તે સ્વરૂપદાન કરે છે એ
 ખરોખર છે. (ભગવાનની સાથેનું) એકય જ્ઞાનમાર્ગમાં હોય છે. ભગવાન્ જ્ઞાનવાળા છે એટલે જ્ઞાની માણસો
 ભગવાનની સાથે એકય પ્રાપ્ત કરે તે યોગ્ય છે. સૌહાર્દ, સખ્ય હોય તો, સંભવે છે. આ મિત્રતા સરખા
 આચાર વિચારવાળા માણસોમાં જ હોય છે. "હે પ્રજ્ઞાન, જેમની પાસે ગતિ હું છું એવા મારા સાધુ ભક્તો
 વિના હું મારા આત્માની તથા નિત્ય શ્રીની આશા રાખતો નથી. સાધુઓ મારું દૃષ્ટ છે અને સાધુઓનું
 દૃષ્ટ હું છું. તેઓ મારા વિના બીજું કંઈપણ બાલુના નથી, અને હું પણ તેઓના વિના જરાં પણ બીજું

‘ભગવતો મક્ષાતિરિક્તે રાગાભાવો મક્તેન્વેચ ચ રાગા’ इति वैराग्यवत्त्वं तथा भक्तानामपि भगवतीति सौहार्दयोगेषु सौહार्दं वदातीति पूर्वोक्तवैराग्यवत्त्वात् तेषु तथा करणं युक्तमिति भावः । ‘यशोदानन्दन’ इत्यादिनोक्तविसयाभावाद्यर्थमाह अज इति । यदि भगवतो जीवयन् कुत्रापि जन्म स्यात् तदान्ध्रं बहिः-स्वितोऽग्रान्द्विदं कयसागतस्तत्र सजेवेति शङ्का स्यात् । तदभावात् । स्वेच्छया यथा मायाजवनिकौ दूरीकृत यशोदापुत्रे प्रकटः, तथा वने, तथैवान्द्विदं पीत्यजे नायं विसयः कार्यः । अग्निमोक्ततदभावा-र्थमाह योगेश्वरेति । योगिनो हि योगवलेन भोगार्थमनेकापि शरीराणि युगपत्क्षणमात्रेण सृजन्ति । तेषां च योग आगन्तुको धर्मः । भगवोश्च तादृग्धर्मसम्पादकः फलदाता चेति तेषामपीश्वर इति सहजानन्तशक्तिमिति तात्त्वलौकिकदेहसम्पादनमात्रं न विसयहेतुर्भवितुमर्हति । अग्निमतदभावात् । कृष्ण इति । ‘कुर्मिर्भूवाचक’ इति वाक्यात् सदानन्दस्वरूपो भगवान्, निर्दोषपूर्णगुण इति यावत् । तेन कृष्णातिरिक्तस्य वस्तुमात्रस्यैव सदोपलब्धत्वापि स्वात्पश्यहेतुत्वं ज्ञानवः सदोपलब्धेवेति निश्चयः । इयं च लीला स्वरूपानन्दरूपा तादृश्येवेति सर्वात्मभावरहिते ज्ञेयवदनुभवयोग्यत्वान्नायं विसयः कार्य इत्यर्थः । किञ्च, एतासां तु स्नेहः पूर्वोक्तः साधनत्वेनासीत्, गोकुलं ‘त्वह्मपाश्र्वं निशि शयान’ इति वाक्यात् सर्व-

જાણતો નથી” ઇત્યાદિ ભગવાનનાં વાક્યોવડે જેમ ભક્ત વિના બીજા કોઈ પદાર્થમાં ભગવાનની આસક્તિ હોતી નથી, અને ભક્તોને વિષે જ આસક્તિ હોય છે અને તે રીતે ભગવાનમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે તેમ ભક્તોની પણ આસક્તિ ભગવાનમાં જ હોય છે, અને ભગવાન વિના બીજા કોઈ પદાર્થમાં હોતી નથી, અને તે રીતે ભક્તોમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે મિત્રતા કરવા યોગ્ય ભક્તોને ભગવાન સૌહાર્દ આપે છે. માટે ભક્તોમાં પહેલાં જણાવેલો વૈરાગ્ય નામનો ધર્મ હોવાથી તેમના પ્રતિ ભગવાન (વૈરાગ્યમૂલક) સૌહાર્દ દર્શાવે એ યોગ્ય છે. ગોપીજનોનો ભાવ યશોદાનન્દનમાં છે ઇત્યાદિ વાક્યોમાં સન્નને જે (પાંચમો) વિરમય ચંચો હતો તે દૂર કરવાને શુકદેવજી સજે એ પ્રમાણે કહે છે. જો ભગવાન જીવની અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં શી રીતે આવ્યા એમ ચંકા થાય. પણ ભગવાનને જીવની માફક અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં શી રીતે આવ્યા એમ ચંકા થાય. પણ ભગવાનને જીવની માફક કરીને યશોદાજીના ધરમાં પ્રકટ થયા, તેમ વનમાં પ્રકટ થયા, તેમ અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં પ્રકટ થયા. તેથી જેમનો જન્મ નથી એવા ભગવાનને વિષે આ વિરમય તમારે કરવો જોઈએ નહિ. આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલા છઠ્ઠા વિરમયને દૂર કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે ચોરોગર, ચોખી લોકો, ખરેખર, પોતાના યોગજગથી ભોગને માટે અનેક શરીરો ઘણામાત્રમાં એક સામસં હતપત્ર કરે છે. યોગીઓનો આ યોગ આગન્તુક ધર્મ છે, સહજ નહિ. ભગવાન તો આવા પ્રકારના યોગને હતપત્ર કરનાર છે અને તે યોગનું રૂપ આપનાર છે, તેથી તે યોગીઓના પણ ઈશ્વર છે, એટલે ભગવાન સહજ—સ્વાભાવિક—અનન્ત શક્તિવાળા છે. તેથી તેમણે અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોને અલોકિક દેહ આપ્યો તેમાં વિરમયનું કારણ હોયું જોઈએ નહિ. આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલો સાતમો વિરમય દૂર કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે છાણે. ‘છાણું પાતુ સત્તાવચક છે’ એ વાક્યથી જણાય છે કે ભગવાન સદાનંદસ્વરૂપ છે, અર્થાત્ નિર્દોષ પૂર્ણગુણ છે. તેથી કૃપ્પા વિના બીજા બધા પદાર્થો દોષવાળા છે, અને તે દોષવાળા છે, અર્થાત્ નિર્દોષ પૂર્ણગુણ છે. તેથી કૃપ્પા વિના બીજા બધા પદાર્થો જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આ પદાર્થોમાં પણ પોતાને શાન્તિ મળે છે એમ જો ભણે છે તે દોષવાળો જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આ સસલીલા સ્વરૂપાનન્દરૂપ છે અને તેથી જેમનામાં સર્વાત્મભાવ છે તેમનાથી જ તે અનુભવાય છે એટલે જેઓ સર્વાત્મભાવરહિત છે તેઓ આ સસલીલાનો અનુભવ કરવાને માટે અધિકારી નથી તેથી આ વિરમય તમારે કરવો જોઈએ નહિ એવો અર્થ છે. વળી તે ગોપીજનોનો શ્રેદ્ધા જે પહેલાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે તે સાધનરૂપે હતો, પરંતુ “દિવસે કામમાં રોકાયેલું અને રાત્રિએ સૂઈ જતા” એ વાક્ય

મુક્તિર્નૈતિ યત્રિષ્ટિં વિના ન સેતિ તથોક્તમ્ । વાસાં ન તથેતિ ન તથોક્તમિતિ ચેન્, અહો શઙ્કાદ્ય-
માનિનો નૌદ્યદાર્ઢ્યં તથ । યસ્માદ્દાલોચનલોચનરાહિતેન વાદિર્મૌરયાસસ્તદ્ધારમિરિગતાંપાતપાવલિ-
વશાશનઃ પરોક્તમપિ નાનુસંધયતે । તથા હિ । ચચ્છદ્ધાનિરાસાયૈવલ્કપાવતારિતા વદ્ધાવશ્ચ દરયા
વર્ણિતઃ, તત્ર ત્વાં વૃચ્છામસદર્શનમિયં કથા કલ્પિતા હત સિદ્ધૈવાનૂદિતા । અન્ત એવ સંમતચેત્, તત્રાપિ
ત્વાં વૃચ્છામઃ, યતાસાં પ્રતિવચ્ચે કો હેતુરિતિ । સ્વપ્રિયાસ્વપિ સગુણત્વં સ્થાપયિતુમેતાસાં પ્રતિવચ્ચો
હરિણેષ કૃત इति चैद્રવીपि, હન્ત એવંવિચારકસા તથ શતથા હૃદયં નાસ્તુદત્ કૃતસત્ત જાનીનઃ ।
યતો મર્યાદામક્ષિમાર્ગયસેવાવિપયકશ્રદ્ધાયા અપિ નિર્ગુણત્વં તત્ર સામ્પ્રદક્ષસદ્ધિનીપુ સગુણત્વં જ્ઞવીપિ ।
તિશ્ચ, 'તા મન્મનસ્કા મત્માણા મદર્થે સ્વચ્છદૈહિકા' इत्यादिना પ્રમુખેવ, 'યતાઃ પરં તનુશૃત' इत्यादिनो-
દ્યેવ 'નોદ્ધવોડ્ગવપિ મચ્ચૂન' इत्यादिना ભગવતા સ્તુતેનાપિ ચરણરેપુપ્રાર્થનાપૂર્વકં સ્તુતા इति क
वद्व्यवशङ्कापि । તતુ કામોપાધિલોહવચ્ચેન તથોચ્યત इति चेत । न । तथास्नेहे भगवतोऽपि रिपयान्तर-

અગ્નીઆરમા શ્લોકમાં કહ્યું, આઠમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનોને દેહનિવૃત્તિપૂર્વક મોક્ષ મળ્યો નથી
એટલે ત્યાં તે પ્રમાણે કહ્યું નથી. આ પ્રમાણે આઠમા શ્લોકમાં જણાવેલા કૃતિરૂપા ગોપીજનો અને
નવ, દસ અને અગ્નીઆર એ ત્રણ શ્લોકમાં જણાવેલાં અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનો એક જ પ્રકારનાં છે,
કૃતિરૂપા ગોપીજનો ઉચ્ચકોટિનાં અને અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનો નીચકોટિનાં એમ નહિ.

સમાધાનઃ—અરે ! તારા જેવા શંકા કરનારની આ મૂર્ખતાની યગકાણા । કારણ કે તારી પાસે
નિચારરૂપી ચક્ષુઓ નથી એટલે બહિર્નિષ્પત્તા અને અસત્સંગરૂપી પર્વતોની ખીણોમાં અફળાઈને પડવાથી
તાફું અંતઃકરણ એટલું બધું દુષ્ટ થઈ ગયું છે કે શુકદેવજી જેવા મુનિઓ જે કહે છે તેનો પણ તું નિચાર
કરતો નથી. જો, ગોપીજનો ઘેર ન ગયાં એ વસ્તુ શ્લોકમાં અસંભવિત છે અને તેથી તે કેમ સંભવે-
આ શંકાને દૂર કરવાને માટે નવ, દસ અને અગ્નીઆર એ ત્રણ શ્લોકમાં જણાવેલી કથાનું તે વર્ણન કર્યું
અને તેનો ભાવ પણ તે વર્ણવ્યો. તો હવે એ કથાનો અર્થ હું તને પૂછું છું.—આ કથા કલ્પિત છે કે
તે સિદ્ધ જ હતી અને તેનો અર્હો ફક્ત અનુવાદ કરવામાં જ આવ્યો છે ? જો નિહાનુવાદરૂપી બીજો
પક્ષ તને સંમત હોય તો પછી એ વિષે હું તને પ્રશ્ન પૂછું છું કે અર્ધા ગોપીજનોનો પ્રતિબંધ કરવામાં
શો હેતુ છે ?

સાધનવિમુક્ત સદપિ પ્રતિક્ષણં સ્વરૂપે લીયતે, જમિમાદિમલીહારસાનુભવાયં ભગવાન્ પરં પુનઃ પુનઃ
પૃથપૃથ તાગનુભાવયતીત્યચિન્ત્યાનન્તશક્તિમતિ ન કિંશ્ચિદાશ્ચર્યમિત્યાશયેનાદ્ યત્ એતદિતિ । શુકસ્ત્વ-
ધુના ઊલેતરાનનુસંધાનાદ્ભાવના યત્રૈવ સ્થિત શ્લેષતદિત્યુક્તવાન્, વર્તમાનપ્રયોગં ચ કૃતવાન્, જામેવ
હીલામનુભવતીતિ સર્વમનવચમ્ ।

નયેતદ્વેપરીતમપિ સુવચમ્ । તથાહિ । એત્ અપિ પૂર્વોક્તમધ્યપાતિન્ય એવ । અત્ એવ પૂર્વશ્લોકે
તાસામનિવૃત્તિમુક્તવા તાદૃશી સા હોકેઽસન્માપિતેતિ સા કમ્યસુપપદ્યત્ દત્તાસદ્ધાનિરાસાવાદ
અન્તર્ગૃહેત્યાદિ । અત્રાયં ભાવઃ । પૂર્વં હિ વચનેન નિવર્તનમ્ । તથા સતિ નિવૃત્તિર્હિ વિપરીત-
સ્થક્રિયા મયતિ । સા ચાતિદૂરે, યતસ્તસજાતીયાઃ કાશ્ચિદ્ગ્રાંધિકૃતે ક્રિયયા પ્રતિબન્ધે તત્ક્રિયવર્થ
દેહમપિ ત્યક્ત્વા ભગવત્સંક્રાન્તા જાતાઃ । તથા ચૈતાદૃશ્યઃ પૂર્વોક્તાઃ સર્વા इति ચુકૈવાનિવૃત્તિઃ ।
ચિન્ત્ય, ‘તદ્ભાવનાયુક્ત’ ઇતિપદે સ્પષ્ટશબ્દસ્ય પૂર્વપરામર્શિત્વેન પૂર્વં ચ પૂર્વોક્તાનામેવ ભાવસ્યોક્તવાદે-
તદ્ભાવસજાતીયભાવવચ્ચં પૂર્વોક્તાનામપીતિ ગમ્યતે । તેનૈતન્નિષ્ઠાશેપધર્મવચ્ચં તન્નાપિ સિધ્ધતિ । એતાતાં

એમ બતાવે છે કે ગોકુલ તો સર્વસાધનરહિત હોવા છતાં પણ દરેક ક્ષણે ભગવાનના સ્વરૂપમાં લય
પામે છે, પણ ખીલ આગળની લીલાના રસના અનુભવને માટે ભગવાન્ વારંવાર તેમને પોતાના
સ્વરૂપથી છૂટા પાડીને તે તે લીલાનો અનુભવ કરાવે છે. આ પ્રમાણે અચિન્ત્ય અનન્ત શક્તિવાળા
ભગવાનને વિષે કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી એમ કહેવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે યતઃ एतद्, જેનાથી આ
ગોકુલ સુકૃત થાય છે. શુકદેવજીને તો હમણાં લીલા વિના ખીલ પદાર્થનું અનુસંધાન ન હોવાથી તે પોતે
ભાવનાવડે ગોકુલમાં લીલામાં જ સ્થિતિ કરી રહ્યા છે એટલે તેમણે એટલું જ પ્રમાણે કહ્યું અને મુચ્ચતે
જે પ્રમાણે વર્તમાન કાળનો પ્રયોગ કર્યો. આ પ્રમાણે શુકદેવજી રાસલીલાનો અનુભવ કરી રહ્યા છે
એટલે સર્વ વર્ણન યોગ્ય છે.

શંકાઃ—અત્યાર સુધી તમે જે કહ્યું કે રાસમંડલનાં ગોપીજનો નિર્મલ છે અને અંતર્ગૃહગતા
ગોપીજનો સશુભ છે તેનાથી વિરુદ્ધ પણ સારી રીતે કહી શકાય એમ છે. જેમકે—આ અન્તર્ગૃહગતા
ગોપીજનો પણ પહેલાં જણાવેલાં ગોપીજનોના જેવાં જ છે. તેથી જ આઠમા શ્લોકમાં તેઓ ન ગયાં
એમ કહેવામાં આવ્યું. સ્ત્રીઓ આ પ્રકારે પોતાને ઘેર ન જાય એ તો લોકમાં ગાહુ અસંભવિત છે માટે
તે સ્ત્રીઓ ઘેર ન ગયાં તે શી રીતે ઘટી શકે છે એ શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજીએ સન્તર્ગૃહ છત્યાદિ
ત્રણ શ્લોકો (નવ, દસ અને અગીઆર) કહ્યા. અહીં આ પ્રમાણે તાત્પર્ય છે. પહેલાં આઠમા શ્લોકમાં
પતિ વગેરેએ શબ્દો વડે ગોપીજનોને અટકાવવા માંડ્યાં. આ પ્રમાણે ચતાં, ગોપીજનોની નિવૃત્તિ
વિપરીત ક્રિયાથી—પાછા ફરવાથી—ધ્યાય. પણ તે વિપરીત સ્વક્રિયાની વાત તો ઘણી દૂર રહી, કારણ
કે તેમના જેવાં જ ધીજાં દેહલાંક અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોનો ત્યારે તેમના પતિ વગેરેએ ક્રિયા વડે
પ્રતિબંધ કર્યો ત્યારે પતિ વગેરે જેનો પ્રતિબંધ કરતા હતા એવા દેહનો પણ તે ગોપીજનોએ ત્યાગ
કર્યો અને પછીથી તે ભગવાનની સાથે સમાગમ પામ્યાં. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત સર્વ ગોપીજનો આ પ્રકારનાં—
અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનો જેવાં—જ છે તેથી આઠમા શ્લોકમાં ગોપીજનો ઘેર ન ગયાં એ વાત જે
કહેવામાં આવી છે તે બરોબર છે. વળી નવમા શ્લોકમાં આવેલા તદ્ભાવનાયુક્તાઃ એ પદમાં તત્ શબ્દ
પહેલાં જણાવેલા પદાર્થનો સંબંધ દર્શાવે છે, અને પહેલાં આઠમા શ્લોકમાં પૂર્વોક્ત શ્રુતિરૂપા ગોપી-
જનોના ભાવનું જ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, એટલે નવમા, દસમા અને અગીઆરમા શ્લોકમાં
વર્ણવેલાં અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોનો ભાવ પહેલાં આઠમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનોમાં પણ છે એમ
જણાય છે. તેથી નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ શ્લોકમાં વર્ણવેલાં અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના
અથા ય ધર્મો આઠમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનોમાં પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અંતર્ગૃહગતા
ગોપીજનોને વિરુદ્ધ સુપ્તિ આપી એટલે દેહની નિવૃત્તિ વિના સુપ્તિ હોતી નથી એ પ્રમાણે શુકદેવજીએ

મુક્તિર્જેતેતિ તન્નિકૃત્તિં વિના ન સેતિ તથોક્તમ્ । વાસા ન તથેતિ ન તથોક્તમિતિ ચેત્, બહો સ્વદ્વાદ્ય-
માનિનો મૌહ્યગ્રાહ્યં વય । યસ્માદાલોચનલોચનરાહિત્યેન વાદિર્મૌરવાસસ્તદ્વારયગિરિગર્ભાયાતપાતવિ-
વશાશનઃ પરોક્તમપિ નાનુસધત્સે । તથા હિ । વચ્છટ્ટાનિરુપાસાયેવલક્ષ્યાવતારિતા તદ્વાપ્ત્ય રચ્યા
વર્ણિતઃ, તત્ત્વા વૃષ્ટ્યામસ્તવર્થમિય કથા કલ્પિતા હત સિદ્ધિવાન્વિતા । અન્ત એવ સમવચ્ચેત્, વગાપિ
ત્વા વૃષ્ટ્યામઃ, યતાસા પ્રતિવચ્ચે કો હેતુરિતિ । સ્વપ્રિયાસ્વપિ સગુણત્વ ક્ષ્યાપયિતુમેવાસા પ્રતિવચ્ચો
હરિણેષ ક્વચ્ચ ઇતિ ચેદ્રવીપિ, ઇન્ત એવચિચારવસ્ય તવ શતથા હૃદય નાસ્પૃટત્ ક્વત્કાન્ત જાનીમઃ ।
યવો મર્વાદામકિમાર્ગોચસેવાવિપચ્ચક્રદ્વાયા અપિ નિર્ગુણત્વ તત્ત્ સાક્ષાદ્વસદ્વિનીપુ સગુણત્વં વ્રવીપિ ।
કિન્ત, 'તા મન્મતસ્તા મત્પ્રાણા મદર્થે સ્વચ્ચદૈહિકા' ઇત્યાદિના પ્રમુગ્ધે, 'દતાઃ પર વતુચ્ચૃત્' ઇત્યાદિનો-
હ્વેન 'નોદ્વચોડ્વચપિ મન્ચ્યુત' ઇત્યાદિના ભગવતા સ્તુતેનાપિ ચરણરેણુપ્રાર્થનાપૂર્વક સ્તુતા ઇતિ ફ
વદ્રન્પચ્ચક્રાપિ । તતુ કામોપાધિક્ષેદ્વચ્ચવેન તથોચ્ચત ઇતિ ચેત્ । ન । તથાક્ષેદ્ ભગવતોડપિ વિપવાન્તર-

અગીઆરમા શ્લોકમા કહ્યુ આઠમા શ્લોકમા વર્ણવેલા ગોપીજનોને દેહનિવૃત્તિપૂર્વક મોહ મન્ચો નથી
એટલે ત્યા તે પ્રમાણે કહ્યુ નથી આ પ્રમાણે આઠમા શ્લોકમા જણાવેલા યુતિરૂપા ગોપીજનો અને
નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ શ્લોકમા જણાવેલા અતર્ગૃહગતા ગોપીજનો એક જ પ્રાન્ના છે,
યુતિરૂપા ગોપીજનો ઉચ્ચકોટિના અને અતર્ગૃહગતા ગોપીજનો નીચકોટિના એમ નહિ

સમાધાનઃ—અરે ! તારા જેવા શકા કરનારની આ મૂર્ખતાની પરાકાષ્ઠા ! કારણ કે તારી પાતે
વિચારરૂપી અનુઓ નથી એટલે બહિર્બુધ્ધતા અને અંતઃસગરૂપી પરવંતોની ખીલોમા અક્ષણને પડવાથી
તારૂ અત કરણ એટલુ બધુ દુષ્ટ યર્થ ગયુ છે કે શુકદેવજી જેવા મુનિઓ જે કહે છે તેનો પણ તું વિચાર
કરતો નથી જો ગોપીજનો જે ન ગયા એ વસ્તુ લોકમા અમલગિત છે અને તેથી તે કેમ સભયે-
આ શકાને દૂર કરવાને માટે નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ શ્લોકમા જણાવેલી કથાતુ તે વર્ણન કયું
અને તેનો ભાવ પણ તે વર્ણવ્યો તો હવે એ કથાનો અર્થ હું તને પૂછુ છું —આ કથા ક્ષિપ્ત છે કે
તે બિહ જ હતી અને તેના અર્હો ક્ષેત્ર અનુચા કરવામા જ આવ્યો છે ? જો બિહાનુવારૂપી બીજો
પક્ષ તને સમત હોય તો પછી એ વિષે હું તને પ્રશ્ન પૂછુ છું કે બધા ગોપીજનોનો પ્રતિબધ કરવામાં
શો હેતુ છે ?

આઠમા શ્લોકમા વર્ણવેલા સ્વપ્રિયા ગોપીજનો પણ સચુ છે એ દર્શાવવાને માટે આ અન્તર્ગૃહ-
ગતા ગોપીજનોનો પ્રતિબધ લગવાને પોતે જ પતિ વગેરેની દારા કયો—એમ જો તું કહેતો યે તો
અરેખર ! તે ખેદની વાત છે, અને આ પ્રમાણે વિચાર કરતા તારા હૃદયના શો કકડા કેમ ન ચર્ચ ગયા
તે હું સમજી શકતો નથી કારણ કે ત્યા મર્થાભાક્ષિમાર્ગની સેવા વિષેની શ્રદ્ધા પણ નિર્ણય છે ત્યા
સાક્ષાત્ લગવાનનો અમાગમ કરનારી ગોપીજનો જેમતુ આઠમા શ્લોકમા વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે તે
અચુ છે એમ તું કહે છે (તેથી અને હજો એ યાચ છે) વગી "તે ગોપીજનોતુ મન માગમા છે,
તેમની ઇન્દ્રિયો માગમા છે અને મારે માટે તેમણે દેહની ઉપયોગી વસ્તુઓનો ત્યાગ કયો છે" ઇત્યાદિ
શબ્દોમા લગવાને પોતે જ ગોપીજનોની સ્તુતિ કરી છે, "ઉદ્ભવ માગથી જન્મ પણ ન્યૂન નથી" જો
પ્રમાણે લગવાને જેમની સ્તુતિ કરી છે એવા ઉદ્ભવ પણ "આ ગોપીજનો ઉત્તમ પ્રકારે દેહ
ધારણ કરનારા છે" ઇત્યાદિ શબ્દોમા ગોપીજનોના ચરણરજની પ્રાર્થના કરીને તેમની સ્તુતિ કરે છે.
તો પછી એવા ગોપીજનોમાં સચુવત્તા ગ્રન્થની શકા પણ ક્યાથી યે શકે ?

ગંકાઃ—આઠમા શ્લોકમા જણાવેલા ગોપીજનોને વાચનમા જે શ્રેહ હતો તે કામની
ઉપારિવગો હતો અને તેથી તે ગોપીજનોનો દેહનિવૃત્તિપૂર્વક મોહ ન થયો એમ કહેવામા આવ્યુ છે.

તુલ્યત્વેન 'સંલગ્ન્ય સર્વવિપયા'નિતિકથનાતુપપત્તેઃ । વિપયાર્થમેવાગમનાત્ । ન ય ભગવતો વિપય-
ત્વેઽપિ તદતિરિક્તવિપયાણાં ત્યાગોઽનૂચત્ત્વમ્ । 'તવ પાદમૂલં પ્રાપ્ત્વ'શ્લુકિવિરોધાત્ । ન હિ
કામિન્ય એવં વદન્તિ કિન્તુ મક્તા એવ । કિન્તુ, અતિદોષે પૂતનાયુપયઃપાનાનન્તરં રક્ષાકરણે શ્રીકૃષ્ણેન
દેતુરુક્ત 'શ્વિપ્રણયવદ્ધામિર્ગોપીમિ'રિતિ । ન હિ વાટશે કામોપાધિકઃ સ સંભવતિ । ન યા વાટશીના-
મહનાદિલાગઃ સંભવતિ, પ્રત્યુત્ત તદાદિ સર્વં પ્રસાધ્યાગમનં કુઙ્જાવત્ । તદન્તરં વદ્રમણં તદ્વુ 'રસો યે
સ' દિવિશ્રુતેઃ સ્વરૂપસ્ય રસાત્મકત્વાદ્રસરીલા સ્વરૂપાનન્દદાનમેવ । 'સાર્થિકં મુસમાત્મોત્થં વિપયોત્થં
તુ રાજસં । તામસં મોહદૈન્યોત્થં ત્રિગુણં મદપાશ્રય'મિતિ ભગવદ્વાક્યાત્ ભગવત્સમ્વન્ધિસુલ્લાસિ
ગુણાતીતત્ત્વમેવ) ॥ ૧૬ ॥

एवं प्राप्तद्विकं परिहृत्य प्रत्युत्तमाह ता दृष्टेति ।

ता दृष्टान्तिकमायाता भगवान् ब्रजयोषितः ।

अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचःपेशैर्विमोहयन् ॥ १७ ॥

સમાધાનઃ—આ પ્રમાણે શંકા કરવામાં આવે છે તે ચોક્ક નથી. જો ભગવાનમાં ગોપીજનોનો
એક કામમૂલક હોય તો ભગવાન પશુ જગતના ખીળ બધા પદાર્થોના જેવા થઈ જાય, અને તેથી “બધા
વિષયોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને” એ ગોપીજનોનું વચન ઘટી શકે નહિ, કારણકે (ગોપીજનોનો
ભગવાનમાં કામમૂલક એક હોય તો) તેઓ ભગવદ્રૂપ વિષયને માટે જ આવેલાં હોવાં જોઈએ. ભગવાન
ગોપીજનોના કામનો વિષય થાય તો પશુ ભગવાન વિનાના ખીળ બધા વિષયોનો ત્યાગ કરવાની વાત
સંલગ્ન્ય સર્વવિપયાન એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલી છે—એમ કહેવું શંકા કરવી નહિ; કારણ કે
(તેમ શંકા કરવાથી) “તમારા ચરણમાં અમે પ્રાપ્ત થયાં છીએ” એ વચનની સાથે વિરોધ આવે છે.
ભગવાનના ચરણકમલને પ્રાપ્ત થવાની વાત કામિની સ્ત્રીઓ કરતી નથી, પરંતુ ભક્તો જ તે પ્રમાણે કહે
છે. વળી જ્યારે ન્હાના બાળકરૂપે ભગવાને પૂતનાના પ્રાણ અને સ્તનનું પાન કર્યું ત્યારે ગોપીજનોએ તેમનું
રસણ કર્યું હતું. અને પછી શુકદેવજીએ “આ પ્રમાણે ભક્તિજન્ય એક વડે બંધાયેલી ગોપીજનોએ
જેમનું રક્ષણ કર્યું એવા ભગવાન.....” ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહ્યું કે ગોપીજનોએ ભગવાનનું જે રક્ષણ
કર્યું તેનું કારણ એ કે તેમનો ભગવાનમાં ભક્તિજન્ય એક હતો. આવા ન્હાના બાળકને વિષે કામોપાધિક
એક બીજાકુલ સંભવતો નથી. વળી કામિની સ્ત્રીઓ અંજન વગેરેનો ત્યાગ કરે તે પશુ સંભવતું નથી,
પશુ કુખ્તાની માફક અંજન વગેરેથી દેહની શોભા કરીને પોતાના કાન્તની પાસે આવે છે. ગોપીજનો
ભગવાનની પાસે આવ્યાં ત્યાર પછી ભગવાને તેમની સાથે જે રમણ કર્યું તે તો તેમણે ગોપીજનોને
રસાશાસ્ત્રની રીતે સ્વરૂપાનન્દનું જ દાન કર્યું છે, કારણ કે “અરેખર પદમાત્મા રસરૂપ છે” એ ક્ષુતિને
આધારે ભગવાનનું સ્વરૂપ રસાત્મક છે (અને એ જ રસાત્મક સ્વરૂપનું દાન ભગવાને રમણદાસ કર્યું
છે, ભદ્રલુદ્ધિથી ભગવાને રમણ કર્યું નથી.) “આત્માથી જે સુખ મળે છે તે સાત્વિક છે, વિષયથી જે સુખ
મળે છે તે રાજસ છે, મોહ અને દેન્યથી જે સુખ મળે છે તે તામસ છે અને માત્રથી જે સુખ મળે છે
તે નિર્ગુણ છે.” એ પ્રમાણે અગીઆરમા સ્કન્ધમાં ભગવાનની આરા છે અને તે ઉપરથી જણાય છે કે
ભગવત્સંબંધી સુખ પણ નિર્ગુણ જ છે.) ૧૬

આ પ્રમાણે પરીક્ષિતની પ્રાસંગિક યંત્ર દૂર કરીને શુકદેવજી નીચેના ત્રણ એ શ્લોકમાં ચાલતા
વિષયનું નિરૂપણ કરે છે—

તે પ્રગ્ભીઓને પોતાની પાસે આવેલાં જોઈને વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ

એવા ભગવાન સુંદર શબ્દવાણી વાળોથી મોહ પમાડતા બોલ્યા. ૧૭

ચાતુ સમાહૃતાઃ સમાગતાસ્તા ન નિવાર્યન્તે, યાઃ પુનઃ સર્ગુણાઃ સમાગતા અન્વસન્નન્ધિન્યઃ, તાઃ શબ્દશ્રવણાત્ સમાગતા इति શબ્દેન નિવારણીયાઃ । અન્વયોપતયા મજનમયુક્તિમિતિ । કરિષ્યમાણઃ લીલા તુ સર્વભાવપ્રપત્તિસાધ્યા, અતો નિવારણાર્થં વચ્ચમાહ । તા ‘દુદ્ધન્ત્ય’ इत्याद्याઃ અન્તિક્રમાયાતા દૃષ્ટા સ્વાયમેવાગતા इति નિશ્ચિત્ત ભગવાન્ સર્વશઃ સર્વસમર્થોપિ તા અપિ વ્રજયોપિતઃ અપાઘૃતાઃ સ્વતીયાશ્ચ । અતઃ સર્વાનુવપત્તિરહિતા અપિ દૃષ્ટા અવદત્ । ધર્મવ્રવોધનાર્થં વક્ષ્યમાણમુક્તવાન્ । નતુ તાઃ પૂર્વં નિવાર્યમાણાઃ સમાગતાઃ કથમેતદ્વાક્યેન નિષ્કૃતા મવિષ્યન્તિ, અતો વ્યર્થો વાક્યપ્રયાસ इति चेत्, તત્રાહ વદતાં શ્રેષ્ઠ इति । યે કેન્ચિદ્વદન્તિ તેષાં મધ્યે શ્રેષ્ઠઃ । અતો દૃઢવગામ્યસ્ય

જે ગોપીજનોને—કુમારિકાઓ અને અન્તર્મુદ્ધગતા ગોપીજનો (જે ગુણમય દેહનો ત્યાગ કરીને નિર્મુક્ત દેહથી ભગવાનની પાસે આવ્યાં હતાં તે)—ભગવાને બોલાવ્યાં હતાં તે ભગવાનની પાસે આવેલાં છે. તેમને ભગવાન્ પોતાની પાસે આવતાં અટકાવતા નથી. પણ જે દુદ્ધન્ત્યઃ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં જણાવેલાં સગુણ ગોપીજનો હતાં અને જે વિવાહિત સ્ત્રીવાધી બીજાની-પોતાના લૌકિક પતિની-સાથે સંબંધવાળાં હતાં તે ભગવાનના વેણુનાદના શબ્દનું શ્રવણ કરીને ભગવાનની પાસે આવ્યાં હતાં તેથી ભગવાને તે ગોપીજનોનું કેવળ શબ્દથી-હૃદયથી નહિ-નિવારણ કરવું યોગ્ય છે, કારણ કે ભક્તિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે કોઈ પણ ઉપાધિ અથવા પ્રયોજનથી ભગવાનનું ભવન કરવું યોગ્ય નથી. (જે આ ગોપીજનો કેવળ વેણુનાદના શબ્દથી જ પ્રેરાઈને આવ્યાં હશે-અને ભગવાનને માટે જ નહિ આવ્યાં હોય તો-શબ્દથી જ ભગવાન્ તેમનું પોતપોતાને ઘેર જવાનું કહેતાં જ તે ગોપીજનો પોતાને ઘેર આવ્યાં જશે. પણ આગળ ઉપર આપણે જોઈએ છીએ કે ગોપીજનો ભગવાનના શાબ્દિક નિવારણથી ઘેર આવ્યાં જતાં નથી. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ ગોપીજનોનું આગમન ઉપાધિરહિત હતું.) ભગવાન્ આગળ ઉપર જે રાસલીલા કરવાના છે તે કેવળ સર્વભાવપ્રપત્તિથી સિદ્ધ થાય એમ છે. અર્થાત્ જે સર્વાભિલાષપૂર્વક ભગવાનને શરણે જાય છે તે જ રાસલીલાનો અધિકારી બને છે તેથી ભગવાને સગુણ ગોપીજનોને ઘેર પાછા મોકલવા સાટે વાચનિક પ્રયત્ન કર્યો એમ શુકદેવજી આ શ્લોકમાં કહે છે.

શ્લઃ—દુદ્ધન્ત્યઃ (૧૦-૨૬-૫) દોહતાં ઇત્યાદિ વર્ણનવાળાં ગોપીજનો. તેમને પોતાની પાસે આવતાં જોઈને ભગવાને જાણ્યું કે તે પોતપોતાના સ્વાર્થને માટે જ આવ્યાં છે. મનવાન્ સર્વશ છે અને સર્વસમર્થ પણ છે અને તેથી તેમને ગોપીજનોના પતિ પુત્ર વગેરેનો જય નથી જ. વળી આ ગોપીજનો મનમાં રહેતારી સીઓ છે એટલે તેમનામાં હૃદયમાં એક ભાવ અને બહારથી બીજે ભાવ એવું કાપટય નથી, અને વ્રજના સ્વભાવને લીધે તેઓ ભગવતીય છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં કોઈ પણ જાતની અયોગ્યતા નથી. એવાં ગોપીજનોને પોતાની પાસે આવતાં જોઈને ભગવાન્ બોલ્યા. કોઈ પણ જાતની ઉપાધિથી પ્રેરાઈને ભગવાનનું ભવન કરવું અયોગ્ય છે એ ભક્તિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત સમજાવવાને માટે ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જવાનો ઉપદેશ કર્યો.

શંકાઃ—આ ગોપીજનોના પતિઓ, પુત્રો, બંધુઓ વગેરેએ પહેલાં તેમને ઘરની બહાર જતાં અટકાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો, છતાં પણ તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ચાલી આવ્યાં. તો પછી ભગવાનના ઉપદેશથી આ ગોપીજનો ઘેર પાછાં શી રીતે જવાનાં છે? માટે ગોપીજનોને ઘેર પાછાં મોકલવાનો ભગવાનનો આ શાબ્દિક પ્રયાસ વ્યર્થ છે.

સમાધાનઃ—આ પ્રમાણે શંકા થાય તો શુકદેવજી કહે છે કે ભગવાન્ વદતાં શ્રેષ્ઠ—વજ્રાઓમાં એક છે. જે કોઈ બોલનારાઓ આ જગતમાં છે તેમાં ભગવાન્ એક વજ્ર છે. તેથી ભગવાનનાં વચન સાંભળનારના હૃદયમાં જેથી જાય છે. તેથી જ્યાં સુધી ગોપીજનો કેવળ ભગવાનના શબ્દથી ઘેર પાછાં આવ્યાં જતાં હોય ત્યાં સુધી ભગવાનને ક્રિયાથી ગોપીજનોને ઘેર પાછાં મોકલવાની જરૂર નથી.

વચનં ભવતિ । અતો વાવદ્વચતેન નિવૃત્તા ભવન્તિ, તામજ કૃતો ચોમ્નનીયાઃ । કિદ્ધા, બલૌકિ-
કમપ્યસ્ય નિવર્તતે સામધ્યમસિ તદાહ વાચઃપેશૌર્વિમોહયન્નિતિ । વાચઃપેશાઃ વાક્સૌન્દર્યદુક્ષાઃ
શબ્દાઃ તૈર્વિશેષેણ મોહયન્ । અથ વા । તા દૃઢીકર્તુમેવ સમ્બદ્ધ નોદ્યાર્થ નિવેષવાક્યાન્યુત્તર્યાન્,
અન્યથા ગચ્છેમુરેચ । અતઃ અર્થતો નિવારયન્ અપિ પર્યવસાનતો ન નિવારયતિ ॥ ૧૭ ॥

ભગવદ્વાક્યાન્યાહ સ્વાગતમિત્યાદિદશમિર્દશવિધાનાં નિવારકાણિ ।

શ્રીભગવાનુવાચ—સ્વાગતં ચો મહાભાગઃ પ્રિયં કિં કરવાણિ વઃ ।

વ્રજસ્યાનામયં કથિત્ વ્રૂતાગમનકારણમ્ ॥ ૧૮ ॥

તત્તોરજઃસત્ત્વમેદાઃ સ્થાન્તપર્યવસાનતઃ । નિરુપ્યન્તે સ્ત્રિયસ્તાસુ વાક્યાન્યપિ યથાયથમ્ ॥ ૧ ॥

પ્રથમતસ્તામસસાત્ત્વિક્વો નિવાર્યન્તે, તતસ્તામસસાત્ત્વસઃ, તતસ્તામસસાત્ત્વસઃ, એવમેદાઃપિ
વિભાજ્યાઃ । પ્રથમં સમાવૃતાતાં લૌકિકન્યાયેનાહ સ્વાગતમિતિ । કુદ્ગલ્પમ્બોડયમ્ । ઘો યુપ્માઠસાત્ત્વમનં
સ્વાગતં કિમિતિ । સ્તુતિસાહ મહાભાગા इति । ભવતીનાં મદદ્વાગ્યમ્, અતઃ સ્વાગમનમેવ તથાપિ

વળી ભગવાનની પાસે ગોપીજનોને ઘેર પાછાં મોકલવાનું બલૌકિક સામર્થ્ય પણ છે એમ
શુકદેવેજી વાચઃપેશૌર્વિમોહયન્ એ શબ્દોમાં કહે છે. વાચઃ પેશાઃ એટલે સુંદરવાણી વાળા શબ્દો; આવા
શબ્દો વડે ભગવાન ગોપીજનોને વધારે મોહ પમાડતા હતા. અથવા તો તે ગોપીજનોને વધારે દૃઢ
બનાવવાને માટે જ અને રસના પોષણને માટે જ સારી રીતે મોહ ઉત્પન્ન કરવા સારુ ભગવાન ‘તમે
અહીં ઉભાં તૂ રહો; પણ ઘેર આવ્યાં ભાવ’ એ પ્રમાણે નિવેષ કરનારાં વાક્યો બોલ્યા. એ ભગવાન આ
પ્રમાણે રસના પોષણને માટે નિવેષ વાક્યો બોલ્યા ન હોય તો તે ગોપીજનો ઘેર પાછાં જ આવ્યાં
જાય, તેથી ભગવાન પોતાનાં વાક્યોના વાચ્ય અર્થથી—ઉપરથી એકદમ સમજાતા અર્થથી—ગોપીજનોને
વનમાં રહેવાની ના પાડે છે છતાં પણ તાત્પર્યવિધી તેમને ના પાડતા નથી. ૧૭

ગોપીજનો સહુજી નિર્ણય લેતે કરીને દસ પ્રકારનાં છે એટલે તેમનું નિવારણ કરવાને માટે હવે
શુકદેવેજી સ્વાગતમ્ ઇત્યાદિ દસ શ્લોકમાં ભગવાનનાં વાક્યો કહે છે.

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

હે મહાભાગ્યશાળીઓ, તમે બલે પધાર્યા. હું તમારું શું પ્રિય કરું ?

વ્રજમાં તો કુશળ છે ને ? બોલો, અહીં આવવાનું શું કારણ છે ? ૧૮

તમસ, રજસ, અને સત્ત્વ એ ત્રણ શુણ્ણોનું કળ અનુક્રમે નાશ, ઉત્પત્તિ અને પાલન છે. ત્રણનો
સમાગમ કરવામાં જે પદાર્થ વિલેખ કરાયતો હોય તે પદાર્થનો નાશ કરવાનું કામ તમસનું છે, ત્રણની
સાથે સમાગમ થવામાં જે વિલેખ થતો હોય તે સહન ન કરવાને માટે અસુક ભાવ ઉત્પન્ન કરવો એ
કામ રજસનું છે અને તે ભાવનું પોષણ કરવાનું કામ સત્ત્વશુણ્ણનું છે. બધા શુણ્ણોનું તાત્પર્ય આ ત્રણ
પ્રકારના કૃણમાં છે તેથી ગોપીજનોમાં તમસ, રજસ અને સત્ત્વ એ ત્રણ શુણ્ણોનાં લેહો રહેલા છે. અને
એવા લેહવાળી સ્ત્રીઓનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ દસ પ્રકારનાં ગોપીજનોની અંદર
ભગવાનનાં દસ વાક્યો યથાચોગ વઢી શકે છે.

ભગવાન પહેલાં તામસસાત્ત્વિક ગોપીજનોનું નિવારણ કરે છે, પછીથી તામસરજસીઓનું
અને ત્યાર પછી તામસતામસીઓનું નિવારણ કરે છે. આગળના શ્લોકોમાં પણ ગોપીજનોનો આ પ્રકારે
જ વિભાજ પાડવાનો છે. ભગવાન જે ગોપીજનો પોતાની પાસે આવ્યાં હતાં તેમને પહેલાં લૌકિક ન્યાયે
સ્વાગતમ્—સલે પધાર્યા—એ પ્રમાણે કુશળ પ્રશ્ન પૂછે છે. તમે બધાં આવ્યાં તે બહુ સારું થયું. કેમ
આવ્યાં છો તે પ્રયોજન કહેશે ? મહામાયાઃ—મહાભાગ્યશાળી—એ પ્રમાણે ભગવાન ગોપીજનોની સ્તુતિ
કરે છે, તમારું ભાગ્ય મોટું છે, તેથી તમારું આગમન સારું જ છે; છતાં પણ ગોપીજનોને ભગવાન પૂછે

પ્રત્યક્ષ્યત્વં ઇતિ લોકોક્તિઃ । વસ્તુતસ્તુ નિષ્પ્રત્યૂહં ભગવત્સામીપ્યમાગતા ઇતિ । સમાગતાનાનુપચારમાહ પ્રિયં કિં કરવાણિ ય ઇતિ । કિંચિત્પ્રાર્થાવિમુમાગતા ઇતિ લક્ષ્યન્તે, તથા સત્તિ તદ્લક્ષ્યમ્ । અર્થોત્ પતાપ્તાં નાદં સ્વમાવૃતઃ પ્રિયઃ કિન્તુ કામતઃ પ્રિય ઇતિ ક્ષમિતમ્ । તત્પ્રયોજનં ત્રિવિધં ભવતિ, રૂપરૂપ-મનિષ્ઠનિષ્ઠતિરૂપં દેશકાલબ્યવહિતં કામિતં ચ । તત્રાપિ ત્રેવિધ્યમસ્તીતિ વાચ્યપ્રવચં વા । યદ્વલ્લો ભાવન્તઃ સમાગતાઃ, તત્ર કિં વ્રજે કથંનં વપદ્રવો જાતઃ, યદ્ જ્ઞાપયિતું તેપાં સમાગમનમ્, પૂર્વપૂર્વા-નદ્વીકારે વત્તરોત્તરવાચ્યમ્ । યદિ પ્રિયમપિ ન કિંચિત્કર્તવ્યમ્, વ્રજે ચ ન કાવ્યતુપપત્તિઃ, તથા આગેમનકારણં વ્રૂત ॥ ૧૮ ॥

તત્રાપ્યનુત્તરે સ્વયમેવ પશ્યાન્તરં કલ્પયતિ । યથા ભવન્તઃ સમાગતાસ્તથા વયમપીલાક્ષ-જ્ઞાત રજનીતિ ।

રજન્યેષા ધોરરૂપા ધોરસત્ત્વનિપેવિતા ।

પ્રતિયાત વ્રજં નેહ સ્થેયં સ્ત્રીભિઃ સુમધ્યમાઃ ॥ ૧૯ ॥

एषा रजनी न तु दिनम् । दिवस एव झरण्ये कार्यार्थं गम्यते, अयं तु चन्द्रो न तु सूर्य

છે તે લોકોને અનુસરીને. વાસ્તવિક રીતે તો ગોપીજનો કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધ વિના ભગવાનની પાસે આવ્યાં છે. આવેલાં ગોપીજનોનો સત્કાર કરતાં ભગવાન કહે છે કે પ્રિયં કિં કરવાણિ યઃ—હું તમારું શું પ્રિય કરું? તમે કોઈક માગવા આવ્યાં છો એમ જણાય છે. ને એમ હોય તો તમારે જે માગવાનું હોય તે કહી દો. અર્થાત્ હું—ભગવાન—આ ગોપીજનોને સ્વભાવથી જ પ્રિય નથી પણ કોઈ પ્રયોજનને લીધે પ્રિય છું એમ ભગવાને ગોપીજનોનો સત્કાર કરતાં જણાવ્યું. આ પ્રયોજન ત્રણ પ્રકારનું હોય છેઃ—ઈષ્ટપ્રાપ્તિ, અનિષ્ટની નિવૃત્તિ, અને દેશ અને કાળથી દૂર એવા પદાર્થની કામના. અથવા તો તેમાં ત્રણ ત્રણ પ્રકારના ભેદો રહેલા છે અને તેથી ત્રણ વાક્યો આ શ્લોકમાં ત્રણ ચરણોમાં આપવામાં આવ્યાં છે. (આ ગોપીજનો તામસસાત્વિક છે, અને તેના ત્રણ પ્રકારના ભેદો આ પ્રમાણે સંજ્ઞાત છેઃ—(૧) તમસ્ ઓછું અને સત્ત્વ વધારે, (૨) સત્ત્વ ઓછું અને તમસ વધારે અને (૩) તમસ્ અને સત્ત્વ એ બન્ને સરખા પ્રમાણમાં. અર્થાત્ ત્રણ પ્રયોજનોને લીધે અથવા તો ગોપીજનોના આ ત્રણ ભેદોને લીધે આ શ્લોકના ત્રણ ચરણોમાં ત્રણ વાક્યો આપવામાં આવેલાં છે.) તમે ત્યારે મારી પાસે દોડતાં દોડતાં આવ્યાં છો તો મજમાં કોઈ ઉપદ્રવ થયો છે કે જે કહેવાનેમાટે તમે અહીં મારી પાસે આવ્યાં છો? પહેલાંના વાક્યમાં જણાવેલો નિકટપ ન સ્વીકારવામાં આવે તો પછીના વાક્યમાં જણાવેલો નિકટપ સ્વીકારવો એમ ઉત્તરોત્તર વાક્યો આપવામાં આવ્યાં છે. ને મારે તમારું કોઈ પણ જાતનું પ્રિય કરવાનું ન હોય અને ને મજમાં કોઈ પણ જાતનો ઉપદ્રવ ન હોય તો પછી અહીં આવવાનું કાણુ શું તે તમે અને કહો. (આ શ્લોક તામસસાત્વિક ગોપીજનોને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલો છે.) ૧૮

આ પ્રમાણે ત્યારે ભગવાને ગોપીજનોને પોતાની પાસે આવવાનું કારણ પૂછ્યું છતાં પણ ત્યારે ગોપીજનોએ ઉત્તર ન આપ્યો ત્યારે ભગવાન પોતે જ જીતા પક્ષની દૃષ્ટતા કરવા લાગ્યા. ગોપીજનો કહાચિત્ ભગવાનને એવો ઉત્તર આપે કે “નેમ આપ વનમાં આવ્યા છો તેમ અમે પણ વનમાં આવ્યા છીએ.” આવા ઉત્તરની શંકા કરીને ભગવાન રજની ઇત્યાદિ શ્લોક બોલે છેઃ—

हे सुमध्यमा गोपीजनो ! आ रात्री लयानक છે અને ધોર પ્રાણીઓ તેનો આશ્રય કરી રહ્યાં છે. તમે મજમાં પાછાં ચાલ્યાં ભવ. અહીં સ્ત્રીઓએ રહેવું નેમ્યું નહિ. ૧૯

આ રાત્રી છે, નહિ કે દિવસ. દિવસે જ ચરણમાં કાર્યને માટે જાય છે. (તમને તાપ થતો હશે એટલે તમે સૂર્ય માન્યો હશે પણ) આ ચંદ્ર છે, સૂર્ય નહિ, એમ જાણ છે.

इतिभावः । नन्वरतु रजनी तथापि प्रकाशस्य विद्यमानत्वात् आगन्तव्यमेवेति चेत्, तत्राह घोररूपेति । प्रकाशयुक्ताप्येषा वस्तुतो घोररूपा भयजनिका । प्रकाशयुक्तानामपि रात्री गच्छन् पुरुषो विभेतीति । किञ्च, घोरस्तत्त्वनिषेविता । घोराप्येव सत्त्वानि रात्रि निषेवन्ते, न त्वघोराणि । अतो रात्री अघोरो निर्गतो घोररूपहन्त्यते । अतः स्वभावधर्मसंसर्गिणां स्वरूपं ज्ञात्वा व्रजं प्रतियात । नन्वेवं सति तत्रैव स्थाने स्थास्यामः परिचितो भवानिति चेत्, तत्राह नेह स्थेयं स्त्रीभिरिति । यथं हि पुरुषा रात्रिभ्रेयम-
तोऽत्र स्त्रीभिर्न स्थातव्यम् । तथा सत्युभयोरपि विक्रिया स्यात् । किञ्च, भयल्यो यदि वृद्धा बाला वा भवेयुः, तदा स्वीयेतापि । भवत्यस्तु सुमध्यमाः रसात्मिकाः । अतो देहाध्यासे विद्यमाने सर्वथैव गन्तव्यम् । स्थितपक्षे नवप्रभेपो घोरपदयोर्हेयः, न प्रतियातेति च ॥ १९ ॥

अथ वयमभिसारिका एव त्वामुद्दिश्य समागताः किमिति प्रेष्यन्त इत्याशङ्क्याह मातर इति ।

मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च यः ।

विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृद्वं वन्धुसाध्वसम् ॥ २० ॥

भवतीनां मातरो नियामिकाः, तास्तु नागताः, अतो भवतीनामन्वेषणमपि करिष्यन्ति ।

શંકા:—આ રાત્રી છે રહી, છતાં પણ અત્યારે પ્રકાશ છે એટલે અહીં આવવું જ જોઈએ.

સમાધાન:—આ શંકાનું નિવારણ કરતાં ભગવાન કહે છે કે ઘોરરૂપા, આ રાત્રી પ્રકાશવાળી છે છતાં પણ વસ્તુતઃ તે ધોરરૂપ-ભય ઉત્પન્ન કરનારી-છે. કારણ કે રાત્રીએ અજવાળું હોય છતાં પણ તે સમયે જનારો પુરુષ બહીએ છે. વળી આ રાત્રીમાં ધોર સત્ત્વોએ વાસ કરેલો છે. ભયંકર પ્રાણીઓ જ રાત્રીનો આશ્રય કરે છે, નહિ કે સાત્ત્વિક પ્રાણીઓ. માટે રાત્રીએ સાત્ત્વિક મનુષ્ય બહાર આવે તો ધોર પ્રાણીઓ તેનો નાશ કરે છે. માટે સ્વભાવતા: આ રાત્રી છે, તે ધોર છે (આ રાત્રીનો ધર્મ છે), અને ધોર પ્રાણીઓએ તેનું સેવન કરેલું છે એ ગણવું સ્વરૂપ સમજીને તમે મજમાં પાછા આવ્યાં બંધ.

શંકા:—ગોપીજનો કહે છે કે અત્યારે આ રાત્રી છે, તે ભયાનક છે અને તેનો આશ્રય ભયાનક પ્રાણીઓએ કરેલો છે ત્યારે તો આપના જ સ્થાનમાં અમે રહીશું, અને આપ અમારા પરિચિત છે.

સમાધાન:—ભગવાન કહે છે કે નેહ સ્થેયં સ્ત્રીમિનઃ-અહીં સ્ત્રીઓએ રહેવું જોઈએ નહિ. અમે લોક પુરુષ છીએ અને આ સમય રાત્રીનો છે; તેથી સ્ત્રીઓએ અહીં રહેવું જોઈએ નહિ. અને જો તમે અહીં રહેશો તો અપભ્રુષા અગ્રેય માં વિકાર ઉત્પન્ન થશે. વળી જો તમે વૃદ્ધ અથવા બાલક હોત તો તો તમે અહીં રહી શકત, પરંતુ તમે તો સુમધ્યમા-રસાત્મિકા-છો. માટે ત્યાં સુધી દેહાધ્યાસ છે ત્યાં સુધી તમારે સર્વથા જ મજમાં પાછા જવું જોઈએ.

ભગવાન ગોપીજનોને વનમાં જ રહેવાનો ઉપદેશ કરે છે એ પણ સ્વીકારીએ તો ઘોરપદમાં ન નો પ્રવેશ માનવો (અર્થાત્ અગ્રોરૂપા અને ઘોરસ્તત્ત્વનિષેવિતા એમ વાંચવું) અને ન પ્રતિયાત-તમે મજમાં પાછાં જશો નહિ-એ પ્રમાણે અનવય કરવો. (આ પ્રલોક તામસરાજસી ગોપીજનોને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે.) ૧૯

અમે તો અભિસારિકાઓ જ છીએ અને તમારે માટે જ અમે અહીં આવેલાં છીએ, માટે અમને મજમાં પાછાં કેમ મોકલો છો? આ પ્રમાણે ગોપીજનોના ઉત્તરની શંકા કરીને ભગવાન માતર એ પ્રલોકમાં જવાબ આપે છે:—

તમારાં માતાઓ, પિતાઓ, પુત્રો બાધાઓ અને પતિઓ તમને

નહિ દેખે અને તમારી શોધ કરશે; માટે તમે સર્ગાઓને ધાસ આપો નહિ. ૨૦

તમારી માતાઓ તમારું નિયમન કરે છે, પરંતુ તેઓ અહીં આવ્યાં નથી. તેથી તેઓ તમારી શોધ પણ કરશે. માટે તમે તેમને ભય-ગ્રાસ-આપો નહિ. ગોપીજનો કદાચિત્ એમ કહે કે 'તેઓ (અમારી

અવસ્થાસાં સાધ્વસં ભયં મા કૃતુમ્, મા હુત । ન ચ વચન્યં તા અપિ તથા સ્ત્રીત્વાદ્વા નાગમિ-
પ્યન્તીતિ તત્રાહ પિતર ઇતિ । તેષાં કુલે કલકુલાદૃયા તે સમાગમિપ્યન્ત્યેવ । તર્હિ દૈઃ સહ ગન્તવ્યમિતિ
ચેત્, તત્રાહ વિચિન્વન્તિ હ્યપદ્યન્ત ઇતિ । મોકુલાભિર્ગતાનાં કૃણ્ણસ્થાનાગમને મખ્યે બદ્ધો માર્ગઃ
સ્ફુટિતાઃ સન્તિ તત્ર મગયન્માયા તિષ્ઠતિ, યથા ન કોઽપિ મગયત્સમીપં ગચ્છતિ, અતો માર્ગાન્તરેણૈવ
ગતાઃ અપદ્યન્તઃ સન્તઃ વિચિન્વન્ત્યેવ । અનેન સ્થિતૌ શુદ્ધાભાવોપ્યુક્તઃ । વન્ધુભ્યઃ સાધ્વસમિતિ
ય । તસ્માત્ સર્વા નાગતા ઇતિ નાગન્તવ્યમ્ । કુલે ચ કલકુલો ભવિષ્યતીતિ ચ । ‘નનુ તેઽપિ સ્ત્રીસ-
માવં જાનન્તીતિ નાગમિપ્યન્તીતિ ચેદ્ મગયદર્થં વા સમાગવા ઇતિ, તત્રાહ પુત્રા ઇતિ । પુત્રાપાં
સર્વથા રક્ષક્ત્વં મહતી લજ્જેતિ તેષુ દયયા મયામાવાયં ગન્તવ્યમ્ । નનુ તે ચાલકા ઇતિ ચેત્ તત્રાહ
ભ્રાતર ઇતિ । તે હિ સમર્થા અન્વેષણે લજ્જાવન્તથ, અતો લજ્જયા અટ્ટવા કદાચિત્ શરીરમપિ લજ્જેયુઃ ।
અતો માતૃશ્લેષાદ્રન્તવ્યમ્ । નનુ તે અપકીર્તિભયાદન્વેષણે ન ગમિષ્યન્તિ વરુણાલ્લે વરુણ્યો વયમિતિ ચેત્,
તત્રાહ ચઃ પતય ઇતિ । તેષાં મોગાપેક્ષાપ્યસ્તિ, તેષામેવ ચાવં રસઃ, અતઃ પરત્વં નાન્યસ્મૈ દેયમ્ । મોગસ્ય
વતોઽપિ સિદ્ધિઃ । સર્વં પવાપદ્યન્તઃ ગૃહે અટ્ટવા અવશ્યં વિચિન્વન્તિ । તતો મહુકાલમટ્ટવા નાશ-

માતાઓ) અમારી માફક આપની સુરસીના નાદથી મોહિત થયેલાં છે અને તેથી કદાચ અહીં આવશે
તો પણ કોઈ જાતનો તે આધ કરશે નહીં; અથવા તો અમારી માતાઓ સ્ત્રીઓ હોવાથી સત્રીએ વનમાં
આવશે નહીં, તેથી તે અમને પ્રતિબંધ કરશે નહીં.’ આના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે કે પિતરાઃ. (તમે
અહીં આવ્યાં છો તેથી) પોતાના કુળ ઉપર કલંક આવે એ ભયથી તમારા પિતાઓ અહીં (તમારી શોધને
માટે) જરૂરથી આવશે જ. ગોપીજનોને કહાચિત્ એમ કહે કે ‘ત્યારે તો અમે અમારા પિતાઓની સાથે જ
જઈશું’; તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે કે વિચિન્વન્તિ હ્યપદ્યન્તઃ—તમને દેખશે નહિ અને તમારી
તેઓ શોધ કરશે. ગોકુલથી નીકળીને કૃષ્ણ ભગવાનના સ્થાનમાં—વૃન્દાવનમાં—જતાં વચમાં અનેક
માર્ગો ચોખ્ખા દેખાય છે. ત્યાં ભગવાનની યોગમાયા ઉભી રહે છે, જેથી કોઈ પણ ભગવાનની પાસે જાય
નહિ, તેથી તમારા પિતાઓ જીને જ માર્ગ ચઢી જશે અને તેથી તમને દેખશે નહિ અને તમારી શોધ
ક્યાં જ કરશે. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું કે તમે તમારા પિતાઓની રાહ એકદમ અહીં
રહેવાનો જે વિચાર કરો છો તે અસંભવિત જ છે. વળી તમે ગંધુઓને સ્પર્શ ઉપરા કરો નહિ, તેથી બધાં
ગોપીજનો અહીં આવ્યાં નથી માટે તમારે અહીં ન આવવું, અને તમારા કુળમાં કલંક આવે તેથી પણ
તમારે અહીં આવવું એકદમ નહિ. ગોપીજનોને કદાચ એમ કહે કે ‘અમારા પિતાઓ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ
જાણે છે તેથી તેઓ અહીં આવશે નહિ, અથવા તો અમે બધાં ભગવાનને માટે આવ્યાં છીએ
(એમ ધારીને અમારા પિતાઓ અહીં નહિ આવે)’, તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે કે પુત્રાઃ પુત્રો
સર્વથા માતાઓનું રક્ષણ કરે છે અને તેમને માતાઓના નિમિત્તે ઘણી લાજ આવે છે તેથી તે પુત્રોના
ઉપર દયા કરીને તેમને લય ન થાય એટલા સારું તમે પાછાં પેર જાવ. ગોપીજનોને કદાચ એમ કહે કે
‘અમારા તે પુત્રો બાલક છે’, તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે કે સ્મરતાઃ—તમારા બાળકો તમારી
શોધ કરી શકે એવા છે અને લાજબાળ પણ છે, તેથી ત્યારે તેઓ તમને નહિ ભુલે ત્યારે લાજથી
કદાચ શરીરનો પણ ત્યાગ કરે; તેથી બાળકોના એકદમ હીષે (પણ) તમારે પેર પાછાં જવું એકદમ
કદાચ ગોપીજનોને એમ કહે કે ‘અમારા બાળકો અપકીર્તિના ભયને હીષે અમારી શોધ કરવા માટે
બહાર જશે નહિ; વળી તેઓ ભુખા છે, અમે પણ ભુખા છીએ.’ આના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે
કે યા પતયાઃ—તમારા પતિઓને તમારી સાથે લોગ કરવાની અપેક્ષા પણ હોય છે, આ સંયોગરસનો
અધિષ્ઠાર તમારા પતિઓનો જ છે, માટે ધીજનોનું ધન અમ્યને આપવું એકદમ નહિ. (અર્થાત્ તમે
તમારા પતિઓનું ધન છો, તેથી તે ધન મારા જેવા ઇતર માણસને તમારે આપવું એકદમ નહિ.) તમારે

શઙ્ખ્યા અપહરણશઙ્ખ્યા ચ ભયં પ્રાપ્સ્યન્તિ । ન ચ વક્તવ્યં કિમસ્માકં તૈઃ । તત્રાંદ્ર વન્ધુસાધ્યસંમિતિ ।
તે હિ વાન્ધવાઃ, તૈઃ સહૈવ સ્થાતવ્યમ્ । ઈતો વલયદ્વાધકસ્ય વિદ્યમાન્ત્વાત્ વ્યાધિંત્ય ગન્તવ્યમિતિ ॥૧૯॥

એવમુકે પરિતો વિલોક્યન્તીરાદં દૃષ્ટં વનંમિતિ ।

દૃષ્ટં વનં કુંસુમિતં રાકેશકંરરશ્ચિતમ્ ।

યમુંનાનિલેલીલૈજત્તરુપદ્મવમ્પિઙ્ગતમ્ ॥ ૨૧ ॥

एषा हि राजसराजसी, अग्रिमा राजसतामसी । यदि वनदर्शनार्थमागतं तदा दृष्टमेव वनम्,
अतः प्रतीयतेति । अर्थात् सर्वदा दृष्टमेवैतद्वनं नात्र भयमिति ज्ञापितम् । गृहे च न गन्तव्यमिति ।
यदि गृहगमनापेक्षा तदैव गन्तव्यमिति वचनात् । तच्च वनं कंसुमिति वर्णयति यथा ताताम-
न्यासंकिर्भवति । इदानीं पुष्पाण्येव जातानि न फलानीति वा । कुसुमिणे वने रतिः कर्तव्येतिभावः ।

લોગની અપેક્ષા હશે તો તમારા પતિઓ દ્વારા પણ તે મળશે. તમારાં માતાઓ, પિતાઓ, પુત્રો વગેરે
જાણે છે સગાંઓ તમને ઘરમાં નહિ જુએ એટલે જરૂર તેઓ તમારી શોધ કરશે. પછી ઘણા સમય સુધી
તમને જ્યારે તેઓ નહિ જુએ ત્યારે તેઓ એમ ધારશે કે ગોપીઓનો નાશ થયો છે અથવા તો તેમને
કોઈ ઉપાદ્રીને લઈ ગયું છે, અને તેને પરિણામે તેઓ ભયભીત થશે. ગોપીઓનો કદાચ એમ કહે કે
'અમારાં સગાંઓ ભયભીત થાય તેમાં અમારે શું?' તો ભગવાન કહે છે કે, તમારે એમ કહેવું ચોક્કસ
નથી. ભગવાન કહે છે કે વન્ધુસાધ્યસંમ્. તમારાં માતા પિતા વગેરે તમારાં આન્ધવો છે, અને તેથી
તમારે તેમની સાથે જ રહેવું જોઈએ. માટે આ પ્રમાણે તમે અહીં રહો તેમાં બળવાન બાધક તરનો
છે એટલે તમારે પાછાં વળીને ઘેર જવું જોઈએ. (આ શ્લોક તામસતામસી ગોપીઓનો ઉદ્દેશીને
કહેવામાં આવ્યો છે.) ૨૦

આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાને ગોપીઓનો કહ્યું ત્યારે ગોપીઓનો ધનમાં આદે બાલુ ભેવા કાઢ્યાં.
ભગવાને તેમને કહ્યું કે હું વનમ્—

શ્રીયમુનાજ્ઞના પવનની ધીમી લહેરીથી હાસતાં ઝાડોનાં પાંદડાંથી

શોભતું અને અન્દ્રના કિરણોથી રંગાગ્રિયું પુષ્પોવાળું આ વન તો

તમે જોયું. ૨૧

(આ શ્લોક જેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે) તે ગોપીઓને રાજસરાજસી છે. અગળનો
શ્લોક જેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે તે રાજસતામસી છે (અને પછીના શ્લોકમાં રાજસસાત્ત્વિક
ગોપીઓની વાત છે). જે વન ભેવાને માટે તમે અહીં આવ્યાં છો તો તો તમે વન જોઈ નાખ્યું જ છે,
માટે તમે હવે ઘેર પાછાં જાવ. અર્થાત્ આ વન સર્વદા દૃષ્ટ જ છે, અહીં ભય નથી એમ ભગવાને
ગોપીઓનો જણાવ્યું. તાત્પર્ય કે તમારે ઘેર પાછા જવું નહિ. જે તમારે ઘેર પાછા જવાની અપેક્ષા
હોય તો જ તમારે જવું એમ શાસ્ત્રનું વચન છે. (શાસ્ત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સંસારના બધા
પદાર્થો લાગ કરીને તો કોઈ વનમાં પ્રવેશ કરે અને ફરીથી તે તેને સંસારની અપેક્ષા રહે તો જ તેણે
પ્રત્યક્ષિત કરીને ઘરમાં પ્રવેશ કરવો. ગોપીઓનો તો ઘેર જવાની અપેક્ષા જ નથી એટલે તેમને
ઘેર પાછાં જવાનું રહેતું નથી.) આ વન પુષ્પોવાળું છે એમ ભગવાન વનનું વર્ણન કરે છે જેથી તે
ગોપીઓની ભગવાનમાં આશ્ચિત વધે. અથવા બીજે અર્થે એવો પણ કાચ કે હમણાં તો પુષ્પો જ
થયાં છે, ફળ થયાં નથી. (આ બીજા અર્થે પ્રમાણે ભગવાન એમ કહેવા માગે છે કે હમણાં તો પુષ્પોરૂપી
ઉત્તીપન પ્રાપ્ત થઈ તૈયાર થઈ, માટે દશ્યેન પણ ધર્યું—જે રીતે રમણની પહેલાં જે સામગ્રી ભેટાં તે
સર્વ સિદ્ધ થઈ. ફળ તો રમણ ધાય ત્યારે મળશે માટે રમણરૂપી ફળને માટે, જે ગોપીઓ, તમારે
અહીં જ રિયતિ કરવી.) પુષ્પવાળા વનમાં રમણ કરવું એવો ભાવ છે. સર્વદા મોડું અને પ્રેમણ.

સર્વત્ર મોહઃ પ્રેરણં વાલુસ્તૂતમ્ । નિઘ્ન, રાકેશસ ચન્દ્રમસઃ કરૈઃ રક્ષિતમ્ । ડદીપતા ઇતે । વનં તામસમ્, પુષ્પાણિ રાજસાનિ, ચન્દ્રકિરણાઃ સાત્ત્વિકા इति । અર્ચં રાકેશ इति પૂર્ણચન્દ્રઃ । અવઃ પૂર્ણસ્તે સ્વાત્ત્વ્યમ્ । પર્વાદિચુંદૌ તુ ગન્તવ્યમિતિ । વાયુમપિ સત્રલં વર્ણયતિ યમુનેતિ । યમુનાસમ્બન્ધિગ્નિલેન લીલયા યે દ્વલન્તઃ કમ્પમાતાસ્તરુપલ્લવાસૈર્મંષિડતમિતિ । ઝલસમ્બન્ધાત્ લીલવા પલનાત્ વરુણાં સુગન્ધાનાં સમ્બન્ધાત્ ત્રિગુણો વાયુરુકો વર્ણનાવાં રસોદ્ગોષકો ચોપયુજ્યતે ॥ ૨૧ ॥

एवं वनं वर्णयित्वा अन्धासक्तिमुत्साहं ततो गन्तव्यमित्याह तद्यातेति ।

तद्यात मा चिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन् सतीः ।

क्रन्दन्ति वत्सा बालाश्च तान्पाप्ययત दुह्यत ॥ ૨૨ ॥

તત્તત્સાદ્નં દષ્ટમિતિ કાર્યલ્પ સિદ્ધત્વાદ્યાત । ઇત્યાદૃશં વનમિતિ મા યાતેતલ્પિ ધ્વનિઃ । ચિરં મા વિલમ્બો ન કર્તવ્યઃ, ચિરં મા યાતેતિ ચ । ન હિ કલ્પિત્ત્વગન્તં વિદ્યાય ગોષ્ટં ગચ્છતિ । કિઙ્ગ, ગોષ્ટં યાત । ઇત્ય ગત્વાં શુશ્રૂષણમપિ ભવતિ । કિઙ્ગ, તત્ર ગત્વાનાં ધર્મઃ સિધ્ધતીત્યાહ શુશ્રૂષધ્વમિતિ । પતિસેવા સ્ત્રીણાં ધર્મઃ, વત્રાપિ ભવતઃ સતીઃ સત્ત્વઃ । પતિવિદોષણં વા । પૂર્વજન્મનિ તાઃ પતિવ્રતાઃ

અતુસ્તૂત છે. અર્થાત્ પોતાના અને વનના ઐન્દર્યમાં મોહ કરીને ગોપીજનોને વનમાં સ્થિતિ કરવાતુ કહેલું, અને ઉપર ઉપરથી ઘેર પાછા મોકલવાનું કહેલું એવા બન્ને અર્થો નીકળે છે એમ ભર્વત્ર સમજવું. વળી રાકેશ એટલે અન્દ્રમાના કિરણોથી રંજીત—રંગાએલું—તે વન છે. અન્દ્રનાં આ કિરણો ઉદીપક છે. વન તામસ છે, પુષ્પો મજ્જસ છે અને ચન્દ્રનાં કિરણો સાત્ત્વિક છે. આ રાકેશ છે એટલે પૂર્ણ ચન્દ્ર છે. માટે આ પ્રકારે સર્વ ભાવ પૂર્ણ હોવાથી તમારે અહીં જ રહેલું; પણ જો તમાને એમ લાગતું હોય કે આ પૂર્ણમાનો ચન્દ્ર છે એટલે પર્વનો દિવસ છે અને તેથી રમણ આગે નિષિદ્ધ છે, તો તો યહી તમારે ઘેર પાછા જ આવ્યા જવું. ભગવાન્ વનના વાયુનું પણ યમુના ઇલાદિએ વર્ણન કરે છે યમુના-જના સંબંધવાળા પવનથી પીમે પીમે હાલતાં જે વૃક્ષનાં પાંદડાં તેનાથી શોભતું વન યમુનાજના જગના સંબંધથી, પીમે પીમે હાલવાથી અને વૃક્ષોની સુગન્ધના સંબંધથી ત્રણ પ્રકારના—શીત, મન્દ અને સુગંધિ—વાયુનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વર્ણનમાં અને રસોદ્ગોષક અન્ધને લાવવામાં આ ત્રણ પ્રકારના પવનનો ઉપયોગ થાય છે. તાર્પર્ય એ કે આવો સુંદર વાયુ જેમા છે તેનું વન તમે જોયુ, હવે તમે ઘેર જાવ એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં પવનનો ઉપયોગ છે. વળી અહીં આવી રસોદ્ગોષક સામગ્રી છે તેથી અહીં રહેશો તો રસ મળશે એવો અર્થ દર્શાવવાને માટે પણ પવનનો ઉપયોગ છે. ૨૧

આ પ્રમાણે વનનું વર્ણન કરીને, ભગવાનમાં અધિક આસક્તિ ઉત્પત્ત કરીને ભગવાન્ ત્યાગ એ પ્રલોકમાં શ્રીગોપીજનોને કહે છે કે તમે અહીંથી આવ્યાં જાવઃ—

માટે હવે, હે સતી સ્ત્રીયો ! તમે વિલંબ કર્યા વિના મજ્જમાં પાછાં

આવ્યાં જાવ, અને તમારા પતિઓની સેવા કરો; રદન કરતાં વાછરડાં અને

બાલકોને તમે ધવણવો અને ગાયોને કુહો. ૨૨

તત્-તેથી, વન જોયું એટલે તમારું કાર્ય નિદ્ધ થયું તેથી—તમે, હે ગોપીજનો, પાછાં આવ્યાં જાવ. તત્-આ પ્રકારનું-વન છે એટલે તમે ઘેર પાછાં જશો નહિ એવો પણ ધ્વનિ છે. ચિરં મા-તમારે વિલંબ કરવો જોઈએ નહિ. ચિરં મા યાત-લંબા કાળ સુધી તમારે જવું નહિ, અર્થાત્ લંબા કાળ સુધી તમે અહીં જ રહો-એવો પણ ધ્વનિ છે. ખરેખર, ભગવાનને છોડીને કોઈ મજ્જમાં જવું નથી. વળી, તમે મજ્જમાં જાવ, મજ્જમાં ગાયોની સેવા પણ થાય છે, મજ્જમાં બનાસઓનો બીને ધર્મ પણ નિદ્ધ થાય છે એમ ભગવાન્ પુષ્પાવ્યમ્ એ પદ વડે કહે છે. પતિની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. તેમાં પણ તમે બધાં તો સતી સ્ત્રીઓ છો. અથવા તો સતીઃ એ પદ પતિના વિશેષજી તરીકે લેયું. અર્થાત્ સતીઃ

સ્ત્રિયઃ સ્થિતાઃ, પુરુષભાવનયા પુરુષા જાતાઃ, ભવન્તશ્ચ પુરુષાઃ વિપરીતા જાતા इति, અર્થેઽપિ
 વૈપરીત્યં પ્રવિષ્યતીતિ વિચાર્ય ગન્તવ્યમિતિ ભાવઃ । ધર્મસત્ત્વ, રસસ્ત્વત્રૈવેતિ । પત્નીનિતિયદ્રુવચનાન્
 ધર્માભાવશ્ચ । યા ભવતીનાં મત્યે પતિવ્રતાઃ તા યા ગચ્છન્તિયતિ । સર્વાસામેધાતયાત્વે ન ગન્તવ્યમે-
 વેતિ । ન હિ પતિવ્રતાઃ સમાધાન્તિ લૌકિકધર્મપરાયણાઃ । અતો મળવદ્વાક્યં રસાલદ્વાત્ તદ્ભાવમેવ
 સૂચયતિ । કિંચ, ઘટ્સાશ્ચયૈષ વદ્ધાઃ, લાલાશ્ચ શુષિતાઃ, તે ક્રન્દન્તિ । અતસ્તેષાં રોદનનિવૃત્તયર્થ
 તાન્ પાયયત સ્તનમ્, દુહ્યન્ત ચ ગાઃ । પરાર્થં ચ ભવતીનાં જીવનં ન સ્વાર્થમ્ । અતો દુઃસ્થિતાનાં
 સ્થાને સુઘ્રાકાઢ્ઠિર્મિત્તં ગન્તવ્યમિતિ ॥ ૨૨ ॥

પદ્યમુક્તે યાઃ સ્તિન્ધદ્દૃષ્યો જાતાઃ, તાઃ પ્રસાદ્ અથ વેતિ ।

અથ વા મદભિસ્તેહાઢ્ઢવલ્યો યચ્ચિતાશયાઃ ।

આગતા દ્યુપપન્નં તત્ પ્રીયન્તે મમ જન્તવઃ ॥ ૨૩ ॥

મયા દુર્યૈવૈતે પક્ષાઃ કલ્પિતાઃ, વસ્તુવસ્તુ માં દ્રુદુમેવાગતાઃ । એદાન્ સિદ્ધાન્તોઽયં
 પૂર્વપક્ષાર્થમનૂયતે । નિરુક્તો ભાવો ગુણાત્મકો દોષાત્મકો યા ન ફલં પ્રયચ્છતિ, લૌકિકો ભવતિ,

પત્નીન્ એ પ્રમાણે અન્યથ કરવો. ગોપીજનોના પતિઓ પૂર્વજન્મમાં સતી-પતિવ્રતા-સ્ત્રીઓ હતા, અને
 પુરુષની લાવનાને લીધે આ જન્મમાં પુરુષ તરીકે જન્મ્યા છે. હે ગોપીજનો ! તમે પણ પૂર્વજન્મમાં
 પુરુષો હતા અને આ જન્મમાં તમે સ્ત્રીઓ તરીકે જન્મ્યાં છો; આગળ ઉપર પણ તમે જન્મારે ઘેર પાછાં
 જશો ત્યારે સ્ત્રીલાવનાને લીધે તે ગોપલોકો પણ સ્ત્રીઓ થઈ જશે અને તે પ્રકારે વિપરીતતા થશે. આ
 બધાનો નિશ્ચાર કરીને તમારે જવું એ પ્રકારનું તાત્પર્ય છે. જન્મમાં જવાથી તમને ધર્મ સિદ્ધ થશે,
 પરંતુ રસની સિદ્ધિ તો અઢી જ થશે. પત્નીન્ એ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે
 અને તેમાંથી એવો અર્થ નીકળે છે કે વાસ્તવિક રીતે જન્મમાં જઈને પતિઓની સેવા કરવામાં ધર્મ રહેલો
 નથી. તમારામાં જે પતિવ્રતા-ધર્મશીલ-સ્ત્રીઓ છે તે જ ઘેર પાછાં છે જાય. પણ અધ્યાંય ગોપીજનો
 જે તે પ્રકારનાં-ધર્મશીલ-ન હોય તો તેમણે ઘેર પાછાં જવું જ નહિ. લૌકિકધર્મ-પતિસેવા-ની અંદર
 ખરાયણ રહેતી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પતિનો ત્યાગ કરીને વનમાં આવતી નથી, તેથી ભગવાનનાં આ વાક્યો
 રસાલ હોવાથી એમ મૂલ્યે છે કે આ ગોપીજનોની આસક્તિ પોતાના લૌકિક પતિઓમાં નથી. વળી
 વત્સો-નાહરણ-હોતી વખતે બાંધેલાં જ છે; બાળકો પણ બૂધ્યાં છે, તેથી તેઓ રહે છે. માટે તે
 બાંધાને રક્ષતાંબધ કરવાને માટે તેમને સ્તનપાન કરાવો, અને આયોને દુહો. તમારું જીવન બીજાઓને
 માટે છે; પોતાને માટે નથી. તેથી સુખની ઇચ્છા રાખનારાઓએ દુઃખી લોકોના સ્થાનમાં જવું નહિ.
 (આ શ્લોક રાજસતામશીને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલો છે.) ૨૨

આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાન્ બોલ્યા ત્યારે જે રાજસતાત્વિક ગોપીજનો એદાજ દૃષ્ટિવાળાં થયાં
 તેમને ઉદ્દેશીને ભગવાન્ જપ્ત યા ઇત્યાદિ બોલ્યાઃ—

અથવા તો મારામાં તમારો ઘણો સેહ હોવાને લીધે તમારું અન્તઃ-

કરણ મારામાં ચોટીલું છે, અને તેથી તમે અહીં આવ્યાં છો તે યોગ્ય છે,

કારણ કે બધાં પ્રાણીઓ મારા ઉપર પ્રેમ રાખે છે. ૨૩

પહેલાંના શ્લોકોમાં જણાવેલા નિકરૂપો મેં નકામા કહ્યા, કારણ કે વાસ્તવિક રીતે તો તમે એકને
 લીધે મારાં દર્શન કરવાને માટે જ અહીં આવેલાં છો. એકને લીધે ભગવાનનાં દર્શન કરવા જવું એ ખરી રીતે
 તો સિદ્ધાન્ત જ છે, છતાં તેનો પૂર્વપક્ષ કરવાને માટે અહીં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. શુભરૂપ અથવા
 રોષરૂપ ભાવનું વર્ણન કરવામાં આવે તો તેનું દ્વંદ્વ મળતું નથી, કારણ કે વર્ણન કરવાથી તે ભાવ લૌકિકધર્મ.

અતઃ અનૂયતે । મયિ ચોડ્યમભિતઃ સ્નેહઃ સર્વમાત્રેણ તેન કૃત્વા યન્નિતઃ આશયો યાસાં તાદૃશ્યશ્ચે-
ન્નૂપલ્ય રહ્યાગતાત્તદુપપન્નમેવ । તર્હિ કો વિલમ્બ્ય રિતિ ચેત્ ક્વદાઃ પ્રીયન્તે મમ જન્તવ રિતિ । મમ
સમ્યન્ધિતઃ સર્વ એવ જન્તવઃ સ્વયમેવ પ્રીતા ભવન્તિ । ન તુ મયા કિન્નિત્કર્તવ્યમ્ । ક્લેહ એવ મયિ
ન તુ કૃતિરિતિ । તતઃ સાધારણમિમમર્થ જ્ઞાત્વા પ્રતિયાત । સ્થિતિપક્ષે તુ સ્પષ્ટ એવાર્થઃ । તદ્યાત મેતિ
ફલિધ્વતિ । ન હિ ક્લેહાદાગતઃ પ્રેયમાણોઽપિ ગચ્છતિ । યન્નિતો વશીકૃતઃ । અન્તઃકરણે અન્યાયીને
જાતે ન કિન્નિદવશિષ્યતે । નિષ્કપટા ચ પ્રીતિઃ કર્તવ્યેત્વુભયત્ર ભાવઃ ॥ ૨૩ ॥

મર્તુઃ શુશ્રૂષણં સ્ત્રીણાં પત્રો ધર્મો હમાયયા ।

તદ્દન્ધૂનાં ચ કલ્યાણ્યઃ પ્રજાનાં પ્વાનુપોષણમ્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ રાજસીર્નિરૂપ્ય સાત્વિકીર્નિરૂપયતિ । સત્ત્વયુક્તા નિરૂપયન્તે । તતો રજોયુક્તાઃ । સ્ત્રીણાં
શુશ્રૂષો ધર્મઃ મર્તુશુશ્રૂષણમિત્યાહ મર્તુરિતિ । સ્વમાવતો જીવાનાં ભગવાનેવ મર્તા તવાપિ સ્ત્રીણાં

જાત છે, માટે તમારા ક્લેહમૂલક આગમનનો પૂર્વપક્ષ કરવાને માટે અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.
(ક્લેહથી સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કરીને ભગવાનની પાસે આવવાનો ભાવ શુશ્રૂષ અને હોષરૂપ હોઈ
શકે છેઃ જ્યારે ભગવાન ભગવાન તરીકે ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે એવો ભક્તનો ભાવ હોય ત્યારે તે ભાવ
શુશ્રૂષ થાય છે, અને જ્યારે ભગવાન અર તરીકે ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે એવો ભક્તનો ભાવ હોય
ત્યારે તે ભાવ હોષરૂપ થાય છે. આ બન્ને ય જાવો ભગવદ્દામકે રૂણ આપતાં નથી. આ બન્નેય
પ્રકારના ભાવો લક્ષ્મીમાં રાખીને ક્લેહમૂલક સર્વત્યાગપૂર્વક ભગવાનની પાસેના આગમનનો પૂર્વપક્ષ
કરવાને માટે અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.)

મારામાં જે આ પૂર્ણ સર્વભાવથી ક્લેહ છે તેથી અન્તઃકરણ વંધાઈ ગયું છે જેમનું, એવાં જે તમે
હો અને અહીં આવ્યાં હો તો તો તે ચોચ ન છે.

પછી તમે વિદ્યમ્બ શા માટે કરો છો એમ જો ગોપીજન કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે પ્રીયન્તે
મમ જન્તવઃ. મારા સખ-મિત્રાણા અથા ય પ્રાણીઓ પોતાની મેળે જ—મારામાં પ્રીતિ રાખવાથી જ—
અસન્ન થાય છે, મારે કાંઈ પણ કરવાનું રહેતું નથી. (હું ભાવસ્વરૂપ છું તેથી) મારામાં ક્લેહ જ હોઈ
શકે—હું ક્લેહવાળા ભક્તો તરફ ક્લેહ જ રાખી શકું—કૃતિ નહિ, (કારણ કે નમન વગેરે ક્રિયા એ
હવનો ધર્મ છે, ભગવાનનો નહિ). તેથી આ અથા ય ભક્તોનાં સામાન્ય નિયમને જાણી તમે ઘેર પાછાં
આવ્યાં જાવ. તમે અહીં જ રહો એમ અર્થ લઈએ તો રક્ષોકનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે, અને તેથી તેમાં
ચાત મા—તમે જાવ નહિ—એ પ્રમાણે અન્વય થશે. જે ક્લેહથી આવેલો છે તેને પ્રેરવામાં—કહેવામાં—
આવે તો પણ તે પાછો ઘેર જતો નથી, કારણ કે તે યન્નિત એટલે વશ થયેલો છે. જ્યારે અન્તઃકરણ
ભગવાનને અધીન થઈ જાય છે ત્યારે કાંઈ પણ ખાટી રહેતું નથી. નિષ્કપટ પ્રીતિ કરવી એમ બન્નેય
પક્ષમાં—રહેવાના અને ઘેર પાછા જવાના પક્ષમાં—ભાવ છે. (આ રક્ષોકે રાજસસાત્વિકને ઉદેશીને
કહેલો છે.) ૨૩

હે કલ્યાણી સ્ત્રીઓ, નિષ્કપટતાથી પતિની અને તેમના સંબંધીઓની

સેવા કરવી અને પ્રભતું પોષણ કરવું એ સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે. ૨૪

આ પ્રમાણે રાજસી ગોપીજનોને ઉદેશીને ભગવાને કહ્યુંઃ હવે સાત્વિક ગોપીજનોને ઉદેશીને
ભગવાન કહે છે. આ રક્ષોકમાં સત્ત્વશુશ્રૂષાણી સાત્વિક ગોપીજનોને—અર્થાત્ સાત્વિકસાત્વિક
ગોપીજનોને—ઉદેશીને કહેવામાં આવ્યું છે. પછીથી સાત્વિકરાજસને ઉદેશીને (અને ત્યાર પછી
સાત્વિકતામસને ઉદેશીને કહેવામાં આવ્યું છે.) સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ પતિની સેવા છે એમ ભગવાન
મર્તુઃ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહે છે. સ્વાભાવિક રીતે અથા ય હવનો ભગવાન જ પતિ છે; તેમાં પણ જે

સ્ત્રીશરીરં પ્રાપ્તાનાં વ્યભિચારાભાવાય ભગવાનેવ સેવ્યઃ । લૌકિકે તુ પરિપ્રહાત્ મરુત્વેનાભિમતઃ સેવ્યઃ ।
સ एव परो धर्मः । तत्राप्यमायया । कापट्ये तु न सेवायां फलम् । अन्ये सर्वे धर्मा अवराः ।
तद्वन्धूनां श्वशुरादीनाम् । कल्याण्य इतिसम्बोधनात् भवतीनां सर्वेऽपि सन्तीति ज्ञापितम् ।
प्रजानां च पुत्रादीनामनुषોषणं अत्रादिदानेन सत्तादिदानेन च । पित्रादिभिः पोष्यमाणानां सतोऽपि
पोषणं वा ॥ २४ ॥

તથાપિ સ પતિઃ સનીચીનો ન ભવતીતિ ચેન્ન તત્રાહ દુઃશીલ इति ।

दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा ।

पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेऽसुभिरपातकी ॥ २५ ॥

‘દુષ્ટં, શીલં ચસ્ય । શૂતાદિદુર્વ્યસનવાન્ । દુર્ભગો પરિદ્રઃ । વૃદ્ધઃ ઇન્દ્રિયવિકલઃ । જડો
મૂર્ચ્ઘઃ । રોગી મહારોગપ્રસ્રઃ । અધનો વા । અધનોઽપિ માન્યવાંચ્છેત્ તદા સંભાવનવા સ્ત્રીભિર્ન
લગ્નયતે । एवं पद्धोपयुक्तोऽपि स्त्रीभिरनन्यगतिकाभिः पतिर्न हातव्यः । स्पष्ट एव विरोधः । पद्गुणो
भगवान्, पद्धोपः स इति । पातकी तु हातव्य एव । ‘भजेदपतिवै पति’मितिवाक्यात् । किञ्च, तत्रापि
लोकेऽसुभिः । येपामिह लोके परलोके च कीर्त्याद्यपेक्षा तैर्न हातव्य एव, अन्यथा अपकीर्तिर्भवेत् ॥ २५ ॥

સ્ત્રીઓ છે—જેમને સ્ત્રી શરીર પ્રાપ્ત થયેલું છે—તેમણે તો બિચાર ન થાય તેટલા સાડા ભગવાનની
જ સેવા કરવી જોઈએ. લોકમાં તો જેની સાથે વિવાહ થયો છે તેની પતિ તરીકે સેવા કરવી જોઈએ.
તે જ સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે. વળી આ પતિસેવા પણ નિષ્કપટતાથી કરવી જોઈએ. કપટ રાષ્ટ્રીને
પતિસેવા કરવામાં આવે તો તેનું ફળ મળતું નથી. પતિસેવાથી બીજા બધા ધર્મો હલકા છે. તદ્વન્ધૂનામ્
જોટલે પતિનાં સગાંઓની—સસરા વગેરેની—સેવા કરવી જોઈએ. ‘હે કલ્યાણીઓ’ જે પ્રમાણે
ગોપીજનોને સંબોધન કરવાથી ભગવાને જણાવ્યું કે તમારે બધાં સગાં પણ છે. પ્રભાનું—પુત્ર વગેરેનું—
અનુષોધણ અત્ર વગેરે આપીને અને સ્તનપાન કરાવીને તમારે કરવું જોઈએ. અથવા તો પિતા વગેરે
જે પ્રભાનું પોષણ કરે છે તે પ્રભાનું પોષણ માતાઓએ પણ કરવું જોઈએ એમ પણ અર્થ થઈ શકે. ૨૪.

પતિસેવા જે સ્ત્રીઓનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ આપ (=ભગવાન) કહે છે તો પણ અમારો પતિ
મારો નથી એમ ને ગોપીજન કહે તો ભગવાન દુઃશીલઃ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં ઉત્તર આપે છે—

पति दुष्ट, लाज्यहीन, वृद्ध, जड, रोगी, निर्धन, अने तेवो होय
तोपण, जे ते पातकी न होय तो, आ लोक અને परलोकनी धृष्ट्या
राजनारी स्त्रीઓએ તેનો લાગ કરવો જોઈએ નહિ. ૨૫

દુઃશીલ જોટલે દુષ્ટ છે શીલ જેનું—અર્થાત્ વ્રત વગેરે દુર્વ્યસનવાળો, દુર્ભગ જોટલે પરિદ્ર, વૃદ્ધ
જોટલે ઇન્દ્રિયવિકલ, જડ જોટલે મૂર્ખ, રોગી જોટલે મહારોગવાળો, અથવા અધન જોટલે ગરીબ. પતિ
ગરીબ હોય તો પણ જે તે ભ્રમણવાળો હોય તો બલિષ્ઠમાં તેના તરફની આશા રાષ્ટ્રીને સ્ત્રીઓ તેનો ત્યાગ
કરતી નથી. આ પ્રમાણે ચોતાનો પતિ છ દોષવાળો હોય તો પણ સ્ત્રીઓએ, બીજા રસ્તો ન હોવાથી, તેનો
ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. લૌકિક પતિ અને અલૌકિક પતિ—ભગવાન—વચ્ચે સ્પષ્ટ વિરોધ છે, કારણ કે
ભગવાનમાં એશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી, યશ, જ્ઞાન અને દેશમ્ય એ છ ગુણો રહેલા છે, બ્યારે લૌકિક પતિમાં
દુઃશીલ વગેરે છ દોષો રહેલા છે. પણ જે પતિ પાતકી હોય તો સ્ત્રીએ તેનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ,
કારણ કે ‘અપતિત પતિનું સ્ત્રીએ ભજન કરવું’ (ભાગ. ૭-૧૧-૨૮) એ પ્રમાણે વચન છે. વળી તેમાં
પણ લોકની ધૃષ્ટા રાજનારી સ્ત્રીઓએ તો દોષવાળા પતિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. જેમને આ
લોકમાં અને પરલોકમાં કીર્તિ વગેરેની ધૃષ્ટા છે તેમણે તો પતિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ જ, નહિ
તો તેમની અપકીર્તિ થાય. (આ સ્લોક આત્મિકરાજસને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે.) ૨૫

નતુ કામરસે નિવિષ્ટમનસાં ન ધર્મો વાચકઃ પરસ્મિન્નેવ રસોત્પત્તિરિતિ, તથાહ અસ્વર્ગ્યમિતિ ।

અસ્વર્ગ્યમયશસ્યં ચ ફલ્ગુ કૃચ્છ્રં મયાવહમ્ ।

જુગુપ્સિતં ચ સર્વત્ર છૌપપત્યં કુલસ્રિયઃ ॥ ૨૬ ॥

હે કુલસ્રિયઃ, છૌપપત્યં જારસન્વન્ધઃ સદ્સાત્તમપિ વહુદોષયત્તમ્ । તત્રલાન્ પદ્ ઘોપાનાહ । અસ્વર્ગ્યં પરલોકનાશકમ્ । પૂર્વં ધર્મેણ સિદ્ધોઽપિ સર્ગઃ તસિન્ અપગચ્છતિ । કિન્ન, ૩૬ લોકેઽપિ યસો દૂરીકરોતિ । ચકારાન્ નરકોઽપિ । નપિ તત્ર રસમોગો મહાનિસાહ ફલિન્નવતિ । અલ્પમેવ તત્સુતં ક્ષણમાવસાપ્યં સ્તુતપતો મહદપિ કાલતઃ પરિચ્છિન્નમપિ । કૃચ્છ્રમિતિ । કષ્ટસાધ્યમ્, નાલ્પેન પ્રયાસેન સિપ્પતિ । જતો ઘલવદનિષ્ટાલુચ્છિધિ । કિન્ન, અનુભવકાલેઽપિ ન રસમુત્પાદવતિ યતો મય-જનકમ્ । શૃદ્ધારવિરોધી મયાનકરસઃ । અથ યથ વ્યભિચારશબ્દવાચ્યઃ । મુલ્યતયા મયાનકરસ-મુલ્યાદયેત્, વિરોપતઃ પ્રયત્નતઃ । કિન્ન, સર્વત્રૈવ જુગુપ્સિતમ્ । સર્વદેસેષુ સર્વકાલેષુ તત્કલ્પા યદિ સત્કર્માપિ કુર્યાન્ તત્તોઽપિ જુગુપ્સિતો ભવેન્ । ધર્મવુદ્ધિસાત્ર વિવિધિતૈવ ભવતિ । અતો વહુદોષ-પ્રસત્તાન્ વચમાયા નૈવશુકમ્ ॥ ૨૬ ॥

કામરસમાં જેમનું મન રહેલું છે તેમને ધર્મ બાધ કરતો નથી, કારણ કે આન્યમાં જ રસની ઉત્પત્તિ થાય છે—આ પ્રમાણે જો ગોપીજન કહે તો ભગવાન્ અસ્વર્ગ્યમ્ વગેરે શબ્દોમાં ઉત્તર આપે છે:—

કુલીન સ્ત્રીઓને બારની સેવા સ્વર્ગનો નાશ કરનારી, અપકીર્તિ

આપનારી, તુષ્ઠ, કષ્ટસાધ્ય, ભય ઉત્પન્ન કરનારી અને સર્વત્ર નિન્ધા છે. ૨૬

હે કુલીન સ્ત્રીઓ, છૌપપત્ય એટલે બારની સાથેનો સંબંધ જો કે રસમય છે છતાં પણ બહુ દોષથી ભરેલો છે. બાર સાથેના સંબંધમાં જે છ દોષ રહેલા છે તે ભગવાન્ કહે છે. અસ્વર્ગ્ય એટલે પરલોકનો નાશ કરનારો. પહેલાં ધર્મ કરવાથી સિદ્ધ થએલું સ્વર્ગ પણ બારકર્મ કરવાથી નાશ પામે છે. વળી, આ લોકમાં પણ તે બારકર્મ યજ્ઞનો નાશ કરે છે. રસીકમાં જે જ છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે નરક પણ પ્રાપ્ત થાય છે. બારકર્મની અંદર મહાન્ રસનો સોગ છે એમ પણ નથી એમ ભગવાન્ ફલ્ગુ પદ વડે કહે છે. તે બારકર્મનું મુખ અરૂપ જ છે, એક ફાળ જ સોગવી શકાય છે. કામરસ સ્વરૂપથી તો ઘણો મોટો છે છતાં પણ કાળથી મર્યાદિત પણ થાય છે. કૃત્ષ્ણ એટલે કષ્ટથી સાધ્ય; બારકર્મ અરૂપ પ્રયાસ વડે સિદ્ધ થતું નથી, એટલે પરિણામે તે ઘણું અનિષ્ટ કરનારું છે. વળી, બારકર્મનો ત્યારે અનુભવ કરવામાં આવે છે ત્યારે પણ તે કામરસને ઉત્પન્ન કરતું નથી, કારણ કે તે ભય ઉત્પન્ન કરે છે. ભયાનકરસ શૃંગાર-રસનો વિરોધી છે, અને તેથી જ બારકર્મને વ્યભિચાર કહેવામાં આવે છે. બારકર્મ મુખ્યત્વે ભયાનક રસ ઉત્પન્ન કરે છે, ખાસ કરીને પહેલેથી જ. વળી, આ બારકર્મ ભયે ય નિન્ધા છે. જો કોઈ માણસ બારકર્મ કરીને સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં સત્કર્મ પણ કરે, તો પણ બીજા માણસો તેનાથી કંટાળશે અને ધિક્કારશે. (એક બ્રહ્મચારીને કોઈ સત્ત્વી સ્ત્રીની સાથે કામલોગ કરવાની ઇચ્છા થઈ તેમાં જો સોગ કરવામાં તે સત્ત્વી સ્ત્રીને મુખ થાય તો તેનું પાતિમત્વ નાશ થઈ જાય, અને જો મુખ ન થાય તો તે સ્ત્રીનો પાતિમત્વનો ધર્મ રહે; આ પ્રમાણે) બારકર્મની અંદર ધર્મ રહે છે એમ કેટલાકનો જે અભિપ્રાય છે તે સંદેહવાળો જ છે. (અર્થાત્ તે અભિપ્રાય ખરો નથી.) માટે ત્યારે બારકર્મમાં ઘણા દોષો રહેલા છે ત્યારે તો ઉત્તમ સ્ત્રીને માટે તે બારકર્મ યોગ્ય નથી. (આ રસીક સાત્ત્વિકતામયીને ઉદ્ગીર્ણ કહેવામાં આવ્યો છે.) ૨૬

પર્વ સગુણાઃ પ્રવોધ્ય ગુણાતીતાઃ પ્રવોધયતિ શ્રવણાદિતિ ।

શ્રવણાદર્શનાદ્ધ્યાનાન્મયિ ભાવોઽનુકીર્તનાત્ ।

ન તથા સન્નિકર્ષેણ પ્રતિયાત તતો ગૃહાન્ ॥ ૨૭ ॥

નતુ લૌકિકદષ્ટાવેતે દોષાઃ ન તુ ભક્તિમાર્ગે, પરમાર્થદૃષ્ટો વા, મવાંસ્તુ પુરુષોત્તમ इति चेत्
તન્નાદ્ શ્રવણાદિતિ । ન हि ભક્તિમાર્ગે સમ્બન્ધ એવ કર્તવ્ય इति शास्त्रमस्ति । ભક્તિર્દિ નવવિધા શ્રવ-
ણાદિરૂપા મેગરૂપા ચ । સ્વતઃપરશે તુ સુતરામેવ નામેક્ષા । જોહસ્તુ ભગવદ્વિષયકઃ અલૌકિકઃ । સ
એવ સર્વાધિકો ભવતિ । લૌકિકસ્તુ કામરોપણં પ્રાપ્તઃ દીન એવ ભવતિ । તસ્યાલૌકિકસ્ય કારણાનિ
ત્રીણિ । શ્રવણં દર્શનં ધ્યાનમિતિ । આરો શ્રવણં ભગવદ્વાચકાનાં પદવાક્યાનાં ભગવતિ શક્તિવા-
ત્પર્યાવધારણમ્ । તથા સતિ વિષયો વ્યાવર્તિવો ભવતિ, અન્યથા અન્યપ્રાપિ જોહઃ સ્યાત્ । તદ્વત્ દર્શનં
તદર્થસ્વાતુમવઃ કૃપયા ભગવત્સાક્ષાત્કારો વા ભગવત્કામાર્ગઃ નારદાદેરિચ । તતો ધ્યાનં યોગેન ચિન્ત-
નમ્ । ઇતૈરેવ મયિ ભાવો ભવતિ । સ ચોત્પન્નો ભાવઃ અનુકીર્તનાત્ સ્થિરો ભવતિ । વધાયગુણાવા

આ પ્રમાણે નવ પ્રકારનાં સશુણ્ણ ગોપીજનોને ભગવાને ઉપદેશ કર્યો; હવે તે નિર્જુણ ગોપીજનોને
શ્રવણાત્ ધૃત્યાદિ શબ્દો વડે ઉપદેશ કરે છે:—

મારાં શ્રવણ, દર્શન, ધ્યાન અને કીર્તનથી મારા વિષે જેવો ભાવ
ઉત્પન્ન થાય છે તેવો ભાવ મારી પાસે રહેવાથી મતો નથી. તેથી તમે ઘેર
પાછાં આપ્યાં બાવ. ૨૭

ઉપર જણાવેલા દોષો લૌકિક દૃષ્ટિએ કરેલા ભરકર્મમાં હોઈ શકે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં, (અમે
અધા છવો પુરુષો છીએ અને) આપ પુરુષોત્તમ છો એ પ્રકારના ભક્તિમાર્ગમાં, અથવા તો પારમાર્થિક
દૃષ્ટિમાં તે દોષો સંભવતા નથી—આ પ્રમાણે જે ગોપીજનો યંત્ર કરે તો તેનું સમાધાન કરતાં ભગવાન્
કહે છે કે શ્રવણાત્ ભક્તિમાર્ગમાં (ભગવાનની સાથે) સંબંધ જ કરવો જોઈએ એમ શાસ્ત્ર કહેતું
નથી. ભક્તિ તો શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાર્શ્વેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય, સાખ્ય અને આત્મનિવેદન
એમ નવપ્રકારની છે, અને દશમી પ્રેમરૂપ છે. સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગમાં તો સમ્બન્ધની જરા પણ અપેક્ષા
નથી (કારણ કે એકરૂપ ભક્તિ એ જ રૂપ છે.) સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગમાં તો ભગવાનમાં જ એક
હોય છે. અને તેથી તે એક અલૌકિક છે. આ જ ભગવદ્વિષયક અલૌકિક એક સર્વથી અધિક છે;
પરંતુ લૌકિક એક કામને અધીન થાય છે (અને તેથી તેમાં સંબંધની અપેક્ષા રહે છે) એટલે તે હલકા
પ્રકારનો જ એક છે. ભગવદ્વિષયક અલૌકિક એકનાં શ્રવણ, દર્શન અને ધ્યાન એમ ત્રણ કારણો છે.
પ્રથમ કારણ શ્રવણ છે. શ્રવણ એટલે ભગવદ્વાચક પદો અને વાક્યોની શક્તિ અને તાત્પર્ય ભગવાનમાં
રહેલાં છે એમ નિર્ણય કરવો તે. આ પ્રમાણે અધાં પદો અને વાક્યોનું તાત્પર્ય ભગવાનમાં જ છે એમ
જ્ઞાને નિશ્ચય થાય ત્યારે ઘટપટાદિ સંસારના વિષયો દૂર થઈ બંધ; પણ જ્યારે એવો નિશ્ચય ન થયો
હોય અને ઘટપટાદિ પદાર્થો નિવૃત્ત ન થયા હોય ત્યારે તો ભગવાનથી અન્ય એવા ઘટપટાદિ પદાર્થોમાં
પણ એક થાય. ત્યાર પછી બીજું કારણ દર્શન. દર્શન એટલે શ્રવણ કરેલા અર્થની અનુભવ અર્થાત્
માનસ પરોક્ષાનુભવ અથવા નિરિધ્યાસન. અથવા તો જેમ ભગવાને કૃપા કરીને નારદજીને પોતાના
સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં અને પોતાના વિષે એક ઉત્પત્ત કથો તેમ ભગવદ્વિષયક કામ ઉત્પત્ત કરવાને માટે
ભગવાન્ કૃપા કરીને પોતાના સ્વરૂપનો જે આસાત્કાર કરાવે તે દર્શન કહેવાય છે. ત્યાર પછી ત્રીજું કારણ
ધ્યાન છે. ધ્યાન એટલે યોગ વડે ભગવાનનું ચિન્તન. આ ત્રણ સાધનો વડે જ ભક્તોનો મારા વિષે
ભાવ ઉત્પત્ત થાય છે (નહિ કે મારી સાથેના સંબંધથી). આ પ્રમાણે ઉત્પત્ત થયેલો ભાવ અનુકીર્તનથી
સ્થિર થાય છે. ભક્તિમાર્ગનાં શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલો આ ઉપાય જેમ સારો છે તેમ હૃદયમાં ભગવાનની પાસે

ક્રીયઃ સાધીયાન્ ન તથા નિરન્તરસાન્નિધ્યેન જાતો લૌકિકઃ સ હિ કામરોપ ઇલ્લવોચામ । જતો
પ્રાન્ પ્રતિયાત । જતઃ પરમાર્થવિચારેડપિ ન સ્થાવર્યમિતિ । તથેતન્ન પ્રકાર એવ નિપિદ્ધઃ, ન
સ્પતો મહત્ત્વં નિપિદ્ધમ્ । ગૃહસ્થિતાનાં ચ વિહિતં ભવતીતિ ગૃહગમનમાજ્ઞાપિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

એવં તાસાં ગૃહગમને ઘોષિતે તત્પરિત્યાગાનન્તરં પુનર્નિર્ણયં વાંતાણાનમિવ મન્યમાના મગવદ્વાક્યં
નુહંધ્યમિતિ વિચાર્યં જતિવિરોધે ડમવાગુરોધિશીરપરિત્યાગઃ કર્તવ્ય इति નિશ્ચિત્ય તન્નાપિ મગવ-
મ્ન્યવાનન્દામાવાદિતિકર્તવ્યતામૂઢા જાતા ઇલાહ इति વિપ્રિયમિતિ ।

શ્રીશુક ઉવાચ—इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।

विपण्णा भद्रसङ्कल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ ૨૮ ॥

વિગતં પ્રિયં યસ્માદિતિ ડમયવાપિ પ્રિયાનાવઃ । કિં પરીક્ષાર્યમાહ આહોસ્તિદમિતેવ એવાડમર્થ
તિ । આ સમન્તાત્ શ્રુત્વા વાક્યવાત્પર્યં નિર્ધાર્ય સત્ત્વં ગમનમેવ વદતીતિ નિશ્ચિત્ય અનમિત્રેવત્વેડપિ
વ્યસવહેતુનલભમાના ગોપ્યો નૈપુણ્યરહિતા ગોવિન્દસ્ય સામિનઃ દેવભાષિતત્વેન અનુવશજ્ઞા-
હિતમીશ્વરવાક્યાચ નિર્ધારરહિતમાકર્ણ્ય વિપણ્ણા જાતા મનસિ પરમં વિપાદં પ્રાપ્તાઃ । વગ્ર દેહુ-

હેવાથી ઉત્પન્ન થતો લૌકિક શ્રેઢ સારો નથી. ભગવાનની પાસે રહેવાથી જે લૌકિક શ્રેઢ ઉત્પન્ન થાય
). તે કામમૂલક છે એમ અમે પહેલાં કહેલું છે. તેથી હે ગોપીજનો, તમે તમારે ઘેર પાછાં ચાલ્યાં
તવ. તેથી પારમાર્થિક વિચાર કરતાં પણ તમારે અહીં રહેવું એમ એ નહિ. (હવે શ્રી આચાર્યજી
સ્થિતિપક્ષ દર્શાવે છે.) મૂળશ્લોકમાં જે પ્રકારવાચક તથા ૫૬ છે તે પ્રકારનો—લૌકિક શ્રેઢનો—જ
નેપેઢ કરે છે, કાંઈ શ્રેઢના સ્વાભાવિક મહત્ત્વનો નિપેઢ કરતો નથી. જે ભક્તો ઘેર રહેનારા છે તેઓ
પ્રવજ્ઞાદિવિહિત ભક્તિ કરી શકે છે. તેથી ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી. (અર્થાત્ ધરમાં
સ્થિતિ કરનારા ભક્તો શ્રવણાદિવિહિત ભક્તિ જ કરી શકે છે પણ સ્વતંત્ર ભક્તિ કરી શકતા નથી; ત્યારે
ભગવાનની પાસે રહેનારા ભક્તો સ્વતંત્ર ભક્તિ કરી શકે છે એટલે આ ભક્તોનો જ પ્રકાર ઉત્તમ છે.) ૨૭

ભગવાને ત્યારે ગોપીજનોને આ પ્રમાણે ઘેર જવાનો ઉપદેશ કર્યો ત્યારે ગોપીજનો વિચાર કરવા
લાગ્યાં કે ધરનો ભાગ કયાં પડી ફરીથી ઘેર જવું એ ઉલટી કહેલા પદાર્થના ભક્ષણ કરવા જેવું છે, અને
પાછું ભગવાનના વાક્યનું ઉહંપન થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે જે અતિ વિરુદ્ધ વિચારો આવવાથી જાતેને
અનુસરનારા શરીરનો ભાગ કરવો એમ તેમણે નિશ્ચય કર્યો; પણ શરીરનો ભાગ કરવાના નિર્ણયમાં પણ
ભગવાનની સાથેના સંબંધથી જે આનન્દ મળે છે તે મળી શકતો નથી એમ વિચારીને ગોપીજનોને હવે
શું કરવું એની સૂઝ પડી નહિ એમ રતિ વિપ્રિયમ્ શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

શુકદેવજી કહે છે કે:—આ પ્રમાણે ગોવિન્દ ભગવાનનાં અપ્રિય

વચનો સાંભળીને ગોપીજનો ખેદ પામ્યાં; તેમના સંકલ્પો ભાંગી ગયા અને

તેઓ અપાર ચિન્તામાં પડી ગયાં. ૨૮

જેમાંથી પ્રિય જતું રહ્યું છે તે વિપ્રિય કહેવાય. (ભગવાનનું ભાષણ એવા પ્રકારનું હતું કે) તે શબ્દ
અને અર્થ એ બે દૃષ્ટિએ પણ ગોપીજનોને અપ્રિય થઈ પડ્યાં. ભગવાન આપણી પરીજ્ઞા કરવા ઘેર જવાનું
કહે છે કે ખસ દુહ્યથી તે પ્રમાણે કહે છે એમ ગોપીજનોને સંદેહ થવા લાગ્યો. ભગવાનનાં વચનો આ—
બરોબર—શ્રવણ કરીને, વાક્યોનું તાત્પર્ય નક્કી કરીને, ખરેખર ! ભગવાન ઘેર જવાનું જ કહે છે એમ
ગોપીજનોએ નિશ્ચય કર્યો. ગોપીજનો ઘેર પાછાં જાય એમ ભગવાનનો અભિપ્રાય ન હોય તો પણ
ભગવાનની આ ઇચ્છા બલજવાનું સાધન ગોપીજનોને મળ્યું નહિ. ગોપીઓમાં નિપુણતા—દોરીઆરી—
ન હતી. તેવનું ભાષણ હોવાથી અસત્યની શંકાસ્પિદ અને ઇષ્ટરનું વાક્ય હોવાથી નિર્ધાર-નિશ્ચય-રહિત
એવાં સ્વામી ગોવિન્દનાં વાક્યો સાંભળીને ગોપીજનો ખિન્ન થયાં—અર્થાત્ મનમાં ધરમ ખેદ પામ્યાં.

ર્મ્યસક્કલ્પા ઇતિ । તદા પરાં ચિન્તાં પ્રાપુઃ । કથમસ્મદ્વિપારિતં ભગવદ્વાચ્યં ચૈકમુશં ભવતીતિ । સા ચિન્તા ળ્લોભ્યં ઠવાપ્ય ચેદં જન્મજન્માન્તરાણિ ચ નિર્હારગલભમાના દુરત્યયા પર્યપસાનર-
હિતા જાતા ॥ ૨૮ ॥

તતઃ ચિન્તયા યજ્ઞાતં તદાહ કૃત્વેતિ ।

‘કૃત્વા મુશ્તાન્યવશુચઃ શ્વસનેન શુષ્પદ્વિમ્વાધરાણિ ચરણેન મુશં લિલ્લન્યઃ ।
અસૈરુપાત્તમપિભિઃ કુચકુક્કુમાનિ તસ્થુર્મજન્ય ઉરુદુઃખભરાઃ સ્મ તૂર્ણીમ્ ॥ ૨૯ ॥

ચિન્તયા પ્રથમં મૂર્છિતા જાતાઃ । તતઃ મુશ્તાન્યેષ અવાહુસ્તાનિ કૃત્વા કમપિ લ્લમુલં ન પ્રદર્શયિષ્યામ ઇતિ અવાહુસ્તાનિ કૃતવન્તઃ । અવગતાઃ શુચઃ યામિત્તાઃ શોકસન્વન્ધિન્યો વા જાતાઃ । શુચઃ શ્વસનેન શોકસન્વન્ધિના શ્વાસવાયુના શુષ્પન્તિ વિમ્વધદધરાણિ ચેપાં તાદૃશાનિ કૃત્વા, ચરણેન ચ મુશં લિલ્લન્યઃ, તથૈવાવસ્થા ભવતીતિ । મૂમિવિવરમિવ પ્રાર્યન્યઃ, ઉપાત્તમપિભિઃ અસૈઃ કુચકુક્કુમાનિ મૃજન્યઃ, તૂર્ણીં તસ્થુઃ । મુશ્લ અવાસ્ત્વેન મક્ષિતિરોભાવઃ । શ્વસનેન શ્રાણવીઙ્ઠા, શોકેનાન્તઃકરણસ્ય, વિમ્વાધરશોષેણ કામરસસ્ય, પદા મૂમિલેશ્વનેન ક્ષીરસ્ય, અસૈરિન્દ્રિ-
યાણાં, કુક્કુમાભાવેન ક્ષાન્તેઃ, દુઃસમરેણ આનન્દસ્ય, તૂર્ણીં સ્થિત્યા ચૈતન્યસ્ય તિરોમાયો નિરૂપિતાઃ ।
કેવલં સ્થાનુવત્ સ્થિતાઃ ॥ ૨૯ ॥

એંદ પામવાનું કારણ એ હતું કે તેમના સંકલ્પો લાગી ગયા. જ્યારે બધા ય સંકલ્પો લાગી ગયા ત્યારે તેમની ચિન્તાનો પાર રહ્યો નહિ. અમારા મનમાં જે વિચાર છે તે અને લગવાનનાં વાક્યો એ બેની એકવાક્યતા—એક જ તાર્પય—કેવી રીતે થાય એની ગોપીજનો ચિન્તા કરવા લાગ્યાં. આ ચિન્તા ત્રણ કોકમાં આ જન્મ અને બીજા જન્મોમાં વ્યાપી પણ કોઈ જાતનો નિશ્ચય કરી શકી નહિ તેથી તે દુરભયા—
અંતરહિત—અર્થ. ૨૮

પછી ચિન્તાથી જે બન્યું તેનું કૃત્વા એ શ્લોકમાં શુદ્ધેવળ વર્ણન કરે છે.

શોકસંબંધી શ્વાસવાયુથી બિમ્બ જેવાં લાલ અધર જેમાં સુકાયાં છે
એવાં શોકયુક્ત મુખોને ગોપીજનોએ નીચે નમાવ્યાં તેઓ પોતાના ચરણથી
ભૂમિ ખોતરવા લાગ્યાં, અને મૈત્રવાળાં આંસુઓથી રતન ઉપરના કુંકુમનું
માર્જન કરતાં, ખડુ દુઃખના વારથી, ગૌન ધારણ કરીને ઉભાં રહ્યાં. ૨૯

ગોપીજનો ચિન્તાથી મૂર્છિત થઈ ગયાં. પછીથી પોતાનાં મુખને નીચે નમાવ્યાં. કોઈને પણ અમે અમારૂં મુખ બતાવીશું નહિ એમ વિચાર કરીને ગોપીજનોએ નીચાં મુખ કર્યાં. ગોપીજનો જેમણે શોક પ્રાપ્ત કર્યો છે એવાં અથવા તો શોકસમ્બન્ધવાળાં થયાં. શુચઃ શ્વસનેન—શોકવાળા શ્વાસવાયુથી—સૂકાયાં છે બિમ્બના જેવાં (લાલ) અધરો જેમનાં એવાં મુખો. ગોપીજનો આ પ્રકારનાં મુખો નીચે નમાવીને ચરણ વડે પૃથ્વીને ખોતરતાં હતાં, કારણ કે (આ સંયોગોમાં) આ જ પ્રકારની વ્યવસ્થા થાય છે. ગોપીજનો પૃથ્વીમાં જાણે માર્ગ માગતાં હોય તેમ ભૂમિને ખોતરવા લાગ્યાં. ગોપીજનો મૈત્રવાળાં અંશુઓથી રતન ઉપરના કુંકુમનું માર્જન કરતાં શાન્ત ઉભાં રહ્યાં. આપ્રમાણે નીચા મુખથી ભક્તિનો તિરોભાવ, શ્વાસથી પ્રાણપીડા, શોકથી આન્તઃકરણની પીડા, બિમ્બ જેવા લાલ અધર સૂકાઈ જવાથી કામરસનો તિરોભાવ, ચરણથી ભૂમિને ખોતરવાથી શરીરને પીડા, અંશુઓથી ઇન્દ્રિયોને પીડા, કુંકુમના અભાવથી ક્ષાન્તિનો—
ઐર્થ્યનો—તિરોભાવ, દુઃખના વારથી આનન્દનો તિરોભાવ, અને ગૌન ધારણ કરીને ઉભા રહેવાથી ચૈતન્યનો તિરોભાવ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. કેવળ સ્થાલુ—ચાંલલા—ની માફક ગોપીજનો ઉભાં રહ્યાં ૨૯

કિન્તુ રૂપાન્તરેણ, તદા તેન સદ્ વાદઃ કર્તું શક્યમ્મિતિ । ન હિ ફલં કર્ત્વિત્સાધનં ભવતિ, માં કૃણુતેતિ વા વદતિ, પરં યદાદપિ પ્રતિબન્ધનિરાકરણં કૃત્વા સ પ્રાપ્ત્ય એવ । તદાહ કૃષ્ણં સવાનન્દમિતિ । તત્તુ કોડ્યં નિર્વન્ધઃ સ એવ કામ્યમિતિ મહોશ્વેજ મન્યતે, તદા અત્પત્તરા અપિ કામ્યામિતિ, તદાહ તદર્થવિનિવર્તિતસર્વકામામિતિ । તદર્થ ભગવદર્થ વિશેષેણ નિવર્તિતાઃ સર્વે કામા યામિઃ । અયમેવ કામ્યમિતિ નિશ્ચિત્ય પૂર્વમેવ સર્વે કામાસ્ત્યાકાઃ । ‘કામમયગ્રામં પુરુષઃ’ । યદિ સ્વલ્પોડપિ ગૃહેત, તદા ભગવદુક્તમેવ ગૃહં કથં ન ગૃહેત । તસ્માદયમેવ કામઃ અવશિષ્યતે । સ ચેન્ન ભવેત્ સ્વરૂપહાનિરેવેતિ નિશ્ચિત્ય, ફલે માનમકૃત્વા દઢીભૂય, રુદિતોપહતે નેત્રે વિમુગ્ધ, યદ્યાસ્થાનં સર્વં પ્રાપયિત્વા, કિશ્કિતસંરમ્ભેણ, વાદાર્થમુદયમઃ સંરમ્ભઃ । ભગવાન્ હિ વાક્યેન નિરાકરોતિ ન તુ સ્વરૂપતઃ । વાક્યં તુ નિરાકાર્યમિતિ તદર્થ સંરમ્ભઃ । સર્વોડપ્યન્તં ગત્વા પરાવર્તેતિ પરં સંરમ્ભેણ ગત્ત્વા ગીર્વાણામ્ । વર્ણાનાં ન સ્કુટનિર્ગમનમ્, દ્વિશ્વરાક્યનિરાકરણે યતો યાત્રી વિભેતિ । એતાસાં તુ ન ભયમ્ । યતઃ અનુરક્તઃ । રાગો હિ મયપ્રતિપક્ષઃ । યત્ર રાગઃ સ્વલ્પોડપિ ન તત્ર ભયમ્ । અતઃ અનુપત ઉક્તવણઃ ॥ ૩૦ ॥

શ્લાઘક ભગવાનની સાથે વાદ કરી શકાય નહિ એવો સામાન્ય નિયમ છે, પરંતુ અનિરુદ્ધ સ્વરૂપની સાથે તો વાદ થઈ શકે.) શ્લાઘક પ્રભુ કોઈ દિવસ સાધનરૂપ થતા નથી અથવા તો “મને તમે વરો” એમ પણ કહેતા નથી; પરંતુ ભગવાનને મળવામાં જે પ્રતિબંધો આવતા હોય તેને બગથી પણ દૂર કરીને શ્લાઘક ભગવાનનું ભક્તોએ ગ્રહણ કરવું જ બોલે છે. આ જ વાત કૃષ્ણમ્ જે શબ્દમાં શુકદેવજી કહે છે. કૃષ્ણ એટલે સદાનન્દ.

શંકાઃ—ભગવાનની જ કામના કરવી એવો આગ્રહ ગોપીજનોએ શા માટે કરવો? બે મહાન્ એવા કૃષ્ણ ગોપીજનોની આગળી ન સ્વીકારે તો યશ્ણ નહાના એવા ગોપીની પણ કામના રાખવી બોલે છે.

અભાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું નિરાકરણ કરવાં શુકદેવજી કહે છે કે તદર્થવિનિવર્તિતસર્વકામાઃ તદર્થ એટલે ભગવાનને માટે વિશેષે કરીને દૂર કરી છે શુદ્ધિપર્યન્તાની સર્વે ધર્મજાતો જેમણે એવાં ગોપીજનો તદર્થવિનિવર્તિતસર્વકામ કહેવાય છે. આ કૃષ્ણ ભગવાનની જ કામના કરવા જેવી છે એમ નિશ્ચય કરીને ગોપીજનોએ પહેલેથી જ ખીજી બધી કામનાઓનો ત્યાગ કર્યો. શુદ્ધિ પણ કહે છે કે “આ ગુરુષ કામમય છે.” બે ભજી દીધેલા પદાર્થનું—ધર વગેરેનું—પણ ફરીથી ગ્રહણ કરવામાં આવે તો ભગવાનની આજ્ઞા યવાથી ઘરતું જ ગ્રહણ કેમ ન કરવું? ભગવાનને માટે બધા કામોનો ત્યાગ કરેલો છે તેથી ભગવદ્વિષયક કામ જ પાછી રહે છે. બે આ ભગવદ્વિષયક કામ સિદ્ધ ન થાય તો પોતાના સ્વરૂપની હાની જ થાય એમ નિશ્ચય કરીને, કૃણૂષ ભગવાનની આજ્ઞા અમારે તમારી શી પરવા છે એમ માન કર્યા વિના દૃઢ થઈને, રેવાથી સૂચી ગએલાં નેત્રોને લૂછી નાખીને, બધું વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવીને ગોપીજનો દાંધક કોધથી (બોલવા લાગ્યાં). વાદ કરવાને માટે જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે અંશ કહેવાય છે. ભગવાન્ ખરેખર વચનથી નિરાકરણ કરે છે, સ્વરૂપથી નહિ. ભગવાનના વાક્યનું નિરાકરણ કરવું બોલે છે, તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનની સાથે વાદ કરવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો. બધા ય માણસો ઉપાય કરીને પાછા ફરે છે; પરંતુ ગોપીજનોની વાણી કોધથી ગદ્ગદ થઈ ગઈ હતી; વર્ણો સ્પષ્ટ રીતે બહાર આવતા ન હતા, કારણ કે ભગવાનનાં વાક્યોનું નિરાકરણ કરવામાં વાણીને બધ લાગે છે. ગોપીજનોને તો બધ ન હતો, કારણ કે તેમનો ભગવાન ઉપર શ્રેદ્ધ હતો. શ્રેદ્ધ એ બધનો નાશ કરનાર છે. ત્યાં યોડી પણ શ્રેદ્ધ હોય છે ત્યાં બધ હોતો નથી. તેથી તે ગોપીજનો ખોટાં. ૩૦

યાજ્ઞયાનાં યાજ્ઞયાજ્ઞયાનિ તાવન્તિ પ્રાર્થનાધિકા । એકાદશવિધાલેન લાસાં વાપો જયન્તિ હિ ॥૧॥

ચન્દ્રગવતા પ્રથમમુકં 'સ્નાગતં વો મહાભાગા' इति, ચદાધિ ભગવતા વયં સ્તુવાઃ, તથાપિ દ્રેષણામિપ્રાપ્તેષ, ન હુ સ્વસિન્નાગવા इति । તથા સતિ મેયં સ્તુતિઃ, કિન્તવતિકૂરં વચનમ્, જનિષ્ટપર્વ-વસાનાત્ । નન્વશસ્ત્રે કિં કર્તવ્યમ્, તત્રાહ મૈવં વિમો इति ।

શ્રીગોષ્ઠ ઋષુઃ—

મૈવં વિમોર્હતિ ભવાન્ ગંદિતું નૃદાસં સંત્યજ્ય સર્વવિપયાંસ્તવ પાદમૂલમ્ ।

પ્રાપ્તા ભજસ્વ દુરવગ્રહ મા ત્વજ્ઞાસ્માન્ દેવો યથાદિપુરુષો ભજતે સુમુક્ધન્ ॥૨॥

ભવાન્ સર્વમેવ કર્તુ સમર્થઃ । સમર્થશ્ચેદન્યથા વૈવેત્, નૃદાસમેવ ભવતિ, દેવાયાં વિદ્યમા-નાયાં ન વદેદિતિ । યથ ભગવતોકં 'પ્રજસ્યાનામય'મિતિ, તદ્વચ્ચાકં નોદેશ્યમ્, યતઃ સર્વવિપયાનેષ સંત્યજ્ય તવ પાદમૂલં પ્રાપ્તાઃ । જ્ઞાનેન-ત્વચ્ચાર્યપરિગ્રહઃ જનુચિતઃ, નાપિ જારત્વેન સમાગતમિતિ નિરૂપિતમ્ । એકાદશેન્દ્રિયાણામપિ વિપયાલ્લક્ષઃ સવાસનાઃ । તદ્વ વિનિગમકં તવ પાદમૂલં પ્રાપ્તા इति । અન્યથા પાદમૂલપ્રાપ્તિરેવ ન સ્વાત્ । યદુકં 'વૃતાગમનકારણ'મિતિ, તત્રાહઃ ભજસ્વેતિ ।

ભગવાનનાં દસ વાક્યોનું ખંડન કરનારાં ગોપીજનોનાં વાક્યો પણ દસ છે, અને અધિકમાં તેમણે એક શ્લોકમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરી છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં અગ્નીચાર વાક્યો છે. (ભગવાન્ રસાત્મક છે, અને તેથી તેમની સાથેના વાદમાં) આ ગોપીજનોનાં વાક્યોનો ખરેખર જલ છે.

પ્રથમ ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું કે 'હે મહાભાગ્યશાળી ઋષો, તમને સ્વાગત છે.' જો કે આ પ્રમાણે ભગવાને અમારી (ગોપીજનોની) સ્તુતિ કરી છે, પણ તે અમને ઘેર પાછાં મોકલવાના અભિપ્રાયથી કરવામાં આવી છે, નહીં કે 'તમે મારી પાસે આવ્યાં' તેથી. આ પ્રમાણે હોવાથી ભગવાનનું તે વાક્ય અમારી સ્તુતિ કરતું નથી, પરંતુ અતિ દૂર છે, કારણ કે તેનું પરિણામ અનિષ્ટ છે.

ભગવાન્ કદાચિત્ ક્ષેત્ર જ્યાંય અપે કે જે વાત અસકય છે તેમાં શું થઈ શકે ? તો ગોપીજન ઉત્તર આપે છે કે મૈવં વિમો.

શ્રી ગોપીજન બોલ્યાં—

હે પ્રભુ ! આમાં દૂર વચનો કહેવાનું આપને શોભતું નથી. અમે સર્વ વિપયોનો સમૂહનું લાગ કરીને આપના ચરણના મૂલને—નૃ-દાવનમાં—પ્રાપ્ત થયાં છીએ. હે દુરાગ્રહી પ્રભુ ! આપ અમારો લાગ ન કરો, પરંતુ જેમ આદિ પુરુષ સુમુક્ધ પુરુષોને બળે છે તેમ આપ અમને બળો. ૩૧

આપ બહુ ય કરવાને સમર્થ છે. કોઈ સારથી હોઈને જો અન્યથા બોલે તો તો તે દૂર જ હોવો જોઈએ, કારણ કે જો દયા હોય તો તે પ્રમાણે તે ન બોલે. ભગવાને જે અમને પૂછ્યું કે "મનમાં તો બધા કુશળ છે ને ?" તે પ્રશ્નમાં અમને કોઈ જાતનો રસ નથી—તેમાં અમારું પ્રયોગન નથી. કારણ કે બધા વિપયોનો જ સમૂહનું લાગ કરીને આપના ચરણના મૂલમાં—નૃ-દાવનમાં—અમે આવ્યાં છીએ. આ વચનોમાં ગોપીજનોએ કહ્યું કે જે પદાર્થનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે તેનો સ્વીકાર કરવો અયોગ્ય છે, અને વળી અમે બાર બુદ્ધિથી આપની પાસે આવ્યાં નથી. અગ્નીચાર ઇન્દ્રિયોના વિપયોનો પણ વાસ્તવ સાથે ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે. અમે આપના ચરણના મૂલમાં આવ્યાં છીએ એ જ વાત અમારો સર્વસાગ દર્શાવી આપે છે. એમ જો ન માનીએ તો અમને આપના ચરણના મૂલની પ્રાપ્તિ જ ન થાય. ભગવાને ગોપીજનોને જે પૂછ્યું કે "અહીં આવવાનું શું કારણ છે ?" તેના સંબંધમાં ગોપીજનો કહે છે કે મજ્જસ્ત—આપ અમારું ભજન—સેવન—કરો. ભગવાન્ કદાચિત્ ક્ષેત્ર કહે કે ભજન વિના બીજું કરવું

અન્યન્મ કર્તવ્યમિતિ ચેત્ તન્નાહુઃ હે તુરવગ્રહેતિ । વુદ્ધોઽયમધમગ્રહઃ જાગ્રહઃ, ચક્ષુજનં ન કર્તવ્યમ્, અન્યત્કર્તવ્યમિતિ । યથા જીવાનામ્ । તે હિ સર્વં કર્તું શાન્ત્યન્તિ ન ભગવદ્ભજનમ્ । યથાવમાગ્રહો જીવાનાં વુદ્ધઃ, તથાત્રાપિ ભવિતુમર્હેતિ । 'એ યથા માં પ્રપચન્તે' इति तु नास्ति । यदि तदभिप्रायेणैव तथा, तदा मा त्यजास्मान् । अस्माभिर्न त्यज्यत इति । एतच्च भजनं न विषयवत्, किन्तु प्रकारान्तरेणेति विशेषतो वक्तुमशक्तः दृष्टान्तेनाहुः देवो यथेति । देवो हि सर्वानेव भजते, अन्यथा शास्त्रं व्यर्थं स्यात् । तत्राप्यादिपुरुषो देवः । पूर्वकाण्डेऽपि भजनं सार्यकम्, सुतरां उत्तरकाण्डे । आदि-पुरुषस्तु सेव्य एव भवति, देवश्च । न हि देवभजनं व्यभिचारजनकं भवति । (न हि) पुरुषान्तर-भजनेऽपि प्रथमभर्ता विवाहितः अभजनीयो भवति । अजङ्गीकारस्तुचितः, न त्यभजनम् । एतेन स यथा स्वातिरिक्तभजनं न सहते, तन्निवृत्तिपूर्वकमेव स्वभजनं संपाद्य स्वयं भजते तथा त्वयापि कार्यम्, अतस्तत्र प्रेपणं त्वयाप्यनुचितमिति ज्ञाप्यते । किञ्च, यथा मुमुक्षून् भजते भगवान् आત્मीયત્વેન પરિ-

યોગ્ય છે તો ગોપીજનો કહે છે કે હે તુરવગ્રહ—હે દુરાચારી ! આપે અમારું ભજન ન કરવું પણ ખીનું કાંઈ કરવું એ છવોની માફક આપનો ખોટો અવશ્ય—આશ્ય—છે. છવો ગાધુચ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, પણ ભગવાનનું ભજન કરવાની ઇચ્છા નાખતા નથી. જેમ છવોનો આવો આશ્ય દુષ્ટ છે તેમ આપનો પણ આશ્ય દુષ્ટ થવાને યોગ્ય છે. ગીતાછમાં આપે “એ મારું જે પ્રકારે ભજન કરશે તેનું હું તે જ પ્રકારે ભજન કરીશ” એ પ્રમાણે જે પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે તેનું આપ પાલન કરતા નથી. “જેમ તમે બધાં ગોપીજનો મારી પાસે આવ્યાં છો તેમ મારે પણ તમારી પાસે આવવું જોઈએ” જેમ માનીને જે અત્યારે આપ અમારું ભજન ન કરતા છો તો અમારે કહેવાનું એ છે કે આપ અમારો ત્યાગ ન કરો; કારણ કે અમે આપનો ત્યાગ કરતાં નથી. આપ અમારું જે ભજન કરશો અને અમે આપનું જે ભજન કરીએ છીએ તે વિષયબુદ્ધિથી ભોગરૂપ નથી પરંતુ સર્વત્મભાવવાળું છે. આ સર્વત્મભાવથી કરવામાં આવતા ભજનનું વધારે સ્પષ્ટતાથી ગોપીજનો વર્ણન કરી શકે એમ નથી તેથી તે દૃષ્ટાન્ત આપીને કહે છે કે દેવો યથા, દેવ ખરેખર સર્વનું જ ભજન કરે છે સર્વને રૂળ આપે છે. જો એમ ન માનીએ તો દેવનું ભજન કરવું એમ કહેનારું શાસ્ત્ર વ્યર્થ સર્થ જાય. (કર્મગાં દેવોને આદુતિ આપવામાં આવે છે અને દેવની દ્વારા જ રૂળ મળે છે.) આ બધા દેવોમાં આદિપુરુષ દેવ—ભગવાન—જ રહેલા છે (એટલે તેમની દ્વારા જ રૂળ મળવું જોઈએ.) પૂર્વકાણ્ડની અંદર પણ કર્મનું રૂળ આપીને ભગવાન જે ભજન કરે છે તે સાર્યક છે (કારણ કે કર્મ કરતી વખતે મનુષ્ય ભગવાનનું પૂજન કરે છે અને ભગવાન તેને કર્મનું રૂળ આપે છે.) ઉત્તરકાણ્ડમાં તો ભગવાન જ્ઞાન અને ભક્તિનું પણ રૂળ આપે છે એટલે વધારે યોગ્ય છે. આદિપુરુષની તો નિષ્કામ સેવા કરવી જ જોઈએ. વળી તે દેવ છે (સોઠશ્રુતે સર્વાન્ પામાન્ એ તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં ભગવાન રમણ કરે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે અને તેથી ભગવાન દેવ કહેવાય છે. દેવ શબ્દની અંદર જે ધાતુ છે તેનો અર્થ રમણ કરવું એવો સાય છે.) રમણ કરનાર દેવનું—ભગવાનનું—ભજન કરવાથી વ્યભિચાર થતો નથી (કારણ કે ભગવાન જ સર્વના પતિ છે અને તેમનું ભજન કરવામાં વિષયનો સંબંધ હોતો નથી.) ખીન—લોકિક—પુરુષનું ભજન કરવામાં આવે તો પણ પ્રથમ પતિ જે ભગવાન, જેમની સાથે છવોનો સ્વાભાવિક રીતે વિવાહ થજેલો છે, તેમનું ભજન ન કરવું જોઈએ એમ નહિ. (અર્થાત્ તેમનું ભજન કરવું જોઈએ.) લોકિક પતિનો સ્વીકાર કરવામાં નથી આવતો તે બરોબર છે, પરંતુ સર્વના સ્વાભાવિક પતિ જે ભગવાન તેમનું ભજન કરવામાં ન આવે તે યોગ્ય નથી. જેમ પ્રથમ પતિ—વિવાહિત પતિ—પોતાનાથી અન્ય પુરુષનું ભજન સહન કરતો નથી, અને અન્ય પુરુષના ભજનને દૂર કરીને જ પોતાનું—પ્રથમ પતિનું—ભજન કરાવીને પોતે ભરે છે તેમ આપે—ભગવાને—પણ કરવું જોઈએ; તેથી જોકુલમાં યાદા જવાની જે આસ્થ આપ કરો છો તે અપને પણ યોગ્ય નથી એમ યથા આદિપુરુષો રિપઃ એ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી જણાય છે. વળી, ભગવાન મુમુક્ષુ લોકોનું ભજન કરે છે

ગૃહાતિ, આત્મતયા સ્કુરતિ, સ્વાનન્દં તેમ્યઃ પ્રચચ્છતિ । ‘અપ હોવાનન્દવાદી’તિશ્રુતેઃ । ‘સ્વાપ્યયસમ્પ-
ત્ત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હી’તિન્યાયેન ભગવાન્ તદર્થમાત્માનં પ્રકટીકરોતીતિ મુમુક્ષુઃ ભજત ઇત્યુ-
ક્તમ્ । અન્યયા મુમુક્ષવ એવ ભગવન્તં ભજન્તે ન તુ ભગવાન્, અતઃ ફલદ્વારા ભજનમ્ । યથા તેપાં
પુનઃ પૂર્વાવસ્થાં ન સમ્પાદયસિ, સતતં સ્વાસિદ્રેવ સ્થાપચસિ તથા અસાધ્યમાવિર્ભૂય સ્વાનન્દેન વયં
યોજનીયા इति યતત્કર્તવ્યમિત્યર્થઃ । (એતેન પ્રાર્થનયા સફલદ્વીકૃત્ય તૂર્ણીભાવપક્ષો નિરલઃ । અગ્રે
ગૃહગમનાશાપનગૃહસ્થિતિસમ્પાદનાદિકં તુ રસપોષાયૈવ ન તુ ગૃહાર્યમિતિ હેવમ્) ॥ ૩૧ ॥

પત્પત્યપત્યમુહ્યવામનુવૃત્તિરદ્ધ સ્ત્રીણાં સ્વધર્મં इति ધર્મવિદા ત્વયોક્તમ્ ।

અસ્ત્વેવમેતદુપદેશપદે ત્વયીશે પ્રેષ્ટો મર્વાસ્તનુશૃતાં કિલ વન્ધુરાત્મા ॥ ૩૨ ॥

યદપિ ભગવતોકં ‘સ્ત્રીણાં સ્વધર્મપરિત્યાગોડુષિત’ इति, અતઃ ‘અપા રજની ધોરરૂપા, નેહ
સ્ત્રીભિઃ સ્થેય’મિતિ । તત્રાપ્યાહુઃ યત્પત્યપત્યેતિ । પતિરપત્યાનિ મુહ્યદશ્ચ । અપામનુવૃત્તિઃ સ્ત્રીણાં
સ્વધર્મં इति ધર્મવિદા ત્વયા વક્તમ્ । વર્તિર્મુલ્લા હિ ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞઃ, શારીરમેવ ધર્મ સ્વધર્મમાહુર્ન ત્વાત્મ-
ધર્મં ભગવદ્ધર્મં વા । યતસ્તે અનાત્મવિદઃ । તથા ધર્મવિદૈવ ત્વયા, ન ત્વસાન્ વિચાર્ય, જાત્માનં વા,

પોતાના માણસ તરીકે સ્વીકારે છે, આત્મા તરીકે તેમના આગળ સ્કુરે છે અને તેમને પોતાનો આનન્દ
આપે છે, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે “આ જ ખરેખર આનન્દ આપે છે,” “મુમુક્ષિ અને બ્રહ્મસંપત્તિ—
મોક્ષ—એ બે અવસ્થામાંથી કોઈ પણ અવસ્થામાં ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થાય છે” એ સૂત્ર પ્રમાણે ભગવાન
મુમુક્ષુ જનો માટે પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે તેથી જ ભગવાન મુમુક્ષુ જનોને ભજે છે એમ
કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો ફક્ત મુમુક્ષુ જનો ભગવાનનું ભજન કરે છે, પણ
કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો ફક્ત મુમુક્ષુ જનો ભગવાનનું ભજન કરે છે. વળી
ભગવાન તેમનું ભજન કરતા નથી એમ પ્રાપ્ત થાય. તેથી ભગવાન ફળ આપીને ભજન કરે છે. વળી
ભગવાન મુમુક્ષુ જનોને ફરીથી સંસારમાં નાખતા નથી, પણ હૃદયેશાં પોતાનામાં જ તેમને સ્થાપે છે.
આ પ્રમાણે એમ ભગવાન મુમુક્ષુ જનો પ્રતિ વર્તે છે તેમ અમારે માટે આપ શુદ્ધ ધર્મસ્વરૂપે પ્રકટ
થઈને આપના સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરો અને તે રીતે આપ અમારું ભજન કરો એવું તાત્પર્ય છે. મૂળ
સ્લોકમાં મુમુક્ષુ પદ મૂકવાથી એમ સમજાય છે કે અમારી પ્રાર્થનાથી અમારો એક વાર અંગીકાર કરીને
આપે શાન્ત ઘેરો રહેવું એ પશ્ચાત્તં ખંડન થયું. સસલીલા પછી ઘેર જવાની કરવામાં આવેલી આત્મા,
આપે શાન્ત ઘેરો રહેવું એ પશ્ચાત્તં ખંડન થયું. સસલીલા પછી ઘેર જવાની કરવામાં આવેલી આત્મા,
ધરમાં સ્થિતિ કરાવવી ઇત્યાદિ તો વિરહરસના ચોંચાળને માટે જ છે, નહિ કે ઘરમાં સ્થિતિ કરવાને માટે
એમ પણ સમજવું. ૩૧

હે અંગ ! ધર્મને જાણનાર એવા આપે જ કહ્યું કે પતિ, પ્રજા, અને
મિત્રોની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે, તે સિદ્ધાન્ત ઉપદેશના આશ્રયરૂપ
અને ઈશ્વર એવા આપને વિષે જ હો ! આપ તો ખરેખર દેહધારીઓના
પ્રિયતમ પદાર્થ છો, યન્મુ છો, આત્મા છો. ૩૨

ગોપીજનોને ભજવાને જે કહ્યું કે “સ્ત્રીઓએ પોતાના ધર્મનો પરિત્યાગ કરવો હિમિત નથી,”
અને તેથી “આ ઘોર રાત્રી છે એટલે સ્ત્રીઓએ અહીં રહેવું ન ભોધએ,” તે વિષે પણ ગોપીજનો કહે
છે કે યત્પત્યપત્ય ઇત્યાદિ. પતિ, બાળકો, અને મિત્રો—એમની અનુવૃત્તિ—અનુચરણ—એ સ્ત્રીઓનો
સ્વધર્મ છે એમ ધર્મને જાણનાર એવા આપે કહ્યું. ધર્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવનારાઓ ખરેખર બહિર્મુખ છે,
કારણ કે તેઓ શારીર ધર્મને જ સ્વધર્મ કહે છે, અને આત્મધર્મને અથવા ભગવદ્ધર્મને સ્વધર્મ કહેતા
નથી; તેનું કારણ એ કે તેઓ આત્માને જાણતા નથી. અમે સ્વરૂપની યાચે અંગેષ સમજાવશું છીએ,
અને આપ ભજન—એવા—કરાવવાને માટે પ્રકટ થયા છો. તેથી અમારો અથવા આપના સ્વરૂપનો
વિચાર કર્યા વિના જ આપે ધર્મના શાતા તરીકે જ અમને આ પ્રમાણે કહ્યું છે. આપે જે અમને કહ્યું છે

સ્વયોક્તમ્ । તસ્યાપ્યસ્માભિર્વિપયનિર્ધારઃ ક્રિયતે ન તુ દુષ્યતે । તદાહુઃ અસવેદમેતદિતિ । સ્ત્રીભિઃ સ્વધર્મઃ કર્તવ્ય इति ચતુક્તં તદેવમેવાસ્તુ । ન હિ પસ્યાદયઃ ધર્મસ્વરૂપં નાપ્યાધારઃ કિન્તુ નિમિત્તમ્ । સ ચ ધર્મઃ અનુષ્ઠીયમાનઃ પ્રતીયમાણઃ ભવતિ । અનુષ્ઠીયમાને પુત્રાદયો નિમિત્તમ્ । પ્રતીયમાણે ગુરુઃ । અતઃ સા અનુવૃત્તિઃ પ્રથમતો શુરાવસ્તુ, અન્યથા સ્વધર્મો જ્ઞાત્ય એવ ન સ્યાત્ । ન ચ મગવદ્વાક્યમનુ-
વાદકમ્ । પૂર્વમસ્માકં ધર્મજ્ઞાનાભાવાત્ । અન્યથા તદેવ ક્રિયેત્ । નાપિ સેવાવ્યતિરેકેણાં ધર્મઃ સ્ફુરતિ । અન્યથા વચનમાત્રેણૈવ ગતં સ્યાત્ । અતઃ ઉપદેશસ્ય સિદ્ધ્યર્થે સેવાં કારય । ઉપદેશસ્ય પદ-
માશયઃ કર્તૈવ ભવતિ । અદ્વૈતિકોમહાસન્ધોષનાત્ નાસ્માભિઃ પ્રતિકૂલતયા નિરુપ્યતે । કિન્તુ, સ્વધર્મા
અનેકવિધાઃ, સ્વાપેક્ષ્યોત્કૃષ્ટવિપયાઃ, સમાનવિપયાઃ, હીનવિપયાઃ । તત્ર પૂર્વપૂર્વધર્મપ્રાવૃત્ત્યમ્ । યથા સ્ત્રીણાં પતિપુત્રાદીનાં સ્વસમાનાતાં સેવા ધર્મઃ । એવં સનિયામકસેશ્વરસ્વાપિ અનુવૃત્તિર્મુદ્ધયો ધર્મઃ ।
અન્યથા તત્પરેણાભાને પતિસેવાદૈર્ ન પ્રવર્તેત્ । અતઃ પ્રકૃતેઽપિ ભવાનીધરઃ અન્તર્યામી । તાદૃશોઽપિ

તેના વિધયનો અમે નિર્ણય કરીએ છીએ, નહિ કે તેમાં અમે દોષ કાઢીએ છીએ. તે જ વાત અસ્ત્વેચમેતદ્ એ શબ્દોમાં ગોપીજનો કહે છે. આપે જે કહ્યું કે સ્ત્રીઓએ પોતાનો ધર્મ પાળવો જોઈએ, તો તેની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે જ થાવ. પતિ, ગાળકો વગેરે ધર્મસ્વરૂપ નથી, તેમ તેઓ ધર્મનો આધાર—
આશ્રય—પણ નથી, પરંતુ તેઓ કેવળ નિમિત્ત છે. આ ધર્મ જે પ્રકારનો હોય છે: એક અનુદાન કરવા યોગ્ય અને બીજો જાણવા યોગ્ય. જે ધર્મ કરવાનો છે તેમાં પુત્ર વગેરે નિમિત્ત હોય છે, પરંતુ જે ધર્મ જાણવા યોગ્ય છે તેમાં તો શુરુ—આશ્રય—નિમિત્ત છે. તેથી જે અનુવૃત્તિ—સેવા—કરવાની છે તે પ્રથમ શુરુની થાવ. આ પ્રમાણે જો કરવામાં ન આવે તો પોતાનો ધર્મ કોઈ પણ જાણી શકે જ નહિ. ભગવાનનું જે વાક્ય છે તે અનુવાદ કરનાર—ગૌણ—નથી, કારણ કે ભગવાને ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો તે પહેલાં અમને—
ગોપીજનોને— ધર્મનું જ્ઞાન ન હતું. ગોપીજનો પહેલાં જે પતિ વગેરેની સેવા કરતાં હતાં તે તો બીજા લોકોને અનુસરીને કરતાં હતાં, કોઈ શાસ્ત્રને અનુસરીને નહિ, કારણ કે તેમને તે વિષિનું જ્ઞાન ન હતું. જે ઉપદેશ પહેલાં તેમને તે પ્રમાણે જ્ઞાન હોત તો ભગવાનના વાક્ય પ્રમાણે તેઓ પતિ, ગાળક વગેરેની સેવા જ કરત. વળી, શુરુની સેવા વિના શાસ્ત્રમાં જણાવેલો ધર્મ સમજાતો નથી. આ પ્રમાણે જો ન જાનીએ તો શુરુની સેવા કર્યા વિના જ ફક્ત તેમના વચનથી જ અમે બધાં ઘેર ગયાં હોત તેથી આપે જે ઉપદેશ કર્યો છે તે સિદ્ધ કરવાને માટે પહેલાં આપ અમારી પતિ આપની સેવા કરાવો. આપ ઉપદેશનું પદ—આશ્રય—છે, અર્થાત્ આપ ઉપદેશના કરનાર જ છો. મૂળ પ્રલોકમાં વજ્ર એ પ્રમાણે ભગવાનને માટે જે કોમલ સંયોધન વાપરવામાં આવ્યું છે તે સૂચવે છે કે અમે—ગોપીજનો—
ભગવાનને પ્રતિકૂળ થાય એવું કોઈ પણ કહીશું નહિ. વળી, સ્વધર્મો પણ અનેક પ્રકારના છે: કેટલાક ધર્મો પોતાનાથી ઉત્તમ પદાર્થો વિષેના હોય છે, કેટલાક પોતાના જેવા જ પદાર્થો વિષેના હોય છે, અને કેટલાક પોતાનાથી હલકા પદાર્થો વિષેના હોય છે. આ ત્રણ પ્રકારના ધર્મોમાં પહેલાંનો ધર્મ પછીના ધર્મ કરતાં ઉત્તમ છે. (અર્થાત્ ત્રીજા પ્રકારના ધર્મ કરતાં બીજા પ્રકારનો ધર્મ ઉત્તમ, અને બીજા પ્રકારના ધર્મ કરતાં પહેલા પ્રકારનો ધર્મ ઉત્તમ છે.) દા. ત. પતિ, ગાળકો વગેરે પોતાના જેવા જ પદાર્થોની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે પોતાના નિયામક—અન્તર્યામી—ઈશ્વરની પણ સેવા કરવી એ સર્વ આસ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે (કારણ કે ઈશ્વર આપણા કરતાં ઉત્તમ છે, અને તેથી તેમની સેવા એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ ગણાય છે.) પ્રભુની સેવા એ મુખ્ય ધર્મ છે એમ જો આપણે ન જાનીએ તો પ્રભુની પ્રેરણા અપણને ન થાય અને તેથી કોઈ પણ જીવ પતિસેવા વગેરેમાં પ્રવૃત્ત થાય નહિ. તેથી આદી બહાર પ્રકટ થયા છો તો પણ આપ ઈશ્વર છો, અન્તર્યામી છો (અને તેથી અમને પ્રેરનાર છો.) આપ છો છતાં પણ પતિ, પુત્ર વગેરેને માટે આપ અમને પ્રેરતા નથી, પરંતુ આપની સેવાને માટે જ પ્રેરો છો. (ઈશ્વર આપ પતિ, પુત્ર વગેરેને માટે અમને પ્રેરતા નથી ત્યારે તો એમ જણાય છે કે

મૂલ્યા પતિપુત્રાદયૈ ન પ્રવર્તયસે કિન્તુ સ્વસેવાર્થમેવ પ્રેરયસિ, અતો યાત્રયોક્તર્થમસિદ્ધ્યર્થમપિ મયા-
નાદૌ-સેવ્યઃ । કિન્તુ, ધર્મો ધર્મિમૂલઃ, તદવિરોધેન કર્તવ્યઃ, ફલાર્થં ચ કર્તવ્યઃ, અન્યથા ચેત્,
અનિષ્ટેષ્વપિ પુરુષં પ્રવર્તયન્ અનાત્તઃ સ્યાન્ । અતઃ एव ધર્મશાસ્ત્રે પ્રિયત્વાન્ શરીરસ્ય તદનુતોવ ઉક્તઃ ।
'દ્રવ્યસંસ્કારવિરોધે દ્રવ્યં વલીય' इतिन्याયાच्च । તત્કલ્પચિત્ પ્રિયો દેહઃ, કલ્પચિદાત્મા, કલ્પચિન્
પરમાત્મા, કલ્પચિન્નિર્વાહકઃ । મર્થોત્તુ સર્વરૂપો ભવતિ, યતઃ અત્યન્તં પ્રેષ્ટઃ પરપ્રેમાત્મપદમાનન્દઃ ।
ચન્ધુર્દેહનિર્વાહકઃ । કિન્તુ, ન કેવલમસાકં કિન્તુ તનુમૃતાં સર્વેષામેવ દેહધારિણામ્ । ('મયાય
નાશાયે'ત્વચ ત્વાયા વત્તમેવ શરીરં ત્વદ્ધિકારિતપ્રયોજનાર્થં જીવો મૃદીત્વા તિષ્ઠતીતિ નિરુપિતમ્ । અતઃ
સ દેહઃ મગધદીયઃ મગધતૈવ સ્થાપિતઃ, તસૌ તિવેશ, તદનુપયોગે જાતે, પશ્ચાદન્યસૈ દેયઃ । ચેતનો
હિ પ્રેર્યઃ । અતઃ યાત્રાગ્રાવદુપયોગં જ્ઞાસ્યતિ, તાવન્નાન્યસૈ વાસ્યતિ, ચોષિતોઽપિ ।) યત્સન્તનુમૃતાં
હિ પ્રેર્યઃ । પ્રેષ્ટાય ચ દેવં પ્રિયં વસ્તુ । જગ્ગર્થે કિલેતિ પ્રસિદ્ધિરેવ પ્રમાણમ્ । કિન્તુ, ન કેવલં
દેહવાતા, કિન્તુ ચન્ધુરપિ, એન પ્રયત્નેન શરીરં વિમર્તિ સ ચન્ધુઃ, આત્મા ધારકઃ । અતઃ જન્ત-

આપ અમારી સેવાથી પ્રસન્ન થઇને અમને પતિ, પુત્ર વગેરેને માટે પ્રેરણા કરશો.) તેથી આપનાં
વાક્યોમાં જે સ્ત્રીઓના ધર્મનું—પતિ વગેરેની સેવા કરવાનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સિદ્ધ કરવાને
માટે પણ અમારે પ્રથમ આપની જ સેવા કરવી જોઇએ. વળી ધર્મ ધર્મીને—ધર્મકર્તાને—આધારે રહેલો
હોય છે એટલી ધર્મીની—ધર્મકર્તાના સ્વરૂપની—સાથે વિરોધ ન આવે એવી રીતે ધર્મ કરવો જોઇએ,
અને કૃષ્ણને માટે પણ ધર્મ કરવો જોઇએ (અને આ રીતે ધર્મકર્તાએ પોતે કૃષ્ણ ભોગવવું જોઇએ.) જે
આ પ્રમાણે ન માનીએ અને ધર્મીની સાથે વિરોધ શખીને અને કૃષ્ણ ભેગવા વિના ધર્મ કરવામાં આવે
તો અનિષ્ટ—નિષ્ફળ ધર્મ—માં પણ ધર્મનો બોધ કરનાર વેદ પુરુષને પ્રવર્તે અને તેથી તેમાં કોઇને
વિશ્વાસ રહે નહિ. આથી જ ધર્મશાસ્ત્રમાં, શરીર પ્રિય હોવાથી, શરીરને અનુસરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.
વળી, “દ્રવ્ય (=ધર્મ) અને તેનો ચંસ્કાર (=ધર્મ) એ જે વસ્તુ અંતરે વિરોધ હતો યાચ ત્યારે દ્રવ્ય
વધારે બળવાન છે” એ પૂર્વમીમાંયાનો ન્યાય પણ છે. આ પ્રમાણે કોઇને દેહ પ્રિય હોય છે, કોઇને
આત્મા પ્રિય હોય છે, કોઇને પરમાત્મા પ્રિય હોય છે અને કોઇને નિર્વાહ કરનાર પ્રિય હોય છે. આપ તો
સર્વરૂપ છો, કારણ કે અત્યન્ત પ્રેષ્ટ—પ્રિયતમ—છો. આપ પ્રેષ્ટ છો એટલે પરમ પ્રેમનું સ્થાન છો,
અનન્દ છો, બન્ધુ છો, અને દેહના નિર્વાહક છો. આ પ્રમાણે પ્રેષ્ટ શબ્દ વડે ભગવાન ધર્મી છે એમ સિદ્ધ
કરવામાં આવ્યું; અને તેથી ગોપીજનોએ તે ધર્મીની સેવા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. ('પરમપ્રેમ' એ શબ્દ
વડે ભગવાનનું દેહરૂપ સિદ્ધ થાય છે, 'અનન્દ' શબ્દ વડે તેમનું આત્માનું રૂપ સિદ્ધ થાય છે, 'બન્ધુ'
શબ્દ વડે પરમાત્માનું રૂપ સિદ્ધ થાય છે.) વળી એકલા અમને જ આપ આ રૂપે જણાય છે એમ નહિ
પણ બધા ય દેહ ધારણ કરનારા મનુષ્યોને આપ આવા જણાય છો. (મયાય નાશાય એ વ્યોકમાં એમ
કહેવામાં આવ્યું છે કે આપે વિચાર કરેલા પ્રયોજનને માટે દ્રવ્ય આપે આપે જ શરીર પ્રદાન કરે છે.
તેથી આ દેહ ભગવદીય છે અને તે ભગવાને જ આપેલો છે. તેથી તે દેહનું ભગવાનને નિવેશન કરવું, અને
ત્યારે ભગવાનને તે દેહનો ઉપયોગ ન હોય ત્યારે પછીથી બીજાને તે દેહ આપવો. જે ચેતન પદાર્થ છે
તેને પ્રેરણા કરી શકાય છે. જેમ પ્રિયવતને રાત્ર્યાદિ બાળતોમાં પોતાના દેહનો ઉપયોગ કરવાનું સ્થાન
ન હતું અને તેથી શ્રદ્ધાએ તેને તે પ્રમાણે જાન આપ્યું, તેમ આપ પણ અમને બીજાઓને દેહ અપેળ
કરતાં અટકાવીને આપની સેવાને માટે પ્રેરણા કરો. માટે ત્યાં સુધી ભગવાનને પોતાના દેહનો ઉપયોગ છે
એમ જાણે બાળુએ ત્યાં સુધી તેને કહેવામાં આવશે તો પણ તે બીજાને પોતાનો દેહ નહિ આપે.) આપ
બધા ય દેહધારીઓના દેહ, આત્મા, પરમાત્મા અને દેહનિર્વાહક છો, કારણ કે બધાપણ આપ જ પ્રિય-
તમ પદાર્થ છો. અને પ્રિયતમ પદાર્થને પ્રિય વસ્તુ આપની વડે છે. આ બાબત પ્રસિદ્ધ જ છે અને પ્રસિદ્ધિ
જ પ્રમાણ છે એ જણવાને માટે મૂળ વ્યોકમાં ફિલ શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો છે. વળી આપ, કૃષ્ણ દેહ
આપનારા છો એમ નહિ, પરંતુ બન્ધુ પણ છો, કારણ કે જેને માટે દ્રવ્ય પ્રવચી શરીરનું પોતાનું કરે છે

રજ્જવહિરજ્જન્યાયેન નિલ્યાનિલન્યાયેન વા મ(ગ)વત્સેવૈવ મુલ્યા । યદા પુનસ્ત્વદગુપયોગઃ, તત્રાપિ ચેત્તથા પ્રેરણમ્, તદાન્યઐ શાસ્ત્રામો, નાન્યથેતિ । ધર્મિવિષારો ધર્મોદ્વપ્યધિકઃ । એતથ ત્વદગ્નહોત્તં સર્વમેવ વિરુદ્ધં ભવતીતિ પ્રાર્થ્યંતે અસ્તિવતિ । સર્વરૂપત્વાત્ ત્વમેવ સેવ્યં હતિ વા । અન્યથા એકદા સર્વસેવા પ્રાપ્તા, અંશતો વાધિતા સ્યાત્, વિનિગમનામાદાચ । ઝનેન સ ધર્મોઽધિ ન ભવતિ યઃ કાલાદિના વાપ્યતે, અશક્યત્ર ભવતિ । ન હિ પ્રમાણં વિરુદ્ધં વિધતે । અતઃ પત્યાદિસેવાવિધાયકં ચ શાસ્ત્રં ત્વત્સેવામેવ વિધતે । અતઃ અનુવાદપક્ષે સ્વતન્ત્રવિધાનપક્ષે વા ભવત્સેવૈવોચિતેતિભાવઃ ॥ ૩૨ ॥

‘અર્થં રાજસીનાં નિરુપ્ય સાત્ત્વિકીનાં નિરુપયતિ કુર્વન્તિ હીતિ ।

કુર્વન્તિ હિ ત્વપિ રતિં કુશલાઃ સ્વ આત્મન્ નિલપ્રિયે પતિસુતાદિભિરાતિદૈઃ કિમ્ । તન્નઃ પ્રસીદ વરદેશ્વર મા સઃ હિન્ધ્યા આશાં ધૃતાં ત્વપિ ચિરાદ્રવિન્દનેન્ ॥ ૩૩ ॥

તે ખરો બન્ધુ છે, અને તે રીતે આપ અમારા બન્ધુ છો. આપ આત્મા—શરીરને ટકાવનાર—પણ છો. તેથી અંતરંગબહિરંગન્યાયથી અથવા તો નિલ્યાનિલન્યાયથી આપની સેવા જ મુખ્ય છે. (શરીરનું ભરણ કરનાર અને ટકાવનાર ભગવાન્ અંતરંગ અને નિલ છે; ત્યારે શરીરની સાથે સંબંધ રાખનારા પદાર્થો બહિરંગ અને અનિલ છે. બહિરંગ કરતાં અંતરંગ સહે છે, અને અનિલ કરતાં નિલ સહે છે એ સામાન્ય ન્યાય છે. અને તે ન્યાયથી જ ભગવાનની સેવા મુખ્ય છે.) પરંતુ ત્યારે અમારા દેહનો આપને ઉપયોગ નહિ હોય, અને તે સમયે પણ જો આપની તે પ્રમાણે—તમારો દેહ બીજાને આપો એવી—પ્રેરણા થશે તો જ અમે બીજાઓને—પતિ વગેરેને—અમારું શરીર આપીશું, અન્યથા નહિ. ધર્મી—વસ્તુ—નો નિયાર ધર્મ—વસ્તુના શુભ—કરતાં અધિક છે. આ બધું ધર્મ વગેરે જો આપ ન સ્વીકારો તો બધું જ વિરુદ્ધ થઈ જાય; માટે આપની અંગે જ્ઞસ્તુ એ શબ્દમાં પ્રાર્થના કરીએ છીએ. અથવા તો આપની સેવા સર્વશ્વ છે—પતિ વગેરે સર્વની સેવા કરીએ તેવી છે—તેથી આપની જ સેવા કરવી નોઈએ. આપના વિના બીજાને વિષે એક જ સમયે બધી સેવા જો પ્રાપ્ત થાય તો કેટલાક અંશમાં તે સેવાનો બાધ થાય, કારણ કે તેમાં કોઈ પણ નિયામક પ્રમાણ—અમુકની સેવા કરવી અને અમુકની ન કરવી એનો નિર્ણય કરી શકે એવું પ્રમાણ—નથી. તેથી જેનો કાળ વગેરેથી બાધ થાય છે અને જે અશક્ય છે તે ધર્મે પણ થઈ શકતો નથી. જે પ્રમાણ છે તે વિરુદ્ધ બાબતનું વિધાન કરતું નથી. તેથી પતિ વગેરેની સેવા કરવી એમ વિધાન કરનારું શાસ્ત્ર અને ભગવત્સેવા કરવી એમ વિધાન કરનારું શાસ્ત્ર પણ આપની સેવાનું જ વિધાન કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્ર આપની સેવાનું જ વિધાન કરે છે, અને અન્યની સેવા જે કોઈ પોતાની ઇચ્છાથી કરે છે તેનો અનુવાદ કરે છે. તેથી અનુવાદપક્ષમાં અથવા સ્વતંત્રપક્ષમાં આપની સેવા જ ઉચિત છે એમ તાર્કિક છે. (અનુવાદપક્ષ અને સ્વતંત્રપક્ષનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. શાસ્ત્ર ભગવત્સેવા અને પતિ વગેરેની સેવા એમ બન્ને સેવાઓનું વિધાન કરે છે, છતાં પણ પતિ વગેરેની સેવા કેટલાક અંશમાં બાધિત થાય છે, અને તે પોતાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલી હોવાથી શાસ્ત્રમાં તેનો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી શાસ્ત્રમાં ભગવત્સેવાનું જ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આથી ભગવાનની જ સેવા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. પતિ વગેરેની સેવાનો આ અનુવાદપક્ષ થયો, અને આ પક્ષમાં ભગવત્સેવા જ પ્રાપ્ત થઈ. હવે પત્યાદિ સેવાના સ્વતંત્રપક્ષનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. જો એમ માનીએ કે શાસ્ત્રમાં પતિસેવાનું પણ સ્વતંત્ર રીતે વિધાન કરવામાં આવેલું છે, તો તે ધર્મના જ્ઞાન વગેરેને માટે આપની શુરુ તરીકે સેવા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે પતિસેવાના સ્વતંત્રવિધાનપક્ષમાં પણ ભગવત્સેવા જ પ્રાપ્ત થાય છે.) ૩૨

આ પ્રમાણે સજ્જની ગોપીજનોનાં વાક્યોનું નિરૂપણ કરીને હવે શુકદેવજી સાત્ત્વિક ગોપીજનોનાં વાક્યોનું કુર્વન્તિ હિ એ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરે છે.

તેથી કરીને યતુર પુરુષો હમ્મેશાં પ્રિય અને પોતાના આહારૂપ આપને વિષે પ્રીતિ કરે છે. દુઃખ આપનારા પતિ, યુત્ર વગેરેનું તેમને શું

યદ્યપ્યુક્તં 'માતરઃ પિતર' इति, 'मा कृद्वं बन्धुसाध्वस'मिति, चत्किमिदं प्रथमतयासामिरेय
 क्रियते, अहोस्विदन्वेऽपि कुर्वन्ति । तत्रापि किमवमा मात्राद्यनुवृत्तिं कुर्वन्ति, अहोस्विदुत्तमाः । उत्तमा
 अपि त्वत्सेवायामशक्ताः, आहोस्वित् शक्ता इति विचारणीयम् । अस्मिन्नर्थे निर्णायकं महतां चरित्र-
 माहुः । ये त्वात्मनि कुशलाः आत्महितार्थिनाः, न तु देहेन्द्रियाणाम्, ते त्वय्येव रतिं कुर्वन्ति ।
 ज्ञेदेन हि क्रिया भवति । भगवत्कृतमेव जीवगामि भवतीति वदुपपादितं 'तत्त्वात्मने प्रतिमुत्तरे'त्यत्र ।
 प्रीत्या च सेवा भवति । यदि पुत्रादिसेवापि धर्मः स्यात्, तदा पुरुषार्थत्वेनात्मपर्यवसायिनी स्यात् ।
 'कुशला' इत्यनेन तेषां कौशलमेव, प्रवृत्त्यपेक्षया निवृत्तिरुत्तमा । इन्द्रियदमनसामर्थाभाव एव
 अन्वगामि कर्तव्यं 'यतो यतो निवर्तते'त्यत्र निरूपितम् । निरुद्धानीन्द्रियाण्यत्मागामीनि भवन्ति । तत्रा-

પ્રયોજન છે ? માટે હે વરદાન આપનારાઓના ઈશ્વર, આપ અમારા ઉપર
 પ્રસન્ન થાવ, અને હે કમળના જેવાં નેત્રવાળા પ્રભો ! આપને વિષે ધણ
 સમયથી રાખેલી અમારી આશાને આપ છેલો નહિ. ૩૩

“માતાઓ, પિતાઓ વગેરે તમને શોધશે...માટે બન્ધુઓને તમે ત્રાસ આપો નહિ” એમ આપે
 ને પહેલાં કહ્યું તે વિષે અમારે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કરવો છે:—

(ધરતો લાગ કરીને અને આપની પાસે આત્મા અને તેમ કરવાથી સગાં સંબંધીઓને અને ત્રાસ
 આપ્યો છે. આ રીતે ત્રાસ આપવો નહિ એનો નિષેધ છે. તો) આ પ્રમાણે કરનારાં (જગતમાં) પહેલા
 પહેલાં અને જ છીએ, કે છીએ. પણ આ પ્રમાણે કરે છે? સગાંઓને ત્રાસ ન આપનારાઓમાં પણ
 શું અધમ કોટિના માણસો માતા વગેરેની સેવા કરે છે કે ઉત્તમ કોટિના માણસો? ઉત્તમ કોટિના
 માણસો પણ આપની સેવા કરવાને માટે અશક્ત હોવાથી માતા વગેરેની સેવા કરે છે કે આપની સેવા
 કરવાને સમર્થ હોય છતાં પણ માતા વગેરેની તેઓ (ઉત્તમ મનુષ્યો) સેવા કરે છે? આ બધા પ્રશ્નોનો
 વિચાર કરવો જોઈએ.

આ વિષયમાં મહાપુરુષોનું ચરિત્ર નિર્ણય કરી શકે એમ છે એમ ગોપીજનો કહે છે. ને લોકો
 આત્માને વિષે કુશળ હોય છે, ને આત્માનું હિત ધ્યક્ષનારા છે, પણ દેહ અને ઇન્દ્રિયોનું હિત ધ્યક્ષનારા
 નથી તેઓ આપને જ વિષે પ્રીતિ કરે છે. અરેખર ! એકઠી ભગવત્સેવા વગેરે ક્રિયા થાય છે. સમગ્રિષ્ઠ
 ભગવાનને વિષે ને કર્મ કરવામાં આવે છે તે જ કર્મ વ્યક્ષિષ્ઠ છાવને વિષે આવે છે (કારણ કે ભગવાન
 સર્વના આત્મા છે.) આ જ વાતનું પ્રતિપાદન “જેમ સુખની શોભા પ્રતિબિમ્બની શોભા થાય છે તેમ
 ભગવાનની ને સેવા કરવામાં આવી હોય તેમાં પોતાની જ સેવા—પૂજા—થાય છે” એ સાતમા સંધન
 નવમા અધ્યાયના અગીઆરમા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રેમથી સેવા થાય છે. ને પુત્ર વગેરેની સેવા
 પણ ધર્મ હોય તો તે સેવા, પુરુષાર્થ હોવાથી, આત્માને વિષે જથી જોઈએ (પરંતુ તે પ્રમાણે થતું નથી
 એટલે પુત્ર વગેરેની સેવા ધર્મ કહેવાય નહિ.) શ્લોકમાં ‘કુશળ’ એમ ને કહેવામાં આવ્યું છે તેનો
 ભાવ એવો છે કે (દેહ વગેરેની) સેવા કરતાં (ભગવત્સેવાથી) નિવૃત્તિ ઉત્તમ છે એમ માનવામાં અને
 તે પ્રમાણે આચરવામાં તે મનુષ્યોની કુશળતા રહેલી છે. ત્યારે ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવાની શક્તિ ન હોય
 ત્યારે જ ઇન્દ્રિયોનો પતિ વગેરે અન્ય પદાર્થની સેવા કરવામાં ઉપયોગ કરવો; અને આ પ્રમાણે
 “મનુષ્ય જ્યાંથી નિવૃત્ત થતો જાય છે ત્યાંથી ગંધનોથી સુગંધ થતો જાય છે” એ અગીઆરમા સંધનના
 એકવીસમા અધ્યાયના અઠારમા શ્લોકનું તાત્પર્ય છે. (આ શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું કે જ્યાંથી
 મનુષ્ય નિવૃત્ત થાય છે ત્યાંથી ગંધનમાંથી સુગંધ થાય છે. આ ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે નિવૃત્ત
 થવાની શક્તિ માણસનામાં ન હોય ત્યારે તે પોતાની ઇન્દ્રિયો બીજા કાર્યમાં વાપરે છે.) ત્યારે
 ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે આત્મા તરફ વળે છે. તેમાં પણ ત્યારે આપને માટે જ તે.
 ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે જ તે આત્મા તરફ વળે છે. તેથી ને લોકો કહ્યા ઇન્દ્રિયોનો

સ્વાત્મામાત્મિનિ તદૈવ ભવન્તિ યદિ ત્વયર્થમુપયુક્તાનિ ભવન્તિ । અતઃ કેવલનિપદકર્ત્રપેક્ષયા ચે ત્વયિ રતિં કુર્વન્તિ તે કુશલા इति દિશન્નાર્થઃ । ત્વયીલેકયક્ત્ત્વેન ચ પૂર્વપદેકપ્ર સર્વસંભવો નિરૂપિતઃ । કિંચ, ભવાન્ સ્વાત્મા સ્વરૂપભૂતઃ, ન ત્વધ્વાસન્યાયેન તથા જાતઃ । કિંચ, પ્રિયસ્ય હિ સેવા કર્તવ્યા સ ચેત્પ્રિયઃ કાલપરિચ્છેદો ન ભવતિ, સ ભવાનેષ, અન્યથા જારસેવાપિ ધર્મઃ સ્યાત્, જન્મવાન્ દિન-સ્વાપિ પરિચ્છેદકત્વાત્ । કિંચ, પતિસુતાદયઃ ન ધર્મદેતવ્યો ભવિતુમર્હન્તિ । યત્ આર્તિદાઃ । ન હિ ધર્મનિષિત્તાનિ ફલદાન્તિ દુઃસહાનિ ભવન્તિ । અન્યથા સંસારો ન સ્યાત્ । અતસૈઃ કિમ્ । તેષાં ભયમસ્તુ, અન્યદ્વા, ન તૈઃ કિંચિત્તયોજનમિત્યર્થઃ । પરમેકમેવ પ્રાર્થનીયં યદભાવે સર્વં શાસ્ત્રં બુદ્ધિઃ વ્યર્થા સ્યાત્ । તદાદુઃ, તત્ત્રસાત્ પ્રસીદ, સ્વં પ્રસન્નો ભવ । ત્વદપ્રસાદાદેવ લોકા પ્રાન્તાઃ દુઃસ-હેતુષ્વપિ પ્રવર્તન્તે । નનુ કિં સાધનં પ્રસાદે ભવતીનામિતિ चेत् તત્રાદુઃ વરદેશ્વરેતિ । યે હિ વરાન્ પ્રયચ્છન્તિ, તે લોકાનાં ક્લેશં જ્ઞાત્વા યતો દયાલવઃ, અન્યથા તપસિ ક્રિયમાણે વરં ન પ્રયચ્છેદુઃ । તેવામપિ ત્વમીશ્વરોઽવિદ્યાલુઃ । તદ્વારાપિ સર્વેષાં દુઃસન્નમનં કરોપિ । અતો યયં ક્ષિપ્તાઃ । ક્લેશ एव

નિશ્ચલ જ કરે છે તેમના કરતાં જે લોકો આપનામાં પ્રેમ કરે છે તેઓ કુશળ—ચતુર—છે એમ મૂળ શ્લોકમાં આવેલા હિ શબ્દનો અર્થ છે. મૂળ શ્લોકમાં ભગવાનને માટે ત્વયિ—આપનામાં—જે પ્રમાણે જે એક વચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે એમ દર્શાવે છે કે પહેલાંના શ્લોકમાં બહુબચું તે પ્રમાણે આપના એકલામાં જ બધું સંભવી શકે છે. (આ પ્રમાણે, ઔપાધિક પ્રીતિનો પણ સ્વીકારીને કુશળતાનું નિરૂપણ કર્યું. હવે સિદ્ધાન્તની રીતિએ કુશળતાનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે.) વળી, આપ અમારા આત્મા—સ્વરૂપભૂત—છો, નહિ કે બધ્વાસથી આપ અમારા આત્મા થયા છો. (હવે સેવ્ય પદાર્થનો વિચાર કરીને કુશળતા સમજાવવામાં આવે છે.) વળી, જે પ્રિય છે તેની સેવા કરવી ભેદછો. જે આ પ્રિયને કાળની મર્યાદા ન હોય—અર્થાત્ તે અનિત્ય ન હોય—તો જ તે પ્રિયની સેવા કરવી ગ્રાસ થાય છે, બીજાની નહિ. આવા કાળથી અતીત પ્રિય આપ જ છો. જે કાળથી મર્યાદિત થયેલા પ્રિયની સેવા કરવામાં આવે તો જારની સેવા પણ ધર્મ થાય, કારણ કે જેમ અમારા પતિઓને જન્મની મર્યાદા છે તેમ જારને પણ દિવસની મર્યાદા છે. (અર્થાત્ પતિ અને જાર એ બંને ચ કાલપરિચ્છિન્ન છે, અને જે કાલપરિચ્છિન્ન પ્રિય પદાર્થની સેવા કરવાની ગ્રાસ થાય તો તો પતિસેવાની માફક જારસેવા પણ ધર્મરૂપ જણાય. પરંતુ તેમ નથી. તેથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે કાલપરિચ્છિન્ન પ્રિય પદાર્થની સેવા કરવી નહિ.) વળી, પતિ, પુત્ર વગેરે ધર્મનું કારણ થઈ શકે નહિ, કારણ કે તેઓ દુઃખ આપનારા છે. ખરેખર ! જે ધર્મનાં કારણો છે તે કોઈ પણ દિવસ દુઃખ આપતાં નથી. જો પતિ, પુત્ર વગેરેને ધર્મનાં કારણ તરીકે માનવામાં આવે તો પછી સંસાર જ ન રહે. તેથી તેવા પતિ, પુત્ર વગેરેનું (અમારે) શું પ્રયોજન છે ?

અમારા પતિ, પુત્ર વગેરેને લઈ અમારે લીધે ભય થાય, અથવા ખીજું કાંઈ થાય, પણ અમારે તો ધર્મની સિદ્ધિને માટે તેમનું જરા પણ પ્રયોજન નથી એમ ભાવ છે. અમારે તો એક જ વસ્તુની પ્રાર્થના કરવાની છે. આ વસ્તુ એવી છે કે જે તે ન હોય તો પછી સર્વ શાસ્ત્ર અને તર્ક વ્યર્થ થઈ જાય. ગોપીજનો તે વસ્તુની પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે તેથી આપ પ્રસન્ન થાવ. આપની કૃપા વિના જ લોકો બ્રાહ્મિમાં પડે છે અને દુઃખ આપનારા વિષયોમાં પણ પ્રવર્તે છે.

કદાચિત્ ભગવાન્ ગોપીજનોને પ્રશ્ન કરે કે “રહારી કૃપા મેળવવાને માટે તમે શું સાધન કર્યું છે ?”—તો ગોપીજનો કહે છે કે વરદેશ્વર, જે લોકો વરદાન આપે છે તે મનુષ્યોનું દુઃખ બાણીને વરદાન આપે છે, કારણ કે તે દયાળુ હોય છે. જે વરદાન આપનારાઓ દયાળુ ન હોય તો ખીજા લોકો તપ કરે તો પણ તેઓ વરદાન આપે નહિ. આવા વરદાન આપનારાઓના પણ આપ ઈશ્વર છો; આપ અતિ દયાળુ છો. ખીજા વરદાન આપનારાઓની દ્વારા પણ આપ અધર્મનાં દુઃખો દૂર કરો છો. આપ વરદેશ્વર છો તેથી અને આપને કદીએ છીએ કે અમને ઘણો કલેશ થાય છે. જેમ તપશ્ચર્યા ભગવાનની કૃપા

સાધનં તથોચત્ । નિષિદ્ધપ્રકારસ્તુ યદ્યત્ કચ્ચન ભવિષ્યતિ, સ ન કર્તવ્યઃ । નતુ ધર્મેતાવન્તં કાલં પતિ-
સેવા કૃતા, ઇવમેવાપેડપિ કર્તવ્યા, પ્રાત્તવાન્, ગૌણમપિ કર્મ સમારબ્ધં સમાપયેદિતિ, તસ્માદવિચાર્યેવ
પતિસેવાં કુરુતેતિ ચેત્ તત્રાહુઃ માસઃ છિન્ધ્યા આદ્યાં ધૃતામિતિ । નાસ્મામિઃ પતિસેવા કૃતા, ચદર્શ
વા સ્થિતમ્, ત્વદાશયા સ્થિતમ્, મધ્યે સ્થિતિનિર્વાહાર્થમેવ તદહીકારઃ । હિદાનીં ચેત્ સનાગવાનામ-
મિલપિતાર્યો ન સિષ્યેત્, તદા આશા અન્ના ભવિષ્યતિ તસ્વાં ગતાયાં પ્રાણા એવ મમિત્વમ્તીતિ । અત
એવ કેનચિત્ સ્ત્રીહૃદયદ્વેન નિરુપિતમ્ ‘આશાવન્તો હૃદયં રુગ્ધી’તિ । એવમ્ મૂલમપિ સ્ત્રીશાસ્ત્રે ભવિષ્યતિ ।
ચિરાત્ ત્વય્યેવ ધૃતામ્, તસ્વાં છિન્નાયામવલમ્બનાભાવાત્ અથઃ પતિત્વામ્ इति । સ્નેહયમર્થઃ
પ્રસિદ્ધઃ । અરવિન્દનેત્રેતિ સન્દોધનં દૃષ્ટ્વૈવાપ્યાયકત્વં નિરુપયતિ । (આશાહેતુરપ્યનેત્રીકઃ, વાપહ-
રકદક્ષા વર્ણનાત્ । માબોદ્ધારિણ્યા એવ તથાત્વાત્ । હૃદયવધિ જીવનમપ્યત્ એવેતિ ભાવઃ ।) ॥ ૩૩ ॥

યદુક્તં ‘વતવર્ણનાર્થં વિનાગતા’ इति, વતચ્ચ વતવર્ણના કૃતા, તત્રાહુઃ ચિત્તં સુલેનેતિ ।

ચિત્તં સુલેન ભવતાપહૃતં ગૃહેપિ યન્નિર્વિશત્યુત કરાવપિ ગૃહ્યકૃત્યે ।

પાદૌ પદં ન ચલતસ્તવ પાદમૂલાભ્યામઃ કથં વ્રજમથો કરવામ કિં વા ॥ ૩૪ ॥

મેળવવાનું સાધન છે તેમ (તાપદ્વિધ) કલેશ જ ભગવત્કૃપા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. વરદાન આપવાની
અંદર એ આપને કોઈ નિષિદ્ધ પ્રકાર જણાતો હોય તો તે આપે કરવાની જરૂર નથી. (તાત્પર્ય એ કે
અમારું દુઃખ દૂર કરવામાં આપને કોઈ નિષિદ્ધ પ્રકાર—ગોપીજનો વિષયસીંગને માટે આવ્યાં છે,
સ્વર્ગાત્મભાવથી નથી આવ્યાં એવો નિષિદ્ધ પ્રકાર—જણાય તો તે સ્વીકારવાની આપને જરૂર નથી.)

એ ભગવાન્ એમ કહે કે “એમ આટલો વખત તમે પતિની સેવા કરી તેમ હવે પછી પણ
પતિસેવા કર્યા કરો, કારણ કે પતિસેવા તમને અત્યાર સુધી પ્રાપ્ત થએલી છે, અને વળી એવો ન્યાય છે
કે ગૌણકર્મનો આરંભ કરવામાં આવ્યો હોય તો તેને પણ પૂર્ણ જ કરવું; તેથી તમે આ બધી ચર્ચા કર્યા
વિના જ પતિસેવા કરો”, તો ગોપીજન કહે છે કે માસ છિન્ધ્યા આદ્યાં ધૃતામ્. અમે પતિસેવા કરી
નથી, તેમ જ પતિને માટે અમે ઘરમાં સ્થિતિ કરી નથી, પરંતુ આપની આશાએ જ અમે રહ્યાં છીએ,
અને વચમાં મર્યાદાને અનુસરવાને માટે જ અમે ગોપીનો સ્વીકાર કર્યો છે. હવે ત્યાં ત્યારે અમે આપની
પાસે આવ્યાં છીએ અને એ અમારી આશા પૂર્ણ થાય નહિ તો પછી આશા ભાંગી જશે, અને ત્યારે
આશા જતી રહેશે ત્યારે અમારા પ્રાણ પણ (નિરાધાર થઈને) જતા રહેશે. આ કારણથી જ સ્ત્રીઓનાં
હૃદયને લાલુનાર કોઈ એક કવિએ—કાલિદાસે—(મેઘદૂતમાં) કહ્યું છે કે “આશારૂપી બન્ધ હૃદયને
ટકાવે છે.” કવિના આ વચનનું મૂળ પણ સ્ત્રીશાસ્ત્રમાં—રસશાસ્ત્રમાં—હશે. ઘણા વખતથી આપનામાં જ
અમે આશા સખી રહ્યાં છીએ. આ આશા ત્યારે તૂટી જશે ત્યારે આધાર વિના અમે નીચે પડી જઈશું.
મૂળ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ છે તે દર્શાવે છે કે આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ગોપીજનો ભગવાનને અરવિન્દનેત્ર એ
પ્રમાણે જે સંજોષ છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન્ ચોતે ચોતાની દિશ્ચી જ ભક્તોને શાન્તિ આપે છે.
(અરવિન્દનેત્ર એ સંજોષન અમારી આશાનું કારણ પણ કહે છે, કારણ કે તાપને હરણ કરનારી દિશ્ચી
આપ અમને લુપ્તો છે અને આપની ભાવ દર્શાવનારી દિશ્ચી જ તાપ હરણ કરે છે. અત્યાર સુધી અમે
જે જીવીએ છીએ તે આ—આપ અરવિન્દનેત્ર છે તે—કારણથી જ. આ પ્રમાણે અરવિન્દનેત્ર સંજોષનું
તાત્પર્ય છે.) ૩૩

ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું કે ‘તમે શું વન જોવા આવ્યાં છો?’ અને પછીથી તેમણે વનનું વર્ણન
પણ કર્યું. આના ઉત્તરમાં ગોપીજનો ચિત્તં સુલેન એ પ્રમાણે કહે છે.

આતન્દ રૂપ આપે જ અમારું ચિત્ત સંદેહમાં હરણ કરી લીધું છે
જેથી અમારું ચિત્ત તથા હાથ પણ ધરના કાર્યમાં લાગતા નથી; અને
ધરો. ૮

ગવાઃ, તદ્વા કવમન્યજ ગચ્છેયુઃ, અન્યથા વૃક્ષાણામપિ ગતિઃ સ્થાનમૂલં ગવાનામ્ । 'અભ્યાન્ સ્વા વિશ્તિ વચ્છયે ચત્તુ' 'તથ પાદમૂલા'વિત્યુલં તન્ ત્વદ્ગમનેન સર્વંત્ર ગન્તું શક્યતે ન હુ ત્વદ્વ્યવિરેકે શાપિતમ્ । અતઃ કયં વાનઃ । શરુદાદિના પ્રેયણીયા इति चेत्, તત્રાહુઃ । અથો અપ તત્ર ગત્વા ઘા કરવામ્ । યથા શરુદાદિકં ગૃહે યાતવ્યં સાધનમસ્તિ, ન ચૈવં હસ્તયોઃ કાર્યકરણે કિ લોકસિદ્ધમ્ । ન કેવલં ગમનેન પ્રયોજનમ્, કિન્તુ પિત્રાદિસેવાયં ગમનમ્, તદ્ભાવાદ્ વ્યર્થમેવ ન મિત્તિમાનઃ । તદ્વાહુઃ । અથો અથ કિં ઘા કરવામેતિ । હસ્તનિરપેક્ષા કૃત્તિઃ નિશ્ચપ્રક્રમેણ ભગવેન ભવતીતિ તથોક્તમ્ । અતેન સ્નાનપાનમપ્યશક્યં નિરુપિતમ્ । આશાઽભાવે સર્વંત્રેવ શોષાન્ ॥ ૩

ચક્રગવતા શીઝં ગચ્છતેત્યુક્તમ્, તત્રાહુઃ સિદ્ધાન્નેતિ ।

સિદ્ધાન્ન નસ્યદધરામૃતપૂરકેણ હાસાવલોકકલગીતજહ્વચ્છયાન્નિમ્ ।

નો ચેદ્વ્યં વિરહજાડયુપશુક્તદેહા ધ્યાનેન યામ પદયોઃ પદવીં સલ્લે તે ॥ ૩

વયં સીઝમેવ ગમિષ્યામઃ, વદિ ત્વં પ્રતિવચ્ચં ન કરિષ્યાસિ । ઇમેત તૂર્ણીભાવેઽપિ મરણ પરાકૃષ્ણો હુ ન કિન્નિદ્વલ્કચ્ચમ્ । હે અન્ન ! ત્વદધરામૃતપૂરકેણ ત્વદધરામૃતપ્રવાહજલેન નો હુ યામિં સિદ્ધા । સ ચાન્નિઃ ત્વચૈવોત્પાદિવ इति । વત્કારણમાહુઃ હાસાવલોકકલગીતજેતિ । વયં ઉત્તરમાં ગોપીજનો કહે છે કે અયો. અયો એટલે અય—પછીથી—ગાઝામાં બેચીને ઘેર જઈને : શું કરીએ ? જેમ ગાડું વગેરે ઘેર જવાને માટે સાધન છે તેમ હાથને કામ કરવામાં કોઈ પણ જા સાધન લોકમાં લાવીતું નથી, અમારે કેવળ ઘેર જવામાં જ પ્રયોજન નથી, પરંતુ પિતા વગેરે સગાંકં સેવાને માટે અમારે ઘેર જવાનું છે, પણ અમે પિતા વગેરેની સેવા કરી શકીએ એમ નથી, તેથી : ઘેર પાછાં જઈએ તે તદ્દન નકામું જ છે. આ બધો ભાવ ગોપીજનો અયો કિં ઘા કરવામ એ શબ્દે જ લખાવે છે. ભગવદ્દેશને લીધે અહીં ભિન્ન પ્રકારે અમે—ગોપીજનો—હસ્ત વિના પણ ક્રિયા : શકીશું, પણ ઘેર જઈને અમે હસ્ત વિના કોઈ પણ ક્રિયા કરી શકીશું નહિ; તેથી ગોપીજનોએ અયો કિં એ પ્રમાણે કહ્યું.

આ પ્રમાણે અમારે ગોપીજનોની ક્રિયાશક્તિ જતી રહી છે ત્યારે તો તેઓ (ઘેર જઈને જ બાળકોને સ્તનપાન પણ કરાવી શકશે નહિ. (બાળકો પોતાની મેળે સ્તનપાન કરવા મંડી જશે એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ શક્ય નથી) કારણ કે ભગવાનને છોડીને ઘેર જવામાં ગોપીજનોની આ ભાગી જવાથી તેમના આખા શરીરમાં જ શોષ પડ્યો અને તેથી બાળકોને દૂધ મળી શકશે નહિ. ૩૪

ભગવાને ગોપીજનોને ને કહ્યું કે 'તમે જહડી પાછાં ઘેર ભવ' તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજ સિદ્ધાન્ન એ પ્રમાણે કહે છે.

હે સખા ! આપના હાસ્યપૂર્વક અવલોકનથી અને અવ્યક્ત મધુર

ગીતથી ઉત્પન્ન થયેલા અમારા કામરૂપી અગ્નિનું આપના અધરામૃતના પૂરથી સ્થિત કરો. જે આપ આ પ્રમાણે નહિ કરો તો વિરહથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિથી અમારો દેહ બળી જશે અને અમે ધ્યાનવંટે આપના મરણની પદવીને પામીશું. ૩૫

ઘેર પાછા જવામાં આપ તો પ્રતિબંધ કરશો નહિ તો અમે જહડીથી જ ઘેર જઈશું. ૩ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જે ભગવાન હમણાં ગોપીજનોને સાક્ષ્ય મુખાનું દાન ન કરે અથવા તે તેમની સાથે ભાષણ પણ ન કરે તો ગોપીજનોનું મરણ થાય, તો પછી ગોપીજનો ઘેર પાછાં જ તેમાં તો કંઈ કહેવાનું રહેતું જ નથી. હે અન્ન ! આપના અધરામૃતના પૂરથી, અધરામૃતના પ્રવાહના જળથી, અમારા કામરૂપી અગ્નિનું સ્થિત કરો; કારણ કે આ સમાગ્નિને સાથે જ ઉત્પન્ન કર્યો છે. કામાગ્નિને ઉત્પન્ન કરનારે કારણ સમજાવતાં ગોપીજનો હાસાવલોકકલગીતજ એ પ્રમાણે

હાસપૂર્વકઃ અવલોકઃ કલમીતં ચ, તામ્યાં જાતો યો હૃચ્છયઃ કામઃ, સ ઇવાપિઃ । હાસઃ કામ-
જનકા, અવલોકઃ સન્ધુષણકર્તા । ગીતં યાનુરિય, તત્રાપિ કલમીતં સર્વતો યાનુઃ । સોઽપિ જાતો
હૃદયે । હૃદયગામિ ચ ત્વદધરામૃતમેવ । પૂરો હિ યસ્તુ પ્રયાદ્યતિ, તસ્માદ્ સિદ્ધાનકરણત્વેનોક્ત્વાઽ-
ન્નૈરતિમહર્ષ્યં ધ્વન્યતે । અતો યુક્ત સિદ્ધાનોકિઃ । અલૌકિકશ્વાસિઃ અલૌકિકેનૈવ શ્યાન્યતિ । મન્દર્થો
હિ મૃતો જ્યલતિ, સ હિ જીવન્ અઘ્યયસ્યાં ત્વજગિ, નાન્યથા, અમૃતેનૈવ ચ જીવતિ, તત્રાપિ ન દેવ-
મોત્યેન, અન્યથા તૈરેવ જીવિતઃ સ્વાત્ । સ્પટ્ટિકારણત્વાત્ નાસ્ય મોક્ષઃ । અતોઽતિગુપ્તેનવાધરામૃતેન
તસ્ય જીવનમ્ । અતઃ સિદ્ધાનમેવોક્તમ્ । અન્યથા નિર્વાપણમેવ પ્રાર્થયેયુઃ । કામે જીવતિ જીવિષ્યામઃ,
અન્યથા સ સ્વયં જ્વલન્ અન્યાનપિ જ્વાલયિષ્યતિ । તદાહુઃ નો વેદિતિ । સિદ્ધાનેન યદિ મદ્ધવાદીય
ન જીવયિષ્યસિ, તદા વિરહેણ જનિતો યોઽગ્નિઃ, તેનોપમુક્તદેહાઃ ધ્યાનેન તે પદયોઃ પદવીં
યામઃ । સ્વયં સ્વતત્ત્વમાર્ગોજ્ઞાનાત્, ત્વં ચ સત્ત્વા યેન માર્ગેણ ગમિષ્યસિ, તેનૈવ વયમપિ યાસ્યામઃ ।
(યયા ત્વમયુનાસ્મભ્યમાર્તિપ્રદા, સયા વયમપિ તથાભૂતાસ્તુધ્યં પશ્ચાત્તાપારિદેવસો ભવિષ્યામ ઈતિ
ગૃહામિસન્ધિઃ 'તે પદયોઃ પદવીં યામે'તિ વક્ષીણામિતિ શ્રેયમ્ ।) દેહે ગતે ત્વન્તર્વામિણા કચિદ્રન્ત-

કહે છે. આપનું જે આ હાસ્યપૂર્વક અવલોકન—કટાક્ષ—અને અવ્યક્ત મધુર ગીત તે જેથી ઉત્પન્ન
અથેલો જે હૃદય—હૃદયમાં વસનારો કામ—તે જ અગ્નિ છે. હાસ્ય કામને ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને
અવલોકન—કટાક્ષ—કામને કુંકનાર, ઉત્તેજિત કરનાર, છે. ગીત યાનુગી માફક કામને વધારનાર
છે. તેમાં પણ પાશું કલ—અવ્યક્ત અને મધુર—ગીત. એટલે આ કલગીત આદેય બાનુથી આવતા
પવન જેવું છે અને તેથી કામને વધારે ફેલાવનાર છે. આ પ્રકારનો અગ્નિ પાછો અમારા—ગોપી-
જનોના—હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયો છે, અને હૃદયમાં પહોંચી શકે એવું તો આપનું અધરામૃત જ છે,
દેવસોગ્ય અમૃત નહિ. પૂર વસ્તુને ખેંચી લાય છે. 'પૂર વડે અમારા અગ્નિનું સિંચન કરો'
એમ ન્યારે ગોપીજનો ભગવાનને કહે છે ત્યારે તેમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે ગોપીજનોનો
કામાગ્નિ ઘણો મોટો—તીવ્ર—હોવો એવો. તેથી પૂરવડે સિંચન કરવાની જે વાત કહી છે તે
ખરોબર છે. ગોપીજનોનો અલૌકિક કામાગ્નિ ભગવાનના અલૌકિક અધરામૃતના પૂરથી જ શાન્ત
થાય. ખરેખર! કામ ન્યારે મરી લાય છે ત્યારે સળગે છે, પણ ન્યારે તે જીવતો હોય છે ત્યારે તે
અગ્નિસ્વરૂપનો ત્યાગ કરે છે, અન્યથા નહિ. વળી કામ અમૃતવડે જ જીવે છે; તેમાં પણ દેવસોગ્ય
અમૃત વડે નહિ. જે દેવસોગ્ય અમૃતવડે કામ જીવતો હોય તો દેવોએ જ તેને જીવતો રાખ્યો હોય.
કામ સંપૂર્ણ કરણ છે એટલે તેને મોક્ષ હોતો નથી. તેથી અતિ શુભ અધરામૃતવડે જ કામ જીવી
શકે છે. તેથી—કામ જીવી શકે તેટલા માટે—સિંચનની જ વાત કહેવામાં આવી. જે આ પ્રમાણે ન
હોય તો ગોપીજનોએ ભગવાનને કામાગ્નિને શાન્ત જ કરવાની પ્રાર્થના કરી હોત. જે કામ જીવશે
તો જ અમે—ગોપીજનો—જીવીશું; પણ જે કામ મરી ગયો તો તે પોતે અગ્નિરૂપે સળગીને
ખીન્યોને—અમને—પણ બાળશે. આ વાત ગોપીજનો મો જેત્ એ રાખ્યોમાં કહે છે. જે મંત્રવાદી
બાહુગરની માફક આપ સિંચન કરીને અમારા કામાગ્નિને નહિ જીવાડો તો પછી વિરહથી ઉત્પન્ન
શક્તિના અગ્નિથી અમારા દેહો બળી જશે અને ધ્યાનવડે અમે આપના ચરણને માર્ગે જઈશું. અમને
પોતાને સ્વતંત્ર માર્ગનું જ્ઞાન નથી એટલે આપ, અમારા સખા, જે માર્ગે જશો તે જ માર્ગે અમે પણ
જઈશું. (શ્રીવિકુલનાથજી આ પંક્તિનું રહસ્ય સમજાવતાં કહે છે કે ન્યારે ગોપીજનો ભગવાનને એમ
કહે છે કે 'અમે તમારા ચરણને માર્ગે જઈશું' ત્યારે ગોપીજનોના કહેવાનો ગૃહ લાવ એવો છે કે
'એમ આપ—ભગવાન—હમણાં અમને કૃપા આપો છો તેમ અમે પણ આપને કૃપા આપીશું અને
આપને પશ્ચાત્તાપ કરાવીશું.')

અમારો દેહ ન્યારે નાશ પામશે ત્યારે અન્તર્ધામીને ખીને સ્થળે જવું પડશે. (ત્યાં અંતર્ધા-

વ્યન્, દેહાન્તરસ્થ તુ નોત્પત્તિઃ, વીજલ્લ વ્યવત્વાત્ । હરેણૈવ દાયો ન કામઃ પ્રરોહતિ, સ વિરતોવો રહો ભવતિ । તત્રાપિ વિશિષ્ટો વિરહઃ ઇકાન્તામાવહસો વા । અગત ત્વયા સહ ઇકાન્તાભાવે વિરહ-ત્વમ્ । યદાપિ પૂર્વોક્તપ્રિતૈઃ દાહઃ સન્ભવતિ તથાપિ મન્નસાન્કરણે ન તલ્લ સામર્થ્યમ્, વાવન્ સર્વાન્ત્રેષુ સુદ્ધમાવયવેષ્વપ્યગ્નિઃ પ્રવિશ્ય નોદુહ્યો ભવતિ । યદા વહ્નિસન્વન્દેત છુલ્કં કાષ્ટં વ્યલતિ । તત્ત ઉપાચેરત્યન્તં મત્તત્વાત્ તે પદયોર્ગમનમ્ । અતો ગમનં દૂરાપાછમ્, પ્રત્યુત મરણમુપસ્થિતમિતિ શીર્ષં પ્રતીકારં કુરુ ॥ ૩૫ ॥

ખીને જવાતું છે તે જ લગવાનનો માર્ગ.) બળી અમારે ખીને દેહ ઉત્પત્ત થવાનો નથી, કારણ કે વિરહાગ્નિએ અમારા વામનાદેહને બાળી નાખ્યો છે. (આ પ્રમાણે અમને ખીને દેહ ઉત્પત્ત થવાનો નથી તેથી આ દેહ નાશ પામશે એટલે અંતર્યામી જે પંખીની માફક ઉડીને આપના ચરણકમળમાં જ આપશે તેની સાથે અમે પણ આપના ચરણકમળમાં આવીશું, કારણ કે અમે અંતર્યામીની છાયા-રૂપ છીએ. તેથી ત્યાં અંતર્યામી નથો ત્યાંજ અમે પણ જઈશું.)

(લગવાન્ કદાચિત્ ગોપીજનોને એમ કહે કે ‘તમારો દેહ બળી નથો તો પણ તમને પરી-ક્ષિતની માફક ફરીથી જીવતાં કરીશ’, તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો નીચે પ્રમાણે કહે છે.) હરે—મહાદેવે—પણ જે કામને બાળ્યો છે તે ફરીથી ઉત્પત્ત થતો નથી. (મહાદેવે બાળેલો કામ અગ્નિરૂપે પણ રહે છે, તે ભસ્મીભૂત થતો નથી; અને દેવોના અમૃતથી તે કામ જીવે પણ ખરો.) ‘હર’ શબ્દમાં જે ‘હ’ અને ‘ર’ એ બે અક્ષરો છે તેને ઉઘટા કરવામાં આવે તો ‘રહ’ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનો ‘રહ’ તે ‘વિરહ’ કહેવાય છે. (વિરહાગ્નિથી બાળેલો પદાર્થ તો એક જ સ્વરૂપમાં ભસ્મ થઈ જાય છે, અને તેને ફરીથી જીવવાની આશા પણ હોતી નથી. આ પ્રમાણે કામને બાળનાર જે ‘હર’ તેના અક્ષરોને ઉઘટાવવાથી ‘રહ’ શબ્દ અને છે અને આ ‘રહ’નો ધર્મ ‘હર’ના ધર્મ કરતાં વિપરીત જ છે. ગોપીજનોના કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે મહાદેવે બાળી નાખેલો કામ હજી પણ જીવતો નથી, તો પછી ‘વિરહ’થી બાળેલાં અમે—ગોપીજનો—કેવી રીતે ફરી જીવી શકીશું ? ‘રહ’ શબ્દનો અર્થ ‘પ્રભુનું સ્વરૂપ’ એ પ્રમાણે કરવો. પ્રભુનું સ્વરૂપ જાતે જ સમર્થ છે, તેમાં પણ કરોડો કામદેવોના સૌન્દર્યથી અધિક સૌન્દર્ય છે, અને વિલાસ, અનુભવ વગેરે સામગ્રી છે, એટલે આ બધા શુભોદી વિશિષ્ટ ચક્ષુષ્ પ્રભુનું સ્વરૂપ—‘વિરહ’—શું શું ન કરે ?)

અથવા તો ‘વિરહ’ શબ્દનો અર્થ ‘એકાન્તાનો અભાવ’ એ પ્રમાણે કરવો. (રહ=એકાન્ત; વિરહ=એકાન્તાનો અભાવ એ પ્રમાણે લોકપ્રસિદ્ધ અર્થ છે.) આ પ્રમાણે આપની સાથે અમને એકાન્ત મળતું નથી એટલે ‘વિરહ’ છે. (પ્રભુ સ્વરૂપ છે, શુંગરરસમાં સંયોગ અને વિપ્રયોગ એ બે લેદ છે. એટલે પ્રભુનું સ્વરૂપ જ વિરહરૂપ છે એ બરોબર છે.)

મૂળ શ્લોકના બીજા પાદમાં જણાવેલા કામાગ્નિથી પણ અમારો દેહ બળી જાય એ સંભવિત છે, પણ જેમ અગ્નિના સંપંકથી સૂકું લાકડું બળી જાય છે તેમ તે અગ્નિ અમારા સર્વ અંગોમાંના સૂક્ષ્મ અવયવોમાં પણ પ્રવેશ કરીને પાછો સંગ્રગતો નથી એટલે તે અમને ભસ્મીભૂત કરવાને સમર્થ નથી. જેમ સૂકા લાકડામાંથી ભીનાશરૂપી ઉપાધિ તદ્દન જતી રહી છે અને તેથી તે લાકડું સારી રીતે સંગ્રગે છે, તેમ લગવાનના સ્વરૂપથી અન્ય પદાર્થમાં એહ રાખવા રૂપી ઉપાધિ અમારામાંથી તદ્દન જતી રહી છે તેથી આપના ચરણમાં અમે જરૂરી આવીશું જ. માટે અમારે ઘેર પાછા જવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ હમણાં જ વિરહાગ્નિને લીધે અમારું મરણ આવી પહોંચ્યું છે, માટે અપ જરૂરીથી આપના અપરાધતના પૂરું સ્થિત કરીને ઉપાય કરો. ૩૫

કિંચ, ચલ્પુકં ‘અથવા મદમિદ્દેદાન્ ઓગતા’ શ્લિ, ચદ્માકં રોહઃ સ્તુતઃ, તત્ર વાવાર્ધ્યં શૃણ્વિલાહુઃ ચર્હીતિ ।

યંર્ધ્યંચુજાક્ષ તત્ર પાદતલં રમાયા વત્તક્ષણં કચિદરણ્યજનપ્રિયસ્ય ।

અસ્પાદમ તત્ પ્રભૃતિ નાન્યસમક્ષમઙ્ગઃ સ્થાતું ત્વપામિરમિતા વત પારયામઃ ॥૩૬॥

હે અમ્બુજાક્ષ, દૃષ્યેવ તાપનાશક, ચર્હિં યશિન્ ક્ષણે તથ પાદતલમસ્પાદમ તત્રપ્રભૃતિ નાન્યસમક્ષમઙ્ગઃ સામસ્યેનાપિ સ્થાતું પારયામઃ । સાક્ષાત્ ચરણસ્પર્શો દુર્લભઃ । યંત્ર પુના પાદઃ પ્રતિફલિતઃ, તત્પાદતલમુચ્યતે । રમાપિ તેનૈવ જીવતિ । તદુક્તં નાગપત્નીભિઃ ‘વર્વાંધિરે-
શુસર્શાધિકારઃ યદ્વાઙ્મયે’તિ । અતસ્તત્ ફલસ્વાનીયમ્ । રમાવાઃ ક્ષણં સુસં તેનૈવ દત્તમ્, કચિદ્ દ્વદયે સમાગતમ્, સુસં તત્રૈવ ભવતીતિ । તત્ર સ્પર્શં ઇવાસ્માકં મૂમિષ્ણસ્ય, ન તુ લક્ષ્મીયત્ દ્વદયે વત્તલમાયાતિ । અસ્મામિર્વિચારિતં લક્ષ્મ્યા ચેદેવત્માત્મમ્, તપસા પાશ્ચાત્યપરિહારેણ, તદાસ્મામિરપિ પાશ્ચાત્યપરિહારેણ તન્નિષ્ઠવવા સ્વાતવ્યમ્ । કિંચ, અરણ્યજનાઃ પ્રિયાઃ વસ્ય । તેનાપિ સર્વસન્નપરિ-
ત્યાગેન સ્વાતવ્યમ્ । સન્નામાવ દવ ભગવત્તોપદેતુરિતિ । અરણ્યં हि सार्विकं वैष्णवं च । (એવેન

વળી “તમે મારા કોહને લીધે અહીં આવ્યાં છો” એ પ્રમાણે આપે—ભગવાને—ને આમારા કોહની સ્તુતિ કરી તેના સંબંધમાં આપ યથાર્થે હુકીકત સાંભળો એમ ચર્હિં ઇત્યાદિ શ્લોકમાં ગોપીજનો ભગવાનને કહે છે—

હે કમળનેત્ર પ્રભો ! આપ વનમાં રહેનારા મનુષ્યો ઉપર શ્રેષ્ઠ રાખો છો; આપના ચરણતલની સેવા લક્ષ્મીજીને કોઈક વખત જ મળે છે. એવા પ્રકારના આપના ચરણતલનો અગે અપારથી સ્પર્શ કર્યો છે અને આપનાથી અમને આનન્દ મળ્યો છે ત્યારથી અમે બીજાની સમક્ષ ઉભા રહી શકતાં નથી. ૩૬

હે કમળના જેવાં નેત્ર વાળા ભગવાન્ !—ભગવાનનાં નેત્રો કમળના જેવાં છે તેથી કેવળ દૃષ્ટિથી જ તે ભક્તોનો તાપ નાશ કરી શકે છે. જે ક્ષણથી અમે તમારા ચરણતલનો સ્પર્શ કર્યો છે તે ક્ષણથી અમે બીજાની સમક્ષ અરોગર ઉભા રહી શકતાં નથી. ભગવાનનાં ચરણનો સ્પર્શ મળ્યો દુર્લભ છે. ત્યાં ચરણની આકૃતિ પડી હોય તેને પાદતલ કહેવામાં આવે છે. લક્ષ્મીજી પણ આ પાદતલ વડે જ જીવે છે, અને “જેની ઇચ્છા રાખીને લક્ષ્મીજી તપસ્વર્થ કરે છે એવો આપના ચરણની રેણુને સ્પર્શ કરવાનો અધિકાર આ કાલીય નાગને મળ્યો...” એ શ્લોકમાં નાગચત્રીઓએ પણ તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે. તેથી આપનું ચરણતલ ફળદ્રુપ છે. ભગવાનના આ ચરણતલે જ લક્ષ્મીજીને ક્ષણ-મુખ—આપ્યું છે. મુખ હૃદયમાં જ મળે છે તેથી કોઈક વખત હૃદય ઉપર આ ચરણતલ આવે છે. ન્યારે ભગવાન્ ભુમિ ઉપર ઉભા રહે છે ત્યારે અમને તો કૃપા તેમના ચરણતલનો સ્પર્શ જ મળે છે, પરંતુ જે પ્રમાણે લક્ષ્મીજીના હૃદય ઉપર ભગવાનનું ચરણતલ આવે છે તે પ્રમાણે આમારા હૃદય ઉપર ચરણતલ આવતું નથી. અમે વિચાર કર્યો કે ન્યારે લક્ષ્મીજીએ તપસ્વર્થ કરીને ચંચલતા દૂર કરી અને આ ચરણતલ પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે અમારે પણ (ગોપોને વિષે આસક્તિ રાજવાથી ઉત્પન્ન થતી) ચંચલતા દૂર કરીને ભગવાનના ચરણતલમાં નિઃશ રાખીને રહેવું જોઈએ. વળી, અરણ્યમાં રહેનારાં માણસો પ્રિય છે એમને એવા ભગવાન્. ભગવાનને અરણ્યવાસી માણસો પ્રિય છે તેથી પણ અમારે બીજા વાધા પદાર્થોનો સંગ છોડી દઈને ભગવાનના પાદતલ આગળ જ રહેવું જોઈએ; કારણ કે બીજા બધા પદાર્થોમાં આસક્તિ ન રાખવાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે. અરણ્ય સાત્ત્વિક અને વૈષ્ણવ છે (તેથી ભગવાનને અરણ્યવાસી મનુષ્યો પ્રિય છે.) [અથવા તો મૂળ શ્લોકમાં જે અરણ્યજનપદ છે

પુલિન્દીસ્મારણં વા । પાદતલસંસ્થનિઙ્કુમ્ભસન્ધ્યેનૈવ તા અપિ પ્રિયા જાતસિતિ । તેન પાદતલસ્ય ફલપર્યવસાધિત્વં પ્રમુશ્રીતિસાપકત્વં ચ સહજમિતિ વ્યગમ્યાત્મનિ વયૈવ જાનીમ્ ઇતિભાવઃ । સ્ફુટમિદં ન વાહું શક્યમિત્યેવમુક્તમ્ ।) અતઃ ત્વભાષ્યર્થ નાન્યત્સમર્થં સ્થાતું શક્તુમઃ । સર્વથા ત્વાં યો ન પ્રપન્નઃ, શત્ત્વભાવઃ તદ્વર્તપ્રવેશાત્, યો હિ યસ્ય વાતકઃ તદ્વાપાપતૌ તત્સામે સ્થાતું ન શક્તો ભવતિ યથા ધ્યાપ્રાપ્તે દેહાભિમાની, તથા ભગવદીયઃ, ભગવદ્વ્યવિરિક્તો હિ તદ્ભાવં નાશવિષ્યતીતિ । યત્રેયં સૂક્ષ્મેશિકા, તત્રાન્યસ્ય સ્થાને ગમનં તસ્ય ચ દેવતાત્વેન ભાવનં દૂરાપાલાત્ । અતઃ પ્રીતિમાત્રસ્તુતિયાં સા જલ્પીવસી । અનન્યભાવા એવ વયં લક્ષ્મીવત્ । કિન્ન, યથા સર્વપરિત્યાગેન લક્ષ્મીઃ ચેત્ ત્વાં દ્વરણં ગતા તદા ત્વયા જમિરમિતા જાવા, તથા વ્યમપિ જાવાઃ । સર્વદૈવ સ્થો ત્વત્સન્ધ્યન્ધં પ્રાપ્તુમઃ । અન્યથા જીવનમેવ ન સ્થાત્ । એવં મુક્તપૂર્વા વયં નાન્યત્ર પ્રેપયિતુમુચિતા ઇતિ ॥ ૩૬ ॥

નતુ તસ્યા દૈવગત્યા સન્ધ્યન્ધ આસીત્, સ ચ પ્રાથમિકઃ, ભવતીનાં તુ પ્રથમતોડમ્યત્રૈપ સન્ધ્યન્ધઃ, અતો વૈપખ્યમિતિ ચેત્, તત્રાદ્યઃ શ્રીરિતિ ।

તેનાથી પુલિન્દીઓનું સ્મરણ કરાવવામાં આવે છે, કારણ કે ભગવાનના ચરણતલના સંબંધવાળું જે કુંકુમ તેના સંબંધથી જ તે પુલિન્દીઓ પણ ભગવાનને પ્રિય થઈ પડ્યાં. તેથી પાદતલ સ્વાભાવિક રીતે પ્રિયત્વરૂપી કૂળ આપનારું છે અને પ્રભુની પ્રીતિ સાધનારું છે, એટલે અમે પણ પુલિન્દીઓની માફક અમારા આત્મા વિષે ભગવાનની પ્રિયાનો ભાવ સમર્પીએ છીએ એમ તાત્પર્ય છે. અર્થાત્ ભગવાનના ચરણતલનો સ્પર્શ થવાથી અમે અમારી બતને કૃતાર્થ માનીએ છીએ. આ વાત ગદુ રૂપ શબ્દોમાં કહી શકાય એવી નથી તેથી પરોક્ષ પ્રકારે અરણ્યજનમિયં એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.]

અમે પણ વનમાં આવ્યાં છીએ તેથી તમારી પ્રાપ્તિ કરવાને માટે બીજાની સમક્ષ અમે ઉભાં રહી શકીશું નહિ. જે માણસ આવને સર્વથા શરણે આવ્યો નથી તેની સમક્ષ અમે ઉભાં રહી શકીશું નહિ, કારણકે અમારામાં ભગવદ્ભાવનો પ્રવેશ થયેલો છે. જે એક પદાર્થ બીજા પદાર્થનો નાશ કરનારો છે તે પદાર્થની આગળ પેલો બીજો પદાર્થ, તે ભાવની પ્રાપ્તિ થતાં—આપમાને દેહત્વની પ્રાપ્તિ અને ભગવદીયને ભગવત્વની પ્રાપ્તિ થતાં—, ઉભો રહી શકતો નથી; જેમ વાહના આગળ દેહાભિ-માની પુરુષ ઉભો રહી શકતો નથી તેમ ભગવાનને શરણે નહિ ગએલા પુરુષની સમક્ષ ભગવદીય મનુષ્ય ઉભો રહી શકતો નથી, કારણ કે જે ભગવાનથી ભૂલે છે—જે ભગવાનને શરણે ગએલો નથી—તે ભગવદ્ભાવનો નાશ કરે છે. જક્ષિતમાર્ગમાં જ્યાં આ પ્રકારે સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં બીજાના—ગોપીકાના—સ્થાને જતું અને તેની દેવતા તરીકે ભાવના કરવી એ વાત તો દુર જ રહે છે. માટે આપે તેવીસમા પ્રલોકમાં એકનિમિત્ત આગમનની જ જે રતુતિ કરી છે તે નકામી છે. અમે તો લક્ષ્મીજીની માફક અનન્યભાવવાળાં જ છીએ. વળી, જેમ સર્વ પદાર્થનો ભાગ કરીને જ રીતે અમે પણ બધાંનો ભાગ કરેલો છે અને તેથી આપે અમારી સાથે સર્વ પ્રકારે સમજુ કર્યું છે. મૂળ પ્રલોકમાં જે ત્વપામિરમિતા પદ છે તે એમ દર્શાવે છે કે અમને હુમેશાં જ સ્વપ્રભાં આપનો સંબંધ થાય છે, નહિ તો અમે અત્યાર સુધી છત્રી શક્યાં જ ન હોત. આ પ્રમાણે આપે અમારો પહેલાં ભાગ કરેલો છે માટે હવે અમને બીજે સ્થળે આપ મોકલો તે યોગ્ય નથી. ૩૬.

લક્ષ્મીજીનો ભગવાનની સાથે દૈવગતિથી ગંબંધ થયેલો છે અને તે પડેલી જ વારનો છે, ત્યારે તમારો (= ગોપીજનોનો) ગંબંધ પ્રથમ બીજે જ ઠેકાણે હતો, તેથી લક્ષ્મીજી અને તમારી વચ્ચે ચરખાપણું નથી. આ પ્રમાણે જો ભગવાન શ્રીગોપીજનોને કહે તો તેનો ઉત્તર ગોપીજનો ધીઃ એ પ્રમાણે નીચેના પ્રલોકમાં આપે છે:—

શ્રીર્યત્પદામ્બુજરજક્ષકમે તુલસ્યા લબ્ધ્વાપિ ઘક્ષસિ પદં કિલ મૃત્યુજુષ્ટમ્ ।

યસ્યાઃ સ્વવીક્ષણકૃતેઽન્યસુરપ્રયાસસ્તથદ્વયં ચ તથ પાદરજઃ પ્રપન્નાઃ ॥ ૩૭ ॥

લક્ષ્મીરપિ ન દૈવગત્યા ભવન્તં પ્રાપ્તવતી કિન્તુ ત્વચરણારવિન્દાર્થં મહત્તપઃ છત્વતી । સા ન ળીત્વેન ત્વદીયા કિન્તુ મક્ષત્વેન, અન્યથા ઘક્ષસિ સ્વલં પ્રાપ્ય સ્વતન્મ, તુલસ્યા સદ્ સાપદ્યમપ્યક્તી-
કૃત્ય, ચરણરજો ન કામયેત્ । ચરણરજસ્તુલસ્યા ભવતિ । મક્ષા હિ મક્ષેઃ, તદુપપાદિતં પ્રથમસ્થન્યે ।
તસ્ય રજસઃ માહાત્મ્યમાહ મૃત્યુજુષ્ટમિતિ । તદ્વ્રજસૈવ મૃત્યાનાં શરીરોત્પત્તેઃ । કિલેતિ પ્રસિદ્ધિઃ । સર્વ
એવ મક્ષાઃ ત્વચરણરજસૈવ સમ્પાદિતદેહવન્તઃ । અતસ્તુલસી તત્ત્વ મક્ષિરૂપા પ્રતિષ્ઠિતા । તદ્વ્રજઃપ્રાપ્તિર્વેપાં
તે ત્યત્સેવકા એવ ભવન્તિ । જતો લક્ષ્મીઃ, જન્તઃકરણે સ્થાનં પ્રાપ્ત્વાપિ, અન્યઃ સ્પદ્યતીતિ ચિન્તયા
રજક્ષકમે । તસિન્ પ્રાપ્તે તુ ન શક્ષાપિ । નનુ કિમેતાવદ્દ્યં લક્ષ્મ્યાઃ, તત્રાહુઃ । યસ્યાઃ સ્વવીક્ષણ-
કૃતે અન્યસુરપ્રયાસઃ । અન્યે સર્વ એવ પ્રજ્ઞાદયો દેવ્યાઃ તપઃ કુર્વન્તિ 'લક્ષ્મીરસ્યાન્ પદયં'તિતિ ।
અન્યથા તેષાં કોઽપિ પુરુષાર્થો ન સિધ્યેદિતિ । જતો વ્રહ્મિઃ પ્રાર્થ્યમાના મીતા જાતા । કક્ષિલ્લન્તમપિ

જે લક્ષ્મીજીના પોતાના ઉપર કટાક્ષને માટે બીજા દેવો પ્રયાસ

કરી રહ્યા છે તે લક્ષ્મીજીએ આપના વક્ષઃસ્થલમાં પદ પ્રાપ્ત કરીને પણ જે
ભક્તોથી સેવાએલી આપના ચરણકમલના રજની તુલસીની સાથે સ્પૃહા
કરી છે, તેમ અને પણ તે જ ચરણની રજને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. ૩૭

લક્ષ્મીજી પણ દૈવગતિથી આપનો સંબંધ મેળવી શક્યાં નથી, પરંતુ આપના ચરણરવિન્દને
માટે તેમણે મોટું તપ કરેલું છે. લક્ષ્મીજીએ આપની સાથે શ્રી તરીકે સંબંધ બાંધ્યો નથી પણ
ભક્ત તરીકે. આ પ્રમાણે જે ન માનીએ તો આપના વક્ષઃસ્થલ ઉપર સ્વતંત્ર સ્થાન મેળવ્યા પછી
તુલસીની સાથે સપ્તલીપણાનો—શોકયનો—પણ સંબંધ સ્વીકારીને આપના ચરણરજની લક્ષ્મીજી
કામના ન કરે. તુલસીનો ભગવાનના ચરણરવિન્દની સાથેનો સંબંધ પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી ભગવા-
નની ચરણરજ તુલસીની પાસે હોવાથી તુલસીની છે એમ સિદ્ધ થાય છે, અને લક્ષ્મીજી ચરણરૂપી
ભક્તિમાં ભક્ત છે. આ વાતનું પ્રતિપાદન પ્રથમસ્કંધમાં યોગણીસમા અધ્યાયના છઠ્ઠા પ્રલોકમાં કર-
વામાં આવેલું છે. (અથવા તો બીજે પ્રકારે પણ અન્યથ ચર્ચ શકેઃ—ચરણરજ તુલસીની છે, કારણ કે તે
ભક્તિરૂપ ચરણની ભક્ત છે.)

ગોપીજનો ભગવાનના ચરણની રજનું માહાત્મ્ય દર્શાવતાં કહે છે કે મૃત્યુજુષ્ટમ્—સેવકોથી
સેવાએલી. કારણ કે ભૂલોનું—સેવકોનું—શરીર ભગવાનના ચરણકમલની રજથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે.
કિલ એટલે પ્રસિદ્ધિઃ; અર્થાત્ આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. બધા ય ભક્તોના દેહ આપના ચરણની રજથી
જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેથી તુલસી આપની ચરણરજમાં ભક્તિરૂપે રહેલી છે. જેમને આપના ચરણની
રજ પ્રાપ્ત થયેલી છે તે આપની સેવા જ કરે છે. તેથી લક્ષ્મીજીએ ભગવાનના વક્ષઃસ્થલમાં સ્થાન મેળવ્યું
હતું છતાં પણ 'મને કોઈ અભક્ત સ્પર્શ કરશે' એ વિચારથી ભગવાનની ચરણરજની કામના કરી. ત્યારે
ભગવાનના ચરણની રજ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે કોઈ અભક્તના સ્પર્શની શંકા પણ હોતી નથી.

લક્ષ્મીજીને વળી આટલો બધો લય શો એમ જે શંકા કરવામાં આવે તો તેના સમાધાનમાં
ગોપીજનો કહે છે કે લક્ષ્મીજી પોતાના ઉપર કટાક્ષ કરે તેટલા રાગ્ન અન્ય દેવો પ્રયાસ કરે છે. બીજા
બધા ય પ્રજ્ઞાદિ દેવો 'લક્ષ્મીજી અમારા ઉપર નજર નાખે' એ હેતુથી તપ કરે છે, કારણ કે લક્ષ્મી-
જીના કટાક્ષ વિના તેમનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. ઘણા લોકોએ લક્ષ્મીજીની પ્રાર્થના
કરવા માંડી એટલે લક્ષ્મીજીને બીજાના સ્પર્શની ખુદી લાગી. લક્ષ્મીજીએ વિચાર્યું કે કોઈ ઘણું જ
તપ કરે અને પરીધી તે, કોણ જાણે, શું કરે. આ વિચારથી તેમને લય લાગ્યો. પરંતુ ભગવાનની

તપઃ કુર્યાત્, સ, કો વેદ, કિં કુર્યોદિતિ । રજઃકામનાયાં તુ નેયં શક્તા । પ્રાપ્તૌ તુ સન્દેહ એવ ન
ભવતિ । एवं चरणरजसः प्राप्तौ अनन्यगामित्वं निरूप्य स्वस्य तत्कालमाहुः तद्वद्भयं चेति । अस्मान्नि
वह्नयः प्रार्थयन्ति तद्वथादेव पूर्वं चरणरजः स्पृष्टम्, ततो देहोऽपि तत्चरणरजसा समुद्भूत इति
सर्वथा तव पादरजःप्रपन्नाः । चकारान् वा अपि साम्प्रतं नागताः, या वा महिष्यः, ता एवाहस-
शीरयुक्ता एव । अतोऽसदर्थ एव समागतो भवान् । नास्मानं गोपय । नापि गुप्तः स्वाससि ।
तस्मान्नामहः कर्तव्य इतिभावः ॥ ३७ ॥

एवं स्वस्य भगवदेकभोग्यशीरत्वमुपपाद्य प्रार्थयन्ति तन्न इति ।

तन्नः प्रसीद धृजिનાર્દન તંધ્રિમૂલં પ્રાપ્તા વિસ્તૃજ્ય વસતીસ્ત્વદુપાસનાશાઃ ।

ત્વત્સુન્દરસિતનિરીક્ષણતીવ્રકામતઘાત્મનાં પુરુષભૂષણ દેહિ વાસ્યમ્ ॥ ૩૮ ॥

પૂર્વશ્લોકેનૈવ મર્ચુભૂષણવિધિર્નિરૂપિતઃ । તદપરિણામઃ સુતરામેવ તેનૈવ નિરાકૃતો ભવતિ ।
અનેનાપિ નિરાકરણં પ્રાર્થયન્તિ । ભગવત્કૃપાભાવે કાદૃશ્યેનૈવ સમ્યન્થો ભવેદિતિ, કૃપા હિ સર્વતોઽધિકા,
તત્ ત્વાત્કારણાત્ પ્રસીદ પ્રસન્નો ભવ, ત્વયિ પ્રસન્ને સર્વં સેત્સવીતિ । નતુ ભવતીનાં પ્રતિકૂળમદટ્ટં

ચરણરજની ઇન્દ્રિય સપ્થવામાં આવે તો પછી અન્યના સ્પર્શની શંકા રહેતી નથી. વળી ત્યારે ચરણ-
રજની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે તો અન્યના સ્પર્શનો સંદેહ પણ સંભવતો નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનની
ચરણરજ પ્રાપ્ત થતાં લક્ષ્મીદેવ બીજાની પાસે જતાં નથી એમ વર્ણન કરીને અમે પોતે પણ તેવાં જ
છીએ એમ ગોપીજનો તદ્વદ્ભયં ચ શબ્દોમાં કહે છે. અમારી (= ગોપીજનોની) પણ ઘણા ગોપલોકો
પ્રાર્થના કરે છે—ગોપીજનો શ્રુતિરૂપા છે એમ માનીએ તો તે શ્રુતિરૂપા ગોપીજનો ઉપર ભુદા ભુદા
મંત્રોના અભિમાની દેવો પોતપોતાનું સ્થાનિત્વ માને છે—તેમના લયને લીધે જ પહેલાં અમે આપની
ચરણરજનો સ્પર્શ કર્યો, તેથી અમારો દેહ પણ આપની ચરણરજમાંથી ઉત્પન્ન થયો એટલે સર્વ
રીતે અમે આપના ચરણની રજને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. મૂળ શ્લોકમાં જે ચ છે તેનો અર્થ એવો છે
કે જે ગોપીજનો હુમણાં અહીં આવ્યાં નથી, અને જે મહિલીઓ છે તેમનાં શરીર પણ આવાં—
આપની ચરણરજથી ઉત્પન્ન થયેલાં—જ છે. તેથી અમારે માટે જ આપ પધાર્યાં છો. માટે આપના
સ્વરૂપને હવે આપ છુપાવો નહિ, તેમ આપ શુભ પણ રહી શકશો નહિ. તેથી અમને ઘેર જવાનો
આગ્રહ કરશો નહિ એવું તાત્પર્ય છે. ૩૭.

આ પ્રમાણે ‘અમારા દેહનો લોભ એકલા ભગવાન જ કરી શકે એમ છે’ એમ પ્રતિપાદન
કરીને શ્રીગોપીજન તન્નઃ એ શ્લોકમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે:—

હે પાપનો નાશ કરનાર પ્રહો ! આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાવ.

ગૃહસ્થાશ્રમનો લાગ કરીને આપની સેવા કરવાની આશાથી અમે આપના

ચરણના મૂલને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. હે પુરુષોના ભૂષણ ! આપના સુન્દર

મન્દહાર્યવાળા નેત્રના હઠાક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રિવ કામથી અમારાં

અન્તઃકરણ તપી ગયાં છે, માટે આપ અમને દાસ્યનું દાન કરો. ૩૮.

પોતાના પતિની સેવા કરવાની વિધિનું ખંડન પૂર્વે શ્લોકમાં જ કરવામાં આવ્યું છે. એ પતિ-
ઓનો લાગ ન કરવો એ પશ્ચત્તું સમર્થ ખંડન પણ તે જ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ શ્લોકમાં
પણ શ્રીગોપીજન પોતાના પતિનો લાગ ન કરવો એ પશ્ચત્તું ખંડન કરવાની પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાનની
કૃપા ન હોય તો તેવા લોકિક પતિની સાથે જ સંગમ થાય, તેથી ભગવત્કૃપા જ સર્વ પ્રમાણે કરવાં
અધિક છે. તત્ત—ભગવત્કૃપા સર્વથી અધિક છે તેથી—આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાવ, કારણ કે
આપ પ્રસન્ન થશો તો જરૂર મિદ્ધ થઈ જશે.

દુઃસ્વપાપકમસિ, અતઃ કથં પ્રસાદ इति चेत्, तत्राहुः वृजिनार्दनेति । वृजिनं दुःस्वजनकं पापम् । स्वभावत एव सर्वेषां येन केनापि सम्बन्धेन तद्वर्तयति । प्रसादे हेतुमाहुः तैश्चिमूलं प्राप्ता इति । यस्तु चरणतले प्राप्नोति स प्रसादमपि । स च प्रसादः पशुपुत्रादिरूपो मा भवदिति स्वाधिकारमन्येभ्यो व्यावर्तयन्ति विसृज्य वसतीरिति । गृहस्थाश्रमस्त्यक्तः, न तु गृहमाश्रममिति वसतीरिति बहुवचनम् । परित्यागेऽपि हेतुमाहुः त्वदुपासनाज्ञा इति । त्वत्सेवां करिष्याम इति आशानामत्रैव पूर्वसिद्धं लक्षम् । तत्र समागतानां पुनर्गृहसम्बन्धे किं वक्तव्यमिति । अतो देवं प्रार्थयन्ति त्वत्सुन्दरेति । तव सुन्दरं यस्मिन् मोहकमप्यानन्दजनकं त्वत्सम्बन्धात् परमानन्दरूपं तादृशस्मितपूर्वकं यन्निरीक्षणं, तेन जातः तीव्रो यः कामः, तेन तप्तान्तःकरणानामस्वाकं, पुरुषाणां भूषणरूप अनन्तकोटिकन्दर्पलावण्यरूप स्वतः पुरुषार्थरूपमेव दास्यं देहि । (अधिकारिभेदेन दास्यस्यानेकविधत्वादेवं रूपं स्वतापोक्त्या व्यज्यते । इकतापदिशिष्टानां यदेतत्तापनिवर्तकं तदिति । किञ्च, प्रभोरपेक्षितवस्तुसमर्पणे हि दास्यं भवति न त्वन्यथा । एवं सति यथास्माकमुक्ततापेन प्रचुरा त्वदपेक्षा तथा तवास्वदपेक्षायां स्वयमुद्यम्या-

ભગવદ્કૃપાને પ્રતિકૂળ થઈ પડે એવું તમારૂં અદ્ય તમને દુઃખ આપનારૂં છે, તેથી હું તમારા ઉપર કૃપા કેવી રીતે કરી શકું ? એમ જો ભગવાન્ ગોપીજનોને કહે તો ગોપીજનો ઉત્તર અથવાતાં કહે છે કે વૃજિનાર્દન—પાપનો નાશ કરનાર, વૃજિન એટલે દુઃખજનક પાપ. આપ સ્વભાવથી જ કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધથી—કામાદિભાવના સંબંધથી પણ—સર્વના પાપનો નાશ કરો છો.

ભગવાન્ ગોપીજનો ઉપર કૃપા કરે તેવું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે તેડક્ષિમૂલં પ્રાપ્તઃ—અમે આપના અરજીના મૂલમાં પ્રાપ્ત થયાં છીએ. જે માણસ ભગવાનના અરજીતણને પ્રાપ્ત કરે છે તે ભગવદ્કૃપા પણ પ્રાપ્ત કરે છે. પશુ, પુત્ર વગેરે મેળવવામાં ભગવદ્કૃપા અમારે જોઈતી નથી એમ જણાવવાને ગોપીજનો પોતાનો અધિકાર—યોગ્યતા—બીજાઓનાં કરતાં લુહા પ્રકારનો છે એમ વિચિત્ર વસતી—ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને—એ શબ્દોમાં કહે છે. અમે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો છે, નહિ કે ક્ષત ઘરનો, એ ભાવ દર્શાવવાને માટે ગોપીજનોએ વસતી. એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. ગૃહસ્થાશ્રમનો પરિત્યાગ કરવામાં પણ કારણ જણાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે ત્વદુપાસનાદાઃ—આપની સેવા કરવાની આશાવાળાં અમે છીએ. અમે આપની સેવા કરીશું જે આશાથી જ પહેલેથી પ્રાપ્ત થયેલાં ગૃહ વગેરે પદાર્થોનો અમે ત્યાગ કરેલો છે. તેમાં પણ આપના અરજીક્રમવાળા મૂલમાં પ્રાપ્ત થયેલાંઓને ફરીથી ઘરનો સમ્બન્ધ કેવી રીતે થઈ શકે ? એમાં વળી શુંજ કહેવું ? તેથી ગોપીજનો દાન કરવા યોગ્ય કૃપાની ભગવાન્ પાસે પ્રાર્થના કરે છે કે ત્વત્સુન્દર—આપનું સુન્દર. આપનું જે સુન્દર સ્મિત—મોઢક છતાં પણ આનન્દજનક—તે આપના સમ્બન્ધથી પરમાનન્દરૂપ છે. આવા પ્રકારના સ્મિતપૂર્વક આપનું જે નિરીક્ષણ—નેત્રકટાક્ષ—તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલો જે તીવ્ર કામ, તેનાથી તમ થયેલું છે અન્તઃકરણ જેમનું એવાં અમે—ગોપીજનો—હે પુરુષોના ગુણગુરૂં ! અનન્તકોટિ કામદેવના સૌન્દર્યરૂપ ! આપ અમને—ગોપીજનોને—દાસ્યનું—જે તતે જ પુરુષાર્થરૂપ જ છે તેનું—દાન કરો.

(અધિકારી જનો અનેક પ્રકારના ઊંચાથી દાસ્ય પણ અનેક પ્રકારનું હોય છે; તેથી ‘અમારાં અન્તઃકરણ કામથી તમ થયેલાં છે’ એમ ગોપીજનોના કહેવાથી જે દાસ્યનું દાન કરવાનું છે તે દાસ્ય કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ તેનું સૂચન કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ આપના સુન્દર સ્મિતવાળા કટાક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલા તીવ્ર કામથી અમારાં શરીર તમા થયેલાં છે અને તેથી તે તાપને જે પ્રકારનું દાસ્ય ફર ફરી શકે તે પ્રકારનું દાસ્ય આપ અમને આપો. વળી પ્રભુને જે વસ્તુ જોઈતી હોય તે વસ્તુ મગર્પવાથી દાસ્ય ત્રિદા થાય છે, ખીજે પ્રકારે નહિ. આ પ્રમાણે ઊંચાથી જેમ ઉપર જણાવેલા તાપને તીવ્ર

સપ્તપ્રભોગઃ પાર્યં દર્શયઃ પર્યવસતિ । અન્યથા દાસસ્ય કૃતિસાધ્યત્વેન શનોક્તિસ્તુપપન્ના સ્વાન્ ।
અતઃ એવ તથા સન્નોધન પુરુષો મૂત્તા મૂપણરૂપેતિ । તદ્વિ વળ્લાદિપુ સર્વેષ્વરેષુ ભવતિ । સ્વમપિ
તથા મૂત્તા દાસ્ય દેહીતિ વાસ્થૈરુવાક્યતયા પ્રાપ્યતે । મૂપણત્વોસ્તૈઃ સ્વતઃપુરુષાર્થતાપ્તુક્તા ।
મણિપ્રસિદ્ધ તદ્વિમૂપણત્વસમ્પ્રત્યયં મધ્યે લાઙ્ગાવદપિ ભવતિ । તેન મહાનપિ તદ્ધારણાર્થં લાઙ્ગામપિ
ધારયતિ તુલ્લામપિ, તથા મધ્યે કામોપયોગ દત્તિ ન તદ્વુદ્ધાધિકૃતં દાસ્યરણમપિ તુ તદ્વિપરીતમિતિ
ભાવઃ ।) અતો દાસ્યાર્થિન્ય ણ્વ વચ ન તુ વિગ્રહાર્થિન્યઃ । અતઃ ઉપનયનાવપેક્ષાપિ ન લોકવ્યવહારેણ
વર્તયેતિમાનઃ ॥ ૩૮ ॥

નતુ ભવતીનાં સર્વાસમેતઃ દાસ્યવરણે યો હેતુ' સાલોક્યાદેરપિ પલસ્ય વિચમાનત્વાન્, તજાહુઃ
વીક્ષ્યાલકાવૃત્તમિતિ ।

વીક્ષ્યાલકાવૃત્તમુત્તં તવ કુળ્લલ્લઞ્ચિ ગણ્ડસ્યલાપરમુષં હસિતાવલોકમ્ ।

દત્તાભયં ચ મુજવળ્લડયુગં વિલોચ્ય વક્ષઃ ત્રિયૈકરમણં ચ ભવામ દાસ્યઃ ॥૩૯॥

અનેન લોકેષ્વાય પતિર્ન લલ્લય દલ્લગોત્તરમુલ્લમ્ । લોકે હિ પુરુષાર્થનયમ્ । પતુર્વિચો

અમારે આપની જગત છે તેમ આપને અમારી જગત જણાય તો આપે પોતે જ પ્રયત્ન કરીને અમારો
ઉપસોગ કરવો યોગ્ય છે એમ અર્થ નીકળે છે એ આ પ્રમાણે ન માનીએ તો દાન્ય છપની કૃતિથી
મિદ્ધ થતા તેનું દાન આપવાનું જે કથન છે તે અયોગ્ય થઈ જાય તેથી કરીને પુરુષમૂપણ એ
સાબોધનનો અર્થ એ છે પુરુષ થઈને આપ ભૂપણુગ્રહ હો ભૂપણ, ખગેશ્વર, કણ્ડ વગેરે અગોમા ડોચ
છે આપ પણ ભૂપણુગ્રહ થઈને અમને દાન્યનું દાન કરો એનો અર્થ વાક્યની એકવાક્યતા કન્વાની
પ્રાપ્ત થાય છે લગવાનને પોતાના અને અગના ભૂપણુગ્રહ હોવાથી જ દાન્ય નવતર પુરુષાર્થ પદ્ય છે
એમ કહેવામા આવ્યું મણિથી જાહેરી વસ્તુ ભૂપણુગ્રહ થવાને માટે વચમા લાખવાળી પદ્ય ડોચ છે
તેથી મહાન્ પુરુષ પણ ભૂપણુ ધાગ્ણુ કન્વાને માટે લાખ પદ્ય, તુલ છે છતા પદ્ય, ધાન્ય કરે છે,
તેવી રીતે વચમા તુલ કામનો પણ ઉપસોગ છે (અર્થાત્ કણ્ડ વગેરે અગોમા આપનું ધાગ્ણુ કન્વાને
માટે કામનું પદ્ય ધાગ્ણુ કનીએ છીએ) એટલે અમે આપની પાને જે દાન્યનું વસ્તુ કરીએ છીએ
તે કામની ઉપારિવાહુ નથી, પરતુ તેનાવી નિપરીત—નિપરિ શુદ્ધ—છે એવું તાત્પર્ય છે)

તેથી અમે આપના દાન્યની જ અપેક્ષાવાળા છીએ, નિવાહુની ઇચ્છાવાળા નથી. તેથી અમને
દાન્યનું દાન કરવામા લોકના વ્યવહારને અનુસરીને આપે ઉપનયન, સમાવર્તન વગેરે મહારોની અપેક્ષા
પદ્ય કન્વા જેવી નથી એમ ભાષ છે ૩૮

લગવાન્ ગોપીજનોને કહે છે કે 'તમે જાણા ય મહા દાન્યજ જેમ પદ્ય કરો છો? માત્રીકવ
સામીધ્ય, ગાયુલ્લય વગેરે બીજા પદ્ય ફ્રા મગી શકે છે, તો તેમનું ગમે તે એક ફ્રા તો પદ્ય કરો'

આનો ઉત્તર ગોપીજનો વીક્ષ્યાલ્લાવૃત્તમ્ પ્રલોકમા આપે છે—

કેશની લટકોથી લકાએલું, કુંડળોથી શોભતુ, જેમાં ગણ્ડસ્થાને વિરે
સ્ત્ર અને અધઝમાં સુધા છે, અને દાન્યસહિત અવલોકનવાળુ આપનું જે
શ્રીમુખ, અધપનુ દાન કન્વામા આપના અને ભુજાદંડ તથા લટ્ફીછને
મુખ્ય મપુ કન્વા યોગ્ય આપના વક્ષ-સ્થાને નેત્રને અને આપનાં દાગી
થયાં છીએ ૩૯

આ લોકમા અને પદ્યલોકમા એમને કીર્તિ વગેરેની અપેક્ષા છે એવી શ્રીગોનો પોતાના પર્વિગો
સ્વાગ કરવો નેત્રએ નહિ એમ લગવાને પચીસમા પ્રલોકમા જે કહ્યું હતું તેનો ઉત્તર ગોપીજનો

મોક્ષઃ । इन्द्राद्यैश्वर्यभावेन स्वर्गप्राप्तिः । इहलोकं परमा लक्ष्मीः । तदत्र त्रयमपि दास्ये सर्वोत्कृष्ट-
मस्तीति तदुपपादयन्ति । प्रथमं सारूप्यं सालोच्यं सामीप्यं सायुज्यमिति मोक्षमेवादः । ते दास्यामि
अप्रयोजकाः, यतो मुखारविन्ददर्शनेन ते काना निवर्तन्ते इति भक्तिरूपमुखारविन्दस्य तदपेक्षयो-
त्कृष्टधर्मवत्त्वं निरूप्यते । अलङ्काः सारूप्यमिव प्राप्ता भ्रमराः । ते बहव एवात्र आवृत्तं मुखं
तिष्ठन्ति । अतः सारूप्यं गतानामपि यदि भक्तियोगत्वं तदा किं सारूप्येण । किञ्च, मुखं कुण्डलश्चि,
कुण्डलाभ्यां शीरेष्व, कुण्डलयोर्वा शीरेस्मात् । सामीप्ये हि नैकत्वं भवति । अत्यन्तसामीप्यं चापमान-
मपि कुण्डलावप्यधिकं न भविष्यति । ते चेत् सांख्ययोगरूपे भगवत्प्रमाणावलम्बिनी भगवद्गीतगत-
मयी पुनर्भगवन्मुखनिरीक्षके, तदा किं सामीप्येन । किञ्च, गण्डस्थलाधरसुधमिति । गण्डौ स्वलरूपौ
विशालौ । सले हि रसः पातुं शक्यत इति । अधरे च सुधा यस्मिन् । गण्डसले स्थित्वा अधरसुधा
पातुमत्र शक्येति । सालोक्ये हि आनन्दमात्रमक्षरामृतपानं च । अक्षरापेक्षयापि गण्डसले स्थितिः
सुन्दरतदर्थमुत्तमा । अधररसश्च अक्षररसादुत्तम इत्युक्तम् । कुण्डलश्रीयुक्तं गण्डस्थलमित्यस्मिन्

આ પ્રલોકમાં આપે છે. લોકમાં ખરેખર ત્રણ પુરુષાર્થો છે: એક તો ચાર પ્રકારનો મોક્ષ, બીજો ઇન્દ્ર
વજેરેનું શૈશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીને સ્વર્ગમાં રહેવું તે અને ત્રીજો પુરુષાર્થ આ લોકમાં પુષ્કળ લક્ષ્મી. આ
ત્રણ પ્રકારના પુરુષાર્થ ભગવાનનું દાસ્ય સ્વીકારવામાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારે મળે છે એ સિદ્ધાન્તનું
પ્રતિપાદન ગોપીજનો આ પ્રલોકમાં કરે છે.

પ્રથમ તો સાદૃષ્ય, સાલોક્ય, સામીપ્ય અને સાયુજ્ય એ ચાર મોક્ષના ભેદ છે. તે ભગવાનના
દાસ્ય આગળ નકામા છે, કારણ કે ભગવાનના મુખારવિન્દનું દર્શન કરવાથી આ ચાર પ્રકારના
મોક્ષની ઇચ્છાઓ જતી રહે છે. આ પ્રમાણે ભક્તિરૂપ ભગવાનનું મુખારવિન્દ ચતુર્વિધ મોક્ષના કરતાં
ઉત્તમ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. ભગવાનના જે અલકા—કેશની લટકો—છે તે સાદૃષ્ય મોક્ષ
જાણે પ્રાપ્ત કર્યો હોય એવા ભ્રમરાઓ છે. આવી ઘણીય કેશની લટકો અહીં મુખ ઉપર વીંટળાઈને
સ્થિતિ કરે છે. (ભ્રમરાઓના જેવી દેખાતી કેશની લટકોથી સાદૃષ્ય મુક્તિ જેમણે મેળવી, હોય એવા
ભક્તોનું સૂચન થાય છે.) આ પ્રમાણે ત્યારે સાદૃષ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ જો કેશ—ભ્રમરાઓ—
મુખરૂપ ભક્તિનું અંગ બને છે, તો પછી તેવા સાદૃષ્યનું શું પ્રયોજન છે? વળી, ભગવાનનું મુખ
કુંડલશ્રી છે: એટલે કે કુંડળોને લીધે શીલા છે એની એવું મુખ, અથવા તો જેને લીધે કુંડળોની
શીલા છે એવું મુખ. સામીપ્ય નામના મોક્ષમાં ભગવાનની સમીપ સ્થિતિ હોય છે. સામીપ્યમોક્ષમાં
ભગવાનની સમીપ જાતું જાતું જવાય તો પણ કુંડળોના કરતાં વધારે પારે તો જઈ શકાય જ નહિ.
ભગવાનનાં જો કુંડળો સાંખ્ય અને યોગ છે, ભગવાનનાં પ્રમાણરૂપ કર્ણમાંથી લટકેલાં છે (અર્થાત્
ભગવાનનાં કર્ણ ચંદ્રરૂપ હોવાથી પ્રમાણ છે. ભગવત્પ્રમાણ જે વેદ છે તેનો વિરોધ ન કરનારાં
સાંખ્ય અને યોગ આત્મો ભગવાનનાં કુંડળ છે), અને તેમની ગતિ ભગવાનને અર્ધીન છે: આમ
હોવા છતાં પણ ત્યારે આ જો કુંડળો ભગવાનના ભક્તિરૂપ મુખને મેઈ રહ્યાં છે તો પછી એવા
સામીપ્ય મોક્ષનું શું પ્રયોજન છે? વળી ભગવાનનું મુખ ગણ્ડસ્થલાધરસુધમ્ છે. જો ગણ્ડ-ગાત-
વિશાળ સ્થળરૂપ છે જેમાં એવું મુખ. ગણ્ડને સ્થળ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે સ્થળમાં
ઉભા રહીને જ રસનું પાન કરી શકાય છે. વળી અધરમાં—એકમાં—અમૃત છે જેમાં એવા
પ્રકારનું મુખ. આ પ્રમાણે ગણ્ડસ્થલાધરસુધમ્ નો અર્થ એવો થાય છે કે ગાત ઉપર ઉભાં રહીને
અધરામૃતનું પાન દાસ્યમાં થઈ શકે છે. સાલોક્ય મુક્તિની અંદર સ્થળ અક્ષર પ્રદા છે તેથી તેમાં
હજી આનન્દનો અંશ અને અમૃતપાન જ મળે છે, નહિ કે પરમાનન્દ અને અધરમુધાપાન. અક્ષર-
પ્રદાની સાથે અધરાવનાં પણ અવસ્થાતને વિષે મુગ્ધાને માટે સ્થિતિ કરવી તે ઉત્તમ છે. અર્થાત્
ભગવાનના અધરનો દશ અક્ષરપ્રદાના રસ કરતાં ઉત્તમ છે એમ ગોપીજનોનું કહેવું છે. કુંડળની

પક્ષેઽપિ સામીપ્યાત્ ભક્તૌ શાક્ષીયો રસઃ અધિકો નિરૂપિતઃ પરસ્પરં ત્વદ્ગુણવાદરૂપઃ । અક્ષરાદાધિક્યં
તુ અધરરસે દષ્ટમેવ । કિંચ્ચ, હસિતાવલોકમિતિ । હસિતાદૂર્વકમવલોકો વસિન્ । પ્રજ્ઞાનન્દે પ્રવિદ્યાનં
ન ભક્તિવિહાસઃ । હાસો हि सर्वरसोद्गोचररूपः । જ્ઞાનં ચાત્મિર્મૂતમ્ । પ્રજ્ઞાનન્દે તુ દ્વયમપ્યવ્યક્તં પત્તે
નિમગ્નસ્ય જલપાનવત્ । અનુભવરસો हि निश्चयया स्थितौ भवति । અતો ભક્તિરૂપમુલસ્ય દષ્ટ્યાત્
વાસ્તવેવ કલં ન મોહઃ । મુજદળદ્યુગં ચ વિલોક્ય દ્વન્દ્વાદિમાવેનાપિ સર્વોં ન પ્રયોજક ઇતિ
નિરૂપયન્તિ દત્તાભયમિતિ । સર્વોં દ્વન્દ્વઃ પરમકાષ્ઠાં પ્રાપ્તઃ । તેઽપિ દૈત્યેભ્યો નિરન્તરં ભીતા દ્વન્દ્વાદયઃ ।
તેપામપ્યભયવાદાદ્ ભગવત્સો મુજદળદ્યુગલમ્ । તત્ત્વેદત્રૈવાલિ, તત્પરિત્યગ્ય કિમિન્દ્રત્વેવ । અકારાત્ ન
કેવલમભયમાત્રં પ્રયચ્છતિ કિન્તુ ક્રિયાસત્ત્વા યદ્વાદિના હવિરપિ પ્રયચ્છતિ વયામે દ્વન્દ્વઃ સ્વાધિકાર-
સમાપ્તૌ મુક્તો ભવતિ । દળદળપદેનાનુહંધ્યશાસનત્વમુક્તમ્ । ડમયત્ર ચ દળદો મુગપદેત નિરૂપિતઃ ।
તતો हि सर्वथा दैतनाशो भवति । કિંચ્ચ, વક્ષોઽપિ વિલોક્ય । લોકાનાં શ્રિયા રમણં ભવતિ ।

શોભાવાળું ગણદસ્થલ એ પ્રમાણે જો અર્થ કરવામાં આવે તો તેમાં પણ કુદડલ ગણનાં અંગ બનવાથી
સામીપ્યશુકિત ભક્તિનું અંગ બને છે અને તેથી ગણદસ્થલરૂપી ભક્તિને વિષે પરસ્પર આપનાં શુભગ્લાન
કરવારૂપ શાસ્ત્રીય રસનું અધિક નિરૂપણ થાય છે. અક્ષરપ્રદા કરતાં અધરરસનું અધિકૃત્ય તો દષ્ટ જ
છે. વળી ભગવાનનું મુખ દક્ષિતાવલોકમ્ છે. હાસ્યપૂર્વક અવલોક છે જેમાં એવું મુખ. પ્રજ્ઞાનન્દમાં
પ્રવેશ પામેલાઓ—સાયુત્યશુકિત જેમણે પ્રાપ્ત કરી છે તેવા જીવો—ભક્તિનો વિકાસ ભોગવી શકતા
નથી. હાસ્ય ખરેખર ગદ્યા ચ રસોને ખીલવનાર છે. અવલોકરૂપી જ્ઞાન પણ પ્રકટ થઈ ગયું છે. જેમ
જળમાં ડૂબેલો માણસ જળરૂપ થઈ જવાથી જળપાનનો અનુભવ કરી શકતો નથી તેમ પ્રજ્ઞાનન્દમાં
પ્રવેશ પામેલા જીવોને આનન્દ અને જ્ઞાન એ બન્ને ચ અવ્યક્ત—અનુભવ કરી શકાય નહિ એવાં—
હોય છે, કારણકે તેઓ પ્રજ્ઞરૂપ થઈ જવાથી આનન્દ અને જ્ઞાન આત્મારૂપે જ હોય છે અને તેથી
કોઈ પણ જાતનો ભેદ ન રહેવાથી આનન્દ અને જ્ઞાન અવ્યક્ત રહે છે. ખરેખર! અનુભવનો રસ તો
ભિન્ન—ભુદા—રહેવામાં જ મળી શકે છે. આ પ્રમાણે અમે ભક્તિરૂપ આપના મુખનું દર્શન કર્યું
છે એટલે આપનું હાસ્ય જ રૂપ છે, મોહ નહિ. આપના બન્ને ભુજદળોને જોયા પછી ઇન્દ્રાદિ દેવોની
સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને પણ સ્વર્ગે અમને કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી નથી એમ ઓપીન્ડનો દત્તાભયમ્—
જેમણે અભયનું દાન કર્યું છે એવા બન્ને ભુજદળ એ પદ વડે નિરૂપણ કરે છે. સ્વર્ગની અંદર ઇન્દ્ર
મોઠામાં મોટું સ્થાન ભોગવે છે. આ ઇન્દ્રાદિ દેવો પણ હુમ્મેશાં દૈત્યોથી ખટીતા રહે છે. અથવા
ઇન્દ્રાદિ દેવોને પણ અભય આપનારા ભગવાનના બન્ને ભુજદળો છે. આ જ ભુજદળદ્યુગલ જો
હાસ્યમાં જ ગણતાં હોય તો પછી તે હાસ્યનો ભાગ કરીને અમારે ઇન્દ્રપદનું શું પ્રયોજન છે? મૂળ
સ્લોકમાં જે ચ છે તેનો અર્થ એવો છે કે ભગવાન્ ઇન્દ્રાદિ દેવોને કેવળ અભયનું જ દાન કરે છે
એટલું જ નહિ પરન્તુ પોતાના હસ્તથી યદ્વાદિદ્વારા તેમને હવિનું પણ દાન કરે છે, જેથી આગળ
ઉપર પોતાનો અધિકાર પૂરો થતાં ઇન્દ્ર સુકત થાય. ભગવાનના ભુજેને ‘દળદ’ કહેવામાં આવ્યા છે
તેનો ભાવ એવો છે કે ઇન્દ્રાદિને ભાવ આપનારા દૈત્યોથી પણ ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉહંધન થઈ શકે
એમ નથી, અને તે પ્રકારે ભગવાન્ એકિક અનિષ્ટનો નાશ કરે છેઃ વળી જો દ્વિતીય યજ્ઞ ન કરે તો
ભગવાન્ તેમને શિક્ષા કરે છે જ, તેથી યજ્ઞ કરવાની ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉહંધન કરવામાં આવતું નથી
એટલે યજ્ઞના હવિદ્વાર ભગવાન્ પારલૌકિક મુખ—મુક્તિ—આપે છે. બન્ને ય—યામ અને દક્ષિણ—
ભુવત્યોના દળને મુગ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તેથી—ભગવાનની ક્રિયાશક્તિરૂપ દૈદિક
ક્રિયાઓ—યજ્ઞો—ના સંબંધવાળા હવિનું બહુજ કરવાથી—દૈત્યોનો સર્વ રીતે નાશ થાય છે. વળી
અપની છાતીમાં પણ દર્શન કરીને અમે આપની હાસી થયાં છીએ. લોકો શ્રીને લીધે રમણ કરે છે
અર્થાત્ લક્ષ્મી લોકોના રમણનું સાધન છે. આ લક્ષ્મી પણ ભગવાનના વક્ષઃસ્પર્શ ઉપર રમણ કરે છે.

ધીરપિ તત્ર રમતે । ચકારાદ્વર્મસ્યાપિ । અહો દાસ્ય એવ મવામઃ । (જત્ર વીક્ષણસ્ય દાસીમવન-
દેતુત્વોક્ત્યા યત્રાયં ભાવો નાસ્તિ, તેષાં નૈવદ્વીક્ષણમસ્તિ, વિધિપ્રયુક્તત્વાભાવેન તદ્વિપરીતવિધ્યનદ્વીકારસ્ય
યુક્ત ઇતિ જ્ઞાપ્યતે ।) ચદપ્યુક્તં મગધતા ‘અસ્તર્થ’મિત્યાદિ સ્વમજને દોષપટ્ટં તદપિ વદ્મિર્નુર્ભેન્નિવારિતમ્ ।
ન હિ પરમપુરુષાર્થસાધકં પાપં ભવતિ । કલહ એવ પાપસ્ય નિન્દ્યમાદત્વાત્) ॥ ૩૧ ॥

નતુ તથાપિ લોકવિદિદં સ્ત્રીગામનિસરણમ્, અતઃ સન્માર્ગરક્ષણાર્થં પ્રમાણસિદ્ધમપ્વેતત્ર
કર્તવ્યમ્, અતઃ શ્રવણદર્શનાદિકમેવ કર્તવ્યમિતિ ચેત્, તથાહુઃ કા સ્ત્રીતિ ।

કા કુયંગ તે કલપદાનુતવેણુગીતસમ્મોહિતાર્પચરિતાત્ર ચલેન્નિલોકયામ્ ।

ત્રૈલોક્યસૌમગમિદં ચ નિરીક્ષ્ય રૂપં યદ્દોહિજિદ્દુમસ્ટગાઃ પુલકાન્ચવિભ્રન્ ॥૪૦॥

(તેથી આપના વક્ષઃસ્થળનું દર્શન કરવાથી સ્ત્રી—લક્ષ્મી—ની આમારે અપેક્ષા રહેતી નથી.) મૂળ
શ્લોકમાં ‘ચ છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—ધર્મઃ સ્તનઃ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું
છે કે ધર્મ ભગવાનના વક્ષઃસ્થળ ઉપર રહે છે; આ પ્રમાણે લોકની અંદર લક્ષ્મી મેળવવાના
સાધનરૂપ જે ધર્મ તે ધર્મ પણ ન્યારે ભગવાનના વક્ષઃસ્થળ ઉપર વસે છે ત્યારે તો ભગવાનના
વક્ષઃસ્થળનાં દર્શન કરનારાં આગો ગોપીજનોને તે ધર્મનું શું પ્રયોજન છે ? અર્થાત્ અમે ભગવાનની
દાસીઓ થઈએ તેમાં જ ધર્મનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. માટે અમે આપની દાસીઓ થયાં
છીએ. (આ શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાનનાં જૂઠાં જૂઠાં અંગોનું આ પ્રકારનું
દર્શન કરવાથી આવો દાસ્યભાવ પ્રાપ્ત થયો. અર્થાત્ આવા દાસ્યભાવનું કારણ ભગવાનનાં આ પ્રકારનાં
દર્શન છે. આ ઉપરાંત એમ સમજાય છે કે જેમનામાં આવો દાસ્યભાવ નથી તેઓને ભગવાનનાં
અંગોનું આવું દર્શન થતું નથી; આ પ્રમાણે ગોપીજનોએ ભગવાનનાં જે આ પ્રકારનાં—સ્વાત્મક
સ્વરૂપનાં—દર્શન કર્યાં તે વિધિ—વેદવ્યાજ્ઞા—ને અનુસરીને કરવામાં આવ્યાં નથી, પણ સ્વાભાવિક
પ્રેમને લીધે કરવામાં આવ્યાં છે, એટલે ભગવાનના દાસ્યથી વિપરીત—વિકૃદ્—એવો ઘેર પાછા
જવાનો જે વિધિ છે તેનો ગોપીજનોએ સ્વીકાર કર્યો નહિ અને તે ખરેખર યોગ્ય છે. વળી,
ભગવાને ક્ષણસ્પર્શ ઇત્યાદિ છન્વીસમા શ્લોકમાં જે કહ્યું કે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિનો ત્યાગ કરીને
માફે ભગ્ન કરે તો વ્યભિચાર થાય અને તેમાં છ દોષો રહેલા છે, તો તે છ દોષોનું ગોપીજનો
છ ગુણો વડે નિવારણ કરે છે. મૂળ શ્લોકમાં જલકાનુત્તર વગેરે વિશેષણો છે અને તેમાં ક્રમ
પ્રમાણે ઐશ્વર્ય, યશ, યૌરગ્ય, જ્ઞાન, વીર્ય અને સ્ત્રી જે ભગવાનના છ ગુણોનું વર્ણન કરવામાં
આવેલું છે. ભગવાનના દર્શનથી આ છ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી વ્યભિચારમાં ઉત્પન્ન
થતા છ દોષોનું નિવારણ કરવામાં આવે છે. ખરેખર જે મોટા વગેરે પરમપુરુષાર્થ સાધી શકે છે
તે—દાસ્ય—પાપ છોઈ શકે નહિ, કારણ કે જ્ઞાની જ દિલ્હિએ પાપની નિન્દા કરવામાં આવે છે.
(અર્થાત્ જેના પરિણામમાં દુષ્ટા આવે છે તે જ પાપ છે, દાસ્ય નહિ.) ૩૬

ભગવાન્ ગોપીજનોને જો એમ કહે કે ‘સ્ત્રીઓ પોતાના ભરણી પાસે જાય તે લોકમાં નિન્દા
અજાય છે, માટે સન્માર્ગ—મર્ચાદામાર્ગ—ના રણજીને માટે આ દાસ્ય—જે કે ભક્તિમાર્ગમાં તે સિદ્ધ છે
છતાં પણ—નામારે કરવા જેવું નથી; માટે તમારે માફે ધવલ, દર્શન વગેરે જ કરવું,’ તો ગોપીજનો
કા દર્શા ઇત્યાદિ શ્લોકમાં ઉત્તર આપે છે—

તે અંગ! આ તપ્તુ લોકમાં આપના અવ્યક્ત અને મધુર પદોના
અમૃતથી ભરેલા પેલુગીતથી મુગ્ધ થએલી એવી કઈ સ્ત્રી છે કે જે
આર્પચરિતથી ન થયે! આપનું આ ત્રૈલોક્યના સંભાગરૂપ સ્વરૂપનું
દર્શન કરીને આગો વૃષભો વગેરે, પદ્મીઓ, વૃક્ષો અને શુભો પાતુ શોભાંવિત
થઈ ગયાં. ૪૦

અર્ચ ધર્મઃ પુરુષાર્થો વક્તવ્યઃ, ન તુ સ્ત્રીણામ્, અસંભવિતત્વાત્ । ન જ્ઞાનમાવિતો ધર્મો ભવતિ ।
 एवं ધર્મનાથે ધર્મસ્થાપકં સ્વરૂપમેવ હેતુઃ, અદ્વૃતકર્મત્વાત્ । (વસ્તુતરુ સ્વરૂપસન્વન્ધિનાં મત્તાનાં
 ધર્મ સ્વરૂપેણૈવ રક્ષતિ । તથાન્યમાયેભ્યો રક્ષણમેવદ્ભાવપોષણં ચ । એ સ્વરૂપધર્મસન્વન્ધિનસાંતૈરેવેતિ
 ન કિંચિદતુપપન્નમિતિ માવઃ ।) અતઃ પૈવં સ્વરક્ષણેન સ્થાન્તરદ્વત્વજ્ઞાપનાય) અજ્ઞેવિતસન્વોધનમ્,
 જપ્રતારણાય ચ । યા સ્ત્રી લોકે સ્ત્રીશબ્દવાચ્યા સા કથમાર્યચરિતાશ્ચ ચલેત્ । ત્રિલોક્યાં સત્ત્વરજ-
 સ્તમઃકાર્યરૂપાયામ્ । તામસીનાં મૌહ્યાત્ આર્યચરિતે સ્થિતિં સત્વા વન્નિરાકરણમ્ । રાજસીનાં સ્થમાવ
 ય્વ । સાત્ત્વિકીનાં સત્ત્વાદ્દર્શનુદ્ધિનાસંક્ય તન્નિરાકરણમ્ । આર્યમાર્ગપરિભાગે હેતુઃ તે કલપદામૃત-
 વેણુગીતસમ્મોહિતૈવિ । સમ્મોહિતા આર્યચરિતાચલ્લેવ । સમ્મોહઃ પદ્મપર્વાવિવાસ્યાનીયૈઃ । મગવસ્ત-
 સ્વન્વાત્ અવિદ્યા તુ ન વાધતે, પરમાન્ય ય્વ વાધકાઃ । તેષાં વલ્લે તે ઇતિ, સ્વદીયા ઇતિ । કલ્પન્ય-

આપ ઉપદેશ કરો છો કે ‘તમે બધાં યેર પાછાં બાવ અને ત્યાં રહીને માફે શ્રવણદિ કરાવે,’ તો
 તે વિષે ગોપીજનો કહે છે કે આ સન્માર્ગ રક્ષણરૂપ ધર્મ તો પુરુષોને ઉપદેશ કરવા જેવો છે, નહિ કે
 સ્ત્રીઓને, કારણ કે આ પ્રકારનો ધર્મ સ્ત્રીઓમાં સંભવી જ શકતો નથી. ખરેખર, જે સંભવી શકે નહિ તે
 ધર્મ ઘર્ષ શકે નહિ. આ પ્રમાણે આપનું દાસ્ય સ્વીકારવામાં ધર્મનો જે નાશ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં ધર્મનું
 સ્થાપન કરનારૂં આપનું સ્વરૂપ જ કારણભૂત છે, અર્થાત્ આપનું ધર્મસ્થાપક સ્વરૂપ જ ધર્મનો નાશ
 કરે છે, કારણ કે આપનું સ્વરૂપ અદ્વૃતકર્મ કરનારૂં છે. (વાસ્તવિક રીતે તો જે ભક્તોનો સંબંધ
 ભગવાનના સ્વરૂપ સાથે થયેલો છે તે ભક્તોના ધર્મનું રક્ષણ ભગવાન સ્વરૂપબળથી જ કરે છે.
 અર્થાત્ ભગવાન આવા ભક્તોનું ખીલ ભાવોમાંથી રક્ષણ કરે છે અને દાસ્યભાવનું પોષણ કરે છે. જે
 ભક્તોનો ભગવાનના સ્વરૂપના ધર્મો સાથે સંબંધ છે તેમનું રક્ષણ ભગવાન સ્વરૂપના ધર્મોથી જ કરે
 છે એટલે આમાં કાંઈ પણ અનુચિત નથી એવો ભાવ છે. તેથી જ આ પ્રમાણે ભગવાને
 પોતાનું રક્ષણ કર્યું એટલે પોતે અંતરંગ છે એ જણાવવાને માટે) જગ્ગ એ પ્રમાણે ભગવાનને
 ગોપીજનો સંબોધે છે; અથવા ઉતરપંદી ન કરે એટલા માટે ભગવાનને જગ્ગ તરીકે ગોપીજનો
 સંબોધે છે. જગતમાં જે સ્ત્રી શબ્દથી ઓળખાય છે એવી સ્ત્રી આર્યચરિતથી કેમ ચલિત ન થાય ?
 તથા લોકમાં એટલે કે સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોના કાર્યરૂપ લોકમાં. તામસી સ્ત્રીઓ
 મૂઢતાથી આર્યમાર્ગમાં સ્થિતિ કરે એમ માનવામાં આવે તો તે મન્તવ્યનું નિશકરણ કરવામાં આવે
 છે; અર્થાત્ તામસી સ્ત્રીઓ પણ આર્યમાર્ગથી ચલિત થાય છે. રાજસી સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ જ ચલિત છે
 એટલે રાજસી સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ આર્યમાર્ગથી ચલિત થાય છે. સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓમાં સત્ત્વગુણ
 હોવાથી ધર્મગુણદિ હોય છે અને તેથી તે આર્યમાર્ગથી ચલિત થશે નહિ એમ સંકા કરવામાં આવે તો
 તેનું પણ નિશકરણ કરવામાં આવે છે; અર્થાત્ સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓ પણ આર્યમાર્ગમાંથી ચલિત થાય છે.
 આ પ્રકારે તામસી, રાજસી અને સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓ આર્યમાર્ગમાંથી ચલિત થાય છે એ દર્શાવવાને માટે
 મૂળ શ્લોકમાં ગોપીજનોએ ત્રિલોક્યામ્—ત્રણ લોકમાં—એ શબ્દ વાપર્યો છે.

આ બધી સ્ત્રીઓએ આર્યમાર્ગનો પરિભાગ કર્યો તેનું કારણ એ કે તે કલપદામૃતવેણુગીત-
 સમ્મોહિતા—આપના અચક્રા મધુર પદોમાં રહેલું અર્થરૂપ અમૃત અને તે વેલુથી ગવાએલું; આમ
 ગોપીજનો અર્થરૂપ અમૃત અને વેલુગીતથી યણું સુન્ધ ખામ્યાં હતાં. જે જે સ્ત્રીને ઘણો મોહ થયેલો
 હોય છે તે આર્યમાર્ગથી ચલિત થાય છે જ. અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વો છેઃ મન્તઃકરણધ્યાસ, પ્રાણધ્યાસ,
 ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, દેહધ્યાસ અને સ્વરૂપવિરમરણ. તેથી અવિદ્યા પંચપર્વા કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે
 આ પંચપર્વા અવિદ્યાથી મનુષ્યને મોહ આપે છે; પરંતુ ગોપીજનોને જે સંમોહ થયો છે તે પંચપર્વા
 અવિદ્યાની જગ્યાએ આવેલી બીજી પાંચ વસ્તુઓથી થયો છે. તે પાંચ વસ્તુઓ આ પ્રમાણે છેઃ ગીત,
 વેલુ, અમૃત, પદ અને કલ. ભગવાનનો ગુણંધ હોવાથી અવિદ્યા તો બાધ કરતી નથી, પણ બીજી
 વસ્તુઓ જ બાધ કરે છે. કલ, પદ વગેરે પાંચ વસ્તુઓમાં બળ—સામાર્થ્ય—રહેલું છે તે

ઘ્યંતજગુરુણિ યાનિ પદાનિ તપ્રાધિર્ભૂતં ચદમૃતં તદેવ યેણુદ્વારા ગીતં તેન સંમોહઃ । ગીતં દેહમોહ-
જનકમ્, 'શાયન્તં સ્ત્રિયઃ કામયન્ત'ં' इति । સ્ત્રી તુ દેહ એવ । ઇન્દ્રિયાણાં ઘ્યાગોદ્ધો વેણુઃ,
રસાત્મકત્વાત્ । અમૃતં પ્રાણાનામ્ । પદાન્યન્તઃકરણસ્ય । અવ્યક્તતા આત્મન इति સમ્યગ્વિમોહિતાઃ ।
આર્યાઃ પ્રમાણયલવિવેચિનાઃ । પ્રમાણે हि इन्द्रगह्वेन्द्रयोरपि भेदस्वीकारः । ધૃષ્ટગુપ્તિતાઃ સર્વ એવ
મિજ્ઞા इति । અન્યથા ઇન્દ્રયાજિનોડમે સમ્યક્સરન્તે પ્રાયશ્ચિત્તઞ્ચવર્ણં ન સ્થાત્, 'સમ્વત્સરસ્ય પરસ્તા-
દ્વપ્તયે પ્રતપત્યે પુરોઢાસમષ્ટાકપાલં નિર્વપે'વિતિ । અતો દેહઘ્યતિરિદિઃ સ્વરૂપેનોપસ્થિતોડપિ પ્રમાણયલે
વિરુદ્ધયતે । વસ્તુચિચારસ્તુ પ્રમેયલ્લમાશિલ, અન્યથા વિધિનિવેષવિધયો વ્યર્થાઃ સ્યુઃ । તદુત્તરત્ર
વશ્યતિ ઇકાદશે । અતો માર્ગાન્તરવિરોધો માર્ગાન્તરે નોપયુજ્યત इति મર્યાદામજ્ઞોડવ ન દૂષણમ્ ।
પ્રત્યક્ષોત્તરમમે જુક્તઞ્ચ વશ્યતિ રાસાનન્તરં 'ધર્મઘ્યતિક્રમો દષ્ટ' इति । તસ્માદ્વઃ ફલસ્ય સિદ્ધત્વાત્
સાધનદૃષ્ટ્યા અપકીર્તિઃ નાસ્તત્રવિશિષ્ટિકા । કિન્ન, ન કેવલં નામ્ના મર્યાદામજ્ઞઃ, કિન્તુ સ્વરૂપેણાપિ,

જણાવવાને માટે તે—આપનાં—એ પ્રમાણે ગોપીજનો કહે છે. કલ, પદ, અમૃત, વેણુ અને ગીત
એ પાંચે ય વસ્તુઓ આપની છે એટલે તેમનામાં ગાથ કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે.

ફલ એટલે અવ્યક્ત અને મધુર; એવાં પદો—શબ્દો—: તેમાં પ્રકટ થએલું જે અમૃત, તે જ
વેણુપડે ગવાયું, અને તેનાથી ગોપીજનોને ઘણો મોહ થયો. ગીત એ દેહને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ
કે ક્ષુતિ કહે છે કે “સ્ત્રીઓ ગાથન કરનારને બાહે છે.” સ્ત્રી તો દેહ જ છે. ઇન્દ્રિયોને મોહ કરનાર વેણુ
છે, કારણ કે તે રસાત્મક છે. અમૃત પ્રાણને મોહ કરે છે. પદો અન્તઃકરણને મોહ કરે છે, અને
અવ્યક્તતા—શબ્દોની અસ્પષ્ટતા—આત્માને મોહ કરે છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોને ચંપૂલું મોહ થયો.

આર્યો પ્રમાણજનનો વિવેક કરનારા હોય છે. વાસ્તવિક રીતે ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એ બે એક
જ છે, છતાં પણ યાગની અંદર પ્રમાણને અનુસરીને ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્રનો પણ શુદ્ધોની ઉપાધિને
લીધે ભેદ સ્વીકારમાં આવે છે, કારણ કે યજ્ઞમાં બૂદ્ધ બૂદ્ધ આવેલા બધા ય દેવો ભિન્ન ગણાય છે.
આ પ્રમાણે ન માનીએ તો (એકલા) ઇન્દ્રને ઉદેશીને યાગ કરનાર (અને ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એ બંને
ઉદેશીને યાગ ન કરનાર) પુરુષને આગળ ઉપર વર્ષ પછી ‘વર્ષ પછી અગ્નિ મતપતિ દેવતાને આઠ
કપાલો ઉપર તૈયાર કરેલો પુરોહાસ અર્પણ કરવો’ એ પ્રકારનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે તે
ન કહેત. તેથી દેહ વિના જે પદાર્થ સ્વરૂપતા ઉપસ્થિત થએલો હોય છતાં પણ તેમાં પ્રમાણજનથી વિરોધ
આવે છે. ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર સ્વરૂપતા એક છે છતાં પણ શાસ્ત્રના પ્રમાણને અનુસરીને એમને બૂદ્ધ
ગણવામાં આવે છે. (લગવાનું સર્વનો આત્મા છે અને સર્વરૂપ છે એટલે વાસ્તવિક રીતે લગવાનું જ
પતિ છે. આ પ્રમાણે) વસ્તુનો જે વિચાર કરવામાં આવે છે તે પ્રમેયજનને અનુસરીને કરવામાં
આવે છે. આમ ન માનીએ તો દેહને ઉદેશીને કહેવામાં આવેલાં વિધિ અને નિરૂપવચનો વ્યર્થ થઈ
જાય. (વસ્તુનો વિચાર પ્રમેયજનમાં હોય છે, પ્રમાણજનમાં નહિ. જે પ્રમાણજનમાં વસ્તુનો વિચાર
કરવામાં આવે તો દેહધર્મના કરતાં આત્મધર્મો ગુપ્ત હોવાથી દેહને ઉદેશીને પ્રવર્તેલાં વિધિ અને
નિરૂપ વાક્યો નિર્થક થઈ જાય. પ્રમાણજનનો વિચાર કરનારાઓ વસ્તુનો વિચાર કરતા નથી, તેથી
દેહને જ ગુપ્ત ગણે છે, એટલે તેમની દૃષ્ટિએ વિવાદિત પતિનું લગન જ ગુપ્ત ગણાય, ભગવદ્ભગન
નહિ.) વસ્તુનો વિચાર કરી આત્મધર્મોને આગળ કરીને લગવાનું એકાદશ સ્કન્ધના બારમા અધ્યાયમાં
ઉદઘલને પ્રમેયજન સમગ્રાયશે. માટે પ્રમેય—પુષ્ટિ—માર્ગની અંદર ખીજ—મર્થદા—માર્ગનો
વિરોધ કામનો નથી, એટલે આ પ્રયંગમાં મર્થદાનો ભંગ થયો નથી. મર્થદાભંગનો ઉત્તર આગળ
શુકદેવજી પોતે જ સત્ત્વ ધર્મ ગયા પછી “ધર્મનું ઉત્કંઠન એવામાં આવ્યું” ઇત્યાદિ શબ્દોમાં આપશે.
તેથી પ્રમેયમાર્ગમાં જ હજી સિદ્ધિ હોવાથી સાધન—મર્થદા—માર્ગની દૃષ્ટિએ અમારી
(=ગોપીજનોની) જે અપદીર્ઘ થયે તે અમને પ્રતિબંધ કરનાર નથી, વળી, કેવલ શબ્દથી જ
મર્થદાભંગ છે એમ નહિ, પરંતુ સ્વરૂપતા પણ મર્થદાભંગ છે એમ દર્શાવવાને માટે ગોપીજનો

તદાદુઃ ત્રૈલોક્યસૌભગમિતિ । ત્રૈલોક્યસ્યાપિ સુભગત્વં યસ્માત્ । યથા સૂર્યેણ દિવસઃ, ચન્દ્રમસા રાત્રિઃ, તથા ત્રૈલોક્યસ્યેવ ભગવદ્રૂપેણ સુન્દરતાં યાતિ । હૃદમિતિ પ્રત્યક્ષસિદ્ધમ્ । ચત્રારાદનુભાવાંશ્ચ । તદ્દુરવા એતદ્ દષ્ટા કાં વા આર્યચરિતામ્ પલેત્ । અસ્તિત્વયં પ્રમાણવાર્ત્તે હુર્વલા, પ્રકારાન્તરેણાપિ પલતિ, ભગવતો રૂપેણ પ્રમેયમર્યાદાપ્યપગચ્છતિ યા કથમપિ નાન્યથા ભવતિ । તદાહ યદ્ગોદ્ધિજ-
દ્રુમમૃગા इति । ગાવો દિ પ્રમાણવાર્તાનમિજ્ઞાઃ, માતરમપિ ગચ્છન્તિ, દ્વિજાઃ પદ્ધિનઃ સર્વભક્ષાઃ,
દ્રુમાઃ ક્ષાવરાઃ, કદાચિદપિ ઘટિઃ સન્વેદનરહિતાઃ, નિરિન્દ્રિયા એવેતિ કેચિત્ । મૃગાઃ સર્વતોભયાઃ ।
તેડપિ ચેદ્ભગવદ્રૂપેણ ગીતેન વા બાસ્થિષ્ટરસાઃ પુલકાનિ ધારયન્તિ રત્તિકમનુપ્પધર્માનાવિષ્કર્વન્તિ
યે ભગવતા અન્યથૈવ સ્પષ્ટાઃ । સ્ત્રિયસ્તુ સ્વભાવતોડપ્યન્યથામવન્તીતિ નાશ્ચર્યં કિશ્ચિદત્ર ॥ ૪૦ ॥

એવં ભગવદુક્તાનાં વાક્યાનાં નિવારણાર્યં પુષ્ટિસિદ્ધાન્તં નિરુપ્ય એતદ્ભગવત્કૃપૈકસાધ્યમિતિ
ભગવત્કૃપાં પ્રાર્થયન્તિ વ્યક્તમિતિ ।

व्यक्तं भवान् ब्रजभयार्तिहरोऽभिजातो देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता ।

तन्नो निघेहि करपङ्कजमार्तवन्धो तत्तस्तेषु च शिरस्सु च किङ्करीणाम् ॥ ४१ ॥

ત્રૈલોક્યસૌભગમ્ એ પ્રમાણે કહે છે. ત્રણે ય લોકોનું સૌભાગ્ય જેના વડે છે તે ત્રૈલોક્યસૌભગમ્.
જેમ સૂર્યથી દિવસ સુંદર લાગે છે, જેમ ચન્દ્રથી રાત્રી સુંદર લાગે છે તેમ ત્રણે ય લોકે ભગવાનના
રૂપથી જ સુંદર લાગે છે. હૃદમ્—આ—એટલે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ ભગવાનનું રૂપ. જ નો અર્થ અનુભાવ થાય
છે. અનુભાવનું શ્રવણ કરીને, આ રૂપનું દર્શન કરીને કંઈ સી આર્યમાર્ગથી અસ્તિત ન થાય ?

પ્રમાણના બજાની આ પ્રસ્તુત ચર્ચા રહેવા દો, કારણ કે ભગવાનના સ્વરૂપના ધર્મોની
સરખામણીમાં તે દુર્બલ છે. ધીમ પ્રકારે પણ મર્યાદા અલિત થાય છે. જે પ્રમેયમર્્યાદા કોઈ પણ
પ્રકારે અલિત થતી નથી તે પણ ભગવાનના સ્વરૂપને લીધે આત્મી બાય છે. આ વાત ગોપીજનો
યદ્ગોદ્ધિજદ્રુમમૃગાઃ એ યાદોમાં કહે છે. જો એટલે વૃષભ. વૃષભોને પ્રમાણવાર્તાનું જ્ઞાન હોતું નથી
અને તેથી પોતાની જાનની—માતા—સાથે પણ સમાગમ કરે છે. દ્વિજ એટલે પક્ષી. પક્ષીઓ બધી
ય વસ્તુઓનું બક્ષણ કરે છે. દ્રુમ એટલે વૃક્ષ. વૃક્ષો સ્થાવર છે એટલે તેમને કોઈ પણ દિવસ બહારથી
લાગણી થતી નથી. કેટલાક દીકાકારો વૃક્ષોને નિરિન્દ્રિય જ માને છે. મૃગ એટલે હરણ. હરણો
બધાથી ભય પામે છે. આ બધા પદાર્થો જેમને ભગવાને ધીમ જ કાર્યને માટે ઉત્પત્ત કર્યા છે
તેમણે પણ ક્યારે ભગવાનના રૂપથી અથવા ગીતથી રસમય બનીને રોમાંચ ધારણ કર્યા અને રત્તિક
મનુષ્યોના ધર્મો પ્રકટ કર્યા ત્યારે ઓળો તો સ્વભાવથી જ અલિત થાય છે એટલે અને ગોપીજનોએ
આપના—ભગવાનના—અનુભાવનું શ્રવણ કરીને અને આપના સ્વરૂપનાં દર્શન કરીને જે આર્ય-
માર્ગનો સ્થાન કર્યો છે તેમાં કોઈ પણ આશ્ચર્ય નથી. ૪૦

આ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગનો ઉપદેશ કરનારાં ભગવાનનાં વાક્યોનું ખંડન કરવાને માટે
શ્રીગોપીજનોએ પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તનું દસ સ્લોકોમાં વર્ણન કર્યું, અને આ પુષ્ટિમાર્ગનો
સિદ્ધાન્ત કેવળ ભગવત્કૃપાથી જ સિદ્ધ થઈ શકે એવો છે એટલે હવે તેઓ ભગવત્કૃપાની
પ્રાર્થના વ્યક્તમ્ એ સ્લોકમાં કરે છે.

જેમ આદિપુરુષ ભગવાન દેવલોકનું રક્ષણ કરનારા છે તેમ આપ
મનુજનોનાં ભય અને દુઃખ દૂર કરવાને માટે પ્રકટ થયા છો; માટે દે
દુઃખી જાનોના બન્ધો ! આપનું હૃદયકેમજ આ આપની દાસીઓના તમે
રતન ઉપર અને મસ્તક ઉપર ધરો. ૪૧

નાપિ ત્વદુક્તમસ્મદુક્તં વા કિશ્ચિત્તાપકં વાપકં વા તથાપિ સ્વાવતારપ્રયોજનં વિચાર્યં અસ્માસુ
 કૃપા કર્તવ્યા । તત્પ્રયોજનમાહુઃ । મધ્યાન્ વ્રજમયાર્તિર્હર एव व्यक्तमभिजातः । व्रजस्य आर्तिः
 पीडा भयं च त्वया दूरीकर्तव्यम् । अन्यथा साक्षाद्भगवतोऽवतारे प्रयोजनं न पश्यामः । भूभारहरणं
 तु सद्दर्पणांशेन । वसुदेवादित्प्रियं प्रद्युम्नेन । धर्मरक्षा त्वनिरुद्धेन । यदि व्रजमयાર્તિનિયત્કરણं न
 क्रियेत तदा किमवतारान्तरकार्यं स्यात् । अतो व्यक्तं भवान् व्रजमयાર्तिहरः । इदानीं यथार्तिरस्माकं
 तथा न कदापि । अस्मदपगमे तु सर्वस्यापि व્રजस्य महती आर्तिः । अत आर्तिनिवृत्तिः कर्तव्या ।
 ननु सर्वोदयैव निवृत्तिकरणमुचितं न तु अमर्यादया, तथा सति भवतीनां कामशान्तिः, ज्ञानं वा,
 भवत्विति चेत्, तत्राहुः देवो यथादिपुरुष इति । भगवान् ब्रહ्मरूपः सर्वसमः, तथापि इन्द्रादिषु
 कृपां कुर्वन् दैत्यान् मारयन् विषमतामङ्गीकरोति । न तु देवेभ्यो જ્ઞાનં પ્રચક્ષતિ । યદ્દ સ્વરૂપમેવાન્યથા-
 કરોતિ, તત્ર વાચમન્યથાકરોતીતિ કિં વક્તવ્યમ્ । અતો યથાદિપુરુષોઽપિ દેવો ભૂત્વા સુરલોક-
 ગોષ્ઠા જાતઃ, તથા મધ્યાન્પિ ધર્મમર્યાદારક્ષકઃ, અસ્તસ્ત્વન્ધં કરોત્તિત્તિમાઃ । તદેવ રસપોષ્ણાર્થ

આપે જે આશા કરી તે અથવા તો અમે જે ઉત્તર આપી તે—એ જેમાંથી એક પણ કોઈ
 રીતે સાધક અથવા બાધક નથી, છતાં પણ આપના આવતારનું પ્રયોજન વિચારીને આપે અમારા
 ઉપર કૃપા કરવી એમ્ને. કૃપાનું પ્રયોજન હર્ષવતાં ઓપીજનો કહે છે કે આપ મજનનાં ભય અને દુઃખ
 હરણ કરવાને માટે જ ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થયા છો. મજની આર્તિ એટલે પીડા, અને ભય—આ
 બન્નેનો આપે નાશ કરવો એમ્ને. જે આ પ્રમાણે આપ નહિ કરો તો ભૂતલ ઉપર આપના સાક્ષાત્
 અવતારનું બીજું કોઈ પણ પ્રયોજન અમે એમ્ શકતાં નથી. પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવાનું કાર્ય તો
 સંકર્ષણ અંશથી થઈ શકે છે, વસુદેવ વગેરેને આનન્દ આપવાનું કાર્ય પ્રદુષ્ઠ અંશથી થઈ શકે છે,
 અને ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય અનિરુદ્ધ અંશથી થઈ શકે છે. પછીથી જે આપ મજનનોનાં ભય
 અને દુઃખ હરણ ન કરો તો આપના—પૂર્ણપુરુષોત્તમતા—અવતારનું બીજું શું કાર્ય હોઈ શકે ?
 માટે આપ મજનનાં ભય અને દુઃખ હરણ કરવાને માટે જ પ્રકટ થયા છો એમ નિર્ણય થાય છે.

આ સમયે અમને જેવા પ્રકારનું દુઃખ થાય છે તેવા પ્રકારનું દુઃખ અમને પહેલાં કોઈ પણ
 દિવસ થયેલું ન હતું. આપ આ દુઃખનો નાશ નહિ કરો તો અમારો નાશ થશે અને તેથી આખા ય
 મજમાં બહુ દુઃખ થશે. માટે આપે અમારી પીડાનો નાશ કરવો એમ્ને.

ભગવાન્ કદાચિત્ એમ કહે કે—‘હિ ઓપીજનો ! તમારા દુઃખનું નિવારણ કેવળ
 મર્યાદામાર્ગની રીતે કરવું યોગ્ય છે, નહિ કે અમર્યાદથી—મર્યાદામાર્ગથી બીજે પ્રકારે—; આ પ્રમાણે
 કરવાથી તમારા કામની શાન્તિ થશે અથવા તો તમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.’ આના ઉત્તરમાં ઓપીજનો
 કહે છે કે દેવો યથાદિપુરુષઃ—એમ આદિપુરુષ દેવ છે. ભગવાન્ પ્રકારુપ છે, એટલે કે તે સર્વને
 સ્વરૂપા ગણે છે (—પ્રદાનું લક્ષણ ‘નિર્દય અને સમ’ છે—), છતાં પણ ઇન્દ્ર વગેરે દેવોના ઉપર
 કૃપા કરવાની ઇચ્છાથી દૈત્યોને મારવાને માટે ભગવાન્ વિષમતા (દેવો પ્રિય અને દૈત્યો અપ્રિય એ
 પ્રકારની વિષમતા—અર્થાત્ દેવો માટેનો પશુપાત) સ્વીકારે છે, પરંતુ ભગવાન્ કાંઈ દેવોને જ્ઞાન
 આપતા નથી. ભગવાન્ વ્યારે પોતાના ‘સમ’ સ્વરૂપનો જ દેરફાર કરી નાખે છે અને તેને
 ‘વિષમ’ બનાવે છે, સારે તો પોતાની વાણીનો—વેદનો અને વેદે બજાવેલા મર્યાદામાર્ગનો—
 દેરફાર કરે તેમાં તો શું જ કહેવું ? માટે એમ આદિપુરુષ ભગવાને પણ કીડાને માટે દેવસીદ્ધાનું રક્ષણ
 દર્શુ તેમ આપ પણ પરમમર્યાદાનું રક્ષણ કરનારા છો છતાં પણ અમારી સાથે સમબન્ધ કરો—આપ
 કીડાને માટે જ પ્રકટ થયા છો—એ પ્રકારનો બાવ છે.

વ્યાજેનાહુઃ સન્નો નિષેદીતિ । આદાવસ્યાકં શિરસિ હલં સ્થાપય । યથા શસ્ત્રાફમમયં ભવતિ ।
તત્તોડસ્યાકં હૃદયતાપનિવૃત્તયર્થ સ્તનેષુ ચ કરપદ્મજમમૃતસ્રાવિ તાપનાશકં નિષેદિ । જનોવિતી તુ
નાસ્તિ યતો વયં કિઠ્ઠ્યઃ । પરીક્ષાર્યં વા एतद् દ્રષ્ટવ્યમિતિરત્સોક્તિઃ ॥ ૪૧ ॥

एवं प्रार्थनायां भगवान् यत् कृतवान् वदाह इतीति ।

શ્રીશુક ઉવાચ—इति विह्वलितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ।

प्रहस्य सदयं गोपीरात्मरामोप्यरीरमत् ॥ ४२ ॥

एतुर्गैश्वर्यभावेन पोढा रेमे हरिः स्वयम् । स्वरूपेणापि, शृंगारो द्विविधोऽपि निरूपितः ॥ १ ॥

सामान्यरमणं पूर्वं, विशेषे मेलनं पुरा । दाहनेन रमणं पश्चात्, आन्तरं च ततः परम् ॥ २ ॥

ततो नानाविधासेन जातकेलिविभेदतः । विप्रलम्बस्य सिद्धयर्थं तासां मानमुदीरये ॥ ૩ ॥

રમતું યોષણ કરવાને માટે પરોક્ષ રીતે આ જ થાત ગોપીજનો સન્નો નિષેદિ—માટે અમારા ઉપર ધરો—એ શબ્દોમાં કહે છે. પ્રથમ આપ અમારા મસ્તક ઉપર આપનો હસ્ત પધરાવો, જેથી અમે ભયમાંથી મુક્ત થઈએ. પછીથી અમારા હૃદયના તાપને દૂર કરવાને માટે અમૃત લેમાંથી જરે છે અને તેથી જે તાપનો નાશ કરનાર છે એવા આપના હસ્તકમળને અમારી છાતી ઉપર પધરાવો.

આમ કરવામાં કોઈ પણ ભાતનું ખોટું થતું નથી, કારણ કે અમે તો આપની દાસીએ છીએ. અથવા તો અમે જે અમારી પરિસ્થિતિ વર્ણવી તે ખરી છે કે ખોટી એમ પરીક્ષા કરવાને માટે આપ અમારાં મસ્તક અને છાતીનો સ્પર્શ કરો એમ શ્રીગોપીજનો સ્વયોવજીને માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. ૪૧

આ પ્રમાણે ભ્યારે ગોપીજનોએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને જે કાર્ય કર્યું તે શુકદેવજી હિતિ વગેરે શ્લોકોમાં વર્ણન કરે છે—

શુકદેવજી કહે છે કે—

આ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં દીન વચનો સાંભળીને યોગેશ્વરેના ઈશ્વર

આમારમે પણ હસીને દયા લાવીને ગોપીઓને રમણ કરાવ્યું. ૪૨

(ભગવાન ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી, યશ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ગુણોના સ્વામી છે અને તેથી રમણમાં ભ્યારે ભ્યારે જે જે ગુણની જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે તે તે ગુણને ભગવાને પ્રકટ કર્યો.) આ પ્રમાણે ભગવાને પોતે છ ગુણોના સ્વામી હોવાથી છ પ્રકારનું રમણ સંયોગાત્મક શૃંગારરૂપે કર્યું અને સ્વરૂપથી પણ વિપ્રલમ્બાત્મક શૃંગારરૂપે રમણ કર્યું. આ રીતે સંયોગ અને વિપ્રલંબ એ બે પ્રકારના શૃંગારનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (સંયોગાત્મક શૃંગારનું વર્ણન ૪૨ થી ૪૭ એ છ શ્લોકોમાં કરવામાં આવ્યું છે, અને ૪૮ માં શ્લોકમાં વિપ્રલમ્બાત્મક શૃંગારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.) ૧.

પ્રથમ ૪૨ માં શ્લોકમાં ભગવાનના સ્વામાન્ય રમણનું વર્ણન કરેલું છે. વિશેષરમણ એ પ્રસરું છે, બાહ્ય અને આન્તર. બાહ્ય રમણમાં સાક્ષાત્ અંગનો સ્પર્શ નથી હોતો પણ બાહ્ય વિલાસપૂર્વક ગતિ વગેરે હોય છે. આન્તર રમણમાં સાક્ષાત્ અંગનો સ્પર્શ વગેરે ધાય છે. વિશેષરમણને માટે પહેલાં ૪૩ માં શ્લોકમાં ભગવાનના ગોપીજનોની સાથેના થયેલા સંગમનું વર્ણન છે. પછીથી ૪૪ માં શ્લોકમાં ભગવત્સ્વરૂપથી બાહ્ય એવાં ગતિ, કટાક્ષ વગેરેથી ગોપીજનોના કામને ઉત્પત્ત કરીને જે બાહ્ય રમણ ભગવાને કર્યું તેનું વર્ણન છે. પછીથી ૪૫ માં શ્લોકમાં આન્તર રમણનું વર્ણન છે. ૨.

પછીથી અભતરમરકેલિ (જેમાં કામક્રીડા થઈ નથી) અને ભતરમરકેલિ (જેમાં કામક્રીડા થઈ છે) એ બે પ્રકારે કરેલા અનેક વિલાસોવાળા રમણનું વર્ણન અનુક્રમે ૪૫ માં અને ૪૬ માં શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. પછીથી વિપ્રલમ્બશૃંગારને સિદ્ધ કરવાને માટે ૪૭ માં શ્લોકમાં ગોપીજનોના માન—અભિમાન—નું વર્ણન છે. ૩.

તિરોભાવસ્તવશ્ચાપિ ગાયં ઈશિકામુકઃ ॥ ૩૩

પ્રથમં તાસાં તાપાપનોદનાયં સામાન્યલીલાગાદ । ઇતિ તાસાં વિકૃતિતં પરમવૈદ્યવ્યમાયિતં
શ્રુત્વા પ્રહસ્ય અરીરમત્ । નતુ નિરિન્દ્રિયઃ કથં રમે, તગ્રહ, યોમેશ્વરાણામપીશ્વર ઇતિ । યોગા-
દિપુ સર્વે પદાર્થોઃ સ્ફુરન્તિ, જાણિમાદયોઽપિ, તથા તદૈવ સ્વરૂપમેવેન્દ્રિયાદિભાવેન પ્રકટીકૃતવાન્ । ન
તુ સ્વસ્થ કામેન । તથા રતિ યીજનિવૃત્તૌ કામો નિર્વર્તેત । તાસાં યથા ન કદાચિદપિ સ માવો ગચ્છતિ
તદર્થ પ્રહસ્ય પ્રકર્ષેણ દ્વાસં કૃત્વા તાસાસુદ્ધરણાર્થે ન તુ મિત્રગજનયા નર્યાંદાર્યાં પાતયિત્વા નાશતાર્પ-
મિતિ । તદાહ સદયમિ । ગોપીરવાત્મયત્, સ્વયં સ્વાત્મારામ એવ । તાસાં રસાધારત્વાય વા સદયમ્ ।

પછીથી ૪૮ મા પ્રલોકમાં ભગવાનના તિરોભાવનું વર્ણન છે. આ પ્રમાણે ભગવાન જગતમાં
જેવામાં આવતા કામી પુરુષ જેવા નથી. (જેમ સ્ત્રીને જેવાથી પ્રાકૃત પુરુષને કામ થાય છે અને
તેથી શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ભગવાનને ગોપીજનોના દર્શનથી જો કામ અને શરીરમાં
વિકાર ઉત્પન્ન થાય તો પ્રાકૃત પુરુષની માફક ભગવાનનો વિનાશ પણ થાય. પણ આ પ્રમાણે નથી.
પરંતુ “પરમાત્મા રસરૂપ જ છે” એ અને એવી ધીલ શ્રુતિઓને આધારે એવું સિદ્ધ થાય છે કે
ભગવાનનું સ્વરૂપ જ રસાત્મક છે તેથી રસશાસ્ત્રની અંદર રસના જેટલા ભેદો વર્ણવવામાં આવ્યા છે
તે બધાં રૂપો ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે. જેટલે પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ આવા પ્રકારનું છે, તેથી
તેમને જગતના કામી પુરુષ જેવા ગણવાના નથી. ભગવાન જેમ દૈત્યોની આગળ વીરરૂપે જ પ્રકટ
થાય છે, કારણ કે દૈત્યોનો અધિકાર તેવા પ્રકારનો છે, તેમ ગોપીજનોની આગળ ભગવાન રસાત્મક
સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે, કારણ ગોપીજનોનો અધિકાર જ તેવા પ્રકારનો છે.) ઝરે.

ગોપીજનોનો તાપ દૂર કરવાને માટે ભગવાને જે સામાન્ય લીલા કરી તેનું શુકદેવજી પ્રથમ
વર્ણન કરે છે. ઇતિ—આ પ્રમાણે ગોપીજનોનું નિકલવિત—ઘણાં દીન વચનો—સંભળીને અને
હાસ્ય કરીને ભગવાને રમણ કર્યું.

શંકાઃ—ભગવાનને ઇન્દ્રિયો નથી, તો પછી તેમણે કેવી રીતે રમણ કર્યું ?

સપ્રમાધાનાઃ—ઉપરની શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે ભગવાન બ્રહ્મા વગેરે
યોગેશ્વરોના પણ ઉચ્ચ છે. યોગ અને જ્ઞાનની અંદર બધા પદાર્થો પોતાની મેજેજ સ્ફુરે છે અને
ઇન્દ્રિયો વગર જ જ્ઞાનક્રિયાને ઉપયોગી થાય છે, અણિમા જેવી સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી
જ રીતે તે જ સમયે—રમણનો આરંભ કરતી વખતે જ—ભગવાને પોતાના સ્વરૂપને જ ઇન્દ્રિય
વગેરે રૂપે પ્રકટ કર્યું. અર્થાત્ ભગવાને પોતાના સ્વરૂપ વડે જ બધાં કાર્યો કર્યા. ભગવાને પોતાના
કામને લીધે રમણ કર્યું નથી. જો ભગવાને પ્રાકૃત મનુષ્યની માફક કામથી પ્રેરાઈને રમણ કર્યું હોત
તો ધીજની નિવૃત્તિ થતાં—વીર્યનું ક્ષિંબન થતાં—કામ જતો રહેત, (પરંતુ ભગવાનનો કામ શાન્ત થતો
નથી. જેટલે ભગવાને કામથી પ્રેરાઈને આ બધી લીલા કરી નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.). ગોપીજનોનો
ભગવાનને વિષે જે લાભ રહેલો છે તે કોઈ પણ દિવસ નાશ ન પામે જેટલા માટે ભગવાન પુણ
હસ્થા. ગોપીજનોનો ઉલટ તાપ જોઈને તેમને તે તાપમાંથી મુક્ત કરવાની ભગવાનને દયા આવી
અને ભગવાને પોતાના હાસ્ય વડે જ ગોપીજનોનો તાપ દૂર કરી નાખ્યો. જો ભગવાન ગોપીજનોને
પોતાનાથી ભુલ્યાં ગણીને મર્યાદામાર્ગમાં સ્વીકારે તો પુણિમાર્ગનો નાશ થઈ જાય. જેટલે ગોપીજનોનો
મર્યાદામાર્ગમાં અંગીકાર ન કરતાં દયા લાવીને તેમને તેમના ઉલટ તાપમાંથી મુક્ત કરવાને માટે
ભગવાને હાસ્ય કર્યું. આ જ વાત શુકદેવજી સદયમ્—દયા લાવીને—એ પદમાં કહે છે. ભગવાને
ગોપીજનોને જ રમણ કરાવ્યું; ભગવાન પોતે તો આત્મારામ જ છે; પોતાના સ્વરૂપને વિષે જ રમણ
કરનારા છે. અથવા તો સદયમ્ એ પદનો અર્થ એવો પણ થાય કે ગોપીજનો રસનો આધાર બને
તેટલા માટે—ગોપીજનોનો નાધિકાશાય સિદ્ધ કરવાને માટે—ભગવાને દયા લાવીને રમણ કર્યું.

ક્રિયા સર્વોપિ સૈવાત્ર પરં કામો ન વિચયે) કાતાં વામસ્ય સમ્યુર્વિર્નિષ્કાનેનેતિ વાલ્મીકી ॥ ૧ ॥
કામેન પૂરિતઃ કામઃ સંસારં જનયેત્ સ્ફુટઃ । કામાભાવેન પૂર્ણસ્તુ નિષ્કામઃ સ્વાત્ ન સંસયઃ ॥૨॥
અતો ન કાપિ મર્યાદા મન્ના મોક્ષફલાપિ ચ । અત્ એતદ્દુર્લભં લોકો નિષ્કામઃ સર્વથા ભવેત્ ॥૩॥
મગવચ્ચરિતં સર્વં યતો નિષ્કામનીર્યતે । અતઃ કામસ્ય નોદ્ગ્રોધઃ તતઃ શુક્રમચઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૪ ॥

આત્મારામસ્ય આત્મનૈવ રમણં ન્યાવર્તયિતુમપિશબ્દઃ । અરીરમત્ વદુષા રેને, વચ્ચરોચરં
રસાધિકર્યં ચ પ્રકટિતવાન્ ॥ ૪૨ ॥

૪૬ મા પ્રલોકમાં વર્ણન કરેલી બધી ય—આદુઓને લંબાવવા, લેટવું, હાથ વગેરે અંગોનો
સ્પર્શ, હાથ વગેરે રમણમાં ઉપયોગી—ક્રિયા રમણાશ્ચિદ્દ જ છે અને તે બધી રાસલીલામાં
છે, પરંતુ તેમાં—રાસલીલામાં—લૌકિક કામ નથી. (રાસલીલામાં લૌકિક ક્રિયાના જેવી ક્રિયા છે
પણ તેમાં લૌકિક કામ નથી એ તાત્પર્ય છે.) ગોપી-જનોનો કામ ભગવાનના અલૌકિક કામથી
પૂર્ણ થાય છે એટલે ગોપી-જનો ભગવાનના જેવાં નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—જ છે. (તે આ
પ્રમાણે ન માનીએ, અને એમ માનીએ કે ગોપી-જનોનો કામ લૌકિક છે તો ભગવાનના અલૌકિક
કામથી ગોપી-જનોનો લૌકિક કામ પૂર્ણ થાય નહિ, પરંતુ ગોપી-જનોનો કામ ભગવાનના અલૌકિક
કામથી પૂર્ણ તો થયો જ છે, એટલે એમ નિદ્ધ થાય છે કે ગોપી-જનોનો કામ પણ અલૌકિક
હતો અને તે પોતે નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—હતાં.) ૧.

તે ગોપી-જનોનો કામ પ્રાકૃત—લૌકિક—હોત અને તે ભગવાનના લૌકિક કામથી પૂર્ણ થયો
હોત તો તેના પરિણામરૂપે મંથાર—પુત્રાદિ—સ્પષ્ટ ઉત્પત્ત ધાત (પરંતુ રાસલીલામાં આવા પ્રકારનો
મંથાર ઉત્પત્ત થયો નથી તેથી નિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્ અને ગોપી-જનો લૌકિકકામરહિત છે.)
ભગવાનના સ્વરૂપમાં કામનો અભાવ છે. ભગવાનના આવા નિષ્કામ સ્વરૂપથી નિષ્કામ અસિદ્ધાવા—
અલૌકિક કામ અથવા લૌકિકકામરહિત ધન્ય—જ પૂર્ણ થાય છે એમાં જરા પણ સંશય નથી.
(તેથી ગોપી-જનો નિષ્કામ છે એમ નિદ્ધ થાય છે.) ૨

આ પ્રમાણે રાસલીલામાં અલૌકિક જ ભાવ હોવાથી મર્યાદામાર્ગ અને લક્ષિતમાર્ગની કોઈ પણ
મર્યાદાનો ભંગ થતો નથી અને મોક્ષરૂપી રૂળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સાધારણ માણસ પણ આ
અલૌકિક લીલાનું શ્રવણ કરીને સર્વ પ્રકારે નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—થઈ જાય છે. ૩

(ભગવાનની આ ગમલીલાનું શ્રવણ કરવાથી દરેક જણ નિષ્કામ થાય છે પ્રાણ્ય કે) ભગવાનની
બધી ય લીલાઓ નિષ્કામ છે. આ લીલા લૌકિકકામરહિત છે એટલે તેનું શ્રવણ કરવાથી છોનાની
અદર લૌકિક કામ ઉત્પત્ત થતો નથી, અને તેથી (ત્રીસમા અધ્યાયને અંતે આવેલું) મુકુદેવનું
વચન—તે કોઈ ભગવાનની રાસલીલાનું શ્રવણ અને કથન કરે છે તેના કામરૂપી દુઃખના રોગનો
સત્તર નાશ થાય છે એ વચન—પાણ્ડુ સ્પષ્ટ છે. તાત્પર્ય એ કે મુકુદેવનું ‘દુઃખના રોગો દૂર થાય છે’
એમ સામાન્ય રીતે ન કહેતાં ‘કામરૂપી દુઃખનો રોગ દૂર થાય છે’ એમ કામના નાશનું સ્પષ્ટ વિધાન
કર્ણ છે. ભગવાન્ નિષ્કામ છે, અને દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ એવો હોય છે કે તે પોતાનામાં રહેલી બીજી
વસ્તુને પોતાના જેવી જ બનાવી દે છે આ પ્રમાણે ત્યારે ભગવાન્ લૌકિકકામરહિત છે અને અલૌકિક
કામવાળા છે ત્યારે ભગવાનની આ પ્રકારની લીલાનું શ્રવણ કરનાર પણ ભગવાનની તફીન મર્ધ જગથી
ભગવાનની માફક લૌકિકકામરહિત અને અલૌકિક કામવાળો થઈ જાય છે એમ તાત્પર્ય છે) ૪.

ભગવાન્ આત્માગમ છે તેમણે રૂપ આત્મા—સ્વરૂપ—વટે જ ગમણ કર્યું નથી પરંતુ મન,
વાત્સ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય અને શરીર વટે પણ રમણ કર્યું છે એમ દર્શાવવાને માટે મૂળ પ્રલોકમાં અપિ
શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો છે સતીરમત્ એટલે ભગવાને અનેક પ્રકારે રમણ કર્યું અને ઉત્તરીતરે
અધિક અધિક રસ પ્રકટ કર્યો. ૪૨

‘एवं सामान्यलीलामुक्त्वा विशेषलीलामाह तामिरिति त्रिभिः ।

ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ।

उदारहासद्विजकुन्ददीधितिर्व्यरोचतૈનાઁ इवોद्ભિર્ઘૃતઃ ॥ ૪૩ ॥

અજાતસ્વરકેલિભિઃ પ્રથમતઃ તાભિઃ સમેતો જાતઃ મિલિતઃ । પૂર્વં મયાત્ દૃષ્યક્ સિવાઃ । તત ઉદારાણિ ચેષ્ટિતાનિ ચલ । અત્ર ઔદાર્યં રસવિપચક્મ્ । યથા તાસાં મહાનેચ રસ આવિર્ભવતિ તથા કામશાસ્ત્રસિદ્ધલીલાઃ સર્વા એવ કૃતવાન્ । તતપ્તા જન્તઃપૂર્ણરતાઃ । પ્રિયસ્ય ભગવત્ દેશ્વળાર્થંઉત્ફુલ્લાનિ મુક્તાનિ યાસાં વાદસ્યો જાતાઃ । પ્રિયેશ્વળેન વા સૂર્યકિરણૈરિવ ઉત્ફુલ્લાનિ મુક્તાનિ । વસ્તુતો ઊભસ્વિતરસાર્થમેવ તથાકરણમ્ । ઇતાવતિ કૃતે રસો નિવર્તતે, તદમાવાયાહ અચ્યુત ઇતિ । તાસામપિ રસસમાપ્ત્યભાવાય ઉદારેતિ । ઉદારો યો હાસઃ પૂર્ણકામપ્રદઃ, કામાર્થનેચ યો મોહઃ તેનૈચ રોહઃ સમ્બર્ધિતઃ । તદાહ । હાસસહિવા ચે દ્વિજાઃ ત એવ કુન્દપુષ્પાપિ, આર-ક્તાન્વપિ હાસેત શુભ્રાણિ, તેપુ દીધિતિર્વસ્ય । કુન્દત્વં રોહસ્યૈતન્માત્રપર્યવસાનાર્થમ્ । (પૂર્વં નિરુપધિ-

આ પ્રમાણે ભગવાનની સામાન્ય લીલાનું વર્ણન કરીને તામિઃ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોમાં ભગવાનની વિશેષ લીલાનું શુકદેવજી વર્ણન કરે છે:—

પ્રિયનાં—ભગવાનનાં—દર્શન કરીને પ્રકૃષ્ટિત થયાં છે મુખ જેમનાં

અને જે ભગવાનની પાસે આવેલાં છે એવાં ગોપીજનોથી વીંટળાયલા,

ઉદાર ચરિત્રવાળા અને જેમના ઉદાર હાસ્યવાળા દાંતરૂપી કુન્દપુષ્પોમાં

શોભા રહેલી છે એવા અચ્યુત ભગવાન નક્ષત્રોથી વીંટળાયલા ચન્દ્રની

માફક શોભવા લાગ્યા. ૪૩

હજુ મુખી જેમને સ્મરકેલિ—કામક્રીડા—ઘઈ નથી એવાં ગોપીજનો પ્રથમ તો ભગવાનને મળ્યાં. પહેલાં ગોપીજનો લખને લીધે ભગવાનથી છૂટાં હૂતાં અને હવે તે ભગવાનની પાસે આવ્યાં. પછીથી ભગવાન ઉદારચેષ્ટિત થયા. ઉદારચેષ્ટિત એટલે ઉદાર છે એટલા જેમની એવા. અહીં જે ઉદારતાની વાત કરવામાં આવી છે તે રસ વિષેની છે. જેમ ગોપીજનોનો મહાન જ રસ પ્રકટ થાય તેમ ભગવાને કામશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી બધી ચ લીલાઓ કરી. ત્યાર પછી ગોપીજનોની અંદર પૂર્ણ રસ પ્રકટ થયો. પ્રિયનાં—ભગવાનનાં—દર્શન કરવાને માટે ગોપીજનોનાં મુખ વિકસિત થયાં. અથવા તો જેમ સૂર્યના કિરણોથી મુખ પ્રકુલ થાય છે તે પ્રમાણે પ્રિયનાં દર્શન કરવાથી ગોપીજનોનાં મુખ પ્રકુલ થયાં. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાનના અધરમાં રહેલો રસ લેવાને માટે જ ગોપીજનોએ પોતાનાં મુખ વિકસિત કર્યાં. જ્યારે ગોપીજનો ભગવાનના અધરમાં રહેલો રસ અહણ કરવા ગાંઠે ત્યારે તો ભગવાનમાં રહેલો રસ જતો રહે—એટલે કે ભગવાનનો પ્રયત્ન શિથિલ થાય અને તેમને ખેદ થાય—એ શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે અચ્યુતઃ—ભગવાન અચ્યુત છે—જેમાંથી કંઈ પણ જતું રહેતું નથી એવા ભગવાન છે. ગોપીજનોએ ભગવાનના અધરરસનું અહણ કરવાને માટે મુખને જે પ્રકૃષ્ટિત કર્યું તેનું પ્રયોજન એ જ કે તેમને પોતાના હૃદયમાં રહેલા અતિને શાન્ત કરવો હતો, નહિ કે ભગવાનમાં ખેદ હતો તેથી. ગોપીજનો પણ અજાતસ્મરકેલિ હોવાથી ઔઠ ન હતાં એટલે તેમનો રસ સમ્પાત્ત ઘઈ જાય એ શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજી ઉદારહાસ એ પ્રમાણે કહે છે. ઉદાર જે હાસ છે, અર્થાત્ હાસ્ય પૂર્ણ કામ આપતાં છે, કામને માટે જ જે હાસ્યરૂપી મોહ છે તેનાથી જ ગોપીજનોનો ભગવાનમાં રહેલો સેહ વધ્યો. (ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે જ્યારે ઘણો નિકટ સંબંધ થાય ત્યારે ભગવાનના સ્વરૂપના ધર્મોનું જ્ઞાન અવશ્ય થાય જ અને તેથી ભગવાનને માટે તેમને ગાદાત્મ્ય ભુદ્ધિ થાય, એટલે કથ ઉપત્ત થાય અને તેથી રસનો ભંગ થઈ જાય. આ પ્રમાણે ન થાય

રેવ શ્રેઃ સ્થિતઃ, ભગવતા પરં રસશાસ્ત્રોચ્ચરીલા સ્વરૂપાનન્દં શતું તત્ત્વજાતીયઃ કાનોપાધિકઃ
શ્રેઃોડ્યુના જનિત इति ज्ञापनाय श्रेहरूपरदानां द्विजपदेन कथनम् ।) यथा सति फलभोगात् कान्त-
भावमाशङ्क्य तत्र दीपितिरुक्ता । यद्यपि भगवान् तन्निर्वचनेन रेमे जगदोपनिराकरणार्थं च न तु
स्वयम्, तथापि न पूर्णमनोरथ इव किन्तु यथा लौकिकः, वदाह दृष्टान्तेन । एषाङ्कः सद्बुद्धिः नक्षत्रैः
सह यथा व्यरोचतेति । वन्धातिरिक्ताः सर्वा बाह्या एव लीला उक्ताः ॥ ४३ ॥

एषा विशेषतः प्रथमलीला बाधककामनिवारिका । द्वितीयलीलाया च द्वौवार्षं पूर्वसामग्रीमाह
उपगीयमान इति ।

उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतयूथपः ।

मालां विभ्रद्वैजयन्तीं व्यचरन्मण्डयन् वनम् ॥ ४४ ॥

એટલા માટે ગોપી-જનોમાં મોહ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર હતી, તેથી ભગવાને ઉદર દ્વાન્ય વડે
ગોપી-જનોમાં મોહ ઉત્પન્ન કરીને તેમનો ભગવાનને માટેનો એક વધાર્યો.) આ જ વાત શુકદેવે
હાસદ્વિજ ઇચ્છાદિ શબ્દોમાં કહે છે. હાસ્યવાળા જે દિલ્લે—દાંત—તે જ કુદનાં પુષ્પો છે ભગવાનના
દાંત ભે કે રાતા છે છતાં પણ હાસ્યને લીધે શુભ્ર—ધોળા—જગ્યા છે. ભગવાનના આવા પ્રદારના
દાંતમાં કાન્તિ—શોભા—રહેલી છે. દાંતને જે કુદનાં પુષ્પો તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેનું
પ્રયોજન એકનું પરિણામ ફક્ત કામમાં જ થાય છે એ બતાવવાનું છે.

(પહેલાં ગોપી-જનોનો ભગવાનમાં રહેલો એક કોઈ પણ પ્રદારની ઉપાધિ વિનાનો હતો, પણ
ભગવાનને ગોપી-જનોને સ્વરૂપાનન્દનું ઘન રમણાશ્રમાં જણાવેલી રીતે આપવું છે અટકે તેમણે
રમણાશ્રમાં વર્ણવેલા રમણ જેવો જ કામની ઉપાધિવાળો એક ઉત્પન્ન કર્યો એ દર્શાવવાને માટે એકરૂપી
દાંતને દ્વિજ કહેવામાં આવ્યા છે.)

દાંતને ત્યારે કુદપુષ્પ તરીકે વર્ણવવામાં આવે ત્યારે તો ફળનો ભોગ કર્યા પછી તેમાંની શોભા
જતી રહેશે—આ ચંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવેજે કહ્યું કે દાંતરૂપી કુદપુષ્પોમાં દીપ્તિ—કિરણ,
શોભા, કાન્તિ—રહેલી છે. ભે કે ભગવાને ગોપી-જનોના આશ્રમથી જ અને જગતમાં રહેલા કામ-
દોષનો નાશ કરવાને માટે જ રમણ કર્યું, નહિ કે પોતાની ઇચ્છાથી જ, છતાં પણ ભગવાન રમણમાં,
બધા મનોરથો પૂર્ણ થઈ ગયા છે એવા પુરુષની માફક, ઉદગ્રીન રહ્યા નથી પણ લૌકિક નાથકની
માફક તેમણે રમણપૂર્વક રમણ કયું. આ બાબત શુકદેવેજે ચંદ્રનો દ્રષ્ટાન્ત આપીને મમત્રાવે છે. જેવી
રીતે એણાકુઃ—ચંદ્ર—તાગઓની માથે શોભે છે તેવી રીતે ભગવાન પણ ગોપી-જનોની સાથે શોભવા
લાગ્યા. (ચંદ્રમાં કલંક છે એ વાત એણાકુઃ શબ્દથી કહેવામાં આવી છે, અને તેનો ભાવ એવો છે કે
જેમ ચંદ્ર પૂર્ણ હોય છે છતાં પણ અપૂર્ણ થાય છે, અને ફરીથી પૂર્ણ થાય છે, પણ હરમેશાં પૂર્ણ
રહેલો નથી તેવી રીતે ભગવાન પૂર્ણ છે છતાં પણ રમણ પ્રમંથે લૌકિક નાથકની માફક નિઃશ્રવાણ
થાય છે અને ફરીથી પૂર્ણ થાય છે.)

આ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં બન્ધ વિનાની બીજ બધી બાહ્ય—સ્પર્શદિ—લીલાનું જ વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે. આ વિશેષ રમણની પ્રથમ લીલા ગોપી-જનોના દેહને બાધક ધર્મ પરેલા વિરહામિત્રપ કામનો
નાશ કરનારી છે, અર્થાત્ ભગવાનના અધરાશ્રૂતથી ગોપી-જનોનો દુઃસ્વપ્નમાં રહેલો અગ્નિ નાશ પામે છે ૪૩
વિશેષ લીલાની દ્વિતીય લીલા પ્રકટ કરવાને માટે પહેલાં શુકદેવેજે ઉપગીયમાના એ શ્લોકમાં
આમંત્રીનું વર્ણન કરે છે—

અનેક પ્રકારની સ્ત્રીઓનાં અનેક પ્રકારના પુષ્પોના અધિપતિ,
જેમનું ગોપી-જનો સમીપમાં ગાન કરે છે, એવા ભગવાન જાનેથી ગાન
કરતા, વૈજયન્તી માલા ધારણ કરતા અને વનને શોભાવતા લીલાધી ગતિ
કરવા લાગ્યા. ૪૪

ઃ ઘાગિરુપગીયમાનઃ નિકટે ગીયમાતઃ સયમપ્યુદ્ગાયન્ જાતઃ । વતઃ ધનિતાશત્તાનામનેકવિધ-
છીણામનેકવિધાનેષૂ યૂથાન્ પાતીતિ તથા જાતઃ । ચાપતીભિર્મિલિતો રસદેતુર્મયતિ ઘાપતીનામેકં
યૂથમ્ । एषगनेकरूपाणि कृतानि । તેપામત્ર રક્ષણં દૂરદેવાશ્વાસનેન ચ । તદા ગાયતો ગચ્છતઃ રૂપમાહ
માલામિતિ । ધૈજયન્તીં નવરત્નચિત્તાં સ્વાભાવિકીર્મૈધર્મ્યપ્રયોધિકાં કીર્તિમયીં માલાં વિશ્રત્, ધનમેષ
સર્વે મળ્ડયન્ અલંકુર્પન્ વ્યચરત્ લીલાગતિં કૃતવાન્ । एषा हि गतिः वासां कामोद्दोषिका । સ
તાતાં કામપૂરકઃ । एकस्मात् यनात् यनान्तरं वा यत इति ॥ ૪૪ ॥

एषमुद्धे कामे तामिः सह यन्धाविमिः रेम इत्याह नद्या इति ।

नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकम् ।

रेमे तत्तरलानन्दिकुमुदामोदयायुना ॥ ૪૫ ॥

નદ્યાઃ પુલિનમચ્છં કોમલમાવિશ્ય આ સમન્તાત્ પ્રવિશ્ય, રાગે યન્ધાદિમિરતિકોમલં કૃત્વા,
ગોપીભિરનેકવિધામિઃ રેમે । હિમાઃ શીતલાઃ વાલુકા યત્રેતિ અન્તરૂપમા નિવારિતઃ । યદિઃ શૈલં
પાદ તત્તરલાનન્દીતિ । તસ્યા નયાસ્તરલાસ્તરજ્ઞાઃ તામિઃ કૃત્વા આનન્દયુક્તં પુલિનમેવ । આનન્દ-
યુક્તો વાયુર્વા । કુમુદાનાં પાનન્દયુક્તસુગન્ધઃ । તસ્માન્નન્દજનકત્વેનૈવ માન્યં નિરૂપિતમ્ । શૈલં ચ

તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે રહીને તેમનું ગાન કરતાં હતાં. તે જ સમયે ભગવાન
પોતે પણ હાથેથી ગાન કરવા લાગ્યા. પછીથી અસંખ્ય ધનિતાઓના—અનેક પ્રકારની સ્ત્રીઓના—
અનેક પ્રકારના યુથોનું ભગવાન રક્ષણ કરવા લાગ્યા; એટલે ભગવાન ધનિતાસત્ત્વયપ થયા. જેટલાં
ગોપીજનોની સાથે મળવાથી રસ પ્રકટ થાય તેટલાં ગોપીજનોનું એક યૂથ થતું. આ પ્રમાણે
અનેક પ્રકારનાં યુથો કરવામાં આવ્યાં. અહીં આ બધાં ગોપીજનોના યુથોનું રક્ષણ લલિત ગતિ,
સુંદર વાક્ય, મન્દ સ્મિત, કટાક્ષપ્રકેષ વગેરેથી દૂરથી જ આશ્વાસન આપીને કરવામાં આવ્યું.
તે સમયે ભગવાન ગાતા ગાતા જતા હતા. ભગવાનના તે સ્વરૂપનું વર્ણન શુકદેવલ મારામ
ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કરે છે. ભગવાને નવરત્નથી જડેલી, સ્વાભાવિક, ઐશ્વર્ય પ્રકટ કરનારી અને
કીર્તિમયી વૈજયન્તી માલા ધારણ કરીને, આખા ય વનને મંડિત—શોભિત—કરીને લીલાથી—ધીમે
ધીમે—ગતિ કરી. ભગવાનની આ ગતિ ગોપીજનોના કામને જાગૃત કરનારી છે, કારણ કે ભગવાન
જ ગોપીજનોના કામને પૂર્ણ કરનાર છે. (આ આખા પ્રકરણમાં સર્વ વસ્તુ રસનું પોષણ કરનારી છે.)
અથવા તો વ્યચરત્ નો અર્થ એમ પણ થાય કે ભગવાન એક વનમાંથી બીજા વનમાં ગયા. ૪૪

આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનોનો કામ જાગૃત થયો ત્યારે તેમની સાથે ભગવાને રસશાસ્ત્રના બન્ધ
વગેરેથી રમણ કર્યું એમ શુકદેવલ ન્યાય એ પ્રલોકમાં કહે છે—

શ્રીયમુનાહના શીતળ રેતીવાળા, મોહનઓને લીધે આનન્દવાળા,

અને કુમુદયુગ્ધના સુગન્ધિ વાયુવાળા તટ ઉપર પધારીને ભગવાને

ગોપીજનો સાથે રમણ કર્યું. ૪૫

શ્રીયમુનાહના સ્વરૂપ અને કોમળ તટ ઉપર ભગવાને પધારીને—પરોળર પ્રવેશ કરીને—અને
રમણને માટે રેતીના બન્ધ વગેરેથી તે તટને અતિ કોમળ કરીને અનેક પ્રકારનાં ગોપીજનો સાથે
રમણ કર્યું. હિમ—શીતળ—રેતી જેમાં છે એવા પ્રકારનો તે તટ હતો, અને તેથી તેની અંદર કોઈ પણ
પ્રકારની ઉષ્ણતા ન હતી. ગહારથી પણ ઠંડક હતી એમ શુકદેવલ તત્તરલાનન્દિ શબ્દ વડે કહે છે.
તે નદીના—શ્રીયમુનાહના—તરલો, મોહનઓ; તેથી તટ આનન્દવાળો બન્યો હતો. અથવા તો
ત્યારે તત્તરલાનન્દિકુમુદામોદયાયુના એમ એક સમરત પદ લેવામાં આવે ત્યારે તો તત્તરલાનન્દિ
એ વાયુનું વિશેષણ થયે અને તેનો અર્થ એવો થયે કે શ્રીયમુનાહનાં મોહનને લીધે આનન્દવાળો

કુમુદાનાં જલસન્નિધાત્ । ઘાટશયાધુના સહિતં પુલિનમ્ । મંહાવન્ધેષુ વાયોરંજ્યપેક્ષાં । एवं सर्वमावेन
પ્રાસાં જાતસ્તરકેલિત્વં સમ્પાવિતમ્ ॥ ૪૫ ॥

અતઃ પરં અટ્ટવિધાલિઙ્ગનાદિપૂર્વકં ચૈદ્રિતિકામાદિયુક્તં રસવિલાસચરિત્રમાદૃ વાહુપ્રસારેતિ ।
વાહુપ્રસારપરિરમ્ભકરાલકોરુનીવીક્તનાલમનનર્મનસ્વાગ્રપાતૈઃ ।
શ્વેત્પાવલોકહસિતૈર્વ્રજસુન્દરીણામુત્તમ્ભયન્ રતિપતિં રમયાંચકાર ॥ ૪૬ ॥

દૂરે સ્થિતામવલંબં વા સ્પૃઠું વાહુપ્રસારણમ્ । તત્તો યલાદપિ પરિરમ્ભઃ । તતઃ કરાલકોરુનીવી-
ક્તનાનામાલમ્બનાનિ । કરાલમ્બનં હસ્તો મહુળમ્ । પુરુષાયિતલીલા સમપન્થો વા । एवं कचौत्तमनार्य-
મલકાનાં સ્પર્શઃ । કરુણસ્પર્શો વાહુવન્ધાર્યઃ । નીચીસ્પર્શઃ પુષ્ટે રસે મોહનાર્યઃ । સ્તમયોસ્તુ રસો-
દ્રમનાર્યઃ । एवं पञ्चरत्नार्था विविहताः । નર્મ પરિહાસવચનાનિ કામસૂત્રમ્બનાર્યમ્ । તત્તો નસ્વાગ્રપાતાઃ
નવશ્વતદન્તશ્વતવાડનાદયઃ કામયુદ્ધનિરુપકાઃ । તત્તત્થાને સ્થિતઃ કામઃ તૈરુદ્ધોપ્યતે, यथा सेनावधे
રાજા સમાપ્યાતિ । શ્વેલિઃ શ્વેલિકા પ્રસોમનાદિઃ, तत्पूर्वकान्धेवावलोकनानि हस्तितामि रसस्वाप-

વાયુ. કુમુદોનો—કમળોનો—આનન્દવાળો સુગન્ધ. કમળોને આનન્દ આપવાથી જ વાયુની અતિ
મન્દ—ધીમી—હલી એમ શુદ્ધેવશ્યએ વર્ણન કર્યું. વળી, વાયુ હંડો પણ હતો કારણ કે કમળોનો
જળની સાથે સંબંધ હતો. આવા પ્રજા પ્રકારના—શીત, મન્દ અને સુગન્ધિ—વાયુવાળો તટ હતો.
મહાબન્ધોની અંદર વાયુની પણ જરૂર છે. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનો સાથે અનેક પ્રકારના
બન્ધોવાળું રમણું કર્યું અને ગોપીજનોને ભત્તરમરકેલિ બતાવ્યાં. ૪૫

આના પછી જેમાં આઠ પ્રકારનાં આલિંગન વગેરે છે, જેની અંદર ચોથાવાળો કામ વગેરે છે એવા
પ્રકારનું ભગવાનનું રસવિલાસચરિત્ર શુદ્ધેવશ્ય વાહુપ્રસાર એ પ્રલોકમાં વર્ણન કરે છે—

હાથ લાંબા કરવા; ભેટી પડવું; હાથ, વાળની લટો, બંધ, નીલી
અને રતનનો સ્પર્શ કરવો; પરિહાસ વચનો બોલવાં; નખ અને દાંત વડે
મારવું; પ્રસ્તોભનપૂર્વક બેવું અને હસવું—આ બધાથી મળી
શ્રીઓના કામને વધારતા એવા ભગવાન્ ગોપીજનોને રમણું કરાવવા
લાગ્યા. ૪૬

દૂર ઉભી રહેલી ગોપીને સ્પર્શ કરવાને માટે અથવા તો અવધવનો સ્પર્શ કરવાને માટે ભગવાને
પોતાના હાથ લાંબા કર્યાં. પછીથી ભગવાન્ (લક્ષ્મણ પામેલી) ગોપીને ભગવાનની પગ ભેટી પડ્યા.
પછીથી ગોપીના હાથ, કંથની લટો, બંધ, નીલી અને રતનોની ભગવાને સ્પર્શ કર્યો. કરવું આલસન
જેટલે ગોપીનો હાથ પકડેવો; આ લીલાને પુરુષાયિતલીલા અથવા સમબન્ધ કહેવામાં આવે છે. આ
પ્રમાણે ગોપીના કંથ લાગા કરવાને ભગવાને તેની વાળની લટોનો સ્પર્શ કર્યો. બાહુબન્ધને માટે
ભગવાને ગોપીની બંધનો સ્પર્શ કર્યો. રસ બરોબર પુષ્ટ થાય—જેમ—જેટલે વજ્ર ઊડવાને માટે
ભગવાને ગોપીની નીલીનો સ્પર્શ કર્યો. પછી રસને પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાને ગોપીના રતનોનો
સ્પર્શ કર્યો અને પછી મંદન કર્યું. આ પ્રમાણે કામચાત્રમાં પાંચ સ્પર્શનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.
નર્મ જેટલે કામનું સ્તબ્ધન કરવાને માટે પરિહાસ કરનારાં વચનો. પછીથી નખામ્બાત—નખની
અણીઓ મારવી—જેટલે કામયુદ્ધનું નિરૂપણ કરનારું નખ અને દાંતથી મારવું તે. જેમ સેનાનો
વધ થતાં રાજા પોતે યુદ્ધમાં આગળ આવે છે તેમ નખ અને દાંત વડે મારવાથી શરીરના ભૂદા ભૂદા
સ્થાનમાં રહેલો કામ પ્રકટ થાય છે. શ્વેલિ જેટલે પ્રસ્તોભનાદિ શ્વેલિકા—કીડા. ભગવાન્ ગોપીનું
જે અવલોકન કરતા હતા અને જે હાસ્ય કરતા હતા તે પ્રસ્તોભનવાળું જ હતું. ભગવાનનાં
અવલોકન અને હાસ્ય રસનું સ્થાપન કરનારાં હતાં.

જ્ઞાતિ । एवं द्वादशविधोऽपि कामः द्वादशाङ्गेषु स्थितः प्रमुखो भवति, तदाह वज्रमुन्दरीणामुत्तमभय-
स्थिति । संयुक्तः कामो रतिपतिः, वियुक्तस्त्वमिरूपः । एवमापिद्वैविकं काममुद्गोषयन् रमयांचकार ।
गोपीनां मुखमेव प्रकटितवान् न तु कामान्तेन विरतिमुत्पादितवान् ॥ ४६ ॥

एवं संयोगद्वाराण्युपपाद्य विप्रयोगमुपपादयितुं तस्मां मानमाह एवमिति ।

एवं भगवतः कृष्णाद्व्यवधकामा महात्मनः ।

आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योभ्यधिकं भुवि ॥ ४७ ॥

पूर्વોક્તપ્રકારેણ ભગવતઃ સર્વરસદાનસમર્થાત્ કૃષ્ણાત્ સદાનન્દાત્ ફલરૂપાત્, લઘ્વકામાઃ પ્રાપ્તમનોરથાઃ સતઃ આત્માનમેષ પૂર્ણ મેનિરે, ન તુ ભગવન્તં પૂર્ણમ્, તેન વા સ્વપૂર્ણતામ્ । મતુ ભગવાનેવં કયં કૃતવાન્, ન્યૂતા એવ કયં ન સંરક્ષિતાઃ, તત્રાહ મહાત્મન इति । મંગવાન્ મંહાને-
ચાત્મા । ન હાગાધે જાહે પ્રવિષ્ટઃ અમગ્નો ભવતિ ઘટો વા અપૂર્ણો ભવતિ । કિન્ન, આત્માનં સ્ત્રીણાં મધ્યે અન્યધિકં મેનિરે, ભુવિ ચાન્યધિકમ્, ભુવિ સ્ત્રીણાં મધ્યે વા । જત એ માનિન્યોઽપિ

આ પ્રમાણે ગોપીજનના શરીરના બાર અંગોમાં રહેલો બાર પ્રકારનો કામ પણ જાગૃત થયો એમ શુકદેવેનું વજ્રમુન્દરીણામુત્તમમયન્—મજ્જી મુંદરીઓના કામને વધારતા—એ શબ્દોમાં કહે છે. સંયોગદશામાં જે કામ હોય છે તે રતિપતિ કહેવાય છે, ત્યારે વિરહદશામાં જે કામ હોય છે તે અસિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં આધિદૈવિક કામને જાગૃત કરીને ભગવાને તેમને રમણુ કયાળું. મૂળ શ્લોકમાં જે રમયાચ્ચકાર એમ પરસ્પૃષ્ટી પ્રયોગ છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે રમણું-ફળ ગોપીજનો ભોગવનારાં છે. ૪૫ માં શ્લોકમાં રમે એમ આત્મનેપરી પ્રયોગ છે અને તેનો ભાવ એ છે કે તે ફળ ભગવાને ભોગવ્યું છે. ભગવાને ગોપીજનોને કાગરૂપ મુખ જ પ્રકટ કરી આપ્યું, નહિ-કે તેમણે કામનો નાશ કરીને ગોપીજનોમાં વૈશ્યની ભાવના ઉત્પન્ન કરી. (ભગવાને પોતાના ઉદર હાસને લીધે કાન્તિવાળા કુન્દ પુષ્પ જેવા દાંતોથી ગોપીજનોનો કામ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ગોપીજનોનો આ ઉપાધિભૂત કામ વિકારવાળો હતો છતાં વિકારો પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ હોવાથી તે કામ વાસ્તવિક રીતે આધિદૈવિક જ હતો.) ૪૬

આ પ્રમાણે સંયોગ શુંગારનું ઉપપાદન કરીને વિપ્રયોગ શુંગારનું ઉપપાદન કરવાને માટે શુકદેવેનું એવમ્ એ શ્લોકમાં ગોપીજનોના માનનું—અભિમાનનું—વર્ણન કરે છે—

આ પ્રકારે મહાત્મા ભગવાન્ કૃષ્ણની પાસેથી ગોપીજનોએ

પોતાનો મનોરથ પ્રાપ્ત કર્યો, અને તેથી તેઓને અભિમાન થયું કે પૃથ્વી

ઉપર તથા સ્ત્રીઓમાં અને અધિક—એક—છીએ. ૪૭.

પહેલાં જણાવેલા પ્રકારે ગોપીજનોએ ભગવાન્ કૃષ્ણની પાસેથી પોતાનો મનોરથ પ્રાપ્ત કર્યો. ભગવાન્ એ સર્વ રસનું દાન આપવાને સમર્થ છે, અને કૃષ્ણ એ સદાનન્દ ફળરૂપ છે. આ પ્રમાણે પોતાનો મનોરથ પૂર્ણ થતાં ગોપીજનો પોતાની જાતને જ પૂર્ણ માનવા લાગ્યાં, પણ ભગવાન્ પૂર્ણ છે અથવા તો ભગવાનને લીધે જ પોતે પૂર્ણ થયાં છ એમ માનવા લાગ્યાં નહિ.

શંકા—ભગવાને આ પ્રમાણે ગોપીજનોનો મનોરથ પૂર્ણ કરીને તેમને પૂર્ણ કેમ જાનાવ્યાં ? ગોપીજનોને ન્યૂન—હલકી કોટિનાં—જ રાખીને ભગવાને તેમનું સંરક્ષણ કેમ ન કર્યું ?

સમાધાન—ઉપરની શંકાના સમાધાનમાં શુકદેવેનું કહે છે કે મહાત્માનઃ ભગવાન્ મહાત્મા—મોટા જ આત્મા—છે. અગાધ—હાડા—જળની અંદર પ્રવેશ કરેલો માણસ ડુબતો નથી એમ નથી, તેમ હાડા જળની અંદર પડેલો ઘડો અપૂર્ણ રહે છે એમ નથી. વળી, ગોપીજનો પોતાની જાતને સ્ત્રીઓમાં તેમજ પૃથ્વીમાં બહુ શ્રેષ્ઠ માનવાં લાગ્યાં. અથવા તો પૃથ્વીમાં સ્ત્રીઓની અંદર પોતાની

જાતાઃ । ન હ્યત્સદશોઽન્યાઃ સન્તિ । જતોઽસ્માન્ યદિ પ્રાર્થયિષ્યતિ તદા રસં વાસ્યામ્ હૃતિ માનયુક્તા જાતાઃ । ભગવદ્દર્શનાસુ સમાગતાઃ । તથા સતિ યથા પ્રાર્થનયા પૂર્વં ભગવાન્ વશે જાતઃ, ઇવં વયમપિ ભવિષ્યામ્ હૃતિ । રસાર્થમેવૈવં ભાવઃ ન તુ દોષરૂપઃ, ભગવદ્ગ્રાહ્યઃ ॥ ૪૭ ॥

ભગવાંસુ પ્રેક્ષ્યેનૈવ રસં પ્રયચ્છન્ વદ્ધિસ્તિરોહિતો જાત ઇત્યાહ તાસામિતિ ।

તાસાં તત્સૌભગમદં વીક્ષ્ય માનં ચ કેશવઃ ।

પ્રશમાય પ્રસાદાય તત્રૈવાન્તરરૂપીયત ॥ ૪૮ ॥

રતિ ધ્રીમદ્ગામયતે મદ્ગાપુરણે દશમસ્કન્ધે પદ્ધિશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૬ ॥

માનઃ પૂર્ણતા ચ ન દોષાય । સીધુ મૂર્સૌ ચ વદાયિક્ષ્યજ્ઞાને સ દોષો ભવતિ । તદનૂય તત્પરિ-
દાયર્થં તિરોહિત ઇત્યાહ । તાસાં તત્ત્વ મસિદ્ધં પૂર્વોક્તં સર્વોચ્ચમત્વલક્ષણં સૌભાગ્યમદં વીક્ષ્ય તસ્ય

જાતમે ગોપીજનોને બહુ શ્રેષ્ઠ માનવા લાગ્યાં. આથી જ તેમને અભિમાન પણ થયું કે અમારા જેવી જગતમાં બીજી સ્ત્રીઓ નથી. તેથી ગોપીજનોને એવું અભિમાન થયું કે જો ભગવાન અમારી પ્રાર્થના કરશે તો જ અમે તેમને રસનું દાન કરીશું. આ પ્રમાણે માન ધરાવ્યાં જે ભગવાનના ધર્મો છે તે ગોપીજનોમાં આવ્યા. તેથી ગોપીજનો માનવા લાગ્યાં કે જેમ ભગવાન અમારી પ્રાર્થનાથી વશ થયા તેમ અમે પણ ભગવાનની પ્રાર્થનાથી ભગવાનને વશ થઈશું. ગોપીજનોનો આ પ્રકારનો ભાવ કેવળ રસના પોષણને માટે જ છે, દોષરૂપ નથી, કારણ કે તેમનામાં આ ભાવ—અભિમાન—ભગવદ્ભાવથી થયો છે. ૪૭

ભગવાન તો ગોપીજનોની સાથે એક થઈને જ રસનું દાન કરવાના હોવાથી બહારથી તિરોહિત થઈ ગયા એમ શુકદેવજી તાસામ્ એ શ્લોકમાં કહે છે—

ગોપીજનોનાં તે સૌભાગ્યમદં અને અભિમાન એમને, તેનું નિવારણ

કરવાને તથા કૃપાનું દાન કરવાને ભગવાન કેશવ ત્યાં જ અન્તર્ધાન થઈ ગયા. ૪૮.

ગોપીજનોને પોતાનામાં જે પૂર્ણતા જળાવા લાગી અને તેથી તેમનામાં જે અભિમાન ઉત્પન્ન થયું તે દોષરૂપ નથી; પણ સ્ત્રીઓમાં અને પૃથ્વી ઉપર અમે શ્રેષ્ઠ છીએ એ જે જ્ઞાન ગોપીજનોને થયું તે દોષરૂપ છે. શુકદેવજીએ શ્લોકમાં તેનો અનુવાદ કર્યો અને તે દોષ દૂર કરવાને માટે ભગવાન તિરોહિત થઈ ગયા એમ વર્ણન કર્યું.

ગોપીજનોના તે—અગ્રિહ, પહેલાંના શ્લોકમાં વર્ણવ્યામાં આવેલા—અમે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છીએ એ પ્રકારના સૌભાગ્યમદને ભગવાને જોયો અને તે મદને દૂર કરવાને માટે ભગવાન અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

શંકાઃ—ગોપીજનોએ ભગવાનની સાથે રમણ કર્યું તેથી જ તેમને સૌભાગ્યમદ થયો; એટલે ગોપીજનોનો અથ મદ પણ ભગવાને જ કરેલો છે. તો પછી પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલા મદને લીધે ભગવાન કેમ તિરોહિત થઈ ગયા ?

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે ગોપીજનોનું માન એમને તેમના ઉપર કૃપા કરવાને માટે ભગવાન ત્યાં જ અન્તર્હિત થઈ ગયા. ગોપીજનોને કેવળ મદ થયેલો હતો એટલું જ નહિ પણ તેમને અભિમાન પણ થયું હતું, અને આ અભિમાન રમણમાં પ્રતિબન્ધ કરનાર હોવાથી તેને દૂર કરવાને માટે ભગવાનનું તિરોધાન આવશ્યક હતું. માન એ અન્તર—શરીરની અંદર રહેલો—ધર્મ છે એટલે ભગવાને બહારથી અન્તર્હિત થઈને ગોપીજનોની અંદર પ્રવેશ કર્યો. જે, અદેખર, અદક્ષા છે તે બહારથી દૂર કરવાને માટે યત્ન કરે છે. (અને તેથી જ લૌકિક કામી પુરુષ અશક્ત હોવાથી બહારથી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.) મૂળ શ્લોકમાં જે જ છે તેનો અર્થ પૂર્ણતારૂપી સ્વધર્મ—ભગવાનનો ધર્મ—કરવાનો છે. (એટલે કે ગોપીજનોનાં માન

મંદલ્ય પ્રશમાય અન્તરધીયત । નતુ ભગવદ્રમણેન હિ તાસામેવં માયા, અતઃ સ્વકૃત એવિતિ કયં વિરોધાનં કૃતવાનિત્યાશક્ત્યાહ વીક્ષ્ય માનં ચ પ્રસાદાય તત્રૈવાન્તરધીયતેતિ । માનાપનોદનં કર્તવ્યમ્ । માનસ્વાન્તરઃ । અશકો હિ બહિરપનોદનાયં વત્તં કરોતિ । ચકારાન્ સ્વર્ગમ્ ચ । અતઃ પ્રસાદાય, પ્રયમવત્તાસામ્, પશ્ચાન્ સ્વસ્ય ચ । તત્રૈવ ગોપિકાસુ ચૂયમધ્યે વા અન્તર્ધાનં પ્રાપ્તવાન્ । મન્વેતન્ દ્વયમપિ ન કર્તવ્યમ્, ઉપેક્ષિતાઃ કુતો નેતિ ચેત્, તત્રાહ કૈશવ ઇતિ । યથા રજોગુણં વ્રજણો નિવાર્યે તસ્યૈ મુર્ચિં દત્તવાન્, યથા વા શિવસ્ય તમોગુણં નિવાર્ય, एवमेतासामपि मयं मानं च निवार्य मुर्चिं दातुं तथा कृतवानित्यर्थः । કાયિકતિરોભાવોડ્યમ્, પ્રયત્નાધિકારિત્વાદ્રોપીનામ્ ॥ ૪૮ ॥

इति श्रीमत्पद्मसुबोधिण्यां श्रीमल्लङ्घनमहात्मजभोषल्लमदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे पद्मविशाध्यायविवरणम् ॥ २६ ॥

અને પૂર્ણતા જોધને ભગવાન્ તિરોહિત થઈ ગયા.) તેથી પહેલાં ગોપીજનોની અંદર પ્રવેશ કરીને ભગવાન્ તેમની પ્રાર્થના કરીને તેમને વશ કરશે, અને પછીથી ગોપીજનોની ૨૮ મા અધ્યાયમાં આવેલી પ્રાર્થનાને લીધે ભગવાન્ પોતે ગોપીજનોને વશ થશે. આ પ્રકારના પ્રસાદનું ધન કરવાને માટે ભગવાન્ તિરોહિત થઈ ગયા.

તત્રૈવ—ત્યાં ૧૮—ગોપીજનોની અંદર—ગોપીજનોના હૃદયમાં—અથવા તો ગોપીજનોના મૂલોની વચમાં. મૂળ શ્લોકમાં જે યવ પદ છે તેનો અર્થ એવો છે કે જ્યાં મદ અને અભિમાન નથી ત્યાં ભગવાને બહાર પલ્લુ સ્થિતિ કરી. (યોજનાકાર લાલુભટ્ટના અભિપ્રાયે ભગવાનના તિરોધાનમાં નીલે પલ્લુ પક્ષ છે; અને તે એ કે ભગવાન્ વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં ગયા અને લક્ષ્મીજીની સાથે તેટલો સમય તેમણે રમઠું કર્યું.)

શંકાઃ—ભગવાને ગોપીજનોના આ મદ અને માનનો પલ્લુ નાશ કરવો જોઈતો ન હતો. ભગવાને ગોપીજનોની ઉપેક્ષા કેમ ન કરી ?

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાના સમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે ભગવાન્ કૈશવ છે. કૈશવ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રકારે થાય છેઃ—ક (= પ્રહા) અને ઈશ (= મહાદેવ) તે કૈશઃ તેમને ઘ (= મોક્ષરૂપી મુખ) જેમની પાસેથી મળે તે કૈશવ. અર્થાત્ ભગવાન્ પ્રહા અને મહાદેવને મોક્ષ આપે છે. જેમ ભગવાને પ્રહાના રમેશુલને દૂર કરીને તેમને મોક્ષ આપ્યો, જેમ ભગવાને શિવના તમોશુલનો નાશ કરીને તેમને મુક્તિ આપી, તેમ આ ગોપીજનોના પલ્લુ મદ અને માનનો નાશ કરીને તેમને વિપ્રયોગાનુભવરૂપી મુક્તિ આપવાને માટે ભગવાન્ તિરોહિત થઈ ગયા.

ભગવાનનો આ તિરોભાવ વાચિક અથવા માનસિક ન હતો પણ કાયિક—સ્વરૂપનો—હતો, કારણ કે ગોપીજનોનો પ્રથમ અધિકાર છે. ગોપીજનો તામસ છે એટલે તેમનો અધિકાર પ્રથમ છે. તામસ લક્ષ્ણો હરમેશાં ભગવાનના સ્વરૂપમાં જ નિહા રાખે છે; એટલે આવા તામસ લક્ષ્ણોને ભગવાનના વાચિક કે માનસિક તિરોધાનથી દુઃખ થતું નથી અને તેથી વિરહનો અનુભવ થતો નથી, પરંતુ ભગવાનના સ્વરૂપના તિરોધાનથી તેમને દુઃખ થાય છે અને વિરહનો અનુભવ પણ મળે છે. આ રીતે ગોપીજનોને વિરહનો અનુભવ કરાવવાને માટે જ ભગવાન્ સ્વરૂપના તિરોહિત થઈ ગયા. (પ્રહાકાર શીપુરોત્તમજી પ્રથમાધિકાર નો અર્થ ધીજી રીતે સમજાવે છે. પ્રથમ અધિકાર એટલે સર્વાત્મભાવના આરંભકાળની દશા. ગોપીજનોની દશા સર્વાત્મભાવના આરંભકાળની હતી, કારણ કે ગોપીજનોને જે આ ભાવ—મદ અને માન—થયો તે સર્વાત્મભાવની આરંભદશામાં જ સંભવી શકે છે, પૂર્વ દશામાં નહિ. આ પ્રમાણે ભગવાને બહારથી તિરોહિત થઈને રસાત્મક સ્વરૂપે ગોપીજનોના હૃદયમાં સ્થિતિ કરી એમ દર્શિત થાય છે.) ૪૮.

સ્વાનન્દસ્થાપનાર્થાય લીલા ભગવતા કૃતા । સ વાહ્યો જનિતઃ પુષ્ટો વયાન્તર્નિવિચ્છેત્સુતઃ ॥ ૧ ॥
તર્થ ભગવાંસ્થાસુ લીલયા સહિવોઽવિષ્ણુઃ । ત્વારોઽપ્ત નિરુપ્પાર્યોઃ રસાસક્તિર્હેરઃ ક્રિયાઃ ॥ ૨ ॥
મર્ધામાવચ્ચ તત્રાવૌ નિરુપ્પન્તે ક્રમાશ્રયઃ । વરેશતો લક્ષ્મણઃ કલવચ્ચ યથાયચ્ચ ॥ ૩ ॥
સત્ત્વિકો વિરોધાનાદીલાન્વેષણતત્પરાઃ । રસમન્તર્ગતં ચક્રુર્ગોપિકા ઇતિ રૂપ્યતે ॥ ૪ ॥

(શ્રીમહાપ્રભુજી પ્રથમ પાછલા અધ્યાયનો સાર આપે છે.) ગોપીજનોમાં સ્વરૂપાત્મક આનન્દનું સ્થાપન કરવાને માટે ભગવાને છત્રવીસમા અધ્યાયમાં રમણ કહ્યું. તે આનન્દાત્મક રસ બહાર પ્રકટ થયો; તે આનન્દ અંદર પુષ્ટ થઈને દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરેમાં ફરીથી પ્રવેશ કરે તેટલા માટે ભગવાને ગોપીજનોમાં લીલાસહિત પ્રવેશ કર્યો. (જગતમાં કાગથી ઉત્પન્ન થતો આનન્દ અત્યુક્ત સમયે જ ઉત્પન્ન થાય છે, આદ્ય સમય જ રહે છે અને પછી નાશ પામે છે, કારણ કે તે નિકૃત છે. પરંતુ ભગવાનની લીલામાં કામલીલાથી જે આનન્દ પ્રકટ થાય છે તે પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ અનિકૃત છે તેથી સ્વરૂપાત્મક આનન્દ પણ અનિકૃત છે. તેથી આ આનન્દ હ્રમેશમાં જ રહે છે, કોઈ દિવસ નાશ પામતો નથી. સંયોગાવસ્થામાં તે આનન્દ બહાર પ્રકટ થાય છે, નિરુદ્ધાવસ્થામાં તે અંદર પ્રકટ થાય છે.) ૧૨

(હવે શ્રીમહાપ્રભુજી આ અધ્યાયનો સાર આપે છે.) આ અધ્યાયમાં, અથવા તો આ વિપ્રયોગાવસ્થામાં, અથવા તો આ આનન્દ લીલામાં ચાર વિષયોનું નિરૂપણ કરવાનું છે:—(૧) રસાસક્તિ, (૨) ભગવાનની ક્રિયા, (૩) ગર્વનો અભાવ અને (૪) ભગવાનના શુભોના ગાન. તેમાં પ્રથમ રસાસક્તિ, ભગવત્ક્રિયા અને ગર્વનો અભાવ એ ત્રણ વિષયનાં ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને ફળ આપીને ક્રમસર વર્ણન કરવામાં આવે છે. (પહેલા ત્રણ શ્લોકોમાં રસાસક્તિ, ભગવત્ક્રિયા અને ગર્વાભાવ એ ત્રણનો ઉદ્દેશ—સંક્ષિપ્ત વર્ણન—છે. આ અધ્યાયમાં ચતુર્થ વિષય—શુભગાન—નો ઉદ્દેશ છે, પરંતુ તેનાં લક્ષણ અને ફળ આપવામાં આવ્યાં નથી. રસાસક્તિનું લક્ષણ ભગવાનની શોધખોળ કરવી તે છે; ભગવાનની ક્રિયાનું લક્ષણ “કૃપણનું અનુકરણ કરનાર એક ગોપીજને પૂતળાનું અનુકરણ કરનાર અન્ય ગોપીજનનું સ્તનપાન કર્યું” (૧૦-૨૭-૧૫) આ અને આજ બીજા શ્લોકોમાં આપવામાં આવેલું છે; ગર્વના અભાવનું લક્ષણ “આ સ્ત્રીએ તો, ખરેખર, ભગવાન હરિની આરાધના કરી છે” (૧૦-૨૭-૨૮) ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં આપવામાં આવેલું છે, કારણ કે ત્યાં ગોપીજનો પોતાની અપલીઓને—શંકુધને—તેમના સાથને માટે અભિનન્દન આપે છે. ભગવાનની શોધખોળ કરવાનું ફળ તેમનાં ચરણોનું દર્શન છે; ભગવાનની લીલાનો ગોપીજનોમાં જે આવેશ થયો છે તેનું ફળ એ કે ગોપીજનો ભગવાનમાં દોષનો આરોપ કર્યા વિના ભગવાને લક્ષ્મીજી અને અન્ય સ્ત્રી સાથે જે રમણ કરેલું હતું તેનું વર્ણન કરે છે; ગર્વના અભાવનું ફળ એ કે ભગવાન વિન્ન બીજા વધા પદ્યોને જુલીને ભગવાનને મેળવવાને માટે જ કરવામાં આવેલી ગોપીજનોનો પ્રયત્ન. ભગવાનના શુભોના ગાનનું વિશેષ વર્ણન આપતા—અઘ્રાવીસમા—અધ્યાયમાં કરવામાં આવશે. શુભગાનનું સામાન્ય વર્ણન આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે.) ૩

ભગવાન વિશેષિત થઈ જવાથી ગોપીજનો ભગવાનની લીલામાં તત્પર થયાં અને તેમની શોધખોળ કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયાં, અને પછીથી તેમણે—ગોપીજનોએ—રસનો અનુભવ અંદર ક્યોં એટલે કે તેમણે આનન્દ લીલા કરી. આ બાબત ચત્રાવીસમા અધ્યાયની અંદર વર્ણન કરવામાં આવે છે. (ભગવાને જે આનન્દ લીલા કરી તેનું વર્ણન ગયા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે; ગોપીજનોએ જે આનન્દ લીલા કરી તેનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે.) ૪

પૂર્વાધ્યાયાન્તે ભગવત્કિરોભાવ ઉક્તઃ, તતઃ તદનુન્વરં પ્રથમતઃ તાસાં રસાસકષિત્તાનામા-
પાતતો મહાંસ્ત્રાપો જાત ઇત્યાદ અન્તર્હિતે ભગવતીતિ ।

શીશુક વચાપ—અન્તર્હિતે ભગવતિ સહસૈવ વ્રજાજ્ઞનાઃ ।

અતપ્યંસ્તમચક્ષાણાઃ કરિણ્ય ઇવ યૂથપમ્ ॥ ૧ ॥

ભગવતિ અન્તઃપ્રવિષ્ટે પશુજૈશ્વર્યસહિતે વાવદન્તરતુસંધાનં ન કૃતવત્, તાવન્ સહસૈવ અક-
સ્માદતત્ત્વન્ । અન્તર્વિચારાભાવે હેતુઃ વ્રજાજ્ઞના ઇતિ । તાપે હેતુઃ તમચક્ષાણા ઇતિ । તાપઃ
સહજં એવ સ્થિતઃ કામાત્મા તદર્શનસ્પર્શોદિભિઃ જ્ઞાન્તો ભવતિ । યદા પુનઃ પૂર્વેસિદ્ધં વહિર્દર્શનં ન
જાતમ્, તદા તત્તાપ ઉચિત એવ । તાસાં સ્પર્શ એવ મુખ્ય ઇતિ જ્ઞાપયિતું દષ્ટાન્તમાદ કરિણ્ય ઇતિ ।
યૂથપો મહામત્તગજઃ । ‘રતિં ગજ એવ જાનાતી’તિ શાસ્ત્રાચનઃ । ‘રત્યાં વિમર્દે ગજ’ ઇતિ વિદ્યુતચ્ચ ।
તન્તિ ચ સિંહાઃ, તથાગ્ર કાઠઃ । અતઃ કરિણીનાં યૂથપાદર્શને મહાનેવ ક્લેશઃ ॥ ૧ ॥

પાછલા અધ્યાયને અંતે એમ કહેવામાં આવ્યું કે ભગવાન્ તિરોહિત થઈ ગયા. ભગવાનના
તિરોભાવને લીધે પછીથી ગોપીજનો કે જેમનું ચિત્ત રસમાં આસક્ત થઈ ગયેલું હતું તેમને પ્રથમ
એકદમ ઘણો તાપ થયો એમ શુકદેવેલ અન્તર્હિતે ભગવતિ એ પ્રલોકમાં કહે છે—

શુકદેવેલ કહે છે—

જેમ હાથણીઓ હાથીને ન જોતાં તાપ પામે છે તેમ ગોપીજનો

પણ, ભગવાન્ અન્તર્ધાન થયા કે તરત જ, કલેશ પામવા લાગ્યાં. ૧.

છ શુણ્ણ ઉપર ઐશ્વર્ય ભોગવતા એવા ભગવાને ગોપીજનોના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, અને ત્યાં
સુધી ગોપીજનોએ ભગવાનનું પોતાના હૃદયમાં અનુસંધાન ન કર્યું ત્યાં સુધી સહસ્રા જ—એકદમ—
તાપ પામવા લાગ્યાં. ગોપીજનોએ પોતાના હૃદયમાં ભગવાનનો વિચાર એકદમ ન કર્યો તેનું કારણ
શુકદેવેલ વ્રજાજ્ઞનાઃ એ પ્રમાણે આપે છે. (ગોપીજનો મળની સ્ત્રીઓ હતી, અને મળની સ્ત્રીઓને
મન તો ભગવાનનું બહાર પ્રકટ થયેલું સ્વરૂપ જ મુખ્ય હતું એટલે તેમને પોતાના હૃદયમાં વિરાજતા
પ્રભુનો વિચાર એકદમ આવી શકે નહિ.)

ગોપીજનોને તાપ થયો તેનું કારણ તમચક્ષાણાઃ—તેમને એટલે ભગવાનને ન જોતાં.
ગોપીજનોમાં ક્રમરૂપી તાપ સહજ જ રિયતિ કરીને રહેલો છે, અને તે ભગવાનનાં દર્શન, સ્પર્શ
ઇત્યાદિથી શાન્ત થયે છે. પરંતુ પહેલાં ભગવાનનાં જે બહાર દર્શન થતાં હતાં તે ત્યારે ગોપીજનોને
ન થતાં ત્યારે તેમને જે તાપ થાય તે તો યોગ્ય જ છે.

ગોપીજનોને ભગવાનનો સ્પર્શ જ મુખ્ય છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેલ કરિણ્ય ઇવ—
હાથણીઓની પ્રાકૃ—એમ હાથણીઓનું દાહાન્ત આપે છે. યુગ્મ એટલે મોટો મત્ત હાથી. વાલયાયન
મુનિ કહે છે કે “રમણ તો હાથી જ બને છે”; અને “રતિમાં વિમર્દમાં હાથી સમર્થ છે” એ પ્રમાણે
વિવરણ પણ કરવામાં આવ્યું છે. વનમાં સિંહો ઘણા હોય છે, એટલે ત્યારે હાથણીઓ યુગ્મપતિ
હાથીને ભેટી નથી ત્યારે તે એકલી પડી જવાથી વનમાં સિંહોથી બ્હીએ છે. તે જ પ્રમાણે ત્યારે
ગોપીજનો ભગવાનને ભેટાં નથી ત્યારે તેઓ એકલાં પડી જવાથી ભગવાનના અવતારનો સમય સમ્પાદ
થયો છે એ બાળીને બધાથી બની બધ છે અને કલેશ કરવા મંડી પડે છે. અર્થાત્ સિંહને લીધે જેમ
હાથણીઓ એકલી પડી જવાથી બ્હીએ છે તેમ ગોપીજનો એકલી પડી જવાથી ભગવાનના અવતારની
સમ્પાદિના કાલથી બ્હીએ છે. ૧

ચદા મુનઃ સ તાપઃ અન્વઃપ્રવેષ્ટુમૈચ્છત્, તાવતા મગવહીલા અન્તઃપ્રવિષ્ટા તાપં દૂરીકૃત્ય
અપમેવાભિર્મૂલેભાહ ગત્યેતિ ।

મલ્યાનુરાગસ્મિતવિભ્રમેક્ષિતૈર્મનૌરમાલાપવિહારવિભ્રમૈઃ ।

આક્ષિપ્તચિત્તાઃ પ્રમદા રમાપતેસ્તાસ્તા વિચેષ્ટા જગૃહુસ્તદાત્મિકાઃ ॥ ૨ ॥

તા મગવદીર્ઘઃ કાયવાચ્ચનોમિઃ વચ્ચીકૃતાઃ લઙ્કાવમાપન્તાઃ તાસ્તા एव મગવચેષ્ટા જગૃહુઃ ।
અમતઃ કાવિકીમાહ । ગત્યા કાયચેષ્ટયા વચ્ચીકૃતાઃ । તત્ત્વ ઇન્દ્રિયસહિતમનઃપ્રેષ્ટયા વચ્ચીકૃતા બાવા
હ્યાહ અનુરાગેતિ । અનુરાગઃ ક્ષેત્રો માનસઃ, તત્ત્વર્વચં સ્મિતમ્, તસ્ય વિલાસઃ સ્મિતવાલાવનાયઃ ।
અન્યથૈવં સત્તિ જ્ઞાનમૈવોદયં પ્રાપ્નુયાત્ । અતઃ સ્મિતેન મન્દહાસેન ઈપદ્ધિમોહિતાઃ, ન વહિર્ગતાઃ,

અપારે ગોપીજનોના તાપે તેમની અંદર પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરી એટલામાં તો ભગવદ્વીલા
ગોપીજનોની અંદર પ્રવેશ કરીને અને તાપને દૂર કરીને પોતે જાતે જ પ્રકટ થઈ એમ શુકદેવેણ
મલ્યાનુરાગ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કહે છે.

પ્રભુની કાવિક મત્તિ, સ્નેહપૂર્વક સ્મિત અને વિલાસવાળાં કટાક્ષ,
મનોહર આસ્થાપ, અને વિહાર વિલાસ—આ ખર્ખાથી આકર્ષાયેલું છે મિત
જેમનું એવાં અને જેમની અંદર ભગવાનની સ્ફૂર્તિ થઈ છે એવાં ગોપીજનો
લક્ષ્મીજના પતિની બુદી બુદી લીલાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. ૨

તે ગોપીજનો ભગવાનના કાવિક, વાચિક અને માનસિક વ્યાપારોથી વશ થઈ ગયેલાં હતાં અને
તેથી તેઓ ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનની બુદી બુદી—કાવિક, વાચિક અને માનસિક—
ક્રિયાઓ કરવા લાગ્યાં. પ્રથમ શુકદેવેણ મલ્યા એ પદ્યકે ભગવાનની કાવિક ચેષ્ટાનું નિરૂપણ કરે છે.
ભગવાનની ગતિથી—શરીરની ચેષ્ટાથી—ગોપીજનો વશ થઈ ગયેલાં હતાં. સ્થાર પછી ભગવાનની
ઇન્દ્રિયો અને મનની ક્રિયાથી ગોપીજનો વશ ગયેલાં હતાં એમ અનુરાગ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં શુકદેવેણ
કહે છે. અનુરાગ એટલે માનસ એક; માનસ એકવાળું સ્મિત; સ્મિતનો વિલાસ ભગવાનના ભાવનમાં
રહેલી નિશ્ચયો સ્થાગ કરાવનાર છે. (સ્મિત એ મલ્લારૂપ છે તેથી તે ભગ્નોનો ભગવાનના ભાવનમાં
જે ભાવ રહેલો હોય છે તેનો સ્થાગ કરાવે છે અને ગોપીજન જેવા ભાવોને પ્રમદભાવ ઉત્પન્ન
કરાવીને માન વગેરે ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે.) ને આ પ્રમાણે ન માનીએ તો રસાનુભવરૂપી રાગ જ
પ્રકટ થાય. (અથવા તો—જે ભગવાન સ્મિત કર્યાં હિના ઇશિણુ કરે તો ભગવાનનું ઇશિણુ રાગરૂપ
હોવાથી ગોપીજનોમાં રાગ જ ઉત્પન્ન થાય.) તેથી ભગવાનના સ્મિતથી—મન્દ હાસ્યથી—ગોપીજનો
જ્વાલક વિભોદિત થયાં. (પહેલાં—છન્વીસમા અધ્યાયમાં ૪૩ મા શ્લોકમાં—ભગવાનના ઉદાર
હાસ્યની વાત આવી ગઈ છે, તે છતાં અહીં ફરીથી સ્મિતની વાત કહેવામાં આવી એટલે અહીં
સ્મિતનો અર્થ મન્દ હાસ્ય એ પ્રમાણે કરવો પડે છે.) ગોપીજનોને ન હતું કેવળ બહારનું
અનુસંધાન, કે ન હતું કેવળ અંદરનું અનુસંધાન; અર્થાત્ ગોપીજનોની કેવળ ભગવદ્દર્શનમાં નિષ્ઠા
ન હતી, તેમજ કેવળ ભગવત્સ્વરૂપમાં પણ નિષ્ઠા ન હતી, પરંતુ દૃઢ્યમાં સુરેલા ભગવાનમાં અને
તેમના ધર્મમાં ગોપીજનોની નિષ્ઠા હતી. (જે ગોપીજનોને કેવળ બહારનું અનુસંધાન થાય તો
ભગવાનથી અમારો વિરહ થયો છે એ જ્ઞાનથી તેમને કલેશ જ થાય; જે તેમને અંદરનું અનુસંધાન
થાય તો ભગવાને લીલાસહિત અમારા દૃઢ્યમાં પ્રવેશ કર્યો છે એ જ્ઞાનથી તેમને સુખ જ થય.
પરંતુ આ ગોપીજનોને તો શણે શણે બદલ બૂદા ભાવો થતા હતા; બહાર ભગવાનના વિરહથી દુઃખ
અને દૃઢ્યમાં ભગવાનના સમગ્રધર્મથી સુખ એ પ્રમાણે જાતે ય ભાવો ગોપીજનો અનુભવતાં હતાં.
આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીજનોને તદ્દન બહારની સ્ફૂર્તિ હતી એમ પણ નહિ, તેમજ
તદ્દન અંદરની સ્ફૂર્તિ હતી એમ પણ નહિ.)

નાન્દાસ્થિતા; , યિન્તુ ભગવતિ મધ્યે સ્ફુરિતે તદ્દર્મેષુ ચ સમાગતાઃ । અનુરાગસ્થિતેન સહિતો યો વિશ્રમો વિલાસઃ અલસવલિતાદિઃ વત્સહિતાનીક્ષિતાનિ સર્વં એવ કટાક્ષાઃ । વાચિકૈરપિ વિમોહમાહ મનોરમાલાપેતિ । મનો રમયતીતિ, મનસિ રમતે इति वा, મનોરમઃ, ચોડ્યમાલાપઃ, ભગવતો ગુહ્યભાષણાનિ । કેવલવાક્યસ્ય ચિત્તાક્ષેપકત્વં ન ભવિષ્યતીતિ પ્રામાણ્યાધારણં સ્ત્રીणां પ્રકારાન્તરેણ ન ભવતીતિ ફલમેવાદૌ નિરૂપિતમ્ । સુસાર્થં हि भगवद्वाक्यानि तदानीमेव च सुखमुत्पादयन्ति । તે ચાલાપાઃ ફચિદ્વન્ધ્યાદિબોધકા લીલોપયોગિનિ इत्याह विहार इति । તન્નાપિ વિલાસાઃ અવાન્તર-ભેદાઃ, યયોત્તાનકે પ્રામ્યાદયઃ । તેઃ પૂર્વકૃતૈઃ સમઃસત્ત્વરજોરુપૈઃ ત્રિવિધમપિ ચિત્તમાશ્લિષ્મિતિ । આશ્લિષ્મચિત્તા જાતાઃ । અતસ્તપ્તં ન પ્રાપ્તવલ इति भावः । પ્રમદા इति । (વાહ્યાન્યન્તરાનુસંધાને, દેવુભૂતેત્યુત્કટરસમાવોડ્ય મદપદેનોચ્યતે । તેન પ્રમુલીલાવિષ્કરણં વુક્તમિતિ ભાવઃ । ફિણ,) પ્રમદાઃ પ્રકૃષ્ઠો મદો યાતાં સ્વભાવત એવ, અન્યથા દાસ્યભાવાન પ્રચ્યુતાઃ સ્યુઃ । તદા કેવલભગવતઃ લીલા સ્વાનુપયોગિની સામ્પ્રતં ચ નાતુભૂતેતિ રમાપતેર્લક્ષ્મીપતેઃ, લક્ષ્મ્યા સાહ વિલાસરૂપાં ચેષ્ટાં જગદ્ધુઃ । એકસ્યા અપિ વહ્ન્યગ્રેષ્ઠા इति तास्ता उक्ताः । નન્વીશ્વરધર્માવિષ્કરણં दासीनां निषिद्धमिति

અનુરાગપૂર્વક જે સ્થિત તે અનુરાગસ્થિત; વિશ્રમ એટલે આળસ નાખીને વળતું વગેરે વિલાસ; અનુરાગસ્થિતવાળો વિશ્રમ; અનુરાગસ્થિતવિશ્રમવાળાં ઇક્ષિણો. આ અર્થાં ચ કટાક્ષો છે.

ભગવાને પોતાની વાણીની ક્રિયાથી પણ ગોપીજનોને વિમોહ કર્યો એમ મનોરમાલાપ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં શુકદેવજી કહે છે. મનને જે રમાડે અથવા મનની અંદર જે રમે તે મનોરમ કહેવાય; આનો આલાપ—ભગવાનનાં ગુહ્ય ભાષણો. કેવળ વાક્ય ચિત્તને આકર્ષેતું નથી એટલે અને ‘તું મારી પ્રાણપ્રિયા ધું’ ઇત્યાદિ વાક્યોના પ્રામાણ્યનો નિર્ભૂથ સ્ત્રીઓ આગળ બીજે પ્રકારે થતો નથી એટલે સદૃશતામાં જ મનોરમ પદવટે ફળનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાનનાં વાક્યો ખરેખર સુખ આપવાને માટે જ છે એટલે તે જ વખતે ભગવાનનાં વાક્યો સુખ આપે છે. ભગવાનના તે આલાપો કોઈક વખત બન્ધ વગેરેનું જ્ઞાન આપનારા હતા અને તેથી લીલામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા હતા એમ વિહાર એ શબ્દમાં શુકદેવજી કહે છે. તેમાં—વિહારમાં—પણ નિવાસો—બીજા અવાન્તર ભેદો—છે; જેમ ઉત્તાનક બન્ધમાં આશ્રય વગેરે નિવાસો છે તેમ અહીં વિહારમાં પણ અનેક પ્રકારના નિવાસો હતા. ભગવાનની તામસી, રાજસી અને સાત્ત્વિક એમ ત્રણ પ્રકારની પહેલાં કરેલી ક્રિયાઓથી ગોપીજનોનું ત્રણ પ્રકારનું ચિત્ત પણ આકર્ષાયું એટલે ગોપીજનો આશ્લિષ્મચિત્તા થયાં; તેથી તેમને તાપ ન લાગ્યો એમ ભાવ છે.

(ગોપીજનોને બહારનું અને અંદરનું જે અનુસંધાન ચતું ન હતું તેનું કારણ તેમનો ઉત્કટ રસભાવ હતો, અને અહીં આ ઉત્કટ રસભાવને મદ કહેવામાં આવ્યો છે. તેથી ગોપીજનો જે પ્રભુની લીલાનું અનુકરણ કરે છે તે યોચ છે એમ ભાવ છે. વળી,) પ્રમદાઃ—જેમને સ્વભાવથી જ ઘણો મદ છે તે સ્ત્રીઓ પ્રમદા કહેવાય છે, નહિ તો દાસ્યભાવથી તે પ્રદ થાય નહિ. (આ પ્રમાણે ગોપીજનોનું ચિત્ત આકર્ષાએલું હોવાથી તેઓ પ્રમદા બન્યાં હતાં અને વળી સ્વભાવથી પણ પ્રમદા હતાં.) કેવળ ભગવાનની ગોચારવ્યૂહિ લીલા ગોપીજનોને ઉપયોગની ન હતી અને હમણાં તેનો અનુભવ પણ થએલો ન હતો—કારણ કે સોથી જ કાણુ પહેલાં ભગવાનની શૃંગારમય લીલાનો જ ગોપીજનોને અનુભવ થએલો હતો—એટલે રમાપતિ—લક્ષ્મીજના પતિ—ની લક્ષ્મીજની સાથેની જે શૃંગારપ્રધાન વિલાસરૂપ ચેષ્ટાઓ હતી તેનું તેમણે તે સમયે અનુકરણ કર્યું. એક એક ગોપીજનની પણ બહુ ચેષ્ટાઓ હતી એટલે મૂળ સ્ત્રીક્રમાં તાત્તાઃ એ પ્રમાણે ચેષ્ટાઓનું વિશેષણ ગૂઢવામાં આવ્યું છે. તાત્તાઃ એટલે અનેક પ્રકારની.

યેત્, ઉગ્રાહ તદાત્મિકા इति । મગવાનેવાત્મનિ ચાતામ્, તદાત્વેન સ્ફુરિતઃ । યતો મગવહીલાપ્ત્ત્વં તાપનિવારકત્વેનોદેશત ઉક્તમ્ । વિસ્તરમમે વક્ષ્યતિ । ક્રમહેતુત્વં ચ વક્ષ્યામઃ ॥ ૨ ॥

વતો મગવતઃ સ્વરૂપપરિમ્લો જાત इत्याહ ગતિસ્મિતેતિ ।

ગતિસ્મિતપ્રેક્ષણભાષણાદિષુ પ્રિયાઃ પ્રિયસ્ય પ્રતિરૂઢમૂર્તયઃ ।

અસાધ્યહં ત્વિત્યવલ્લાસ્તદાત્મિકાઃ ન્યવેદિયુઃ કૃષ્ણાવિહારવિઘ્નમાઃ ॥ ૩ ॥

ધર્માશ્ચેત્ સ્વસ્તિન્ સમાગતાઃ, તદૈકબ્રોમવધર્મા વિરુદ્ધા इति મગવતિ સ્વધર્માનારોપિતવતઃ । જાયવાત્મનસાં દૃષ્ટેશ્ચ ચત્વારઃ પ્રધાનધર્માઃ । તેષુ સર્વંધ્વેષ પ્રતિરૂઢા મૂર્તિર્ગોસામ્ । મગવદ્ભેષુ સ્વમૂર્તિરાોપિતા । અન્યથા અન્યોડન્યધર્માભિનિવેશામાદે સમ્યક્ વિલાસો ન સ્થાન્, વગ્રાહ । ગતિઃ કાવિકી, સ્મિતં માનસમ્, પ્રેક્ષણમૈન્દ્રિયકમ્, ભાષણં વાચિકમ્, વગ્રાદયો વાવન્તો વિઘ્નમાઃ

શંકાઃ—ગોપીજનો ભગવાનની દામીઓ હુલી, એટલે તેઓ ઈશ્વરના ધર્મોનું અનુકરણ કરી શકે નહિ.

અભાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું અભાધાન કરવાં શુકદેવજી કહે છે કે તદાત્મિકાઃ ભગવાન્ જ જેમના આત્માને વિષે લીલા કરનાર તરીકે સ્ફુરે છે તે તદાત્મિકાઃ કહેવાય છે. તેથી ભગવહીલાનું અનુકરણ ગોપીજનોના તાપનો નાશ કરનાર છે એમ સંશયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. અહીં ભગવાનની શૃંગારલીલાનું જ અહુણ કરવામાં આવ્યું છે. આ લીલાનું સવિન્તર વર્ણન આગળ ઉપર શુકદેવજી કર્યો, અને અમે પણ તે તે લીલાના ક્રમનો હેતુ કહીશું. ૨

પહેલાં ગોપીજનોએ ભગવાનના ધર્મોનું અહુણ કર્યું; અને પછીથી ભગવાનના સ્વરૂપનું અહુણ કર્યું એમ શુકદેવજી ગતિસ્મિત એ શ્લોકમાં કહે છે:—

પ્રિયનાં—ભગવાનનાં—ગતિ, સ્મિત, પ્રેક્ષણ, ભાષણ વગેરેમાં

પોતાના સ્વરૂપનું આરોપણ કરીને, તદાત્મક થએલાં તે અખલા પ્રિયાઓ

કૃષ્ણની આંકુ વિહાર અને વિલાસ કરતાં ‘તું કૃષ્ણ છું’ એમ નિવેદન

કરવા લાગ્યાં. ૩

ત્યારે ભગવાનના ધર્મો ગોપીજનોમાં આવ્યા ત્યારે ગોપીજનોમાં તેમના પોતાના ધર્મો અને ભગવાનના ધર્મો એમ બે વિરુદ્ધ પ્રકરણ ધર્મો પ્રાપ્ત થાય. આ વિરોધ દૂર કરવાને માટે ગોપીજનોએ પોતાના ધર્મોનો ભગવાનમાં આરોપ કર્યો. શરીર, વાણી, મન અને દૃષ્ટિ એ ચારના આર સુખ્ય ધર્મો છે. તે બધાંય ધર્મોમાં આરોપિત થઈ છે મૂર્તિ જેમની એવાં ગોપીજનોઃ અર્થાત્ ગોપીજનોએ પોતાના સ્વરૂપનો આરોપ ભગવાનના બધા ધર્મોમાં કર્યો (અને ભગવાનના સ્વરૂપમાં પોતાના ધર્મોનો આરોપ કર્યો, અને આનું નામ જ ભગવાનના સ્વરૂપનો પરિબહ.) ને આ પ્રમાણે ન થાય તો એક બીજાના ધર્મોનો અભિનિવેશ થાય નહિ, અને તેથી વિલાસ આરી રીતે થઈ શકે નહિ. આ જ વાત શુકદેવજી ગતિસ્મિત વગેરે શબ્દોમાં કહે છે. ગતિ એ શરીરની ક્રિયા છે, સ્મિત એ મનની ક્રિયા છે, પ્રેક્ષણ—એવું—એ અમુદિન્દ્રિયની ક્રિયા છે, અને ભાષણ—જોડવું—એ વાણીની ક્રિયા છે. આ બધા બેટલા બન્ધ વગેરે વિકસે છે તે સ્વરૂપ જ છે. પ્રિય—ભગવાન્—ના સંબંધવગ્ગ તે બધા ધર્મોમાં ગોપીજનો પોતે પ્રિયારૂપ થઈને—લોગવસ્થાને જ પ્રાપ્ત થઈને—નિષીદીત ધર્મ. વાત્સલ્યન મુનિ કહે છે કે “રમ વધે ત્યારે સ્ત્રીઓ પ્રરૂપ થાય છે.” આથી જ ગોપીજનો પોતે ભગવાનની પ્રિયા થઈને યોગ્ય હતાં છતાં પણ તેમની મૂર્તિ—સ્વરૂપ—પ્રતિરૂઢ થઈ, નિષીદીત પ્રારે આરોપિત થઈ; અર્થાત્ ભગવાનના ધર્મોમાં ત્યારે ગોપીજનોના સ્વરૂપનો આરોપ થયો ત્યારે તેઓ ભગવાનની આંકુ ક્રિયા કરવા લાગ્યાં; તે વખતે તેમને પોતાનું જ્ઞાન ન હતું અને એમ મનનાં હતાં કે આ બધું

પન્નાદયઃ રતિરૂપા एव । તેષુ સર્વેષ્વેવ પ્રિયસ્ય સન્વન્ધિયુ સ્વયં પ્રિયાઃ ભોગવાસ્થામેવ પ્રાપ્તાઃ વિપરીતા જાતાઃ । ‘રસાધિક્યે સ્ત્રિયઃ પુરુષત્વમાપદ્યન્ત’ इति यात्यायનः । અત एव स्वयं પ્રિયાઓગ્યાઃ પ્રતિરુદ્ધા વિપરીતતા યારુદ્ધા મૂર્તયઃ સ્વરૂપાનિ યાસામિતિ । તત્ર યાસાં ભગવાન્સ્વચ્ચરિતઃ પૂર્વમાસીત્, તામિર્ભગવત્પ્રભે કૃતે, અન્તર્હિતાજ્ઞાનાત્ તત્રોત્તરવધયો મયન્તિ । ‘અસૌ કૃષ્ણઃ’ ‘અહં કૃષ્ણ’ इति । अयं वा । યોઽન્યિષ્યતે, સોસાવહમિતિ । અન્વાસાં પ્રતીત્યર્થ નટઃ કપટવેપં કૃત્વાપિ ચદતિ ક્રીડાયામ્, તથા ન, કિન્તુ સ્વતઃ પવેત્યાહ અવલા इति । अवलाः स्त्रियः भगवद्रूपविष्कारे च बलरहिताः । स्वष्टवैलक्षण्यं च स्त्रीपुरुषयोः । तथा कथने प्रतारकत्वमालक्ष्याह तदात्मिका इति । न केवलं वर्त्यापत्तिः, किन्तु तद्धर्मणामपीत्याह । कृष्णवत् विहारः कायवाचनोन्वयापारः, विश्रमाः तत्रत्या विलासाः वासाम् ॥ ૩ ॥

एवं वापलीलामगवत्तामुद्देशवत्तासु सन्वन्धमुत्तवा प्रथमं तापनिवृत्त्यर्थमन्वेपणं कृतवत् इत्याह । गुणानामिव त्रयाणामेवामन्योन्योपमर्देन भगवदिच्छयाविर्भाव इति न परस्परकार्यप्रति-
बन्धकत्वा ज्ञापिततः । अतो यदा प्रपञ्चसन्वेदनं तदा प्रष्टवत् इत्याह गायन्त्य इति । प्रथमतो मिश्रमायात् गाढन्त्यो जाताः ।

અમારા પ્રિય પ્રભુ જ કરે છે. તેમાં પણ જે ગોપીજનોથી ભગવાન્ પહેલાં યોડે જ અંતરે હતા તે ગોપીજનોએ જ્યારે ભગવાન્ વિશે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ભગવાન્ વિરોધિત થઈ ગયા છે એ જાણતું તેમને જ્ઞાન ન હોવાથી તે ગોપીજનો જ પોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર ‘પેલા કૃષ્ણ’, ‘હું કૃષ્ણ’ એ પ્રમાણે આપવા મંડી પડ્યાં. અથવા તો તે ગોપીજનો કહેવા લાગ્યાં કે જે પ્રભુની શોધ કરવામાં આવે છે તે આ રહ્યા, હું.

છીછ શ્રીઓને અમઝાવવા માટે રમતમાં જેમ નટ છીએ બનાવટી વેષ ધારણ કરીને પણ પ્રોલે છે તેમ આ ગોપીજનો યોલતાં નથી, પરંતુ પોતે જ સ્વાભાવિક રીતે જ યોલે છે એમ શુકદેવજી જણાવે છે. પદમાં કહે છે. શ્રીઓ અગણ છે; તેમનામાં ભગવાનના સ્વરૂપને પ્રકટ કરવાને માટે જે બલ—શક્તિ—નેપછે તે નથી. શ્રી અને પુરુષ એ જ વચ્ચેનો લેહ તો સ્પષ્ટ જ છે. ‘પેલા કૃષ્ણ’, ‘હું કૃષ્ણ’ એ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનો કહે ત્યારે તો તે બીજાં બધાંને છેતરે છે એમ લાગે, તો તેના અમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે તદાત્મિકાઃ. અર્થાત્ ગોપીજનો પોતે જ ભગવદ્દૂષ થયાં છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમના ધર્મો પણ ભગવદ્દર્શ થયા છે. કૃષ્ણના જેવો વિહાર—શરીર, વાણી અને મનનો વ્યાપાર—વિગ્રમ એટલે શરીર, વાણી અને મનના વ્યાપારમાં આવેલા અવાન્તર વિહાર. કૃષ્ણના જેવા વિહાર અને વિગ્રમ છે જે ગોપીજનોનાં તે કૃષ્ણવિહારવિગ્રમાઃ. ૩

આ પ્રમાણે ગોપીજનોને ધએલો તાપ, તેમનામાં પ્રવેશ ધએલી ભગવાનની લીલા અને ભગવાનના સ્વરૂપનો તેમણે કરેલો પરિચય—આ ત્રણનું સંરોપમાં પર્ણન કરવાથી ગોપીજનોમાં રસાસક્તિ, ભગવાનની દિશા અને ગર્વનો અભાવ વગેરેનો સંબંધ થયો એમ કહીને, પ્રથમ પોતાનો તાપ દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો ભગવાનની શોધ કરવા લાગ્યાં એમ શુકદેવજી આ પ્રલોકમાં કહે છે. સત્, રજ્જ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોની માફક તાપ, લીલા અને ભગવત્સ્વરૂપ એ ત્રણ એક બીજાને દબાવીને ભગવાનની ઉન્નયી પ્રકટ થાય છે એટલે દેખીતી રીતે એક બીજાના દર્શમાં કોઈ પણ બાતનો પ્રતિબન્ધ થતો નથી. તેથી જ્યારે ગોપીજનોને જગતનું બાન રહેતું ત્યારે તેઓ ભગવાનને વિશે પ્રશ્ન કરવા લાગ્યાં એમ જાણવળા. એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે. ગોપીજનોને ધરીકમાં બહારના જગતનું બાન રહેતું અને ધરીકમાં ન રહેતું એટલે તેમને રાજે રાજે સંગમ અને વિરહનો અનુભવ થતો હતો. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં મિથ્યાજ્ઞ હોવાથી તેઓ ગ્રાધ લાગ્યાં.

ગાયન્ત્ય ઉચૈરસુમેવ સંહતા વિચિત્રયુગ્મસત્કવદ્ભનાદ્ધનમ્ ।

પમચ્છુરાકાશયદન્તરં વહિર્મૂતેષુ સન્તં પુરુષં વનસ્પતીન્ ॥ ૪ ॥

શબ્દો દિ ધૂમવહ્નોકે શાહ્યામ્યન્તરયોગતઃ ।

વિરાજતે વિનિર્ગચ્છન્ વારતમ્યં ચ ગચ્છતિ । અતોઽન્ન ધર્મિધર્માનામાવિક્યાન્જાનસુતમમ્ ॥ ૧ ॥

યથા ભગવતો ગાનાત્, સ્વયમાગલ્ય સંગતાઃ । एवं स्वयं भगवत आगदर्थं वरुः स्फुटम् ॥ २ ॥

કૃત્રિમત્વાત્તુ માવસ્ય મિલિતાઃ સ્વતોઽન્યતઃ । ततो विशेषविज्ञानात् तिरोभावोऽस्फुटत् स्फुटः ॥ ३ ॥

ગોપીજનો એકઠાં મળીને ઊંચેથી પ્રભુનાં ગીત ગાતાં ગાતાં માંડા
માણુસની માફક એક વનમાંથી બીજા વનમાં પ્રભુને શોધવા લાગ્યાં, અને
આકાશની માફક અંદર અને બહાર સર્વત્ર બધાં પ્રાણીઓમાં રહેલા
પુરુષ વિષે વનસ્પતિઓને માંડા માણુસની માફક પૂછવા લાગ્યાં. ૪

જેમ જગતમાં બ્રાહ્મ અગ્નિ બીના લાકડામાં રહેલા અગ્નિના સંબંધથી પોતાની જાતને પ્રકટ કરી શકતો નથી પણ બીનાશને લીધે ધૂમાડો જ ઉત્પત્ત કરે છે, તેમ ગોપીજનોનો વિરહાગ્નિ પણ, ગોપીજનોને ત્યારે જગતનું અનુસંધાન થતાં ભગવાન્ સર્વથા તિરોહિત થઈ ગયા છે એ બુદ્ધિ થાય છે ત્યારે, ધૂમાડાંથી જાનનો શબ્દ જ ઉત્પત્ત કરે છે. ગોપીજનોને ઘડીકમાં બહારનું જ્ઞાન થાય છે, તો ઘડીકમાં અંદરનું જ્ઞાન થાય છે, એટલે ધૂમાડાની માફક ત્યારે શબ્દ બહાર આવે છે ત્યારે તે ઉત્તરોત્તર વિચિત્ર ભાવો ઉત્પત્ત કરે છે અને જાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ભગવાન્ (ધર્મી) રસાત્મક છે અને તેમના ભાવો (ધર્મો) પણ રસાત્મક છે એટલે ભગવાન્ અને ભગવદ્ભોં છવ અને છવધર્મોં કરતાં ઉત્તમ છે, અને તેથી ગોપીજનોને જે પેલા કૃષ્ણ, હું કૃષ્ણ એ પ્રકારનું જે જ્ઞાન થાય છે તે છવને થતા અર્ખંદ્યૈતન્ય અનુભવ કરતાં ઉત્તમ છે. (અર્ખંદ્યૈતન્યો અનુભવ કરવો એ છવનો ધર્મ છે, અને છવ ચિત્રાધાન છે. ગોપીજનોને ભગવાનનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તે કેવળ ભગવત્કૃપાથી જ મળી શકે છે, અને ગોપીજનો ભગવાનમાં આસક્ત છે, એટલે ગોપીજનોનું જ્ઞાન સાત્ત્વિક છવોને થતા અર્ખંદ્યૈતન્ય અનુભવ કરતાં ઉત્તમ છે.) ૧.

જેમ ભગવાનના જ્ઞાનથી ગોપીજનો પોતે જાવીને ભગવાનને મળ્યાં તેમ ગોપીજનોએ પણ, ભગવાન્ પોતે પાસે આવે એટલા માટે ઊંચેથી ગાન કરવા માંડ્યું. ૨.

ગોપીજનોમાં જે ભગવદ્ભાવ હતો તે વિરહને લીધે થએલો હોવાથી કૃત્રિમ હતો અને તેથી તે ભાવના તિરોધાનનું તેમને બરોબર સ્ફુરણ થયું; કારણકે એ વિચિત્ર ભાવવાળાં ગોપીજનો એક બીજાને મળ્યાં કે તરત જ. પોતાની મેળે અને બીજાની દ્વારા તેમને વિશેષ વિજ્ઞાન થયું, પોતાની સ્થિતિનું ખડું જ્ઞાન થયું, અને તેથી ભગવાનનો જે તિરોભાવ હતો તે તેમને બરોબર સ્ફૂર્યો.

(આ કવિકાનો બીજો અર્થ પણ સંભવી શકે છે.) ગોપીજનોને પોતાના પ્રિય પ્રભુનાં દર્શન ન થયાં એટલે ઉલટ ભાવને લીધે એકલા પ્રિય પ્રભુની જ સ્ફૂર્તિ થઈ, અને ગોપીજનોને પોતાનામાં ફક્ત પ્રિયની જ સ્ફૂર્તિ થઈ એટલે ગોપીજનોમાં જે ભગવદ્ભાવ હતો તે કૃત્રિમ થયો. ગોપીજનોનું મિલન જે પ્રકારનું હતું, એક સ્વતોમિલન અને બીજું અન્યતામિલન. જે ગોપીજનમાં ભગવાનનો ભાવ ઉત્પત્ત થયો છે તે બીજા ગોપીજનને સખી માનીને ભેટવાની અને બીજા એવી ક્રિયા કરે છે. આનું નામ સ્વતોમિલન. ત્યારે ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીજન બીજા ગોપીને ભેટ છે ત્યારે બીજા ગોપીજન ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીને ભગવાન્ તરીકે જાનતી નથી અને ભગવદ્ભાવને પ્રતિદૂષ અવચરણ કરે છે, પહેલી ગોપીને ભેટવા દેતી નથી. આમ થવાથી ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીને વિશેષ વિજ્ઞાન થાય છે, પોતાની સ્થિતિનું ખડું જ્ઞાન થાય છે. ત્યારે બીજા ગોપી પહેલી ગોપી જે પોતાને

તદા વિચિક્ચુઃ ॥ ભગવાનસીત્યન્યેષણં કૃતવલ્લઃ । તદાપિ ન સર્વોત્તમા તિરોભાવઃ સ્ફુરિત
 ઇતિ અન્યેષણેઽપિ અનિયતવૃત્તયો જાતા ઇત્યાહ ઉન્મત્તકવદિતિ । અજ્ઞાત ઉન્મત્ત ઉન્મત્તકાઃ, કુસ્તિતો
 યા । સ યથા સ્વપરવિવેકં ન જાનાતિ, વસ્તુવિરહિતશ્ચ ભવતિ । એવમવસ્થાં પ્રાપ્તાઃ । એકસ્માદ્વનાત્
 વનાન્તરં ગતાઃ । કિંચ, ન કેવલમન્યેષણમાત્રમ્, કિન્તુ ઉન્મત્તકવત્ પૃચ્છન્તિ સ્તેભ્યાહ પમ્પચ્છુ-
 રિતિ । શુકો હિ ભગવત્સરુપાભિહ આનન્દમાત્રકરપાદમુલોદરાદિ કૃષ્ણં સર્વત્રૈવ વિચિન્નાતં પદ્યતિ ।
 યદિ મક્તિસહિતં જ્ઞાનમાભિર્ભવતિ તદા અન્યોઽપિ પદ્યતિ સર્વત્રૈવ તિરોધાતનાશાત્ । તાદશમેતાઃ
 પરિચ્છિન્નં મત્સ્યા પૃચ્છન્તીતિ તાસામજ્ઞાનકથનાર્થમાહ આકાશવદન્તરં વહ્નિર્મૂતેષુ સન્તમિતિ ।
 યાદ્યાન્યન્તરવિવેકદેહુરુપકાશ ઇતિ પૂર્વં નિરૂપિતમ્ । તદ્વદેવાવમપિ । અતઃ પદ્યાકાશસ્ય પ્રલલિન્નત્વમ્ ।
 એતાદશં સર્વત્રૈવ વિદ્યમાનમટદ્વા, આત્મનિ વિચારં સ્વત્વા, ચેતનાંધ્વાટદ્વા, સ્વાવરાન્ પૃચ્છન્તિ વન-
 સ્પતીન્ પમ્પચ્છુરિતિ । તે હિ વૈષ્ણવા ઇતિ । મૂઢા અપિ વૈષ્ણવા ઇવ હિ વિષ્ણુર્ગતિં જાનન્તિ, ન
 સ્વત્વન્તં તિપુણા અપ્યવૈષ્ણવાઃ ॥ ૪ ॥

તત્રાપિ પ્રથમં વિષ્ણુવ્રહ્મશિવતાં લોકે પ્રાપ્તાઃ અન્ધત્યગ્નશ્વવદાસાન્ પૃચ્છન્તિ દૃષ્ટ ઇતિ ।

ભગવાન્ માનતી હતી તેને સખી માનીને મળે ત્યારે અન્યતોમિલન થાય છે. આમાં પણ બીજી
 ગોપીજન આ ગોપીને ભગવાન્ તરીકે માનતી નથી એટલે તે ગોપીને વિશેષ વિજ્ઞાન થાય છે. આ
 પ્રમાણે ગોપીજનને વિશેષ વિજ્ઞાન યથાથી ભગવાનના તિરોધાનની સ્પષ્ટ સ્ફૂર્તિ થાય છે.) ૩

તે વખતે ગોપીજનોએ શોધ કરી—ભગવાન્ ક્યાં છે એમ તેમણે શોધ કરવા માંડી. તેમાં પણ
 ગોપીજનોને ભગવાનના તિરોધાનની સ્ફૂર્તિ સંપૂર્ણપણે થઈ ન હતી એટલે ભગવાનની શોધ કરવામાં
 પણ તેઓ એક જ પ્રકારની વૃત્તિ ધારણ કરી શક્યાં નહિ એમ શુકદેવજી ઉન્મત્તકવત્ એ પદમાં
 કહે છે. જેનો ઉન્માદ બાલુવામાં નથી આવ્યો તે ઉન્મત્તક કહેવાય છે; અથવા તો જેનો ઉન્માદ
 અંશજ છે તે ઉન્મત્તક કહેવાય છે. જેમ ઉન્મત્ત માલુસ પોતાનું અને પારકું એમ વિવેક બાલુતો નથી
 અને વજ્ર વગેરે ધારણ કરતો નથી તેમ આ ગોપીજનો પણ વિવેકરહિત થઈ ગયાં અને એક
 વનમાંથી બીજા વનમાં ગયાં. વળી, ગોપીજનોએ ભગવાનની રૂપ શોધ જ કરવા માંડી એમ નહિ,
 પરંતુ ઉન્મત્ત માલુસની માફક પૂછવા લાગ્યાં એમ શુકદેવજી પમ્પચ્છુઃ એ પદમાં કહે છે. શુકદેવજી
 ભગવાનના સ્વરૂપને ઓરોગર બાલુ છે અને જેમના હાથ, પગ, મુખ, પેટ વગેરે આનન્દમય છે એવા
 કૃષ્ણ ભગવાનને ઘણે ય સ્થિતિ કરતા બુલે છે. બે ભક્તિસહિત જ્ઞાન પ્રકટ થાય ત્યારે તો બીજાં પણ
 બુલે છે, કારણ કે ઘણે ય ભગવાનના તિરોધાનનો નાશ થયો છે. ઘણે ય સ્થિતિ કરેલા, અર્થાત્ વ્યાપક,
 કૃષ્ણ ભગવાનને આ ગોપીજનોએ મર્યાદિત—અવ્યાપક—માનીને તેમને વિષે પ્રશ્ને પૂછવા લાગ્યાં,
 તથી તેમનું અજ્ઞાન ણતાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે આકાશવદન્તરં વહ્નિર્મૂતેષુ સન્તમ્—
 આકાશની માફક પ્રાણીઓમાં બહાર અને અંદર રહેલા પુરુષને. આકાશ એ બહાર અને અંદર એ
 બેનો વિવેક કરે છે એમ પદેલાં—તુલીય સ્કન્ધમાં—કહેવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે આ કૃષ્ણ પણ
 બહાર અને અંદર એ બેનો વિવેક કરતાર છે. આ કારણથી જ આકાશને પ્રધાનું લિપ્ત કહેવામાં આવ્યું
 છે. આ પ્રકારના ઘણે ય સ્થિતિ કરનારા કૃષ્ણ ભગવાનને ગોપીજનોએ ભેથા નહિ, આત્મને વિષે વિચાર
 કર્યો નહિ, ચેતન પદાર્થને પૂછ્યું નહિ અને સ્થાવર પદાર્થને પૂછ્યું એમ શુકદેવજી વનસ્પતીન્ પમ્પચ્છુઃ
 એ શબ્દોમાં કહે છે. ગોપીજનોએ વનસ્પતિને ભગવાનને વિષે પૂછ્યું, કારણ કે વનસ્પતિ એ વૈષ્ણવ
 છે. ખરેખર, વૈષ્ણવો જ, મૂર્ખ હોય તો પણ, વિષ્ણુ ભગવાનની ગતિ બાલુ છે, પણ જેઓ વૈષ્ણવ
 નથી તેઓ, બતે ને તેઓ પોતે પણ હોશિયાર હોય તો પણ, વિષ્ણુની ગતિ બાલુતા નથી. ૪

અર્થાં વનસ્પતિઓને પ્રશ્ન પૂછવાની અંદર પણ પ્રથમ ગોપીજનો પીપ્પળી, પીપર અને વડ, જે
 લોકમાં વિષ્ણુ, બ્રહ્મ અને શિવના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયાં છે, તેમને દૃષ્ટા એ શ્લોકમાં પ્રશ્ન પૂછે છે—

દ્રષ્ટો વઃ કચિદન્શ્વત્યં દુક્ષં ન્યગ્રોધ નો મનઃ ।

નન્વસુનુર્ગતો હૃત્વા પ્રેમહાસાવલોકનૈઃ ॥ ૫ ॥

અન્શ્વત્યો હિ વૈષ્ણવો વૃક્ષઃ, વિષ્ણુવત્ લોકે સન્માનમર્હતીતિ પ્રાપ્તેયાયં જ્ઞાસતિ, તમાપ્યથં સ્તબ્ધઃ સ્તોત્તમભાવનયા ન શાસ્ત્રતીતિ તદર્થં હેતુભૂતં નામાહ । અન્શ્વતિપ્રત્યાક્ષિમિતિ અન્શ્વત્યઃ । લોકાસ્ત્વથે તિપ્તત્તિ, અર્થિસ્ત્વચ્ચક્ષિત્વતીતિ । ‘અગ્રો રૂપં કૃત્વા ચદ્યત્યેડતિપ્રપ્ત’ इति श्रुतेः । तर्हि प्राजापत्योऽश्वत्य इति तदपेक्षया प्राजापत्यो वृक्षः प्रष्टव्य इति वृक्षं वृच्छन्ति पुरुक्षेति । तत्रापि तस्मात्तानं नाम्ना वदन्ति । अयं हि मनुष्याणामज्ञानार्थं पवित्र्यशारणादुत्पन्नः अपवित्रः लोकानामज्ञानहेतुरेव । अतः कथं वक्ष्यतीति । ‘पशुना वै देवाः स्वर्गं लोकमायन्, तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽज्वाभवन्विष्यन्तीति, तस्य शिरदिच्छत्वा मेघं प्राक्षारयन्, स वृक्षोऽभव’ इति श्रुतेः । तर्हि कर्मसम्बन्धरहितः वैष्णव-धर्मोपदेष्टा शिवः प्रष्टव्य इति तद्वत् न्यग्रोधं वृच्छन्ति न्यग्रोधेति । तस्मापि दूषणम् । नितरामग्र-ण्यवो यसेति । अतोऽन्ते हीतमायं गच्छतीति अग्रे गमने हेतुर्भविष्यति । वः युष्माकं सम्बन्धी

હે પીપળા !, હે પીપર !, હે વડ !, તમે તમારા સંબંધીને—કૃષ્ણ

ભગવાનને—જેવા છે ? કારણકે નંદાપના પુત્ર પ્રેમપૂર્વકે હારથ કરીને

અને દૃષ્ટિ નાખીને અમારું મન ચોરીને લઇ ગયા છે. ૫

પીપળો એ વૈષ્ણવ વૃક્ષ છે—પીપળાનો દેવતા વિષ્ણુ છે—અને તેને લોકમાં વિષ્ણુની માફક સાદું માન—પૂજા—ધરે છે, એટલે તે ભગવાન ક્યાં છે એ ઘણું ખરું બાણતો હરીઃ છતાં પણ આ આડ સ્તબ્ધ છે, પોતાની બાતને ઉત્તમ માને છે, એટલે ભગવાન ક્યાં છે તે બાણતો નહિ હોય એમ માનીને ગોપીજનો તે આડને પોતાને ઉત્તમતાનું બાન છે તે સૂચવવા માટે તેનું હેતુભૂત નામ—અન્શ્વત્ય—કહે છે. જેમાં અન્શ સ્થિતિ કરે છે તે અન્શત્ય કહેવાય છે. લોકો તો અન્શમાં સ્થિતિ કરે છે, ત્યારે આમાં—પીપળામાં—તો અન્શ સ્થિતિ કરે છે, કારણ કે ‘અન્શ રૂપ ધારણ કરીને અન્શત્યમાં રહ્યો તેથી પીપળો અન્શત્ય કહેવાય છે’ એ પ્રમાણેની શ્રુતિ છે.

તો પછી ‘અન્શત્યનો દેવતા પ્રભવતિ છે’ એ શ્રુતિને અનુસરીને પીપળાના કરતાં પ્રભવતિ દેવતા વાળા વૃક્ષને પ્રક્ષ કરવો ઘટે છેઃ આમ વિચાર કરીને ગોપીજનો દુષ્ટ એમ કહીને પ્લક્ષ—પીપર—ને ભગવાન વિષે પ્રક્ષ પૂછે છે. તેમાં પણ ગોપીજનો પીપર કાંઈ બાણતો નથી એમ તેના નામનો પ્રયોગ કરીને કહે છે. મનુષ્યો અજ્ઞાનમાં રહે તેટલા માટે પવિત્રતા દૂર કર્યા પછી આ આડ ઉત્પન્ન થયેલું છે. અને તેથી તે અપવિત્ર હોઈ લોકોના અજ્ઞાનનું કારણ જ છે, તેથી આ આડ—પીપર—શી રીતે ઉત્તર આપી શકશે ? પીપર અપવિત્ર અને અજ્ઞાનનું કારણ છે, કારણ કે ‘પશુ વડે દેવો, ખરેખર, સ્વર્ગમાં ગયા. તેમણે વિચાર્યું કે ‘મનુષ્યો આપણી પાછળ આવશે’, તેમણે તે પશુનું માથું કાપી નાખી લોહીની ધારા અલાવી. આ લોહી જ ‘લક્ષ વૃક્ષ થયું.’ એ પ્રમાણેની શ્રુતિ છે.

તો પછી કર્મ સાથે જેમનો સંબંધ નથી અને જે વૈષ્ણવ ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર છે એવા મહાદેવને પ્રક્ષ કરવો ઘટે છે એમ માનીને મહાદેવરૂપ વડને ન્યગ્રોધ એમ કહીને ગોપીજનો ભગવાન વિષે પ્રક્ષ પૂછે છે. આ વડના આકારમાં પણ દોષ છે. આ આડ ન્યગ્રોધ કહેવાય છે. જેમનો અગમનો ભાગ વાહુ નીચે લાય તે ન્યગ્રોધ કહેવાય છે. તેથી અન્તે આ આડ નીચે જ લાય છે, આથી ભગવાનને આગળ જવાનું કારણ મળે છે.

વા એટલે તમારા સંબંધી—ભગવાન—તમે જેવા ? (આ વૃક્ષોએ ભગવાનને જેવા હોય તે ભગવાન પુરોના દર્શનના વિષય અને, અને તે રીતે તેમના સંબંધી બધી શકાય.) કચિત્તો અર્થ પ્રક્ષની સંભાવના છે.

ભવત્તિઃ કિં દૃષ્ટઃ । પ્રશ્નસન્માપનાંયાં કચ્છિદિતિ । દૃષ્ટોડસાભિઃ પૂર્વમ્, સર્વદૈવ યા, તત્ત્વં કિં
 અવતીનામિતિ ચેત્, નો મનઃ હૃત્વા ગત્ત્વં હૃતિ । નતુ સ વિષ્ણુઃ કથં પૌર્યં ફરિષ્યતીતિ, તત્રાહુઃ
 નન્દસૂનુરિતિ । નન્દસ્ય ચેત્ પુત્રો જાતઃ, તદા વત્કાર્યં કર્તવ્યમ્ । તે હિ દધિદુગધાદિચૌર્યં કુર્વન્તિ ।
 અતો મનઃપૌર્યમપિ તાલનત્તં વિરોધિ । મરૂનામાપ્રહ્ણં યા । અત્ત એવ હરણપર્વન્તં પ્રમુપુત્ર હૃતિ ન જ્ઞાતઃ ।
 અન્યથા ભોગં પરિલગ્ન્ય કથં ગચ્છેત્ । નન્વન્તઃસિત્તં મનઃ કથં મૃતીતમિત્યાશંચ, ત્રિવિધં મનઃ
 ત્રિભિરપિ ધર્મેર્મૃતીતયાનિલાહ પ્રેમહાસાવલોકનૈરિતિ । પ્રેમપૂર્વકહાસસહિતાન્વલોકનાનિ મનોહરાણિ ।
 તત્ત્મોરજઃસત્ત્વભાવા ઉક્તાઃ । પ્રેમ્યા અન્તઃપ્રવેશઃ, હાસ્યેન મહ્દમ્, અલોકકેનેન હરણમિતિ ॥ ૫ ॥

તેપામનુત્તરં મત્વા, પતે અમુલ્યફલા મહાન્તોડપિ કાકસેન્વા એવેતિ, યે મહાન્તઃ પુષ્પવન્તઃ
 મુગન્ધાઃ, તાન્ પૃચ્છામ્ હૃતિ કુરવકારીન્ પૃચ્છન્તિ કચ્છિદિતિ ।

અને ભગવાનને પહેલાં જોયા હતા, અથવા તો હૃમ્મેશાં જ તેમનાં દર્શન કરીએ છીએ; પણ તેમાં
 તમારે—ગોપીજનોને—શું?—આ પ્રમાણે જો વૃક્ષો ગોપીજનોને કહે તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો
 કહે છે કે નો મનો હૃત્વા ગત્ત્વં, અમારું મન હરણ કરીને તે ભગવાન નાસી ગયા છે.

અરે! એ તો વિષ્ણુ છે: તે શી રીતે ચોરી કરશે?—એમ એ પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો ગોપીજનો
 કહે છે કે નન્દસૂનુઃ, તે નન્દનો પુત્ર છે. જ્યારે ભગવાન નન્દના પુત્ર તરીકે જન્મ્યા છે ત્યારે તો તેણે
 નન્દનું કાર્ય કરવું જોઈએ. નન્દાદિ લોકો તો ર્હ્યાં, દ્વિધ વગેરેની ચોરી કરે છે. તેથી ભગવાને જે
 અમારા મનની ચોરી કરી તેમાં બહુ વિરોધ નથી. અથવા તો ભગવાન ગોપીજનોના પતિ છે અને
 પતિનું નામ ન દેવાય એટલા માટે ગોપીજનોએ નન્દસૂનુઃ—નન્દના પુત્ર—એ પ્રમાણે કહ્યું. આ
 કારણથી જ એમ જણાય છે કે ભગવાને ગોપીજનોના મનનું હરણ કર્યું ત્યાં સુધી ગોપીજનોએ
 ભગવાનને પોતાના શેઠના પુત્ર છે એમ માનેલા, તેમને ચોર તરીકે જાહેર નહિ; (કારણ કે પોતાના
 સ્વામીનો પુત્ર ચોરી કરે નહિ એમ તેઓ માનતાં હતાં, પણ અંતે તો ભગવાન ચોર જ નીકળ્યા.)
 એ આમ ન માનીએ તો—એ ભગવાન ચોર નથી એમ માનીએ તો—ભોગનો લાગ કરીને તે કેમ
 આલ્યા જાય? (ચોર હોય તે જ ભોગનો લાગ કરીને આલ્યો જાય; ભગવાન તે પ્રમાણે આલ્યા ગયા છે
 તો તે ચોર જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.)

અરે! ગોપીજનોના શરીરની અંદર રહેલા મનનું ભગવાને શી રીતે હરણ કર્યું એમ એ શંકા
 કરવામાં આવે તો તેના સમપ્રાધાનમાં શુક્રદેવશ પ્રેમહાસાવલોકનૈઃ એ શબ્દોમાં કહે છે કે ભગવાને
 ત્રણ પ્રકારના મનનું ત્રણેય પ્રકારના ધર્મો વડે હરણ કર્યું. પ્રેમપૂર્વક હાસ્યવાળાં અવલોકનો મનનું
 હરણ કરનારાં છે. આ પ્રમાણે તમસ્, રજસ્ અને સત્ત્વ એ ત્રણ લાવોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું; પ્રેમ
 એ તમસ્નો જન્મ છે, હાસ્ય એ રજસ્નો જન્મ છે અને અવલોકન એ સત્ત્વનો જન્મ છે. (જેનું મન
 જે પ્રકારનું હોય છે તેનું મન તે પ્રકારે ભગવાન હરણ કરે છે. જે મન તમઃપ્રધાન હોય તો ભગવાન
 પ્રેમના પ્રાધાન્યથી તે મનનું હરણ કરે છે.) પ્રેમ વડે ભગવાન અંદર પ્રવેશ કરે છે, હાસ્ય વડે
 મનનું શ્રદ્ધ કરે છે અને અવલોકન વડે હરણ કરે છે. ૫

પીપળો, પીપર અને વડ એ ત્રણ વૃક્ષોએ ઉત્તર ન આપ્યો એમ જ્યારે ગોપીજનોએ માન્યું
 ત્યારે ગોપીજનોએ વિચાર કર્યો કે આ વૃક્ષોનાં ફળ મુખ્ય—ઉપયોગી—નથી, અને આ બધાં વૃક્ષો
 મોટાં છે છતાં પણ તેમનો ઉપયોગ કાગડાઓને જ કરવા યોગ્ય છે; તેથી જે મોટાં વૃક્ષો છે, જેમને
 પુષ્પ થાય છે અને જે આરી વાસવાળાં છે એવાં કુરબક વગેરે વૃક્ષોને ભગવાન વિષે ચાહો આપણે
 મક્ક પૂરીએ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ગોપીજનો કચ્છિ એ શ્લોકમાં મક્ક પૂરે છે:—

કચિત્ કુરવકાશોકનાગપુત્રાગચમ્પકાઃ ।

રામાનુજો માનિનીનાં ગતો દર્પહરસ્મિતઃ ॥ ૬ ॥

કુરવકાશોકૌ કમોદીપકૌ । एते कामचाणपुष्पाः । नागो नागकेसरः, पुत्रागक्षम्पकश्च
अठिसुगन्धपुष्पाः । ते हि कामिनं व्यावर्तयन्ति । अतः पञ्चाप्येते ज्ञासन्तीति । रामानुजः कञ्चिद्-
वर्द्धिदं इति वृच्छन्ति । पूर्ववदेव प्रयोजनकथनम् । मानिनीनां दर्पहरं स्मितं यस्य । व्यर्पमेव
गद्यो भगवान्, स्मितमात्रेणैव दर्पो गच्छति, किं गमनेन । अयं तु नास्तेव, यदो रामानुजः वलमद्र-
भ्राता, भर्तृताम न ग्राह्यमिति । वयं सर्वा एव मानिन्यः स्मिताः । अतोऽस्मदर्थदमनार्थं गद्यः ।
प्रावेणैवैतं दृष्टः । कुत्सितरवात् कं मुखं यस्य । रोदनप्रियोऽयम् । अशोकश्च शोकनाशक एव, न तु
कस्यचित् मुखं प्रवच्छति । नागोऽयं नागैव भयानकः । गजपक्षेऽपि पुंसामपि नागः । चम्पकोऽपि
परिणामविरसः । अफलाच्चैते ॥ ६ ॥

पूर्वોक्तस्वपुष्पाः, एते અક્ષત્તાઃ । ફલપુષ્પામ્વાં નાતવિષવિનિવોગસંભવાદજ્ઞાતં મત્વા,
તુલસાસ્તદુભયં નાસીતિ ભગવત્વીચત્વેન શસિશ્ચાં વૃચ્છન્તિ કચિદિતિ ।

હે કુરબક !, હે અશોક !, હે નાગ !, હે પુત્રાગ !, હે ચંપક !,
સ્મિતભાવથી માનિની શ્રીઓના ગર્વ હરનાર બળદેવજીના નાનાભાઈને
તમે જતાં જોયા ? ૬

કુરબક અને અશોક એ બે વૃક્ષો કામને વધારનારાં છે. આ કુરબક વગેરે વૃક્ષોનાં પુષ્પો કામદેવનાં
પાણુ છે. નાગ એટલે નાગકેસર. નાગ, પુત્રાગ અને અમ્પક એ ત્રણ વૃક્ષોનાં પુષ્પો બહુ સુગંધિ છે.
તે કામી પુરુષને બીજાં કાર્યમાંથી અટકાવે છે. આથી આ પાંચે ચ વૃક્ષો ભગવાન્ કયાં ગયા છે તે બહુતાં
હશે. બળદેવજીના નાના ભાઈને તમે જોયા છે એમ ગોપીજનો વૃક્ષોને પ્રશ્ન પૂછે છે. પછેલાં જેમ
ગોપીજનોએ, ભગવાન્ પોતાનું મન હરણ કરીને નાસી ગયા છે તેટલા માટે, વૃક્ષોને ભગવાન્ વિષે
પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેમ આ શ્લોકમાં પણ તેમણે તે જ કારણથી વૃક્ષોને ભગવાન્ વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે.
ભગવાનને દર્પહરસ્મિત કહેવામાં આવ્યા છે; અર્થાત્ જેમનું સ્મિત માનિની શ્રીઓના ગર્વનું હરણ
કરનાર છે એવા ભગવાન્. ભગવાન્ નકામા જ જતા રહ્યા; એમના કંઈ સ્મિતથી જ દર્પ ચાલ્યો જાય
છે, તો પછી ભગવાનને નાસી જવાની શી જરૂર હતી? ભગવાનને કોઈનો ભય તો છે જ નહિ, કારણ કે
તે રામાનુજ—બળદેવજીના નાનાભાઈ—છે. પોતાના પતિનું નામ ન લેવાય એટલા માટે ગોપીજનોએ
ભગવાનને માટે રામાનુજ એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. અને અર્થમાં ચ માનિનીઓ છીએ; તેથી અમારા
ગર્વનો નાશ કરવાને માટે ભગવાન્ જતા રહ્યા. ઘણુંબધું આ વૃક્ષોએ ભગવાનને જતાં જોયા નથી;
કારણ કે આ કુરબક (કુરવચ્ચક) ને ખરાબ શબ્દશી ક—સુખ—મળે છે; તેને રહવું ગમે છે. આ
અશોક (અન્શોક) શીકેનો જ નાશ કરે છે, પણ કોઈને સુખ આપતો નથી. આ નાગ પોતાના
નામથી જ ભય ઉત્પન્ન કરે છે. નાગનો અર્થ હાથી કરવામાં આવે તો પણ તે—પુત્રાગ—પુરુષોમાં
પણ હાથી છે. અર્થાત્ તે બહુ અભિમાની હોવાથી અમને ઉત્તર નહિ આપે. અમ્પક પણ થકે એટલે
રસ વગરનો થઈ જાય છે. આ બધાં વૃક્ષોમાં ઉપર જણાવેલાં દોરો છે તે ઉપરાંત થીતરે પણ દોષ છે
અને તે એ કે તેમને ફળ નથી. ૬

પાંચમા શ્લોકમાં જણાવેલાં વૃક્ષોને પુષ્પ નથી, અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં જણાવેલાં વૃક્ષોને ફળ નથી.
પુષ્પો શીભા આપનારાં છે, એટલે જે વૃક્ષોને પુષ્પ નથી તેમનામાં શીભા નથી; અને જે વૃક્ષોને ફળ
નથી તે વૃક્ષોને પૂછવામાં આવતો પ્રશ્ન પણ નિર્ફળ જાય છે. ફળ અને પુષ્પ એ બેનો અનેક પ્રકારનો
વિનિયોગ સંભવે છે એટલે આ બધાં વૃક્ષો ભગવાન્ વિષે કાંઈ જાણતાં નથી એમ ગોપીજનોએ માન્યું,

કચિત્તુલસિ કલ્યાણિ ગોવિન્દચરણપ્રિયે ।

સહ ત્વાઽલિકુલૈર્વિભ્રત્ દૃષ્ટસ્તેઽતિપ્રિયોઽચ્યુતઃ ॥ ૭ ॥

તુલસીતિ સમ્બોધનં સહીયિવ મત્વા । સા ચેત્ પૂર્વસમ્બન્ધસ્મરણેન મત્તેય મગવન્તં મજેત્,
તદા રસો ન પુષ્ટ इति तां भगवत्पत्नीं मन्यमाना आहुः कल्याणीति । एवमपि सति भक्तिप्रधानेन-
स्मदाद्यपेक्षया उत्कટેत्याहुः गोविन्दचरणप्रिय इति । किञ्च, तव दर्शने उपायोपस्थिति । त्वत्सजाती-
यस्य तत्र विद्यमानत्वात् । सजातीयो हि सजातीयं मार्गस्थं दृष्ट्वा गच्छति । तदाहुः । अलिकुलैः सह
ह्वात्वां विभ्रत् दृष्ट इति । किञ्च, ते भगवानत्यन्तं प्रियः, यदनेन मार्गेण गतः स्यात्, अवश्यं
ह्यया दृष्टः स्यादिति ॥ ७ ॥

તત્રાપ્યર્થં મત્વા, ઈવં સપત્નીયત્ સ્વોત્કર્ષં સ્વાપયન્તી કથમન્યાખ્યો વહ્યતીતિ, સાધારણ્યઃ
સ્ત્રિય एवासकमुपकारिण्य इति, ताः पृच्छन्ति मालतीति ।

માલત્યદર્શિ વઃ કચિત્ મહ્લિકે જાતિ યૂથિકે ।

પ્રીતિં વો જનયન્ યાતઃ ફરસ્પર્શેન માધવઃ ॥ ૮ ॥

અને વિચાર કર્યો કે તુલસીનો કણ અને પુષ્પ એ બન્ને ચ રીતે ઉપયોગ સંભવતો નથી એટલે તે
ભગવદીય તરીકે અસિદ્ધ છે, માટે તેને પ્રથમ પૂછવા હો. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ગોપીજનો
તુલસીને કચિત્ એ શ્લોકમાં ભગવાનને વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે—

હે તુલસી ! હે કલ્યાણી ! હે ભગવાનના ચરણ ઉપર પ્રીતિ
રાખનારી ! જામરોની સાથે તને ધારણ કરનારા, અને તને અત્યંત પ્રિય
એવા અચ્યુતને તેં બોધ્યો છે ! ૭

‘હે તુલસી !’ એ પ્રમાણે ગોપીજનોએ જે સંબોધન કર્યું તે તુલસીને પોતાની સખી માનીને કર્યું
છે. પહેલાંનો સંબંધ—ભગવાનના ચરણારવિન્દની સેવા કરવાનો સંબંધ—સંભારીને જે તુલસી
લક્ષ્મી માફક ભગવાનનું ભજન કરે તો રસ પુષ્ટ થાય નહિ; તેટલા માટે તુલસીને ભગવાનની પત્ની
માનીને ગોપીજનો કહે છે કે કલ્યાણિ. આમ હોવા છતાં પણ, તુલસીમાં ભક્તિ પ્રધાન છે તેથી તે
અમારા કરતાં ઉત્તમ છે એમ ગોપીજનો ગોવિન્દચરણપ્રિયે એ શબ્દમાં કહે છે. વળી, તારી ખાસ
ભગવાનનું દર્શન કરવાનો ઉપાય પણ છે, કારણ કે તારા જેવી બીજી વસ્તુ, તુલસી, ત્યાં—
ભગવચ્ચરણમાં—છે. એક પદાર્થ પોતાના જેવા બીજા પદાર્થને રસ્તામાં ઉલેલો બેઠાને ત્યાં બાંધ છે.
(તું પણ તુલસી છું, અને તારી સહાધીય તુલસી ભગવાનના ચરણમાં બેઠાને તું ત્યાં બાંધ અને તને
ભગવાનનાં દર્શન થાય એ સ્વાભાવિક છે.) આ વાત શુકદેવજી અલિકુલૈઃ સહ ત્વા ત્વાં વિભ્રત્ દૃષ્ટા—
જામરોની સાથે તને ધારણ કરનારા તે બોધ્યા ?—એ શબ્દોમાં કહે છે. વળી, તને ભગવાન ધણ પ્રિય છે,
જે ભગવાન આ માર્ગે ગયા હોય તો તેં જરૂરી તેમને બોધ્યો હોય. ૭

ગોપીજનોએ તુલસીને પ્રશ્ન પૂછ્યો, તે પણ તેમને ગમ્યો નહિ, કારણ કે ‘આ તુલસી પોતાની
એકતા દેખાડે છે એટલે બીજી સ્ત્રીઓને ભગવાન વિષે તે શી રીતે કહી શકશે’ એમ ગોપીજનોને
વિચાર આવ્યો. તેમણે ફરીથી વિચાર્યું કે સાધારણ સ્ત્રીઓ જ અમારા ઉપર ઉપકાર કરશે. આ પ્રમાણે
વિચાર કરીને ગોપીજનો માલતિ એ શ્લોકમાં તે બધાંને પ્રશ્ન પૂછે છે—

હે માલતી ! હે મલ્લિકા ! હે બધા ! હે બુધ ! હાથના સ્પર્શથી
તમને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરતા માધવ ગયા તે તમે બોધ્યા ? ૮

હે માલતિ યઃ યુષ્માભિઃ પ્રચેકં નાનાત્માભિઃ દષ્ટઃ કચિદ્ । તવૈવ મહિન્ને, દે જાતિ,
હે યુધિકે । एताश्चवन्मो लताः जलिसुगन्धपुष्पाः मग्नस्त्रिगः । अतः यः युष्माकं करस्पर्शेन प्रीतिं
जनयन् पुष्पावचयं दुर्धनं माधवો लक्ष्मीसहिचः । लक्ष्म्या सह तिष्ठति, अतस्तस्याः चूडामन्धनार्थं
પુષ્પાવચય આશિષક इति ॥ ૮ ॥

નમ્નુ યગપ્યેતાઃ શ્રિયઃ, તથાત્પલ્લા इति, અસ્મા इति, સ્વાર્થપરા इति, લક્ષ્મીપદ્મપાત્રિવ इति
न वदिष्यन्तीति ज्ञात्वा आश्रयदीनत्वुत्तमान् पृच्छन्ति चूतेति ।

ચૂતપ્રિયાલપનસાશનકોવિદારજન્મ્વર્કવિલ્યવકૂલાન્નકદમ્બનીપાઃ ।

येऽन्ये परार्थभवका यमुनोपकूलाः शंसन्तु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ॥९॥

ચૂતાઘૌ મધુરાન્નપ્રકૃતિઘૌ । કાલમિત્રફલૈ વા । પ્રિયાલલ્લુ ધીજોષ્વધિરસરુચઃ । પનસો
મહાફલઃ । અન્યે ચાશનાદવો વૃક્ષાઃ પુષ્પલપ્રધાનાઃ । કિં વહુના । અન્યેઽપિ યે મધૂરાદયઃ ।
પરાર્થમેવ જન્મ થેપાં તે પરાર્થમવકાઃ । મિત્ર, યચપિ સર્વ એવ વૃક્ષાઃ પરાર્થજન્માનાઃ, તત્રાપિ યે
યમુનોપકૂલાઃ યમુનાવા ઉપકૂલે તપસ્વિન इव तिष्ठन्ति તે હ્યવદ્યં મગનન્ત્વં પદવન્તિ च । અતઃ

હે માલતિ ! તમે બધાં યે—બુદ્ધ બુદ્ધ રૂપવાળાં દરેકે—ભગવાનને ભેળા ? તેજ પ્રભાણે હે
મહિન્ન !, હે બાઈ !, હે ભુજ ! તમે બધાં યે ભગવાનને ભેળા ? આ આર લતાઓ બહુ સુગન્ધિ
પુષ્પોવાળી છે અને ભગવાનને પ્રિય છે. તેથી ય —તમને—માધવ—લક્ષ્મી—નહિત ભગવાન—
હસ્તાના સ્પર્શથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે—તમારાં પુષ્પો ભગવાન પોતાના હસ્ત વડી ચૂટે છે અને તે રીતે
હસ્તસ્પર્શથી તમને આનન્દ આપે છે. ભગવાન લક્ષ્મી—ની સાથે નિયતિ કરે છે, તેથી તેમનો—
લક્ષ્મી—નો—ચોટલો બાંધવા માટે પુષ્પોને ચૂંટવાની જરૂર હોય છે. ૮

એ કે આ માલતી વગેરે લતાઓ ગ્રીઓ છે, છતાં પણ તેમને રૂળ નથી, તે અરુપ છે,
સ્વાર્થપરાયણ છે, પણ છાયા, રૂળ વગેરે આપીને લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાની નથી, અને લક્ષ્મી—નો
જ મહાપાત કન્યાદી છે, અર્થાત્ ધનવાન મહાસુ જ આ લતાઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે, આથી તે
આપણને ઉત્તર નહિ આપે એમ ગોપી—ઓને બાંધ્યું. તેથી તે ચૂત એ પ્રલોકમાં આગ્ર વગેરે ઉત્તમ
વૃક્ષોને ભગવાન વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે—

હે આંખા !, હે ગયણ !, હે પનસ !, હે આશન !, હે કોવિદાર !,
હે બંધુડા !, હે આકડા !, હે બીલી !, હે બકુલ !, હે આંબલાંઓ !,
હે કંઈવ !, હે નીપ !, તથા બીજના ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે ઉત્પન્ન
થએલાં અને શ્રીયમુના—ના તટ ઉપર આવેલાં હે અન્ય વૃક્ષો !, આનન્દિત
એવાં અમને ભગવાનનો પત્તો દેખાડો. ૯

ચૂત એ ગ્રીઓ આંખો છે, અને આશ્ર એ ખાટો આંખો છે, અથવા તો તે ભગને ભૂટે ભૂટે મમમે
રૂળ આપે છે. પ્રિયાલ—રામણ—નો બી—જનાં પણ અધિક રમવાળી હોય છે ખનમને મોડાં રૂળ હોય
છે. આશન વગેરે બીજાં વૃક્ષોમાં પુષ્પ અને રૂળ પ્રધન છે. વધારે શું કહેવું ? બીજાં પણ મધુક વગેરે
વૃક્ષો છે. બીજાને માટે જ જેમનો જન્મ છે તે પરાર્થમરુક કહેવાય છે. વગી, એ કે બધાય વૃક્ષો
ઉપકાર કરવાને માટે ઉત્પન્ન થએલાં છે, તેમાં ય પણ જે યમુનોપકૂલ છે, જે શ્રીયમુના—ના તટ ઉપર
તપાસીઓની આશ્ર નિયતિ કરે છે, તે તો અવશ્ય જ ભગવાનને ભુલે છે અને બીજાને તે પ્રભાણે નાન
આપે છે. તેથી હે વૃક્ષો ! તમે અનન્દ એવા ભગવાનનો પત્તો બતાવો, એથી ભગવાન કમ મને મધા
એ અમે બસેબર ભાણીએ. બધાં વૃક્ષો ગોપી—ઓના ઉપર સ્થા કરે તેટલા માટે ગોપીઓ કહે છે કે

સદાનન્દસ્ય પદવીં શંસન્તુ । યથાસ્મદ્વદયે સમાયાતિ । દવાયમાહુઃ રહિતાત્મનામિતિ । પેચિન્
ગૃહરહિતાઃ ધનરહિતાઃ દેહરહિતા યા યયં ત્વત્મરહિતા યવ । અતઃ સર્વાપેક્ષયા યયં દીનાઃ । જતઃ
કૃષ્ણપદવીમસ્યદર્થે શંસન્તુ ॥ ૧ ॥

एवमतिविलापे धीनतायामाविष्कृतायां भूमौ भगवद्यरणारविन्दानि दृष्टानि, तदा भूमिं स्वयन्ति
किं ते कृतमिति ।

किं ते कृतं क्षिति तपो यत केशवांघ्रिस्पर्शोत्सवोत्पुलकिताङ्गरुहैर्विभासि ।
अप्यंघ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा आहो धराह्वयुपः परिरम्भणेन ॥ १० ॥

हे क्षिति ते ત્વયા કિં યા તપઃ કૃતમ્ । અસ્થાભિરપિ તપઃ કૃતમેવ પરં મૈત્રં ફલમનુમૂતમ્ ।
સર્વથા પુણ્યવ્યતિરેકેણ નેષ્ટસિદ્ધિઃ, સુતરાં ભગવદ્દક્ષણા । સ્વસ્ય તદ્ભાવમાશક્ત્યા ઘટેતિ સ્વેદે । ન
કેવલં તવ પાદસમ્બન્ધમાત્રં કિન્ત્વન્યેડપિ ભાવા દશ્યન્ત ઇલાહુઃ । કેશવસ્ય ગ્રહાદેરપિ મુક્તિદાતુઃ
પ્રહ્લપ્રાર્થિતચરણારવિન્દસ્ય અંઘ્રિસ્પર્શનં હસ્તસવો યસ્યાઃ । સ્વેદો દશ્યત યવ, અન્યથા પદાનિ સપ્થાનિ
ન ભવેયુઃ । જન્યોપ્યુત્સવો દશ્યતે, ઉત્પુલકિતા ચ । સર્વંત્ર દૂર્વાકુરા વરિથતા इति अङ्गरुहैः
રોમાઙ્ગ્રૈઃ કૃત્વા વિશેષેણ ભાસિ । હસ્તપુલકિતાઙ્ગરુહૈર્વા । અંઘ્રિસ્પર્શોત્સવા વિભાસિ । નનુ સર્વત્રૈવ

રહિતાત્મનામ્—અમે આત્મા નિનાનાં છીએ. કેટલાક ઘર વગરના હોય છે, કેટલાક ધનવગરના હોય છે,
કેટલાક દેહ વગરના હોય છે; પરંતુ અમે તો આત્મા વગરનાં જ છીએ. તેથી ઘીબળ અથા કરતાં અમે
વધારે દીન—ગરીબ, દયાને પાત્ર—છીએ. આ કારણથી અમારે માટે હે વૃક્ષો! તમે કૃષ્ણનો પત્તો
બતાવો. ૬

આ પ્રમાણે બધાં જોખીજનોએ ઘણો વિલાપ કર્યો અને દીનતા પ્રકટ થઈ ત્યારે ભૂમિ ઉપર ભગવાનનાં
ચરણારવિન્દો તેમણે ભેઠાં. તે સમયે જોખીજનો ક્ષિં તે કૃતમ્ એ પ્રશ્નોકર્તા ભૂમિની સ્તુતિ કરે છે:—

હે પૃથ્વી! તે શું તપ કર્યું છે? તારા રોમે રોમે પુલકિત થવાથી
કેશવના ચરણુના સ્પર્શના ઉત્સવવાળી તું શોભે છે. એ ઉત્સવ શું ચરણુ
સ્પર્શથી થયો છે? કે વાગનજીએ પૃથ્વી ઉપર ચરણુ મૂક્યું તેથી થયો છે?
કે વસાહ પ્રભુના આલિંગનથી થયો છે? ૧૦

હે પૃથ્વી! તે શું તપ કર્યું છે? અમે પણ તપ કર્યું જ છે, પણ આ પ્રકારના કૃષ્ણનો અમને
અનુભવ થયો નથી. પુણ્ય વિના ઇષ્ટસિદ્ધિ કોઈ પણ પ્રકારે થતી નથી, તેમાં ય પણ આસ કરીને
ભગવાન વિષે જ્ઞાન આપે એવી ભગવાનની પગલીઓરૂપી ઇષ્ટસિદ્ધિ તો પુણ્ય વિના થતી જ નથી. પોતાની
ઇષ્ટસિદ્ધિ થઈ નથી એમ માનીને જોખીજનોને વત્—અરે—એ પ્રમાણે ખેદ થાય છે. હે પૃથ્વી! તમે
કેવળ ભગવાનના ચરણુનો સંગંધ થયો છે એટલું જ નહિ પરંતુ ખીબળ પણ ભાવો તારામાં ભેવામાં
આપે છે એમ જોખીજનો કહે છે. કેશવ એટલે ગ્રહા અને મહાદેવને પણ મુક્તિ આપનાર પ્રભુઃ
એમના ચરણારવિન્દની પ્રાર્થના પ્રદાતા અને મહાદેવ કરે છે તે કેશવ. આવા કેશવના ચરણુના સ્પર્શથી
ઉત્સવ—આનન્દ અને પરસેવો—એમને થયો છે એવી પૃથ્વી. ઉપર પરસેવો દેખાય છે જ, નહિ તો
ભગવાનનાં પગલાં સ્પષ્ટ હોઈ શકે નહિ. ખીબળે પણ ઉત્સવ—આનન્દ—પૃથ્વીમાં ભેવામાં આપે છે.
પૃથ્વી પુલકિત થઈ છે. અર્થે ય દર્વાના અંકુરો પ્રકટ થયા છે એટલે અંગરુહોથી—રોમાંજોથી—પૃથ્વી
વિગ્રેષ શોભે છે. અથવા તો ખીજી રીતે પણ અન્યથ કરી શકાય છે: હે પૃથ્વી!, ઉત્પુલકિત—ઊભાં
યએલા—રોમને તીપે ભગવાનના ચરણુના સ્પર્શના ઉત્સવવાળી તું શોભે છે.

પુલકો દૃશ્યતે यदि केशवांमित्रदर्शनेन स्यात् तत्रैकदेशे स्यात् स्वेदपदित्वाशङ्क्य हेतुन्वरमुत्प्रेक्षन्ते अप्यं-
मित्रसंभव उरुक्रमाद्वेति । अपीति संभावनायाम् । अनेन चरणस्पर्शेन पूर्वस्थितचरणस्पर्शः स्मृतः ।
स तु सर्वत्र भूमौ व्याप्तः । अतस्तेन अंग्रिणा संभवो यस्य वत्सवस । उरुक्रमः त्रिविक्रमः । तस्य
विक्रमात् पदन्यास्ताद्वेति तत्राप्यनिर्धारः । न हि चरणं संयन्धमात्रेण संगोमरहितेन सात्त्विकभावस्वरूप
वत्सवो रोमाञ्चो भवितुमर्हति । तदर्थं पक्षान्तरमाशङ्कते आहो वराहवपुषः परिरम्भणेनेति । अनेन
स्वसमानता च वर्णिता ॥ १० ॥

एवं स्थावरान् पृष्ठा जङ्गमान् पृच्छन्ति अपीति ।

अप्येणपव્યुपगतः प्रिययेह गात्रैस्तन्यन् दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो चः ।

कान्ताङ्गसङ्गकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति गन्धः ॥ ११ ॥

हे एणપણિ કુળસારપણિ, પ્રિયયા કયાપિત્ત ઉદ્ભવ્યા અન્યયા વા ઉપગતઃ મિલિતઃ સ્ત્રીસહિતઃ,
અનેન માર્ગેણ ગચ્છન્, સ્વગાત્રૈઃ સ્વાવયવૈઃ, મવતીતાં દૃશાં સુનિર્વૃત્તિં તન્યન્ દૃષ્ટઃ કવિત્ ।
અનેનૈષ માર્ગેણ ગત્ત્વ ઇતિ ચરણારવિન્દ્યદર્શનાત્ નિશ્ચીયતે । યદિ દૃષ્ટો મવેન્, વદા અસ્માભિરપિ દ્રુપું
શક્ચત્ત્વ ઇતિ । ત્વં ત્વન્યસ્વ પત્ની અમાકં ચ સહીં મવસિ । અત આહુઃ હે સહીતિ । સહિત્વં

અરે, બધે ય પુલક બેવામાં આવે છે, જો કેશવાના ચરણના સ્પર્શથી પુલક હોય તો પરમેવાની
માફક એક જ જાગમાં તે પુલક હોવો બેઠાંજો એમ શંકા કરીને ગોપીજનો બીજું કારણ અપ્યન્નિસંભવ
ઉરુક્રમવિક્રમાદ્વા એ શબ્દોમાં કહે છે. અપિનો અર્થ સંભાવના છે. પૃથ્વીને યજેલા આ ભગવાનના
ચરણના સ્પર્શથી પહેલાંના ચરણસ્પર્શનું સ્મરણ થાય છે. તે ચરણસ્પર્શ તો ભૂમિ ઉપર બધે બાપેલી
હતો. તેથી તે ચરણથી ઉત્પત્તિ છે જેની જોડો અંગ્રિસંભવ ઉત્સવ. ઉરુક્રમ એટલે ત્રિવિક્રમ—ત્રણ
પગલાં જરનાર વામનજી. તેમના વિક્રમથી—પગ મૂકવાથી—આ આનન્દ થયો છે? વા પદનો પ્રયોજ
કરવામાં આવ્યો છે એટલે આ બાબતમાં પણ ગોપીજનોને નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ભગવાનના કેવળ
ચરણના સ્પર્શથી જ, સંભોગ કર્યા વિના, પૃથ્વીને સાત્ત્વિકભાવરૂપ ઉત્સવ, રોમાંચ, સંહારી શકતો
નથી. તેથી ગોપીજનો બીજું કારણ કદાપિ કહે છે કે જાહો વરાહવપુષા પરિરમ્ભણેન—જયવા તો
વરાહ અવતાર ધારણ કરનાર પ્રજુતા આલિંગનથી તમને આનન્દ થયો છે?—આમ કહેવાથી પૃથ્વી
ગોપીજનોની સમાન છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧૦

આ પ્રમાણે સ્થાવર પદાર્થોને પ્રશ્ન પૂછીને જંગમ—હાલતા ચાલતા—પદાર્થોને ગોપીજનો અપિ
જો સ્ત્રીકમાં પ્રશ્ન પૂછે છે:—

હે મૃગલી ! હે સખી ! પ્રિયાની સાથે અર્હીથી જતા અને પોતાનાં
અવયવોથી તમારા નેત્રોને આનન્દ આપતા ભગવાનને તમે જોયા છે ?
કારણ કે પ્રિયતમાના અંગસંગના સમયે તેના રતન ઉપરના કુંકુમથી રંગાપથી
ગોઠાવપતિની કુંદપુષ્પની માળાની સુગંધ અર્હી આવે છે. ૧૧

હે કોયુપત્ની—કૃષ્ણસાર નામના હરણુની પત્ની—! પ્રિયાની સાથે—કોઈક ભક્તીની સાથે અથવા
તો બીજી કોઈ સ્ત્રી સાથે—આ રસ્તે જતા, અને પોતાના ગાત્રોથી—અવયવોથી—તમારાં નેત્રોને ધણો
આનન્દ આપતા ભગવાન તમે જોયા છે? ભગવાન આજ મારે ગયા છે એમ એમનાં ચરણારવિન્દ્યા
દર્શનથી નિશ્ચય થાય છે. જો તમે ભગવાનને જોયા હોય તો અમે પણ એમને જોઈ શકીએ છું તો
બીજાની પત્ની છે અને અમારી સખી છે; તેથી ગોપીજનો કહે છે કે હે સહિ. ગોપીજનો મૃગલીને
સખી તરીકે માને છે એનું કારણ એ કે જાહેને કૃષ્ણ ઉપર પ્રેમ હતો, અને જાહેને ભય હતો અને

કૃષ્ણાનુરક્ત્યા નેત્રતુલ્યત્વેન મીરયાદિપર્મૈઃ । અન્યથા ભવતીનાં વિકસિતનયનાતિ ન ભવન્તીતિ ।
નનુ કૃતલીલઃ કિમિતિ પ્રાર્થયતે, તથાદુઃ અચ્યુત્ત્વમિતિ । નનુ કથં જ્ઞાયતે પ્રિયયા ઉપગત્ત્વમિતિ, તથાદુઃ
કાન્તેતિ । કાન્તાયા અદ્વિત્યે ચતુષ્કયોઃ કુન્કુમં તેન રક્ષિતાયાઃ કુન્દસ્ત્રજઃ કુન્દપુષ્પમાલાયાઃ
ગોકુલપતેઃ સમ્યન્ધિન્યા હૃદ્ય ગન્ધો યાતિ । આર્દ્રશ્ચ ગન્ધઃ આર્દ્રં કુન્કુમં શ્યામયતિ । સાત્ત્વિકમાવા-
દેવાર્દ્રતા । અતો જ્ઞાયતે પ્રિયયા સન્નત્ત્વમિતિ ॥ ૧૧ ॥

एवं हरिणपर्वां प्रह्लादं भरतगोपीये वकुलमण्डकेति पूर्वं भगवत्सुतान् वृक्षान् प्रच्छन्ति बाहुमिति ।
बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो रामानुजस्तुलसिकालिङ्गलैर्मदान्धैः ।

અન્વીયમાન હૃદ્ય વસ્તરયઃ પ્રણામં કિં વામિનન્દતિ ચરન્ પ્રણયાવલોકૈઃ ॥૧૨॥
પ્રિયાયા અંસે વાહુમુપધાય દ્વિતીયેન હસ્તેન ગૃહીતપદ્મઃ રામાનુજો નિર્મયઃ તુલસિકાયાઃ
સમ્યન્ધિનો ચેઽલયઃ તેવાં કુલૈઃ કૃત્વા અન્વીયમાનઃ પથ્યાદ્ ગમ્યમાનઃ । દે તરવઃ । પૂર્વ ભગવવા
મક્તત્વેન સુતાઃ, અતો મયકિઃ કૃતં પ્રણામમિદૈવ કિમમિનન્દતિ, ન વેતિપ્રજ્ઞઃ । પ્રિયાંસે વાહુ-
મુપધાયેતિ સમતંયા ગમનેન લક્ષ્યતે । ઉભયોઃ પદાનાં પદ્મચાકારેણ ગમનાત્ । કદાચિત્ પદાનાં

ભગવાનનાં ગાત્રોથી નેત્રને આનન્દ થતો હતો એટલે જાણેનાં નેત્રો પણ સરખાં હતાં. જો મૃગલીઓને
ભગવાનનાં દર્શન થયાં ન હોત તો તેમનાં નેત્રો વિકસિત થાત નહિ. (પણ તેમનાં નેત્રો આનન્દથી
વિકાસ પામ્યાં છે, એટલે સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે કે તેમણે ભગવાનને જોયા છે.)

ભગવાને તો લીલા કરેલી છે તો પછી તેમની તમે પ્રાર્થના શા માટે કરો છો ?—આ પ્રમાણે જો
ગોપીજનોને કહેવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં તેઓ કહે છે કે અચ્યુતઃ—ભગવાન્ અચ્યુત છે.
ભગવાન્ પ્રિયાની સાથે ગયા એમ તમે શી રીતે બહુયું ?—એમ જો ગોપીજનોને પૂછવામાં આવે તો
તેના ઉત્તરમાં તેઓ કહે છે કે કાન્તા કાન્તા—પ્રિયતમા—ના અંગના સંગ વળતે સ્તનો ઉપર જે
કુંકુમ હતું તેનાથી રંગાયલી ગોકુલપતિ ભગવાનની કુન્દપુષ્પની માળાની મુગ્ધ અહીં આવે છે.
અન્ધમાં લીનાશ છે એટલે કુંકુમ પણ લીનું છે એમ જણાય છે. કુંકુમમાં જે આર્દ્રતા—લીનાશ—છે
તે સાત્ત્વિક ભાવને લીધે જ છે. તેથી જણાય છે કે પ્રિયાની સાથે ભગવાન્ છે. ૧૧

આ પ્રમાણે હરિવૃષપર્વને પ્રશ્ન પૂછીને ગોપીજનોએ વિચાર્યું કે આ મૃગલી પોતાના પતિની ખાસે
સંહીને આમારા પ્રશ્નો ઉત્તર આપી શકશે નહિ. તેથી પહેલાં—બારમા અધ્યાયમાં—ભગવાને જે
વૃક્ષોની સ્તુતિ કરેલી છે તેમને વાહુમ્ એ શ્લોકમાં ગોપીજનો પ્રશ્ન પૂછે છે:—

હે વૃક્ષો ! પ્રિયાના ખાસા ઉપર એક હાથ મૂકીને, બીજા હાથમાં
કમળ લઇને જતા, જેમની પાછળ તુલસીના મદાન્ધ ભરત્રાઓનાં ટોળાં
લાગ્યા કરે છે એવા, બળદેવજીના નાના લાઈ પ્રેમથી તમારા ઉપર દૃષ્ટિ
નાખીને તમારા પ્રણામ સ્વીકારે છે કે : ૧૨

ભગવાને પ્રિયાના ખાસા ઉપર એક હાથ મૂક્યો છે અને બીજા હાથમાં કમળ લીધું છે. ભગવાન્
રામાનુજ—બળદેવજીના નાનાલાઈ—છે તેથી તે નિર્લેપ છે. તુલસીના સંબંધવાળા જે ભરત્રાઓ છે
તેમનાં ટોળાં ભગવાનની પાછળ લગે છે. હે તરુઓ ! પહેલાં—દશમસ્કન્ધના બારમા અધ્યાયના
પાંચમા શ્લોકમાં—ભગવાને તમારી લક્ષ્મી તરીકે સ્તુતિ કરેલી છે: તેથી તમે ભગવાનને જે પ્રણામ કર્યાં
તે ભગવાને અહીં જ સ્વીકાર્યા કે નહિ ?—એમ ગોપીજનો વૃક્ષોને પ્રશ્ન કરે છે. ભગવાન્ અને
સ્વામિનીજી જો જાણેના પગો લીટી આકારે જતા હતા એટલે એક સરખી ગતિએ તેઓ જતા હતા
એમ જણાય છે અને તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે ભગવાન્ પ્રિયાના ખાસા ઉપર એક હાથ
મૂકીને જતા હતા. કોઈક વખત ભગવાનના પગોની સંબંધતા જોવામાં આવતી હતી. તે ઉપરથી એમ

ચાચ્છત્પેન ધમરોપરુદ્ધગલા તન્નિવારણાર્થં યત્તો લક્ષ્યતે । તરચઞ્ચ નમ્રાઃ, નમસ્કારાર્થમેવ ફલોપદ્ધતં
કૃત્વા ભૂમિસમ્બદ્ધશિરસો જાતાઃ । અતો જ્ઞાયતે પ્રણામઃ કૃત ઇતિ । અનુત્થાનાત્સંદેહઃ અભિન્નન્દતિ
ન વેતિ । અનભિન્નન્દને હેતુઃ ચરચ્છિતિ । યો હિ ચચ્છતિ સ અનવહિતોઽપિ ભવતિ । તતુ નિકટ એવ
સ ગચ્છતિ યચ્ચભિન્નન્દનં કૃત્વં સ્થાત્, તદૈવ શ્રૂયેત, કથં સંદેહ ઇતિ ચેત્, તત્રાહુઃ પ્રણયાવલોકૈરિતિ
પ્રણયપૂર્વકમવલોકૈઃ, ન તુ વાક્ત । અતો યે નિકટસ્થાસ્ત એવ જાનન્તિ નાન્યે ॥ ૧૨ ॥

તે ધ્યાનિનો વૃક્ષાઃ સ્ત્રીભિઃ સહ સમ્માપર્ણં ન કરિષ્યન્તીતિ તત્પત્ર્ય એવ પ્રપટ્ટવ્યા હસ્યાહુઃ
વૃચ્છતેમા લતા ઇતિ ।

વૃચ્છતેમા લતા વાહૂનપ્યાશ્લિષ્ટા વનસ્પતેઃ ।

નૂનં તત્કરજસ્પૃષ્ટા વિભ્રત્યુત્પુલકાન્યહો ॥ ૧૩ ॥

વનસ્પતેર્વાહુનાશ્લિષ્ટા અપ્યેવાઃ વૃચ્છત । યચ્ચપિ શાસામપ્યનવચરઃ, વાચ્છ પુનર્મર્દમુજા-
શ્લિષ્ઠિતા અપિ ભગવત્કરજૈરેવ નરૈઃ સ્પૃષ્ટાઃ સત્તઃ વૃત્પુલકાનિ વિભ્રતિ । ન હિ રસાન્તરાવિષ્ટાનાં
રસાન્તરાર્થં સુહા ભવતિ । અત એવ જ્ઞાયતે ‘સર્વોપમર્દી ભગવત્સમ્બન્ધી રસ’ ઇતિ । એવં સર્વોપમેવા-

જલ્પાય છે કે ભગવાનો ભગવાનની અતિને રોકતા હતા અને તેથી તેમને—ભગવાઓને—દૂર કરવાને
માટે ભગવાન્ પ્રયત્ન કરતા હતા. તરુઓ નીચાં હતાં; ભગવાનને નમસ્કાર કરવા માટે તેમણે કૂળ
ધરાવીને ભૂમિ ઉપર પોતાનું માથું મૂક્યું હતું. આ ઉપરથી જલ્પાય છે કે તરુઓએ ભગવાનને પ્રણામ
કર્તા છે. હજુ સુધી વૃક્ષો ઊંચાં થયાં નથી—નીચાં વળી રહેલાં છે—તેથી ગોપીજનોને સંદેહ થાય છે કે
ભગવાને તેમના—વૃક્ષોના—પ્રણામ સ્વીકાર્યા કે નહિ. ભગવાને વૃક્ષોના પ્રણામ કદાચિત્ ન સ્વીકાર્યા
હોય તો તેનું કારણ ચરજ—ભગવાન્ જતા હતા—એ છે. જે માણસ થાણે છે તે ધ્યાન વગરનો પણ હોય છે.

અરે ! ભગવાન્ તો પાસેથી જ ભય છે; જો તેમણે વૃક્ષોના પ્રણામ સ્વીકાર્યા હોય તો તે જ સમયે
તે—અભિન્નન્દન—સાંભળવામાં આવે; તો પછી તે વિશે સંદેહ કેવી રીતે થાય છે ?—એમ જો રોકા
કરવામાં આવે તો તેના સમ્બાધનમાં ગોપીજનો કહે છે કે પ્રણયાવલોકૈઃ. ભગવાને વૃક્ષોના પ્રણામનો
જે સ્વીકાર કર્યો હશે તે પ્રેમપૂર્વક દૃષ્ટિથી કર્યો હશે, વાણીથી નહિ. માટે જે લોકો વૃક્ષોની પાસે છે તે જ
ભગવાને વૃક્ષોને આપેલું અભિન્નન્દન બાંહે છે, બીજા નહિ. ૧૨

આ વૃક્ષો જ્ઞાની છે એટલે સ્ત્રીઓની સાથે તે બોલશે નહિ, માટે તેમની સ્ત્રીઓને જ ભગવાન્
વિશે પ્રશ્ન કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ગોપીજનો વૃચ્છતેમા લતાઃ એ સ્ત્રીક્રમાં લતાઓને
પ્રશ્ન પૂછે છે—

આ લતાઓ વનસ્પતિના બાહુથી આલિંગાયલી છે છતાં પણ તેમને

પૂછો. ખરેખર, ભગવાનના નમ્પના સ્પર્શથી તેમને રોમાંચ થાય છે. ૧૩

વનસ્પતિના બાહુથી લેટાયલી છે છતાં પણ આ લતાઓને ભગવાન્ વિશે પ્રશ્ન પૂછે. જો કે આ
લતાઓને આ સમયે અવકાશ નથી, તેઓ પોતાના પતિ—વનસ્પતિ—ના બાહુથી આલિંગાયલી છે
છતાં પણ ભગવાનના કદનેનો—નખોનો—જ તેમને સ્પર્શ થયો છે એટલે તેમને રોમાંચ થયાં છે.
ખરેખર, એક રસમાં તહીન થઈ જનારાઓને બીજા રસને માટે સ્પૃહા હોવી નથી. તેથી જ જલ્પાય છે
કે ભગવત્સંબંધી રસ બીજા બધા રસોનો નાશ કરનાર છે.

આ પ્રમાણે ત્યારે બધા ય પદાર્થોએ ગોપીજનોને ઉત્તર ન આપ્યો ત્યારે તેઓ મૂંઝાત બેવાં થઈ
ગયાં. અહીં સુધી ગોપીજનોએ ભગવાન્ વિશે લુહ લુહ પદાર્થોને જે પ્રશ્નો કર્યા તેની વાત થઈ નવ
પ્રકારની આ ગોપીજનોનું નવ પ્રલોકમાં (૫-૧૩) વર્ણન કરવામાં આવ્યું. દસમી ગોપીજન જે ભગવાનની

ધંચને ગૂંઠિતાં શ્વ જાતાં ઇતિ । ઇતદન્તા પ્રમુખયા । ભગવિધા પતા ગોપ્યો નિરુપિતાઃ । દશમી તુ ભગવતા નીચતે । એવમન્વેષણેન રસસૈર્વ નિરુપિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થે તિરોધાનેન જાતતાપનિવારણાર્થં યન્મો નિરુપિતઃ । ઇતદુપમર્દિકા ભગવત્લીલા પ્રાદુર્ભૂતા । તસ્યા વિલાસં ઘટ્ટં પૂર્વોપસંદારપૂર્વકમુપક્રમતે ઇતીતિ ।

શ્રીકૃષ્ણ વચાચ—ઇત્યુન્મત્તવચો ગોપ્યઃ કૃષ્ણાન્વેષણકાતરાઃ ।

લીલા ભગવતસ્તાસ્યા ઇત્યુચકૃસ્તદાત્મિકાઃ ॥ ૧૪ ॥

ઇતિશબ્દઃ પ્રકારવાચી । એવંપ્રકારેણ પ્રમાયોગ્યેઽપિ પ્રમકરણાદુન્મત્તવાચો ગોપ્યો જાતાઃ । કૃષ્ણાન્વેષણે કાતરા અપિ, દીના અપિ, જાતાઃ । તતુર્વાક્ર શાન્તા । મનસિ તુ ત્રયો વર્તન્ત ઇતિ પ્રથમસ્યાપગમે દ્વિતીય આચિર્નૂત ઇત્યાહ લીલા ઇતિ । ભગવતસ્તાસ્યાઃ પૂર્વમુક્તાઃ કૃતાશ્ચ તદાત્મિકાઃ સત્ત્વઃ અનુચક્રુઃ । ઉન્મત્તવચ ઇતિ છાન્દસો હસ્યઃ । અથ ધા । ઇતિ પૂર્વોક્તુન્મત્તવચઃ પતાવદિતિ । તતો ગોપ્યઃ કૃષ્ણાન્વેષણાર્થં કાતરા જાતા ઇતિ । ભગવતો લીલાઃ પટ્ટિધાઃ સ્વાભાવિક્યઃ જાહામપિ મેદાઃ તાસ્યાઃ । યુક્તશ્ચાવમર્થઃ । ભગવતિ હૃદિ સમાવિષ્ટે લીલામિઃ સહિતે, યદા યદા ભગવાનવતરતિ, તદા તદા પૂતનાસુપયઃપાનાદિકં કરોતિ, તથેવ સંવત્સરલીલાયાં પુરુષોત્તમાદિપુ

ષાસે ઉભી છે તેને તો ભગવાન્ હઈ બંધ છે. આ પ્રમાણે ભગવાનની ગોપીજનોએ શોધ કરી એટલે રસની સ્થિરતાનું—રસાસક્તિનું—નિરૂપણ થયું. ૧૩

આ પ્રમાણે ભગવાનના તિરોધાનથી ગોપીજનોને જે તાપ થયો તેના નિવારણને માટે ગોપીજનોએ જે ચત્ર કયો તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ગોપીજનોના તાપનો નાશ કરનારી ભગવત્લીલા પ્રકટ થઈ. આ ભગવત્લીલાના વિલાસનું વર્ણન કરવાને માટે શુકદેવજી પૂર્વનો ઉપસંહાર કરીને ઇતિ એ પ્રમાણે આરંભ કરે છે—

શુકદેવજી કહેછે—આ પ્રકારનાં ઉન્મત્ત વચનો બોલતાં ગોપીજનો

કૃષ્ણની શોધમાં દીન થઈ ગયાં; અને ભગવદ્દમક થઈ જઈને પહેલાં

વર્ણવેલી ભગવત્લીલાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. ૧૪

ઇતિ શબ્દનો અર્થ પ્રકાર, રીત, ધાવ છે. આ પ્રમાણે જેમને પ્રશ્ન કરવા જેવો નથી એવા અચેતન પદાર્થોને પણ ગોપીજનોએ પ્રશ્ન કર્યો એટલે ગોપીજનો ઉન્મત્તવાણી—ઉન્મત્ત ગતુષ્ઠના જેવી વાણી વાળાં—થયાં. ગોપીજનો કૃષ્ણની શોધ કરવામાં કાતર—દીન—પણ થયાં; તેમનાં શરીર અને વાણી થાકી ગયાં; તેમના મનમાં તો તાપ, લીલા અને ભગવાન્ એ ત્રણેય છે; એટલે જેમ જ્વાળા બંધ થઈ જવાથી અગ્નિ તિરોધિત થઈ જાય છે તેમ ગોપીજનોએ ભગવાનને વિષે પ્રશ્નો કરીને શોધ કરવા જે ચત્ર કયો તે જ્યારે બંધ થયો ત્યારે રસાસક્તિનું શરીર અને વાણીમાંથી તિરોધાન થયું; તેથી બીજા પદાર્થોનો—ભગવત્લીલાનો—પ્રાદુર્ભાવ થયો એમ સ્ત્રીલાઃ એ શબ્દમાં શુકદેવજી કહે છે. ગોપીજનોએ ભગવદ્દમક થઈને ભગવાનની જુદી જુદી—પહેલાં જે વર્ણવવામાં આવી છે અને ભગવાને જે કરેલી છે તે બધી—લીલાઓનું અનુકરણ કર્યું. ઉન્મત્તવચા એ પદમાં બ્દાચઃ ને ગદ્યે બ્દચઃ થઈને જે દૃશ્ય સ્વર થયો છે તે વૈદિક પ્રયોગ છે.

અથવા તો સ્ત્રીક્રમો ખીણે પ્રકારે પણ અન્યથ થઈ શકે છે. ઇતિ એટલે પહેલાં કહેવામાં આવેલું તે બધું અંતર સુધીનું ઉન્મત્તવચઃ—ઉન્મત્તની વાણી—છે. પછીથી ગોપીજનો કૃષ્ણની શોધ કરવાને માટે કાતર—દીન—થઈ ગયાં. ભગવાનની લીલા સ્વાભાવિક રીતે છ પ્રકારની છે; તેમાં પણ અનેક પ્રકારનાં લેહ છે એટલે મૂળ સ્ત્રીક્રમમાં તાસ્યાઃ—જુદી જુદી લીલાઓ—એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. (મૂળ સ્ત્રીક્રમમાં જે દિ પદ છે તેનો વાચ્ય એવો છે કે) આ બધો અર્થ યોગ્ય છે. જ્યારે ભગવાન્ લીલાસહિત દૃશ્યમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે ત્યારે ભગવાન્ અવતાર લે છે, ત્યારે ત્યારે તે પૂતનાસુપયઃ

સિદ્ધિઃ । एवासांमपि मनसि आविर्भूतेन कर्तव्यं तत्साक्षात्कर्तुमशक्यमिति भावनयैवाविर्भूत इति
प्रતુकरणमात्रं कृतवलयः ॥ १४ ॥

મત્સ્યાતિમત્સાસ્તદ્ગ્રામીપન્મતાસ્તુ રોપઃ । દ્વેપભાયં સમાગ્નિલ ક્રીડન્તો જાતમત્સરાઃ ॥ ૧ ॥
સત્ત્વદિગુણભાવેન નવલીલાઃ પ્રપેદિરે । જતો ન ન્યૂનમાવોઽપિ હાવિષ્ઠાઃ શકતાદિભિઃ ॥ ૨ ॥
સર્વત્ર હરિબુદ્ધા યા પાદસર્મેષ્છયા પુનઃ । ઉલ્લસતાદિમાવોઽપિ તત્તન્મન્યપ્રસિદ્ધયે ॥ ૩ ॥

પાન વગેરે કરે છે. તે જ પ્રમાણે પુરુષોત્તમ માત્ર અને બીજા ઉત્સવોમાં વર્ણના ઉત્સવો થાય છે એ
વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ ગોપીજનોના મનમાં પ્રકટ થઈને ભગવાનને જે કરવાનું છે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો
અશક્ય હોવાથી ભાવનાથી જ ભગવાન પ્રકટ થયા; તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનનું અનુકરણ જ કર્યું. ૧૪
(જ્યાં ગોપીજનોનો પોતાના પ્રિય કૃષ્ણમાં સરખો જ રહેલું હતો છતાં પણ કોઈક વખત કોઈ
ગોપીજનને ભગવદ્ભાવ થતો તો કોઈક વખત બીજા ગોપીજનને પૂતનાદિભાવ થતો હતો. શ્રીમદ્ગ્રામકુલ
આનું કારણ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે.) જે ગોપીજનોને કેવળ ભગવાનનું જ જ્ઞાન હતું તે અતિમત્ત
કહેવાય છે, અને જેમને ભગવાનના ઉપરાંત ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવેલા પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન હતું
તે ઇષિન્મત્ત—ચોથાં મત્ત—કહેવાય છે. આ પ્રમાણે નાધિકાના ભેદને લીધે ભાવમાં ભેદ આવે છે.
એક જ નાધિકામાં પણ જુદે જુદે સમયે જુદો જુદો ભાવ હોય છે. અર્થાત્ ભગવાન, ભગવદ્લીલા અને
અને ભગવત્સંબંધી પદાર્થ—આ ત્રણમાંથી જેને ત્યારે જે સ્વરૂપની સ્મૃતિ થાય છે તે ત્યારે તદાત્મક
જ થઈ જાય છે, કારણ કે તેનો ભાવ વિશુદ્ધ છે. જે ગોપીજનો ભક્તિને લીધે અતિમત્ત ધ્યેયમાં હતાં
તેમને ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થયો, અને જે ઇષિન્મત્ત ધ્યેયમાં તેમને પૂતનાદિભાવ પ્રાપ્ત થયો અને ક્રોધથી
દ્રેષ્ય રાષ્ટ્રીને મત્સરતાથી તે ક્રીડા કરવા લાગ્યાં. સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોવાળા ભાવને
લીધે ગોપીજનોએ નવ લીલા કરી. (૧૫-૨૩ શ્લોકોમાં દરેક શ્લોકમાં જુદી જુદી લીલાનું વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે છતાં પણ તે એક જ પ્રકારની છે એમ માનવું.) ૧૬.

(કેટલાંક ગોપીજનોને ભગવાનનું જ્ઞાન ન થતાં પૂતનાદિનું જ્ઞાન થયું, તેમાં ભાવની ન્યૂનતા
આવી જાય, અને આ ન્યૂનતાનું સમાધાન કરવાને માટે બીજું કોઈ કારણ આપી શકાય એમ
નથી. આથી શ્રીમદ્ગ્રામકુલ નીચે પ્રમાણે બીજો પક્ષ આપે છે.) કેટલાંક ગોપીજનોમાં શકટાદિનો
આવેશ ધ્યેયો હોવાથી જ્યાં તુલ્ય કોટિનાં જ છે, એટલે આમાં કોઈ જાતનો ન્યૂનભાવ
નથી. અર્થાત્ ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીઓ અને પૂતનાદિભાવવાળી ગોપીઓ તુલ્ય જ છે. ભગવાનની
લીલા વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. તેમાં ભગવાનની કૃતિ અને ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવેલા
પદાર્થ એ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે, આ બેમાંથી એકનો નહીં. તેથી ત્યાં જે અંશ પ્રકટ થયો
હોય ત્યાં તે જ અંશ વર્ણવવામાં આવે છે, એટલે આ જ્યાં ભાવોમાં કોઈ પણ સ્થળે કોઈ
પક્ષ ભાવની ન્યૂનતા નથી. આ પક્ષ પ્રમાણે ત્યાં એક લીલા પ્રકટ થાય છે ત્યાં બીજા પ્રકટ થવી
નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨

(હવે શ્રીમદ્ગ્રામકુલ ત્રીજો પક્ષ દર્શાવતાં આગા કરે છે કે ભગવદ્ભાવવાળી ગોપી કરતાં
પૂતનાદિભાવવાળી ગોપી ઉત્તમ છે.) ગોપીજનોને ઘણી આર્તિ થયેલી હોવાથી સર્વત્ર જ ભગવદ્ભુદિ
થઈ છે, અને ફરીથી ભગવાનના ચરણના સ્પર્શની ઇચ્છા થવાથી તેમનો ઉદ્બુધ—ખાંડીયો—વગેરે
ભાવ પણ ભગવાનના ચરણસંસ્પર્શનો સંબંધ સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે. ગોપીજનોનો નિરહભાવ અતિ
ઉત્કટ થયો હતો અને તેથી તેઓ અતિ દીનતાથી કોઈપણ પ્રકારે ભગવાનના ચરણસંસ્પર્શનો અમને
સંબંધ થાય એમ ઇચ્છા રાખવા લાગ્યાં; પહેલાં ત્યાં ભગવાનના ચરણનો સંબંધ થયો હતો તે પ્રમાણે
તેઓ આચરણ કરવા લાગ્યાં, અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં કે જો આપ મારા ઉપર ચરણ નહિ ધરો તો
પૂતના, ઉદ્બુધ ઇત્યાદિ બુદ્ધિથી પણ ચરણ ધરો. આ પ્રમાણે ગોપીજનોને ઘણી આર્તિને લીધે સર્વત્ર
ભગવદ્ભુદિ થઈ. અર્થાત્ પૂતનાદિભાવવાળાં ગોપીજનો ભગવદ્ભાવવાળાં ગોપીજનો કરતાં ઉત્તમ છે. ૩

કસ્યાશ્ચિત્પૂતનાયન્યાઃ કૃષ્ણાયન્યપિવત્સ્તનમ્ ।

તોકાપિત્વા રુદ્ધન્યા પદાહ્ન શકટાયતીમ્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રથમતો મગવચરિત્રં પૂતનાસુપયપાનમિતિ, કાપિત્પૂતના મૂતા જાતા, અન્યા 'અહં કૃષ્ણ'શ્ચુ-
ક્તવતી, તદા તામકે મગવદુઃસ્યા અગ્રહાત્ । તવત્તસ્યાઃ પૂતનાયન્યાઃ કૃષ્ણાયન્તી સ્તનમપિવત્ ।
તસ્યાસુ મરણભાવના ન સ્થિતેતિ સા ન મૃતા । નાપ્યનુકરણં કૃતવતી । કૃષ્ણાયન્તી ચ સ્તનમાત્રમેવ
પિવતિ । અલૌકિકસામર્થ્યાભાવાત્ इति સ્તનપાનમાત્રમુક્તમ્ । અમદ્ગલતાનિવૃત્તયે ચ । શકટમદ્ગ-
લીલામાહ તોકાપિત્વેતિ । તોકવદાચરતિ, આત્માનં તોકં મન્યતે યા, તોકવદાત્માનં કૃત્વા યા ।
શકટાયતી શકટવત્ સિતાં, અહન્ તાથિતવતી ॥ ૧૫ ॥

તૃણાવર્તલીલામાહ દૈત્યાચિત્વેતિ ।

દૈત્યાપિત્વા જહારાન્યામેકા કૃષ્ણાર્ભભાવનામ્ ।

રિઙ્ગયામાસ કાપ્યંધી કર્પન્તી ઘોપનિઃસ્વનૈઃ ॥ ૧૬ ॥

દૈત્યવદાત્માનં કૃત્વા કૃષ્ણસ્યાર્ભં ધાત્વં ભાવચન્તી, કૃષ્ણાર્ભભાવનાં તમેકા આત્માનં
દૈત્યાવિત્વા જહાર । કાઽપિ અંબ્રી કર્પન્તી ઘોપનિઃસ્વનૈઃ રિઙ્ગયામાસ પલિતવતી । યથા

કૃષ્ણના જેવું આચરણ કરતી એક ગોપીએ પૂતના જેવું આચરણ
કરતી બીજી ગોપીનું સ્તનપાન કર્યું, બાલકના જેવું આચરણ કરતી અને
રૂદન કરતી એક ગોપીએ ગાઠાના જેવું આચરણ કરતી બીજી ગોપીને
ચરણથી પ્રહાર કર્યો. ૧૫

પૂતનાસુપયપાન એ ભગવાનનું પ્રથમ અત્રિ છે એટલે કોઈ એક ગોપી પૂતના ઘઈ, અને બીજી
ગોપી 'હું કૃષ્ણ છું' એમ બોલવા લાગી. તે વખતે પહેલી ગોપીએ બીજી ગોપીને 'આ ભગવાન છે'
એમ માનીને ખોળામાં લીધી. પછીથી કૃષ્ણવત્ આચરણ કરનારી ગોપીએ પૂતનાવત્ આચરણ કરનારી
ગોપીનું સ્તનપાન કર્યું. પૂતનાવત્ આચરણ કરનારી ગોપીજનને 'હું મરી જવાની છું' એવી ભાવના ન
હતી એટલે તે ન મરી ગઈ, તેમ તે પૂતનાનું અનુકરણ કરી શકી નહિ. કૃષ્ણવત્ આચરણ કરનારી
ગોપી તો કૃષ્ણ સ્તનપાન જ કરે છે, કારણ કે ભગવાનના જેવું અલૌકિક સામર્થ્ય તેનામાં નથી. આ
કારણથી જ અને પૂતનાના મરણરૂપી અર્થમંચલ દૂર કરવાને માટે મૂળ પ્રલોકમાં કૃષ્ણ સ્તનપાનની વાત
કહેવામાં આવી છે. તોકાપિત્વા એ પદમાં શુકદેવજી શકટબાંગલીલા કહે છે. તોકાપિત્વા એટલે
(૧) બાળકની માફક આચરણ કરવું, અથવા તો (૨) પોતાની જાતને બાળક માનવું, અથવા તો
(૩) પોતાની જાતને બાળક જેવું બનાવવું. શકટાયતીમ્ એટલે ગાઠાની માફક ઉભેલી ગોપીને, અહન્
એટલે મારી. ૧૫

હવે શુકદેવજી દૈત્યાવિત્વા એ પ્રલોકમાં તૃણાવર્તલીલાનું વર્ણન કરે છે:—

પોતાની જાતને દૈત્યવત્ બનાવીને એક ગોપી કૃષ્ણના બાલભાવની
ભાવના કરતી બીજી ગોપીને લઈ ગઈ. કોઈ એક ગોપી ઘૂંટણ તાણીને
ઘુપરીના સ્વરસદિત ચાલવા લાગી. ૧૬

દૈત્યાવિત્વા એટલે પોતાની જાતને દૈત્યવત્ કરીને: કૃષ્ણાર્ભમાવના એટલે કૃષ્ણના અર્ભ—
બાલભાવ—ની ભાવના કરનારી ગોપી પોતાની જાતને દૈત્યવત્ બનાવીને એક ગોપીએ કૃષ્ણના બાલ્યની
ભાવના કરનારી બીજી ગોપીનું હરણ કર્યું. બીજી કોઈ ગોપી ઘૂંટણ તાણીને ઘુપરીના સ્વર સાથે ચાલવા
લાગી. જેમ બાલ્યવસ્થામાં ભગવાન મૃદુ અને નયનીત યજ્ઞેશ્વર મહાવૃન્દની માફક અનેક પ્રકારના
ધ્વનિ કરતા કરતા આવે છે તેમ આ ગોપી પણ ચાલવા લાગી.

વાસ્ત્વે મુગ્ધપ્રમીલવત્ શોપપ્રધોપદહિરં ભગવાન્ ગચ્છતિ । પૂર્વસ્ત્રોકે ચત્સ્ર રજ્જાઃ હીઠાદ્રયેન,
વાહ્વાનસત્તામસઃ । અન્ન સિન્ધુ એવ રાજસત્તામસ્ય इति । ચરિત્રહીઠાવામુચ્ય વિશેષા અગ્રાપ્યનુસંધેયાઃ ।
અય વા । યુગલાન્તિસ્તો નિરૂપિતાઃ । ગુણાતીતા સ્ત્રેકા । પુનઃ પ્રકારાન્તરેણ વાહ્યઃ એકમાવમાપન્નાઃ
ભગવદ્વિદ્યયા પ્રવાત્તગુણભાવં પ્રાપ્ય રજ્જસા અનેકથા વિશિષ્ઠાઃ ચતુરૂપા જાતાઃ ॥ ૧૬ ॥

દુન્દાવતક્રીડાયાં વત્સપાલકરૂપા જાતાઃ । ટન્ન પ્રકારમાહ કૃષ્ણોતિ ।

કૃષ્ણરામાયિતે દ્વે તુ ગોપાયન્ત્યશ્ચ કાશ્ચન ।

વત્સાયતીં દન્તિ ચાન્યા તત્રૈકા તુ વક્તાયતીમ્ ॥ ૧૭ ॥

દ્વે કૃષ્ણરામાયિતે કૃષ્ણરામવત્ જાતે । કાશ્ચન ગોપાયન્ત્યઃ । ગોપા અન્ન વાલકાઃ ।
જાતિશબ્દોડ્યમ્ । વત્સરૂપાશ્ચ કાશ્ચન જાતાઃ । ચક્રરેણ સમુચિવાઃ । અન્યા પુનર્વત્સાયિતા
વત્સાસુરવદાચરતિ । તાં પ્રતી ચ જાતા કૃષ્ણાયિતા અર્થાન્ । વકારાત્ પલ્લાનિ પાતયન્તી ચ ।
અન્યા પુનઃ વક્તાયન્તીં પ્રતી જાતા । વત્સવધો લોકે વલ્લભદ્રકૃત્ ક્વણિ પ્રસિદ્ધઃ । ‘પ્રલમ્બો નિહતોઞ્જેત
વત્સકો વેનુકાદયઃ’ । અત્ત વમયોર્મધ્યે એકા વક્તાયતીમ્, અન્યા વત્સાયતીમ્ ॥ ૧૭ ॥

પહેલાંના પ્રલોકમાં—પંદરમા પ્રલોકમાં—એ હીઠાઓના વલ્લભમાં આર ગોપીઓનું નિરૂપણ
કરવામાં આવ્યું. આ આર ગોપીઓ તામસતામસી છે. આ પ્રલોકમાં—સોળમા પ્રલોકમાં—ત્રણ ૯
ગોપીઓ છે, અને તે રાજસતામસી છે. ભગવાનની ચરિત્રહીઠામાં જે જે વિશેષો—એતે—કહેવામાં
આવ્યા છે તે તે વિશેષોનું અહીં પણ અનુસંધાન કરવાનું છે. અથવા તો ત્રણ યુગલોનું નિરૂપણ કરવામાં
આવ્યું; પૂતના અને કૃષ્ણવત્ આચરણ કરનારી ગોપીઓનું એક યુગલ, બાલક અને શકટવત્ આચરણ
કરનારી ગોપીઓનું બીજું યુગલ, અને દેવવત્ આચરનારી અને કૃષ્ણના બાલ્યની ભાવનાવાળી
ગોપીઓનું ત્રીજું યુગલ; અને એક ચાલતી ગોપી શુભ્રાવીત છે તેનું પણ વલ્લભ કરવામાં આવ્યું. ફરીથી
બીજે પ્રકારે એક ભાવવાળી ઘણી ગોપીઓ ભગવદ્વિષ્ણને હીંપે પ્રધાનભાવ—કૃષ્ણભાવ—અને
ઝોલુભાવ—અલદેવભાવ—માફ કરીને, અંજાસરસના અંજાંધલાજી રમેજીનું રૂપી ભાવને હીંપે અમેક
પ્રકારે તેમનામાં વિશેષ ધવાથી બહુરૂપ—અનેક ભાવવાળાં—થયાં. ૧૬

દુન્દાવતક્રીડામાં ગોપીજનો વત્સપાલકરૂપ થયાં. તેનો પ્રકાર શુકદેવજી કૃષ્ણ ઇત્યાદિ
પ્રલોકમાં કહે છે:—

એ ગોપીજન કૃષ્ણ અને બલ્લરામ થયાં અને અન્ય ગોપીજનો ગોપ
થયાં. એક ગોપીજને વાહરડાનું આચરણ કરતી ગોપીને મારી, અને એક
તો બગલનું આચરણ કરતી ગોપીને મારી. ૧૭

એ ગોપીજનો કૃષ્ણ અને બલ્લદેવ થયાં, કૃષ્ણ અને બલ્લદેવની માફ આચરણ કરવા લાગ્યાં.
કેટલાંક ગોપીજનો ગોપ થયાં. ગોપનો અર્થ અહીં બાલક થાય છે. આ ગોપશબ્દ જાતિવાચક છે. કેટલાંક
ગોપીજનો વાહરડાં થયાં. જનો અર્થ સમુચ્ચય છે. વળી, બીજી દોઈ ગોપી વત્સાસુરની માફક
આચરણ કરતી હતી. તેને બીજી ગોપીએ મારી, અર્થાત્ જે ગોપી કૃષ્ણ થઈ હતી તેણે વત્સાસુર
થએલી ગોપીને મારી. જનો અર્થ એ છે કે કૃષ્ણ થએલી ગોપી કૃષ્ણો પાડતી હતી. વળી, બીજી
ગોપીએ બગસુર થએલી ગોપીને મારી. લોકમાં વત્સાસુરનો વધ બલ્લદેવે કર્યો છે એમ પણ પ્રસિદ્ધ છે,
કારણ કે શ્રીમદ્ભગવતમાં કહ્યું છે કે “બલ્લદેવે પ્રલમ્બ, વત્સક અને વેનુકાદિને માર્યા છે.” તેથી એ
ગોપીજનોમાંથી એકે બગસુર થએલી ગોપીને મારી અને બીજીએ વત્સાસુર થએલી ગોપીને મારી. ૧૭
હવે. ૧૮

તતઃ પરં ગોપરૂપેણ શ્રુન્દાવનલીલામાહ આદ્યેતિ ।

આદ્ય દૂરગા પદ્મ કૃષ્ણસ્તમનુકુર્વતીમ્ ।

વેણું ક્ષણન્તીં ક્રીડન્તીમન્યાઃ શંસન્તિ સાધ્વિતિ ॥ ૧૮ ॥

ગોરૂપાઃ કાશ્ચન જાતાઃ, ગોપાલરૂપાઃ કાશ્ચન । તત્ર પદ્મ કૃષ્ણઃ દૂરગાઃ ગાઃ આદ્ય વેણુક્ષણનં કરોતિ, एवं દૂરગા ગોપીરાહ્ય તં કૃષ્ણમનુકુર્વતી કાચિત્ જાતા તામ્ । વેણું ક્ષણન્તીમ્ તવો નાનાવિષક્રીડાં કુર્વતીમન્યાઃ ગોપાધિતાઃ સાધુસાધ્વિતિ શંસન્તિ ॥ ૧૮ ॥

एका पुनः क्रीडायां कृतापि लीला भागवते अनुक्ता तां भावयित्वा तादृशीं लीलं कृतयती, वदाह कस्याच्चिदिति ।

कस्याच्चित् स्वभुजं न्यस्य चलन्त्याहापरा ननु ।

कृष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मनाः ॥ १९ ॥

अत्रापि पूर्ववत् युगलस्त्रिषा । चतुर्थेऽप । कृष्णरामाविते द्वे युगले । साध्वाशंसनद्विजा वेणुनादनपरा च स्तुतीया । एषा तु निर्गुणा । कस्यांचित् गोपरूपायां स्वभुजं स्थापयित्वा चलन्ती, अपरा गोपरूपा, अतोऽग्या । ननु हे गोप्यः अहं कृष्णः, मे ललितं गतिं पश्यतेति ।

પછીથી ગોપીજનોએ ગોપરૂપે જે વન્દાવનલીલા કરી તે શુકદેવજી આદ્ય એ સ્ત્રીકર્મા કહે છે—

એમ દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવીને કૃષ્ણ વેણુ વગાડતા હતા તેમ
કૃષ્ણનું ચતુરકરણ કરનારી ગોપી દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવીને વેણુ
વગાડતી તથા ક્રીડા કરતી હતી. તેને બીજાં ગોપીજનો 'બહુ સુંદર, બહુ
સુંદર' કહી વખાણવા લાગ્યાં. ૧૮

કેટલાંક ગોપીજનો આય થયાં, અને કેટલાંક ગોપીજનો ગોપાલ થયાં. તેમાં એમ કૃષ્ણ દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવીને વેણુનાદ કરે છે તેમ કૃષ્ણ થએલી ગોપી દૂર ગએલી ગોપીઓને બોલાવી, વેણુ વગાડી અનેક પ્રકારની ક્રીડા કરે છે. ગોપ થએલી બીજી ગોપીજનો 'બહુ સરસ, બહુ સરસ' કહી તેનાં વખાણ કરે છે. ૧૮

એક ગોપીજને તો ભગવાને જે લીલા ક્રીડામાં કરેલી છતાં પણ ભાગવતમાં વર્ણવવામાં નહિ આવેલી એવી લીલાની વાવના કરી એવી લીલા કરી એમ શુકદેવજી કસ્યાંચિત્ એ સ્ત્રીકર્મા કહે છે—

કોઈ એક ગોપી બીજી ગોપીના ખલા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને,
ભાગવાનમાં જ જેનું મન લાગ્યું હતું એવી તે ગોપીજન, આલતી ચાલતી
કહે છે કે 'હું કૃષ્ણ છું, મારી મનોહર આલ નુવો.' ૧૯

(૧૭-૧૮ એ ત્રણ સ્ત્રીકર્મા વન્દાવનલીલાનું વર્ણન છે.) અહીં પણ પહેલાંની માફક ત્રણ યુગલો છે, અને આ ચતુર્થ છે. કૃષ્ણરૂપ અને શકરૂપ થએલી ગોપીઓનું એક યુગલ; ગલરામરૂપ અને વત્સરૂપ થએલી ગોપીઓનું બીજું યુગલ; આ પ્રમાણે બે યુગલ થયાં. અસદમા સ્ત્રીકર્મા એક કૃષ્ણ થએલી દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવે છે, વેણુ વગાડે છે અને ક્રીડા કરે છે, અને બીજાં ગોપીજન તેનાં વખાણ કરે છે. આ પ્રમાણે આ બે ગોપીજનોનું એક યુગલ થાય છે અને તે ત્રીજું યુગલ છે. આ પ્રમાણે વેણુનાદ કરનારી કૃષ્ણ થએલી ગોપી જેનાં ગોપરૂપ થએલી બીજી ગોપીઓ વખાણ કરે છે તે ત્રીજી છે, ત્રીજું યુગલ સિદ્ધ કરે છે. આ સ્ત્રીકર્મા જે કૃષ્ણ થએલી ગોપીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે શુદ્ધાતીત છે. કોઈ ગોપ થએલી ગોપીના ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને બીજી ગોપ થએલી ગોપી આલતી હતી. તે બોવી, 'ઉ ગોપીઓ, હું કૃષ્ણ છું, મારી સુંદર મનિ નુવો'. આ ગોપીમાં કોઈ પણ પ્રકારનો

દોષાભાવાર્થમાહ તન્મના इति । પૂર્વ કાવિકીં ચેદાં વેવલાં કૃતવતી । इदानीं याचा सहिताम् ॥ ૧૯ ॥

પુનઃ પ્રકારાન્તરેણ વાતુર્વિધ્યમાહ મા મૈષ્ટેતિ ।

મા મૈષ્ટ વાતવર્ષાભ્યાં તજ્ઞાણં વિહિતં મયા ।

इत्युक्तत्वैकेन हस्तेन यत्तन्त्यુન્निदधेऽम्बरम् ॥ ૨૦ ॥

પૈવ નિર્ણતા । કાશ્ચન ગોગોપગોપીરૂપા જાવા વૃષ્ટિમીલા इव । તદા વાતવર્ષાભ્યાં દેવમૂતાભ્યાં મા મૈષ્ટ, મયા તજ્ઞાણં વિહિતમિત્યુક્ત્વા એકેન હસ્તેન અમ્બરં નયન્તી પર્વતવત્ શાપવન્તી ऊर्ध्वं निदधे गोवर्धनवत् धारितवती । યતન્તી પ્રયત્નં કુર્વન્તી वा ॥ ૨૦ ॥

સાત્ત્વિક્યાશ્રેષ્ઠામાહ આરુહ્યેતિ ।

आरुह्यैकां पदाक्रम्य शिरस्याहापरां नृप ।

दृष्टाहे गच्छ जातोऽहं खलानां ननु दण्डघृक् ॥ ૨૧ ॥

एकामारुह्य पदा च आक्रम्य शिरसि पादापातं कृत्वा । नृपेति सन्धोचनं विधात्वाच । एषा वीला कठिता । उपरि वृक्षशायामवलम्ब्य वा तथा कृतवती । (वस्तुतस्तु या वीला यथा भ्रमरुणा

દોષ ન હતો એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે તન્મનાઃ—દ્રુષ્ટુમાં જેનું મન ચોંટેલું છે તેવી ગોપી પહેલાં આ ગોપીએ ફક્ત શરીરની ક્રિયા કરી હતી, હવે તે વાણી સાથે શરીરની ક્રિયા કરે છે. ૧૯

હવે શુકદેવજી ફરીથી ગોપીજનનો નિર્ણય, સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારનું મા મૈષ્ટ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં વર્ણન કરે છે —

‘પવન અને વરસાદથી બહીશો નહિ, મેં તે બેથી તમારું રક્ષણ કરેલું છે’ આ પ્રમાણે કહીને પ્રયત્નપૂર્વક એક હસ્તથી એક ગોપી પોતાનાં વસ્ત્રને (ગોવર્ધન પર્વતની માફક) ઊંચું કરવા લાગી. ૨૦

આ શ્લોકમાં જે ગોપીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે નિર્ણય છે. કેટલાંક ગોપીજનો ગાય, ગોપ અને ગોપીરૂપ ધ્યેયલાં હતાં અને તે વરસાદથી બહીતાં હોય તેવાં જગૃતાં હતાં તે સમયે એક નિર્ણય ગોપીએ કર્યું: ‘પવન અને વરસાદથી તમે બધા બહીશો નહિ, મેં તમારું તે બેથી રક્ષણ કર્યું છે.’ આ પ્રમાણે કહીને તે ગોપીએ પોતાના એક હાથ વડી વસ્ત્રને લઇને, પર્વતની માફક સ્થાપન કરીને, ઊંચું કર્યું, ગોવર્ધન પર્વતની માફક ધારણ કર્યું. યતન્તીનો અર્થ ‘પ્રયત્ન કરતી’ એવો પણ થઈ શકે. ૨૦

શુકદેવજી આજ્ઞા એ શ્લોકમાં સાત્ત્વિક ગોપીની ક્રિયાનું વર્ણન કરે છે —

હે રાજન્! એક ગોપીજન બીજાં ગોપીજન ઉપર ચઢીને અને તેના માથા ઉપર પગવડે પ્રહાર કરીને ખોડ્યાં, જે કુદ સર્પ । જતો રહે, કુદને શિક્ષા કરનાર તું પ્રકટ થયો છું. ૨૧

એક ગોપી બીજા ગોપીના ઉપર ચઢી અને તેના માથા ઉપર પગ વડે આક્રમણ કર્યું, પગ વડે પ્રહાર કર્યો. શુકદેવજી પરીક્ષિતને ત્રણ એ પ્રમાણે જે સંજોષ છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પરીક્ષિતને શુકદેવજીની વાતમાં વિશ્વાસ આવે. આ વીલા કથિન છે અથવા તો આ વીલા બીજી રીતે નમ્રગોપી સ્વકાય અને તે એ કે એક ગોપીએ જાડના ઇલાળી લટકીને બીજા ગોપીના ઉપર પગથી પ્રહાર કર્યો. (વાસ્તવિક રીતે તો પ્રભુએ જે વીલા જે પ્રકારે કરી છે તે વીલા તે જ પ્રકારે અહીં પણ પ્રકટ થય છે એટલે અહીં

કૃતા સા તથૈવાગ્રાવિર્ભયતિ રૂપિ નિરાલમ્બગત્ત્વેડપિ નાતુપપતિઃ ।) દે દુષ્ટાદે કાલિય । રૂપો ગચ્છ ।
યતોડદં શલાનાં દણ્ડધૃક્ જાતઃ । નનુ રૂપિસન્ધોધનમમારણાર્થમ્ ॥ ૨૧ ॥

તત્રૈકોવાષેતિ ।

તત્રૈકોવાચ હે ગોપા દાવાગ્નિં પદ્યતોલ્લવણમ્ ।

ચક્ષુર્ગ્યામ્બપિદધ્વં ચો વિધાસ્યે ક્ષેમમજ્ઞસા ॥ ૨૨ ॥

રાજસી પુનસ્તત્રૈકા જાતા । હવાચ ચ વક્ત્ર્યમાણમ્ । ગોરૂપાઃ વાધન । ગોપરૂપાસથા-
પરાઃ । એકા તુ કુર્ણરૂપા આહ । હે ગોપા હલ્લવણં દાવાગ્નિં પદ્યતેતિ । વિરુદ્ધેન દાવાગ્નિં દૃષ્ટવતી,
ભાવનયા યા તથા ભાનમ્ । સર્વાપિ ક્રીડા ભગવદ્રૂપા તત્ર યત્રાવિશતીતિ દાવાગ્નેરપિ દર્શનમ્ ।
અન્યાસાં વિરોધપાકારેણ તસાં ભગવદ્વાવામાવાન્ ન તત્રાર્યના । યવમેવ ચાતવર્ષસ્થલેડપિ ।
અતિમત્તાનામેવ ભગવદ્ભાવેન તદ્દીલ્લવેશાત્ તસ્ય એવ દર્શનમિતિ નિષ્કર્ષઃ ॥ ૨૨ ॥

તામસીમાહ વદ્ધેતિ ।

વદ્ધાન્યયા સજા કાચિત્ તન્વી તત્ર છુલ્લસલે ।

ખીતા સુદૃઢ પિધાયાસં ભેજે ખીતિવિદમ્બનમ્ ॥ ૨૩ ॥

ગોપીજનની આ લીલામાં જાડનો આધાર ન હોય તો પણ કોઈ જાતની મુશ્કેલી નથી.) હે દુષ્ટ અહિ—
સર્પ—કાલિય નાગ—! અહીંથી તું જતો રહે; કારણ કે હું દુષ્ટ પ્રાણીઓને શિક્ષા કરવાને માટે પ્રકટ
થયો છું. નનુ એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે તેનો ભાવ એવો છે કે સર્પને મારી નાખવાનો નથી. ૨૧.

શુકદેવજી સત્રૈકોવાચ એ રસીકમાં કહે છે કે

સાં તો એક ગોપીજન બોલ્યાં, 'હે ગોપો ! આ કાર્યકર દાવાગ્નિ બુવો.

તમે જલદી તમારી આંખો ખીંચી દો. હું તમારું કલ્યાણ તરત જ કરીશ.' ૨૨

સાં તો એક રાજસી ગોપીજન નીચે પ્રમાણે બોલ્યાં. કેટલાંક ગોપીજનો ગાયરૂપ થયાં, અને
બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો ગોપરૂપ થયાં. એક ગોપીજન તો કૃષ્ણરૂપ થઈને બોલ્યાં : 'હે ગોપો ! આ
કાર્યકર દાવાગ્નિ બુવો.' આ ગોપીજને પ્રભુથી થયેલા નિરુદ્ધને લીધે દાવાગ્નિ એવો. જે ગોપીમાં અતિ
નિગ્રાહ ભાવ હોય છે તેનામાં જ ભગવદ્ભાવ હોય છે, તેના જ હૃદયમાં વિરુદ્ધાગ્નિ પ્રકટ થાય છે એટલે તે
જ ગોપીને દાવાગ્નિનું દર્શન થાય છે, બીજાને નહિ. અથવા તો ભાવનાથી તે પ્રમાણે તે ગોપીને ભાન થયું.
ગોપીજનોની બધી જુદી જુદી ક્રિયાઓમાં બધીય ભગવદ્દ્રૂપ ક્રીડાનો આવેશ છે એટલે દાવાગ્નિનું પણ
આ ગોપીજનને દર્શન થાય છે. બીજાં ગોપીજનોને ખાસ કરીને દાવાગ્નિનું દર્શન કરનારી આ ગોપીજનમાં
ભગવદ્ભાવ—આ ભગવાન છે એવો ભાવ—ન હતો એટલે તેમણે પોતાના રક્ષણને માટે તેની પ્રાર્થના કરી
નહિ. આ પ્રમાણે વીસમા રસીકમાં જણાવેલા પવન અને વરસાદના અસંગમાં પણ સમગ્રવું. (અર્થાત્
બીજાં ગોપીજનોને પેલી ગોપીજનની ગ્રાહક થવન અને વરસાદનો અનુભવ થયો નથી, તેઓ તે
ગોપીજનને ભગવાન તરીકે માનતાં નથી, એટલે તેમણે તે ગોપીજનની રક્ષણને માટે પ્રાર્થના કરી નથી.)
જે ભક્તો ઘણા મત્ત હોય છે તેમનામાં જ ભગવદ્ભાવને લીધે તે તે લીલાનો આવેશ થાય છે, એટલે તે
જ ભક્તોને તે તે લીલાનું દર્શન થાય છે એમ તાત્પર્ય છે. ૨૨

હવે વદ્ધા એ રસીકમાં શુકદેવજી તામસી ગોપીજનનું વર્ણન કરે છે—

એક સુંદર અંગવાળી ગોપીને બીજી ગોપીએ માળા વડે ખાંટણીએ
ખાંધી; તે (ખાંટણીએ અંધાયલી) સુંદર નેત્રોવાળી ગોપીએ ખીંચી, મ્હોં
દાંદીને, લયનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું. ૨૩

હજારલે કયાચિદ્વદા સજા માલવા હજારહસાનીયાપિ કાચિત્ । અન્યા તુ યસોદારુના । તદા મીતા સતી સુદૃક્ ડચમદદિયુષા આસ્યં પિધાય, દ્યુલેન સમ્પૂર્ણ મુરમાચ્છાય, મીલ્યતુ કર્ણ મેજે । અત્ર કમે ગુણા એવ પ્રયોજકાઃ । તત્તદધિકારાનુસારેણ તત્તદ્દીઠાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ । મગવદ્દર્શિ-
ફરણાન્તા ચ હીલા । અન્વયાન્તે હજારહીલા ન ક્રુતા સ્યાન્ । નાતઃ પરં કર્તવ્યમસ્તીતિ હીલાના વિરત્તિઃ । ઇયં હીલાભાવમુપપાદ્ય મગવદ્ભાવે વક્ત્ર્યે મગવતો મીતિવિદ્મ્બનહીલાયાં સર્વા હીલાસિ-
રોહિતાઃ । ઠતઃ પૂર્વવત્ પુનઃ પ્રથમ એવ સ્થિતઃ । તસ્ય સંવેદનપૂર્વકત્વાત્ । એત્તવાવેશેન જાતમિતિ સંવેદનરાહિત્યમ્ । અવત્પસ્ય નોપસંહારઃ ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વં તુ 'ઇત્યુન્મચવચ' ઇતિ વચનનેવોપસંહૃતમ્, ન તુ પ્રથમ ઉપસંહૃતઃ । અત્ત ઇદાની મધ્યે હીલામુક્ત્યા વસ્યાલિરોવાને પુનરેવ વૃન્દાવનલલાસતરુન્ કૃષ્ણં વૃચ્છમાના જાતા ઇલાદ એવમિતિ ।

એવં કૃષ્ણં વૃચ્છમાના વૃન્દાવનલતાસતરુન્ ।

વ્યચક્ષત વનોદેશે પદાનિ પરમાત્મનઃ ॥ ૨૪ ॥

તદા પુનરનુચરે પ્રાપ્તે મગવાનાવિશ્વત્ મોહં દૂરિષ્ઠત્ સર્વં ક્ષાપિતવાનિત્યાદ વ્યચક્ષતેતિ । વાપાપનોદાયમિય ત્રયમ્, અન્વેષણં હીલાવેશે મગવદ્વેશેષેતિ । તત્ર પ્રમોડનતરુઃ ઇતિ સ એવં

કોઈ એક ગોપીને બીજી ગોપીએ ખાંડલીએ માળા વડે બાંધી. કોઈ ગોપી ખાંડલીયાડપ પડુ થઈ, બીજી ગોપી પણ યસોદાડપ થઈ. તે વખતે ખાંડલીએ બંધાએલી મુઠર નેત્રોવાળી પેહી ગોપી બ્દી ગઈ અને પોતાનું મુખ હાંડી દીધું, પોતાના હાથથી પોતાનું આંખું મુખ લાંડી દીધું, અને લખતું અનુકરણ કરવા લાગી.

ગોપીજનો ભગવાનની હીલાનું જે અનુકરણ કરતાં હતાં તેમાં ગોપીજનોના સત્ત્વ વગેરે શુદ્ધોને લીધે જ લુદી લુદી હીલાનો કંઠ નિશ્ચિત થતો હતો. ગોપીજનોના લુદા લુદા અધિકારને અનુસરીને ભગવાનની લુદી લુદી હીલા પ્રકટ થાય છે. આ બધી હીલાનો અન્ત ભગવાનને વશ કરવામાં છે. આ પ્રમાણે ન માગીએ તો છેવટે ભગવાનની ઉલ્લુપલ્લહીલા કરવામાં ન આવ્યો હોત. પરંતુ ઉલ્લુપલ્લહીલામાં ભગવાન વશ થઈ ગયા એટલે ત્યાર પછી કોઈ પણ કરવાનું રહેતું નથી. તેથી લ્યાંથી જ હીલા બંધ થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં હીલાનો ભાવ ઉત્પન્ન થયોઃ હવે તેમનામાં ભગવદ્ભાવ ઉત્પન્ન થયો એમ કહેવાને માટે ભગવાનની બીતિનું તેઓ અનુકરણ કરવા લાગ્યાં, અને ભીતિના અનુકરણની હીલા કરવા જતાં બધી હીલા તિરોહિત થઈ ગઈ. ત્યાર પછી પહેલાંની માફક વૃક્ષ વગેરેને ગોપીજનોએ પ્રથમ જ કરવાનો રહ્યો, કારણ કે વાદ્ય જગતનું અનુસંધાન થાય એટલે ત્યાભાવિક રીતે પ્રથમ કરાય છે. પણ આ—ભીતિનું અનુકરણ—તો ભગવદ્ભવેશથી થયેલું હતું એટલે ગોપીજનોને હમણાં આદ્ય જગતનું ભાન નથી. તેથી જ અહીં ગોપીજનોના પ્રશ્નનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો નથી. ૨૩

પહેલાં ચોદમા પ્રલોકમાં 'આ પ્રકારનાં ઉન્મત્ત વચનો બોલતાં ગોપીજનો' એ વાક્યનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે, પણ પ્રશ્નનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો નથી. તેથી હમણાં મધ્યમાં હીલાનું વર્ણન કરીને, તે હીલાનું તિરોધાન થતાં, ફરીથી પણ ગોપીજનો વૃન્દાવનની લતાઓ અને વૃક્ષોને કૃષ્ણ વિષે પ્રથમ પૂછવા લાગ્યાં એમ મુકદેવજી દયમ્ એ પ્રલોકમાં કહે છે:—

આ પ્રમાણે વૃન્દાવનની લતાઓ અને વૃક્ષોને કૃષ્ણ વિષે પૂછતાં

પૂછતાં ગોપીજનોએ વનમાં પરમાત્માના પદનાં દર્શન કર્યો. ૨૪

(ગોપીજનોએ વૃન્દાવનની લતાઓ અને વૃક્ષોને કૃષ્ણભગવાન વિષે પ્રથમ કહ્યો.) પણ ત્યારે ગોપીજનોને તે બાબતમાં ઉત્તર ન મળ્યો ત્યારે ભગવાને તેમનામાં—ગોપીજનોમાં—આવેશ કરીને તેમનો મોહ દૂર કર્યો અને તેમને બધાનું જ્ઞાન કરાવ્યું એમ કહેવાને માટે મુકદેવજી કહે છે કે વ્યવસાય-ભગવાનની શોધ, ભગવદ્દીશનો આપેશ અને ભગવદ્ભવેશ એ ત્રણ ગોપીજનોના તાપને દૂર કરવાને માટે

સર્વજ્ઞાનપતે । વૃન્દાવનલતાઃ તરૂન્ કૃષ્ણં પૃચ્છમાના જાતા इति । તત્તો વનોદેશે વનમૂર્તી
ભગવતઃ પદાનિ દૃષ્ટવતઃ । પરમાત્મન इति પદાનાં પરમપુરુષાર્થતા સૂચિતા । ભગવદાવેશે હિ
સર્વજ્ઞતા ભવતિ । તેષાં ચ કાર્યં ભગવત્પદદર્શનમ્ । 'તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પश्यन्ति સૂર્ય'
इति શ્રુતેઃ ॥ ૨૪ ॥

एता अपि पूर्ववत् दशविधाः, तथैव तासां वचनानि । पदानि प्रत्यक्षयोग्यानि सर्वैरेव दृश्यन्त
इति तेषां याथात्म्यज्ञानं साध्यम् । अतः प्रथममाहुः पदानि व्यक्तमेतानीति ।

पदानि व्यक्तमेतानि नन्दसूनोर्महात्मनः ।

लक्ष्यन्ते हि ध्वजांभोजचक्रांकुशાયवादिभिः ॥ ૨૫ ॥

एतानि पदानि नन्दसूनोरेव । व्यक्तं सत्यम्, नात्र संदेहः । विद्मः पदानां विशेषज्ञानम् ।
विद्वान્વેષે કથં ભવન્તીત્યાશ્ચ વત્તોપપત્તિમાહુઃ મહાત્મન इति । મહતામપ્યાત્મા મહાન્ ધ્વા જ્ઞા-
રૂપઃ । તસ્ય વત્તત્કાર્યાર્થં પદે વિદ્વાનિ ભવન્તિ, પ્રકૃતેઽપિ વેપાસુપયોગ इति તદ્વિન્યક્તિઃ કિયતે ।
તાનિ વિદ્વાન્યાહ લક્ષ્યન્ત इति । અનુભીયન્તે પદાનિ, અસાધારણધર્મઃ । લોકેઽપ્યેતાદૃશોઽર્થઃ પ્રસિદ્ધ
इति સન્મતિઃ । ધ્વજસ્ય સ્થાપનં મહાનાં નિર્મયવાતાર્થમ્ । અમ્ભોજસ્થાપનં સુસરોજ્યત્વાય । ચક્ર-

જ છે. તેમાં પ્રજ્ઞ સ્વતરંગ છે એટલે તેનો સર્વત્ર અનુવાદ કરવામાં આવે છે. ગોપીજનો વૃન્દાવનની
લતાઓને અને વૃક્ષોને કૃષ્ણ વિષે પૃછવા લાગ્યાં. પછીથી વનભૂમિ પર ગોપીજનોએ ભગવાનનાં પગલાં
નેંધ્યાં. શ્લોકમાં પરમાત્મનઃ એ પ્રમાણે પદ છેઃ તે ઉપરથી એમ સૂચન થાય છે કે ભગવાનનાં આ
પગલાંઓ પરમ પુરુષાર્થરૂપ છે. ત્યારે હવેમાં ભગવાનનો આવેશ થાય છે ત્યારે તેનામાં ખરેખર
સર્વજ્ઞતા આવે છે. જેમનામાં સર્વજ્ઞતા આવે છે, અર્થાત્ જે સર્વજ્ઞ છે, તેમને ભગવાનનાં ચરણનાં દર્શન
થાય છે, કારણકે 'જ્ઞાનીઓ અથવા ભક્તો હૃદયેમાં વિષ્ણુના તે પરમ પદનું દર્શન કરે છે' એ પ્રમાણે
શ્રુતિ છે. ૨૪.

આ ગોપીજનો પણ પહેલાંની માફક દસ પ્રકારનાં છેઃ નવ ગોપીઓ સશુણ્ણ અને દસમી ગોપી
નિર્શુણ્ણ. આ ગોપીજનોનાં વચનો પણ તે જ પ્રકારનાં છે, સશુણ્ણનિર્શુણ્ણોદ્ધરી દસ પ્રકારનાં છે. પ્રત્યક્ષ
લેઈ શકાય એવાં ભગવાનનાં પગલાં ગદ્યાં ય લુપ્તે છે તેથી તેમને આયાત્મ્યજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છેઃ અર્થાત્
ભગવાનનાં પગલાંનું દર્શન સાધન છે અને આયાત્મ્યજ્ઞાન સાધ્ય છે. તેથી ગોપીજનો પ્રથમ કહેવા લાગ્યાં
કે પદાનિ વ્યક્તમેતાનિઃ—

ध्वज, कभज, चक्र, अंकुश અને ચવ વગેરેની રેખાઓનાં ચિહ્ન

ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ પગલાં ખરેખર મહાત્મા કૃષ્ણનાં છે. ૨૫

આ પગલાં નન્દસંવહનના પુત્ર કૃષ્ણનાં જ છે. શ્વક્તમ્ એટલે સત્ય, એમાં કોઈ જાતનો સંદેહ
નથી. ચિદ્રો વડે પગલાંઓનું વિશેષજ્ઞાન—કૃષ્ણનાં જ છે એ પ્રકારનું જ્ઞાન—થાય છે. ચિદ્રો જ શી રીતે
ધાય છે એમ ને શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો યુક્તિ આપે છે કે મહાત્મના,
ગોત્રીઓના પણ આત્મા, અથવા મહાન્ આત્મા તે મહાત્મા કહેવાયાઃ અર્થાત્ મહાત્મા એટલે બ્રહ્મ. ભુદાં
ભુદાં કાર્યોને માટે તે બ્રહ્મરૂપ મહાત્માના પગલાંમાં ચિદ્રો હોય છે. આત્મ પ્રસંગમાં પણ ચિદ્રોનો ઉપયોગ
છે એટલે તેમને—ચિદ્રોને—પ્રકટ કરવામાં આવે છે. તે ચિદ્રોનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે લક્ષ્યન્તે,
અસાધારણ ધર્મોને વીધે ભગવાનનાં પગલાંનું અનુભાન થાય છે. લોકમાં પણ આ પ્રકારનો અર્થ પ્રસિદ્ધ
છે એમ દિ શબ્દ વડે સ્પષ્ટ થઈ આવવામાં આવે છે. ભક્તો નિર્ભય રીતે વાસ કરી શકે એટલા માટે સ્વત્તાનું

સ્થાપનં રજ્ઞાયૈ । મનોનિગ્રહાર્યમકુશસ્થાપનમ્ । કીર્તિસિદ્ધાર્ય યયઃ । ધર્માદ્યોપ્યાદિશબ્દેનોચ્યન્તે
પાપપર્વતાદિનિરાકરણાર્યાઃ ॥ ૨૫ ॥

પદમસાધારણર્થેઃ પદાનિ નિશ્ચિજ્ઞ તન્માર્ગેણ ગતા રજ્ઞાહૈ તૈસ્તૈરિતિ ।

તૈસ્તૈઃ પદૈસ્તત્પદવીમન્વિચ્છન્ત્યોગ્રતોઽવલાઃ ।

વધ્વાઃ પદૈઃ સુપૃક્તાનિ વિલોક્યાર્તાઃ સમઘ્રુવન્ ॥ ૨૬ ॥

જ્ઞાનં ક્રિયાપર્યવસાધીતિ ક્રિયા નિહ્વણ્યતે । તત્પદવીમન્વિચ્છન્ત્યોગ્રતોઽવલાઃ જાતાઃ પદા-
ન્વન્વિષ્ય તત્પદવીં ગતા રજ્ઞર્યઃ । સખ્યે વાસાં પ્રતિવન્ધમાહ વધ્વા રજ્ઞિઃ । યદિ વાસાં મત્સરદોષો ન
સ્વાત્, ગચ્છેયુરેવાન્તિકમ્ । દોષવસાય પરં કુઠિલતા ભવન્તિ । સદાહૈ । વધ્વાઃ કસ્યાધિદ્રોષિકાયાઃ
પદૈઃ સુપૃક્તાનિ પંતવાકારેણ ગતાનિ મગયત્સદાનિ દદ્ધા, તાનિ વિલોક્ય ચ, આર્તા જાતાઃ ।
તદા અન્યોન્યમેવાનુવન્ । જ્ઞાનક્રિયયોરુપસર્જનં કૃત્વા વાચિ પ્રતિષ્ઠિતા જાતાઃ, અન્યથા શીઘ્રગમને
મગવાન્ પ્રાપ્તઃ સ્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

તાસમસૂચાવાક્યાન્યાહ કસ્યાઃ પદાનીતિ ।

સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે; ભક્તો પ્રભુની મુખેથી સેવા કરી શકે એટલા માટે કમળનું સ્થાપન કરવામાં
આવ્યું છે; ભક્તોના રક્ષાયને માટે ચક્રનું સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે; ભક્તોના મનની નિગ્રહ કરવાને
માટે અંકુશનું સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે; ભક્તોની કીર્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે યજ્ઞનું સ્થાપન કરવામાં
આવ્યું છે. શાદિ શબ્દ વડે વજ્ર વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આ વજ્ર વગેરે ચિહ્નો પાપપર્વત
વગેરેનો નાશ કરવાને માટે છે. ૨૫

આ પ્રમાણે અસાધારણ ધર્મો વડે આ પગલાં ભગવાનનાં છે એમ નિશ્ચય કરીને ગોપીજનો તે
માર્ગે જ્યાં એમ શુકદેવજી તૈસ્તૈઃ ઇત્યાદિ પ્રલોકમાં કહે છે:—

ભગવાનનાં તે તે પગલાંઓ ઉપરથી ભગવાનના માર્ગને શોધતી

અબળાઓ આગળ ચાલી, અને કોઈક સીના પગલાં સાથે સેનભેગ થએલાં

ભગવાનનાં પગલાં એકને તેઓ ખેદ પામતાં માંહો માંહે ખોટાં. ૨૬

જ્ઞાનનું પર્યવસાન—પરિણામ, અન્ત—ક્રિયામાં છે એટલે ગોપીજનોની ક્રિયાનું વર્ણન કરવામાં
આવે છે. (ગોપીજનોને ભગવાનનાં પગલાંના દર્શનથી માથાત્મચક્ષ્ણ થયું હતું, અને આ જ્ઞાનના
પરિણામે તેમનામાં હવે ક્રિયા પ્રકટ થાય છે.) અબળાઓ—ગોપીજનો—ભગવાનના માર્ગને શોધતી
શોધતી આગળ ચાલીઃ અર્થાત્ ભગવાનનાં પગલાં ધોળીને ભગવાનના પગમાં ગોપીજનો ગયાં. વચમાં
ગોપીજનોને પ્રતિબંધ થયો એમ શુકદેવજી વધ્વાઃ એ પદ વડે કહે છે. એ ગોપીજનોમાં મત્સરદોષ ન
હોત તો તેઓ ભગવાનની પાસે જ્યાં જ હોત; પરંતુ દોષને લીધે તેઓ કુલિકત થઈ ગયાં. આ જ વાત
શુકદેવજી નીચેના શબ્દોમાં કહે છે. સીના—કોઈક ગોપીજનના—પગલાંની સાથે મળેલાં—ચક્ષિનના
આકારમાં આવેલાં—ભગવાનનાં પગલાંને એકને અને તે ગોપીજનનાં પગલાંને એકને જ્યાં ગોપીજનો
દુઃખી થયાં અને એક બીજાની સાથે ભોલવા લાગ્યાં. જ્ઞાન અને ક્રિયાને ગોઠવ કરી નાખીને ગોપીજનો
વાણીમાં જ—એક બીજાની સાથે વાતો કરવામાં જ—અવૃત્ત થયાં. આ પ્રમાણે જ ન થયું હોત તો
જલદી જવાથી ગોપીજનોને ભગવાન પ્રાપ્ત થઈ જાત. ૨૬

હવે શુકદેવજી કહ્યાઃ વદાનિ એ પ્રલોકમાં તે ગોપીજનોનાં ઇર્ષ્યાનાં વાક્યોનું વર્ણન કરે છે:—

કસ્યાઃ પદાનિ ચૈતાનિ યાતાયા મન્દસૂનુના ।

અંસન્યસ્તપ્રકોષ્ટાયાઃ કરેણોઃ કરિણા યથા ॥ ૨૭ ॥

પુરુષોઽત્ર ન સંભવ્યતે, નાપિ પ્રામાન્તરક્ષિયઃ, જતોઽસન્મધ્ય યથા કસ્યાશ્ચિદ્ભવિષ્યન્તીતિ ।
જયં પ્રથમ ઇતરપરિચ્છેદેન વિશેષજ્ઞાનાર્થઃ । નન્વગ્ર પદે લક્ષણાનિ સન્તિ । પચારાદ્ભગવતઃ તસ્યાશ્ચ
ચેષ્ટાક્ષાપક્તિનિષ્ઠાન્યનુચ્ચન્તે । સા હિ મન્દસૂનુના સદૈવ યાતા, અન્યથા ભગવાન્ ન ગચ્છેત્ ।
તથૈવ પ્રાપ્તેષ નીતઃ । સ્વાપેક્ષયા તસ્યા મહદ્વાગ્યમાદુઃ । અંસે ન્યસ્તઃ પ્રકોષ્ટભાગો યસ્યામ્ । પ્રકોષ્ટ-
ભાગો ભગવદીયઃ કરતલાદર્વાચીતભાગઃ । તાવતા કરેણ કલ્પિતસન્વન્ધઃ સૂચિતઃ । તાવદેવ નૈકલ્યં
પદ્યોરિતિ । કિદ્ધ, મધ્યે તયોઃ રસાવિર્ભાવોઽપિ જાયત્ત્વમિતિ દૃષ્ટાન્તેનાદુઃ કરેણોઃ કરિણા યથેતિ ।
કરેણોરંસે કરિણા યથા હસ્યઃ પ્રસાર્યત્ત્વમિતિ । કરેણુઃ સ્ત્રી, તસ્યા અંસે યથા કરી હસ્યં પ્રસારયતિ
તદ્વા પદાનિ મિલન્ટિ, સંમુલ્લસ્ય ભવતિ, હૃદયકણ્ઠો વા ભવતિ । સ્પર્શસુલભેષ પ્રધાનમિતિ ગજો
દૃષ્ટાન્તીકૃતઃ । ઇયં ત્રિવિધા ગોપિકા વક્ત્રઃ ॥ ૨૭ ॥

ગુણાતીતાયા વાત્સ્યદ્વયમાહ । દોષાભાવપ્રતિપાદકં ગુણપ્રતિપાદકં ચ । તામસતામસી ભગવ-
દાવિષ્ટા ન ભવતીતિ । અનયારાધિત્વમિતિ દ્વાભ્યામ્ ।

જેમ હાથી હાથણીના ખભા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકે છે તેમ

નંદરાયજીના પુત્રે જેના ખભા ઉપર પોતાનો હાથ મૂક્યો છે એવી

નંદરાયજીના પુત્રની સાથે જનાર આ કઈ સ્ત્રીનાં પગલાં છે ? ૨૭

અહીં પુરુષનો સંભવ નથી, તેમ બીજા માનની સ્ત્રીઓનો પણ સંભવ નથી; તેથી આપણામાંથી
કોઈક ગોપીનાં આ પગલાં હશે. આ શ્લોકમાં ગોપીજનોએ જે પ્રશ્ન કર્યો છે તેનું પ્રયોજન ઘણું
સ્ત્રીનો નિર્ભય કરીને વિશેષ જ્ઞાન મેળવવાનું છે; અર્થાત્ અસુક સ્ત્રીનાં જ આ પગલાં છે એવું વિશેષ
જ્ઞાન મેળવવાને માટે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે. અરે! આ પગલાંમાં શિલ્લો છે. જનો અર્થ એ છે કે
ભગવાન્ અને તે ગોપીની ચેષ્ટા જણાવનારાં શિલ્લો પણ અહીં છે. તે ગોપી ખરેખર નંદરાયજીના
પુત્રની સાથે જ ગઈ છે, અન્યથા ભગવાન્ જાય નહિ. તે ગોપીજ શિલ્લોએ ભગવાનને લઈ ગઈ છે,
અર્થાત્ તે ગોપી અગ્રગણ પ્રભુ ગૌરુ ધારી ગયા છે. ગોપીજનો હવે કહે છે કે તે ગોપી અગ્રગણ કરતાં
વધારે ભાવ્યશાળી છે. જેના ખભા ઉપર ભગવાને હાથ મૂક્યો છે તેવી તે ગોપી છે. ગોપીના ખભા
ઉપર મૂકવામાં આવેલી પ્રકોષ્ટભાગ ભગવાનનો છે અને તે હાથના તળીઆની નીચેનો ભાગ છે.
જેટલો ભાગ હાથનો છે તેનો દ્વન્દ્વનાદિની સાથે સંબંધ થયેલો છે એમ સૂચન થાય છે, કારણ કે
ત્યારે જ એ પગલાંઓ એક બીજાની પાસે સંભવી શકે છે. વળી, વચમાં તે જાગેનો રસ પણ પ્રકટ
થાય છે એમ કરેણોઃ કરિણા યથા એ શબ્દોમાં ગોપીજનો દૃષ્ટાન્ત આપીને કહે છે. જેમ હાથણીના
ખભા ઉપર હાથી પોતાનો હાથ પ્રસારે છે તેમ ગોપીના ખભા ઉપર ભગવાને પોતાનો હાથ પ્રસાર્યો
છે. કરેણુ જેટલે હાથીની સ્ત્રી, હાથણી: તેના ખભા ઉપર જેમ હાથી પોતાનો હાથ—સુંદ—પ્રસારે
છે, જેમ તે વખતે તેઓનાં પગલાં એક બીજાને મળે છે, જેમ તે વખતે હાથી હાથણીની સામે ઉભો
રહે છે અથવા તો જેમ હાથીનું ગળું હાથણીથી મસાય છે તેમ ગોપી અને ભગવાનની સ્થિતિ
હતી. મૃગદર્શકમાં સ્પર્શસુખ જ સુખ્ય છે તેથી હાથીનું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે
પ્રભુ પ્રકારની સત્વપ્રધાન ગોપિકાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૨૭

હવે શુદ્ધવૈષ્ણવ નિર્જંજ ગોપિકાના એ શ્લોકો કહે છે. એક શ્લોકે દોષના આભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે
અને બીજો શ્લોકે શુભનું પ્રતિપાદન કરે છે. તામસતામસી ગોપીમાં ભગવાનનો અપેક્ષા થતો નથી
એટલે તેનું વાક્ય સંભવનું નથી; તેથી તેને બદલે નિર્જંજ ગોપીનું એક વાક્ય વધારે આપવામાં આવ્યું છે,

અનયારાધિતો નૂનં ભગવાન્ હરિરિશ્વરઃ ।

યજ્ઞો વિદ્યાય ગોવિન્દઃ પ્રીતો યામનયદ્રહઃ ॥ ૨૮ ॥

અથ પ્રથમં તથા સહ વિદ્યેપરમણે સત્ત્વા ભાગ્યં, તત્ત્વાઃ પુણ્યં, હૈતુત્વેનાહુઃ । અનયા હરિર્નૂન-
મારાધિતઃ । યદ્યપ્યસ્માન્નિરપ્યારાધિતઃ, તવાપિ નૂનં નારાધિતઃ । ભગવદનારાધકૈરપિ ફલત્વાત્
ભગવતઃ સમ્બન્ધસમ્ભવાત્ । આરાધિતે તુ ફલં સ્વયં શે ભવતિ । તત્રાપિ તારતમ્યમ્ । નતુ તુલ્યકર્મણં
મધ્યે કથમવાન્તરનેદઃ, તત્રાદ્ ભગવાનિતિ । સામગ્રીનેદાત્ કર્માણિ સર્વંત્ર વિલક્ષણાનિ ભવન્તિ ।
તદવાન્તરવૈલક્ષણ્યં સ ઈયં જ્ઞાનાતિ । અતલ્લભ્યા ફલનિરુપકો જ્ઞાતઃ । નતુ તવાપિ વયં તથા ન
જ્ઞાપનીયાઃ, હુઃસ્વસાયકત્વાદિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ હરિરિતિ । સ હિ સર્વદુઃસ્વહર્તા, વૈલક્ષણ્યજ્ઞાપનાર્થ
તથા વોધિતવાન્ । નતુ મત્તિકઃ તુલ્યેતિ કથં મત્ત્યનુસારેણ તુલ્યં ફલં ન કૃતવાન્, તુલ્યફલત્વેન

અને તેથી દસગી સંખ્યા પૂરી કરવામાં કોઈ જાતનો બાંધો આવતો નથી. (તથુ સત્પ્રધાન, જે
સુષ્ણ્ણાતીત, તથુ રજપ્રધાન અને જે તમપ્રધાન એમ ત્રણી દસગી સંખ્યા થાય છે.) શુક્રદેવજી
જાનવારાધિતઃ ઇત્યાદિ જે રક્ષોકોમાં સુષ્ણ્ણાતીત ગોપીનાં વચનોનું વર્ણન કરે છે:—

આ ગોપીએ તો ભગવાન્ શ્રીહરિની ખરેખર આરાધના કરેલી હોવી

નેષ્ઠએ, કારણ કે તેના ઉપર પ્રસન્ન થએલા ગોવિન્દ ભગવાન્ આપણો

સાંગ કરીને તે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા છે. ૨૮

તે ગોપીની સાથે ભગવાને જે વિશેષરમણ કર્યું તેમાં તે ગોપીનું ભાષ્ય, પુણ્ય, કારણ હતું એમ
હવે પ્રથમ ગોપીજનો કહે છે. ખરેખર ! આ ગોપીએ હરિની આરાધના કરેલી છે. ને કે અમે ય પણ
ભગવાનની આરાધના કરેલી છે છતાં પણ તેમની કોઇની દ્વારા—કલ્યાણીની દ્વારા—આરાધના કરેલી
છે, સાક્ષાત્ આરાધના કરેલી નથી. જે સાધનોમાં ભગવાનનું સાક્ષાત્ આરાધન કરવામાં નથી આવતું તે
સાધનો વડે પણ ભગવાન્ કૃપી કૃપા ગળે છે એટલે ભગવાનની કોઇની દ્વારા કરેલી આરાધનામાં પણ
ભગવાનનો સંબંધ સંભવે છે. જેણે ભગવાનનું સાક્ષાત્ આરાધન કરેલું છે તે તો ભગવદ્દૂષક અને
પોતાને વશ કરી દે છે. (અર્થાત્ કોઇની દ્વારા કરેલી ભગવાનની આરાધનામાં ભગવાનનો સંબંધ થાય
છે, જ્યારે ભગવાનની સાક્ષાત્ આરાધનામાં ભગવાન્ લક્ષણે વશ થઈ જાય છે.) વળી, ભગવાનની
સાક્ષાત્ આરાધનામાં પણ તારતમ્ય રહેલું છે. (ભગવાન્ ગોપીજનોને વશ છે એમ પહેલાં વર્ણન કરવામાં
આવી ગયેલું છે તેથી એમ જણાય છે કે ગોપીજનોએ પણ ભગવાનની સાક્ષાત્ આરાધના કરેલી છે.
તો પછી ગોપીજનોની લાગ કરીને ભગવાન્ બીજી ગોપીને લઇને કેમ આવ્યા ગયા ? આ શંકાનું
સમાધાન એ કે ભગવાનના સાક્ષાત્ આરાધનામાં પણ તારતમ્ય છે. જે પ્રકારનું પેઢી ગોપીએ ભગવાનનું
સાક્ષાત્ આરાધન કરેલું છે તે પ્રકારનું આ બધાં ગોપીજનોએ ભગવાનનું સાક્ષાત્ આરાધન કરેલું નથી.
આમ જો ન મારીએ તો ભગવાન્ આ બધાં ગોપીજનોનો લાગ કરીને કેમ આવ્યા ગયા ?)

અરે ! જ્યારે બધાંનાં કર્મો સરખાં છે તો પછી તેમનામાં અવાન્તર ભેદ શી રીતે હોઈ શકે ?—
આ પ્રકારની શંકા થાય તો ગોપીજન કહે છે કે મમવાન્. સામગ્રી લુટી લુટી હોવાથી કર્મો બધે ય
એક બીજાથી ભિન્ન થાય છે. આ બધી સામગ્રીનો અને તેથી કર્મનો અવાન્તર ભેદ સામસ્વરૂપ ભગવાન્
જ જાણે છે. તેથી ભગવાન્ તે પ્રમાણે—કર્મ પ્રમાણે—કૃપા આપે છે. અરે ! પણ ભગવાને અમને તે
પ્રમાણે જ્ઞાન કરાવતું ન હતું, કારણ કે તેમ કરવાથી અમને દુઃખ થાય છે—આ પ્રમાણે શંકા કરવામાં
આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે હરિઃ. ભગવાન્ હરિ છે, સર્વનું દુઃખ હરણ કરનાર છે. જે ગોપીજન
ભગવાનને લઈ ગયાં છે તે ગોપીજન અને આ બધાં ગોપીજનોની વચ્ચે ભેદ છે એ જણાવવાને મટે
ભગવાને આ બધાં ગોપીજનોને જ્ઞાન કરાવ્યું કે કર્મની અંદર ભેદ હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન કૃપાવામાં

કર્મ કૃતઃ સ્વીકૃતવાન્, તવાહુરીશ્વર इति । કદાચિદ્ભક્તિમુરરીકરોતિ, કદાચિત્કર્મ, કદાચિત્ સ્નેહ્યામ્ । ન હીન્ધરો નિયન્તું શક્યઃ । અસ્માન્ ભક્તિમાર્ગે યોજયતિ, ન કર્મમાર્ગે इति । અતઃ एष નઃ અસ્માન્ વિહાય ગોવિન્દઃ સાધારણેન્દ્રોઽપિ રહઃ એકાન્તે પ્રીતઃ સન્ તામેવાનયત્ । કામરસઃ સ્ત્રીસમૂહાપેક્ષ્યાભેકસામેય મુલ્યત્તયોત્પદતે । તથા કરણે પ્રીતિર્હેતુઃ, પ્રીતો ભક્તિઃ કર્મ વા ॥ ૨૮ ॥

एवं तस्या भाग्यमभिनन्द्य मात्सर्येऽपि गृहे तथा वचनं भवतीति स्वभाग्याभिनन्दनमप्याहुः धन्या इति ।

ધન્યા અહો અમી આલ્યો ગોવિન્દાહ્વયહરેણયઃ ।

યાન્ બ્રહ્મેશો રમા દેવી દધુર્મૂર્ધ્યવનુત્તયે ॥ ૨૯ ॥

અહો આશ્ચર્યે, હે આલ્યઃ સત્યઃ, અમી અહિરેણવો ધન્યાઃ । માત્સર્યભાવાર્થે ચૈતદુ-

ચ્ચાવ્યું છે. (જે કૃષ્ણ પેલી ગોપીજનોને આપવામાં આવ્યું છે તે કૃષ્ણ આ બધાં ગોપીજનોને આપવામાં આવ્યું નથી, કારણ કે તે બહેના કર્મમાં લેદ છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાને આ બધાં ગોપીજનોને જ્ઞાન કરાવ્યું ત્યારે આ ગોપીજનોને લાગ્યું કે આ પ્રકારનું કર્મ તો આપણે જાતે જ કર્યું છે અને ભગવાન જે તિરોહિત થઈ ગયા છે તે આપણા પોતાના દોષથી જ તિરોહિત થઈ ગયા છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનો વિચાર કરે ત્યારે તેમની મત્સરતાને લીધે તેમને જે કુઃખ થતું હતું તે ન થાય, અર્થાત્ તે કુઃખ નાશ પામે. આ રીતે ભગવાન આ ગોપીજનોના કુઃખનું હરણ કરે છે, કારણ કે તે પોતે હારી છે, સર્વનું કુઃખ હરણ કરનાર છે). તે ગોપીની અને અમારી ભક્તિ તો સરખી છે, (સામગ્રીલેદથી ભલે કર્મ વિલક્ષણ હો,) તો ભક્તિને અનુસાર ભગવાને અમને બધાંને તુલ્ય કૃષ્ણ કેમ ન આપ્યું ? અને તુલ્ય કૃષ્ણ આપવામાં કર્મનો સ્વીકાર કેમ કર્યો ? આ પ્રમાણે જે શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે કૃશ્વર, ભગવાન કોઈક વખત કૃષ્ણ આપવામાં ભક્તિ સ્વીકારે છે, કોઈક વખત કર્મ સ્વીકારે છે, અને કોઈક વખત પોતાની ઇચ્છા સ્વીકારે છે. અરેખર ! ઈશ્વરનું નિયમન થઈ શકે એમ નથી. ભગવાન સ્વતંત્ર છે તેથી તે અમને ભક્તિમાત્રેમાં યોગે છે અને કર્મમાત્રેમાં યોજતા નથી. તેથી જ અમારો ત્યાગ કરીને ગોવિન્દ—સાધારણ ઇન્દ્ર, સર્વ ગોકુલના ઇન્દ્ર—હોવા છતાં પણ એકાન્તમાં પ્રસન્ન થઈને તે ગોપીને લઈ ગયા. ઘણી સ્ત્રીઓના સમૂહના કરતાં એક જ સ્ત્રીમાં કામરસ મુખ્ય રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાન તે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા તેનું કારણ ભગવાનની પ્રીતિ—પ્રસન્નતા—છે, અને ભગવાનની પ્રસન્નતાનું કારણ તે ગોપીની ભક્તિ અથવા કર્મ છે. ૨૮

આ પ્રમાણે ભગવાન જે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા છે તે ગોપીનું લાઘ્ય મોટું છે એમ તેને ધીન બધાં ગોપીજનોએ અભિનન્દન આપ્યું. પણ આ પ્રકારનાં વચનો તો સૂદ માત્સર્યથી પણ કહી શકાય (ભગવાનનું આરાધન તો આણે એકલીએ જ કર્યું જણાય છે, આપણે કોઈ કર્યું છે એ પ્રમાણે કટાક્ષથી પણ કહી શકાય) તેથી તે શંકા દૂર કરવાને માટે ધન્યાઃ એ શ્લોકમાં ગોપીજનો પોતે પણ લાઘ્યશાળી છે એ પ્રમાણે પોતાની જાતને અભિનન્દન આપે છે. (રેલુ ભગવાનના ચરણની સાથે સંબંધમાં આપવાથી લાઘ્યશાળી છે એ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે ગોપીજનો પણ ભગવાનના ચરણનો સંબંધ થવાથી રેલુની માફક લાઘ્યશાળી થાય.)

हे सभीओ ! अहोहोहो ! श्रीकृष्णु भगवाननां चरणकुभजनी रर

हेटली ययी धन्य છે, કે જે રજને પ્રજ્ઞા, શિવ અને લક્ષ્મીદેવી પોતાનાં પાપ

દૂર કરવાને માટે પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરે છે. ૨૯

જાદો એ આશ્ચર્યવાચક છે. હે અગ્રીઓ, સખીઓ, આ ચરણની રજ ધન્ય છે. પોતાનામાં હુએ મ્હાત્સર્ય નથી એ બતાવવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે જેમ આ ચરણની રજ ધન્ય છે તેમ તે ગોપી, જેને ભગવાન એકાન્તમાં લઈ ગયા તે પણ ધન્ય છે. સાત્ત્વા એ પ્રમાણે ગોપીજનો જે ગ્રંથોપન વાપરે

ચંદ્રતે । યથા રેણવઃ, તથા સેતિ । વિશ્વાસાર્થમત્રતારણાર્થ ચ સમ્બોધનમ્ । ઝનેન રેણુલ્કરેણ રેણવ
 એવ ધાર્યાઃ સ્વદોષનિવૃત્ત્યર્થમિત્યુક્તં ભવતિ । પૂર્વમત્રેવ તે રેણવઃ ક્ષિતાઃ, ન તદ્વા તેપામુલ્કરઃ, યદા
 પુનઃશ્રવણસમ્બદ્ધાઃ, તદ્વા ધનમર્હન્તીતિ । ધનં કુળ્ળાઃ, યથેન્દ્રો દેવાનામ્ । યદા ધનેન સર્વવિપય-
 પ્રાપ્તિઃ, एवं પ્રમુખાપિ । તેષાં ધન્યત્વમુપપાદયન્તિ યાનિતિ । બ્રહ્મા ઈશો રમા ચ દેવતાસ્તા પાતિકા
 શક્તિઃ । તેષાં સ્વસ્થાધિકારે દોષસંભવાત્ તન્નિવૃત્ત્યર્થ મૂર્ધ્નિ દધુઃ । મજ્ઞાનન્દરૂપાયા નિવૃત્ત્યર્થ દેવતા-
 પદમ્ । અતઃ કારણાદેતદ્ધારણેન વચમપિ નિર્દુષ્ટાઃ નીચમાનગોપિકાતુલ્યા ભવિષ્યામ્ इति ॥ ૨૯ ॥

અન્યા રજઃપ્રકૃતય આહુઃ તસ્યા इति ।

तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः पदानि यत् ।

चैकापहस्य गोपीनां रहो मुह्येच्च्युताधरम् ॥ ૩૦ ॥

ભગવદ્ધરનારવિન્દરજસચૈવ, પરમત્સ્યાઃ ગોપિકાયાઃ અમૂનિ પદાનિ સક્તે મચ્છન્ત્યાઃ નોઽ-
 ર્શાત્ ક્ષોભં કુર્વન્તિ । તદ્રાપ્યુચ્ચૈરત્સર્થમ્ । નન્વેકાકી ભગવાન્ ગચ્છેત્, તદ્વપેક્ષયા સત્સહાયો મર્કિ-
 માર્ગે યુક્ત इति चेत् તત્રાહુઃ । યદ્યસ્માત્ ગોપિકાનાં સર્વાંશમેવ ભાગરૂપમચ્ચુતાધરં તા વિહાય एकै-

છે તેનો ભાવ એવો છે કે પોતાનાં વચનોમાં બીજાંઓને વિશ્વાસ ઉપરે ઝને બીજાંને પોતે ઉતરતાં નથી
 એમ ખાત્રી થાય. આ પ્રમાણે ભગવાનના ચરણની રેણુની જે શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવામાં આવી તે ઉપરથી એમ
 સિદ્ધ થાય છે કે પોતાના દોષને દૂર કરવાને માટે રેણુ જ ધારણ કરવી જોઈએ. આ રજ પહેલાં આ
 રથને જ હાવી પણ તે વખતે તેમની શ્રેષ્ઠતા ન હતી; પરંતુ ત્યારે તેને ભગવાનના ચરણનો સંબંધ થયો
 ત્યારે તેને ધન ઘટે છે, તે ધન્ય થાય છે. જેમ દેવોનું ધન ધન્દ્ર છે તેમ આપણું ધન કૃષ્ણ છે. જેમ
 ધનવટે સર્વ પદાર્થો મળી શકે છે તેમ પ્રભુવડે પણ જ્યાં પદાર્થો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ રજ ધન્ય છે
 એ સમજાવવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે યાન્. બ્રહ્મા, મહાદેવ અને લક્ષ્મીજી જે દેવતાશ્ચ પાલન
 કરનારી શક્તિ છે. આ જ્યાં દેવો ત્યારે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે કાર્ય કરે છે ત્યારે તેમના કાર્યમાં
 દોષ સંભવે છે, એટલે તે દોષ દૂર કરવાને માટે તેમણે ભગવાનના ચરણકમળની રજ પોતાના મસ્તક
 ઉપર ધરી. અહીં જે લક્ષ્મીજીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે બ્રહ્માનન્દશ્ચ નથી એ જણાવવાને માટે
 લક્ષ્મીજીના સંબંધમાં દેવતા પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. આ કારણથી આ ભગવાનના ચરણકમળની
 રજને અમારા મસ્તક ઉપર ધારણ કરીને અમે પણ દોષરહિત થઈએ અને જે ગોપીને ભગવાન્ લઈ
 ગયા છે તે ગોપીના જેવાં બનીએ. ૨૯

હવે રજેશ્ચલ્યાગી ગોપીઓ તસ્યાઃ એ પ્રલોક કહે છે:—

જે ગોપી એકલી ભગવાનને લઈ જઈને સર્વ ગોપીઓના સરખા

ભાગશ્ચ ભગવાનના અધરામૃતનું એકાન્તમાં પાન કરે છે તે ગોપીનાં આ

પગલાં અમને અતિશય હોમ ઉપજાવે છે. ૩૦

ભગવાનના ચરણરવિન્દની રજ તો ખરેખર તેવી—ધન્ય—જ છે, પરંતુ ભગવાનની સાથે જતી
 આ ગોપીનાં આ પગલાં અમને શોભ ઉપજાવે છે. તેમાં પણ જ્યાં એટલે અતિશય (શેષ ઉપજાવે છે).
 ભગવાન્ એકલા જાણ તેના કરતાં કોઈની સાથે જાય એ બક્ષિતભાગમાં થોડું છે એમ એ કહેવામાં આવે
 તો ગોપીજનો તેનો ઉત્તર પ્રલોકના બીજા અડધા ભાગમાં આપે છે. વત્તુ એટલે કારણ કે, બધી જ
 ગોપીજનોના ભાગશ્ચ ભગવાનનું જે અધરામૃત છે તેનું, બધી ગોપીજનોને છોડીને, આ ગોપી એકલી જ
 પાન કરે છે. તેમાં પણ બીજી બધી ગોપીજનોની રજ વિના તે ગોપી ભગવાનના અધરામૃતનું એકાન્તમાં

યોપમુંજે । તત્રાપિ રહઃ ઇકાન્તે તાતામનુજાઘ્યતિરેફેણ । નનુ વિરહો ભગવાન્ ઘટુસીસન્વન્ધાઢ્ઢવિવ્યતિ
ફુતઃ સા મોક્ષ્યતે, તત્રાહુઃ અચ્યુતેતિ । સ દિ પૂર્ણકામ ઇવ, ન તસ ચ્યુતિરસ્તિ ॥ ૩૦ ॥

અન્યાઃ પુનસ્તતોઽપિ શેદં કૃતવત્સ इत्याह न लक्ष्यन्त इति ।

न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणाङ्कुरैः ।

खिद्यत्सुजाताङ्घ्रितलासुन्नित्ये प्रेयसीं प्रियः ॥ ૩૧ ॥

અહો કિમિતિ વિચાર્યતે અધરામૃતં પિયતીતિ । ઇતાવદૂરે સનાગવાનિ તસ્યાઃ પદાનિ અગ્રે
ન લક્ષ્યન્તે । ન ચ વક્ત્ર્યં સમીપીનં જાતમિતિ, તત્રાહુઃ । તસ્યાઃ તૃણાઙ્કુરૈઃ લિચત્ પાદતલં
જાતમ્ । તદા તાદશીમુન્નિત્યે ડર્ઘ્યં નીતવાન્ ફટિભાગે સ્કન્ધભાગે ચા । યસ્તુતસ્તુ હસ્તાઘ્યાગેવોદૃત-
યામિતિ સુવરાં શેદે દેતુઃ । નનુ કથમેવં કરિષ્યતીત્યાશાહવાહુઃ પ્રેયસીમિતિ । સાપ્યલ્પન્તં પ્રિયા,
સ્વયમપિ તસ્યાઃ પ્રિયઃ । અતો જ્ઞાયતે ન સા સ્કન્ધમારુઢા કિન્તુ કેવલમુન્નિત્યે ॥ ૩૧ ॥

ફિદ્મ । તેન પ્રકારેણ ન ઘટુદૂરે ગમનં સમ્ભવતિ । અતઃ કવિદ્વિશ્વમ્ પુષ્પાવચયમપિ સર્વે
કરોવીત્યાહુઃ અત્રેતિ ।

अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थं प्रेयसा कृतः ।

प्रपदाक्रमणे एते पश्यतासकले पदे ॥ ૩૨ ॥

પાન કરે છે. ઘણી સ્ત્રીઓના સંજોધને લીધે હવે ભગવાન્ કોઈનો લોગ નહિ કરે, એટલે તે ગોપીનો
ભગવાન્ કેવી રીતે લોગ કરશે ?—એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે અચ્યુત.
ભગવાન્ ખરેખર પૂર્ણકામ જ છે, તેમની કોઈ દિવસ પણ ચ્યુતિ થતી નથી. ૩૦

ખીજાં ગોપીજનોએ તો તેથી પણ વિરોધ જોઈ કર્યો એમ ન લક્ષ્યન્તે એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

આહી તો તે ગોપીનાં પગલાં જણાતાં પણ નથી. ખરેખર, ન્યારે
તૃણના અંકુરોથી તે ગોપીના કોમલ પગનાં તળિયાં પીકાતાં હશે સારે તે
પ્રિયાને પ્રિયે—કૃષ્ણે—પોતાના ખણા ઉપર તેડી લીધી હશે. ૩૧.

(આ ગોપીજનો ખીજાં ગોપીજનોને કહેવા લાગ્યાં કે) અરે ! તે ગોપી ભગવાનના અધરામૃતનું
પાન કરે છે એમ શું વિચાર્યા કરો છો ? આટલે દૂર સુધી આવેલાં તે ગોપીનાં પગલાં હવે આગળ જણાતાં
નથી. હવે પગલાં જણાતાં નથી તે હીક થયું એમ કહેવું નહિ. ગોપીજનો તેનું કારણ સમજાવતાં
કહે છે કે તે ગોપીના પગનું તળિયું તણુખણના અંકુરોથી પીકાતું હતું. તે વખતે તે ગોપીને ભગવાને
કેદ ઉપર અથવા તો ખણા ઉપર તેડી લીધી. યસ્તુતઃ તો ભગવાને તે ગોપીને જે હાથ વડી ઉચકી
લીધી તેથી આ ગોપીજનોને વધારે જોઈ થાય છે. અરે ! ભગવાન્ આ પ્રમાણે શી રીતે કરે ? એમ
જો શંકા કરવામાં આવે તો તેના ચમપાનમાં ગોપીજનો કહે છે કે પ્રેયસીમ્. તે ગોપી ભગવાનને બહુ
પ્રિય છે, અને ભગવાન્ પોતે પણ તે ગોપીને (બહુ) પ્રિય છે. તેથી એમ જણાય છે કે ભગવાને તેને
ખણા ઉપર બેસાડી નથી પણ દ્વન્ પોતાના જે હાથ વડી ઉચકી લીધી છે. ૩૧.

વળી, આ પ્રમાણે તે ગોપીને જે હાથ વડી ઉચકીને ભગવાન્ બહુ દૂર જઈ શકે એમ નથી. તેથી
કોઈક સ્થાનમાં આરામ લઈને તે ગોપીને માટે ભગવાન્ ફૂલ પણ ચૂંટે છે એમ અગ્ર એ પ્રલોકમાં
ગોપીજનો કહે છે:—

આહી પ્રિયાને માટે પ્રિયે ગ્રાહ ઉપરથી ફૂલ ચૂંટેલાં જણાય છે. જુવો,
પગના આગાસા લાગ ઉપર ઉભા રહેવાથી આ અંધુરાં પગલાં પડ્યાં છે. ૩૨

પ્રસૂનાનામવચ્ચયો વૃદ્ધાદુત્તારણમ્ । ન ચ સ્વાર્થ મવિવ્યતીતિ શઙ્કનીયમ્ । સા હિ આન્તા ।
અતઃ પ્રિયાર્થ યત્ । સા તુ કર્તુમશક્તૈવ । વદાહુઃ પ્રેયસા કૃત્ત ઇતિ । સા હિ ભગવદપેક્ષયા ચર્ચા
પ્રપદાભ્યામુત્થાતુમપ્યશક્તા । અતઃ પ્રેયસૈવ કૃત્તઃ । અતઃ પ્રપદાક્રમણે પાદપ્રાપ્ત્યમેવાક્રમણં વયોઃ ।
અતઃ યદ્વાસકલે, પાર્થિભાગો નાભિવ્યક્ત ઇતિ । પશ્યતેતિ સન્દેહાભાવાર્થ વચનમ્ ॥ ૩૨ ॥

તસોપ્યન્યા અધિકમેવ સૂચયન્ત્ય જાહુઃ કેશપ્રસાધનમિતિ ।

કેશપ્રસાધનં ત્વત્ર કામિન્યાઃ કામિના કૃતમ્ ।

તાનિ ચૂઢયતા કાન્તામુપવિષ્ટમિદ્ ધ્રુવમ્ ॥ ૩૩ ॥

નર્સેરેવ કેશાનાં પ્રસાધનમ્, વેળ્યાકારેણ આપીદાકારેણ વા । તુશ્ચોડન્યવાપશં વ્યવર્ત-
યતિ । ન હ્યત્ર જ્ઞાનોપદેશઃ સન્મવતિ । વદાહુઃ કામિન્યાઃ કામિના કૃતમિતિ । યત્વદ્ વત્યાવાપિ
ભવતિ । ચૂઢાયાં પુન્યપ્રવેશનં તુ ઉચિત્વે ન મવતિ । ક્રોઢે પુન્યાણિ સ્થાપયિત્વા ક્રમેણ તાનિ નિવેશ-
નીયાનિ । અતઃ તાનિ ચૂઢયતા ઇહોપવિષ્ટમ્ । ધ્રુવમિતિ સત્યમ્ । કાન્તામુપ કાન્તાસમીપે
કાન્તામુદિશ્ય વા । તથૈવાકૃતિર્દિશ્યત્ ઇતિ ॥ ૩૩ ॥

एवं रसार्थं वल्लभयन्तं सामग्रीसम्पादनमलङ्करणं चोक्तम् । चरयन्मेवावत्तदाहुः रेम इति ।

પુષ્પોનો અવશ્ય એટલે ઝાઝ ઉપરથી ફૂલ ચુંટવાં તે. ભગવાન્ પોતાને માટે જ ફૂલ ચુંટે છે એમ
માનવું નહિ; કારણ કે તે ગોપી યાદી ગઈ છે, તેથી તેને—પોતાની પ્રિયાને—માટે જ ભગવાન્ ઝાઝ
ઉપરથી ફૂલ ચુંટે છે. તે ગોપી તો યાદી ગઈ છે એટલે તે ફૂલો ચુંટવાને માટે અશક્ત જ છે. આ વાત
પ્રેયસા કૃતઃ એ શબ્દોમાં ગોપીજનો કહે છે. તે ગોપી ભગવાનના કરતાં નીચી છે, ઠીંગણી છે, અને તે
એટલી બધી નાલુક છે કે તે પોતાના પગના આગલા ભાગ ઉપર ઉભા રહેવાને માટે પણ અશક્ત છે.
તેથી તેના પ્રિયે—ધૃષ્ટ્યે—જ ફૂલો ચુંટ્યાં, કારણકે ભગવાનનાં પગમાં પ્રપદાક્રમણ છે. પગના આગલા
ભાગથી જ આક્રમણ છે એમનું એવાં પગમાં પ્રપદાક્રમણ કહેવાય છે. તેથી જ તે પગમાં અધૂરું
જણાય છે, અર્થાત્ તે પગમાંનો પાછલો ભાગ સ્પર્શ જણાતો નથી. વદ્યત—જુનો—એમ જે કહેવામાં
આવ્યું છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે આ ભગવત્માં કોઈ વાતનો સંદેહ નથી. ૩૨

આ સિવાયનાં પણ બીજાં તામચી ગોપીજનો કેશપ્રસાધનમ્ શ્લોકમાં અધિક અર્થનું સૂચન
કરે છે—

અહીં તો કામી ભગવાને કામિનીના કેશ ચુંથેલા જણાય છે, અહીં તો

અવશ્ય તેના કેશ ચુંથતાં તે કાન્તાની પાસે કાન્ત બેઠેલા હોવા બેઠ્યો. ૩૩

વેળીના આકારમાં અથવા તો અંબોદાના આકારમાં કેશોને નખ વઢે જ ચુંથવામાં આવે છે. તુ
શબ્દ આ સિવાયના બીજા પદ્ધતિ વ્યાવૃત્તિ કરે છે. અહીં, ખરેખર, જ્ઞાનનો ઉપદેશ ચંચલત્વે નથી. આ
વાત કામિન્યાઃ કામિના કૃતમ્ એ શબ્દોમાં ગોપીજનો કહે છે. કેશોને ચુંથવાનું કામ તો ઉભા મથને
પણ કરી શકાય છે, પરંતુ કેશની અંદર પુષ્પ મૂકવાનું કામ ઉભા રહીને થઈ શકતું નથી. પુષ્પો ખોળમાં
મૂકીને ધીમે ધીમે ક્રમશઃ તેમને કેશમાં મૂક્યાં બેઠ્યો. તેથી કેશમાં પુષ્પો ચુંથવી વખતે ભગવાન્
અહીં બેઠેલા હોવા બેઠ્યો. આ વાત મ્—સત્ય—છે. કાન્તામ્ ઉપ એટલે કાન્તાની પાસે અથવા તો
કાન્તાને ઉદેશીને—તેની સામે—(ભગવાન્ બેઠેલા હોવા બેઠ્યો), કારણ કે તે જ પ્રાપ્તની આતુની
એવામાં આવે છે. ૩૩

આ પ્રમણે રસને માટે ભગવાનને એકાન્તમાં આલુવામાં આવ્યા, બધી સામગ્રી તૈયાર કરી અને
અલંકાર કરવામાં આવ્યો એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. જેને માટે આટલું બધું કરવામાં આવ્યું તે
ગોપીજનો રમે એ શ્લોકમાં કહે છે—

રમે તયા ચાત્મરત આત્મારામોઽપ્યલ્પિહિતઃ ।

કામિનાં દર્શયન્ દૈન્યં સ્ત્રીણાં ચૈવ દુરાત્મતામ્ ॥ ૩૪ ॥

પુદ્ગલાત્ કામસ્ય આત્મરતઃ તયા ચ સહ રમે । ચકારાત્ લક્ષ્યા ચ । અન્તઃપ્રવિષ્ટાનિર્વા । સાપિ રેમ્ इति वा । આત્મન્યેવ રતિર્યસઃ । તેન નિષ્કામ યવ તસ્યા યથેચ્છં કામં પૂરિતવાન્ । અસામપિ દશાયામાત્મરત્ત્વે, રસાધારત્વાય તસ્યામાત્માનં સ્થાપિતવાન્ । આત્મન્યેવ મુલ્યા રતિઃ આત્મન્યેવ રમણં પ્રીઢા ચ યસ્ય । યતઃ અલ્પિહિતઃ હિન્દ્રિવૈરન્તઃ કર્ણૈર્વિપચૈર્વા । યદિ સ્થાનન્દોઽન્યત્ર ગચ્છેત્ સદાન્યત્ર રતો ભવેત્ । સતુ કથમેવમસમીચીનસ્થાને પતાવતા પ્રયાસેન ઇધં રમણં કૃતવાનિતિ, તત્ર પ્રયોજનમાહુઃ કામિનાં દર્શયન્ દૈન્યમિતિ । કામિનસ્ત્વેયમેવ દીના ભવન્તિ । ‘કામાર્તા હિ પ્રકૃતિકૃપણા’ इति तेषामनुकरणं करोति । અન્યથા તેપાં નિરોધો ન સ્થાત્ । પ્રયોજનાન્તરમપ્યસ્ત્રી-

આત્મારામ ભગવાને, આત્મામાં રમણ કરતાં છતાં, અખંડિત રહીને,
કામી પુરુષોત્તું દૈન્ય અને સ્ત્રીઓની દુષ્ટતા જણાવવાને માટે, તે ગોપીની
સાથે તથા લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કર્યું. ૩૪.

કામ પુદ્ગલ થયો એટલે આત્મામાં રતિ કરનાર ભગવાને તે ગોપીની સાથે રમણ કર્યું. મૂળ શ્લોકમાં જે જ છે તેનો અર્થ લક્ષ્મીજી છે અથવા તો ભગવાનની સાથે સાધુન્ય જેમણે મેળવેલું છે એવાં અન્તર્ગૃહગતા ગોપીઓ છે. (અર્થાત્ લક્ષ્મીજીની સાથે અથવા તો સાધુન્ય ખામેલી અન્તર્ગૃહગતા ગોપીઓ સાથે પણ ભગવાને રમણ કર્યું.) અથવા તો જનો અર્થ એવો પણ થાય કે તે ગોપીઓ પણ રમણ કર્યું. આત્માને વિષે જ જેની રતિ છે તે આત્મરતિ કહેવાય છે. તેથી ભગવાને પોતે નિષ્કામ રહીને જ તે ગોપીનો કામ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે પૂર્ણ કર્યો. આ દશામાં પણ ભગવાન્ આત્મરત જ હતા. તે ગોપી શૃંગારરસનો આધાર ધર્મ શકે તેટલા માટે ભગવાને તેનામાં શૃંગારરસના સ્થાયિભાવરૂપ પોતાના રસાત્મક સ્વરૂપનું સ્થાપન કર્યું. આત્માને વિષે જ—સ્થાયિભાવરૂપ રસાત્મક સ્વરૂપને વિષે જ—જેમની સુખ્ય રતિ, આસક્તિ, છે તે આત્મરતિ કહેવાય છે; અને આત્માને વિષે જ—સ્થાયિભાવરૂપ રસાત્મક સ્વરૂપને વિષે જ—જેમનું રમણ, કીધ, છે તે આત્મારામ કહેવાય છે. જેમ ભગવાન્ આત્મરત થયા છતાં પણ આત્મારામ જ હતા તેમ નાથ અને હન્તાના હાતથી અખિડત ચએલા હતા છતાં પણ તે અખિડિત રહ્યા હતા, કારણ કે હિન્દ્રિય, અન્તઃકરણ અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ ઇલાદિ વિષયોથી તે અખિડિત થયા ન હતા. (ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો સંબંધ હિન્દ્રિય, અન્તઃકરણ અથવા રૂપાદિ વિષય સાથે ન હતો.) જે ભગવાનનો આનન્દ ખીલે કેદાણે જાય તો ભગવાન્ ખીલે કેદાણે આસક્ત થાય. (અર્થાત્ ભગવાને પોતાના સ્વરૂપાનન્દનું સ્થાપન તે ગોપીમાં કર્યું હતું તેથી તે ગોપીમાં આસક્ત થયા અને તેની સાથે રમણ કર્યું.) અરે ! આવા અયોગ્ય સ્થળમાં—જ્યાં તૃણના અંકુરોથી પગમાં પીડા થાય છે અને જ્યાં ગંધા વગેરે સામગ્રી નથી એવા અનુચિત સ્થળમાં—આટલો બધો પ્રયાસ કરીને ભગવાને તે ગોપીની સાથે આ પ્રમાણે રમણ કેમ કર્યું ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો કામિનાં દર્શયન્ દૈન્યમ્ એ શબ્દોમાં ભગવાને જે અયોગ્ય સ્થળમાં રમણ કર્યું તેનું પ્રયોજન કહે છે. કામી લોકો તો આ પ્રમાણે જ દીન બને છે. ‘કામથી પીડાએલા મનુષ્યો, ખરેખર, સ્વાભાવિક રીતે કૃષણ, દીન, હોય છે’ તેથી ભગવાન્ તે કામી લોકોનું અનુકરણ કરે છે. ભગવાન્ જે આ પ્રમાણે ન કરે તો તે કામી લોકોનો નિરોધ થાય નહિ. (પણ ત્યારે કામી લોકો જાણે કે કામી લોકો અંતે દીન જ બને છે ત્યારે તેઓ કામનો ભાગ કરીને ભગવાનને ભજે છે, અને તે પ્રમાણે તેમનો નિરોધ સિદ્ધ થાય છે). આ સિવાય ખીનું પણ પ્રયોજન છે એમ ગોપીજનો સ્ત્રીણામ્ ઇલાદિ શબ્દોમાં કહે છે. ભગવાને આ પ્રમાણે તે

હાહુઃ સ્ત્રીણામિતિ । સ્ત્રીણાં ચ દુરાત્મતા પ્રદર્શિતા । ન તાસાં કાચિદશકિરસ્તિ નાપિ સૌકુમાર્યં કિન્તુ વદ્ધીકૃતે પુરુષે દૌષ્યમેવ કુર્વન્તિ । 'શાલાઘૃકાણાં હૃદયાન્યેત્ત' इति । अतः कमयवोचनार्थमेवं रेमे ॥ ३४ ॥

एवं सर्ववस्तुयाथात्म्यस्फुरणं भगवदवशेषात्तासां निरूपितम् । कपसंहरति इत्येवमिति ।

શ્રીશુક વચન—इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेत्तर्गाण्यो विचेतसः ।

एवंप्रकारेण भगवद्गीलाः प्रदर्शयन्त्यः चैरुः गर्ति कृतवलयः । तासामनेकविधत्वे हेतुमाह गोप्य इति । न हि ताः शास्त्रेण भगवद्गीया जाताः किन्तु स्वभावेन । स्वभावस्त्वेनेकविध इति सर्वमुपपद्यते । किञ्च, नहि ताः किञ्चित् ज्ञात्वा वदन्ति किन्तु विचेतस एव । अथ वा । एवं दर्शयन्त्यो विचेतसो जाताः । प्रकारत्रयस्यापि समाप्तत्वात् । अतस्तासां नामे गतिर्न वचनानि ।

पयनेतासां स्वरूपं निरूप्य, तस्याः स्वरूपं निरूपयति यां गोपीमिति सार्धैः द्विभिः ।

यां गोपीमनयत् कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ॥ ३५ ॥

सा च मेने तदात्मानं चरिष्ठं सर्वयोपिताम् ।

હિત્વા ગોપીઃ કામયાનામમામસૌ ભજતે પ્રિયઃ ॥ ૩૬ ॥

ગોપીની સાથે રમણ કરીને સ્ત્રીઓની દુષ્ટતા પણ દેખાડી. સ્ત્રીઓમાં કોઈ પણ બાતની અશક્તિ નથી, તેમ તેમનામાં સુકુમારતા પણ નથી, પરંતુ તેમણે પુરુષને વશ કર્યો એટલે તરત જ તેઓ દુષ્ટતા જ કરે છે, કારણ કે 'આ સ્ત્રીઓ વચ્ચેનાં હૃદયો છે' એ પ્રમાણે શ્રુતિ છે. તેથી કામી પુરુષોની દીનતા અને સ્ત્રીઓની દુષ્ટતા એ બંને ય દેખાડવાને માટે ભગવાને આ પ્રમાણે રમણ કર્યું. ૩૪

આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં ભગવાનનો આવેશ થવાથી ગાંધી વસ્તુના થવાથી સ્વરૂપની તેમને જે સ્ફૂર્તિ થઈ તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. હવે શુકદેવજી હૃદયેવમ્ એ શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:—

આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ દેખાડતાં તે ગોપીજનો નિશ્ચિત

ચિત્તથી વનમાં ફરવા લાગ્યાં. ૩૪૬

ગોપીજનો આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ દેખાડતાં દેખાડતાં આવડવા લાગ્યાં. આ ગાંધી ગોપીજનો અનેક પ્રકારનાં હતાં તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે ગોપ્યઃ, ગોપીઓ, ખરેખર, શાસ્ત્ર બાણીને ભગવદ્વીય થયાં નથી, પરંતુ સ્વભાવથી જ ભગવદ્વીય થયાં છે. અને સ્વભાવ તો અનેક પ્રકારનો છે એટલે ગોપીજનો પણ અનેક પ્રકારનાં હોય એ બાત ખરોખર ઘટી શકે છે. વળી, તે ગોપીજનો કાંઈ પણ બાણીને—કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને—ગોલતાં નથી, પરંતુ તે તો બેભાન થઈ ગયેલાં છે. અથવા તો મૂળ શ્લોકનો આ પ્રમાણે પણ અન્વય થઈ શકે: આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ દેખાડતાં ગોપીજનો બેભાન થઈ ગયાં કારણ કે ત્રણેય પ્રકારો—સાત્ત્વિક, ભગવત્ક્રિયા અને ગર્વાભાવ એ ત્રણ પ્રકારો—સમગ્ર થઈ ગયા. તેથી તે ગોપીજનો આગળ જઈ શક્યાં નહિ, તેમજ બોલી પણ શક્યાં નહિ. ૩૪૬

શુકદેવજીએ આ પ્રમાણે આ બધાં ગોપીજનોના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, અને હવે ગોપીમ્ ઇત્યાદિ સાથે ત્રણ શ્લોકોમાં પેલી ગોપી જેને ભગવાન જઈ ગયા હતા તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

બીજી સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરીને ભગવાન જે ગોપીને વનમાં જઈ ગયા હતા તે ગોપી 'કામથી આવેલી સર્વ ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને આ પ્રિય અને ભજે છે' એમ સમજી પોતાને સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. લાંથી આગળ અતિ રમણીય વનપ્રદેશમાં જઈને ગર્વવાળી તે ગોપીએ

વદાહ । સા ચ વદા સર્વયોષિતાં મય્યે વરિષ્ઠં મેત ઇતિ । ચકારઃ પૂર્વસમુચ્ચયાર્થોઽપ્યર્થે । તદેતિ । પૂર્વં તસ્યાસ્યાત્વં ન જાતમિતિ । ઝનેન સતુદાયદોષેણ ન મગપાંસ્યજતિ કિન્તુ પ્રત્યેકદોષે-
નેતિ જ્ઞાપિતમ્ । તસ્યાસ્યાઘા દોષે હેતુઃ હિત્વેતિ । કામયાના અપિ સર્વાઃ ગોપીઃ હિત્વા અસૌ માં
ભજત ઇતિ । તત્રાપિ પ્રિયઃ, યથૈવ મમ પ્રીતિર્મૈવતિ તથૈવ કુરોતિ । ન તુ કચિદ્વિપ્રિયવિપયઃ ।
અતોઽહં વરિષ્ઠા । અન્યયાતુપપત્યા તથાત્વં કાત્સ્યતે ॥ ૩૬ ॥

દોષાભાવેનૈવોત્તમતા, ન તુ ધર્માન્તરેણ, જતસ્તસ્યા ભ્રમઃ, ખાન્વાયા વાક્યમાહ તત્તો ગત્વેતિ ।
તત્તો મોગલાનાવમે ગત્વા । વનોદ્દેશમતિરમણીયમ્ । સ્વાર્થમયં ગચ્છતિ, ન તુ મદર્પમ્ । તત્તત્રા-
ન્યર્થં નયા કયં લેદઃ પ્રાપ્તવ્ય ઇતિ દૃષ્ટા । વાદશમગવત્કૃપાયામનખિકારિણી પ્રાત્રન્નસાદેન
જાતોર્જાણાં પ્રજ્ઞાવિખ્યોઽપિ મોક્ષવાતારં વેદેન્દ્રિયાત્તિસર્વરહિતં પરમાત્મરૂપં કેદાયમન્નવીત્ । તસ્યા
વાક્યમાહ ન પારય ઇતિ । અહં શક્તિતું ન પારયે । તથાપીદેવેશં ગન્તવ્યમિતિ ચેત્, તત્રાહ । યત્ર
તે મનઃ, તત્ર માં ત્વમેવ નય ॥ ૩૭ ॥

ભગવાનની સાથે ગએલી ગોપીને પણ અભિમાન થયું એ વાત શુકદેવેણ આ શ્લોકમાં કહે છે.
બીજી બધી ગોપીઓનો લ્યાગ કરીને ભગવાન્ બ્યારે આ ગોપીને લઈ ગયા ત્યારે આ ગોપી પોતાની
જાતને બધી સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. શ્લોકમાં પૂર્વનો સમુચ્ચય કરવા વાળો જે જ છે તે અર્થ—
પણ—ના અર્થમાં વપસયો છે. પહેલાં આ ગોપીને આપું અભિમાન થયું ન હતું એ બહુવચાને માટે
શુકદેવેણ કહે છે કે તદ્વા. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ભગવાન્ આખા વર્ગના દોષને લીધે
ભક્તોનો લ્યાગ કરતા નથી પરંતુ દરેક વ્યક્તિના દોષને લીધે તે તે વ્યક્તિનો લ્યાગ કરે છે. આ ગોપીને
જે અભિમાન થયું તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે હિત્વા, બધી ગોપીઓ સમનાવાળી હોવા
છતાં તેમનો લ્યાગ કરીને આ ભગવાન્ મને લાગે છે એમ આ ગોપી માનવા લાગી. તેમાં પણ ભગવાન્
પ્રિય છે, જેમ મને પ્રીતિ થાય તેમ જ તે કરે છે; પરંતુ કોઈ પણ વખત તે મને અપ્રિય લાગે એવું
કરતા નથી; તેથી હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું એમ પણ આ ગોપી માનવા લાગી. ભગવાન્ બીજી બધી
ગોપીઓનો લ્યાગ કરીને મને એકદીને જ પોતાની સાથે લઈ ગયા એ વાત બીજી કોઈ રીતે સમજાવી
શકાય એમ નથી તેથી આ ગોપી અતુમાન કરે છે કે હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું. ૩૬

આ ગોપીની ઉત્તમતા દોષના અભાવને લીધે જ છે, નહિ કે બીજા ધર્મને લીધે. (આ ગોપીમાં
જે દર્પ ભેવામાં આવે છે તે ભગવાને જ વિપ્રયોગરસનું દાન કરવાને માટે ઉત્પન્ન કર્યો છે એટલે તે
દોષરૂપ નથી. જેમ ભગવાનના રમણમાં દોષ હોતો નથી તેમ ભગવદ્ભાવાત્મક પદાર્થમાં દોષ હોતો
નથી.) તેથી જ તે ગોપીને જામ થાય છે. (ભગવાન્ આકૃત કામી યુરવળી ચાક્ષુક કામને અધીન થઈને
પોતાને—નાથિકાને—વશ થશે એમ ભાલીને પોતાનામાં આલવાની શક્તિ હતી છતાં પણ હું ચાલવાને
અશક્ત છું એમ કહેવાથી ભગવાન્ મને પોતાના રક્ત- ઉપર પણ ચેતારીને લઈ જશે એમ આ
ગોપીએ માન્યું; અને આ પ્રકારનું જે જ્ઞાન તે જ જામ.) આત્મ ચએલી ગોપીના વાક્યનું વર્ણન કરતાં
શુકદેવેણ કહે છે કે તત્તો ગત્વા. ભોગસ્થાનથી આજાણ અતિરમણીય વનપ્રદેશમાં જાતો. આ તો
પોતાના સ્વાર્થને માટે જાય છે, નહિ કે ચારે મટે. તો પછી બીજાને માટે ચારે શું કરવા ખેદ પ્રપ્ત
કરવો એકાએક ? આ પ્રમાણે વિચાર કરીને આ ગોપીને દર્પ થયો. આ પ્રકારની ભગવત્કૃપાનો તેને
અધિકાર ન હતો, અને ભગવાનની જે કૃપા તેણે મેળવી હતી તે કૃપાને લીધે તેને અણર્થ—અભિમાન—
થયું અને જ્ઞાતા વચેરેને પણ મોક્ષ આપનાર, દેહ, ઇન્દ્રિય વચેરેથી રહિત, પરમાત્મરૂપ એવા કેશવ
ભગવાનને તેણે કહ્યું. આ ગોપીએ કેશવ ભગવાનને જે વાક્ય કહ્યું તેનું વર્ણન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે
ન પારયે. હું અધી શકું એમ નથી. તો પણ ઇલ દેશમાં તો જનું ભેદએ એમ જ આ ગોપીને કહેવામાં
આવે તો આ ગોપી કહે છે કે યય તે મનઃ, ત્યાં તમારું મન તોય જ્યાં મને તમે જ હાજર. ૩૭.

તતો ગત્વા ઘનોદ્દેશં દક્ષા કેશવમબ્રવીત્ ।

ન પારયેહં ચલિતું નય માં યત્ર તે મનઃ ॥ ૩૭ ॥

एवमुक्तः प्रियामाह स्कन्धमारुह्यतामिति ।

ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा चधूरन्वतप्यत ॥ ૩૮ ॥

દોષોઽભિમાનવચનં વચનોત્તરમેવ ચ । પૂર્વવચ તિરોભાવો વિદ્વેયં દોષદર્શને ॥ ૧ ॥

યાં ગોપીં પૂર્વમજાતદોષામનયત્ । યતઃ કૃષ્ણઃ સદાનન્દઃ, તસ્મામાનન્દં સાપયિતુમ્ ।
અન્યાસ્તુ સ્ત્રિયો જાતાઃ । સા તુ મુગ્ધૈષ ગોપી । અતસ્તા ઘને વિહાય તામનયત્ । વનસ્થાનો
ભિવેકો ભવતીતિ ॥ ૩૫ ॥

સ્વર્ગસુકરુણાત્ પ્રકૃત્યાભિકારિણઃ । તુર્લિ સ્વ નાશયામાસુઃ સાત્વન્યેવામયતતઃ ॥ ૧' ॥

દેશવને કહ્યું કે 'મારાથી ચલાતું નથી, જ્યાં આપનું મન હોય ત્યાં મને
તેડીને જાવ' જ્યારે તે ગોપીએ જગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે
પોતાની પ્રિયાને કહ્યું કે 'મારા ખસા ઉપર ચઢી જાવ' પછી (પેલી ગોપી
જગવાનના ખસા ઉપર બેસવા જતી હતી એટલામાં જ) શ્રીકૃષ્ણ અનંતર્ધાન
યર્થ ગયા અને તે અનન્યપૂર્વા સ્ત્રી પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગી. ૩૫-૩૮.

(શ્રીમદ્ભાગવત આ સાદા ગ્રન્થ રસોડોનો સાર આપી તેનું પ્રયોજન સમજાવે છે.) પ્રથમ આ
ગોપીને અભિમાનરૂપી દોષ પ્રાપ્ત થયો, પછી તેણે અભિમાનમાં વચન કહ્યું, જગવાને તે વચનનો ઉત્તર
આપ્યો અને પહેલાંની માફક જગવાન્ તિરોહિત થઈ ગયા. આ ગોપીને પોતાનો દોષ દેખાય એટલા
માટે જગવાન્ તેનો ત્યાગ કરીને અનંતર્હિત થઈ ગયા, (આ ગોપી પોતાની દયાજનક સ્થિતિ જોઈને
વિચાર કરે કે જગવાને જે મારો ત્યાગ કર્યો છે તે મારા દોષને હીધે જ કર્યો છે: એટલે આ બાળતમાં
અભિમાનરૂપી દોષ મારો જ છે એમ તે ગોપીને જ્ઞાન થાય છે.) ૧

પહેલાં જે ગોપીમાં અભિમાનરૂપી દોષ ન હતો એવી ગોપીને જગવાન્ લઈ ગયા, કારણ કે
જગવાન્ કૃષ્ણ છે, સદાનન્દ છે, એટલે તે ગોપીમાં સ્વરૂપાનન્દનું સ્થાપન કરવાને માટે જગવાન્ તેને
એકાન્તમાં લઈ ગયા. ખીલ અધી ગોપીઓ તો સ્ત્રીઓ હતી, દુરાત્મા હતી, તેમને માન, મદ વગેરે
થયો હતો. આ ગોપી તો મુગ્ધા જ હતી, જાલી હતી; તેથી ખીલ દુરાત્મા ગોપીઓનો વનમાં ત્યાગ
કરીને જગવાન્ પેલી જાલી ગોપીને લઈ ગયા, જેથી વનમાં રહેલી ગોપીઓને સમજણ પડે કે
અમારામાં જ દોષ હતો તેથી જ અમારો ત્યાગ કરીને જગવાન્ પેલી નિર્દોષ ગોપીને લઈ ગયા. ૩૫

(આ બધાં ગોપીજનોનો અને પેલી ગોપીનો રસ સરખો છે છતાં પણ આ બધાં ગોપીજનોને
તે વળતે અભિમાન થયું અને પેલી ગોપીને તે વળતે અભિમાન ન થયું; પરંતુ હમણાં તો તે ગોપીને
પણ અભિમાન થયું તેનું શું કારણ ? અનુ સંગ્રાધાન કરતાં શ્રીમદ્ભાગવત કહે છે કે)

જગવાન્ જે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા તે ગોપી પોતે નાચિકા હતી, અને નાચિકાઓનો
સ્વભાવ અભિમાની હોય છે, છતાં પણ અત્યાર મુખી પોતાના નાચક—પ્રભુ—ને અધીન રહી અને આ
પ્રમાણે નાચિકાના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ વર્તી. હવે નાચિકાના જે અભિમાન વગેરે સ્વાભાવિક શુદ્ધો તથા પ્રૌઢ
ભાવ તે બન્નેએ તે ગોપીના ક્રોધજન્ય ભાવનો—નાચકને અધીન રહેવામાં જે ક્રોધજન્ય ભાવ છે તેનો—
નાશ કર્યો અને તે પોતે પણ ખીલ ગોપીઓની માફક અભિમાની થઈ. ૧

તદાહ । સા ચ તદા સર્વયોપિતાં મન્યે વરિષ્ઠં મેન રિતિ । ચકારઃ પૂર્વસમુદાયોઽન્યથે । તદેવિ । પૂર્વં વચ્ચાક્ષમાત્વં ન જાતમિતિ । અનેન સમુદાયદોષેન ન મગવાંસ્ત્વજતિ કિન્તુ પ્રલોકદોષે-
નેતિ જ્ઞાપિતમ્ । તસ્યાક્ષયા દોષે દેતુઃ હિત્વેતિ । કામયાના અપિ સર્વાઃ ગોપીઃ હિત્વા અસૌ માં
મજત રિતિ । તન્નાપિ પ્રિયઃ, યથેવ મમ પ્રીતિર્મયતિ તથૈવ કરોતિ । ન તુ કચિદ્વ્યપ્રિયવિપયઃ ।
અતોઽર્હં વરિષ્ઠા । અન્યથાનુવપસ્યા તવાત્વં કસ્ત્યતે ॥ ૩૬ ॥

દોષાભાવેનૈવોચનતા, ન તુ ધર્માન્વરેણ, અવસ્થાશ્રમઃ, ખ્રાન્તાયા વાક્યમાહ તત્તો ગત્વેતિ ।
તત્તો મોગસાનાદમે ગત્વા । વનોદેદ્રામતિરમણીયમ્ । સ્વાર્થમયં ગચ્છતિ, ન તુ મદર્પમ્ । વવચ્ચા-
ન્યાર્થં મયા કર્યં લેદઃ પ્રાપ્તવ્ય રિતિ દૃષ્ટા । તાદશમગવત્કૃપાયામનવિકારિણી પ્રાપ્તપ્રસાદેન
જાતાંજીર્ણાં મદ્ભાવિભ્યોઽપિ મોક્ષવાતારં દેહેન્દ્રિયાવિસર્વરિહિતં પરમાનન્દરૂપં કેશવમન્વચીત્ । તસ્યા
વાક્યમાહ ન પારય રિતિ । અહં ચલિતું ન પારયે । વયાપીદેશં ગન્તવ્યમિતિ પેત્, તદાહ । યત્ર
તે મનઃ, તત્ર માં ત્વમેવ નય ॥ ૩૭ ॥

ભગવાનની સાથે ગચ્છેલી ગોપીને પણ અભિમાન થયું એ વાત શુકદેવેણ આ પ્રલોકમાં કહે છે.
બીજી બધી ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને ભગવાન્ જ્યારે આ ગોપીને લઈ ગયા ત્યારે આ ગોપી પોતાની
બાતને બધી સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. પ્રલોકમાં પૂર્વનો સમુચ્ચય કરવા વાણી જે વ છે તે અપિ—
પણ—ના અર્થમાં વપરાયો છે. પહેલાં આ ગોપીને આતું અભિમાન થયું ન હતું એ જણાવવાને માટે
શુકદેવેણ કહે છે કે તદા. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ભગવાન્ આગળ વર્ણના દોષને લીધે
ભક્તોનો ત્યાગ કરતા નથી પરંતુ દરેક વ્યક્તિના દોષને લીધે તે તે વ્યક્તિનો ત્યાગ કરે છે. આ ગોપીને
જે અભિમાન થયું તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે હિત્વા. બધી ગોપીઓ ક્રમનાવાળી હોજ
છતાં તેમનો ત્યાગ કરીને આ ભગવાન્ મને ભરે છે એમ આ ગોપી માનવા લાગી. તેમાં પણ ભગવાન્
પ્રિય છે, જેમ મને પ્રીતિ થાય તેમ જ તે કરે છે; પરંતુ કોઈ પણ વખત તે મને અપ્રિય લાગે એવું
કરતા નથી; તેથી હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું એમ પણ આ ગોપી માનવા લાગી. ભગવાન્ બીજી બધી
ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને મને એકલીને જ પોતાની સાથે લઈ ગયા એ વાત બીજી કોઈ રીતે સમજાવી
શકાય એમ નથી તેથી આ ગોપી અનુમાન કરે છે કે હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું. ૩૬

આ ગોપીની ઉત્તમતા દોષના અભાવને લીધે જ છે, નહિ કે બીજા ધર્મને લીધે. (આ ગોપીમાં
જે દર્પ ભોવામાં આવે છે તે ભગવાને જ વિપ્રયોગરસતું દાન કરવાને માટે ઉત્પન્ન કર્યો છે એટલે તે
દોષરૂપ નથી. જેમ ભગવાનના રમણમાં દોષ હોતો નથી તેમ ભગવદ્ભાવાત્મક પદાર્થમાં દોષ હોતો
નથી.) તેથી જ તે ગોપીને ભ્રમ થાય છે. (ભગવાન્ આકૃત ઝાગી પુરુષની આકૃક કામને અધીન થઈને
પોતાને—નાયિકાને—વશ થશે એમ બાળીને પોતાનામાં ચાલવાની શક્તિ હતી છતાં પણ હું ચાલવાને
અશક્ત છું એમ કહેવાથી ભગવાન્ મને પોતાના રક્ત્ય ઉપર પણ એવાલીને લઈ જશે એમ આ
ગોપીએ આનું; અને આ પ્રકારનું જે જ્ઞાન તે જ ભ્રમ.) બ્રાન્ત ચચેલી ગોપીના વાક્યનું વર્ણન કરતાં
શુકદેવેણ કહે છે કે તત્તો ગત્વા. ભોગસ્થાનથી આગળ અતિરમણીય વનપ્રદેશમાં જઈને. આ તો
પોતાના સ્વાર્થને માટે જાય છે, નહિ કે માટે માટે. તો પછી બીજાને માટે માટે શું કરવા જેદ પ્રસ
કરને એકછે ? આ પ્રમાણે વિચાર કરીને આ ગોપીને દર્પ થયો. આ પ્રકારની ભગવત્કૃપાનો તેને
અધિકાર ન હતો, અને ભગવાનની જે કૃપા તેણે મેળવી હતી તે કૃપાને લીધે તેને અલૅલું—અભિમાન—
થયું અને પ્રહ્લાદ વગેરેને પણ મોક્ષ આપનાર, દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરેથી સહિત, પરમાનન્દરૂપ એવા કેશવ
ભગવાનને તેણે કહ્યું. આ ગોપીએ કેશવ ભગવાનને જે વાક્ય કહ્યું તેનું વર્ણન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે
ન પારયે. હું ચાલી શકું એમ નથી. તો પણ ઇદ દેશમાં તો જવું એકછે એમ જો આ ગોપીને કહેવામાં
આવે તો આ ગોપી કહે છે કે યત્ર તે મનઃ. અર્થ તમારું મન હોય ત્યાં મને તમે જ લઈ જાવ. ૩૭.

તદા ભગવાનતિચતુરઃ તદ્વાચ્ચસ્યોત્તરમાહ ઇદમુક્ત ઇતિ । પ્રિયેતિ કૃત્વા ઉત્તરમુક્તવાન્ ।
 ઉત્તરમાહ સ્કન્ધમારુહ્યતામિતિ । યપા દિ નૃત્યં કર્તું વાન્હતિ । સ્વાન્તર્ગતં રસમગ્નિનેતુમ્ । વદ્મૌ
 પદસ્થાપને ઈર્ધ્વભાવાનાવાન્ રસઃ ચ્યુતો ભવેત્ । અતઃ સ્વસ્કન્ધમેવારુહ્યતામિતિ । સ પવાલન્ત્વં
 નટપટુઃ યઃ સ્વસ્કન્ધમારુહ્ય નૃતીર્નર્તિ । અશક્યં દ્યુપદિશતિ । પ્રાર્થિતં તથેતિ । ભગવતો દિ મનઃ
 બલૌકિકરસામિત્યને તદ્મૌ પદસ્થાપને ન ભવતિ । અસક્તો એત્ કથં વદેત્ । અતો મમ તત્રૈવ મનઃ ।
 યદિ તથા કરિષ્યતિ તદા નેપ્યામીતિ । ન જ્ઞાનવિકારી નેતું યોગ્યઃ । ભગવાંસ્તુ તાન્યથા વદતીતિ ન
 સ્વસ્કન્ધસમ્ભાવના । તથા તુ મોહવશાત્ તથૈવ બુદ્ધમ્ । તતો મોહવશાત્ તથા ચિકીર્ષનાણાં તં દદ્વા
 તતોપ્યન્તર્દધે । યતોઽયં કૃપ્ણઃ સદાનન્દઃ । તતઃ પૂર્વવદેવ સાપિ જાતેત્યાહ સા વધૂરન્વતપ્યતેતિ ।
 વધૂરિતિ સા બનન્વપૂર્વાં વ્રતમધ્યસ્થા । તત્રાપિ શુણાતીતા । અતઃ અન્વતપ્યત અનુતાપં કૃતવતી ॥૧૮॥

ગોપીએ જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ભગવાન્ જે અતિ ચતુર છે તેમણે તે વાક્યનો જે ઉત્તર
 આપ્યો તેનું વર્ણન શુદ્ધેવળ પદ્યમુક્તઃ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કરે છે. આ ગોપી ભગવાનની પ્રિય છે એટલે
 ભગવાને તેના વાક્યનો ઉત્તર આપ્યો. ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે કે સ્કન્ધમારુહ્યતામ્. આ ગોપીને
 નૃત્ય કરવાની ઇચ્છા છે, અને પોતાની અંદર જે રસ રહેલો છે તેનો અભિનય કરીને બહાર પ્રકટ
 કરવાની પણ ઇચ્છા છે. રસનો અભિનય ભૂમિ ઉપર પણ મૂકીને કરવામાં આવે—પોતાના હૃદયમાંથી
 રસને બહાર કાઢવામાં આવે—તો ઈર્ધ્વભાવ (પોતાના હૃદયમાં શ્રુત રહેલો રસ અનેક જાતના ભાવોનો
 જે અનુભવ કરાવે છે તેનું નામ ઈર્ધ્વભાવ) ન થવાથી રસ વ્યુત થઈ બચ છે, સ્વરૂપતઃ જ નહીં પામે
 છે. તેથી ભગવાને કહ્યું કે સ્વસ્કન્ધ—પોતાના ખભા—ઉપર જ બેસી જાવ. (ભગવાનના કહેવાનું તાત્પર્ય
 એ છે કે રસનો અનુભવ તમારા પોતાનામાં જ કરો, રસને બહાર પ્રકટ કરવા જેવો નથી, નહિ તો
 અન્યથા થઈ જશે.) જે પોતાના ખભા ઉપર બેસીને નૃત્ય કરે છે તે જ નટોમાં વડુ—પોતાના અંગનું
 વેદન કરવામાં ચતુર—છે. સંગીતશાસ્ત્રમાં એક પ્રકારના નૃત્યમાં પોતાના ખભા ઉપર ચઢવાનું હોય છે.
 તે અતિ કઠિન છે, અને જે નટ તે પ્રમાણે કરે છે તે સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. (પોતાના ખભા ઉપર
 બેસીને નૃત્ય કરવાનું જે કામ છે તે અશક્ય છે,) અને ભગવાન્ અરેખર આવી અશક્ય ઘણતનો
 ઉપદેશ કરે છે, કારણ કે ગોપીએ તે પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી છે. ભગવાનનું મન, અરેખર,
 અલૌકિક રસના અભિનયનમાં છે. ભૂમિ ઉપર પણ મૂકવાથી—પોતાના હૃદયમાંથી રસને કાઢીને બહાર
 પ્રકટ કરવાથી—અલૌકિક રસનું અભિનયન થતું નથી. એ આ ગોપી અશક્ય હોત તો આ પ્રમાણે—
 યત્તે મનઃ એમ દર્શવી—શી રીતે કહેત ? તેથી માફ મન તેમાં જ—રસના અભિનયનમાં જ—છે.
 તેથી જો આ ગોપી તે પ્રમાણે કરશે—વિરુદ્ધથી આર્તિ પ્રકટ કરશે—તો જ તેને હું લઈ જઈશ. જે
 અધિકારી નથી તેને લઈ જઈ શકાય નહિ. ભગવાન્ તો અન્યથા—અસત્ય—કહેતા નથી એટલે ભગવાનના
 સ્કન્ધની સંભાવના નથી; પરંતુ તે ગોપીએ મોહને વશ થઈને તે જ પ્રમાણે—ભગવાનના ખભા ઉપર
 ચઢી જવાનું—જાણ્યું. મોહને વશ થઈને તે ગોપી ભગવાનના સ્કન્ધ ઉપર ચઢી જવાની ઇચ્છા કરે છે
 એમ જ્યારે ભગવાને બોધું ત્યારે ત્યાંથી પણ તે તિરોહિત થઈ જયા; કારણ કે આ તો કૃષ્ણ—સદાનન્દ—
 છે. ભગવાનના તિરોધાનથી પહેલાંની માફક જ—બીજાં ગોપી/નોની માફક—તે ગોપી પણ શોક
 કરવા લાગી એમ શુદ્ધેવળ સા વધૂરન્વતપ્યત્ત એ શબ્દોમાં કહે છે. વધૂર એટલે તે અનન્યપૂર્વા
 વ્રતમધ્યસ્થ ગોપીઃ તેમાં પણ શુણાતીત. તેથી અન્વતપ્યત્ત—તે અનુતાપ—પશ્ચાત્તાપ—કરવા લાગી.
 (આ ગોપીએ પશ્ચાત્તાપ કર્યો તેથી તે શુણાતીત છે એમ અનુમાન થાય છે. જો આ ગોપી શુણાતીત
 ન હોત તો તેણે પશ્ચાત્તાપને બદલે કોપ કર્યો હોત.) ૩૮.

ન કેવલમન્તરનુતાપઃ કિન્તુ તજ્જનિતો ઘરિરપિ વિલાપો જાત इत्याह हा नायेति ।

हा नाथ रमण प्रेष्ठ कासि कासि महाभुज ।

दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ॥ ૩૯ ॥

હા ઇતિ પશ્ચાત્તાપે અચુકં કૃતમિતિ । તથાપિ હે નાથ ત્વમેવ સ્વામી જાતો દોષ એવ દૂરી-
કર્તવ્યઃ, ન તુ સત્ક્રમ્યા । તત્તુ દૂરે સ્થિત્વા પાલનં કરિષ્યામીતિ ચેત્ તન્નાહ રમણેતિ । ત્વમેવ રતિ-
વર્ધકો મોક્ષા, મોગ્યરૂપાશ્ચ વચમ્ । જાતો નિકટ એવ સ્થાતવ્યમિતિભાવઃ । નવ્વતુરોષેન કેવલં
પાલનં કરિષ્યામિ, મોકુરિચ્છામાવાત્ । ન હિ મોગ્યેચ્છ્યા મોક્ષા મુક્તે, તન્નાહ પ્રેષ્ટેતિ । ન હાન્યઃ
પ્રીતિવિષયોઽસ્તિ એન ઝીલિષ્યામિ । અત્યન્તં વ્યાકુલાયા વચનમાહ કાસિ કાસીતિ । મોહવશાન્
અન્યા પતિત્ત ચ જાતા તત્ત વત્થાપનાર્થ સંવોધયતિ મહાભુજેતિ । મહાન્ મુજો વસ્ય । મહતો કિવા-
શક્તિઃ । જાતો દોષ એવ દૂરીકર્તવ્યો ન ત્વહમ્ । ચતોઽહં દાસી, તન્નાપિ તે તવૈવાહં દાસી, સ્વામાવત
પવાહં કૃપણા જનાલોચિતયાચિક્ષા, જાતો મદ્વચનાત્તાન્યધાનાવઃ કર્તવ્યઃ । એવં પ્રાર્થનાયાં પરમ-
કૃપાલુસામુત્થાપ્ય સ્વસ્થાં કૃતવાન્, અદશ્યરૂપેણૈવ । તદા પુનરાહ । હે સખે, સર્ણેન સ્વધર્મરોગા-
સ્ત્વસન્નિધિં દર્શય । વર્તસે નિકટે તથાપિ યથા સાન્નિધ્યં દટ્ઠં ભવતિ તથા કુર । એવમેવ વદન્તી
સ્થિતા । ભગવાનપિ તવૈવ સ્થિતઃ ॥ ૩૯ ॥

આ ગોપીને ક્રૂપા હૃદયમાં જ પશ્ચાત્તાપ થયો એમ નહિ પરંતુ તે પશ્ચાત્તાપને લીધે બહાર
પણ વિકાપ થયો એમ શુકદેવજી હા નાથ એ શ્લોકમાં કહે છે:—

હા નાથ ! હા રમણ ! પ્રિયતમ ! હા મહાભુજ ! આપ ક્યાં છો, ક્યાં છો ?

હે સખા ! આપની કૃપણ દાસીને—મને—પાસે આવીને દર્શન આપો. ૩૯

હા એ પદનો પ્રયોગ પશ્ચાત્તાપના અર્થમાં થયેલો છે. પશ્ચાત્તાપ થવાનું કારણ એ કે મેં—
ગોપીએ—અચુકત કામ કર્યું. તો પણ હે નાથ, તમે જ મારા સ્વામી છો, તેથી મારો દોષ જ તમારે
દૂર કરવાનો છે, પરંતુ મારો ભાગ કરવાનો નથી. અરે ! હું તો દૂર ઉભો રહીને તારૂં રક્ષણ કરીશ એમ
મેં ભગવાન્ આ ગોપીને કહે તો આ ગોપી કહે છે કે રમણ, તમે જ રતિને વધારનારા ભોક્તા છો,
અને અને તમારી ભોજ્યરૂપ છો. તેથી તમારે અમારી પાસે જ સ્થિતિ કરવી ભેદજો એમ તાત્પર્ય
છે. અરે ! હું તમને અચુક્રૂણ રહીને ક્રૂપ તમારૂં રક્ષણ કરીશ, કારણ કે ભોક્તાને—મને—ભોગ
કરવાની ઇચ્છા નથી. ભોજ્ય પદાર્થની ઇચ્છાને લીધે કાંઈ ભોક્તા ભોગ કરતો નથી. આ પ્રમાણે મેં
ભગવાન્ ગોપીને ઉત્તર આપે તો ગોપી કહે છે કે પ્રેષ્ટ. તમારા વિના બીજો કોઈ પદાર્થ મારી
પ્રીતિનો—સ્નેહનો—વિષય નથી કે જેથી તેનું આલંબન મળીને હું છબી શકું. અત્યન્ત વ્યાકુલ
થયેલી આ ગોપીના વચનનું પર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કાસિ કાસિ, મોકુને લીધે આ ગોપી
અન્ય ઘઈ ગઈ અને પહી ગઈ, તેથી થોતાને ઉઠાડવાને માટે તે મહાભુજ એ પ્રમાણે ભગવાનને સંજોધે
છે. મહાન્ છે ભુજ જેમના એ મહાભુજ ભગવાન્, ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ મોટી છે. તેથી મારો દોષ
જ તમારે દૂર કરવા જેવો છે, નહિ કે મારો તમારે ભાગ કરવો ભેદજો. કારણ કે હું દાસી છું; તેમાં
પણ મેં—તમારી જ—હું દાસી છું; સ્વભાવથી જ હું કૃપણ છું, વગર વિચારે ભાગનારી છું; તેથી મારા
વચનને લીધે તમારે અન્યથાભાવ—બીજો ભાવ—કરવાનો નથી. આ પ્રમાણે આ ગોપીને ભગવાનની
પ્રાર્થના કરી કે તરત જ પરમકૃપાલુ ભગવાને અદશ્યરૂપે જ તેને ઉઘી કરીને સ્વસ્થ બનાવી. તે સમયે
આ ગોપી બોલી કે હે સખે ! (સખામાં સમગ્ર સ્ત્રીલબ્ધસન હોય છે તેથી સખાના ધર્મ પ્રકટ કરી) તમારા
ધર્મનો આરોપ કરીને સ્પર્શથી તમારા સાન્નિધ્યનું દર્શન કરાવો. તમે મારી પાસે ઉભા છો, છતાં પણ
તમારૂં સાન્નિધ્ય મેં શકાય જેવી રીતે તમે કર્યું. આ ગોપી આ પ્રમાણે બોલતી ઉભી રહી. ભગવાન,
પણ ત્યાં જ ઉભા રહ્યા. ૩૯

તતો યજ્ઞાંતં તદાહ અન્વિચ્છન્ત્ય ઈતિ ।

અન્વિચ્છન્ત્યો ભગવતો માર્ગે ગોપ્યો વિચેતેત્સ ।

દદશુઃ પ્રિયવિશ્લેષમોહિતાં દુઃખિતાં સસીમ્ ॥ ૪૦ ॥

પૂર્વોક્તા ગોપ્યઃ ભગવન્માર્ગમન્વિચ્છન્ત્યઃ અવિદૂરત एव तां ददशुः । तासां क्रोधाभावा-
याह दुःखितामिति । न हि दुःखितायां क्रोधो भवति । दुःखे ह्येत्यन्तरनिराकरणायाह प्रियविश्लेष-
मोहितामिति । भगवत एव विश्लेषेण परममोहं मूर्च्छां प्राप्ताम् । सापि तासां सखी । अतः सख्य-
भावेन ददशुः तां प्रबोधितवत्यः । ‘न दुःखं पद्मभिः सह’ इति ॥ ४० ॥

પૂર્વમેવાઃ ભગવાનેવમેવ કૌતુકાર્થ ગતાઃ ન ત્વસ્મદોપેગેતિ જ્ઞાતવતઃ । અન્યથા દોષનિરાકર-
ણાર્થમેવ વક્તઃ કૃતાઃ સ્યાત્ । સ્વદોષપરિહાનં ચ ભગવત્કૃપયૈવ ભવતિ ન સ્વત ઈતિ જ્ઞાપયિતું સા
નીતા, પદ્માત્ ત્વજ્ઞ કથનાર્થમેવ, અહો ભગવદિચ્છયા સર્વં કથિતવતી । ઉત્ત વત્કન્યે યત્પ્રયોજકં
તદાહ તયા કથિતમિતિ ।

તયા કથિતમાકર્ણ્ય માનપ્રાપ્તિં ચ માધવાત્ ।

અવમાનં ચ દૌરાત્મ્યાદિસ્યયં પરમં યયુઃ ॥ ૪૧ ॥

પછીથી જે બન્યું તેનું વર્ણન શુકદેવેજી અન્વિચ્છન્ત્યઃ એ પ્રલોકમાં કરે છે—

ભગવન્માર્ગની શોધ કરતાં વિહલ ચિત્તવાળાં તે ગોપીજનોએ

પ્રિયના વિયોગથી મૂર્છા પામેલી દુઃખી સખીને ભેઠી. ૪૦

પહેલાં જેમનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે ગોપીજનોએ ભગવાનના માર્ગની શોધ કરતાં કરતાં
બહુ દુઃખી નહિ એવી જ રીતે તે ગોપીને ભેઠ. આ બધાં ગોપીજનોને તે ગોપી ઉપર ક્રોધ ન થાય
એટલા માટે શુકદેવેજી કહે છે કે દુઃખિતામ્. જે સ્ત્રી દુઃખી હોય છે તેના ઉપર, ખરેખર, ક્રોધ થતો નથી.
તે ગોપીના દુઃખનું કારણ બીજું નથી એમ જણાવવાને માટે શુકદેવેજી કહે છે કે પ્રિયવિશ્લેષમોહિતામ્.
પ્રિય એવા જે ભગવાન તેમના જ હિરણ્યથી તે ગોપીને ઘણું મોહુ થયો, તે મૂર્છા પામી, તે ગોપી પણ
આ બધાં ગોપીજનોની સખી હતી, તેથી સખીભાવે બહુ ગોપીજનોએ તે ગોપીને જગાડી, કારણ કે
‘પાંચ માણસોના સમાગમમાં દુઃખ રહેતું નથી’ એ પ્રમાણે જગતની ન્યાય છે. ૪૦

પહેલાં આ બધાં ગોપીજનોએ એમ બધું કે ભગવાન કૌતુકને—અમ્મતને—માટે જ આ
પ્રમાણે આપણી પાસેથી ચાલ્યા ગયા છે, નહિ કે આપણા દોષને લીધે. જે ગોપીજનોએ પહેલાં આ
પ્રમાણે ન બધું હોત તો તેમણે પોતાનો દોષ દૂર કરવાને માટે જ થત કયો હોત. પોતાના દોષનું
સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન ફક્ત ભગવાનની કૃપાથી જ થાય છે, પોતાની મેળે ધતું નથી, એમ જણાવવાને
માટે તે ગોપીને ભગવાન તરફ ગયા, પછીથી દોષ જણાવવાને માટે જ તેનો ભગવાને ત્યાગ કર્યો. તેથી
ભગવદ્દિશ્વાને લીધે તે ગોપીએ આ બધી વાત બીજાં બધાં ગોપીજનોને કહી. તે કહેવામાં જે પ્રયોજક—
તે ગોપીને જ્ઞાન અને અવમાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું એ જણાવનાર પ્રયોજક વાક્ય—હતું તે શુકદેવેજી
તયા કથિતમ્ એ પ્રલોકમાં કહે છે—

તે સખીનું કહેલું શ્રવણ કરીને બીજાં બધાં ગોપીજનોએ નિશ્ચય

કર્યો કે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સદ્મીપતિ ભગવાનના શુણ્યથી થાય છે, અને
અવમાન પોતાના પરમ દુષ્ટતાદીપી અવશુણ્યથી થાય છે, અને તેથી તેઓ
પરમ આદર્ય પામ્યાં. ૪૧

માનપ્રાપ્તિં ચ સાધવાત્, અવમાનં ચ દૌરાસ્મ્યાદિતિ । તયાં કથિતં યદપિ વહેવ શ્વં
ગાવાનયોં નિર્ધારિતઃ । સન્માનનં યત્પ્રાપ્તં તત્ત સ્વગુણૈઃ કિન્તુ લક્ષ્મીપતેરેવ ગુણૈઃ, લક્ષ્મ્યંશા યતા
। દૌરાસ્મ્યાત્સ્વર્ગમાદેવ અવમાનમ્ । ચક્રારાત્ લેદ્ધમ્ભાવયઃ । યવં ભગવતઃ અઠૌકિકં
મર્થ્યં દદ્ધા પરમં વિસ્મયં પ્રાપ્તઃ । યવં તદ્વાક્યૈઃ પદાર્પનિર્ધારો જાતઃ અન્વેષણાદિના ભગવાન્ ન
જ્ય્વ્યં હિતિ ॥ ૪૧ ॥

અતઃ પરં ભગવત્પ્રસાદે કો હેતુરિતિ નિષ્કાર્યં સર્વપરિત્યાગેન વેદપરિત્યાગપર્યન્તં સાધનમિતિ
ચિંત્ય તયા કૃતવત્તા શ્લાહ તત્ત હિતિ ।

તતોઽવિદાન્, વનં ચન્દ્રજ્યોત્સ્ના યાવદ્વિભાવ્યતે ।

તમઃ પ્રવિષ્ઠમાલક્ષ્ય તતો નિષ્વૃત્તુર્હરેઃ ॥ ૪૨ ॥

તતો વનમવિદાન્ । મોહનિષ્વૃત્ત્યયં વનપ્રવેશઃ । વનં ગતાતાનપિ ચેન્મોહઃ, તદ્વા કિં વન-
વેશેનેતિ । ચન્દ્રજ્યોત્સ્ના યાવદ્વિભાવ્યતે યાવદ્દૂરમેવ ગતાઃ । જતિનિષિદ્ધવનં તુ ન પ્રવિષ્ઠાઃ
યદા પુનઃગૌંદે વને અન્તઃચન્દ્રકિરણા ન પ્રવિશન્તિ તદ્વા તત્ત તમઃ પ્રવિષ્ઠમાલક્ષ્ય તતો નિષ્વૃત્તુઃ
નિષ્વૃત્તા જાતાઃ । નતુ પ્રથમં યદુચોગેન વનં ગતાઃ, તદ્કૃત્વા કુતો વા નિષ્વૃત્તા શ્લાશંક્યાહ હરેરિતિ ।

સાધન—લક્ષ્મીજ્ઞા પતિ—ના જ શુણ્ણને લીધે તે ગોપીને માન પ્રાપ્ત થયું અને પોતાની
દુષ્ટતાને લીધે જ અવમાન પ્રાપ્ત થયું. તે ગોપીએ કહેલું બીજાં ગોપીજનોએ ભેટ કે જાલુ ચાલવું પરંતુ
તે વિષયમાં તેમણે આ નિર્ણય કર્યો કે તે ગોપીએ જે સન્માન મેળવ્યું તે પોતાના શુણ્ણને લીધે મેળવ્યું
નથી પરંતુ લક્ષ્મીજ્ઞા પતિ ભગવાનના જ શુણ્ણને લીધે મેળવ્યું છે, અને આ બધાં ગોપીજનો
લક્ષ્મીજ્ઞાનાં અંશો છે; (આ ગોપીઓ લક્ષ્મીના અંશ છે એમ સમજી ભગવાને તેમનું સન્માન કર્યું
હતું.) વળી દુષ્ટતા જે તેની પોતાનો ધર્મ છે તેને લીધે જ તેણે અવમાન પ્રાપ્ત કર્યું. જ્યોત્સ્ના એટલે
જ્યોત્સ્ના છે; અર્થાત્ તે ગોપીને એટલે જ્યોત્સ્ના પ્રાપ્તિ પછી પોતાની દુષ્ટતાને લીધે જ થઈ
છે. આ પ્રમાણે ભગવાનનું અલૌકિક સામર્થ્ય ભેદને તે બધાં ગોપીજનો પછાં વિસ્મય પામ્યાં. આ
પ્રમાણે તે ગોપીનાં વાક્યોથી ભગવદ્ગુણી પદાર્પણે ગોપીજનોએ નિર્ણય કર્યો કે શોધખોળ વગેરે
કરવાથી ભગવાન નળી શકતા નથી. ૪૧

હવે પછી ભગવાનની કૃપા મેળવવામાં કયું સાધન છે એ વિચાર કરીને, સર્વ વસ્તુનો પરિત્યાગ
કરી દેહનો પરિત્યાગ કરવા સુધીનું સાધન ભગવદ્કૃપા મેળવી શકે છે એમ નિશ્ચય કરીને તે
ગોપીજનોએ તે પ્રમાણે કર્યું એમ શુકદેવજી તત્ત એ પ્રલોકમાં કહે છે—

પછી જ્યાં સુધી ચન્દ્રનો પ્રકાશ દેખાયો ત્યાં સુધી ગોપીજનોએ
વનમાં પ્રવેશ કર્યો, અને જ્યાં અંધકાર ભેગો કે ત્યાંથી એ હરિપ્રિયાઓ

પાછાં ફર્યા. ૪૨

પછીથી તે ગોપીજનોએ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. (ભગવદ્ભાવથી જે બીજાં ભાવ હોય છે તે દોષરૂપ
છે અને તે મોહ કહેવાય છે.) આ મોહને દૂર કરવાને માટે ગોપીજનોએ વનમાં પ્રવેશ કર્યો કારણ કે
વનમાં જનારાઓને પણ એ મોહ થાય તો પછી વનમાં જવાનું પ્રયોજન થું । ચન્દ્રનો પ્રકાશ જ્યાં સુધી
દેખાયો ત્યાં સુધી, તેટલે દૂર, તે ગોપીજનો ગયાં; પણ જે જાઠ વન હતું તેમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો નહિ.
ત્યારે જાઠ વનની અંદર ચન્દ્રનાં કિરણો પ્રવેશ કરી શક્યાં નહિ ત્યારે ગોપીજનોએ ત્યાં અંધકાર ભેગો
અને ત્યાંથી જ તેઓ પાછાં ફર્યા.

અરે! ખેલ્યાં જે ઉદ્યોગ કરીને ગોપીજનો વનમાં ગયાં હતાં તે ઉદ્યોગ કર્યો તિના કેમ તેઓ પાછાં

જાનામિ પદમહં જાનામીતિ । અતઃ કથમાત્માસ્મૃતિઃ, તત્રાહ તદાત્મિકા ઇતિ । સ ઘ્યાત્મા
યાસામ્ । સર્વદા કૃષ્ણાત્મભાવનૈવ ચિત્તે સહજા તાસામ્ । અતઃ આત્મત્વેન ભગવાનેવ સ્ફુરતિ ઇતિ
ન દેહાદિસ્ફુરણમ્ । નતુ 'સદશાદૃષ્ટચિન્તાયાઃ સ્મૃતિચીજસ્ય વોધકા' ઇતિ અદૃષ્ટવશાત્ કથં ન સ્મૃતિઃ,
તત્રાહ તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્ય ઇતિ । યદિ તૂષ્ણીં તિષ્ઠેયુઃ, ભવેદપિ સ્મૃતિઃ, અન્દ્યાસજ્જલુ તાઃ કાર્યા-
ન્તરપરાઃ । યવસ્તસ્ય ભગવતો ગુણાનેવ ગાયન્તિ । ગુણૈઃ કૃત્વા દુરદૃષ્ટં ચ તદપતિ । અતો નાદૃષ્ટ-
દ્વારાપિ સ્મૃતિવોધઃ ॥ ૪૨ ॥

તર્હિ કિં જાતમિત્યાકાઙ્ગાયમાહ પુનઃ પુલિનમાગત્યેતિ ।

પુનઃ પુલિનમાગત્ય કાલિન્દ્યાઃ કૃષ્ણભાવનાઃ ।

સમવેતા જગુઃ કૃષ્ણં તદાગમનકાઙ્ગિતાઃ ॥ ૪૪ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે દશમસ્કન્ધે પૂર્વાર્ધે સપ્તવિંશોધ્યાયઃ ॥ ૨૭ ॥

પૂર્વ પુલિને ક્ષિતા યત્ર તત્રૈવ પુનરાગતાઃ । નતુ વિવેકરહિતાઃ કર્મ તત્રાગતાઃ, તત્રાદ
કૃષ્ણભાવના ઇતિ । કૃષ્ણ એ ભાવના યાસામ્ । તેન ભગવદિચ્છયા ભગવત્પ્રેરણા તત્રૈવ સ્થાને
ભગવાન્ રતિ કરિષ્યતીતિ નિશ્ચિત્ય, તત્ સ્વાત્મસાંકં દિતકરમિતિ તત્રૈવાગતાઃ । તતઃ કસ્યા વા

કહેવાય? આ શંકાનું સમપ્રધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તદાત્મિકામ્. તે જ—ભગવાન્ જ—આત્મા
છે જેમનોઃ આવાં ગોપીજનો તદાત્મિકાઃ કહેવાય છે. 'કૃષ્ણ એજ અમારો આત્મા છે' એ ભાવના જ
હૃદયેશાં આ ગોપીજનોના ચિત્તમાં સ્થાપાવિક રીતે રહેલી છે. તેથી આત્મા તરીકે ભગવાન્ જ સ્ફુરે છે,
દેહ વગેરેની સ્ફૂર્તિ થતી નથી. અરે! 'તુલ્ય પદાર્થ, અદૃષ્ટ, ચિન્તાન વગેરે સ્મૃતિનાં કારણો છે' આ ન્યાય
બ્રહ્માણે અદૃષ્ટને લીધે દેહ, ઘર વગેરેની સ્મૃતિ કેમ ન થાય? આના ઉત્તરમાં શુકદેવજી કહે છે કે
તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્યાઃ. જો ગોપીજનો ગૌન સખીને શાન્ત બેસી રહે તો દેહાદિની સ્મૃતિ થાય પણ
ખરી; પરંતુ તેઓ તો અન્યમાં—ભગવાનમાં—આસક્ત થએલાં છે અને ધીલ કાર્યમાં—ભગવાનના
શુભ ગાવામાં—રોકાયેલાં છે, કારણ કે તેમના—ભગવાનના—શુભોનું જ તેઓ ગાન કરે છે. ભગવાનના
શુભોને લીધે ગોપીજનોનું ખરાબ અદૃષ્ટ નાશ પામે છે. તેથી પોતાના અદૃષ્ટ દાસ પણ ગોપીજનોને
દેહાદિની સ્મૃતિ થતી નથી. ૪૩

પછીથી શું થયું એમ જો આકાંક્ષા થાય તો શુકદેવજી કહે છે કે પુનઃ પુલિનમાગત્ય.

પહેલાં જ્યાં શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર હતાં ત્યાં જ પાછાં ભગવાનની
પ્રેરણાથી કૃષ્ણમાં ભાવનાવાળાં તે ગોપીજનો આવ્યાં અને પ્રજ્ઞ ત્યાં પધારશે
એ આકાંક્ષાથી સાથે મળીને કૃષ્ણનું ગાન કરવા લાગ્યાં. ૪૪.

પહેલાં જ્યાં શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર હતાં ત્યાં જ ફરીથી ગોપીજનો પાછાં આવ્યાં. અરે!
ગોપીજનોમાં વિવેકબુદ્ધિ ન હતી, તો પછી શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર પાછાં શી રીતે આવ્યાં? આ
શંકાનું સમપ્રધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કૃષ્ણમાવનાઃ. કૃષ્ણમાં જ જે ગોપીજનોની ભાવના છે તે
ગોપીજનો કૃષ્ણમાવનાઃ કહેવાય છે. તેથી ભગવદિચ્છાને લીધે, ભગવાનની પ્રેરણાથી, તે જ સ્થળે
ભગવાન્ રમણ કરશે એમ નિશ્ચય કરીને, તે જ સ્થાન અમને કિતકર છે એમ ભાળીને તે ગોપીજનો
ત્યાં જ—શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર જ—ગયાં. પછીથી કઈ ગોપીના લાગ્યને લીધે, કઈ ગોપીના સ્નેહથી
અથવા કઈ ગોપીના ઉપર ભગવાનની કૃપા હોવાથી ભગવાન્ અહીં આવશે એ બાબતમાં સંદેહ પડવાથી
ખધાં ગોપીજનો એકલાં મળ્યાં. તે સમયે ગોપીજનોને ધીનું સાધન ન મળવાથી કૃષ્ણનું—સદનન્દનું—

માગ્યાત્ સ્નેહેન કૃપયા વા આગચ્છેવિતિ સંદેહાત્ સમવેત્તા જાતાઃ । તદા સાયનાન્તરમલમમાનાઃ
કૃપ્યાં । સદાનન્દં જગુઃ । હરિગુણાનમેવ સાધનમિતિ । નિવૃત્તે પુનર્દોષે સ્વયમેવાયાસતીતિ તદા-
ગમનકાઠ્ણ્યા જગુઃ ।

શ્રીકૃષ્ણગોપિકાસ્ત્ર દ્વિવિધા તવષા મુજૈઃ । સમુદાયેન મિત્રા વા ગતગર્વાં અસાધનાઃ ॥ ૧ ॥
-હરેર્ગાંતં પ્રિયં મત્વા જીવનાર્યમપિ પ્રિયાઃ । સ્વસંવેદ્યાહુ મિલિતા જગુર્નાનાવિધૈર્મુજૈઃ ॥ ૨ ॥ ૪૪ ॥

હતિ ધીમાગવત્સુબોધિન્યાં શ્રીમહાકમળમદ્દામજઞીવહ્નમદીક્ષિતમિત્તિતાપં
દશમસ્કન્ધવિવરણે સસર્વિજ્ઞાધ્યાયવિવરણમ્ ॥ ૨૭ ॥

તેઓ ગાન કરવા લાગ્યાં, કારણ કે સિદ્ધાન્ત એવો છે કે દોષનું નિવારણ કરવાને માટે હરિના શુભનું
ગાન જ સાધન છે. દોષ દૂર થઈ ગયો એટલે પછી લગવાનું પોતાની મેળે જ અહીં આવશે એમ ધારીને
લગવાનના આગમનની આકાંક્ષા રાખીને ગોપીજનોએ ગાન કરવા માંડ્યું.

શ્રીયમુનાહુતા તત્ ઉપર જે શ્રીકૃષ્ણની ગોપિકાઓ એકત્રિત થયાં હતાં તે બે પ્રકારનાં હતાંઃ
(૧) અન્યપૂર્વા અથવા શ્રુતિરૂપા ગોપિકાઓ અને (૨) અનન્યપૂર્વા અથવા કુમારિકા ગોપિકાઓ.
સાત્વિક, રાજસ અને તામસ; અને તે દરેકના પાછા ત્રણ વિભાગઃ એમ એકંદરે શુણ્ણને લીધે નવ
વિભાગ થાય. અન્યપૂર્વા ગોપિકાઓના નવ વિભાગ અને અનન્યપૂર્વા ગોપિકાઓના નવ વિભાગ એ
પ્રમાણે અરાઠ વિભાગ થયા અને ઉપલક્ષણ પ્રકારે ઓગણીસમો વિભાગ. આમ ગોપિકાઓના
ઓગણીસ પ્રકાર થયા. આ પક્ષમાં દરેક ગોપિકા સાત્વિક રાજસ અને તામસ છે. અથવા તો
ગોપીજનોની વ્યવસ્થા બીજે પ્રકારે પણ થઈ શકે છે. ગોપીજનો સમુદાયથી—યુધથી—નવ
પ્રકારનાં છે. આ પક્ષમાં સાત્વિક, રાજસ અને તામસ એ વિભાગ સમુદાયહૃદિએ કરવામાં આવે છે.
અર્થાત્ કોઈક યુધ સાત્વિક ગોપીજનોનું, કોઈક યુધ રાજસી ગોપીજનોનું, તો કોઈક યુધ તામસી
ગોપીજનોનું હોય છે. તેમાં પણ દરેકના ત્રણ પ્રકાર હોય છે. એ ગોપીજનોનાં નવ પ્રકારનાં યુધ થાય
છે. તેમાં પણ શ્રુતિરૂપા અને અમિકુમાર એમ ગોપીજનોના બે સેદને લીધે અરાઠ યુધ, અને
શુણ્ણાવીતનું ઓગણીસમું યુધ; આ રીતે ગોપીજનોનાં ઓગણીસ યુધ સિદ્ધ થાય છે.

આ બધાં ગોપીજનોનો ગર્વ હવે જતો રહ્યો છે અને તેઓ નિસ્વધન બની ગયાં છે. ૧

હરિને ગાન પ્રિય છે એમ માનીને, અને આપણા હૃવનને માટે પણ ગાન આવશ્યક છે એમ
માનીને લગવાનની પ્રિયા ગોપિકાઓ, કોના ભાગ્યને લીધે, અથવા કોના સ્નેહને લીધે અથવા કોના
ઉપર કૃપા હોવાથી લગવાનું પ્રકટ થાય એ બાબતમાં સંદેહ હોવાથી—સર્વને પોતાની યોગ્યતામાં સંદેહ
હોવાથી—સર્વ પ્રથમ એકાંત મળ્યાં અને સત્ત્વ વગેરે અનેક પ્રકારના શુણ્ણથી ગાન કર્યું. ૨. ૪૪.

અષ્ટાવિંશે હરેગાનં સમાવાદપરાયતઃ । કૃતાવજ્ઞા ગોપિકા દ્વિ સ્તોત્રં ચકુરિતીર્યતે ॥ ૧ ॥
 પ્કોનોવિંશતિવિધા ગોવ્યઃ સ્વસ્થાધિકારતઃ । પ્કોનોવિંશતિવિધાં સ્તુતિં ચકુરુંહરેઃ મિચામ્ ॥ ૨ ॥
 રાજસીં તામસીં ચૈવ સાર્વિકીં નિર્ગુણા તથા । એવં ચતુર્વિધા ગોવ્યઃ પતિભલો નિરુપિતાઃ ॥ ૩ ॥
 તર્વૈવાનન્યપૂર્વાંશ્ચ પ્રાર્થનામાહુરુત્તમામ્ । ગુણાતીતાઃ સાર્વિકીંચ તામસીં રાજસીંચયા ॥ ૪ ॥

સ્વભાવથી અથવા અપરાધથી માનરૂપી અવજ્ઞા જેમણે કરી છે એવાં શ્રીગોપીજને હરિનું સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું, તેથી આ અઢાલીસમા અધ્યાયમાં ગોપીજનોએ કરેલા હરિના ગાનનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. (નિરુદ્ધાવસ્થાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તેમાં પ્રિયતમના શુભનું ગાન જ થાય, અને તેથી ગોપીજને સ્વભાવથી જ હરિના શુભનું ગાન કર્યું; અથવા તો ‘લક્ષ્મીપદ્મ અમે અધિક છીએ’ એમ ગોપીજનોએ પોતાના સ્વરૂપ વિષે આધિક્ય માન્યું અને તે રીતે તેમણે અપરાધ કર્યો અને અભિમાન કર્યું કે ત્યારે પ્રભુ અમારી પ્રાર્થના કરશે ત્યારે જ અમારામાં રહેલા રમતું હન અમે પ્રભુને કરીશું. આ પ્રકારે ગોપીજનોએ માનરૂપી અવજ્ઞા કરી અને તેથી પ્રભુ અપ્રસન્ન થયા. અપ્રસન્ન પ્રભુ સ્તોત્રથી પ્રસન્ન થશે એમ માનીને ગોપીજનોએ ગાન કર્યું. અથવા શ્લોકનો અન્યથા બીજે પ્રકારે પણ થઈ શકે. સ્વના સ્વભાવથી જે અભિમાનરૂપી અવજ્ઞા થઈ તેથી પ્રભુ અપ્રસન્ન થયા; આ અપ્રસન્ન પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનો શુભગાન એક જ ઉપાય યોગ્ય છે એમ ગોપીજનોએ નિશ્ચય કર્યો અને સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું. તેથી આ અઢાલીસમા અધ્યાયમાં ગોપીજનોએ ગાએલું લગવાનું સ્તોત્ર—ગોપીગીત—વર્ણવવામાં આવે છે. આ બીજા અર્થમાં અભિમાનરૂપી અપરાધનું પણ કારણ શ્રીગોપીજનો સ્વભાવ છે. ગોપીજનો શૃંગારરસનો આલંબન વિભાવ છે, અને આલંબન વિભાવનો એવો સ્વભાવ છે કે અભિમાન રૂપી અવજ્ઞા પણ સહજ થઈ જાય છે. આવા માનથી પણ ત્યારે પ્રભુરૂપી રસિક નાયક અપ્રસન્ન થઈ જાય છે ત્યારે રસમાર્ગની રીતે નાધિકા નાયકનું શુભગાન કરે છે અને તે રીતે તેને પ્રસન્ન પણ કરે છે. તેથી શ્રીગોપીજનોએ પોતાના ભાવને અનુસરીને રસશાસ્ત્રની રીતે સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું, અને તેથી સાત્ત્વિક વગેરે શુભેનું પણ જે વર્ણન આગળ ઉપર કરવામાં આવે છે તે એમ દર્શાવે છે કે ગોપીજનોનો ભાવ અનેક પ્રકારનો છે.) ૧

પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ઓગણીસ પ્રકારનાં શ્રીગોપીજનોએ હરિને પ્રિય એવી ઓગણીસ પ્રકારની સ્તુતિ કરી, તેથી આ અધ્યાયમાં ઓગણીસ શ્લોકો છે. (અન્યપૂર્વા—શ્રુતિરૂપા—ગોપીજનો નિર્જલ અને સાત્ત્વિક વગેરે ભેદથી દસ પ્રકારનાં અને અનન્યપૂર્વા—કુમારિકા—ગોપીજનો નિર્જલ અને સાત્ત્વિકાદિ ભેદથી નવ પ્રકારનાં એમ ઓગણીસ પ્રકારનાં ગોપીજનો છે. કુમારિકાઓમાં તામસતામસી ગોપી અથવા યૂથ નથી તેથી તેમના નવ પ્રકાર છે.) ૨

પતિભત્ની—શ્રુતિરૂપા અન્યપૂર્વા—ગોપી પ્રથમ સાત્ત્વિક કુમે ગીતનો આરંભ કરે છે, તેથી પહેલો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાત્ત્વિકરાજ્ય છે, બીજે શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાત્ત્વિકતામય છે, ત્રીજે શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે અને ચોથો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ શુભાતીત—નિર્જલ—છે. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનાં શ્રુતિરૂપ ગોપિકાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૩

પહેલા ચાર શ્લોકનાં ગાનાર ચાર પ્રકારનાં શ્રુતિરૂપા ગોપીઓ છે એમ વર્ણન કરીને હવે શ્રીકૃષ્ણદેવળ તે જ પ્રકારે અનન્યપૂર્વા—ઋગિરૂપા કુમારિકા—ગોપીઓની ઉત્તમ પ્રાર્થનાનું વર્ણન કરે છે. તેથી અનન્યપૂર્વા ગોપીઓના ગાનમાં પણ પ્રથમ સાત્ત્વિક કુમે ગીતનો આરંભ થાય છે; એટલે પાંચમો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે, છઠ્ઠો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાત્ત્વિકતામય છે, સાતમો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાત્ત્વિકરાજ્ય છે, અને આઠમો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ શુભાતીત છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિરૂપા ગોપીજનોના ચાર પ્રકારની માફક ઋગિરૂપા ગોપીજનોના પણ ચાર પ્રકારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૪

કૃષ્ણભાવનવા સિદ્ધા વિશેષેનાદ તાઃ શુકા । અનન્યપૂર્વિકા એવ ગુનસિદ્ધો મુદા જનુઃ ॥ ૫ ॥
 સાર્વિકી તમસી ચૈવ રાજસી વૈતિ વિદ્યુતાઃ । સર્વોચ્ચ વતલિદાઃ વામસી રાજસી પરા ॥ ૬ ॥
 ગુનસ્તા એવ ત્રિવિધા અતીત્વાદિમિશ્રિભિઃ । રાજસી તામસી યૈવ સાર્વિકીતિ વિમેદતાઃ ॥ ૭ ॥
 અનન્યપૂર્ણા દ્વિવિધા રાજસી સાર્વિકી તથા । તમસા તામસી તત્ર નાસીત્યેવોગવિદ્યતિઃ ॥ ૮ ॥

સાર્વિક ક્રમ પૂર્ણ થયો. હવે ધીવત રાજસ ક્રમનો આરંભ અન્યપૂર્ણ ગોપીજન કરે કે અનન્યપૂર્ણ ગોપીજન કરે એમ બે શંકા થાય તો શુકદેવેણ તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે અનન્યપૂર્ણ ગોપીજન કૃષ્ણભાવનાને લીધે સિદ્ધ છે તેથી રાજસક્રમમાં પડેલા ત્રણ રસીક પણ અનન્યપૂર્ણ ગોપીજન જ વિશેષે ગાય છે; અર્થાત્ નવમાથી અગીઆરમા રસીક સુધીનાં ગાનાર અનન્યપૂર્ણ ગોપીજન છે. નવમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસસાર્વિક છે, દસમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસતામસ છે અને અગીઆરમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસરાજસ છે. આ પ્રમાણે રાજસ ક્રમે ત્રણ અનન્યપૂર્ણ ગોપિકાઓએ ગાન કર્યું. ૫

પાંચમાથી અગીઆરમા રસીક સુધી અનન્યપૂર્ણ ગોપીજનોએ સાર્વિક અને રાજસ ક્રમે ૭ રસીકોમાં ગાન કર્યું. હવે અન્યપૂર્ણ શ્રુતિરૂપા ગોપિકાઓ પણ બાકી રહેલા રાજસ અને તામસ એ બે ક્રમે ૭ રસીકમાં ગાન કરે છે. અર્થાત્ બારમાથી ચૌદમા રસીક સુધીમાં રાજસ ક્રમે અન્યપૂર્ણ ગોપિકા ગાન કરે છે, અને પંદરમાથી સત્તરમા રસીક સુધીમાં તામસ ક્રમે ગાન કરે છે. બારમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસતામસ છે, તેરમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસરાજસ છે અને ચૌદમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસસાર્વિક છે. આ પ્રમાણે રાજસીમાં તામસી, રાજસી અને પરા—સાર્વિકી—અન્યપૂર્ણ ગોપિકાઓ ગાન કરે છે. ૬

પંદરમા રસીકથી તે સત્તરમા રસીક સુધી પણ અન્યપૂર્ણ ગોપીજનો જ તામસક્રમે ગાન કરે છે. તેમાં પંદરમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ તામસસાર્વિક છે, સોળમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ તામસતામસ છે, અને સત્તરમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ તામસરાજસ છે. (આ વ્યવસ્થા પંદર, સોળ અને સત્તર એ ત્રણ રસીકો ઉપરની શ્રીસુખોચિનીજીને આધારે આપવામાં આવેલી છે. કારિકામાં રાજસી તામસી ચૈવ સાર્વિકીતિ વિમેદતાઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે, એટલે કારિકા પ્રમાણે પંદરમો રસીક ગાનાર તામસરાજસ અને સત્તરમો રસીક ગાનાર તામસસાર્વિક ગણાય. આ પ્રમાણે શ્રીસુખોચિનીજી અને કારિકાના અભિપ્રાયમાં ભેદ માલમ પડે છે. આ ભેદ દૂર કરવાને માટે લેખકાર શ્રીવલ્લભજી કહે છે કે રાજસી તામસી ચૈવ સાર્વિકીતિ વિમેદતાઃ એ કારિકામાં જે ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે તે ક્રમ સ્વીકારવાનો નથી. કારિકામાં લેખક નિર્ણયસમ ભદ્ર પણ આ વિષયમાં કહે છે કે કારિકામાં આપેલો ક્રમ અભિવ્યક્ત છે, અથવા તો તેનું તાત્પર્ય ધીનું હોવું નેહ્યો. અથવા તો કારિકામાં આપેલો ક્રમ સામાન્ય ગણવો અને શ્રીસુખોચિનીજીમાં આપેલો ક્રમ વિશેષ ગણવો એટલે સામાન્યવિશેષન્યાયે ક્રમનો વિરોધ દૂર થઈ શકે છે.) ૭

સત્તરમા રસીકમાં અન્યપૂર્ણ ગોપીજનો ઉપસંહાર કરે છે, અને હવે તેમનો કોઈ પણ ક્રમ બાકી નહિ રહેવાથી અનન્યપૂર્ણ ગોપીજન તામસ ક્રમે અસંહાર રસીકનો આરંભ કરે છે, અસંહારો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ અનન્યપૂર્ણ તામસસાર્વિક છે, અને ઓગણીસમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ અનન્યપૂર્ણ તામસરાજસ છે. અનન્યપૂર્ણમાં તામસતામસી ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ નથી, તેથી અનન્યપૂર્ણના તામસક્રમમાં ગાનાર ગોપિકાઓ અથવા તેમનાં યુથ રૂઢ બે જ છે, ત્રણ નથી. આ પ્રમાણે ઓગણીસ રસીકોના ગાનાર ઓગણીસ પ્રકારનાં ગોપિકાઓ અથવા તેમનાં થયો છે. ૮.

મવામઃ તથા યજ્ઞઃ કર્તવ્ય ઇતિ વક્તું વ્રજસ્ય તવાવતારેણ સર્વોત્કર્ષો જાતઃ ઇત્યાહુઃ । તે જન્મના વ્રજઃ અધિકં જયતીતિ । સર્વોત્કર્ષેણ સ્થિતિઃ જયઃ, અધિકજયો વૈકુણ્ઠાદપ્યુત્કર્ષઃ । ન હિ વૈકુણ્ઠે ભગવાનેયંવિષ્ણં લીલાં કરોતિ । યથાપિ મધુરાયાં જન્મ જાતં તથાપિ તેન જન્મના ન મધુરા સર્વોત્કર્ષેણ સિતા કિન્તુ વ્રજ एव । નતુ ભગવજ્જન્મનઃ સર્વોત્કર્ષદેતુત્વં ન લોકે પ્રસિદ્ધમ્, અનન્ય-ત્યેનૈકત્વાત્, અવસ્થાદશા વત્કર્ષદેતુર્વચ્ચયઃ ચોં લોકે પ્રસિદ્ધ ઇતિ ચેન્ તત્રાદ શ્રવત ઇન્દિરા શશ્વ-દત્ર હીતિ । અત્ર વ્રજ ઇન્દિરા સર્વદા શ્રવતે હીનભાવેનાશ્રયં કુરતે । વૈકુણ્ઠે તુ સૈવ નિયતા માર્યેતિ ન તસ્યાઃ સર્વદા શ્રવણં કર્તવ્યં ભવતિ । ઇહ તુ તાદૃશ્યો વયમનેકા ઇતિ તસ્યાઃ સ્વારધ્યામા-વાન્ કદા વા મમાવસરો ભવિષ્યતીતિ નિરન્તરં સેષતે । અતો લક્ષ્મીસ્થિત્યા લોકા વત્કર્ષ મન્યન્તે સા પુનર્લક્ષ્મીઃ ગોકુલાશ્રયા જાવા । હિ વુલ્કધાયમર્થઃ । પતિવ્રતા હિ સા । યત્ર પતિઃ સ્વયમન્યાધીનત્વા તિષ્ઠતિ, મત્તેષુ શુભાં રૂપાવયિતુમ્, વતુલ્કલુલ્લભપ્રકરણે, તત્ર તદ્વાર્યા મુતરામેવાશ્રવત ઇતિ કિમાશ્ર-ર્થમ્ । વપ જન્મના વ્રજસ્ય સર્વોત્કર્ષઃ સર્વજનીનઃ । અતઃસાથ રમણે ન કાપિ ન્યૂનતા, ન વા લક્ષ્મ્યા

રીતે દૃતાર્થ યદ્યપે તે રીતે અપે યત કરવાનો છે. આ પ્રમાણે કહેવાને માટે ગોપીજનો તે જન્મના વ્રજઃ અધિકં જયતિ એ શબ્દોમાં કહે છે કે આપના પ્રાકટયથી મળનો સર્વોત્કર્ષ સિદ્ધ થઈ ગયો છે. સર્વથી શ્રેષ્ઠ થઈને સ્થિતિ કરવી તેનું નામ જય. વૈકુણ્ઠના કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠતા ગેળવવી તેનું નામ અધિકે જય. વૈકુણ્ઠમાં તો ભગવાન્ આ પ્રકારની લીલા કરતા નથી. એ કે ભગવાનનો જન્મ—અવતાર, પ્રાકટય—મધુરામાં થયો છે, છતાં પણ તેમના પ્રાકટયથી મધુરા સર્વથી શ્રેષ્ઠ થયું નથી પરંતુ કેવળ મજ જ સર્વશ્રેષ્ઠ થયું છે.

શંકાઃ—અરે! ભગવાનનું પ્રાકટય એ સર્વશ્રેષ્ઠતાનું કારણ છે એમ જગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી; કારણ કે ભગવાનનું પ્રાકટય ક્રીડા મળમાં જ થવાથી અનન્ય—અસાધારણ—છે અને તેથી એક જ છે. (આ રીતે ભગવતપ્રાકટયથી સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવામાં અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુભાસ રહેલો છે. જેમ ‘શબ્દ નિત્ય છે, શબ્દત્વને લીધે’ એ અનુમાનમાં અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુભાસ રહેલો છે, કારણ કે શબ્દત્વ એકલા શબ્દમાં જ હોય છે જીવમાં હોતું નથી, તેમ ‘મજ સર્વશ્રેષ્ઠ, ભગવતપ્રાકટયને લીધે’ એ અનુમાનમાં પણ અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુભાસ રહેલો છે. ભગવતપ્રાકટય એકલા મળમાં જ છે. જીને નહિ. એટલે ભગવતપ્રાકટયના આધારે મળની સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનારું અનુમાન આલ્પસદૃશ, ઓટું, છે.) તેથી મળની સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનારું એવું કારણ આપો કે જે લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોય.

મનસિ વિપાદઃ, અઙ્ગીકૃતત્વાત્ । અતઃ કારણાદસાદર્યમાયતેન ત્વચા દૃશ્યતામિર્વ ગોકુલમેકદા
દ્રષ્ટવ્યમ્ । વાક્યાર્યો વા કર્મમે વક્ત્રમાણઃ । તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવઃ વિદ્યુ ત્વાં વિચિન્વત્ इति
દૃશ્યતામ્ । एतादृशोऽयंऽनुचित इति अनुचितप्रदर्शनेन बोधयन्ति । લોભા હિ મહાદયઃ ત્વમવ-
ત્તોર્ણો વ્રજે વર્તસ इति निश्चिन्न समायान्ति । વ્રજસ્થાઃ પુનરસદાદયઃ વિદ્યુ વિચિન્વન્તિ । इयं मातु-
नीचिती । ननु व्रजस्थानां भक्तिर्नास्ति, अन्यथा विरहे क्रियेरन्, अतः अभक्ता न पश्यन्तीति युक्तं
इति चेत् तत्राहुः त्वयि धृतासव इति । त्वदर्धमेव धृता असवः प्राणा यैः । यदैव त्वदनुपयोगं
ह्रासन्ति तदैव लक्ष्यन्तीति भावः । अत एव त्वां विचिन्वते प्राणानाश्वासयितुम् । अतपविलम्बेऽपि
प्राणा गमिष्यन्तीति । अन्यथा व्रजे गच्छेयुः, प्रातस्त्वमेवायास्यतीति अन्वेपणं व्यर्थमेव स्यात् । विद્યु
त्वदीयाः त्वयि सतीति महदैव्यम् । अत एकवारं त्वदीयाः पश्येति प्रार्थना । एवमेकदा दर्शनं प्रार्थि-
तम् । दयितेति सम्बोधनान् भ्रमैर्दर्शनेन स्त्रीणां जीषनं न युक्तमिति निरूपितम् । यद्यपि भगवञ्चित्
पश्येत् तदा न कोऽपि पुरुषार्थः सिद्ध्येत् तथापि दैन्यं दृष्ट्वा आत्मानमपि प्रदर्शयेदिति तथा प्रार्थना ॥१॥

તેથી આપ અમારી સાથે રમણુ કરો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂનતા થવાની નથી, તેમ જ લક્ષ્મીના
મનમાં પણ ખેદ થવાનો નથી, કારણ કે આપે આપના પ્રાકટયથી સર્વલેષ મનનો નિવારણ—આ મન
મારું છે એ પ્રમાણે—અંગીકાર કર્યો છે. તેથી અમારે માટે પધારેલા આપે આ શ્રીમદ્ગોકુલનું એક
વખત દર્શન કરવું જોઈએ. અથવા તો શ્લોકનો અન્યથા બીજે પ્રકારે પણ ધ્વજ થકે છે. તાવકાસ્ત્વયિ
ધૃતાસવો વિદ્યુ ત્વાં વિચિન્વતે એ આગળ કહેવામાં આવનાર વાક્યનો અર્થ જ દૃશ્યતાં ક્રિયાપદનું કર્મ
છે, અને આ અન્યથા પ્રમાણે એવો અર્થ થાય કે ‘આપના વિષે જેમણે પ્રાણ ધારણ કર્યા છે એવા
આપના ભક્તો—ગોપીજનો—આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ આપ જુવો.’ આ પ્રકારનો અર્થ—
મનમાં આપ પ્રકટ થઈને તિરોહિત થઈ ગયા અને ભક્તો અહીં દિશામાં આપની શોધ કરે એ બાબત—
અનુચિત છે એમ અનુચિતત્વ દર્શાવીને ગોપીજનો જણાવે છે કે આપ મનમાં પ્રકટ થયા છે એમ
નિશ્ચય કરીને બ્રહ્માદિ લોકો અહીં મનમાં આવે છે, બ્યારે મનમાં રહેનારાં અમારા જેવાં ગોપીઓ
બહુ દિશાઓમાં આપને શોધે છે. આ તો બહુ અયોગ્ય વાત છે, અરે । મનમાં રહેનારા લોકોમાં ભક્તિ
જ નથી, નહિ તો તેઓ ભગવાનના વિરહથી મરી જાત; (પણ મનના લોકો—ગોપીજનો—મરી ગયા
નથી) એટલે તેઓ ભગવાનના ભક્તો નથી અને તેથી તેવા અભક્તો ભગવાનને ન જુવે એ વાત બરોબર
છે. આ પ્રમાણે જે શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો તેનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે ત્વયિ ધૃતાસવઃ
આપને માટે જ ધારણ કર્યા છે પ્રાણ જેમણે એવાં અમે—ગોપીજનો—છીએ. અમારા પ્રાણનો આપને
જરા પણ ઉપયોગ નથી એમ જે કહે જે અમે જાણીશું તે જ કહે અને અમારા નિરુપયોગી પ્રાણનો
લાગ કરીશું એમ ગોપીજનોના કહેવાનો ભાવ છે. જોકે વિલંબ થતાં જ પ્રાણ જતા રહેશે તેથી જ
પ્રાણને આશ્વાસન આપવાને માટે જ અમે ગોપીઓ આપને શોધીએ છીએ. નહિ તો સવારે આપ પાછા
મનમાં નહીં આવવાના જ છે, અને અત્યારે રાત્રીએ અમે જે આપની શોધ કરીએ છીએ તે વ્યર્થ જ
છે એમ માનીને અમે મનમાં જ ચાટ્યાં ગયાં છીએ. (પરંતુ મનમાં ન જતાં અહીં જ આપની શોધ
કર્યા કરીએ છીએ તે બતાવી આપે છે કે અમે આપને માટે જ પ્રાણ ધારણ કરેલા છે.) આપ મનમાં
વિરાજમાન છે છતાં પણ આપના ભક્તો આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ મહત્ત્વ દેવ્ય છે. માટે એકવાર
આપના નિવભક્તોને જુવો એમ અમારી પ્રાર્થના છે. આ પ્રમાણે એક ગોપીજને ભગવાનના દર્શનની
સ્ત્રીઓએ જીવવું યોગ્ય નથી એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. જે કે ભગવાન ગોપીજનોનાં દર્શન કરે તેથી
ગોપીજનોને કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય નહિ, તો પણ ગોપીજનોનું દૈન્ય દેખીને તેમને ભગવાન
ચોતાના સ્વરૂપનું પણ બરોબર દર્શન કરાવે એમ ભગવદર્શનને માટે જ ગોપીજનોએ ‘અમને જુવો’
એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. ૧

મવામઃ તથા યજ્ઞઃ કર્તવ્યં ઇતિ વર્તુઃ વ્રજસ્ય તથાવતારેણ સર્વોત્કર્ષો જાતઃ ઇત્યાદુઃ । તે જન્મના વ્રજઃ અધિકં જયતીતિ । સર્વોત્કર્ષેણ સિતિઃ જયઃ, અધિકજયો વૈકુણ્ઠદપ્તુત્કર્ષઃ । ન હિ વૈકુણ્ઠે મગવાનેયંવિધાં લીલાં કરોતિ । યદપિ મથુરાયાં જન્મ જાતં તથાપિ તેન જન્મના ન મથુરા સર્વોત્કર્ષેણ સિતા કિન્તુ વ્રજ એવ । નનુ મગવજન્મનઃ સર્વોત્કર્ષહેતુત્વં ન લોકે પ્રસિદ્ધમ્, અનન્ય-સ્વેનૈકત્યાન્, અતસાદૃશ વત્કર્પહેતુર્વત્કર્યઃ યો લોકે પ્રસિદ્ધ ઇતિ ચેત્ તત્રાહ શ્રવત ઇન્દિરા શાશ્વ-દત્ર હીતિ । અત્ર વ્રજ ઇન્દિરા સર્વદા શ્રવતે હીનભાવેનાશ્રયં કુરતે । વૈકુણ્ઠે તુ સૈવ નિયતા માર્યંતિ ન તત્ત્વાઃ સર્વદા શ્રવણં કર્તવ્યં ભવતિ । ઇહ તુ તાદૃશ્યો યયમનેકા ઇતિ તત્ત્વાઃ સ્વારથ્યામા-યાત્ કદા વા મમાવસરો મવિષ્યતીતિ નિરન્તરં સેવતે । અતો લક્ષ્મીસિત્યા લોકા વત્કર્પ મન્યન્તે સા પુનર્લક્ષ્મીઃ ગોકુલાશ્રયા જાતા । હિ યુક્તશ્રાવમર્થઃ । પતિવ્રતા હિ સા । યત્ર પતિઃ સ્વયમન્યાધીનતયા તિષ્ઠતિ, મષ્ટેષુ કૃપાં રૂપાપયિતુમ્, તદુક્તમુલ્લક્ષ્મપ્રકરણે, તત્ર તદ્વાર્પા સુતરામેવાશ્રયત ઇતિ કિનાદ્ર-ર્થમ્ । તવ જન્મના વ્રજસ્ય સર્વોત્કર્ષઃ સર્વજનીનઃ । અવસ્તવ રમણે ન કાપિ ન્યૂનતા, ન વા લક્ષ્યા

રીતે કૃતાર્થ થઇએ તે રીતે આપે યજ્ઞ કરવાનો છે. આ પ્રમાણે કહેવાને માટે ગોપીજનો તે જન્મના વ્રજઃ અધિકં જયતિ એ શબ્દોમાં કહે છે કે આપના પ્રાકટ્યથી મગજનો સર્વોત્કર્ષ સિદ્ધ થઇ ગયો છે. સર્વથી શ્રેષ્ઠ થઇને સ્થિતિ કરવી તેનું નામ જય. વૈકુણ્ઠના કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠતા મેળવવી તેનું નામ અધિક જય. વૈકુણ્ઠમાં તો ભગવાન્ આ પ્રકારની લીલા કરતા નથી. એ કે ભગવાનનો જન્મ—અવતાર, પ્રાકટ્ય—મથુરામાં થયો છે, છતાં પણ તેમના પ્રાકટ્યથી મથુરા સર્વથી શ્રેષ્ઠ થઇ નથી પડતું કેવળ મગ જ સર્વશ્રેષ્ઠ થયું છે.

શંકાઃ—અરે ! ભગવાનનું પ્રાકટ્ય એ સર્વશ્રેષ્ઠતાનું કારણ છે એમ જગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી; કારણ કે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય ફક્ત મગમાં જ થવાથી અનન્ય—અસાધારણ—છે અને તેથી એક જ છે. (આ રીતે ભગવતપ્રાકટ્યથી સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવામાં અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુવાચાસ રહેલો છે. જેમ ‘શબ્દ નિત્ય છે, શબ્દત્વને લીધે’ એ અનુમાનમાં અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુવાચાસ રહેલો છે, કારણ કે શબ્દત્વ એકલા શબ્દમાં જ હોય છે ખીલમાં હોતું નથી, તેમ ‘મગ સર્વશ્રેષ્ઠ, ભગવતપ્રાકટ્યને લીધે’ એ અનુમાનમાં પણ અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુવાચાસ રહેલો છે. ભગવતપ્રાકટ્ય એકલા મગમાં જ છે, ખીલે નહિ, એટલે ભગવતપ્રાકટ્યના આધારે મગની સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનારું અનુમાન આભાસદુષ્ટ, ખોટું, છે.) તેથી મગની સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનારું એવું કારણ આપો કે જે લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોય.

સમાધાનઃ—ઉપર પ્રમાણે શંકા ઘાય તો તેના સમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે શ્રવત ઇન્દિરા શાશ્વદત્ર હિ. અર્હી—મગમાં—લક્ષ્મીજી હુમ્મેશાં હીનભાવથી આશ્રય કરે છે, ‘હું હીન છું’ એમ હીનભાવે લક્ષ્મીજી મગનો આશ્રય કરે છે. વૈકુણ્ઠમાં તો લક્ષ્મીજી ભગવાનની નિયત—નક્કી થયેલી જ—ભાર્ય છે એટલે તેમને કોઇનો હીનભાવે સર્વદા આશ્રય કરવાનો રહેતો નથી, પણ અર્હી મગમાં તો લક્ષ્મીજીના જેવાં અમે—ગોપીજનો—અનેક છીએ એટલે લક્ષ્મીજીને સ્વસ્થતા રહેતી નથી અને તેથી ‘મારો અવસર ક્યારે આવશે?’ એ વિચારથી તે મગનું હુમ્મેશાં સેવન કરે છે. તેથી જે લક્ષ્મીજીની સ્થિતિને લીધે લોકો સર્વશ્રેષ્ઠતા માને છે તે લક્ષ્મી પણ જોકુલનો આશ્રય કરીને રહી છે. આ અર્થ બરાબર છે એ દર્શાવવાને માટે મૃગ શ્લોકમાં હિ પદ મૃગવામાં આગ્યું છે, કારણ કે લક્ષ્મી પતિવ્રતા છે, ભક્તોના ઉપર કૃપા પ્રસિદ્ધ કરવાને લક્ષ્મીના પતિ પોતે ભક્તોને અધીન થઇને ન્યાં સ્થિતિ કરે છે ત્યાં ભગવાનની પત્ની—લક્ષ્મી—સારી રીતે સ્થિતિ કરે જ એમાં શું આશ્ચર્ય ? ભગવાન્ મગમાં ભક્તોને અધીન થઇને સ્થિતિ કરે છે અને ભક્તોના ઉપર કૃપા દર્શાવે છે એ વાત તો પહેલાં ઉત્પન્નવપ્રકરણમાં દેવેવમાં આવી છે. આપના પ્રાકટ્યને લીધે મગની સર્વશ્રેષ્ઠતા છે એ વાત સર્વ જાણે છે.

મનસિ વિપાદઃ, અદ્વીકૃતત્વાત્ । અતઃ કારણાદસાદર્થમાગતેન ત્વયા દૃશ્યતામિદં ગોઽલભ્યેકદા
દ્રષ્ટવ્યમ્ । યાવ્યાયોં યા કર્મત્રિ વક્ષ્યમાણઃ । તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવઃ દિક્ષુ ત્વાં વિચિન્વત્ इति
દૃશ્યતામ્ । एतादृशोऽर्थोऽनुचित इति अनुचितप्रदर्शनेन बोधयन्ति । હોઠા હિ વ્રજાદયઃ ત્વમવ-
તીર્ણોં વ્રજે વર્તસં इति निश्चित समायागि । પ્રજસ્યાઃ પુનરસાદાયઃ દિક્ષુ વિચિન્વન્તિ । इयं महत्त्व-
નોંચિતી । નનુ વ્રજસ્યાતાં ભક્તિર્નાસ્તિ, અન્યયા વિરહે ત્રિયેરન્, અતઃ અમદ્ધા ન પદ્યન્તીતિ બુકં
इति चेत् तत्राहुः त्वयि धृतासव इति । त्वदर्थमेव धृता असवः प्राणा यैः । यदैव त्वदनुपयोगं
જાસ્યન્તિ તદેવ ત્વદ્યન્તીતિ भाषः । अत एव त्वां विचिन्वते प्राणानाश्वासयितुम् । अत्यविलम्बेऽपि
પ્રાણા ગમિષ્યન્તીતિ । अन्यथा व्रजे गच्छेयुः, પ્રાતસ્ત્વમેવાયાસ્યતીતિ અન્વેષણં વ્યર્થમેવ સ્માત્ । દિક્ષુ
ત્વદીયાઃ ત્વયિ સતીતિ મહદૈન્દ્યમ્ । अत एकवारं त्वदीयाः पश्येति प्रार्थना । एवमेकया दर्शनं प्रार्थि-
તમ્ । દયિતેતિ સમ્બોધનાત્ મર્તદર્શનેન સ્ત્રીણાં જીવનં ન બુક્તમિતિ નિરૂપિતમ્ । यद्यपि भगवोक्षेत्
પડ્યેત્ તથા ન કોઽપિ પુરુષાર્થઃ સિદ્ધ્યેત્ તથાપિ દૈન્યં દૃષ્ટ્વા આત્માનમપિ પ્રદર્શયેદિતિ તથા પ્રાર્થના ॥૧॥

તેથી આપ અમારી સાથે રમણ કરો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂનતા થવાની નથી, તેમ જ લક્ષ્મીના
મનમાં પણ ખેદ થવાનો નથી, કારણ કે આપે આપના પ્રકટયથી સર્વકેષ મનનો નિવૃત્તિ—આ મન
માટે છે એ પ્રમાણે—અંગીકાર કર્યો છે. તેથી અમારે માટે પધારેલા આપે આ શ્રીમદ્ગોકુલનું એક
વાખતા દર્શન કરવું જોઈએ. અથવા તો પ્રલોકનો અન્યથા થીને પ્રકારે પણ ચર્ચ કરે છે. તાવકાસ્ત્વયિ
ધૃતાસવો દિક્ષુ ત્વાં વિચિન્વતે એ આગળ કહેવામાં આવતાર વાક્યનો અર્થ જ દૃશ્યતાં ક્રિયાપદનું કર્મ
છે, અને આ અન્યથા પ્રમાણે એનો અર્થ થાય કે ‘આપના વિષે જેમણે પ્રાણ ધારણ કર્યા છે એવા
આપના ભક્તો—ગોપીજનો—આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ આપ લુપ્તો’ આ પ્રકારનો અર્થ—
મનમાં આપ પ્રકટ થઈને વિરોધિત થઈ ગયા અને ભક્તો બધી દિશામાં આપની શોધ કરે એ બાબત—
અનુચિત છે એમ અનુચિતત્વ દર્શાવીને ગોપીજનો જણાવે છે કે આપ મનમાં પ્રકટ થયા છો એમ
નિશ્ચય કરીને બ્રહ્માદિ લોકો અહીં મનમાં આવે છે, ત્યારે મનમાં રહેનારાં અમારા જેવાં ગોપીઓ
બહુ દિશાઓમાં આપને શોધે છે. આ તો બહુ અયોગ્ય વાત છે. અરે ! મનમાં રહેનારા લોકોમાં ભક્તિ
જ નથી, નહિ તો તેઓ ભગવાનના વિરુદ્ધથી મરી જાતા; (પણ મનના લોકો—ગોપીજનો—મરી ગયા
છે. આ પ્રમાણે જે શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો તેનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે ત્વયિ ધૃતાસવઃ
છે. આ પ્રમાણે જે શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો તેનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે ત્વયિ ધૃતાસવઃ
આપને માટે જ ધારણ કર્યા છે પ્રાણ જેમણે એવાં અમે—ગોપીજનો—છીએ. અમારા પ્રાણનો આપને
જશ પણ ઉપયોગ નથી એમ જે કહે જે અમે જાણીશું તે જ કહે અમે અમારા નિરૂપયોગી પ્રાણનો
લાગ કરીશું એમ ગોપીજનોના કહેવાનો ભાવ છે. જરાક વિવંચ થતાં જ પ્રાણ જતા રહેશે તેથી જ
પ્રાણને અત્યાસન આપવાને માટે જ અમે ગોપીઓ આપને શોધીએ છીએ. નહિ તો સવારે આપ પાછા
મનમાં નહીં આવવાના જ છે, અને અત્યારે રાત્રીએ અમે જે આપની શોધ કરીએ છીએ તે વ્યર્થ જ
છે એમ માનીને અમે મનમાં જ આસ્થાં ગયાં હોત. (પરંતુ મનમાં ન જતાં અહીં જ આપની શોધ
કર્તા કરીએ છીએ તે બતાવી આપે છે કે અમે આપને માટે જ પ્રાણ ધારણ કરેલા છે.) આપ એકવાર
વિરાજમાન છો છતાં પણ આપના ભક્તો આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ મહત્ દૈન્ય છે. માટે એકવાર
આપના નિવૃત્તિનો લુપ્તો એમ અમારી પ્રાર્થના છે. આ પ્રમાણે એક ગોપીજને ભગવાનના દર્શનની
પ્રાર્થના કરી. ગોપીજન ભગવાનને દયિત—પ્રિય—એ પ્રમાણે સંબોધે છે તેથી પતિનું દર્શન ન થાય તો
સ્ત્રીઓએ છાપનું યોગ્ય નથી એમ નિરૂપણ કરવામાં આગ્યું. જે કે ભગવાન ગોપીજનનાં દર્શન કરે તેથી
ગોપીજનનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ નિહ થાય નહિ, તો પણ ગોપીજનનું દૈન્ય દેખીને તેમને ભગવાન
પોતાના સ્વરૂપનું પણ જરોબર દર્શન કરાવે એમ ભગવદર્શનને માટે જ ગોપીજનોએ ‘અમને લુપ્તો’
એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. ૧

અર્થે સ્વદૈન્યાનોંચિત્તાદિનિરુપણેન તસ્મા રાજસત્ત્વં નિરુપિતમ્ । તામસીં તુ ષષ્ટાઘાતં પ્રાર્થયિતુમ-
ર્હસેતસ્ય વધસાધકત્વમાદ શરદુદાશયે इति ।

શરદુદાશયે સાધુજાતસત્સરસિજોદરશ્રીમુપા દશા ।

સુરતનાથ તે શુલ્કદાસિકા ચરદ નિમ્ત્રતો નેદ કિં વધઃ ॥ ૨ ॥

શરદ્કાલીનો યોગ્યમુદાશયઃ ગુન્કરિણી, તત્ર સાધુ સમ્યક્ પ્રકારેણ જાતં ચત્સરસિજં
કમલં, તદ્વન્તર્વર્તિની યા શ્રીઃ, તામપિ મુષ્ણાતીતિ લાઘ્વપ્રયા દશા દશા, હે ચરદ, યો નિહન્તિ
તસ્ય કિં વધો ન, અપિ તુ વધવોધો ભવત્યેવ । યૈતૈવ સાધનેન પરસ્ય પ્રાણા ગચ્છન્તિ તત્સમ્પાદન-
સાધકો યાતકઃ દોષભાગમવતિ । અનેન મગવદ્દુષ્ટિઃ સર્વપાતુકા નિરુપિતા । ‘આનુર્મનાંસિ ષ દશા
સદ્ ઓજ આર્કઙ્ગ’દિતિ વાક્યાત્ । તથાસ્થાનપિ પ્રાયેણ કૂરદશ્યા પદ્ધતિ । અન્યથા કથં પ્રાણવાયા
શ્યાત્ । રૂપં ત્વાનન્દમયમિતિ તદ્દૃષ્ટૌ તદેવ જીવયેત્ । અતસાદભાવાત્ કેવલં યાતયત્યેવ । કિન્ન, ન

આ પ્રમાણે પહેલાં પ્રલોકમાં ગોપીજનનું દૈન્ય અને અયોગ્યતાનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે
ઉપરથી જણાય છે કે તે ગોપીજન સાત્ત્વિકરાજસ છે. સાત્ત્વિકતામસી ગોપીજન તો ‘મારો વધ ન
કરો’ એમ પ્રાર્થના કરવાને માટે શરદુદાશયે એ પ્રલોકમાં કહે છે કે ભગવાનનાં દર્શન ન થવાથી
વધ થાય છે—

હે સુરતનાથ ! શરદ્ મંતુના સરોવરમાં સુંદર રીતે ઉત્પન્ન થએલા
હમળની અંદર રહેલી લક્ષ્મીને હરણ કરનારી દૃષ્ટિથી આપ અમને સુહૃદ્દેખી
દારીઓને અથવા ધર્મદારીઓને મારો છો તે, હે વરદાન આપનાર ! સું
ધાત ન કહેવાય ? ૨

શરદ્કાળનું જે ઉદાશય—સરોવર—, તેમાં સુંદર રીતે ઉત્પન્ન થએલું જે હમળ, તેની અંદર રહેલી
જે શ્રી—શોભા—, તેનું પણ હરણ કરનારી, અર્થાત્ તેના જેવી સુંદર દૃષ્ટિથી, હે વરદાન દેનાર !, આપ
જે મારો છો તે આપને વધનું કૃણ નહિ મળે ? અર્થાત્ આપને અમને મારી નાખવાનું કૃણ મળશે જ.
જે જ સાધનથી જીવના પ્રાણુ આલ્યા બધ તે સાધનનો સાધનાર, ધાતક, પુરુષ દોષપાત્ર થાય છે.
(ભગવાનની દૃષ્ટિ ગોપીજનોને મારવાનું સાધન છે તેથી આનું સાધન સાધનાર ભગવાન વધના દોષને
પાત્ર છે.) આ પ્રમાણે—દૃષ્ટિથી વધ કરો છો એમ કહેવાથી—ભગવાનની દૃષ્ટિ સર્વનો ધાત કરનારી છે
એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું, અને આના આધારમાં શ્રીમદ્ભાગવત પણ કહે છે કે “ભગવાન્ માત્ર
દૃષ્ટિથી જ આયુષ્ય, મન અને ઓજસનું હરણ કરનાર છે.” (જે કે ભગવાનની દૃષ્ટિ આનન્દમય છે
અને તે પશ્ચાન્નન્દનું જ દાન કરે છે, ક્રોધનો ધાત કરતી નથી, છતાં પણ વિરહાવસ્થામાં રમરણ કરવામાં
આવતી દૃષ્ટિ યલ્લે કલેશ આપે છે તેથી ભગવાનની આ આનન્દમય દૃષ્ટિમાં ગોપીજનને ધાતકનું લાન
થાય છે, એટલે ભગવાનના કાલાદિરૂપમાં જે સર્વધાતક દૃષ્ટિ છે તેનું નિરૂપણ આ આનન્દમય દૃષ્ટિને
દિધે ગોપીજને કર્યું છે.) તે પ્રમાણે આપ અમારા ઉપર પણ સામાન્ય રીતે કૂર દૃષ્ટિથી જુવો છો, નહિ
તો અમારા પ્રાણને ણાધ રી રીતે થાય ? આપનું સ્વરૂપ તો આનન્દમય છે; (આનન્દમયરૂપ આપ
અમને તો દેખો જ છો, પણ આપનું આનન્દમય સ્વરૂપ અમને દેખાડતા નથી. આનન્દમયસ્વરૂપની
દૃષ્ટિ પણ આનન્દમય હોય,) તેથી તે આનન્દમય સ્વરૂપ આનન્દમય દૃષ્ટિથી જ છવાટે, પરંતુ તેમ
થતું નથી એટલે આનન્દમય આપ આપની આનન્દમય દૃષ્ટિથી અમારો કેવળ વધ જ કરાવો છો.
(તેથી વાસ્તવિક રીતે આપનું આનન્દમય સ્વરૂપ આપની આનન્દમય દૃષ્ટિ દ્વારા અમારો વધ કરવાના
દોષનું કારણ છે.)

વયં વચાહામઃ, યતો દાસિકાઃ કુસિત્તા દાસ્યઃ । ન હિ ક્રિયઃ અપ્રયોજિકાઞ્ચ હન્યન્તે । કિન્ન, વયં શુલ્કદાસિકાઃ, ત્વં ચ સુરતનાથઃ । સર્વપુરુષાર્થસાધકત્વેન તથા સમ્બોધનાં વિચારાણાં । યથા ધર્મમાર્ગે, હે ધર્મપાલક, હે પ્રજ્ઞાન્ય, હે વજ્રેશ્વરેત્વાદીનિ, અર્થે, હે હસ્તીપતે, સર્વસિદ્ધિ-
દેતાદીનિ, તથા મોક્ષે, હે મુકુન્દ, હે યોગેશ્વર, હે જ્ઞાનનિધે શ્વાદીનિ ધર્માર્પમોક્ષાર્થિમિરુચ્યન્તે ।
एवमस्मानिरपि सुरतनाथेऽलुच्यते । सुरतं सम्भोगः जगति बाबानसि वस्य भवान् नाथः । त्वत्-
ज्ञान्यतिरेकेण सुरतं जगति न प्रवर्तते । अतो ब्रह्मणा कामेन वा लोके सुरतप्रवृत्तयं वयं शुल्करूपा
दासिका दत्ताः । शुल्कं मार्गनिर्वाहकं द्रव्यं प्रतिबन्धनिवर्तकम् । सुरतं चेत् भगवतोऽव निरुद्धं तिष्ठेत्

વળી, અમારો વધ કરવા જેવો નથી, કારણ કે અમે દાસિકાઓ—અથમ દાસીઓ—છીએ, ખરેખર ! સ્ત્રીઓનો, અને તેમાં પણ પ્રયોજન વિના, વધ કોઈ કરતું નથી. વળી, અમે શુલ્ક—
વેચાતી લીધેલી—દાસિકાઓ છીએ અને આપ સુરતનાથ છો. (સુરતનાથ શુલ્કદાસિકાનો વધ કરે એ
તો સર્વથા અનુચિત છે.) હે ભગવન ! આપ સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરનારા છો તેથી મનુષ્યોના અધિકાર
પ્રમાણે આપનાં સંબોધનો નક્કી થયેલાં છે. જેમ ધર્મમાર્ગમાં ‘હે ધર્મપાલક’, ‘હે પ્રજ્ઞાન્ય’, ‘હે
યજ્ઞેશ્વર’ ઇત્યાદિ સંબોધનોથી ધર્માર્થી પુરુષ ભગવાનને સંબોધે છે, જેમ અર્થમાર્ગમાં ‘હે હસ્તીપતે’,
‘હે સર્વસિદ્ધિદ’ ઇત્યાદિ સંબોધનોથી અર્થાર્થી પુરુષ ભગવાનને સંબોધે છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં ‘હે
મુકુન્દ’, ‘હે યોગેશ્વર’, ‘હે જ્ઞાનનિધે’ ઇત્યાદિ સંબોધનોથી મોક્ષાર્થી પુરુષ ભગવાનને સંબોધે છે. આજ
પ્રમાણે તુર્તીય પુરુષાર્થ—કામ—ની અભિલાષાનાળાં અમે જોપીઓ પણ આપને ‘સુરતનાથ’ એ પ્રમાણે
સંબોધીએ છીએ. સુરત એટલે સંભોગ. જગતમાં જેટલી સંભોગ—ભાગ્યોમાં જેટલો સમયક ભોગ—છે
તે બધાના આપ જ નાથ છો. જગતમાં આપની આજ્ઞા વિના સુ-રત પ્રવર્તી શકતું જ નથી. (તેથી
આપ જ સુ-રતના નાથ છો.)

(રત એટલે લૌકિક ભોગ. તે તો સૃષ્ટિના આરંભ કાળથી પ્રવર્તે છે એટલે તેને માટે
ભગવાનની આજ્ઞાની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે સૃષ્ટિની માફક લૌકિક ભોગ પણ આવશ્ય જ કરે છે.
આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી સુ—સારા પ્રકારનું, અલૌકિક શોભનરૂપ—જે રત—રમણ—તે
સુરત કહેવાય છે અને તેને સમયક ભોગ—સંભોગ—પણ કહેવામાં આવે છે. આ સુરત આપની
આજ્ઞાથી જ—ધર્મજાથી જ—અમારામાં જ પ્રવર્તે છે. લૌકિક જગત્ વદ્યા જ કરે છે, નાચ
જ પામે છે, પણ તે કાંઈ સ્થિર રહેતું નથી, તેથી અતિ અલૌકિક સ્વરૂપાનંદરૂપ સુરત આ લૌકિક
જગતમાં પ્રકટ થવાને માટે યોગ્ય નથી. આવા પ્રકારના—અલૌકિક રમણના—તો અદ્ય જ નાથ—
પ્રવર્તક, રક્ષક—છો. આ પ્રમાણે હોવાથી, જે તે સુરત—અલૌકિક રમણ—આપના જ વિષે રહે તો તો
અલૌકિક ભાગ્યો પણ શૂન્યહૃદય થઈ જાય એમ આપની ઇચ્છા બાહ્યને પ્રજ્ઞાએ આપની પ્રાર્થના કરી
અને તે પ્રકારનાં અમને પ્રકટ કર્યો કે જેથી રસની પ્રવૃત્તિમાં જે પ્રતિજન્ય હોય તે દૂર થઈ જાય. તેથી
જ જોપીગીતના ચોથા સ્લોકમાં કહેવામાં આવશે કે ‘વિચલનસાર્થિતઃ’—પ્રજ્ઞાએ જેમની પ્રાર્થના કરેલી
છે એવા ભગવાન. કામ પણ ભગવદ્વીય છે. મન પૂર્વરૂપ છે અને વાણી ઉત્તરરૂપ છે, તેથી ભગવાને
પ્રથમ મન ઉત્પન્ન કર્યું અને પછીથી પોતાની પ્રિયાઓમાં—ભાગ્યોમાં—અલૌકિક ભાવ પ્રવર્તવિ એવી
વાણી ઉત્પન્ન કરી. આ હેતુથી જ શ્રીસુગોષિનીજીમાં આજ્ઞા પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. મેઘં વિમોહંતિ મવાન્
ઇત્યાદિ શ્રીગોપીજનોનાં વચનો પણ ભગવદ્વાચાત્મક હોવાથી આજ્ઞારૂપ જ છે એમ માનવું. તે બધાં
વચનોથી જ રસપ્રવૃત્તિમાં જે જે પ્રતિજન્યો છે તે બધાની નિવૃત્તિ પણ થઈ ગઈ. તેથી સુરતના નાથ
આપ જ છો એમ પ્રજ્ઞાએ અથવા કામે નિર્ણય કર્યો.) પ્રજ્ઞાએ અથવા કામે—ભગવાનમાં રહેલા રમણ
કરવાની ઇચ્છારૂપી ભાવે—, જગતમાં—ભગવદ્વીયોમાં—સુરતની પ્રવૃત્તિને માટે અમને શુલ્કરૂપ
દાસિકાઓ તરીકે (પ્રજ્ઞાએ) પ્રકટ કરી છે, અથવા (કામે) આપને સમર્પણ કરેલી છે. શુલ્ક એટલે
માર્ગનો નિર્વાહ કરનાર દ્રવ્ય જે પ્રતિબંધને દૂર કરે છે. સુરત જે ભગવાનમાં જ નિરુદ્ધ રહે તો પછી

તથા લોકે રસો ન ભવિષ્યતીત્થસદ્ધારા ત્વચ્ચ : તત્ લોકે પ્રસૂતં મધસ્થિતિ ધયમાગતા : । તત્ કાર્યં દૂરત એવ સિતં પ્રત્યુતાસ્માન્મારયતિ । एवं सति सर्वमेव कामशास्त्रं व्यर्थं स्यात् । तृतीयः पुरुषार्थश्च न भवेत् । अतः सर्वथा चदर्थं परं प्रेषितास्तत् कर्तव्यम् । अथ वा । यदा कदाचित्कर्तव्यम्, इदानीं जीवचित्तव्या रूपप्राकट्येन । दृशो मारकत्वगुणपादवन्ति श्रीमुपेति । यस्तु चोरो भवति स घातकोपि भवति । यथा यथा चौर्यं नैपुण्यं तथा तथा घातकत्वम् । तदर्थमाहुः उदरश्रीमुपेति । तत्रापि ये दुर्गेजाताः ते अतिनिपुणाः । तत्रापि जलदुर्गेजाः । तत् सरसिजम् । तत्रापि ते दुर्गे एव तिष्ठन्ति । तत्रापि ते साधुजाताः प्रभवः । तत्रापि प्रकाशवति काले शीताद्युपद्रवरहिते । एवं देशकालरूप-

લોકમાં રસ રહેશે નહિ, તેથી તે રસ આપનામાંથી અમારા દ્વારા લોકમાં પ્રચાર પામો એ હેતુથી અમે અહીં આવેલાં છીએ.

(અહીં આ તાત્પર્ય છે. બ્રહ્માદિ દેવો કામને—ભગવદ્ભાવને—આજ્ઞાત પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ એટલે ભગવદ્ભાવ દર્શાવનારાં લક્ષ્મીજીનાં કંઠાક્ષો જે હસ્તમેશાં પ્રિય ભગવાનની સાથે સંગંધમાં આવવાથી ભગવદ્ભાવાત્મક જ થઈ ગયાં છે તેમની સાથે સંગંધ થવાથી તેમના અનુભાવને લીધે કંઠાચિત્ તે ભગવદ્ભાવ પણ ઉત્પન્ન થાય એ હેતુથી ભગવદ્ભાવની કામનાવાળા બ્રહ્માદિ દેવો તૃપ્તશ્ચર્યા કરે છે. અહીં આલેખા પ્રકરણમાં તો પ્રભુ પોતે જ પ્રકટ થયા છે એટલે રસમાર્ગે પ્રકટ કરવાને માટે, અમને દ્વાર તરીકે બ્રહ્માજી પ્રકટ કર્યાં છે. આ પ્રલોકમાં જે સુરત શબ્દ છે તેનો વિગ્રહ એવો થાય છે કે સુષુ સારી રીતે, ભગવાનની સાથે, રત્તં એત રમણ છે જેનાથી, અને તેનો અર્થ ભગવદ્ભાવ જ છે, નહિ કે લૌકિક સંલોગ. જે સુરતનો અર્થ પ્રાકૃત સંલોગ કરવામાં આવે તો અ્યારે પ્રાકૃત સંલોગ જગતમાં પામરમાં પામર સાલુસ સુધી વ્યાપેલો છે એટલે શ્રીમુખ્યોપનીજીમાં સ્વદાહા—આપની આજ્ઞા વિના જગતમાં સુરત પ્રવર્તતું નથી—ઇત્યાદિ શબ્દોમાં જે નાથ શબ્દનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે તે ઘટી શકે નહિ. આ માર્ગે પ્રકટ થવાથી બ્રહ્માને કોઈ પણ ભાવ સિદ્ધ થતો નથી તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી આ પક્ષ ન સ્વીકારતાં બીજા પક્ષ આપે છે કે કામે—ભગવદ્વીય ભાવે—ગોપીઓને ભગવાનને સમર્પણ કરી. સ્વામિનીજીનાં દર્શન થવાથી ભગવાનનો ભાવ ઉછળે છે અને કામનું કાર્ય કરે છે તેથી તે કામે જ સ્વાર્થ માટે અમને પ્રકટ કર્યાં છે.)

તે કાર્ય તો દૂર જ રહ્યું અને ઉલટું આપ અમને દિગ્દિશી મારો છો. પરંતુ આ પ્રમાણે થતાં બધું જ કામશાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય. (ભગવાનની લીલાનું પ્રતિપાદન કરવાથી જ કામશાસ્ત્ર સફળ મણુણ છે. જો કામશાસ્ત્ર ભગવાનની લીલાનું વર્ણન ન કરે અને લૌકિક કામનું વર્ણન કરે તો તે શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય. કામશાસ્ત્ર જે લૌકિક કામનું વર્ણન કરે તો તે લૌકિક કામ અનુષ્ઠાનું અધઃપતન જ કરે, પણ કોઈ પુરુષાર્થ સાધી શકે નહિ. એટલે પ્રભુ જ—ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ—પુરુષાર્થ રહેશે.) તેથી કામરૂપી—અલૌકિક ભગવદ્લીલારૂપી—ગ્રીએ પુરુષાર્થ પણ નહિ રહે. માટે સર્વથા જે અલૌકિક કામને માટે અમને મોકલવામાં આવ્યાં છે તે સુરત આપે સર્વથા સિદ્ધ કરવું જોઈએ.

અથવા તો તે સુરત ગમે ત્યારે આપને સિદ્ધ કરવાનું હોય તો પણ હમણાં જ આપના સ્વરૂપને પ્રકટ કરીને આપે અમને જીવાત્માં જોઈએ. આપની દિગ્દિશ અમને મારે છે એમ ગોપીજનો ધીમુખા એ શબ્દોમાં કહે છે. જે ચોર હોય છે તે ઘાતક પણ હોય છે. જેમ જેમ ચોરી કરવાના ધંધામાં હોંશીઆરી આવે તેમ તેમ તે ચોરનું ઘાતકીપણું પણ વધે. ગોપીજનો આ અર્થ ઉદરચીમુખા એ શબ્દોમાં કહે છે. તેમાં પણ દુર્ગેમાં—ક્રીડામાં—જેમનો જન્મ થયેલી હોય છે તેઓ ધણી હોંશીઆર હોય છે. તેમાં પણ જેઓ જલદુર્ગેમાં—પાણીના ક્રીડામાં—જન્મ્યા હોય છે તેઓ ધણી હોંશીઆર હોય છે, અને આ પ્રકારનો પદાર્થ સરસિજ—કમળ—છે. તેમાં પણ તેઓ ક્રીડાની અંદર જ રહે છે, અર્થાત્ જલદુર્ગેમાં જ સ્થિતિ કરે છે. (શ્રી—શોભ—એવા સ્થળમાં રહેલી છે કે તેનું હરણ કરવું અશક્ય છે. આ રીતે ચોર્ય—હરણ—સ્થળની દિગ્દિશ અશક્ય છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.) તેમાં પણ જે સાધુજાત—

દિનિઃ અશ્વચર્યોર્ધાદિપિ પુરુષાત્ તદુદરવર્તિસર્વસન્નેતા અન્તઃસ્થિતપ્રાણાન્ સાધારણગોપિકાદીનાં ભેષ્ય-
તીતિ કિમાશ્ચર્યમ્ । યૌયં હિ ક્રિયતે વલિષ્ટેનાપકીર્ત્યમાચાય । તદ્વત્ર તુ ન ભવિષ્યતીત્યુક્તં કિં વધો
નેતિ । અય વા અદૃશા અદર્શનેન અદર્શનમદત્ત્વા નિવ્રત્તઃ કિં વધો ન । સુરતાર્થમાગતાઃ, તદ્વત્
દૂરે, અન્તરા મરણમુપશિતમ્ । તથા સતિ સુરતસ્થાપ્રકટિતત્વાત્ નાથત્વમપિ ન સ્થાત્ । ન હિ યોગી
અશ્વનિર્માણસમર્થોઽવ્યશ્વપતિરુચ્યતે । પ્રકટયતિ ચેત્ તદા તથા । કિંચ, અસદૃષ્ટે કિમાશ્ચર્યમ્ । તવા-
દર્શને લક્ષ્મીરપિ ન તિષ્ઠેત્ । તદાદૃઃ શ્રીમુપેતિ । ઉદરસિતા શ્રીશ્વેદ્ બહિરગનીતા તદેવ ક્રિયતે, અપુષ્ટ-
સ્વાત્ સ્વામર્મભવત્ । યદ્યપિ તસ્યાઃ જીવને કાલદ્રવ્યદેશવસ્તુનિ વહૂન્યેવ સન્તિ તથાપિ ત્વદર્શને

ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા પ્રભુ, સમર્થ,—હોય છે તેઓ તો ઘણું નિપુણ હોય છે. તેમાં પણ કંઠી ઇલાદિ
ઉપદ્રવો નિનાનો પ્રકાશવાળો સમય—શરદ્ ઋતુ—છે. આ પ્રમાણે સ્થળ, સમય અને સ્વરૂપ વગેરેની
દૃષ્ટિએ જેની ચોરી કરવી અશક્ય છે એવા પુરુષ—કમળ—પાસેથી પણ તેના ઉદરમાં રહેલું સર્વસ્વ
હરણ કરનાર ચોર—ભગવાનની દૃષ્ટિ—સાધારણ ગોપિકા વગેરેના અંદર રહેલા પ્રાણ હરીને લઈ લય તો
તેમાં શું આશ્ચર્ય ? (જેમ કીલ્લામાં રહેલી વસ્તુની ચોરી થઈ શકે નહિ તેમ જલદુર્ગમાં સ્થિતિ કરનાર
કમળની ચોરી થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે સ્થળની દૃષ્ટિથી કમળની ચોરી થઈ શકે એમ નથી. વળી,
કમળ માધુલ્યત છે, પ્રભુ છે, એટલે તેનું સ્વરૂપ જ એવા પ્રકારનું છે કે તેની—પ્રભુની, સ્વામીની,
શક્તિમાન પુરુષની—કોઈ ચોરી કરી શકે નહિ. આ પ્રમાણે સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પણ કમળની ચોરી થઈ
શકે નહિ. વળી સમય પણ શરદ્ ઋતુનો છે, એટલે પ્રકાશ ઘણો સારો, અને અજવાળાની અંદર ચોરી
કરી શકાય નહિ. તેથી સમયની દૃષ્ટિએ પણ કમળની ચોરી થઈ શકે એમ નથી. આ પ્રમાણે દેશ,
સ્વરૂપ અને કાળ એ ત્રણ પ્રકારે પણ જેની ચોરી થઈ શકે એમ નથી એવા પદાર્થ—કમળ—પાસેથી
ત્યારે ચોર—ભગવાનની દૃષ્ટિ—ઉદરમાં રહેલી સર્વ વસ્તુનું હરણ કરી શકે છે ત્યારે ગોપીજનોની
અંદર રહેલા પ્રાણનું હરણ કરે તેમાં શી નવાઈ ?) જે લોકો સૌથી વધારે બળવાન હોય છે તેઓ
અપકીર્તિ ન મેળવવાની ખાતર ચોરી કરે છે. (જે બળવાન રાજાઓ હોય છે તેમને ભેદથી વસ્તુ નો
પૈસા લઈને પણ આપવામાં ન આવે તો તે રાજાઓ બળાહાર કરીને તે વસ્તુ લૂંટી લેતા નથી, કારણ કે
તેમ કરવામાં તેમને અપયશ મળે છે, પણ તે વસ્તુની ચોરી કરે છે.) પણ અહીં તો તે નહિ થાય,
અહીં અપકીર્તિનો અભાવ નહિ થાય, અર્થાત્ અપકીર્તિ થયે જ. (અથવા તો ખીજે અર્થે પણ સંભવે
છે, અહીં આપની કેવળ અપકીર્તિ જ થયે એમ નહિ, પરંતુ વધ કરવાનો દોષ પણ થયે જ.) આ વાત
ગોપીજનો કિં વધો ન એ શબ્દોમાં કહે છે.

અથવા, શ્લોકમાં અદૃશા એ પ્રમાણે પદ છૂટું પાડીને અર્થ કરવો. અદૃશા એટલે અદર્શનથી,
દર્શન આપ્યા નિના, આપ અમને મારો છે તે શું વધ નથી ? (અર્થાત્ આપનું દર્શન જ અમને જવાબ
છે અને તેથી આપનું અદર્શન તો અમારો વધ કરનારું છે.) અને જે આપની પાસે આવ્યાં તે સુરત—
રમણ—ને માટે, અને તે સુરત તો દૂર જ રહ્યું, ઉલટું વળામાં મરણ આવી પહોંચ્યું ! આ પ્રમાણે
યવાથી સુરત અપ્રકટિત જ રહ્યું અને તેથી આપનું 'સુરતના નાથ' એ નામ પણ પ્રકટ થયું નહિ.
લોકને ઉત્પન્ન કરવાની યોગીમાં શક્તિ હોય છે, છતાં પણ તે, ખરેખર, અશ્વપતિ કહેવાતો નથી.
પણ ત્યારે તે યોગી અશ્વને ઉત્પન્ન કરે ત્યારે જ તે અશ્વપતિ કહેવાય છે. (કોઈનામાં શક્તિ
હોય પણ ત્યાં સુધી તે માણસ શક્તિનો ઉપયોગ કરીને કાર્ય ન કરે ત્યાં સુધી તે માણસની શક્તિ
ખીજ લોકો સ્વીકારતા નથી. આ ત્યારે, ત્યાં સુધી ભગવાન સુરત પ્રકટ કરે નહિ ત્યાં સુધી તે
સુરતનાથ કહેવાય નહિ.) વળી, આપનાં દર્શન નહિ યવાથી અમારો વધ થયે એમાં શું આશ્ચર્ય ? પણ
આપનાં દર્શન નહિ થાય તો લક્ષ્મી પણ રહેશે નહિ. આ વાત ગોપીજનો ક્ષીમુખા એ શબ્દોમાં
કહે છે. કમળના ઉદરમાં રહેલી શ્રીને બે બહાર કાઢવામાં આવે તો તે જ હણે તે શ્રી, બરોબર પુષ્ટ—

ન જીવતિ, તથા વયમપિ । ખિન્ન । ત્વં સર્વેષાં ઘરાન્ પ્રવચ્છસિ, અસ્માંસુ મારદિપ્યસીતિ મરુદાશ્વ-
ર્ષમ્ । ચરદાતા દ્વિ પ્રલક્ષો ભવતિ । બથ વા । તે ધયમમૂલ્યદાસિકાઃ, ધર્મદાસિકાઃ । બલો ન
હન્તવ્યાઃ । ઇયમનેકવિઘ્નૌર્વ્યભાવનયા કાચ્છિદ્ગવત્સ્વમુપાલભન્તે ।

• અન્તાઃસ્થિતો રતઃ પુષ્પો યદ્દિએજ વિનિર્ગતઃ । તદા પૂર્ણો નૈવ ભવેદિતિ યાત્રિર્ગમસથા ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

• અન્યાઃ પુનઃ કોમલાઃ ઘટુધા ત્વયા રક્ષિતાઃ, દ્વદાનીમપિ કાલ્યેલાહુઃ વિપજલાપ્યયાદિતિ ।

વિપજલાપ્યયાદ્યાલરાક્ષસાત્ વર્ષમારુતાદ્વૈદ્યુતાનલાત્ ।

વૃષમયાત્મજાદ્વિશ્વતો મયાદ્યમ્ તે વયં રક્ષિતા મુદ્ધઃ ॥ ૩ ॥

વિપજલં કાલીયહૃદ્ગલમ્, તત્પીત્વા સર્વં એવ વાલકાઃ ગાયત્ર્ય મૃતાઃ, તે પુનર્જીવિતાઃ ।
વ્યાલાઃ સર્પાઃ કાલિયસુવર્ણનાદયઃ, રાક્ષસાઃ છુવાવર્તાદયઃ, તેપામેકવદ્ભાવઃ । તસ્માદપિ રક્ષિતાઃ ।
વર્ષમારુતાદિન્દ્રક્રતાત્ । તૈર્થૈવ વૈદ્યુતાનિ અનલો દવામિત્ર, વયોરપ્મેકવદ્ભાવઃ । વૃષો યોડ્યં મયા-

વિક્ષિત—ન હોવાથી, કયા ગર્ભની માફક મરી જાય છે. એ કે લક્ષ્મીને હવાડનારી કાલ, દ્રવ્ય,
દેશ વગેરે બહુ વસ્તુઓ છે, છતાં પણ બ્યારે તેને આપનાં દર્શન ન થાય ત્યારે તે હવતી નથી. તેવી
સ્થિતિ અમારી પણ છે. (અર્થાત્ બ્યારે સાધનસામર્થ્યવાળાં લક્ષ્મીજી આપનાં દર્શન ન થવાથી
મરી જાય છે, ત્યારે અમારા જેવી નિઃસાધન ગોપીઓ આપનું દર્શન ન થવાથી મરી જાય તેમાં શું
આશ્ચર્ય ?) વળી, આપ સર્વને વરદાન આપો છો, બ્યારે અમને તો આપ મારો છો, એ એકે મોટું
આશ્ચર્ય છે. વરદાન આપનાર તો, ખરેખર, પ્રત્યક્ષ હોય છે, કાંઈ છૂપા રહેતા નથી.

અથવા તો રસીકમાં અશુલ્કદાસિકાઃ એ પ્રમાણે પદ્મચંદ્ર કરવો. અરે અશુલ્કદાસિકાઓ—
અમૂલ્ય દાસિકાઓ, ધર્મદાસિકાઓ—છીએ, તેથી આપે અમને મારી નાખવાં જોઈએ નહિ.

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની કરતાની કાવના વડે કેટલાંક ગોપીજનો ભગવાનને ઠપકો આપે છે.
અંદર રહેલી રસ પુષ્પ થયો હોય અને એ તે બહાર આપે નહિ તો તે રસ પૂર્ણ નહિ જ થાય.
તેથી તે પ્રકારે—ઉપર જણાવેલા પ્રકારે—આ રસીકમાં અન્યપૂર્વા સત્ત્વિકતામયી ગોપીની વાહી
બહાર નીકળી છે, બહાર પ્રકટ થઈ છે. (અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપે વાહી એ બહાર પ્રકટ ન થાય તો અંદર રહેલી
રસ પૂર્ણ થાય નહિ, તેથી જ્ઞાનરૂપે આ ગોપીજનની વાહી બહાર પ્રકટ થઈ છે.) ૨

આપે અનેક પ્રકારે અમારું રક્ષણ કરેલું છે, તો હમણું પણ અમારું રક્ષણ કરો એમ
વિપજલાપ્યયાત્ એ રસીકમાં કેટલાંક કોમળ—અન્યપૂર્વા સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક—ગોપીજનો કહે છે—

હે ઋષભ ! કાલીયનાગના ઝેરવાળું જળ પીવાથી થયેલા મૃત્યુથી,
કાલીય વગેરે સર્પોથી, તુલુવર્ત વગેરે રાક્ષસોથી, ઇન્દ્રે કરેલી વૃષ્ટિ તથા
વાયુથી, વીજળી અને અગ્નિથી, બ્યોગાતુરથી અને સર્વ પ્રકારના બલથી
આપે અમારું અનેકવાર રક્ષણ કરેલું છે. (તેથી હમણાં પણ આપ
અમારું રક્ષણ કરો.) ૩

રમજઃ ધ્યોમાસુરઃ, તજાદપિ રક્ષિતાઃ । ન તાસાં મૂતમભિવ્યદ્વિપયકપદાર્પણાનિર્વંધોઽસ્તિ, સર્વત્ત-
ત્વાત્ । કિમ્યદુના । વિશ્વત એવ મયાત્ । પાલને હેતુઃ ક્ષપમેતિ । મર્તા હિ પાલયએવ । અતઃ
સર્વદા પાલક હવિ શ્દાનીમપિ પાલયેત્યર્થઃ । તે ચ મારકા યાજ્ઞાઃ, શ્વાનીન્તતસ્ત્વાન્તર ઇતિ
સર્વથા પાલનીયાઃ ॥ ૩ ॥

અન્યાઃ પુતઃ મગવતો મહાનુભાવત્વં જ્ઞાત્વા તત્ત્વ સ્વરૂપં વીર્તયન્તિ । તતચ્ચ જ્ઞાનિભ્યો યથા
મોક્ષં પ્રયચ્છતિ તથાસમ્યમપિ અસદુચિતં મોક્ષં શાસ્યતીતિ તં સુવચ્ચિત ન રત્નલિતિ ।

ન ચલુ ગોપિકાનન્દનો ભવાનિલિલદેહિનામન્તરાત્મદૃક્ ।

ચિત્તવનસાર્થિતો વિશ્વગુપ્તયે સત્ત્વ ઉદેયિવાનસાત્ત્વતાં કુલે ॥ ૪ ॥

મગવતો નન્દસુત્રુવે સર્વે ઇપાલન્મા યુક્તા મવન્તિ । તદેવ નાસ્તિ ઇતિ સર્વમયુક્તગુપાલમ્મનમ્ ।
રત્નલિતિ ત્રિઞ્ચયે । નાત્ર વિરોહિતમિવ । ગોપિકાયા યશોદાયા નન્દનઃ પુત્ર ઇતિ ન । તથા સતિ

નથી, કારણ કે તેઓ સર્વેસ છે. વધારે શું કહેવું ? બધા ય લયમાંથી (આપ અમારું રક્ષણ કરો.)
ગોપીજનો રક્ષણ કરવાનું કારણ દર્શાવતાં કહે છે કે ક્ષપમ્, ભર્તા, ખરેખર, રક્ષણ કરે જ છે. તેથી
આપ હુમ્મશાં રક્ષણ કરનાર છો, એટલે હુમણું પણ આપ અમારું રક્ષણ કરો એમ અર્થ છે. કાલીય
નાગનું હેર, સર્પો, રાક્ષસો તજેરે અમને મારનારા પદાર્થો બહારના હતા; પણ અત્યારે તો અમને
મારનાર પદાર્થ અંદરનો છે, તેથી આપે અમારું સર્વથા પાલન કરવું બેઠબે (ક્ષપમ્ એ અંદર અને
બહારથી રક્ષણ કરનાર છે. માટે ઋષભમાં—આપમાં—રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી અને અમને
મારનારો અંદરનો પદાર્થ સૌથી બળવાન હોવાથી આપે અમારું સર્વથા રક્ષણ કરવું બેઠબે.) ૩

ખીન્નં કેટલાંક ક્ષુતિરૂપાનિર્જીવ ગોપીજનો ભગવાનનો મહાન્ અનુભાવ—પ્રભાવ—બાહ્યીને તેમના
સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, અને તેથી ભગવાન જ્ઞાનીને જેમ મોક્ષ આપે છે તેમ અમને પણ અમને
યોગ્ય મોક્ષ આપશે એ હેતુથી ન ચલુ એ શ્લોકમાં ભગવાનની શ્લુતિ કરે છે.

હે સખે ! આપ કાંઈ વાસ્તવિક રીતે યશોદાના પુત્ર નથી, પણ સર્વ
દેહીઓના અન્તઃકરણના દ્રશ્ય છો. બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી વિશ્વની રક્ષાને માટે
આપ યાદવકુલમાં પ્રકટ થયા છો. ૪

ભગવાન એ નન્દના પુત્ર હોઈને યશોદાના પુત્ર હોય તો પહેલાં ગોપીજનોએ આપેલા બધા કપકાઓ
ચોંચ જણાય. પણ ભગવાન નન્દના પુત્ર થઈને યશોદાના પુત્ર જ નથી, તેથી તેમને ગોપીજનોએ જે
બધો કપકો આપ્યો છે તે ચોંચ્ય છે. (જેમ મયુરામાં વસુદેવમાંથી દેવકીમાં આગમન કરીને ભગવાનનો
પ્રાદુર્ભાવ થયો છે તેમ અહીં નંદમાંથી યશોદામાં પ્રવેશ કરીને પ્રાદુર્ભાવ થયો નથી, પરંતુ યશોદાના
ગર્ભમાં તો માયા જ રહી હતી અને ભગવાન તો ત્યાં હુધી લકડોળા હુદયમાં બિરાજેલા હતા. તેથી
પ્રાકટ્યના સમયે માયાના અવરણ સહિત ભગવાન પ્રકટ થયા. તેથી લીલાને માટે ભગવાને નન્દ અને
યશોદા એ બન્નેમાં પુત્ર તરીકેની બુદ્ધિ સ્થાપી. તેથી છૂટી છૂટી રીતે ભગવાન નન્દના પુત્ર છે અને
યશોદાના પણ પુત્ર છે, પરંતુ ભગવાન નન્દમાંથી યશોદામાં આપેલા ન હોવાથી એક જ વચ્ચે તે
નન્દના અને યશોદાના પુત્ર થઈ શકતા નથી. લોકમાં પણ પિતા અને માતા એ બન્નેનો સંબંધ પુત્રમાં
હોય છે; એટલે લોકકેષ્ટોએ વિચારતાં ભગવાનમાં નન્દસુતૃત્વવિશિષ્ટયશોદાસુતૃત્વ—નન્દના પુત્ર હોઈને
યશોદાના પુત્ર થવું તે—નથી. આ જ અર્થમાં જ ગોપીજનો ભગવાનને કહે છે કે આપ ગોપિકાનન્દન—
યશોદાનન્દન—નથી. અથવા તો ગોપીજનો મુંગરરસભાવવાળાં હોવાથી કટાક્ષમાં કહે છે કે આપ
યશોદાનન્દન નથી.) ચલુ એ પદ નિઃશ્વયના અર્થમાં વપરાયું છે. અહીં કાંઈ પણ તિરોહિત—ગુપ્ત—
જેવું નથી. ગોપિકાના—યશોદાના—આપ, નન્દન—પુત્ર—એ એમ નથી. એ લોક રીતે તેમ હોત—

અથા તથા સ્વાધીનઃ કૃતઃ, જ્ઞાતો યા, તથા ગોપિકાનામપિ ભવેત્ । મોહુલત્યામિપુત્રત્યાત્ । તુલ્યાના-
ચામેષ દ્વિ વિચારોનિસમ્બન્ધઃ । કિંચ, ન કેવલં ભવાન્ વૈકુણ્ઠાધિપતિઃ પુરુષોત્તમઃ કિન્તુ અલિલ-
દેહિનાં સર્વેપામેવાસ્મદાદીનામન્તરાત્માનમન્તઃકરણં પદ્યતીતિ । ચત્સમ્બદ્ધયે તાદશં તાપં પશ્યેત્
તદા પ્રસન્ન એવ ભવેત્ । અતો નાશિન્વત્તત્ત્વં કિન્ચિત્ । કિન્ચ, આગતશ્રામદાદીનાં પરિપાલનાર્થમેવ ।
યદિ જાનીત્યાત્ ઇત્તા નશ્યન્તીતિ તદા પરિપાલયેત્ । રક્ષણાર્થં ચ પ્રાર્થિત એવ, ન તુ સ્વેચ્છયા સમા-
ગતઃ, તદાહ વિચ્છન્નસાર્થિત્ત્વં હિ । વિચ્છન્ના બ્રહ્મા, વિશેષેણ ચ્ચન્તીતિ સર્વથા પેદાર્થવિચારકઃ ।
અત એવ વૈચ્છાનસં મતં બ્રહ્મણા કૃતં મમવદ્ભજનપ્રતિપાદકમ્, તેનૈવ માર્ગેણ પૂજાં ભગવાન્ ગૃહ્ણતીતિ
વેદ્કટાદૌ તથૈવ પૂજા । અતઃ સર્વેપાં પૂજાનપિ મહીતું બ્રહ્મણા પ્રાર્થિતઃ । વિશ્વગુપ્તયે હિ મુલ્યં પ્રયો-
જનમ્ । એવમન્તરાત્મત્યાત્ સર્વેપામેવ જીવાનાં ભવાન્ સક્ષા । તાદશઃ લોકે સત્ત્વં પ્રકટયિતું સાત્ત્વત્તાં
ચાદવાનાં વૈષ્ણવાનાં વા કુલે હૃદયિવાન્ પ્રાદુર્ભૂતઃ । અત એતદર્થમેવાગતઃ । પૂર્વમપિ સક્ષા યથેચ્છ-
મેવ પ્રેરયસિ, આગતસ્ય પુનર્વિશેષો વક્તવ્યઃ । સ પાત્મનિવેદનરૂપો ભવતિ । અતો વયં કિં વિદ્વાપ્-
યામઃ । યયોપિતમેવ કર્તવ્યમિતિ ભાવઃ ॥ ૪ ॥

યશોદાના પુત્ર હોત—તો જેમ યશોદાએ આપને સ્વાધીન કરી દીધા અથવા તો યશોદાએ આપને
જાણ્યા, તેમ ગોપિકાઓ પણ આપને સ્વાધીન કરી દેત અથવા આપને જાણત, કારણ કે આપ ગોકુલના
સ્વામીના પુત્ર છો. બન્ને પક્ષો વચ્ચે તુલ્યતા હોય ત્યારે જ ભગવાનને વશ કરવાના સાધનરૂપ વિદ્યા
અને યોનિનો સંબંધ હોઈ શકે. (હું ભક્તોને વશ હું એ જણાવવાને માટે જ ભગવાન્ યશોદાને વશ
થયા છે.) વળી, આપ એકલા પૈકુષ્ઠાધિપતિ પુરુષોત્તમ છો જેમ નહિ, પરંતુ અમારા જેવા સર્વ
દેહીઓના અન્તરાત્માને—અન્તઃકરણને—જીવો છો. જે ભગવાન્ અમારા હૃદયમાં તે પ્રકારનો તાપ
જીવે તો તે પ્રસન્ન જ થાય. તેથી આ આખતમાં કંઈ કહેવા જેવું નથી. વળી, ભગવાન્ જે આગ્યા છે
તે અમારા જેવાના રક્ષણને માટે જ આગ્યા છે. જે ભગવાન્ બધું કે ગોપીજનો મરી જાય છે તો જરૂર
તેમનું રક્ષણ કરે. અમારા રક્ષણને માટે જ અમે ભગવાનની પ્રાર્થના કરી છે, ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છાથી
અહીં આગ્યા નથી. જેમ વિચ્છન્નસાર્થિતઃ એ શબ્દોમાં ગોપીજન કહે છે. વિષ્ણુના એટલે બ્રહ્મા. જે
વિશેષ ખ્યાન કરે—ખોદે—તે વિષ્ણુના કહેવાય; અર્થાત્ જે સર્વ રીતે પેદના અર્થનો વિચાર કરનાર
છે તે વિષ્ણુના, બ્રહ્મા. આ કારણથી જ બ્રહ્માએ સ્થાપેલી ભગવદ્ભજનનું પ્રતિષ્ઠાન કરનારો વૈષ્ણવ
મત પ્રચલિત છે. આ જ મારે પ્રમાણે ભગવાન્ પૂજા સ્વીકારે છે, અને તેથી જ વેંકટ ધરેરે પુષ્પ-
સ્થળોમાં તે પ્રકારે જ ભગવાનની પૂજા કરવામાં આવે છે. તેથી સર્વની પૂજા પણ બહુ કરવાને માટે
બ્રહ્માએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. વિશ્વગુપ્તયે—સર્વના રક્ષણને માટે—બ્રહ્માએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી
અને સર્વનું રક્ષણ એ જ બ્રહ્માની પ્રાર્થનામાં મુખ્ય પ્રયોજન છે. આ પ્રમાણે આપ અન્તરાત્મા છો,
એટલે બધા ય જીવોના આપ સખા છો, આવા પ્રકારના—સર્વના સખા—આપ જગતમાં સખ્ય પ્રકટ
કરવાને માટે સાત્ત્વતોના—ચાદવોના અથવા વૈષ્ણવોના—કુળમાં ઉદય થામ્યા—પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા—છો.
તેથી આ કારણને માટે જ—જગતમાં સખ્ય પ્રકટ કરવાને માટે જ—ભગવાનનો અહીં પ્રાદુર્ભાવ થયો છે.
ભગવાનનો હાલ જે આવિર્ભાવ થયો છે તેની પહેલાં પણ ભગવાન્ જીવોના સખા હતા, (કારણ
કે મુખર્ણમેતૌ રામુજી સત્યાવી એ પ્રમાણે શ્રુતિ છે) તેથી આપ ઇચ્છા પ્રમાણે જ—આપની રમણ કરવાની
ઇચ્છાને અનુકૂલ જ—અમને પ્રેરો છો. (તેથી અમારો નાયિકાભાવ નિલ્ય છે.) સર્વના સખા/
ભગવાન્, ત્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે તો તે પ્રકટ્યમાં કાંઈક વિશેષ હોવો જોઈએ એમ આપને અમારે
કહેવાનું છે. આ વિશેષ તે ભગવાનનું ભક્તોને આત્મનિવેદન. (ભગવાન્ પહેલેથી જ અર્ધાના સખા છે,
અને ત્યારે તે પ્રકટ થાય ત્યારે તો ભક્તોને—નાયિકાઓને—પોતાના આત્માનું સમર્પણ કરવાને માટે
જ—ભક્તોને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કાવવાને માટે જ—તે પ્રકટ થાય છે.) તેથી અમે શી વિરૂપિ
કરીએ? આપને જેમ થોડા લાગે તે જ પ્રમાણે આપે કરવું જોઈએ એમ તાત્પર્ય છે. ૪

અન્યાઃ પુનઃ સાર્વિકકસાત્વિક્યઃ રાજસપ્રધાનાઽયો વિશિષ્ટા અપ્રાર્થિતં ચ ભગવાન્ ન દાસ્યતીતિ ભગવત્કરસ્ય સ્થશિરઃસંવન્ધં પ્રાર્થયન્તિ વિરચિતાભયમિતિ ।

વિરચિતાભયં વૃષ્ણિધુર્યં તે શરણમીયુષાં સંસ્તૃતેર્ભયાત્ ।

કરસરોરુહં કાન્ત કામદં શિરસિ ઘેહિ નઃ શ્રીકરગ્રહમ્ ॥ ૫ ॥

હે સ્વામિન્, હૃદયં સ્ફુટતિ, અતઃ ચયા સર્વાન્ને આધ્યાયનં ભવતિ તથા શિરસિ કરસરોરુહં ઘેહિ । શીતલં હિ કમલં ભવતિ । તત્રાપિ સરસિ જાતમ્ । તત્રાપિ ફર એવ સરઃસ્થાનં સરસિજસ્થાનં ચ । અતઃ હૃદયરુણાદિના ન રસાલતાપ્રગમઃ । કાન્તેતિ સંવેદનમ્ । પ્રથમતઃ શિરસિ હસસ્થાપનેન સ્વાધીનીકરણં ચોવિતમ્ । કિંચ, ન કેવલં હસસ્થાપમેવ દૂરીકરોતિ કિન્તુ કામદં ચ અભિલષિતં કામં પ્રયચ્છતિ । નતુ ભગવાન્ પુરુષોત્તમઃ, ચોમિષ્યેવઃ, કથં સ્ત્રીणां સ્પર્શં કરિष્યતિ इति चेत् તગ્રાહ શ્રીકરગ્રહમિતિ । શ્રિયાઃ કરસ્ય ગ્રહો ગ્રહણં યેન । અતો ભગવાન્ ગૃહસ્ય इति । યત્ત લક્ષ્મ્યા હસં ગૃહ્ણતિ તત્રાસ્પન્દિરોગ્રહણે કિં ભવિષ્યતીતિ ભાવઃ । નતુ લક્ષ્મીર્વિચારિતેતિ વિધિવશાત્ તસ્યા હસ-ગ્રહણમ્, ભવતીનાં ગ્રહણે કો હેતુરિતિ ચેત્ તત્રાહઃ સંસ્તૃતેર્ભયાત્ શરણમીયુષાં વિરચિતાભયમિતિ ।

ગીર્ણં ગોપીજનો તો સાર્વિકસાત્વિક છે અને રાજસપ્રધાન ગોપીજનોથી વિશિષ્ટ—કૃતમ્—છે. જેને માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરવામાં નથી આવી તે વસ્તુ તો ભગવાન્ નહિ આપે એમ વિચારીને આ અનન્યપૂર્વા સાર્વિકસાત્વિક ગોપીજનો ભગવાનના હસ્તાનો પોતાના માથા સાથે સંબંધ થાય એ પ્રમાણે વિરચિતાભયમ્ એ શ્લોકમાં કહે છે.

હે વૃષ્ણિકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! હે કાન્ત ! આપનું હસ્તકમળ, જે સંસારના લાયથી આપને શરણુ આવનારને અલગદાન આપનાર છે, જે અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરે છે અને જેણે લક્ષ્મીજીનું પાણિઅહણુ કર્યું છે, તે અમારા શિર ઉપર ધરો. ૫

હે સ્વામિન્ ! અમારું હૃદય ફાટી જાય છે, તેથી આપ આપનું હસ્તકમળ અમારા મસ્તક ઉપર મૂકો કે જેથી અમારા આંખે શરિરે અમને શાન્તિ થાય. કમળ, ખરેખર, શીતળ હોય છે. તેમાં પણ (ગમે તેમ પાણીના સેવનથી ઉછરેલું નહિ પરંતુ) સરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલું કમળ. તેમાં પણ ભગવાનનો હસ્ત જ સરોવર અને કમળને સ્થાને. તેથી જેમ સામાન્ય કમળનું ઉદ્ધરણ કરવાથી તેમાંથી રસાલતા જતી રહે છે તેમ આપના હસ્તકમળનું ઉદ્ધરણ કરવાથી તેમાંથી રસાલતા જતી રહેતી નથી, કારણ કે ભગવાનનું હસ્તકમળ સરોવરરૂપ છે. કાન્ત એ ભગવાનનું સંવેદન છે. પ્રથમ અમારા મસ્તક ઉપર ભગવાન્ પોતાના હસ્તનું સ્થાપન કરીને અમને સ્વાધીન કરે, શરણુ લે, એમ દર્શાવવામાં આવ્યું. વળી, ભગવાનનો હસ્ત કદા તાપ જ દૂર કરે છે એમ નથી, પરંતુ કામદ પણ છે, જેની અભિલાષા રાખવામાં આવે છે તે પદાર્થ પણ આપે છે.

અરે ! ભગવાન્ પુરુષોત્તમ તો યોગી લોકોને ધ્યાન કરવા યોગ્ય છેઃ તો પછી તે સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ કેવી રીતે કરશે ? આ પ્રમાણે ભે સંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજન કહે છે કે શ્રીકરગ્રહમ્. લક્ષ્મીજીના હસ્તનું અહણુ જેણે કર્યું છે તેવી ભગવાનનો હસ્ત છે. તેથી ભગવાન્ ગૃહસ્થ છે. ત્યાં લક્ષ્મીના હસ્તનું ભગવાન્ અહણુ કરે છે, ત્યાં પછી અમારા મસ્તકનું અહણુ કરવામાં શો વાંધો આવશે એ પ્રમાણે તાત્પર્ય છે.

અરે ! લક્ષ્મીજી તો ભગવાનની સાથે પરણેલાં છે તેથી શાશ્વત નિયમને અનુસરીને ભગવાન્ લક્ષ્મીજીના હસ્તનું અહણુ કરે છે, પણ તમારા મસ્તકનું અહણુ કરવાનું શું કારણ છે ? આ પ્રમાણે ભે સંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે સંસ્તૃતેર્ભયાત્ શરણમીયુષાં વિરચિતાભયમ્. જે પ્રમાણે

યથા વિધિર્વિધાદે તથૈવ શરણાગતપાતનેડપિ । વિચાત્રપેક્ષયા શરણાગતરક્ષા માદતી । સ સાધારણધર્મઃ
અયમીશ્વરધર્મઃ ઇતિ । નન્યયં નિષિદ્ધઃ પ્રકાર ઇતિ કથં પાલનમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ દ્રે વૃષ્ણિધુર્યેવિ ।
વૃષ્ણિર્હિ ચતુર્વંશોદ્ભવઃ ચતુર્ભૂતીકઃ ચતુર્વંશકર્તા । તદ્વંશેડપિ મયાન્ ધુર્યઃ શ્રેષ્ઠઃ । તત્રાપિ સ્ત્રિયઃ સંસાર-
મયાત્ સમાગતાઃ । ન હિ સંસારઃ સ્વભાવતઃ एव દુષ્ટઃ, કિન્ત્વસહદુઃસ્વદેતુરિતિ । તથા વ્યયમપિ
મદત્ દુઃખં પ્રાપ્તુમ ઇતિ દષ્ટાદષ્ટદ્વારા મયાન્સન્નિવર્તક ઇતિ । ઝનેનૈવ નિર્મયતાપિ સૂચિતા । ઝતઃ
કાન્તસન્મોધનાત્ મયાનેવ મર્તા । ઝતઃ સ્ત્રીણાં વ્રતમનુસ્મરન્ વાચ્છિતં કુર્વિત્યર્થઃ ॥ ૫ ॥

તતઃ તામસી કિન્નિદૈલશ્ચયેન ધાર્ષ્ટેન તમેવાર્થં પ્રાર્થયતિ વ્રજજનાર્તિહિનિતિ ।

વ્રજજનાર્તિહન્ વીર યોપિતાં નિજજનસયધ્ધ્વંસનસ્મિત ।

મજ સસ્રે મવર્તિકકરીઃ સ્મ મો જલરુહાનનં વાક દર્શય ॥ ૬ ॥

વિચાદમાં શાસ્ત્રનો વિધિ છે તે જ પ્રમાણે શરણે આવેલા માણસનું રક્ષણ કરવામાં પણ શાસ્ત્રનો વિધિ
છે, શરણે આવેલા માણસનું રક્ષણ કરવું તે વિચાદના કરતાં વધારે મહત્ત્વનું છે. વિચાદ એ જગતમાં
સાધારણ ધર્મ છે, જ્યારે શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવું એ ધર્મીઓનો ધર્મ છે.

અરે ! શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવાનો આ પ્રકાર નિષિદ્ધ છે; તો પછી રક્ષણ શી રીતે થઈ શકે ?
આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે હે વૃષ્ણિધુર્ય, વૃષ્ણિધુ, ખરેખર,
ચતુર્વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા, તેમને ઘણી સ્ત્રીઓ હતી અને તેમણે મોટો વંશ પણ કર્યો. આવા
પ્રકારના વૃષ્ણિના કુળમાં પણ આપ—ભગવાન્—ધુર્ય—શ્રેષ્ઠ—છો. (તેથી આપે સ્ત્રીઓનું જ પાલન
કરવું જોઈએ,) તેમાં પણ સંસારના અવધી સ્ત્રીઓ આપની પાસે આવેલી છે (એટલે તેમનું રક્ષણ
કરવું એ આપની ફરજ જ છે).

(અરે ગોપીજનો ! તમને જ્યારે સંસાર જ નથી ત્યારે સંસારનો ભય તમને ક્યાંથી હોઈ શકે ?
આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે) સંસાર, ખરેખર, સ્વભાવથી જ દુષ્ટ નથી પણ તે
અસહ્ય દુઃખનું કારણ છે તેથી દુષ્ટ છે. (આપના વિરુદ્ધથી) અમને પણ અસહ્ય દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે,
અને તેથી અસહ્ય દુઃખના કારણરૂપ સંસારથી ભય અર્થાત્ મોટું દુઃખ અમને પણ પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી
દૃષ્ટદ્વારા અથવા અદૃષ્ટદ્વારા આપ જ તેનું નિરાકરણ કરનાર છો. (અર્થાત્ દુઃખના કારણનો નાશ કરવો
એ આપનો સ્વભાવ છે તેથી અમારા દુઃખના કારણનો પણ આપે જ નાશ કરવો જોઈએ.) આ પ્રમાણે
કહેવાથી—ભગવાન્ અમારા દુઃખના કારણનો નાશ કરે અને અમને અભયદાન આપે એ પ્રમાણે
કહેવાથી—અમે ગોપીજનો પણ નિર્ભય છીએ એમ સૂચન થયું. આ પ્રમાણે ભગવાન્ ધીમજોને
અભયદાન આપે છે તેથી ગોપીજનો પણ નિર્ભય છે એટલે ગોપીજનોએ ભગવાનને કાન્ત એ પ્રમાણે
સંબોધ્યા અને તેથી સૂચન કર્યું કે આપ જ અમારા પતિ છો, આપ જ અમારા શાસ્ત્રસિદ્ધ ભર્તા છો.
તેથી ‘સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવાનું જ છે’ એ પ્રકારના સ્ત્રીઓ વિધેના આપના મતને—નિયમને—અનુસરીને
આપ અમારો મનોરથ પૂર્ણ કરો એ પ્રમાણે અર્થ છે. ૫

પછીથી અનન્યપૂર્વા સાન્નિહતામસી ગોપીજન કેટલીક નિવક્ષણતાથી ધૃષ્ટતા—હિમ્મત—સખીને
તે જ અર્થની—અમારા દુઃખની નિવૃત્તિ અને મનોરથની પૂર્તિની—વ્રજજનાર્તિહન્ એ શ્લોકમાં
પ્રાર્થના કરે છે.

હે વ્રજજનની આર્તિનો નાશ કરનાર ! હે સ્ત્રીઓના વીર !

હે નિવજનના ગર્વને મંદાસ્યથી ફર કરનાર ! હે સખે ! આપ આપની

દાસીઓને—અમને—સામે અને આપના મનોહર મુખકમળનાં દર્શન કરાવો. ૬

હે ભગવાન્, મતાં વશું ન જાનન્તિ । મયા તુ નિર્ધારિતસુચ્યતે । હે સત્સેવેશ્વરેશ્વરે અપ્રતારણ્યં સંબોધનમ્ । નઃ અભ્યાન્ ભજેતિહિતોપદેશઃ । નતુ કચ્ચસેવં ઘાણં નિપિદ્ધં ચ લોચ્યતે વગ્રાહુઃ ભવ-
ત્કિંકરીરિતિ । 'યે યથા માં પ્રપચન્તે' ઇતિ હિ ત્વ પ્રતિજ્ઞા । અતો યથા કિંકર્યો વર્ચ ભવન્તં મજામ-
સ્તથા ભવાનપિ ભજતુ । કિંકરીત્વં ત્વ પ્રતિજ્ઞા ચ પ્રસિદ્ધેભ્યાહુઃ સ્મેતિ । ન કેવલમસાદ્રજને ત્વ સૈવૈકા
પ્રતિજ્ઞા હેતુઃ કિન્તુ અન્યેઽપિ હેતવઃ સન્તિ । પ્રથમમવતારપ્રયોજનં વ્રજજનાર્તિહિતિ । વ્રજજનાના-
માર્તિં હૃન્તીતિ તથા । નાતઃ પરમન્યા આર્તિરસ્તિ । સામાન્યપ્રયોજનમેતત્ । વિશેષપ્રયોજનમ્પ્રાહુઃ
યોપિતાં વીરેતિ । રુષ્ણો ભગવાન્ । વીરૈર્હિ શૂરા નિરાકરણીયા અન્યગતક્રમાદયઃ । તત્ર મુલ્યઃ
કામઃ । સ ચ વહુવિષયઃ । અન્તર્વહિઃ પદાર્થેન પૂર્ણેન પૂરયિત્વાશ્રયાભાવાન્નિવારણીયઃ । અત્ત્વ એવ લોકે
વાતારઃ કીર્તિમન્તો ભવન્તિ વીરેભ્યઃ । અતો ભવાન્ મહાવીરઃ અન્તઃસિતેનાનન્દેન અતિદરિદ્રાણાં

હે ભગવાન્! આ જામાં ગોપીજનોને આપને શું કહેવું તે આપકડું નથી; હું તો આપને નિશ્ચયપૂર્વક
કહું છું. હે સત્સેવેશ્વરેશ્વરે પ્રમાણે જે સંબોધન છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે આપ અમારા સખા છો અને
તેથી હું આપને છેતર્યા વિના જ નિશ્ચિત અર્થ જ કહીશ. અમને આપ ભને એટલો જ હિત—
લાભકારક—ઉપદેશ મારે આપને કરવાનો છે.

અરે! આ ગોપીજન આટલી બધી હિંમત કેમ રાખે છે અને 'અમને ગોપીજનોને ભને' એ
પ્રકારની નિપિદ્ધ વાત કેમ કરે છે? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે મ્વત્કિંકરીતઃ. 'જે
પ્રકારે ભક્ત મને ભજે છે તે પ્રકારે જ હું તેને ભજું છું' એ તો આપની પ્રતિજ્ઞા જ છે. તેથી અમે,
આપની દાસીઓ, જે પ્રમાણે આપનું ભજન કરીએ છીએ તે પ્રમાણે આપ પણ અમારું ભજન કરો.
અમે આપની દાસીઓ છીએ તે વાત, અમે ગીતાદ્યમાં જણાવેલી આપની પ્રતિજ્ઞા એ બંનેપ્ર અસિદ્ધ છે,
એમ દર્શાવવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે સ્મ. .

આપ અમારું ભજન કરો તેમાં આપની કૃપા પેલી એક પ્રતિજ્ઞા જ હેતુ છે એમ નથી, પરંતુ તેમાં
બીજાં પણ કારણો છે. પહેલું કારણ તો ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન છે એમ વ્રજજનાર્તિહિન્ એ
શબ્દોમાં ગોપીજન કહે છે. મજ્જનોની આર્તિ—પીડા—નો નાશ કરનાર તે વ્રજજનાર્તિહિન્ કહેવાય
છે. અમારી આર્તિ—પીડા—આ વિનાની બીજી કોઈ નથી, આનાથી અધિક આર્તિ અમને બીજી નથી.
મજ્જનોની પીડાને દૂર કરવી એ તો આપના અવતારનું સામાન્ય પ્રયોજન છે. હવે ગોપીજનો
ભગવાનના અવતારનું વિશેષ પ્રયોજન જણાવતાં કહે છે કે યોપિતાં વીર—આપ યોપિતના વીર છો,
છીજનોને આપના આનન્દનું દાન કરનાર છો. આપ સદાનન્દ કૃષ્ણ છો, આપ એકધર્મ વગેરે છ
શુભવાણ ભગવાન્ છો. વીર પુરુષોએ—દાનવીર પુરુષોએ—શૂરોનો, બીજામાં રહેલા કામદિનો, નાશ
કરવા જેવો છે. (દાન કરનારા પુરુષો બહુ દાન આપીને અન્યની અગિલાયા પૂછે કરે છે. આ કામદિ
શૂરોમાં પણ કામ મુખ્ય છે, અન્ન વગેરેના કામ કરતાં કામશાસ્ત્રસિદ્ધ કામ મુખ્ય છે અને તે અનેક
પ્રકારનો હોય છે. દાનવીર પુરુષે સ્વરૂપાનન્દરૂપ પૂછે પદાર્થ વટે બીજા મનુષ્યોને અંદર અને બહાર
પૂરીને કામને આશ્રય—રહેવાના સ્થળ—વિનાનો બનાવીને તે કામને દૂર કરવાનો હોય છે. આ કારણથી
જ જગતમાં દાનવીર પુરુષો બીજા વીર પુરુષો કરતાં વધારે કીર્તિ મેળવે છે. વીર પુરુષો જે મારી
નાખવા યોગ્ય છે તેને સ્વરૂપતઃ મારે છે, ત્યારે દાનવીર પુરુષો ગરીબ લોકોના ઘરને સમૃદ્ધિથી
પૂરીને તેમના દરિયનો નાશ કરે છે, અર્થાત્ તે ઘરમાં દરિયને રહેવાને માટે સ્થળ ન મળવાથી દરિય
પોતે જ જતું રહે છે.) આપ દાનવીર છો તેથી આપ મહાન્ વીર છો, કદાચ મનુ જેમની ઇચ્છાઓને
પૂરી શકે નહિ એવા ઘણા દરિદ્ર માણસોની પણ ઇચ્છા આપ આપની અંદર રહેતા આનન્દ વટે પૂર્ણ
કરો છો. આપની આ વાત તો સર્વે અસિદ્ધ જ છે. આ જ કારણથી યોપિતાં વીર એ પ્રકારે આપનું

વ્રજણાપિ પૂરયિતુમશક્ત્યાનામિક્ષાપૂરકઃ । અયં વાર્ષસ્ત્રવ સર્વજનીનઃ । અતઃ યોષિતાં ધીરેતિ સન્બોધનમ્ । ન હિ કૃષ્ણાદન્યો જગતી કશ્ચિદેવં સમ્યોપનમર્હતિ, અપૂર્ણકામત્યાન્ । જતોઽવતાર-સામાન્યવિશેષપ્રયોજનાભ્યાં ચ નો ભજ । નતુ સહ્યં તથાપિ ભયતીનામસ્માનદોષનિવૃત્ત્યર્થં ભજનં ન ક્રિયતે इति चेत् તત્રાહ નિજજનસમયધ્વંસનસ્મિતેતિ । નિજજનતાઃ સેવકાઃ તેષાં સ્મયો ગર્ભઃ, તસ ધ્વંસનાર્થં સ્મિતં વચ્ચ । નિજજનનાં સમયદૂરીકરણાર્થં પરિત્યાગો નોપાયઃ કિન્તુ તદર્થં સિત્તમેવ કર્તવ્યમ્ । સ્મિતં હિ મન્દહાસઃ । ‘હાસો જનોન્માવકરી ચ માયા’ । તસ્યા મન્દત્વં મષ્ટેત્વપ્રવર્તનમ્ । ન હિ માયામોહવ્યતિરેકેષ કસ્યચિત્સયો ભવતિ । અવ એવ હાસસંકોચ એવ સાધનમ્ । નિજજના-નામપિ ધર્મઃ એવ દુષ્ટઃ, ન તુ ધર્મો । અન્યથા નિજજનત્વમેવ ન સ્યાત્ । ફલ્લોક્ષિકોપાયઃ લૌકિકેઽપિ । તવ હાસ્યેન વા અપિ આત્માનં તુલ્યં મન્યન્તે । ચદા પુનર્હાસ્યે સંકોચઃ, તદૈવ તાસાં ગર્વો નિવર્તતે । કિન્ન, અમિમાનો હિ દોષઃ । સ તાવદેવ તિષ્ઠતિ યાવન્નવ સિત્તયુક્તમાનનં ન પદ્યતિ ।

સંબોધન છે. ખરેખર, જગતમાં કૃષ્ણના વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થને યોષિતાં વીર એ પ્રકારનું સંબોધન થતું નથી, કારણ કે કૃષ્ણ વિના બીજા પદાર્થોની કામનાઓ પૂર્ણ થયેલી નથી. (ન્યાં પોતાના જ કામ પૂર્ણ થયા નથી ત્યાં બધી બીજાઓની કામના તેઓ કેવી રીતે પૂર્ણ કરી શકે? આથી જ તેઓ—કૃષ્ણ વિનાના બીજા પદાર્થો—યોષિતાં વીર એ સંબોધનને યોગ્ય નથી.) તેથી આપના અવતારનાં સામાન્ય અને વિશેષ પ્રયોજનોને લીધે પણ આપ અમને ભજો. (અવતારનું સામાન્ય પ્રયોજન જનજનોની આતિ દૂર કરવી તે; અને અવતારનું વિશેષ પ્રયોજન યોષિતોના વીર, શ્રીજનોને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવું તે.)

અરે! આ શું કહ્યું તે તો સાચું, પણ તમારામાં ‘અમે સર્વથી અધિક છીએ’ એ પ્રકારનો જે અભિમાન દોષ છે તેને દૂર કરવાને માટે જ તમારું ભજન કરવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે જો ભગવાનું ગોપીજનોને કહે તો તેના જવાબમાં ગોપીજન કહે છે કે નિજજનસમયધ્વંસનસ્મિત. નિજજનો એટલે સેવકો; તેમનો સ્મય એટલે ગર્વઃ તેનો ધ્વંસન—નાશ—કરવાને માટે સ્મિત છે જેમનું એવા ભગવાન નિજજનસમયધ્વંસનસ્મિત કહેવાય છે. પોતાના સેવકોનું અભિમાન દૂર કરવાનો ઉપાય પરિત્યાગ—સેવકોને છોડી દેવા તે—નથી, પણ તે અભિમાન દૂર કરવાને માટે સ્મિત જ કરવું જોઈએ. સ્મિત એટલે મન્દ હાસ. ‘ભગવાનનું હાસ્ય એ મનુષ્યોને ઉન્માદ કરનારી માયા છે’ એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય સ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યાયની અંદર કહેવામાં આવેલું છે. આ હાસરૂપી માયા ત્યારે ભક્તોને વિષે પ્રવર્તે નહિ ત્યારે તે મન્દ કહેવાય છે. ખરેખર, હાસ્ય—માયાના મોહ—વિના કોઈને પણ અહંકાર થતો નથી, અને તેથી જ અમારા અહંકારને દૂર કરવાને માટે પણ સાધન તરીકે તો આપે આપના માધ્યમક હાસ્યનો સંકોચ જ કરવાનો છે. (અર્થાત્ આપ આપના હાસ્યનો સંકોચ કરીને મન્દહાસ્ય—સ્મિત—જ કરો કે જેથી અમારો અહંકાર નાશ પામે. આ શાસ્ત્રીય પ્રકારે અર્થ કર્યો; હવે લૌકિક પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવે છે.) બધી સેવકોનો પણ અભિમાનરૂપી ધર્મ જ દુષ્ટ છે, નહિ કે ધર્મી—સેવક—જ પોતે દુષ્ટ છે. (અહીં રસનો જે પ્રતિબન્ધ કરે છે તેને દોષ કહેવામાં આવ્યો છે. અમારો—ગોપીજનોનો—અહંકાર રસનો પ્રતિબન્ધ કરે છે. તેથી અમારું અભિમાન દુષ્ટ છે, અમે પોતે દુષ્ટ નથી.) જો આ પ્રમાણે ન માનીએ તો અમે ભગવાનનાં સેવકો જ થઈ શકીએ નહિ. આ પ્રમાણે શ્રીગોપીજનોએ પોતાના લૌકિક અહંકારનો પણ નાશ કરવાને માટે ભગવાનના સ્મિતરૂપી અતૈકિક ઉપાય દર્શાવ્યો. આપના હાસ્યને લીધે ગોપીજનો પણ પોતાની બતને તુલ્ય માને છે; પણ ત્યારે આપના હાસ્યનો સંકોચ થશે ત્યારે જ તેમનો ગર્વ જતો રહેશે. (હવે રસમાર્ગની રીતે અર્થ કરે છે.) બધી અભિમાન એ ખરેખર દોષ છે (કારણ કે તે રસની પ્રાપ્તિ કરવામાં પ્રતિબન્ધક છે):

ન હિ કાચિત્તદશમવ્યામનં દદ્ધા સ્વાભિમાનં પાલયિતું શક્ત્વ । નચેતદ્દોષે અપ્રસિદ્ધં સાધનત્વેનેતિ કથં
જ્ઞાતું શક્યત્વ દ્વાયાશ્વપાદુઃ જલરુહાનનં ચારુ દર્શયેતિ । જલરુહં કમલમ્, વત્સદશમાનનમમૃત-
સ્નાવિ । ન હ્યમૃતે પીતે કસચિદ્દોષસ્તિઘટીતિ યુક્તિઃ । સાધનત્વે ચેત્સંદેહઃ, એકચારં પ્રદર્શ્ય પદ્યેલ્લયઃ ।
કિંચ, અભિમાનો હિ મનોધર્મઃ, તવ આનનં તુ ચારુ મનોહરમ્ । ન હિ ધર્મિણિ હૃતે ધર્મસ્તિઘટિ ।
સત્યુઃ સંલિમ્બનં યુક્તેવ ॥ ૬ ॥

રાજસીંહુ તત્ત ઉત્તમા તમેવાર્થ પ્રતારાન્તરેણ પ્રાર્થયતે પ્રણતદેહિનામિતિ ।

પ્રણતદેહિનાં પાપકર્પણં તુળચરાનુગં શ્રીમિકેતનમ્ ।

પ્રાણિપ્રણાપિતં તે પદામ્બુજં કૃણુ કુચેયુ નઃ કૃન્ધિ હૃચ્છયમ્ ॥ ૭ ॥

તે પદામ્બુજં નઃ કુચેયુ કૃણુ કુચુષ્વ । હાન્દસો લોપઃ । સ્વાપવ । તત્ત પ્રયોજનં કૃન્ધિ
હૃચ્છયમિતિ । દ્વદયે પૌરવત્ સિતં કામં કૃન્ધિ । કુચેષ્વિતિ સમુદાયામિપ્રાણેષ બહુવચનં, વિરહેણ

ત્યાં સુધી આપના સ્મિતવાળાં મુખાં ગોપીજન દર્શન કરતાં નથી ત્યાં સુધી જ તેમનું અભિમાન રહે છે.
એથી એક પાણી નથી કે જે આપનું સ્મિતવાળું મુખ ભેળવે પોતાનું અભિમાન રાખી શકે. (આ પ્રમાણે
નિજજનન ધંધાદિ પદનો શારીરિક, લૌકિક અને રસમાર્ગીય એ ત્રણ પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.)

અરે! સ્મિત એ અભિમાનનો નાશ કરવાના સાધન તરીકે બળતમાં પ્રસિદ્ધ નથી; તો પછી
જગવાનું સ્મિત સેવકોનું અભિમાન દૂર કરશે એ કેવી રીતે બાણી શકાય? આ સંકાપના સમગ્રધાનમાં
ગોપીજનો કહે છે કે જલરુહાનનં ચારુ દર્શય. જલરુહ એટલે કમળ. કમળના જેવા મુખમાંથી અમૃત
હરે છે. જે કોઈ અમૃત પીએ છે તેનામાં કોઈ પાણી બાતતો દોષ, અદેખર, રહેતો નથી એ આ વિષયમાં
સુક્તિ છે. આપનું સ્મિત સેવકોના અભિમાનનો નાશ કરનારું સાધન છે કે કેમ એ વિષે એ આપને
શંકા થતી હોય તો એક વાર સ્મિત દેખાડીને આપ પોતે જ અનુભવ કરો કે અમારો અહંકાર તેનાથી
દૂર થાય છે કે નહિ. વળી, અભિમાન એ મનનો ધર્મ છે; આપનું મુખ તો ચારુ, મનોહર—મનને
હરણ કરનારું—છે. અદેખર! મનરૂપી ધર્મનું હરણ કરવામાં આવે તો પછી મનનો અભિમાનરૂપી ધર્મ
રહેતો નથી. સખાએ સખીનું ભજન કરવું યોગ્ય જ છે. ૬

સાત્ત્વિકરાજસીંહ ગોપીજન તો સાત્ત્વિકતામયી ગોપીજન કરતાં ઉત્તમ છે, એટલે તે જ બાબતની
ખીજ પ્રકારે પ્રણતદેહિનામ્ એ શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:—

આપને પ્રણામ કરનારા પ્રાણીઓના પાપનો નાશ કરનારું, પશુઓની
પાછળ જનારું, લક્ષ્મીજના નિવાસરૂપ, અને કાલીય નાગની રૂણ ઉપર
મૂકાએતું આપનું ચરણકમળ આપ અમારા સ્તનો ઉપર પધરાવો અને
અમારા હૃદયમાં ચોરની માફક રહેલા કામનો નાશ કરો. ૭

તે પદામ્બુજં નઃ કુચેયુ કૃણુ—આપ આપનું ચરણારવિન્દ અમારા સ્તનો ઉપર મૂકો—એ
પ્રમાણે આ શ્લોકમાં અન્યથ છે. પહેલા બાણના દ્વારે ધાતુ ઉપરથી જે કુચુષ્વ રૂપ સિદ્ધ થાય છે તેમાંના
પ્વ નો આ શ્લોકમાં છાન્દસ લોપ કરીને કૃણુ એ પ્રમાણે રૂપ આપવામાં આવ્યું છે, અને તેનો અર્થ
'સ્થાપન કરો' એ પ્રમાણે થાય છે. સ્તનો ઉપર ભગવાનનું ચરણારવિન્દ સ્થાપન કરવાનું પ્રયોજન
દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે કૃન્ધિ હૃચ્છયમ્. અમારા હૃદયમાં ચોરની માફક રહેલા કામનો આપ
નાશ કરો. શ્લોકમાં કુચેયુ—સ્તનો ઉપર—એ પ્રમાણે જે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે
તે ગોપીજનોના સમૂહની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યો છે, અથવા તો વિરહને લીધે ગોપિકાએ પોતાના
સ્તનોને પોતાનાથી બિન્ન માને છે તેથી. (સંયોગમાં સ્તનો ભગવાનના ઉપયોગમાં આવે એટલે સ્તનોને

મિત્રાન્ વા મન્યન્તે । શિરસિ દક્ષદાનેન નિકટે સમાનયનમુક્તમ્ । તત્તો મજનેન સંબન્ધ ઉત્તઃ ।
 લત્તેન વિપરીતરસ ઉચ્ચતે, વંધવિદોષો વા તિવંમ્ભેદઃ । પદ્યચનાત્ । તાવતા દિ દ્વયસિત્તઃ કામો
 ગચ્છતિ । સ્ત્રીણાં સમૂહે લીલાશયને પરિતઃ સિતાનાં તયા સંબન્ધો ભવતીતિ વા । નતુ કર્કણેષુ
 રુક્તેષુ કથં કોમલચરણસ્થાપનમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ કાળિકણાર્પિતમિતિ । ન દિ કાલિયક્ષણાત્ ક્રૂર
 અસ્તત્તનાઃ । તત્ર યથા ચરણસ્થાપનં કૃત્વા તદન્તર્ગતો દોષો દૂરીકૃતઃ, ઇવમત્રાપિ કર્તવ્યઃ । અસ્તુજ-
 પદેન ચ પ્રલક્ષ્યત્તાપહારકત્વમ્ । નતુ તથાપિ સ્ત્રીણાં વક્ષસિ ચરણસ્થાપનમુક્તમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ
 સ્ત્રીનિકેતનમિતિ । લક્ષ્મ્યાઃ સ્થાનં તત્ । લક્ષ્મીઃ કિલ તત્ર સ્પર્શમર્હતિ, બન્યાસુ કઃ સંદેહ इति । નતુ
 ભવતો મૃદાઃ, કથં ભવતીનાં હિતં કર્તવ્યમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ તૃણચરાનુગમિતિ । તૃણચરા ગાવઃ,

ગોપીજનો પોતાનાં માને, પણ નિહુમાં સ્તનો ભગવદુપયોગી ન હોવાથી તેમને પોતાનાં માનતાં નથી,
 પરંતુ પોતાનાથી બુદ્ધાં માને છે. એટલે ગોપીજનોની પ્રાર્થનાનો ભાવ એવો છે કે ને અમારા ઉપર
 ચરણરવિન્દનું આપ સ્થાપન કરતા ન હો તો પછી અમાસથી ભિન્ન અને આપનો પક્ષપાત કરનારા એવા
 સ્તનો ઉપર તો આપ આપનું ચરણરવિન્દ પધરાવો.) અથવા તો પોતાના સ્તનોના ઘણા દુકલ્પો થઈ
 ગયા એટલે ગોપીજનોએ કુચેષુ એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે એમ પણ અર્થ થાય. પાંચમા
 શ્લોકમાં ગોપીજનોએ પોતાના મસ્તક ઉપર હસ્ત મૂકવાની ભગવાનને જે પ્રાર્થના કરી તેમાં તેમણે
 ભગવાનની પાસે આવવાની પ્રાર્થના કરી. પછીથી છઠ્ઠા શ્લોકમાં અમને ફરીએને આપ ભલે એ પ્રમાણે
 ગોપીજનોએ ભગવાનની જે પ્રાર્થના કરી તેમાં તેમણે ભગવાનની સાથેના સંબંધની પ્રાર્થના કરી. હવે
 આ સાતમા શ્લોકમાં વિપરીત રસની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, અથવા તો તિર્થજેઠ્ઠાપી એક વિશિષ્ટ
 બન્ધની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, કારણ કે પવામ્બુજમ્ એમ એકવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે.
 સ્તનો ઉપર ભગવાનનું ચરણરવિન્દ પધરાવવાથી હૃદયમાં રહેલો શ્રમ, ખરેખર, નાશ પામે છે. (બધાં
 ગોપીજનોનો એક સરખો મનોરથ ન હોવાથી કુચેષુ એ બહુવચન ન થતી શકે તેથી બીજા પક્ષ
 દર્શાવે છે.) અથવા તો સ્ત્રીઓના સમૂહમાં ભગવાન ન્યારે લીલાશયન કરે ત્યારે ગોપીજનો આમુખાલુ
 રહે અને ભગવાનનું ચરણરવિન્દ મધ્યમાં રહે એટલે ભગવાનના એક ચરણરવિન્દને ગોપીજનોના અનેક
 સ્તનોનો સંબંધ થઈ શકે, એટલે કુચેષુ એ બહુવચન થતી શકે એમ છે.

અરે ! તમારાં કંઠજ સ્તનો ઉપર માફે કોમળ ચરણ રી રીતે સ્થાપી શકાય ? આ પ્રમાણે જે
 ભગવાન શંકા કરે તો તેમનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે કાળિકણાર્પિતમ્, કાલિયનાગની
 કૃપા કરતાં અમારા સ્તનો પધારે ફર—કઠણ—નથી. જેમ આપે કાલિયનાગની કૃપા ઉપર ચરણ
 સ્થાપીને તે નાગની અંદર રહેલો દોષ દૂર કર્યો તેમ અમારા સ્તનો ઉપર પણ આપે ચરણ સ્થાપીને
 અમરામાં રહેલો દોષ દૂર કરવો જોઈએ. ભગવાનના ચરણને જે અમ્બુજ—કમળ—કહેવામાં આવેલું
 છે તેનો ભાવ એવો છે કે ભગવાનનું ચરણ પ્રત્યક્ષ રીતે તાપનો નાશ કરનારું છે.

અરે ! તમે બધાં કાલિય નાગની વાત કરો છો, છતાં પણ સ્ત્રીઓની છાતી ઉપર મારે ચરણ મૂકું
 એ અર્થોર્થ છે. આ પ્રમાણે જે ભગવાન શંકા કરે તો ગોપીજનો તે શંકાનો પવિત્રાર કરતાં કહે છે કે
 રીતિવિરેત્તમમ્, આપનું ચરણ લક્ષ્મીજનું સ્થાન છે. ન્યારે લક્ષ્મીજી આપના ચરણનો સ્પર્શ કરવાને
 ઓગ્ય છે, તો પછી લક્ષ્મીજીના જ અંશરૂપ એવી બીજી સ્ત્રીઓ—ગોપીજનો—આપના ચરણનો સ્પર્શ
 કરે તેમાં શો સંદેહ હોઈ શકે ?

અરે ! લક્ષ્મીજી ચતુર છે અને તમે બધાં તો મૂઢ છો, એટલે તમારું હિત મારે કેવી રીતે કરવું ?
 આ પ્રમાણે જે ભગવાન શંકા કરે તો ગોપીજનો ઉત્તરમાં કહે છે કે તૃણચરાનુગમ્, તૃણચરો એટલે
 ગાય વગેરે પશુઓ. આવા પશુઓની પણ પાછળ આપનું ચરણરવિન્દ તેમના હિતને માટે બાય છે.
 ભગવાનથી પોતે પ્રેરાયેલાં છે એમ માનીને શું તે પશુઓ પાસનો ત્યાગ કરીને અમૃતનું લક્ષણ કરે છે ?

તેપામપ્યનુગં પચ્છાદ્ગચ્છતિ તદ્વિતાર્યમ્, તે કિં ભગવતા પ્રેર્યમાણા इति છુગં પરિત્યજ્યામૃતં મશ્યન્તિ ।
તેપાં છળનેવામૃતમ્, તથાસ્માકમપિ કામ ઇવામૃતમ્ । નૈવાવતા પરમકૃપાલોઃ કશ્ચનાર્થઃ ક્ષીયતે ।
નતુ ભવતીનાં જિતેન્દ્રિયત્વાદ્યભાવાન્ પાપમસ્મિ, તદ્વપગમે પચ્છાત્પદં સ્થાપયિષ્યામીતિ ચેત્ તચ્છાદ્ઃ
પ્રણતદેહિનાં પાપકર્ષણમિતિ । ધર્મ પ્રકર્ષેણ નત્તાઃ, નાસ્મામિઃ પ્રકારાન્તરેણ નિવર્તયિતું ક્ષમ્યતે
કિન્તુ વય ચરણપ્રસાદાદેવ નજ્ઞાણાં પાપં ગચ્છતિ । તચ્છાપિ દેહિનઃ । પ્રકર્ષેણ નતત્વેન ધર્મમાર્ગાદિ-
પરિત્યાગ ઉક્તઃ । દેહાભિમાનસ્ય વિધમાનત્વાત્ ન જ્ઞાનમપિ । પ્રણતાનાં હિ નાપ્યધોગતિઃ । જતસાધ
પદમેવ તેપાં પાપનાશકં ચિન્તિતં દર્દં સ્ફુટમાલિનિતં વા ॥ ૭ ॥

इममेवार्थं ततोऽप्युच्यमा प्रकारान्तरेण प्रारब्धते मधुरया निरेति ।

મધુરયા ગિરા વલ્ગુવાક્યયા બુધમનોજ્ઞયા પુષ્કરેક્ષણ ।

विधिकरीरिमा वीर सुखातीरघरसीधुनाप्याययस्व नः ॥ ८ ॥

इत्सेन च स्वरूपेण पदा चोपकृतिर्मठा । मुखेन चोपकारो हि कर्तव्य इति ता जगुः ॥ १ ॥

એમ તેમને મન ધાસ જ અમૃત છે તેમ અમને પણ કામ જ અમૃત છે. અર્થી કરીને પરમકૃપાળુ
એવા જે આપ તેમના કોઈ પણ અર્થનો નાશ થતો નથી.

અરે ! તમે ગધાંઓએ ઇન્દ્રિયો છતેલી નથી અને તમારામાં બીજા પણ શુદ્ધો નથી, તેથી હમણાં
તમારામાં પાપ છે, તે પાપ ત્યારે નાશ પામશે ત્યારે પછીથી હું તમારા સ્તનો ઉપર માફ ચરણ મૂકીશ.
આ પ્રમાણે એ ભગવાન કહે તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો કહે છે કે પ્રણતદેહિનાં પાપકર્ષણમ્. અમે
પુષ્કળ નગેલાં છીએ—અમે આપને પુષ્કળ નમન કરીએ છીએ—આપને પુષ્કળ નમન કર્યા પિતા
બીજા કોઈ પણ પ્રકારે અમે આમાં પાપ નાશ કરી શકીશું નહિ, પરંતુ આપના ચરણના પ્રસાદથી—
કૃપાથી—જ નમ લોકોનાં પાપ નાશ થાશે છે. તેમાં પણ દેહવાળાં છીએ. પુષ્કળ નમન કરવાનું જે
કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ એવો છે કે ધર્મમાર્ગે વગેરેનો તેમણે—પુષ્કળ નમન કરનારાઓએ—
સમ્પૂર્ણ ત્યાગ કરેલો છે. દેહાભિમાન હોવાથી દેહીઓને જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી. જે લોકો ધર્મને—
ભગવાનને—ખૂબ નમન કરે છે તેમની તો અરેઅર અધોગતિ જ થતી નથી. તેથી જ આપના
ચરણક્રમણનું જે ચિન્તન કરવામાં આવે, અથવા દર્શન કરવામાં આવે, અથવા સ્પર્શ કરવામાં આવે,
અથવા તો આલિંગન કરવામાં આવે તો તે આપને ખૂબ નમન કરનારા લોકોના પાપનો નાશ કરે છે. ૭

सात्त्विकराजसी कुमारिका गोपीजन करतां पक्षु उत्तम केवां निर्जुल कुमारिका गोपीजन आ ज
आभतनी—पोतानी धिग्धित वस्तुनी—आर्धना श्रीने प्रकारे मधुरया मित्ये ये श्लोकમાં કરે છે—

હે કમળનેત્ર ! હે વીર ! મનોહર વાક્યોવાળી અને વિદ્વાનોને
આનન્દ આપનારી એવી આપની મધુર વાણીથી આ આજ્ઞાકિત અને
મોહ પામતી અમ દારીઓને અધરામૃતનું પાન કરાવીને છવાડો. ૮

ગોપીજનોએ પાંચમા શ્લોકમાં શિરસિ પેદિ નઃ ચીકરણદમ્ એ શબ્દોમાં ભગવાનના
હસ્તક્રમણી પ્રાર્થના કરી, છઠ્ઠા શ્લોકમાં મઝ સયે મવત્કિદ્ધરીઃ એ શબ્દોમાં ભગવાનના સ્વરૂપની
પ્રાર્થના કરી અને સાતમા શ્લોકમાં પદામ્બુજં છણ કુચેષુ એ શબ્દોમાં ભગવાનના ચરણક્રમણી
પ્રાર્થના કરી. (આ પ્રમાણે ૫-૭ એ ત્રણ શ્લોકોનો સાર આપીને હવે આઠમા શ્લોકનો સાર આપવામાં
આવે છે.) હવે અધરામૃતરસ ભગવાનના સુખાવતિ-દમાં હોવાથી તેમના સુખરસિ-દની પ્રાર્થના કરવાની
રહે છે, તેથી ગોપીજનો મધુરયા ગિરા એ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં કહે છે. ૧

પૂર્વોક્તમયિ સર્થં હિ યાવત્સપ્તં ન ભાષતે । તાવત્સરસત્તાં યાતિ ન કદાપિરિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૨ ॥

હે સ્વામિન્, મધુરયા ગિરા મુહુતીરિમા ગોપીરાધ્યાયસ્વ । મોહો હિ મરણપૂર્ણધ્યાયરૂપઃ । તાસામાધ્યાયને હેતુઃ વિધિકરીરિતિ । આજ્ઞાકારિણીઃ સેવાકારિણીર્વા । અસામર્થ્યં તુ તવ નાલી-
સાહુઃ હે વીરેતિ । શૌર્યં હિ આર્તાનામાર્તિનિરાકરણાર્થમ્ । દમા ઇતિ પ્રદર્શિતેન ક્ષણમાત્રવિલમ્બેન
મરિપ્યન્તિ ઇતિ સૂચિતમ્ । તત્તુ વાક્ષાત્રેણ કથં મોહનિષ્ક્રિરિતિ વેત્ તગ્રાહુઃ મધુરયેતિ । મોહો હિ
માયારૂપઃ । સ મવત્સ્વરૂપેણૈવ નિવર્તતે સચ્ચિદાનન્દરૂપેણ । તત્ર તવ વાણી જ્ઞાનન્દરૂપેભાદ મધુર-
યેતિ । મધુ અસાધારણો રસઃ । વચુક્તા મધુરા । વલ્ગુ મનોહરં વાક્યં યત્ર । વાક્યસ્ય મનોહરત્વં
સત્સશ્રિયપ્રતિપાદકત્વેન । અતઃ સદ્ગત્તા નિરુપિતા । તુધાન્તાં મનોજ્ઞા આજ્ઞાદકારિણી । અનેન જ્ઞાન-
રૂપઃ નિરુપિતા । તે હિ જ્ઞાનેનૈવ રક્ષા મવન્તિ । મુલે નયને વર્તેતે ઇતિ તયોરપિ વ્યાપારં કૃત્તૈવ
વક્તવ્યમિત્યાહુઃ પુષ્કરેક્ષણેતિ । કમલચત્ર પરતાપાપહારકે ર્દેશ્વે વસ્ય । કિંચ અધરસીધુના અપરા-
સૂતેન ચ આધ્યાયસ્વ । વક્તવ્યાઃ દ્રષ્ટવ્યાઃ પાચયિતવ્યા ઇતિ । મૂર્છિતાનાં હિ મૂર્છાનિવારણાર્થ

ભગવાનના ફક્ત અધરસની પ્રાર્થના કરવા કરતાં તેમની વાણીની જે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે તેનું પ્રયોજન એ છે કે જ્યાં સુધી ભગવાન પોતે પોતાની મધુર વાણીથી સ્પષ્ટ કહે નહિ ત્યાં સુધી પહેલાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તો પણ તે અર્થ વસ્તુઓમાં કોઈ પણ વખત રસ આવશે નહિ એ પ્રમાણેની રસમાર્ગની મર્યાદા છે. જે ભગવાન બોલ્યા વિના રમણ કહે તો રસ ઉત્પન્ન થતો નથી એ રસમાર્ગની મર્યાદાનું સૂચન કરવાને માટે સ્થિતિઃ એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ૨

હે સ્વામિન્! આ મોહ પામતી ગોપીઓને આપ મધુર વાણીથી જીવાડો. મોહ એ ખરેખર મરણની પૂર્વાવસ્થા છે. આ ગોપીઓને જીવાડવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં કહે છે કે વિધિકરી, વિધિકરી એટલે ભગવાનની આજ્ઞા પાળનારી અથવા તો સેવા કરનારી. આવી મોહ પામતી ગોપીઓને જીવાડવાનું તમામશામાં—ભગવાનમાં—અસામર્થ્ય, અશક્તિ, નથી એ દર્શાવતાં ગોપીઓને કહે છે કે હે વીર, વીર યુરુષોમાં જે શૌર્ય રહેલું છે તે દુઃખી લોકોનું દુઃખ દૂર કરવાને માટે છે. દમા—આ ગોપીઓ—એમ અંગણી વતી ગોપીઓ પોતાની નતવને જે દેખાડે છે તે ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે ફક્ત એક ક્ષણનો વિલંબ થતાં જ આ ગોપીઓ મરી જશે.

અરે! મારી ફક્ત વાણીથી તમારા મોહનો નાશ કેવી રીતે થશે? આ પ્રમાણે જે ભગવાન ચંક્ર કહે તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીઓને કહે છે કે મધુરયા. મોહ એ ખરેખર માયારૂપ છે. તે ફક્ત આપના શ્રવણાનન્દરૂપ સ્વરૂપથી જ નાશ પામે છે. તેમાં આપની વાણી જ્ઞાનન્દરૂપ છે એ દર્શાવવાને ગોપીઓને કહે છે કે મધુરયા. મધુ એ પ્રીતિરૂપી અસાધારણ રસ છે. મધુવાણી—અસાધારણ રસવાણી—વાણી તે મધુર કહેવાય છે. વચ્ચુ—મનોહર—છે વાક્ય જેમાં એવી વાણી વસ્તુવાક્યા કહેવાય છે. ભગવાનનાં વાક્યો સ્વયં અને પ્રિયત્વ પ્રતિપાદન કરે છે તેથી તે મનોહર હોય છે. આ પ્રકારે ભગવાનના સંપૂર્ણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું, ભગવાનની વાણી વિદ્વાનોને મનોહર—જ્ઞાનન્દ આપનારી—છે. આ પ્રકારે ભગવાનના જ્ઞાનરૂપનું—ચિદ્રૂપતાનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું. વિદ્વાનો ખરેખર જ્ઞાનમાં જ આસક્ત રહે છે. શુભમાં નેત્રો હોય છે તેથી તે નેત્રોનો પણ ઉપયોગ કરીને જ આપે—ભગવાને—બોલવું જોઈએ એમ સૂચન કરતાં ગોપીઓને કહે છે કે પુષ્કરેક્ષણ, પુષ્કરની—કમળની—આકૃષ્ટ બીજાઓના તાપને દૂર કરનારાં ધ્યાણ—નેત્રો—છે જેમાંનાં તે પુષ્કરેક્ષણ કહેવાય છે. વળી, અધરસીધુ—અધરશૂન્ય—વટે જમને આપ જીવાડો. મધુરયા ગિરા, પુષ્કરેક્ષણ અને અધરસીધુના એ ત્રણ પતો વટે ગોપીઓને ભગવાનને અનુક્રમે કહે છે કે આપે આમારાં સાથે બોલવું જોઈએ, અમારાં સાથે બોલું જોઈએ અને અમને જીવાડ્યાં જોઈએ. જે યુરુષો મૂર્છા પામેલા હોય છે તેમની મૂર્છા દૂર કરવાને માટે મહામન્ત્રોનો જાડ કરવામાં

આઃ પદ્યન્તે કમલાદીનિ ચ શૌભલદ્રવ્યાણિ સ્થાપન્તે । સર્વયા અસાધ્યે અમૃતમપિ પાપ્યતે,
પોષ્યાન્ વા રસાન્ પાપ્યન્તિ । इयं तु मूर्च्छां नात्पेन निवारयितुं शक्येति वीरेतिसम्बोधनम् ।
અન્તિમાવસ્યા પ્રવર્તિતા । પૂર્વપ્રાર્થિતાધ્યાર્થોઃ સ્નાતકત્વેનાધિકમૂર્છાંહેતવો જાતાઃ ॥ ૮ ॥

एवं पदार्थचतुष्टयं समारब्धं तत्रागते स्वयमेव हेतुमाशङ्क्य परिहरन्ति तत्र कथेति ।

तत्र कथानृतं तत्तज्जीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहम् ।

अवणमङ्गलं श्रीमदाततं भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥ ९ ॥

નનુ સર્વભિર્દં પ્રાર્થિતં મલેષ્યો દેવં ન ત્વમકેષ્યઃ । હમઃક્ત્ત્વ ચ વિરહેઽપિ જીવનાવવ-
તે । મગવાસ્તુ સર્વનિરપેક્ષઃ । ન તસ્ય મવત્વીર્યનેન કાર્યં લક્ષ્મીસદૃશ્યો વસ્ય કોટિશો દાસ્યઃ ।
: 'ત્વયિ ધૃવાસવ' इत्यव्यसनावम् । वस्त्राद्वयमेव प्रार्थननिबन्धादङ्ग પરિહરન્તિ । નેદ જીવનમસ-

કે છે અને કમળ વગેરે શીતલ દ્રવ્યો તેમના શરીર ઉપર મૂકવામા આવે છે એ મૂર્છા ઠીક પણ
। દુઃખ થઈ શકે એમ ન હોય તો અમૃત પણ પીવાને માટે આપવામા આવે છે, અથવા તો ઉત્તમ
કેમ વેરો અતિશય રમો પીવડાવે છે અમારી આ મૂર્છા અપ માધુર્ય દુઃ કરી શકે એમ નથી
। ગોપીજનો ભગવાનને વીર એ પ્રમાણે નિરોધે છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોએ અમૃતની પ્રાર્થના
વાથી તેમની અંતિમ અવસ્થાનુ વર્ણન કરવામા આવ્યું પહેલા ને હવે, ત્રીજા વગેરે વસ્તુઓની
ધેના કરવામા આવી હતી તે બધી વસ્તુઓ લીધાનુ અમણ કરાવતી અને તેથી તે અવિદ મૂર્છાનું
ત્યુ થઈ પડી. ૮

આ પ્રમાણે ભગવાનના હસ્ત, ત્રીજા, ચમણ અને મુખ એ ચાર પદાર્થોની ગોપીજનોએ પ્રાર્થના
પી, અને ભગવાન આ ચાર પદાર્થો અમને નહિ આપે તેનું કામ પોતે જ કાપીને તે કામનું
લિહાર તથા કયા એ પ્રલોકમા કરે છે (આ પ્રલોક અત્યંતપૂર્વા—કુમારિકા—રાજસત્તાત્વિક
ગોપીજનો છે)

આપનું કથાપી અમૃત અમાથી તપેવાગ્યોનું જીવન છે,
જાનીઓએ વખાણેલું છે, પાપનો નાશ કરનાર છે, અવશ્ય થતાં જ આનન્દ
આપનાર છે, લક્ષ્મીવાણું છે, અને જગતમાં બાપીને મહેલું છે. ઉદાર
અને ભગવદ્રૂપ બ્યામ વગેરે મહાપુરુષો આ કથાનાં શુણ્ણાન કરે છે. ૯

શંકાઃ—ગોપીજનોએ ને બધા પદાર્થોની પ્રાર્થના કરી તે બધા પદાર્થો લક્ષ્મીને આપવામાં
આવે છે, નહિ કે અલક્ષ્મીને. વિરહાવસ્થાની અદ્ય પણ ગોપીજનો હવે છે તે ઉપરથી નહીં થાય છે
કે તેઓ ભગવાનના ભક્ત નથી ભગવાનને તો કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા નથી. જે ભગવાનને
લક્ષ્મીનું જેની કરોડો ઘસીઓ છે તેમને તમામ—ગોપીજનોના—જીવવાથી કાઈ પણ પ્રયોજન નથી.
તેથી 'ત્વયિ ધૃવાસવઃ'—આપને માટે જ પ્રાણ ધાન્ય કરનાર—, 'વિધિકર્તારિમા'—આપની આજ્ઞા
પાળનારી આ ગોપીઓ—જેવાદિ ગોપીજનોના વાક્યો પણ અશોભ્ય છે તેથી ગોપીજનોએ કરેલી આ
બધા પદાર્થોની પ્રાર્થના બ્યર્થ જ છે

અમાધાનઃ—ઉપર પ્રમાણે ગોપીજનો પોતે જ શકા હાવીને તેનો પરિહાર કરે છે. અમે
વિરહાવસ્થામા જે આ જીવીએ છીએ તે અમારા પોતાના પ્રયત્નથી જીવતા નથી, પરંતુ આપની—
ભગવાનની—કથા વિરહાવસ્થામા પ્રાણને જતા અટકાવે છે જે પ્રમાણે આપનું—ભગવાનના ત્રીજાનું—
આમર્થ્ય છે તે પ્રમાણે આપની કથાનું પણ આમર્થ્ય છે જેમ ભગવાન છ શુણ્ણોવાળા, મોઢું આપનારા
અને પગલાનદ્રુપ છે તેમ આપની કથા પણ એન્ધર્ય, વીર્ય, શ્રી, યથ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ શુણ્ણો

સ્થિતિસાધ્યં કિન્તુ ત્વ કથા વિરહેણ પ્રાણાનાં ગમતે પ્રતિવન્ધં કરોતિ । કથાયાઃ પુનઃ યયા તથ સામર્થ્યં તથા । સાપિ પદ્મુણાત્મિકા મોક્ષદાયિની પરમાનન્દરૂપા ચ । તદાહુઃ ત્વ કથા અમૃતમિવ । અમૃતં ભગવદ્રસાત્મકમ્ । સર્વેષાં મરણાદિનિવર્તકં ચદ્રૂપં તદમૃતશ્વદેનોચ્યતે । અતો મોક્ષદાતૃત્વં પરમાનન્દરૂપતા ચ સિદ્ધા । इदानीं पद्मुणाग्निरूपयन्ति तत्तज्जीवनमित्यादिपङ्क्तिभिः पदैः । तस्मा ये संसारे तेषां जीवनं यस्मात् । अमृतं हि तापनिवर्तकं प्रसिद्धमेव । वैराग्यं च भगवतो ज्ञानं वा सर्वतापनिवर्तकम् । यत्संस्कारयोग्यं तत् ज्ञानेन नश्यति । यद्योग્યं तत् परित्यागेन । अत एव स्मार्तैः संस्काराश्चकैः परित्याग एव बोध्यते । अतो ज्ञानं वैराग्यं च तापनाशके भवतः । आपातवत्ताप-नाशकत्वं जलादावपि वर्तत इति तदर्थमाह कविभिरीडितमिति । कविभिः सर्वैरेव शब्दार्थरसिकैः ज्ञानिभिरीडितं ज्ञानं वैराग्यं वा । आपाततः क्षीपु तयात्वमस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाहुः कल्मपापह-मिति । कल्मसं पापमपहन्तीति । 'पेक्षर्वस समग्रस्य धर्मस्य' इति कचित्पाठः । अलौकિકसाधकं च वीर्यं महत् तद्धर्मरूपमेव भवति । धर्म्यं च पुनः कल्मपनिवर्तकं भवति । पूर्वोक्तधर्मविशिष्टं च ।

વાળી, મોક્ષ આપનારી અને પરમાનન્દરૂપ છે. આ વાત દર્શાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે આપની કથા અમૃતના જેવી છે. અમૃત ભગવદ્રસરૂપ છે. જે રૂપ બધાંનાં મરણ વગેરેનો નાશ કરે છે તે અમૃત કહેવાય છે. તેથી કથા મોક્ષ આપનારી અને પરમાનન્દરૂપ છે એમ સિદ્ધ થયું.

હવે ગોપીજનો તત્તજીવનમ્ ઇત્યાદિ છ પદો વડે ભગવાનની કથાના છ શુભોત્તુ વર્ણન કરે છે. જે લોકો સંસારમાં તપેલા—ભળેલા—છે તેમનું જીવન જેનાથી છે તે કથા તત્તજીવન કહેવાય છે. અમૃત ખરેખર તાપનો નાશ કરનાર છે એ વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. ભગવાનનો વૈરાગ્યશુભ્ર અથવા જ્ઞાનશુભ્ર બધાના તાપનો નાશ કરે છે. ભગવાનની કૃપાથી જ્ઞાનરૂપી ભગવાનનો ધર્મ જીવોમાં આવે છે અને તે જીવોના તાપનો નાશ કરે છે. ભગવાનની કથા પણ કર્ણુદ્વારા શરીરની અંદર પ્રવેશ કરીને તાપ દૂર કરે છે. જે સંસ્કારને ઓગ્ત છે તેનો જ્ઞાનવડે નાશ થાય છે; જે સંસ્કારને ઓગ્ત નથી તેનો પરિત્યાગથી—વૈરાગ્યથી—નાશ થાય છે. (આ પદાર્થ મિથ્યા નથી પણ બ્રહ્મ છે એ પ્રકારે જે પદાર્થનું જ્ઞાન ધર્મ શકે એવું હોય તે પદાર્થ સંસ્કારોગ્ત કહેવાય છે. આવા પદાર્થનો નાશ જ્ઞાનથી થાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ તે પદાર્થનો સ્વતંત્ર વસ્તુ તરીકે અનુભવ કરતા નથી. પરંતુ સ્ત્રી વગેરે પદાર્થો જે પોતાના સંબંધથી જ્ઞાનનો પણ નાશ કરે છે તેવા પદાર્થોનો નાશ પરિત્યાગથી થાય છે.) આ જ કારણથી સંસ્કાર ન કરી શકે એવા સ્માર્ત પુરુષો પરિત્યાગનો જ ઉપદેશ કરે છે. તેથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય તાપનો નાશ કરનારાં છે. (તત્તજીવનમ્ એ વિશેષણથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ બે ધર્મોમાંથી એક ધર્મનું ગ્રહણ થાય છે. જે આ વિશેષણથી જ્ઞાનધર્મનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તો કવિભિરીડિતમ્ એ બીજા વિશેષણથી વૈરાગ્યધર્મનું ગ્રહણ કરવું; અને જે પાડેલા વિશેષણથી વૈરાગ્યનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તો બીજા વિશેષણથી જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરવું.)

વાળી વગેરે પણ દેખીતી રીતે તાપનો નાશ કરે છે એટલે કથાનું મહાત્મ્ય રહેતું નથી એ શંકા દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે કવિભિરીડિતમ્, કવિઓએ—અથા ચ શબ્દાર્થરસિક જ્ઞાનીઓએ—કથારૂપી અમૃતનાં વખાણ કરેલાં છે; અર્થાત્ કથાના જ્ઞાનધર્મનાં અથવા વૈરાગ્યધર્મનાં વખાણ કરેલાં છે.

કવિઓ પણ દેખીતી રીતે સ્ત્રીઓનાં પણ વખાણ કરે છે તો પછી કથાનું વિશિષ્ટ મહાત્મ્ય શું ? આ શંકા દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે કલ્મસાપહમ્, કલ્મસને—પાપને—દૂર કરે તે કલ્મસાપહ કહેવાય છે. આ ત્રીજું વિશેષણ કથાના ધર્મરૂપી શુભનું વર્ણન કરે છે. છ શુભોત્તુ ધર્મ પણ એક શુભ છે, કારણ કે દેવગ્યવ્ય સમગ્રસ્ય ધર્મસ્ય વદાતઃ પ્રિયઃ । જ્ઞાનવૈરાગ્યવ્યોદ્ધેય ઘર્ષણં ધર્મ હતીરણા ॥ એ પ્રકારનો પણ કોઈ કોઈ સ્થળે ખાઠ જોવામાં આવે છે. ઉપરના ત્રણોકમાં ધર્મસ્ય ને

કયાવાચ તથાત્વં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધમ્ । પ્રાયશ્ચિત્તાદીનામપિ જાપાતવત્ત્યાત્વમસ્તીતિ વક્ત્વાત્તત્પર્યમાહ
શ્રવણમજ્જલમિતિ । વૃત્તોનવાદિલેપનાત્ક્રુતપ્રયાસાત્મિકં ચ સ્વરૂપવોડ્યમજ્જલમ્ । ધોરાત્નકલ્પાત્
શ્વબોડ્યમજ્જલમ્ । इदं वृत्तात्परितं ह्यवमेवानन्दं जनयतीत्यनुमयसिद्धत्वात् श्रवणमज्जलम् । तेन
કીર્તિતુલ્યવા નિરૂપિતા । પુત્રતન્માદિશ્રવણત્યાપિ કિંચિદ્ધર્મસામ્યાન્ શ્વબનમજ્જલત્વનાશઙ્ગ વક્ત્વા-
ત્તત્પર્યમાહ શ્રીમદિતિ । તદનવ્યવસાપકં ન તુ ધનસાપકમ્ । કયાત્ત્વં તુ હન્યા અપ્યપેક્ષિત્વાત્
વયુકં ભવતિ । તેન શ્રોતુર્વજ્ઞઃ તત્તિદ્ધિઃ । રાગ્યપ્રાપ્તિપ્રવર્ણ તથા ભવતીતિ વક્ત્વાત્તત્પર્યમાહ જ્ઞાત-
ત્તનિતિ । આં સર્વતઃ તત્તં જ્યાતમ્ । રાગ્યાદિકં તુ પરિચ્છિન્નમ્ । ભગવત્ દેશ્વર્યં તુ ન તથા । અન્ત-
ર્યદિઃ સર્વેષાં સર્વયાં જ્યાતનિતિ । કયાત્ત્વં ચ પુનઃ સર્વલોચાન્ વ્યાપ્ય વિષ્ટિતિ સ્વતાનર્થ્યં સર્વત્રૈવ
સન્માદયતિ । તત્ત્વાન્ સ્વરૂપવો ધર્મતત્ત્વ ભવત્તદદર્શી ભવત્કથેતિ તથા કૃત્વા લીલનં ન તુ સ્વતઃ ।

જલ્દે વીર્યસ્ય એ પ્રમાણે જે પાક સ્વીકારવામાં આવે તો આ રીત નિષેધભૂમી વીર્યરૂપી શુભનું શક્ય
કરવું. આ જાળતમાં ગોપીજનો યુક્તિ આપે છે કે જલ્દેકિ વસ્તુએ સિદ્ધ કરનાર વીર્ય મકલ છે
અને તે ધર્મરૂપ જ છે; અર્થાત્ ધર્મ અને વીર્ય એ બન્ને એક જ છે, કારણ કે જે ધર્મવાળું છે તે તો
પાપનો નાશ કરનારું હોય છે અને જલ્દેકિ વસ્તુએ સિદ્ધ કરનારું પણ હોય છે. ભગવાનની કથા
પણ પાપ નાશ કરનારી અને જલ્દેકિ કાર્ય કરનારી છે એ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે પણ દેખીતી રીતે પાપનો નાશ કરે છે તો પછી ભગવાનની કથાની વિશિષ્ટતા
શી? આ સંકટ દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે શ્રવણમજ્જલમ્. પ્રાયશ્ચિત્તમાં ગમ્યનું ધણ વગેરે
શરીર ઉપર ચોપડવામાં આવે છે અને ઉપવાસ કરવામાં આવે છે; એટલે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વરૂપથી જ
અમંગલ—અશુભ—છે. વળી તે ધોર હોવાથી સાંભળવામાં પણ અમંગલ છે. આ કથા તો ઉદ્ધવચરિત્
છે, તેમાં ભગવાનનાં ઉદ્ધવ ચરિતોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ભગવાનની કથા સાંભળવામાં આવે છે
કે તત્ત જ જ્ઞાનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત અનુભવથી સિદ્ધ થયેલી છે, તેથી કથા શ્રવણમંગલ છે.
આ ચોથા નિષેધભૂમી કથાના યશરૂપી શુભનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું; અર્થાત્ ભગવાનની અને
ભગવત્કથાની રીતિ સરખી છે એમ કહેવામાં આવ્યું.

પુત્ર પિતૃઓના ઋણમાંથી મુક્ત કરે છે અને તે રીતે પાપનો નાશ કરે છે; એટલે પુત્રજન્મ વગેરે
પ્રસંગોનું શ્રવણ પણ કથાની માફક દેહલેક અંશે પાપનો નાશ કરનારું છે. તેથી તે પણ શ્રવણમંગલ
કહી શકાય. તો પછી ભગવત્કથાની વિશિષ્ટતા શી? આ સંકટ દૂર કરવાને માટે ગોપીજન કહે છે કે
શ્રીમત્. પુત્રજન્મ વગેરે પ્રસંગો ધનનો ખર્ચ કરાવનારા છે, પણ ધન આપનારા નથી; ત્યારે કથાશ્રુતની
તો લક્ષ્મી૭ પણ અપેક્ષા રાખે છે, એટલે કથાશ્રુત લક્ષ્મીમુક્ત છે. તેથી ભગવત્કથા શ્રવણ કરનાર
અને કહેનાર એ બન્નેને લક્ષ્મીની સિદ્ધિ થાય છે.

મને રાત્ર્ય મળ્યું એ પ્રમાણે ત્યારે મહુસ શ્રવણ કરે છે ત્યારે પણ તેને લક્ષ્મીની સિદ્ધિ થાય
છે; તો પછી કથાની વિશિષ્ટતા શી? આ સંકટ દૂર કરવાને માટે ગોપીજન કહે છે કે જાતતમ્. આ
એટલે સર્વતા, ભય; તત્તમ્ એટલે બાપી રહેલું. જે સર્વત્ર બાપી રહેલું છે તે જાતત કહેવાય છે.
રાત્ર્ય વગેરે તો પરિચ્છિન્ન છે, અતુક દેશમાં જ બાપેલું છે, પણ ભગવાનનું ઐશ્વર્ય તે પ્રમાણે
પરિચ્છિન્ન નથી, કારણ કે બધામાં અંદર અને બહાર સર્વ પ્રકારે તે બાપી રહેલું છે. કથાશ્રુત પણ
બધા લોકોમાં બાપી રહેલું છે. અને પોતાનું સામર્થ્ય ભયે ય ઠેકાણે દર્શાવે છે.

તેથી આપની—ભગવાનની—કથા સ્વરૂપથી અને ધર્મથી આપના જેવી છે, એટલે આપની
કથાને લીધે જ અમે છતાંએ છીએ, નહિ કે અમારા સ્વતંત્ર પ્રયત્નથી. આ પ્રમાણે કહેવામાં ગોપીજનો
ભગવત્કથાની શ્રેષ્ઠતાનું પણ વર્ણન કરે છે. આપ—ભગવાન—કથાચિત્ત અમને મારો પક્ષ છે, ત્યારે

અનેનોત્કર્ષોડ્યુક: ત્વં કથાચિન્મારયસપિ કથામૃતં તસિન્નપિ કાલે જીવયતીતિ । મગવાન્ સ્વત્ત્વઃ
કથામૃતં પરત્તત્તમિલેતાવાન્ વિશેષઃ । ત્વં ચ અવતારે પ્રજ્ઞાદિભિઃ પ્રાર્થિત આગચ્છસિ આગતોડપિ
તિરોમવસિ કથા તુ સમાગતા ન તિરોમવસિ । અત એવ તાદશ્યં કથામૃતં ચે ભુવિ ગુણન્તિ ત એવ
ભૂરિદાઃ વદ્યર્થદાતારઃ । તે ઇતિ પ્રસિદ્ધાઃ ગ્યાસાદયઃ । ભૂરિદાઃ તે અજનાઃ । તે કેવલં મગ-
ધરૂપાઃ જગનાદિવોપરદિતા વા । પરં વિરલમમૃતં કેવલં મરણોપસિતૌ તન્નિવર્તકમેવેતિ ન તુ સંભૂયૈક્ય-
રસજનકમ્ । રસપિન્દયોરિવ તવ કથાવાચ્ય વિશેષઃ । અન્યથા કથાર્થમેવ યત્નઃ કૃતઃ સ્વાત્ । પરં
વિરદે મરણનિર્વતકત્વેન તદુપયોગ ઇતિ મગવસ્ત્વેન સ્તૂયતે । અતસ્તૈર્મગધરકથાકથકૈઃ વહુ વૃત્તમિતિ
સદ્વક્તાત્ જીવનમ્ । ઇતત્ સાર્થિકવ્યાઃ ॥ ૯ ॥

તામસ્મા વચનમાહ પ્રહસિતમિતિ ।

પ્રહસિતં પ્રિય પ્રેમવીક્ષિતં વિહરણં ચ તે ધ્યાનમદ્ગલમ્ ।

રહસિ સંવિદો યા હૃદિસ્પૃશઃ કુહક નો મનઃ ક્ષોભયન્તિ હિ ॥ ૧૦ ॥

તે જ સમયે આપની કથાગ્રંથી અમૃત અમને લગાડે છે. આ પ્રકારે ભગવત્કથા ભગવાન્ કરતાં ઉત્તમ
છે એમ કહેવામાં આવ્યું. પણ આ બાબતમાં એક જ ફેર છે, અને તે એ કે ભગવાન્ રસનો અનુભવ
કરાવવામાં સ્વતંત્ર છે, બ્યારે કથામૃત પરંત્ર છે, કારણ કે કથામાં વક્તાની મદદની જરૂર રહે છે.

બ્યારે બ્રહ્મા વગેરે આપની પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે આપ અવતાર ધારણ કરીને જગતમાં પધારો
છો, પણ અહીં પધારીને પાછા આપ અન્તર્હિત થઈ નવ છો; પણ કથા તો આવીને કોઈ દિવસ
તિરોહિત થતી જ નથી. આ કારણથી જ આવા કથામૃતનું જે લોકો જગતમાં ગાન કરે છે તે જ
ભૂરિદ—બાહુ અર્થે આપનારા—છે. તે એટલે બ્યાસ વગેરે પ્રસિદ્ધ મુનિઓ. આ મુનિઓ ભૂરિદ—
બાહુ અર્થે આપનારા—છે, અને ગાજન—કેવાળ ભગવદ્રૂપ અથવા તો જન્મ વગેરે દોષોથી રહિત—
છે. (આ અર્થ કરતી વખતે મૂળ શ્લોકમાં ભૂરિદાજનાઃ એમ સમસ્ત પદ વાંચવું.)

(હવે ભગવાનનું સ્વરૂપ અને કથા એ બેમાં એક પ્રકારનો જે લેદ રહેલો છે તે દર્શાવવામાં આવે
છે.) ભગવત્સ્વરૂપ અને ભગવત્કથા એ બે શરણાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, પણ કથામૃત જગની
માફક વિરલ—પ્રવાહી—છે, પિણ્ડની—ધન પદાર્થની—માફક ધન નથી; અને ફક્ત બ્યારે મરણ આવે
છે ત્યારે જ તે—કથામૃત—મરણને દૂર કરે છે, પણ પિણ્ડની માફક એકત્ર મળીને—ધનરૂપ થઈને—
રસ ઉત્પન્ન કરતું નથી. આપનું—ભગવાનનું—સ્વરૂપ ધન પિણ્ડ છે અને આપની કથા વિરલ રસ છે,
એટલે વિરલ રસમાં અને ધન પિણ્ડમાં જેટલો તફાવત છે તેટલો તફાવત આપના સ્વરૂપમાં અને
આપની કથામાં છે. બે આ પ્રમાણે આપના સ્વરૂપમાં અને આપની કથામાં તફાવત ન હોત તો અમે
આપની કથાને માટે જ ચત કર્યો હોત. આ પ્રકારે ભગવત્કથા કરતાં ભગવત્સ્વરૂપ ઉત્તમ છે, છતાં પણ
ભગવત્કથા વિરલાવસ્થામાં મરણ દૂર કરવામાં ઉપયોગી છે તેથી જ ભગવત્કથાની ભગવત્સ્વરૂપ તરીકે
સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. આ જ કારણથી ભગવાનની કથા કહેનારા મુનિઓએ ભગવત્કથા સંભળાવીને
લોકોને બાહુ તાલ આપ્યો છે, એટલે કથાને લીધે જ જાગે—ગોપીજન—વિરહાવસ્થામાં લગ્ની શકીએ
હીએ. (આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ખીછ ગોપીઓ ભગવત્કથા કરતી હશે અને તે કથાને લીધે જ
ગોપીજનો વિરહાવસ્થામાં લગ્ની શક્યાં હશે.) આ વાક્ય અત્યંતપૂર્વા—કુમારિકા—સાગસસાત્વિક
ગોપીજનનું છે. ૯

હવે શકેવછ અનન્યપૂર્વા રાગચન્દ્રાગમીનું વચન પ્રદતિતમ્ એ શ્લોકમાં વર્ણવે છે—

તે પ્રિય ! આપનું અત્યંત દારૂ, પ્રેમથી જોતું, ધ્યાનમંગલ વિહાર,
દૃઢ્યને રેપર કરવાની એકાન્તની વાળી—આ રાગ, તે કપટી, અમાસ
મનને ક્ષોભ પમાડે છે. ૧૦

યદપિ કથયા સ્વાતું શક્યતે વદિ ત્વદીર્ઘમૈઃ ક્ષોમો નોત્પાદિતઃ સ્વાત્ । યથા ભગવતિ પદ્મુપાઃ સન્તિ તથા પદ્મ વ્યામોહકા અપિ ગુણાઃ સન્તિ । અન્યથા કાયયૈવ ચરિતાર્થતા સ્વાત્ । તદર્થં ભગવાન્ માયયા કુહકલીલાનપિ કરોતીતિ । સ્વસ્થભાવલોપાન્ ભગવતિ તથા સ્ફૂર્તિરિતિ । યથા જ્વરિતસ્ય જ્ઞે વિરસતાપ્રતીતિઃ । અતઃ આહ તવ પ્રહસિતાદિકં નો મનઃ ક્ષોભયતીતિ । પ્રકર્ષેણ હસિતમ્ । સ્થાવત એવ શિશ્વા તાં લલ્લવા અન્યથા સદ્ સિત્ત ઇતિ । તત્તત્રેત્થ સમાગત્ય પ્રકર્ષેણ હસતિ, સુતરાં ક્ષોભં પ્રાપ્નોતિ । પ્રિયેતિસમ્બોધનાત્ તવ સમ્બન્ધોઽપિ સ્મૃતઃ ક્ષોભજનકો જ્ઞાયતે । અતઃ એવ તાસાં ન સમ્બન્ધઃ તાસાં ન ક્ષોભઃ । કિન્ન, તવ યત્ પ્રેમવીક્ષિતં પ્રેમ્ણા લીક્ષિતં તદપિ ક્ષોભયતિ । સ્મૃતં સત્, જન્યવિપયકં વા, વિશ્વાસજનકત્વાદ્દા અન્તઃકપટરૂપમિતિ ક્ષોભજનકમ્ । અન્યથા કાર્યે વિસંવાદો ન સ્વાત્ । મનસ ઉત્તોલકં વા । આશ્વાજનકમ્ । આશ્વા ચ શ્રમઃ । તવ વિહરણમપિ

જે કે આપની કથાથી અમે છવી શકીએ ખરાં, છતાં પણ જે આપના ધર્મો અમારામાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન ન કરે તો જ તે પ્રમાણે બની શકે. જેમ આપનામાં—ભગવાનમાં—ઐશ્વર્ય વગેરે છ શુભો છે તેમ આમોહ કરનારા પણ છ શુભો રહેલા છે, (એટલે ફક્ત આપની કથાને લીધે જ અમે હવે છવી શકીએ એમ નથી.) આમોહ કરનારા છ શુભો ભગવાનમાં રહેલા છે એમ જે માનવામાં ન આવે તો એકલી કથાથી જ અમારું કાર્ય સિદ્ધ થઈ વ્ધ. (ભગવાનના વ્યામોહક શુભોને લીધે જ કથામાં અમારી નિશ્ચ રહી શકતી નથી.) ભગવાનમાં મોહ કરનારા શુભો છે એ વાતનું પ્રમાણ એ છે કે ભગવાન્ મોહ કરવાને માટે માયાવટે કપટીની લીલા પણ કરે છે. (ભગવાન્ માયાવટે કપટીની લીલા કરે છે એ પ્રમાણે ભગવાન્ ઉપર આરોપ મૂકનો એ ખરોખર નથી એમ જે કોઇને શંકા થાય તો તેનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે) છવ પોતાના સ્વભાવના દોષને લીધે ભગવાનમાં તે પ્રમાણે છવે છે. જેમ તાવવાળા માણસને અત્ત રસલિનાતું લાગે છે તેમ ગોપીજનને પોતાના સ્વભાવના દોષને લીધે જ ભગવાન્ કપટી જણાય છે. (વાસ્તવિક રીતે ભગવાન્ પોતે કપટી નથી.) આ જ કારણથી ગોપીજન કહે છે કે આપનાં હાસ્ય વગેરે અમારા મનને ક્ષોભ પમાડે છે. પ્રહસિત એટલે ખૂબ હસવું. આ ગોપીજન પોતાના તામસ લાવથી જ એક પારેલાં છે, એટલે તેમનો લાગ કરીને ભગવાન્ બીજી ગોપી સાથે સ્થિતિ કરે છે અને પછીથી આ ગોપીજન આગળ આવીને ખૂબ હસે છે તેથી આ ગોપીજનને ભગવાનના પ્રહસનથી ઘણો ક્ષોભ થાય છે. આ ગોપીજન ભગવાનને પ્રિય એ પ્રમાણે જે સંજોષે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે હે પ્રિય ! આપનો સંજોષ પણ ન્યારે સાંભરી આવે છે ત્યારે અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આથી જ સિદ્ધ થાય છે કે જે ગોપીજનોને ભગવાનની સાથે સંજોષ થયેલો નથી તેમને ક્ષોભ થતો નથી.

બીજી, આપનું જે પ્રેમવીક્ષિત—પ્રેમથી જેવું—તે પણ અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આપનું પ્રેમવીક્ષણ અમને નાણ પ્રકારે ક્ષોભ પમાડે છે—(૧) સંયોગદશામાં આપે અમારા ઉપર પ્રેમથી જે જેએણું તેનું નિરહદશામાં સ્મરણ થતાં અમને ક્ષોભ થાય છે; અથવા તો (૨) બીજી ગોપીજન ઉપર આપે જે પ્રેમથી જેએણું તેનું સ્મરણ થતાં અમને ક્ષોભ થાય છે; અથવા તો (૩) આપનું અમારા ઉપર જે પ્રેમથી જેવું તે ઉપર ઉપરથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે પણ અંદરથી કપટરૂપ કોઇને તે અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આ પ્રમાણે જે માનવામાં ન આવે તો અમારા દ્રવ્યમાં વિસંવાદ—વિરોધ—થાય નહિ. અથવા તો આપનું પ્રેમવીક્ષણ અમારા મનની પરીક્ષા કરનારું છે (અને જેમનો પ્રેમ પ્રસિદ્ધ છે એવાઓના પ્રેમની પણ ત્યારે પરીક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે તો તેમને ક્ષોભ થાય એ વાત સ્પષ્ટ છે. આ જ કારણથી આપનું પ્રેમવીક્ષણ અમને ક્ષોભ પમાડે છે.) બીજી, આપનું પ્રેમવીક્ષણ આશા ઉત્પન્ન કરનારું છે, અને આશાને લીધે શ્રમ થાય અને શ્રમને લીધે ક્ષોભ થાય છે.

આપનું વિહરણ પણ અમારામાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે. વિહરણ એટલે વેલુ વગડતાં અને બીજી કિયાઓ કરતાં કરતાં ભગવાનનું ચાલવું. ત્યારે ભગવાન્ ત્રિલક્ષ્મીલક્ષિતસ્વરૂપે ત્રણમાં પધારે છે

શ્લોભજનકમ્ । વિહરણં યચ્છલનં વેણુવાદનાદિવા । રસો ભગવદીય ધાકારાદ્દહિઃ સ્વાપ્યત્ત્વમ્
વિશેષેણ હરણં યચ્છાદિતિ ત્રિમદ્ગલિતાદિકં ભવતિ । તત્પૂર્વમસ્માભિર્ધ્યાતમિતિ ધ્યાનમેવ મદ્ગલં
ત્વલ્લક્ષણં શુભફલં પ્રયચ્છતીતિ । તદવીદાનીં શ્લોભજનકમ્, તિરોહિતત્વાત્ । ત્ત્વમ્ સર્વત્ર સમ્પન્ન્યઃ ।
અન્યન્માયયાપિ કરોતીતિ મુલ્યતયા અત્રોક્તિઃ । એવં રૂપસમ્બન્ધે ચતુષ્ટયં શ્લોભકમુક્તમ્ । નામસમ્બન્ધ
દ્વયમાહ રહસિ સંવિદ્ ઇતિ । યા હૃદિસ્પૃશ્ઠા ઇતિ । રહસિ એકાન્તે સંવિદો ધ્યાનરૂપાઃ ભગવદ્વાચઃ ।
જ્ઞાનાન્યેવ વા શાસ્ત્રજનિતાનિ વન્ધ્યાવભિજ્ઞારૂપાણિ । તન્નાપિ યા યાષો હૃદિસ્પૃશ્ઠાઃ હૃદયગામિન્યો
ભવન્તિ । અસ્મદ્તુગુણા એવ વન્ધ્યસંવિદો વા ન તુ કેવલં નાયકાતુગુણા । અત્ત એવમેતે મુસદ્દેવતયોઽપિ,
ભવાન્ વચ્ચયતિ ચેન્, તદા શ્લોભં જનયન્તિ । અયમર્થઃ સર્વાતુભવસિદ્ધ ઇત્યાહ હીતિ ॥ ૧૦ ॥

રાજસ્યા વચનમાહ ચલસીત ।

ચલસિ યદ્વજાચારયન્પશૂન્ નલિનસુન્દરં નાય તે પદમ્ ।

શિલતૃણાહ્લૃરૈઃ સીવતીતિ નઃ કલિલતાં મનઃ કાન્ત ગચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

ત્યારે તે પોતે વેણુનાદવડે સ્વામિનીગોની અંદર જે ભગવદીય રસ રહેલો છે તેને બહાર પ્રકટ કરે છે;
(વેણુ વગાડતા આપ બ્યારે આલો છો ત્યારે આપ આપનો રસ આપના સ્વરૂપથી બહાર સ્થાપો છો,
પ્રકટ કરો છો, એમ પણ અર્થ થઈ શકે.) એટલે (ભગવદીય રસનું) વિશેષ હરણુ થયું છે એનાથી તે
ત્રિલક્ષણસિતસ્વરૂપ વિહરણુ કરેવાય છે, અને તેથી જ તે અમને શોભ પમાડે છે. આ વિહરણુનું
અમે પહેલાં ધ્યાન કરતાં હતાં ત્યારે તે ધ્યાન જ મંગલ—આપ પ્રભુરૂપી શુભ ફળ—આપનું હતું. તે જ
વિહરણુનું ધ્યાન અત્યારે અમને શોભ પમાડે છે, હરણુ કે આપે અમારી અંદર રિયતિ કરી છે કે નહિ
તે અમે બાણતાં નથી.

મૂળ શ્લોકમાં જે તે પદ છે તેનો સંબંધ પ્રહસિતમ્ ઇત્યાદિ અથા શબ્દો સાથે કરવાનો છે. બ્યારે
તે પદનો સંબંધ અથે જ લેવાનો છે ત્યારે તેનો પ્રયોગ પ્રહસિતમ્ ની સાથે પ્રથમ જ કરવો જોઈતો
હતો, પણ તે પ્રમાણે કેમ કરવામાં આવ્યું નથી?—આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે
ભગવાન્ બીજું માયા વડે પણ કરે છે, પણ ધ્યાનમંગલ વિહરણુવડે શોભ તો સ્વરૂપથી જ કરે છે, એટલે
તે પદનો મુખ્ય પ્રયોગ ધ્યાનમંગલ વિહરણમ્ ની સાથે જ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે ભગવાનના
રૂપના સંબંધમાં પ્રહસિત, પ્રેમવીક્ષિત, ધ્યાનમંગલ વિહરણુ અને સંબંધ એ ચાર પદાર્થો શોભ ઉત્પન્ન
કરે છે એમ કહેવામાં આવ્યું. (પ્રિય એ સંબોધન સંબંધ નામના ચોથા પદાર્થનું સૂચન કરે છે. કેટલાક
વિચારકોના અભિપ્રાયે ચાર પદાર્થો આ પ્રમાણે છે:—પ્રહસિત, પ્રેમવીક્ષિત, વિહરણુ અને ધ્યાનમંગલ.)

(ભગવાનના રૂપસંબંધી ચાર શોભજનક પદાર્થોનું વર્ણન કરીને હવે) ભગવાનના નામસંબંધી
જે શોભજનક પદાર્થોનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે રહસિ સંવિદ્ઃ યા હૃદિસ્પૃશ્ઠાઃ રહસ્યમાં એટલે
એકાન્તમાં, સંવિદ્ એટલે જ્ઞાનરૂપ ભગવાનની વાણી અથવા બન્ધ વગેરેનું જ્ઞાન આપનારું શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલું
જ્ઞાન જ; અને તેમાં પણ જે વાણી હૃદિસ્પૃશ્ઠા, હૃદયમાં જનારી, હૃદયને સ્પર્શ કરનારી અથવા તો ફક્ત
નાયકને અનુકૂલ થાય એવું નહિ પરંતુ અમાને જ અનુકૂલ થાય એવું જે બાન્ધજ્ઞાન તે સંવિદ્. તેથી આ
પ્રમાણે આ અર્થ એ કે સુખ આપનારાં છે, છતાં પણ બ્યારે આપ અમને ઉતારો છો ત્યારે તો તે બર્ષા
શોભ ઉત્પન્ન કરે છે. આ અર્થ બધાના અનુભવથી સિદ્ધ જ છે એમ ગોપીજન હિ પદ વડે કહે છે. ૧૦

હવે શુકદેવજી અનન્યપૂર્વા ચાલસરાજસી ગોપીજનના વાક્યનું વર્ણન કરે છે:—

દે નાય ! ત્યારે આપ ત્રગર્ભાથી પશુઓને ચરાવતા આલો છો ત્યારે
કમળ કરતાં પણ કોમળ એવું જે આપનું ચરણ તે પત્યર, તુલુ અને
દર્શ વગેરેના અંકુરોથી ખીડાય છે; તેથી, દે કાન્ત ! અમારા મનને ખેદ
થાય છે. ૧૧

અસ્માકં તુ લેહવશાત્ સ્વદ્વિપયિકામગીષીનેઽપિ લેહદ્વદ્વિર્જાયવે તવ તુ નાસદ્વિપયિણી સત્ત-
લેહેઽપિ જાયત इति न्यायविरोधमिवाह । यत् ब्रजात्पशून् चारयन् चलसि । यत्र चलने नलिना-
पेक्षयापि सुन्दरं कोमलं, हे नाथ, ते पदं मार्गस्थितैः शिलतृणाङ्कुरैः, शिलाः पाषाणाः, तृणानि,
अङ्कुराः दर्भादीनाम्, तामसानि सारिवकानि राजसानि । अथ वा शिलारूपं यन्तुर्णं शिलतृणं
कठिनतृणम्, तस्याङ्कुरैः अतिपरुषतीक्ष्णैः सीदतीति हेतुं प्राप्नोतीति, वस्तुतो न प्राप्नोत्येव, तथापि
हे कान्त भर्तः मनः कलिलतां गच्छति । ब्रजादिति प्रातरारभ्य लेहः सूचितः । चलनादेव च
लेहः, अतः प्रथमतस्तदेवोक्तम् । वस्तुतस्तु तव पदे अस्मत्स्थानं विहाय न गच्छतः, तथापि भवानेव
तथा चालयति । किञ्च, ब्रजस्थिता गावः अरण्ये नीयन्ते, तासां चारणं न मार्गगमनेन भवति, अतः
अमार्गेऽपि गन्तव्यम् । भूम्यादीनामनुग्रहार्थं न पादुकाग्रहणम्, पात्स्यानां चर्म च न परिवेषम् ।
अतो नलिनसुन्दरं पदमेव शिलतृणाङ्कुरैः सीदति । जल एव स्नातुं योग्यं जलपूर्णे वा । नलिनादपि

આપને સત્ય ખેદ હોતો નથી—આપનું સ્વાસ્થ્ય હોય છે—છતાં પણ આપના સ્નેહને લીધે
આપને માટે અમને તો ખેદબુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ ત્યારે અમને સત્ય ખેદ હોય છે ત્યારે પણ આપને
અમારે માટે ખેદબુદ્ધિ થતી નથી એ ન્યાયથી વિરુદ્ધ છે. આ ન્યાયવિરોધ બહુ દર્શાવતાં હોય તેમ આ
ગોપીજન કહે છે કે યત્ બ્રજાત્પશૂન્ ચારયન્ ચલસિ, ત્યારે આપ બ્રજમાંથી પશુઓને ચરાવતા
ચાલો છો. ત્યારે આપ ચાલો છો ત્યારે કમળના કરતાં પણ સુંદર—કોમળ—આપનું ચરણ, હે નાથ !,
માર્ગમાં આવેલા પત્થર, ઘાસ અને અંકુરોથી પીડાય છે. શિલા એટલે પત્થર, તૃણ એટલે ઘાસ,
અને દર્ભના અંકુરોઃ આ ત્રણ અતુકમે તામચ, સાત્ત્વિક અને રાજસ છે. અથવા શિલતૃણાઞ્કુરૈઃ નો
બીજો પ્રકાર વિશદ કરી શકાય. શિલારૂપ ને તૃણ તે શિલતૃણ, અર્થાત્ કઠિનતૃણ; તેના અંકુરો ઘણા
કઠણ અને તીક્ષ્ણ; તેનાથી આપનું ચરણ કલેશ પામે છે. બીરી રીતે તો આપનું ચરણ કલેશ પામતું જ
નથી, છતાં પણ હે કાન્ત !—હે ભર્તા !—અમારું મન ખિન્ન થાય છે. મૂળ પ્રલોકમાં ને બ્રજાત્ પદ
છે તે એમ સૂચવે છે કે સવારથી જ અમને ખેદ થાય છે. આપના ચાલવાથી જ ખેદ થાય છે, તેથી
પ્રલોકમાં પ્રથમ ચલસિ પદ વડે આપના ચાલવાની વાત કહી.

બીરી રીતે તો આપનાં ચરણો અમારા સ્થાનનો ત્યાગ કરીને બીજે સ્થળે જતાં નથી, છતાં પણ
આપ જ આપના ચરણોને ચલાવો છો અને બીજે સ્થળે લઈ જાવ છો. (પશુઓને ચરાવવાને માટે
આપ ચાલો છો; એટલે પશુઓને ચરાવવાને આપને જ ચાલવું ગમે છે, નહિ કે આપનાં ચરણોને, એ
પ્રમાણે ગોપીજને ભગવાનને કહ્યું.) વળી, મજામાં રહેનારી ગાયોને અરણ્યમાં લઈ જવામાં આવે છે,
અને તેમને ચરાવવાનું કામ ચાકુ માર્ગે જવાથી ઘર્ષશક્તિ નથી, તેથી ત્યાં રસ્તો નથી હોતો ત્યાંથી
પણ જવું પડે છે. પૃથ્વી વગેરેના ઉપર કૂપા કરવાને માટે આપ પાદુકા પણ પહેરતા નથી; અને
વળી ને પશુઓનું પાલન કરવાનું હોય છે તેમના ચામડાની પાદુકા પહેરી શકાય નહિ. તેથી આપનું
કમળના જેવું સુંદર ચરણ જ પત્થર, તૃણ અને દર્ભના અંકુરોથી કલેશ પામે છે. આપનું ચરણ કમળના
જેવું છે અને કમળ દુર્ગમેશાં જળમાં રહે છે, તેથી આપના ચરણે જળમાં જ સ્થિતિ કરવી બેઠકો,
અથવા તો જળપૂર્ણ ઘટ વગેરેમાં સ્થિતિ કરવી યોગ્ય છે. (આનો ભાવ આ પ્રમાણે છેઃ—કમળ જળમાં
ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે સરોવર વગેરેના જળમાં જ સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય છે. આપનું ચરણરૂપી કમળ
ચલાવવાને યોગ્ય નથી, તેથી મગમાં જ તેની સ્થાપના કરવી ઘટે છે. કથયિતુ આપના ચરણરૂપી
કમળને અલિત પણ કરી શકાય, તો પણ જળ વગરના સ્થાનમાં તેનું સ્થાપન કરવું યોગ્ય નથી, તેથી
જળપૂર્ણ ઘટ વગેરે પાત્રમાં તેનું સ્થાપન કરવું યોગ્ય છે. જેમ સરોવરરૂપી પોતાના સ્થાનમાંથી ઉપાડી
લીધેનું કમળ જળથી ભરેલા ઘટ વગેરે પાત્રમાં સ્થિતિ કરે છે તેમ મગરૂપી પોતાના સ્થાનમાંથી ઉપાડેલું
આપનું ચરણકમળ જળથી—રસથી—ભરેલા અગ્રાસ સ્તનરૂપી કલશોમાં સ્થિતિ કરે એ જ યોગ્ય છે.)

સુન્દરં ચેત્, લક્ષ્મ્યામસાસુ વા સાસું ચોગમ્ । નાથેતિસમ્પોધનાત્ પદય ણવાગ્રાયં નિચોગ્યાઃ સન્તિ તથાપિ સ્વયમેષ ગચ્છસીતિ । વને હિ ત્રિવિધા મૂળિઃ, પર્વતરૂપા અરણ્યરૂપા ષ્ઠચ્છરૂપા ચ । ગત્ર ક્રમેષૈકમેકત્ર મવતિ સર્વં વા સર્વત્ર । અવસાદઃ અશક્તયા યકત્ર સ્થિતિઃ । તદા ચિન્તા મવતિ । સ્વયં ગત્વા સાહદયે સ્થાપનીયમિતિ । મનઃકાન્તેતિ ચ । તેન મનઃ સ્થાપિતમપિ ન તિષ્ઠતીતિ ॥૧૧॥

एवं सप्तविधा अतन्यपूर्वा निरूपिताः । चतस्राश्च ताः । अतः परं क्रमेण पठ् ता एव निरूप्यन्ते । तत्र प्रथमं राजसतामस्या वचनम् । ता हि महिर्गत्वा द्रुमुमशक्ताः । अतो यदा संभ्यायां

(શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા હવે મલ્લિસુન્દરમ્ નો ધીજો અર્થ સમજાવે છે.) આપતું ચરણ કમળથી પથ જો સુંદર છે, તો પછી તે ચરણે લક્ષ્મીજીમાં અથવા અમારામાં સ્થિતિ કરવી જોઈએ. (કમળ સરોવરરૂપી પોતાના સ્થાનમાં સ્થિતિ કરે છે, અથવા તો જો તે કમળને સરોવરમાંથી ખસેડવામાં આવે તો તે જળપૂર્ણ પાત્રમાં સ્થિતિ કરે છે. ભગવાનનું ચરણ કમળના જેવું છે. તેથી તે ચરણે લક્ષ્મીજીરૂપી પોતાના સ્થાનમાં રહેવું ઘટે છે, અથવા તો જો તે ચરણે ત્યાંથી ચાલીને ધીજે બાંધ તો તેણે જળપૂર્ણ—રસપૂર્ણ—અમો ગોપીજનમાં સ્થિતિ કરવી ઘટે છે. ભગવાનનું ચરણ કમળના જેવું છે, લક્ષ્મીજી સરોવર જેવાં છે, અને ગોપીજો જળપૂર્ણ કલશ જેવાં છે.)

ગોપીજનો ભગવાનને નાથ જો પ્રમાણે જે સંપોધન કરે છે તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છેઃ ગાયોને ચરાવવાના કામ માટે આપની પાસે ધણા નોકરો છે, છતાં પણ આપ પોતે જ તેમને ચરાવવાને માટે બાંધ છો. વનમાં ત્રણ પ્રકારની ભૂમિ હોય છે. એક પર્વતરૂપ, ખીણ અરણ્યરૂપ અને ત્રીજી કચ્છરૂપ—ભીની, કાદવ ક્ષીવ્યકલાળી—આ ત્રણ પ્રકારની ભૂમિમાં કંમે કરીને પત્થર, તુલુ અને અંકુરમાંથી એક એક છેઃ અર્થાત્ પર્વતમાં પત્થર, અરણ્યમાં તુલુ અને કચ્છમાં દહીં વગેરેના અંકુર છે. અથવા તો પત્થર, તુલુ અને અંકુર એ ત્રણેય બધે ય ઠેકાણે છે. અવસાદ એટલે અશક્તિને લીધે એક જ ઠેકાણે સ્થિતિ કરવી તે. (ભગવાનના ચરણને કાંટો લાગે ત્યારે તે ચાલી શકતા નથી અને તેથી એક જ સ્થળે તેમને સ્થિતિ કરવી પડે છે.)

આ પ્રમાણે ભગવાનને ત્યારે એક જ સ્થળે સ્થિતિ કરવી પડે છે ત્યારે અમને—ગોપીજનને—આમારા મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે અમે પોતે ત્યાં બંધને અમારા પોતાના હૃદયમાં જ ભગવાનના તે ચરણને સ્થાપી દઈએ. (આ પ્રમાણે ગોપીજનોને પોતાના ભાવના અનુભાવને લીધે ભગવાનની વનલીલાનું જ્ઞાન છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.)

અથવા તો મનઃકાન્ત એ પ્રમાણે ચમસ્ત પદ લેવું, અને તેનો અર્થ એવો થાય કે હે મનઃકાન્ત—ગતના કાન્તા—અમારા મનનું આપે રક્ષણ કર્યું છતાં પણ તે રહી શકતું નથી. (આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં મૂળ શ્લોકમાં મનઃકાન્ત એ પદમાંથી મનઃ એ પદની આવૃત્તિ બાજુથી.) ૧૧

આ પ્રમાણે પાંચમા શ્લોકથી માંડીને તે અગીઆરમા શ્લોક સુધીમાં સાત પ્રકારનાં અનન્યપૂર્વ ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (આ સાત પ્રકાર આ પ્રમાણે છેઃ—સાત્વિકસાત્વિક, સાત્વિકતામસ, સાત્વિકરાજસ, નિશ્કલ, રાજસસાત્વિક, રાજસતામસ, અને રાજસરાજસ.) તે પહેલાંના ચાર શ્લોકોમાં ચાર પ્રકારનાં અન્યપૂર્વ ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (આ ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છેઃ—સાત્વિકરાજસ, સાત્વિકતામસ, સાત્વિકસાત્વિક અને નિશ્કલ.) હવે પછી કમવાર છ પ્રકારનાં અન્યપૂર્વ ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ બારમા શ્લોકમાં રાજસતામસી અન્યપૂર્વ ગોપીનું વચન છે. અન્યપૂર્વ ગોપીજનો પતિ વગેરેની આસાને અનુસરતાં હોવાથી દિવસે વનમાં બંધને ભગવાનનાં દર્શન કરી શકે એમ નથી. (દિવસે તો તેઓ ભગવાનનાં શુભગાન કરીને રમણ કરે છે.) તેથી ત્યારે ભગવાન સંધ્યાકાળે શ્રીગોકુળમાં પધારે છે ત્યારે અન્યપૂર્વ ગોપીજનો તેમનાં દર્શન કરે છે અને તેથી તેમનામાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે. પછીથી તેઓ રજોશુભને લીધે બાંધની પ્રાર્થના કરે છે અને સરવશુભને

ભગવાનાયાસિ તદ્વા ભગવન્તં દદ્ધા મનસિ કામો ભવતિ । તતો વન્ધપ્રાર્થના અધરામૃતપ્રાર્થના ચ રજસા સત્ત્વેન ચ ભવિષ્યતઃ । જનન્યપૂર્વાણાં તુ નિલ એવ કામઃ । દિનપરિક્ષય ઇતિ ।

દિનપરિક્ષયે નીલકુન્તલૈર્વનરુહાનનં વિભ્રદાવૃત્તમ્ ।

ધનરજસ્વલં વર્ણયન્ મુહુર્મનસિ નઃ સ્મરં વીર યચ્છસિ ॥ ૧૨ ॥

દિનપરિક્ષયે સંધ્યાકાલે । ક્ષયોક્ત્યા દિને દેવ્યત્વં જ્ઞાપ્યતે । રજોગુણસ્થાવં સમયઃ, કામસ્ય ચ કાલઃ । નીલકુન્તલા ધ્રમરા ઇવ રસયોષકાઃ । યે હિ મુરત્કમલહાવણ્યામૃતં પિવન્તિ તે વૃદ્ધો-
ષકા ભવન્તિ । અતસૌરાવૃતં વનરુહયત્ કમલવત્ આનનં વિભ્રત્, દે વીર, નઃ મનસિ સ્મરં યચ્છસિ । (સંધ્યાવાં નીલવર્ણરાવૃતત્વે તત્ત્વભાગ્યાત્ત્વં ભવતીતિ તદુક્ત્યા વનરુહોક્ત્યા ચ કુવલયામત્વં જ્ઞાપ્યતે । તથા ચ ત્રિયામુખેન્દુદર્શનેતોત્તરોત્તરમધિકવિકાસવત્ત્વમિતઃ પૂર્વમતાદૃશત્વં

લીધે ભગવાનના અધરામૃતની પ્રાર્થના કરે છે. પરંતુ જે ગોપીજનો અનન્યપૂર્વા છે તેમનો કામ તો નિલ જ છે. અર્થાત્ અનન્યપૂર્વા ગોપીજનો વિલાસિત નથી તેથી તેઓ, પતિનો પ્રતિબન્ધ ન હોવાથી, દિવસે વનમાં જઈને અને રાત્રીએ ભગવાનની પાસે જઈને—આ પ્રમાણે રાત્રીદિવસ—રમણ કરે છે; તેથી તેમનો કામ પણ રાત્રીદિવસ અસ્તિત્વમાં હોવાથી નિલ જ છે. અનન્યપૂર્વા ગોપીજનો જે કે અન્યપૂર્વા ગોપીજનોની માફક પરાધીન છે છતાં પણ તેમનો કામ નિલ છે એમ બજાવું. આ પ્રમાણે જે ગોપીજનો અનન્યપૂર્વા છે તેમનો કામ નિલ હોવાથી ભગવાન્ તેમને કામનું દાન કરતા નથી, પણ જે ગોપીજનો અન્યપૂર્વા છે તેમને તો કામનું દાન કરવાની ભગવાનને જરૂર છે, તેથી પ્રથમ આ બારમા શ્લોકમાં સંધ્યાસમયે ભગવાનનાં દર્શન થવાથી અન્યપૂર્વા ગોપીજનોને કામ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે અન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો કામ પણ ભગવાન્ જ ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ દિનપરિક્ષયે શ્લોકમાં ભગવાને અન્યપૂર્વા ગોપીજનોને કામનું જે દાન કર્યું તેનું વર્ણન છે. (તેરમા શ્લોકમાં સ્નેહશુભને લીધે યાત્રાની જે પ્રાર્થના કરવામાં આવી તેનું વર્ણન છે, અને ચૌદમા શ્લોકમાં સત્વશુભને લીધે અધરામૃતની જે પ્રાર્થના કરી તેનું વર્ણન છે.)

હે વીર ! દિવસ પૂરો થતાં (સંધ્યાકાળે) કાળા કેશથી ઢંકાએલા અને ગોધનની રજવાળા કમળના જેવા મુખને ધારણ કરતા અને વારંવાર દર્શન કરાવતા આપ અમારા મનમાં કામનું દાન કરો છો. ૧૨

દિનપરિક્ષય થતાં, અર્થાત્ દિવસનો ક્ષય થતા, સંધ્યાકાળે. દિવસનો ક્ષય એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે એમ જણાવે છે કે આ ગોપીજનને દિવસ ઉપર દેખ છે. (આ શ્લોકે બોલનારાં ગોપીજન રાજસતામસી છે, કારણ કે તે સંધ્યાકાળની ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરે છે.) સંધ્યાકાળ એ સ્નેહશુભનો સમય છે, કારણ કે તે વખતે જાણેને દોહવાનું અને ખીજાં એવાં કાર્યોને લીધે ગોપીજનનું ચિત્ત વ્યથા અને છે; વળી સંધ્યાકાળ તમોરૂપી કામને ભગૃત કરે છે તેથી તે તમોરૂપનો પણ સમય છે. (આ પ્રમાણે સંધ્યાકાળ એ રાજસતામસ સમય છે, અને તેથી તે કાળની ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરનાર ગોપીજન પણ રાજસતામસી હોય છે.) ભગવાનના કાળા કેશ ભ્રમરાઓની માફક રસને પ્રકટ કરનારા છે. જે ભ્રમર ભગવાનના મુખકમળના લાવણ્યરૂપી અમૃતનું પાન કરે છે તે રસને ભગૃત કરનારા હોય છે. તેથી હે વીર ! કાળા કેશથી ઢંકાએલા વનરુહ—કમળ—ના જેવા મુખને ધારણ કરતા આપ અમારા મનમાં કામનું દાન કરો છો.

[સંધ્યાકાળ વખતે ન્યારે ભગવાનનું મુખ કાળા કેશથી ઢંકાએલું હોય છે ત્યારે તે મુખ કાળા કેશના તેજથી વ્યાપ્ત અને છે, તેથી જોઈ અને નેત્રોમાં પણ રતાશ જણાવી નથી. તેથી મૂળ શ્લોકમાં જે નીલકુન્તલૈઃ અને ઘનરુહાનનમ્ એ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવેલું છે તે એમ બતાવે છે કે ભગવાનનું

ચ જ્ઞાપ્યતે । તેન પ્રિયસ્ય સર્વાંશ્વાસક્રિઃ સૂચિતા ભવતિ । અતઃ ઇવ જલપદં વિદ્યાય વનપદમુદ્ધમ્ । તેન વને યાવસ્થા તાં જ્ઞાપયિતું તાન્ ધર્માન્ વિશ્વદેવાનનં દર્શયતીતિ ધ્વન્યતે ।) ધનેન ગોમિઃ રજસ્વલમ્ । મુહુઃ પ્રદર્શયન્ । મધ્યેમાર્ગં ગચ્છન્ વમયતઃ સ્થિતા ગોપીઃ પર્વાયેણ પશ્યતિ । અતો મુહુઃ પ્રદર્શનમ્ । અમે ગચ્છન્ પુનઃ પુનર્વાપુર્ય પશ્યતીતિ વા તથા । તાદૃગ્દર્શનં સ્થાપેક્ષાજ્ઞાપકમિતિ સ્મરજનકમ્ । નિરન્તરવર્ષેનેન તન્નૈવ રસાસ્વાદનમિતિ ન સ્મરોત્પત્ત્યવસરઃ સ્વાત્ । અતો વારંવારં પ્રદર્શનં સ્મરણેઃ સંબુદ્ધણમિવ ભવતિ । તાદૃશં કૃત્વા તત્પૂરણાર્થં તન્નિરાકરણાર્થં વા મુદ્ધમવશં કર્તવ્યમ્ । તત્સૂપયન્તિ વીરેતિ । ધનેન રજસ્વલં ચ શ્રમસૂચકં ભવતિ । શ્રમનિવૃત્તિશ્ચાસ્માભિરેવ । વનરહુનિતિ । વન એવંતત્સર્વથા ભોગ્યમ્ । અતોડૈવ સમાગમનમ્ । જનેન ગૃહે રતિં દાસ્યામીતિપક્ષો વ્યાવર્તિતઃ । વિશ્વરૂપિતિ યજ્ઞત્કારેણ તામેવાવસ્તાં સ્થાપયતિ । યદિ મુલસંમાર્જનં કૃત્વા સમા-

મુખ કુવલય—રાત્રીના કમળ—એવું છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રિયાઓના—ગોપીજનોના મુખરૂપી ચન્દ્રના દર્શનથી ભગવાનના મુખરૂપી કુવલય—રાત્રીકમળ—ઉત્તરોત્તર અગ્રિક વિકાસ પામે છે, અને આની પહેલાં—પ્રિયાઓના મુખરૂપી ચન્દ્રના દર્શનની પહેલાં—ભગવાનનું મુખરૂપી કુવલય વિકાસ પામતું ન હતું. આથી એમ સૂચન થાય છે કે પ્રિયની—ભગવાનની—આસક્તિ બધામાં છે. બધાં ગોપીજનોમાં ભગવાનની આસક્તિ હોવાથી મૂળ શ્લોકમાં જલ પદ ન વાપરતાં (વનરહાનનમ્ એમાં) વન પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. (આનો લાભ એવો છે કે વનમાંથી ભગવાન પાછા આવ્યા છે છતાં પણ ગોપીજનોમાં આસક્તિ હોવાને લીધે આ રમણને માટે ફરીથી તે વનમાં પ્રવેશ કરશે. એટલે ભગવાન વનમાં જ રહેશે, તેથી તેમનું વનમાં રહેવાનું સિદ્ધ થશે.) તેથી વનમાં કુવલયની જે અવસ્થા હોય છે તે અવસ્થા જણાવવા માટે કુવલયના તે તે ધર્મોને ધારણ કરનારા મુખનું ભગવાન દર્શન કરાવે છે એવો ધ્વનિ છે.]

ધન વડે, અર્થાત્ ઓધન વડે, ગાયોના ચરણની રજ વડે, ભગવાનનું મુખ રજવાળું છે. આવા પ્રકારના મુખનું ભગવાન વારંવાર દર્શન કરાવતા રહે છે. ભગવાન માર્ગેની વચમાં ચાલે છે, અને યાને આવુંએ ઉભાં રહેલાં ગોપીજનોને વારાફરતી જુલે છે; તેથી ‘ભગવાન પોતાનું મુખ વારંવાર દર્શાવે છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અથવા તો ભગવાન આગળ જતાં જતાં વારંવાર પોતાના મુખને ફેરવીને ગોપીજનોને જુલે છે તેથી ‘ભગવાન પોતાનું મુખ વારંવાર દર્શાવે છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન ગોપીજનોને વારંવાર પોતાના મુખનું દર્શન કરાવે છે અને તે રીતે પોતાની (= ભગવાનની) ઇચ્છા જણાવે છે અને તેથી ગોપીજનોમાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાન જો ગોપીજનોને એકી દસે નિરંતર જુલે તો તે જ સમયે અને તે જ સ્થળે રસનો ભોગ ધર્મજન્ય તેથી કામને ઉત્પન્ન થવાનો અવકાશ રહે નહિ. આ કારણથી, ભગવાન પોતાનું મુખ ગોપીજનોને જે વારંવાર બતાવે છે તે ગોપીજનોના કામરૂપી અગ્નિને જાણે કુંકરું હોય એમ લાગે છે. ગોપીજનોને પોતાના મુખનું વારંવાર દર્શન કરાવીને ગોપીજનોના કામરૂપી અગ્નિને કુંકીને તે કામરૂપી અગ્નિને પૂરવાને માટે અથવા તેનો નાશ કરવાને માટે ભગવાને મુંઢ અવશ્ય કરવું એમ એમ ગોપીજનો વીર એ સંબોધન દ્વારા સૂચવે છે. ગાયના ચરણની રજથી પુસર્ પનેલું આપનું મુખ આપનો શ્રમ સૂચવે છે. આપનો આ શ્રમ અમર્યાથી જ નાશ પામશે, ખીનથી નહિ. આપનું શ્રીમુખ યનરહ છે; અર્થાત્ વનમાં જ આપના શ્રીમુખનો સર્વથા ભોગ કરવા જેવો છે; અને તેથી આપ અહીં વનમાં જ પધાર્યા છો. ગોપીજનો ભગવાનના મુખને વનરહ એ પ્રમાણે વર્ણવે છે તેથી ‘હું ધરમાં રતિનું દાન કરીશ’ એ પ્રમાણે તે ભગવાન દલીલ કરે તો તેનું ખંડન ધર્મગયું.

મૂળ શ્લોકમાં જે વિષય પદ છે તે એમ સૂચવે છે કે ભગવાન ખજાણકારથી શ્રીમુખને તે જ

મજ્ઞેત્ તદા પ્રસન્નમુલ્લક્ષણાત્ જ્ઞાનં વા ભવેત્ । ધનસમ્બન્ધિ રજ્જિરૂપે કામ એવં ન તુ ક્રોધઃ । યથા પાત્રં શ્રુત્વા તત્સ્થિતમર્ગં ભોગાર્થં દીયતે તથા મુરં શ્રુત્વા તત્રલો રસઃ કામાત્મા મનસિ સ્થાપ્યતે इति મુજધારણસ્ય હેતુત્વમ્ । અતો ભોગાર્થં દત્ત इति ભોગઃ કરણીયઃ । અયં કામ આગન્તુક इति નાસ્માન્યેન પૂરણં મયતિ ॥ ૧૨ ॥

एत उक्त्वा अनन्यपूर्वावस्तत्तयोश्चरणधारणं प्रार्थयन्ति प्रणतेति ।

प्रणतकामदं पद्मजार्चितं धरणिमण्डनं ध्येयमापदि ।

चरणपङ्कजं शान्तमं च ते रमण नः स्तनेष्वर्पयार्थिहन् ॥ १३ ॥

અતઃ એવં ન પૌનરુક્ત્યં પરં પૂર્વપેક્ષયાઞ્ચ ચરણમાહુત્તમમધિકમ્ । ગુણાધાયકમેતત્ । પૂર્વં તુ

અવસ્થામાં—કાળા કેશથી હંકાએલું અને ગોરવથી ધૂસરું બનેલું મુખ એવી અવસ્થામાં—નાથે છે. ભો ભગવાન્ પોતાના મુખને ધોધને આપે તો પછી તેમના પ્રસન્ન મુખનું દર્શન કરવાથી જ્ઞાન જ થાય; અર્થાત્ આપનું શ્રીમુખ લક્ષ્યાત્મક છે, તેથી જોહરસનો જ અનુભવ થાય. પણ અત્યારે આપનું શ્રીમુખ ગાયોની રજવાળું છે તેથી જ્ઞાન અથવા જોહરસનો અનુભવ થતો નથી, તેમ જ ક્રોધ પણ થતો નથી, પરંતુ કામ જ ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમ પાત્ર ધરીને તેમાં રહેલું અન્ન ભોજને માટે આપવામાં આવે છે તેમ આપનું મુખકપી પાત્ર લક્ષ્મીની સામે ધરીને આપ આપના શ્રીમુખમાં રહેલી કામરસ અમારા મનમાં સ્થાયી છે. તેથી જે આ પ્રકારનું આપ શ્રીમુખ ધારણ કરી છે તે અમને કામનું દાન કરવામાં કારણભૂત છે. સંધ્યાકાળના વખતે અથ્થે ભોજને માટે અમને કામનું જ દાન કર્યું, તેથી આપે ભોગ કરવો નોમ્યે. આ કામ આગન્તુક છે, આપે અમને દાન કરેલો છે, તેથી તેનું પૂરણ થીએ કોઈ પણ પ્રકારે—ભોગ કર્યા વિના ફક્ત આત્માસન વગેરે આપવાથી—ધર્મ શકરો નહિ. અર્થાત્ આપે જ આ આગન્તુક કામનું પૂરણ ભોગ કરીને કરવાનું છે. ૧૨

જેમ પ્રણતદેહિનામ્ એ સાતમા શ્લોકમાં અનન્યપૂર્વા ગોપીજને ભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે આપ આપનું ચરણકમળ અમારી છાતી ઉપર પધરાવો તેમ આ પ્રણતકામદમ્ શ્લોકમાં પાછલાં—અન્યપૂર્વા રાજસતામસ ગોપીજન જે બારમો શ્લોક જોલે છે તે—ગોપીજનના કરતાં ઉત્તમ, અન્યપૂર્વા રાજસતામસ ગોપીજનો, ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે કે આપ આપનું ચરણકમળ અમારી છાતી ઉપર પધરાવો.

હે રમણ ! હે આધિને હરણ કરનાર ! અનન્યભાવે આપને શરણુ આવેલા જીવોની અભિલાષા પૂર્ણ કરનારું, બ્રહ્માએ જેનું પૂજન કરેલું છે એવું, પૃથ્વીના અલંકારરૂપ, દુઃખના સમયમાં જેનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે એવું, કલ્યાણરૂપ આપનું ચરણારવિન્દ અમારા સ્તનો ઉપર પધરાવો. ૧૩

પ્રણતદેહિનામ્ એ સાતમો શ્લોક અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો છે, ત્યારે આ શ્લોક અન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો છે; તેથી આ શ્લોકમાં પુનરુક્તિ નથી. એટલું જ નહિ પણ પહેલાંના પ્રણતદેહિનામ્ એ શ્લોકના કરતાં આ શ્લોકમાં ભગવાનના ચરણનું આહારમય અભિક છે. આ શ્લોકમાં ભગવાનની જે ચરણનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે લક્ષ્મીને શુણો આપનારું છે, ત્યારે પ્રણતદેહિનામ્ એ શ્લોકમાં જે ચરણનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે તો ફક્ત દોષ દૂર કરનારું છે. (આ પ્રમાણે ભગવાનના ચરણનું જે બે શ્લોકોમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેમાં પુનરુક્તિ નથી.)

વોપનિવર્તકમ્ । દે રમણ રતિકર્તઃ । નઃ સ્તનેપુ ધરણપદ્મજમર્પય । પ્રયોજનમાદુઃ આધિહન્ ઇતિ । આર્તિહન્ ઇતિ વા । હૃદયતાપઃ ચિન્તા ચ નિવારણીયા । દુષ્ટોપકારેણૈવ તાપો ગમિષ્યતિ । જ્ઞાન્મિ-
હૃદયે સ્થાપિતં ન ઘટ્તિઃ સમાયાતિ । બતસ્ત્વયા ઘટ્તિઃ સ્થાપનીયમ્ । ધરણપદ્મજસાપિ ભગવદ્વદ્
પદ્મુનાહ । તત્ત પ્રથમમૈશ્વર્ય પ્રણતકામદમિતિ । પ્રકર્ષેણ ચે નત્તા બતન્યધારણાઃ તેષાં કામદમમિ-
હપિતાર્થદાટુ । હૈશ્વર ઇવ તથાવિધો ભવતિ । તત્રત્યઃ કામઃ સત્ત્વૈર્મહીહું ન શક્યત્વ ઇતિ પ્રણતત્ત-
ચુક્તમ્ । પદ્મજાચિન્તમિતિ ધર્મરૂપતા નિરૂપિતા । મહાપ્રાર્થનૈવૈવાત્રાગતમિતિ । કીર્તિરૂપતામાહ ધરણિ-
મણ્ડનમિતિ । ધરણ્યા મણ્ડનમલહરણરૂપં શ્રીરૂપં વા । આપદિ દ્યેયં શ્રીરૂપં કીર્તિરૂપં વા ।
પદ્મજસામ્યાત્ સ્વરૂપોત્કર્ષ ઉક્તઃ । શન્તમં ફલ્યાગતમં જ્ઞાનરૂપમ્ । આર્તિહન્નિવિસન્નોપનાત્ તે

હે રમણ, રતિ કરનાર ! અમારા સ્તનો ઉપર આપનું ચરણક્રમણ પધરાવો. સ્તનો ઉપર
ભગવાનનું ચરણક્રમણ પધરાવવાની ગોપીજનો ભગવાનને જે વિનંતી કરે છે તેનું પ્રયોજન સમજાવવાં
ગોપીજનો કહે છે કે આધિહન્, આધિનો—મનની, હૃદયની, બધાનો—નાશ કરનાર. અથવા તો
આધિહન્ ને બદલે આર્તિહન્ પણ પાઠ છે, અને તેનો અર્થ આર્તિનો—ચિન્તાનો—નાશ કરનાર એ
પ્રમાણે થાય છે. હૃદયનો તાપ અને ચિન્તા એ બેનું નિવારણ કરવાનું છે. (આપનું ચરણ ક્રમણ
જેવું છે અને કમલ તાપ દૂર કરે છે એ દેખીતી વાત છે, એટલે) આ પ્રમાણે દૃષ્ટ ઉપકારથી જ
અમારા હૃદયનો તાપ જતો રહેશે. આપનું જે ચરણક્રમણ અને અમારા હૃદયમાં સ્થાપેલું છે તે બહાર
આવતું નથી, તેથી આપે આપનું ચરણક્રમણ બહાર—અમારા વદ્ધાર્થે ઉપર—સ્થાપવાનું છે,
(અને તે રીતે અમારા હૃદયનો તાપ અને ચિન્તા દૂર કરવાની છે.)

જેમ ભગવાનમાં ઐશ્વર્ય વગેરે છ શુભો રહેલા છે તેમ ભગવાનના ચરણક્રમણમાં પણ છ શુભો
રહેલા છે. તેમાં પ્રથમ ઐશ્વર્ય છે એમ પ્રણતકામદમ્—શરણે આવેલાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનારું—એ
શબ્દમાં ગોપીજન કહે છે. ભગવાનને જે ખૂબ નમેલા છે તે પ્રભુત્વ, અર્થાત્ અનન્ય શરણે આવેલા;
તેમના કામને—ઇચ્છેલા પદાર્થને—આપનારું ભગવાનનું ચરણક્રમણ છે. અનન્યભાવથી શરણે આવેલા
જીવોની અભિલાષા પૂર્ણ કરનાર ઇશ્વર જ હોય છે. દાન કરવા યોગ્ય જે કામ—ઇચ્છેલો પદાર્થ—
ઇશ્વરના મનમાં રહેલો છે તેનું ગ્રહણ સ્તબ્ધ—જે શરણે જતા નથી એવા—જીવોથી ઈર્ષા શકતું નથી,
તેથી મૂળ પ્રલોકમાં પ્રણતત્વ—ભગવાનને શરણે રહેવાનું—કહેવામાં આવેલું છે. (અર્થાત્ ભગવાન
જે ઇચ્છિત પદાર્થનું દાન કરે છે તેનું ગ્રહણ કરવાને પણ સ્તબ્ધતાનો ભાગ કરીને અનન્યાશ્રય
કરવાની જરૂર છે.)

પદ્મજાચિન્તમ્—પ્રદક્ષી પૂજાએનું ભગવાનનું ચરણક્રમણ—એ શબ્દથી ભગવાનના ચરણક્રમણની
ધર્મરૂપતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રદક્ષી પ્રાર્થનાથી જ ભગવાનના ચરણક્રમણનું અહીં આગમન
થયું છે. (પ્રદક્ષા ભગવાનના ચરણક્રમણની ધર્મભુદિથી જ પૂજા કરે છે, ગોપીજનોની માફક એકથી
પૂજા કરવા નથી.)

ધરણિમણ્ડનમ્—પૃથ્વીના અલંકારરૂપ—એ પદ્યે ભગવાનનું ચરણક્રમણ દીર્ઘરૂપ છે એમ
ગોપીજન કહે છે. ભગવાનનું ચરણક્રમણ ધરણીનું—પૃથ્વીનું—મંદન—અલંકાર—છે અથવા તો શોભા છે.

ભગવાનનું ચરણક્રમણ દુઃખમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે તેથી ભગવાનનું ચરણ દીર્ઘરૂપ અથવા
દીર્ઘરૂપ છે. (એ ધરણિમણ્ડન પદ્યે ભગવાનના ચરણક્રમણની દીર્ઘતાનું ગ્રહણ કરવું હોય તો
એવમાપદિ એ પદ્યે ભગવાનના ચરણક્રમણની શોભાનું ગ્રહણ કરવું; પણ એ ધરણિમણ્ડન પદ્યે
ભગવાનના ચરણક્રમણની શોભાનું ગ્રહણ કરવું હોય તો એવમાપદિ એ પદ્યે ભગવાનના ચરણક્રમણની
દીર્ઘતાનું ગ્રહણ કરવું.)

ચરણપદ્મજમિતિસમ્બન્ધવિરૂપણાદ વૈરાગ્યયુક્તં ચ । રમણેતીષ્ટપ્રાપકઃ । આર્તિહૃદયિનિષ્ઠનિવારકઃ ।
અથ વા । યદ્દોષે પદ્મવિપનુપકારં કરોતિ તદસ્માત્સકમેવ કરોત્તિવતિ પ્રાર્થ્યતે । પ્રણતાસુ કામં
દદાતિ । તત્પૂર્વહુતં 'મનસિ નઃ સ્મરં વીર યચ્છસી'તિ । પ્રકરેણ નમ્રેષુ વા કામં દ્યતિ ચરણ્યતિ ।
પદ્મજેન પદ્મજયા વા અર્ચિતમૈશ્વર્યાર્થં કામાર્થં વા । પદ્મજૈઃ અર્ચિતમ્ । તદુત્તમં વા । અન્યથા

ભગવાનના ચરણને કમલની ઉપમા આપવામાં આવેલી છે તેથી સ્વરૂપની—ચરણની—શ્રેષ્ઠતા
કહેવામાં આવી છે. ભગવાનનું ચરણકમલ શન્તમ—સૌથી વધારે કલ્યાણરૂપ—છે, અને તેથી જ્ઞાનરૂપ
છે, (કારણ કે જ્ઞાન કલ્યાણરૂપ છે.)

ભગવાનને માટે વાર્તિહૃદ્ય એ પ્રમાણે સંબોધન વાપરવાથી, અને તે ચરણપદ્મજમ્—આપનું
ચરણકમલ—એ પ્રમાણે ચરણકમલનો ભગવાનની સાથે સંબંધ દર્શાવવાથી વૈરાગ્યનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે. અર્થાત્ ભગવાનના સંબંધથી જ ભગવાનનું ચરણકમલ વૈરાગ્યયુક્ત છે.

ભગવાનને માટે રમણ સંબોધન વાપરવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ 'ઇષ્ટ વસ્તુઓ આપનાર'
એમ થાય છે, અને વાર્તિહૃદ્ય એ સંબોધનનો અર્થ 'અનિષ્ટ વસ્તુઓને દૂર કરનાર' એમ થાય છે.
(અર્થાત્ ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવવાને માટે અને અનિષ્ટ વસ્તુ દૂર કરવાને માટે બીજા કોઇનો અશ્રય કર્યા વિના
ફક્ત ભગવાનનો અથવા ભગવાનના ચરણકમલનો અશ્રય કરવો જોઇએ.)

અથવા આપનું જે ચરણારવિન્દ લોકમાં પાંચ પ્રકારનો ઉપકાર કરે છે તે ચરણારવિન્દ અમારા
ઉપર પાંચ નહિ પણ એક જ ઉપકાર કરો એમ ગોપીજન ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાનનું
ચરણારવિન્દ જગતમાં પાંચ પ્રકારના ઉપકાર કરે છે: (૧) લૌકિક કામનું ખંડન કરવું, (૨) મૈશ્વર્યનું દાન
કરવું, (૩) શરણે આવેલાની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવું, (૪) અલંકારણ, શીભા આપનાર, અને (૫) દુઃખ
દૂર કરનાર. આ પાંચ ઉપકારને બદલે એક જ ઉપકાર—અમારા હૃદયના તાપને દૂર કરવાનો ઉપકાર—
અમારા ઉપર આપનું ચરણકમલ ધરો એવી ગોપીજનની પ્રાર્થના છે. (આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવામાં
ગોપીજનો પોતાના હૃદયના તાપને દૂર કરવાની પ્રાર્થના કરે છે, પોતે ઇચ્છેલા પદાર્થનું દાન કરવાની
પ્રાર્થના કરતાં નથી.)

જે પ્રણત છે—અનન્યભાવથી ભગવાનને શરણે જાય છે—તેને ભગવાનનું શ્રીચુખ કામનું દાન
કરે છે, અને તે વાત પહેલાં બીજા રલોકમાં મનસિ નઃ સ્મરં વીર યચ્છસિ એમાં કહેવામાં આવેલી
છે, અને તેથી સ્વં ભોગની પ્રાર્થના તો સિદ્ધ જ થઈ ગયેલી છે. તેથી આ રલોકમાં પ્રણતકામદમ્ એ
પદનો બીજો પ્રકાર અર્થ કરવાની જરૂર છે. પ્રણત એટલે જાદુ જ નહિ. આવા અતિનમ્ર ભક્તોમાં
ભગવાનનું ચરણકમલ કામનું દાન—ખંડન—કરે છે. (રલોકનો આ પ્રમાણે જ્યારે અર્થ કરીએ ત્યારે
આખા રલોકનો અનન્ય આ પ્રમાણે કરવો:—રલોકના પૂર્વાર્ધમાં જે ચાર વિશેષણો આવેલાં છે તે
વિશેષણોવાળું અને પાંચ પ્રકારના ઉપકાર કરનારું આપનું ચરણકમલ અમારા તાપનું નિવારણ કરવાને
માટે આપ અમારા સ્તનો ઉપર પધરાવો.) (હવે વચ્ચાર્ચિતમ્ નો બીજો પ્રકાર અર્થ કરવામાં આવે
છે.) પદ્મજ એટલે બ્રહ્મા; અથવા પદ્મજ એટલે લક્ષ્મી. બ્રહ્માએ મૈશ્વર્યને માટે ભગવાનના ચરણકમલની
સેવા કરી, અથવા તો લક્ષ્મીએ કામને માટે ભગવાનના ચરણકમલની સેવા કરી. અથવા તો પદ્મજ
એટલે નમ્ર. પદ્મ એટલે ભગવાનના ચરણરૂપી કમલ અને તેમાં ઉત્પન્ન થનારા પદ્મજો, એટલે નમ્ર.
આ નમથી ભગવાનનું ચરણકમલ અર્ચિત—સેવાએલું—છે. (જગતમાં નમ્ર પગની સાથે જોડાયેલા
છે, એટલે તે સંયોગી દ્રવ્ય કહેવાય છે, અને તેથી પગની સાથે નખનો સંબંધ અનિશ્ચય હોવાથી નમ્ર
પગથી છૂટા થઈ શકે છે. પરંતુ ભગવાનના નખો અચ્ચિદાનન્દરૂપ હોવાથી સ્વરૂપાત્મક છે એટલે
ભગવાનના નખોને સંયોગી દ્રવ્ય કહી શકાય નહિ; અર્થાત્ ભગવાનના નમ્ર ભગવાનના ચરણકમલથી
છૂટા થઈ શકે નહિ. આ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં પણ આ રલોક બોલનારં ગોપીજનોને
ક્રુરો- ૨૧

તાનિ ચરણપદ્મજન્મ કથં પ્રાપ્સ્યુઃ । ધરણ્યપિ સ્ત્રી અનલકૃતા ન મુચ્યત્ત્વેતિ તસ્માં પદસાપતમ્ ।
ભગવદ્દેશ્યાપિ ચરણો મહાન્, આપદિ ધ્યાનમાત્રેણૈવાપદં દૂરીકરોતીતિ । યથૈતેષાં સર્વોપકારકર્તૃ
તથાસ્માકમપિ કરોત્તિવિપ્રાર્થના । જનેન સર્વં ઇવ સુરતચન્દ્રા આક્ષિપ્તાઃ ॥ ૧૩ ॥

તદનન્તરં તત્ત ઉત્તમાઃ પ્રાર્થયન્તે સુરતેતિ ।

સુરતચર્ચનં શોકનાશનં સ્થરિતવેણુના સુષ્ટુ હુસ્મિતમ્ ।

હૃતરાગચિસ્મારણં મૃણાં ચિતર વીર નસ્તેઽધરામૃતમ્ ॥ ૧૪ ॥

હૃમણાં ભગવાનના ચરણક્રમલના સંબંધને માટે એટલી બધી આર્તિ છે કે નખ વગેરે જે ભગવાનના ચરણક્રમલના સંબંધવાળો પસંધ છે તે જ ભગવાનના ચરણક્રમલનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરવામાં અમારું પૂર્ણ સાધન છે એમ તે ગોપીજનો માને છે; અર્થાત્ નખ ભગવાનના ચરણક્રમલમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેથી તે નખ જ અમારું પૂર્ણ સાધન છે. આ કારણથી આ ગોપીજનોએ ભગવાનના ચરણક્રમલને પદ્મજાચિતમ્ એ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે.) આ પ્રમાણે એ માનવામાં ન આવે તો તે નખ ભગવાનના ચરણક્રમલમાં જન્મ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે ? અથવા તો ભગવાનનું ચરણક્રમલ નખતુલ્ય છે; અર્થાત્ ભગવાનના ચરણક્રમલની અતિશયેણ પણ નખથી જ છે, તેથી ભગવાનનું ચરણક્રમલ બાણે નખથી અર્ચિત થયેલું છે. ભગવાનના ચરણક્રમલમાં રહેલાં ધ્વજા વગેરે ચિહ્નો પણ આ પ્રકારનાં જ છે એમ બહુવું. અર્થાત્ ધ્વજા વગેરે ચિહ્નો પણ ભગવાનના ચરણક્રમલનો સંબંધ મેળવવામાં પૂર્ણ સાધન છે અને તેથી ભગવાનનું ચરણક્રમલ તે ચિહ્નોથી અર્ચિત થયેલું છે.

ધરણી એટલે પૃથ્વી. આ ધરણી પણ સ્ત્રી છે. જે સ્ત્રીએ અલંકાર ધારણ ન કર્યો હોય તેનો ભોગ ધર શકે નહિ. તેથી તે ધરણી ઉપર ભગવાને ચૈતાન્ય ચરણક્રમલનું સ્થાપન કરીને ધરણીને અલંકૃત કરી. આ પ્રમાણે ભગવાનનું ચરણક્રમલ ધરણીના અલંકારરૂપ છે.

ભગવાનનું ચરણક્રમલ ભગવાનના કરતાં પણ અધિક છે, કારણ કે ભગવાનના ચરણક્રમલનું દુઃખમાં ધ્યાન ધરતાં જ તે ચરણક્રમલ દુઃખ દૂર કરે છે.

(મનતકામદમ્ એ પદવટે લૌકિક કામનું ખંડન, પદ્મજાચિતમ્ એ પદવટે બ્રાહ્મણે ઐશ્વર્યનું અને લક્ષ્મીને કામનું દાન, ધરણીમણ્ડનમ્ એ પદવટે પૃથ્વીને અલંકૃત કરવી, અને ધ્યેયમાપદિ એ પદવટે દુઃખને દૂર કરવું—આ પ્રમાણે આર પદ વટે ભગવાનના ચરણક્રમલના પાંચ પ્રકારના ઉપકારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.) જેમ આપનું—ભગવાનનું—ચરણક્રમલ બાંધાનાં—મણ્ડલા વગેરે—ઉપર સર્વ ઉપકાર કરે છે તેમ અમારા ઉપર પણ આપનું ચરણક્રમલ અમારા દહનનો તાપ દૂર કરીને ઉપકાર કરે એમ આ ગોપીજન ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. આ પ્રમાણે બધા ય સુરતજન્યોનું આરોપથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (મનતકામદમ્ એ પદવટે ‘બાદા’ સુરતજન્ય; પદ્મજાચિતમ્ એ પદમાં પદ્મજ વટે ‘વિપરીત’ જન્ય, અને પદ્મજા વટે ‘તિર્યક્’ જન્ય; ધરણી પદવટે ‘શરા’ જન્ય; અને ધ્યેયમ્ પદવટે ‘આન્તર’ જન્ય—આ પ્રમાણે સુરતજન્યના પાંચ પ્રકારનું આરોપથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.) ૧૭

સ્થર પછી અન્યપૂર્વા રાજરાજાન્તરી ગોપીજનના કરતાં પણ ઉત્તમ એવાં અન્યપૂર્વા રાજસ-સ્થિતિથી ગોપીજનો દુરતવર્ષમ્ એ ૮લોકમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે.

તે વીર ! સુરતની વૃદ્ધિ કરનાર, શોકનો નાશ કરનાર, સ્વરવાણ વેણુની સુંખિત અને બીજા રાગોનું વિરમણ કરાવનાર આપનું અપરામૃત અમને અનપિકારીઓને દાન કરો. ૧૪

અધરામૃતં ચિતરેતિ । અત્રાપ્યધરામૃતં ગુણાવાયકમ્ । પતસ્ય ચતુર્ગુણત્વમેય વિવક્ષિતમ્ । જ્ઞાનવૈરાગ્યચોરપ્રાતુપયોગાત્ । તલ્લૈશ્વર્યમાહ સુરત્તર્વર્ધનમિતિ । ગોપિકાસુ પરિચ્છિન્નઃ કાનઃ અપરિચ્છિન્નેન સહ સંયોગે છિદ્રો ભવતિ । યદા રસાઃ હ્રુદુદ્ગોષકા ભવન્તિ તથાયં રસઃ કાનોદ્ગોષકઃ । કિલ્લ, ન કેવલમયં કામમેય યોગયતિ કિન્તુ સર્વોનેવાન્તઃકરણદોષાભિવારયતિ । અતઃ શોકનાશકત્વં જ્ઞાનવૈરાગ્યરૂપતા ચ નિરૂપિતા । પેશ્યર્થપર્મરૂપતા ચ । યશોરૂપતામાહ । સ્વરિતો નાદયુક્તો ચો વેણુઃ, તેન સુષ્ટુ સુન્ધિતમિતિ । યશો હિ નાદસૈઃ કીર્તયેતે । વેણુશ્ચ પરમભક્ત इति તેનાપિ સુન્ધિતમેવ ન તુ પીઠમ્ । હૃત્તરરાગવિસ્મારણમિતિ ત્રિયો રૂપમ્, સા હિ સર્વં વિસ્મારયતીતિ । સ્વતઃ પુરુષાર્થત્વેન પ્રમેયવલગુહમ્ । પૂર્વેણ પ્રમાણયલમ્ । શોકનાશનમિતિ ફલયલમ્ । સુરત્તર્વર્ધનમિતિ સાધનવલમ્ ।

આપતું અધરામૃત આમને આપો એમ આ અન્યપૂર્વા રાગસસાન્તિપદી ગોપીજનનો ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. આ શ્લોકમાં પણ પૂર્વે શ્લોકની માફક ભગવાનનું અધરામૃત શુદ્ધ આપનાર છે. (આક્રમા શ્લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું અધરામૃત દોષ દૂર કરનાર છે, ત્યારે આ શ્લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું અધરામૃત શુદ્ધ આપનાર છે; એટલે આ શ્લોકમાં આક્રમા શ્લોકના અધરામૃતની પુનરુક્તિ નથી.) આ અધરામૃતમાં ચાર શુભોનું જ વર્ણન કરવાની ઇચ્છા છે, કારણ કે અહીં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો ઉપયોગ નથી. તેથી આ શ્લોકમાં અધરામૃતના ઐશ્વર્ય વગેરે ચાર શુભોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અધરામૃતના ઐશ્વર્યશુભનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે સુરત્તર્વર્ધનમ્. ત્યારે ગોપિકાઓમાં રહેલા પરિચ્છિન્ન કામનો ભગવાનના અપરિચ્છિન્ન સ્વરૂપ સાથે સંયોગ થાય છે ત્યારે તે પરિચ્છિન્ન કામ કિલ્લ થાય છે. જેમ આયુર્વેદની રસ ઔષધિઓ ભૂખને વળગત કરે છે તેમ ભગવાનનો આ અધરસ કામને વળગત કરે છે. વળી, ભગવાનનો આ અધરસ ફક્ત કામને જ પોષે છે એમ નથી, પરંતુ અન્તઃકરણના બધા દોષોનું નિવારણ કરે છે. તેથી ભગવાનનું અધરામૃત શોકનાશક છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને તે રીતે અધરામૃત જ્ઞાનરૂપ અને વૈરાગ્યરૂપ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. અથવા તો સુરત્તર્વર્ધનમ્ એ પદવડે અધરામૃતના ઐશ્વર્યશુભનું અને શોકનાશનમ્ એ પદવડે પ્રમેયશુભનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અધરામૃતના યશરૂપી શુભનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે સ્વરિતવેણુના સુષ્ટુ સુન્ધિતમ્. સ્વરિત એટલે નાદયુક્ત જે વેણુ, તેનાથી ભગવાનનું અધરામૃત સારી રીતે સુન્ધિત થયેલું છે, કારણ કે નાદ બાળનારાઓ જ યશનું કીર્તન કરે છે. વેણુ ભગવાનનો પરમભક્ત છે એટલે તેણે પણ ભગવાનના અમૃતરસનું સુંબન જ કર્યું, પણ પાન કર્યું નહિ. (અર્થાત્ પરમ ભક્ત નાદયુક્ત વેણુ અધરામૃતનું સુંદર સુંબન કરીને અધરામૃતના યશનું ગાન કરે છે.)

અધરામૃતના શ્રીરૂપી શુભનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે હૃત્તરરાગવિસ્મારણમ્. આ પદવડે અધરામૃતના શ્રીરૂપી શુભનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે શ્રી—લક્ષ્મી—સર્વનું વિસ્મરણ કરાવે છે (અને તે જ પ્રમાણે ભગવાનનું અધરામૃત પણ ખીજ બધા ય શગોનું વિસ્મરણ કરાવે છે.)

ભગવાનનું અધરામૃત પોતે જ પુરુષાર્થરૂપ છે, અને તેના વિષે સુરત્તર્વર્ધનમ્ વગેરે ચાર વિશેષણો વડે પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ ચારનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. (તેમાં હૃત્તરરાગવિસ્મારણમ્ એ વિશેષણ વડે સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ અધરામૃતના પ્રમેયભવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેની પહેલાંના સ્વરિતવેણુના સુષ્ટુ સુન્ધિતમ્ એ વિશેષણ વડે અધરામૃતના પ્રમાણભવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, શોકનાશનમ્ એ પદ વડે અધરામૃતના ફલભવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને સુરત્તર્વર્ધનમ્ એ પદ વડે અધરામૃતના સાધનભવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (કૃત્યોપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વંશસ્તુ ભગવાન રુદ્રઃ, વેણુ રુદ્રરૂપ છે; અને વેદઃ શિવા શિવો વેદઃ એ શ્રુતિમાં શિવને વેદરૂપ તરીકે

અર્થે ચતુર્વિધપુરુષાર્થપ્રથમ સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપમ્ । નૃણામસાક્રમનધિકારિણાં દુર્લભપુરુષાર્થાનાં વા યદ્વીરં
દેયં ન ભવતિ તથાપિ વિતરગુણેન દાણં શક્યત્વેત્તિ વિતરેત્યુક્તમ્ । વીરેતિ સમ્યોધનાત્ શૌર્યં નાન્યથા
સંભવતીતિ નિરૂપિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

અર્થે ત્રિવિધા નિરૂપ્ય, પુનઃસામસઃ ત્રિવિધા નિરૂપ્યન્તે । દેવનિન્દિકાઃ સાત્ત્વિકતામસાઃ ।
મગ્ધત્રિન્દિકાઃ વામસતામસઃ । સ્ત્રિનિન્દિકા રાજસતામસઃ इति । અટતીતિ ।

અટતિ યદ્ભવાનહિ કાનનં શુદિર્યુગાયતે ત્વામપદ્યતામ્ ।

કુદિલકુન્તલં શ્રીમુખં ચ તે જઙ્ઙ ઉદીક્ષતાં પદ્મકુદ્દ દશામ્ ॥ ૧૫ ॥

વર્ણવવામાં આવ્યા છે. તેથી વેણુનાદ વેદરૂપ છે, અને વેદ સ્વતઃપ્રમાણ હોવાથી વેણુનાદ પણ
સ્વતઃપ્રમાણ છે. આ પ્રકારે સ્વરિત વેણુ સ્વતઃપ્રમાણ વેદાત્મક હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે અને તેનાથી
દત્તરાગવિસ્મારણરૂપ પ્રમેયજ્ઞાન થાય છે, એટલે દત્તરાગવિસ્મારણમ્ એ પદ પ્રમેયજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે.
સ્વરિતવેણુરૂપી પ્રમાણથી દત્તરાગવિસ્મારણરૂપ જે પ્રમેયજ્ઞાન થાય છે તેનું ક્ષણ શોકનાશનમ્ છે, તેથી
શોકનાશનમ્ એ પદ ક્ષણજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે. આ શોકનાશનરૂપી ક્ષણને સિદ્ધ કરવાને માટે સાધનની
જરૂર રહે છે અને તે સાધન સુરત્તવર્ધનમ્ એ પદવડે કહેવામાં આવેલું છે.) આ પ્રમાણે અધરામૃત
સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ છે અને ચાર પ્રકારનો પુરુષાર્થ આપનાર છે. (ભગવાનનું અધરામૃત ચાર પ્રકારનો
પુરુષાર્થ આપનાર છે એમ સુરત્તવર્ધનમ્ ધ્યાત્વે ચાર વિશેષણો સૂચવે છે. સુરત્તવર્ધનમ્ કામનું, શોકનાશનમ્
મોક્ષનું, સ્વરિતવેણુના સુષુપ્ત સુમ્મિતમ્ ધર્મનું અને દત્તરાગવિસ્મારણમ્ અર્થનું નિરૂપણ કરે છે, અને આ
રીતે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.)

અને કેવળ નૃ છીએ, અનધિકારી છીએ, અથવા તો બધા પુરુષાર્થ અમને દુર્લભ છે તેથી ને કે
આપનું સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ ચાર શુદ્ધોવાળું અધરામૃત અમને આપવા યોગ્ય નથી છતાં પણ આપના
વિતરણ—દાન—શુદ્ધને લીધે તે અધરામૃતનું દાન અમને કરી શકાય એમ છે. આ હેતુથી ગોપીજનોએ
વિતર—દાન કરો—એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. (અનધિકારી, નિરસાધન, જીવોને પણ ભગવાન
પોતાનામાં રહેલા વિતરણ—દાન—શુદ્ધથી પરમ પુરુષાર્થ આપે છે, તેથી વિતરણધર્મ ભગવાનના અધિક
ઉત્કર્ષનું સૂચન કરે છે.)

ભગવાનને વીર એ પ્રમાણે જે સંજોધન કરવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવ એવો છે કે ભગવાનનું
શૌર્ય બીજે પ્રકારે સંભવતું નથી. અર્થાત્ આપ આપના અધરામૃતનું અમને દાન કરશો તો જ આપનું
શૌર્ય સંભવશે, નાન્યથા નહિ જ. ૧૪

આ પ્રમાણે ૧૨-૧૪ એ ત્રણ શ્લોકોમાં અન્યપૂર્વા રાજસ ગોપીજનોના તામસ, રાજસ અને
સાત્ત્વિક એ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન કરીને હવે ૧૫-૧૭ એ ત્રણ શ્લોકોની અંદર અન્યપૂર્વા તામસ
ગોપીજનોના સાત્ત્વિક, તામસ અને રાજસ એ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. દેવળી નિન્દા
કરનારાં ગોપીજનો સાત્ત્વિકતામસ છે, ભગવાનની નિન્દા કરનારાં ગોપીજનો તામસતામસ છે અને
પોતાની નિન્દા કરનારાં ગોપીજનો રાજસતામસ છે. હવે અટતિ એ શ્લોક અન્યપૂર્વા તામસસાત્ત્વિક
ગોપીજનો બોલે છે:—

આપ ન્યારે દિવસે વનમાં પધારો છો ત્યારે આપનાં દર્શન નહિ
થવાથી અમને એક સાણ પાછુ યુગ ભરી લાગે છે. અમે ન્યારે વાંકા
દેશવાળા ધીમુખનું દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે નેત્રોની પાંખ કરનાર બ્રહ્મા
અમને જાલ લાગે છે. ૧૫

ભવાત્ અહિ કાનનં વદતિ, તત્ર દિવસે ત્રુટિઃ યુગાયતે । તત્ર નિનિતં ત્વામપદ્યતા-
નિતિ । યદા પુનઃ પશ્યાનઃ, તદા કુટિલકુન્તલં શ્રીમુખં તે હરીશ્વતાં નોડસ્યાકં યઃ પદ્મકુદ્
ગ્રહા સ જહઃ । યદા દેવાનાં પદ્મ ન કરોતિ, અલૌકિકદ્રષ્ટવાત્, તદપેક્ષ્યાપ્યલૌકિકદ્રષ્ટવાદ-
સ્માકમપિ પદ્મકરણમનુચિત્મ્ । અણોડનુચિત્કરણાત્ જહઃ । દેવા હિ વહુકાલં ઝીવન્તિ તથા વચમપિ
ત્રુટિર્યુગાયતે इति । ત્રુટિશ્વદ્યોડસિયામ્ । વદિ સાર્યકં ગમનં ભવેત્ તથાપિ ન ક્ષાચિન્વિન્તા । પરમહિ
કાનનમેવાટતિ, ન છુ કાનને કચ્ચન પુરુષાર્યઃ । અસ્યાકં ચ ન વહિર્ગમનં સંભવતિ । एवं દેવલ્લં
ભગવતા સંપાદિતમ્ । મૂર્ખો ગ્રહા વાટશીનાં પદ્મકુત્ ॥ ૧૫ ॥

તદપેક્ષ્યા હીના જાહુઃ પતીતિ ।

પતિસુતાન્વયશ્ચાતુવાન્ધવાનતિવિલઙ્ઘ્ય તેડન્યચ્યુતાગતાઃ ।

ગતિવિદસ્તવોદ્ગીતમોહિતાઃ કિતવ યોપિતઃ કસ્યજેન્નિશિ ॥ ૧૬ ॥

આપ ત્યારે દિવસે વનમાં ફરો છો ત્યારે ત્રુટિ—એક પળ—યુગ જેવી લાગે છે. એક પળ યુગ
જેવી લાગે છે તેનું કારણ જણાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે ત્વામપદ્યતામ્, આપનાં દર્શન નહિ થવાથી.
પણ ત્યારે અમે આપનાં દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે આપના વાંકા કેશવાળા શ્રીમુખનાં દર્શન થતાં અમને
લાગે છે કે અમારી આંખોની પાંખ કરનાર ગ્રહા જડ છે. (અને ત્યારે આપના શ્રીમુખનાં દર્શન કરીએ
છીએ ત્યારે અમારી આંખોની પાંખણો વચ્ચે નહવાથી આપનો વિરહ થાય છે, અને તેથી આંખોની
પાંખણો કરનાર ગ્રહા અમને જડ લાગે છે.) જેમ દેવો અલૌકિક દ્રષ્ટા હોવાથી ગ્રહા તેમની આંખોને
પાંખણો કરતા નથી, તેમ અમારી પણ આંખોને પાંખણો કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે દેવોના કરતાં અમે
વધારે અલૌકિક દ્રષ્ટા છીએ. તેથી ગ્રહાએ અમારી આંખોને જે પાંખણો કરી છે તે અયોગ્ય છે, અને તેથી
તે જડ છે. દેવો ખરેખર લાંબા કાળ સુધી જીવે છે; તેમ અમે પણ લાંબો કાળ જીવીએ છીએ, કારણ કે
ત્રુટિર્યુગાયતે, એક પળ યુગ જેવી થાય છે. ત્રુટિ શબ્દ નરનતિ અને નાન્યતરજાતિનો છે. જો આપનું
વનમાં પધારવાનું સાર્યક થતું હોય તો તો અમને કોઈ જાતની ચિન્તા નથી; પરંતુ દિવસે વનમાં જ
આપ ફરો છો, અને વનમાં કોઈ જાતનો પુરુષાર્થ નથી. અમારું ઘરની બહાર જતું રાંજવતું નથી. (દિવસે
આપ પ્રયોજન વિના વનમાં ફરો છો, તે વખતે અમને આપનાં દર્શન થતાં નથી અને અમે ઘરની બહાર
જઈ શકતાં નથી, તેથી એક પળ પણ યુગ જેવી લાંબી થાય છે, સાચંકાએ અમને આપના શ્રીમુખનાં
દર્શન થાય છે. આ પ્રકારે અમે અલૌકિક પદાર્થનાં દર્શન કરનારાં છીએ અને હીંદી કાળ જીવનારાં છીએ.
એટલે) આ પ્રમાણે લગવાને તો અમને દેવ જેવાં બનાવેલાં છે (પણ સાર્યકાદે આપના શ્રીમુખનાં દર્શન
કરતી વખતે અમારી આંખોની પાંખણો દર્શનમાં આવે આવે છે) તેથી અમારી આંખોની પાંખણો
કરનાર ગ્રહા મૂર્ખ છે. (આ રલોકમાં પ્રલદેવની નિન્દા કરવાથી આ રલોક બોલનાર ગોપીજનો
તામસસાત્વિક છે.) ૧૫

અન્યપૂર્વા તામસસાત્વિક ગોપીજનોથી ઉતરતી કોટિનાં અન્યપૂર્વા તામસસાત્મસ ગોપીજનો પતિ
ધંધાદિ રલોકમાં લગવાનની નિન્દા કરે છે:—

પતિ, પુત્ર, વંશ, ભાઈ, બાન્ધવો (જેમનું ઉદ્ધંધન થઈ શકે નહિ
એવાં) આ બધાનું ઉદ્ધંધન કરીને, હે અચ્યુત !, ગતિને બાજુનાર એવાં
અમે આપ ગતિ બાજુનારની પાસે આવ્યાં છીએ: આપ ગતિ બાજુનારના
ઉચ્ચ ગાનથી મોહિત થએલી સ્ત્રીઓનો, હે કિતવ—કપટી—, રાત્રીએ
કોણે ભાગ કરે ! ૧૬

હે અચ્યુત, સ્વતઃ કામનિવૃત્તિભયરહિત । પતિઃ, સુતાઃ, અન્વયો વંશઃ, આતરઃ, વાન્ધવાઃ સંવન્ધિનઃ, પતે સર્વથા અવિલક્ષ્યાઃ, તાનપ્યતિવિલક્ષ્ય તે અન્તિ સમાગતાઃ । ત્વં સર્વેષાં ગતિં જાનાસીતિ ગતિવિત્ સર્વ્યાંવલી ગતિઃ સંપાદયે તાં ભવાનેવ દાસ્યતીતિ । પરં વા ગતિ-વિદઃ તેષાં ભજને ભગવદ્ભજને ચ તારતમ્યવિદઃ । કિંચ, તથા હઙ્ગીતેન ચ મોહિતાઃ । જતો મોહ-વિત્વા સમાનીય ઉમવધ્રંશાર્ધમરણ્યે નિશિ યોષિતઃ કસ્યજેત્ । સર્વદેવ સ્ત્રિયો ન ત્વામ્યાઃ । સુતરામરણ્યે । સુતરાં નિશિ । ચદર્થે વા સમાહૃતાઃ, તદપ્યદત્ત્યેલભિપ્રાયેણ સમ્બોધનમ્ । કિતવાનાં વયં સંવન્ધિન્યઃ । જતોઽસ્માકં તેષુ ન પ્રવેશઃ ॥ ૧૬ ॥

હે અચ્યુત ! સ્વતા કામની નિવૃત્તિના ભયથી રહિત ! (અર્થાદે ભગવાન્ વિનાના ખીજા કોઈનો કામ નિવૃત્ત ચર્ચાનય છે ત્યારે તે ખીજે પોતે જ તે લીલામાંથી નિવૃત્ત ચર્ચાનય છે, પરન્તુ ભગવાન્ પોતે પોતાની લીલામાંથી કોઈ પણ વખત નિવૃત્ત થતા નથી, કારણ કે તેમનો પોતાનો કામ નિવૃત્ત થતો નથી.) પતિ, પુત્રો, અન્વય એટલે વંશ, લાઇઓ, બાન્ધવો એટલે સગાંબહાલાઓઃ આ બધાંઓનું ઉલ્લંઘન સર્વથા ચર્ચા શકે નહિ, છતાં તેમનું પણ અતિ ઉલ્લંઘન કરીને આપની સત્રીપ અને આવેલાં છીએ. આપ સર્વની ગતિને બહો છે એટલે આપ ગતિવિત્ છે, કારણ કે બધા જેટલી ગતિ સંપાદન કરે છે તેટલી ગતિ આપ જ આપણો. અથવા તો અમે ગતિવિત્—ગતિને બહુનારાં—છીએ, કારણ કે પતિ વગેરેનું ભજન અને ભગવાનનું ભજન એ બે પ્રકારના ભજનનું અમે તારતમ્ય બાણીએ છીએ.

વળી, આપના ઉચ્ચ ગાનથી અમને મોહ થયો. (આપ ગતિ બહુનાર છે અને અમે પતિ વગેરેનું ભજન અને આપનું ભજન એ બેની તારતમ્યરૂપી ગતિ બહુનારાં છીએ. તેથી ગતિજ્ઞાનને લીધે અમે આપના ઉચ્ચ ગાનથી થયેલા મોહને લીધે અમે આપની પાસે આવ્યાં છીએ.) તેથી અમારામાં મોહ ઉત્પન્ન કરીને, અમને અહીં આણીને, પતિવગેરેથી અને આપનાથી એમ બે ય બાલુથી બંધ કરવાને માટે, અરણ્યમાં સત્રીએ અમો સ્ત્રીઓનો (આપના વિના ખીજા) કોણુ ત્યાગ કરે ? હુમ્મેશાં જ સ્ત્રીઓ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી; તેમાં ય ખાસ કરીને વનમાં, તેમાં પણ ખાસ કરીને સત્રીએ. (ભગવાન્ ગોપીજનોનો અરણ્યમાં સત્રીએ ત્યાગ કરે છે તેથી તેમને કિતવ—કપટી—કહેવામાં આવે છે, કારણ કે કપટી લોકો અરણ્યમાં છેતરીને ત્યાગ કરે છે. કિતવ એ સંબોધનનું ખીજું પણ તાર્કય છે એમ જણાવતાં કહે છે કે) અથવા તો જે વસ્તુને માટે આપે અમને અહીં બોલાવ્યાં તે વસ્તુ જ અમને આપ્યા વિના અમારો ત્યાગ કરો છે—આ અભિપ્રાયથી ગોપીજનો ભગવાનને કિતવ એ પ્રમાણે સંબોધે છે.

અથવા તો મૂળ પ્રલોકમાં કિતવયોષિતઃ એમ એક સમસ્ત પદ લેવું. અમે તો કિતવોના—કપટી ગોપીના—માત્ર સંબંધવાળાં છીએ, અમે તેમની સ્ત્રીઓ, પત્ની, નથી; અને તેથી અમારો તેમનામાં પ્રવેશ ચર્ચા શકતો નથી. (ગોપીજનો ભગવાનને કિતવ ન કહેતાં પોતાના પતિને કિતવ કહે છે અને પોતાની બતને કિતવયોષિતઃ કહે છે. આનું તાર્કય આ પ્રમાણે છે:—ગોપીજનો કહે છે કે કિતવો—ગોપો—સાથે અમારો માત્ર સંબંધ જ છે, અમે તેમની પત્નીઓ નથી અને તેમણે અમારો ભોગ કર્યો નથી, કારણ કે અમારો ભોગ ફક્ત ભગવાન્ જ કરી શકે છે. ગોપોને તો ફક્ત અભિમાન જ છે કે' અમે ગોપીઓના ઘણી છીએ. જેમ રાસ વખતે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે હતાં છતાં પણ યોગમાયાના મોહથી ગોપો માનવા લાગ્યા કે અમારી સ્ત્રીઓ અમારી પાસે જ છે, તેમ હુમ્મેશાં ગોપોને યોગમાયાના મોહને લીધે ફક્ત અભિમાન જ રહે છે કે ગોપીઓ અમારી પત્ની છે અને અમે તેમના પતિ છીએ, પરંતુ ગોપો ગોપીઓનો ભોગ કરતા નથી. ગોપીજનોને પુત્ર વગેરે જે પ્રજા ચર્ચા તે તો અલૌકિક પ્રકારવતે ભગવાનની દ્વારા જ ચર્ચા છે. ગોપો ગોપીઓના પતિ નથી છતાં ગોપીઓ તેમને પોતાના પતિ તરીકે જે રવીકારે છે તે તો રસના ધોષણને માટે જ, કારણ કે 'રસ ખીજાની સ્ત્રીમાં જ સિદ્ધ થાય છે' એવો વાસ્તવ્યન મુનિનો સિદ્ધાન્ત છે. તેથી વાસ્તવિક રીતે ગોપીજનોનો ભોગ કરવા એકલા ભગવાન્ જ યોગ્ય છે એવો સિદ્ધાન્ત છે.) ૧૬

તત્ત્વત્ત્વના આત્માનેવ નિન્દન્તિ રહસીતિ ।

રહસિ સંવિદં હૃદયોદયં પ્રહસિતાનનં પ્રેમવીક્ષણમ્ ।

બૃહદુરઃ શ્રિયો વીક્ષ્ય ધામ તે મુહુરતિસ્પૃહં મુહ્યતે મનઃ ॥ ૧૭ ॥

નો મનઃ અતિસ્પૃહં સત્ મુહ્યત્ હતિ । તત્ત્વ કારણત્રયં ગુણત્રયસંહિતમ્ ।

વાક્યં હાસ્યમુરક્ષેવ કામાનન્દાધિકારિણઃ ।

રહસિ ઇલાન્તે યા સંવિદ્ જ્ઞાનં વા પૂર્વવત્ । હૃદયસ્ય કામસ્ય હૃદયો વેન વાદ્યમ્ । પ્રહ-
સિતયુક્તમાનનં પ્રેમપૂર્વકં વીક્ષણં ચ યસિન્ । શ્રિયો ધામ બૃહદુરઃ । ભગવદ્રૂપસ્ય વા પદ્મપત્ન-
યુચ્યતે । રહસિ સંવિદો યસ્માદિતિ । ઇત્યાદિશં ત્વામ્ । હૃદયસ્ય હૃદયો યસ્માત્ । પ્રહસિતમાનનં

અન્યપૂર્વા તામસતામસ ગોપીજન કરતાં ઉત્તમ અન્યપૂર્વા તામસશબ્દ ગોપીજનો રહસિ એ
સ્ત્રીક્રમાં પોતાની બાતને જ નિન્દે છે:—

કામને ઉદ્દીપન કરનારી આપની એકાન્તની વાતચીત, પ્રેમપૂર્વક
કટાક્ષવાળું હસતું આપનું શ્રીમુખ, અને શ્રીના ધામરૂપ આપનું વક્ષસ્થલ—
એ ત્રણનાં ખૂબ દર્શન કરીને અતિશય સ્પૃહાવાળું અમારું મન વારંવાર
મોઢ પામે છે. ૧૭

અમારું મન ઘણું ઇન્છાવાળું છે અને તે મોઢ પામે છે. ત્રણ શુભ સંકિત ત્રણ કારણને લીધે અમારું
મનને મોઢ થાય છે: વાક્ય, હાસ્ય અને વક્ષસ્થલ એ ત્રણ અનુક્રમે કામ, આનન્દ અને અધિકારીનો
બોધ કરે છે. (મધુરતા, મનોહર વાક્યો અને વિદ્વાનોને જ્ઞાનન્દ આપનાર: આ ત્રણ શુભો વાક્યના છે.
આ ત્રણ શુભવાળું ભગવાનનું વાક્ય, હાસ્યવાળું મુખ અને વક્ષસ્થલ એ ત્રણ મનને મોઢ પમાડવાનાં
કારણો છે. અથવા તો વાક્ય, હાસ્ય અને વક્ષસ્થલ એ ત્રણ મોઢનાં કારણો છે અને તે દરેક કારણને
એક શુભ છે: વાક્યનો શુભ હૃદયોદયમ્, કામને જગાડનાર; હાસ્યનો શુભ પ્રેમવીક્ષણમ્, પ્રેમપૂર્વક
કટાક્ષવાળું; અને વક્ષસ્થલનો શુભ શ્રિયો ધામ, શ્રીનું સ્થાન; આ પ્રમાણે ત્રણ કારણોના એકંદરે ત્રણ
શુભો છે. બન્ધ વગેરેનું જ્ઞાન આપવાથી વાક્ય કામને બદલતું કરે છે, હાસ્ય આનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે
અને લક્ષ્મીનું ધામ હોવાથી વક્ષસ્થલ અધિકારીઓનો બોધ કરે છે.)

રહસ્યાં—એકાન્તમાં—એ સંવિત્—વાક્ય અથવા પૂર્વવત્ સ્થાન.—(એકાન્તમાં જ્ઞાન જે વાક્યે
ધાય તે વાક્ય રહસિસંવિત્ કહેવાય છે. અર્થાત્ જ્યારે વાક્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે ત્યારે જેમ
વાક્યમાં મધુરતા વગેરે ત્રણ શુભો લેવામાં આવે છે તેમ તે વાક્યથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનમાં પણ એ ત્રણ
શુભો લેવામાં આવે છે. અર્થાત્ જ્ઞાન પણ પૂર્વવત્, વાક્યના જેવું જ, છે.) હૃદયનો—કામનો—ઉદય
જેનાથી થાય છે તે વાક્ય હૃદયોદયમ્ છે. હાસ્યવાળું મુખ, જેમાં પ્રેમપૂર્વક કટાક્ષ છે. ભગવાનનું
મોઢું વક્ષસ્થલ લક્ષ્મીજનું ધામ છે.

અથવા તો ભગવાનનું સ્વરૂપ જ શુભોવાળું છે એમ આ સ્ત્રીક્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે.
(રહસિસંવિદમ્, હૃદયોદયમ્, પ્રહસિતાનનમ્ અને પ્રેમવીક્ષણમ્ એ ચારમાં બહુમીલિ સમાય છે.) એકાન્તમાં
અને તે ભગવાનના સ્વરૂપનાં વિશેષણો છે. બાકીના બે શુભો બૃહદુરઃ અને શ્રિયો ધામ છે.) એકાન્તમાં
સંવિત્—વાક્ય—જે જેમાંથી એવા આપને (લેખને,) કામને ઉદય છે જેમાંથી, હાસ્યવાળું મુખ છે
જેમનું, પ્રેમપૂર્વક કટાક્ષ છે જેમનાં, (એવા આપને લેખને,) મોઢું વક્ષસ્થલ અને લક્ષ્મીજનું ધામ એ
જે લેખને (અમારું મન મોઢ પામે છે.) (રહસિસંવિદમ્ માં ભગવાનના વાક્યનું કથન છે અને
ભગવદાક્ય તો સ્પષ્ટ પ્રમાણરૂપ જ છે. હૃદયોદયમ્ માં પ્રવેશબદ્ધનું કથન કર્યું છે, કારણ કે ભગવાનના

યજ્ઞ । પ્રેમપૂર્વકં વીક્ષણં યજ્ઞઃ । વૃહદુરઃ શ્રીધામ પ વીક્ષ્ય । પ્રમાણાદિપલરૂપતા મગવદ્રૂપે નિરૂપિતા । વક્ષસિ પ સ્વસ્થિત્યર્થ યજ્ઞઃ શ્રીધ નિરૂપિતા । મુસર્શનેતૈય પ્રદક્ષિતયુગ્મત્વાત્ પૂર્વસ્થિતમાયઃ । તતઃ ધામઃ । પ્રેમવીક્ષણેન પ તસ્ય સ્થિરીકરણમ્ । તતઃ સ્વયોગ્યતા । તતો મોગપાતુર્ય પ્રયમવિદેશ-
ણેન । एवं सर्वं भविष्यतीति अतिस्पृहायुक्तं मनः मुह्यते केवलं मोहं प्राप्नोति पदार्थालानां मुहु-
र्भूयसी समायातीति जीवन्मरणान्वतराभावात् पिण्जीवनमित्यर्थः ॥ १७ ॥

પુનરનન્યપૂર્વાં ઇતાવત્કાલં મનોરથાગિનિવિષ્ટા કિંચિત્પ્રાર્થયતે વ્રજવનૌકસામિતિ ।

व्रजवनौकसां व्यक्तिरंग ते वृजिनहृदयलं विश्वमङ्गलम् ।

લ્યજ મનાક ચ નસ્તવત્સ્પૃહાત્મનાં સ્વજનહૃદયજાં યત્તિપૂદનમ્ ॥ ૧૮ ॥

અમાણ્યુપ શૃંગારરસવાળાં વાક્યોથી કામના ઉત્પન્ન જ્ઞાન થાય છે. પ્રદક્ષિતાનનમ્ માં સાધનનું વર્ણન છે, કારણ કે આવા હાસ્યવાળું ભગવાનનું શ્રીમુખ બધાં દુષ્ટો સાધી શકે છે. પ્રેમવીક્ષણમ્ માં શ્વર્ગ વર્ણન છે, કારણ કે ભગવાન પ્રેમપૂર્વક ભક્તો તરફ જુએ એ જ વાત ફલ તરીકે સિદ્ધ કરવાની છે.) આ અમાણ્યે આર વિશેષણો વડે ભગવાનના સ્વરૂપમાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ ચાર પ્રકારના બાબતું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. આ પ્રલોક પોતાનારાં ગોપીજનોને ભગવાનના વક્ષસ્થલ ઉપર સ્થિતિ કરવાને માટે વૃહદુરઃ એ પદવડે યશનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે (ભગવાનનું વક્ષસ્થલ મોહું છે; અને મોહું વક્ષસ્થલ યશનું સૂચન કરે છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે. એટલે વૃહદુરઃ એ પદ વડે યશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે); અને ત્રિયો ધામ એ પદ વડે શ્રીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ભગવાનના હાસ્યયુક્ત મુખનું દર્શન કરતાંની સાથે જ આ ગોપીજનોની પૂર્વ સ્થિતિ નાદ ધર્મગર્ભ (ગોપીજનોને જે પહેલાં માન હતું તે ભગવાનના હાસ્યવાળા મુખનું દર્શન કરવાથી જતું રહ્યું. હાસ્ય એ માયા છે તેથી ગોપીજનોનું માન નષ્ટ થઈ ગયું અને તેમને ભગવાનને માટે પરમ ઉલ્લેખકા ધર્મ. આ પ્રમાણે પ્રદક્ષિતાનનમ્ એ પદવડે ગોપીજનોનું માન જતું રહ્યું એમ કહેવામાં આવ્યું.) પછી હૃન્નયોદયમ્ એ પદવડે કામનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને પ્રેમવીક્ષણમ્ એ પદવડે તે કામ સ્થિર કરવામાં આવ્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પછી વૃહદુરઃ ત્રિયો ધામ એ શબ્દો વડે ‘ભગવાનના મોટા વક્ષસ્થલ ઉપર સ્થિતિ કરવાને માટે આમારી—ગોપીજનોની—યોગ્યતા છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું. પછીથી રક્ષિત્સંવિદમ્ એ પ્રથમ વિશેષણ વડે ‘એકાન્તમાં જે રસસંબંધી વાક્યો તેનાથી અમને—ગોપીજનોને—સૌજ કરવાની હોશિઆરી પણ સિદ્ધ થાય છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું.

આ પ્રમાણે અમને ગયું જ સિદ્ધ ધર્મજથો એ વિચારથી અતિ સ્પૃહાવાળું અમારું મન મોહ પામે છે, કેવલ મોહ પામે છે, ઇદ પદાર્થ નહિ મળવાથી વારંવાર મૂર્છા પામે છે. આ પ્રમાણે અમે જરોજર જીવી શકતાં નથી તેમ જ ગરી પણ જતાં નથી—જીવન અને મરણ એ બેમાંથી એક પણ ચતું નથી—તેથી ‘વિહાર છે આ જીવનને !’ એ પ્રમાણે ગોપીજનોના કહેવાનો અર્થ છે. આ પ્રમાણે આ પ્રલોકમાં ગોપીજનોએ પોતાની નિન્દા કરી. ૧૭

હવે અત્યાર મુખી મનોરથ કરતી અનન્યપૂર્વા તામસચારિયક ગોપીજન વ્રજવનૌકસામ એ પ્રલોકમાં કાંઈક પ્રાર્થના કરે છે.

હે અંગ ! આપની વ્યક્તિ—આપનું સ્વરૂપ—મનવાસીઓના પાપનો નાશ કરનારી છે અને અગ્નિય વિશ્વને મંગલરૂપ છે. સ્વજનના—ગોપીજનોના—દુઃખના રોગોનો બેનાથી નાશ થાય તેવા આપના સ્વરૂપનું જરા પણ દાન આપની સ્પૃહાવાળાં અમને કરો. ૧૮

ઇયં તે વ્યક્તિઃ વ્રજધનૌકતાં વૃજિનહૃદ્વી પાપનાશિકા । વિશ્વસ્થાપ્તતર્યં મદ્ગલરૂપં દોષ-
નિવર્તકં વિદોષાકારેણાસ્તકમેવ, ગુણાધાયકં સર્વેષામ્ । અતઃ પૌતાદશં મનાઽત્ ત્યજ । ભાગાવશ્યકત્વે
દેહુઃ ત્વત્સ્પૃહાત્મનામિતિ । ત્વદ્યેવ સ્પૃહાસુક આત્મા અન્તઃકરણં યાસામ્ । કિં લક્ષ્યમિત્યા-
શઙ્કાયામાહ સ્વજનેતિ । સ્વજનાનાં ગોપિકાનાં હૃદ્ગુણાં હૃદયરોગાણાં કામરૂપાણાં યદેષ નિપૂદનં
ભવતિ, નિવરણં સૂદનં નાશનં યસ્માત્ । કેપાશ્ચિત્કલદાતા, તાદૃશોઽસ્માકં રોગનિવર્તકો ભવતિતિ ॥૧૮॥

કાચિદ્રાજસવામસી સત્તેવમાહ યત્ત ઇતિ ।

યત્તે સુજાતચરણામ્બુરુહં સ્તનેષુ મીતાઃ શનૈઃ પ્રિય દધીમહિ કર્કશોપુ ।

તેનાટવીમટસિ તત્ વ્યયતે ન કિંચિત્ કૂર્પાદિભિર્નમતિ ધીર્મવદાયુપાં નઃ ॥ ૧૯ ॥

સુજાતં યચ્ચરણામ્બુરુહં ચરણકમલં મીતાઃ સત્તઃ સ્તનેષુ શનૈર્દધીમહિ । શનૈર્ચારણે દેહુઃ
કર્કશોષ્વિતિ । પ્રિયેતિસન્બોધનાત્ સ્નેહાદારણમ્ । સુજાતમિતિ તથા મહત્ સમ્યક્પ્રકારોત્પન્નં શીતલં
કર્કશોષ્વિતિ । પ્રિયેતિસન્બોધનાત્ સ્નેહાદારણમ્ । સુજાતમિતિ તથા મહત્ સમ્યક્પ્રકારોત્પન્નં શીતલં
સુગન્ધિ સાપનાશકં ભવતિ । અતઃ સ્તનેષુ સ્થાપનમ્ । પ્રિયત્વાત્ શાશ્વતેન સ્થાપનમ્ । તેનૈવાતિકોમલેન
અસ્માન્ ત્યક્ત્વા અસદોષેણ દ્વાનીમટવીમટસિ । ત્વયમદુઃસ્થેન ચિત્ત્વા યચ્ચન્દસે દુઃસ્થં દાતું શક્તુ-

આપનું આ સ્વરૂપ મળવાનીઓના કુજિનનો—પાપનો—નાશ કરનારું છે; અને વળી અખિલ
વિશ્વને ધણું મંગલરૂપ છે, અર્થાત્ આપનું સ્વરૂપ ખાસ કરીને અમારા જે દોષનું નિવારણ કરનાર છે,
બધાંને તો તે શુભ આપનારું છે. તેથી આ પ્રકારના આપના આનન્દમય સ્વરૂપનું જરૂર પણ અમારામાં
સ્થાપન કરો. ભગવાને પોતાના સ્વરૂપનું સ્થાપન અમારા વિષે કરવું જે ભોધ્યે તેનું કારણ દર્શાવતાં
ગોપીજન કહે છે કે ત્વત્સ્પૃહાત્મનામ્, આપની સ્પૃહાવાળાં. આપનામાં જે સ્પૃહાવાળી આત્મા—
અન્તઃકરણ—છે એમનો એવાં અમે—ગોપીજનો—છીએ.

‘મારે શાનું સ્થાપન કરવું’ એમ જો ભગવાનને શંકા થાય તો ગોપીજન કહે છે કે સ્વજન,
સ્વજનોના—ગોપિકાઓના—ક્રમરૂપી હૃદયરોગોનો જે વસ્તુ સંપૂર્ણ નાશ કરે છે તેનું—ભગવાનના
સ્વરૂપનું—સ્થાપન અમારે વિષે કરો. નિપૂદન એટલે જે વસ્તુથી સંપૂર્ણ નાશ થાય તે. કેટલાકના
પાપોનો નાશ કરનાર અને કેટલાકને ફેલવું દાન કરનાર એવા આપ અમારા ક્રમરૂપી રોગનો નાશ કરો
એમ આ શ્લોકમાં ગોપીજન ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. ૧૮

કોઈક ચાન્દસતામશી અનન્યપૂર્વા ગોપીજન એઠ સાથે કહે છે કે યત્તે.

હે પ્રિય ! અમે અમારા કઠિન સ્તનો ઉપર આપનું જે સુંદર

ચરણકમલ ખીલીતાં ખીલીતાં ધીમેથી પધરાવીએ છીએ તે કોમલ ચરણકમલ

વડે આપ વનમાં ફરો છો, તેથી આપ જમનું આયુષ્ય—જીવન—છો એવી

અમે જે ગોપીઓ તેમની બુદ્ધિને બ્રમ થાય છે કે આપના તે કોમલ

ચરણકમલને કાંકરાઓ વગેરેથી દુઃખ નહિ થતું હોય ? ૧૯

સુન્દર—સુંદર—જે આપનું ચરણામ્બુરુહ—ચરણકમલ—તેને અને ખીલીતાં ખીલીતાં ધીમેથી
સ્તનો ઉપર પધરાવીએ છીએ. ભગવાનનું ચરણચરિત્ સ્તનો ઉપર ધીમેથી પધરાવવાનું કારણ દર્શાવતાં
ગોપીજન કહે છે કે કર્કશોપુ, સ્તનો કર્કશ—કઠિન—છે તેથી. ગોપીજન ભગવાનને પ્રિય એ પ્રમાણે
સંબોધન કરે છે તેથી ભાવગ્ર પટે છે કે ગોપીજન ભગવાનનું સુંદર ચરણકમલ એટલી પોતાના સ્તનો
ઉપર પધરાવે છે. આપનું ચરણકમલ સુન્દર છે, એટલે કે મોટું, ચારી રીતે ખીલેલું, શીતલ, સુગન્ધિ
અને તાપનાશક છે. તેથી આપનું સુંદર ચરણકમલ અમે અમારા સ્તનો ઉપર પધરાવીએ છીએ. ભગવાન
ગોપીજનના પ્રિય છે, તેથી ગોપીજન ભગવાનનું ચરણકમલ પોતાના સ્તનો ઉપર ધૃષ્ટવાથી—હિમ્મતથી—
પધરાવે છે. અમારા દોષને હીધે અમારો ભાગ કરીને આપ તે કોમલ ચરણકમલ વડે વનમાં ફરો છો.

પોતે દુઃખી થયા વિના જો બીજાને દુઃખ આપી શકાય તો પછી તે બીજાને દુઃખ આપે, પરંતુ
પોતે પણ દુઃખી થાય તો બીજાને દુઃખ ન આપે. તેથી અમને સંદેહ થાય છે કે આપને દુઃખ થાય છે કે

યાત્ તર્હિ પ્રયચ્છેત્ ન તુ સ્યમપિ દુઃખં પ્રાપ્ય । તત્રાત્યાયં સંદેહઃ, કિં વ્યથતે ન વેતિ । શ્વિદિ-
ત્યુત્પ્રેક્ષાયામ્ । કિં ન વ્યથતે, જપિ તુ વ્યથત પય । કૂર્પાદિભિઃ શર્કરાદિભિઃ । કૂર્પશબ્દેન વિપ્રાઃ
શર્કરા વચ્ચન્તે । તર્હિ વ્યથત પય કથમુત્પ્રેક્ષયતે તત્રાદ્ ભ્રમસિ ધીરિતિ । બુદ્ધિઃ યેપલં પરિભ્રમસિ ।
પયિ વ્યથત इतिनिશ્ચયઃ સ્વાત્, તદા બુદ્ધિઃ શાન્તેષ ભવેત્ । પુનર્યદામાસિ લેન સંદેહઃ । યત્ર દેહુઃ
ભવદાયુષામિતિ । ભવહીલાર્થમેવાયુર્વેષામ્ । પૂર્વં તુ લેહેન મનઃપીડા નિરુપિવા, દ્વાની તુ મૂર્છા
નિરુપ્યત્ત્વં રૂપાન્વસિતિઃ । एवं सर्वासां मूर्च्छापर्यन्तं स्थितिरावप्या । પુનર્હીલાપ્રવેષે પ્રલપ્તઃ, પુનઃ
સ્વરૂપસ્થિતૌ ગાનમિતિ । एवं साधनपरीक्षयोर्वावत् साधनासां साधो निरूपितः ॥ ૧૯ ॥

इति धीमतावतपद्योचिन्वां धीमद्वदनमभट्टामजधીमद्वदनમदीक्षित-
विरचितार्थां दशमस्कन्धविवरणेऽष्टाविंशत्यायविवरणम् ॥

નહિ. સિત્ત એ પદ ઉત્પ્રેક્ષા—કટપના—ના અર્થમાં વપરાયેલું છે. આપને દુઃખ નથી થતું? અર્થાત્
દુઃખ થાય છે જ. (આ પ્રમાણે અને ઉત્પ્રેક્ષા કરીએ છીએ.) કૂર્પથી—કંકરાઓથી—આપને દુઃખ
થાય છે જ. કૂર્પશબ્દનો અર્થ ખડખડા કંકરાઓ થાય છે.

એ ખડખડા કંકરાઓથી ભગવાનના કોમલ ચરણકમલને દુઃખ થાય છે જ, તો પછી દુઃખ થાય
છે એની કટપના શા માટે કરવામાં આવે છે? આના ઉત્તરમાં ગોપીજન કહે છે કે ભ્રમસિ ધી,
અમારી બુદ્ધિ કેવળ પરિભ્રમણ કરે છે. આપને દુઃખ થાય છે એવો નિશ્ચય એ થાય તો પછી અમારી
બુદ્ધિ શાન્ત જ થઈ જાય, અર્થાત્ અમને મૂર્છા જ આવે. (કંકરાઓથી દુઃખ થાય એ વાત પ્રસિદ્ધ છે
એટલી અમને એમ લાગે છે કે આપને—ભગવાનને—દુઃખ થાય છે.) પણ વનમાં આપ ફરીથી પધારો
છો. (એ આપને દુઃખ થતું હોય તો આપ વનમાં ફરીથી પધારો નહિ, તેથી અમને લાગે છે કે આપને
દુઃખ નહિ થતું હોય.) આ પ્રમાણે (આપને દુઃખ થતું હશે અને નહિ થતું હોય એમ એ પ્રકારનું વિરૂદ્ધ
જ્ઞાન થવાથી) અમને સંદેહ થાય છે.

અમારી બુદ્ધિ પરિભ્રમણ કરે છે તેનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે ભવદાયુષામ્. આપની
લીલાને માટે જ આયુષ્ય છે એમનું એવાં અને છીએ. પહેલાં શિલમુષાકૂરઃ એ અગ્નીઆરમા પ્રલોકમાં
ભગવાનનું ચરણકમલ પત્થર, તૃણ, દલો વગેરેના અંકુરોથી કલેશ—જેદ—પામે છે તે બાણીને
ગોપીજનોના મનમાં જે પીડા થતી હતી તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, ન્યારે આ પ્રલોકમાં તો
ગોપીજનોની મૂર્છાંરૂપી છેલ્લી સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તેમની બુદ્ધિ ભ્રમણ કરે છે.
(અર્થાત્ અગ્નીઆરમા પ્રલોકમાં ગોપીજનોના મનની પીડાનું વર્ણન કર્યું અને આ પ્રલોકમાં તેમની મૂર્છાનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું એટલે કોઈ બાતની પુનરુક્ષિત નથી. મૂર્છા એ નવમી અવસ્થા છે અને તેની પછી
આગળ છીછા અવસ્થા ન હોવાથી તે છેલ્લી જ અવસ્થા ગણાય છે.) (અથવા તો પહેલાં એટલે પૂર્વ—
સત્તાવીસમા—અધ્યાયને અંતે જેદ વડે મનની પીડાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને અહીં—આ અસૂચીસમા
અધ્યાયમાં—તો મૂર્છાંરૂપી છેલ્લી સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.) આ પ્રમાણે બધાં ગોપીજનોની
મૂર્છાં સુષીની સ્થિતિ બાજુથી. (ગોપીજનોની અંદર ભગવાને લીલાસક્ષિત પ્રવેશ કરેલો છે. વિરૂદ્ધાવસ્થામાં
ગોપીજનોની સ્થિતિ કોઈક વખત ભગવદ્લીલામાં થાય છે, તો કોઈક વખત ભગવત્સ્વરૂપમાં થાય છે.)
ફરીથી ગોપીજનોની ન્યારે લીલામાં સ્થિતિ થાય છે ત્યારે તેઓ પ્રલપ્—પ્રશ્ન—કરે છે; (અર્થાત્ પ્રશ્ન
અંતર્ગત છે, તેથી પ્રલાપરૂપ પ્રજ્ઞાના ક્ષયથી સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં બાણીવેલાં રસાસક્ષિત, હરિકિયા
અને ગર્વાલાવ એ ત્રણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એમ બાજુલું.) પરંતુ ન્યારે ગોપીજનોની સ્થિતિ
ભગવાનના સ્વરૂપમાં થાય છે ત્યારે આ અધ્યાયમાં બાણીવેલા પ્રમાણે ગાન થાય છે. (આ પ્રકારે
વિરૂદ્ધાવસ્થામાં ભગવાનની લીલામાં પ્રવેશ કરવાથી રસાસક્ષિત, હરિકિયા અને ગર્વાલાવ એ ત્રણ, અને
ભગવાનના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરવાથી ગાન—એમ બધાં મળીને ચારની વારંવાર આવૃત્તિ થયા કરે છે.)

આ પ્રમાણે સાધન અને પરીક્ષાના અન્ત સુધી ગોપીજનના તાપના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું. (અર્થાત્ આ પ્રકારે ભગવાનને મેળવવાને માટે ભક્તો જે સાધનો કરે છે તે સાધનોની નેટલી
પરાકાષ્ઠ છે તેટલી પરાકાષ્ઠનું વર્ણન થયું, અને ભગવાને ભક્તોના ક્રેહની જે પરીક્ષા કરી તે
પરીક્ષાની નેટલી પરાકાષ્ઠ છે તેટલી પરાકાષ્ઠનું વર્ણન થયું.) ૧૯

एकोनविंशकेऽध्याये प्रसादं भगवत्कृतम् । रोदनात् प्राप्य तुष्टाया निर्णयसा इतीयेते ॥ १ ॥

न हि साधनसम्पत्त्या हरिस्तुष्यति कलविन् । भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोपसाधनम् ॥ ૨ ॥

सन्तुष्टः सर्वदुःखानि नाशयत्येव सर्वतः । अतो निर्णयवाक्यानि भजनार्थं न्यरूपयत् ॥ ૩ ॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते वाસાં સ્તુતિમુક્ત્વા, તઠઃ પૂર્વાધ્યાયે વાસાં પ્રલાપમુક્ત્વા, રમયમધ્યપરંહરન્ તયોરસાધનવાયાં જાતાવાં રોદનં કૃતવત્ય ઇત્યાદિ ઇતીતિ ।

ગોપીજનોને ત્યારે અભિમાન થયું ત્યારે ભગવાન્ અન્તર્હિત યદ્યપિ ગયા અને તેથી ગોપીજનોએ રુદન કર્યું. (ત્યારે માણસ નિસ્પ્રાધન થાય છે ત્યારે તે કેવળ દીન બને છે અને રડે છે, અને તે જ સમયે ભગવાન્ તેના ઉપર કૃપા કરે છે.) તેથી ભગવાન્ કરીથી પ્રકટ થયા અને પોતાના હૃસ્તકમલનો સ્પર્શ વગેરેનું ધન ગોપીજનોને કર્યું. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોના ઉપર કૃપા કરીને તેમનો અભિમાન દૂર કર્યો. ભગવાનની આ કૃપા ગોપીજનોએ રડીને મેળવી અને પોતે સંતુષ્ટ થયાં, અને મિચો મજનિત વગેરે ભગવાનનાં વચનો આંભળીને નિર્ભય બાણ્યો. આ બધો પ્રસંગ ઓગાડીએમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૧

(ભગવાન્ ગોપીજનોનું અભિમાન બીજે પ્રકારે પણ દૂર કરવા સમર્થ છે, તો પછી ગોપીજનો રડી રહ્યાં ત્યાં સુધી જ વાને શક્ય બોધ તે અયોગ્ય છે. આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં આવે તો શ્રીમદધ્યાય-ચરણ તેનું સમાધાન છે કે ભગવાન્ ત્યારે અન્તર્હિત થાય છે ત્યારે આત્મા વાવત્ પ્રપન્નોઽમૃત્ એ આરંભમાં આવેલી નવમી કારિકામાં જેમ શાસ્ત્રની મર્યાદા બહુવેલી છે તેમ જો ત્યારે પણ નિરસાધનતાપૂર્વી શાસ્ત્રની મર્યાદા હોય છે.) 'તું અમુક સાધન કહે' એમ માનીને જે સાધનો કરવામાં આવે છે તે સાધનોથી ભગવાન્ કોઈ માં થતા નથી, કારણ કે ભક્તોની દીનતા એ એક જ વસ્તુ ભગવાનને પ્રસન્ન પાવત્ ત્યારે ગોપીજનોના અભિમાનને લીધે તિરોહિત યદ્યપિ ગયા ત્યારે ભગવાનને નોએ સાધનબુદ્ધિથી—આ કરવાથી ભગવાન્ મળશે એ ભુદ્ધિથી—પ્રલાપપૂર્વી જુ ત્યારે પ્રલાપ અને જ્ઞાન ભગવાનને પ્રકટ કરી શક્યાં નહિ ત્યારે ગોપીજનોને : ખ્યાલ આવ્યો અને દીન બની તેઓ રહ્યાં. રુદન એ ભગવાનને મેળવવાનું ગોપીજનો રહ્યાં નથી, પણ પ્રલાપ અને જ્ઞાન એ જે પોતાનાં સાધનો નિર્મૂળ પં દૈન્ય આવ્યું અને તેને પરિણામે તેઓ રડી પડ્યાં.) ૨

તુષ્ટ થાય છે ત્યારે બધાં દુઃખો સર્વ પ્રકારે નાશ કરે છે જ, તેથી દુઃખનો સંપૂર્ણ ન્તનું પ્રતિપાદન કરવા માટે મિચો મજનિત વગેરે નિર્ભય કરનારાં વાક્યો ભગવાને દુઃખ એટલે આનન્દનો અભાવ. આનન્દથી આનન્દાભાવ—દુઃખ—નાશ પામે

ત્યારે ભક્તથી સંતુષ્ટ થાય છે ત્યારે પ્રકટ થાય છે, અને આનન્દમય સ્વરૂપ પ્રકટ થતાં જ ભક્તનાં બધાં દુઃખો સંપૂર્ણ નાશ પામે છે જ. આ હેતુથી આ કારિકામાં એવ પદ મુકવામાં આવેલું છે. આનન્દમય પ્રભુના પ્રાકટ્યથી જ ભક્તનાં બધાં દુઃખો નાશ પામે છે એમ જો ન માનીએ તો ગોપીજનોનું ભગવાનના તિરોધાનથી યએલું દુઃખ ભગવાનના પ્રાકટ્યથી નાશ પામે નહિ; પણ ભગવાનના પ્રાકટ્યથી ગોપીજનોનું દુઃખ જતું જ રહે છે.) ૩

આ પ્રમાણે શુકદેવજીએ કહ્યું—અદુર્લીકમા—અધ્યાયમાં ગોપીજનોએ કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ વર્ણન કર્યું, અને તેની પહેલાંના—સત્તાવીસમા—અધ્યાયમાં ગોપીજનોના પ્રલાપનું વર્ણન કર્યું. આ બન્નેનો—સ્તુતિ અને પ્રલાપનો—પણ ઉપસંહાર કરતાં શુકદેવજી રતિ ગોપ્યઃ એ પ્રલોકમાં કરે છે કે ત્યારે પ્રલાપ અને સ્તુતિ એ જે સાધનો ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવી શક્યાં નહિ ત્યારે ગોપીજનો નિરસાધન બનીને રોય હાથ્યું.

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।

रुक्नुः सुखरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १ ॥

પૂર્વોક્તપ્રકારેણ સર્વા એવ ગોપ્યઃ પ્રગાયન્ત્યઃ પ્રલપન્ત્યશ્ચ જાતાઃ । અસ્માભિરેકઃ પ્રકાર ઉક્તઃ । તાસુ ચિત્રધા વિલાપયુક્તા જાતાઃ । વદા તયોરસાધનત્વં જાતં તદા સર્વાઃ સમ્ભૂય મહદ્રોદનં કૃત-
ચલ્યઃ । રોદને નિમિત્તમાહ કૃષ્ણદર્શનલાલસા इति । न तु स्वदेहरक्षार्म ॥ ૧ ॥
તવો ભગવાન્ મદ્યા વિષ્ણુ રુદ્રશ્ચ ભૂત્વા પુનઃ કૃષ્ણ એવ જાત હવાદ તાસામાવિરભૂદિતિ ।

हे राजन् ! पहेलां वर्णन कर्तुं ते प्रभाषे गात्री अने अनेक प्रकारे
प्रलाप करेती गोपीओ श्रीकृष्णुना दर्शननी इच्छाथी जाये स्वस्थी
रहवा लागी. १

પહેલાં વર્ણન કર્યું તે પ્રકારે બધાં જ ગોપીજનો ગાતા અને પ્રલાપ કરવા લાગ્યાં. (ગોપીજનોનાં
ગાન અને પ્રલાપના અનેક પ્રકાર હતા, પણ) અહીં તો અમે એક જ પ્રકાર વર્ણવ્યો છે. તે ગોપીજનો
તો અનેક પ્રકારે વિલાપ કરતાં હતાં. ત્યારે ગાન અને વિલાપ એ બે ભગવાનની આસિ કરાવી શક્યાં
નહિ અને સાધન નિષ્ફળ ગયાં ત્યારે બધાં ગોપીજનો એકઠાં મળીને મોટેથી રહવા લાગ્યાં. ગોપીજનોનાં
રહવાનું કારણ દર્શાવતાં શુદેવેલ કહે છે કે કૃષ્ણદર્શનલાલસાઃ, કૃષ્ણના દર્શનની ઇચ્છાવાળાં તે હતાં.
ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી જ, નહિ કે પોતાના દેહના રક્ષણને માટે, ગોપીજનોએ રુદન કર્યું. ૧

પછીથી ભગવાન્ પ્રહ્લા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર થઈને રૂરીથી પાછા કૃષ્ણ જ થયા એમ તાસામાવિરભૂત
એ પ્રલોકમાં ગોપીજન કહે છે.

(ભગવાન્ પ્રહ્લા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર કેવી રીતે થયા અને પછીથી કૃષ્ણ કેવી રીતે થયા તે વાત
શ્રીવિદુલનાથેલ ટિપ્પણીમાં આ પ્રમાણે સમજાવે છે—

પ્રથમ પ્રહ્લાકંઠમાં ભગવાન્ જ ચતુર્થેષુ પ્રહ્લા થયા અને પહેલાં તાપ કર્યું. ‘શબ્દ અને અર્થથી
તે ભગવાને પ્રહ્લાનું રૂપ ધારણ કરીને નામ અને રૂપનું ધારણ કર્યું’, ‘જે પરમાત્માને તત્ત્વચિન્તકો
શબ્દપ્રહ્લા તરીકે જાણે છે’ એ વાક્યોને આધારે સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાને શબ્દરૂપિ અને અર્થરૂપિ
કરીને, તેમાં પ્રવેશ કરીને, બધું કાર્ય કર્યું અને પોતે રમેશુરૂપ રહ્યા. ગોપીજનના આ સાક્ષતા પ્રસંગમાં
પણ ભગવાન્ પહેલાં ગોપીજનોના રમેશ્વર અભિમાનરૂપે, પછીથી તાપરૂપે, પછીથી વિવિધ ભાન અને
પ્રલાપરૂપે, અને પછીથી વિવિધ લીલારૂપે પ્રકટ થયા. આ પ્રકારે પ્રથમ ભગવાને પ્રહ્લાનું રૂપ ધારણ
કરીને રમેશુરૂપનું કાર્ય કર્યું.

વિષ્ણુ પોતે વિશેષરહિત અને શુદ્ધસત્વાત્મક છે, અને જેનું જે પ્રકારે રક્ષણ થાય તેનું તે પ્રમાણે
રક્ષણ કરે છે. ગોપીજનના સાક્ષતા પ્રસંગમાં પણ ગોપીજનોએ પોતાની સખીનાં વચનો સાંભળીને
‘ભગવાન્ આપણા પોતાના દોષને લીધે જ જતા રહ્યા છે’ એ પ્રમાણે જાણ્યું અને પોતાના ચિત્તના
વિશેષનો ત્યાગ કર્યો. પછીથી તે પોતાને સ્થાને—શ્રીચતુનાલના તટ ઉપર—આવ્યાં અને પોતે જીવી
શકે તેટલા માટે પોતપોતાનો ભાવ પ્રકટ કર્યો. આ પ્રમાણે ગોપીજનના ભાવરૂપે ભગવાન્ પ્રકટ થયા
અને તે ભાવદ્વારા ગોપીજનોના જીવનું રક્ષણ કરીને વિષ્ણુના સત્ત્વશુભનું કાર્ય—રક્ષણ કરવાનું કાર્ય—કર્યું.

‘રુદન કર્યું તેથી રુદ્ર રુદ્ર કહેવાયા’ એ શ્રુતિ ઉપરથી ભગવાનનું રુદ્રસ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાય આવે
છે. રુદ્રનો ઇતિહાસ શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવેલો છે. દેવો ત્યારે પોતાનું ધન અગ્નિને સોંપીને
શુદ્ધ કરવા ગયા ત્યારે અગ્નિ તે ધન લઈને જતો રહ્યો. પછીથી ત્યારે દેવોએ અગ્નિ પાસેથી ભગવાનની
પોતાનું ધન લઈ લીધું ત્યારે અગ્નિ દુઃખથી રહવા લાગ્યો, અને તેથી અગ્નિ રુદ્ર કહેવાયો. ગોપીજનોના
સાક્ષતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાને પોતાના લોભને માટે સ્વામિનીજીઓને, બીજાઓને આપી શકાય નહિ
એવો પોતાનો વસ આપ્યો. પરંતુ સ્વામિનીજીઓએ તો ગર્વથી તે વસ પોતાનામાં જ રોકી રાખ્યો.
પછીથી ભગવાને ત્યારે સ્વામિનીજીઓનું અભિમાન દૂર કર્યું ત્યારે ગોપીજનોએ નિસ્સાધન બનીને અતિ

તાંસામાવિરમૂત શૌરિઃ સયમાનમુલામ્બુજઃ ।

પીતામ્બરધરઃ સ્વર્ગી સાક્ષાન્મન્મધમન્મધઃ ॥ ૨ ॥

તાસાં મધ્ય યથ ભગવાન્નાવિર્મૂતઃ, માયાજ્વલિકાં દૂરીકૃત્ય ભગવાન્ પ્રકટો જાતઃ । યતઃ શૌરિઃ । શૂરસ્ય પૌત્રઃ । શૌર્યમત્ર પ્રકટનીયમિતિ । સર્વેષાં દુઃપ્રતિવારણાર્થમેવ યદુર્વંચોડ્યતીર્ણં રૂતિઃ । તદા તાસાં દોષનિવૃત્તયર્થં સયમાનં મુલામ્બુજં યત્ । રૂપદ્વક્ષન્મુતઃ । તાસાં વૈકલ્યેન સન્નુષ્ટઃ ।

દૈન્ય પ્રકટ કર્યું અને રહ્યા માંડ્યું. જેમ રુદ્ર સર્વનો નાશ કરે છે તેમ રુદનમાં જણાતો ગોપીજનોનો આ દીનભાવ—નિસ્સાધન ભાવ—ગ્રાસ્ત્રમાં વર્ણવેલાં બધાં ય સાધનોના બગનો નાશ કરે છે; કારણ કે ત્યાં સુધી જીવને પોતાના સાધનના બગની રૂક્તિ છે ત્યાં સુધી આ દીન ભાવ આવતો નથી અને ભગવાન્ પ્રકટ થતા નથી. ત્યારે દીન ભાવ પ્રકટ થાય છે ત્યારે સાધનોના બગની રૂક્તિનો નાશ થાય છે અને પ્રભુ પ્રકટ થાય છે. સર્વનો નાશ કરવો અને રુદન કરવું એ રુદનું કાર્ય છે; ગોપીજનોના સર્વ સાધનોની રૂક્તિનો નાશ થયો અને તેમણે દીનતાથી રુદન કર્યું તે સર્વ ભગવાને રુદરૂપ ધારણ કરીને તમોજીવનું કાર્ય કર્યું.

‘કૃપ્ ધાતુ સત્તાવાચક છે અને જ આનન્દવાચક છે; તે બેને—કૃપ્ અને જને—જોડવાથી કૃજ્ઞાં શબ્દ થાય છે અને તેનો અર્થ સદાનન્દ પરબ્રહ્મ એ પ્રમાણે થાય છે.’ આ વાક્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાન્ પોતે હૃદયેશાં જો કે કૃષ્ણ જ છે, છતાં પણ ગોપીજનોનો નિસ્સાધન ભાવ પ્રકટ થઈ પછી તરત જ બીજા ક્ષણે જ ભગવાન્ જો પ્રકટ ન થાય તો ભક્તોના દેહ વગેરે ટકી શકે જ નહિ, કારણ કે બધા ય પદાર્થોનો નાશ કરે એવો દૈન્યભાવ ત્યારે ગોપીજનોમાં પ્રકટ થયો ત્યારે તેમનું પહેલાં જે સત્વ—અસ્તિત્વ—હતું તે નાશ પામી જાય. તેથી ભગવાન્ પોતે પ્રકટ થઈને પોતાનાં સ્વરૂપાત્મક સત્વ—અસ્તિત્વ—અને આનન્દ ગોપીજનોમાં સ્થાપે છે. આ કારણથી જ ગોપીજનોના રુદન પછી જે ભગવાન્ પ્રકટ થયા તે સદાનન્દ કૃષ્ણ જ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.)

તેમની—રુદન કરતાં ગોપીજનોની—વચ્ચે કાંઈક હસતાં મુખે

પીતામ્બરધારી, વનમાક્ષા ધારણ કરનાર, સાક્ષાત્ કામદેવતા પણ કામદેવ

એવા શૂર વંશમાં પ્રકટ થયેલા ભગવાન્ પ્રકટ થયા. ૨

રુદન કરતાં તે ગોપીજનોની વચ્ચેમાં જ ભગવાન્ પ્રકટ થયા; માયાનો પડો દૂર કરીને ભગવાન્ પ્રકટ થયા; કારણ કે ભગવાન્ શૌરિ છે. શૌરિ એટલે શૂરના પુત્રનો પુત્ર. ગોપીજનો જે સમયે રુદન કરે છે તે સમયે શૌર્ય, અઘ્નવીર્યમા અધ્યાયના સુરતયર્વનમ્ ઇત્યાદિ ચોદમા શ્લોકમાં વર્ણવેલું ભગવાનનું દાનવીરત્વ, ન આપી શકાય એવા પદાર્થનું પણ ભગવાન્ દાન આપે છે તેમાં જણાતું દાનવીરત્વ, પ્રકટ કરવાની જરૂર હોય છે, એટલે શુકદેવજી મૂલ શ્લોકમાં ભગવાનને માટે શૌરિ એ પદ વાપરે છે. ભગવાને આવા પ્રકારનું શૌર્ય આ સમયે બતાવ્યું જોઈએ, કારણ કે સર્વનાં દુઃખોનો નાશ કરવાને માટે જ ભગવાને યદુવંશમાં આવતાર લીધો છે.

ગોપીજનોના રુદનને લીધે ત્યારે ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારે અઘ્નવીર્યમા અધ્યાયના વિજ્ઞાનસપ્ત ઇત્યાદિ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગોપીજનોના દીપો દૂર કરવાને માટે કાંઈક હસતે મુખે ભગવાન્ પ્રકટ થયા. સયમાન—હસતું—મુલામ્બુજ—મુખકમલ—છે જેમનું તે ભગવાન્ સ્વપમાનમુલામ્બુજ કહેવાય છે; અર્થાત્ કાંઈક હસતા મુખે ભગવાન્ પ્રકટ થયા. ગોપીજનોની દીનતાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન

સિતયુક્તં સમમાનમ્ । સમમાનાભ્યાં વા સહિતં મુલામ્બુજં યસ્ય । મક્તાનાં દોષઃ મક્તેભ્યો નિર્ગતઃ
મક્તૌ સમાયાતીતિજ્ઞાપનાર્થમ્ । તદાનીન્તનં રૂપં વર્ણયતિ પીતામ્બરધર ઇતિ । પીતામ્બરં હાસ-

યથા. સમમાન એટલે સ્મિતવાળું. અથવા તો સમમાનમુલામ્બુજનો ખીજે પ્રકારે પણ અર્થ થઈ શકે. સમ્ય અને માનવાળું સુખામ્બુજ છે જેમનું તે સમમાનમુલામ્બુજ કહેવાય છે. (જેના ભક્તો આવા પ્રકારના—ગોપીજનોના—જેવા હોય એવો ખીજે કોઈ નથી એ પ્રકારનો સમ્ય; અને તેથી જ જ્યારે આ ગોપિકાઓ મને પ્રાર્થના કરશે ત્યારે ખીજ પણ મારા ભક્તને આ રસનું હું દાન કરીશ નહિ તો—ગોપિકાઓ મને વિનંતી નહિ કરે તો—સુક્રિતનું જ દાન કરીશ એ પ્રકારનું માન. આ પ્રકારના સમ્ય અને માનવાળું સુખામ્બુજ છે જેમનું એવા ભગવાન. આજ કારણથી ભગવાનના મુખને અમ્બુજ—કમળ—કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે કમળ સૂર્યના કિરણોનો સંગ્રહ થતાં વાર જ નિકાસ પામી રસ પ્રકટ કરે છે. આપણા આલતા વિષયમાં પણ ગોપીજનોએ ભગવાનની જે પ્રાર્થના કરી તે જ સૂર્યના કિરણને સ્થાને છે. અર્થાત્ જેમ સૂર્યના કિરણોથી કમલ નિકાસ પામીને રસ પ્રકટ કરે છે, તેમ ગોપીજનોની પ્રાર્થનાથી ભગવાનનું સુખકમળ સમ્ય અને માનવાળું થઈને રસ પ્રકટ કરે છે.) ભક્તોનો દોષ તેમનામાંથી નીકળીને ભગવાનના સુખારવિન્દ્યપી ભક્તિમાં ગય છે એમ જણાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ભગવાનનું સુખકમળ સમ્ય અને માનવાળું છે. વિચાર કરતાં એમ નિશ્ચય થાય છે કે ભગવદ્રસનું પાન કર્યા પછી જ તેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ભગવાનનો જ અથવા ભક્તિમાર્ગનો જ એ સમ્ય-માન ધર્મ છે.

ગોપીજનોની વચમાં જે વખતે ભગવાન પ્રકટ થયા તે વખતનું તેમના સ્વરૂપનું શુકદેવજી વર્ણન કરે છે કે પીતામ્બરધર, પીતામ્બર ધારણ કરનાર. હારથનો સંકોચ કરવાને માટે રસિક પુરુષોની આકૃષ્ણ ભગવાન પીતામ્બર હાથમાં ધારણ કરીને ઉભા છે. (જે પીતામ્બરધરનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ન આવે તો શુકદેવજીએ ફક્ત પીતામ્બરઃ કહ્યું હોત તો આલતા, ઘરઃ કહેવાની જરૂર રહેત નહિ. પણ શુકદેવજી કહે છે કે પીતામ્બરધરા, તેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.)

(પીતામ્બરધરનો જે ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે તો આખા શ્લોકનો અર્થ એવો થાય કે આશ્વના પક્ષદાને દૂર કરીને ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થયા. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ભગવાનનું આગમન—ખીજે સ્થળેથી ગોપીજનોની પાસે આવવું તે—સંભવતું નથી, તેથી તે વિલોકયાગતમ્ એમ ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાનના આગમનનું જે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેનો બાધ થાય છે. આ કારણથી શ્રીમદ્ભાગવતજી પીતામ્બરધરનો ખીજે અર્થ આપે છે કે) અથવા તો અત્યાર સુધી વ્યાપિવેદ્યુષ્ઠમાં પુરુષોત્તમસ્વરૂપે લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરીને તે જ રૂપે ભગવાન હમણાં ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થયા. ('મયા પરોક્ષં મજ્જતા'—હું પરોક્ષ ભજન કરું છું—એ વાક્ય ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો આ ગોપીજનોની જ પાસે હતા. તેથી 'તં વિલોકયાગતમ્' એમ ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાનના આગમનનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેનું રક્ષ્ય સમજાવવાને માટે આપણે અવશ્ય માનવું જોઈએ કે પહેલાં ગોપીજનોની વચમાં ભગવાનની સ્થિતિ જે રૂપે ન હતી તે રૂપે હમણાં ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થયા અને તે દિગ્ધિએ ભગવાનનું આગમન સંભવિત છે. ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં જ ઉભેલા હતા એટલે તેમનું આગમન સંભવી શકતું નથી, છતાં પણ તેમના આગમનની વાત કરવામાં આવે છે તેથી આપણે અવશ્ય એમ માનવું પડે છે કે જે રૂપે ભગવાનની સ્થિતિ ન હતી તે રૂપે હવે એમની સ્થિતિ થઈ, અને તેનું નામ જ આગમન. વ્યાપિવેદ્યુષ્ઠમાં પુરુષોત્તમ જ નિરાળે છે, અંશ નહિ, અને મજ્જમાં લક્ષ્મીજીને ભગવદ્રસનો કદાચિત્

સજ્જોવાયં દત્તે ધૃત્વા તિષ્ઠતિ । અથ વા । વ્યાપિવૈકુણ્ઠરૂપેણ ઘાતત્કારં લક્ષ્મ્યા સહ રત્નં કૃત્વા તેનૈવ રૂપેણ પ્રાદુર્ભૂતઃ । સ્વર્ગી વનમાલાયુક્તઃ । મધ્યે પ્રહ્લાદિપૂજાં ચ મૃદ્ધીતવાન્ । લક્ષ્મ્યા ચા । અતો વિલમ્બ इत्यपि सूचितम् । જત એવ પ્રથમકોષ્ટે પૂર્વાધ્યાયે 'અવત ઇન્દિરા' હતુલ્લમ્ । ઇદાનીં તુ ઉપેક્ષા કતુંમયુક્તેતિ પ્રાદુર્ભૂતઃ । અવ આગમનમુત્તમમે । (ચઢા । તત્ર હેતુનાહ વિરોધનદ્વયેન । ઇદાનીમનાવિર્ભાવે તુ ન રસો ન વા કીર્તિઃ । ત્વયં ત્વાચ્છાદનેન રસત્ત્વાયકપીતામ્બરધરઃ કીર્તિ-મયસ્ત્રગ્ધોઽથ । અતઃ પ્રકટ इत्यर्थः । અન્યથા તુ મહતાં સ્વરૂપતિરોધાને વક્તોમચામાયઃ સ્ફુટ इति

પણ અવત્તર ભગવાનો નથી તેથી હુમણું ભગવાનને એક સામટાં કાર્ય કરવાનાં રહે છે. એક તો ગોપીજનોનું માન દૂર કરવું અને બીજું લક્ષ્મીજીને જે દુઃખ યાચ છે તેનો નાશ કરવાનું. આ હેતુથી જે રૂપ વડે ભગવાન્ લક્ષ્મીજીની સાથે રમણુ કરે છે તે રૂપ વડે લક્ષ્મીજીની સાથે રમણુ કરીને, તે બધા ધર્મો પ્રકટ કરીને પ્રકટ થયા, કારણ કે ભગવાનનું તે સ્વરૂપ અને હાથમાં પ્રકટ થએલું સ્વરૂપ અલિપ્ત—એક—છે. અર્થાત્ ભગવાન્ પહેલાં ગોપીજનોની વચમાં હતા તે વખતે તેમણે આ બધા ધર્મો પ્રકટ કરેલા ન હતા, અને તેથી આ ધર્મોવાળું ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ ન હતું, તેથી ત્યારે તે બધા ધર્મો પ્રકટ થયા ત્યારે તે ધર્મોવાળું ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ પ્રકટ થયું અને તે જ કારણથી ભગવાનનું આગમન સંભવિત થયું.)

ભગવાન્ સત્ત્વી છે, વનમાલાયુક્ત છે. વચમાં પ્રહ્લાદે કરેલી પૂજાનો ભગવાને સ્વીકાર કરેલો છે. (ભગવાનનો ત્યાં ત્યાં અવતાર યાચ છે ત્યાં ત્યાં ભગવાનનાં દર્શન કરવા પ્રહ્લાદ બીય છે અને તેમની પૂજા કરી માલ્લા સમર્પણુ કરે છે. આપણુ આવતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાન્ વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાંથી પદાર્થ છે, એટલે ભગવાનનો અવતાર થયો છે એમ કહી શકાય, અને તે જ કારણથી પ્રહ્લાદ ભગવાનનાં દર્શન કરવા અહીં આવ્યા અને તેમની પૂજા કરી.) અથવા તો લક્ષ્મીજીએ ભગવાનની પૂજા કરીને માલ્લા સમર્પણુ કરેલી છે, અને તેથી ભગવાનને ફરીથી ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થતાં વિલંબ થયો છે એમ પણ સૂચન થયું. આ જ કારણથી અમૂલીયમા અધ્યાપના પહેલા શ્લોકમાં અવત ઇન્દિરા એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે તો ગોપીજનોની ઉપેક્ષા કરવી અયોગ્ય છે તેથી ભગવાન્ તેમની વચમાં પ્રકટ થયા; અને તેથી આગમ—ગીત શ્લોકમાં—ભગવાનના આગમનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

(પીતામ્બરધરઃ અને સ્ત્રી એ બે વિશેષણોનું સહસ્ર બીજે પ્રકારે સમજાવવામાં આવે છે.) અથવા તો શુકદેવજી ભગવાનનો જે આતિર્થાવ થયો તેનું કારણ આ બે વિશેષણોવડે સમજાવે છે. ભગવાન્ હુમણું ભે ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ ન થાય તો ગોપીજનોનો વિરોધન થાય અને તેથી રસ સિદ્ધ ન થાય, તેમ જ કીર્તિ પણ સિદ્ધ ન થાય. (ભગવાનને તો રસની અપેક્ષા છે, તેથી રસની અપેક્ષાનું સૂચન કરવાને માટે ભગવાનને પોતાનો પ્રદુર્ભાવ જ કરવો પડ્યો. પીતાંબર એ ભગવાનના સ્વરૂપનું આચ્છાદન કરનાર છે. રસ શ્રમ હોય તો જ તે રસ બની શકે છે એવી રસશાસ્ત્રની મર્થા છે. વનમાલા એ કીર્તિની અપેક્ષા સૂચવે છે. તેથી રસ અને કીર્તિ એ બંનેની અપેક્ષા હોયથી ભગવાન્ પોને પીતાંબરધર અને સત્ત્વી એ રીતે પ્રકટ થયા.) ભગવાન્ પોતે અવતારસ્થી રસને સિદ્ધ કરનાર એવા પીતાંબરને અને કીર્તિમય વનમાલાને ધારણ કરનાર છે અને તેથી જ તેવા સ્વરૂપે તે પોને પ્રકટ થય છે એ પ્રકારનો અર્થ છે. ભે આ પ્રમાણે ભગવાન્ ગોપીજનોની વચમાં હુમણું પ્રકટ ન થય તો ભગવાન—ગોપીજનોના—સ્વરૂપનું વિરોધન થય, અને તેથી રસ અને કીર્તિ એ બંને સંભવી શકે નહિ એ વાત સ્પષ્ટ છે એમ તાર્કય છે.

માત્ર: ૧). મનુ કન્દર્પેણ કથં ન વચ્ચીકૃતઃ, સ્વપૃતના સિદ્ધેતિ, તત્રાહ । સાક્ષાન્મન્મથસ્થાપિ મન્મથઃ ।
 આધિભૌતિકો મન્મથઃ દેવતારૂપઃ । તત આધ્યાત્મિકઃ સર્વદૃદવેષુ સાક્ષાન્મન્મથઃ । તસ્માન્નયં
 મન્મથઃ આધિદૈવિકઃ । સર્વસ્થાપિ સર્વસ્વાત્ । અતઃ કન્દર્પોઽપિ મુગ્ધઃ । કન્દર્પસ્થાપ્યશ્વત્યમોદઃ ।
 કન્દર્પરૂપશ્ચ । અતસ્તાસાં દૈન્યે પ્રાદુર્ભૂતે તન્નિવારણાર્થં કામરૂપમેવ પ્રકટીકૃતવાન્ । અતસ્તેન-પૂર્વવા
 કામસમ્પન્નાઃ તાઃ કૃતાઃ ॥ ૨ ॥

ગોપીજનોદ્ધી મારી સેના ખિત થયે એમ મારીને કામદેવે ભગવાનને કેમ વશ ન કર્યા ?
 આ પ્રમાણે જો શંકા થાય તો શુકદેવજી તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે સાક્ષાન્મન્મથમન્મથઃ, ભગવાન
 તો સાક્ષાત્ કામદેવના પણ કામદેવ છે.

(ગોપીજનોને કામદેવની સેના કહેવામાં આવેલી છે તેનું રહસ્ય આ પ્રમાણે છે. સેના પડે જ
 શત્રુના પક્ષનો નાશ કરવામાં આવે છે, પણ જો આ સેના પોતે દુઃખી હોય તો શત્રુનો નાશ કરી શકે
 નહિ. ત્યારે સેના સુખી હોય તો જ તે શત્રુનો નાશ કરી શકે. ગોપીજનોએ પણ સર્વાત્મભાવનો
 વિરોધ કરનારા બધા ભાવોનો નાશ કર્યો છે. આ પ્રમાણે ત્યારે સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તોને—
 ગોપીજનોને—દુઃખ પડે ત્યારે તો મર્યાદામાર્ગના ભક્તો પણ એમ માનશે કે જેમાં દુઃખનો સંભવ જ
 નથી એવા મોક્ષ કરતાં પણ આ પુષ્ટિમાર્ગ અધિક નથી, અને તેથી આ પુષ્ટિમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થશે
 નહિ. આ બધું બાળીને ભગવાને અતિરોધાન કેમ ન કર્યું ?, એ પ્રમાણે શંકા કરવામાં આવે છે. અહીં
 કન્દર્પ શબ્દનો અર્થ સર્વાત્મભાવ થાય છે, અને ગોપીજનોનો કામભાવ પણ સર્વાત્મભાવરૂપ જ છે.

અથવા તો વાદી લૌકિક રીતે શંકા કરે છે કે કામદેવે ભગવાનને વશ કેમ ન કર્યા ? આના
 સમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે સાક્ષાન્મન્મથમન્મથઃ, અને સ્પષ્ટ કરે છે કે ભગવાન ગોપીજનોની
 દીનતાથી જ પ્રકટ થયા છે, બીજા કોઈ હેતુથી થયા નથી.

આ પ્રમાણે અહીં બે રીતે શંકા કરવામાં આવી છે, અને તેનું સમાધાન પણ બે રીતે આપી
 શકાય એમ છે. પ્રથમ પ્રકારની શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. મોક્ષ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગ અધિક છે
 એ જ્ઞાન જે હોતું નથી તે શું રસવાર્તા બાલુનારને હોતું નથી કે રસવાર્તા ન બાલુનારને હોતું નથી ?
 બીજા વિકલ્પમાં—રસવાર્તા ન બાલુનારને પુષ્ટિમાર્ગની અધિકતાનું જ્ઞાન નથી એ પક્ષમાં—અમારે
 બીજું કંઈ કહેવાનું જ નથી, કારણ કે જે રસની વાત જ બાલુતો નથી તે રસમાર્ગની મહત્તા સમગ્રી
 શંકાતો જ નથી; એટલે તેમાં તો અમે સમ્મત છીએ. હવે પહેલા વિકલ્પમાં—રસવાર્તા બાલુનારને
 પુષ્ટિમાર્ગની અધિકતાનું જ્ઞાન નથી એ પક્ષમાં—આ પ્રકારની શંકાને સ્થાન જ નથી, કારણ કે ત્યાં
 વિપ્રયોગ દશામાં આધ્યાત્મિક મન્મથરસને જ મહારસ કહેવામાં આવે છે, ત્યાં આ આધ્યાત્મિક
 મન્મથ રસના પણ મન્મથરૂપને વિપ્રયોગ દશામાં મહારસ તરીકે ઓળખવામાં આવે એમાં શી
 શંકા હોઈ શકે ?

બીજા પ્રકારની શંકાનું સ્પષ્ટ સમાધાન શ્રીમુખોધિનીજીની ઉત્તરી પંક્તિમાં આપવામાં આવેલું છે.)
 મન્મથ, કામદેવ, ત્રણ પ્રકારનો છે: આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક. આધિભૌતિક
 મન્મથ દેવતારૂપ છે. પછીની આધ્યાત્મિક મન્મથ સર્વના હૃદયમાં રહેલો છે અને તે સાક્ષાન્મન્મથ
 છે. આ સાક્ષાન્મન્મથનો પણ મન્મથ તે આધિદૈવિક મન્મથ છે, અને તે ભગવાન પોતે છે, કારણ
 કે ભગવાન સર્વનું પણ સર્વ છે. આથી (આધિભૌતિક) કામદેવને પણ મોહ થયો; (આધ્યાત્મિક)
 કામદેવ પોતે પણ ભગવાનને મોહ કરી શક્યો નહિ; એટલું જ નહિ પણ ભગવાન પોતે જ
 (આધિદૈવિક) કામદેવરૂપ જ છે. તેથી ત્યારે ગોપીજનોની દીનતા પ્રકટ થઈ ત્યારે કામનું નિવારણ
 કરવાને માટે ભગવાને કામરૂપ જ પ્રકટ કર્યું, અને પહેલાંની માફક—હૃદયીયમાં આધ્યાત્મિક
 ત્રિતાનીસમ પ્રલોભમાં ઉપાસ્યતા હવે છે તે પ્રમાણે—ગોપીજનોને કામવાળાં બનાવ્યાં. ૨

તત્તો ચક્ષાતં તદાહ તં વિલોકયેતિ ।

તં વિલોકયાગતં પ્રેષ્ટં પ્રીત્યુત્કુલ્લદશોઽચ્ચલાઃ ।

ઉત્તસ્યુર્યુગપત્ સર્વાસ્તન્વઃ પ્રાણમિવાગતત્ ॥ ૩ ॥

તમાગતં વિલોક્ય યુગપત્ સર્વા ઉત્થિતાઃ । પૂર્વમાવિર્ભવમુક્ત્વા બધુના યદાગમનમુક્તં તદ્વિલોકનસમયે સ્થામિનીભાવાનુવાદરૂપમ્ । પૂર્વેગમ્ભઃસ્થિતોઽધુના વહિરાગત્વ इति વા દ્વાપનાય તથોક્તિઃ । નતુ કિમાશ્ચર્ય મગવલાગત્વ ઉત્થિતા ડતિ । તત્ર ન સેવાઃ સઙ્ગીયાઃ સ્થિતાઃ કિન્તુ નિર્જીવા इति વહુન્ દૃષ્ટાન્તમાહ । તન્વઃ કારચરણાદવચવાઃ । પ્રાણમાગતમિવેતિ । પ્રયત્ને હિ ફક્તમેવાદ્ધં જ્યાયત્તં ભવતિ, પ્રાણે તુ સર્વાણિ સમ્ભૂય । બતો મહુવચનં યુગપદુત્પાનાયમ્ । ઉત્પાનં પદ્માનાં માન્યમ્, દેહેન્દ્રિયપ્રાણાન્દઃકરણજીવાનામ્ । તત્ર જીવત્પાન્યાધીનમુત્પાનમ્ । પરં વસિષ્ઠાગતે સર્વાન્પ્રુત્તિષ્ઠન્તિ । સ તુ મગવતિ પ્રવિષ્ટઃ, મગવત્સદ્ધે સમાગતઃ, મગવત્સુત્થિત્વ ંવૌત્થિત્વતઃ । જન્યઃકરણં

ગોપીજનોની વચમાં ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારપછી જે બન્ધુ તેતું વર્ણુન શુકદેવલ તં વિલોક્ય એ શ્લોકમાં કહે છે.

તે પરમ પ્રિય પ્રણુને પધારેલા બેઠને બધી સીઓનાં નેત્રો પ્રીતિથી

પ્રકુલ થયાં, અને જેમ હસ્ત વગેરે શરીરનાં અવયવો પ્રાણના આવવાથી

સચેતન થાય તેમ તે બધી સીઓ સામટી ઉભી થઈ ગઈ. ૩

ભગવાનને આવતાં બેઠને બધાં ગોપીજનો એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં. પહેલાં—બીજા શ્લોકમાં—ભગવાન્ ગોપીજનોની વચમાં ન પ્રકટ થયા એમ કહીને હમણાં આ ત્રીજા શ્લોકમાં જે કહેવામાં આવ્યું કે ભગવાન્ પધાર્યાં તે ભગવાનનાં દર્શન કરતી વખતે ગોપીજનોને જે લાવ થયો તેના અનુવાદરૂપ છે. (બીજી રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે બીજા શ્લોકમાં ભગવાનના ધર્મો આવ્યા એમ કહેવામાં આવ્યું, અને ત્રીજા શ્લોકમાં ધર્મો ભગવાન્ આવ્યા એમ કહેવામાં આવ્યું છે.) અથવા તો, પહેલાં ભગવાન્ ગોપીજનોના હૃદયમાં હતા, અને હમણાં હૃદયની બહાર આવ્યા એ જણાવવાને માટે 'ભગવાનને આવતાં બેઠને' એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

અરે ! ભગવાન્ ત્યારે પધાર્યા ત્યારે બધાં ગોપીજનો ઉભાં થયાં એમાં શું આશ્ચર્ય ? આ સંકેતું સમાધાન કરતાં શુકદેવલ કહે છે કે આ બધાં ગોપીજનોમાં તે વખતે જીવ ન હતો, પણ જીવ વગરનાં હતાં; આવાં નિર્જીવ ગોપીજનો પણ ભગવાનને આવતાં બેઠને એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં એ ઘણા આશ્ચર્યની વાત કહેવાય. આ વાત સ્પષ્ટ સમજાવવાને માટે શુકદેવલ તન્વઃ પ્રાણમિવાગતત્ એ પ્રમાણે દેખાન્ત આવે છે. તન્વઃ એટલે હસ્ત, ચરણ વગેરે શરીરનાં અવયવો. બધે પ્રાણ આવ્યો—હોય તેમ (તે બધાં અવયવો ઉભાં થઈ ગયાં.) (જેમ હાથ, પગ વગેરે અવયવો દેહમાં જીવ ન હોય ત્યારે કામ કરી શકતાં નથી, અને દેહમાં જીવ આવે ત્યારે કામ કરી શકે છે, તેમ ત્યારે ભગવાન્ તિરોક્ષિત થઈ ગયા હતા ત્યારે ગોપીજનોના દેહ નિર્જીવ થઈ ગયા હતા, પણ ત્યારે ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારે તે ગોપીજનોના દેહમાં જીવ આવ્યો અને એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં.) આપણે પ્રયત્ન કરીને જે અંગ ચલાવીએ તે એક જ અંગ પોતાનું કામ કરે, પણ ત્યારે પ્રાણ આવે ત્યારે તો હાથ, પગ વગેરે બધાં અવયવો સાથે ચાલે અને પોતાપોતાનું કામ કરે. તેથી બધાં અવયવો એકદમ ઉભાં થયાં એમ જણાવવાને માટે મૂળ શ્લોકમાં ઉત્તસ્યઃ એ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તાકરણ અને જીવ એ પાંચે ઉભા થવાનું છે. તેમાં જીવનું ઉભા થવાનું બીજાના—ભગવાનના—ઉપર આધાર રાખે છે, અને ત્યારે જીવ આવે છે ત્યારે દેહ વગેરે બીજા બધા પદાર્થો ઉભા થાય છે. અત્યાર સુધી ગોપીજનોની જીવ પોતાના હૃદયમાં રહેલા લીલાચક્રિત ભગવાનમાં પ્રવિષ્ટ સંલોહો હતો, ભગવાનના સંગમાં રહેલો હતો, અને ત્યારે ભગવાન્ પોતે ઉભા થયા—બહુજ પ્રકટ થયા—ત્યારે ગોપીજનોનો જીવ પણ ઉભો થયો. ૨૧

તુ ઉત્થિતમિત્યત્ર દેતુમાહ પ્રેષ્ટમિતિ । અત્યન્તં પ્રિયો ભગવાન્ । તં દદ્વા ઉત્થિતમ્ । ભગવતિ ચા પ્રીતિસ્ત્યા કૃત્વા ઉત્કુલ્લા દૃક્ વાસામ્ । અનેન પ્રીત્યા હિન્દ્રિયાગામુત્થાનમ્ । (એવાસાં વિલોકન-નાયમૈવાગમનમિત્યાગમનમાત્રેણ વિલોકનમાદૌ સમ્પન્નમ્ । ઉત્કુલ્લા તુ તત્તો મિત્રા । તસ્યાઃ પુણ્યપર્મ-ત્વેન સદુક્ત્યા દશાં કમલત્વં વ્યવ્યતે । તચ પ્રીતેર્હેતુસ્વોક્ત્યા હ્યવધધિ તત્કાર્યામાવેનાધુનૈવ તત્કાકટ્યં જ્ઞાપ્યતે રવેરિષ । વિરહે સર્વતિરોધાનાદેવતિરોધાનમપ્યાસીત્ । અતઃ પચાચલાત્વમુક્તં કાર્યમાત્રે સ્વતામધ્યામાવજ્ઞાપનાર્થમ્ ।) દષ્ટાન્તેનૈવ પ્રાણાનામુત્થાનમ્ । પ્રાણાનાં ભગવાન્ પ્રાણ इति । શરીરં તુ પૂર્વોક્તામિલિપિતપદાર્થત્વેન નિરૂપણાત્ ઉત્થિતમિત્યત્ર ત્તમિતિ દેતુઃ ॥ ૩ ॥

પચ્ચુત્થિતાનાં ભગવતા સહ સ્થિતાનાં કાર્યમાહ કાચિદિતિ પદ્મભિઃ ।

કાચિત્ કરામ્બુજં શૌરેર્જગદ્દેહજ્જલિના મુદા ।

કાચિદ્ દધાર તદ્વાહુમંસે ચન્દનરૂપિતમ્ ॥ ૪ ॥

યયો, પ્રકટ યયો. ગોપીજનોનું અન્તાઃકરણ પચ્ચુ ઉચું યયું; તેનું કારણ દર્શાવતાં શુક્રદેવલ કહે છે કે પ્રેષ્ટમ્. ભગવાન્ ગોપીજનોને અત્યન્ત પ્રિય છે, તેથી ભગવાને ભેળને ગોપીજનોનું અન્તાઃકરણ ઉચું યર્થ ગયું, ચેતનવન્તુ બન્યું. ભગવાનમાં ગોપીજનોનો જે પ્રેમ હતો તેને લીધે ઉત્કુલ્લા—વિકાસવાળાં—નેત્રો યથા છે. જેમનાં એવાં ગોપીજનો. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનમાં ગોપીજનોની જે પ્રીતિ હતી તેને લીધે ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો સચેતન યર્થ.

ગોપીજનો—ગોપીજનોનાં ચક્રુઓ—પોતાનાં દર્શન કરે તેટલા માટે ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા; તેથી ભગવાનના દક્ષત આપવાથી જ પ્રથમ ગોપીજનોને ભગવાનનાં દર્શન થયાં. ચક્રુની ઉત્કુલ્લા—પ્રકુલ્લા, વિકાસ—એ તો તેનાથી—વિલોકનથી, દર્શનથી—જિજ્ઞાસુ છે. વિકાસ પામવું એ ફૂલની ધર્મ છે; તેથી ન્યાયે મૂળ સ્લોકમાં વિકાસરૂપી પુષ્પધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ત્યારે ગોપીજનોનાં ચક્રુઓ કમલ છે એમ સૂચન થાય છે. તેમાં પ્રીતિને ચક્રુના વિકાસનું કારણ કહેવામાં આવ્યું છે; તે ઉપરથી જણાય છે કે અત્યાર સુધી પ્રીતિનું કાર્ય—ચક્રુનો વિકાસ—ન હતું અને હમણાં જ સૂર્યની આક્રમ પ્રીતિનું આક્રમ થયું છે. (જેમ સૂર્ય ઉઘસ પામે અને તેથી કમળ વિકસિત થાય તેમ ભગવાનમાં ગોપીજનોની પ્રીતિ પ્રકટ થઈ અને તેથી તેમનાં ચક્રુઓનો વિકાસ થયો.) ગોપીજનો ન્યાયે ભગવાનથી વિરહ પામ્યાં ત્યારે બધું તિરોક્ષિત થઈ ગયું અને તેથી ભગવાનમાં રહેલી ગોપીજનોની પ્રીતિ પચ્ચુ તિરોક્ષિત થઈ ગઈ હતી. આ જ કારણથી ગોપીજનોને મૂળ સ્લોકમાં અખલા કહેવામાં આવ્યાં છે, અને તેથી જણાય છે કે ગોપીજનોમાં દોષ પચ્ચુ કાર્ય કરવાને માટે શક્તિ નથી.

મૂળ સ્લોકમાં પ્રાણમિયાગતમ્ એ જે દષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી જ પ્રાણના ઉત્થા-નની વાત થઈ ગઈ, કારણ કે ભગવાન્ પ્રાણના પચ્ચુ પ્રાણ છે, અધિદેહિક પ્રાણ છે. પહેલાં જેની ઇચ્છા કરવામાં આવેલી હતી તે ઇચ્છિત પદાર્થ તરીકે નિરૂપણ કરેલું હોવાથી શરીરનું ઉત્થાન થયું; તેનું કારણ દર્શાવતાં શુક્રદેવલ કહે છે કે તમ્. (અર્થાત્ ભગવાન્ શરીર ધારણ કરીને—સ્વરૂપથી—પ્રકટ થાય એવી ગોપીજનોની ઇચ્છા હતી; ભગવાનના શરીરનું—સ્વરૂપનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી ગોપી-જનોનું શરીર પચ્ચુ ઉચું યર્થ ગયું એમ તાત્પર્ય છે.) ૩

આ પ્રમણે ગોપીજનોના જે પાંચ પદાર્થો—જીવ, દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને અન્તાઃકરણ—સચેતન થયા તે ભગવાનની સાથે રહ્યા, અને તેમણે—ગોપીજનોના જીવ, દેહ વગેરેએ—જે કાર્ય કર્યું તેનું વર્ણન શુક્રદેવલ કાચિત્ ઉત્પદિ પાંચ સ્લોકમાં કરે છે.

કોઈક ગોપીજને ભગવાનનું હસ્તકમલ આનંદથી પોતાની અંજલિમાં

પાતવ્ય કર્યું. કોઈક ગોપીજને ભગવાનના ચંદનવાળા હસ્તને પોતાના ખભા

ઉપર પડ્યો. ૪

પૂર્વમનેકવિવા અપિ ભગવતાવિર્મૂલે સત્તવિવા એવ જાવાઃ । एको भगवान् सर्वोर्ध्वं प्रकटी-
भूतः । एव या अमे स्थितास्ता अपि निकटस्थिता एव पूर्वमुच्यन्ते । शुद्धसात्त्वિક्यः शुद्धरजोमुञ्ज
रजःसात्त्विक्यश्च, निर्गुणाश्च, क्षिप्ताः सत्तवિવા ગણ્યન્તે । કાચિદ્વર શૌરેઃ કરામ્બુજં મુદા અજ્ઞ-
હિતા અગ્રહાત્ । एक एव हस्तो भगवता प्रसारितः । પીતામ્બરધર રૂપિ દ્વિતીયેન હાસ્તનિવારણાયં

પહેલાં ગોપીજનો અનેક પ્રકારનાં હતાં, છતાં પણ જ્યારે ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો ત્યારે
ગોપીજનો સાત પ્રકારનાં જ થયાં.

(ભગવાન જ્યારે તિરોક્ષિત થઈ ગયા હતા ત્યારે ગોપીજનોના ચિત્તનો વિરોધ થયો અને તેથી
તેઓ અનેક પ્રકારનાં થયાં એમ ગયા—અઘ્રાવીસમા—અધ્યાયમાં જુદાં જુદાં વચનોના સ્વરૂપ ઉપરથી
જણાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોના મિશ્રણથી અને નિર્ગુણતાથી
થતા ગોપીજનોના અનેક પ્રકારો જુદા જુદા રસોકોના સ્વરૂપ ઉપરથી સિદ્ધ કરવામાં આવેલા છે. હવે
તો આ ઓગણત્રીસમ અધ્યાયમાં ત્રણ ‘ભાગ’ રાખના અર્થને—ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી વગેરે છ ગુણોને—
પ્રકટ કરીને પોતે પ્રકટ થયા છે, અને તેથી તે ગોપીજનો પણ પ્રભુના પ્રકટ સ્વરૂપમાં એકનિષ્ઠાવળાં
હોવાથી પ્રભુમય જ થઈ ગયાં છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવદાત્મક થવાથી, ભગવાનનું સ્વરૂપ
રસાત્મક હોવાથી અને ભગવાનના ધર્મો પણ રસાત્મક હોવાથી ભૂકૃદિબન્ધન વગેરે ભાવો પણ ગોપી-
જનોમાં થઈ છે.)

એક જ ભગવાન સર્વ ગોપીજનોને માટે પ્રકટ થયા છે; તેથી ગોપીજનોના યુથમાં જે ગોપીજનો
આપે ઉભાં હતાં તે પણ ભગવાનની પાસે જ આવ્યાં છે એમ પહેલાં કહેવામાં આવે છે.

(આ પ્રમાણે એક જ ભગવાન અર્થે ચ પ્રકટ થઈને જ્યાં ગોપીજનોને પોતાની પાસે આવ્યાં
અને તેથી ભગવાનના હસ્તકમળ ધારણ કરતું ઇત્યાદિ જ્યાં ક્યાં જ્યાં ગોપીજનો એક જ વખતે કરતાં
હતાં એમ તાત્પર્ય છે. મૂળ રસોકમાં કાચિત્ એમ એકવચનનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેનું
તાત્પર્ય એ છે કે તે રસોકમાં ગોપીજનો એક જ પ્રકારના સાવવાળાં છે. વાસ્તવિક રીતે તો તેવાં પણ
ગોપીજનો અનેક છે એમ જાણવું. ભગવાનના છ ધર્મ, અને ભગવાનનું સ્વરૂપ—ધર્મી—એ રીતે
ગોપીજનોના સાત પ્રકાર છે એમ શુકદેવજીને કહેવાની ઇચ્છા છે, છતાં પણ ગયા—અઘ્રાવીસમા—
અધ્યાયમાં ગોપીજનોના સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્, નિર્ગુણ એમ જે અંશોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે
અંશ ગોપીજનોમાં હ્રમણાં પણ છે; એ હેતુથી સત્ત્વ વગેરે ગુણોની દૃષ્ટિથી ગોપીજનોના સાત પ્રકારનું
વર્ણન કરવામાં આવે છે.)

શુદ્ધસાત્ત્વિક, શુદ્ધરાજસ, રાજસસાત્ત્વિક, (રજઃસાત્ત્વિક્યશ્ચ એમાં જે છે તે ઉપરથી)
સાત્ત્વિકરાજસ, નિર્ગુણ, (નિર્ગુણાશ્ચ એમાં જે છે તે ઉપરથી) તામસ, અને ગાદીનાં (ચાર પ્રકારનાં—
સાત્ત્વિકતામસ, રાજસતામસ, તામસસાત્ત્વિક અને તામસરાજસ—) એમ ગોપીજનોના સાત પ્રકાર
ગણવામાં આવે છે.

(ફલપ્રકરણના પાંચમા અધ્યાયમાં—અર્થાત્ દશમસ્કન્ધના ત્રીસમા અધ્યાયમાં—કાચિત્ સમમ્
ઇત્યાદિ દશમા રસોકમાં ભગવાનના ગુણના સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યો. સુખોપિનીશમાં ગોપી-
જનોના પ્રકારો જે ક્રમમાં આપવામાં આવેલા છે તે ક્રમ વિવક્ષિત નથી, તેથી પહેલાં તામસી ગોપીજનનું
અને પછી નિર્ગુણ ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.)

કોઈક ગોપીજને અઘ્રા ભગવાનનું હસ્તકમળ આનન્દથી પોતાની અંગલિ વડે ગ્રહણ કર્યું. ભગવાને
પોતાનો એક જ હાથ લાંબો કર્યો હતો, કારણ કે ભગવાન પીતામ્બરધર હતા, એટલે કે તેમણે હાથ
ધૂપાવવાને માટે બીજા હાથમાં પીતામ્બર ધારણ કરેલું હતું. બહુ આનન્દ્યાવીને વસ્તુનું જે ગ્રહણ કરવામાં

પીતામ્બરપ્રદાતા । મહુમાનેન પ્રદાણમશક્તિના મયતિ । ક્ષીરેરિતિ ધીરત્વસ્થાપનાય । મુવેતિ પૂર્વોક્ત-
કેશજ્યાયુત્તર્યમ્ । અન્યા પુનસ્તતોપ્યન્તરજ્ઞા મવિષ્યામીતિ તદ્વાહુમંસે દધાર યથાલિખિતેષ મયતિ ।
અથે વત્સ્યા વિનિયોગો વક્તવ્યઃ ‘સુજમગરસુગન્ધં મૂર્ધ્નવાસ્ત્વ કદા તુ’ इति । अत एव तदीयो
धर्मोन्वाःस्वितस्तस्या निरोधं साधयिष्यतीति चन्दनरूपितमित्युक्तम् । चन्दनेन रूपितं लिख ।
चन्दने हेतुः पूजा लक्ष्मीयां पूर्वोक्ता । तथा ताम्बूलेऽपि ॥ ४ ॥

આવે છે તે અંજલિ વડે થાય છે. મૂળ શ્લોકમાં લગવાનને માટે જે ક્ષીરેઃ પદ વાપરવામાં આવ્યું છે તે
લગવાનનું વીરત્વ જણાવવા માટે વાપરવામાં આવેલું છે. પહેલાં—અકુલીસમા અધ્યાયમાં—ગોપીજનોનો
જે કલેશ વર્ણવવામાં આવ્યો હતો તે કલેશ નાશ પામ્યો છે એ જણાવવાને માટે મુદા—આનન્દથી—
એ પ્રમાણે મૂળ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

‘પેલી ગોપી કરતાં પણ હું વધારે અન્તરંગ થાઉં, લગવાનની સમીપ આવું,’ એમ ધારીને
બીજાં ગોપીજને લગવાનના બાહુને પોતાના ખભા ઉપર ધારણ કર્યો, જેથી લગવાનની સાથે પોતાનું
આલિંગન જ—લેટો જ—થઈ ગયું. આગળ ઉપર સુંવાળીસમા અધ્યાયમાં ‘સુજમગરસુગન્ધં મૂર્ધ્ન-
વાસ્ત્વ કદા તુ,’ અશુરથી સુગંધિત બનેલી પોતાનો હસ્ત પ્રભુ અમારા માથા ઉપર ક્યારે મૂક્યો,
એ પ્રમાણે લગવાનના બાહુનો આ ગોપીજનને માટે વિનિયોગ કહેવામાં આવવાનો છે.

(અરે! અહીં—આ અધ્યાયમાં—જે પદાર્થનો અનુલવ થાય તે જ પદાર્થની ત્યાં—બ્રમરનીત-
વાળા સુંવાળીસમા અધ્યાયમાં—સ્ફૂર્તિ થવી જોઈએ એવો નિયમ છે; તેથી ત્યાં સુંવાળીસમા અધ્યાયમાં
લગવાનના બાહુની વાત કરેલી છે અને તે બાહુને જગરસુગન્ધમ્ એ પ્રમાણે વર્ણવેલો છે, તો પછી
અહીં લગવાનના બાહુને ચન્દનરૂપિતમ્ ને બદલે ચન્દનસુગન્ધમ્ કહેવું જોઈએ. આ પ્રમાણે ભે
શંકા કરવામાં આવે તો શ્રીમહાપ્રભુજી સમાધાન કરે છે કે સુંવાળીસમા અધ્યાયમાં જે ગોપીજન
સુજમગરસુગન્ધમ્ ઇલાદિ શ્લોક બોલે છે તે ગોપીજન આ જ છે, અને તેથી લગવાનના બાહુના
સંગંધવાળો જે સ્વાભાવિક ધર્મ છે, અને અહીં જે અનનગી અંદર રહેલો છે, તે આ ગોપીજનનો
નિરોધ સિદ્ધ કરશે. આ તાર્પર્ય સમજાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે અનન તો આગનુક છે અને
તે વાત સ્પષ્ટ કરવાને માટે શુકદેવજી ચન્દનસુગન્ધમ્ ને બદલે ચન્દનરૂપિતમ્ કહે છે. આ જ
કારણથી ન્યારે પૂતનાનો દેહ બળતો હતો ત્યારે લગવાનના સમજાવને લીધે જ પૂતનાના દેહમાંથી
બધાં પાપો નાશ પામ્યાં અને તેથી પૂમારો પણ અગરના જેવો સુંગંધિ હતો એમ વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે. અર્થાત્ લગવાનના સંગંધને લીધે જ સુગંધિત છે, બીજા કારણને લીધે નહિ.)

આ જ કારણથી લગવાનના બાહુનો ધર્મ જે અનનગી અંદર રહેલો છે તે આ ગોપીજનનો
નિરોધ સાધશે એમ જણાવવાને માટે શુકદેવજીએ લગવાનના બાહુને ચન્દનરૂપિતમ્ એ પ્રમાણે
વર્ણવ્યો છે. અનનથી રૂપિત, અર્થાત્ અનનથી લેખાએલો.

લગવાનના બાહુને અનનનો લેપ કરવામાં આવેલો છે તેનું કારણ એ કે બીજા શ્લોકમાં જે
જ્ઞાત્રી પદ છે તે ઉપરથી સૂચિત થતું હતું કે પ્રદાએ અને લક્ષ્મીએ લગવાનની પૂજા કરી હતી, અને
તે પૂજાને અંગે લગવાનના બાહુને અનનનો લેપ કરવામાં આવ્યો હતો. અથવા તો બીજું કારણ પણ
હોઈ શકે, અને તે એ કે બીજા શ્લોકમાં લગવાનને માટે પીતામ્બરપ્રદા એ પદ વાપરવામાં આવેલું છે,
અને તે પદ ઉપરથી સૂચિત થતું હતું કે લગવાન લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરતા હતા અને તે પ્રસંગે
તેમના બાહુને અનનનો લેપ થયો હતો. પાંચમા શ્લોકમાં જે તામ્બૂલનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે
તેનું કારણ પણ અનનની મહાક પ્રદા અને લક્ષ્મીજીએ કરેલી લગવાનની પૂજા અથવા તો લક્ષ્મીજી
સાથે રમવાને કરેલું રમણ બાબતું. ૪.

કાચિદક્ષલિનાગૃહાત્તન્વી તામ્બૂલચર્વિતમ્ ।

एका तदङ्गिकमलं स्तनसा स्तनयोरधात् ॥ ५ ॥

एवं सामग्रीप्रकटनेन तस्यां देवोत्तमानां च कृत्यं प्रदर्शितमेव आरौढुकामा देवोत्तमास्तु पूजका इति । अतः काचिच्चातम्बूलचर्वितमङ्गलिना अगृह्णात् । उक्त्वाः ताम्बूलयोग्यतामाह तन्वीति । कोमलाङ्गी । एका पुनर्वह्निःक्षिता साक्षात्स्तन्यमलम्बमाना, ज्ञ्यातुं वा अक्षय, उपविश्यैव तदङ्गिकमलं स्तनयोरधात् । अनुत्पाने धारणे च हेतुः सन्तसेति । सा छलन्तं विरहातुरा ॥ ५ ॥

एका झुकुटीमावध्य प्रेमसंरम्भविह्वला ।

ग्रन्तीवैक्षत् कटाक्षैः सन्दष्टदशनच्छदा ॥ ६ ॥

કોઈક કોમળ ગોપીજને ભગવાનના આરોગેક્ષા પાનની પ્રસાદી
અંજલિ વડે ગ્રહણ કરી. કોઈક વિરહથી અત્યંત તપેલાં ગોપીજને ભગ-
વાનનું ચરણકમલ પોતાના સ્તન ઉપર ધર્યું. ૫

આ પ્રમાણે વનમાલા અને પીતામ્બર ધારણ કરીને ભગવાન જે પ્રકટ થયા તેનું તાત્પર્ય એ કે દેવોમાં ઉત્તમ એવા બ્રહ્મા વગેરેએ ભગવાનની પૂજાકૃપી જે કૃત્ય કર્યું તે આ ગોપીજનોને ભગવાને દર્શાવ્યું, (કારણ કે ભગવાનની પૂજા કરતી વખતે જે અન્નવગેરેનું સ્થાપન કરવામાં આવેલું હતું તે સર્વનો, જ્યારે ગોપીજનોએ ભગવાનનો બ્રહ્મ પોતાના ખજા ઉપર ધારણ કર્યો ત્યારે, તે ગોપીજનોને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. અર્થાત્ વનમાલા, પીતામ્બર વગેરે સામગ્રી સહિત પ્રકટ થઇને આ ગોપીજનો ઉપર ભગવાને ઘણો અનુગ્રહ દર્શાવ્યો એમ બોધ થાય છે.)

આ પ્રમાણે વનમાલા, પીતામ્બર વગેરે ધારણ કરીને ભગવાન પ્રકટ થયા, અને આ રીતે વનમાલા વગેરે સામગ્રી પ્રકટ કરીને તે ગોપીજનોનું અને દેવોમાં ઉત્તમ એવા બ્રહ્મા વગેરેનું કાર્ય દર્શાવવામાં આવ્યું. આ કાર્ય તે એ કે આ ગોપીજનો ભગવાનના ઉપર ચડી જવાની ઇચ્છાવળા છે, જ્યારે દેવોત્તમ બ્રહ્મા વગેરે ભગવાનની પૂજા કરનારા છે, અર્થાત્ બન્નેનાં કાર્ય ભૂલ છે. તેથી કોઈક ગોપીજન ભગવાનનું આવેલું પ્રસાદી પાન અંજલિવડે જે હાથમાં લે છે. આ ગોપીજન ભગવાનનું પ્રસાદી પાન લેવાને માટે યોગ્ય છે એમ દર્શાવવાને માટે શુક્રદેવજી આ ગોપીજનનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે તન્વી. તન્વી એટલે કોમલ અંગવાળી (તેનું અંગ કોમલ છે તેની ચામડી ઘણી કોમલ હોય છે, એટલે આ કોમલાંગી ગોપીજન જ્યારે ભગવાનનું પ્રસાદી પાન ખાય ત્યારે તે પાન આ ગોપીજનના કોમલ કંઠની કોમલ ચામડીમાંથી મુદર દેખાયો. આ પ્રકારની શોભા જોવાને માટે ભગવાને આ ગોપીજનને તાંબૂલનું દાન કર્યું છે.)

એક ગોપીજન તો મંદલની બહાર આપે ઉભાં હતાં, અને તેથી તેમને ભગવાનનો સાક્ષાત્ સંબંધ મળી શક્યો નહિ, અથવા તો પોતે ઉભાં થઈ શક્યાં નહિ, એટલે બ્રહ્મા બ્રહ્મા જ તેમણે ભગવાનનું ચરણકમલ પોતાના સ્તનો ઉપર પધરાવ્યું. આ ગોપીજન ઉભાં થઈ શક્યાં નહિ અને તેમણે ભગવાનનું ચરણકમલ પોતાની છાતી ઉપર પધરાવ્યું તેનું પ્રસંગ દર્શાવતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે સન્તાતા. આ ગોપીજન, ખરેખર, વિરહથી અત્યંત અતુર બનેલાં હતાં. ૫

પ્રેમના આવેશથી વિહલ થએલાં એક ગોપીજન સવાં ચડાવીને,
દાંતવડે બ્રોહ્મ રસીને કટાક્ષથી પ્રહાર કરતાં હોય તેમ જોવા લાગ્યાં. ૬

एकेति । अन्या पुनर्दूरस्था तानसी तमसा भ्रुकुटिमावध्य कटाक्षैः प्रन्तीव पेषत् ।
अत्र सर्वेषां वर्णलोपः । कटाक्षश्चैपरित्यक्तः । प्रेम्णा सहितो यः संरम्भाः क्रोधः तेन विह्वलः ।
सम्यक् दष्टः दक्षानच्छदो यथा । तादृशी च जाता । भ्रुकुटिपन्थेन चित्तकौटिल्यम् । प्रेमसहित-
संरम्भेण इन्द्रियवैकुण्ठ्यम् । सन्दर्शेन वैदक्षोभः । प्रन्तीवेति प्राणैर्वल्लरुक्तिः क्षानसाधनमपि वसा
विकृतम् । प्रान्वदष्टिः कटाक्षः । तत्रापि आक्षेपभावः । यथा चाचावगुरणं तथा कटाक्षा एव आक्षेप-
रूपा निरन्तरं प्रवृद्धाः । तादृशभावस्त पूर्णत्वाय कालनियमनार्थं वा भ्रुकुटिभङ्गः । स्वभावनियम-

ગીત્તં તામસી ગોપીજન તો (એટલે દૂર ઉભા રહીને કટાક્ષ દેંકવાથી પોતાનો માનભાવ રહે
એટલે) દૂર ઉભાં રહ્યાં, અને ક્રોધથી ભવાં ચલાવવાથી કટાક્ષો દેંકીને બાજુ પ્રહાર કરતાં હોય તેમ ભગવાન
તરફ ભેવા લાગ્યાં. અહીં કટાક્ષેષૈઃ એ પદમાં ‘સર્વણું હોય તો વર્ણનો લોપ થાય, અર્થાત્ તે સરખા
વર્ણુ સાથે સાથે આવે ત્યારે પૂર્વ વર્ણનો લોપ થાય’ એ નિયમને અનુસરીને જનો લોપ થયો છે; એટલે
કે મૂળ શબ્દ કટાક્ષેષૈઃ છે, અને તેમાં જનો લોપ થવાથી કટાક્ષેષૈઃ એ પ્રમાણે રૂપ થયું છે.

પ્રેમવાળો જે સંરંભ, ક્રોધ, તેથી વિહ્વલ (આ ગોપીજન અન્યાં છે.) સારી રીતે દાંતથી ઘણ્યા
છે એક જેમણે એવાં આ ગોપીજન છે. ભવાં ચલાવવાથી આ ગોપીજનના ચિત્તની કુટિલતા વર્ણવી;
પ્રેમવાળા ક્રોધથી ઇન્દ્રિયોની નિહલવતા વર્ણવી; દાંતથી એક ઘણવાથી દેહનો ફોલ વર્ણવ્યો; બાજુ પ્રહાર
કરતાં હોય એમ દેખાવાથી આ ગોપીજને પ્રાકૃતી બળ દેખાડયું એમ વર્ણવ્યું; આ ગોપીજનના ઇક્ષુ-
રૂપી જ્ઞાનનું સાધન—મેત્ર—પણુ વિકૃત એમ વર્ણન કર્યું. મેત્રના છેડેથી જેવું તેનું નામ કટાક્ષ. તેમાં—
કટાક્ષમાં—પણુ આક્ષેપભાવ વર્ણવ્યો. જેમ વાણીથી બીજાને ધમકી આપવામાં આવે છે તેમ આ
ગોપીજનના આક્ષેપરૂપ કટાક્ષો જ હુમ્મેશાં અવર્તતા હતા.

(ગોપીજનોએ ભવાં ચલાવ્યાં તેનું બીજું પ્રયોજન દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભાગવતુલ કહે છે કે) અથવા
તો ગોપીજનોનું તે પ્રહારનું માન પૂર્ણ બને એટલા સારુ કાલનું નિયમન કરવાને માટે ભ્રુકુટિનો લંગ
કરવામાં આવ્યો છે, ભવાં ચલાવવામાં આવ્યાં છે. (પહેલાં ગોપીજનોના માનનું જ નિરૂપણ કરવામાં
આવ્યું હતું; હવે અહીં તો તેમના ગાદમાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. માન દૂર કરવાને માટે સો
પ્રકારે પણ યત્ન કરવામાં આવે તો પણ હું—ગોપીજન—માનનો ત્યાગ નહિ કરું એ પ્રકારનો જે ભાવ
તેનું નામ ગાદભાવ. કાલનો વિલંબ થતાં માન શિથિલ થઈ જાય છે, કારણ કે તે વ્યભિચારી ભાવ હોવાથી
લાંબો સમય રહી શકતું નથી. ગોપીજનોનું માન ગાદ છે તેથી તે કોઈ દિવસ શિથિલ થતું નથી અને
હુમ્મેશાં ગાદ જ રહે છે. આ પ્રમાણે ગાદમાન હુમ્મેશાં રાખતું તે જ કાલનું નિયમન કહેવાય છે.
નાયિકાઓનો જેવો સ્વભાવ છે કે તેઓ પ્રિયવચન વગેરે કારણને લીધે માનનો અવશ્ય ત્યાગ કરે
છે. આ પ્રકારની સ્થિતિ અમારી—ગોપીજનોની—ન થાય, અને અમારો માનભાવ જ હુમ્મેશાં
રહો એ પ્રકારનો ગોપીજનોનો પ્રયત્ન છે. નાયિકાઓનો પ્રિય વચનોને લીધે માન ત્યાગ કરવાનો
જે સ્વભાવ છે તેનું નિયમન અદ્ય પ્રયત્નથી થઈ શકે છે. તેથી શ્રીમદ્ભાગવતુલ કહે છે કે) નાયિકા-
ઓના સ્વભાવનું નિયમન કરવાને માટે ગોપીજનોનો સંરંભ—આવેશ—હતો. (ભગવાનની સાથે
પહેલાં સમાગમથી જે મુખ્ય ગોપીજનોએ અનુભવેલું હતું તેનું સ્મરણ થતાં તે સમાગમમુખ્યના
લોભથી કદાચિત્ તેમના—ગોપીજનોના—માનનો ત્યાગ થઈ જાય. તે પ્રમાણે ન થાય એટલા માટે
વંચનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી શ્રીમદ્ભાગવતુલ કહે છે કે) લોભનો નાશ કરવાને માટે વંચનું
વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (અપર એ લોભનું સ્વરૂપ છે, અને તેના ઉપર જ્યારે દાંત પીસવામાં
આવે ત્યારે અપર—લોભ—દાખાય છે, અર્થાત્ નાશ પામે છે.)

નાર્થ ચ સંરમ્ભઃ । હોમનાશાયે દંશઃ । મોક્ષાભાવાય જ્ઞાનવક્ત્રતા । પ્રમાણવિરાકરણાર્થં દનતમિતિ ।
યતો હૌકિકી ભક્તિઃ પુષ્ટા ભવતિ । પત્વર્ધનેષા નિરૂપિતા ॥ ૬ ॥

एवमतिपुष्टं निरूप्य अत्युत्तमं निरूपयति अपरेति ।

अपराऽनिमिपहर्गभ्यां जुषाणा तन्मुखास्तुजम् ।

आपीतमपि नातृप्यत्सन्तस्तचरणं यथा ॥ ७ ॥

एषा हि भगवद्दर्शनेन गतदोषा अतो ध्यानेन भगवन्तं हृदये स्थापयितुकामा नेत्राभ्यां
नेत्रद्वारा भगवन्तं हृदि स्थापितवती । अत्र छावण्यामृतं पेयम्, मुखस्यामुक्तयोक्तैः । अनिमिप-
हर्गभ्यामिति पानकरणम् । द्रवद्रव्यस्यान्तर्निवेशनं पानम् । मध्ये रसविच्छेदो भविष्यतीति

(આ પ્રમાણે ઘણો આગ્રહ હોવા છતાં પણ પોતાના હૃદયમાં પ્રિયની—પ્રભુની—સ્થિતિ આવશ્યક
છે અને માન પણ હૃદયમાં હોય છે. કદચિત્ ગોપીજનોના હૃદયનો ભગવાનમાં જો લય થઈ લાય તો
તેમના હૃદયમાં રહેલા માનનો પણ લય—નાશ—ઘઈ લાય. નિર્દોષ ભાવથી જ અરેખર મુક્તિ થાય છે
એ ન્યાયને અનુસરીને ગોપીજનોનું માન જતું રહે એટલે તેઓ નિર્દોષ અને અને તેમને મુક્તિ મળે.
ગોપીજનોને આ પ્રમાણે મુક્તિ ન મળે તેટલા માટે તેમના ઇશ્વરમાં—જ્ઞાનમાં—કટાક્ષેપ શબ્દવડે
કુટિલતા દર્શાવવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે ત્યારે ગોપીજનોનો ભાવ કુટિલતાને લીધે દોષવાળો થવાથી
તેમની મુક્તિ ઘઈ શકે નહિ; અને ત્યારે તેમની મુક્તિ ન થાય ત્યાં પછી તેમના માનની મુક્તિ ક્યાંથી
ઘઈ શકે ? આ તાર્પણ દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભાવુલ કહે છે કે) —ગોપીજનોને મોક્ષ ન મળે તેટલા માટે
કટાક્ષેપ શબ્દથી જ્ઞાનની વક્તાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

(‘ભગવાન સર્વના ઇશ છે’, ‘જે અંદર રહીને અપરાધનું નિયમન કરે છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ ઉપરથી
જણાય છે કે ભગવાનમાં ઇશ, નિયામક વગેરે ધર્મો છે. આવા ધર્મોવાળા ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન
કરવું એ પ્રમાણથી—શાસ્ત્રથી—વિરુદ્ધ છે. વળી ત્યારે પ્રભુ ગોપીજનોના અન્તાકરણને માનરહિત કરવા
પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ગોપીજનોનું અન્તાકરણ માનથી છૂટે પડતું નથી. આ વાત પ્રમાણથી—શાસ્ત્રથી—
વિરુદ્ધ છે અને તેથી તે સંભવે નહિ; પણ જો પ્રમાણના ભંગનો નાશ કરવામાં આવે તો તે સંભવે.
તેથી જ પ્રત્ની પદ વડે પ્રમાણનો નાશ જ કરવામાં આવ્યો છે. આ તાર્પણ દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભાવુલ
કહે છે કે) પ્રમાણનું નિરાકરણ કરવાને માટે હનનનું—નાશનું—વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અમ
કરવાથી લૌકિક ભક્તિ—લૌકની રીતને અનુસરનારો એક—પુષ્ટ થાય. આ કારણથી જ આ ગોપીજનનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૬

આ પ્રમાણે અતિપુષ્ટ તામસી ગોપીજનનું નિરૂપણ કરીને હવે શુદ્ધવલ અત્યુત્તમ નિર્ણય ગોપી-
જનનું સ્વરૂપ ઇત્યાદિ ત્રલોકમાં વર્ણન કરે છે.

કોઈક બીજાં ગોપીજન ભગવાનના યુષ્માત્વિન્દનું અનિમિષ દૃષ્ટિથી—

એકી ટસે—પાન કરતાં દતાં, તો પણ જેમ સંત પ્રરપો ભગવાનના આણના

રસથી તૃપ્તિ પામતા નથી તેમ તે તૃપ્તિ પામ્યાં નહિ. ૭

આ પ્રમાણે આ ગોપીજન ભગવાનનાં દર્શન કરીને અરેખર દોષરહિત થયાં છે, અર્થાત્ ભગવ-
દર્શનથી પૂર્વે દુઃખ .તે ભૂલી ગયાં છે. તેથી ધ્યાનવડે ભગવાનને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપવાની ઇચ્છાથી
આ ગોપીજને નેત્રો દ્વારા ભગવાનને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપ્યા. અહીં લાવણ્યરૂપી અમૃતનું પાન કરવાનું
છે, કારણ કે મુખને અમૃત—કમલ—કહેવામાં આવેલું છે. જેમ કમલનું સ્થાપન કરવાથી મહરન્દનું
પણ સ્થાપન થાય છે તેમ ભગવાનના મુખનું સ્થાપન કરવાથી તેમાં રહેલા લાવણ્યનું પણ સ્થાપન થઈ
લાય છે. મૂંગ ત્રલોકમાં અનિમિષદર્શન—જેમાં પાંપણે મીઠાઈની નથી એની દૃષ્ટિથી—એ પદ
દર્શાવે છે કે લાવણ્યનું પાન કરવામાં આવે છે. પ્રવાહી પદાર્થને અંદર લઈ જતું તેનું નામ પાન. પ્રવાહી

અનિશ્ચિત્વદર્શન પાનમ્ । નેત્રયોરહાલિત્યં લાવણ્યામૃતસ્ય વિરહત્યાત્ । પ્રીતિસેવનમપ્રાપ્તિવત્ ।
 યદ્યપિ આ સમન્તાદર્શનસહિતં સર્વમેવાભિનિવિષ્ટં સ્વાધીનં જાતમ્, ચંદેવેચ્છતિ તદેવ હૃદયે પદ્યતીતિ,
 તથાપિ નાતૃપ્યત્ અલંભ્યં ન કૃતવતી । તત્ર હેતુર્ધિપયસૌન્દર્યમ્ । ન તુ પ્રયોજનાભાવઃ પ્રતિ-
 વન્ધકઃ । પત્તવર્થ દષ્ટાન્તગાહ સન્તઃ તદ્ધરણં વધેતિ । સન્તો હિ જાતકાર્યાઃ । તથાપિ ચરણારવિન્દે
 સહજો રસઃ । ન તુ કિંચિત્ પ્રાપ્તવ્યં નિવર્તનીયં વા ॥ ૭ ॥

પદ્મા મુનર્વૂરસ્યા અનયા તુલ્યશીલા યોગાનુસારેણ ભગવન્તં શૃદ્ધીતવતીત્યાદિ તં કાચિતિતિ ।

તં કાચિન્નેત્રરન્ધ્રેણ હૃદિ કૃત્ય નિમીલ્ય ચ ।

પુલકાદ્યુપગૃહ્યાસ્તે યોગીવાનન્દસમ્મુતા ॥ ૮ ॥

પૂર્વં લૌકિકી પદ્યાદ્ ભક્તિમાર્ગાનુસારિણી નિરુપિતા । इयं योगानुसारिणी । अतोऽस्याः सर्वा-
 वयवे दृष्टिः । उभयोरेकीकरणम्, अन्यथा दृष्टिभेदः स्यात् । पूर्वस्वारतु दर्शनमेव प्रयोजनम् । एषा

પ્રથમને અંદર દર્શનતાં વચ્ચે રસનો પ્રવાહ તુટી જશે એમ માનીને તે પ્રમાણે ન થાય તેટલા માટે
 અનિશ્ચિત દૃષ્ટિથી જ પાન કરવાનું કહેવામાં આવેલું છે. લાવણ્યરૂપી અમૃત વિરહ છે એટલે નેત્રરૂપી
 અનિશ્ચિત—ગોખાથી—પીવાનું છે. મૂળ શ્લોકમાં જે જુવાણા પદ છે તેમાં જુર પાતુ છે અને તે
 પાતુનો અર્થ પ્રીતિથી સેવા કરવી એ પ્રમાણે થાય છે અને તે જ અર્થ આ સ્થળે લેવાનો છે. (અર્થાત્
 ભગવાનના સુખક્રમજનું પ્રીતિસેવન એટલે સુખક્રમજમાં રહેલા લાવણ્યરૂપી અમૃતનું પાન.) જે કે
 ધર્મસહિત સર્વ સંપૂર્ણરીતે હૃદયમાં ઉતારેલું છે અને તેથી તે સ્વાધીન થયું છે, ત્યારે તે ગોપિકા
 જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે તે પોતાના હૃદયમાં તે વસ્તુ જુવે છે, છતાં પણ તેમને સંતોષ થતો
 નથી, હવે બહુ ધનું એ પ્રમાણેની ભાવના થતી નથી. આ ગોપીજનને સંતોષ થતો નથી તેનું કારણ
 ભગવાનના સુખક્રમજનું સૌન્દર્ય છે. ગોપીજનને હવે કોઈ પણ જાતનું પ્રયોજન નથી એ વાત પ્રતિ-
 બંધક નથી, (અર્થાત્ ગોપીજનને હવે કોઈ પણ જાતનું પ્રયોજન રહેલું નહિ હોવાથી તેમને અસંતોષ
 નહિ થાય એમ નહિ, અર્થાત્ અસંતોષ થશે જ.) આ વાત સ્પષ્ટ કરવાને માટે શુકદેવજી દષ્ટાન્ત
 આપે છે કે સન્તસ્તદ્ધરણં વધા. સન્ત પુરુષો ખરેખર કૃતાર્થ છે, તેમણે પોતાનાં બધાં કાર્યો પૂર્ણ કરેલાં
 છે, છતાં પણ ભગવાનના ચરણારવિન્દમાં તેમને સહજ, સ્વાભાવિક, રસ રહેલો હોય છે. ભગવાનના
 ચરણારવિન્દમાં રહેલો સન્ત પુરુષોનો આ રસ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, કોઈ પણ જાતના પ્રયોજનને લીધે
 નથી, કારણ કે તેમને હવે કોઈનું મેળવવાનું રહેતું નથી તેમ કોઈનો ત્યાગ કરવાનું રહેતું નથી. ૭

હવે એક ગોપીજન આપે ઉભાં છે, અને તે આ (સાતમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં) નિર્જુલ ગોપી-
 જનના જેવા સ્વાભાવવાળાં છે. તે યોગને અનુસરીને ભગવાનનું શ્રદ્ધા કરે છે, ભગવાનને પોતાનાં
 હૃદયમાં સ્થાપે છે. આ વાત શુકદેવજી તં કાચિત્ એ શ્લોકમાં કહે છે.

કોઈક ગોપીજન નેત્રદ્વારથી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કરી, આંખો

મીંચી દઈ, રોમાંચિત થઈ, પ્રભુનું આલિંગન કરી, યોગીની માફક આન-

ન્દમાં રૂપીને બેઠાં. ૮

પહેલાં છઠ્ઠા શ્લોકમાં લૌકિકના જેવા ભાવવાળાં ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, પછીથી
 સાતમા શ્લોકમાં અક્ષિતમાર્ગને અનુસરનારાં ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. હવે આ ગોપીજન
 યોગમાર્ગને અનુસરનારાં છે. તેથી આ ગોપીજનની દૃષ્ટિ ભગવાનના સર્વ અવયવોમાં રહેલી છે. આ
 ગોપીજન ભગવાનના બધે અવયવોનું અને તે દ્વારા બધાં જ અવયવોનું એકીકરણ કરે છે, નહિ તો
 ગોપીજનની દૃષ્ટિને લીધે ભગવાનના સ્વરૂપમાં ભેદ થાય. સાતમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજન કેવલ
 અક્ષિતમાર્ગીય છે અને તેથી તેમને ભગવાનના દર્શનનું જ પ્રયોજન છે. (સાતમા શ્લોકમાં વર્ણવેલ

વિરલેતિ કાચિદિત્યુક્તમ્ । તં પૂર્વોક્તમ્, 'ન ચલુ ગોપિકાનન્દનો મવાનિતિ યવા નિરૂપિતમ્ । નેવ-
રન્ત્રેણેત્યેકવચનં રૂપપ્રવેશાર્થમ્ । હૃદિ કૃત્યેતિ । હૃદિ કૃત્વા । અસમાસેઽપિ ત્વપ્ । હૃદિકૃત્યેચ્છ-
ક્તમાસો વા । તવોઽન્તઃપ્રવિષ્ટો યદિર્મા ગચ્છત્તિવતિ નિમીલનં કૃતવતી । ન હિ તસ્યા બુદ્ધો મગ-
વાન્ યદિરવશિષ્ટોઽસ્તિ । સ્વકીયો વા માગલસ્યા ગૃહીત્વ ઇતિ । ચકારાત્ સર્વેન્દ્રિયનિર્વર્તનમ્ ।
તવોઽન્તરાનન્દે પૂર્ણે પુલકાદ્ગ્ની જાતા । કેવલાનન્દેન પુલકે ગોપીત્વં ન મવિષ્યતીતિ તદર્થે વિશેષ-
માહ ડપગૃહ્યાસ્ત ઇતિ । અર્થે રોમાઙ્ગઃ સાર્ત્ત્વિકમાયે પ્રવિષ્ટઃ । અતઃ પવાન્તરુપગૃહ્યાલિજ્જા આસ્તે ।

ગોપીજન ભક્તિમાર્ગીય છે અને ભક્તિમાર્ગમાં એકાદે વશ થઈને બહાર ભગવાનના સુખારવિન્દનું દર્શન થતાં જ થીજા બધા પદાર્થોનું તેમને—ગોપીજનને—વિદ્યમરણ થાય છે, અને તેથી ભગવાનના સુખારવિન્દ વિના થીજા કોઈ પણ પદાર્થની તેમને અપેક્ષા રહેતી નથી. યોગમાર્ગમાં તો ધ્યાનમાં ભગવાનના પ્રત્યેક અંગનું પૃથક્ ચિન્તન કરવામાં આવે છે, અને ધારણમાં તે બધાં અંગોથી અનેકા એક જ સ્વરૂપનું ચિન્તન કરવામાં આવે છે, કારણ કે અંગોના પરસ્પર સંબંધનું સ્મરણ કર્યા વિના એક અંગનું સ્મરણ કરવામાં આવે તો તે અનુચિત હોવાથી અપરાધરૂપ છે. તેથી બધાં અંગોને એકનિત કરીને ચિન્તન કરવામાં આવે છે. કેવલ યોગમાર્ગમાં કષ્ટ્ર અપરાધ જ છે, પણ યોગાનુસારી ભક્તિ-માર્ગમાં તો ભગવાનના સ્વરૂપમાં પણ ભેદ થાય છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ રસાત્મક હોવાથી ભાવાત્મક છે, તેથી જો સ્વામિનીનો ભાવ ભગવાનના એક એક અંગમાં જ રહે તો સ્વામિનીના ભાવને લીધે ભગવાનના સ્વરૂપમાં પરસ્પર ભેદ ઉત્પન્ન થાય. પણ આ આક્રમ્ય શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજન ભગવાનનાં બધાં જ અંગોનું એકીકરણ કરે છે, તેથી ભગવત્સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત થતો ભેદ દૂર થઈ જાય છે.)

આ પ્રકારનાં—ભગવાનની સાથે આલિંગન કરવાની ઇચ્છાવાળાં—ગોપીજન દુર્લભ છે તેથી શુકદેવણ કહે છે કે કાચિત્. મૂળ શ્લોકમાં જે તમ્ પદ છે તે પૂર્વેકત ભગવાનના સંગંધમાં વાપરવામાં આવેલું છે; તે ભગવાન કે જેમનું વર્ણન આ જ ગોપીજને પહેલાં ગોપીગીતમાં ન ચલુ ગોપિકા-મન્દનો મવાન્ એ પ્રમાણે કરેલું છે. મૂળ શ્લોકમાં જે નેત્રરન્ત્રેણ પદમાં એકવચન છે તે ભગવાનના સ્વરૂપના પ્રવેશને માટે છે. (ભગવાનનું ચરુદિત સ્વરૂપ એક છે અને તેથી તેને પ્રવેશ કરવાને માટે એક જ નેત્રદ્વારની જરૂર રહે છે.) મૂળ શ્લોકમાં જે હૃદિ કૃત્ય પદ છે તેનો અર્થ હૃદિ કૃત્વા—હૃદયમાં ધારણ કરીને—એ પ્રમાણે થાય છે. હૃદિ કૃત્ય એમાં ચમત્સ નથી છતાં પણ ત્વપ્ પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો છે. (સમાસ ન હોય છતાં પણ ત્વપ્ પ્રત્યય લગાડનો એ સિદ્ધાન્ત પાણિનિથી સિત્ત વૈયાકરણોનો છે; તેથી શ્રીમદ્ભાગવતુળ બીજો અર્થ આપતાં કહે છે કે) હૃદિકૃત્ય એ અહુરુચમાસ છે એમ માનવું. પછીથી આ ગોપીજને પોતાની આંખો મીંચી લીધી જેથી અંદર ગમેલા ભગવાન એમ માનવું. પછીથી આ ગોપીજનની ભુદ્ધિમાં તો એમ જ છે કે હવે ભગવાન બહાર બહાર રહ્યા બહાર જતા રહે નહિ. આ ગોપીજનની ભુદ્ધિમાં તો એમ જ છે કે હવે ભગવાન બહાર બહાર જતા રહ્યા જ નથી. અથવા તો આ ગોપીજને ભગવાનમાં જે પોતાનો ભાગ હોતો તે લઈ લીધો. (પ્રભુ પોતે પ્રકટ થઈને દરેક ગોપીજનને સ્વનું જ્ઞાન કરે છે તેથી ભગવાન બધાં ગોપીજનોના ભાગરૂપ થાય છે. અર્થાત્ જેને માટે ભગવાનનું જે સ્વરૂપ પ્રકટ થયું હોય તે તેનો ભાગ ગણાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જેમ પિતાની નિઃકૃતમાં પુત્રોનો ભાગ રહેલો હોય છે તેમ પ્રભુના સ્વરૂપમાં પણ સ્વામિનીઓનો જ ભાગ રહેલો છે.) મૂળ શ્લોકમાં જે ચ છે તેનો ભાવ એવો છે કે ગોપીજનોની બધી ઇન્દ્રિયો નિવૃત્ત થઈ ગઈ.

પછીથી ગોપીજનનો અંદર રહેલો જ્ઞાનન્દ જ્યારે પૂર્ણ થયો ત્યારે તેમના શરીરે રોમાંચ થયો. કેવલ જ્ઞાનન્દથી—આત્માન્દથી—જો શરીરે રોમાંચ થાય તો ગોપીજનું ન રહે; તેથી ગોપીજની સિદ્ધિને માટે શુકદેવણ ઉપગૃહ્ય જાસ્તે—આલિંગન કરીને ઉભાં રહ્યાં—એ પ્રમાણે આ ગોપીજન વિશે વિશેષ કહે છે. (યોગીઓના હૃદયમાં જ્યારે ભગવાનનો આનિર્લાય થાય છે ત્યારે જ્ઞાનન્દને લીધે તેમના

તામેવ સ્થિતિં ધારિતવતી બલસાન્તરામાવાય । નનુ તસ્મા ઉત્તરમ્ કાર્યમ્, ભગવતા સહ સન્મોગાં
કર્તવ્યઃ, આલાપાઃ, મૃદે ચ ગન્તવ્યમિતિ ફલં તામેવાવસ્થાં સ્થાપિતવતી । તન્નાહ યોગીવૈતિ । યોગી
હિ તયૈવાપ્રે સર્વં કાર્યં સાધયતિ, તયેયમપિ તયૈવાવસ્થયા સર્વં સાધનીયમિતિ સિત્તા । કિન્ન ।
આનન્દસમ્મુત્તા । આનન્દે નિમગ્ના । અત એવ વહિઃસંવેદનરહિતા । સંવેદનાયામેય સત્યાં કાર્યાનુ-
સન્ધાનમ્ । ન હિ પૂર્ણે આનન્દે કશ્ચન કામોક્તિ ॥ ૮ ॥

एवं विशेषाकारेण कृतमुक्त्वा सर्वासां सामान्याकारेण प्रयोजनमाह सर्वास्ता इति ।

सर्वास्ताः केशचालोकपरमोत्सवनिर्वृताः ।

जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥

यो हि बलिष्ठरज्ज્વલમોઘ્યાં व्याप्तयोरपि फलसम्पादकः, तस्य क्षुद्रगुणक्षोभयुक्ततामासागुह्यारे

શરીરે રોમાંચ થાય છે; પરંતુ આ ગોપીજન યોગીઓના જેવાં નથી, કારણ કે તેમણે—ગોપીજને—
ભગવાનને આલિંગન કર્યું છે. તેથી આ ગોપીજનમાં કામભાવ મુખ્ય છે, એટલે ગોપીત્વ જ મુખ્ય છે,
યોગનો પ્રકાર નહિ.) રસશાસ્ત્રમાં આ રોમાંચની બહુના સાર્વકભાવમાં કરવામાં આવેલી છે; અને તેથી
જ આ ગોપીજન પોતાના હૃદયમાં ભગવાનની સાથે આલિંગન કરી રહ્યાં છે. બીજી અવસ્થા ન આવે
એટલા માટે આ ગોપીજન તે જ સ્થિતિ—ભગવાનની સાથે આલિંગનની સ્થિતિ—ધારણ કરી રહ્યાં છે.

શંકા:—અરે! આ ગોપીજનને તો અગ્રગણ ઉપર અનેક કાર્ય કરવાનાં છે—ભગવાનની સાથે
સંલોગ કરવાનો છે, તેમની સાથે આલાપ કરવાનો છે, પોતાને ઘેર પાછા જવાનું છે—તો પછી આ
ગોપીજન ભગવાનની સાથે આલિંગન કરીને જ આલિંગનની સ્થિતિમાં જ કેમ બેસી રહ્યાં ?

સમાધાન:—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યોગી જ્ઞ, યોગીની માફક
યોગી, અરેબર, તે અવસ્થાથી જ આગળ સર્વ કાર્ય સાધે છે: તેમ આ ગોપીજન પણ તે જ—આલિ-
ંગનની જ—અવસ્થાથી બધું સધાશે એમ માનીને તે જ સ્થિતિમાં બેઠાં છે.

વળી આ ગોપીજન આનન્દસમ્મુત્તા છે, અર્થાત્ આનન્દમાં નિમગ્ન થઈ ગયેલાં છે, અને
તેથી જ આ ગોપીજનને બહારના જગતનું જ્ઞાન નથી. જ્ઞાન હોય તો જ કાર્યનું અનુસન્ધાન થઈ શકે.
ત્યારે આનન્દ પૂર્ણ થાય છે ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો કામ—અસિલાપ, ઇચ્છા—રહેતો નથી. (જેમ
યોગી પોતાની અવસ્થાથી બધું કાર્ય સાધે છે તેમ હું પણ સાધેલા એમ આ ગોપીજન માને છે અને
તેથી જ તે તે જ અવસ્થામાં રહે છે. બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો માલમ પડે છે કે આ ગોપીજન
આનન્દમાં ખૂબ ડૂબી ગયેલાં છે તેથી બીજા કોઈ પણ કાર્યનું અનુસન્ધાન થઈ શકે એમ નથી, એટલે
તે તે જ અવસ્થામાં રહ્યાં છે. ૮

આ પ્રકારે બધાં ગોપીજનોનાં વિશેષ પ્રકારનાં કૃત્યોનું વર્ણન કરીને હવે શુકદેવજી સર્વાંતાઃ
ઇત્યાદિ શ્લોકમાં ભગવાને આગ્રાન્વરીતે સર્વ ગોપીજનોને જે ફલ—વિરહના તાપની નિવૃત્તિરૂપ ફલ—
આપ્યું તેનું વર્ણન કરે છે:—

તે બધાં ગોપીજનો ભગવદર્શનરૂપી પરમ ઉત્સવથી મુખી થયાં,
અને જેમ મનુષ્યો પરમાત્માને પામીને તાપથી મુક્ત થાય છે તેમ તે
વિરહતાપથી મુક્ત થયાં. ૯

આદ્યામાં રમેશુષ્ણ પડ્યો છે, ત્યારે મહાદેવમાં તમોશુષ્ણ પડ્યો છે. જે ભગવાન રમેશુષ્ણવાળા પ્રદાને
અને તમોશુષ્ણવાળા મહાદેવને પણ મોહરૂપી દુઃખ આપે છે તેવા ભગવાનને શુદ્ધશુષ્ણથી ક્ષોભ પામેલાં

કઃ પ્રવાસ इति वक्तुं कैशवेत्युक्तम् । तस्य योयमालोकः आलोकनं प्रकाशो वा अन्तर्बहिः । अत एव स एव परमोत्सवः । यथा लौकिकानां महाराज्यप्राप्तिः पुत्रोत्सवो वा । तेन निर्वृताः सर्वा एव जाताः । एवं वासामिष्टसिद्धिरवा । अनिष्टनिवृत्तिमाह जहुर्विरहजमिति । नन्वेवं सति मुक्ता एव वा भवेयुः । न हि संसारे निवृत्ते भगवत्साक्षात्कारेण परमनिर्वृत्तौ सत्तां कञ्चन पुरुषार्थोऽवशिष्यते । उवाच प्राज्ञं प्राप्येति । प्राज्ञः सुपुतिसाक्षी । स्वायत्ते भगवदाविर्भावो नित्यमितः । तत्र च जीवानां प्रवेशो वासनासहितानाम् । तं प्राप्य यथा जनाः अधिकारिणो मनुष्याः पुनरावाप्तिं, एवमत्राप्यागमिष्यन्तीति भावः । यतो जनाः जायमानाः, न तु वृत्तमाधिकारिणः । स्वसम्बन्धवत्त्वावनायमेव परं भगवान् प्रकटः ॥ ९ ॥

આ ગોપીજનોનો ઉદ્ધાર કરવામાં શો પ્રયાસ લાગવાનો હતો? ક એટલે બ્રહ્મ, રૂદ્ર એટલે મહાદેવ અને તે બંનેને જ એટલે મોક્ષરૂપી મુખ જેમનામાંથી મળે છે તે ભગવાન કેશવ કહેવાય છે. આ ગોપીજનોના અને ભગવાનના બધા ગુણો મહાન છે; પણ ભગવાનનું પરોક્ષ ભજન કેવી રીતે કરવું તે આ ગોપીજનો લાણતાં નથી. પરોક્ષભજનનું અજ્ઞાન તે જ ગોપીજનોનો ભુદ્ર—હવકો—ગુણ.) આ પ્રમાણે ગોપીજનોનો ઉદ્ધાર કરવામાં ભગવાનને શ્રમ પડવાનો નથી એ વાત શુકદેવજી કેશવ પદ વડે કહે છે. આ કેશવ ભગવાનનો આલોક, દર્શન અથવા અંદર અને બહારનો પ્રકાશ; તેથી જ તે આલોક જ પરમ ઉત્સવ છે. જેવી રીતે જગતમાં લોકોને મહાસન્ધ્યાની પ્રસિધ્ધિ અથવા યુગની પ્રસિધ્ધિ પરમ ઉત્સવ થાય છે તેવી રીતે આ ગોપીજનોને ભગવાનના દર્શનથી અથવા પ્રકાશથી પરમ ઉત્સવ થાય છે. આ પરમ ઉત્સવને લીધે બધાંય ગોપીજનો સુખી થયાં. આ પ્રમાણે ગોપીજનોના ઇષ્ટ પદાર્થની સિદ્ધિ થઈ એમ કહેવામાં આવ્યું. ગોપીજનોનું અનિષ્ટ પણ જતું રહ્યું એમ શુકદેવજી જહુર્વિરહજમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે.

શંકા:—અરે! જ્યારે ગોપીજનોનું અનિષ્ટ નાશ પામ્યું અને ઇષ્ટ પ્રાપ્ત થયું ત્યારે તો તે મુક્ત જ થઈ ગયાં. તે સમયે ઘણી આર્તિને લીધે ગોપીજનોનાં પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, અન્તઃકરણ અને જીવ ભગવાનમાં જ પેસી ગયાં, અને ભગવાનના સંબંધથી જ પરમ આનન્દ લોગવવા લાગ્યાં. ગોપીજનોની આ પરિસ્થિતિમાં તેમને બાહ્ય જગતનું અનુસન્ધાન સંભવિત ન હતું, અને તેથી તે મુક્ત જ થઈ ગયાં. સંસાર જ્યારે નાશ પામે છે, અને ભગવાનના સાક્ષાત્કારથી જ્યારે પરમ મુખ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે કોઈ પણ પુરુષાર્થ બાકી રહેતો નથી.

સમાધાન:—આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે પ્રાજ્ઞ પ્રાપ્ય. પ્રાજ્ઞ એટલે સુપુતિ કાળમાં સારી તરીકે રહેનાર ભગવાન, સુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સુપુતિ—ગાઠ, સ્વપ્ન વિનાની, નિદ્રા—કાળમાં ભગવાનનો અવિર્ભાવ થાય છે. તે સમયે વાસનાસહિત જીવોનો ભગવાનમાં પ્રવેશ થાય છે. જેમ સંસારના અધિકારી મનુષ્યો સુપુતિ કાળમાં આ પ્રારને પ્રાપ્ત કરીને પાછા જાગ્રત્ પ્રવેશ થાય છે. તેમ અહીં પણ ગોપીજનો ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરીને પાછા આવશે એ વસ્થામાં જગતમાં આવે છે તેમ અહીં પણ ગોપીજનો ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરીને પાછા આવશે એ પ્રમાણે તાર્કિક છે. સુપુતિકાળમાં પ્રજ્ઞમાં પ્રવેશ કરીને સંસારાધિકારી મનુષ્યો જાગ્રત્વસ્થમાં આ જગતમાં પાછા આવે છે તેનું કારણ એ કે તેઓ જન છે, ઉત્પત્તિ યત્તર છે, ઉત્તમ અધિકારી નથી. ભગવાન તો પોતે પોતાનો ચમ્પન્ધ દર્શાવવાને માટે જ પ્રકટ થયા છે, નહિ કે ગોપીજનોનો પોતાનામાં લય કરવાને માટે. (સુપુતિકાળમાં જો કે જીવનો પ્રજ્ઞમાં પ્રવેશ થાય છે છતાં પણ તે સમયે તેનામાં—જીવમાં—અજ્ઞાન રહે છે. ગોપીજનોની પ્રજ્ઞમાં પ્રવેશ કરતા જીવની સાથે સરખામણી કરવામાં આવે છે, તેથી મિથ્યા શંકા થાય કે જીવની માફક ગોપીજનમાં પણ અજ્ઞાન રહેતું હશે. પણ આ શંકાને સ્થાન નથી, કારણ કે ભગવાનના સમાગમ સમયે ગોપીજનોને જે જ્ઞાન હતું તે જ્ઞાન ભગવાનના પરોક્ષ ભજન વખતે પણ હતું. તમે ગોપીજનો જ્યારે આરૂં પરોક્ષ ભજન કરો છો ત્યારે પણ હાલની માફક હું તમારી સમીપ હોલેલો

एवं तासां कृत्यमुक्त्वा तानिर्भगवत्कृत्यमाह तामिरिति ।

तामिर्विधूतशોકामिर्भगवानच्युतो वृत्तः ।

व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिमिर्यया ॥ ૧૦ ॥

તાસાં સમ્બન્ધે પ્રાકૃતીનાં ભગવતોઽન્યથાત્વં શક્યેત, તન્નિવર્ત્યેતે । અન્યથા સ્વાર્થમેવ ભગવ-
તિરોધાનં સ્યાત્ । ‘સ નૈવ વ્યરમત્, તસ્માદેકાકી ન રમતે’ इति श्रुते: । હોકોપિ કેવલં ભગવન્તં

હોઈ છું, પણ તમે મને પ્રકટ તરીકે બાણી શકતાં નથી, તેથી પરોક્ષ ભજન વખતે પણ મારો સંબન્ધ
હોય છે’ એ જણાવવાને માટે ભગવાન્ હમણાં પ્રકટ થયા છે, અને તેથી ગોપીજનોને વિશેષ પ્રકટનું રાગે
પ્રાપ્ત થતાં તેમનામાં અજ્ઞાનનો સંભવ રહેતો નથી. આ પ્રમાણે સુપુત્રિકાળમાં પ્રાપ્તમાં પ્રવેશ કરતા સંસારી
જનોના કરતાં ગોપીજનો વિદક્ષણ—સિત્ત પ્રકારનાં—છે. આ ગોપીજનો લૌકિક નથી, તેમ પ્રસિદ્ધ
મોક્ષમાર્ગને અનુસરનારાં પણ નથી, પરંતુ ભગવાનની સાથે બાહ્ય સમગમની અભિલાષાવાળાં છે.
ભગવાન્ પણ તેમનો મનોરથ પૂરે જ છે, એટલે ગોપીજનોનો મનોરથ પૂર્ણ થશે જ. સુપુત્રિકાળમાં
પ્રાપ્તમાં પ્રવેશ કરતા સંસારી જનોની સાથે ગોપીજનોની જે સરખામણી કરવામાં આવેલી છે
તે તો ફક્ત એક જ દૃષ્ટિએ, અને તે એ કે જેમ સુપુત્રિકાળમાં પ્રાપ્તમાં પ્રવેશ કરતા જનો મોક્ષનું
અધિકારવાળા જનો કરતાં સિત્ત છે તેમ આ ગોપીજનો પણ મોક્ષના અધિકારવાળા જનો કરતાં સિત્ત છે.
આ બાબતમાં જ બેની સરખામણી છે, જીજ્ઞાસોઈ રીતે નહિ.) ૯

આ પ્રમાણે ભગવાન્ પ્રત્યેના ગોપીજનોના કૃત્યનું વર્ણન કરીને હવે શુદ્ધદેવણ તામિઃ ધૃત્યદિ
શ્લોકમાં ગોપીજનોની સાથેના ભગવાનના કૃત્યનું વર્ણન કરે છે.

हे तात ! शोकरहित यज्येवां ते गोपीजननी साये विटणाज्येवा

અચ્યુત ભગવાન્, જેમ પ્રાકૃત પુરુષ શક્તિઓથી શોભે તેમ, અધિક
શોભ્યા. ૧૦

આ ગોપીજનો જે પ્રાકૃત હોય તો તેમની સાથે સંબન્ધ થતાં ભગવાન્ પણ અધિક પ્રાકૃત યર્ધ
બળ—આ પ્રમાણે, ને કોઈને શંકા થાય તો તેનું નિવારણ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે.

જે ગોપીજન પ્રાકૃત હોય તો તેમના સંબન્ધથી ભગવાન્ પણ પ્રાકૃત યર્ધબળ અને તેને પરિણમે
ભગવાનની અલૌકિક શોભા વિરોધિત યર્ધબળ; અને આવા બળથી ભગવાન્ પોતે જ પોતાના સ્વાર્થને
માટે—પોતાને પ્રાકૃતત્વ પ્રાપ્ત ન થાય અને પોતાની અલૌકિક શોભા જતી ન રહે તેટલા માટે—વિરોધિત
યર્ધગથા જોમ મનાય; અને તો પછી ગોપીજનોના સમગમમાં ભગવાનની શોભા અધિક છે એ વાત
તો ક્યાં જ રહી? ‘ભગવાન્ ખરેખર રમ્યા નહિ; તેથી તે એકલા રમતા નથી’ એ શ્રુતિ ઉપરથી જણાય
છે કે ભગવાનની રમણી ઈચ્છા છે. ભગવાનને રમણી ઈચ્છા હોવા છતાં પણ જ્યારે પોતે ગોપીજનોથી
વિરોધિત યર્ધગથા ત્યારે તો કોઈને જોમ શંકા થાય કે ગોપીજનો પ્રાકૃત છે અને તેમના સમગમથી
ભગવાન્ પણ પ્રાકૃત બની બળ અને પોતાની અલૌકિક શોભા ગુમાવી બેસે, એટલે એ બળથી ભગવાન્
ગોપીજનોથી વિરોધિત યર્ધગથા. અતી શંકા ન થાય તેટલા સારુ આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં
આવે છે કે ગોપીજનોના સમગમથી તો ભગવાનની અલૌકિક શોભા જતી રહેવાને બદલે ઉડતી વધી
અને તે જ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે ગોપીજનો પ્રાકૃત નથી.

(ગોપીજનોને પહેલાં ફક્ત ભગવાનના દર્શનથી આનન્દ થયો ન હતો, પણ જ્યારે તેમણે ભગ-
વાનને પોતાના સમગમમાં જોયા ત્યારે તેમને—ગોપીજનોને—પણો આનન્દ મયો. ત જ પ્રમાણે) શ્રીકૃષ્ણ
પણ કેવળ ભગવાનનાં દર્શન કરીને આનન્દ પામતા નથી, પરંતુ જ્યારે તેઓ સર્વશક્તિથી ભેદાભેદ

પદ્યન્ ન નિર્વૃત્તો ભવતિ કિન્તુ સર્વશક્તિયુક્તં પરમ્ । પુન્સઃ સ્ત્રિયાશ્ચ સ્તવોઃ સુલલુઃસિનોર્નૈ'તિવાક્યાન્
પૂર્વવન્ તા દુઃસ્થિતાએન્ તદોત્તમતા ન મવતીત્યાહ વિધૂતશોકામિરિતિ । તાઃ પૂર્વોક્તાઃ । ગુણાન્ના-
સાનુકા એવ સર્વથા પ્રપન્ના ઇતિ । મધ્યે શોકઃ સમજનિ । તસ્મિન્નિદૃષ્ટે યથાપૂર્વમેવ તાઃ । મગવાંશ્ચ
પશુગૈશ્વર્યયુક્તઃ, તથાપિ પ્રાકૃત ઇવ ચરિ પરિચ્છિન્નકામઃ સ્વાત્, તથાપિ વૈલક્ષણ્યાત્ ન રોચેત્ ।
મગવાંસુ પૂર્ણકામ ઇત્યાહ અચ્યુત ઇતિ । અતઃ તામિર્વૃતઃ અધિકં વ્યરોચત સહજાપેક્ષ્યા ।
વક્તાર્યવિશ્વાસેન હિ શ્રોતા વક્તારે પુષ્પાતીય પિતેવ પુત્રં સ્વાર્પમ્ । અતઃ ઘ્યામેડતિગુપ્તાર્યકથનેન વક્ત્ર
શ્રોતારં સુપ્તયતિ । અન્યથાનધિકારિણં મત્વા ન વદેદલૌકિકમયમ્ । પ્રકૃતે વાસિન્નર્યે રાહો વિશ્વાસં
દૃષ્ટાવિસન્તોપેણ જ્ઞેહેન ચ વિદૃત્તેવ સન્યોધયતિ તતેતિ । નન્વેવં સતિ મગવત્કાન્તોઃ તારતમ્યાન્

ભગવાનનાં દર્શન કરે છે ત્યારે તેમને ધણો આનન્દ થાય છે. પુન્સઃ સ્ત્રિયાશ્ચ સ્તવોઃ સુલલુઃસિનોર્નૈ—
પુરુષ અને સ્ત્રી એ બે એક બીજા પ્રત્યે એકલાનાં હોય, સરખાં સુખી હોય, તો જ સમાગમ રસિક
થઈ શકે, પરન્તુ બેમાંથી એક સુખી અને બીજું દુઃખી હોય તો તેમનો સમાગમ રસમય થઈ શકતો
નથી—એ વાક્યથી બે ગોપીજન પહેલાંની માફક દુઃખી હોય અને એકલા ભગવાન જ સુખી હોય
તો ભગવાનની રસોત્તમતા ન રહે; તેથી શુકદેવજી વિધૂતશોકામિઃ એ પદવટ કહે છે કે ગોપીજનોનો
શોક જતો રહ્યો હતો. આ ગોપીજનોનું વર્ણન તો પહેલાં કરવામાં આવેલું છે. “અને સર્વ રીતે તમારે—
ભગવાનને—શરણે આવેલાં છીએ” એ પ્રમાણેના ગોપીજનોના શુદ્ધ પહેલાં જ વર્ણવવામાં આવ્યા છે.
વચ્ચમાં ગોપીજનોને શરણુકાવ જતો રહેવાથી શોક થયો; આ શોક દૂર થયો એટલે પહેલાંની માફક જ
ગોપીજનો શોકરહિત થઈ ગયાં. ભગવાન્ જૈશ્વર્ય વગેરે છ શુદ્ધોવાળા છે, છતાં પણ બે પ્રાકૃત પુરુષની
માફક તેમનો કામ કાલપરિચિન્ન, અનિલ, થાય, તો ગોપીજનોથી વિલક્ષણતા થાય અને તે શોભે નહિ.
(મૂળ શ્લોકમાં ગોપીજનોને માટે તામિઃ—પેલાં—એ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. તે એમ બતાવે છે કે
ગોપીજનો ભગવાનને સર્વ રીતે શરણે ગયેલાં છે, અને તેથી ગોપીજનોનો કામ, અપરિચિન્ન, નિલ,
છે. બે ગોપીજનોનો કામ પરિચિન્ન, અનિલ, માગીએ, તો પછી ત્યારે તેમનામાં કામ ન હોય ત્યારે
ભગવાનને શરણે તે બાંધ નહિ, અને તેને લીધે તેમનામાં ભગવાનનું સર્વપ્રકારનું શરણુ સંભાવે નહિ.
પણ ગોપીજનો ભગવાનને સર્વપ્રકારે શરણું ગયેલાં છે એટલે તેમનો—ગોપીજનોનો—કામ નિલ છે.
ગોપીજનોનો કામ નિલ હોય અને ભગવાનનો કામ પ્રાકૃત પુરુષની માફક અનિલ હોય તો ગોપીજનો
અને ભગવાન્ એ બેની વચ્ચે વિલક્ષણતા આવે અને તેથી ભગવાન્ શોભે નહિ.)

ભગવાન્ તો પૂર્ણકામ છે એમ શુકદેવજી અચ્યુતઃ એ પદ વટ કહે છે. (ભગવાન્ પૂર્ણકામ છે,
પણ ગોપીજનો પૂર્ણકામ નથી. બે ભગવાનની માફક ભક્તો પણ પૂર્ણકામ હોય તો તેમને ભગવાનની
અપેક્ષા રહે નહિ એમ જાનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય એ બ્રહ્મસુત્રમાં કહેલું છે. આ ગોપીજનોનો કામ અપરિ-
ચિન્ન, નિલ, છે, ત્યારે ભગવાન્ પૂર્ણકામ જ છે, તેથી ભગવાનનો કામ કાલપરિચિન્ન, અનિલ, હોઈ
શકે જ નહિ.) ભગવાન્ અને ગોપીજન એ બંનેનો કામ અપરિચિન્ન, નિલ, હોવાથી ગોપીજનોથી
વિંટળાએલા ભગવાન્ પોતાના સ્વાભાવિક—એકલા—સ્વરૂપના કરતાં વધારે શોભવા લાગ્યા.

(મૂળ શ્લોકમાં જે તાત સંબોધન છે તેનું રહસ્ય સમજાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે) જેમ
પિતા સ્વાર્થને માટે પુત્રનું પોષણ કરે છે તેમ શ્રોતા પણ વક્તાએ જે અર્થ કહ્યો હોય તેમાં વિશ્વાસ
દર્શાવીને વક્તાનું ખરેખર પોષણ કરે છે. તેથી જ આગળ ભગવદ્લીલાડૂપી અતિશુભ અર્થ કહીને વક્તા
શ્રોતાને સુખ આપે છે. આમ ન હોય તો શ્રોતાને ભગવદ્લીલાસના અનભિક્ષરી માગીને વક્તા તેને
ભગવદ્લીલાડૂપી અલૌકિક અર્થ કહે નહિ. શુકદેવજી આ ચાલતા પ્રસંગમાં પરીક્ષિત રાજાનો પોતાનામાં
વિશ્વાસ જોધને અતિ સંતોષથી અને એટલી પિતાની માફક રાજાને તાત એ પ્રમાણે સંબોધે છે.

સહજત્વં ન સ્યાત્ । અતઃ આહ પુરુષઃ શક્તિર્મિદયેતિ । યથાયં પ્રાણોપિ પુરુષઃ સર્વસામર્થ્યેષુ કીનેષુ
લોકપ્રતીત્યા ન રોષત ઇષ, સ ચેત્ ક્રિયાજ્ઞાનાદિશક્તીરાવિષ્કરોતિ, તદાધિકો રોષતે, તથા યથમપિ
ભગવાન્ રોષમાન એવ પ્રકટાસુ શક્તિષુ ગોપિકાસુ સર્વપ્રતીત્યા માતુકાનામપ્યન્તઃકરણેન અધિકં ચરો-
ષત્ અતિસૌન્દર્યં પ્રાપ્તવાન્ । તતો ભગવાન્ પરમાનન્દયુક્તઃ સ એવ 'એવ હેવાનન્દવાસી'તિશ્રુતેઃ ॥૧૦॥

વાસામાનન્દજનનાર્થં ચત્ કૃતર્પણસદાહ તાઃ સમાદાયેતિ ।

તાઃ સમાદાય કાલિન્દ્યા નિર્વિંદ્ય પુલિનં વિશુઃ ।

વિકસત્કુન્દમન્દારસુરભ્યનિલપદ્મવત્ ॥ ૧૧ ॥

તાઃ સમ્યક્ આદાય સમીચીને પુલિને નિર્વિંદ્યોપવિષ્ય વિમુર્જાતઃ । કાલિન્દી કલિન્દ-
કન્યા । કલિં વતીતિ કલિન્દઃ । અતસ્તસ્યાઃ પુલિને તાસામન્યોન્યં ભગવતા ચા કલહો ન ભવિષ્ય-
તીતિ જ્ઞાપિતમ્ । પુલિનં વર્ણયતિ ક્રીડાયોગ્યત્વાર્થં સાધેન સર્વતઃ ઉપરિ અધ્યેતિ । પ્રથમતઃ સર્વતઃ
સૌમાન્યમાહ । વિકસન્તિ કુન્દમન્દારપુષ્પાણિ તેષાં સુરભ્યનિલઃ પદ્મપદા ધ્રમતાઃ યત્ર । વાયો-

અરે ! ગોપીજનોના સમાગમથી ભગવાનની શોભામાં વધારો થાય, તો પછી તારતમ્યને લીધે—
શોભામાં અધિકતા થવાને લીધે—ભગવાનની શોભા સ્વાભાવિક નહિ રહે, પણ નિકારી થશે. આ શંકર્તું
નિવારણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે પુરુષઃ શક્તિર્મિદયા, જેમ માણસનું બધું સામર્થ્ય—બધી શક્તિઓ—
તિરોહિત રહે તો પ્રાકૃત માણસ પણ લોકોની દૃષ્ટિએ શોભતો નથી, પણ જ્યારે તે ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ
વગેરે પોતાની શક્તિઓ પ્રકટ કરે છે ત્યારે લોકોની દૃષ્ટિમાં તે વધારે શોભે છે, તેમ આ ભગવાન્ પણ
શોભાધમાન જ છે, પણ જ્યારે ગોપિકાઓરૂપી એમની શક્તિઓ પ્રકટ હોય છે ત્યારે બધાંની દૃષ્ટિએ
અને ભાવુક પુરુષોના અન્તઃકરણમાં અધિક શોભે છે, અતિ સુંદર લાગે છે. તેથી જ આ ભગવાન્ છે, આ જ
પરમાનન્દવાળા છે, અને શ્રુતિ પણ કહે છે કે “આ જ ભગવાન્ અરેખર આનન્દ આપનાર છે.” ૧૦

ગોપીજનોમાં આનન્દ ઉત્પન્ન કરવાને માટે ભગવાને જે કહ્યું—પોતાની જે વ્યાપકતા પ્રકટ કરી-
તેનું વર્ણન શુકદેવજી તાઃ સમાદાય ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કરે છે.

તેમને—ગોપીજનોને—સાથે લઈને યમુનાજીના ખીલતાં કુંડ અને

મન્દાર પુષ્પોથી સુવાસિત યજ્ઞેલા વાયુવાળા અને અમરોવાળા તીર પર

પધારીને ભગવાન્ પોતે વિશુ—વ્યાપક—થયા. ૧૧

તે ગોપીજનોને સારી રીતે લઈને સુંદર તીરે બેસીને ભગવાન્ વ્યાપક થયા; અર્થાત્ બધાં જ
ગોપીજનોની સમીપ થયા. કાલિન્દી એટલે કલિન્દ પર્વતની કન્યા. કલિને—કલહને—જે કાપી નામે
છે, નાશ કરે છે, તે કલિન્દ. તેથી કાલિન્દીના, યમુનાજીના, તટ ઉપર ગોપીજનોની અંદર પરસ્પર
મદ અને માનને લીધે કલહ નહિ થાય, તેમ જ ભગવાનની સાથે પણ કલહ નહિ થાય એમ જણાવવામાં
આવ્યું. (અહીં યમુનાજીના તટમાં કલિનો નાશ કરવા રૂપી ધર્મ પ્રકટ થયો છે અને તેથી પૂર્વલીલામાં
યમુનાજીનો જે તટ હતો તેનાથી આ તટ ભિન્ન પ્રકારનો છે. પૂર્વલીલામાં યમુનાજીનો જે તટ હતો તે
તો ગોપીજનોનાં મદ અને માન સંભવે, એટલે તે તટમાં તે વખતે કલિનું ખંડન કરવા રૂપી ધર્મ પ્રકટ
ન હતો. આ ભાવ દર્શાવવાને માટે નમ્રાઃ પુલ્લિનમવિષ્ય એ છંદોચિત્તમ અધ્યાયના પિસ્તાળીશમાં
શ્લોકોમાં કાલિન્દી પદ ન વાપરતાં નદી પદ વાપરવામાં આવ્યું છે.)

હવે યમુનાજીનો તટ કીધાને માટે ચોચ છે એટલા સારા શુકદેવજી દોઢ શ્લોકોમાં તેનું બધી
જાણુથી, ઉપરથી અને નીચેથી એમ ત્રણ પ્રકારે વર્ણન કરે છે.

અયો ગુણાઃ સ્વપ્તાઃ । મન્દરન્દોપિ પુષ્પેષ્વલિકઃ । તેન મત્તા ધ્રમરા જપિ નાદસાધકત્વેન ગાનાદાવુપ-
યુજ્યન્તે । વિકાસો વાચ્યર્થ એવ । કુન્દગન્ધઃ શાન્તઃ । મન્દારગન્ધઃ પુષ્પઃ । તેન ગુપ્તાગુપ્તકામયોર-
દ્વોષકો નિરૂપિતઃ । (શત્રુનોત્તયા પ્રમુનિવેશનસમયે એવ વિકાસારગ્ધો ન તુ પૂર્વમપીતિ દ્વાપ્યવે,
અન્યથા વિકસિતેતિ વદેત્ । एवं सति यस्मिन् क्षणे यस्मार्थस्योपयोगस्तस्मिन्नेव क्षणे तत्कार्यं भवति
नान्यदेति लीलामात्रोपयोगेवात्रत्यं सर्वमपीति ह्यापितं भवति । अन्यथा सार्धोધ्यायत्रयोक्तीलायां
क्रियमाणार्था भूयस्येव रात्रिरतीतेत्यधुनैव विकासे हेत्वन्तराभावात् स न भवेत्, अत एव न वदे-
दपि । एवं सत्येवावस्थुन्वादिसन्बन्धित्वेनोक्तत्वादनिलादयोऽप्यधुनैव प्रवृत्ताः न पूर्वमपीति ज्ञेयम् ।)
સ્વતન્તવાપિ સૌરમ્યપ્રવીલ્લર્થ સુરમિરનિલ વક્તઃ । एवं परितो जलं, परितः सुगन्धः, परिवः पुष्पाणि,
परितो वायुः, परितो नाद इति निरूपितम् ॥ ११ ॥

उपर्युत्तमतामाह शरदिति ।

शरच्चन्द्रांशुसन्दोहध्वस्तदोषातमःशिवम् ।

कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुकम् ॥ १२ ॥

પ્રથમ શુક્રદેવજી યમુનાજીના તટનું સર્વ પ્રકારના—ચારે ય બાજુના—સૌભાગ્યનું વર્ણન કરે છે.
વિકાસ પામતાં કુન્દ અને મન્દાર પુષ્પો; તેમનો મુગંધિ વાગો પવન અને વદ્યદ—લામરાઓ—
ન્યાં છે તેવા પ્રકારનો યમુનાજીનો તટ. અહીં વાયુના ત્રણેય શુભો—શીત, મન્દ અને મુગન્ધિ—સ્પષ્ટ
છે. મન્દરન્દ પણ પુષ્પોમાં અધિક છે, અને તેનાથી મત્તા ધ્રમરાઓ પણ નાદ ઉત્પન્ન કરનારા
હોવાથી તેમનો ગાન વગેરેમાં ઉપયોગ અર્થ શકે. વિકાસ એ વાયુનો જ અર્થ છે; કુન્દપુષ્પની ગન્ધ
શાન્ત છે; મન્દાર પુષ્પની ગન્ધ પુષ્પ—ધન—છે. આ પ્રકારે શુભ અને અશુભ—પ્રકટ—કામનો ઉદ્દેશોધક
છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

(મૂળ શ્લોકમાં વિકસત્—વિકાસ પામતાં—એમ જે શત્રુત—વર્તમાન કુદન્ત—પદ વાપરવામાં
આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે જગવાન જે સમયે યમુનાજીના તટ ઉપર બિરાજ્યા તે જ સમયે
વિકાસનો આરંભ થયો, તે પહેલાં નહિ. આ પ્રમાણે જો ન હોય તો શુક્રદેવજી મૂળ શ્લોકમાં વિકસત્ને
અર્થે વિકસિત એમ ભૂતકુદન્તનો પ્રયોગ કરત. આ પ્રમાણે હોવાથી જે ક્ષણે જે પદાર્થનો ઉપયોગ
હોય છે તે જ ક્ષણે તે કાર્ય થાય છે, ખીજી ક્ષણે નહિ; તેથી અહીંની સર્વ વસ્તુઓ પણ ક્ષણ લીલાની
ઉપયોગી જ છે એમ જણાવવામાં આવે છે. આમ જો ન હોય તો આઠા ત્રણ અધ્યાયમાં વર્ણવેલી લીલા
કરવામાં આવતાં રાત્રિનો પણ ભાગ આશ્યો ગયો, અને તેથી હુમણું જ વિકાસનું બીજું કારણ ન હોવાથી
વિકાસ થાય નહિ, અને તેથી જ શુક્રદેવજી તેનું—વિકાસનું—વર્ણન પણ કરે નહિ. આ પ્રમાણે હોવાથી
આવા—વિકાસ પામતા—કુન્દ વગેરે પુષ્પોની સાથે પવન વગેરેનો સંબંધ છે એમ વર્ણન કરેલું હોવાથી
પવન વગેરે પણ હુમણું જ પ્રવૃત્ત થયા, પહેલાં નહિ એમ જાણવું.)

સ્વતંત્ર રીતે પણ સુગંધ જણાય તેટલા માટે મૂળ શ્લોકમાં મુગંધિ પવન કહેવામાં આવ્યો છે.
આ પ્રમાણે યમુનાજીના તટની ચારે બાજુ જલ, ચારે બાજુ સુગન્ધ, ચારે બાજુ પુષ્પો, ચારે બાજુ
વાયુ અને ચારે બાજુ નાદ છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧૧

હવે યમુનાજીનો તટ ઉપરથી પણ ઉત્તમ છે એમ શુક્રદેવજી શરત્ ધત્વાદિ શ્લોકમાં કહે છે—

શરદ્ ઋતુના ચન્દ્રનાં ફિરલોના સમૂહથી રાત્રીનો અન્યકાર ન્યાં
નાશ પામ્યો હતો, અને તેથી જ તીર અત્યન્ત કલ્યાણરૂપ હતું, અને
શ્રીયમુનાજીના તરંગરૂપી—મોઝરૂપી—હસ્તોથી ન્યાં કોમલ રેતી પથસર્પ
ગઈ હતી (એવા પ્રકારનું શ્રીયમુનાજીનું તીર હતું.) ૧૨

શરત્કાલીના ચે. ચન્દ્રાંશવઃ, તેવાં ચે સન્દોહાઃ સમૂહાઃ, તૈર્ધ્વસંઃષ્ઠોપાયા રાષ્ટ્રા-
સ્વમો યત્ર । તેન અત્યન્તં દિર્ઘં કલ્યાણરૂપમ્ । અન્ધકારે ગતેયિ યદિ મૂલાદમિનિવિષ્ટં ભવેત્ તથાપિ
તદાપ્યસમહસમિતિ કલ્યાણરૂપતા નિરૂપિતા, નિર્વિગ્નમિનેષ્ટકાર્યસમ્પાદકત્વશાપનાય ચ । પરિતઞ્ચ
નિકૃષ્ટાઃ પદાર્થાઃ જોપર્યંથશ્ચ । અપક્વસ્ય પુલિનસ્ય ગુણાનાદ કૃષ્ણોતિ । સાણિ ભગવત્સનાગ્રી મૂલંસ્કારં
કૃતવતી ભગવદ્રમણાર્થમ્ । કૃષ્ણાયા હસ્તરૂપાઃ તરલાલક્ષ્ણાઃ તૈઃ આચિતાઃ કોમલચાલુકા યત્ર ।
અન્યથા હસ્તરૂપતામાવે સમતા ન સ્વાત્ । તેન શૈલ્યં કોમલત્વં સમતા ચોષ્ય । તાદૃશં પુલિનં
નિર્વિર્ય સ્તત્ર ગત્વા યા સ્થિતઃ । જપવેશનસમે વક્ષ્યતિ । ભાવેનેવોપવેશનમ્ ॥ ૧૨ ॥

તત્તો ગોપિકાનાં કૃત્યમાદ તદ્દર્શનાદેતિ ।

તદ્દર્શનાદ્દાવિધૂતહૃદ્વ્રજો મનોરથાન્તં શ્રુતયો યથા યયુઃ ।

સૈરુત્તરીયૈઃ કુચકુકુમાક્લિતૈરચીકૃપન્નાસનમાત્મવન્ધવે ॥ ૧૩ ॥

શરદ્ કાલુના જે ચન્દ્રનાં કિરણો, તેમનો જે સમૂહ, તેનાથી ઘોષાનો—સત્રીનો—અન્ધકાર નાશ
પામ્યો છે ત્યાં (એવા પ્રકારનું યસુનાછતું તીર); તેથી તે તીર અત્યન્ત કલ્યાણરૂપ છે. સત્રીનો
અન્ધકાર જતો રહ્યો હોય, છતાં પણ જો તે સમયે ભૂત વગેરે રહ્યાં હોય, તો તો તે હીક નહિ; તેથી જ
સત્રી કલ્યાણરૂપ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે; આગળ ઉપરનું ઇષ્ટ કાર્ય નિર્વિગ્ન સિદ્ધ થઈ જશે એ
જણાવવાને માટે પણ સત્રીને કલ્યાણરૂપ કહેવામાં આવી છે. શ્રીયસુનાછના તીરની આનુભાવ
આવેલા પદાર્થો હલકા પ્રકારના નથી, તેમજ ઉપર તથા નીચે આવેલા પદાર્થો પણ હલકા નથી. હવે
શુકદેવજી શ્રીયસુનાછના તીરની નીચે આવેલા પદાર્થોના ધર્મોનું વર્ણન કરના છતાં શબ્દોમાં કરે છે.
શ્રીયસુનાછનું નામ કૃષ્ણ છે, અને તેથી ભગવાનનું નામ ધારણ કરનાર શ્રીયસુનાછએ પણ ભગવા-
નના રમણને માટે ભૂમિનો સંસ્કાર કર્યો. શ્રીયસુનાછના હસ્તરૂપ જે તરંગો—મોળાં—તેનાથી પથરા-
એલી હતી કોમલ રેતી ત્યાં, એવા પ્રકારનું તીર. જો શ્રીયસુનાછને મોળાંરૂપી હાથ ન હોત તો તીર
ઉપર રેતી સરખીરેતી પથરાઈ ન હોત. આ પ્રમાણે રેતી શીત, કોમલ અને સરખી પથરાએલી છે
એમ કહેવામાં આવ્યું. આવા તટ ઉપર જઈને ભગવાન વ્યાપક બન્યા, દરેક ગોપીજનની સમીપ ઉભા;
અથવા તો આવા તટ ઉપર જઈને ભગવાન ઉભા રહ્યા. ભગવાનની તટ ઉપર બેસવાની વાત શુકદેવજી
આગળ ઉપર ચૈત્ત્રમા પ્રલોકમાં કહેશે, કારણ કે ત્યારે ગોપીજનો ભાવથી આસન રચે છે ત્યારે જ
ભગવાન બેસે છે. (હમણાં ગોપીજનોએ ભાવથી આસન રચ્યું નથી, તેથી ભગવાન તટ ઉપર બેઠા
નહિ. આસન રચવાની વાત તેરમા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવશે.) ૧૨

પછી ગોપીજનોને ભગવદાનન્દ પ્રાપ્ત થયો અને ભગવાનને માટે આસન રચ્યું જો વાત શુકદેવજી
તદ્દર્શનાદ્દાદ એ પ્રલોકમાં કહે છે:—

આ પ્રકારેના ભગવાનના દર્શનના આનન્દથી ગોપીજનોનાં હૃદયનાં
કુપ્પ નાશ પામ્યાં, અને જમ શ્રુતિઓએ ભગવદ્દુષુભાન કરીને ભગવદા-
નન્દ પ્રાપ્ત કર્યો તેમ ગોપીજનોએ પણ ભગવદાનન્દ પ્રાપ્ત કર્યો.
તેમણે પોતાના આત્માના બન્ધુ એવા ભગવાનને માટે રતનોના કુંકુમથી
અંકિત થએલા પોતાના ઉત્તરીય વસોધી આસન રચ્યું. ૧૩

શોકે મટેડપિ કામસાપાત્મકો વર્તત એવ, સમ્બન્ધસ્વાજાતત્વાત્ । ચદા પુનસ્તાદ્યસાને તદ્યં
ગતઃ, તદા તદ્દર્શનેન તસ્ય તદવસ્થાનાપસ્ય દર્શનેન ચોડ્યમાહ્વાદઃ માધ્યવર્તિશ્રવાત્ તેન
વિધૂતાઃ હૃદ્વજો યાસામ્ । एवं निवृत्ते दोषे तासां यच्चातं तदाह मनोरथान्तं ययुरिति । તામિર્યયા-
ન્યશ્ચિત્ સમ્બન્ધોડમિલપિતઃ । જાતસ્તુ તતોડનન્તગુણસામગ્રીસહિતઃ । અતો મનોરથસ્વાપ્યન્તો
યત્ર તાદ્યસં ચયુઃ । નન્વનમિલપિતં કથં પ્રાપ્તયુઃ, તદાહ શ્રુતયો યયેતિ । શ્રુતયો હિ નિરન્તરં
મગધદ્વગ્નવર્ગનપરાઃ । તેન ધર્મેણ જાચઃ પૂર્વરૂપં ચન્મનસસ્ત્યાપિ ચદ્યગ્ન્યં મગધત્વરૂપં તત્ પ્રાપ્તવત્સઃ ।
'અતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ' इति भगवदानन्दो मनोरथान्तो भवति । તદ્વિ-
પાદિકાઃ શ્રુતયો જાતાઃ । સર્વે ચ મન્યન્તે । 'તં ત્વૌપનિપદં પુરુષં પૃચ્છામિ', 'અતોડસિ શોકે વેદે
ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ' इति, 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इत्यादिवाक्यैः ब्रह्मणि श्रुतयः प्रमाण-
मित्यप्यवसीयते । 'सर्ववेदान्तप्रत्ययम्' इतिन्यायाच्च । अलौकिको वेदार्थः । अलौकिका वेदशब्दाः ।
શોકે ચ ન સ્ફુટઃ । તથાપિ નિરન્તરં મગધત્કાર્યં કથયન્તીતિ લોકાઃ તચ્છૂવણેન શુદ્ધાન્તઃકરણાઃ

તામિર્વિધૂતયોકામિઃ એ દસમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોનો શોક જતો રહ્યો;
છતાં પણ હજી તેમનો તાપાત્મક કામ તો છે જ, કારણ કે હજી સુધી તેમનો ભગવાનની સાથે સંબંધ
થયો નથી. ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના તરીકે ગોપીજનોને માટે ગ્રહ છે, ત્યારે તો તે અવસ્થામાં
રહેલા ભગવાનના દર્શનથી લવિધ્યમાં હવે ભગવાનની સાથે સંબંધ થયો એ નિશ્ચયથી ગોપીજનોને જે
આનન્દ થયો તેનાથી તેમના હૃદયના રોગો નાશ પામ્યા. આ પ્રમાણે ત્યારે ગોપીજનોના દોષ નાશ
પામ્યા ત્યારે તેમની જે સ્થિતિ થઈ તેનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે મનોરથાન્તં યમુઃ. ભગવાનની
સાથેના કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધની ગોપીજનોને ઇચ્છા હતી; પરંતુ તેમનો ભગવાનની સાથે અનન્ત
શુભની સામગ્રીવાળો સંબંધ થયો, અર્થાત્ ધાર્યો હતો તેના કરતાં પણ ઘણો સારો સંબંધ થયો.
તેથી મનોરથનો પણ અન્ત ત્યાં હોય છે તેવા પ્રકારનો ભગવદાનન્દ ગોપીજનોએ પ્રાપ્ત કર્યો.

અરે ! ગોપીજનોએ આવા અનન્તશુભવાળા ભગવદાનન્દની અભિલાષા રાખી ન હતી, તો પછી
તેમણે તે આનન્દ કેવી રીતે મેળવ્યો ? આ ચંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે શ્રુતયો યયા.
શ્રુતિઓ, ખરેખર, હૃન્મેશાં ભગવાનના શુભોનું વર્ણન કર્યા જ કરે છે; અને આ પ્રકારે ભગવદ્શુભનું
વર્ણન કરવાથી, વાણીના પૂર્વરૂપ મનથી પણ જે અગમ્ય છે તે ભગવત્સ્વરૂપનું શ્રુતિઓને જ્ઞાન થયું.
બધા મનોરથોનો અન્ત ભગવદાનન્દમાં છે, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે “મન સાથે જેને પ્રાપ્ત કર્યા
વિના ત્યાંથી વાળી પાછી વળે છે.” આવા પ્રકારના ભગવાનના સ્વરૂપનું શ્રુતિઓ પ્રતિપાદન કરે છે. સર્વ
વિચારકો પણ માને છે કે શ્રુતિઓ ભગવાનના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે. (બીજી રીતે અર્થ એવો થાય
કે શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરે ઉપરથી જાણાય છે કે બીજાઓને જે ભગવાનનું જ્ઞાન થાય છે તે શ્રુતિને આધારે
જ થાય છે.) “ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા તે પુરુષ વિષે હું પ્રશ્ન કરું છું,” “તેથી હું, લોક અને વેદમાં
પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છું,” “બધા વેદો જે પદનું—પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય બ્રહ્મનું—વર્ણન કરે છે” ઇત્યાદિ
વાક્યો ઉપરથી નિર્ણય થાય છે કે બ્રહ્મના વિષયમાં શ્રુતિઓ પ્રમાણ છે. “બધા ઉપનિષદોથી જેનું જ્ઞાન
પ્રાપ્ત થાય છે તે બ્રહ્મ જ છે, કારણ કે વિશિષ્ટાદ્યમાં ભેદ નથી” એ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરથી પણ એ જ નિર્ણય
થાય છે. (આ પ્રમાણે શ્રુતિઓએ મનોરથોનો ત્યાં અન્ત આવે છે એવા બ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવ્યું; તે પણ
ભગવદ્વૃષ્ટાથી જ, પોતાના આમર્થ્યથી નહિ.) વેદમાં જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે તે અલૌકિક છે,
અને વેદના શબ્દો પણ અલૌકિક છે. વેદના શબ્દોનો સંકેત લોકમાં નથી, છતાં પણ વેદના શબ્દો
હૃન્મેશાં જ ભગવાનના કાર્યનું વર્ણન કરે છે, એટલે વેદના શબ્દોનું અવલોકન કરવાથી લોકોનાં અન્તઃકરણ
શુદ્ધ થાય છે, અને તેઓ પોતે જ ભગવાનના અનુચિતને લીધે જ વેદમાં વર્ણવેલા અલૌકિક પરબ્રહ્મનું
જ્ઞાન રૂપ

સ્વયમેવાલૌકિકવિષયે સામર્થ્ય મન્યન્તે । દુષ્ટિઞ્ચ તત્ત્વત્રિપારિકા મગધદિચ્છયા, નાત્ર લૌકિકં સાધન-
મપેક્ષતે યુક્તિં વા । તથા एतासांमपि मनोरथान्तर्नासिः ।

જ્ઞાન મેળવવાને માટે સમર્થ છે એમ માને છે. શ્રુતિ પણ જે ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરે છે તે ભગવાનની તે પ્રકારની ઇચ્છાને લીધે જ, નહિ કે શ્રુતિના પોતાના સામર્થ્યથી. ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરવામાં શ્રુતિને કોઈ પણ લૌકિક સાધનની અથવા તો યુક્તિની અપેક્ષા નથી. તે જ પ્રમાણે આ ગોપીજનો પણ ન્યાય પ્રાધ્ય મનોરથોનો અન્ત છે એવો ભગવદાનન્દ મેળવે છે.

(શ્રુતિઓમાં જે ભાગ છે: એક ભાગમાં ભગવાનના સ્વરૂપના અનુભવનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, ત્યારે બીજા ભાગમાં ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ કરવાને માટે જે સાધનો છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. શ્રુતિ કહે છે કે યતો વાચો નિયતંતે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્—મન સાથે ભગવાનને પ્રાપ્ત કર્યા વિના ન્યાયથી વાણી પાછી વળે છે.—આ ઉપરથી જણાય છે કે માણસ ફક્ત પોતાની શક્તિથી જ ભગવાનનો અનુભવ કરી શકતો નથી. પણ ત્યારે શ્રુતિઓ ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે ત્યારે સ્પષ્ટ માત્રમ પડે છે કે ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ ફક્ત ભગવાનની કૃપાથી જ થઈ શકે છે. શ્રુતિ-ઓને પહેલાં ભગવત્સ્વરૂપનો અનુભવ ન હતો, પણ હૃદયેશાં ભગવાનના શુભોનું કીર્તન કરવાથી તેમના ઉપર ભગવાનની કૃપા થઈ, અને તેથી જ—ભગવત્કૃપાના બાળથી જ—ભગવદાનન્દનો તેમને અનુભવ થયો. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ માત્રમ પડે છે કે ભગવાનનું સર્વભાવથી ભજન કરવું એ પ્રકારના શ્રુતિમાં જણાવેલા ધર્મનું શ્રવણ કરીને તે પ્રમાણે કરવાથી ભગવાનનો અનુભવ થાય છે અને તેથી ભક્તિ ઉત્પત્ત થતાં ભક્ત પોતે જ ભગવદાનન્દનો અનુભવ કરવાને માટે યોગ્ય થાય છે. ગોપીજનોના આલસા પ્રસંગમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે ૨૬ થી ૨૮૩ એમ સાદા ત્રણ અધ્યાયમાં ગોપીજનોનો ભગવાન પ્રતિ જે સ્નેહ છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; તે સ્નેહને લીધે ભગવાન ગોપીજનોને વશ થાય છે, અને તેથી જ ગોપીજનો ભગવદાનન્દ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બીજા પુણ્યશાળી ભક્તો પણ ગોપીજનોનાં વચનોનું શ્રવણ, કીર્તન વગેરે કરીને અને ગોપીજનોના ભાવને અનુસરીને ભગવાનનું ભજન કરીને ભગવદાનન્દનો અનુભવ કરી શકે એમ તાર્કિક છે.

અહીં કોઈને શંકા થાય કે ત્યારે ભગવાન સર્વ પ્રકારે વાણીનો વિષય થઈ શકે નહિ ત્યારે તો “વેદો હૃદયેશાં ભગવાનના કર્તૃત્વનું વર્ણન કરે છે” એ વાત પણ સંભવે નહિ, કારણ કે ત્યારે વેદો ભગવાનના કર્તૃત્વનું વર્ણન કરે ત્યારે તો ભગવાનનું સ્વરૂપ વાણીનો વિષય થઈ જાય. વળી, શ્રુતિઓ ભગવાનના શુભોનું જે વર્ણન કરે છે તેને પરિણામે ભગવદાનન્દનો અનુભવ થાય છે એમ જે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ આ પ્રમાણે—ભગવાન સર્વ રીતે વાણી અને મનનો વિષય નથી તે કારણથી—બાધિત થશે; અને તેથી શ્રુતિઓએ ભગવદાનન્દ મેળવ્યો એ વાતને પણ બાધ આવશે. તેથી ભગવાન ફક્ત નિષેધ-દાત્ર જ વાણીનો વિષય થઈ શકે છે, વિધિદાતા નહિ એ પ્રમાણે યતો વાચો નિયતંતે ઇત્યાદિ શ્રુતિનું તાર્કિક છે. ભગવાન પહેલાં સર્વ રીતે વાણીનો વિષય ન હતા, પણ પછીથી પોતાની ઇચ્છાથી જ વાણીનો વિષય બન્યા એ પ્રમાણે શ્રુતિનું તાર્કિક નથી. તેથી મૂળ પ્રલોકમાં મનોરથાન્તં દુષ્ટયો યથા યયુઃ એ પ્રમાણે જે દુષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલું છે તે ફક્ત પ્રાશ્નિની—મેળવવાની—બાળત પૂરતું જ બધુવાનું છે. મનોરથાન્તની—ભગવદાનન્દની—પ્રાપ્તિ ગમે તેમ કદાપિ તેમાં દુષ્ટાન્ત ઘટાવવાની જરૂર જરા પણ નથી.

આ શંકાનું નિરાકરણ નીચે પ્રમાણે છે. વેદનાં વાક્યો ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરે છે. શબ્દોની અર્થ દર્શાવનારી શક્તિ (અભિધારાક્તિ) જાણ્યા વિના વેદના વાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન સંભવતું નથી. જગતમાં વેદના શબ્દો પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી વેદનાં વાક્યોના શબ્દોની શક્તિનું જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી. તેથી વેદવાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન ફક્ત ભગવદિચ્છાથી જ થઈ શકે છે. તેથી જ ભગવાન ગીતાઇમાં કહે છે કે જતોડસિ લોકે યદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ, તેથી જ લોક અને વેદમાં હું પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ

एवं परमपुरुषार्थदातुर्भगवतोऽन्यत्रानिनिवेदो आचारधर्मसम्बन्धात् स्वस्य कृतापेक्षा न भवि-
ष्यतीति पूजार्थमात्मनिवेदनार्थं च आसनं चकुरित्याह स्वैरुत्तरीयैरिति । तदसंख्यतां स्वीकृत्य
छं. मोक्षमार्गेणो नारा न थाय એટલા માટે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ વેદના શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે.
મોક્ષમિચ્છેજનાર્દનાત્, જનાર્દન ભગવાન્ પાસેથી મોક્ષની ઇચ્છા કરવી, એ વાક્યથી જણાય છે કે
મોક્ષ એટલા ભગવાન્ પાસેથી જ મળે છે. તમેવં વિદ્વાન્ ઇત્યાદિ શ્રુતિથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એકેશ
જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે. બે ભગવાનની ઇચ્છા વેદના શબ્દોનું જ્ઞાન કરાવવાની ન હોય તો મોક્ષ મેળ-
વવાનાં બીજાં સાધનો ન હોવાથી અને મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન પણ ન હોવાથી મોક્ષનો નારા જ યદ્યત્ય.
તે પ્રમાણે ન થાય એટલા માટે જ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ વેદના શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી
મનુષ્યો મોક્ષ મેળવી શકે છે.

મનુષ્યોના સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય એટલા માટે તો ભગવાને વેદને પ્રકટ કર્યા છે. તેમાં જે
સાધનાત્મક રૂપ વડે જે પુરુષાર્થ જે પ્રકારના અધિકારીનો સિદ્ધ થાય તે રૂપ, તે પુરુષાર્થ અને તે
અધિકારીનું શ્રુતિએ મોક્ષપર્યન્ત નિરૂપણ કર્યું છે. જેમ વીણા વગાડનારની ઇચ્છા પ્રમાણે ભુદા ભુદા
અર્ધવાળા શબ્દો વીણામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રમાણે ભગવદ્વિજ્ઞાને અનુસરીને શ્રુતિએ ભુદાં ભુદાં
રૂપ, પુરુષાર્થ, અધિકારી વગેરેનું નિરૂપણ કર્યું છે; અને જેમ વીણા વગાડનાર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે
શબ્દ ઉત્પન્ન થવાથી વીણાની ઉપર સંતુષ્ટ થઈને તે વીણાનું અનેક પ્રકારે રક્ષણ કરે છે, તેમ ભગવાને
પણ રૂપ પ્રકટ કરીને શ્રુતિઓને આનન્દ આપ્યો. ભગવાને જે રૂપ પ્રકટ કરીને શ્રુતિઓને જે આનન્દ
આપ્યો તે રૂપનું અને તે આનન્દનું પહેલાં શ્રુતિઓને જ્ઞાન ન હતું, અને હાલમાં પણ ભગવાનનો
આનન્દ મન અને વાણીનો વિષય નથી. આ પ્રકારની પણ ક્ષેત્રત્મક વસ્તુ છે એ જણાવવાને માટે
શ્રુતિઓ કહે છે કે યતો યાત્રો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ । આનન્દં દ્રશ્યણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ
કુતઃ ॥ આ શ્રુતિમાં જે પૂર્વાર્થ છે તે આનન્દનું વિશેષણ છે. ફલરૂપ વસ્તુના અનુભવ પહેલાં, “રસો
યૈ સઃ, રસં દોષાયં લઘ્વા આનન્દીરવતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જે ભગવત્સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં
આવેલું છે તે ભગવત્સ્વરૂપ ક્રૂપા સર્વાત્મભાવથી જ પ્રાપ્ત થાય એમ છે, બીજે પ્રકારે નહિ, એમ જણા-
વવાને માટે સર્વાત્મભાવનું વ્યાખ્યાન કરવું અસંભવ હોવાથી સર્વાત્મભાવ દર્શાવનારા ધર્મનું વર્ણન
આનન્દં દ્રશ્યણો વિદ્વાન્ ઇત્યાદિ ઉત્તરાર્ધમાં કરવામાં આવેલું છે. આવા પ્રકારનો આનન્દ જેણે ભાવ્યો
અથવા મેળવ્યો તે કોઈનાથી બ્દીતો નથી, તે લોક અને વેદથી બ્દીતો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ
પરીક્ષા કરવાને માટે જે સાક્ષાત્ ભગવાનની આજ્ઞા હોય તેના ઉદ્દેશનથી પણ બ્દીતો નથી. મોક્ષ
મેળવવાનાં જે સાધનો છે તે આશુસના પોતાના પ્રયત્નથી ચર્ચ શકે એવાં હોવાથી મોક્ષને માટે શ્રવણ
વગેરે સાધનોનું શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે; પણ અહીં તો ભગવાનના સ્વરૂપનો આનન્દ ક્રૂપા
ભગવાનના અનુગ્રહથી જ મળી શકે એમ હોવાથી મનુષ્યના પોતાના પ્રયત્નથી તે સિદ્ધ ચર્ચ શકતું
નથી, અને તેથી જ શ્રવણ વગેરે સાધનોનો અહીં ક્રૂપા અનુવાદ જ કરવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાન્ નિષેધદ્વારા જ વાણીનો વિષય બને છે એમ બે માન-
વામાં આવે તો આનન્દં દ્રશ્યણો વિદ્વાન્ એ શ્રુતિમાં ભગવાનના સ્વરૂપનો બોધ કરનારા દ્રશ્યણ
એ પદમાં જે પદી વિલક્ષિત છે તે સમ્બન્ધવાચક છે એ પણ સ્વીકારવાં પ્રસન્ન અને પરીત્રિમંદિનો
નિરોધરૂપી દોષ જ પ્રાપ્ત થાય. તેથી મૂળ શ્લોકમાં શ્રુતિઓનું જે દાનન્ત આપવામાં આવેલું છે તે
ભગવદાનન્દની પ્રાપ્તિ સુધીનું બાણત્વ, ક્રૂપા પ્રાપ્તિ પૂરતું નહિ, એમ સિદ્ધ થાય છે.)

આ પ્રમાણે પરમ પુરુષાર્થનું દાન કરનાર ભગવાન્ બે બીજે સ્થળે બેસવાની ઇચ્છા રાખે તો
આધારધર્મસમ્બન્ધથી પોતાની કૃતાર્થતા ન થાય, તેથી પૂજા અને આત્મનિવેદનને માટે ગોપીજનોએ
ભગવાનને માટે આસન રચ્યું એમ શુદ્ધેવળ સ્વૈરુત્તરીયો પદવડે કહે છે. (બે ગોપીજનો અસનને
માટે ભગવાનને પોતાનાં વસ્ત્રો ન આપે તો ભગવાન્ ગોપીજનોના સંમંથ વગરની બીજી વસ્તુ ઉપર
બેસે, એટલે તેટલા અંશમાં ગોપીજનોની કૃતાર્થતા ન થાય. પુષ્ટિમાર્ગનો તો સિદ્ધાન્ત છે કે જેમને

ત્રીણિ ભવન્તિ । પરિધાનીયં, કુચપટ્ટિકા, ઉપરિવસં ચ । સર્વાભિરેવ સ્તોપરિવસાણિ આસનાર્થં
 દત્તાનિ । ઉપરિવસાણ્યપિ દ્વિવિધાનિ ભવન્તિ । સર્વદા પરિધેયાનિ, ભોગસમયે ચ । તાનિ સૂક્ષ્માણિ
 ભવન્તિ । તાન્યેવ ભગવતે દત્તાનીતિ જ્ઞાપયિતુમાહ કુચકુક્કુમાઙ્કિતૈરિતિ । શુબ્ધાણ્યપિ કુકુમાનિ
 ક્રીડાયામાર્દ્રાણિ ભવન્તિ । અત્તલેનાઙ્કિતાનિ ઉત્તરીયાણિ અચ્ચીકૃપન્ કલ્પયાનાસુઃ । નતુ સ્તોપરિ-
 પરિવેયં કયમઘઃ કલ્પયાઙ્કુરિત્યાશઙ્ક્યાહ આત્મવન્ધવ इति । આત્મનઃ સ एव वन्धुः, रक्षिव
 आत्मा तदर्थमेव, वेदः स्वात्मा च । अत उपर्याच्छादतमपि तदर्थमिति तस्यासत्कृतिरुचिता ॥ १३ ॥

તતો ભગવાન્ તાસુ સર્વંચ નિવિષ્ટ इति स्यापयितुं तद्व्यासतन उपविष्ट इत्याह तत्रोपविष्ट इति ।
 तत्रोपविष्टो भगवान् स ईश्वरो योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः ।
 चकास गोपीपरिपद्गतोऽर्चितस्त्रैलोक्यालक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् ॥ १४ ॥

ભગવાનને આત્મનિવેદન કરેલું છે તેમની કોઈ પણ વસ્તુ અથવા ઇન્દ્રિય જે કશું ભગવત્સેવાના ઉપ-
 યોગમાં ન આવે તે જ કશું તે વસ્તુ અને ઇન્દ્રિય નકારી થાય છે. તેથી જે ભક્તોનો નિરોધ થએલો
 છે તેઓ સર્વત્ર સર્વ પદાર્થમાં ભગવાનના સમ્બન્ધની અભિલાષા રાજો છે; અને બ્યારે તે પદાર્થનો
 ભગવાનની સાથે સમ્બન્ધ થાય છે ત્યારે તે પદાર્થ કૃતાર્થ થાય છે, બ્યારે સંબન્ધ નથી હોતો ત્યારે તે
 પદાર્થ કૃતાર્થ થતો નથી. સ્વામિનીઓ તો, ખરેખર, પ્રિય પ્રભુની સાથે સર્વ અંશે પોતાનો સંબંધ થાય
 એમ જ ઇચ્છે છે, કારણ કે સ્વામિનીઓનો એ સ્વભાવ જ છે. પ્રભુ પણ સ્વામિનીઓને માટે હમણું
 પ્રકટ થએલા છે, એટલે સ્વામિનીઓ વિના ધીજા કોઈની ભગવાનની સાથેના સંબંધને માટે યોગ્યતા
 નથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે. આ જ કારણથી ગોપીજનોએ ભગવાનને આસનને માટે પોતાનાં ઉત્તરીય
 વસ્ત્રો આપ્યાં જેથી આધારધર્મના સંબન્ધથી કૃતાર્થતા થાય.)

મજામાં રહેનારી સ્ત્રીઓને ત્રણ વસ્ત્રો હોય છે; એક વસ્ત્ર પહેરવાનું, બીજું વસ્ત્ર ચોળી અને ત્રીજું
 વસ્ત્ર ઉપરનું. બધાં જ ગોપીજનોએ પોતાનાં ઉપરનાં વસ્ત્રો આસનને માટે ભગવાનને આપ્યાં. ઉપરનાં
 વસ્ત્રો પણ એ પ્રકારનાં હોય છે; એક વસ્ત્ર હુચ્છેશાં જ વાપરવાનું અને બીજું વસ્ત્ર ભોગસમયે વાપરવાનું.
 ભોગ સમયે વાપરવાનું વસ્ત્ર બીજું હોય છે. આ જ વસ્ત્ર ગોપીજનોએ આસનને માટે આપ્યું એ જણા-
 વવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે કુચકુક્કુમાઙ્કિતૈઃ. સ્તન ઉપરનું કુંકુમ સૂકાઈ ગયેલું હોય તો પણ
 ફીણમાં તે બાંધી રાખે છે. તેથી જ ઉત્તરીય વસ્ત્રો કુંકુમના ચિહ્નવાળાં થએલાં હતાં. આવા પ્રકારનાં
 ઉત્તરીય વસ્ત્રોનું ગોપીજનોએ ભગવાનને માટે આસન રચ્યું.

પોતાનાં ઉપર પહેરનાં વસ્ત્રો ગોપીજનોએ નીચે કેમ પાથર્યાં એમ જો શંકા થાય તો તેનું
 સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે આત્મવન્ધવે. આત્માના ભગવાન જ બન્ધુ છે. ગોપીજનોએ
 પોતાના આત્માનું અત્યાર સુધી જે રક્ષણ કર્યું છે તે ભગવાનને માટે જ કર્યું છે. આત્મવન્ધવેમાં જે
 આત્મા શબ્દ છે તેનો અર્થ ગોપીજનોનો દેહ અને આત્મા થાય છે. તેથી ઉપર પહેરવાનું વસ્ત્ર પણ
 ભગવાનને માટે જ છે; એટલે ગોપીજનોએ ઉપરના વસ્ત્રનું ભગવાનને માટે આસન રચ્યું. ૧૩

પછીથી ભગવાન ગોપીજનોએ આસન તરીકે આપેલાં વસ્ત્રો દ્વારા તે વસ્ત્રો પહેરનારાં બધાં જ
 ગોપીજનોમાં પદાર્થ એ જણાવવાને માટે ગોપીજનોએ આપેલા આસન ઉપર ભગવાન બેઠા એમ
 તત્રોપવિષ્ટઃ ઇલાદિ સ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

યોગેશ્વરના દૃઢ્યની અંદર જેમનું આસન કલ્પિત છે એવા ભગવાન

ઈશ્વર તે વસ્ત્રો ઉપર બેઠા (અને તે દ્વારા બધાં ગોપીજનોમાં બિરાજ્યા);
 ત્રણ લોકની લક્ષ્મીની શોભાના એક જ સ્થાનરૂપ શરીરને ધારણ કરી,
 ગોપીજનોની સવામાં બિરાજતા અને ગોપીજનોથી પૂજાયેલા એવા ભગ-
 વાન્ અતિ શોભા પામ્યા. ૧૪

ભગવાનિતિ તેષાં કાર્યસાધકત્વમ્ । નનૂત્તરીયવસ્ત્રાપગમે સમાયાં રસાભાસો ભવેત્, અતઃ કથમુપવિષ્ટ ઇતિ ચેત્, તત્રાહ સ ઈશ્વર ઇતિ । સઃ પૂર્વં પ્રાર્થિતઃ । ઈશ્વરઃ સર્વકરણસમર્થઃ । જત-સ્નાસાં દિવ્યાનિ વસ્ત્રાણિ સમ્પન્નાનીતિ યોચિતં, ચેષાં જલક્રીડાયાં ન વાસસામાર્દ્રતા । અતઃ સર્વ-કરણસમર્થઃ તત્રોપવિષ્ટઃ સ પ્રાર્થિતઃ । (યદ્વા । પૂર્વં ઘરદાનસમયે વસ્ત્રેષ્વપદ્મોપે સર્વયા તદ્ભાવે યસ્ય રસાભાસો ન જાતઃ, તસ્ય કેવલમુત્તરીયામાવે કથમપુનાપિ સ ભવેદિતિ વક્તું સ શ્લુકવાન્ । નતુ તદાનીમપિ કથં ન રસાભાસ ઇત્યત આહ ઈશ્વર ઇતિ । કતું સામર્થ્યવત્ત્વાદ્ યદિ સ ભવેત્, તદ્વા તથા ન કુપાદેવ । અર્કતું સામર્થ્યવત્ત્વેન રસાભાસહેતુત્વેઽપિ તદ્દત્તમાસનં તદ્દુમશક્યમેવ । અન્યયાકર્તું સામર્થ્યવત્ત્વેન રસાભાસપ્રકારેણાપિ રસમુત્પાદયિતું શક્તઃ । અતસ્તદ્દશે ન કિચ્ચિદ્દુ-પપત્રમિતિભાવઃ ।) નતુ ભગવાન્ અપવિત્રે મોગાદિલેખયુકે કથમુપવિષ્ટ ઇતિ ચેત્ તત્રાહ યોગેશ્વ-રાન્તર્હદિ કલ્પિતાસન ઇતિ । યોગેશ્વરાણાં હૃદયં શુદ્ધમ્ । તત્રાપ્યન્તર્હૃદયમ્ । તત્રાપિ કલ્પિતમેષ ભગવદાસનમ્, ન તુ ક્લૃપમ્ । ગાનસી મૂર્તિસ્તિષ્ઠતિ, ન તુ કદાચિદપિ સ્વયમુપવિષ્ટ ઇતિ મુલ્યમાસ-

મૂળ શ્લોકમાં જે ભગવાન્ પદ છે તેનું હાત્પર્ય એ છે કે ગોપીજનોનાં તે બધાં વચ્ચે પોતાના દ્વારા ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે સંબન્ધ કરી આપે છે, કારણ કે તે વચ્ચે ઉપર બેસનાર ભગવાન છે. (આથી ક્ષણ સમજાય છે કે ભગવાનને સમર્પણ કરવામાં આવેલી પદ્મરૂપે ભગવાન્ સ્વીકારે તો તે સમર્પિત પદાર્થદ્વારા સમર્પણ કરનારનો પણ ભગવાનની સાથે સંબન્ધ થશે એ ભાવથી જ ભક્તોએ બધા પદાર્થો ભગવાનને સમર્પિત કરવા બેઠાં છે.)

અરે ! ગોપીજનોનાં ઉત્તરીય વચ્ચે જતાં રહે ત્યારે તો સભામાં રસનો આભાસ ઘર્ષિત થાય, તો પછી ભગવાન્ ત્યાં કેવી રીતે બેઠા ? આ પ્રમાણે શંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવજી કહે છે કે સ ઈશ્વરઃ મૂળ શ્લોકમાં જે સઃ પદ છે તેનો અર્થ એ કે પહેલાં જેમની પ્રાર્થના કરવામાં આવેલી હતી તે પ્રભુ. ઈશ્વર બધું કરવાને સમર્થ છે, તેથી ગોપીજનોને દિવ્ય—નૃત્યમાં કામરૂપ—વચ્ચે ભગવાનને આપ્યાં એમ જણાવવામાં આવ્યું. આ દિવ્ય વચ્ચે એવા પ્રકારનાં છે કે જલક્રીડા પછી તેમાં ભિન્ન રહેલી નથી. તેથી સર્વ કરવાને સમર્થ એવા ઈશ્વર, જેમની ગોપીજનોએ પ્રાર્થના કરી હતી તે, ત્યાં બિસત્યા.

(અથવા તો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે થઈ શકે. પહેલાં ત્યારે ભગવાને ગોપીજનોને વરદાન આપ્યું ત્યારે તે સમયે ગોપીજનોનાં બધાં વચ્ચે ભગવાને હાઈ લીધાં હતાં અને ગોપીજનોના શરીર ઉપર એક પણ વસ્ત્ર ન હતું, છતાં પણ ભગવાનને રસાભાસ ન થયો; તો પછી ત્યારે હમણાં ગોપીજનોનાં ફક્ત ઉત્તરીય વચ્ચે જ નથી ત્યારે તે પ્રભુને રસાભાસ થી રીતે ઘર્ષિત થઈ એમ કહેવાને માટે શુકદેવજીએ મૂળ શ્લોકમાં સઃ એ પ્રમાણે કહ્યું. અરે ! વરદાન આપતી વખતે ત્યારે ગોપીજનોનાં બધાં વચ્ચે ત્યારે ભગવાને હાઈ લીધાં ત્યારે તે વખતે પણ રસાભાસ કેમ નહિ ? આ શંકાનું નિરાકરણ કરવાને માટે શુક-દેવજી કહે છે કે ઈશ્વરઃ કર્તું સમર્થઃ, અર્કતું સમર્થઃ, અને અન્યયાકર્તું સમર્થઃ એ ઈશ્વરનું લક્ષણ છે. ઈશ્વરમાં આ પ્રમાણે કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, જે રસાભાસ થાય તો તે પ્રમાણે ઈશ્વર યથા જ ન દે; ન કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, ગોપીજનોએ આપેલું આસન રસાભાસ ઉત્પન્ન કરનારું છે છતાં પણ તે આસ-નનો લ્હાગ કરી શકે જ નહિ; બીજો પ્રકાર કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, રસાભાસની રીતે પણ રસ ઉત્પન્ન કરવાને ઈશ્વર સમર્થ છે. તેથી આવા ઈશ્વરની આજ્ઞામાં કાંઈ પણ અપરિત નથી એવો ભાવ છે.)

અરે ! સીમ વચેરેના લેપવાળાં અપવિત્ર વચ્ચે ઉપર ભગવાન્ કેમ બેઠા ? આ પ્રકારે શંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવજી કહે છે કે યોગેશ્વરાન્તર્હદિ કલ્પિતાસનઃ. યોગેશ્વરોનાં હૃદય શુદ્ધ હોય છે; તેમાં પણ તેમનું અંદરનું હૃદય વધારે શુદ્ધ હોય છે. યોગેશ્વરોના આવા શુદ્ધ હૃદયમાં પણ ભગવાનના આશ-

નમેતદેવ । અતઃશ્ચકાસ, પરસશોભાં પ્રાપ્તવાન્ । પૂર્વવદ્ ગોપીનાં પરિપદં ગતઞ્ચ જાતઃ । પરિતો
ગોપિકા ઉપવિષ્ઠા इत्यर्थः । સમાપતિર્ભગવાન્ । અવસ્તાભિરર્ચિતઃ । તતો ભગવાન્ તાસામર્થે
ત્રૈલોક્યે યાવન્તિ લક્ષ્મીરૂપાણિ શ્વપ્રપદાદીનિ, તાસાં યદેકં પદં, યસ્યાંશ્ચિલાસાઃ ત્વહ્નદ્દમી-
ભોજનઃ, તાદૃશં વપુર્ધૃતવાન્ । અસ્મિન્નર્થે દેશકાલાદિભેદેન યાવન્ત ઉત્કૃષ્ટા-અર્થા અપેક્ષ્યન્તે, તાવ
પ્રકટિતવાન્, તાદૃશવપુર્ણરણેન ॥ ૧૪ ॥

एषं प्रसन्नं भगवन्तं दृष्ट्वा स्वान्तःकरणदोषदूरीकरणार्थं स्मृततन्त्रतां पूर्वं भगवति कल्पितवत्
इति तन्निराकरणार्थं लोकदृष्ट्या भगवति कृततन्त्रतालक्षणो दोषोऽस्ति न वेति निर्णयार्थं किञ्चित् प्रमुमुक्षुता
इत्याह सभाजयित्वेति ।

નની કહયતા જ કરવામાં આવેછે, આસન રચવામાં આવતું નથી. યોગેશ્વરોના હૃદયમાં ભગવાનની માનસી
મૂર્તિ ઉભી રહે છે, કોઈ પણ સમયે ભગવાન્ પોતે ત્યાં ગિરાજતા નથી. તેથી ભગવાનનું મુખ્ય આસન
તો ગોપીજનોએ આપેલાં વસ્ત્રો જ છે.

(લોક અને વેદમાં જે પ્રકારની વસ્તુ પવિત્ર તરીકે સ્વીકારવામાં આવતી નથી તે વસ્તુ પણ
ગોપીજનોના સંબંધમાં આવતાં યોગેશ્વરોના અંદરના હૃદયના કરતાં પણ અધિક યર્થ લાય છે અને તેથી
ભગવાન્ તેનો સ્વીકાર કરે છે. ન્યારે આવી સ્થિતિ છે ત્યારે તો લોક અને વેદમાં જે વસ્તુ પ્રસિદ્ધ રીતે
સ્વીકારવા યોગ્ય ગણાય છે તે વસ્તુ ન્યારે ગોપીજનોના સંબંધમાં આવે ત્યારે ભગવાન્ તે સ્વીકારે એમાં
શું આશ્ચર્ય ? આ બધો કાવ દર્શાવવાને માટે મૂળમાં યોગેશ્વરોના હૃદયની વાત કહેવામાં આવેલી છે.)

આ કારણથી ભગવાન્ પરમ શીલ પામ્યા. પહેલાંની માફક ગોપીજનોની સભામાં ભગવાન્ ગયા
અર્થાત્ ભગવાનની આનુવાણ્તુ ગોપીજનો એકાં. ગોપીજનોની આ સભાના પતિ—અધ્યક્ષ—ભગવાન્
થયા. તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનની પૂજા કરી. પછીથી ગોપીજનોને માટે ત્રણ લોકમાં જેટલાં લક્ષ્મી-
રૂપ ઇન્દ્રદિ પદ છે તે બધાંના એક સ્થાનરૂપ, અનેક લક્ષ્મીનો લોગ કરનારા જેનો માત્ર અંશ જ છે,
એવા શ્રીઅંગને ભગવાને ધારણ કર્યું. આ વિષયમાં દેશ, કાલ વગેરે લેદથી જેટલા ઉત્તમ પદયોની જરૂર
હોય છે તે બધા પદયો ભગવાને ઉપર વર્ણવેલા શ્રીઅંગને ધારણ કરીને પ્રકટ કર્યા. ૧૪

આ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રસન્ન થયેલા એમને પોતાના અન્તઃકરણનો દોષ દૂર કરવાને માટે—પહેલાં
ગોપીજનોએ પોતાની જે કૃતપ્રતા ભગવાનમાં કહેલી હતી તે કૃતપ્રતારૂપી દોષનું નિહકરણ કરવાને
માટે—, લોકદૃષ્ટિથી ભગવાનમાં કૃતપ્રતારૂપી દોષ છે કે નહિ એનો નિર્ણય કરવાને માટે ગોપીજનો
ભગવાનને કાંઈક પૂછવા તૈયાર થયાં એમ શુકદેવજી સમાજયિત્વા ત્રલોકમાં કહે છે. (ભગવાન્ ત્યારે
ગોપીજનોનું પરોક્ષ ભજન કરતા હતા ત્યારે તેમણે તે પ્રકારના રસનું—વિરહ રસનું—ગોપીજનોને દાન
કર્યું. આ પ્રકારની ભગવાનની ઇચ્છા ગોપીજનો બલુતાં ન હતાં. ગોપીજનોનું આ પ્રકારનું જે અન્તઃ
તે જ કૃતપ્રતારૂપી તેમનો દોષ. ભગવાનમાં દોષ જ ન હોવાથી તેમનામાં કૃત દોષનો આરોપ જ સંભવે.
આ આરોપ જે પદાર્થ એવામાં આવે અથવા તો જેનું રમરણ થાય તે પદાર્થનો જ યર્થ થકે. સ્વામિનીજી-
એને તો પોતાના પ્રિય ભગવાન્ વિના બીજા કોઈ પણ ધર્મની સ્ફૂર્તિ થતી નથી, તેથી પોતાનમાં જ
રહેલા કૃતપ્રતારૂપી દોષનો ભગવાનમાં આરોપ કરવામાં આવેલો છે. એ કે ભગવાનમાં કરવામાં આવતો
આ દોષનો આરોપ પણ રસમધ્યપાતી જ છે અને તેથી તેને દોષ કહેવો ઉચિત નથી, છતાં પણ
ભગવાનમાં દોષ નથી એમ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ થયેલું હોવાથી, ભગવાનમાં કરવામાં આવતો દોષારોપ
જમ હોવાથી શાસ્ત્રરીતિને અનુસરીને જ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આગળ પણ ત્યાં દોષ
પદ વાપરવામાં આવ્યું દોષ ત્યાં પણ આ જ તાત્પર્ય છે એમ જણવું.)

સમાજપિત્વા તમનઙ્ગદીપનં સહાસલીલેક્ષણવિન્નમઙ્ગુયા ।

સંસ્પર્શનેનાઙ્ગકૃતાઙ્ગિહસયોઃ સંસ્તુત્ય ઇપત્કુપિતા યમાપિરે ॥ ૧૬ ॥

પ્રમાર્થ પ્રથમતઃ સમાજનં છોત્રં કૃત્વા । નનુ વિમનેન વિચારેણ સામ્પ્રતમ્, જાતં ફલં મુન્નતામિતિ ચેત્ તન્નાહ અનઙ્ગદીપનમિવિ । અનઙ્ગં દીપયતિ નિરન્તરમેવ । અજ્ઞામાર્થં સમ્પાદ્ય-
તીતિ ન ધ્વનિઃ । અતો વૈકેન મોગેન કાર્યનિષ્પત્તિઃ । પુનઃતોનાપિ મોગેનામે અધિકં એવ ચેત્ સ્વાત્ । સ ચેત્ સ્વદોષેણ તદા દોષો દૂરીકર્તવ્યઃ, મગવદ્દર્મેણ ચેત્, વાઙ્મિર્વન્થં કારયિત્વા પ્રાર્થ-
વિત્વા વા ફલાનુભવઃ કર્તવ્ય इति भावः । અનઙ્ગદીપને સાધનમાહ સહાસેતિ । સાધનામાવાર્થ વા પ્રાર્થનીય इति साधनकीर्तनम् । હાસપૂર્વકં વહ્ણીલેક્ષણં, તેન વિન્નમન્તી યા ઋઃ, તયા અનઙ્ગં દીપયતિ । પદ્માત્ર સાધનાનિ । હાસો હીલા ઈક્ષણં વિલાસાઃ ઋચેતિ । પદ્મ ચેદ્વેતવઃ કાર્ય-
મપ્રતિહતં ભવતિ । માયા વ્યામોહિકા સ્વરૂપવિસ્મારણાર્થમ્ । હીલા સ્વાસર્કિ સાધયતિ । ઈક્ષણં

હાસપૂર્વક જે લીલાયુક્ત દર્શન તેનાથી વિલાસ કરતી બુકુટિવડે

અનંગને—કામને—ઉત્પન્ન કરનાર ભગવાનની સ્તુતિ કરીને, પોતાના

ખોળામાં પધરાવેલા ભગવાનના ચરણોના સંબંધવાળા હસ્તોને લાડ લડાવતાં

અને સ્તુતિ કરતાં ગોપીજનો જરાક કોપ કરીને બોલ્યાં. ૧૫

ભગવાનને પ્રશ્ન કરવાને માટે ગોપીજનોએ પહેલેથી જ ભગવાનની સ્તુતિ કરી.

અરે ! આ વિચારથી—ભગવાનમાં કૃતપ્રતાપી હોય છે કે નહિ એ પ્રશ્નના વિચારથી—શો લાભ ? જે ફલ પ્રાપ્ત થયું છે તેનો જ સોજ કરો ને ? આ પ્રમાણે જે શંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવજી કહે છે કે અનઙ્ગદીપનમ્. ભગવાન્ હૃમ્મેશાં જ અનંગનું—કામનું—દીપન કરે છે; ભગવાન્ અનંગનું—અંગના આશ્રવનું, દેહાનુસન્ધાનના આશ્રવનું—સંપાદન કરે છે એ ધ્વનિ છે. (અર્થાત્ ભક્તોને પોતાના દેહનું અનુસન્ધાન ન થાય એ પ્રમાણે ભગવાન્ કરે છે, અને આનું નામ જ અનંગનું દીપન કર્યું.) તેથી એક વાર લોગ કરવાથી કાર્ય સિદ્ધ થવાનું નથી. યજી તે જ લોગથી આગળ ઉપર વધારે જ ખેદ થાય. તે આ ખેદ પોતાના—ગોપીજનોના—હૃદયથી હોય તો તે દોષને દૂર કરવો નેપ્રમ્ણે. જે ભગવાનના ધર્મથી તે ખેદ થયો હોય તો ભગવાન્ પાસે વાણીનો વ્યવહાર કરાવીને અથવા તો વાણીના વ્યવહારની પ્રાર્થના કરીને ફલનો અનુભવ કરવો નેપ્રમ્ણે એમ તાત્પર્ય છે.

ભગવાન્ અનંગનું જે દીપન કરે છે તેનું સાધન જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે સહાસ ઇત્યાદિ. અથવા તો અનંગનું દીપન કરે એવાં સાધનો ભગવાન્ ન પામે એટલા માટે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી નેપ્રમ્ણે; તેથી મૂળ શ્લોકમાં અનંગનું દીપન કરનારાં સાધનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. હાસપૂર્વક જે લીલાયુક્ત ઇક્ષણ, તેનાથી વિલાસ પામતી જે બુકુટિ, તેનાથી ભગવાન્ અનંગનું દીપન કરે છે. અહીં અનંગનું દીપન કરવામાં પાંચ સાધનો જણાવવામાં આવેલાં છેઃ હાસ, લીલા, ઇક્ષણ, વિલાસ અને બુકુટિ. જે પાંચ પદ્યોથી કાર્ય સાધવામાં આવેલું હોય તો તે કાર્ય ભગવતું નથી (એમ શ્લોકમાં કહેવત છે.) ભગવાનના હાસપૂર્વકે મયા વ્યામોહ કરનારી છે એટલે તે સ્વરૂપનું નિરમરણ કરાવે છે; લીલા પોતાની અસક્તિ સાધે છે; ઇક્ષણ તેમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, જે આ પ્રમાણે ન હોય તો બીજા પદાર્થના જ્ઞાનથી ગોપીજનોની ભગવાનમાં રહેલી અસક્તિ નાશ પામે; વિલાસો પોષક છે; બુકુટિ યમ છે, નિયમન કરનાર કાલ છે, (અર્થાત્ કાલના વિલંબથી તે ભાવ કદાચિત્ નાશ પામે, તેથી તે ભાવનો નાશ ન થાય તેટલા સારા ભગવાનની બુકુટિ તે જ ભાવનું નિયમન કરે છે, તે જ ભાવ હૃમ્મેશાં રહે એ પ્રમાણે કરે છે. આ કારણથી જ બુકુટિને યમ કહેવામાં આવેલી છે.) અથવા તો (અહીં બુકુટિ ફલનું જ નિયમન કરે છે એવો અભિપ્રાય હોવાથી) આ પ્રમાણે થાય તો જ—અનંગભાવ થાય તો જ, દેહાનુસન્ધાન જતું રહે તો જ—ભગવાન્ જેટલી બધી કૃપા છે તેનું દાન કરે છે, અર્થાત્ સંપૂર્ણ સ્વરૂપાનન્દનું તે દાન કરે છે.

તત્ર જ્ઞાનજનકમ્ । અન્યથા જ્ઞાતાન્તરેણ તન્નિરાકરણં સ્યાત્ । વિલાસાઃ પોષકાઃ । મૃચ્યમઃ નિવન્તા
કાલ ઇતિ । ચાયસ્પ્રસાદવાતા વા તત્રૈવ । તતઃ પ્રશ્નાર્થગુપ્તૌકનં કુર્વન્તિ સંસ્પર્શનેનેતિ । અદ્વૈ
કૃતઃ સ્થાપિતો યો મગવદ્ભિઃ, વત્સમ્બન્ધિનો યૌ હસ્તૌ, તયોઃ સમ્યક્સ્પર્શનેન સંજ્ઞાલબ્ધ
ઇત્યર્થઃ । સંસ્પર્શનેન સહિતાઃ । તત્ત્વ આમિમુલ્યાર્થ સંસ્તુત્ય । એવં સર્વભાવેન પ્રપન્નાનપિ ત્વજીતી
મગવતિ દોષદૃષ્ટા રૂપત્કુપિતાઃ । સાધર્મૈર્નિર્વર્તિતોઽપિ દોષો ન સમ્યક્ નિવર્તતે વાવદ્ મગવાન્
નિવર્તયતીત્યતો વિવાદમિવ કુર્વન્ત્યો વખાપિરે ॥ ૧૫ ॥

પછી ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછવાને માટે ગોપીજનો ભગવાનને લાઠ લકાણે છે એમ સંસ્પર્શનેન
ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહેવામાં આવે છે. ગોપીજનોના ખોળામાં સ્થાપન કરેલું ભગવાનનું જે ચરણ તેના
સંબન્ધવાળા ભગવાનના જે એ હસ્તો તેનો બરોબર સ્પર્શ કરીને ગોપીજનો ભગવાનને લાઠ લકાણે
હતાં. (ગોપીજનોના ખોળામાં સ્થાપિત કરેલા પોતાના ચરણ ઉપર ભગવાન જે હાથ મૂકીને બેઠા હતા;
આ પ્રમાણે સ્વચ્છન્દ સ્થિતિનું અનુકરણ છે એમ સૂચવવામાં આવ્યું.) મૂળ શ્લોકમાં જે સંસ્પર્શનેન પદ
છે તેમાં જે તૃતીયા વિભક્તિ છે તે ‘સહિત, સાથે’ ના અર્થમાં વપરાયેલી છે; અર્થાત્ ગોપીજનો સંસ્પર્શ
નવાળાં, ભગવાનને લાઠ લકાણવારં હતાં. પછી ભગવાન પોતાના—ગોપીજનોના—તરફ ધ્યાન આપે
એટલા માટે તેમની ગોપીજનોએ સ્તુતિ કરી.

આ પ્રમાણે સર્વભાવથી શરણ આપેલાંનો પણ ભગવાન ત્યાગ કરે છે એમ ભગવાનમાં દોષ જોવાથી
ગોપીજનો જરાક ગુસ્સે થયાં. (ભગવાનનો હસ્તક્રમણ પકડવાની ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ ગોપીજનોએ કરી
હતી.) ગોપીજનોએ કરેલાં આ પ્રકારનાં સાધનોથી તેમનો દોષ દૂર થઈ ગયો હતો છતાં પણ જ્યાં સુધી
ભગવાન વાણીથી તે દોષનું નિવારણ ન કરે ત્યાં સુધી તે દોષ સમ્પૂર્ણ રીતે નાશ પામતો નથી; તેથી
ભગવાનની સાથે વિવાદ કરતાં હોય તેમ ગોપીજનો બોલ્યાં.

(અરે ! સ્વરૂપથી દૂર નહિ થયેલી દોષ વચનથી કેવી રીતે દૂર થશે ? તેથી વચન રૂપ કરતાં દુર્બલ
હોવાથી પહેલા અધ્યાયમાં તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રમાણે જો રાંકા કરવામાં આવે તો
તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. રસો વૈ સઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન ખરેખર ભાવા-
ત્મક છે. તે ભગવાન હંમણાં દોષાત્મક થયા છે, કારણ કે રસનું સ્વરૂપ જ તે પ્રકારનું છે. સ્વામિનીઓનો
જે ભાવ પ્રકટ થયો છે તેનું મૂળ કારણ ભગવાનનો વેળાનારૂપ શબ્દ જ છે, તેથી નિર્દોષ અને પૂર્ણ ગુણ-
રૂપ ભાવ પણ વાણીરૂપી શબ્દથી પ્રકટ થશે એમાં શું ગયોગ્ય છે ? વળી, જેવી રીતે દર્શનથી જે રસ
મળે છે તે સ્પર્શ વગેરેથી મળતો નથી, સંભાષણથી જે રસ મળે છે તે દર્શન વગેરેથી મળતો નથી, આ
પ્રમાણે તે તે રસનો સ્વભાવ છે; તેવી રીતે અમારો ત્યાગ કરીને ભગવાન કેવી રીતે ગયા એ ભાવ તે
પ્રકારનાં વચનોથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ બાણું. પહેલા અધ્યાયમાં પણ આ પ્રમાણે જ બાણું.

અરે ! આલતા પ્રસંગમાં તો ‘પ્રભુ અમને ભળે છે કે નથી ભળતા’ એનો નિર્ણય કરવાનો છે,
તો પછી તે વાત સ્પષ્ટ ન કહેલાં સામાન્ય રીતે પ્રશ્ન કરવામાં શું પ્રયોજન છે ? આ પ્રમાણે જો રાંકા
કરવામાં આવે તો તેનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે છે. ભગવાન વિધેનો પ્રશ્ન જ એ સાક્ષાત્—સ્પષ્ટ શબ્દોમાં—
કરવામાં આવે તો “અરે ગોપીજનો આવા પ્રકારનાં ભક્તો છીએ; તો પછી હે પ્રભુ ! આવા ભક્તોનો
તમે કેમ ત્યાગ કરો છો ?” એ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરાય. પણ આવા પ્રકારનો પ્રશ્ન નાધિકાઓમાં ઉત્તમ,
શ્રીઓમાં સ્વરૂપ, આગળ ભગવાન જેમની સ્તુતિ કરવાના છે, એવાં ગોપીજનોના મુખક્રમમાંથી
નીકળી શકે નહિ, પરંતુ ગામડાની રણભાસવાળી શ્રીઓના જ મુખમાંથી નીકળી શકે. તેથી છીને
પ્રકારે પરીણ રીતે પ્રશ્ન કરવાથી પોતાના બાણું ગોપન થવાથી મહાન રસ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે મુખ્ય
રચના સ્વભાવને લીધે જ પરીણ રીતે પ્રશ્ન કરવામાં આવેલો છે. ભગવાનને તો છોડી પોતે વિલક્ષણ—
બિજ પ્રકારના—છે એમ બાણુંવું છે; અને છવના સ્વરૂપના જ્ઞાન વિના છવથી ભગવાનનો ભેદ બની
શકાય નહિ. તેથી છવના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને ભગવાને પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું. આમ ન હોય તો
ગોપીજનોના પ્રશ્નનો વિષય ભગવાન પોતે જ હોવાથી છવનું વર્ણન તે કરત નહિ.) ૧૫

તાસાં પ્રથમાદ્ ભજત ઇતિ ।

ગોપ્ય ઋચુઃ—ભજતોઽનુભજન્ત્યેક એક एतद्विपर्ययम् ।

નોભયાંશ્ચ ભજન્ત્યન્ય एतन्नो ब्रूहि साधु भोः ॥ ૧૬ ॥

ત્રયઃ પક્ષાઃ સન્દિગ્ધાઃ, ફલતઃ, સ્વરૂપતઃ, મજતામજતાભ્યામ્ । તત્ત્રૈકે વે યથા ભજન્તિ તે તથા તાનપિ ભજન્તિ । એકે પુનરમજતોઽપિ મજન્તિ । અન્યે તુ ઉભયાનપિ ન મજન્તિ । તેપાં ત્રયાણામુભયોરપિ પ્રતિયોગિનોઃ ફલં વષ્ટ્યમ્ । વે મજનાનુસારેણ મજન્તિ તે કિં કૃતપ્રાઃ, આહોલિત્ ધૂતાં, આહોલિત્ સમીचीना इति । કેનચિત્ પાદમક્ષાલનં કૃતમ્, સોઽપિ ચેત્ કરોલિ, તદા કિં સ્વાત્ । ફલાર્થકરણે ફલં દેયમ્ । તેનાપિ તદેવ કર્તવ્યમિતિ કરણે તદેવ કર્તવ્યમ્ । નિર-
પેક્ષકરણે તુ સન્દેહ एव । અમજતો મજને કચિદોપઃ સ્વાત્ યથા વિપ્લાને કામિની । કચિદુપકારઃ,

હવે મજતઃ એ શ્લોકમાં શુકદેવેણ ગોપીઓનો પ્રશ્ન વર્ણન કરે છે.

ગોપીઓ બોલ્યાં:—

કેટલાક પોતાનું ભજન કરનારાઓને ભજે છે, કેટલાક પોતાને નહિ
ભજનારાઓને પણ ભજે છે, કેટલાક ભજનારાઓ અને નહિ ભજનારાઓ
એ બન્નેને ભજતા નથી; આ બધાનું રૂપ વર્ણન અમને કરો. ૧૬

ભજન અને અભજનની દૃષ્ટિએ ફલ અને સ્વરૂપ વિષે ત્રણ પક્ષોમાં સંદેહ છે. (ભજન કરનારાઓનું જે ભજન કરે છે તે પહેલો પક્ષ; ભજન ન કરનારનું જે ભજન કરે છે તે બીજો પક્ષ; અને બન્નેનું—ભજન કરનારનું અને ભજન ન કરનારનું—જે ભજન કરે છે તે ત્રીજો પક્ષ. બીજા પક્ષમાં જે અભજન કરનારનું ભજન કરવામાં આવે છે તે અભજન કરનાર પહેલો પ્રતિયોગી છે, અને ત્રીજા પક્ષમાં જે ભજન કરનારનું અભજન કરવામાં આવે છે તે બીજો પ્રતિયોગી છે એમ બાધનું.)

તેમાં કેટલાક માણસો જે પ્રમાણે બીજા માણસો તેમને ભજે છે તે પ્રમાણે તેઓ તેમનું પણ ભજન કરે છે. (આ પ્રથમ પક્ષ છે.) કેટલાક માણસો તો જે બીજા માણસો તેમનું ભજન કરતા નથી તેમનું પણ તેઓ ભજન કરે છે. (આ બીજો પક્ષ છે.) ત્રીજી કેટલાક બીજા માણસો તો બન્નેનું—ભજન કરનારનું અને અભજન કરનારનું—પણ ભજન કરતા નથી. (આ ત્રીજો પક્ષ છે.)

આ ત્રણ પક્ષોની અંદર બન્નેય—બીજા અને ત્રીજા—પક્ષોના પ્રતિયોગીઓનું ફલ કહેવું બેધર્મ્ય છે. (બીજા પક્ષમાં જે અભજન કરનારનું ભજન કરવામાં આવે છે તે એક પ્રતિયોગી, અને ત્રીજા પક્ષમાં જે ભજન કરનારનું અભજન કરવામાં આવે છે તે બીજો પ્રતિયોગી. આ બન્નેય પ્રતિયોગીઓને શું ફલ મળે છે તે કહેવું બેધર્મ્ય છે. પ્રથમ પક્ષમાં તો જે ભજન કરનારનું ભજન કરવામાં આવે છે તે પ્રતિયોગીનું ફલ બીજો માણસ જે તેનું ભજન કરે છે તે છે; આ વાત રૂપ હોવાથી એનો ઉદ્દેશ મુલોચિનીયમાં કરવામાં આવ્યો નથી. આ ઉપરથી રૂપ જણાય છે કે ત્રણ પક્ષોમાંથી છેલ્લા બે પક્ષોના ફલ વિષેના સંદેહનું અને ત્રણ પક્ષના સ્વરૂપ વિષેના સંદેહનું નિવારણ કરવાનું છે.)

જે માણસો બીજા માણસોનું, તેમણે કરેલા ભજન પ્રમાણે, ભજન કરે છે તે શું કૃતામ છે, કે પૂર્ન છે, કે આરા છે એનો નિર્ણય કરવાનો છે. (આ રીતે પ્રથમ પક્ષના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાનું છે. પહેલા પુરુષે જે પ્રમાણે ભજન કર્યું હોય તે પ્રમાણે બીજો માણસ પહેલા પુરુષનું ભજન કરે ત્દર પછી તે—બીજો માણસ—એમ માને કે પહેલા પુરુષે જે ભજન કર્યું છે તે ઉપકારરૂપ નથી અને પોતે કરેલું ભજન પહેલા પુરુષે કરેલા ભજન કરતાં અધિક છે. આ પ્રમાણે પહેલા પુરુષે કરેલા ભજનને બીજો પુરુષ ઉત્તરી પાડે છે. બીજો પુરુષ અત્યુપકાર કરવાને માટે સમર્થ છે છતાં પણ તે પહેલા પુરુષના ઉપર ઉપકાર કરવાને બદલે ભજન જ કરે છે, અને તેથી તે કૃતામ ગણાય છે. અથવા તો કૃતપ્રાણો બીજો અર્થ દુષો. ૨૧

અપેક્ષિતશ્ચેદર્થઃ । કચિન્ રોહઃ । કચિદ્ધર્મ इति । एकं फलं निर्धारितं वच्छज्यम् । यो वा न भवति पूर्वः, तस्य वा किं फलमिति । ये वा नोभयविधान् भवन्ति, तेषामुभयविधानां वा किं फलमिति । कृतस्य साधनस्य क्रय वा वपचोगाः । एतत् सर्वं ब्रूहि साधु यथा भवति यथा । भौ इति सम्बोधनं

પણ થઈ શકે. પહેલા પુરુષે જે લજન કર્યું તેનું લજન બીજે માણસ કરે છે અને તેનો ઉપકાર વાળી દે છે, જેને પરિણામે પહેલા પુરુષને બીજા પુરુષના લજનથી જે સુખ્ય ફળ મળે છે તેનો નાશ થાય છે. આ રીતે બીજે પુરુષ દ્વત્ત્રય થાય છે. હવે બીજે પુરુષ ધૂર્ત કેવી રીતે જાને છે તે વિચારીએ. પહેલા પુરુષે જે લજન કર્યું છે તેને બીજે પુરુષ ઉપકારરૂપે માને છે, છતાં પણ પોતે કરેલું લજન પણ તે જ પ્રકારનું છે એમ તે—બીજે માણસ—માને છે. આ રીતે પહેલા પુરુષે કરેલા લજનને બીજે પુરુષ ઉત્તમ માનતો નથી. પહેલો પુરુષ ધનને માટે માફ લજન કરે છે એમ બીજે પુરુષ માને છે, અને બીજા માણસ પાસે ધન છે છતાં પણ તે પહેલા માણસને ધન આપતો નથી પણ તેનું લજન જ કરે છે. તેથી તે ધૂર્ત કહેવાય છે. હવે બીજા પુરુષના સમીચીનત્વનું—સારાપણનું—વિવેચન કરવામાં આવે છે. કોઈ માણસે બીજા માણસના પગ ધોયા; હવે તે બીજે માણસ પહેલા માણસના પગ ધુવે તો શું થાય? જે પહેલા માણસે કોઈ પણ ફલની આશાએ બીજા માણસના પગ ધોયા હોય તો તે બીજા માણસે તે આશા પૂરી કરવી જોઈએ. બીજે માણસ પણ આ પ્રમાણે જ કરે—મારા પગ જ ધુવે—એ લાવનાથી જો પહેલા માણસે બીજા માણસના પગ ધોયા હોય તો બીજા માણસે પહેલા માણસના પગ જ ધોવા જોઈએ. જો કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષા વિના પહેલા માણસે બીજા માણસનું લજન કર્યું હોય તો પહેલા માણસનો કેવી રીતે ઉપકાર વાળવો એ વાતનો નિશ્ચય બીજે માણસ કરી શકતો નથી, અને તેથી આ વિષયમાં સંદેહ જ રહે છે. બીજા માણસને પહેલા માણસ ઉપર ઉપકાર કરવો હોય ત્યારે આ ઉપકાર કઈ કે આ ઉપકાર કઈ એમ તેને સંદેહ થાય છે, અને તેને પોતાને લાગે છે કે પહેલા માણસે માફ લજન કરીને મારા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. (આ પ્રમાણે પહેલા પક્ષના સ્વરૂપના સંદેહનો વિચાર કરવામાં આવ્યો.)

જે માણસ બીજાનું લજન કરતો નથી તેનું બીજે માણસ લજન કરે તો કંદાચિત્ દોષ થાયઃ દાખલા તરીકે કામિની સ્ત્રી જે નિષ્કામ પુરુષને લજે તો દોષ કામિનીનો છે. (કરુણ સંધ્યાકાળે નિષ્કામ હતા, તેમનું લજન દિતિએ કર્યું અને તેથી દોષ દિતિને પ્રાપ્ત થયો. આ વાત તૃતીય સ્કન્ધના ઝોદમાં અધ્યાયમાં આપેલી છે.) જો તે વસ્તુ અપેક્ષિત હોય તો કોઈક વખત ઉપકાર થાય છે. (પ્રજ્ઞાએ પૂર્વચિત્તિ નામની અપ્સરાને પ્રિયવતના પુત્ર આત્રીધ્ર પાસે મોકલી. આત્રીધ્ર પરણેલો ન હતો, છતાં પણ તેને પિતૃલોકની ઇચ્છા હતી. પૂર્વચિત્તિ અપ્સરાથી તે મુગ્ધ થયો અને તેનાથી નવ પુત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ. આ પ્રસંગ પંચમ સ્કન્ધના બીજા અધ્યાયમાં વર્ણવેલો છે. અર્જુની આત્રીધ્રે પ્રજ્ઞાનું લજન નથી કર્યું છતાં પણ પ્રજ્ઞાનો પૂર્વચિત્તિ નામની અપ્સરા—અપેક્ષિત પદાર્થ—મોકલવાથી આત્રીધ્ર ઉપર ઉપકાર થયો.) કોઈક વખત સ્નેહ થાય છે. (નવમા સ્કન્ધમાં વર્ણવેલા ઉર્વશી ઉપાખ્યાનમાં આ પ્રમાણે લેવામાં આવે છે.) કોઈક વખત ધર્મ થાય છે. (મહાભારતના સુદર્શનોપાખ્યાનમાં તથા પદ્મપુરાણના વૈશાખમાહાત્મ્યમાં આવેલા ચિત્રોપાખ્યાનમાં આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે અલજન કરનારનું લજન કરનારને અનેક પ્રકારનું ફલ લેવામાં આવે છે, તેથી) તેના વિષે એક જ નિશ્ચિત ફલ કહેવાની જરૂર છે. (આ રીતે અલજન કરનારનું જે લજન કરે છે તેના ફલ વિષેના સંદેહનું અને આનુબંધિક રીતે તેના સ્વરૂપ વિષેના સંદેહનું પણ વિવરણ કરવામાં આવ્યું.) વળી જે પ્રથમ પુરુષ દ્વિતીય પુરુષનું લજન કરતો નથી તેને શું ફલ મળે છે? (આ પ્રમાણે અનુયોગીના—લજન ન કરનાર પ્રથમ પુરુષના—ફલ વિષે પણ સંદેહ થાય છે. અર્જુને ઉર્વશીનું લજન ન કર્યું; નારદે જરાનું લજન ન કર્યું અને માર્કંડેયે વસુધિનીનું લજન ન કર્યું. તેમાં ઉર્વશીએ અર્જુનની નિન્દા કરીને શાપ આપ્યો; નારદ પાસેથી લંબનીની જે અપેક્ષા જરાએ રાખેલી હતી તે પૂર્ણ ન થતાં તેણે નારદને શાપ આપ્યો; વસુધિનીએ ભરપુર કે માર્કંડેય નિતેન્દ્રિય છે તેથી તેમની પાસેથી તેણે લજનની આશા રાખી નહિ અને માર્કંડેયને વસુધિનીનું

સાંવધાનાર્થમ્ । ભજતઃ પુરુષાનતુ વદનુસારેણ ભજન્તિ, એકે પુતઃ મહત્ત્વચિરેકેણ મજન્તી-
ત્યુમયે ભજનકર્તારઃ । અન્યે તુ મજનરહિતા एव ॥ ૧૬ ॥

एतेषां भेदान् फलं चाह भगवान् मिथो भजन्तीविशिभिः ।

શ્રીભગવાનુવાચ—મિથો ભજન્તિ ચે સહ્યઃ સ્વાર્થકાન્તોઘમા હિ તે ।

न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥ १७ ॥

ત્રાઘપક્ષસ્ય નિર્ધારમાહ । ચે મિથો ભજન્તિ તે સ્વાર્થકાન્તોઘમાઃ । સ્વાર્થ એવ ઇવાન્ત

અભજન કરવાથી ધર્મ પ્રાપ્ત થયો. આ પ્રમાણે ભજન ન કરનાર માણસોને અનેક પ્રકારનાં ફલ મળે છે તેથી તેમના ફલ વિષે સન્દેહ થાય છે. વળી ઉર્વશીએ અર્જુનની મિત્રા કરી તેથી અર્જુન કૃત્તમ છે એમ જણાય છે. જગ્નને નારદ પાસે ભજનની આશા રાખી હતી પરન્તુ નારદે જગ્નું ભજન ન કર્યું તેથી નારદ ધૂર્ત છે એમ જણાય છે. માર્કણ્ડેય ત્રિતેન્દ્રિય છે એમ જાણીને વત્સધિનીએ તેમની પાસેથી ભજનની આશા રાખી નહિ, અને માર્કણ્ડેયે વત્સધિનીનું ભજન પણ કર્યું નહિ, તેથી માર્કણ્ડેય સમી-
ચીન—સારા—છે એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે ભજન ન કરનાર મનુષ્યોના સ્વરૂપ વિષેનો પણ કૃત્તમ, ધૂર્ત કે સારા એ રીતનો સંદેહ જાણવો.)

(હવે ત્રીજા પ્રશ્નના સંદેહનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.) ભજન કરનાર અને ભજન ન કરનાર એ બન્નેનું જે લોકો ભજન કરતા નથી તેમને શું ફલ મળે છે, અને જે જે પ્રકારના લોકોનું—ભજન કરનાર અને ભજન ન કરનાર એ જે પ્રકારના લોકોનું—ભજન કરવામાં આવતું નથી તે જે પ્રકારના લોકોને પણ શું ફલ મળે છે? (કેટલાક લોકો સૂર્યનું ભજન કરે છે, કેટલાક કરતા નથી. આ બન્ને પ્રકારના લોકોનું સૂર્ય ભજન કરતો નથી. હવે બન્ને પ્રકારના લોકોનું જે લોકો સૂર્યની ગાંધક ભજન કરતા નથી, અર્ધાત્ આભારામ અને પૂર્ણાક્રમ હોવાથી ઉદયસ્તીન રહે છે, તેમને ઉદયસ્તીન સૂર્યનું ફલ મળે છે કે કૃત્તમ વગેરેનું ફલ મળે છે? વળી જે પ્રથમ પ્રકારના લોકો ભજન કરે છે તેમને ધર્માત્માઓનું ફલ મળે છે કે મૂર્ખોનું ફલ મળે છે? તે જ પ્રમાણે જે દ્વિતીય પ્રકારના લોકો ભજન કરતા નથી તેમને ઉદયસ્તીનનું ફલ મળે છે કે ધૂર્તનું ફલ મળે છે? આ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રશ્નમાં ફલ વિષે સન્દેહ થાય છે. તે જ પ્રમાણે આ પ્રશ્નમાં સ્વરૂપ વિષે કૃત્તમ, ધૂર્ત કે સમીચીન એ પ્રકારનો સન્દેહ પણ જાણવો.)

ભજન કરનારે જે સાધનો કયાં તેનો ક્યાં ઉપયોગ થયો? (આ સાધનથી અપૂર્વે ઉત્પત્ત થયો, કે એક ઉત્પત્ત થયો કે લોકની અંદર પ્રસંતા થયો એ રીતે સંદેહ થાય છે.)

આ બધું આપ સારી રીતે કહો. મૂળ પ્રલોકમાં મોઃ એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે તે સાવધાન ણનાવધાને માટે છે. (હવે મૂળ પ્રલોકમાં જે ત્રણ પક્ષો આપેલા છે તેનું વિવરણ કરવામાં આવે છે.) કેટલાક ભજન કરનાર પુરુષોનું તે પ્રમાણે ભજન કરે છે. કેટલાક તો ભજન ન કરવામાં આવે તો પણ બીજા પુરુષોનું ભજન કરે છે. આ પ્રમાણે ભજન કરનારાઓ જે પ્રકારના છે. ભાષીના તો ભજન કરનારા જ નથી. ૧૬.

મિથો મજન્તિ ઇત્યાદિ ત્રણ પ્રલોકમાં ભગવાન્ આ ત્રણેય પક્ષોના ભેદ અને ફલનું વર્ણન કરે છે. શ્રી ભગવાન્ બોલ્યાઃ—

હે સખીઓ! જેઓ પરસ્પર ભજન કરે છે તેઓ ખરેખર ફક્ત

સ્વાર્થની આતર જ ઉદ્યમ કરે છે. તેમાં નથી હોતો સેહ કે નથી હોતો ધર્મ.

તેમનો ઉદ્યમ ફક્ત સ્વાર્થને માટે જ હોય છે, બીજા કરાને માટે નહિ. ૧૭

જોખીજનોએ જે ત્રણ પક્ષો કહ્યા તેમાંના પહેલા પક્ષનો ભગવાન્ નિર્ણય આપે છે. જે લોકો પરસ્પર ભજન કરે છે તેમના ઉદ્યમનું ફલ મત્ત સ્વાર્થ જ છે. સ્વાર્થ જ એવાન્ત—એક ફલ—છે જેમના ઉદ્યમનું તેઓ સ્વાર્થકાન્તોઘમાઃ કહેવાય છે. તેઓ ખરેખર એકબીજાનો ભાવ જાણીને જ પરસ્પર

एकं कलमुद्यमस्य । ते हि क्षात्यैवान्योन्यं भजन्ते । ततमभावेन च भजनमनुवर्तयन्ति । अतो न तेष्वात्योन्यं वदन्तापि सम्भवति । अतः स्वार्थमेव लौकिकार्थमेव तेषामुपमः । ननु उभये माह्वयाः, अतोऽन्योन्यभजनेन धर्मः स्नेहो वा भवेत्, कथं स्वार्थ एवेत्यासङ्गत्वाद् न तत्र सौहृदमिति । क्षणेनैव द्वितीयस्त्वाभजनं क्षात्वा क्रोधकरणात् । अतो न सौहार्दम् । नापि धर्मः । ‘सम्भोजनी नाम पिशाच-भिक्षा नैषा पितृन् गच्छति नोत वेवान् । इद्वै च सा चरति क्षीणपुण्या क्षालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा’ इति । गुरुसेवायामपि यदि दृष्टार्थतोभयोः, तदापि न धर्मः । शास्त्रानुसारी चेत्, नियोभजनाभावः । विद्या तु फलरूपा । सख्य इतिसम्बोधनादप्रतारणा । य इति प्रसिद्धास्ते वणिज इव । स्वार्थ एव

ભજન કરે છે. ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં તેઓ હુન્નરેશાં પરસ્પર ભજન કર્યા જ કરે છે; તેથી તેઓની એક બીજા પ્રત્યે છેતરપીંડી પણ સંભવતી નથી; આથી તેઓનો ઉદ્યમ સ્વાર્થને—લૌકિક અર્થને—માટે જ છે. (આ પ્રમાણે પરસ્પર ભજનમાં ‘મારું ભજન તેના ભજન કરતાં અધિક છે’ એવા પ્રકારની ભાવના ન હોવાથી પરસ્પર ભજન કરનારાઓ કૃતવ્ર નથી, તેમ જ તેઓ એક બીજાને છેતરતા નથી તેથી તેઓ ધર્મ પણ નથી. આ રીતે તેમનામાં દોષ નથી, પણ સમીચીનતા—સારાપણું—છે. ઉપકાર, સ્નેહ કે ધર્મ એ ત્રણમાંથી એક હોય તો સમીચીનતા સંભવે. તેમાં બાકેતું પરસ્પર ભજન તુલ્ય હોવાથી ઉપકાર સંભવતો નથી, પણ સ્નેહ અને ધર્મથી તેમની સમીચીનતા સંભવે છે. તેથી હવે શંકા કરવામાં આવે છે.) અરે ! પરસ્પર ભજન કરનાર બન્ને બન્ને બ્રાહ્મણો છે, તેથી તેમના પરસ્પર ભજનથી ધર્મ અથવા સ્નેહ થાય; તેથી પરસ્પર ભજનમાં સ્વાર્થ જ હોય છે એમ કેમ કહો છો ?

આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ભગવાન કહે છે કે ન ત્ત્ર સૌહૃદ્યમ્. જે લોકો પરસ્પર ભજન કરે છે તેમાં સ્નેહ હોતો નથી, કારણ કે બીજા માણસ પોતાનું ભજન કરતો નથી એ જાણતાં જ એક કણની અંદર જ પહેલા માણસને કોષ થાય છે. તેથી તેમાં સ્નેહ નથી. (ઈન્દ્રદુસ શબ્દનો અગત્ય સુનિનો સત્કાર ન કર્યો તેથી અગત્યસુનિ તરત જ કુદ્ધ થયા અને તેમણે ઇન્દ્રદુસને શાપ આપ્યો જેના પરિણામે ઇન્દ્રદુસ હાથી થયો. ભગવાનનું સ્મરણ કરવાથી ઇન્દ્રદુસનો મોક્ષ થયો. આ બધું આદ્યમ સ્કન્ધમાં ગજેન્દ્રમોક્ષના પ્રસંગમાં વર્ણવવામાં આવેલું છે.) વળી અન્યોન્યભજનમાં ધર્મ પણ નથી; કારણ કે આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રમાં વચન છે કે “બ્રાહ્મણો ભેગા થઈને જે બંને છે તે પિશાચભિક્ષુ છે; તે પિતૃઓને તેમ જ દેવોને પહોંચતી નથી; પણ બીજાના ઘરમાં બાંધેલી વાછડા વગરની ગાયની માફક તેનું પુરય આ જ લોકમાં ફીણુ થતાં તે નષ્ટ થાય છે.” (આ વાક્યમાં અન્યોન્યભજનનું સૂચન કરવામાં આવેલું છે. આ અન્યોન્યભજન પિશાચભિક્ષાની માફક ધર્મ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.) શિષ્ય ગુરુની જે સેવા કરે છે તેમાં પણ તે ગુરુ અને શિષ્યને વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠા વગેરે દૃષ્ટ પ્રયોજન હોય તો તે સેવામાં ધર્મ નથી. “ગુરુકુલમાં વાસ કરીને, ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને ગુરુની આજ્ઞાથી શિષ્યે વેદનું અધ્યયન કરવું”, “શિષ્યને ઉપનયન આપીને જે બ્રાહ્મણ વેદ શીખવાટે છે તેને આચાર્ય કહેવામાં આવે છે”, ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોને અનુસરીને તે શિષ્ય ગુરુની સેવા કરે તો તેમાં વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠા વગેરેની ભાવના ન હોવાથી, અને શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેથી જ ગુરુસેવા થતી હોવાથી પરસ્પરભજન નથી, પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું પાલન છે. ગુરુસેવાના પરિણામે શિષ્યને જે વિદ્યા મળે છે તે તો ફળરૂપ છે, અને વિદ્યારૂપી ફળ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલું છે. (આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી તે ગુરુસેવા કરવામાં આવતી હોય તો, પ્રયોજન દૃષ્ટ હોય છતાં પણ, તેમાં ધર્મ રહેલો છે; પરંતુ તે શાસ્ત્રની આજ્ઞા સિવાયના બીજા કોઈ કારણથી—વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠા વગેરે પ્રયોજનથી—ગુરુસેવા કરવામાં આવે તો તેમાં ધર્મ રહેલો નથી.)

તેપાં પ્રવૃત્તિઃ । ચચપિ ધર્માદયોપિ સ્વાર્થા એવ વ્યાપ્યન્વોન્યમજતે ન તે સિચ્ચન્તિ । તથા સૌહાર્દમપિ, ચચન્વમપેક્ષેત । તસ સાધનસ્ય વિનિયોગમાહ સ્વાર્થાર્થનિતિ । અન્વાર્થનપિ પ્રતીચમાનં સ્વાર્થમેવ । એવં સેવાદિવાનેષ્વપિ । દુઃખનિવૃત્તિસાત્ર પચ્ચમ્ । અત્રાર્થે સર્વોપિ લોકઃ પ્રમાપનિતિ હિશ્ચન્દઃ । અન્યથા પરોપકારાય ન । અન્યસ્ય હૃદયે તત્વતીકારાર્થં ચિન્તાજનનાત્ । જવઃ ફલં સ્વાર્થસિદ્ધિઃ લૌકિકી । નામમાત્રેણૈવ તેપાં ધર્મત્વં ન લુ વસ્તુલઃ ॥ ૧૭ ॥

યે પુનરભજતોઽપિ મજન્તિ તે દ્વિવિધા શ્લાહ મજન્તીતિ ।

મજન્ત્યભજતો યે વૈ કરુણાઃ પિતરૌ ચથા ।

ધર્મો નિરપવાદોઽત્ર સૌહાર્દં ચ સુમધ્યમાઃ ॥ ૧૮ ॥

યે અમજતોઽપિ તૂર્ણોસ્મિતાન્ મજન્તિ તત્ર નિનિત્તદ્વયમ્, લૌકિકં વૈદિકં વા, શ્રેહો વિષિચ્ચ । તત્ર સૌહાર્દં ધર્મચ્ચ ફલં ક્રમેણૈવ । ચઃ પૂર્વઃ તસ્ય સૌહાર્દે અવસરે કર્તવ્ય એવોપકારઃ ।

(ધર્મ વગેરે મનુષ્યોના આર પુરુષાર્થોમાંનો એક પુરુષાર્થ છે, એટલે) તે કે ધર્મ વગેરે પણ સ્વાર્થ જ છે, છતાં પણ પરસ્પર ભજનથી મોક્ષ આપનારા ધર્મ વગેરે સિદ્ધ થતા નથી. (તે અન્વોન્ય' મજનેન એ પ્રમાણે તૃતીયા તિલકિતવાણું પદ લઇએ તો અર્થ આ પ્રમાણે થાયઃ—પરસ્પરભજનથી તે લૌકિક સ્વાર્થ જ સિદ્ધ થાય, અલૌકિક ધર્મ નહિ. લૌકિક સ્વાર્થ જ નિન્દા કરવા યોગ્ય છે, નહિ કે અલૌકિક ધર્મ.) જેમ પરસ્પરભજનથી ધર્મ વગેરે સિદ્ધ થતાં નથી, તેમ તે ફલની આશાથી પરસ્પરભજન કરવામાં આવતું હોય તો તેનાથી એક પણ શિદ્ધ થતો નથી.

પરસ્પરભજન કરનારના સાધનનો વિનિયોગ જણાવતાં ભગવાન્ કહે છે કે સ્વાર્થાર્થમ્ પરસ્પર ભજન કરનારનું સાધન બીજાને માટે જણાતું હોય છતાં પણ તે સ્વાર્થને માટે જ હોય છે. બીજાની પાસે સેવા કરવાની ધન વગેરે આપવામાં આવે છે તેમાં પણ આ જ પ્રમાણે હોય છે. તેમાં સેવા કરનારને પોતાના દુઃખની નિવૃત્તિ એ જ ફલ છે, પરન્તુ કોઇને ધર્મકામી ફલ મળતું નથી. આ વિષયમાં અથા ય લોકો પ્રમાણરૂપ છે એ જણાવવાને મૂળ શ્લોકમાં હિ શબ્દ મૂકવામાં આવેલો છે. મૂળ શ્લોકમાં જે અન્યથા પદ છે તેનો અર્થ 'પરોપકારને માટે નહિ' એ પ્રમાણે છે, કારણ કે ત્યારે એક માણસ બીજા માણસનું ભજન કરે છે ત્યારે બીજા માણસના મનમાં શામું ભજન કરવાની ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પરસ્પરભજનનું ફલ લૌકિક સ્વાર્થની સિદ્ધિ છે. ફક્ત નામથી જ તેમને ધર્મ કહેવામાં આવે છે, વાસ્તવિક રીતે તે ધર્મ જ નથી. ૧૭

ભજન ન કરનારાઓનું પણ જે લોકો ભજન કરે છે તે એ પ્રકારના છે એમ મજન્તિ ઇત્યદિ શ્લોકમાં ભગવાન્ કહે છે.

હે સુદર કઠિવાળી ગોખીઓ! જે લોકો ભજન ન કરનારાઓનું

ભજન કરે છે તે (જે પ્રકારના છે,) જેમ કે દયાવાળા લોકો અને માયાપ;

પદેશમાં નિરપવાદ ધર્મ છે, અને બીજામાં સૌહાર્દ છે. ૧૮

જે લોકો ભજન ન કરનારાઓનું—શાન્ત બેચી રહેનારાઓનું—પણ ભજન કરે છે તેમાં જે નિમિત્ત છે, એક લૌકિક અને બીજું વૈદિક. લૌકિક નિમિત્ત એક છે, ત્યારે વૈદિક નિમિત્ત ત્રિર છે. તેમાં લૌકિક એકનું ફલ સૌહાર્દ છે, અને વૈદિક વિધિનું ફલ ધર્મ છે. આ પ્રમાણે સૌહાર્દ અને ધર્મ કમથી જ—એક અને વિધિનાં—ફલ છે. સૌહાર્દથી જે ભજન કરે છે તેના ઉપર અવસર આવે બીજાએ—જે ભજન કરતો નથી અને જેનું ભજન પહેલો માણસ કરે છે તેણે—ઉપકાર કરવો જ એક એ. એ તે ઉપકાર ન

અન્યથા કૃતઘ્નઃ સ્વાત્ । ધર્મશેષશ્ચેત્ પ્રાયશ્ચિત્તં વિવેચં તદીય એવ ધર્મઃ તદ્વારા તેપુ ગચ્છતીતિ । તત્ત્વ ધર્મે ચત્ત્વર્થ કર્મ પ્રધાનં ચત્ત્વર્થ વા દેવતા તદુભયં ન વિવક્ષિતમ્ । પ્રતિયોગિનિ મજનશદ્વાભાવાત્ । ચત્ત્વર્થ વા અસમાનતા, ગોઃ પક્ષોદ્ધારણવત્, તત્ત્વાપિ તથા । ચત્ત્વર્થ પુનરાપારે પ્રત્યુપકારઃ સમ્મવતિ ચત્ત્વર્થ પ્રવૃત્તૌ પૂર્વસ્વામજને ઉત્તરમજને નિરપવાદો ધર્મઃ સૌહૃદં ચ પલમ્ । અધિકારિવિશેષણં તુ એકત્વ

કરે તો કૃતઘ્ન થાય, (અને પહેલા માણસનું સૌહાર્દ નિરપવાદ થાય.) ધર્મને માટે જે પહેલો માણસ ધીલ માણસનું લગ્ન કરે તો ધીલ માણસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, કારણ કે તેનો જ ધર્મ લગ્નકાર પોતાનું લગ્ન કરનારાઓમાં નાથ છે. જે તે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો કૃતઘ્ન ગણાય, અને ધર્મ નિરપવાદ—પ્રત્યુપકાર વિનાનો—થાય.

(પહેલો માણસ ધર્મને માટે જે લગ્ન કરે તો તેની દૃષ્ટિએ ધર્મ મુખ્ય હોવાથી ધીલ માણસ, જેનું લગ્ન કરવામાં આવે છે તે, ધર્મનો શેષ—અંગ—બને છે એટલે તે ધર્મશેષ કહેવાય છે. તેથી લગ્ન કરનારાનાં કદાચિત્ત પાપ વગેરે હોય તો જેનું લગ્ન કરવામાં આવે છે તે માણસે કૃતઘ્નતાનો દોષ દૂર કરવાને માટે તે પાપ વગેરેનું નિવારણ કરવું જ જોઈએ. કોઈ સ્ત્રીને જણાય કે આ શ્રોત્રિય, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, કૌલ, અથવા બિહી મને જોઈને મારામાં આસક્ત થયો છે અને તેથી મરવાની તૈયારી ઉપર છે, કોઈ મિત્ર તે પ્રમાણે સલાહ આપતો હોય અને પોતાને દયા આવે અને તેથી તે પુરુષનો સમાગમ કરવામાં આવે તો તેમાં ધર્મ છે કે અધર્મ એ સંશય તે સ્ત્રીને થાય, આ પરિસ્થિતિમાં જે પુરુષનું તે સ્ત્રી લગ્ન કરે છે તે પુરુષે તે સ્ત્રીના પાપના નિવારણને માટે પોતે જ પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે કરવું જોઈએ. આનું ઉદાહરણ પદ્મપુરાણના વૈશાખમાહાત્મ્યના પ્રથમાધ્યાયમાં આવેલું ચિત્રોપાખ્યાન છે. આ આખ્યાન આ પ્રમાણે છે. એક વૈશ્ય ભતિની વૈશ્યાએ અઘ્રપ્ત યુદ્ધિથી અનેક પ્રકારના ભોગવટે એક સુદૈવ નામના બ્રાહ્મણ અતિથિનું સેવન કર્યું. આ અતિથિએ નર્મદામાં વૈશાખઆન કરવાનો ઉપદેશ કરીને તે વૈશ્યાની સાથે નર્મદામાં આન કર્યું અને ધીલજીને આન કરાવ્યું, દયાથી તે વૈશ્યાના આગ્રહને લીધે નર્મદાને તટે જ રહ્યો, અને તે વૈશ્યાનો અને પોતાનો ઉદ્ધાર કરીને પોતે ધીલ જન્મમાં પાવજ્ય દેશનો વીરસેન નામનો રાજા થયો. તે વૈશ્યા પણ ધીલ જન્મમાં પરમ વૈષ્ણવ દિવોદાસ નામના કાશીના રાજાની દિવ્યાદેવી નામની પુત્રી થઈ.)

ત્યાં નિલ કર્મ કર્તવ્યયુદ્ધિથી જ કરવાનું હોય છે તે ધર્મમાં કર્મ પ્રધાન છે; ત્યાં દેવતાના આશ્રધનથી જ ધર્મ થાય છે ત્યાં દેવતા પ્રધાન છે. આ બન્ને પ્રકારના ધર્મોનું અહીં વિવેચન કરવાનું નથી, કારણ કે નિલ કર્મ કરનાર અને દેવતાનું આશ્રધન કરનાર માણસમાં લગ્ન વિવેચી શંકા જ નથી. વળી ત્યાં લગ્ન કરનાર અને જેનું લગ્ન કરવામાં આવે છે એ બે પદાર્થો સમાન ન હોય—દાખલા તરીકે, કોઈ માણસ ગાયને કાઢવમાંથી બહાર કાઢે તો લગ્ન કરનાર માણસ અને જેનું લગ્ન કરવામાં આવે છે તે ગાય એ પદાર્થો સમાન નથી—તેવા પ્રકારના ધર્મનું પણ અહીં વિવેચન કરવાનું નથી. પણ ત્યાં આધાર ઉપર—પ્રથમ લગ્ન કરનારાના ઉપર—પ્રત્યુપકાર સંભવે છે, તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં જો પ્રથમ પુરુષ લગ્ન ન કરે અને ધીલે પુરુષ લગ્ન કરે તો નિરપવાદ ધર્મ અને એક એ ફલ હોય છે.

(નિરપવાદ ધર્મનું ઉદાહરણ મહાભારતના અનુશાસનપર્વના ધીલ આધ્યાયમાં આવેલું સુદર્શન ઉપાખ્યાન છે. સુદર્શન પોતાની સ્ત્રી ઓષવતીને ‘અતિથિને પ્રતિફલ કર્મ કરવું નહિ’ એ પ્રમાણે સૂચના કરીને સમિધ લેવાને માટે ઘર છોડીને ગઢાર ગયો. એટલામાં એક બ્રાહ્મણ અતિથિ સુદર્શનને ઘર આવ્યો અને ઓષવતીને કહ્યું કે ‘મારે તારો સમાગમ કરવો છે.’ ઓષવતીએ પતિની સૂચના પ્રમાણે તે અતિથિની માગણી સ્વીકારી. સુદર્શન સમિધ લઈને ઘર આવ્યો, અતિથિએ સુદર્શનને બધી હકીકત કહી. સુદર્શને શાન્તિથી જવાબ આપ્યો કે ‘આજે મારો ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ પૂર્ણથો, કારણ કે મારે ત્યાં અતિથિનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો છે.’ તે અતિથિએ પર્ણશ્રાલાની ગઢાર બઈને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં—ધર્મના સ્વરૂપમાં—પ્રકટ થઈને ઓષવતીની ઘણી પ્રશંસા કરી અને સુદર્શનને કહ્યું કે ‘ઓષવતી

કરુણા, અપરત્ર દૈહિકઃ સમ્બન્ધઃ । તદાદ કરુણાઃ પિતરાવિતિ । અન્યત્રાપિ દૃશ્યત્ત્વમ્મિતિ તદ્દર્મા-
તિવેશમાહ યથેતિ । યે સંસારિણઃ કૂરાસોઽપિ કદાચિદીનેષુ ભજનં કુર્વન્તિ સ્ત્રિયા इव च भवन्ति ।
તેષાં સદ્ગુહાર્થં યથેતિ । સમ્બન્ધસ્તુ જન્માન્તરીયોઽપિ ભવતીતિ ઉપમાનોપમેયયોરભેદાદેકવિધા एव ।
નિરપવાદ इति । एतदुपकारेण हि वस्त्रापवादः । तदभावाच्चनिरपवाद एव । अत्र एतादृशेऽर्थे । अनेन
यत्र प्रत्युपकारसम्भवानामपि न तत्र धर्म इति सूचितम् । अत एव केचित् कियमाणमपि नाद्रीकुर्वन्ति ।
સૌહાર્દેવિ ધર્મોઽસ્તીતિ સ્વકારઃ । સુમધ્યમા इति सम्प्रोपनमुक्तविश्वासाय । धर्मैषैव उत्तममध्यमता १८

ये तु पुनः सर्वथैव न भजन्ति, भजनार्थं भजतः, सौहृदेन वा भजतः । धर्मार्थे तु न शङ्का ।
સાતુભયવિષાતમિ કેન્નિત્ત ભજન્તિ । અભજતો દીનાન્ ધર્મોપકારિણઞ્ચ, ગાતપિ ન ભજન્તિ । તેષાં
સ્વરૂપમાહ ભજતોઽપીતિ ।

પવિત્ર છે; જગતને પવિત્ર કરવાને માટે તેનો એક ભાગ નદી યથે, અને બીજો ભાગ તારી સેવા કરશે
અને તેનાથી તું નિલસોક પ્રાપ્ત કરીશ. ’ અન્તમાં ભીષ્મ આ ઉપાખ્યાનનું ક્ષેપ વર્ણવે છે.)

ધર્મરૂપી કૃણ આપનાર ભજનમાં ભજન કરનાર પુરુષમાં સ્થા હોય છે, અને પ્રેમરૂપી કૃણ
આપનાર ભજનમાં ભજન કરનાર પુરુષમાં દેહનો સમ્બન્ધ હોય છે. આ બાબત કરુણાઃ પિતરાં એ
શબ્દોમાં કહેવામાં આવેલી છે. જે પ્રાણીઓમાં આભાવિક સ્થા અને એક હોતાં નથી તેઓ પણ ભજન ન
કરનારનું ભજન કરે છે; તેથી સ્થા અને એક એ ધર્મોનો અતિદેશ યથા એ શબ્દવટે કરવામાં આવેલો
છે. જે સંસારી કૂર માણસો છે તેઓ પણ કોઈ વખત સ્થા લાવીને દીન પુરુષોનું ભજન કરે છે અને
એકથી તેમના તરફ પ્રેમ દર્શાવે છે. આવા પ્રાણીઓનો સમાવેશ કરવાને માટે શ્લોકમાં યથા શબ્દ
મૂકવામાં આવેલો છે. (હાલમાં એક હોય તો તેનાથી પૂર્વજન્મના સમ્બન્ધનું અનુમાન થાય છે, તેથી
ત્રામાન્ય રીતે યથા એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. જેવી રીતે માતાપિતા એક રાખે છે તેવી રીતે
ભાઈઓ વગેરે પણ એક રાખે છે.) સમ્બન્ધ તો બીજા જન્મનો પણ હોય, તેથી ઉપમાન અને ઉપમેયનો
અભેદ હોવાથી ઉદાહરણ એક જ પ્રકારનું આપવામાં આવેલું છે. (માતા, પિતા, ભાઈ જ્યેષ્ઠ વગેરેમાં ભાવનો
લેદ હોય છે છતાં પણ તે બધાનો એક નિરુપચિત્ત હોવાથી એક જ પ્રકારનો છે, એટલે મૂળ શ્લોકમાં
એક જ દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે. કરુણા દેખીતી રીતે એક જ હોય છે તેથી ઉપમાન અને ઉપમેય એ બન્ને
એક જ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.)

મૂળ શ્લોકમાં ધર્મને નિરપવાદ કહેવામાં આવેલો છે. ભજન કરનારના ઉપર ઉપકાર કરવામાં
આવે તો તે ભજન કરનારનો અપવાદ કહેવાય છે. આવા પ્રકારનો ઉપકાર કરવામાં ન આવે તો ધર્મ
નિરપવાદ જ થાય છે. મૂળ શ્લોકમાં આવેલા અત્ર પદનો અર્થ ‘આવા પ્રકારની બાબતમાં’ એ પ્રમાણે
થાય છે. આ ઉપરથી એટલું સૂચિત થાય છે કે ત્યાં પ્રત્યુપકારનો સંભવ પણ હોય છે ત્યાં ધર્મ હોતો
નથી. આ કારણથી જ કેટલાક લોકો પોતાના ઉપર ઉપકાર કરવામાં આવે છે તો પણ તે ઉપકાર
સ્વીકારતા નથી. એકમાં પણ ધર્મ છે એ દર્શાવવાને માટે મૂળ શ્લોકમાં જ મૂકવામાં આવેલો છે. (એકમાં
પણ ક્યાનો અંશ હોય છે એટલે એકમાં ધર્મ છે એમ કહી શકાય છે.) પોતાનાં વચનોમાં વિધાન ઉત્પન્ન
કરવાને માટે ભગવાન્ બોખીજનોને સુમધ્યમાઃ એ પ્રમાણે સંબોધન કરે છે. ઉત્તમતા અને મધ્યમતાનો
નિર્ણય ધર્મવટે જ થાય છે. (પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ અને ભજન ન કરનાર પુરુષોને જે લોકો ભગે છે તે
ઉત્તમ કહેવાય છે. મધ્યમ લોકોને જે ભગે છે તે મધ્યમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મથી જ ભજન
કરનારાઓની ઉત્તમતા અને મધ્યમતાનો નિર્ણય થઈ શકે છે.) ૧૮

ભજનને માટે ભજન કરનાર, એકથી ભજન કરનારા અને ધર્મથી ભજન કરનારા એ પ્રમાણે
ભજન કરનારાઓના ત્રણ પ્રકારો થયા. તેમાં ધર્મથી ભજન કરનારાઓ વિષે તો શંકા જ નથી એટલે તેના
વિષે ઉત્તર આપવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ પહેલાં જે પ્રકારના—ભજનને માટે ભજન કરનારા અને
એકથી ભજન કરનારા—લોકોને કેટલાકે તો બીજકુલ ભજતા જ નથી; વળી ભજન ન કરનારાઓને—
દીન અને ધર્મસાધક લોકોને—પણ તેઓ ભજતા નથી. બીજકુલ ભજન ન કરનારા લોકોનું સ્વરૂપ
મજતોઽપિ એ શ્લોકમાં ભગવાન્ વર્ણવે છે.

મજતોડપિ ન વૈ કેચિદ્ મજન્ત્યમજતઃ કુતઃ ।

આત્મારામા ઘાસકામા અકૂતજ્ઞા ગુરુદ્રોહઃ ॥ ૧૯ ॥

કેચિન્નહાપુરુષા મજતોડપિ ન મજન્તિ, અમજતઃ કુતો મજિષ્યન્તિ । તે પૂર્વોક્ત્યાયેન ચતુર્વિધાઃ । તન્મયેષે ઇમયે સમીચીનાઃ, ઇમયે ન, ચે દૈયાધર્માધિકારિણસ્તે અપમાઃ ચે લોકિકનિ-
મિત્તાસ્તે ઉત્તમા इति । તાન્ ગણયતિ સાદ્ધર્મ્યાભાવાય । આત્મારામા इति । અત્મમન્યેય રમન્ત इति ।
અન્યેન મજનીયો દેહાદિર્નોપેક્ષિત इति મજનમેવ ન મન્યન્તે । તેષાં મજનાર્થ ય સાધનત્વેન સ્વદેહ-
દિકમપિ ન મન્યન્તે । તથા અન્યે આસકામાઃ । જ્ઞાતઃ પ્રાપ્તઃ કામો યૈઃ । યો મુક્તવન્તં વૃણાન્,
ત્વં મુક્તઃ, મા મુક્તેતિ વા । અપરચ્ચ સિદ્ધસાધનત્વેનાનુવાદઃ । ઇમયથાપિ દૈવધર્મ્યમ્ ।
પ્રવર્તમાનસ્ય ધર્મઃ સેત્યતિ । અજ્ઞાનં વા । ઇમયે તુ અપમા इत्याह । ચે કૃતં ન જ્ઞાનન્તિ વદુષ્કારં
તે પ્રત્યુપકારસમર્થા અપિ ઇમયવિધાનપિ ન મજન્તિ । તેષામજ્ઞાનમેવ હેતુરમજતે । જ્ઞાત્વા વેદમજનં
ગુરુદ્રોહઃ । યઃ કશ્ચિત્ સ્વસ્ય પુરુષાર્થસાધકઃ સ ગુરુઃ, સ પૂજ્યઃ । તત્કાપદિ સસક્તૌ સહ્યાં વદુષે-
ક્ષ્યાં વદ્રોહઃ અનેનૈવ કુત इति ગુરુદ્રોહકર્તા મવતિ । एवं सर्वेषां गुणदोषा निरूपिताः ॥ ૧૯ ॥

કેટલાક લોકો ભજન કરનારાઓને પણ ભજતા નથી, તો પછી
ભજન ન કરનારાઓને તો ક્યાંથી જ ભજે ? આવા લોકો કાં તો આત્મા-
રામ હોય છે, અથવા આસકામ હોય છે, અથવા કૃતદ્ર હોય છે, અથવા
તો ગુરુદ્રોહી હોય છે. ૧૯

કેટલાક મહાપુરુષો ભજનારને પણ ભજતા નથી, તો પછી ન ભજનારને તો ક્યાંથી ભજે ? તેઓ
પૂર્વોક્ત ન્યાયથી ચાર પ્રકારના હોય છે. તેમાં બે પ્રકારો સારા છે, અને બીજા બે સારા નથી. જે લોકોના
ભજનથી દેહા અને ધર્મ સિદ્ધ થાય છે એવા લોકોને જે ભજતા નથી તે અપમા છે; અને જે લોકો એક
વગેરે લોકિક નિમિત્તાથી જ ભજન કરે છે તે લોકોનું જે ભજન કરતા નથી તે ઉત્તમ છે. આ ચાર પ્રકારના
લોકોના ધર્મોમાં ગોટાળો ન થાય એટલા માટે ભગવાન્ આત્મારામાઃ ઇત્યાદિ પદોવડે તેમની ગણના
કરે છે. આત્મામાં જ જે રમે છે તે આત્મારામ કહેવાય છે. બીજાઓ જેનું ભજન કરે છે એવા દેહ વગેરે
આત્મલિપ્ત પદાર્થોની આત્મારામ પુરુષોને જરૂર હોતી નથી, એટલે તેઓ બીજાઓએ કરેલા ભજનને જ
માનતા નથી. બીજાઓ જે ભજન કરે છે તે ભજનને માટે સાધનભૂત શ્રદ્ધેશ્વર એવા પોતાના દેહ વગેરે
પદાર્થોને પણ આત્મારામ પુરુષો માનતા નથી.

ન ભજન કરનારા કેટલાક બીજાઓ આસકામ હોય છે. જેમણે કામ—ઇચ્છા—પ્રાપ્ત કરેલો છે તે
આસકામ કહેવાય છે. કોઈ ભોજન કરેલા માણસને કંઈ કે 'તું ભોજન કર' અથવા તો 'તું ભોજન
કરીશ નહિ'. તેમાં પહેલા પક્ષમાં જમેલા માણસની ભોજન વિષે પ્રવૃત્તિ થશે નહિ, કારણ કે તે જમેલો
છે; ત્યારે બીજા પક્ષમાં તે જમેલો હોવાથી ભોજન કરવાનો નથી એટલે ભોજન ન કરવાની વાતનો
અનુવાદ થાય છે. આ બન્નેય પ્રકારોમાં 'તું ભોજન કર' અથવા 'તું ભોજન કરીશ નહિ' એ વચન અર્થ
થાય છે. માણસ જમેલો છે એ લાગીને પણ બે કોઈ તે માણસને જમવાનું કહે તો તેને ધર્મનું કળ
મળશે; અને જો તેને ન જમવાનું કહે તો કળમાં અજ્ઞાન મળશે.

બીજા બે પ્રકારો તો અપમા છે એમ હવે ભગવાન્ કહે છે. કરેલો ઉપકાર જે લોકો ભજતા નથી
તેઓ પ્રત્યુપકાર કરવાને સમર્થ હોવા છતાં પણ દયાસાધક અને ધર્મસાધક એ બે પ્રકારના લોકોને પણ
ભજતા નથી. તેમનું ભજન ન કરવામાં કારણ માત્ર અજ્ઞાન છે. જો જ્ઞાન હોય અને ભજન ન કરવામાં
આવે તો ગુરુદ્રોહ થાય. જે કોઈ પોતાનો પુરુષાર્થ સાધી શકે તે શુરુ છે; તે પૂજ્ય છે. શુરુની આપત્તિમાં
જો કોઈ પોતાની શક્તિ હોય છતાં પણ શુરુની ઉપેક્ષા કરે તો તે શુરુનો દ્રોહ કરે છે અને તેથી તે
માણસ જ શુરુનો દ્રોહ કરનારો થાય છે. આ પ્રમાણે બધાના શુભ અને દોષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧૯

ગોપિકાનાં હૃદયે ભગવાનેતન્મધ્યે ક્વ ઇતિજિજ્ઞાસીયામમજનકર્તૃત્વાદ્ ભજનસામર્થ્યસાપિ વિद्यમાનત્વાન્મિથોભજનપક્ષઃ અમજનમજનપક્ષઃ વ્યાવર્તિતઃ । નતુ દ્વિતીયે પક્ષે ગોપિકાનાં મજને સ્નેહાદ્ ભજનમસ્ય, જતો ભગવાન્ નિરુપકત્વેન નૈપામન્તર્ભૂતઃ । ईश्वरश्च नैपामन्तर्भवतीति कथमेवं विचार इति चेत्, नैवम् । गोपिका भोग्या इत्यविवादम् । ताश्च भोग्यसमर्पकत्वं एवोपश्लिषाः । जतो भगवत् एव विचारः कर्तव्यः । ईश्वरोऽपि कलायं सेव्यश्चेत्, न विचार्यः । व्यवहारे दृष्टार्पश्चेद्, दीयमानप्रहणाप्रहणाभ्यां विचार्य एव । पूर्वं गृहीतत्वात् नात्मारामता, नापि पूर्णकामता । प्रथमप्रवृत्ता दृष्टावपि परित्यागो नोचितः । तत्सत्त्वतीयपक्ष एवाभिनिवेश उचितः । तदपि सर्वज्ञत्वानुचितम् । ईश्वराणां कलादातॄणां कदाचिदेवं भवतीतिशङ्कायाः परिहारमाह नाहं तु सख्य इति ।

ભજન ન કરનારાઓના ઉપર જણાવેલા ચાર પ્રકારોમાંથી ભગવાન્ કયા પ્રકારના છે એ જાણવાની ઇચ્છા ગોપીજનોના હૃદયમાં થઈ. ભગવાને ગોપીજનોનું ભજન કર્યું નથી તેથી અને ભજન કરવાનું સામર્થ્ય ભગવાનમાં હોવાથી બંને પક્ષોને—પરસ્પર ભજનનો પક્ષ અને ભજન ન કરનારના ભજનનો પક્ષ એ બે પક્ષોને—અહીં અવકાશ નથી.

અરે ! બીજા પક્ષમાં—ભજન ન કરનારાઓનું ભજન કરવામાં આવે તે પક્ષમાં—ગોપીજનોએ જે ભજન કરેલું છે તે એકથી કરવામાં આવેલું છે એમ માનીએ; તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોના એકનો વિષય થાય છે એટલે આત્મારામ વગેરે ચાર પ્રકારોમાં ભગવાનનો સમાવેશ થઈ શકશે નહિ. ભગવાન્ પોતે ઇશ્વર છે એટલે તે પ્રતિભજન—ભજન કરનારનું ભજન—કરે એ સંભવનું નથી. (અહીં પ્રતિભજનની શંકા ન હોવાથી આ પાંચમો પ્રકાર છે.) એટલે ઉપર જણાવેલા આત્મારામ વગેરે ચાર પ્રકારોમાં ભગવાનની ગણના થઈ શકે એમ નથી. તો પછી આ વીસમા શ્લોકમાં તે બાબતનો વિચાર શા માટે કરવામાં આવે છે ?

આ પ્રમાણે શંકા થાય તો શ્રીમહાપ્રભુજી સમાધાન કરતાં આતા કરે છે કે આ શંકાને સ્થાન નથી. ગોપીજનો ભગવાનનો ભોજ્ય પદાર્થ છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. ગોપીજનોએ પોતાનો દેહ વગેરે ભોજ્ય પદાર્થો ભગવાનને સમર્પણ કર્યા છે અને તેમ કરવામાં જ તેઓ ક્ષીણ થઈ ગયેલાં છે—અર્થાત્ ભગવાનના પ્રતિભજનની તેમને આવશ્યકતા નથી,—એટલે તેમનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. તેથી હવે કદા ભગવાનનો વિચાર કરવાનો રહ્યો. ઇશ્વર પણ એ કૃપાને માટે એવવામાં આવે તો પછી તેમનો વિચાર કરવો રહેતો નથી, (કારણ કે ઇશ્વરનું સેવન કૃપાને માટે કરવામાં આવેલું છે, તેથી ઇશ્વર પામેથી કૃપા કૃપા મેળવવાનું રહે છે, તેમના પ્રતિભજનની અપેક્ષા રહેતી નથી. આ કારણથી તેમના ભજન અભજનનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી.) એ પછી વગેરે છ કૃપાને માટે ઇશ્વરનું ભજન કરવામાં આવે તો પછી ઇશ્વર વિષેનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિચાર આ પ્રમાણે કરવાનો હોય છે:—‘મારી સેવા ભગવાને સ્વીકારી કે નથી સ્વીકારી ? જે સ્વીકારી હશે તો મારો મનોરથ સફળ થશે; જે નહિ સ્વીકારી હોય તો મારો મનોરથ સફળ નહિ થાય.’ આ પ્રમાણે જે વિશ્વરૂપોનો વિચાર કરવાનો હોવાથી ઇશ્વર વિષે વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે જ. ગોપીજનોએ સમર્પિત કરેલા પોતાના દેહ વગેરે પદાર્થોનો ભગવાને પહેલાં સ્વીકાર કરેલો હોવાથી ભગવાન્ આત્મારામ કહી શકાય નહિ, તેમ પૂર્ણપ્રાપ્ત પણ કહી શકાય નહિ. ભગવાને પ્રથમ એક વાર ગોપીજનોનો અંગીકાર કરેલો હોવાથી, હવે ભગવાનને તૃપ્તિ થઈ હોય છતાં પણ, ગોપીજનોનો સ્થાન કરવો ઉચિત નથી. તેથી ભગવાનની ગણના ત્રીજા પક્ષમાં જ—અજનનની કોટિમાં જ—કરવી યોગ્ય છે. પરંતુ અકૃતસત્તા પણ સર્વજ્ઞ ઇશ્વરમાં અનુચિત છે, (તેથી તૃતીય પક્ષ પણ સંભવતો નથી.) ઇશ્વર કૃપા અપનાવ્ય છે એટલે દર્શાવિત્ આ પ્રમાણે બને—આ શંકાનો પરિહાર નાહં તુ સખ્યા એ શ્લોકમાં કરે છે.

નાહં તુ સચ્ચયો ભજતોઽપિ જન્તૂન્ ભજામ્યમીપામનુવૃત્તિષ્વૃત્તયે ।
યથાધનો લઘ્વધને વિનષ્ટે તદ્વિન્તયાન્યન્નિમૃતો ન વેદ ॥ ૨૦ ॥

નુસચ્ચસં પદ્મં વ્યાવર્તયતિ । નાપીશ્વરભજનપદ્મઃ શક્તનીય इत्याह सच्य इति । गोपिकास्तु सच्यः, रसे तुल्याः, एकार्याभिविवेकाश्च । अहमिति भगवान्, न तु जीवः । तेन आत्मारामादि-पक्षा व्यावर्तिताः । अहं राम एव, न स्वात्मारामः । ममात्मव्यतिरिक्तपदार्थाभावाच्च व्यावर्त्यमस्ति । कामाभावादेव नात्तकामत्वम् । अतो मम भिन्नैव व्यवस्था, न तु जीवतुल्यत्वा । नाहं तु सच्य इति तामेव व्यवस्थामाह । भजतोऽपि जन्तून् अहं न भजामि । तत्रान्य एव हेतुः अमीपामनुवृत्ति-वृत्तय इति । अमीपां जीवानाम् । जन्तुपदेन प्राणिमात्रम् । भगवतो न केनाप्युपयोगः । भगवान् फलरूप इति सर्वेषामेवोपयोगः । तथा सति तेषां भजनमेव इष्टमिष्टसाधनं वा । तत्राहं चेत् साधन-

હે સખીઓ ! મારું ભજન કરનારાં પ્રાણીઓનું ચિત્ત મારામાં રહે
એટલા માટે હું મારું ભજન કરનારાઓને પણ ભજતો નથી. મેળવેલું ધન
નષ્ટ થતાં જન્મ નિર્ધન માણસ તેની ચિન્તામાં ડુબેલો રહે છે અને તે વિના
શ્રીકૃં કાંઈ જાણતો નથી (તેમ ગોપીજનો પણ પ્રાપ્ત કરેલા ભગવાનના
તિરોધાનથી ભગવાનનું જ ચિન્તાન કરશે અને જગતને બૂલી જશે.) ૨૦

નુ શબ્દ ઉપર જણાવેલા પાંચ પ્રકારોની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. વળી ધૃત્વર ગોપીજનોનું પ્રતિભજન કરશે એ પદ્મની પણ સંક્રા ન કરવી એમ દર્શાવવાને માટે સચ્ચયઃ એ પ્રમાણે ભગવાન્ ગોપીજનોને સંબોધે છે. ગોપીજનો તો સખીઓ છે, રસમાં તુલ્ય છે અને એક જ પદાર્થમાં તેમનો અભિનિવેશ છે. (ગોપીજનોએ કૃષ્ણને ઉદેશીને માફે ભજન કર્યું નથી પણ શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગની રીતે ભજન કરેલું છે, એટલે મેં પણ તેમને કૃષ્ણ આપ્યું નહિ. વળી ગોપીજનોએ મારામાં ધૃત્વરણુદિ રાખી નથી અને ક્રૂરા એકથી જ રમણ કર્યું છે, એટલે તેમને મારા પ્રતિભજનની જરૂર રહેતી નથી.) મૂળ શ્લોકમાં અહમ્ પદ છે તેનો અર્થ ભગવાન્ છે, છપ નહિ. (આ પ્રમાણે કહેવાથી અકૃતજ્ઞતા વગેરે દોષો દૂર થઈ જાય છે.) જ્યારે કૃષ્ણ પોતે ભગવાન્ છે, છપ નથી, ત્યારે તો આત્મારામ વગેરે જીવને ભગતા પદો સંભવતા નથી. ભગવાન્ કહે છે કે હું ક્રૂર રામ છું, સર્વત્ર રમણ કહું છું, આત્મારામ નથી. મારે આત્મા વિનાનો બીજો પદાર્થ ન હોવાથી આત્માથી ભિન્ન એવો બીજો પદાર્થ જ ત્યાગ કરવાને માટે રહેતો નથી. મારે કામ—ધૃત્વર—નથી એટલે હું આસકામ પણ નથી. તેથી મારી વ્યવસ્થા ભિન્ન પ્રકારની જ છે, નહિ કે જીવના જેવી. (જીવોને આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક કરવાનો હોય છે; ભગવાનને તો દેહાદિ અને બીજા અધા પદાર્થો આત્મરૂપ જ છે.)

નાહં તુ સચ્ચયઃ એ શ્લોકમાં ભગવાન્ પોતાની ભિન્ન વ્યવસ્થા વર્ણવે છે. ભજનારાં પ્રાણીઓનું પણ હું ભજન કરતો નથી. આ પ્રમાણે કરવામાં ભૂદો જ હેતુ છે અને તે અમીપામનુવૃત્તિષ્વૃત્તયે એ શબ્દોમાં કહેવામાં આવેલો છે. અમીપામ્ એટલે આ અધા જીવોનું. જન્તુ એટલે અધાંશ પ્રાણીઓ. ભગવાનને કોઈ પણ પ્રાણીનો ઉપયોગ નથી. ભગવાન્ કૃષ્ણરૂપ છે તેથી બધાધને તેમનો ઉપયોગ છે. આ પ્રમણે હોવાથી અધાં પ્રાણીઓ ભગવાનનું જે ભજન કરે છે તે ઇષ્ટ—કૃષ્ણરૂપ ભજન—છે, અથવા તો ઇષ્ટના સાધન તરીકે—સાધનરૂપ ભજન—છે. જે ભજન સાધનરૂપ હોય તો તેમાં જો હું સાધન તરીકે, કામના પૂર્ણ કરવાને માટે, પ્રવેશ કહું તો ભજનનો જ હું નાશ કહું છું, કારણ કે કામભોગ ક્યાં પછી ભજનમાં પ્રતિભજન આવે છે અને તેથી ભજન નાશ પામે છે, અને પડેલાં કરેલું ભજન નિવ્ય કૃષ્ણ આપનું ન હોવાથી વ્યર્થ થઈ જાય છે.

ત્વેન પ્રવિશામિ તદા મજનમેવ નાશયામિ । અમે મજનસ્ય પ્રતિવન્ધ્યાત્ પૂર્વમજનસ્ય ચ વૈવર્ધ્યાપાદ-
નાત્ । ચતુર્ધા હિ ભગવદુપયોગઃ । ભગવાન્ મોગ્યો, મોક્ષા યા । મોગ્યપક્ષે કામનાપૂરકત્વેન, સ્વાત-
લ્યેષ યા । મોક્ષાપિ મત્તવા મહ્યવત્તપદાર્થસ્વીકારાદ્, વિપવત્ત્વેન મોગ્યાદા । આયે મજનં નશ્યેત્ ।
અત્પફલદાનાત્ । સ્વરૂપતો મહત્ત્વેઽપિ કાલપરિચ્છેદાત્ । દ્વિતીયે તુ તથાત્વમતિમજનેન ભવતિ । તદ્
ગોપિકાનાં નાહીતિ તત્તિદ્ધર્શનમજનમ્ । અપેક્ષાભાવાત્ નાહં વિપવન્યાયેન મોક્ષા । મત્તવર્થે તુ
અમજનમેવેતિસિદ્ધાન્તસદ્ગ્રહઃ । યથા અમજને અનુવૃત્તિઃ સિધ્યતિ તથા પ્રકારમાહ યથાધન રતિ ।
પૂર્વમધનઃ, પશ્ચાદ્ધર્થ ધનં, ત્વેદ્વિનટં, તદા તચ્ચિન્તયા ધ્યાત્, નિમૃતઃ તદેકનિમત્તઃ સત્,
અન્યત્ત વેદ । एतच्च लोकप्रसिद्धम् । તથા ગોપિકાનામપિ પૂર્વમપ્રાપ્તો ભગવાન્ પ્રાપ્તશ્ચેતિરોમવતિ તદા
નિમૃતાઃ તથૈવ મત્તવિત્તાઃ ન પ્રપદ્યં સ્મરિષ્યન્તિ । નિમૃતાનાં પ્રયોજનં પૂર્વમુક્તમેવ ॥ ૨૦ ॥

ભગવાનનો ચાર પ્રકારે ઉપયોગ થઈ શકે છે. ભગવાન્ ભોગ્ય થાય અથવા ભોક્તા થાય. ભગવાનનો
ભ્યારે ભોગ્ય તરીકે ઉપયોગ થાય ત્યારે તેમાં બે પ્રકાર સંભવે છેઃ (૧) અભિજન વગેરેથી કામિનીની
અભિલાષા પૂરી કરવાથી, અને (૨) સ્વતંત્રતાથી, અર્થાત્ ભક્ત જે પ્રકારે ઇચ્છા કરે તે જ પ્રકારે તે
સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરે. ભગવાનનો ભ્યારે ભોક્તા તરીકે ઉપયોગ થાય ત્યારે તેમાં પણ બે પ્રકાર
સંભવે છેઃ (૧) ભક્તો સમર્પેલો પદાર્થ સ્વીકારીને ભક્તની ભક્તિ સિદ્ધ કરવી, અને (૨) સ્વેચ્છાથી ભોગ
કરવો. પહેલા પક્ષમાં—ભગવાન્ કામિનીની અભિલાષા પૂર્ણ કરે છે તે પક્ષમાં—ભગવાન્ કામરૂપી અહ્ય
ફેળતું દાન કરે છે તેથી કામિની ભગવાનનું જે ભજન કરે છે તે નાશ પામે છે (કારણ કે કામ પૂર્ણ થતાં
થીનું પ્રયોજન ન હોવાથી કામિની પછીથી ભગવાનનું ભજન કરતી નથી.) ભગવાન્ સ્વરૂપથી મહાન્
છે છતાં પણ કામનાનો વિષય—રમણ—કાલથી મર્યાદિત છે (એટલે તે કાલમર્યાદિત રમણથી મનોરથ
પૂર્ણ થતાં પછીથી કામિનીથી ભગવાનનું ભજન થતું નથી. બીજા પક્ષમાં—ભગવાન્ ભ્યારે સ્વતંત્ર રીતે
ભોગ્ય થાય છે તે પક્ષમાં—અતિભજનથી ભગવાન્ સ્વતંત્રતાથી ભોગ્ય બને છે. (સત્રી દિવસ વિપ્રયોગ
અને સંયોજના હેતુથી બે ભક્તો ભગવાનનું અતિભજન કરે તો ભગવાન્ સ્વતંત્રતાથી ફલરૂપે ભોગ્ય
થાય. તેથી વિપ્રયોગનું દાન કરવાને માટે ભગવાન્ ચોતે તિરોહિત થઈ ગયા. આ પ્રમાણે ભગવાનનો
માર્ગ તદ્દન વિલક્ષણ જ છે, આત્મારામ વગેરે ચાર પ્રકારોમાં તેમનો સમાવેશ થઈ શકે એમ નથી.)
આ પ્રકારનું અતિભજન ગોપીજનોમાં નથી, તેથી તે સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવાન્ ગોપીજનોનું હુમણું
ભજન કરતા નથી. (અતુર્ય પક્ષ—ભગવાન્ વિષયત્વે સ્વેચ્છાથી ભોગ કરે એ પક્ષ—વિષે ભગવાન્ કહે
છે કે) મારે કોઈ ભક્તની અપેક્ષા નથી એટલે હું વિષયન્યાયથી ભોક્તા થતો નથી. (તૃતીય પક્ષ—
ભક્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે ભક્તો સમર્પેલો પદાર્થ સ્વીકારવો એ પક્ષ—વિષે કહેવામાં આવે છે કે) ભક્તિ
સિદ્ધ કરવાને માટે તો અભજન જ છે. (ભ્યારે નિરન્તર ભક્તિ સિદ્ધ થયે ત્યારે ભગવાન્ ભોક્તા થયો.)
આ પ્રકારે સિદ્ધાન્તનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

ભગવાન્ ભ્યારે ભક્તોનું અભજન કરે ત્યારે જે પ્રકારે ભક્તોની ભગવાનમાં એકાગ્રતા થાય તે
પ્રકાર યથાધનઃ એ શબ્દોમાં ભગવાન્ કહે છે. પહેલાં એક માણસ ધન વિનાનો છે; પછીથી તેણે ધન
મેળવ્યું; આ ધન જો નાશ પામે તો તેથી ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં એકતી તે જ બાબતમાં મગ્ન થઈ બધ
છે અને તે વિના બીજું એ બજીતો નથી. આ વાત તો જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેવી જ રીતે ગોપીજનોને
પણ પહેલાં ભગવાન્ પ્રાપ્ત થયા ન હતા; પછીથી ભગવાન્ ભ્યારે પ્રાપ્ત થાય અને પછીથી તિરોહિત થઈ
બધ ત્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત ભગવાનમાં જ લાગે અને જગતનું સ્મરણ થાય નહિ. જેમનું ચિત્ત ફક્ત
ભગવાનમાં જ લાગેલું છે તેમનું ફલ તો પહેલાં—બીજા પક્ષમાં—કહેવામાં આવી ગયું જ છે, (અર્થાત્
ઉપર જણાવેલા બીજા પક્ષમાં કહ્યું તે પ્રમાણે ભગવાન્ સ્વતંત્ર રીતે તેવા ભક્તોના ભોગ્ય બને છે.) ૨૦

एवं सास्त्राभजने हेतुमुक्त्वा प्रकृते तदभावमाह एवमिति ।

एवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां हि वो मय्यनुवृत्तपेक्षलाः ।

मया परोक्षं भजता तिरोहितं मासूयितुं मार्हथ तत्प्रियं प्रियाः ॥ २१ ॥

যদুक्तং তামিররণ্যে সিস্যো রাজ্ঞী কথং ত্যক্তব্যাঃ । তদর্থমেবমুচ্যতে । হ্রস্বমত্র কর্তব্যম্ । ভজনানুবৃত্ত্যর্থমভজনম্, রাজ্ঞী রক্ষার্থং ভজনং চ । তত্ পরোক্ষভজনে সিস্যবীতি ময়া পরোক্ষং ভজতা তিরোহিতম্ । ভজনে হেতুমাহ এবমিতি । মদর্থমেব উজ্জিতা লোকবেদস্বা যামিঃ । বৃথাপরিত্যাগ-
ব্যাবৃত্ত্যর্থং মোক্ষার্থপরিত্যাগব্যাবৃত্ত্যর্থং চ মদর্থমুজ্জিতেষু লক্ষ্ম । জায়ে ল্যামোঃ সিন্ধিহেতুঃ । দ্বিতীয়ে ন মম ভারঃ । ত্রয়ঃ পদার্থাস্ত্যক্তব্যাঃ । লোকো দুস্ত্যাব্যঃ । আর্যমার্গো বৈদিকঃ, প্রকারস্কাটশ ইতি,

આ પ્રમાણે ભગવાને પોતે ગોપીજનોનું જે અભજન કર્યું તેમાં (મર્યાદામાર્ગની દૃષ્ટિથી) હેતુ આપીને હવે આલસતા પ્રસંગમાં (સુદિમાર્ગની દૃષ્ટિથી) અભજનનો અભાવ, અર્થાત્ ભજન, છે એમ એવમ્ એ શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે.

હે અખલાઓ ! આ પ્રમાણે મારે માટે જ લોક, વેદ અને સગાં
બહાણોનો ત્યાગ કરનાર તમે મારામાં ચિત્તવૃત્તિ રાખો તેટલા માટે તમારું
પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત થઈ ગયો; માટે હે પ્રિયાઓ ! પ્રિયની
ઈર્ષ્યા કરવી તમને યોગ્ય નથી. ૨૧

ગોપીજનોએ ભગવાનને જે કહ્યું હતું કે ‘વનમાં રાત્રીએ સ્ત્રીઓનો કેવી રીતે ત્યાગ થઈ શકે ?’ તેને માટે જ આ શ્લોક કહેવામાં આવે છે. અહીં જે વસ્તુઓ કરવાની છે: એક તો ભક્તો હૃદયેશાં જ ભગવાનનું ભજન કર્યા જ કરે તેટલા માટે ભગવાને તેમનું અભજન કરવું, અને બીજી એ કે રાત્રીએ રક્ષણ કરવાને માટે ભગવાને તેમનું ભજન કરવું. આ બન્ને વ જાખતો ન્યારે ભગવાન પરોક્ષ રીતે ભક્તોનું ભજન કરે છે ત્યારે સિદ્ધ થાય છે એ વાત ભગવાન મયા પરોક્ષં ભજતા તિરોહિતમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે.

ભગવાન ગોપીજનોનું ભજન કરે છે તેનું કારણ આપતાં કહે છે કે એવમ્. મારે જ માટે લોક, વેદ અને સગાં બહાણોનો ત્યાગ જેમણે કર્યો છે એવાં ગોપીજનો છે. ગોપીજનોએ લોક, વેદ અને સંબંધીઓનો જે ત્યાગ કર્યો છે તે વૃથા નથી કર્યો, તેમ જ મોક્ષને માટે પણ નથી કર્યો એમ ભગવાન મદર્થમુજ્જિત વગેરે શબ્દોમાં કહે છે. પ્રથમ પક્ષમાં—લોક, વેદ અને સંબંધીઓનો વૃથા ત્યાગ કરવાના પક્ષમાં—જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેનું ફલ અનિષ્ટ છે. બીજા પક્ષમાં—લોક, વેદ અને સંબંધીઓનો ત્યાગ મોક્ષને માટે કરવામાં આવે એ પક્ષમાં—મારે મારે ભાર રહેતો નથી. (યોજનાકાર લાલુભટ્ટ દ્વિતીયેન મમ મારઃ એ પ્રમાણે પાઠ સ્વીકારે છે, અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે:—દ્વિતીયથી એટલે મારે માટે ત્યાગ કરવાથી મારા ઉપર તમારો ભાર—ઉપકાર—થયો; અર્થાત્ હું તમારો કાણી થયો છું. આ કાણુ દૂર કરવાને માટે તમારું પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત થઈ ગયો. આ વાતે પાઠમાં દ્વિતીય એ પ્રમાણેનો પાઠ વધારે સારો છે.) લોક, વેદ અને સંબંધીઓ એમ ત્રણ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે. લોકનો ત્યાગ કરવો બહુ કઠિન છે. આર્યમાર્ગ વૈદિક છે અને તે માર્ગનો ત્યાગ કરવો પણ બહુ કઠિન છે, કારણ કે મેં પોતે જ લોકમાં તે જ પ્રકારનું જ્ઞાન ઉપસા કર્યું છે. પતિ, પુત્ર વગેરેનો પણ ત્યાગ કરવો બહુ કઠિન છે. ગોપીજનોએ આ બધાંનો જે ત્યાગ કર્યો તે મને મેળવ્યા પછી નહિ, પરંતુ મારે માટે જ, મને મેળવવાની ઇચ્છાથી જ કર્યો છે. ન્યારે આ પ્રમાણે મારે માટે સર્વનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ભક્ત સર્વથી અધિક ક્ષાપ છે અને તેને વિષે હું લીલા કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. ‘સર્વ પાપનો પરિત્યાગ કરીને મારે શરણે જે આવે છે’ એ વાક્યમાં દશાવલો ભક્ત પણ તેવા જ પ્રકારનો છે અને તેવા ભક્ત ઉપર જ મારો ભાવ રહે છે. આ પ્રમાણે લોક, વેદ અને સંબંધીઓ એ ત્રણનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો ત્યારે જ મેં ગોપીજનોનું ભજન કર્યું.

મયૈવ લોકે તથૈવ પ્રતીતિજનતાત્ । પતિપુત્રાદયો હુસ્ત્યાન્યાઃ । તન્નાપિ ન મયિ પ્રાપ્તે, કિન્તુ મદર્થે ।
મત્કામનાયામેવ । તદા મે વિચિકીર્ણિતો ભવતીતિ । 'સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્યે'તિ તાદૃશ એવ મમ ભાવ
ઇતિ ત્રિતયપરિત્યાગે મયા ભજનં કૃતમ્ । (વસ્તુતસ્તુ સ્વપદં સ્યાત્મપરમ્ । અન્યથા પતિપુત્રાદીનામપિ
લોકવેદમધ્યપાતાવત્તેનૈવ તત્પ્રાપ્તેઃ સ્વપદમનર્થકં સ્યાત્) તથા ચ સ્વાત્મત્વેન લેહવિષયત્વાભાવ એવ
તત્ત્યાગઃ । એતાસાં મગવદર્શત્વેન પ્રીતિવિપયત્વાદાત્માદીનામિતિસારમ્ ।) યુક્તશ્ચાદમર્થઃ । અનન્યાઃ
પાલનીયા इति । વઃ યુષ્માન્ । મધ્યનુવૃત્તય ઇત્યેકં ફલમ્ । અવલ્લા ઇતિસમ્બોધતાત્ ન સદ્વામિવ
પ્રલક્ષેણ ભવતીનાં ભજનં સિધ્યતીતિ દાપિતમ્ । પરોક્ષં ભજતા અતિરોહિતં વા । ભજનં મોગો
વા । મોહત્રૈવ મયા મોગં કુર્વતા વિરોહિતં, ભવતીમિર્ન દૃષ્ટ ઇત્યર્થઃ । અનેનાભજનપદ્ધો વ્યાવર્તિતઃ ।
તસ્મિન્ સત્યસૂયા સમ્ભવતિ । અકૃતજ્ઞત્વાદિવોપારોપણેન મા મામસૂચિતું નાર્હથ । યતઃ પ્રિયમ્ ।
પ્રિયે હુષ્ટે સ્વસ્થાપિ તથાત્વસ્થાવશ્યકત્વાત્ ત્વહુમશક્યત્વાત્ । કિન્ન, પ્રિયા યૂયમ્ । કૃતજ્ઞત્વાદયો હિ
ધર્મા ન પ્રીતિવિપયે ભવન્તિ । ઔદાસીન્યસામાનાધિકરણ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

એવં તાસાં મનોમાર્જનમુક્તવા મક્તિમાર્ગવિરોધં પરિહર્તું તાઃ સૌતિ ન પારયેઽહમિતિ ।

(ખરી રીતે તો મૂળ શ્લોકમાં જે સ્વપદ છે તેનો અર્થ પોતાનો આત્મા થાય છે. આ પ્રમાણે તે માનવામાં ન આવે તો પતિ, પુત્ર વગેરેનો શોક અને વેદમાં અંતર્ભાવ થઈ જવાથી, શોક અને વેદ એ બે શબ્દોથી જ પતિ, પુત્ર વગેરેની બાબત પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને તેથી સ્વપદ અનર્થક થાય છે. તેથી સ્વપદનો અર્થ પોતાનો આત્મા જ કરવો. ગોપીજનોને પોતાના આત્મામાં શ્રેષ્ઠ ન હોતો તેથી તેમણે પોતાના આત્માનો ત્યાગ કર્યો કહેવાય. આનું તાત્પર્ય એ કે ગોપીજનોને પોતાના આત્મા વગેરે ઉપર જે પ્રીતિ હોય તે એટલા માટે જ કે આત્મા વગેરે ભગવાનના ઉપયોગમાં આવનાર છે.)

આ પ્રમાણેનો અર્થ યોગ્ય છે એમ મૂળ શ્લોકમાં અવેર્તું હિ પદ સૂચવે છે. અર્થાત્ અનન્ય ભક્તોનું પાલન કરવું એઈએ. યઃ એટલે તમારું. મારામાં તમારા ચિત્તની એકાગ્રતા થાય એ એક કૃપા છે. ભગવાન્ ગોપીજનોને અવલ્લાઃ એ પ્રમાણે જે સંજોષે છે તે એમ બતાવે છે કે જેમ સત્પુરુષોનું પ્રત્યક્ષ ભજન કરૂં છું તેમ તમારું પ્રત્યક્ષ ભજન હું કરી શકીશ નહિ.

અથવા તો શ્લોકના ત્રીજા પાદમાં આ પ્રમાણે અન્યથ કરવોઃ પરોક્ષં ભજતા અતિરોહિતમ્— તમારું પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત થયો નથી. અથવા તો ભજન એટલે ભોગ. હું ભોજના હોઈને જ, ભોગ કરતો કરતો તિરોહિત થયો, અર્થાત્ તમે ગોપીજનોએ અને દીકો નહિ. આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી ભગવાને ગોપીજનોનું ભજન કર્યું નહિ એ પક્ષ દૂર થઈ જાય છે. ભગવાન્ ગોપીજનોનું ભજન ત કરે તો ઈર્ષ્યાનો ણંગવ રહે છે. તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોને કહે છે કે મારા ઉપર અકૃતજ્ઞતા વગેરે દોષોનો અવરોધ મૂકી મારો ઈર્ષ્યા તમારે કરવી એઈએ નહિ, કારણ કે હું તમારો પ્રિય છું. ને પ્રિય હુષ્ટ હોય તો તમે પોતે—ગોપીજન—પણ હુષ્ટ હોવાં જ એઈએ. હું તમને પ્રિય છું, કારણ કે તમે જ્યાં મારો ભાગ કરી શકતાં નથી. વળી, તમે મને પ્રિય છો. ત્યાં નિરુપધિ પ્રીતિ હોય છે ત્યાં કૃતજ્ઞતા વગેરે ધર્મો હોતા નથી. ત્યાં ઔદાસીન્ય છે,—ત્યાં પ્રેમ નથી અને ઉપેક્ષાબુદ્ધિ હોય છે—ત્યાં જ કૃતજ્ઞતા વગેરે ધર્મો સંભવે છે. ૨૧

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના મનનું સમાધાન કરીને ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ દૂર કરવાને માટે ભગવાન્ ન પારયેઽહમ્ એ શ્લોકમાં તેમની સ્તુતિ કરે છે.

ન પારયેઽહં નિરવચસંયુજાં સ્વસાધુકૃત્યં વિદુધાયુપાપિ વઃ ।

યા મામજન્ન દુર્જરગેહશૃદ્ધલાં સંવૃદ્ધ્ય તદ્વઃ પ્રતિયાતુ સાધુના ॥ ૨૨ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धपूर्वार्धे रासक्रीडायां गोपी-

साल्लवनं नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

નિરવચસંયુજાં નિર્દુષ્ટમજનવુક્તોનામ્ । સ્વસાધુકૃત્યં સપ્રત્યુપકારકરણમ્ । વિદુધાયુપા પ્રહાયુપા । મન્વન્તરપરિમિતાયુપા વા । વિશેષેણ વુધાનાં જ્ઞાનિનામનમ્તાયુપા વા । ન પારયે । મજનપ્રત્યુપકારયોર્વૈસાદશ્યાત્ । મવતોનાં મજનં નિષ્કપટમ્, અસાદુજનં સરુપટમિતિ । ન હારપજલ-
સ્વાપિ હુલ્યં ધદ્ધપિ મહમરીચિકાજલં ભવતિ । સત્તમજનં તુ મલ્લણેડસાક્યમેષ, જીવધર્મત્વાત્ । તન્નાપિ વિશેષમાહ યા મામજન્નિતિ । દુર્જરા હિ ગેહશૃદ્ધલા, યા જીર્ણતોડપિ ન જીર્ણત્વ ઇતિ । તાં સંવૃદ્ધ્ય ઊચ્ચા । યાઃ ભવતઃ પ્રસિદ્ધાઃ । મા મામજન્ । ચૈઃ પૂર્વં વદ્ધાઃ સ્થિતાઃ સ્વાર્થં તેષામર્થમાત્માનાં ચ મન્યેવ સમર્પિતવત્ । ઘડિઃશૃદ્ધલા લઘુમપિ શક્યા । ન તુ સર્વત્ આપૂતે પૂર્ણં શૃદ્ધલા । એવમ-
લૌકિકકર્ત્રીણાં વદ્ મજનં વદ્ મવતીનામેષ સાધુના, ભાવપ્રધાનો નિર્વેસઃ, સાધુત્વેન પ્રતિયાતુ

તમે માં નિર્દોષ ભજન કરનારાં છો. તમારા ઉપકારનો બદલો
બ્રહ્માના આયુધ્યથી પણ હું વાળી શકું એમ નથી. તોડવાને માટે બહુ
કઠિન એવી ઘરૂપી શૃંગલાને તોડી નાખીને તમે માં ભજન કર્યું છે.
તમારા આ સંકાર્યનો બદલો તમારા સંતોષથી જ થાવ. ૨૨

નિરવચસંયુજામ્ એટલે નિર્દોષ ભજનવાળાં. સ્વસાધુકૃત્યમ્ એટલે ગોપીજનો ઉપર પ્રત્યુપકાર
કરવાની ક્રિયા. વિદુધાયુપા એટલે બ્રહ્માના આયુધ્યથી; અથવા તો મન્વન્તરના જેટલા આયુધ્યથી;
અથવા તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓના અનન્ત આયુધ્યથી. આવા પ્રકારના આયુધ્યથી હું ઉપકાર વાળી શકું એમ
નથી, કારણ કે ગોપીજનોએ કરેલું ભજન અને ભગવાને કરવાનો પ્રત્યુપકાર ભિન્ન પ્રકારનાં છે. તમે
માં જે ભજન કરો છો તે નિષ્કપટ છે, ત્યારે હું તમારું જે ભજન કરું છું તે કપટવાળું છે. મારવાડની
ભૂમિમાં આવેલું જાંજનાનું જળ બહુ હોય છતાં પણ વાસ્તવિક અરુષ જળની તુલ્ય થઈ શકે નહિ. ભગ-
વાનથી અરેખરું ભજન તો થઈ શકે જ નહિ, કારણ કે સત્ય ભજન એ જીવનો ધર્મ છે. આમાં પણ
વિશેષ જણવતાં ભગવાન કહે છે કે યા મામજન્ન. અરેખર! ઘરૂપી સાંકળ તોડવી બહુ કઠિન છે,
માણસ ઘરો થાય તો પણ તેની આ ઘરૂપી સાંકળ તુટતી નથી. આવા પ્રકારની સાંકળને તોડીને તમે
બધાં જે પ્રસિદ્ધ છો તેમણે માં ભજન કર્યું છે. તમે બધાં પહેલાં આ સાંકળોથી બંધાએલાં હતાં. તે
વખતે તમે તમારા અર્થને માટે અને તેઓના અર્થને માટે તમારો આત્મા મને જ સમર્પ્યો. બહારની
લોભની માંકળો છોડી પણ શકાય, પરન્તુ ત્યારે ત્યારે ય બાહ્યથી ઘેરાએલા હોઈએ છીએ ત્યારે ઘરૂપી
સાંકળ છોડી શકાતી નથી. આ પ્રભાવે અલૌકિક કાર્ય કરનારાં તમે માં જે ભજન કર્યું છે તે ભજનનો
બદલો સાધુત્વથી જ થાવ. સાધુના એ પદ ભાવવાચક છે, એટલે તેનો અર્થ સાધુત્વેન થાય છે. સાધુ
પુરુષો તો અરેખર! મહત્ દુષ્ટ કરીને પોતે જાતે જ સંતુષ્ટ થાય છે, પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા રાખતા નથી.
આ કારણથી હું હોઈનું ભજન કરતો નથી, કારણ કે ભજન કરવું એ જીવનો ધર્મ છે. તેથી આગળ ઉપર
પણ મેં તમને જ સાધુત્વ કરીને સંતુષ્ટ થાવ તો માં ભજન કરતો; જે સંતુષ્ટ ન થાવ તો તમને
જેમ મુખ તમને નેમ વર્તે એમ ભાવ છે; કારણ કે હોઈ પણ માણસ અપ્રમય કાર્ય કરી શકતો નથી.

(બ્રહ્માર્ચનો વિશેષ જુર કરવાને માટે ભગવાન આ કલોકમાં ગોપીજનોની સ્તુતિ કરે છે એમ
આ કલોકના અર્થમાં સીમહાશ્રયજીએ આશય કરી. આ વિષે સીમોત્તમમિત્ર દિપ્તજીમાં નીચે પ્રમાણે
સ્પષ્ટતા કરે છે.

પ્રત્યુપકૃતં મવતુ । સાધવો હિ મહત્ કર્મ કૃત્વા સ્વયમેવ તુષ્યન્તિ, ન તુ પ્રત્યુપકારમપેક્ષન્તે । જનો

વાદી શંકા કરે છે:—જાહે તુ સત્યઃ એ વીસમા શ્લોકમાં જન્તુ પદ આવેલું હોવાથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે ભગવાન સાધનમાર્ગીય ભક્તનું ભજન કરતા નથી. પ્રકૃત વિષયમાં ભગવાને ગોપીજનનું પરીક્ષ ભજન કર્યું એમ કહેવામાં આવ્યું, અને ગોપીજનોની ચિત્તવૃત્તિ ભગવાનમાં જ રહે તેટલા માટે ભગવાને ગોપીજનોનું જે પરીક્ષ ભજન કર્યું તેનું કારણ એવું મદ્યયોજિત વગેરે શબ્દોમાં આપવામાં આવેલું છે. તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનનું જે ભજન કર્યું તે ભજનને અનુરૂપ ભગવાને ગોપીજનોનું ભજન કરવું ઉચિત છે, નહિ કે કોઈ પણ પ્રકારની મર્યાદા સ્થાપીને. જો ભગવાન કોઈ પણ પ્રકારની મર્યાદા સ્થાપે તો ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય. વળી, આમાં ગોપીજનોને ભગવાન પોતે દુઃખ આપે તે પણ ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે.

સિદ્ધાન્તી ઉપરની શંકાનો પરિહાર કરે છે:—હે વાદી ! તારી શંકા એવી છે કે સ્વામિનીઓએ ભગવાનનું જે પ્રકારે ભજન કર્યું તે ભજનને અનુરૂપ ભગવાને તેમનું ભજન કર્યું નહિ. ભક્તના ભજનને અનુરૂપ ભજન કરવું એ તો પ્રાવાહિકધર્મરૂપ છે. આ જ વાત ભગવાને પણ જે યથા માં પ્રપચન્તે એ ગીતાના શ્લોકમાં કહી છે. આમ કહેવાનો ભગવાનનો આશય એ છે કે હું જે કૃપા આપું તે કૃપાની આશા સ્થાપનાર માણસ જે પ્રકારે માફ ભજન કરે છે તે પ્રકારનું તેને કૃપા આપીને તેમાંથી હું સુખ આશા સ્થાપનાર માણસ જે પ્રકારે માફ ભજન કરે છે તે પ્રકારનું તેને કૃપા આપીને તેમાંથી હું સુખ થાઉં છું, અર્થાત્ નિશ્ચિન્ત થાઉં છું. જે યથા મામ્ એ શ્લોકનો આ જ અર્થ થાય છે કારણ કે તે શ્લોકમાં યથા અને તથા એ બે પદો મૂકવામાં આવેલાં છે અને તેથી ભક્તનું અને ભગવાનનું એમ બે ભજનના યથા અને તથા એ બે પદો મૂકવામાં આવેલાં છે અને તેથી ભક્તનું અને ભગવાનનું એમ બે ભજનના એ પ્રકારો પણ એક છે. પ્રકૃત વિષયમાં ગોપીજનો ભગવાનનું જે ભજન કરે છે તેમાં હસ્ય પ્રકાર છે, અને હસ્ય પ્રકાર એ ભક્તનો જ ધર્મ છે, ઈશ્વરમાં તે સંભવતો નથી. ઈશ્વર કદાચિત્ હસ્ય પ્રકાર દર્શાવે તો તે પણ અનુકરણ જેવું છે. કદાચિત્ મહારાજા પ્રસન્ન થઈને પોતાના સેવકના અંગનું મર્દન કરે તો તેમ કરવાથી મહારાજા હાસ થતા નથી. તેવી રીતે પ્રકૃત વિષયમાં પણ રસને લીધે ભગવાન ગોપીજનોના ચરણકમળની પરાગ લે તો પણ ભગવાન પતિ જ રહે છે, હાસ થતા નથી. આમ હોવાથી ગોપીજનો ઉપર પ્રત્યુપકારનો સંભવ ક્યાં રહ્યો ? ગોપીજનોના ભજનને અનુરૂપ ભગવાનનું ભજન શી રીતે સંભવે ? તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યુપકારની દૃષ્ટિએ ‘ભગવાને ગોપીજનો ઉપર પ્રત્યુપકાર ન કર્યો’ એ પ્રમાણે ભગવાનને દોષ આપવો નહિ, કારણ કે પ્રત્યુપકાર અસાધ્ય જ છે.

અહીં વાદી શંકા કરે છે:—તમે કહો છો તે પ્રમાણે હોય તો ભગવાને ગોપીજનોનું જે પરીક્ષ ભજન કર્યું તે બીલકુલ ઘટતું નથી. જેમના ભજનનો પ્રત્યુપકાર થઈ શકે એમ નથી એવાં ગોપીજનોનું પરીક્ષ ભજન કરીને તેમને ભગવાન દુઃખ આપે એ સંભવતું નથી.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—પ્રભુ રસાત્મક છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. રસ સંયોગ અને વિપ્રયોગ એમ બે પ્રકારનો છે. જો આ બેમાંથી એક પ્રકાર ન હોય તો રસ સંપૂર્ણ થાય નહિ. તેથી ભગવાને ગોપીજનોને સંપૂર્ણ રસનું દાન કર્યું; અને પછીથી ન્યારે ગોપીજનોએ ભગવાન ઉપર દોષનો આરોપ મૂક્યો ત્યારે શૃંગારરસનો તે બ્યભિચારી ભાવ થયો. આ બ્યભિચારી ભાવની શાન્તિ ભગવાને વચનોથી કરી, કારણ કે ભગવાન ઉપર દોષ મૂકવો એ આગળ ઉપર રસનો જે અનુભવ થવાનો છે તેનો વિરોધી થાય છે (તેથી વચનોથી એ બ્યભિચારી ભાવની ભગવાને શાન્તિ કરી.) આ પ્રકારે સમજાવવાથી આ બાબતમાં કોઈ પણ ભ્રમનું અઘટિત થયું નથી એમ જણાશે. આમાં ગોપીજનોને ભગવાને જે દુઃખ આપ્યું તે ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે એ શંકાનું પણ ખંડન આ રીતે જ થઈ ગયું.

વાદી શંકા કરે છે:—આમ હોય તો પછી ગોપીજનોનું ભજન કરવાની ભગવાનની જે અશક્તિ છે તેમાં કારણ તો ભગવાનની ઈશ્વરતા છે અને તેથી આ બાવીસમા શ્લોકમાં ભગવાનની ઈશ્વરતાનું જ મર્દન કરવામાં આવ્યું, ગોપીજનોની સ્તુતિ કરવામાં આવી નથી.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—જો કે ભગવાનની ઈશ્વરતાથી જ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ભગવાન ગોપીજનો ઉપર પ્રત્યુપકાર કરી શકતા નથી જ, છતાં પણ તર્ક કરીને ભગવાન કહે છે: જો કોઈ પણ રીતે, લીલાથી, ભાસમાં હાસ્ય આવે તો પણ હે ગોપીજનો ! તમારું નિરન્તર હાસ્ય કરવા છતાં પણ હું તમારા કમનુમતી સુક્રા થઈ શકીશ નહિ. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોની નિરપેક્ષ શ્રેષ્ઠતા દર્શાવી, તો પછી આના આગળ બીજી કંઈ સ્તુતિ હોઈ શકે ? જો આ પ્રમાણે ન હોય તો ભગવાન વિદુષાણુ-વાપિ—બ્રહ્માના આયુષ્યથી પણ—જેમ કહેત નહિ, કારણ કે ‘સ્વસ્તાયુઃકલ્યં ન પારયે’—તમારું ઉપકારનો બદલો હું વાળી શકું જેમ નથી—એટલું જ કહેવાથી બધું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જાય છે.

વાદી ચંકા કરે છે:—અરે ! આ તો બીજા ભક્તોના જેવું જ જણાય છે. જુવો. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારની ઇચ્છા રાખનારાઓને જે આપવામાં આવે તે પ્રત્યુપકારરૂપ હોય છે, છતાં પણ જેમણે આત્મનિતક ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત કરેલો છે તેમને ભગવાનની સેવા વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા રહેતી નથી તેથી તેમની બાબતમાં ભગવત્સેવા એ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ હોય છે એટલે ત્યાં કઈ વસ્તુ પ્રત્યુપકારરૂપ થઈ શકે ? ગોપીજનોની બાબતમાં પણ તેમને હાસ્ય વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા નથી એટલે તેમાં પ્રત્યુપકાર સંભવતો નથી; એટલે બીજા ભક્તોની બાબતમાં અને ગોપીજનોની બાબતમાં શો તફાવત રહ્યો ?

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—જે વસ્તુની ભક્તને ઇચ્છા હોય તે વસ્તુ આપીને પ્રત્યુપકાર સંભવતો નથી. જો અપેક્ષિત વસ્તુ આપવાથી જ પ્રત્યુપકાર થતો હોય તો સ્વદય કામ કરીને અધિકની ઇચ્છા રાખનાર, અને અધિક કાર્ય કરીને સ્વદયની ઇચ્છા રાખનાર, જેમની બાબતમાં તે નિયમનો ભંગ થાય છે. તેથી સ્વરૂપથી જ પૂર્વકૃતિને જે કોઈ અનુરૂપ હોય તે ખોળવું. તેમાં અપેક્ષા હોય કે ન હોય એ વાત મહત્વની નથી. સ્વામિનીઓએ કરેલા ભજનને અનુરૂપ ભજન ઈશ્વરમાં પણ સંભવતું નથી તો પછી હવેમાં શી રીતે સંભવે ? વાદીએ જે કહ્યું કે જેમણે આત્મનિતક ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત કરેલો છે ઇત્યાદિ, તેના સંબંધમાં કહેવાનું કે આત્મનિતક ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત કરનારા ભક્તો પહેલાં સકામબુદ્ધિથી અથવા નિત્ય કર્મની બુદ્ધિથી પ્રવૃત્ત થયેલા, અને વચમાં ભગવાનના અનુશ્રવથી સેવારસનો અનુભવ થતાં બીજા બધા પદાર્થોની અપેક્ષા તે ભક્તોએ પોતાના સ્વાર્થને માટે છોડી દીધી, નહિ કે ભગવાનને માટે. તેથી ઉત્તરોત્તર તેવા પ્રકારની સેવા સિદ્ધ કરીને કેવળ ભગવત્સેવાથી જ સિદ્ધ થતું સુખ ભગવાન તે ભક્તોને આપે છે; અને આવા પ્રકારનાં સુખનું જ્ઞાન તે જ ભગવાનનો ભક્તો ઉપર પ્રત્યુપકાર ગણાય છે. ગોપીજનોની બાબતમાં તો ત્વદુપાસનાદ્યા: (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૩૮)—આખી સેવા કરવાની આશાથી,—પરં મદયોગિજ્ઞત ઇત્યાદિ (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૨૧)—આ પ્રમાણે તમે મારે માટે જ લોક, વેદ અને સંશંધી-ઓનો ત્યાગ કર્યો છે—ઇત્યાદિ વાક્યોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ તે પહેલાં જ ગોપી-જનોએ બધાંનો ત્યાગ કર્યો છે. પ્રભુમાં તેમનો શ્રેષ્ઠ સહજ હતો, એટલે પ્રભુના સુખમાં પોતાનો ઉપયોગ થશે જેમ મનનીને તેમાં વચ્ચે જેટલા પ્રતિબંધો આવતા હતા તે દૂર કરીને પોતાનું ભગવાનને નિવેદન કર્યું. તેથી જ આઠવીસમા અધ્યાયમાં છેલ્લા શ્લોકમાં કોઈ રાગ/સતામયથી ગોપીજન જે વસ્તુ સુજાતચર-નામ્બુદ્ધં જ્ઞાનેષુ ઇત્યાદિ કહે છે તે ગરોબર પડે છે. વળી, તે જ કારણથી પરં મદયોગિજ્ઞત ઇત્યાદિ શ્લોકમાં જ્ઞાનો ત્યાગ પણ કહેવામાં આવેલો છે. સ્વાર્થને માટે બીજા બધા પદાર્થોનો ત્યાગ તો લોકિક અને અલોકિક પુરુષો કરે એ સંભવે છે, પણ કોઈ પણ રીતે જ્ઞાનો ત્યાગ કોઈ કરી શકતું નથી. આ સ્વ પાત્રનો અર્થ આત્મતા કરવાનો છે. પોતાના આત્મામાં પોતાના આત્મા તરીકે ગોપીજનોને શ્રેષ્ઠ ન હોવાથી જ તેનો તેમણે ત્યાગ કર્યો છે. પોતાનો આત્મા અને દેહ વગેરે ભગવાનને ઉપયોગી છે એ જ કારણથી ગોપી-જનોને પોતાના આત્મા અને દેહ વગેરે ઉપર શ્રેષ્ઠ ધન હતો. આ કારણથી ગોપીજનોને પોતાનો આત્મા ભગવાનને લીધે જ પ્રિય હતો, નહિ કે આત્મને માટે ભગવાન, જેમ સિદ્ધ થાય છે. ખરિડતા, માનિની વગેરે નાવિશાઓની બાબતમાં પણ તે નાવિકાઓએ ભગવાનને માટે જે સુખ સિદ્ધ કરેલું તે સુખનો ત્યાગે ભગ.

વાન અંગીકાર કરે નહિ ત્યારે જ ખણિડતા નાચિકાને દુઃખ થાય, માનિનીને માન થાય. તેથી ભક્તો ભગવાનને માટે જે સુખ સિદ્ધ કરે છે તેનો બદલો કોણ વાળી શકે ? ભગવાનને માટે સુખ સિદ્ધ કરવાનાં જે સાધનો હોય છે તે સાધનો ભગવાન પોતે મેળવી આપે અને ભક્તો ઉપર પ્રત્યુપકાર કરે એમ કોઈએ દલીલ કરવી નહિ; કારણ કે આ બાબતમાં ભક્તોનો ભાવ જ સાધનરૂપ છે; આ ભાવ પહેલેથી જ રહેલો છે, અને હુમ્મેશાં એક જ પ્રકારનો અને નિશ્ચ હોવાથી સિદ્ધ થઈ શકે એવો નથી. વળી, ભાવના બળથી જ જે થાય છે તેમાં ભગવાનની કૃતિની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે વશો કુર્વન્તિ માં મન્ત્ર્યા—ભક્તિથી ભક્તો મને વશ કરે છે—એ વાક્ય આમાં પ્રમાણ છે. વળી, મૈકાત્મતાં મે સ્પૃહ્યન્તિ (ભાગ. ૩. ૨૫. ૨૪)—મારા ભક્તો સાયુજ્યની રપૂહા કરતા નથી—એ પ્રમાણે કપિલદેવ ચારણ કરે છે, પદ્યન્તિ તે મે (ભાગ. ૩. ૨૫. ૩૫)—તેઓ મારાં દર્શન કરે છે—એ શ્લોકમાં કપિલદેવ કહે છે કે મેવારસ અને કથારસમાં આસક્તિવાળા ભક્તો ભગવાનના સ્વરૂપરસનો અનુભવ કરે છે; અને પછીથી કહે છે કે મત્કરિનિચ્છતો મે ગતિમર્ણી પ્રયુક્તે (ભાગ. ૩. ૨૫. ૩૬), અનન્ત આનન્દવાળાં સ્વરૂપોની ઇચ્છા ન સાધનારાઓને મારી ભક્તિ સાયુજ્ય આપે છે. અહીં ગોપીજનોના પ્રસંગમાં તો રસમાર્ગની રીતે અંગીકાર કરવામાં આવે છે એટલે એમની ઇચ્છાને પ્રતિકૂલ કૃતિ કોઈ પણ વખત સંભવતી નથી, કારણ કે તે રસ તેવી વાતનો જ છે. વળી, બીજા ભક્તોનો માર્ગ ધર્મમાર્ગ છે, ત્યારે ગોપીજનોનો માર્ગ ધર્મિમાર્ગ છે, એટલે જેમ આગીઓ અને સૂર્ય એ બેની વચ્ચેનો તફાવત વર્ણવી શકાય એવો નથી તેમ ધર્મમાર્ગ કરતાં ધર્મિમાર્ગમાં આટલો ફેર એમ શી રીતે કહી શકીએ ? (કારણ કે બેની વચ્ચે ઘણો જ ભેદ રહેલો છે.) તેથી જ ભગવાને જે કહ્યું કે ન પારયે—હું તમારો બદલો વાળી શકું એમ નથી—તે ખરોબર છે.

ધરરૂપી સાંકળ તોડવાનું કાર્ય ગોપીજનોના ભાવબળથી જ થયું છે, અને ભાવ કેવળ ભગવાનના અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે ધરની સાંકળ તોડવાનું કાર્ય પણ ભગવાને જ કરાવ્યું, તેથી જો કે ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થતી નથી, છતાં પણ ભગવાને આ ગોપીજનોને જ આ ભાવનું દાન કર્યું, બીજાને નહિ, એ દૃષ્ટિએ ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે. આ કારણથી જ ગોપીજનોને જે ભાવનું દાન કરવામાં આવ્યું તેને જ ભગવાન પ્રત્યુપકારરૂપે વર્ણવે છે.

વારી શંકા કરે છે:—જો આમ હોય તો પછી ભગવાન જે ન વારયે એમ કહે છે તે ખરોબર નથી; ઉલટું ત્યારે ભગવાને ગોપીજનોને આવા પ્રકારના ભાવનું દાન કર્યું ત્યારે તેનો બદલો ગોપીજનો વાળી શકે એ સંભવિત નથી, એટલે વિપરીત વાત ઉપસ્થિત થઈ. ભગવાને ગોપીજનો ઉપર બદલો વાળવાની વાત તો આથી જ ગઈ, પણ ગોપીજનોએ ભગવાનનો બદલો વાળવો બેઈએ, પણ તે તો સંભવિત નથી, એટલે બધી પરિસ્થિતિ ભૂમી જ થઈ લાય છે.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—પ્રભુ સર્વ પૂર્ણ શક્તિઓવાળા છે છતાં પણ ત્યારે તે અસૂક કાર્ય કરવાને અશક્ત હોય છે ત્યારે નિશ્ચય થાય છે કે તે કાર્ય બગતમાં કોઈ પણ દિવગ થઈ શકે એવું નથી. ભગવાનની પાસે સર્વ પ્રકારનું ન્યામર્થ્ય છે છતાં પણ તે બીજે ઈશ્વર કરી શકવાને માટે નમર્થ નથી. આ કારણથી જ પ્રભુએ કહ્યું છે કે ‘અનન્ત હોવાથી મારાથી પણ ગણી શકાય એમ નથી.’ તેવી જ રીતે અપદ્મ આલતા પ્રસંગમાં પણ ગોપીજનોનો કેવળ ભાવ રસાદમક હોવાથી ભગવદ્દામક છે, અને તેથી તેને અનુરૂપ વસ્તુ ન હોવાથી ભગવાનની પ્રત્યુપકાર કરવાની અશક્તિ હોય એમાં શંકાને સ્થાન નથી. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ—અર્થાત્ બીજા અનુરૂપ વસ્તુ છે એમ માનીએ—તો ભગવાનનું ઈશ્વરત્વ જ ન રહે, કારણ કે તે પ્રમાણે માનવાથી ન તત્ત્વમજ્ઞામ્યધિકક્ષા દ્વિવતે—ભગવાનના જેવો અથવા તેમનાથી અધિક એવો બીજો પદાર્થ જોવામાં આવતો નથી—એ ક્ષુતિમાં વર્તુપેક્ષ ભગવાનનું સ્વરૂપ નહ થઈ લાય છે. વળી, વાદીએ જે દૂષણ બતાવ્યું કે વિપરીત સ્થિતિ—ગોપીજનો ભગવાન ઉપર ઉપકાર કરી શકતાં નથી એ સ્થિતિ—ઉપપત્ત થાય છે, તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. કર્મ, જ્ઞાન અને ક્ષુનો-૨૮

મયિ મજનં વાસિ, મજનસ્ય જીવધર્મત્વાત્ । અતોઽમેઽપિ પરિ સ્વત્ત્વ ય્ય સન્તુષ્ટાઃ, તદ્દા મજત્, નો
ચેત્, થયાસુહં વિધેયમિતિ ભાવઃ । ન હશ્યમ્યં કથિત્ કર્તું જ્ઞાનેતીતિ ॥ ૨૨ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्भक्तमणभट्टात्मजश्रीमद्भक्तभट्टदीक्षितविरचितायां
वशमस्कन्धविषयणे एकोनविंशोऽध्यायविषयणम् ॥ २९ ॥

આધનભાર્ગીય (મર્યાદાભાર્ગીય) લક્ષિત એ પણ ભગવાને જીવોને માટે કર્યું છે, જ્યારે શ્વભાર્ગીય
લક્ષિતભાર્ગીય પોતાને માટે પ્રકટ કર્યો છે; આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો પોતાના રસાત્મક સ્વરૂપાનન્દનો
અનુભવ ન થાય; અને ક્રુતિ કહે છે કે તત્સાદેવાકી ન રમતે—તેથી ભગવાન એકલા રમતા નથી—
તેથી ભગવાને ગોપીજનોને જે ભાવનું દાન કર્યું તે પણ પોતાને માટે જ કરેલું હોવાથી વાદીએ દશાવેલું
દૃષ્ટ્ય સંભવતું નથી.

વાદી શંકા કરે છે:—અરે! આ પ્રમાણે તમે કહો છો તો પણ ભગવાન જે ન પારયે—હું બદલો
વાળી શકું એમ નથી—એમ કહે છે તે ઘટિત નથી.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—હે વાદી ! તું કહે છે તે બરોબર નથી. આ આનન્દ સ્વરૂપા-
ત્મક છે છતાં પણ ગોપીજનો દ્વારા જ ભગવાનને તે આનન્દનો અનુભવ થાય છે, અને આ અનુભવાએલી
વસ્તુ જ એવા પ્રકારની હોવાથી ભગવાન જે કહે છે કે ન પારયે—હું બદલો વાળી શકું એમ નથી—તે
તો રસાત્મક આનન્દમય સ્વરૂપનું વર્ણન જ કરે છે. જેમ વિસ્માપનં સ્વસ્ય ચ સૌમગર્જન:—પોતાનું અને
સમૃદ્ધિનું વિરમરણ કરાવ્યું—એ રથને જેમ વસ્તુના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેમ આપણા
બાલતા પ્રસંગમાં પણ ચમચનું, એટલે કોઈ પણ બતાવી શકા રહેશે નહિ.) ૨૨

રસાત્મકસ્તુ યઃ કામઃ સોડસ્યન્તં ગૃહં યથા હિ । અતઃ શાસ્ત્રં પ્રવૃત્તં હિ કૃતીયં ભારતં તથા ॥ ૩ ॥
 જતોડ્ઝ મગ્ધાંશ્ચકે નૃત્તં ફારિતવાંસાથા । સર્વાંકેપુ તુ યો હીનઃ સ યથા વ્યક્તતાં પ્રજેત્ ॥ ૪ ॥
 જલં વાવુચ્ચ સામગ્રી યમાત્ સીતાય જાયતે । જયેવ લોકે પ્રકટમાધિદૈવિકસુત્તમમ્ ॥ ૫ ॥

તો આગળ ગોપીનાં તત્પતીનામ્ એ છત્રીસમા શ્લોકમાં લગવાને પરશ્વીનો સમાગમ કર્યો એ વાતનું ખંડન કરવામાં આવેલું હોવાથી પરશ્વીસમાગમનો દોષ લગવાને લાગતો નથી, તેથી તેજીવતાં ન દોષાય એમ ત્રીસમા શ્લોકમાં દોષનો જે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે અધટિત થઈ જાય, અને વળી નૈતત્ સમાચરેત્ ઇત્યાદિ જે એકત્રીસમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ અધટિત થઈ જાય. તેથી કુત્ત ઇવ ઘન્યઃ એ પાંત્રીસમા શ્લોક સુધી શુકદેવજીએ લોકમતને અનુસરીને ઉત્તર આપ્યો છે, અને પછીથી છત્રીસમા શ્લોકથી વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને ઉત્તર આપ્યો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.) ૨

પણ જે રસાત્મક કામ છે તે જરૂર અત્યન્ત ગૂઢ છે; તેથી તૃતીય શાસ્ત્ર—કામશાસ્ત્ર—અને ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયાં છે.

(આ કારિકામાં લગવાનના અલૌકિક પ્રકારના રમણમાં નૃત્ય, બન્ધ વગેરે શા ઉપયોગમાં આવે છે તે કહેવામાં આવ્યું છે. ત્રણેય લોકમાં આ રસાત્મક કામ શુભ છે. દેવો વગેરે પણ કામથી રસને ઉત્પન્ન કરીને તેનો અનુભવ કરે છે, પરન્તુ તેમનો કામ રસાત્મક નથી. તેમાં પણ તેઓ રસના ચોક્ક જ લાગતો અનુભવ કરે છે, રસનો અનુભવ કરી શક્તા નથી. રસ એટલે આનન્દ, કારણ કે ક્ષુતિ કહે છે કે પ્રાણના આનન્દની જસા માત્રા ઉપર જ આ બધાં પ્રાણીઓ છવે છે. એટલે લગવાન જે રસનો અનુભવ કરે છે તે રસ ત્રણેય લોકમાં ન હોવાથી તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી, એટલે તે રસ શુભ કહેવાય છે. ક્ષુતિ કહે છે કે લગવાન રસ છે, એટલે લગવાન જે રસનો અનુભવ કરે છે તે પોતાના સ્વરૂપથી સિત્ત નહિ એવો આનન્દ જ છે. આ ગૂઢ રસાત્મક કામનું જ્ઞાન આપવાને માટે વાત્સ્યાયન મુનિએ કામશાસ્ત્ર રચ્યું અને ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું. ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થોમાં કામ ત્રીજો પુરુષાર્થ છે, તેથી કામશાસ્ત્રને તૃતીય શાસ્ત્ર કહેવામાં આવ્યું છે.) ૩

આ અલૌકિક રસાત્મક કામ ગૂઢ હોવાથી તેને પ્રકટ કરવાને માટે લગવાને નૃત્ય કર્યું અને ગોપી-જનો પાસે નૃત્ય કસબ્યું. બધાં અંગોમાં શુભ રહેલી આ અલૌકિક રસાત્મક કામ પ્રકટ થાય તેટલા માટે બધા બન્ધોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. (કામ નાચકના સ્વરૂપમાં રહેલી છે, અને નાચિકાનાં બધાં અંગોમાં રહેલી છે એ પ્રમાણે કામશાસ્ત્ર કહે છે.) ૪

શ્રમથી અને સીતાત્વથી જળ અને પવન એ બે રમણમાં સામગ્રી બને છે. (નૃત્ય અને બન્ધથી રસ જ્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે લોગ સિદ્ધ થઈ જ જાય છે, અને લગવાને પોતાના સ્વરૂપથી જ ગોપીજનોને આનન્દનું દાન કરેલું છે તો પછી તત્ત્વજ્ઞાણોપવેને એ પચીસમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં જળ અને વાયુ એ બેનો રમણમાં ઉપયોગ કયાં રહ્યો? આ શંકાનું સમાધાન આ કારિકામાં કરવામાં આવે છે, રમણ બે પ્રકારનું હોય છે; એક જળમાં અને બીજું સ્થળ ઉપર. જળના રમણમાં જળ સામગ્રી હોય છે, જ્યારે સ્થળ ઉપરના રમણમાં પવન સામગ્રી હોય છે. સ્વામિની અને લગવાન એ બેને રમણમાં શ્રમ થાય છે તેથી જ જળ અને પવન એ બે સામગ્રીનું કામ પડે છે. જળ અને પવન એ બેમાં રહેલા સીતાત્વને લીધે જ તે બંને આગથી થઈ શકે છે. કારિકામાં જાયતે—ઉત્પન્ન થાય છે, બને છે—એ જે પદ મૂકવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ આપૂર્વ સામગ્રી લગવડીલાને માટે જ તે જ વખતે ઉત્પન્ન થાય છે. દર્શિતનો અર્થ દર્શિત્ય કરવો, અર્થાત્ સીતાત્ એટલે સીતાત્વાત્. સોડમ્મસ્યલ્લમ્ એ ચોવીસમા શ્લોકમાં જલક્રીડા અને તત્ત્વજ્ઞાણોપવેને એ પચીસમા શ્લોકમાં સ્થલક્રીડા વર્ણવી છે.) ૪૬

આ લોકમાં જ છવોનું આધિદૈવિકરૂપ જે રીતે પ્રકટ થાય તે રીતે કામ નામનું ઉત્તમ અને ઉદ્વૃષ્ટ શુભ કૃષ્ણ ભોગવે છે, ખીએ દોઈ નહિ.

વાનાસ્પં મુલમુલ્કટં કૃષ્ણો મુદ્ધે ન વાપરઃ ।

(જીવોનું જે આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે તે કામરસિત હોય છે, અર્થાત્ લૌકિક વાસનાત્મક લિંગ વિનાનું હોય છે, કારણ કે આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં દ્વિજોગમાભવપ્રતિનિષ્ઠિત—તત્ત્વ જ કામને દૂર કરે છે—જે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. અર્થાત્ આધિદૈવિક રૂપ લૌકિક લિંગ વિનાનું જ છે. કામસુખને ઉત્તમ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે તે ક્ષર અને અક્ષર એ બેથી ઉત્તમ છે, અર્થાત્ પુરુષોત્તમ-સ્વરૂપાત્મક છે. કામસુખને ઉદ્ગ્રસ્ત કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે તે મોક્ષસુખથી પણ ઉત્તમ છે. કામસુખ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ વિના ણીજ કોઈથી તેનો ભોગ થઈ શકે એમ નથી. આ ભગવાને આ લીલા ભૂતલ ઉપર પ્રકટ કરી તેનું કારણ એ કે આ લોકમાં જ જીવોનું આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય. જીવનું આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય તો જ તે ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે, અને સામાન્ય રીતે આ વ્યપિવૈકુલમાં બને છે. પરંતુ ભગવાને કૃપા કરીને આ લોકમાં જ જીવો આધિદૈવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે તેટલા માટે ભગવાને આ લીલા કરી છે એમ તાત્પર્ય છે. એટલું જ નહિ પણ જે કોઈ પણ માણસ ભગવાનની આ લીલાનું શ્રવણ કરે તે પણ આધિદૈવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે છે.

વાદી શંકા કરે છેઃ—ભરતશુનિએ જે નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું અને વાત્સ્યાયન મુનિએ જે કામસૂત્ર રચ્યું તે તો વાસ્તવિક રીતે જીવોને માટે છે, કારણ કે વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રના છેલ્લા ભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સદૈતદ્રઘ્નચર્ચેણ પરેણ ચ સમાધિના । વિહિતં લોકયાત્રાર્થે ન રાગાર્થોઽસ્ય સંવિધિઃ ॥ (કામસૂત્ર ૭. ૨. ૫૭)—જગતનો જીવહાર ચલાવવા માટે પ્રજ્ઞાચર્ય પાળી અને ઉચ્ચ સમાધિ કરીને આ કામશાસ્ત્ર મેં રચ્યું છે; આ શાસ્ત્ર શરૂને માટે નથી—; આ પ્રમાણે ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ ભોવામાં આવે છે; અને વળી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રજ્ઞાએ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર વિષયો ઉપર એક લાભ અધ્યાયો રચ્યા છે. (જીવો કામસૂત્ર ૧. ૧. ૫). આ પ્રમાણે હોવાથી જે જીવ કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે વર્તે તેને પણ ઉત્તમ આનન્દ મળે, એટલે ભગવાનની લીલામાં કોઈ ભતની વિશિષ્ટતા રહેતી નથી. ભગવદ્લીલામાં પ્રભુનું સ્વરૂપ જ વિશિષ્ટતા છે એમ જો કહેવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રભુ પ્રકટસ્વાત્મક હોવાથી રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીનું પ્રયોજન રહેતું નથી. ભગવદ્લીલામાં રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેથી ભગવાને પણ લોકને જીવનસરીને લીલા કરી છે, પોતાના સ્વરૂપના પ્રધાન્યથી લીલા કરી નથી. એટલે પ્રભુનું સ્વરૂપ ભગવદ્લીલામાં વિશિષ્ટતા છે એમ કહી શકાયે નહિ. વળી, જો ભગવદ્લીલામાં રસને પ્રકટ કરનારી રીતનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો રસનું ભગવદ્રૂપ નાશ પામે, અને જો ભગવદ્રૂપનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો રસને પ્રકટ કરનારી પદ્ધતિ વધી થઈ જાય. આ પ્રમાણે બન્નેય રીતે દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—હો વાદી, તું કહે છે તે યોગ્ય નથી. અહીં—નાટ્યશાસ્ત્ર અને કામસૂત્રમાં, અને આ કારિકામાં—ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ રસાત્મક સ્વરૂપ તેને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી સાથે જ પ્રકટ થાય છે, કેવલ સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો સ્વરૂપ રસાત્મક થાય નહિ, કારણ કે ભગવત્સ્વરૂપ જ તે પ્રકટરતું છે. ભગવાનના આ રસાત્મક સ્વરૂપનું વિશેષ જ્ઞાન આપણને અજ્ઞાનને લીધે થઈ શકતું નથી, તેથી તેનું જ્ઞાન આપવાને માટે ભરત અને વાત્સ્યાયન મુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં અને કામશાસ્ત્રમાં ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે, દાખલા તરીકે, ભગવાને આ પ્રમાણે નૃત્ય કર્યું, આ પ્રમાણે રમણ કર્યું. જગતના જીવો તો જેમ પ્રજ્ઞનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિને જીવ વિષે ઘટાવે છે તેમ ભગવાનના આ નૃત્ય અને રમણ એ બંને પણ જીવ વિષે ઘટાવે છે અને તે પ્રમાણે વર્તીને ઘણા દુઃખી થાય છે.

શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. અસદ્દા હૃદયમ્ આસીત્, તત્તો યે સદ્ગાયતઃ તવાત્માનં સ્વયમકુરત, તસ્માત્તત્સુહૃતમુચ્યત, યદ્દૈતત્સુહૃતમ્, રજો યૈ સઃ, રસં હૈવાયં હૃદયમ્ આનન્દી મવતિ (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ ૨. ૭)—આ પહેલાં અસત્ હતું, તેમાંથી સત્ ઉત્પત્ત થયુંઃ પ્રજ્ઞે પોતે પોતાની ભતને જગદ્ગૂંપ કરી, તેથી તે સુહૃત કહેવાય છે, જે છે તે ખરેખર સુહૃત છે, પરંપરાના

ખરેખર રસ છે; છતાં આ રસ પ્રાપ્ત કરીને આનન્દ પામે છે— આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પૂર્વ સૂત્રિને અસત્— ખરાબ—કહેવામાં આવ્યું છે, બીજી બીજી સૂત્રિને સત્—સારી—કહેવામાં આવ્યું છે. બીજી સૂત્રિને સારી કહેવાનું કારણ એ કે તે સૂત્રિ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. તે બ્રહ્મ સુકૃત છે, સુકૃત રસ છે, અને રસ આનન્દ રૂપ છે એમ પણ ઉપરની શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે. આ બીજી સૂત્રિમાં રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી અને પદ્ધતિની જરૂર ન હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ પોતે સૂત્રિરૂપે પ્રકટ કર્યો છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. જો આ બીજી સૂત્રિ અન્ય સર્વ સૂત્રિઓના જેવી જ હોત તો પહેલી સૂત્રિને અસાધુ—ખરાબ—કહેત નહિ, અને આ બીજી સૂત્રિને સાધુ—સારી—કહેત નહિ. જો શ્રુતિમાં કહેલી રસ મનો-વિકાર અથવા લૌકિક રસ હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ સૂત્રિરૂપે પ્રકટ કર્યો અને રસ આનન્દ રૂપ છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. તેથી ભગવાનનું જે રસસ્વરૂપ છે તે રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીવાળું છે એમ શ્રુતિને આધારે સિદ્ધ થાય છે.

વળી બ્રહ્મસૂત્રના અનુકૃત્યધિકરણમાં (બ્રહ્મસૂત્ર ૧. ૩. ૨૨-૨૩) સર્વ પદાર્થો ભગવાનનું અનુ-કરણ કરે છે એમ સમેષ માન્તમનુમાતિ વિશ્વમ્—જગત્ પ્રકાશમાન પરમાત્માનું અનુકરણ કરીને પ્રકાશે છે—એ વાક્યને આધારે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી ક્રમશઃ અને નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ જો લૌકિક રસનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો પણ તે લૌકિક રસનું સ્વરૂપ મૂળ ભગવદ્રસને અનુસરીને જ સિદ્ધ થાય છે, એટલે લૌકિક રસના દૃષ્ટાન્તથી ભગવદ્રસનું પણ અનુમાન થઈ શકે. આ લૌકિક રસ પરિમિત છે, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે છવો ભગવાનના આનન્દની એક માત્રા ઉપર જ છવે છે; વ્યારે અલૌકિક ભગવદ્રસ અપરિમિત છે, કારણ કે તે પુષ્કળ અને વ્યાપક છે. લોકમાં પણ ભગવદ્રસના અનુકરણ તરીકે જ ભગવદ્રસનો આભાસ જ પ્રકટ થાય છે, ભગવદ્રસ પ્રકટ થતો નથી; તેથી છવના લૌકિક રસને અવકાશ જ નથી. જો લૌકિક રસનો અનુભવ કરવામાં આવે તો પણ તેમાં ભગવદ્રસનો જરા પણ સંબંધ હોઈ શકતો નથી. ભરતમુનિએ અને વાત્સ્યાયન મુનિએ અનુક્રમે નાટ્યશાસ્ત્ર અને કામ-શાસ્ત્ર જે રચ્યું છે તે તો પરીક્ષ રીતે ભગવદ્રસનું જ્ઞાન આપવાને માટે જ છે. વાસ્તવિક રીતે તો પદ્ય-પુરાણના પાતાલવપ્તમાં રામાયણે પ્રસંગે શેષ અને વાત્સ્યાયનનો જે સંવાદ થયેલો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે વાત્સ્યાયન કવિ વૈષ્ણવ છે. તે જ પ્રમાણે ભરતમુનિ પણ વૈષ્ણવ છે, કારણ કે તેમણે નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે માણસે નાટ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને મોક્ષ મળે છે. વળી, હનુમાને પણ નાટ્યશાસ્ત્ર રચેલું છે, અને આ હનુમાન્ પોતે રામચન્દ્રજીનો પરમ ભક્ત છે. તેથી આવા મહાપુરુષોએ આ વધા અને રચવામાં જે આટલી બધી પ્રયાસ કરેલો છે તે ખરે, અર્થ અને કામ જે છવના ગજ પુરુષાર્થો માટે નથી, પણ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે મોક્ષ મેળવવાનાં સાધનો દર્શાવવાને માટે છે.

વળી, વાત્સ્યાયન મુનિ કામશાસ્ત્રના સાંપ્રત્યોગિક નામના બીજા અધિકરણમાં કહે છે કે શ્રુતિમાં વદાતર્થીનાં ચતુઃપદિરસંસિતરવાદિદ્વાપિ તદર્થસમ્બન્ધાત્પાજ્ઞાલસમ્બન્ધાગ ચતુષ્ચરેપા પૂજાર્ય સંસાર પ્રવર્તિતૈત્તેવકે (કામશાસ્ત્ર—૨. ૨. ૩)—દશ મંદલવાજા ઋગ્વેદને ‘ચતુષ્પદિ’ કહેવામાં આવે છે; આ કામશાસ્ત્રમાં પણ ઋગ્વેદના અર્થનો સંબન્ધ હોવાથી અને પંચાલ, બ્રાહ્મણ વગેરે મહર્ષિઓએ કામ-શાસ્ત્રના વિષયની ચર્ચા કરેલી હોવાથી ઋગ્વેદીઓએ ‘ચતુષ્પદિ’ નામની સંસાર આદર દર્શાવવાને માટે કામશાસ્ત્રને આપેલી છે એમ કેટલાક કહે છે— આ પ્રમાણે સૂત્ર રચીને વાત્સ્યાયન મુનિ એમ કહેવા મળે છે કે આલિંગન, સ્પર્શન વગેરે દસ બાજતો ઋગ્વેદને આધારે જ સિદ્ધ કરવામાં આવેલી છે. સર્વે ઘેદા યત્પદગામનન્તિ—ગદા વેદો જે પદનું વર્ણન કરે છે—એ શ્રુતિ, અને વેદેદ્ય સર્વેરદમેય વેદાઃ—ગદા વેદો માફ જ વર્ણન કરે છે—એ સ્મૃતિ સિદ્ધ કરે છે કે વેદ ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. કામશાસ્ત્રમાં વેદનો જ અર્થ છે અને વેદમાં ભગવાનનું વર્ણન છે એટલે આ કામશાસ્ત્ર વેદની માફક લીલાસહિત ભગ-વાનનું પરીક્ષ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. વળી, નાટ્યશાસ્ત્રમાં નૃત્ય અને સંગીતનો ઉપયોગ થાય છે; સંગીત વગેરે માન્યવેલિયા સામવેદનો ઉપયોગ ગણાય છે; આ કારણથી પણ નાટ્યશાસ્ત્ર પણ લીલાસહિત ભગવાનનું જ વર્ણન કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે આ વિષયમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકાને સ્થાન નથી.) ૫૨

एवं पूर्वाप्याये तासां सर्वभावेन प्रमाणेन प्रमेयेन दुःखं दूरीकृतवान् । तद् दुःखमज्ञानवशेन, तदैव दूरीकृतं भवति । अन्यथा भगवतैव दुःखं दत्तं स्यात् । अतो भगवता त्यक्त्वा न गतमिति न भगवान् दुःखे हेतुः, किन्त्वज्ञानमेव । अतो भगवद्वाक्यादज्ञाने गते तन्मूलकं दुःखमपि गदमित्याह इत्यमिति ।

શીલુક ઉવાચ-હૃદયં ભગવતો ગોપ્યઃ શ્રુત્વા વાચઃ સુપેશલાઃ ।

जहृर्विरहजं तापं तदज्ञोपचिताशियः ॥ १ ॥

ભગવતો વાચઃ શ્રુત્વા વિરહજં તાપં જહુઃ । ધમાદેવાસાકં વિરહો જાવ ઇતિ । નતુ ષવનમાત્રેણ કથમજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ, તત્રાહ ભગવત ઇતિ । ગોપ્ય ઇતિ વિપરીતમાવતાનિબુદ્ધયર્થમ્ ।

આ પ્રમાણે પાછલા અધ્યાયમાં ગોપીજનોનો ભગવાનમાં સર્વાત્મલાભ થવાથી ભગવાને પ્રમાણથી— જાહે તુ સત્યઃ શી આરંભીને સદ્ધઃ પ્રતિયાતુ સાધુના સુખીનાં વચનોથી—, અને પ્રમેયથી—પોતાના પ્રકટ સ્વરૂપથી—તેમનું દુઃખ દૂર કર્યું. ગોપીજનોનું આ દુઃખ એ અજ્ઞાનને લીધે થયું હોય તો તો તે દુઃખ તે જ વખતે દૂર થઈ જાય. એ તેમનું દુઃખ અજ્ઞાનને લીધે ન હોય તો ભગવાને જ તેમને દુઃખ આપ્યું એમ થાય. તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોનો ત્યાગ કરીને જતા રહ્યા નહિ; એટલે ગોપીજનોના દુઃખનું કારણ ભગવાન નથી પણ તેમનું પોતાનું અજ્ઞાન જ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી ભગવાનનાં વાક્યોથી ગોપીજનોનું અજ્ઞાન ત્યારે દૂર થયું ત્યારે તે અજ્ઞાનનું કાર્ય દુઃખ પણ દૂર થઈ ગયું એમ હત્યમ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવેણ કહે છે. (ભગવાનનાં વચનો શબ્દરૂપ હોવાથી ગોપીજનોમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે ભગવાનનાં વચનોથી ગોપીજનોનું અજ્ઞાન નાશ પામે છે અને તેથી વિરહરૂપી દુઃખ પણ નાશ પામે છે, અને ધડીથી તેમનો તાપ દૂર થાય છે.)

શુકદેવેણ કહે છે કે:—

આ પ્રમાણે ભગવાનની અતિ મનોહર વાંણી સાંભળીને, ભગવાનના

અંગોના સ્પર્શથી જેમતા મનોરથો પૂર્ણ થયા છે એવાં ગોપીજનોએ વિરહથી

ઉત્પન્ન થયેલા તાપનો ત્યાગ કર્યો. ૧

ભગવાનનાં વચનો સાંભળીને ગોપીજનોએ વિરહથી ઉત્પન્ન થયેલા તાપનો ત્યાગ કર્યો. તેમને જણાયું કે કેવળ ભ્રમથી જ અમને ભગવાનનો વિરહ થયો, (અને આ પ્રકારનું જ્ઞાન થતાં વાર જ ગોપીજનોનો તાપ નાશ પામ્યો. અહીં કોઈ શંકા કરે કે વિરહ એ શૂંગારસનો બીજો પ્રકાર હોવાથી ભગવદ્રૂપ છે, એટલે તે ભ્રમથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ શી રીતે કહી શકાય? આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. વહી જે કહે છે તે પાત કેટલેક અંશે સત્ય છે. જે વિરહ ભગવદ્ભક્ત છે તે જુદી જાતનો જ છે, અને તેનો કોઈ દિવસ નાશ થતો નથી; તે સ્વરૂપ છે. પણ ત્યાં ભક્તને એમ લાગે કે ભગવાન્ અમને છોડીને જતા રહ્યા અને તેથી ભગવાન્ સાથે અમારો સંબંધ નથી; ત્યાં ભક્તના હૃદયમાં ભગવાનની સ્ફૂર્તિ, અથવા તો ભગવાનનું વમણ, અથવા તો લીલાની સ્ફૂર્તિ સંભવતી નથી, પણ ભગવાન કૃતાર છે એ પ્રકારની યુદ્ધિ થતાં, ભગવાન્ પ્રકટ થયેલા છે છતાં પણ તે ભક્ત સારી રીતે યુગ્મ ભોગવી શકતો નથી; ત્યાં ભક્તને ભગવાનનો જે વિરહ થાય છે તે તેના અજ્ઞાનને લીધે જ થાય છે, અને તે અજ્ઞાન અને વિરહનો નાશ ભગવાનનાં વચનોથી થાય છે. ગોપીજનોને ભલે વ પ્રકારના વિરહ હતા. તેમાં જે ભગવદ્ભક્ત વિરહ હતો તે ભગવાન્ પ્રકટ થયા એટલે દૂર થઈ ગયો; અને જે અજ્ઞાનથી વિરહ હતો તે ભગવાનનાં વાક્યોથી નાશ પ્રાપ્તો એમ સમજ્યું. આ પ્રમાણે ગોપીજનોનો બીજા પ્રકારનો વિરહ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી વાસ્તવિક ન હતો, અને તેથી જ ભગવાને કહ્યું છે કે ‘તમારો તદ્દન લિયોગ કોઈ દિવસ મને થયો નથી’.)

અરે! ભગવાનનાં કેવળ વચનોથી ગોપીજનોનું અજ્ઞાન કેવી રીતે નાશ પામ્યું?—આ પ્રમાણે એ શંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવેણ કહે છે કે મગયતઃ, આ વચનો ભગવાનનાં છે. શ્લોકમાં જે ગોપ્યઃ

નતુ તા વાચ્યઃ કથં ન મનસિ સન્દેહશુભાવિતવલઃ, તન્નાહ સુપેક્ષલાં શ્વિતિ । અતિમનોહરા શ્વિતિ । મનસિ વિચિકિત્સાયામેવ સન્દેહઃ । શબ્દસામાન્યાદેય મનસિ સન્દેહો ન જાતઃ । જતો વિરહજં તાપં જહુઃ, નાસ્માકં વિરહો જાત શ્વિતિ જ્ઞાવલસઃ । યથા સ્વપ્રાદુરિચિતઃ સ્વાગ્નિકં દુઃસં ન મન્યતે । તસ્ય ભગવત્ અઘ્નૈરુપચિતા આશિષો યાસામ્ । ભગવત્કાર્યવ્યતિરેકેજૈય ભગવદ્વચધૈરૈય સર્વમનો-રથાઃ પૂરિતાઃ ॥ ૧ ॥

एवं दुःखाभावसुखयोः प्रतिकंधकं रूपेण वाचा च निवार्यं स्वकर्तव्यमारभते तत्रारभतेति ।

પદ છે તે એમ સુચવે છે કેમ ગોપીજનો નગરની સ્ત્રીઓ માફક ખોટા તર્ક કરનારી નથી, અરે ! ભગવાનનાં તે વચનોએ ગોપીજનોના મનમાં સંદેહ કેમ ઉત્પન્ન ન કર્યો ? (ભગવાનનાં વચનો ગોપીજનોના અનુભવથી વિરુદ્ધ હતાં અને એ વચનો કહેનાર ભગવાન વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય હતા, એટલે સ્વાભાવિક રીતે સંદેહ થવો જ બેઠેએ, તો પછી સંદેહ કેમ ઉત્પન્ન ન થયો ?)—આ પ્રમાણે એ શંકા થાય તો ક્યુકરેવળ કહે છે કે સુપેક્ષલાઃ, અર્થાત્ ભગવાનનાં વચનો અતિમનોહર છે. મનમાં યસ્ત્વર વિરુદ્ધ જ્ઞાન થાય તો જ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય. (આપણા ચાલતા વિષયમાં તો ભગવાનના વચનોના પ્રભાવથી ગોપીજનોને હમણાં લાગ્યું કે ભગવાન પહેલાં આપણી પાસે જ હતા; એટલે ગોપીજનોનો અનુભવનો વિરોધ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી ભગવાનનાં વચનોમાં સંદેહને સ્થાન નથી.) ભગવાનના શબ્દો મનોહર છે, અને તે સ્વભાવને લીધે જ ગોપીજનોના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નહિ (કારણ કે ભગવાનના શબ્દોની મનોહરતાને લીધે ભગવાને ગોપીજનોનું જે પરોક્ષ ભજન કર્યું હતું તેનો અનુભવ ગોપીજનોના મનમાં થવા લાગ્યો.) તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનના વિરુદ્ધથી ઉત્પન્ન થએલા તાપનો ત્યાગ કર્યો; અર્થાત્ તેમણે બાણ્યું કે અમને ભગવાનનો વિરુદ્ધ થયો નથી. જેમ સ્વપ્રમાથી બગી જનાર માણસ સ્વપ્રમા અનુભવેલા દુઃખને માનતો નથી તેમ ગોપીજનોએ ભગવાનથી થએલા વિરુદ્ધને માન્યો નહિ. ભગવાનનાં અંગેથી પૂર્ણ થયા છે મનોરથો જેમનાં એવાં ગોપીજનો છે. અર્થાત્ ભગવાને ગોપીજનોને સ્પર્શ વગેરે ન કર્યો તો પણ ભગવાનના અવયવોથી જ ગોપીજનોના યથા મનોરથો પૂર્ણ થયા. (ઓગણત્રીસમા અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હાસ્યસહિત લીલાયુક્ત દર્શનથી વિકાસ કરતી ભુકુટીવટે ભગવાને કામને ઉદ્દીપન કર્યો, અને ગોપીજનો પોતાના ખોળામાં પધરાવેલા ભગવાનના ચરણોના સંબંધવાળા હસ્તોને લાઠ લકડવતાં હતાં. તેથી ભગવાનની ભુકુટી વગેરે, ચરણ અને હસ્ત એ અવયવોથી જ ગોપીજનોના યથા મનોરથો પૂર્ણ થયા. ઉપર જણાવેલા શ્લોકમાં આ બધાં વિશેષણો આપેલાં હોવાથી લખિયના રમણનું તે વિશેષણો દ્વારા—અવયવો દ્વારા—સૂચન કરીને જ ભગવાન વચનો ખોલ્યા છે, તેથી ભગવાનનાં અવયવો પણ વચનનું અંગ બને છે, એટલે અવયવોથી પૂરતા મનોરથો વાણીથી જ પૂર્ણ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી હવે પછીના શ્લોકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીમદ્ભગવત્ આપણ કરશે કે ગોપીજનોના મુખમાં જે પ્રતિબન્ધ હતો તે ભગવાને વાણીથી દૂર કર્યો.) ૧

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના દુઃખના અભાવમાં પ્રતિબન્ધ કરનારનું—દુઃખનું—ભગવાને સ્વરૂપવટે નિવારણ કરીને અને તેમના મુખમાં પ્રતિબન્ધ કરનારનું—અવયવોની દૃશ્યતાનું—વચનોવટે નિવારણ કરીને ભગવાન પોતાના કર્તવ્યનો આદેશ કરે છે એમ તત્ત્વારમ્ભ શ્લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. (ઓગણત્રીસમા અધ્યાયના સર્વાંતા ઇત્યાદિ નવમા શ્લોકમાં તાપં જહુઃ—ગોપીજનોએ તાપનો ત્યાગ કર્યો—એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ત્રીસમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં પણ તાપં જહુઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે તાપ બે પ્રકારનો છે એમ શિદ્ધ થાય છે. પ્રતિયોગી પદાર્થ અભાવનો પ્રતિબન્ધક છે; ઘણતા તરીકે યદ એ યદાભાવનો પ્રતિયોગી કહેવાય છે અને તેથી યદાભાવનો તે પ્રતિબન્ધક થાય છે. તે પ્રમાણે દુઃખાભાવનો પ્રતિબન્ધ કરનાર દુઃખ છે, અને તે દુઃખને સર્વાંતાઃ એ શ્લોકમાં તાપ કહેવામાં આવ્યું છે. આ તાપને ભગવાને પોતાના સ્વરૂપવટે દૂર કર્યો એમ સર્વાંતાઃ એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલું છે, અને તેથી જ તે શ્લોકનાં મુખ્યોચિનીછમાં શ્રીમદ્ભગવત્ આપણ કરે છે કે ગોપીજનોનું

નમ્ । તદા દીક્ષુરસવદ્ ભક્તિરસવદ્દા કામરસોડ્યુત્પદ્યતે । ગોપિકાનાં રસયોગ્યતામાદ્ અનુમતૈરિતિ ।
 જનુમત્તં ચાસામ્ । તાસામપિ રસોત્પાદનમાવડયકમિતિ । આદ્યો ભગવતોઽભિપ્રેક્ષતાદદ્ધ પથેતિ ચ ।
 મન્વયં રસઃ અલૌકિકઃ, ન લૌકિકેત્યુત્પદ્યતે, અતો વ્યર્થ આરમ્ભઃ । ન હિ સિકતાસમૂહાત્ પૈલ્લુ-
 ત્પદ્યત્ત્વમિતિ ચેત્, તત્રાદ્ સ્ત્રીરહૈરિતિ । સ્વભાવતઃ સ્ત્રિવસ્ત્રિવિધાઃ લોકભેદેન । તત્રાપિ માનુષીપુ-
 જાતિભેદાશ્ચત્યારઃ, પશ્ચિન્વાદયઃ । વાસનાભેદાશ્ચતુર્દશ, અન્ધપ્રકૃત્યાદયઃ । સર્વાશ્ચેવા રત્નમૂતાઃ ।
 સ્વાસાધારણપર્મૈસાદર્મપ્રકાશિકાઃ । જાતઃ સર્વભાવેન રસોત્પત્તિયોગ્યતા । તૈરન્વિયત્ત્વમિતિ । સ્વયં
 નાયકમણિઃ, સદ્યોગ્યા યતે મળયતિતિ । પકરસત્વાય પ મેલનમ્ । જાનેન રસપ્રકટનાર્થં શુલ્કવા-

બધાંને એક કરીને ભોગ કરે છે. (જેમ બહુ શેરડીઓમાંથી રસ નીકળ્યો હોય તો પણ તે શેરડીના રસ તરીકે એક જ રસ કહેવાય છે, જેમ ભક્તિરૂપી અધરસુધારસ અનેક સ્વામિનીઓના મુખારવિન્દોમાંથી નીકળે છે છતાં પણ સુધારસ તરીકે તે એક જ હોય છે—અને આ કારણથી જ અન્તઃ પ્રવિષ્ટો ભગવાન્ એ કારિકામાં એકવચન જ વાપરવામાં આવેલું છે—, તેમ કામરસ પણ એ કે બધાં ગોપીજનોમાંથી નીકળેલો છે છતાં પણ કામરસ તરીકે તે એક જ છે.)

ગોપીજનો રસને માટે યોગ્ય છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે જનુમતૈઃ—ભગવાનને અનુસરતું મત છે જેમનું એવાં ગોપીજનો; તેથી તેમણે પણ રસ પ્રકટ કરવો જોઈએ. (જેમ ભગવાનને રમણ કરવાની ઉત્કૃષ્ટ ધવાથી રસ પ્રકટ કરવાની જરૂર પડી તેમ આ ગોપીજનોને પણ રમણ કરવાની ઘણી વીર ઇચ્છા હોવાથી રસ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર રહે છે. અથવા તો આવાં અનુમત ગોપીજનો ઉપર ભગવાનની પરમ કૃપા હોવાથી ભગવાને રસ પ્રકટ કરવો જ જોઈએ.) (જનુમત્ત શબ્દનો બીજો અર્થ આપતાં શ્રીમદ્ભગવત્ ગ્યારા કરે છે કે) જે પ્રકારનો રસ ભગવાનને ગમે છે તે પ્રકારનો જ રસ ગોપી-જનોને પણ ગમે છે (અને તેથી ગોપીજનો ભગવાનને જે રસ અનુકૂલ થઈ પડે તે જ રસ પ્રકટ કરે છે.)

શંકાઃ—અરે! આ રસ અલૌકિક છે, અને તે લૌકિક અવયવોમાં રહેતો નથી, તેથી આ બધો આરંભ વ્યર્થ છે; રેતીના ઢગલામાંથી કાંઈ તેલ નીકળવાનું નથી. (પાવન્યાસૈઃ એ આક્રમ પ્રલોકમાં જણાવેલા પ્રકારે બધા અવયવોમાંથી રસ બહાર કાઢવાને માટે સસનો આરંભ થાય છે. તેથી ગોપીજનોનો આત્મા અલૌકિક હોવા છતાં તેમનાં અવયવો તો લૌકિક છે; નહિ તો બુદ્ધ બુદ્ધ અવયવોને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતો પશિની વગેરે વ્યવહાર આ ગોપીજનોને વિષે થાય નહિ. કામશાસ્ત્રમાં પણ પશિની વગેરે શબ્દોનું સ્થાન આપવાને માટે લૌકિક અવયવોને ઉદ્દેશીને જ પશિની વગેરે સંસારીનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. તેથી આ અલૌકિક રસ લૌકિક અવયવોમાં રહેતો નથી.)

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે સ્ત્રીરહૈઃ. સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ એ ત્રણ લોકના ભેદથી સ્વભાવથી સ્ત્રીઓ ત્રણ પ્રકારની છે: તેમાં પણ મનુષ્યલોકની સ્ત્રીઓના પશિની વગેરે આરંભ તિલેહો છે, અને અથવા સ્વભાવવાળા વગેરે ચૌદ વાસનાભેદો છે. આ બધી ય સ્ત્રીઓમાં આ ગોપીજનો રત્નરૂપ છે; અર્થાત્ આ ગોપીજનો પોતાના પશિની વગેરે અસાધારણ ધર્મોથી તે તે ધર્મોને પ્રકટ કરે છે. તેથી ગોપીજનો સર્વભાવથી રસની ઉત્પત્તિને માટે યોગ્ય છે. (ગોપીજનોના પશિની વગેરે અસાધારણ ધર્મોમાંથી જરાક પણ ધર્મ એ લૌકિક સ્ત્રીઓના લૌકિક અંગોમાં મૂકવામાં આવે તો તે અંગોમાં પણ તે ધર્મ પશિની વગેરેનો ધર્મ પ્રકટ કરે છે. આથી કાંઈ પશિની વગેરે ધર્મ લૌકિક સ્ત્રીઓનો ધર્મ થતો નથી, પરંતુ તે તો આ ગોપીજનોના અવયવોનો જ ધર્મ રહે છે. જેમ શ્રી, પુષ્ટિ વગેરેનો જરાક પણ ભાગ લૌકિક પદાર્થોમાં સ્થાપન કરવામાં આવે અને તેથી તે લૌકિક પદાર્થો શ્રી, પુષ્ટિ વગેરે ધર્મોવાળા છે એમ કહેવામાં આવે છે, વાસ્તવિક રીતે તો શ્રી, પુષ્ટિ વગેરે લૌકિક પદાર્થોની શક્તિઓ નથી, પણ ભગવાનની જ શક્તિઓ છે; તેમ પશિની વગેરે ધર્મો ગોપીજનોના જ છે, લૌકિક સ્ત્રીઓના નથી.)

સિકા ભગવતે દત્તા इति यदुक्तं तदपि समर्थितम् । नन्वेते जीवाः, भगवानानन्दमयः, क्वं वैपन्या-
द्रसोत्पत्तिरिति चेत्, तत्राह धीतैरिति । ता अपि भगवत्सदृश्यो जावाः, सर्वतः प्रीता इति । तासा-
मभिनिवेशकारमाह अन्योन्यावद्ब्राह्मिरिति । ताः परस्परम् आ समन्तादुभयतः बद्धौ बाहू
यासाम् । न तु भगवता सह ॥ २ ॥

ભગવાન્ પુનઃ હસ્તમણ્ડલાદ્વહિઃસિતો વયા સમ્વધ્યતે, તથા સન્નિવેશમાદ રાસોત્સવઃ
સમ્પ્રવૃત્ત इति ।

रासोत्सवः सम्प्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डितः ।

योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः ।

प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे खनिकटं स्त्रियः ॥ ૩ ॥

यं मन्येरन्, नभस्तावद्विमानशतसङ्कुलम् ।

दिवौकसां सदाराणामૉત્સુકયાપહતાત્મનામ્ ॥ ૪ ॥

આવા પ્રકારનાં—રત્ન જેવાં—ગોપીજનોથી વિટળાયલા ભગવાન્ છે. ભગવાન્ પોતે નાયકમણિ છે,
અને આ બધાં ગોપીજનો ભગવાનને યોગ્ય મણિઓ છે. (જેમ કંકણો વગેરે આભરણોમાં શહેલાં રત્નો
ચક્રચક્રટટ્ટૂપી પોતાના અસાધારણ ધર્મોથી કંકણો વગેરે આભરણોમાં પણ પોતાનો ચક્રચક્રટ પ્રકટ કરે
છે, તેમ સ્ત્રીઓના રત્નટ્ટૂપી આ ગોપીજનો પણ ભગવાનમાં પોતાના અસાધારણ ધર્મો પ્રકટ કરે છે.)
એક રસને માટે ભગવાન્ અને ગોપીજનો એક બીજાની સાથે મળ્યાં છે. આ પ્રમાણે બ્યારે કીધને
માટે—અર્થાત્ કામને માટે—ભગવાન્ ગોપીજનોની સાથે મળ્યા છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું તે ઉપરથી
'રસ પ્રકટ કરવાને માટે શુદ્ધકલસિકાઓ કામે ભગવાનને આપી' એમ જે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે
તેનું પણ સમર્થન થઈ ગયું.

શંકાઃ—અરે ! આ ગોપીજનો તો છવ છે, બ્યારે ભગવાન્ આનન્દમય છે, તેથી તે બે વચ્ચે
સરખાપણું ન હોવાથી રસની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ શકે ?

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે પ્રીતિઃ તે ગોપીજનો પણ
ભગવાનના જેવા જ થએલાં હતાં; (અર્થાત્ પ્રેમ એ આનન્દનો ધર્મ હોવાથી ગોપીજનો આનન્દરૂપ—
ભગવદ્રૂપ—થયાં); એટલે બધી રીતે તે પ્રસન્ન થએલાં હતાં.

ગોપીજનોની આસક્તિ કેવા પ્રકારની હતી તે દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે અન્યોન્યાવદ્-
બ્રાહ્મિઃ, ગોપીજનોએ પરસ્પર સંપૂર્ણ રીતે બન્ને બાલુએ હાથ આપ્યા હતા, ભગવાનની સાથે હાથ
આપ્યો ન હતો. ૨

ભગવાન્ તો ગોપીજનોના હસ્તમંડલની બહાર ઉભા રહીને જે પ્રકારે તેમના સંગ્રામમાં આવે તે
પ્રકારે ઉભા એમ રાસોત્સવઃ સમ્પ્રવૃત્તઃ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં (ગૃહીતાનાં કણ્ઠે એ ભાગ સુધીમાં)
શુકદેવજી કહે છે.

ગોપીજનોના મંડજોથી શોભા પામતો રાસોત્સવ યોગેશ્વર કૃષ્ણે શરૂ
કર્યો; બે બે ગોપીજનો વચ્ચે યોગેશ્વર કૃષ્ણે પ્રવેશ કર્યો, ગળામાંથી તેમને
પકડ્યાં, અને ગોપીજનોએ ભગવાન્ પોતાની પાસે જ છે એમ માન્યું. તે
સમયે પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે આવેલા અને જેમની જુદી હિતુક્તાથી કરાર્થ
ગઈ હતી એવા દેવોનાં સંકટો વિમાનોથી આકાશ બરાઈ ગયું હતું. ૩-૪

સર્વેપામેય ગુણભાવાત્ રસપ્રાપ્તાન્યાત્ રસોત્સવ एष सम्पक् प्रवृत्तः । ઉત્તયો નામ મનસઃ સર્વવિસારક આદાદ્ઃ । ઉત્તવત્તવસંપાદનાય સજાતીયાનેકરસોત્પાદનાય વિશેષમાદ્ ગોપીમણ્ડલ-મણ્ડિત इति । ગોપીનાં મણ્ડલૈરનેકવિધૈર્મણ્ડિતઃ । ઉત્તયોડ્યનેકવિધૈર્મણાદિમણ્ડલૈર્મણ્ડિતો ભવતિ । ઇત્રાપિ તુલ્યસમાવા રસાર્યમેકીકૃતાઃ પૃથક્મણ્ડલભાજઃ । તૈરપિ મણ્ડિતઃ । પોપકાચ રસાસ્તત્ ઉત્પાદિતા इति ઉત્તરોત્તરમણ્ડલૈઃ પૂર્વપૂર્વરસઃ પોધ્યત इति નાયં રસોન્યત્ર ભવિતુર્મર્તિ । સમ્યક્પ્રવૃત્તિર્નિરન્તરમાવિર્ભાવઃ । તત્તુ કાલકર્મસમાપાનાં પ્રતિબન્ધકત્વાદનેકત્ર જાયમાનો રસઃ કથમેકીભવતિ, તત્રાહ યોગેશ્વરેણેતિ । સ હિ સર્વોપાયવિત્ । સર્વવસ્તુષુ વિદ્યમાનં મગવદૈશ્વર્યોરિકં યોગ एवोद्घाटयतीति સાધનેષુ યોગઃ પ્રધાનમ્ । તત્રૈશ્વર્યે સર્વત્રૈવ મૂલભૂતો રસ ઉત્પાદયિતું શક્યત इति સિદ્ધમેવ । કિન્ન । કૃષ્ણોડ્યમિતિ । સ્વયમેવ સદાનન્દઃ । ઉદ્ભવોડમિઃ સર્વત્રૈયામિ લીનં જન-વિતું શક્નોતિ । વસ મગવત્કાસુ સન્નિવેશપ્રકારગ્રાહ તાસાં મધ્યે દ્વયોદ્વયોરિતિ । મણ્ડલીશ્વા વાવલો ગોખઃ તાસાં દ્વયં દ્વયં મિજતયા ભાવનીયમ્ । દ્વિત્વદ્વયસ્ય તૈકાધિકરણતા ભાવ્યા । જતો

રાસલીલામાં બધી જ વસ્તુઓ—કામલીલામાં આવતી એટલું ઇલાદિ વસ્તુઓ—મુખ્ય ન હોવાથી અને તેમાં રચ મુખ્ય હોવાથી રસોત્સવનો જ સારી રીતે આરંભ થયો. ઉત્સવ એટલે બધી વસ્તુઓને ભૂલાવે એવો મનનો આનન્દ. ઉત્સવ સિદ્ધ કરવાને માટે—રાસથી ઉત્પન્ન થતો આનન્દ ખીન્દ બધા પદાર્થો ભૂલાવી દે તેટલા માટે—એક જ જાતનો અનેક રસ ઉત્પન્ન કરવાને માટે જે વિશિષ્ટ પ્રકાર હતો તે દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે ગોપીમણ્ડલમણ્ડિતઃ, ગોપીજનોનાં અનેક પ્રકારનાં મંડળોથી શીલા પામતો રસોત્સવ. ઉત્સવ પણ અનેક પ્રકારનાં ગ્રાહ્યજી વગેરેનાં મંડળોથી શીલા પામે છે. અહીં રસમાં પણ સરખા સ્વભાવવાળાં ગોપીજનોને રસને માટે એકાં કરવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમને લુદાં લુદાં મંડળો બનાવ્યાં; આ મંડળોથી પણ રસોત્સવ શીલતો હતો. રસોત્સવને પોષણ આપનારા રસો પણ રાસોત્સવમાંથી જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા હતા, એટલે-ઉત્તરોત્તર ક્ષણવાળાં મંડળોથી પૂર્વ પૂર્વ સહુ-વાળા રસનું પોષણ થાય છે, તેથી આ રસ ધીમે ધીમે રચે છે એટલે શકતો નથી. રાસોત્સવની સારી પ્રવૃત્તિ એટલે નિરન્તર આવિર્ભાવ.

અરે ! કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ એ ત્રણ પ્રતિબન્ધ કરનારાં હોવાથી અનેક રચને ઉત્પન્ન થતો રસ કેવી રીતે એક થઈ શકે ? આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે યોગેશ્વરેણ. યોગેશ્વર ભગ-વાન્ તો અરેખર બધા ઉપરથી જાણનારા છે. બધી વસ્તુઓમાં રહેલા ભગવાનના એશ્વર્ય વગેરે ધર્મોને દક્ષા યોગ જ પ્રકટ કરે છે, એટલે બધાં સાધનોમાં યોગ મુખ્ય છે. યોગમાં પણ બધાં સ્થળમાં રહેતો મૂળ રસ એશ્વર્યમાં ઉત્પન્ન કરી શકાય છે એ વાત તો સિદ્ધ જ છે. વળી, આ—યોગેશ્વર ભગવાન્—તો કૃષ્ણ છે, પોતે જ સદાનન્દ છે. પ્રકટેલી અગ્નિ સર્વ રચને શુભ રહેલા અગ્નિને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. (તમ-સ્તવં ઘાલકમ્ એ શ્લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલાં કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ એ તત્ત્વો ભગવદ્ભૂત છે, પ્રાકૃત કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ ત્યાં નથી એમ તો પહેલાં જ કહેવામાં આવેલું છે. વળી, અગ્નિનું જે દેહાન્ત ઉપર આધારમાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે તાસામાવિરમૂત્ શૌરિ એ ખીન્દ શ્લોકનાં મુળોચિનીશ્ના આરંભમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોની મધ્યમાં પણ ભગવાન્ ‘કૃષ્ણ જ ધ્યા’, અને આ પ્રભાવે કહેવાનું સ્વસ્થ છે કે ભગવાને ગોપીજનોની અંદર પોતાનો આનન્દ સ્થાપ્યો.)

ભગવાન્ ગોપીજનોની મધ્યમાં કેવી રીતે ઉભા રહ્યા તે દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે તાસાં મધ્યે દ્વયોદ્વયોઃ મંડળાકરે ઉભાં રહેલાં એટલાં ગોપીજનો હતાં તેમાંનાં બધાં ગોપીજનોનું યુથ લિપ્ત છે એમ જાણવું. બધાં ગોપીજનોનાં બે યુથોમાં એક ભગવાન્ છે એમ ન માનવું. (બે ગોપીજનોની ભાવના કરીને શ્રીકૃષ્ણની ભાવના કરવી, પછીથી ફરી બે ગોપીજનોની ભાવના કરીને શ્રીકૃષ્ણની ભાવના કરવી. આ પ્રભાવે ભાવના કરવાથી બધાં ગોપીજનોની એક જાણુએ ભગવાન્ ઉભા રહેલા હોય છે અને તેમની

મળહમયે યત્ર હસ્તદ્વયમન્યિસત્ર મગવદુરં યથા મવતિ તથા મગવાનુત્થિતો જાતઃ । તથોદ્રતસો-
મયત્ર સમ્યગ્ધમાહ દ્વયોદ્વયોર્મયે પ્રયિટેન મગવતા કળ્પે ગૃહીતાનામિતિ । હસ્તદ્વયેન પાર્શ્વસિ-
તયોઃ કળ્પે પ્રહણમ્ । एवं षोडशगोपिकानामष्ट कृष्णा भवन्ति । अन्यथा रत्नाभासः स्यात् । कृष्ण-
द्वैविध्यप्रतीतेः । इममेवार्थमाह स्वनिकटं स्त्रियः यं मन्येरत्रिति । स्वसैव निकटे, न त्वन्यासाम् ।
स्वसमुत्पत्तिस्तगोपिकाकળ्પालिङ्गितमगवदर्शनमपि મગવદિચ્છયા તાતાં ન જાવત્ इति । प्रयोजनार्थं
हि रूपकरणम् । उदर्धसङ्घादैव प्रयोजनं भवतीति न समस्तज्ञा मृग्या । ‘यावतीर्गोपयोषिव’ इत्यमे
समस्तज्ञાં મગવતો વદ્યતિ । यत्पुनः कैश्चिदुक्तं ‘अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवः’ इति, तत्रापि सवि-

સાથે ગોપીજન ક્રીડા કરે છે; બન્યારે ભગવાનની ડાબી બાજુએ એક ગોપીજન ઉભેલાં છે અને તેમની
સાથે ભગવાન ક્રીડા કરે છે, જમણી બાજુએ પણ એક ગોપીજન ઉભેલાં છે અને તેમની સાથે ભગવાન
ક્રીડા કરે છે. આ પ્રમાણે ભગવાનનું એક સ્વરૂપ બે ગોપીજનો સાથે ક્રીડા કરે છે. બે ગોપીજનોના યુધમાં
ભગવાનનું એક સ્વરૂપ હોય છે; બીલાં બે ગોપીજનોના યુધમાં ભગવાનનું બીલું સ્વરૂપ હોય છે. તેથી
એક ગોપીજનની ડાબી બાજુએ અને બીલાં ગોપીજનની જમણી બાજુએ ભગવાન ઉભા રહેલા છે.
શ્રીમદ્ભગવદ્ ગ્યાસ કરે છે કે બન્ને ગોપીજનોનાં યુધો સિદ્ધ સિદ્ધ છે એમ ભાવના કરવી. આ ઉપરથી
સ્પષ્ટ જણાય છે કે જપ વગેરે કરતી વખતે હૃદયેમાં જ આ પ્રકારના સ્વરૂપનું સ્મરણ કરવું.)

તેથી ગોપીજનોના મંડળમાં બન્યાં બે હાથ બેઠાએલા રહે છે ત્યાં ભગવાનનું ઉદર-પેટ-આથે
તેવી રીતે ભગવાન ઉભા થયા. આ પ્રકારે પ્રકટ થએલા ભગવાનનો બાજે બાજુએ સંગંધ થયો એમ દર્શા-
વતાં શુકદેવજી કહે છે કે બન્ને ગોપીજનોની વચમાં સખસ ધર્ધને ભગવાને ગોપીજનોને કેંડમાં પકડ્યાં;
અર્થાત્ ભગવાને પોતાના બે હાથ વતી પાસે ઉભેલાં બે ગોપીજનોને ગળામાંથી પકડ્યાં. આ પ્રમાણે સોળ
ગોપિકાઓની વચમાં આઠ કૃષ્ણ પ્રકટ થયા. આ પ્રમાણે બે ન માનીએ, અને એમ માનીએ કે સોળ
ગોપીજનોના મંડળમાં સોળ કૃષ્ણ છે અથવા ચાર કૃષ્ણ છે, તો રસાભાસ ધર્ધજાય, કદમ્બ કે કૃષ્ણ બે
પ્રકારના જણાય. (બન્યારે સોળ કૃષ્ણ હોય તો એક જ ગોપીજનની બે બાજુએ ભગવાન પ્રકટ થાય, અને
ભગવાનનાં બે સ્વરૂપોની સાથે એક ગોપીજનનો સંગંધ થતાં રસાભાસ થાય. આ પ્રમાણે સોળ ગોપી-
જનોના મંડળમાં સોળ કૃષ્ણ બે પક્ષનું પંડત કરવામાં આવ્યું. હવે સોળ ગોપીજનોના મંડળમાં ચાર
કૃષ્ણ પ્રકટ થયા એ બીજા પક્ષનું પંડત કરવામાં આવ્યું છે.) આ જ અર્થ—સોળ ગોપીજનોના મંડળમાં ચાર
ગોપીજનોએ ભગવાન પોતાની પાસે જ છે, બીજાની પાસે નથી, એમ માન્યું. (બે સોળ ગોપીજનોના
મંડળમાં ચાર કૃષ્ણ પ્રકટ થાય તો સોળ ગોપીજનોમાંથી આઠ ગોપીજનોને ભગવાનની સાથે સંગંધ થાય
નહિ, અને તેથી મૂળ પ્રલોકમાં બે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોએ—બન્ને ગોપીજનોનાં
દરેક યુધે—એમ માન્યું કે ભગવાન અમારી પાસે છે, બીજાની પાસે નથી, તે વાતને વિરોધ આવે છે.
માટે મૂળ પ્રલોકની સાથેનો વિરોધ દૂર કરવાને માટે આપણે અવશ્ય માનવું જોઈએ કે સોળ ગોપી-
જનોના મંડળમાં આઠ કૃષ્ણ પ્રકટ થયા છે એ પણ સૌચ્ય છે.) (સોળ ગોપીજનોનું એક મંડળ હોય છે.
એવાં અનેક મંડળો છે. તેમાં સોળ ગોપીજનો ભગવાનની કળારૂપ છે. આ સોળ કળારૂપી ગોપીજનો
સાથે શ્રીવૃન્દાવનચન્દ્ર ભગવાન પ્રકટ થયા છે. આ કારણથી જ સોળ જ ગોપીજનોની ગણના કરવામાં
આવી છે, અને તેટલાં જ ગોપીજનોનું એક મંડળ થાય છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. દશમસ્કન્ધના
તામસ પ્રકરણમાં અગ્નીવ્યારના અધ્યાયમાં કુન્દાવન જ્યાંને પ્રસંગે નાપદુલ્લઃ ધૃત્યાદિ દશમા પ્રલોકથી
માંડીને તે રામમાધવયોદ્ધા એ પચીસમા પ્રલોક સુધીના સોળ પ્રલોકોની સોળ સંખ્યા સૂચવે છે કે
સોળ કળારૂપી પૂર્ણ ભગવાન ક્રીડાકૃષ્ણ વૃન્દાવનના ચન્દ્ર તરીકે શોભી રહ્યા છે. અહીં કળારૂપમાં બે કહે-
વામાં આવ્યું કે સોળ ગોપીજનોનું એક મંડળ થાય છે તે ઉપર જણાવેલી વૃન્દાવનચન્દ્રની ભાવનાને
વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.)

સર્ગઃ પાઠો હોયઃ । દ્વિવચને ઘટુવચનપ્રયોગશ્ચ । અન્વદેવ વા તન્મણ્દલં, ન ભાગવતોક્ત્વમ્ । મય્યે
વેણુનાદસ્તોક્ત્વાત્ । અત્ર તુ રસાર્થે નૃત્યમિતિ । ગતનાર્થમપેક્ષાયामપિ દેવૈરેષ તસ્મિદ્ધિઃ । ‘મય્યે
મળીનાં હૈમાના’મિત્યત્ર તુ દર્શનાર્થમુક્તવાદ્ ગોપિકાનાં વૈવાનાં ચ દર્શનં તથ્યેવેતિ નાનુપપન્નં કિશ્ચિન્ ।

પોતાની સામે ઉભેલાં બીજાં ગોપીજનોના ગળે વળગેલા ભગવાનનાં દર્શન પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી
ગોપીજનોને થયાં નહિ. અનુક્ર પ્રયોજનને માટે ભગવાન પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. આ પ્રયોજન
અહીં સંખ્યાથી—આકૃતિ—જ સિદ્ધ થઈ જાય છે એટલે સોળ ગોપીજનોના જેટલી કૃષ્ણની સોળ
સંખ્યાની અહીં જરૂર રહેતી નથી. ચાવતીગોપયોપિતઃ (ભાગ. ૧૦. ૩૦. ૨૦), જેટલાં ગોપીજનો
તેટલાં ભગવાનનાં સ્વરૂપ, એ પ્રમાણે આગળ ગોપીજનોના જેટલી જ ભગવાનના સ્વરૂપોની સંખ્યા
શુદ્ધેવલ કહેશે.

(હવે, અહીં ભગવાનના સ્વરૂપની આઠ સંખ્યા હોય, પરંતુ ભક્તોને જે પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પ્રમાણ
હોવાથી અને મિલ્લમંજુલને ગોપીજનોના જેટલાં જ ભગવાનનાં સ્વરૂપોનું દર્શન થવાથી સોળ ગોપી-
જનોના મંડળમાં ભગવાનનાં આઠ જ સ્વરૂપ હોય છે એમ નિશ્ચયથી શી રીતે કહી શકાય ? આ શંકાનું
સમાધાન કરતાં શ્રીમદ્ભાગ્યુલ આજ્ઞા કરે કે) કેટલાક જે કહે છે કે બ્રહ્મામજ્જનામન્તરે માધવઃ—
દરેક ગોપીજનની પછી કૃષ્ણ છે—તેમાં પણ વિસર્ગવાળો પાઠ બાબતો. (કારણ કે સમય જતાં મૂળ
પાઠમાં દેરૂપ થયેલો લાગે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મા બ્રહ્મા અન્તરે માધવઃ એમ ખરો પાઠ હોયો જોઈએ.
અહીં બ્રહ્મા એ જે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે મહત્ત્વ દર્શાવવાને માટે છે, ખરી રીતે
તે દ્વિવચનના અર્થમાં છેઃ એટલે તેનો અર્થ એ થાય કે જાગ્યે ગોપીજનોની વચમાં કૃષ્ણ છે.) દ્વિવચનને
બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે, અથવા તો શ્લોકનો અર્થલિપિ પાઠ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકા-
રીએ તો ગોપીજનોનું અને ભગવાનનું તે સમ્બંધન જુદું જ છે, ભાગવતમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે તે
નહિ, કારણ કે વચમાં વેલુનાદનું વર્ણન છે. અહીં તો—ભગવાનના સમ્બંધમાં તો—રસને માટે નૃત્ય
છે એટલે વેલુનાદનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી. ગાનને માટે વેલુનાદની જો જરૂર પડે તો પણ દેવો જ
ગાન સિદ્ધ કરશે, એટલે વેલુનાદની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

(આ અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે જેટલાં ગોપીજનો તેટલાં જ ભગ-
વાનનાં સ્વરૂપો, અર્થાત્ ગોપીજનોના જેટલી જ ભગવાનનાં સ્વરૂપોની સંખ્યા છે. વળી સાતમા શ્લોકમાં
એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘એમ સુવર્ણના ગજિજ્યોની વચમાં મોટો મરકતમણિ શોભે છે તેમ ગોપી-
જનોની વચમાં ભગવાન શોભતા હતા’. અર્થાત્ બહુ ગોપીઓની વચમાં ભગવાનનું એક જ સ્વરૂપ નૃત્ય
કરે છે. પહેલાં જે કહેવામાં આવ્યું છે જાગ્યે ગોપીજનો વચ્ચે ભગવાનનું એક સ્વરૂપ છે તેનાથી ઉપર
વળ્યુંવેલી બાબત વિરુદ્ધ છે; તો તે વિરોધ કેવી રીતે દૂર થઈ શકે ? આનું સમાધાન કરતાં શ્રીમદ્ભાગ્યુલ
આજ્ઞા કરે છે કે) મય્યે મળીનાં હૈમાનામ્ એ સાતમા શ્લોકમાં જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે દર્શ-
નને માટે આપવામાં આવેલું છે. દેવોએ અને ગન્ધર્વોએ ગોપીજનોને તે પ્રકારે જ જોયાં એટલે તેમાં
કાંઈ બદલાઈ નથી. (એમ અહીં પણ ભગવદ્વિચરને લીધે સામે ઉભેલાં ગોપીજનને કંઈ વળગેલા ભગ-
વાનનાં દર્શન થતાં નથી, તેમ ચાવતીગોપયોપિતઃ એ વીસમા શ્લોકમાં દેવોને ગોપીજનોના જેટલાં જ
ભગવાનનાં સ્વરૂપોનાં દર્શન થયાં; તેથી દરમિ આ શ્લોકમાં વર્ણવેલા સમ્બંધમાં પણ તેટલી જ—
ગોપીજનોના જેટલી જ—ભગવાનના સ્વરૂપોની સંખ્યા જોઈએ એમ સિદ્ધ થતું નથી. પહેલાં જે પ્રકારે
ભગવાને ગોપીજનોના મંડળમાં રૂપ પ્રાપ્ત કરીને પ્રવેશ કર્યો તે પ્રમાણે શુદ્ધેવલએ આ શ્લોકમાં

एवं रसायं सर्वज्ञानप्रयासुकायां स रसः प्रादुर्भूतः सर्वेषां भविष्यतीति देवादयः सर्वे अलौकिकज्ञान-
युक्ता दर्शनार्थमागता इत्याह नभस्तावदिति । तावन्नभो विमानशतसङ्कुलमासीत् । मण्डपे हि
नृत्यं रसजनकम् । अन्यथोपरि वैचित्र्यं न स्यात् । तदर्थमपि विमानशतेन सङ्कुलम् । यथा रसोत्पा-
दनार्थं स्त्रियः पुरुषाश्च सन्वद्धाः नानाबन्धयुक्ताः चित्रे स्थाप्यन्ते तदर्थं भगवता ते चित्रप्रायाः
स्थापिताः । अत एवाग्रे 'औत्सुक्यापहृतात्मनाम्' इति वक्ष्यति । स्वलीलायं सर्वं तथा प्रेरयतीति न
औत्सुक्येनान्यथासिद्धिः । तासां रसप्रदणार्थमागमन्तु, भगवदिच्छा तु चित्रार्थम् । विमानस्त्रिताव
तत्सम्बन्धिनो वर्णयति दिवौकसामिति । स्वर्ग एव स्थानं वेपाम् । सद्गाराणामिति तेषां भावान्तर-
व्युदासार्थम् । स्त्रीणामुपसर्जनत्वं तासां भावार्थम् । स्वर्गस्थिता रसामिदा रसयोग्याश्च भवन्तीति ।
नवीश्वरलीला न द्रष्टव्येति कथं तेषां दर्शनार्थं प्रवृत्तिः, तत्राह औत्सुक्यापहृतात्मनामिति । औत्सु-
क्येन विचाररहिबलीलाक्षिप्तमनसा अपहृत आत्मा स्वरूपं बुद्धिर्या वेपाम् । अतः स्वधर्मादेव
प्रवृत्ताः, न तु भगवद्धर्मं विचारितवन्तः ॥ ४ ॥

મહિઓની વચમાં મોટો મરકતમણિ શોભે છે તેમ ગોપીજનોની વચમાં ભગવાન શોભે છે. દેવોએ તો
મારે બાળુ ઉભાં રહેલાં ગોપીજનોનાં જ દર્શન કર્યો, પણ તેમની કોઈ પણ અંતરંગ લીલાનાં દર્શન કર્યો
નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.)

આ પ્રમાણે રસ પ્રકટ કરવાને માટે સર્વ સામગ્રી વર્ણવવામાં આવી. આ બધી સામગ્રી તૈયાર
થતાં તે અલૌકિક રસ ગદ્યાંયને (પોતાના અધિકાર પ્રમાણે) પ્રકટ થશે તેથી અલૌકિક જ્ઞાનવાળા દેવો
વગેરે સર્વે ભગવાનનાં દર્શન કરવાને માટે આવ્યા એમ શુકદેવજી નમસ્તાવત્ એ શબ્દોમાં કહે છે. તે
સમયે આકાશ સેંકડો વિમાનોથી ભરઈ ગયું. મંડપમાં નૃત્ય કરવામાં આવે તો તે ખરેખર રસ ઉત્પન્ન
કરે છે. જો આકાશ વિમાનોથી ભરઈ ગયેલું ન હોત તો ઉપર વિચિત્રતા જણાત નહિ. તેથી વિચિત્રતા
સિદ્ધ કરવાને માટે પણ (દેવોએ આવીને) આકાશને સેંકડો વિમાનોથી ભરી દીધું. જેમ રસ ઉત્પન્ન
કરવાને માટે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો અનેક પ્રકારના બન્ધ સાથે ચિત્રમાં ભેડાયેલાં ચીતરવામાં આવે છે તેમ
સસંકીર્ણમાં પણ રસ પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાને દેવોને ભગવત ચિત્રના જેવા બનાવી દીધા. આ જ
કારણથી શુકદેવજી આગળ કહેશે કે ઔત્સુક્યાપહૃતાત્મનામ્. (અરે ! ઉત્સુકતાથી તો ભગવાનનાં
દર્શન થાય છે, તો પછી તેનાથી—ઉત્સુકતાથી—દેવોના આત્મા શી રીતે હરઈ ગયા ? આ શંકાનું સમા-
ધાન કરતાં શ્રીમદ્ભગવત્ આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાન પોતાની લીલાને માટે સર્વને તે તે પ્રકારે પ્રેરે છે,
એટલે દેવોની ઉત્સુકતાથી અન્યથા સિદ્ધિ નથી, અર્થાત્ દેવોમાં ઉત્સુકતા હતી છતાં પણ તેઓ દોડીને
ભગવાનની પાસે આવી શક્યા નહિ. દેવો તો ગોપીજનોના રસનું પ્રહણ કરવાને માટે આવ્યા છે, પણ
ભગવાનની ઇચ્છા તો તેમને ચિત્ર જેવા બનાવી દેવાની છે.

હવે શુકદેવજી દિવૌકસામ્ એ પદવડે વિમાનોમાં બેઠેલા નિધુનરસના સંબંધવાળા દેવોનું વર્ણન
કરે છે. દેવો દિવૌકસ્ કહેવાય છે, કારણ કે સ્વર્ગમાં જ તેમનું સ્થાન છે. દેવો પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે
આવ્યા છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે દેવોને બીજે કોઈ ભાવ નથી. સદ્ગારાણામ્ એ પદમાં સ્ત્રીઓ
ગૌણ ધને છે; તેનું તાત્પર્ય એ કે દેવોને ગોપીજનોનો ભાવ છે. અર્થાત્ સ્વર્ગમાં રહેનારા રસ ભણુનારા
અને રસને શોધ્ય હોય છે.

અરે ! ઈશ્વરની લીલાનાં દર્શન કરવાં ભેઈએ નહિ, તો પછી ભગવદ્લીલાનાં દર્શનને માટે દેવો
કેમ આવ્યા ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે ઔત્સુક્યાપહૃતાત્મનામ્. ઉત્સુકતાથી—
વિચાર વિના લીલાથી ખચાએલા મનથી—હરઈ ગયો છે આત્મા—સ્વરૂપ અથવા બુદ્ધિ—જેમનો એવા
દેવો. (ઉત્સુકતાથી દેવોનું મન વિચાર વિનાનું બન્યું હતું અને લીલાથી ખેંચાયેલું હતું, એટલે તેમનો
આત્મા—સ્વરૂપ અથવા બુદ્ધિ—હરઈ ગયો.) તેથી દેવો પોતાના ધર્મથી જ ભગવદ્લીલાનાં દર્શન કરવા
આવ્યા છે, તેમણે કાંઈ ભગવદ્ધર્મનો વિચાર કર્યો નથી. ૪

તતો નૃત્યારમ્ભે ચદ્ ભાવ્યં તજ્ઞાતમિત્યાદ તત્ત્વમ્મિતિ ।

તત્તો દુન્દુભયો નેવુર્નિપેતુઃ પુષ્પવૃષ્ટયઃ ।

જગુર્ગન્ધર્વપતયઃ સસ્ત્રીકાસ્તયશોઽમલમ્ ॥ ૫ ॥

આદૌ દુન્દુભિવાદનમ્ । ‘પરમા વા એવા વાગ્ યા દુન્દુભૌ’ इति श्रुतेः । ततः प्रथमतः पुष्प-
वृष्टिर्मङ्गलार्था । पुष्पाञ्जलिः प्रसिद्धः । आगतो रसः वदधिष्ठाता वा पूज्यत इति । नानाविधानां
पुष्पाणां भिन्ना वृष्टय इति बहुवचनम् । ततो गानं साधारणं ज्ञातमिત્યાદ જગુર્ગન્ધર્વપતય इति ।
भगवान् श्रोष्यतीति उत्तमैरेव गानम् । गन्धर्वपतयो विश्वावसुप्रसूतयः । ते ह्यधिकारिण इति नटा-
ज्ञामिह तेषां दर्शनं न दोषाय । अन्यथा भगवद्वसुस्थितेन्द्रादीनामपि दोषत्वं स्यात् । ‘अयं द्रव्यविरो-
धेऽर्थो बलीयान्’ इति न्यायात् । तथापि तेषामन्यथाबुद्धिः सम्भाव्येतेति विशेषणमाह सस्त्रीका
इति । वैपयिकदोषव्यावृत्त्यर्थमाह अमलं तद्यज्ञ इति । तद्धि मलनिवर्तकम् । अतो न वासां तेषां
वा तत्कालोपचोगिपदार्थोदतिरिक्तो भाव उपपद्यते ॥ ५ ॥

પછીથી નૃત્યના આરંભમાં જે થવાનું તે થયું એમ તત્તઃ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

પછી દુન્દુભિઓનો નાદ થયો, પુષ્પવૃષ્ટિઓ થઈ, સ્ત્રીઓની સાથે

ગન્ધર્વપતિઓએ ભગવાનના નિર્મલ યજ્ઞનું ગાન કર્યું. ૫

અર્થાત્તમાં દુન્દુભિ વાગ્યાં, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે ‘દુન્દુભિમાં જે વાણી છે તે શ્રેષ્ઠ છે’. પછી
પહેલાં મંગલને માટે પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ. પુષ્પાંજલિનો અર્થ તો જાણીતો છે, અર્થાત્ પ્રકટ થતા રસનું
અથવા તેના અધિકતા દેવનું પૂજન કરવામાં આવે છે એ ભાવથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોની
ભુદી ભુદી વૃષ્ટિઓ થઈ, એટલે શ્લોકમાં ‘વૃષ્ટયઃ’ એ પ્રમાણે બહુવચન વાપરવામાં આવેલું છે. પછીથી
બધાંએ ગાન કરવા માંડ્યું એમ જગુર્ગન્ધર્વપતયઃ એ શબ્દોમાં શુકદેવજી કહે છે. ભગવાન્ શ્રવણ કરશે
એ હેતુથી ઉત્તમ ગન્ધર્વોએ જ ગાન કર્યું. વિશ્વાવસુ વગેરે ગન્ધર્વપતિઓ છે. તે જ ઉત્તમ ગન્ધર્વો ગાનના
ખરેખરા અધિકારીઓ છે, એટલે જેમ નાચનારી સ્ત્રીને શિક્ષણ આપનારા પુરુષો તે સ્ત્રીનો નાચ ભુલે
તેમાં દોષ નથી, તેમ આ અધિકારી ઉત્તમ ગન્ધર્વો પણ ભગવાનની લીલાનાં દર્શન કરે તેમાં દોષ નથી.
આ પ્રમાણે જો ન આગીએ તો ભગવાનના હસ્તમાં રહેલા ઇન્દ્ર વગેરે દેવોને પણ દોષ પ્રાપ્ત થાય. (જેમ
વિશ્વાવસુ વગેરે ઉત્તમ ગન્ધર્વો નટોની માફક ભગવાનની બધી ય લીલાઓમાં ઉપયોગી છે અને સાધારણ
નટોથી ભિન્ન છે, તેમ ભગવાનનું એકાન્તમાં બેસતું વગેરે બધી આખતોમાં ઉપયોગી જે ક્રિયાશક્તિ તે
ક્રિયાશક્તિવાળા ઇન્દ્ર વગેરે પણ દિશાઓના પાલકોથી—ઇન્દ્ર વગેરે દેવોથી—ભિન્ન છે. તે તો ભગવાનના
બુદ્ધિદેહ ઉપર જ આધાર રાખે છે. ભગવાનના બુદ્ધિદેહ રસરૂપ હોવાથી જેમનામાં રચાતમક ક્રિયાશક્તિ
ગ્રામ્ય છે તેઓ જ ત્યાં રહે તે યોગ્ય છે.) ‘અર્થ અને દ્રવ્યના વિરોધમાં અર્થ જળવાનું છે’ (નૈમિનિસૂત્ર
૬. ૩. ૩૬) એ ગીર્માંજ્ઞાના ન્યાયથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ગન્ધર્વો ભગવદ્લીલાનાં દર્શન કરે છે તેમાં દોષ
નથી. છતાં પણ તેમને કદાચિત્ (મર્યાદામાર્ગે વગેરેની રીત અનુસરીને) ખીજા પ્રકારની બુદ્ધિ થાય; તેથી
શુકદેવજી સસ્ત્રીકાઃ એ પ્રમાણે વિશેષણ મૂકે છે. (આ વિશેષણ મૂકવાનું રહસ્ય આ પ્રમાણે છે. ગન્ધર્વો
પોતે જેમ ભગવદ્લીલાનાં દર્શન કરે છે તેમ પોતાની સ્ત્રીઓ પણ ભગવાનનાં દર્શન લહે કરે, અને તેમનો
ઉપયોગ ભગવદ્લીલામાં ભલે થાય. આ પ્રમાણેનો ભાવ ગન્ધર્વોને રહુરે છે, તેથી તેઓ બક્ષિતમાર્ગીય છે,
એટલે મર્યાદામાર્ગને અનુસરીને તેમની બદ્ધિ કરશે નહિ.)

एवं बाह्यगीर्तवाद्यादिमुक्त्वा नृदमध्ये रसोपयोगिवादित्राण्याह वलयानामिति ।

वलयानां नूपुराणां किङ्किणीनां च योषिताम् ।

सप्रियाणामभूत् शब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥ ६ ॥

સ્થાનત્રયે હિ વાદિત્રાણ્યપેક્ષ્યન્તે નીચસ્થાને ભૂમાવિવ મધ્યે ઉપરિ ચ । તથૈવ વાલમેદાઃ ।
અહોઽગ્રાપિ ઉપરિ વલયાનાં શબ્દઃ । અહો નૂપુરાણામ્ । મધ્યે કિંકિણીનામ્ । અન્યોન્યાપદ્મવાદ્ય
એવ મધ્યે મધ્યે હસાદ્વ્યં યોજયન્તીતિ વલયાનાં શબ્દઃ । અથવાપિ શબ્દોત્પત્ત્યર્થ પ્રકારં વદ્યતિ ‘પાદ-
ન્યાસૈઃ’ इति । સપ્રિયાણાં કૃષ્ણસહિવાનામ્ । અત એવ સર્વલાસસન્નતિઃ સર્વાસાં ભગવત્સમ્બન્ધા-
ર્થમ્ । ચકારાત્ અન્યેઽપિ કૃતિતશબ્દા મુલશબ્દાઞ્ચોક્તાઃ । સર્વં एकीभूय तुमुलो भूत्वा यथा दूरस्थान-
નામવાન્તરમહર્ણં ત ભવતિ । તયા સતિ કિં સ્વાત્, અત આહ રાસમણ્ડલ इति । રસાનાં સમૂહમણ્ડલે ।
યથાનધિકારિત્વેન શૂદ્રસ્ય વેદ્યશ્રવણે તદ્વ્યવેતુર્મંદ્રસ્ય ચ શક્તિહાસઃ, શૂદ્રે ચ પાપસન્નિવઃ, તથૈવદૂ-
ષ્ણતિરિક્ષાનામેતચ્છૂદ્રણેઽપ્યનધિકારાદસ્ય રસસ્વાઙ્મુલકિત્વાદેતચ્છૂદ્રણે મણ્ડલે સર્વેષાં રસો ગચ્છેત્ ।
શ્રવણે સતિ તદ્વ્યવેષણપરત્વં સ્વાત્ । વત્તેષામેવાનિદ્ધકરમિતિ તદેવ પાપરૂપમ્ ॥ ૬ ॥

આ પ્રમાણે બાહ્ય ગીત, વાદ્ય વગેરેનું વર્ણન કરીને હવે નૃત્યમાં રસને ઉપયોગી વાદિત્રોનું વલ-
યાનામ્ એ શ્લોકમાં શુદ્ધેવશ્વ વર્ણન કરે છે.

રાસમંડલમાં શ્રીકૃષ્ણસહિત ગોપીજનોના નૃસંથી કંકણોનો, નૂપુરોનો,

અને કિંકિણીઓનો બારે શબ્દ થઈ રહ્યો. ૬

ત્રણ સ્થાનમાં વાદિત્રોની ખરેખર જરૂર હોય છે; નીચલા સ્થાનમાં, બાણે ભૂમિ ઉપર; મધ્યમાં
અને ઉપરના ભાગમાં. તે જ પ્રમાણે તાલના એકો હોય છે. તેથી અહીં પણ ઉપરના ભાગમાં કંકણોનો
શબ્દ થયો; નીચે નૂપુરોનો શબ્દ થયો, અને મધ્યમાં કિંકિણીઓનો શબ્દ થયો. ગોપીજનો પરસ્પર હાથ
ગ્રાહીને ઉભાં હતાં અને તેમાં વચમાં વચમાં બે હાથ મેળવતાં હતાં, એટલે કંકણોનો શબ્દ થતો હતો.
અથવા તો આગળ પાદન્યાસૈઃ એ આહવા શ્લોકમાં શુદ્ધેવશ્વ શબ્દ ઉત્પન્ન કરવાને માટે પ્રકારનું વર્ણન
કર્યો. સપ્રિયાણામ્ એટલે પ્રિયની સાથે, કૃષ્ણની સાથે. તેથી જ બધાં ગોપીજનોને ભગવાનની સાથે
સંબંધ થાય તેટલા માટે સર્વ પ્રકારનું લાસ્ય—ક્રોમલ નૃત્ય—સિદ્ધ થયું. (કુલીન સ્ત્રીઓને નૃત્યનો
અભ્યાસ સંભવિત હોતો નથી; તેથી ગોપીજનોને જે આ પ્રકારનું નૃત્યનું જ્ઞાન થયું તે ભગવાનના પ્રતા-
પથી જ થયું એમ જણાય છે. આ જ તાત્પર્યથી શ્લોકમાં સપ્રિયાણામ્ એ વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે.)
શ્લોકમાં જે ચ મૂકવામાં આવેલી છે તે બીજા પણ દ્રવિત શબ્દોનું અને સુખના શબ્દોનું વર્ણન કરે છે.
બધા ય પ્રકારના શબ્દો એટલા થયા અને પરિણામે અવાજ ઘણો મોટો થયો, કે એથી દૂર ઉભા રહેલા
માણસો વચમાંના શબ્દો ગ્રહણ કરી શકે નહિ.

આ પ્રમાણે યથાર્થી શું થાય? આ શબ્દનું સમાધાન કરતાં શુદ્ધેવશ્વ કહે છે કે રાસમણ્ડલે, રસોના
સમૂહરૂપ રાસના મંડલમાં. જેમ શૂદ્રો વેદનું શ્રવણ કરવાને માટે અધિકારી નથી, અને છતાં જો તે વેદનું
શ્રવણ કરે તો તે વેદનું અધ્યયન કરનારની અને મન્ત્રની શક્તિ નાશ પામે છે, અને શૂદ્રને પાપ લાગે
છે, તેમ આ ભક્તોથી અન્ય પુરુષોનો આ શબ્દ શ્રવણ કરવામાં પણ અધિકાર નથી, અને આ રસ અસી-
કિંક હોવાથી, જો અનધિકારી પુરુષ તેનું શ્રવણ કરે તો મંડલમાં સર્વનો રસ ચાલ્યો જાય. જો અનધિકારી
શ્રવણ કરે તો તે આ શબ્દને શીષવા તૈયાર થાય, અને તેમ કરવામાં તેમને જ અનિષ્ઠ થાય; અને આ
અનિષ્ઠ જ પાપરૂપ છે. ૬

एवं नृत्यमध्ये प्रविष्टो भगवान् गुणभावात् फदाचित्र भासेतेत्यादाव्य सर्वजनीना भगपच्छोमा यदा जातेत्याह तत्रेति ।

तत्रातिशुश्रुमे ताभिर्मगवान् देवकीसुतः ।

मध्ये मणीनां हैमानां महामारकतो यथा ॥ ७ ॥

સ્વભાવશો માતોડપ્યત્તિશ્ચયેન શુશ્રુમે । તદુક્તં ‘શક્તિભિઃ સહિતોડધિકાં શોભાં પ્રાપ્નોતિ’ इति ।
ફદાચિત્ સ્વતઃ એવ શોભાં પ્રકટયેદિતિ તદ્વાચૃત્તયર્થં તાભિરિત્યુક્તમ્ । નનુ સહજશોભાયુક્તસ્ય કયં ટામિ-
રતિશોભા, તદ્વાહ ભગવાનિતિ । યથા ગુણૈઃ । નનુ ગુણાઃ સર્વોત્તમાઃ, ન તથૈતા इति પેત્, તદ્વાહ
દેવકીસુત इति । મત્સ્યા યથા દેવક્યા ઝપિ પુત્રો જાતઃ । સ્ત્રીખામેષોપકારાયાવિર્મૂલઃ । જતસ્ત્વાસ્થપિ
સ્વસામર્થ્યમેવ દત્વા શોભાં પ્રાપ્તવાન્ । સહજસ્ય કૃત્રિમૈઃ શોભા ન ભવિષ્યતીત્યાસાદ્ય દૃષ્ટાન્તમાહ
મધ્યે મણીનામિતિ । મહામારકતો ગરુડોદ્ગારી સ નયિઃ સહજઃ । સુવર્ગમણયઃ કૃત્રિમાઃ । તથાપિ
તે પરિવઃ ક્ષુભાઃ સહજમણિમપ્યતિશોભયન્તિ ॥ ૭ ॥

एवं पूर्वपीठिकायुक्त्वा सुखं नृत्यमाह पादन्त्यासैरिति ।

આ પ્રમાણે નૃત્યની મધ્યમાં દાખલ થએલા ભગવાન્ ગૌણ હોવાથી કદાચિત્ ન જણાય એમ શંકા થતાં શુકદેવજી તત્ર એ પ્રલોકમાં કહે છે કે ભગવાનની શોભા તે વખતે બધાને જણાઈ.

सुवर्जुना भङ्गिओनी वयमां जेम भोटो भरकतभङ्गि शोभे'छ तेम
ભગવાન્ દેવકીપુત્ર શ્રીગોપીજનોની વચમાં અતિશય શોભા પામ્યા. ૭

ભગવાન્ સ્વભાવથી શોભતા હતા છતાં પણ તે વખતે વધારે શોભવા લાગ્યા. આ જ વાત ‘શક્તિઓ આથે ભગવાન્ અધિક શોભે છે’ એ પ્રલોકમાં કહેવામાં આવેલી છે. ભગવાન્ કદાચિત્ પોતાની મેળે જ શોભા પ્રકટ કરે એ શંકાને દૂર કરવાને માટે શુકદેવજીએ કહ્યું કે તામિઃ.

અરે ! ભગવાન્ તો સ્વાભાવિક રીતે જ શોભવાળા છે, તો પછી ગોપીજનોને લીધે તે વધારે શોભા પામ્યા એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે ભગવાન્, પ્રભુ જેમ છ શુણેને લીધે ભગવાન્ કહેવાય છે તેમ ગોપીજનોને લીધે તેમની શોભા વધે છે. અરે ! જૈશ્વંત્રે, લીધે વગેરે છ શુણે તો સર્વોત્તમ છે, જ્યારે આ ગોપીજનો સર્વોત્તમ નથી—આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવજી કહે છે કે દેવકીસુતઃ. જેમ ભક્તિને લીધે ભગવાન્ દેવકીના પણ પુત્ર થયા. ભગવાન્ તો સ્ત્રીઓના જ ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે પ્રકટ થયા છે, એટલે તેમણે ગોપીજનોને પણ પોતાનું જ સામર્થ્ય આપીને શોભા પ્રાપ્ત કરી.

જે કુદરતી રીતે શોભાયમાન છે તેની શોભા કૃત્રિમ પદાર્થોથી થશે નહિ—આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવજી દાહાન્ત આપે છે કે મધ્યે મણીનામ્. ગરુડોદ્ગારી મોટો મરકતમણિ સ્વાભાવિક શોભાયમાન હોય છે; સુવર્જુના મણિઓ કૃત્રિમ—બનાવટી—છે; છતાં પણ સુવર્જુના મણિઓ જ્યારે ચારે બાજુ ગોઠવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ સ્વાભાવિક મણિને પણ વધારે શોભાવે છે. ૭

આ પ્રમાણે પૂર્વપીઠિકાનું વર્ણન કરીને શુકદેવજી પાદન્ત્યાસૈઃ એ પ્રલોકમાં મુખ્ય નૃત્યનું વર્ણન કરે છે. (યથા પ્રલોકમાં ભગવાનને ‘દેવકીસુત’ કહેવામાં આવ્યા છે, તેથી તેમણે ગોપીજનોને પોતાનું સામર્થ્ય આપીને તેમની ખાસેથી શોભા મેળવી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી નૃત્ય સમયે પાદન્ત્યાસ વગેરે જે કરવામાં આવે છે તે જ ભગવાનની શોભા વધારનારું તત્ત્વ છે એવો આ પ્રલોકનો અર્થ થાય છે.)

“પાદન્યાસૈર્મુજવિધુતિભિઃ સસ્મિતૈર્મૂવિલાસૈઃ

મજ્યન્મધ્યૈશ્વલકુચપટૈઃ કુણ્ડલૈર્ગન્ડલોલૈઃ ।

સ્ત્રિવ્યન્મુરુપઃ કચરરશનાઽગ્રન્યયઃ કૃષ્ણવધ્વો

ગાયન્ધસ્તં તદ્વિત ઇવ તા મેઘચક્રે વિરેજુઃ ॥ ૮ ॥

પાદન્યાસાઃ સર્વ એવ ચારીકરણરૂપાઃ । મુજાનાં વિધુતયશ્ચ સર્વહસકબેદાઃ । એકનાયવ-
વેન શિષ્ટાવયવાઃ તથા સંવિધાનયુક્તા इति જ્ઞેયમ્ । મન્દહાત્સત્હિતાઃ સર્વ એવ કટાક્ષા ઉક્તાઃ, ધ્રુવેદાશ્ચ,
તત્ત્વરસે હૃદયાવિષ્ટે તથૈવ મવન્તીતિ । મજ્યદ્ મદ્રયુક્તિનિ મધ્યાનિ ઉપરિભાગપરિવર્તનાત્મકાનિ ।
રસામિનિવિષ્ટાનાં વાસાં સર્વાવયવાતિશ્રમણેન રસ ઇકીમવતીતિ । પરિવર્તનાદિમિરેવ વા ચલેપુ કુચેપુ

અનેક પ્રકારે ચરણોને મૂકવાથી, હાથ હલાવવાથી, મન્દહાત્યવાળાં
કટાક્ષો અને ભમરના વિલાસોથી, વાંકી કટિઓથી, કંપતા સ્તનો ઉપરનાં
વસ્રોથી, ગાલ ઉપર હાલતાં કુણ્ડલોથી, શ્રીકૃષ્ણનો ઉપભોગ કરનાર ગોપી-
જનો—જેમનાં મુખ પરસેવાવાળાં છે અને જેમના અંખોડાની અને કટિના
કંદોરાની અન્ધિઓ શિથિલ થઈ ગઈ છે એવાં ગોપીજનો—પ્રભુનાં ગુણુ-
ગાન કરવા લાગ્યાં અને વાદળોના સમૂહમાં જેમ વિજળી શોભે છે તેમ
શોભી રહ્યાં. ૮

પાદન્યાસ એટલે બધાંય પ્રકારે ચરણો મૂકવાની અને ફેરવવાની ક્રિયા. (ચારી અને કરણ એ
નાટ્યશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દો છે. એક પગને ફેરવવામાં આવે તો તે ચારી કહેવાય છે, અને બે પગને
ફેરવવામાં આવે તો તે કરણ કહેવાય છે.) હાથોને હલાવવાથી (નાટ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલા) હાથના સર્વ
બેદો સિદ્ધ થાય છે, અર્થાત્ એક અવયવની સાથે બાકીના અવયવો તે રીતે જોડાયેલા છે—પોતાનું યોગ્ય
કાર્ય કરી રહ્યા છે—એમ જાણવું. (ગોપીજનો ત્યારે અનેક પ્રકારે પોતાનાં ચરણો નૃત્ય વખતે જે પ્રકારે
ફેરવે છે ત્યારે સંગીતશાસ્ત્રમાં જણાવેલા પ્રકારે હસ્ત પણ હાલે છે, આ જ વખતે નેત્રોનો વ્યાપાર હોવો
જોઈએ તેવો જ વ્યાપાર—કટાક્ષ અને ભમરોને જાણે નીચે ફેરવવાનો વ્યાપાર—પણ થાય છે, કારણ કે
ભગવાનનો જે પરિકર છે તે પરમ અલૌકિક છે.) મન્દહાત્યવાળાં બધાંય કટાક્ષો અને ભમરોના લેહોનું
ભગવાનનો જે પરિકર છે તે પરમ અલૌકિક છે.) મન્દહાત્યવાળાં બધાંય કટાક્ષો અને ભમરોના લેહોનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ત્યારે અનેક પ્રકારનો રસ હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે આ બધી
ક્રિયાઓ પોતાની મેળે જ થાય છે. (નૃત્યમાં ખરેખર સંયોગશૂંઘારનો અભિનય કરવામાં આવે છે, પણ
તે સંયોગની સ્ફૂર્તિ વિના સંભવતો નથી; તેથી તે સમયે યાદ આવતો જે પ્રકારનો સંયોગરસ હૃદયમાં
પ્રવેશ પામે છે તે જ પ્રકારનો વ્યાપાર થાય છે. એટલે ગોપીજનોના હૃદયમાં ભગવાનનો સંયોગ ઘણલ
અણેહો હતો. આ ભગવત્સંયોગ સર્વગુણવાળો હતો, તેથી ગોપીજનોનાં બધાંય અવયવો પોતપોતાનું
યોગ્ય કામ કરે છે.)

ગોપીજનોના શરીરનો મધ્યભાગ—કટિ—ભંગવાળો છે, ઉપરના ભાગમાં ચારે બાજુ ફરતો છે.
રસને માટે મંદગમમાં અભિનિવેશવાળાં ગોપીજનોનાં સર્વ અવયવો જટું ભ્રમણ કરતાં હોવાથી રસ એક
થાય છે. (અર્થાત્ ગોપીજનોનાં અવયવોમાં રહેલો રસ નૃત્ય સમયે ફેરવાથી એક થાય છે. નૃત્યમાં બધાંય
અવયવો ઘણાં હાલે ચાલે છે, અને તેથી એ બધાં સચ્ચિદાનન્દ્ય અવયવોમાં રહેલો આનન્દ એક થાય
છે.) અથવા તો ગોપીજનોના શરીરનો ઉપરનો ભાગ ચારે બાજુ ફરે છે અને ધીછા બધી ક્રિયાઓ કરે
છે તેથી જ હાલતાં સ્તનો ઉપરનાં વસ્રો પણ હાલે છે. (પરિવર્તન વગેરેથી જ અંદર રહેલા રસનો અનુ-
ભવ થાય છે, અવયવોમાં રહેલો રસ એક થાય છે એમ નહિ. આ તાત્પર્ય સૂચવવાને માટે જ મુળોચિત્તિ-
શ્લોકમાં પરિવર્તનાદિમિરેવ એમાં એવ પદ મૂકવામાં આવેલું છે.) આ પ્રસંગે બધાંય પ્રકારના કપનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

પટા હિતિ સર્વાણ્યેવ કમ્પનાન્યુત્પત્તિ । કુણ્ડલૈર્ગણ્ડલોલૈરિતિ સર્વં એવ શિરોભેદા વક્તાઃ । શિરોભે-
દેન્વેવ વચ્ચેવેપુ કુણ્ડલાનાં યથાલનનિરૂપણં સ્તુતિશ્રુતામિથ શોભાર્થમ્ । ગણ્ડલોલૈરિતિ સર્વાં કાન્તિ-
સ્ત્રોત્રપક્ષીણિતિ જ્ઞાપનાર્થમ્ । ગણ્ડે હિ કેવલો રસઃ । પેયો રસસ્તત્ એવ પીયત્વમ્ હિતિ । વિચોતનં તસૈવા-
ભિવ્યવસ્થાયમ્ । તત્તોઽન્તઃસ્થિતો રસઃ પુષ્પોઽભિવ્યવ્યપ્તિરિતિ જ્ઞાપનાર્થવાદ સ્વિચ્છન્મુદય્યમ્ હિતિ । સ્વિચ્છન્મુ-
દ્યેદ્યુત્પત્તિ મુશ્વાનિ યાસામિતિ । કચરરરજ્ઞાનામ્ ચ અગ્રન્યયો જાતાઃ । રસેન સર્વાવયવસેન
પક્ષીમૂલેન દેહઃ સૂક્ષ્મતામાપન્નઃ । જતઃ ફેણાણે રજનાપાં ચ પ્રત્નિઃ શિથિલઃ । નન્વેયં કયં શ્રમઃ,
તત્રાદ કૃષ્ણવધ્વમ્ હિતિ । સદાનન્દસ્ય હિ ફલસ્ય તા વપમોઽવ્યયઃ । જતઃ ક્રિયાવાં શ્રમો ભવતેવ ।

કુણ્ડલૈર્ગણ્ડલોલૈઃ એ શબ્દોવડે બધા ય પ્રકારના શિરોભેદોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શિરો-
ભેદોનું—અનેક પ્રકારે માથાના હાલવાની ક્રિયાનું—વર્ણન કરવાને બદલે કુંડલી હાલે છે એમ જે વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે તે વિજળીની માફક શીલે છે એ બતાવવાને માટે છે. (ગોપીજનોનાં કુંડલીનો લગ-
વાનના ગાલ સાથે ત્યારે સંબંધ થાય છે ત્યારે જ્યાં અને ગૌર તેજ એક બીજાની સાથે મળે છે, એટલે
વાદળોમાં જેમ વિજળી શીલે છે તેમ તે વખતે શીલા થાય છે.) ગોપીજનોનાં કુણ્ડલી લગવાનના ગાલને
ત્યારે અડકે છે ત્યારે કુણ્ડલીનો પોતાની સુંદરતાનો ગર્વ જતો રહે છે, કુણ્ડલીની બધી શીલા લગ-
વાનના ગાલની શીલામાં જ જતી રહે છે, એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ગણ્ડલોલૈઃ. (લગ-
વાનના ગાલને ગોપીજનોનાં કુણ્ડલી અડકે છે કે તરત જ કુણ્ડલી હાલવા માંડે છે, અને આમ થાય તે
યોગ્ય છે, કારણ કે એક પદાર્થ આગળ હલકો પદાર્થ હમ્મેશાં હાલવા માંડે છે.)

લગવાનના ગાલમાં તો રસ કેવળ છે. (શુદ્ધ છે, અધર વગેરેની માફક ક્ષમ વગેરે ધર્મવાળો નથી,
તેથી જ માતા પિતા વગેરે પણ ગાલ ઉપર જ સુંબન કરે છે. સેહવાળાં બધાં જ મનુષ્યો ગાલ ઉપર
સુંબન કરીને તેમાં રહેલા રસનું પાન કરે છે. તેથી ગાલમાં રહેલો રસ સર્વસાધારણ છે, અધરમાં રહેલા
રસ જેવો નથી, કારણ કે અધરમાં રહેલો રસ તો ફક્ત શૃંગારરસવાળો સ્ત્રીઓ જ ભોગવી શકે છે.
આ જ કારણથી ગોપીજનોને લગવાનમાં આસ્વસ્થાવ છે છતાં પણ તે લગવાનના ગાલ ઉપર સુંબન કરે
છે. અર્થાત્ લગવાનના ગણ્ડસ્થાનમાં રહેલો રસ સર્વસાધારણ છે.) અધરમાં રહેલો પાન કરવા યોગ્ય
રસ પણ લગવાનના ગણ્ડસ્થાનમાંથી જ પીવાય છે. કુણ્ડલી જે શીલી રહ્યાં છે તે પાન કરવા યોગ્ય રસને
પ્રકટ કરવાને માટે જ. (ગોપીજનોનાં કુણ્ડલી લગવાનના ગણ્ડસ્થાને અડકે છે અને હાં જ અધરરસ
પ્રકટ કરે છે. નૃત્યમાં કેવળ—શુદ્ધ—રસનું જ પાન કરવામાં આવે છે, ક્ષમ વગેરે ધર્મવાળા રસનું નહિ.
'શુદ્ધ રસ નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે' એમ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે તેથી, અને નૃત્યમાં લોક વગેરેનું
ગ્રહણ અસંભવિત હોવાથી, કેવળ રસને જ પ્રકટ કરવાને માટે લગવાનનાં ગણ્ડસ્થાન શીલી રહ્યાં છે એમ
કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ લગવાનના ગાલીની શીલા જોઈને જ ગોપીજનો અને તેમનાં કુણ્ડલી નાચે
છે. ત્યારે ક્ષમલીલા હર્યે ત્યારે તો બધુંય વર્ણવવામાં આવશે જ.)

પછીથી અંદર રહેલો રસ શુદ્ધ થઈને પ્રકટ થાય છે એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે
સ્વિચ્છન્મુદય્યમ્, સેહવાળાં—પરસેવાળાં—મુખ છે જેમનાં જોવાં ગોપીજનો. અંગીકાની અને કટિના
કંઠોરની ગાંઠો પણ શિથિલ થઈ ગઈ. સર્વ અવયવોમાં રહેલા અને એક થઈ ગયેલા રસને—આનન્દને—
લીધે દેહ સૂક્ષ્મ થઈ ગયો; તેથી વાળની અંદર અને કટિમેખલામાં જે ગાંઠ હતી તે શિથિલ થઈ ગઈ.
(ગોપીજનોનો દેહ અસ્થિદાન-દૃષ્ટ હોવાથી તેમના આઘાત દેહમાં આનન્દ છે. આ આનન્દ ત્યારે
એક સ્થાનમાં આવે છે ત્યારે બાકીનાં ખીન્ન સ્થળોમાં સ્ફુટત થાય છે. તેથી શરીરની બહારને બહુ-
સરીને માથાના વાળમાં અને કંઠોરમાં જે ગાંઠ બાંધવામાં આવેલી તે પાછળથી શરીરના સ્ફુટને લીધે
શિથિલ થઈ જાય છે.)

અરે ! આ પ્રભાસે કરવાથી શ્રમ કેવી રીતે થાય ? આ રંગાનું સમાધાન કરવાં શુકદેવજી કહે છે કે
હત્તજ્જ્ઞઃ ગોપીજનો તો સદાનન્દ દૃષ્ટ્ય પ્રભુની ઉપસોગ કરનારાં છે, તેથી ઉપસોગરૂપી ક્રિયામાં

પતાદ્દયોડ્યન્તઃસન્તોપેણ ગાયન્ત્યો જાતાઃ । એવં કાયાદિબ્રમૈરપિ તા વિરેજુઃ જ્વલિષોમાયુક્તા
જાતાઃ । નતુ લોકાનાં દર્શનસાપેક્ષા શોભા, તાત્પર્ય કથં સર્વદૈષ્ટાંમિતિ, તત્રાહ તદિતિ ઇવ તા ઇતિ ।
ન હિ તદિતિ વદુકાલં દર્શનયોગ્યા ભવતિ, મેષચક્રે શોભામેવ પરં સમ્પાદયતિ । તથા કૃષ્ણસમૂદે
ભગવતા આચ્છાદિતાઃ પરિતઃ કદાપિદેવોદ્ભૂતાઃ કેનચિદંશેન દૃષ્ટા ભવન્તિ । અવસ્થાસાં શોભા ત
વોપાવદ્ધા જાતા, કિન્તુ વિશિષ્ટૈવ જાતા ॥ ૮ ॥

ગાઢનૃત્યમુક્ત્વા મધ્યનૃત્યમાહ ઉચ્ચૈર્જગુરિતિ ।

ઉચ્ચૈર્જગુર્નૃત્યમાના રક્તકણ્ઠ્યો રતિપ્રિયાઃ ।

કૃષ્ણાભિમર્શમુદિતા યત્નીતેનેદમાવૃત્તમ્ ॥ ૯ ॥

નૃત્યમાના નૃત્યં કુર્વન્ત્ય એષ ઉચ્ચૈર્ગાન્યુક્ત જાતાઃ । અથ વા જાદાવુચ્ચૈર્જગુઃ । તત્તો નૃત્યમાના
નૃત્યન્ત્યો જાતાઃ । ઉભયત્ર હેતુમાહ રક્તકણ્ઠ્યો રતિપ્રિયા ઇતિ । રક્તઃ રક્તકક્ષરેણ યુક્તઃ કણ્ઠો
યાત્રામસ્તીતિ । રતિરેવ પ્રિયા યાસામિતિ । ગાનેન વ્યામોહનં નૃત્યેન ચ તાસાં પ્રસિદ્ધમ્ । નતુ પૂર્વ-

તેમને શ્રમ થાય જ. (ગોપીજનો લૌકિક માણસોની માફક કેવળ રસનો જ અનુભવ કરતાં નથી, પરંતુ
મૂર્તિમેત આનન્દનો ક્રિયારૂપ ઉપલોગ કરે છે. ઉપલોગ કરવાનો ધર્મ પુરુષોનો છે, પણ તે ધર્મ રસની
અધિકતા થતાં ગોપીજનોમાં આવ્યો; એટલે ઉપલોગ કરવામાં ગોપીજનોને શ્રમ થાય છે એમ જે
કહેવામાં આવ્યું તે યોગ્ય છે.) ગોપીજનો આવા પ્રકારનાં હતાં છતાં પણ તેમણે અન્તઃકરણમાં સંતોષ
યવાથી જાન કરવા મંડી પડ્યાં, આ પ્રમાણે શરીર વગેરેના શ્રમથી પણ ગોપીજનો વિરાગ્યાં, અતિ
શોભાવાળાં થયાં.

અરે ! લોકોની શોભા તો બીજા માણસો તેમને જુલે ત્યારે જણાય; તો પછી આ બધાં ગોપી-
જનોને બધાંએ—ગોપીજનોએ પરસ્પર તથા જાણુક લોકોએ—કેવી રીતે જોયાં ? આ શંકાનું સમાધાન
કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તદિતિ ઇવ તાઃ. પરિપ્પર ! નિજની લાંબા કાળ સુધી ભેઈ શકતી નથી,
પરંતુ વાદળોના સમૂહમાં શોભા જ અર્થ છે. આ પ્રમાણે જ કૃષ્ણના સમૂહમાં ગોપીજનો ભગવાનથી
વીટળાએલાં હતાં. ગોપીજનો આજુબાજુ કદાચિત્ પ્રકટ થતાં કેટલેક અંશે તેમનાં દર્શન થતાં. તેથી
તેમની શોભા દોષવાળી નથી, પરંતુ વિશિષ્ટ પ્રકારની જ ધર્મ એમ બાણવું. ૮

(ગયા પ્રલોકમાં ગાયન્ત્યઃ એ પદવડે જણાય છે કે ત્યાં જાન ગૌણ હતું. આ પ્રલોકમાં જાન અને
નૃત્ય એ બે સમાન છે.) ગાઢ નૃત્યનું વર્ણન કરીને હવે ઉચ્ચૈર્જગુઃ એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી મધ્ય નૃત્યનું
વર્ણન કરે છે.

લોકોને આનન્દ આપે એવા કંઠવાળાં, રતિ જ જન્મને પ્રિય છે

એવાં, શ્રીકૃષ્ણના સ્પર્શથી આનન્દ પામનારાં ગોપીજનો નૃત્ય કરવા

લાગ્યાં અને જાણેથી જાન કરવા લાગ્યાં. ગોપીજનોના જાનથી આ જગત્

વ્યાપ્ત થઈ ગયું. ૯

ગોપીજનો નૃત્ય કરતાં કરતાં જ જાણેથી જાન કરવા લાગ્યાં; અથવા તો પહેલાં તેમણે જાણેથી જાન
કર્યું અને પછીથી નૃત્ય કરવા માંડ્યું. આ બન્નેનું—નૃત્ય અને જાન એ બેનું—કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી
કહે છે કે રક્તકણ્ઠ્યો રતિપ્રિયાઃ. રક્ત—લોકોને આનન્દ આપે એવા સ્વરવાળો—કણ્ઠ છે જન્મનો
એવાં ગોપીજનો; રતિ જ પ્રિય છે જન્મને એવાં ગોપીજનો. જાનથી અને નૃત્યથી ગોપીજનો વ્યામોહ
કરે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. (રતિ કરનાર ભગવાનને વ્યામોહ કરવાને માટે ગોપીજનો નૃત્ય કરે છે.)

નૃત્યેન જ્ઞાતમમાઃ કયમેવં કૃતવત્ત્વ ઇત્યત્ આહ કૃષ્ણાભિમર્શમુદિતા ઇતિ । મગવતઃ અભિતો મર્શઃ પ્રોચ્છન્નાવિશ્લેષરૂપઃ, તેન મુદિતાઃ અન્તઃ પૂર્ણાન્ત્યાઃ । ઇતરવિચારણાર્થં નાદાધિક્યમાહ યદ્ગીતેનેદમાવૃત્તમિતિ । યાતાં ગીતેનેદં જગદ્ વ્યાપ્તમ્ । અથ વા । ચદર્પમેતન્નૃત્યાદિકં તત્ સપ્તલં જાતમિત્યાહ યદ્ગીતેનેતિ । લોકૈઃ ક્રિયમાણેન ગીતેન એતલ્પકાશકેન એતજગદ્ રસેન વ્યાપ્તમિત્યર્થઃ । લોકૈરસપ્રાકટત્વાયમેવૈતત્ કૃતમિતિ ॥ ૧ ॥

ઉત્પન્નસ્ય નાદસ્યામૃતમયત્વાય મગવતાપિ નાદઃ કૃતઃ । સ ચ મધુર એવ કર્તવ્યઃ । તેન ચ જગત્ પૂરણીયમ્ । તત્તોઽષ્ટમાનમેતદિતિ તદર્પમાહ કાચિદિતિ ।

અરે! ગોપીજનોએ પહેલાં જે નૃત્ય કર્યું હતું તેનાથી તો આગ્રી ગયાં હતાં, તો પછી ફરીથી આ પ્રમાણે નૃત્ય કેવી રીતે કર્યું? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેલ કહે છે કે કૃષ્ણાભિમર્શમુદિતાઃ ભગવાને ગોપીજનોના શરીરને હ્રુહનું વગેરે વિશિષ્ટ ક્રિયાઓથી સ્પર્શ કર્યો તેથી ગોપીજનોને આનન્દ થયો; તેમનું અન્તઃકરણ આનન્દથી ભરાઈ ગયું, ભગવાન ણીલ નાથિકાએ કહેલો નાદ બૂલી બધ તેટલા માટે ઘણો મોટો નાદ થયો એમ શુકદેવેલ યદ્ગીતેનેદમાવૃત્તમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે. (પોતાના યુગલમાં ઉભા રહેલાં ભગવાન ણીલ ગોપીજનોના યુગલમાં થતો નાદ બૂલી બધ તેટલા માટે પહેલા યુગલનો નાદ ઘણો મોટો કરવામાં આવ્યો.) ગોપીજનોના ગીતથી આ જગત્ વ્યાપ્ત થઈ ગયું; અથવા તો જેને માટે આ નૃત્ય વગેરે કરવામાં આવ્યું તે સફળ થયું એમ શુકદેવેલ યદ્ગીતેન એ શબ્દોવડે કહે છે. જગતમાં લોકો (ભગવાનની જેમના ઉપર અતિ કૃપા છે અને જે ભગદ્વીલાનું પાન કરી રહ્યા છે એવા ગોવિન્દદાસેલ જેના મહાનુભાવી ભક્તો) ભગવદ્વીલાને પ્રકટ કરતું જે ગાન કરે છે તેના રસથી આ જગત્ વ્યાપ્ત થઈ ગયું; અર્થાત્ જગતમાં રસ પ્રકટ કરવાને માટે જ આ ગાન કરવામાં આવ્યું. (આ જગતમાં જ શ્રવણનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ પ્રકટ થાય અને તે ભગવદ્રસનો અનુભવ કરે એટલા માટે જ ગાન કરવામાં આવ્યું. આ ગાન ગોપીજનો ભગવાનની સાથે કરે છે એમ દસમા શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.) ૮

ગોપીજનોએ ઉત્પન્ન કરેલો નાદ અમૃતમય થાય એટલા માટે ભગવાને પણ નાદ કર્યો. આ નાદ મધુર કરવો જોઈએ, અને તેનાથી જગત્ ભરાઈ જતું જોઈએ. પણ તે તો થઈતું નથી; એટલે જગતમાં નાદ વ્યાપી બધ તેટલા માટે શુકદેવેલ કહે છે કે કાચિત્.

(નાદ જે પ્રકારનો છે, આહત અને અનાહત. તેમાં જે અનાહત નાદ છે તે પ્રાણનો ઘોષ છે, અને તે લોકોને આનન્દ આપતો નથી, આહત નાદ લોકોને આનન્દ આપે છે. આહત નાદ ઉત્પન્ન થવાનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—આત્માને ત્યારે જોલવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તે ગનને પ્રેરે છે, મન દેહમાં રહેલા અગ્નિને પ્રેરે છે, અગ્નિ વાયુને પ્રેરે છે, પ્રહ્લમનિમાં રહેલી આ વાયુ કંચે કંચે ઊંચે આવે છે અને નાભિ, હૃદય, કણ્ઠ, માથું અને સુખમાં ધ્વનિ પ્રકટ કરે છે. આ પાંચ સ્થાનમાં પ્રકટ થતો નાદ અનુક્રમે અતિસૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ, પુષ્ઠ, અપુષ્ઠ અને કૃત્રિમ એ પાંચ નામે ઓળખાય છે. ત્ય્વહારમાં તો આ નાદ ત્રણ પ્રકારે ઓળખાય છે: હૃદયમાં મન્દ્ર, કણ્ઠમાં મધ્ય અને માથામાં તાર એ નામથી ઓળખાય છે, અને ઉત્તરોત્તર બમણો હોય છે. તેના બાવીસ લેહો છે, અને તે સંલગ્નય છે તેથી તેને યુતિઓ કહેવામાં આવે છે. આ આસન્નાંશ લોકમાં પણ તુલ્ય છે તેથી તે અમૃતથી ભરેલો નથી; પરંતુ ત્યારે તે આસન્ન્ય-પ્રાણનો આત્મા, મૂર્ગદ્શ પાપરહિત અને પૂર્ણ હોય છે ત્યારે તે અમૃતથી ભરેલો હોય છે.)

હવે ભગવાનના નાદથી ગોપીજનોનું ગાન અમૃતમય કેવી રીતે થાય છે તે સમગ્રાવવામાં આવે છે. આ નાદ લૌકિક નથી, તેમ જ પારેલેથી સિદ્ધ થએલો નથી, પરંતુ અલૌકિક અને આપર્ણ છે. ભગવાનનો જાવ ઘીનમોથી નીકળી બધ અને હજા પોનાત્માં જ ઉત્પન્ન થાય એટલા માટે દરેક ગોપીજને નાદ કર્યો. ઉપર જણાવેલા જાવને અનુદૃત રીતે ગોપીજનોનો પણ ભગવાનમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનો જાવ ઉત્પન્ન થતાં તેઓ પણ આ નાદને લીધે ભગવદ્રસનો અનુભવ કરી શકે છે. ગોપીજનોનું ગાન ભગવાનના ગાનનું દરજ્જા છે તેથી તે અન અપ્રજ જગતમાં વ્યાપી બધ છે. આ રીતે ગોપીજનોનું ગાન જે કાર્ય કરે છે; એક તો ભગવાનને ગાન કરવા પ્રેરે છે અને બીજું આખા જગતમાં તે વ્યાપી બધ છે. આ દરજ્જાથી જ ગોપી-

વાચિત્ સમં મુકુન્દેન સ્વરજાતીરમિશ્રિતાઃ ।

ઉન્નિન્યે પૂજિતા તૈન પ્રીયતા સાધુસાધ્વિત્ ॥

તદેવ દ્યુવસુન્નિન્યે તત્ત્વૈ માનં ચ વહુદાત્ ॥ ૧૦ ॥

જનોનું ગાન અમૃતમય થયું એમ કહેવામાં આવે છે. ગોપીજનોનો ભગવાનને વિષે જે વિશિષ્ટ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે ભગવાનના નાદથી થાય છે, એટલે મૂળ આસન્યરૂપ નાદ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. કાર્ય ઉપરથી આમ છે એમ જાણવું. જો નાદ સામાન્ય હોત તો ભગવાન તે નાદને પોષત નહિ એ તર્કથી પણ એમ જાણવું, સ્વરના જુદા જુદા ભતિભેદો ઊંચા કરવામાં ગોપીજન પ્રધાન છે અને ભગવાન ગોપીજનની સાથે રહીને નાદ કરે છે અને તેથી ગૌણ છે એમ જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાવ છે કે ગોપીજનનો નાદ ભગવાનના નાદ કરતાં વધારે મધુર છે. આમ જો ન હોય તો ભગવાનના તાર—ઊંચા—નાદથી ગોપીજનનો નાદ પાછળ પડી જાય અને તેથી રસાલાસ થાય અને આ બધું વ્યર્થ થઈ જાય. ગોપીજનનો અને ભગવાનનો નાદ સરખો હોય તો બન્ને જણ સ્વતંત્રતાથી નાદ કરે તેથી અને પરસ્પર અતુદ્ધ ન થતાં તેઓ પરસ્પર રસમાં ઉપયોગી નહિ થાય એવો પ્રસંગ આવશે. પોતે નાદનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના ભગવાનનો નાદ સાંભળીને તેના જેવો જ બને ગોપીજન નાદ કરે તો પણ તે જ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય. તેથી ભગવાને વિચારેલો ક્રમ પોતે જાણીને તે જ પ્રકારે સ્વરના જુદા જુદા ભતિભેદોને ગોપીજને ઊંચા કર્યા એમ જાણવું. ભગવાનમાં પૂર્ણ રસ પ્રકટ થયો છે એ પણ જણાવવાને માટે ભગવાન ગોપીજનને અધીન છે એ પણ જણાવવાને માટે આ પ્રમાણે—ગોપીજન પ્રધાન છે અને ભગવાન ગૌણ છે એમ—કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ગોપીજનોનું પ્રાધાન્ય એ આ રસનો સ્વભાવ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ઉચ્ચ નાદથી પૂરાતું જગત્ મધુર નાદથી પૂરાશે નહિ. ભગવદ્દર્મથી બીજા ધર્મો નિવૃત્ત થાય એટલે આનાથી જગત્ ખરેખર પૂરાશે. તેથી ભગવાનના આ સ્વરૂપનો રસ જાણનાર અને તેનું વર્ણન કરનાર આ ગોપીજનો જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ તં ત્વૌપનિષદં પુરુષં પૃચ્છામિ—હું ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા તે પુરુષ વિષે પૂછું છું—એ ક્ષતિને આધારે ઉપનિષદમાં વર્ણવેલું જ જાણતું સ્વરૂપ હોય છે તેમ આ ગોપીજનોએ વર્ણવેલા ધર્મવાણું જ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ છે, બીજા ધર્મોવાણું નહિ, એમ સ્વીકારવામાં આવે છે. તેથી ગોપીજનોનું આ ગાન ઉપનિષદનાં વાક્યોના જેવું હોવાથી આ ગાનનું અવશ્ય કરવાથી ભગવાન પ્રાકૃત ધર્મથી સંહિત છે એવું જ્ઞાન થાય છે, ભગવાનના સંબંધથી પોતાનામાં પણ ભગવદ્દર્મ વિના બીજા ધર્મો રહેતા નથી, અને ભગવાનના નાદનું અવશ્ય થાય છે. ભાર પછી ભગવાનના આનન્દનો અનુભવ થાય છે. આ બધું—ભગવદ્દાનન્દનો અનુભવ—પ્રભુએ જે ગાન કર્યું તેનું પરિણામ છે. આમ હોવાથી આનાથી જગત્ પૂરાશે જ એટલે સર્વ યોગ્ય છે.)

(ગોપીજનો જ રસનો અનુભવ કરી શકે તેટલા માટે ભગવાન જે નાદ કરે છે તેનાથી જગત્ પૂરાશે નહિ. વળી ભગવાન જે નાદ કરવાના છે તે મધુર જ છે, એટલે ગીત કરનારાઓ તેનું અવશ્ય કરી શકશે નહિ અને તેથી તેનું ગાન નહિ થવાથી પણ તેનાથી જગત્ પૂરી શકશે નહિ. આ ચંકરતું સમ્બાધન આ પ્રમાણે છે. ગીત કરનારાઓ ઉપનિષદના અવશ્યની માફક ગોપીજનના નાદનું અવશ્ય કરે તો સેમના દૃષ્ટ્યમાં બીજા વિચારો આવે નહિ, પછીથી ભગવાનનો નાદ મધુર છે છતાં પણ તેઓ તેનું અવશ્ય કરે, પછીથી ભગવાનના આનન્દનો અનુભવ કરે, પછીથી ભગવદ્દાનન્દને ગાનમાં વર્ણવે, અને તેનું અવશ્ય કરવાથી આપણા જેવાઓને પણ તે તે રૂપ પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે તે નાદથી આપણું જગત્ પૂરાઈ જાય. અર્થાત્ ગોપીજનની કૃપાથી આ બધું થાય છે.)

કોઈ એક ગોપીજને પોતાના અમિશ્રિત સ્વરના ભતિભેદો મુકુન્દના નાદ સાથે ઊંચા કર્યા; ભગવાન તેથી પ્રસન્ન થઈને ‘બહુ સાદું, બહુ સારું’ એ પ્રમાણે તેમની પ્રશંસા કરી. બીજાં કોઈ ગોપીજને તે ઊંચો સ્વર મુખ નાદ સાથે યોગ્યો, અને ભગવાને તેમનું બહુ સન્માન કર્યું. ૧૦.

મુકુન્દેન સમમમિશ્રિતાઃ સ્વરજાતીઃ કાચિદુશ્ચિન્યે । કાચિત્ સન્ધ્ય ભગવદ્વાવ
પ્રાપ્તા । ભગવતો નાદકરણે દેતુઃ મુકુન્દેનેતિ । મોક્ષશાનાર્થમેવ ઉપનિયદિ સ્નાત્તં પ્રૃતિચાર્ ।
અમયોરેકતા । નાદે તુલ્યતા । મોક્ષે કાર્યદ્વયમ્ । પૂર્વસંજ્ઞાતામિવર્તનં પ્રદ્યમાપર્ણં વ । તદર્થમિતર-
નિવારણાર્થમુપનિયદાસુપયોગઃ । સ્વરાઃ પદ્માદયઃ । તેષાં જાતિમેદાઃ । યથા મયૂરઃ પદ્મં યદતિ, તથા
અન્યેડપિ પશ્ચિનઃ મનુષ્યા અન્યેડપિ જીવાઃ પદ્મં વદન્તિ, તથાપિ તેષામવાન્તરજાતિરસ્તિ । તે વેદ-
ચાક્રમેળ યથારસામિવ્યક્તિઃ યદમિત્રાયેણ સૃષ્ટાતુત્પાદિતાઃ, તથૈવ યોજિતાશ્ચેત્, તદા સ્વરજાતયઃ
અમિશ્રિતાઃ મવન્તિ । તદ્ભગવતા કર્તું શક્યમ્, નાન્યેન । તાસાં ચેદુદ્ધયનમ્, તદા મુક્ત એવ
સન્તોષઃ । તદાહ પૂજિતા તેન ભગવતેતિ । સ્વસ્ય મહત્વાત્ સ્વવિચારિતાનુપૂર્વ્યતિ સ્વસ્ય તથા મનં

મુકુન્દની સાથે કોઈએક ગોપીજને પોતાના અમિશ્રિત—શુદ્ધ—સ્વરના લેહો ઊંચા કર્યાં. કાચિત્
કોટલે કોઈક ગોપીજન જેમણે ભગવદ્વાવ સારી રીતે પ્રાપ્ત કરેલો છે. ('આ સ્વરભક્તિને હું ઊંચી કરીશ'
એ પ્રમાણેનો ભગવાનનો આશય આ ગોપીજને બાળ્યો. નાદ સર્વસાધારણ છે, પણ ભગવાને વિચારેલો
ક્રમ પ્રમાણે સ્વરોને ઊંચા કરવાનું ક્રમ આ જ ગોપીજન કરે છે એ પ્રમાણેનો ભાવ છે.)

ભગવાને નાદ કર્યો તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે મુકુન્દેન. મોક્ષ આપવાને માટે જ
ભગવાને ઉપનિષદમાં—ગોપીજનના ગાનમાં—પોતાનો નાદ પૂર્યો. ('ત્યાં' બંદેબર દેત જેવું હોય છે
ત્યાં એક બીજાને જુએ છે, પણ ત્યાં આ ઘણવેત્તાને બહુ જ આત્મરૂપ ધર્મ ગણું ત્યાં પછી કયા સાધનથી
કોને જુએ, કોને બાણે' ઇલાહિ હુતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મોક્ષમાં રૂઢત ઘણની જ સ્ફૂર્તિ થાય છે;
તેથી જે રીતે ગોપીજનોને રૂઢત ભગવાનમાં જ આસક્તિ ઉત્પન્ન કરીને કેવળ શૃંગારસ્વરૂપ કૃષ્ણના
અદ્વૈતની સ્ફૂર્તિ થાય તે રીતે ભગવાન ઉપાય કરવાની ઇચ્છા કરે છે. આ ઉપાય ભગવાનનો નાદ છે.
નાદથી પરમ આનન્દ ઉત્પન્ન થતાં બીજા બધા પદાર્થોનું વિસ્મરણ થાય છે એ વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.
આમ હોવાથી અહીં શૃંગારસાત્મક કૃષ્ણના અદ્વૈતની સ્ફૂર્તિને મોક્ષ કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ 'મોક્ષ
આપવાને માટે જ' એનો અર્થ 'શૃંગારસાત્મક કૃષ્ણના અદ્વૈતની સ્ફૂર્તિ' એ પ્રમાણે કરવાનો છે. ગોપી-
જનોના નાદને ઉપનિષદ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે ભગવાનના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે. ગોપીજનોનો
નાદ રસાત્મક પ્રભુના સ્વરૂપનું જ ગાન કરે છે. જે પ્રકારનું પ્રભુનું સ્વરૂપ આ ગોપીજનો ગાય છે તે જ
પ્રકારનું પ્રભુનું સ્વરૂપ છે, કારણ કે પ્રભુનું સ્વરૂપ રૂઢત ગોપીજનો જ બાળી શકે છે.) ગોપીજનનો નાદ
અને ભગવાનનો નાદ સરખા છે. મોક્ષરૂપી એક કાર્ય કરવાથી નાદમાં સરખાપણું છે. મોક્ષમાં જે કાર્ય
હોય છે. પૂર્વ સંજ્ઞાતામાંથી નિવૃત્તિ કાવયી અને ઘણની પ્રાપ્તિ કાવયી. (પહેલું કાર્ય ગોપીજનના નાદથી
થાય છે, ત્યારે બીજું કાર્ય ભગવાનના નાદથી થાય છે.) આ સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવાન તિના બીજા બધા
પદાર્થો દૂર કરવાને માટે રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું વર્ણન કરનારા ગોપીજનોના નાદરૂપી ઉપનિષદોનો
ઉપયોગ છે. સ્વર કોટલે સંગીતના પદ્મ વગેરે સાત સ્વરો. (પદ્મ, જપલ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ,
ધૈવત અને નિષાદ એ સાત સ્વરો છે. આ સ્વરો જુદા જુદા પ્રાણીઓના શબ્દોના જેવા હોય છે: ઘણલા
તરીકે મોરનો શબ્દ અને પદ્મ સ્વર સરખા છે. તેથી મોર પદ્મ સ્વર બોલે છે એમ કહેવાય છે. સ્વરની
સાત શુદ્ધ ભતિઓ છે અને અગીઆર મિશ્ર ભતિઓ છે.) તેના ભતિસિદ્ધો હોય છે, જેમ કે મોર પદ્મ
સ્વર બોલે છે, તેમ જ બીજાંઓ પણ—પક્ષીઓ, મનુષ્યો—બોલે છે, બીજા જીવો પણ પદ્મ સ્વર બોલે
છે; તો પણ તેમની—સ્વરોની—પેટા ભતિઓ હોય છે. ઘણાએ જે કમથી જે રસ પ્રકટ થાય અને જે
અભિપ્રાયથી જગતમાં સ્વરો ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે સ્વરો તે જ પ્રમાણે એ વાપરવામાં આવે તો સ્વર અને
તેની ભતિઓ અમિશ્રિત—શુદ્ધ—રહે. આ ક્રમ ભગવાન કરી શકે છે, બીજા કોઈ કરી શકતું નથી.
પણ જે ગોપીજનો આ સ્વરોને અને ભતિઓને ઊંચાં કરે તો ભગવાનને સંતોષ થાય એ ચોક્કસ છે. આ
વાત શુકદેવજી પૂજિતા તેન એ શબ્દોમાં કહે છે. તેન એટલે ભગવાનથી, અર્થાત્ તે ગોપીજન ભગવાનથી

નાશ્ચર્યદેતુઃ । અન્યે સુ વસ્ત્ત્વરૂપમેવ ન જાનન્તિ, કુઠઃ પુનઃ ફરિષ્યન્તીતિ તેનૈવ પૂજિતા । કિંચ, કાર્યમપિ વજ્રયનેન જાવમિતિ સાધુસાધ્વિતિ । પ્રીયતા પ્રીતિ કુર્વતા મગવતા । સ્વરૂપતઃ પલતશ્ચ સાધુત્વાય દ્વિરુક્તિઃ । પ્રીતિશ્ચ હુસ્વત્પાત્ સર્વયા કાર્યાતુરુણત્વાત્ । અન્યા પુનઃ વસ્તીવમેવ વાવદ્ મગવતા પુતર્નૃણતે, વાષત્તયૈવોપ્રયનં કૃત્વતીત્યાહ તદેવેતિ । તદેવોક્તૃવં ધ્રુવં નિશ્ચલં યથા મયતિ, તથા હસિન્યે । સં નાદં ધ્રુવનાદૈ યોજિતવતી । ધ્રુવનાદઃ કારણનાદઃ સ્થાયી સ્વરઃ । ‘વત્રોપવિશતિ

અર્થાત્ તે ગોપીજન ભગવાનથી પૂજાઈ, ભગવાન પોતે બ્રહ્મ હોવાથી પોતાના વિચારેલા ક્રમ પ્રમાણે પોતે ગાન કરે તેમાં આશ્ચર્યનું કારણ નથી; પરંતુ બીજાઓ તો તેનું સ્વરૂપ પણ બહુતા નથી તો પછી તેનું ગાન ક્યાંથી કરશે (અથવા તો તેનું પૂજન ક્યાંથી કરશે) ? આ કારણથી ભગવાને જ ગોપીજનોનું પૂજન કર્યું. વળી, ભગવાનનો ગોપીજનો વિષે ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય પણ સ્વયં જાણ કરવાથી થયું એ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે સાધુ સાધુ, પ્રીયતા એટલે પ્રીતિ કરતા ભગવાનથી (તે ગોપીજન પૂજાયાં). સ્વરૂપથી અને જગથી ગોપીજન સાથે છે એ દર્શાવવાને માટે સાધુ શબ્દનો જે વાર પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ભગવાનની ગોપીજન ઉપર પ્રીતિ થઈ તેનું કારણ એ કે તે સુલ્લ છે અને સર્વ પ્રકારે કાર્યને અનુકૂલ છે.

બીજી બાજુએ ઉભાં સહેલાં ગોપીજને તો પહેલાં ગોપીજને જાણે કરેલા સ્વર ભગવાન દ્વીતીય જાણુ કરે તેટલામાં જ તે જ પ્રકારે જાણે કર્યો એમ શુકદેવજી તદેવ એ શબ્દોમાં કહે છે. તે જ—જાણે કરેલો ધ્રુવ—જે પ્રકારે નિશ્ચલ થાય તે પ્રકારે આ બીજાં ગોપીજને જાણે કર્યો; અર્થાત્ તેમણે તે નાદને ધ્રુવનાદમાં યોજ્યો. ધ્રુવનાદ એ કારણનાદ છે અને તેથી તે સ્થાયી સ્વર કહેવાય છે. ‘જેમાં રાગ રહે છે તે સ્વર સ્થાયી કહેવાય છે’ એમ સંગીતશાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે.

(સંગીતમાં ગાનક્રિયાને વર્ણુ કહેવામાં આવે છે. તે ચાર પ્રકારનો છેઃ સ્થાયી, આરોહી, અવરોહી અને સંવાદી. એક જ સ્વરનો સ્ત્રી સ્ત્રીને જે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે સ્થાયી વર્ણુ કહેવાય છે. સ્થાયી વર્ણુનું આ પ્રમાણે બીજું લક્ષણ પણ છે; તો પછી આ ગાનમાં કયા પ્રકારનો સ્થાયી છે તે વિષે સંદેહ થાય છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી બીજે પદ દર્શાવતાં આજ્ઞા કરે છે કે) અથવા તો ભગવાનનો નાદ જ છે; અર્થાત્ ભગવાને તે જ પ્રમાણે ગાયું. (જે પ્રકારના નાદમાં ગોપીજનનો નાદ નેકવામાં આવે છે તે જ પ્રકારે ભગવાને ગાયું. સ્વરો ચાર પ્રકારના છેઃ વાદી, સંવાદી, વિવાદી અને અતુવાદી. તેમાં વાદી રાજા છે અને સંવાદી તેનો અમાત્ય કહેવાય છે. તેથી ભગવાનનો નાદ વાદી છે, રાજા છે; અને તેથી ધ્રુવ છે. ભગવાનના આ નાદમાં જ ગોપીજને સંવાદી નાદ બેઠ્યો છે.)

તદેવ ધ્રુવમુચિન્યે એ વાક્યનો કેટલાક રીકાકારો એવો અર્થ કરે છે કે ગોપીજને ધ્રુવતાલ વગેરેમાં (પોતાનો નાદ) નેહ્યો. પરંતુ આ અર્થ ગણે ઉતરતો નથી. (કારણ કે તે પ્રકારનું કાર્ય સહેલું છે, એટલે તે ગોપીજનને માન આપવાનું કારણ ભગવાનને સહેલું નથી; અને તેથી ‘ભગવાને તેને બહુમાન આપ્યું’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઘટતું નથી; વળી રીકાકાર કહે છે તે પ્રમાણે જો અર્થ હોય તો શુકદેવજીએ ધ્રુવમુચિન્યે ને બદલે ધ્રુવે ડચિન્યે એમ કહેવું બેઠેલું હતું.)

આ પ્રમાણે ગોપીજને ધ્રુવમાં પોતાનો નાદ નેહ્યો એટલે ભગવાને તેમને બહુ જ સન્માન આપ્યું. શ્લોકમાં જ છે તેથી એમ પણ જણાય છે કે ભગવાને તે ગોપીજનને અબીપ્ર વસ્તુ પણ આપી. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં અંદરનું સામર્થ્ય આવ્યું, તો પછી બહારનું સામર્થ્ય આવ્યું તેમાં શું કહેવાનું રહ્યું એમ તાર્કિક છે. વધુ એટલે સર્વ ગોપીજનોથી અધિક. આ પ્રમાણે ઐશ્વર્ય અને વીર્યરૂપ અને ઉપનિષદ્ રૂપ આ બે ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (આ બે ગોપીજનોમાં ભગવાને પોતાના ઐશ્વર્ય અને વીર્ય એ બે ધર્મો સ્થાપ્યા એટલે આ બે ગોપીજનો પણ ઐશ્વર્યરૂપ અને વીર્યરૂપ થયાં. કાચિત્ સમં મુકુન્દેન એ શ્લોકમાં બે ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે ગોપીજનમાં ભગવાન એકલાથી જ જાણે લેવાતા સ્વર અને ભૂતિને જાણે લેવાનું સામર્થ્ય છે, એટલે તે ગોપીજનમાં ઐશ્વર્ય છે એમ બહુવં, કારણ કે જે કાર્ય ઈશ્વર કરે છે તે કાર્ય તેમણે કર્યું છે. તદેવ ધ્રુવમુચિન્યે એ શ્લોકમાં બે ગોપીજનનું

રાગઃ સ્વરઃ સ્વાયી સ કખ્યતે' । ભગવન્નાદ યથ વા । મનવતા તથૈવ ગીતમિતિ । મુવવાજાતિયુ યોજિતવતીતિ કેચિત્ । તદ્ધ વિચારક્ષમમ્ । एवं मृषयोजनायां भगवोस्तस्यै वाद्वैव सम्मानमदात् । चकारादमीष्टमपि । एवं वायामन्तःसामर्थ्यं जातमिति बद्धिःसामर्थ्यं किं यच्छन्यमिति भावः । बह्विति सर्वगोप्यधिकम् । ऐश्वर्यवीर्यरूपे चैते निरूपिते । अन्यश्चतस्रः त्रमेण बोद्धव्याः ॥ १० ॥

કીર્તિર્હિ ભગવન્તમેવાવલમ્બતે । ઋતઃ કામિકં વ્યાપારં દ્વયોરહ કાચિદિતિ ।

કાચિદ્રાસપરિશ્રાન્તા પાર્શ્વસ્થસ્ય ગદામૃતઃ ।

જગ્રાહ બાહુના સ્કન્ધં શ્લથદ્વલયમહ્લિકા ॥ ૧૧ ॥

રાસેન પરિતઃ શ્રાન્તા સ્લૈકસ્મિન્ પાર્શ્વે વિદ્યમાનસ્ય સ્કન્ધં સ્વબાહુના જગ્રાહ । ગદા-મૃત ઇતિ ભગવતઃ સ્થિરત્વાય । અધિકપ્રયત્ને અન્યથા ક્રિયમાણે રાસો ભજ્યેત્ । પરિશ્રમો રસાધિ-

વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેમનામાં વીર્ય નામનો ધર્મ છે, કારણ કે જ્યે લીધેલા સ્વર અને બાતિનું ભગ-વાન્ દરીથી બ્રહ્મ કહે તે પહેલાં જ આ ગોપીજને તેનું બ્રહ્મ કરી લીધું. વીર્ય વિના ભગવાનની પહેલાં કોઈનાથી પણ આ પ્રમાણે બ્રહ્મ યદ્ય શકે નહિ, તેથી આ ગોપીજનમાં વીર્યધર્મ છે એમ સ્વીકારવું જ જોઈએ.) બાહીનાં ચાર ગોપીજનો કુમથી કીર્તિ વગેરે રૂપે જાણ્યાં. (ભગવાનના બાહીના ચાર ધર્મો— કીર્તિ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય—બાહીનાં ચાર ગોપીજનોમાં સ્થાપવામાં આવે છે એટલે તે ગોપીજનો તે તે રૂપે જાણ્યા છે. આનું વર્ણન આનુક્રમે ૧૧ થી ૧૪ એ ચાર શ્લોકોમાં કરવામાં આવેલું છે.) ૧૦

(રાસકીડમાં ગોપીજનોના અને ભગવાનના એક યુગલે જે ગાન કર્યું તેનું વર્ણન અપાર્થગ્યું. હવે બીજા યુગલે શારીરિક વ્યાપાર કર્યો તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં શ્રીનો ભગવાન વિષે શારી-રિક વ્યાપાર પ્રસિદ્ધ છે, એટલે શ્રીરૂપ ગોપીજનનો જ ભગવાનને વિષે જે કશિક વ્યાપાર છે તેનું જ એ કે વર્ણન કરવું જોઈએ, છતાં કીર્તિ પણ ભગવાનને જ અવલંબીને રહેલી છે, એટલે કીર્તિરૂપ અને શ્રીરૂપ ગોપીજનોના શારીરિક વ્યાપારનું વર્ણન અગીઆર અને અને બાર એ બે શ્લોકોમાં કરવામાં આવે છે.)

કીર્તિ ખરેખર ભગવાનને જ અવલંબીને રહેલી છે. તેથી કીર્તિરૂપ અને શ્રીરૂપ એ બે ગોપી-જનોના શરીરની કિચાતું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કાચિત્.

રાસ રમવાથી થાકી ગયેલાં અને જેમની કંકણના જેવી મંલિકાના

પુષ્પોની માળા શિથિલ થઈ, ઘઈ હતી એવાં કોઈ એક ગોપીજને પાસે

ઉભેલા ભગવાનનો ખસો પોતાના હાથથી ઝાલી લીધો. ૧૧.

રાસથી થાકી ગયેલાં કોઈ એક ગોપીજને પોતાની એક બાહુએ ઉભેલા ભગવાનનો ખસો પોતાના હાથથી પકડી લીધો. ગદામૃત્ એટલે ગદાને ધારણ કરનાર ભગવાન; તેમની સ્થિરતાને માટે આ ગોપીજને તેમનો ખસો પોતાના હાથ વતી પકડ્યો. સ્થિર ઉભા રહેવાને માટે ભગવાન ગદાવટે એ વધારે પ્રયત્ન કરે તો રાસનો ભંગ થઈ જાય. (ભગવાન કોઈક વખત ગદાનો આધાર લઈને ઉભા રહે છે અથવા તો ચાલે છે. રાસકીડમાં ભગવાનનું ચરણ આમતેમ ડગી ન જાય અને પોતે સ્થિર ઉભા રહે એટલા માટે આ ગોપીજને ભગવાનનો ખસો ઝાડ્યો અને તેથી ભગવાન સ્થિર રહીને પહેલાંની માફક મંડળ અને નૃત્ય શરૂ રાખ્યું. ભગવાન ગદા ધારણ કરનારા છે, એટલે રાસકીડમાં ચરણ પાસી ન જાય એટલા માટે ભગવાન તે વખતે ગદાનું રમરણ કરે એ શંકા લાવીને ગોપીજને પોતે જ ભગવાનનો ખસો ઝાલી લીધો અને તેમને આધાર આપ્યો, જેથી ભગવાન પડી ન જાય. આ ગોપીજન ઘાડેલાં હતાં એટલે એમણે પોતાનો બાર નાખ્યો એમ કહેવું જોઈએ, ફક્ત ભગવાનનો ખસો ઝાલવાને માટે નહિ; આ પ્રમાણે જો શંકા ધાય તો તેનું સમાધાન એ કે જો ગોપીજન તે પ્રમાણે કરે તો રાસનો ભંગ થઈ જાય.)

આ ગોપીજનને જે ઘાક લાગ્યો છે તે રસ વધી જવાથી લાગ્યો છે (નહિ કે દેહની પીડાને લીધે) આમ જો મ માંગીએ તો રસને માટે ગોપીજનની પ્રવૃત્તિ ન થાય. (ગોપીજન ભગવાનનો ખસો ઝાલે

કયાત્ । અન્યથા રસાયં પ્રવૃત્તિને સ્થાત્ । મण्डलपरिखागे मण्डलतिष्ठत्यं भगवतापि हस्तमहणं सम्भवति । अत एकस्मिन् पार्श्वे भगवानेव । पार्श्वभागे विद्यमानस्य भगवतः कण्ठमहणं वृक्षादि-
रूढालिङ्गनं भवति । भगवता पूर्वं कण्ठे सा गृहीता, तथापि भगवान् गृहीत इति सिप्रवत्
स्थितिः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाह श्लथद्वल्यमल्लिकेति । श्लयन्ती बलयाकारा मल्लिका यस्याः ।
कवरे बलयाकारेण मल्लिकामाला बद्धा । सा च शिथिला जातेति वैकल्यं प्रदर्शितम् । आस्रता
च प्रदर्शिता ॥ ११ ॥

तत्रैकांसगतं चाहं कृष्णस्योत्पलसौरभम् ।

चन्दनालिसमाधाय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥ १२ ॥

એટલે એમનો એક હાથ રાસમંડલથી છૂટો પડી જાય, અને તેથી મંડલનો લંગ થતાં રાસનો લંગ
થાય; અથવા તો નૃસિંહા આવેશમાં ગોપીજનનો હાથ છૂટી જાય અને તેથી મંડલનો લંગ થાય; આ
પ્રમાણે ન થાય તેટલા માટે શ્રીમદ્દામણુજી આજ્ઞા કરે છે કે) મંડલનો લંગ થાય એટલે એ મંડલને પૂર્ણ
કરવાને માટે ભગવાન્ પશુ બીજાં ગોપીજનનો હાથ આવે છે એ સંભવિત છે. (આ પરિસ્થિતિમાં પાસે
ભગવાન્ જ હોય છે, ભગવાનની પેલી બાજુએ રહેલાં ગોપીજન નહિ.) તેથી એક બાજુએ પાસે ભગ-
વાન્ જ છે. પાસે ઉભા રહેલા ભગવાનનું કંઠમાંથી અહુણ કરવાથી વૃક્ષાધિરૂંદ નામનું આલિંગન થાય છે.
(જેમ માણસ ઝડ ઉપર પોતાના પગ વાશકરતી મૂંછીને ચઢી જાય છે તેમ નાચિકા પોતાના નાથકના
ચરણમાં એક ચરણ લગાવીને બીજા ચરણથી નાથકના સાથળ ઉપર ચઢે છે ઇલાદિ વર્ણન સંતરહસ્થ
નામના કામશાસ્ત્રના અન્યમાં (પ. ૬-૧) આપવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારના આલિંગનને વૃક્ષાધિરૂંદ
કહેવામાં આવે છે.)

(આ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે) ભગવાને પહેલાં ગોપીજનનું
કંઠમાંથી અહુણ કર્યું; ગોપીજને પશુ ભગવાનનું કંઠમાંથી જ અહુણ કર્યું; એટલે ગોપીજન ભગવાનના
મિત્ર જેવાં થશે. આ યોગનું નિવારણ કરવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે શ્લથદ્વલ્યમલ્લિકા. શિથિલ
થઈ ગયાં છે કંઠજુના આકારમાં મલ્લિકાપુષ્પો—અર્થાત્ મલ્લિકાપુષ્પોની માળા—જેમનાં એવાં ગોપીજનો
છે. અંજોશમાં કંઠજુના આકારવાળી મલ્લિકાપુષ્પોની માળા બાંધવામાં આવેલી હતી; તે શિથિલ થઈ ગઈ.
આ પ્રમાણે ગોપીજનની વિકલ્પતા અને આસ્રતા દર્શાવવામાં આવી.

(અંજોશને પકડીને જે ચુંબન કરવામાં આવે છે તે રસના અતિમાદને લીધે થાય છે; એટલે ભગ-
વાને ગોપીજનને આ પ્રકારે ચુંબન કરવાથી મલ્લિકાની માળા શિથિલ થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે ભગવાને આ
ગોપીજનને મહારસનું દાન કરીને તેની આસ્રતા—આ ગોપીજન મારાં આસ છે એવી આસ્રતા—દર્શાવી.
તેથી ભગવાનની આંખનીઓને લીધે પુષ્પો જ શિથિલ થયાં, માળા નહિ, એમ જાણ છે. અથવા આસ્રતા
વીજે પ્રકારે પશુ સમજાવી શકાય છે—શુકદેવજીએ ભગવદ્લીલાનું જે વર્ણન કર્યું તે ઉપરથી તેમની
આસ્રતા—જેનું જુલે તેનું જ કહેવું, અર્થાત્ સ્તન કહેવું એ પદ્ધતિ—દર્શાવવામાં આવે છે. અથવા તો
આસ્રતાનો ત્રીજો અર્થ પણ સંભવે છે—ક્રીડામાં પરસ્પર પોતાની શ્રેષ્ઠતાનું જ વર્ણન કરવામાં આવે છે,
પોતાનો પરિશ્રમ નહિ; ત્યારે અહીં તો આ ગોપીજને ભગવાનનો ખસો પકડ્યો અને તે દ્વારા પોતાનો
શ્રમ દર્શાવવાથી પોતાની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવામાં આવી નહિ; પરંતુ જે સ્વક્રીય ઇષ્ટ છે તેમનું જ અવર્ણન
કરવામાં આવે છે જ, અને તે રીતે ભગવાન્ મારા આસ છે, ઇષ્ટ છે, એમ આ ગોપીજને દર્શાવ્યું.) ૧૧

તે જ સમયે બીજાં એક ગોપીજને પોતાના ખસા ઉપર રહેલો, કમ-
ળના કરતાં વધારે મુગંધવાળો, ચંદનથી લેખાએલો ભગવાનનો હસ્ત સુંધ્યો,

અને આનન્દમાં રોમાંચ થતાં તેનું ચુંબન કર્યું. ૧૨

અન્યા પુનઃ સ્વસ્ય એકાંસગતં બાહુમુત્પલાપેક્ષયા બધિકપરિમલયુક્તં ચન્દનેનાલિસં બાહુ-
માપ્રાય બન્તઃપ્રવિષ્ટામોદા પૂર્ણાનન્દા સતી હૃટરોમા બાહુમેવ પુચુમ્બ । સ્પર્શયોર્ધૌ પૂર્વમેવ સિંગી ।
મન્ધરસયોરપ્યનુભવં કૃતવતીતિ । હેત્યાશ્ચયે । તન્નેતિ તસિમેવ સમયે, તન્નેવ ભગવતિ વા । ડમયપા-
ર્શસ્વયોર્ગોપિકયોક્તયા સતિ વિનિયોગ વક્તો ભવતિ । એકાંસગતમિતિ વા । સૈવ ત્વા કૃતવતીતિ
કેચિત્ । સદાનન્દત્વાત્ સર્વત્રેય સમરસતા । વસ્પલં દિ રાત્રિવિકાસિ । તત્ સ્ત્રીણાં મનોદમ્ ।
આપ્રાણે ચન્દનજસૌરભમેવ ન હેતુઃ, કિન્તુ તતોડપિ વિલક્ષણં સાધારણજનાવેચં તદપેક્ષયાપિ સૌર-
મયુક્તત્વેનાત્સલૌકિકભાવવતીનામેવ વેદમ્ । સહજસૌરમભિલપિ શાપનાયેદં વિશેષણમ્ । ચન્દનાલેપઃ
વિવેકધૈર્વનાશનાર્થઃ । પ્રાણેનાન્તઃપ્રવેશનમત્સ્યા વિશેષઃ । દયા શીલ્પા ॥ ૧૨ ॥

બીજી બાબુએ ઉભાં રહેલાં બીનાં કોઈ એક ગોપીજને પોતાના એક ખસા ઉપર આવેલા (ભગ-
વાનના) બાહુને, કમળના કરતાં પણ અધિક સુગંધિવાળા અને ચંદનથી લેપાયેલા બાહુને, સુંધ્યો, અને
તેની સુગંધિ અંદર જતાં પૂર્ણ આનન્દ પ્રસન્ન કરીને આનન્દનાં સંગ્રામ્ય બહાં થઈ જતાં તે જ બાહુનું સુંબન
કર્યું. (જે બાબુએ ઉભાં રહેલાં ગોપીજનોનો વિનિયોગ ભુટે ભુટે સમયે થાય છે એમ સમજ્યું. આથી
'ગોપીજનની પાસે ભગવાન જ છે' એ વાક્યની સાથે વિરોધ નહિ આવે. 'તે જ સમયે બન્ને ય ગોપી-
જનોનો વિનિયોગ થયો' એ પણ સ્વીકારવામાં આવે તો ભગવાનના મહાત્મ્યથી જ, જેમ બીલા સુગ-
દમાં ઉભા રહેલા ભગવાનનું દર્શન થતું નથી તેમ, અન્યોન્યનું પણ દર્શન થતું નથી એમ સમજ્યું.)

કૃપ અને સ્પર્શ પહેલેથી જ હતાં, (ભગવાનના કૃપનું દર્શન અને ભગવાનના શ્રીઅંગનો સ્પર્શ
ગોપીજનોને પહેલેથી જ હતો,) એટલે આ સ્લોકમાં કહેવામાં આવે છે કે ભગવાનના ગન્ધ અને રસનો
પણ અનુભવ આ ગોપીજને કર્યો. સ્લોકમાં આવેલો જ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. તત્ત્વ એટલે તે જ સમયે,
અથવા તો તે જ ભગવાનમાં. ભગવાનના શ્રીહસ્તને સુંધનાર અને તેને સુંબન કરનાર ગોપીજન ગયા
સ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનથી ક્ષિપ્ત છે એમ માનવાથી ભગવાનની બન્ને ય બાબુએ ઉભેલાં ગોપી-
જનોનો વિનિયોગ થયો એમ સિદ્ધ થયું. (પણ કેટલાક ટીકાકારો માને છે તે પ્રમાણે આ સ્લોકનાં
ગોપીજન અને ગયા સ્લોકનાં ગોપીજન કિંતુ નથી પણ એક જ છે એમ જો માનવામાં આવે તો
બન્ને બાબુએ ઉભેલાં ગોપીજનોનો વિનિયોગ થાત નહિ.)

(પ્રથમ શ્રીમહાપ્રભુજીએ એકાંસગતમ્ ને એક સમસ્ત માનીને અર્થ આપ્યો; હવે છતાં એમ
પ્રથમા વિલક્ષિતવાળું પદ સ્વીકારીને અર્થ આપે છે.) અથવા તો એક ગોપીજને ખસા ઉપર રહેલા....એ
પ્રમાણે અન્વય કરવો. કેટલાક ટીકાકારો એમ માને છે કે ગયા સ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજને જ આ
સ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કર્યું. (બીજા ટીકાકારોનો અભિપ્રાય સ્વીકારવામાં આવે તો કીર્તિ અને શ્રીનો
પહેલાં જણાવેલો લેદ ઘટી શકે નહિ, તેથી આ અભિપ્રાય શ્રીમહાપ્રભુજીને સમ્મત નથી એમ કેચિત્
પદ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.) (ભગવાનના અધરમાં જે પ્રમાણે રસ રહ્યો છે તે પ્રમાણે તેમના બાહુમાં
રસ નથી રહ્યો, તો પછી ગોપીજને અધરનું સુંબન કરવાને બદલે બાહુનું સુંબન શા માટે કર્યું? આ
શંકા દૂર કરવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુજી આશ કરે છે કે) ભગવાન સદાનન્દ છે તેથી તેમના દરેક શ્રીઅંગમાં
સરખા પ્રમાણમાં રસ રહેલો છે. ઉત્પલ નામનું કમળ રાત્રીએ વિકાસ પામે છે અને તે સ્ત્રીઓને બહુ
ગમે છે. ગોપીજને ભગવાનના શ્રીહસ્તને સુંધી તેનું કારણ ચંદનની સુગંધિ જ છે એમ નથી. પરંતુ
તેના કરતાં પણ વિવશજ સામાન્ય માણસો ન બળી શકે એવું કારણ છે, અને તે ચંદનની સુગંધિ
કરતાં પણ વધારે સુગંધિવાળું છે, અને તેથી જેમનામાં બૌદ્ધિક ભાવ હોય તે જ તે બળી શકે છે. ભગ-
વાનના શ્રીહસ્તમાં સ્વાભાવિક સુગંધિ રહેલી છે એ દર્શાવવાને માટે પણ ચન્દનાલિસમ્ એ વિશેષણ
મુદ્રવામાં આવ્યું છે. ભગવાનના શ્રીહસ્તને ચંદનનો જે લેપ કરવામાં આવેલો છે તે વિવેક અને ધૈર્યનો
ન્યાય કરવાને માટે છે. (ચંદનનો લેપ વગેરે અંગરૂઢ અનુભવાત્મક હોવાથી ભગવાનને વિષે રહેલો નિશિદ્ધ
પ્રકરનો બળ વાળો વર્ણ છે, અને તેથી વિવેક અને ધૈર્યનો ન્યાય થાય છે. બાહુનું સુંબન કરતું એ જગ-
તમાં પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી રાષ્ટ્રીઓની સમક્ષ હું બાહુને શી રીતે સુંબન કરી શકું? આ વિચારનું નામ

કસ્યાધિભ્રાટ્યવિક્ષિપ્તકુણ્ડલત્વિપમણ્ડિતમ્ ।

ગણ્ઠં ગણ્ઠે સન્દધત્યા પ્રાદાત્તામ્બૂલચર્વિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

કલ્પેચિત્ તામ્બૂલચર્વિતમદાદિતિ । સ્વગણ્ઠં ભગવદ્ગણ્ઠે સન્દધત્યા इति તસ્યા અપેક્ષા લાઘવં ચ સૂચિતમ્ । સન્મુખત્યામાયેડમિ લાપયેનેવ પ્રાદાત્ । અનેન તસ્યે સ્વવિદ્યા દષ્ટેતિ જ્ઞાપિતમ્ । તેનેયમેવોપદેદ્મી ભગવદસન્નિધાને સર્વાસાં ભવિષ્યતિ । તસ્યા વિદ્યાયોગ્યતાં યાતું લૌકિકક્રિયાદાન-શક્તિમત્ત્વમાદ નાટ્યવિક્ષિપ્તકુણ્ડલત્વિપમણ્ડિતમિતિ । નાટ્યેન વિક્ષિપ્તસ્ય કુણ્ડલસ્ય ત્વિપા મણ્ડિતં ગણ્ઠમ્ । નાટ્યે ક્રિયાશક્તિઃ પ્રતિષ્ઠિતા । કુણ્ડલે જ્ઞાનશક્તિઃ । ક્રિયાશક્ત્યા વિદ્યેષોડ્ય-

કોઈ એક ગોપીજનને નૃત્યથી હાલતાં કુંડલોની કાન્તિથી શોભતા પોતાના ગાલને ભગવાનના ગાલ સાથે લગાડ્યો, અને ભગવાને તેમને ચાવેલું પાન આપ્યું. ૧૩

કોઈ એક ગોપીજનને ભગવાને ચાવેલું પાન આપ્યું. આ ગોપીજન પોતાનો ગાલ ભગવાનના ગાલ સાથે લગાડે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તેમને ભગવાનની અપેક્ષા છે, અને આ પ્રમાણે કરવામાં લાઘવ છે. ગોપીજન ભગવાનની સાથે ઉભાં ન હતાં તો યજ્ઞ લાઘવથી જ—સહેલાઈથી જ—તેમને ભગવાને ચાવેલા પાનનું દાન કર્યું. આ ઉપરથી—પ્રાદાત્ એ પ્રમાણે દાનમાં પ્રકર્યં હોવાથી—જણાય છે કે ભગવાને આ ગોપીજનને પોતાની વિદ્યાનું દાન કર્યું, માયાનિર્મિત વિદ્યાનું નહિ. (જેમ બધાં વેદાન્તવાક્યોનું તાત્પર્ય બ્રહ્મવિદ્યા છે, તેમ ઉપનિષદ્ વગેરે વાણીના અધિપતિએ, રસાત્મક ભગવાને, પોતાના અન્તાઃકરણને જ ભક્તો વિવેચના સેહુના અંશથી પીણીને ચાવેલું પાન સ્થાપ્યું, અર્થાત્ ગોપીજનને ચાવેલું પાન આપ્યું. આ પ્રમાણે ભગવાનનું ચાવેલું પાન વિદ્યાના જેવું છે.) તેથી જ્યારે ભગવાન ગોપીજનોની પાસે નહિ હોય ત્યારે આ જ ગોપીજન તે બધાં ગોપીજનોને ઉપદેશ કરશે. (ગોપીજનોને જ્યારે ભગવાનનો ચિરહુ હોય છે ત્યારે તેમનું મરણ ક્યાં એવી સ્થિતિ થાય છે; આ મરણ દૂર કરવાને માટે આ ગોપીજન તેમને ઉપદેશ આપે અને તેમનો છવ બચાવે. જેમ બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તેમ અહીં પણ આ ગોપીજન ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આ પ્રમાણે ભગવાન ભક્તોને વિપ્રયોગરસનો અનુભવ કરાવે છે અને આ ગોપીજનના ઉપદેશદ્વારા તેમનું છવન ટકાવે છે. વિદ્યારૂપી ચાવેલા પાનનું ગ્રહણ કરવાથી કવિત્વશક્તિ વગેરે શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત જગતમાં ઘણું પ્રસિદ્ધ છે, તેથી આ ગોપીજન ઘણું ભગવાને દાન કરેલા તાંબૂલથી ઉપદેશ કરી શકશે એમાં ચંકાને સ્થાન નથી શ્રીનિહલનાથજીએ પણ આ જ પ્રમાણે પોતાના પાનની પ્રસાદી ગોપાલદાસને આપી, અને તેથી ગોપાલદાસ એક મોટા કવિ થયા અને વહુલાખ્યાન વગેરે કાવ્યો રચી શક્યા.)

આ ગોપીજન ભગવાને દાન કરેલી વિદ્યા ગ્રહણ કરવાને માટે યોગ્ય છે એ દર્શાવવા શુકદેવજી નાટ્યવિક્ષિપ્તકુણ્ડલત્વિપમણ્ડિતમ્ એ પદવડે કહે છે કે આ ગોપીજનમાં લોકસિદ્ધ ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ છે. (સંયોગરસનો અનુભવ કરાવનારી ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ આ ગોપીજનમાં છે. આ પ્રમાણે સંયોગરસનો અનુભવ કરવાનું સામર્થ્ય આ ગોપીજનમાં હોવાથી વિપ્રયોગરસનો અનુભવ કરાવનારી વિદ્યાનું ગ્રહણ કરવાની તેમનામાં યોગ્યતા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ ગોપીજન ભગવાનનું જ્યારે અનુકરણ કરતાં હતાં ત્યારે તેમની શોભા જોઈને ભગવાન પ્રસન્ન થયા અને તેમણે ગોપીજનને તાંબૂલનું દાન કર્યું.) નૃત્યથી હાલતાં કુંડલોની કાન્તિથી આ ગોપીજનનો ગાલ શોભતો હતો.

(હવે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જે અર્થ સિદ્ધ થયેલો છે તે કહેવામાં આવે છે, આ દૃષ્ટિથી જે અર્થ સિદ્ધ થશે તે અર્થ ઉપદેશ થયા પછી સાધન કરનાર પુરુષે ગ્રહણ કરવો.) નાટ્યમાં—નૃત્યમાં—ક્રિયાશક્તિ મુખ્ય છે, અને કુંડલમાં જ્ઞાનશક્તિ રહેલી છે. (વિમર્શિત સાંખ્યં યોગં ચ વેદો મકરકુણ્ડલે (ભાગ. ૧૨. ૧૧. ૧૨),—ભગવાન સાંખ્ય અને યોગરૂપી મકરન્દ આકારનાં કુંડલો-ધારણ કરે છે—)

ધ્વાસઃ । યોગાત્મકત્વાન્ સાધનાતિ વા । તસ્ય કાન્તિરનુમદઃ । તેનાલક્રુતા મક્તિઃ મગવત્રેન્ન્યા સમ્યદ્વા । વયા સા મગવતિ રતા, एवं तस्मानपि भगवान् रतः । તત્રાપિ ગણ્ડતિદં સામ્યરુપા મક્તિઃ રુચ્યતે । તાં હર્ષમીં પ્રતિ મૂલપર્યંતમિતિ । હર્ષનીવન્તં પ્રતિ પુનઃ પુનરાવર્તત્ શ્વિ જ્ઞાનવામ્બૂદ્યો-સ્તુલ્યતા । ચર્વિતમિતિ સાધનપ્રપાસાભાવેન સિદ્ધદાનમ્ ॥ ૧૩ ॥

વાક્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાનનાં કુંડલો સાંખ્યરૂપ અને યોગરૂપ છે. અહીં પણ આ ગોપી-જન ભગવાનની શક્તિરૂપ હોવાથી ભગવાનથી ભિન્ન નથી એટલે ગોપીજનનાં કુંડલો પણ સાંખ્ય અને યોગરૂપ છે. આ સ્લોકમાં ગોપીજનના એક જ કુંડલનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, પણ તે કુંડલ યાની બાલુનું છે કે જમણી બાલુનું છે એનો નિર્ણય ઘટ શકતો નથી, તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી બન્નેય રીતે—સાંખ્યની રીતે અને યોગની રીતે—વ્યાખ્યાન કરે છે. પ્રથમ સાંખ્યની રીતે વ્યાખ્યાન કરતાં શ્રીમહા-પ્રભુજી આશ્ચર્ય કરે છે કે કુંડલમાં સામ્યશક્તિ રહેલી છે.)

નૃલકમાં રહેલી ક્રિયાશક્તિથી વિશેષ—ઘણો અવ્યાસ, આવૃત્તિ—થાય છે. (શુરુની સેવા કરવામાં જે ક્રિયા રહેલી છે તેનાથી જે જ્ઞાન સારી રીતે મળે છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સાંખ્યનું તાત્પર્ય જ્ઞાનમાં રહેલું છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યની રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે ભગવાને વિચારેલી રીત પ્રમાણે જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ ઘણીવાર કરવામાં આવવાથી આ ગોપીજનની યોગ્યતા સિદ્ધ થાય છે.)

(હવે યોગની રીતે અર્થ આપતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આશ્ચર્ય કરે છે કે) અથવા તો ગોપીજનનું આ કુંડલ યોગરૂપ હોવાથી સાધનોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (આસન, પ્રાણાયામ વગેરે ક્રિયાથી સિદ્ધ થતું જે યોગાત્મક સાધન—ચિત્તની એકમતા—તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે યોગાત્મક કુંડલ લઈએ તો શમ, દમ વગેરે સાધનોના સમુદયને લીધે ગોપીજનની યોગ્યતા સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારના કર્મનું તાત્પર્ય જ્ઞાનમાં છે, અને જ્ઞાન પ્રકાશ કરનાર છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આશ્ચર્ય કરે છે કે) જ્ઞાન અથવા કર્મની—યોગની—કાન્તિ, અર્થાત્ પ્રકાશ અથવા અનુભવ. આ જ્ઞાન અથવા કર્મથી શોભાધમાન જે ભક્તિ છે તે ભગવાનના પ્રેમ સાથે સંબંધમાં આવી છે. જેવી રીતે આ ગોપીજનનો પ્રેમ ભગવાનમાં હતો તેવી રીતે ગોપીજનમાં પણ ભગવાનનો પ્રેમ હતો. (રૂક્ષ—કુખા—જ્ઞાનનું તાત્પર્ય અક્ષર પ્રદામાં હોય છે; પરંતુ આ આપણા વ્યક્તતા પ્રસંગમાં તો જ્ઞાન ભક્તિનું અંગ છે, એટલે સંપૂર્ણ યોગ્યતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારની યોગ્યતા ભગવાનનો અનુગ્રહ મેળવવામાં કારણ છે, અને ગોપીજનને ભગવાનનો અનુગ્રહ પૂર્ણ રીતે મળ્યો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. મૂળ સ્લોકમાં મળિતં ગણ્ડમ્ એ શબ્દોથી ભક્તિનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે મુખ ભક્તિરૂપ છે, અને ભક્તિ એક-રૂપ છે. ગોપીજન પોતાનો ગાલ ભગવાનના ગાલ સાથે મેળવે છે એનું તાત્પર્ય એ છે કે ગોપીજન પોતાનો એક ભગવાનના એકમાં સ્થાય છે.)

તેમાં પણ આ ગાલ સાંખ્યરૂપ ભક્તિ છે, (અર્થાત્ ભગવાનના ગણ્ડસ્થલમાં રહીને તે દ્વારા ફલનો અનુભવ કરી શકાય છે, તેથી ગણ્ડને સાંખ્યરૂપ ભક્તિ કહેવામાં આવે છે.) ગોપીજનના કુણ્ડલની તે શોભા પ્રતિ અથવા તો લક્ષ્મીજી જેવાં તે ગોપીજન પ્રતિ મૂલ—ગોપીજન વિષે રહેલા ક્રેદરૂપી ભગ-વાનનો ગાલ—ફરે છે તેથી ભગવાને ગોપીજનને તાંબૂલનું દાન કર્યું. (આ પ્રમાણે તામ્બૂલચર્વિતમ્ નું રહસ્ય શ્રીમહાપ્રભુજીએ સમજાવ્યું. તામ્બૂલ શબ્દમાંથી તામ્ અને મૂલ એ પ્રમાણે બે શબ્દો દારીને અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. આનો જણવ એ છે કે ગોપીજનના કુણ્ડલની શોભા ભેળવે ભગવાને પોતાનો ગણ્ડ ફરી ફરીને ત્યાં લગાડ્યો. જેવી રીતે ગોપીજને ક્રેદરૂપી પોતાનો ગાલ ભગવાનના ગાલ ઉપર સ્થાપ્યો તેવી રીતે ભગવાને પણ પોતાનો ગાલ ગોપીજનના ગાલ ઉપર એકથી સ્થાપ્યો. આ ગોપીજ-નમાં લક્ષ્મીજીનો પ્રવેશ થવાથી તેમને લક્ષ્મીજી કહેવામાં આવ્યાં છે.) લક્ષ્મીજી વાગ્યા ભગવાનની તરફ ગોપીજનનો ગાલ ફરી ફરીથી લાય છે, અથવા તો તે પ્રકારની શોભાવાળા ગાલ તરફ ભગવાનના મુખમાં રહેલું તાંબૂલ ફરી ફરીથી લાય છે, તેથી જ્ઞાન અને તાંબૂલ સરખાં છે. મૂળ સ્લોકમાં જે ચર્વિતમ્ પદ છે

અવર પુનર્વેરાગ્યાત્મકં ક્રિયારૂપમચ્છિદ્રં જ્ઞાને સહાયાર્થં ભગવદ્દક્ષં સ્વહૃદયે સ્થાપિતવત્તીત્યાહ
નૃત્યતીતિ ।

નૃત્યતી ગાયતી કાચિત્ કૂજઘૃપુરમેન્દ્રલા ।

પાર્શ્વસ્યાચ્યુતહસ્તાન્ અન્તાધાત્ સ્તનયોઃ શિયમ્ ॥ ૧૪ ॥

સા નૃત્યં ગાનં ચ કુર્વતી સ્થિતા । તત્રાભિનયે વધાન્યદ્દક્ષઃ સ્થાપ્યતે, સહસ્તો યા, યથા ભગ-
વદ્દક્ષમેવ સ્થાપિતવતી । શાબ્દં જ્ઞાનં તદર્થાનુગ્રાનં ચ તસ્યા વર્તત ઇતિ જ્ઞાપનાર્થં નૃત્યગાનયોઃ

તે એમ નૃત્યવે છે કે આવવારૂપી સાધનનો પ્રયાસ નથી, તેથી સિદ્ધ દાન કરવામાં આવેલું છે. ભગવાને
આવેલું જ પાત્ર ગોપીજનને આપ્યું, એટલે ગોપીજનને તે પાત્ર આવવાની જરૂર રહેતી નથી. (જ્ઞાનનો
ઉપદેશ કરનાર શુરુ પાસેથી જ્ઞાન મેળવીને જે પ્રકારે તે જ્ઞાન સમજાવમાં આવે છે તે પ્રકારનું જ્ઞાન ફરીથી
શુરુના આગળ નિવેદન કરવામાં આવે છે અને તેથી જ્ઞાનમાં રહેલો સંદેહ દૂર થઈ જાય છે; તે જ પ્રમાણે
આ ગોપીજન પણ એકથી ભગવાનના ગાલ ઉપર પોતાનો ગાલ ફરી ફરીથી સ્થાપે છે. જેમ જ્ઞાનવાળા
ભાણસ પાસેથી ઉપદેશદ્વારા જ્ઞાન અહુણ કરવામાં આવે છે તેમ લક્ષ્મીજીવાળા ભગવાન પાસેથી તેમના
ગાલ ઉપર પોતાનો ગાલ સ્થાપીને આવેલું તાંબૂલ અહુણ કરીને ‘ભગવાન મારામાં ઘણો એક સખે છે
અને તે રસિકશિરોમણિ છે’ એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન આ ગોપીજન મેળવે છે. લક્ષ્મીજી ભગવાનનું સ્વરૂપ
જાણે છે અને તેનો ઉપદેશ કરે છે એમ કૂર્મપુરાણ વગેરેમાં સિદ્ધ થયેલું છે. સાધનપ્રકરણમાં જણાવ-
વામાં આવ્યું છે કે અદ્યાત્મદ્વાર દુઃખેલાઓનો ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે; અને તેથી આ ગોપીજનોની
ચોચતા છે એમ દર્શાવવાથી તેઓ લક્ષ્મીજી છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ભગવાન નિષેનું જ્ઞાન મેળવ્યા
પછી ભગવાનને ઉદેશીને તેની આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે, અનુસંધાન કરવામાં આવે છે, તેમ ગોપી-
જનને ઉદેશીને વિધાના જૂલની—ભગવાનના મનની—ફરી ફરીથી આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે.

ભગવાને ગોપીજનને તાંબૂલદ્વારા જ્ઞાનનું દાન કર્યું એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. જેમ જ્ઞાન મેળવ્યા
પછી તેની અનેકવાર આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તેમ પાત્રને પણ ચાવીને અનેકવાર સુખમાં ગાલ તરફ
લઈ જવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ જ્ઞાન અને તાંબૂલ સરખાં છે.) ૧૩

ભગવાનની ખીજ બાબુએ ઉભાં રહેલાં ગોપીજને તો વૈરાગ્યાત્મક, ક્રિયારૂપ અને હિંદ્રરહિત એવો
ભગવાનનો શ્રીહસ્ત જ્ઞાનમાં મદદને માટે પોતાના હૃદય ઉપર સ્થાપ્યો એમ શુદેવજી નૃત્યતિ એ
શ્લોકમાં કહે છે.

નૃલ અને ગાન કરતાં, જેમનાં નૃપુર અને ગેષ્ઠાનો સુંદર શબ્દ
ધર્ષ રજો છે, અને જે થાકી ગયેલાં છે એવાં બીજાં કોઈ ગોપીજને
પોતાની પાસે ઉભેલા ભગવાનના કલ્યાણકારી હસ્તકમલને પોતાની છાતી
ઉપર પધરાવ્યું. ૧૪

(અતિ એકને લીધે ગોપીજન પોતે ભગવાનનો વિપ્રયોગ સહન ન કરી શકે તો બીજાં ગોપી-
જનોનું સમાધાન સંભાળે નહિ; તેથી તે વખતે પણ બીજાં ગોપીજનોનું સમાધાન જે પ્રકારે ઘઈ શકે તે
પ્રકારે ભગવાને પહેલાં દાન કરેલું જ્ઞાન સિદ્ધ કરવાને માટે આ ગોપીજને ભગવાનનો શ્રીહસ્ત પોતાના
હૃદય ઉપર ધર્ષ્યો. ભગવાનનો શ્રીહસ્ત ક્રિયાશક્તિરૂપ છે; શ્રીહસ્ત અચ્યુત ભગવાનનો છે એટલે તે તે
સમયે પણ કાર્ય કરી શકે એવો છે; શ્રીહસ્તમાં હિંદ્ર નથી એટલે તે અવશ્ય ફલ આપે છે; શ્રીહસ્તને
કમલ કહેવામાં આવેલું હોવાથી તે સમયે પણ શ્રીહસ્ત તાપ દૂર કરે છે. આવા પ્રકારનો શ્રીહસ્ત આ
ગોપીજને પોતાના હૃદય ઉપર પધરાવ્યો. આ પ્રમાણે વૈરાગ્યમાં તાપ દૂર કરવાની અને જ્ઞાનમાં મદદ
કરવાની શક્તિ પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાનના શ્રીહસ્તના સંગ્રામથી ઉપદેશમાં મદદ કરવારૂપી ભક્તનું કાર્ય થાય
છે, એટલે તે દ્વારા ભગવાનના શ્રીહસ્તમાં વૈરાગ્ય છે એમ નિર્ણય કરવો, વળી, શક્તિ, બાણ વગેરે આધુ-

રધાત્ । વાપદ્વારફલવમઙ્ગસ્ય પ્રસિદ્ધમ્ । ધમો નિર્બુદ્ધિસૂષ્પકઃ । સ્વસ્થાઃ પૂર્વક્રિયાપરિલાપાઃ વાહ્યદ
 ઘષેતિ મગવત્ત્વેન એકસ્મિન્ ભાગે સ્થિતિરુક્તા । મગવત્તિવાસાચ્છેરશ્ચત્વસૂપનાયાપ્ત્યુત્તેતિ । અપે સમ્ય-

હોય છે ત્યારે તેઓ પોતાના આત્માની પણ ઇચ્છા કરતાં નથી અને ભગવાનમાં જ એકતાના રહે છે, તેથી તેમની આત્મામાં એકતાનતા છે છતાં પણ પહેલાં જન્મીવેલા વૈરાગ્યથી આ લાવ નહીં છે. આ બન્ને ય વસ્તુઓ—ગાધા પદાર્થોની અપેક્ષા અને ભગવદેકતાનતા—ગાધાં ય ગોપીજનોભાં ભેદોભાં આવે છે; તો પછી આ ચાલતા પ્રસંગમાં કયા પ્રકારના વૈરાગ્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ?

સિદ્ધાન્તી શંકરનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે—શ્રીમદ્ભાગવતના નવમા સ્કન્ધમાં નાદમાત્માન-
 માદાસે (ભા. ૬.૪.૬૪)—હું આત્માની ઇચ્છા કરતો નથી—ઇત્યાદિ વાક્યોમાં સિદ્ધ થયું છે કે
 ભક્તો ઉપર ભગવાનની કૃપા થાય છે, અને ભક્તો વિના બીજા પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા થતી નથી. તેમ જ
 વેલુગીતના અગ્રીઆરમા સ્લોક ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીજીમાં ઉત્તરકર્ણવ્યાપિ વૈરાગ્યે—ભગવાનની સેવા
 કરીને તેમને સુખ આપવાથી વૈરાગ્ય એટલે પ્રકારનો થાય છે—એ આત્માની કારિકામાં એમ કહેવામાં
 આવ્યું છે કે ભક્તિથી ભગવાનનો કલેશ દૂર કરે એવી સેવા કરવાથી વૈરાગ્યનો ઉત્કર્ષ—ઉત્તમતા—
 સિદ્ધ થાય છે. આગ હોવાથી પોતાના જેવાં બીજાં ગોપીજનોને જ્યારે ભગવાનથી વિયોગ થાય ત્યારે
 જો તેમની મૂર્છા વગેરે અવસ્થા દૂર કરવામાં ન આવે તો ભગવાનને કલેશ થવાનો સંભવ રહે છે; તેથી
 આ પ્રકારનો કલેશ આ ગોપીજન પોતે સહન કરીને પણ બીજાં ગોપીજનોનો તે કલેશ દૂર કરવાની
 સેવા કરે છે, અને આ સેવાત્મક જે વૈરાગ્યની ઉત્તમતા છે તે પહેલાં જન્મીવેલા ભગવાનના વૈરાગ્ય વિના
 સંભવતી નથી. તેથી આ પ્રકારના વૈરાગ્યનું જ આપણા ચાલતા પ્રસંગમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે,
 કારણ કે ભગવાનની કૃપા ભક્તો ઉપર છે, અને બીજાઓ ઉપર કૃપા નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે.)

તે ગોપીજન નૃત્ય અને ગાન કરવા લાગ્યાં. તેમાં અભિનયમાં જેમ બીજાનો હાથ અથવા
 પોતાનો હાથ મૂકવામાં આવે છે તેમ તે ગોપીજને ભગવાનનો હાથ જ પોતાના હૃદય ઉપર સ્થાપ્યો.
 આ ગોપીજનમાં શબ્દનું જ્ઞાન છે (અર્થાત્ ગાવામાં આવતા પ્રબન્ધમાં જે પ્રકારનું નૃત્યનું સ્વરૂપ છે તે
 સ્વરૂપ આ ગોપીજન જાણે છે, આ ગોપીજન જ્ઞાનપૂર્વક ગાન કરે છે); અને ગાવામાં આવતા પ્રબન્ધનો
 અર્થ—નૃત્ય—કરે છે; આ પ્રમાણે દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી આ સ્લોકમાં નૃત્ય અને ગાનની વાત કહે
 છે. (આ પ્રમાણે કહેવાથી સમજાય છે કે આ ગોપીજનનો વૈરાગ્યને માટે અધિકાર છે.) જેમનાં નૃપુર
 અને મેઘલા સુંદર શબ્દ કરી રહ્યાં છે તે ગોપીજન કૂજસુપુરમેઘલા કહેવાય છે. ઉપરના ભાગમાં
 ગાન પ્રમાણે અભિનય થાય છે, જ્યારે ચરણો નૃત્ય કરે છે. આ કારણથી જ નૃપુર અને મેઘલામાં શબ્દ
 ઉત્પન્ન થાય છે. આ શબ્દ લાવને વધારે છે. આ ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થવાથી
 આ ગોપીજનની પહેલાંની બધીય ક્રિયાશક્તિ સફળ થઈ. આ ગોપીજન જ્યારે ઘાડી ગયાં ત્યારે
 પોતાનો તાપ દૂર કરવાને માટે તેમણે એક જ બાલુએ ઉભા રહેલા ભગવાનનો શ્રીહસ્ત પોતાનાં સ્તનો
 ઉપર પથરાવ્યો. કમલ તાપ દૂર કરે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે અને ભગવાનનો શ્રીહસ્ત કમલ છે, (તેથી
 તે તાપ દૂર કરી શકે છે.) ધમ એ સુખનું સૂચન કરનાર છે. (ગોપીજનના નૃપુર અને મેઘલાના સુંદર
 શબ્દથી ભગવાનનો લાવ ઉદીપ્ત થયો અને બીજાઓ ન જાણે એવી રીતે પોતાના હસ્તથી ગોપીજનના
 અઘ્યવશેને સ્પર્શ કરીને ભગવાને ગોપીજનના ગાધા મનોરથો પૂર્ણ કર્યાં. તેથી આ ગોપીજનને સુખ
 થયું અને તેણી તેમને ચાક લાગ્યો.) ધાક લાગવાથી આ ગોપીજને પહેલાંની ક્રિયાનો—નૃત્યનો—જે
 લાગ કર્યો તે તો કદા બહારથી જ હતો; (હૃદયની અંદર તો ગોપીજનને નૃત્ય કરવાની ઇચ્છા
 હતી જ.) તેથી (ફરીથી નૃત્ય કરવાને માટે) ભગવાન એક બાલુએ ઉભા રહ્યા એમ કહેવામાં આવ્યું
 છે. ભગવાનની (નૃત્યરૂપી) ક્રિયાશક્તિનો નાશ થતો નથી એ સૂચવવાને માટે શુકદેવજી અવ્યુત્ત
 શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. આગળ ઉપર મુખ્ય રમણરૂપી સંબંધ પણ ઠસવવાનો છે તેથી અને તેનો નાશ
 ન થાય તેટલા માટે મૂળ સ્લોકમાં અવ્યુત્ત પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. (આગળ મુખ્ય

ન્યસ્યાપિ કરિષ્યમાણત્વાત્ તદવિષાતાર્થં ચ । તસ્ય પુનઃ કામાયુદ્ધોપકલ્પેન તાપાનાશકલ્પમાશક્ત્યાહ
શિવમિતિ । તદેવ કલ્યાણરૂપમ્, આનન્દરૂપત્વાત્ ભગવતઃ ॥ ૧૪ ॥

एवं पण्णां स्वरूपमुक्त्वा स्वरूपेण सर्वासां साधारणीं लीलांमाह गोप्य इति ।

गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तबल्लभम् ।

गृहीतकण्ठ्यस्तद्गोभ्यां गायन्त्यस्तं विजहिरे ॥ १५ ॥

અચ્યુતઃ કાન્તો ભગવાનેવ ભવતિ । અન્તર્વહિત્ર નિલાનન્દવાદી । અતઃ એવ સર્વલીંગાં
મૂલમૂતાયાઃ શ્રિય એકાન્તતો વલ્લભઃ પરમઃ પ્રિયઃ । ગાદ્યસં લબ્ધ્વા તમેવ ગાયન્ત્યો વિજહિરે ।
નતુ પરમાત્મને પ્રાપ્તે ક્રિયાયા અપગમ એવોષિતઃ, ન તુ પુનઃ ક્રિયા, તત્કથં વિહાર इति चेत्,
તત્રાહ તદ્ગોભ્યાં ગૃહીતકણ્ઠ્ય इति । ભગવત્ક્રિયૈવૈવ વ્યાપ્તાઃ, ન તુ સ્વક્રિયા કાવિન્ । કણ્ઠે
ક્રિયાયાઃ સ્થાપિતત્વાદ્ગાનં ક્રિયા ચ સમ્ભવતઃ । ઇયં ક્રિયા શક્તિરુપેતિ સ્વાત્કચં તાસાં નિરૂપિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

રમણમાં ન્યૂતતા વગેરે દોષ દૂર કરવાને માટે, અને ભગવાનનો શ્રીહસ્ત વસ્ત્રસ્થલ ઉપર પધરાવવાથી જ
ગોપીજનનું કાર્ય સિદ્ધ થતાં આગળ મુખ્ય ભોગ નહિ થાય એ શંકા દૂર કરવાને માટે પણ અચ્યુત પદ
પાપરવામાં આવેલું છે.)

ભગવાન્ ફરીથી ગોપીજનમાં કામ વગેરે ભગ્યુત કરે અને તેથી ગોપીજનના તાપનો નાશ કરી
શક્તે નહિ—આ પ્રકારની શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે શિવમ્. ભગવાનનો શ્રીહસ્ત જ
કલ્યાણરૂપ છે, કારણ કે ભગવાન્ આનન્દરૂપ છે. (ભગવાનનો શ્રીહસ્ત શિવ—કલ્યાણરૂપ—છે તેથી
તે આનન્દનું સાધન છે, અને આ શ્રીહસ્ત ભગવાનનો છે તેથી તે આનન્દરૂપ છે. એટલે ભગવાનનો
શ્રીહસ્ત ગોપીજનમાં તાપ ઉત્પન્ન કરશે નહિ.) ૧૪

આ પ્રમાણે જ ગોપીજનોનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને અર્ધાં ગોપીજનોની ભગવાનના સ્વરૂપ સાથેની
સાધારણ લીલા શુકદેવજી ગોપ્યઃ એ શ્લોકમાં કહે છે.

ગોપીજનોઽગ્રે લક્ષ્મીજીને અસન્ત પ્રિય એવા ભગવાનને જ કાન્ત
તરીકે પ્રાપ્ત કર્યા; ભગવાને પોતાનો શ્રીહસ્ત તેમના ગળા ઉપર મૂકયો,
અને ગોપીજનો પ્રભુના શુભગાન કરતાં વિહાર કરવા સાચ્યાં. ૧૫

ભગવાન્ જ અચ્યુત—નાશ ન પામે એવા—કાન્ત છે. ભગવાન્ અંદર અને બહાર હૃમ્મેશાં
આનન્દ આપનારા છે. તેથી જ બધી સ્ત્રીઓનાં મૂળભૂત લક્ષ્મીજીને તે અસન્ત વલ્લભ—પરમ પ્રિય—
છે. આવા પ્રકારના ભગવાનને કાન્ત તરીકે પ્રાપ્ત કરીને તેમના જ શુભેતું ગાન કરતાં ગોપીજનો
વિહાર કરવા સાચ્યાં.

અરે ! પરમાત્મને ત્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તો ક્રિયા જતી રહે એ જ યોગ્ય છે; કાંઈ ફરીથી ક્રિયા
શરૂ થકે નહિ. તો પછી ગોપીજનો ભગવાનની માથે કેવી રીતે વિહાર કરી શક્યાં? આ શંકાનું
સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તદ્ગોભ્યાં ગૃહીતકણ્ઠ્ય, ભગવાને પોતાના હસ્તો ગોપીજનોના
ગળા ઉપર મૂક્યા, ભગવાનની ક્રિયા જ ગોપીજનોમાં વ્યાપી હતી, ગોપીજનોની પોતાની કોઈ ક્રિયા
નહિ. ભગવાને પોતાના હસ્તરૂપી ક્રિયા ગોપીજનોના ગળા ઉપર સ્થાપી તેથી ગોપીજનોનાં જ્ઞાન અને
ક્રિયા સંભવી શકે છે. (જ્ઞાનનો આધાર કણ્ઠ ઉપર છે, તેથી ગોપીજનની કર્મનિયમરૂપ વાણીનો વ્યાપાર
જે જ્ઞાન તે સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનના શ્રીહસ્તરૂપી ક્રિયાનું ગોપીજનના કણ્ઠમાં સ્થાપન કરવાથી ગોપી-
જનની વિહારરૂપી ક્રિયા પણ સિદ્ધ થાય છે.) આ ક્રિયા યજ્ઞિરૂપ—ભગવાનના સામર્થ્યરૂપ—છે, એટલે
જ્ઞાન અને ક્રિયાની અંદર ગોપીજનોની સ્વતન્ત્રતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૫

અતઃ પરં રાધાવામોદરવદુભયોર્નૃલમાદ કર્ણેતિ ।

કર્ણોત્પલાલકવિટક્રુકપોલયર્મવક્રશ્રિયો વલયનૃપુરઘોપવાયૈઃ ।

ગોપ્યઃ સમં ભગવતા નનૃતુઃ સ્વકેશશસ્ત્રજો ધ્રમરગાયકરાસગોષ્ઠવામ્ ॥૧૬॥

રાસાયર્મૈવૈતદપિ, પરં પ્રલેકં રસ ઉત્પદ્યત્ત્વમ્ ઇતિ ગોષ્ઠીમાત્રમુક્તમ્ । ધ્રમયોર્ગદનૃલે વિનિવો-

હવે પછી રાધા અને હમોદરના નૃત્યની માફક ભગવાને અને ગોપીજને જે નૃત્ય કર્યું તેનું વર્ણન શુકદેવજી કર્યું એ શ્લોકમાં કરે છે. (શોદમા શ્લોકમાં નૃત્યની વાત કહેવામાં આવેલી છે છતાં ફરીથી આ શ્લોકમાં વાલ્મીકીના શબ્દોની સાથે નૃત્ય થયું એમ જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમના નૃત્ય કરતાં આ નૃત્યમાં કંઈક વિશેષ છે, કારણ કે આ નૃત્ય રાધા અને હમોદરે જે પ્રકારે નૃત્ય કર્યું તે પ્રકારનું છે. આ નૃત્યમાં ભગવાન અને ગોપીજન હુલ્લ છેઃ અર્થાત્ ભગવાન અને ગોપીજનની હુલ્લતા જેમાં છે એવા પ્રકારનું આ નૃત્ય છે. આટલો જ જે નૃત્યો વચ્ચે ફેર છે, વધારે નહિ. નૃત્યના પ્રકારમાં ભેદ હોય છતાં તેના ફલમાં ભેદ ન હોય તો તે વાસ્તવિક ભેદ કહી શકાય નહિ, તેથી જે નૃત્યોનું તાત્પર્ય બીજી રીતે સમજાવવાની જરૂર રહે છે; અને તે આ પ્રકારે છે. રસના આવેશથી ઉત્પન્ન થયેલી અને મર્યાદા વિનાની જે ક્રિયા તે વિહાર કહેવામાં આવે છે, અને આનું વર્ણન પંદરમા શ્લોકમાં વિજહિરે એ પદવટે કરવામાં આવેલું છે. પાછળથી જે વસ્તુ આવતી હોય તેના આદેશથી પહેલાંની વસ્તુનો નાશ થાય છે એ ન્યાયને અનુસરીને એમ બતાવી શકાય કે દ્વિતીય નૃત્યના અરંભથી પ્રથમ નૃત્યનો અંત આવી ગયો છે. આ પરિસ્થિતિમાં ફરીથી નૃત્યનું જે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે ચોથું છે. જો આ દ્વિતીય નૃત્ય પ્રથમ નૃત્યના જેવું જ હોત તો પછી પ્રથમ નૃત્યનો ત્યાગ કરવામાં આવત નહિ. નૃત્ય રસને માટે જ કરવામાં આવ્યું છે, અને રસ વિના નૃત્યનો ત્યાગ સંભવતો નથી. તેથી અપૂર્વ રસને માટે જ અપૂર્વ નૃત્યનું જ વર્ણન કરવામાં આવે છે એમ જણાય છે. અર્થાત્ પંદરમા શ્લોકમાં જે વિહારનું વર્ણન છે તે વિહાર ઉત્પન્ન કરનાર રસ પ્રકટ કરવાને માટે પ્રથમ નૃત્ય કરવામાં આવ્યું, ત્યારે અપૂર્વ રસ પ્રકટ કરવાને માટે આ સોળમા શ્લોકમાં વર્ણવેલું દ્વિતીય નૃત્ય કરવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે કૃષ્ણ અને પ્રકારમાં બન્ને નૃત્યો વચ્ચે ભેદ હોવાથી દ્વિતીય નૃત્યના વર્ણનમાં પુનરુક્તિનો દોષ આવતો નથી. અહીં સમુદાયરમણ અને પ્રત્યેકરમણનું વર્ણન કરવાનું છે; તેથી તે તે રમણને અનુકૂળ જાણ પ્રકટ કરવાને માટે નૃત્ય પછી તે તે પ્રકારનું જ હોવું જોઈએ. સમુદાયનૃત્યનું વર્ણન પહેલાં થઈ ગયું છે; આ શ્લોકમાં પ્રત્યેકનૃત્યનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં દરેક ગોપીજન પાસે ભગવાનનું એક એક સ્વરૂપ છે અને તે પ્રકારે નૃત્ય કરવામાં આવે છે. તેનું દયાનંદ રાધા અને હમોદરનું છે. પહેલાં સમુદાયરમણ પછી યુગલ રસનો અનુભવ કરવાને માટે એક ગોપીજનને છૂટાં પાડીને ભગવાન તરફ ગયા એમ તત્તો મત્વા (ભાગ. ૧૦.૨૭.૩૭) એ શ્લોકની ટિપ્પણીઓમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે અહીં પછી યુગલરસના અનુભવને માટે આ નૃત્ય કરવામાં આવેલું છે. પરંતુ તેમાં થોડો ફેર છે. પહેલાં એક જ ગોપીજનને યુગલરસનો અનુભવ થયો હતો, અને બીજાં ગોપીજનોને વિરહનો અનુભવ થયો હતો, ત્યારે આ નૃત્યમાં બંધાં ય ગોપીજનોને યુગલરસનો અનુભવ થાય છે.)

કર્ણમાં રહેલા કમળો સહિત દેશથી જેમના ગાલ શોભી રહેલા છે, આ ગાલ ઉપરના પરસેવાથી જેમનું મુખ શોભે છે અને જેમના દેશમાંથી માળા પડી જાય છે એવાં ગોપીજનો, ભમરાઓ જેમાં ગાનાર છે એવી રાસગોષ્ઠીમાં ઠંકણ અને નૃપુરના શબ્દરૂપી વાલ્મીકી સાથે, ભગવાનની સાથે નૃત્ય કરતાં હતાં. ૧૬

સચને માટે જ, રસનો સમૂહ ઉત્પન્ન કરવાને માટે જ, આ—અતેનું નૃત્ય—પછી છે, પરંતુ દરેક નામમાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી શ્લોકમાં ક્રુક ગોષ્ઠી કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ભગવાને આ નૃત્યમાં

ગાત્ । અમરો ગાયકઃ । વાણં તુ પૂર્વવદેવ ભવિષ્યતિ । તદાહ વલયનૂપુરધોપન્નાદૈરિતિ । વલયાનાં નૂપુરાણાં ધોપશબ્દેન કિક્કિળીનાં શબ્દા એવ વાદ્યશબ્દાઃ । અસ્ત્વં નૃતામિત્વેશાયં સ્વકેશાત્ સ્ત્રાતાઃ સ્ત્રજો યાસામિત્યુક્તમ્ । (યદ્વા । ગાયકાસ્તુ અમરા નિરૂપિતાઃ, તે ચ મરુરન્દાર્થિનઃ । સ ચ પુષ્પેષ્વેવ તિષ્ઠતિ । તાનિ ચ વિયુક્તાનિ તદ્રહિતાનિ ચ મવન્તીતિ સ્વનૃલાનુરૂપગાનકરણાદવિપ્રસન્ના-સ્તેભ્યઃ સ્ત્રજ એવ વક્તવ્યઃ । અન્યથા રસાર્થ સ્વકેરોપ શોભાદેતુલ્યેન ધૃતાનાં ઘાસામુપેક્ષા ન મયેત્ । તેન અમરાણાં ગાનનૈપુણ્યં પ્રમુગ્રિયાણાં ચ તદભિજ્ઞત્વં ચ ધ્વન્યતે ।) નૃદ્ધારમ્ને ઘાસાં શોભામાદ કર્ષેતિ । અન્યથા પૂર્વોક્તનૃત્યેન શાન્તાનાં પુનર્નૃત્યમનુચિતમેવ સ્વાત્ । ન વા રસાલમ્ । કર્ણો વત્પલ-સ્થાપનં તસ્ય અપાત્તે ચાતુર્યાર્થમ્ । વત્સહિતા અલકાઃ અમરા इव रसपातारः । तेषां विटङ्कः अल-

વિનિયોગ થયેલો છે. (રસનો સમૂહ ઉત્પન્ન કરવાને માટે દરેક ગોપીજન આગળ ભગવાન પોતે પ્રકટ થયા એવો ભાવ છે. જેટલાં ગોપીજન તેટલાં ભગવાનનાં સ્વરૂપ પ્રકટ થયાં, તેથી દરેકનામાં તેમણે રસ ઉત્પન્ન કર્યો. આ રીતે યદુ નાચનારીઓ જેમાં હોય એવો રસ સિદ્ધ થયો; પરંતુ એકત્રિત એક રસ ન હોવાથી પહેલાંની માફક, આ અધ્યાયના ખીલ પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેની માફક, અહીં ક્રીડામ્ એમ એક વચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો નથી, પણ દરેકનામાં રસ ઉત્પન્ન કરવાથી મોટી પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. ગોપીની અંદર બધાં પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ભિન્ન રસ અનુભવે છે.)

ભમરાઓ ગાન કરનાર છે. વાણંત તો પહેલાંની માફક જ હશે એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે વલયનૂપુરધોપન્નાદૈઃ. કંકણોનો શબ્દ, નૂપુરોનો શબ્દ અને ધોપનો—નાની ધુધરીઓનો—શબ્દ આ પ્રમાણે ત્રણ વસ્તુઓના શબ્દો જ વાણંતના શબ્દોનું કાર્ય કરે છે. નૃત્યમાં અત્યંત આસક્તિ છે એ દર્શાવવાને માટે પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોના પોતાના કેશમાંથી માળાઓ છૂટી પડી જાય છે.

અથવા તો ગાન કરનાર તરીકે ભમરાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને ભમરાઓને તો પુષ્પના રસની જરૂર હોય છે. આ રસ પુષ્પોમાં જ રહે છે. ત્યારે પુષ્પો છૂટાં થઈ જાય છે ત્યારે તે રસ પિનાનાં થઈ જાય છે, તેથી આ ગોપીજનોએ પોતાના નૃત્યને અનુકૂલ રીતે ભમરાઓએ ગાન કરવાથી પિનાનાં થઈ જાય છે, તેથી આ ગોપીજનોએ પોતાના નૃત્યને અનુકૂલ રીતે ભમરાઓએ ગાન કરવાથી ભમરાઓ ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેમને પુષ્પની માળાઓ જ આપી. જો આ પ્રમાણે માનવામાં ન આવે તો રસને માટે પોતાના કેશમાં શીલાને માટે ધારણ કરેલી માળાઓ માટે ગોપીજનો ખેદશ્રી થશે નહિ. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભમરાઓ ગાન કરવામાં હોંશિયાર હોય છે, અને પ્રજુની પ્રિયાઓ—ગોપીજનો—તે ગાન સમગ્રી શકે છે.

નૃત્યના આરંભમાં ગોપીજનોની શોભાનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કર્ણ. અન્યથા—જો શોભાનું વર્ણન કરવામાં ન આવે તો—પહેલાં વર્ણવેલા નૃત્યથી થાકી ગયેલાં ગોપીજનો ફરીથી નૃત્ય કરે તે અયોગ્ય જ થાય, તેમ જ તે રસમય ન થાય. કહ્યું ઉપર કમળનું જે સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે તે કમળ પડી ન જાય એ પ્રકારની હોંશિયારી દર્શાવવાને માટે છે. આ કમળની સાથે રહેતારા કેશો ભમરાની માફક રસનું પાન કરનારા છે. આ કેશોના વિટંક—અલંકારરૂપ સ્થાન, શોભા આપનારું સ્થાન—એવા બે ગાલ; તેના ઉપર નૃત્યમાં આસક્તિને લીધે ધર્મ—અંદર થયેલા શ્રમથી ઉત્પન્ન થતો પરસેવો—થયો. જેમ મોતીને લીધે બે ગાલ શીલે છે તેમ આ બધાં કારણોને લીધે ગોપીજનોના મુખ ઉપર એક પ્રકારની અલૌકિક શોભા ઉત્પન્ન થઈ.

ગાલ ઉપર જે પરસેવો થયો તેનાથી ગોપીજનોનું મુખ શોભાયમાન થયું એમ કહેવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગોપીજનોના મુખ ઉપર શ્રમ—મ્દાનતા, કરમણ ગયેલાપણું—ન હતો. ગોપીજનોની સાથે ત્યારે ભગવાન નૃત્ય કરે છે ત્યારે આ પરસેવો ગોપીજનના મુખની શોભા દર્શાવીને મુખન વગેરેનો અનુભવ કરાવે છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનો પરસેવાથી શોભે છે અને તેમને થાક લાગ્યો નથી

હ્રુત્કરૂપં સ્થાનમ્ । ઇત્યદશૌ કપોલૌ । તત્ર ચો ધર્મઃ અન્તરૂત્કરૂપસજલં નૃતામિનિવેશાજ્ઞાતમ્ । તેઃ
શૃત્વા ષક્રે શ્રીરત્નૌકિકી કાચિત્ સમ્પન્ના । યથા ગુક્તમિર્મંજિષ્ઠં ભવતિ કપોલદ્વયમ્ । બ્રજેન મુલે
બ્રમો નિવારિતઃ । તામિઃ સહ ભગવતો નૃસે અનુભવકચ્ચ ભવતિ । સત્તો વા ક્રીડાનિવૃત્તિરનેન
સૂચિતા । ગોપ્ય ઇતિ । ભગવત્ એવ તાસામેતાવસ્ત્વં, ન સ્વત્ ઇતિ જ્ઞાપિતમ્ । અતો ભગવતા સમમ્,
યથા યથા ભગવાન્ નૃસ્યતિ તથા તથા તા અપિ નૃસ્યન્તીતિ ॥ ૧૬ ॥

એવં પ્રાદુર્ભૂતે રસે અલ્યન્તોદ્ગમનાર્થં સાક્ષાત્કાગશાસ્ત્રોક્તદ્રેષ્ટા નિરૂપયતિ એવમિતિ ।

એવં પરિષ્વજ્ઞકરાભિમર્શસિન્ધેક્ષણોદ્ગમવિલાસહાસૈઃ ।

રમે રમેશો વ્રજસુન્દરીભિર્યથાર્મકઃ સ્વપ્રતિવિમ્બવિન્નમઃ ॥ ૧૭ ॥

આલિંગનાદયલગ્ન નિરૂપિતાઃ । એવમેવ રસોદ્ગમનાર્થં પરિષ્વજ્ઞઃ આલિંગનમ્ । તતઃ કરાભિ-
મર્શઃ તત્તદ્વચયેષુ ભગવદ્વલ્લસર્શઃ । તતઃ સ્તિરધેક્ષણં ભવોદ્ગારિ । તત્ ઉદ્ગામો વિલાસઃ અમર્શોદો
મોગઃ । તતો હાસ્યાનિ પૂર્ણમનોરથાનામ્ । એવં પરિષ્વજ્ઞવિદ્વાસાન્તાઃ સર્વોસુ । નન્તુ પ્રાકૃતીભિઃ કથં

એમ કહેવાથી એટલું તો સૂચિત થાય છે કે રસના આવેશથી આ પશુ નૃત્ય થાય છે, એટલે ભગવાનની
હાજરીમાં પ્રથમની કીડા પોતાની મેળે જ સિરોહિત થઈ જાય છે. (અથવા ક્રીડાનિવૃત્તિઃ એ સમા-
સમાં ક્રીડા અને અનિવૃત્તિ એ શબ્દો લેવા, અને આ પ્રમાણે અર્થ કરવો:—ગોપીજનોને જન્મ નથી
લાગ્યો એમ સૂચન કરવાથી ગોપીજનોની પ્રથમની કીડા દૂર થઈ શકતી નથી એમ જણાય છે. લેખકાર
પદ્મકલ્પ સ્વતો વા નો સંબંધ ક્રીડાનિવૃત્તિની સાથે કરતા નથી પણ સ્વતંત્ર વાક્ય તરીકે જ લે છે
અને આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે:—ગોપીજનોનું મુખ પરસેવાથી શીભે છે એમ કહેવાનું થીમું પણ પ્રયો-
જન છે અને તે એ કે આ નૃત્યમાં ભગવાન પ્રધાન છે. મૂળ શ્લોકમાં જે સમમ્ પદ છે તેનો અર્થ
તુલ્ય કરવાનો છે).

ભગવાનની સાથે ગોપીજનોએ નૃત્ય કર્યું એમ કહેવાથી જણાય છે કે ગોપીજનોએ ભગવાનની
ગાફલ જે નૃત્ય કર્યું તે પોતાની મેળે નહિ, પહેલાં નૃત્યની તાલીમ લીધેલી હતી તેથી નહિ, (કારણ કે
ગોપ જાતિમાં અને તેમાં પણ કુલીન સ્ત્રીઓમાં નૃત્યનું શિક્ષણ સંકલિત નથી), પરંતુ ભગવાનને લીધે જ
કર્યું; અર્થાત્ તેમનામાં એવો રસ પ્રકટ થયો કે તેને લીધે જ તેમનામાં પોતાની મેળે જ નૃત્ય થયું. આ
પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવાનની તુલ્ય હોવાથી શુકદેવજી કહે છે કે ભગવતા સમમ્, જે જે પ્રકારે ભગવાન
નૃત્ય કરવા લાગ્યા તે તે પ્રકારે ગોપીજનો પણ નૃત્ય કરવા લાગ્યાં. ૧૬

આ પ્રમાણે રસ પ્રકટ થતાં તે રસ વધારે પ્રકટ થાય તેટલા માટે કામને સાક્ષાત્ પ્રકટ કરે છે એ
પ્રમાણે કામશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી આલિંગન વગેરે ચેષ્ટાઓનું વર્ણન શુકદેવજી એવમ્ એ શ્લોકમાં કરે છે.

જેમ આજક પોતાના પ્રતિબિંબ સાથે રમે છે તેમ હૃદયીપતિ ભગવાને

આલિંગન, હસ્તથી સ્પર્શ, શ્લેષવાળાં કટાક્ષ, ઉદ્ગામ વિલાસ, હાસ્ય વગેરેથી

ગોપીજનો સાથે રમણ કર્યું. ૧૭

આલિંગન વગેરેનું ત્યાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આને માટે જ—રસ પ્રકટ કરવાને માટે જ—
પરિષ્વજ્ઞ, આલિંગન, કરવામાં આવ્યું છે. પછીથી હસ્તથી સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો; અર્થાત્ ગોપીજનના
લુપ્ત લુપ્ત અવયવોનો ભગવાનના શ્રીહસ્તે સ્પર્શ કર્યો. પછીથી ભગવાને શ્લેષવાળાં કટાક્ષ—ઝાવને પ્રકટ
કરવામાં કટાક્ષ—ફેંક્યાં. પછીથી ઉદ્ગામ વિલાસ—મર્પાદારહિત લોગ—કરવામાં આવ્યો. પછીથી જોગના
મનોરથો પૂર્ણ થયા છે એમનું હાસ્ય થયું. આ પ્રમાણે આલિંગનથી માંડીને હાસ્ય સુધીની બધી ક્રિયાઓ
સર્વ ગોપીજન સાથે ભગવાને કરી.

રમે, તત્રાહ રમેશ્ચ ઇતિ । રમાયા ઈશઃ । સર્વત્ર તાહુ રમાપિ ભગવદાક્ષયા નિવિષ્ટા । તા અપિ અધિ-
પ્રાનયોગ્યા ઇત્યાદિ વ્રજસુન્દરીભિરિતિ । નન્વાત્મારામઃ કવમેતામી રમે, લક્ષ્મીસ્તુ વ્રજાનન્દ ઇતિ
રમણમુચિતમપિ । ઇત્યાદિવેશોડ્વયનુચિતઃ, વ્રજભાવાભાવાદિતિ ચેત્, તત્રાહ યથાર્મક ઇતિ । ચાલકો
હિ વર્ષણજલાદિકં પુરતઃ સ્થાપયિત્વા, તત્ર તત્રાત્માનં પદયન્ રમતે । તથા ભગવાનપિ સ્વસાનમર્થ
સ્વરૂપં વા તત્ર સ્થાપયિત્વા, વ્રજ વ્રજાનન્દં ચાવિર્ભાવયિત્વા રમે । નન્વેતદ્વ્યનુચિતમ્, કિમનેતેતિ
ચેત્, તત્રાહ યથાર્મકઃ । યથા ચાલકીલાં કૃતવાન્ તથૈતદપિ કૃતવાનિત્યર્થઃ । (યદ્વા । કદાચિત્પ્રકાર-
સામ્યેડપિ નૈતદ્વસાનુભવો લક્ષ્યાં ભવિતુમર્હતિ, કિન્વેતાલેવેતિ જ્ઞાપયતિ પદ્મવ્યેન રમેશો વ્રજસુન્દ-
રીભિરિતિ । રમાયા ઈશઃ સ્વામી ભર્તેતિ યાવત્ । ઇત્યાતુ વ્રજસન્નિધિન્યોન્યસમ્બન્ધિન્યઃ સુન્દર્યઃ,
ન તુ વિચાહિતા ઇતિ । રમારમણદશાયાં ઇત્યાદિવસાનુભવો નોભયોરપિ સમ્ભવતિ । રસસ્વરૂપસૈવ તાદૃશ-
ત્વાદિતિભાવઃ । નન્વીશ્વરે નેદગુચિતમિત્યત આહ યથાર્મક ઇતિ । 'સમ્મુખ્યાન્ તવનીતમન્તિકમણિ-
સ્તમ્મે સ્વવિન્યોદ્ગમં દષ્ટે'ત્યાદિવાક્યનિરૂપિતમુગ્ધલીલા વાન્યયા નિરૂપ્યતે । પૂર્ણજ્ઞાનોડપિ તદ્વસસ્વત્-

અરે ! ભગવાને પ્રકૃત ગોપીજનો સાથે કેવી રીતે રમણુ કર્યું ? આ શંકાનું સમપ્રધાન કરતાં શુક-
દેવજી કહે છે કે રમેશઃ, ભગવાન્ રમાના—લક્ષ્મીજીના—ધર્મ છે. ભગવાનની આજ્ઞાથી લક્ષ્મીજીએ
પણ સર્વ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો. ગોપીજન પણ અધિપ્રાનને માટે—લક્ષ્મીજીને પ્રવેશ કરવાને
માટે—યોગ્ય છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે વ્રજસુન્દરીમિઃ.

અરે ! ભગવાન્ તો આત્મારામ છે, તો તેમણે આ ગોપીજનો સાથે કેમ રમણુ કર્યું ? લક્ષ્મીજી
તો વ્રજાનન્દ છે, તેથી તેમની સાથે ભગવાન્ રમણુ કરે તે તો યોગ્ય પણ છેઃ વળી આ ગોપીજનોમાં
લક્ષ્મીજીનો આવેશ પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે ગોપીજનોમાં પ્રજ્ઞાભાવ નથી. આ શંકાનું નિરાકરણ
કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યથાર્મકઃ. બાળક ખરેખર દર્પણ, જળ વગેરે પોતાની સામે મૂકીને તેમાં
પોતાની જાતને જોઈને રમે છે. તે જ પ્રમાણે ભગવાન્ પણ પોતાનું સામર્થ્ય—શક્તિ—અથવા
પોતાનું સ્વરૂપ પોતાની આગળ મૂકીને રમણુ કરે છે, અથવા તો પ્રજ્ઞા અને વ્રજાનન્દને પ્રકટ કરીને
રમણુ કરે છે.

અરે ! આ—લક્ષ્મીજીએ જેમનામાં પ્રવેશ કરેલો છે એવાં ગોપીજનોની સાથે રમણુ—પણ અયોગ્ય
છે. આનાથી શું કળ ? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યથાર્મકઃ, ભગવાને જે પ્રમાણે
બાળકીલા કરી તે પ્રમાણે આ લીલા પણ કરી એમ તાત્પર્ય છે.

અથવા તો પ્રલોકનો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે થઈ શકે. ભગવાનનું લક્ષ્મીજીની સાથેના અને
ગોપીજન સાથેના રમણમાં કદાચિત્ સરળો પ્રકાર હોય, છતાં પણ આ રસનો અનુભવ લક્ષ્મીજીમાંથી
મળી શકતો નથી, પરંતુ આ ગોપીજનોમાંથી જ મળી શકે છે એ દર્શાવતાં શુકદેવજી રમેશો વ્રજ-
સુન્દરીમિઃ એ બે પદ મૂકે છે. રમેશ એટલે રમાના ધર્મ, સ્વામી, અર્થાત્ ભર્તા. ગોપીજનો તો વ્રજના
સંબંધવાળી—અન્યની સાથે સંબંધવાળી—મુંદરીઓ છે, કાંઈ ભગવાનની પરોણી સ્ત્રીઓ નથી. ભગવાન્
અંશરે લક્ષ્મીજીની સાથે રમણુ કરે છે ભારે આ પ્રકારના રસનો અનુભવ ભક્ત્યને—ભગવાન્
અને લક્ષ્મીજીને—સંભવતો નથી, કારણ કે રમનું સ્વરૂપ જ તે પ્રકારનું છે. અરે ! ધ્રુવરને વિષે આ
પ્રકારનું રમણુ અયોગ્ય છેઃ આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યથાર્મકઃ. સમ્મુખ્યાન્ તવ-
નીતમન્તિકમણિસ્તમ્મે સ્વવિન્યોદ્ગમં દષ્ટા—માગણુ ચોરતાં પામેના મનિના સ્તંભમાં પોતાનું સ્વરૂપ
જોઈને—એ વાજમાં જે પ્રમાણે ભગવાનની મુગ્ધ લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, ભગવાન પૂર્ણ-
નવાળા છે છતાં પણ તે રસનું સ્વરૂપ તે પ્રકારનું હોવાથી તે અગ્રણીતા કરે છે, તે પ્રમાણે આપણા

પસ્ય તથાત્વાન્,) તથેહાપિ 'રસો વૈ સ' શ્વિત્તુતેરિદં સર્પ રસમધ્યપાતિત્વેન સ્વરૂપાત્મકમેવેતિ તદુચ્યત્
 इति नानुपपत्तिः कश्चित् । सङ्काया एवानुदयादितिभावः । एतेन यथा ममुक्तद्वावो वा तथैता एद-
 द्वावोपीति ज्ञापितं भवति । तथा प्रतिविम्बस्वभावात् ।) अत्र रमणं बहूनामप्येकदा भवति द्वयोश्च ।
 अमे तु प्रत्येकपर्यवसानं वक्ष्यति ॥ १७ ॥

આલતા પ્રસંગમાં પણ રસો વૈ સઃ એ શ્રુતિને આધારે આ બધું રસમાં મળેલું હોવાથી સ્વરૂપાત્મક જ
 છે, એટલે ભગવાને રમણ કર્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે, અને તેમાં કોઈ પણ ભાવની અયોગ્યતા નથી,
 કારણ કે તે વિષે શંકા જ થતી નથી. આ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે પ્રભુ અને પ્રભુનો ભાવ જે પ્રકારના
 છે તે જ પ્રકારનાં આ ગોપીજન અને તેમનો ભાવ છે, કારણ કે પ્રતિબિમ્બનો સ્વભાવ તે પ્રકારનો છે.
 અહીં બધાંય ગોપીજનોનું રમણ એક જ વખતે થાય છે, અને ઘણે જણનું—ભગવાન્ અને એક
 ગોપીજનનું—રમણ પણ થાય છે. (નુલ દરેકનું થાય છે, અને રમણ સમુદાયથી થાય છે એમ ભાવ છે).
 રમણ પણ દરેકનું થશે એમ શુકદેવજી આગળ ઉપર કહેશે.

(આ પ્રમાણે સર્વભાવથી રમણ કરીને જે રસ પ્રકટ થાય છે તે તો ઘણે—ભગવાન્ અને ગોપી-
 જન—તુલ્ય હોય તો જ બની શકે, પણ એક ન્યૂન હોય, અર્થાત્ ગોપીજન પ્રાકૃત હોય, અને બીજો
 અધિક હોય અર્થાત્ ભગવાન્ અપ્રાકૃત હોય, તો રસ પ્રકટ થઈ શકે નહિ. ન તત્સમા—કોઈ પણ પદાર્થ
 ભગવાનની તુલ્ય નથી—ઈલાદિ શ્રુતિ ઉપરથી જણાય છે કે આપણા આલતા પ્રસંગમાં કોઈ પણ પદાર્થ
 ભગવાનની તુલ્ય નથી; તો પછી આ રમણમાં રસ શી રીતે પ્રકટ થશે? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં
 શ્રીગોરવામિલ ટિપ્પણીમાં આજ્ઞા કરે છે કે લક્ષ્મીજી બ્રહ્મવન-દરૂપ હોવાથી અપ્રાકૃત છે, ભગવાન
 રમાતા ઈદં છે એટલે એકલા અપ્રાકૃત પદાર્થની સાથે જ રમણ કરવાનો ભગવાનનો સ્વભાવ છે; આ
 રસોકમાં પણ ભગવાનના રમણનું વર્ણન છે, એટલે સિદ્ધ થાય છે કે જે ગોપીજનો સાથે ભગવાને
 રમણ કર્યું તે ગોપીજનો પણ અપ્રાકૃત જ છે. મૂળ રસોકમાં રમે રમેતાઃ એ પ્રમાણે બે પદાર્થોનું સાથે
 વર્ણન કરેલું હોવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાનનો રમણ કરવાનો સ્વભાવ અસાધારણ છે; ભગવાન્
 અપ્રાકૃત પદાર્થની સાથે જ રમણ કરે છે. ગોપીજનો અપ્રાકૃત છે એ બાબતમાં શંકાને સ્થાન જ નથી,
 કારણ કે લક્ષ્મીજી પણ આ ગોપીજનોના દ્વારા જ ભગવાનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરી શક્યાં છે. ભગ-
 વાનની આજ્ઞાથી જ લક્ષ્મીએ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો છે, અને એ બાબત ધ્યક્ત હિન્દિરા (ભાગ.
 ૧૦.૨૮.૧) એ રસોકમાં કહેવામાં આવેલી છે. ભગવાનનો ગોપીજનો વિષે ઘણો પ્રેમ છે એ જોઈને
 લક્ષ્મીજી પોતે ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરીને તેમની દ્વારા ભગવાનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા
 રાખતાં હતાં, છતાં પણ ગોપીજનો મહાન છે એવી સ્ફૂર્તિ થવાથી લક્ષ્મીજીએ પોતે તેમનામાં પ્રવેશ
 કર્યો નહિ; પરંતુ લક્ષ્મીજીની આર્તિ જોઈને તે આર્તિ દૂર કરવાને માટે ભગવાને લક્ષ્મીજીને ગોપીજ-
 નોમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા કરી અને તેથી જ લક્ષ્મીજીએ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો. ગોપીજનો
 લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ માટે યોગ્ય છે એમ કહેવાથી ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના કરતાં નીચાં છે એમ સમજ-
 વાનું નથી; આ પ્રમાણે કહેવાથી તો ગોપીજનોની લક્ષ્મીજીના કરતાં ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે. એ
 નગરની સ્ત્રીઓની માફક 'અમારા વિના બીજા કોઈની સાથે ભગવાનનો સંબંધ ન થાય' એવા પ્રકારની
 ગોપીજનોના દૃષ્ટ્યમાં કુટિલતા હોત તો લક્ષ્મીજી તેમનામાં પ્રવેશ કરી શકત નહિ. ભગવાને મનનો
 સર્વ રીતે ઝંખીકાર કરેલી છે અને ગોપીજનો આ મનમાં રહેનારાં છે, એટલે તેમનામાં અતિ સૌજન્ય
 વગેરે શુભો રહેલા છે, અને તેથી તેમનું આરાધન મુખેથી થઈ શકે છે. તેથી જ લક્ષ્મીજી તેમનામાં
 પ્રવેશ કરી શકે છે. ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના કરતાં હલકાં છે એ અભિપ્રાયથી એ એમ કહેવામાં આવ્યું
 હોય કે ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ માટે યોગ્ય છે તો મૂળ રસોકમાં શુકદેવજી મગ પદ મૂળ નહિ;
 કૃષ્ણ કિલ્લ મુન્દરીમિઃ એટલું જ કહેત. પણ મૂળ રસોકમાં મગ મુન્દરીમિઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં
 આવેલું હોવાથી લક્ષ્મીજીના કરતાં ગોપીજનોની ઉત્તમતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી,
 એ કે ન તત્સમા—કોઈ પણ પદાર્થ ભગવાનની તુલ્ય નથી—ઈલાદિ શ્રુતિપ્રમાણથી કોઈ પણ પદાર્થની

ભગવાનની સાથેની તુલ્યતાનો નિષેધ કરવામાં આવેલો છે, છતાં પણ નિરૂદ્ધનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ—
જે નિર્લેપ હોય છે તે ભગવાનની સાથે પરમ તુલ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે—(સુરુક ૩.૩) એ શ્રુતિને આધારે
ત્યારે ભગવાન જીવનું વસ્તુ કરે છે ત્યારે જીવ નિરંજન થઈને ભગવાનના જેવો જ થઈ જાય છે. તેથી
ગોપીજનો ભગવાનની તુલ્ય છે, એટલે તેમની સાથેના રમણમાં રસ પ્રકટ થવામાં કોઈ ભંગની
હરકત નથી.

આ પ્રમાણે રસના પ્રાકટ્યનો વિચાર કરીએ ત્યારે જણાય છે કે ભગવાનનું રમણ બીજાઓને માટે
છે, અને આવા પ્રકારનું રમણ તો છત્રીસમા અધ્યાયમાં જ સ્પર્શસ્ત્રવ્ય એ પદ દર્શાવે છે; આ અધ્યાયમાં
વર્ણન કરવામાં આવેલા રમણમાં તો રમે એમ આત્મનેપદનો પ્રયોગ થયેલો છે અને તે બતાવે છે કે
રમણરૂપી ક્રિયાનું ફલ કૃતિ—રમણ કરનાર ભગવાનને—મળે છે; તેથી આ અધ્યાયનું રમણ ભગવાનને
પોતાને માટે જ છે, બીજાને માટે નથી. આ પ્રમાણે જો શંકા થાય તો તેને દૂર કરવાને માટે મૂળ
શ્લોકમાં બાલકનું દ્દાન્ત આપવામાં આવેલું છે. ગોપીજનો ભગવાનની માફક અપ્રાકૃત છે તેથી તે
બેની વચ્ચે સરખાપણું છે, છતાં પણ ગોપીજનો ભગવાનથી ભિન્ન છે એટલે ભિન્ન પદાર્થની સાથે જો
ભગવાન રમણ કરે તો ભગવાનનું આત્મારામણનું જતું રહે. આ શંકાનું સમ્બાધન એ કે ગોપીજનો
લક્ષ્મીજની માફક ભગવાનના ધર્મરૂપ છે, અને તેથી તે ભગવાનથી ભિન્ન નથી, એટલે ભગવાનના
આત્મારામત્વનો ભંગ નહિ થાય. આ ઉપરથી એવો સિદ્ધાન્ત નીકળે છે કે જે પદાર્થ ભગવાનનો ધર્મ
નથી તે પદાર્થની સાથે ભગવાન કોઈ દિવસ રમણ કરતા નથી.

આ રસ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ભગવાને લક્ષ્મીજને ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા આપી;
પણ આ આજ્ઞા અસંભવિત છે, કારણ કે ભગવાન અને લક્ષ્મીજ એ બન્નેયનો હંપતીભાવ બાજી રહેલો
છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ભગવાનમાં પણ પહેલાના કરતાં બુદ્ધ પ્રકારનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય અને તેથી
રસાભાસ થવાનો પ્રસંગ આવે, એટલે ભગવાને લક્ષ્મીજને ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરવાની જે આજ્ઞા
આપી તે પહેલાના રસનો પણ ભંગ કરે છે. પોતાના બાવલાનો સ્પર્શ પણ જે ગાય સહન ન કરે તે શીકા
ઉપર મૂકેલા દૂધને પણ પાણીમાં જેમ નાખી દે છે તેમ ભગવાનની આ આજ્ઞા પૂર્વ રસનો પણ નાશ
કરનાર છે. વળી, પ્રલભાવ હોય તો જ પ્રલભનનનો અવિર્ભાવ થાય, લક્ષ્મીજ પ્રલભનનરૂપ છે, પણ
ગોપીજનો તો પ્રલભનનથી અધિક એવા ભગવદ્રસવાણાં છે, તો પછી લક્ષ્મીજનો ગોપીજનોની સાથે
સંબંધ થાય એમ કહી શકાય એમ નથી. આ પ્રમાણે વાંકી નચેતરવ્યનુચિતમ્ ઇત્યાદિ મુખોચિની-
જની પંક્તિમાં શંકા કરે છે. તેનું સમ્બાધન બાલકના દ્દાન્ત વડે કરવામાં આવે છે. દંપત્ય વગેરેમાં
ધર વગેરે બીજા પદાર્થોનાં પ્રતિબિંબો પડેલાં છે છતાં પણ બાળક પોતાના પ્રતિબિંબને જ જુએ છે
અને તેમાં જ રમણ કરે છે, પોતાના પ્રતિબિંબથી ભિન્ન પ્રતિબિંબોમાં રમતો નથી. આ હેતુથી જ
અને તેમાં જ રમણ કરે છે, પોતાના પ્રતિબિંબથી ભિન્ન પ્રતિબિંબોમાં રમતો નથી. આ હેતુથી જ
મૂળ શ્લોકમાં પ્રતિબિંબના આગળ સ્વ—પોતાનું—એ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. તેથી જ
રૂઢિ ગોપીજનોમાં લક્ષ્મીજનો સમ્બાધન થયેલો છે છતાં પણ રસરૂપ ભગવાન ત્યાં રસપ્રકટ ભાવ
જુએ છે ત્યાં જ—ગોપીજનોમાં જ—તેમના જેવા બાવલાની ચેષ્ટા કરીને રમણ કરે છે; તે વખતે
ભગવાનને લક્ષ્મીજની સ્ફૂર્તિ પણ થતી નથી, અને તેથી લક્ષ્મીજ પોતાની ભાર્યા છે એ જ્ઞાનથી
પૂર્વરસનો નાશ થશે નહિ. આ રસનો સ્વભાવ જ એવા પ્રકારનો હોવાથી ભગવાન તે પ્રમાણે
જ રમણ કરે છે, કારણ કે બાલકનો સ્વભાવ પણ તેવા જ પ્રકારનો છે, અને ભગવાન અહીં બાલકના
જેવી જ લીલા કરે છે. લક્ષ્મીજને તો ભગવાનમાં પતિ તરીકેનો ભાવ હોવાથી મુખ્ય રસ મળી શકતો
નથી, અને તેથી જ ઉદવણ કરે છે કે ‘ભગવાનનો આ પ્રમાણે લક્ષ્મીજને પણ મળતો નથી’ (ભ.ન.
૧૦.૪૪.૧૧). જેમને વિષે પતિભાવ છે એવા પ્રિય ભગવાનના સંબંધમાં આવેલાં સમગ્રભાવોના સંબં-
ધથી જ લક્ષ્મીજને પહેલાં નહિ અનુભવેલો એવો અવર્ણનીય આનન્દ પ્રાપ્ત થયો, અને તેથી તે લીલા
વધુ ભૂલી ગયો. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે લક્ષ્મીજના પ્રવેશથી ગોપીજનોના ભાવમાં કોઈ ભંગની
વિવશતા આવીને પૂર્વરસનો નાશ થતો નથી. વળી, દંપત્ય વગેરે જે પ્રતિબિંબનો અભાવ છે તેને

પ્રતિભિન્નજ્ઞાન હોય એવું લોકમાં કોઈ પણ ઠેકણે જોવામાં આવતું નથી, કારણ કે જ્ઞાન એ આત્માનો ધર્મ હોવાથી પ્રતિભિન્નતા આશ્રયમાં જ્ઞાન સંભવતું નથી. તેથી લક્ષ્મીજીના પ્રવેશનું અધિ-
ધાન બનેલાં ગોપીજનોને લક્ષ્મીજી વિષેનું જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે.

હાલે, ગોપીજનોને લક્ષ્મીજીના પ્રવેશનું જ્ઞાન ન હોય, પણ ભગવાન તો સર્વજ્ઞ હોવાથી તેમને લક્ષ્મીજીના પ્રવેશનું જ્ઞાન ન હોય એ વાત ઘટતી નથી. ભગવાને આ ગોપીજનોને તાંબૂલનું સન કર્યું છે તેથી તેઓને—ગોપીજનોને—પણ લક્ષ્મીજીના પ્રવેશનું જ્ઞાન ન હોય એ ઘટતું નથી. આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ગોપીજનોને અને ભગવાનને લક્ષ્મીજીના પ્રવેશનું જ્ઞાન હોય તો પણ તેમાં કોઈ જાતની હુનિ નથી, કારણ કે રસાભાસ અને ભાવાભાસથી સુખ્ય રસનું પોષણ થાય છે. લક્ષ્મીજીએ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેથી ગોપીજનોને એક ક્ષણ એમ લાગી બધા કે અમ્મરામાં લક્ષ્મીજીએ પ્રવેશ કર્યો છે. ગોપીજનોનો આ પૂર્વદાણનો ભાવ ઉત્તર દાણમાં ઉત્પન્ન થતાના વિશિષ્ટ પ્રકારના રસનો અનુભવ કરાવે છે, તેથી તે ઇષ્ટ જ છે. તેથી જેમ કોઈ અદ્ભુત ગાય પોતાના આવલામાંથી નીકળતી દૂધની ધારથી ચીંકા ઉપર મૂકેલાં વાસણો વધુ અધૂર બરી દે છે તેમ ભગવાને ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરવાની લક્ષ્મીજીને જે આજ્ઞા આપી છે તે સર્વેરીતે વધારે યોગ્ય છે.

ગોપીજનોમાં પ્રદાસાવ નથી તેથી પ્રદાનન્દરૂપ લક્ષ્મીજીનો તેમની સાથે સંબંધ થઈ શકે નહિ એમ જે શંકા કરવામાં આવી હતી તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. લક્ષ્મીજી કોઈ પ્રદાસાવરૂપી સાધનથી પ્રકટ થતો પ્રદાનન્દ નથી, કારણ કે તે આનન્દ તો સાધનવાળા પુરુષોમાં પણ પ્રકટ થાય છે. લક્ષ્મીજીનો ભાવ એકલા પુરુષોત્તમમાં જ છે; અને પુરુષોત્તમ રસાત્મક હોવાથી જે પ્રકારનો તે રસ હોય તે પ્રમાણે જ પ્રદાનન્દનું વર્ણન કરવું જોઈએ. શ્રિગ્ધ દમ્પતીભાવ પણ રસનો એક પ્રકાર છે, તેથી લક્ષ્મીજી શ્રિગ્ધ દમ્પતીભાવરૂપી આનન્દ પ્રકટ કરવામાં છે. વળી, અર્ધો વા ણપ આત્મને વત્પત્તી—પત્ની આત્માનો અર્ધો ભાગ છે—એ શ્રુતિને આધારે પણ સિદ્ધ થાય છે કે લક્ષ્મીજી પોતે પણ ભગવાનનો અર્ધો ભાગ હોવાથી આનન્દરૂપ છે. પ્રજ્ઞાની, પુરુષોત્તમની, જે શક્તિ તે રમા, અને રમાને જ પ્રદાનન્દ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ પ્રકારનાં લક્ષ્મીજીનો ગોપીજનો સાથે સંબંધ કરવાની યોગ્યતા છે, એટલે તેમનો ગોપીજનમાં પ્રવેશ ઘટી શકે છે. ગોપીજન અને ભગવાનને લક્ષ્મીજીનું જ્ઞાન નથી એ પણ સ્વીકારીને વાલકો દ્વિ એ શબ્દોથી આરંભીને સ્થાપયિત્વા એ શબ્દ સુધીની મુખોધિનીજીની પંક્તિઓનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું. હવે ગોપીજન અને ભગવાનને લક્ષ્મીજી વિષેનું જ્ઞાન છે એ પણ સ્વીકારીને પ્રજ્ઞા ધ્યાનદે પદો વડે મુખોધિનીજીમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. અહીં પ્રજ્ઞા પદનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: ઉદીપક અને અનુભવ કરાવનાર વાણી અને કૃતિથી પ્રકટ થએલો, અને વ્યભિચારિભાવથી પુષ્ટ થએલો, સુખ્ય રસ. આ રસ નિકારરહિત અને નિરા છે એ જણાવવાને માટે મુખોધિનીજીમાં પ્રજ્ઞા પદ મૂકવામાં આવેલું છે. પ્રજ્ઞાનન્દ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: પહેલાં જણાવેલો, સુખ્ય રસને પોષણ આપનાર, લક્ષ્મીજીના આવેશથી ઉત્પન્ન થએલો વિશિષ્ટ ભાવ. આ બધાનું તાત્પર્ય એ કે પ્રથમ પદમાં—ભગવાનને અને ગોપીજનને લક્ષ્મીજી વિષેનું જ્ઞાન નથી એ પદમાં—લક્ષ્મીજીનું ગોપીજનોમાં મૂર્તરૂપે સ્થાપન કરવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ પોતાના—ભગવાનના—અમૂર્ત આમર્થ્યરૂપે અથવા પોતાના સ્વરૂપે સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીયપદમાં—ભગવાનને અને ગોપીજનને લક્ષ્મીજી વિષે જ્ઞાન છે એ પદમાં—સુખ્યરસને અને તેને પોષણ કરનારને પ્રકટ કરીને ભગવાને રમણ કર્યું.

ગોપીજનોમાં ભગવાન પોતાનું સામર્થ્ય વગેરે રચાણીને જ રમણ કરે તો પછી ગોપીજનો પોતે ઉત્તમ નાવિકાઓ કહેવાય નહિ, અને ભગવાનને પોતાનું સામર્થ્ય વગેરેનું સ્થાપન કરવું પડે છે તેથી તેમને ઉત્તમ રસનો અનુભવ ન થવાનો પ્રસંગ આવે છે; તેથી શ્રીમદ્દામણુજી મુખોધિનીજીમાં બીજો પણ આવે છે. ભગવાન ગોપીજનોમાં પોતાનું સામર્થ્ય વગેરે મૂકીને રમણ કરે તો ભગવાનને કલેશ પ્રાપ્ત થાય તેથી તે યોગ્ય નથી. વળી, ગોપીજનોને માટે જ ભગવાન આ લીલા કરે છે, તો પછી

જાતા શ્વેત્ર દેવુમાદ વ્રજસ્ત્રિયા इति । ધ્મોડપિ જાત શ્વાદ વિસસ્તમાલાભરણા इति । આકુલેન્દ્રિયત્વાન્ન વિચારો લૌકિકઃ । મોપિકાત્વાન્ન પારમાર્થિકઃ । ધર્માન્ન દૈહિકઃ । અતઃ જ્ઞાનન્તમખ્યેષુ વાસુ મુક્તા ભગવતૈવ ધૃતાઃ, ન તામિરિત્યર્થઃ । ચયપ્યન્યપત્રીત્યા ધ્રિયમાણા इव, તથાપિ ન સ્વતો ધારણમ્ । કુરુદ્વદેવિસન્બોધનમત્રમાય વિશ્વાસાર્થ ચ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ સમુદાયલીલાં નિરુપ્ય તસ્યાઃ પરિજ્ઞાનં કેવામપિ ન જાતમિતિ વક્તું વૈવક્ષીણાં પન્દ્રસ્ય ચ વિસયમાદ કૃષ્ણોવિ ।

કૃષ્ણવિક્રીડિતં વીક્ષ્ય મુમુહુઃ સ્વેચરસ્ત્રિયઃ ।

કામાર્થિતાઃ શશાન્કશ્ચ સગળ્લો વિસિતોડમવત્ ॥ ૧૯ ॥

ફરીથી લોકક જ વિહારને લીધે ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થઈ ગઈ; તેનું કારણ, દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે વ્રજસ્ત્રિયાઃ. (પંદરમા શ્લોકમાં નૃસ્ય વગેરે ગંધ યથું એમ કહેવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થઈ ગઈ. સોળમા શ્લોકમાં પાછો ફરીથી ગોપીજનોનો ભાવ જાગૃત થયો. સત્તરમા શ્લોકમાં તેમણે વિહાર કર્યો એમ કહેવામાં આવ્યું; અને આ અસદમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું કે અલ્પ જ વિહારથી ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થઈ ગઈ. તેનું કારણ એ કે ગોપીજનો મજની સ્ત્રીઓ છે, અને મજની સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ ભાવ હોય છે.)

ગોપીજનોને શ્રમ પણ થયો એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે વિસસ્તમાલાભરણા, ગોપીજનોની માલા અને આભરણ પસી ગયાં. ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થયેલી હોવાથી, રસોન્મુખ થવાથી, તેમને લૌકિક વિચાર થયો નહિ. (વસ્ત્ર ન હોય તો લોકની લાજ લાગવાનો સંભવ છે, પણ ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થયેલી હોવાથી પોતાનાં વસ્ત્ર ખસી ગયાં છે તેનો વિચાર પણ તેમને થયો નહિ. આ વિચાર પ્રથમ છે.) ગોપીજનો પોતે મજની સ્ત્રીઓ હોવાથી, ગોપિકાઓ હોવાથી, તેમને પારમાર્થિક વિચાર પણ થયો નહિ. (પારમાર્થિક વિચાર એ છેલ્લો વિચાર છે. જે કેશ છૂટા પડી બસ તો પરમાર્થમાં દોષનો સંભવ રહે છે; પરંતુ ગોપીજનો ગોપિકાઓ હોવાથી પ્રેમયમાર્ગને અનુસરનારાં હતાં, એટલે તેમને પોતાના વાળ છૂટા થઈ ગયા છે એનો પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર પણ થયો નહિ.) ગોપીજનો યાદી ગયેલાં હતાં એટલે તેમને દૈહિક વિચાર પણ ન થયો. (દૈહિક વિચાર એ મધ્ય, બીજો, વિચાર છે. ચોળી ન હોય તો અવયવો—સ્તનો—આમાં પાછાં થઈ બસ; પણ ગોપીજનોને શ્રમ થયેલી હોવાથી પોતાની ચોળીઓ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે એનો દૈહિક દૃષ્ટિએ વિચાર થયો નહિ.) તેથી આદિ, અન્ત અને મધ્યમાં (અર્થાત્ પહેરવાનું વસ્ત્ર, કેશ અને ચોળીઓ એ ત્રણના સ્થાનમાં) ગોપીજનોનાં વસ્ત્ર, કેશ અને ચોળીઓ જે હતાં તે ભગવાને જ ધારણ કરી રાખ્યાં, ગોપીજનોએ નહિ એ પ્રમાણે તત્પર્યં છે. એ કે બીજા માણસોને એમ લાગે કે વસ્ત્ર, કેશ અને ચોળીઓ ગોપીજનોએ જ ધારણ કરેલાં છે, પણ વાસ્તવિક રીતે ગોપીજનોએ પોતે તે બધું ધારણ કર્યું નથી, પણ ભગવાને જ તે બધાંને ટેકો આપીને ધારણ કરી રાખ્યાં છે.

શુકદેવજી કુરુદ્વદ એ પ્રમાણે જે સંજોધન કરે છે તે પરીક્ષિતને ભ્રમ ન થાય અને પોતે જે કહે છે તેમાં વિશ્વાસ આવે એટલા માટે છે. ૧૮

આ પ્રમાણે સમુદાયલીલાનું વર્ણન કરીને, તે લીલાનું જ્ઞાન કોઈને પણ ન થયું એમ કહેવાને માટે શુકદેવજી કૃષ્ણ એ શ્લોકમાં કહે છે કે દેવોની સ્ત્રીઓને અને અન્દ્રને વિરમય થયો. (ગન્ધર્વ વગેરેને તો દર્શન જ થયાં નહિ, જ્યારે સ્ત્રીઓ અને અન્દ્રને વિરમય થયો; એટલે કોઈને પણ સમુદાયલીલાનું જ્ઞાન ન થયું.)

કૃષ્ણની વિશેષ કીટા જોઈને આકાશમાં ફરનારા દેવોની સ્ત્રીઓ હામથી પીડિત થઈને મોહ પામી; અને નક્ષત્ર સહિત અન્દ્ર પણ વિરમય પામ્યો. ૧૯

ન હિ કસ્યાચિત્ પતિઃ પરમાનન્દો ભવતિ । ન હિ નિરાનન્દેનાનન્દો દાતું શક્ન્યતે । 'एष होवानन्दयाती'તિશ્રુતેઃ । एवकारेणेतरेनिषेधश्च । तत्रापि विशेषेण क्रीडा । न हि जीवो विशेषप्रीडां जानाति । खेचराणां स्त्रिय इति वासां सर्वदर्शनार्थं भगवद्भक्तो बरो निरूपितः । कीणां च दर्शनं न दोषाय । तासां मोह एवोत्पन्नः, न तु परिज्ञानं रसो वा । लौकिकोऽपि चन्द्रो दृष्टवान् । सोमात्म-
कत्वाद् देहस्य । 'सोमः प्रथम' इतिશ્રુતેઃ । સાધારણ્યચ્ચ ક્ષિયઃ । તથાપિ તસ્ય દર્શનં તસ્યૈવ હિતકારિ ન ભવતીતિ નિરૂપયિતુમાહ શશાઙ્કઃ इति । स हि कलङ्का । आनन्दमयोऽपि । सगणो नक्षत्रसहितः ।

ખરેખર, કોઈનો પણ પતિ પરમાનન્દ—કૃષ્ણ—હોતો નથી. જેમાં આનન્દ નથી, અર્થાત્ જે આનન્દમય શ્રીકૃષ્ણથી ભિન્ન છે, તે આનન્દનું જ્ઞાન, ખરેખર, કરી શકતો નથી, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે एष होवानन्दयाति, આજ, આનન્દ, પરમાત્મા, ખરેખર, આનન્દ આપે છે. આ શ્રુતિમાં જે एव पद भूक्यामां આવેલું છે તે આનન્દથી, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનથી, ભિન્ન પદાર્થનો નિષેધ કરે છે. ભગવાનની ક્રીડામાં પણ વિશેષ ક્રીડા છે. ખરેખર, જીવ વિશેષ ક્રીડા નાણુતો નથી. આકાશમાં ફરનાર દેવોની સ્ત્રીઓ—જે પ્રમાણે કહેવાથી સર્વનું દર્શન કરવાને માટે ભગવાને તેમને વરજ્ઞાન આપ્યું છે. સ્ત્રીઓ ભગવદ્દીવાનું દર્શન કરે એમાં દોષ નથી. દેવોની સ્ત્રીઓને મોહ જ ઉત્પન્ન થયો, કાંઈ સસુદાયથીવાનું જ્ઞાન થયું નહિ, તેમ જ રસની પ્રાપ્તિ પણ થઈ નહિ. લૌકિક ચન્દ્રે પણ દર્શન કર્યો. રાસક્રીડામાં આવેલાં ગોપીજનોનાં ચન્દ્રે દર્શન કર્યાં તેમાં ચન્દ્રને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે દેહ ચન્દ્રરૂપ છે (અને તેથી ચન્દ્ર અને ગોપીજનોના દેહ વચ્ચે ભેદ નથી. 'આ જગત્ અગ્નિ અને ચન્દ્રરૂપ છે' એ શ્રુતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે દેહ ચન્દ્રરૂપ છે. જેમ અલૌકિક ચન્દ્ર ભગવદ્દાવાત્મક છે તેમ આ ચન્દ્ર સ્વામિનીલાવાત્મક છે, સ્વામિનીઓના આત્મામાં સોમ હુમ્મેશાં રહેલો છે તેથી તેમનો દેહ સોમાત્મક છે. આ પ્રમાણે ચન્દ્ર આધ્યાત્મિકરૂપે ગોપીજનોના દેહમાં જ રહેલો હોવાથી ચન્દ્ર ગોપીજનોનું રમણ સમયે દર્શન કરે તેમાં કોઈ ભાવનો દોષ નથી.) વળી, સોમઃ પ્રથમો વિવિદે—સોમે અને પ્રથમ પ્રાપ્ત કરી—એ શ્રુતિ પણ એમ દર્શાવે છે કે ચન્દ્રે સ્ત્રીઓના દેહનો પ્રથમથી જ ભોગ કરેલો છે તેથી ગોપી-
જનોનું દર્શન કરવામાં ચન્દ્રને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. સાધારણ સ્ત્રીઓએ—દેવોની સ્ત્રીઓએ—પણ દર્શન કર્યો. (ગોપીજનોનો દેહ અલૌકિક હોવાથી તે સોમાત્મક થી રીતે કહી શકાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શ્રીમદ્દાગ્રણજી આશ્ચર્ય કરે છે કે રાસક્રીડામાં સાધારણ સ્ત્રીઓ પણ આવેલી હતી; ગોપીજનોના સિવાય બીજા સાધારણ સ્ત્રીઓ પણ રાસમાં આવેલી હતી. એકલા ભગવાન જ જેમનો ભોગ કરી શકે એવાં ગોપીજનો જ રાસક્રીડારૂપ પૂર્ણ રૂપ સિદ્ધ કરવાને માટે રાસમાં આવ્યાં હતાં, બ્યારે રાસનાં દર્શન કરવાને માટે બહુ સાધારણ સ્ત્રીઓ પણ આવી હતી. તેથી જ બ્રહ્મવૈવર્તપુરણમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે રાસક્રીડામાં બહુ ગોપીજનો આવ્યાં હતાં. તેથી સાધારણ ગોપત્રીનાં દર્શન કરવામાં ચન્દ્રને દોષ આવતો નથી, કારણ કે આ સાધારણ સ્ત્રીઓનો દેહ લૌકિક છે અને તેથી તે દેહનો આત્મા સોમ છે.)

છતાં પણ—ચન્દ્રે દર્શન કર્યો તો પણ—તેણે, ચન્દ્રે, જે દર્શન કર્યો તે પોતાને—ચન્દ્રને—જ સિત કરનારું નથી જેમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે શશાઙ્કઃ. આ ચન્દ્ર ખરેખર કલંકવાળો છે. (ભગવાનને ગોપીજનોનાં દર્શન કરવાથી જો કે દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી છતાં પણ ચન્દ્રને જ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ગોપીજનોના પ્રાધાન્યથી જે રમણ તે ચન્દ્રને હિતકારક છે; પરંતુ હમણાં અલૌકિક પ્રકારના રમણમાં તે સિદ્ધ થતું નથી. જેમાં અવિદેશ કરવામાં આવેલો છે—પહેલાંના જેવું જ જે રમણ છે—એવા લૌકિક રમણમાં તો નાશિકાના ચરણને પ્રજ્વિષ્ટ કરવું ઇલ્લહિનું વર્ણન આગળ કર્યો જ. ચન્દ્ર કલંકવાળો છે એનો ભાવ એ છે કે આનન્દાદયઃ પ્રધાનમય (અભસ્યુત ૩.૩.૧૧)—પૂર્ણ આનન્દ, ઐર્થિક વગેરે ધર્મો બ્રહ્મા જ છે—એ સૂત્રને અનુસરીને ચન્દ્ર ભગવાનની પક્ષેથી જ આનન્દની ઇચ્છા રાખે છે, કારણ કે તે પોતે—ચન્દ્ર—સ્વામિનીના ભાવરૂપ છે; અર્થાત્ ચન્દ્ર પોતે જ પૂર્ણ નહિ તેથી ચન્દ્રને પોતાના હિતની અપાંક્ષા રહે છે ન.)

તેનોદીપનેડપિ ન તસ્યાન્યાસુ ચિત્તસમ્ભવઃ । ચકારાન્ સોડપિ મુમુદે । યથા પુનરેત્તા મોહનાનન્દર્
પુનઃપુનર્દર્શને સદ્બુદ્ધકામા જાતાઃ, ગત્વાસ્માભિરપિ કાગરૂપતયા ક્રીડા કર્તવ્યેતિ કામાર્દિતા જાતાઃ,
તથા ચન્દ્રોડપિ । ભગવતિ નિવેશનાર્થં યત્નં કૃતવાન્, અતઃ કામાર્દિતો જાવઃ । ઝનેનામે 'નિસર્ગોત્
સુખમિ'તિપદ્ધે ઉપપત્તિરુક્તા । અસ્થૈવ ચન્દ્રસ્ય અંશાસ્તતો નિવર્તિવ્યન્ત્વ ઇતિ । અન્યથા 'સદસદર્શના-
ન્મુક્તિ' રિત્વેતત્સૂત્રં વિરુદ્ધેત । સહસ્રવળાભાવાત્ । કિન્ચ, સગળઃ સ્વસ્ત્રીસદ્વિતોડપિ વિશિષ્ઠો જાતઃ ।
વિસાચરસ ધ્વોરપન્નઃ, નાન્યો રસ ઇતિ ॥ ૧૯ ॥

પ્રથમાધિભૌતિકાનામાપિદૈવિકસ્ય ચ ભગવદુત્પાદિતરસાભિનિવેશમુક્તવા 'નન્દગોપમુતં દેવિ
પતિં મે કુર્વિ'તિ પ્રલેકપ્રાર્થનયા વ્રતં કૃતમિતિ પ્રલેકં રેમ ઇત્યાહ કૃત્વેતિ ।

અનન્દમય—અલૌકિક—ચન્દ્રે પશુ ભગવાનની ક્રીડાનાં દર્શન કર્યાં. (દેવતાઓની સ્ત્રીઓની
ભાદ્રક ચન્દ્ર પશુ કામથી પીડાયો એમ મૂળ શ્લોકમાં આવેલાં જ ઉપરથી જણાય છે. અને અલૌકિક
ચન્દ્રનું વર્ણન પણ જ કરે છે.) લૌકિક ચન્દ્ર પોતાના ગણ—નક્ષત્રો—સાથે ભગવાનની ક્રીડાનાં દર્શન
કરે છે; તેથી જીવન હોવા છતાં પણ બીજા સ્ત્રીઓમાં તેનું—ચન્દ્રનું—ચિત્ત સંલગ્ન નથી. મૂળ
શ્લોકમાં જ છે તે એમ દર્શાવે છે કે લૌકિક ચન્દ્રને પણ મોહ થયો. જેમ આ દેવોની સ્ત્રીઓને મોહ
થયા પછી ફરી ફરીને દર્શન કર્યાથી કામ ઉત્પન્ન થયો—થેર જઈને અગારે પણ કામરૂપે ક્રીડા કરવી
જોઈ એ એ પ્રમાણે કામથી પીડાયાં—તેમ લૌકિક ચન્દ્ર પણ કામથી પીડાયો, (ચન્દ્ર સ્વામિનીના લાવ-
રૂપ હોવાથી તેને—ચન્દ્રને—દેવોની સ્ત્રીઓની ભાદ્રક અભિલાષ થાય એ યોગ્ય છે.) અલૌકિક ચન્દ્રે
ભગવાનમાં પ્રવેશ કરવાને માટે યત્ન કર્યો, તેથી તે કામથી પીડાયો. (દેવોની સ્ત્રીઓ અને લૌકિક ચન્દ્ર
ભગવદ્વિષયક કામથી પીડાયાં, ત્યારે અલૌકિક ચન્દ્ર કામિનીવિષયક કામથી પીડાયો એ પ્રમાણે લેઈ
છે.) આ પ્રમાણે આગળ 'નિસર્ગેથી મુખ' એ પદ્યમાં ચન્દ્રાંશનું નિવર્તનરૂપે યુક્તિ આપવામાં આવી,
હારણ કે આજ ચન્દ્રના અંશો—કિરણો—તેમાંથી પાછા આવ્યા જયે. (સિપેવ આત્મન્યુપગ્નસૌરતઃ
એ છન્વીસમ્પા શ્લોકમાં તો રમણનો અલૌકિક જ પ્રકાર છે, લોકને અનુસરનારો નથી. 'નિસર્ગેથી મુખ'
એ લૌકિક પદ્યમાં ચન્દ્ર ભગવાનનું રેતોરૂપ હોવાથી ભગવાનમાં તે પ્રવેશ કરે એટલે નિસર્ગપદ્યની યુક્તિ
આપવામાં આવી એમ લાવ છે.) જે નિસર્ગને અભાવ હોય તો 'સદસદર્શનથી યુક્તિ થાય છે' એ
સૂત્રનો વિરોધ આવે, કારણ કે એક સાથે સવળ નહિ થાય. (પરં પરિવ્રજ્ઞ એ સત્તરમા શ્લોકમાં રસ-
શાસ્ત્રમાં જણાવેલી રીત પ્રમાણે રમણ થયું એમ વર્ણન કરવામાં આવેલું હોવાથી સદ્—સવળ, એક
સાથે સવળ, પણ પ્રાપ્ત જ થાય છે, કારણ કે રમણનો પ્રકાર જ તે ભતનો છે, પરંતુ અર્થાંડરૂપ ભગ-
વાનમાં સદ્સવળ પોતાની બુદ્ધિથી કદાપી શકાય એમ નથી, અને તે શ્રુત સામવા જેવું હોવાથી પ્રકટ
વર્ણન કરી શકાય એમ નથી; તેથી શુકદેવજીએ આ પ્રકારે વર્ણન કર્યું એમ શ્રીમદ્ભગવત્પ્રભુજી આજ્ઞા કરે
છે. સોમ રેતોરૂપ છે એમ યુતિથી શિદ્ધ થયેલું છે, એટલે ચન્દ્રના અંશનું નિવર્તન ધવામાં કોઈ ભતનો
દોષ નથી. અરે! ભગવાનનું સ્વરૂપ રસાત્મક હોવાથી જ અર્ધ પટ્ટી શકશે, તો પછી ચન્દ્રે ભગવાનમાં
પ્રવેશ કરવાની શી જરૂર ? આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ચન્દ્ર રેતોરૂપ છે, અને તે આધ્યાત્મિક
રૂપે સ્વરૂપની અંદર રહેલો છે, એટલે તે રૂપે ચન્દ્રે ભગવાનમાં પ્રવેશ કરવાની જરૂર છે. ચન્દ્ર ભગવાનના
સ્વરૂપમાં જ રહેલો હોવાથી તે પ્રવેશ કરે છે એ વાત બહુ સારી નથી—આ પ્રમાણે શંકા કરવી નહિ,
કારણ કે આ લીલા રમણના પ્રકારનું જ્ઞાન આપે છે. આમ જે ન ગાનીએ તો ગાનીએ આ લીલા ન થાય.)

વળી, ચન્દ્ર સગળ—પોતાના મૂલ સાથે—છે; ચન્દ્ર અને પોતાની સ્ત્રી પણ વિરમય પામ્યાં.
અર્થાત્ વિરમયરસ જ ઉત્પન્ન થયો, બીજે રસ નહિ. ૧૯

આ પ્રમાણે આશિર્વાદિકોનો—સ્વામિનીના દેહમાં રહેલા ચન્દ્રાત્મક વાવોનો—અને આશિ-
ર્વાદિકો—ભગવદ્વાવરૂપ અલૌકિક ચન્દ્રનો—ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલા કામરસમાં અભિનિવેશ થયો,

તવસ્તાસાં મુરતાન્તો જાત શ્વાહ તાસામિતિ ।

તાસામતિવિહારેણ શ્રાન્તાનાં વદનાનિ સઃ ।

પ્રામૃજત્ કરુણઃ પ્રેમ્ણા શન્તમેનાઙ્ગ પાણિના ॥ ૨૧ ॥

અતિવિહારેણાનેકવન્ધૈઃ સમ્યક્ શ્રાન્તા જાતાઃ । તત્તોડમિમલીભ્યં તાસાં વદનાનિ સ્વહસ્તેન પ્રામૃજત્ । યતઃ સ કરુણઃ, તદર્થમેવાવતીર્ણઃ । સર્વત્રૈવ તથાવિધં જાતમિતિ શ્વાપયિતું વહુલચ્ચનમ્ । તથાકરણે હેતુઃ કરુણા इति । કરુણાયુક્તઃ । સા કરુણા વદાસીના ન મચતીત્વાહ પ્રેમ્ણેતિ । માર્જને ક્ષેષ એવ નિષર્વત इति શ્વાપયિતું શન્તમેનેત્યુક્તમ્ । અઙ્ગેતિસમ્બોધનમપ્રતારણાય । एवं તાસાં દુઃસ્થનિવારણપૂર્વકં પરમાનન્દં સ્થાપિતવાત્ ॥ ૨૧ ॥

તત્તોડતિહુદિતાનાં કૃત્યમાહ ગોપ્ય इति ।

ગોપ્યઃ સ્ફુરતપુરત્કુણ્ડલકુન્તલત્વિઙ્ગણ્ડશ્રિયા સુધિતદાસનિરીક્ષણેન ।

માનં વધત્ય ઋપમભ્ય જગુઃ કૃતાનિ પુણ્યાનિ તત્કરુહસ્પર્શપ્રમોદાઃ ॥ ૨૨ ॥

ગોપ્યો માનં વધત્યઃ તત્કૃતાનિ જગુઃ । ગાને હિ રજોગુણાભિનિવેશો હેતુઃ । તદર્થં સહજ-

પછીથી ગોપીજનોના રમણનો અન્ત આબ્યો એમ તાસામ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવલ કહે છે.

હે અંગ ! દયાળુ ભગવાને અતિવિહારથી થાકી ગયેલાં ગોપીજનોનાં

મુખ મુખ આપનાર હસ્તવડે પ્રેમથી લુછ્યાં. ૨૧

અતિવિહારને લીધે, અનેક પ્રકારના બન્ધોને લીધે, ગોપીજનો બહુ થાકી ગયાં. તેથી આગળની લીલાને માટે ભગવાને પોતાના હસ્તથી તેમનાં—ગોપીજનોનાં—મુખ લુછી નાખ્યાં, કારણ કે તે કૃષ્ણ છે; અર્થાત્ ભગવાન્ ગોપીજનોને માટે જ અવતરેલા છે. બધે ય આ પ્રમાણે થયું, બધાં ય ગોપીજનો અતિવિહારથી બહુ થાકી ગયાં, એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવલ શ્લોકમાં તાસામ્ એ પ્રમાણે બહુ-વચનનો પ્રયોગ કરે છે. ભગવાન્ ગોપીજનોનાં વદન લુછે છે તેનું કારણ એ કે ભગવાન્ પોતે કરુણ, દયાવાળા, છે. આ કરુણા ઉદ્દશીન—ભાવરહિત—નથી એમ દર્શાવતાં શુકદેવલ કહે છે કે પ્રેમ્ણા; અર્થાત્ ભગવાને ગોપીજનોનાં મુખ પ્રેમથી લુછ્યાં. ભગવાન્ ગોપીજનોનાં વદન લુછે તેથી ગોપીજનોનો કલેશ નાશ થઈ જાય છે જ એમ દર્શાવતાં શુકદેવલ કહે છે કે શન્તમેન. (લોકમાં વદન લુછવાથી ક્રુદ્ધ કલેશ જ દૂર થાય છે, અધિક મુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પરંતુ ભગવાન્ ગોપીજનોનાં વદન લુછે છે તેમાં તો ગોપીજનોનો કલેશ દૂર થાય છે અને વધારામાં તેમને અધિક મુખ પણ મળે છે. આ ભાવ દર્શાવવાને માટે શુકદેવલ કહે છે કે શન્તમેન.) શ્લોકમાં જગ્મ એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરવામાં આવેલું છે તે દર્શાવે છે કે શુકદેવલ પરીક્ષિતને છેતરવાના નથી. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોનું દુઃખ દૂર કરીને તેમનામાં પરમાનન્દનું સ્થાપન કર્યું. ૨૧

બહુ આનન્દ પામેલાં ગોપીજનોએ જો કંઈ તેનું વર્ણન હવે શુકદેવલ ગોપ્યઃ એ શ્લોકમાં આપે છે.

ઉન્નમય મુવર્ણનાં કુણ્ડલોની અને ઠંશની ઠાન્તિથી સુંદર ખનેલા

ગાલોની શોભાથી, અને ભગવાનના અમૃતમય હાસ્યસહિત નિરીક્ષણથી

ગોપીજનોએ માન વધારણ કર્યું, અને ભગવાનના નખના સ્પર્શથી આનન્દ

ખામીને ભગવાનનાં પ્રણય કર્મોનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યાં. ૨૨

ગોપીજનો માન વધારણ કરીને ભગવાનનાં કર્મોનું ગાન કરવા લાગ્યાં. ગોપીજનોએ ભગવાનનાં કર્મોનું ગાન કર્યું તેનું કારણ એ કે તેમનામાં રમેશુલનો—મનનો—અભિનિવેશ થયો હતો. (ગયા

લીલાયાં પુણ્યોપચયઑકઃ । પૂર્વદેશપિચરણાર્થમાનન્દાવિર્ભાવમાદ । તસ્ય મગવતઃ કરરુહા નસાદ, તેપાં સ્પર્શેન જાતપીઠયા સ્મૃતસમ્ભોગાઃ પ્રમુદિતા જાતાઃ । અન્તઃપૂર્ણાનન્દા ગાનેનાપિ જાતા ઇતિ જ્ઞાન્તે વિશેષણમ્ ॥ ૨૨ ॥

તત્ત્વાભિસુત્પામિર્ભગવાન્ જલક્રીડાં કૃતવાનિલાહ તામિર્યુત્ત ઇતિ ।

તામિર્યુત્તઃ શ્રમમપોહિતુમક્ષસદ્ગૃષ્ઠસ્રજઃ સ્વકુચકુકુમરક્ષિતાયાઃ ।

ગન્ધર્વપાલિભિરસુદ્રુત આવિશદ્વાઃ શ્રાન્તો ગજીભિરિભરાહિવ મિત્રસેતુઃ ॥ ૨૩ ॥

તામિઃ સર્વામિરેવ યુત્તઃ મહારાવસમયે યમુનાયાં જલક્રીડાર્થે પ્રવિષ્ટઃ । સત્ર પ્રયોજનં શ્રમમ-પોહિતુમિતિ । તાસાં સર્વાદ્ગ્રમં જલક્રીડયૈવ દૂરીકુર્વન્ । મગવતસ્તામિઃ સદ્ ગમને જાયનાનાં શ્રોમાં

પહેલાંનો કલેશ ભૂલી જવાને માટે આનન્દ પ્રકટ થયો એમ શુકદેવજી કહે છે. (ગયા પ્રલોકમાં જે શાન્તમ પદ હતું તે ઉપરથી એમ જણાવું કે ગોપીજનોને સુખ થયું અને કલેશ દૂર થયો. પરંતુ ગોપીજનો તે કલેશ ભૂલી જ ગયાં એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું ન હતું. આ પ્રલોકમાં આનન્દનો આલિ-ભાવ થતાં ગોપીજનો તે કલેશ ભૂલી ગયાં એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.) ભગવાનના જે નખો છે તેના સ્પર્શથી ગોપીજનોને જે પીડા થઈ તેથી તેમને સંતોગનું સ્મરણ થયું અને આનન્દ થયો. ભગવા-નનાં કાર્યોનું જ્ઞાન કરવાથી પણ ગોપીજનોનું અન્તઃકરણ આનન્દથી પૂર્ણ થયું એમ દર્શાવવાને માટે તત્કરરુહસ્પર્શપ્રમોદાઃ એ વિશેષણ પ્રલોકને અન્તે આપવામાં આવ્યું છે. ૨૨

પછીથી ભગવાને પોતાના જેવાં ગોપીજનો સાથે જલક્રીડા કરી એમ તામિર્યુત્તઃ એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે. (ગોપીજનો ભગવાનની આકૃષ્ટ નિર્દોષ, પૂર્ણ શુભવાળાં, અને ભાવથી આનન્દાત્મક છે, તેથી ગોપીજનો ભગવાનની તુલ્ય—બરોબર—છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવાનના જેવાં હોવાથી જલક્રીડામાં તે ભગવાનના ઉપર જલ છાંટી શકશે અને ભગવાન તેમના ઉપર જલ છાંટી શકશે.)

જેમ કોઈ થાકી ગયેલો અને પાણીની પાળો તોડી પાડતો મહાન દુસ્તી પોતાનો થાક દૂર કરવાને માટે હાથણીઓની સાથે જળમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ થાકી ગયેલા, ગોપીજનોના સ્તનના કુંકુમથી રંગાયેલી અને અંગની સાથે સંબંધમાં આવતાં ચોળાઈ ગયેલી પોતાની માળાની સાથે રહેલા શ્રેષ્ઠ ગન્ધર્વરૂપ ભ્રમરાઓ જેમની પાછળ દોડે છે, અને જેમણે મર્યાદા તોડી છે તેવા ભગવાને, જેમાં અંગના સંબંધથી માળા ચોળાઈ ગઈ છે અને જે ગોપીજનોના સ્તનોના કુંકુમથી રંગાયેલા છે એનાં સ્વકીય યમુના-જના જળમાં થાક ઉતારવાને માટે ગોપીજનો સાથે પ્રવેશ કર્યો. ૨૩

જ્યાંય ગોપીજનો સાથે ભગવાને સ્પર્શી રાત્રે જલક્રીડાને માટે યમુનાજીમાં પ્રવેશ કર્યો. (રમણ જે પ્રકારનું છેઃ જળમાં અને સ્થળ ઉપર. આ જે પ્રકારનું રમણ સિદ્ધ કરવાને માટે આખી રાત્રીની જરૂર હોય છે. સ્થળ ઉપરનું રમણ પૂરું થતાં જળમાંના રમણનો આર્વલ થાય છે; તેથી જળમાંનું રમણ અકપી રાત્રીએ શરૂ થયું એમ શ્રીમદ્ભગવત્ સ્પષ્ટ કરે છે.) યમુનાજીના જળમાં ભગવાને ગોપીજનો સાથે જે પ્રવેશ કર્યો તેનું પ્રયોજન દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે શ્રમમપોહિતુમ્; ગોપીજનોના બધાં અંગોનો શ્રમ જળક્રીડાથી જ દૂર કરવાને માટે ભગવાને યમુનાજીના જળમાં પ્રવેશ કર્યો. (ગોપીજનોનો કલેશ દૂર થયો દવો તો પણ શ્રમને લીધે કોઈ કોઈ રહેલો પડેલાને દૂર કરવાને માટે ભગવાને તે પરસેવાને લુછી ન નાખ્યો, પણ જળક્રીડા જ કરી અને તે દ્વારા જ પરસેવો દૂર કર્યો.) ગોપીજનોની

મધ્યમે જલરજામ્ય । તે તથે મિત્રાઃ સાદ્યસંગેન મધ્યમિ । મગધપિ પ્રદામયાદા બારવાપમલ-
રૂપા જીવાનાં ય મયાદા તથા સતિ નિવૃત્તા । કામરૂપમયોઽન્ પરદારાણામિગમ્યણાચ । પૂર્વે જાનાં

સેતુઓ—પાળાઓ—જળના રક્ષણને માટે બાંધવામાં આવે છે. તે બધા સેતુઓને થાકી ગયેલી ગજરાજ તોડી નાખે છે. આ પ્રમાણે યવાથી ભગવાને પણ આત્મસામત્વરૂપી પોતાની પ્રદામયાદા, અને નમ્રતાથી દાસ્ય કરવારૂપી જીવની મર્યાદા દૂર કરી, કારણ કે ભગવાને કામાત્મરૂપે ગોપીજનોનો સ્પર્શ—લોગ—કર્યો અને બીજાઓની સ્ત્રીઓની સાથે સંગ કર્યો. (આ અધ્યાયની શરૂઆતમાં વર્ણવેલો મફટમ્ ઇલાદિ કારિકા અપવામાં આવેલી છે, અને તેમાં આર્થિક, ઉત્તમ 'કામ' નામના મુખ્ય ભગવાન કૃષ્ણ જ લોગ કરે છે, બીજે કોઈ નહિ, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ કામાત્મક છે. જ્યારે આ કામથી ભગવાને ગોપીજનોનો લોગ કર્યો ત્યારે ભગવાનનું આત્મસામત્વ જતું રહ્યું; અને જ્યારે પરસ્ત્રી સાથે તેમણે સંગ કર્યો ત્યારે નમ્રતાયે ભગવાનનું દાસ્ય કરવાની જીવની મર્યાદા નાશ પામી. ભગવાન નિજજનોને પોતાની સાથે સંગ કરવાનો અધિકાર આપે જ છે એ દર્શાવવાને માટે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પરદારાણામ્ એ પદમાં પર શબ્દ વાપરે છે. વાસ્તવિક રીતે પરત્વ એ કે દોષરૂપ છે છતાં પણ રસને માટે ગોપીજનોમાં પરદીયાત્વનું સ્થાપન કરીને જ ભગવાને લીલા કરી છે. દોષ પણ પ્રકારના વિધાર વિના રહેતું એ પ્રદાની મર્યાદા છે. જ્યારે શૂંચારસાત્મક અનેક વિધારો ભગવાનમાં પ્રકટ થાય છે ત્યારે ભગવાનની અવિદ્યુત્સ્વરૂપની મર્યાદા તિરોક્તિ યથાગત્ય છે. જ્યાં મુખી રસમાં પરિપૂર્ણ નિકાસ થયો ન હતો ત્યાં સુધી ભગવાને ગોપીજનોને પોતાનાથી અલિપ્ત જ માન્યા અને તેમની સાથે ક્રીડા કરી, અને આ પ્રમાણે ભગવાનનું આત્મસામત્વ જ રહ્યું; પણ જ્યારે શૂંચારસનો પ્રેરણા વિધાસ થયો ત્યારે ગોપીજનો મારાથી લિપ્ત નથી એ પ્રકારનું ભગવાનનું જ્ઞાન નાશ પામ્યું, અને કેવલ આત્મન્દ જ પ્રકટ થયો. અને તેથી ગોપીજનોમાં ભગવાનને આત્મત્વની સ્ફુર્તિ પણ યથા નહિ, પરંતુ નાશિકાલાવી જ સ્ફુર્તિ યથા. આ પ્રમાણે ભગવાનની આત્મત્વમર્યાદા પણ તિરોક્તિ યથાગત્ય.) (જયા અધ્યાયના અને આ અધ્યાયના રમણમાં ફેર છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા આજ્ઞા કરે છે કે) પહેલાં ગોપીજનોએ ભગવાનનો સ્પર્શ જ કર્યો હતો પણ ભગવાને તેમનો સ્પર્શ કર્યો ન હતો, કારણ કે ભગવાનમાં કામ ન હતો. (જયા અધ્યાયમાં કામો ન વિચરતે, કામ નથી, એ કારિકામાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે; જ્યારે આ અધ્યાયના આરંભમાં આવેલી કારિકાઓમાં આર્થિક ઉત્તમ કામનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ અધ્યાયમાં ભગવાન પોતે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લોગ કરે છે. આ પ્રમાણે જયા અધ્યાયના રમણમાં અને આ અધ્યાયના રમણમાં લેદ છે.) ભગવાને દેશની અને કાલની મર્યાદાનો પણ ભંગ કર્યો. તેથી ભગવાને શ્રેષ્ઠ હસ્તીની માફક જલક્રીડા કરવાને માટે જલદેવતાને દૂર કરીને પોતે જલમાં પ્રવેશ કર્યો એમ તાત્પર્ય છે. ('દેશ' એટલે ગોપીજનોનાં અવયવો; શરીરના જુદા જુદા અવયવો ઉપર જુદી જુદી રીતે ચુંબન, દંડ વગેરે દ્વારા જે લોગ કરવામાં આવે છે તેનું વર્ણન રસશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારના લોગને 'દેશમર્યાદા' કહેવામાં આવે છે. ભગવાને ગોપીજનોના અવયવોનો સ્પર્શ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ કર્યો, રસશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે નહિ; તેથી ભગવાને દેશની મર્યાદાનો ભંગ કર્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પકવો વગેરે જુદી જુદી સિથિઓએ જુદા જુદા બન્ધ વગેરે કરવા, પશ્ચિની સ્ત્રીઓના સાથે જોશ યામમાં રમણ કરતું વગેરે જે નિયમો રસશાસ્ત્રમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે 'કાલમર્યાદા' કહેવાય છે. ભગવાને આ નિયમોને પાલન કર્યા વિના પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ રમણ કર્યું તેથી તેમણે 'કાલ'ની મર્યાદાનો ભંગ કર્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. સુષોધિનીશ્લોકમાં વેસકાલમર્યાદા શબ્દ પછી જે જ છે તેનો અર્થ પહેલાં જણાવેલી પ્રદામયાદા થાય છે; અર્થાત્ ભગવાને પ્રદામયાદાનો પણ ભંગ કર્યો. પ્રલોકમાં આવેલા આવિશત્ પદમાં આવેલા આ ઉપશ્લોકનો અર્થ દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા આજ્ઞા કરે છે કે જલદેવતાને દૂર કરીને ભગવાને જલમાં પ્રવેશ કર્યો.) (આ વિષયમાં શ્રીહરિસાહજ આ પ્રમાણે વ્યાજ્ઞા કરે છે. ૨૬ થી ૨૯ એ આર અધ્યાયોમાં વર્ણવેલી લીલામાં એ કે ભગવાને ગોપીજનોનો સ્પર્શ કરેલો છે, તો પણ આત્મારામો-

ભગવત્સ્પર્શ એવ સ્થિતઃ, ન તુ ભગવતા વાઃ સ્પૃષ્ટા इति । कामाभावान् । देशकालमर्वादा च भग्ना ।
અતો હસ્તિશ્વેષ્ટ ઇવ જલક્રીંદાર્યં જલદેવતાં દૂરીકૃત્ય સ્વયં તત્ર પ્રવિષ્ટ શ્લર્યઃ ॥ ૨૩ ॥

તત્ર જલક્રીંદાં ચ કૃતવાનિત્યાહ સ इति ।

સોઽન્મસ્યલં યુવતિભિઃ પરિપિચ્યમાનઃ પ્રેમ્ણોક્ષિતઃ પ્રહસતીભિરિતસ્તતોઽદ્ર ।
વૈમાનિકૈઃ કુસ્તુમવર્ષિભિરોઽપ્યમાનો રમે સ્વયં સ્તરતિરાત્તમજેન્દ્રલીલઃ ॥ ૨૪ ॥

ડ્યપરીતમત્—ભાગ. ૧૦.૨૬.૪૨—, રમે તથા ચાત્રમરત આત્મારામોઽપિ—ભાગ. ૧૦.૨૭.૩૪—,
તાસામાવિરમૂત્—ભાગ. ૧૦.૨૬.૨—, કાચિત્કારામ્બુજમ્—ભાગ. ૧૦.૨૬.૪—, વગેરે વાક્યો
ઉપરથી જણાય છે કે ગોપીજનોની ઇચ્છાને લીધે જ ભગવાને રમણ કર્યું, પોતાનું બધું આત્મર્ય પ્રકટ
કરીને સ્વાર્થને માટે નહિ. આ જ કારણથી તે લીલામાં વૈલોક્યલક્ષ્મ્યેકપદમ્ એ પ્રમાણે કહેવામાં
આવ્યું નથી, પરંતુ આ લીલાના આરંભમાં જ તે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. તેથી જ શ્રીમદ્ધાપ્તુલ
આ ત્રીસમા અધ્યાયના આરંભમાં સ્વાનન્દાર્થમિતીયંતે એ પ્રમાણે આશા કરે છે. આ પ્રમાણે
ખેલવાંના આર, ૨૬ થી ૨૯, અધ્યાયમાં ભગવાનનું રમણ છે પણ તેમાં શ્રમલીલા પ્રકટ થઈ નથી. આ
ત્રીસમા અધ્યાયમાં તો ભગવાને પોતાની ઇચ્છાથી જ સર્વ કર્યું છે, એટલે ભગવાનને લૌકિકના જેવો
કામભાવ થયો અને રમણનો અન્ત પણ આવ્યો. અર્થાત્ ભગવાનમાં લૌકિકના જેવો કામ પ્રકટ થવાથી
જેમ આત્મારામત્વ વગેરે મર્યાદાનો ભંગ થયો તેમ દેશની અને કાલની મર્યાદાનો પણ ભંગ થયો. દેશ
એટલે રસનો અનુભવ કરવાનું સ્થાન; અને કાલ એટલે ધારણ કરવાનો સમય. તેથી જ ભગવાને આ
બધી મર્યાદાઓનો ભંગ કરીને જલક્રીડાને માટે જલમાં પ્રવેશ કર્યો.

આ વિષે શ્રીપુરુષોત્તમજી આ પ્રમાણે આશા કરે છે. ખેલવાંની લીલામાં હાથીનું દાહન અને
પાંખાઓ—મર્યાદા—તોડવાની વાત આપવામાં આવેલી નથી, એટલે આત્મારામત્વ અને ભક્તનો કલેશ
એ બેને દષ્ટિમાં રાખીને જ ભગવાને લીલા કરી છે. આ ત્રીસમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલી લીલામાં તો
હાથીનું દાહન અને મૈત્રુ તોડવાની વાત આવેલી છે, એટલે આ લીલામાં ભગવાન આત્મારામત્વનો અને
ભક્તોના કલેશનો વિચાર કરતા નથી. આ કારણથી જ આ અધ્યાયની લીલા લૌકિકના જેવી જણાય છે,
એટલે પરીક્ષિત રાજાને પણ ધર્મની મર્યાદાના ભંગનો સંદેહ થયો અને તે વિષે તેમણે આ અધ્યાયમાં
પ્રશ્ન કર્યો. વાસ્તવિક રીતે તો આ સ્લોકમાં ગજરાજનું દાહન આવેલું હોવાથી અને ખેલવાં ત્રીસમા
સ્લોકમાં લીલયા—લીલાથી—એ પ્રમાણે પ્રયોગ યજ્ઞેસી હોવાથી એમ જણાય છે કે ભગવાને પ્રદાન
ધર્મ વગેરેનો ભંગ કર્યો છતાં પણ તેમાં અવ્યાસ, શ્રમ, નથી, અને તેથી ભગવાન અકલિતકર્મા છે એ
વાત સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી જ મર્યાદાનો ભંગ છે છતાં પણ ભંગ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે
ભગવાનનું નિરંકુશ આત્મતત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે; આમ જ ન હોય તો ભગવાનનું પોતાના અન્યથ વગેરે
ધર્મને અપીન એવું જે સ્વાતન્ત્ર્ય તે નહ થઈ જાય. રસના અનુભવમાં અને રસને ધારણ કરવામાં જે
ભગવાન અનુક્રમે દેશની મર્યાદાનું અને કાલની મર્યાદાનું પાલન કરે તો ભગવાનના પ્રદાનપત્વનો નાશ
થાય. તે પ્રમાણે ન થાય એટલા માટે દેશ અને કાલ એ બેની મર્યાદાનો ભગવાને ભંગ કર્યો. ૨૩

જલમાં પ્રવેશ કરીને ભગવાને જલક્રીડા પણ કરી એમ જ્ઞે સ્લોકમાં ગુરુદેવજી કહે છે.

દે અંગ ! પ્રજયુવતિઓ જલમાં આપને સર્વતઃ અભિષેક કરેવા
લાગ્યાં; હાસ્ય કરતાં ગોપીજનો આપનું પ્રેમથી દર્શન કરવા લાગ્યાં
પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતા અને વિમાનમાં એટલા દેવો આપને અભિનન્દન આપવા
લાગ્યા; આ પ્રકારના, આત્મારામ અને પોતાને વિષે જ જમની સ્તિ છે
એવા ભગવાને ગજેન્દ્રની લીલાનો સ્વીકાર કરીને રમણ કર્યું. ૨૪.

સ પૂર્વોક્તઃ ક્ષીસહિતઃ । અન્મસિ અલં યુવતિભિઃ પરિપિચ્યમાનો જાતઃ । તતઃ પ્રેમ્ણા
 ઈક્ષિતચ । પ્રહસતીભિઃ કૌતુકામિનિવિદ્યામિઃ હૃતસતતઃ સિચ્યમાનઃ, ચદમિસુસમેધ વ્રજતિ તયૈવ
 સહ રેમ ઇતિ, एवं सर्वाभिः । यथा सयं माहृतम्यज्ञानपूर्वकं निर्भरस्रोहेन निर्दोषभावेन वदति शुक्रः,
 तयैव राजाभिः शृणोतीति ज्ञात्वा स्रोहेन स्वमध्यपातित्वं सूचयन् सम्बोधयति अङ्गेति । अत एव

સા એટલે જેમનું પહેલાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એવા સ્ત્રીઓ સાથે રહેલા ભગવાન, જલની
 અંદર યુવતિઓએ ભગવાનનો ખૂબ અભિપ્રેક કર્યો. પછીથી તે યુવતિઓએ પ્રેમથી ભગવાનની ઉપર
 દ્રષ્ટિ નાખી. આ ગોપીજનોએ હસતાં હસતાં, કૌતુક વાળાં થઈને, ભગવાનનો ચારે બાજુથી અભિપ્રેક
 કર્યો; અર્થાત્ જે ગોપીજનની સામે ભગવાન જ્યાં તેમની સાથે ભગવાને રમણ કર્યું. આ પ્રમાણે બધાં
 ગોપીજનો સાથે ભગવાન રમ્યા. જેવી રીતે હું—શુકદેવલ—ચોતે ભગવાનનું માહાત્મ્ય બતાવીને પુસ્તક
 એકથી નિર્દોષભાવે બોલું છું, તેવી જ રીતે પરીક્ષિત રાજા પણ શ્રવણ કરે છે એ બાબતને શુકદેવલ
 એકથી સૂચવે છે કે પરીક્ષિત પોતાનો અંતરંગ છે, અને તેથી તે પરીક્ષિતને અજ્ઞ એ પ્રમાણે સંબોધે
 છે. આ કારણથી જ—મારો તારામાં એક છે તેથી જ—હું તને આ લીલા કહું છું એમ તારપર્યે છે.

(અહુ માણસો એક જ વખતે વગર વિચારે બીજાનો જલથી અભિપ્રેક કરે તો તે માણસ બાકુલ
 ચર્ચિત્ય છે એમ જગતમાં જણાય છે; તો પછી આ પ્રસંગે પણ તે પ્રમાણે થવાનો સંભવ હોવાથી
 ભગવાનના અંતરંગ ભક્તોએ 'ભગવાનનો અભિપ્રેક ધીમે ધીમે કરો, આ પ્રમાણે એક સામટો અભિપ્રેક
 કરશો નહિ' એ પ્રમાણે ગોપીજનોને વિનંતી કેમ ન કરી? આ શંકા દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભણુલ આજ્ઞા
 કરે છે કે) અરે ! દેવોએ ગોપીજનોને અટકાવ્યાં કેમ નહિ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવલ કહે
 છે કે કુસુમવર્ષાપિમિર્વૈમાનિકૈરોલ્પમાનઃ, પુષ્પોની વૃદ્ધિ કરતા અને વિમાનમાં બેઠેલા દેવોથી જેમની
 સ્તુતિ કરવામાં આવે છે એવા ભગવાન છે. બધા દેવો ભગવાનને અભિનન્દન જ આપે છે, પણ કોઇને
 અટકાવતા નથી; અન્યથા—જે નિવારણ કરવામાં આવે તો—લોકમાં કમરસ પ્રકટ થાય નહિ. (ભગ-
 વાન જ્યારે ગોપીજનો સાથે રમણ કરે છે ત્યારે બીજા ભક્તોને પણ તેમનાં દર્શન દર્શન છે; પરંતુ,
 પહેલાં આ અધ્યાયના ચોથા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વિમાનવાતસકુલમ્—આકાશ સો
 વિમાનોથી ભરાઈ ગયું હતું—, એટલે આકાશમાં વિમાનમાં રહેલા દેવોને ભગવાનનાં દર્શન થાય એ
 સંભવે છે. પણ આ દેવો તો પ્રભુની લીલામાં ઉપયોગી ચર્ચ પડે એવા મંડપરૂપે આકાશમાં રહ્યા હતા,
 અને તે ઠારા ચએલા સંબંધથી જ દેવોને આનન્દ થયો અને ભગવાનની પ્રવ્રાથી પુષ્પની વૃદ્ધિ, ભગ-
 વાનની સ્તુતિ અને રસનો અભિનિવેશ એ ગણ જ દેવોને વિષે થયું, પરંતુ ભગવાનનાં દર્શન સરખાં પણ
 તેમને થયાં નહિ. એ કે દેવોને ભગવદ્રમણનાં દર્શન થાય તો પણ તેઓ ગોપીજનોને કાંઈ પણ કહી
 શકે એમ નથી, કારણકે ગોપીજનોને કહેવાનો અધિકાર ભગવાન વિના બીજા કોઇનો નથી. છતાં પણ
 જે વસ્તુ બીજે સ્થળે દુઃખદાયક હોય છે તે વસ્તુને આ ગોપીજનોએ ભગવાનને ઘણું સુખ આપનારી
 બનાવી દીધી એ દર્શાવવાને માટે શ્રીમદ્ભણુલએ શંકા ઉઠાવી કે દેવોએ ગોપીજનોને કેમ અટકાવ્યાં
 નહિ. આ કારણથી જ શુકદેવલ કહે છે કે માત્તગતેન્દ્રલીલઃ, ભગવાને ગજેન્દ્રની લીલા સ્વીકારી.
 તેથી, ત્યારે ગોપીજનો ભગવાનના ઉપર પાણી છાટે છે ત્યારે ભગવાન પોતાના બે હાથ ઊંચા કરીને તે
 જ્યાં અટકાવી શકે, પણ ભગવાન તેમ કરતા નથી; ભગવાન તો ઉત્કલ ગોપીજનોની સામે જ પોતાના
 બે બાહુઓ લંબાવે છે. આ હેતુથી શ્રીમદ્ભણુલ આજ્ઞા કરે છે કે બધા દેવો અભિનન્દન જ કરે છે,
 નિવેશ કરતા નથી. ભગવાનના બાહુઓ દેવતારૂપ હોવાથી બાહુના અવધવો—આંગળીઓ, હાથ વગેરે—
 પણ દેવતારૂપ છે એમ ભાવ છે; ભગવાન જે પોતાના બાહુથી ગોપીજનોનું નિવારણ કરે તો ગોપીજન-
 રૂપી લોકમાં કમરસ પ્રકટ થાય નહિ. આ પ્રમાણે શ્રીગૌરવાચિત્ ટિપ્પણીમાં મૂળ પ્રલોકના ત્રીજા
 ચરણના બે અર્થ આપે છે: એક પ્રત્યક્ષ અને બીજો પરોક્ષ. પ્રત્યક્ષ અર્થ વિમાનમાં રહેતા દેવો વિષે
 છે, અને પરોક્ષ અર્થમાં ભગવાનના બાહુને દેવો કહેવામાં આવે છે. દેવોનો અર્થ ભગવાનના બાહુ

બુધ્ધિમિમાં લીલાં વદામીતિમાયઃ । નનુ દેવૈઃ કથં ન નિપિધ્યતે તત્રાહ કુસુમવર્ષિભિર્વૈમાનિકૈરીહ્ય-
માન इति । सर्वे देवा अभिनन्दनमेव कुर्वन्ति, न तु निवारणमिति । अन्यथा लोके कामरत्नो न
व्यक्तो भवेदिति । युवत्य इत्यविचारे । परिपેके वीररसो मा भवसिति प्रेम्णैव ईक्षितः । स्वय-
मितिपदेन बलादकारेणापि वयेति सूच्यते । वदापि स्वस्मिन्नेव रतिर्वत् । परं स्वीकृता गजेन्द्रलीला
येन । यथा यथा जलेनोक्षणं तथा तथा सुखमिति गजदृष्टान्तः । महासौख्यं च ॥ २४ ॥

ततઃ પુષ્પાદચચ્ચક્રીઢાનાહ તત इति ।

ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसूनगन्धानिलजुष्टद्विक्ते ।

चचार मृद्गप्रमदागणावृतो यथा मदच्युद् द्विरदः करेणुभिः ॥ २५ ॥

जलक्रीडानन्तरं कृष्णाद्याः यमुनाया उपवने जलस्थलप्रसूनानां ये गन्धाः सत्सम्बन्धिता
वायुना जुष्टाः द्विक्ताः सर्वदिग्भागा यस्मिन् वने तत्र पुनश्चचार । मृद्गैः प्रमदागणैश्चावृतः ।
पुनश्चद्राणां गमने हेतुं दृष्टान्तेनाह । यथा मदच्युत् मदसावी गण्ढगोरम्यत्र च । द्विरदो हस्ती
करेणुभिः सहितो भयति, भ्रमरैश्च सहितः । सहज एवान्तःसितो रस जाविर्भूत इति भ्रमराणाम-
नुदवणम् । चचारेति सर्वत्र नानाविधलीला निरूपिता । कचिह्वानां मद्गम, कचिद् वृक्षशाखानां

કરવામાં આવે ત્યારે વૈમાનિકૈઃ અને કુસુમવર્ષિભિઃ એ બે વિશેષણોનો સંબંધ ભગવાનના બહુ
આદે કરવો નહિ.)

સ્લોકમાં જે યુવતિ શબ્દ છે તે એમ દર્શાવે છે કે ગોપીઓનો યુવતિઓ હોવાથી શૃંગાર રસના
કૌતુકથી વગર વિચારે ભગવાનનો ચારે બાજુથી અભિપેક્ષ કરે છે. ભગવાનનો અભિપેક્ષ કરવામાં વીરરસ
ન થાય એટલા માટે ગોપીઓનોએ ભગવાનના ઉપર પ્રેમથી જ દષ્ટિ નાખી. સ્લોકમાં સ્વપન્ ૫૬ છે તે
સૂચવે છે કે ભગવાને બલાદ્કારથી પણ રમણ કર્યું; તો પણ ભગવાનની રતિ પોતાનામાં જ હતી; પણ
ભગવાને ગજેન્દ્રની લીલાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. જેમ જેમ જલ છાંટવામાં આવે તેમ તેમ મુખ થાય
એ દર્શાવવાને માટે હાથીનું દ્રષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. મહાસૌરત પણ ધ્યું એ દર્શાવવાને માટે
પણ હાથીનું દ્રષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. ૨૪

પછી શુકદેવજી પુષ્પને એકાં કરવાની કીધું વર્ણન તતઃ એ સ્લોકમાં કરે છે.

પછીથી, જેમ મદ છોડતો હાથી હાથણીઓની સાથે ખેલે છે તેમ
જલ અને સ્થલના પુષ્પોના ગન્ધવાળો પવન સર્વ દિશાઓમાં ફેરે છે
એવા શ્રીયમુનાઇના ઉપવનમાં ભ્રમરાઓ અને સ્ત્રીઓથી નિટખાએલા
ભગવાન્ દર્શા. ૨૫

જલક્રીડા કર્યા પછી કૃષ્ણના—શ્રીયમુનાઇના—ઉપવનમાં; જલ અને સ્થલના પુષ્પોની જે ગન્ધ
તેના સંબંધવાળો વાયુ ત્યાં પ્રસરેલો છે એવા દિક્ષતરો—સર્વ દિશાઓના બાજો—જેમાં છે એવા પ્રકા-
રના (શ્રીયમુનાઇના) ઉપવનમાં ફરીથી ભગવાન્ દર્શા. (જલક્રીડા કરવાથી કુંકુમ, મણા વગેરે ખર્જૂ
રહેલું હોવાથી ફરીથી ભ્રમરાઓ બધે તેનું કારણ દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભાષ્યજી આજ્ઞા કરે છે કે પુનર્દ,
ફરીથી.) ભ્રમરાઓ અને સ્ત્રીઓના યુગો ભગવાનને વિંધી વળ્યાં હતાં. ભ્રમરાઓ ફરીથી ભગવાનની
પાછળ ગયા એનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી મદ છોડતા હાથીનું દ્રષ્ટાન્ત આપે છે. જે પ્રકારે મદસ્થુવ—
ગાલ અને બીજે સ્થળે મદ ઝરે છે એવો—હાથી હાથણીઓની સાથે, અને ભ્રમરાઓની પણ સાથે ફેરે છે
તે પ્રકારે ભગવાન્ દર્શા. અન્તઃકરણમાં રહેલો સ્વાભાવિક રસ જ પ્રકટ થયો તેથી ભ્રમરાઓ ભગવાનની
પાછળ દોઢ્યા. ચચાર, દર્શા, એ ૫૬ વડે સર્વ સ્થળે અનેક પ્રકારની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

તથા મર્યાદામાર્ગેઃ લૌકિકજ્ઞાન્યથાકૃત ઇતિ । એવા ત્રિવિધા લીલા અલ્પલૌકિકી । તત અવિચારેણ રમણમિતિ ॥ ૨૬ ॥

एवं लीलासुफलोपसंहरति एवमिति ।

एवं शशाङ्कांशुविराजिता निशाः ससत्यकामोऽनुरताबलमणः ।

सिपेव आत्मन्युपरुद्धसौरतः सर्वाः शरत्काव्यकथा रसाश्रयाः ॥ २६ ॥

શશાઙ્કાંશુભિઃ ચન્દ્રચ્છિન્નૈઃ લૌકિકૈઃ ચા વિરાજિતા નિશાઃ તા એવં રમે । પૂર્વોક્તપ્રકારસ્તુ સર્વદા લીલારૂપઃ । સ કેનાપિ ન વિરુદ્ધયતે । નગ્નેવં રમણે કો હેતુરિતિ ચેત્, તથાહ સસત્યકામઃ ઇતિ । સત્યઃ કામો યાસાં તાઃ સત્યકામાઃ । તામિઃ સહિત્વ ઇતિ સસત્યકામઃ । સ ઇતિ તથા પ્રાર્થિતો ચા । એવમપિ કીઢાયાં કામઃ સત્ય એવ સ્થિતઃ, ન તુ ક્ષીણઃ, અસદ્વિપયકો ચા જાતઃ ।

જેમ મદવાળો હાથી કોઈક વખત લતાઓનો નાશ કરે છે, અને કોઈક વખત વૃક્ષની શાખાઓનો નાશ કરે છે, તેમ ભગવાને કોઈક વખત મર્યાદામાર્ગનો ભંગ કર્યો અને કોઈક વખત લૌકિકમાર્ગનો ભંગ કર્યો. આ—સ્થલની, જલની અને પુષ્પો એકઠાં કરવાની એમ—ત્રણ પ્રકારની ભગવાનની લીલા અતિ અલૌકિક છે. (લૌકિક પ્રકારની લીલાનું વર્ણન આવતા શ્લોકમાં કાવ્યકથા પદ વડે કરવામાં આવેથી.) પછીથી ભગવાને વગર વિચારે રમણ કર્યું. (પહેલાંની લીલામાં દેશ, કાલ અને નાધિકાનો વિચાર કરીને રમણ કરવામાં આવ્યું હતું; પણ પછીની લીલામાં આવો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી.) ૨૫

આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરીને एवम् એ શ્લોકમાં શુકદેવજી ઉપસંહાર કરે છે.

સત્ય કામવાળાં ગોપીજનો જેમની સાથે છે અને જેમના વિષે

સીઓ પ્રીતિ રાખે છે એવા ભગવાને પોતાનામાં જ રતિ સ્થાપીને ચન્દ્રના

કિરણોથી શોભતી રાત્રીઓનું અને રસના આશ્રયરૂપ અને શરદ્ ઋતુનું

વર્ણન કરનારી સર્વ કાવ્યકથાઓનું આ પ્રમાણે સેવન કર્યું. ૨૬

શશાંકના અંશુઓથી—લૌકિક ચન્દ્રનાં કિરણોથી—જે રાત્રીઓ શોભતી હતી તેમાં આ પ્રકારે ભગવાને રમણ કર્યું. (પહેલાં એક રાત્રીના રમણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું; ત્યારે આ શ્લોકમાં બધી જ રાત્રીઓના રમણનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ પ્રમ છે લૌકિક રાત્રીઓમાં અલૌકિક રાત્રીઓનું સ્થાપન કરીને બધી રાત્રીઓમાં ભગવાને રમણ કર્યું, કામલીલા કરી.) પહેલાં જણાવેલી પ્રકાર તો હુમ્મેશાં લીલારૂપ છે અને તેનો કોઈ પણ પ્રકાર સાથે વિરોધ આવતો નથી. (પહેલાં નૃત્યથી અંદરનો ભાવ પ્રકટ થવાથી આંતર રમણનો પ્રકાર હતો. તેમાં જે ભાવ જે ગોપીજનની અંદર સ્થાપવામાં આવ્યો હતો તે ભાવનો અનુભવ તે ગોપીજન હુમ્મેશાં કરે છે. તેથી જ્ઞાનરૂપી તાંબુલ જે ગોપીજનની પાસે છે તે ગોપીજનનું કાર્ય ભગવાનની ઘેરહાજરીમાં સર્વને ઉપદેશ આપવાનું છે એમ ભાં કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકાર ઘેર જતું ઇલાદિ પ્રકારોની સાથે વિરુદ્ધ નથી. આ કારણથી જ સ્ત્રીપુ રમે હાર્દનિધામ્ એ પ્રમાણે ઇવીસમાં અધ્યાયના આરંભની કારિકાઓમાં કહેવામાં આવેલું છે. અર્થાત્ તે રમણ દિપસે પણ હોવાથી તેમાં અલૌકિક રાત્રીઓનું સ્થાપન વગેરે કરવામાં આવ્યું નથી.)

અરે! આ પ્રમાણે કામલીલાથી રમણ કરવામાં શો હેતુ છે? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે રાગત્વકામઃ, સત્ય છે કામ જેમનો એવાં ગોપીજનો સત્યકામ કહેવાય છે; ભગવાન આવાં સત્યકામ ગોપીજનોની સહિત છે એટલે ભગવાન સસત્યકામા કહેવાય છે. (રાઃ અને રાગ-કામઃ એમ એ પદ છૂટાં લઈને ધીમહાપ્રભુજી બીજે અર્થે આપતાં આશા કરે છે કે) અથવા રાગ, એટલે ગોપીજનોએ જેમની તે પ્રાર્થના પ્રાર્થના કરી છે એવાં પ્રભુ. આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી પણ કીટામાં કામ સત્ય જ છે, હીતુ યપો નથી, તેમ જ તે કામનો વિષય પણ ખરાબ નથી. (દશમસ્કન્ધના ઓગણીસમાં અધ્યાયમાં કુમારિકાઓએ કાલ્યાણનીને પ્રાર્થના કરી કે પતિ મે સુદ—નન્દસ્યલ્પના પુત્રને મારા પતિ

ઉપરુંદઃ સૌરતં યસ્ય તથા જાતઃ, ન તુ વાસુ રવિં સ્થાપિતવાન્ । તથા સતિ વાસુ સ્વસ્તાત્ પુત્રા
મયેયુઃ । સર્વા-એવ નિશા એવં નીતાઃ । શરદપિ નીતા । કાવ્યકથા અપિ નીતાઃ । કાવ્યોક્તપ્રકારેણ
મીતગોવિન્દોક્ત્યાયેનાપિ રવિં કૃતવાન્ । તત્ર હેતુઃ રસાશ્રયા इति । કામરસસ્તેષ્વેવ પ્રસિદ્ધઃ, યાવત્
પુરુષો-રસે ગૌણભાવં ન પ્રાપ્નોતિ તાવન્ન રસિકો ભવતીતિ । શરદ્દર્શનાયાં યા વત્ કાવ્યમ્, તત્ર
યાઃ કથાઃ, તાતાં રસાશ્રયા इति । નિશા યસા ન લોકપ્રસિદ્ધાઃ કિન્તુ કાવ્યોક્તા એવ । તત્ર દિ
નિયતિકૃત્યાદિરાહિત્યં હૃદયકતા ઝનન્યાધીનતા, તથા અન્યેઽપિ ગુણાઃ । તથા ભગવદ્દીલારાત્રયો જાતા
દ્વયર્થઃ ॥ ૨૬ ॥

एवमेतां लीलां श्रुत्वा राज्ञः सन्देह उत्पन्नः । तन्निवारणार्थं शङ्कते संस्थापनायेति त्रिभिः ।

અને કેમ પણ હોતો નથી' (કામસૂત્ર ૨.૨.૩૨). આ પ્રમાણે ભગવાને મર્યાદા વિનાનું રમણ કર્યું છતાં પણ ગોપીજનોમાં સત્ય જ કામ સ્થાપવામાં આવ્યો. આ સત્ય કામ મોક્ષ—નિલ્લહીતામાં પ્રવેશ—આપનારો છે, અને આ કામથી ગોપીજનો ભગવાન મેળવશે જ.

આ પ્રમાણે ભગવાને રાત્રીઓનું સેવન કર્યું. પછીથી ભગવાને પોતાનામાં જ સૌરત—રતિ, વીર્ય—સ્થાપ્યું; તેમણે ગોપીજનોમાં રતિનું સ્થાપન કર્યું નહિ. (રમણમાં સહસ્ત્રવણ થયું છતાં પણ ભગવાને ચન્દ્રનાં કિરણોને પોતાનામાં જ સ્થાપ્યાં, ગોપીજનોમાં સ્થાપ્યાં નહિ. જેમ કોઈ પાત્રમાં રહેલું ધી ન્યારે ઓગળી બાક છે ત્યારે તે જ પાત્રમાં રહે છે, તેમ ભગવાનમાં રહેલાં ચન્દ્રનાં કિરણોનો આવ ધર્યો તો પણ તે કિરણો ભગવાનમાં જ રહ્યાં.) બે ભગવાન-ગોપીજનોમાં રતિનું સ્થાપન કરે તો તેમના વિષે ભગવાનથી પુત્રો ઉત્પન્ન થાય.

અહીં ય રાત્રીઓ ભગવાને આ પ્રમાણે ગાળી; શરદ્ તતુ પણ આ પ્રમાણે ગાળી; કાવ્યકથાઓ પણ આ પ્રકારે સેવી. કાવ્યોમાં વર્ણવેલા પ્રકારે, ન્યારેવે રચેલા 'ગીતગોવિંદ' નામના કાવ્યમાં વર્ણવેલા પ્રકારે, પણ, ભગવાને રમણ કર્યું. ગીતગોવિંદમાં વર્ણવેલા પ્રકારે રમણ કરવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે રસાશ્રયાઃ ત્યાં સુધી પુરુષ રસમાં ગૌણ ન બને ત્યાં સુધી તે રસિક થઈ શકતો નથી—આ પ્રકારનો કામરસ કાવ્યોમાં જ, રાત્રીની કથાઓમાં જ, પ્રસિદ્ધ છે. (હવે શરત્ વગેરેનો બીજો અર્થ આપતાં શ્રીમદ્દામરુજી આજ્ઞા કરે છે કે) અથવા તો શરદનું વર્ણન કરવારૂં જે કાવ્ય, તેમાં આવેલી જે કથાઓ, તેમના રસનો આશ્રય બનેલી રાત્રીઓ. આ પ્રકારની રાત્રીએ જગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી, પરંતુ કાવ્યમાં જ વર્ણવવામાં આવેલી હોય છે. (મમ્મટાચાર્યે 'કાવ્યપ્રકાશ' નામના પોતાના કાવ્યશાસ્ત્ર ઉપરના અન્યમાં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે) કાવ્યમાં શ્રદ્ધાએ જગતમાં કરેલા નિયમો વગેરે હોઈ શકેનું નથી, તેમાં એકલો જાનન્દ જ હોય છે અને તે બીજાના ઉપર આધાર રાખતું નથી. આટલું જ નહિ પરંતુ (કાવ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલા) બીજા પણ શુભો કાવ્યમાં હોય છે. અર્થાત્ ભગવદ્દીલારાત્રી રાત્રીઓ તે પ્રકારની થઈ. (લૌકિક કાવ્યોમાં પણ ચરત્વતી ભગવાનના સંબંધવાળા પદાર્થોનું જ વર્ણન કરે છે; હજી લૌકિક માણસો જ કાવ્યોનો અર્થ જુદો કરીને સાંચારિક બાબતોમાં વટાવે છે. આ કારણથી જ મધ્વીન મહાનુભાવી પુરુષો લૌકિક ગ્રંથાઓમાં પણ જીવનું નામ દૂર કરીને ત્યાં ભગવાનનું નામ મૂકીને લેહી થાસે જાન કરાવવા હતા.) ૨૬

આ પ્રમાણે ભગવાનની આ લીલાનું થવજ કરીને પરીશિત રાજાને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. આ શંકાનું નિવારણ કરવાને માટે શુક્રદેવજી સંસ્થાપનાય હતાદિ ત્રણ કલોકોમાં પરીશિત રાજાની શંકાનું વર્ણન કરે છે. (કોઈ જ્ઞાની પામિલો મનુષ્ય એમ માને કે ભગવાનની આ લીલામાં વિષયની વાત છે, અને તેથી તે ખરોચ્છ છે. આ કારણથી જ પરીશિતને શંકા ઉત્પન્ન થઈ. રાજાની શંકાનું શુક્રદેવજી સમર્થન કરે છે તેથી શ્રીમદ્દેવો ભગવદ્દીલારાત્રિ ઓટ્ટી બુદ્ધિ થઈ હશે તો તે પણ દૂર થઈ જશે.)

ધર્મમર્યાદાપાલકાનાં નિર્માતા । સ્વયં વક્તા ૫ । વપાત્રેડમિરક્ષિતા ૫ । વાદના પ્રતીપં પ્રતિકૂલમાચરત્ । ધર્મો નષ્ટઃ, અધર્મઃ સ્થાપિતઃ, અધર્મઃ કૃતઃ, વક્તા, રક્ષિતચ્ચ । અહા પ્રતીપા-
ચરણમયુક્તમ્ । તત્ર દેતુર્વચ્ચલ્યેતિ બ્રહ્મક્ષિતિસમ્બોધનમ્ । યે પદ્મપદાર્થો વક્તાઃ, તેષાં સ્વરૂપમેક-
ત્રેતેતિ તન્નિર્વિશતિ પરદારાભિમર્શનમિતિ ॥ ૨૮ ॥

નતુ કામાત્ કરણમિતિ ચેત્, તત્રાહ આસકામ इति ।

આસકામો યદુપતિઃ કૃતવાન્ ચૈ જુગુપ્સિતમ્ ।

કિમભિપ્રાય एतं नः संशयं छिन्धि सुव्रते ॥ ૨૯ ॥

સ્વતઃ પદાસાઃ કામા એન । યદુપતિરિતિ વિચિત્રાનાંયામપિ કામાનાયામનેકલીપ્રાપ્તિઃ । વાદ-
શોડપિ મૃત્વા જુગુપ્સિતં, લોકનિન્દિતં કૃતવાન્ । તત્ર કારણે કોડમિપ્રાયઃ । પરસ્પરવિરુદ્ધાર્થત્વાદુ-
ચ્ચયોર્પ્રદર્શનં ન સમ્ભવતિ । નૈકતાપિ વિરુદ્ધાનામ્ । વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રયત્વેડપિ પ્રયોજનં વચ્ચલ્યમ્ । નૈવત્ત
કર્મ લોકહિતમ્, નાપિ સ્વહિતમ્ । સ્વસ્ય પૂર્ણત્વાત્ । લોકસ્ય મર્યાદૈષ્વ હિતકારિણી । તંયાં ગોપિકા-

ભગવાન્ ધર્મની મર્યાદાનું રક્ષણ કરનાર મહા ભગેદે કવિઓના કર્તા છે; ભગવાન્ પોતે ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર છે, અને ધર્મની નાશ થતો હોય તો તે બચતે તેનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરનાર છે. આવા પ્રકારના ભગવાને ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ કર્યું. ધર્મનો નાશ, અધર્મેનું સ્થાપન, અધર્મ કરવામાં આવ્યો, અધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો અને અધર્મેનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું; તેથી ભગવાનનું આ ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ અયોગ્ય છે. આ અયોગ્ય આચરણ કરવામાં પ્રયોજન કહેવું જોઈએ એમ દર્શાવવાને માટે પરીક્ષિત શુકદેવજીને દ્રઢાન એ પ્રમાણે સંબોધે છે. ધર્મનો નાશ, અધર્મેનું સ્થાપન, અધર્મેનું આચરણ; અધર્મનો ઉપદેશ અને અધર્મેનું રક્ષણ એ પાંચ પદાર્થો જે કહેવામાં આવ્યા છે તે બધાનું સ્વરૂપ એક જ છે; કહેણ છે એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે પરદારાભિમર્શનમ્, પરસ્પરી સંગ. (સંસ્થાપનાય ધર્મસ્ય પ્રદાતાયેતત્સ્ય જ એ પંક્તિમાં ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બે ભગવાનના અવતારનાં કાર્ય છે એમ કહીને પ્રતીપમાચરત્ એમ જે કહેવામાં આવ્યું તે ધર્મનો નાશ અને અધર્મેનું સ્થાપન એ બેનું વર્ણન કરે છે, કર્તા વક્તામિરક્ષિતા એ પ્રમાણે કહીને પ્રતીપમાચરત્ એમ કહેવામાં આવ્યું; તે અધર્મેનું આચરણ, અધર્મનો ઉપદેશ અને અધર્મેનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ એ ત્રણનું વર્ણન કરે છે.) ૨૮

અરે! ભગવાને કામથી આ પ્રમાણે કર્યું—આ પ્રકારની શંકા થતાં પરીક્ષિત કહે છે કે આસકામો:

આસકામ મદુપતિ ભગવાને કયા દેતુથી આપું નિન્દિત કામ કર્યું ?

હે સદાચારગ્રાણી શુકદેવજી! મારી આ શંકા દૂર કરો. ૨૯

ભગવાને પોતે જ પ્રમાણનીરમ્યો પ્રસાદ કર્યો છે, એટલે તે આસકામ છે. ભગવાન્ પોતે યદુપતિ છે એટલે જો તેમને ઈચ્છાં હોય તો પશુ અને કસ્ટીઓ તેમને મળી શકે એમ છે. ભગવાન્ આવા પ્રકારના છે. છતાં પશુ તેમજે લોકો નિન્દા કરે એનું પરસ્પરીસંગરૂપ કાર્ય કર્યું. આનું કરવામાં ભગવાનનો રો એલિપ્રાય હશે ? પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી ધર્મ અને અધર્મ એ બેનો તેમાં સંભવ નથી. વળી, વિરુદ્ધ પદાર્થો એક જ રચણે રહી શકતા નથી. ભગવાનમાં વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મો રહેલા છે, છતાં પશુ ભગવાન્ આનું ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય કરે તેમાં પ્રયોજન બતાવવું જોઈએ. પરસ્પરીસંગરૂપ કાર્ય જગતને હિત કરનારું નથી, તેમ જ ભગવાનને પોતાને હિત કરનારું નથી, કારણ કે ભગવાન્ પોતે પૂર્ણ છે. લોકને તો મર્યાદા જ હિત કરનારી છે. તે પ્રમાણે ગોપિકાઓને પણ મર્યાદા જ હિત કરનારી છે. (ગોપિકાઓનો કામ પૂર્ણ કરવો એ જ ભગવાનની લીલાનું પ્રયોજન છે એમ જ કહેવામાં આવે તો તેના જવાબમાં શબ્દ કહી શકે કે) ઈશ્વર અનંતાર્યામી છે અને તેથી તેમને કાંઈ પણ અશક્ય નથી, (અર્થાત્ ભગવાન્ અનંતાર્યામી હોવાથી

નામપિ । અન્તર્યામિણે દેશ્વરત્વ ન કિશ્ચિદસાધ્યમ્ । અઠ ઇવં સતિ કિમભિપ્રાય એત્ કૃતવાન્ ।
કઃ અભિપ્રાયો વસ્યેતિ । એતં નોડ્સાર્કં સર્વેવામેવ સંશયં છિન્ધિ । કિન્ન, સુમત હે સદાચાર-
લક્ષણવ્રતયુક્ત । યદીદમસજ્જ્વલમિવ સ્નાત્, ત્વયા નોકં સ્નાત્ । યદિ વા જયર્મઃ સ્નાત્, ત્વ ઋષિર્ન
સ્નાત્ । પ્રતીયતે ચ વિપરીતમ્, બલો નિર્ણયો વક્તવ્ય इत्यર્થઃ ॥ ૨૧ ॥

પ્રથમતઃ જવતારવિરુદ્ધં કૃતવામિતિ ચક્રુક્તમ્, ઉત્તોચરમાહ ધર્મવ્યતિક્રમ इति ।

શીશુક ઉવાચ-ધર્મવ્યતિક્રમો દૃષ્ટર્થસ્વરાણાં ચ સાહસમ્ ।

તેજીયસાં ન દોષાય વહેઃ સર્વમુજો યથા ॥ ૨૦ ॥

કિમેતદીશ્વરાણાં ચરિત્રં ન ભવતીત્યુચ્યતે, બાહોલિદન્યાર્થમાગતોડ્યન્ત્ કરોતીતિ । ન હિ
કિશ્ચિદ્ધટનાર્થમાગતઃ કિશ્ચિત્ત વિઘટયતિ । ન દ્યન્યાર્થમપ્યાગતઃ સ્વર્ગમં પરિવ્રજતિ । પ્રકાશનાર્થ-

ગોપીજનોને બીજે પ્રકારે જ પ્રેરણા કરીને તેમનામાં બીજો મનોરથ ઉત્પન્ન કરી શકે એમ છે.) (અથવા
તો બીજે પ્રકારે પણ અર્થ સંભવે છે. ભગવાને આ પ્રકારની લીલા નથી કરી એમ જ માની લો—એમ
જે કહેવામાં આવે તો તેનો જવાબ એ કે) ભગવાન્ અન્તર્યામી હોવાથી તેમને કોઈ પણ અસાધ્ય નથી.
(અન્તર્યામી અને ઈશ્વર એ બે વિશેષણોનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે. જેમ અન્તર્યામી હોઈને પણ ઈશ્વર
બહાર પણ ફલનું દાન કરે છે, તેમ આ વિરુદ્ધ લીલા પણ અસાધ્ય નથી.) તેથી આ પરિસ્થિતિમાં
ભગવાને કયા અભિપ્રાયથી આ લીલા કરી. કયો અભિપ્રાય છે જેમનો તે ભગવાન્ કિમભિપ્રાયઃ કહેવાય
છે. અમારા બધાઓનો આ સંશય દૂર કરો. વળી, હે સુન્દર ! અર્થાત્ હે સદાચારી જત કરનાર શુકદેવજી!
જે ભગવાનની આ લીલા અઘટિત જેવી હોય તો આપે તેનું વર્ણન કરેલું ન હોય. જો ભગવાનની લીલા
અધર્મ હોય તો આપને તેમાં રુચિ થાય નહિ. પણ ભગવાનની લીલા વિપરીત પ્રકારની દેખાય છે, માટે
આપે તેનો નિર્ણય કહેવો જોઈએ એમ અર્થ છે. (ભગવાનની લીલા વિષે જે પ્રકારની શંકા છે, એક શંકા
એ કે ભગવદ્લીલા નિન્દિત છે, અને બીજી શંકા એ કે ભગવદ્લીલાનું પ્રયોજન શું. પહેલી શંકા બીજા
અર્થબોધે છે, અને બીજી શંકા પરીક્ષિતને પોતાને પણ છે. બીજી શંકાનું સમાધાન અનુમદાપ મહા-
નામ્ એ સાહગ્રીસમ ર્લોકમાં આપવામાં આવેલું છે) ૨૬

પ્રથમ પરીક્ષિતે જે કહ્યું કે ભગવાને અવતારવિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું તેનો ઉત્તર શુકદેવજી ધર્મવ્યતિક્રમ
એ ર્લોકમાં આપે છે.

શુરદેવજી કહે છે કે

ધર્મનું ઉત્સંધન અને સાહસ એ એકરૂપ ધર્મવાળાઓમાં જોવામાં

આવે છે. જેમ સર્વનું બક્ષણ કરનાર અગ્નિને કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ પ્રાપ્ત

યતો નથી તેમ અતિ તેજસ્વી વ્યક્તિઓને દોષ પ્રાપ્ત યતો નથી. ૩૦

તમે શું કહેવા માગો છો—તમારું કહેવું એવું છે કે એકરૂપ ધર્મવાળાઓમાં આ પ્રકારનું ચરિત્ર ન
હોય, અથવા તો તમે એમ કહો છો કે એક કાર્યને માટે આવેલી વ્યક્તિ બીજું કાર્ય કરે છે (અનો
ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.) એક કાર્ય કરવાને માટે આવેલી સુરુપ બીજા કાર્યનો નાશ નથી કરતો એમ નથી.
અન્ય પ્રયોજનને માટે આવેલો પદાર્થ પોતાના ધર્મનો ભાગ કરતો નથી. પ્રકાશ આપવાને માટે આવેલો
દીવો જો વરુની સાથે સંબંધમાં આવે તો તે વરુને ભાળી જ નાખે છે (અર્થાત્ દીવો પોતાના સ્વરૂપને
વરુમાં જોડે છે, વરુને પોતાના જેવું બનાવે છે તેવી જ રીતે ભગવાન્ પણ ધર્મનું સ્થાપન કરવાને માટે
પ્રકટ થયેલા છે. છતાં પણ જો તેમને કોઈ પ્રેમભાવે ભરે તો ભગવાન્ તેનામાં સ્વરૂપાનન્દનું સ્થાપન
કરે છે જ. જેમ ગિરાર કરવા થયેલો રાત્ર ઉપવનમાં વિહાર કરે છે, વિહાર કરતાં સેવકોને આજ્ઞા આપે
છે તેમ ભગવાન્ પણ ધર્મનું સ્થાપન કરવા પ્રકટ થયેલા છે છતાં પણ ભક્તોને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરે છે.

માગતો દીપઃ ગૃહેણ સ્પૃષ્ટમેત્ વહત્યેવ । અત્ ईश्वरधर्मोऽयम् । अन्यथा ईश्वर एव न भवेत् । न हि वणिजामिव प्रमोर्नियमोऽस्ति सर्वकर्मसु । ईश्वरधर्माश्चित्ते इति तान् गणयति धर्मव्यतिक्रमः साहस-
मितादयः । धर्मव्यतिक्रमो विद्यमानोल्लङ्घनम् । साहसमविद्यमानकरणम् । एतदुभयमीश्वरे दृष्टम् ।
'न हि दृष्टे अनुपपन्नं नाम' । चकारादीश्वरसेवकानामपि, वीर्यादिमતાं वा । एतदेव या साहसम्,
સહસા ક્રિયમાણત્વાત્ । નન્વેવં સત્તિ તત્કર્મફલં કથં ન ભવેદિત્યાદિક્ષ્યાદ્ તેજીયસામિતિ । અતિવે-
જસ્તિનામેતન્નાધર્મજનકમ્ । વિધિનિપેષણાયનાં નિયોજ્યવિપયત્વાત્ । યથા લોકે તથા વેદેઽપિ ।
અતિવેજસ્તિનાં સર્વકર્મદહનસમર્થાનાં ન દોષજનકં ભવતીત્યત્ર દૃષ્ટાન્તમાદ્ વહેઃ સર્વભુજ इति । ન
हि सर्वान् दहन् यद्विषयभाग् भवति, सर्वं भक्षयन् अभक्ष्यभक्षको वा, तथा सर्वं पिबन् सर्वत्र

નુપાં નિઃશ્રેયસાર્યાય વ્યકિર્નગચતો નુપ—હે રાજા! મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે ભગવાનનું પ્રાકલ્ય
છે—એ શ્લોકમાં ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન આપવામાં આવેલું છે. અવતારનું, આ પ્રયોજન
ભગવાનની લીલાથી પણ સિદ્ધ થાય છે જ. ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બંને પણ મનુષ્યોના
કલ્યાણને માટે જ છે, તેથી જો મનુષ્યોનું કલ્યાણ ખીજે પ્રકારે સિદ્ધ થઈ શકતું હોય તો પછી ધર્મનું
સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બેની જરૂર રહેતી નથી. તેથી ભગવાનની લીલા પોતાના અવતારથી
વિરુદ્ધ નથી.)

(હવે શ્રીમદ્ભાગવત જગત્ અને પ્રમેયનો વિરોધ દૂર કરતાં આજ્ઞા કરે છે કે) તેથી આ ઈશ્વરનો
ધર્મ છે. આ પ્રમાણે જો કરવામાં ન આવે તો ઈશ્વરનું ઈશ્વરપત્તુ જ ન રહે. (સાધનવિરુદ્ધ ફલનું દાન
કરવાથી લીલા કરવાનો ધર્મ ઈશ્વરનો જ છે. ન મર્યાદેશિતવિધિયામ્—ભારામાં બુદ્ધિ રાખનારાઓમાં
કામ પોતાનું કાર્ય કરી શકતો નથી—(ભાગ. ૧૦. ૧૬. ૨૬) એ શ્લોકમાં આ જ વાત કહેવામાં આવી છે.
આથી સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે કે વેદના પણ નિયામક ભગવાન છે, વેદ કાંઈ ભગવાનનો નિયામક નથી.)
અર્થાં કાર્યોની અંદર ભગવાનને વશિકૃતી માફક નિયમ હોતો નથી.

આ બધા ઈશ્વરના ધર્મો છે એમ કહીને શુકદેવજી ધર્મવ્યતિક્રમ, સાહસ ઇત્યાદિ એ પ્રમાણે તે
ધર્મોની ગણના કરે છે. ધર્મવ્યતિક્રમ એટલે જે અસ્તિત્વમાં છે તેનું ઉલ્લંઘન. સાહસ એટલે જે અસ્તિ-
ત્વમાં નથી તે કરવું. આ બંને ધર્મો ઈશ્વરમાં જોવામાં આવે છે. (જે વસ્તુ જોવામાં આવતી હોય તે
અસંભવિત હોય નહિ) એ પ્રમાણે ન્યાય છે. શ્લોકમાં જે જ છે તે એમ સૂચવે છે કે ઈશ્વરના સેવકોમાં
પણ, અથવા તો વીર્ય વગેરે ધર્મોવાળાઓમાં આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. અથવા તો આ જ—ધર્મનું
ઉલ્લંઘન જ—સાહસ છે, કારણ કે તે એકદમ બળથી, વગર વિચારે, કરવામાં આવ્યું છે.

અરે! જો આ પ્રમાણે હોય તો પછી તે કર્મનું ફળ કેમ ન થાય? આ સંક્રાંતું સમાધાન કરતાં
શુકદેવજી કહે છે કે તેજીયતામ્. અતિ તેજસ્વી પુરુષોમાં આ—ધર્મનું ઉલ્લંઘન—અધર્મ ઉત્પન્ન કરી
શકતું નથી, કારણ કે વિધિ અને નિપેધવાક્યો, જેનું નિયમન વેદથી થાય છે તેવાઓને, ઉદ્દેશીને જ હોય
છે. (વેદ ભગવાનનો નિયામક નથી, તેથી વેદમાં, યાગમાં, યજિવાક્યો અને નિપેધવાક્યો ભગવાનને
લાગુ પડતાં નથી. આ પ્રકારે ભગવદ્લીલાનો વેદ સાધેનો વિરોધ દૂર કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ ભગવદ્લીલા
વેદવિરોધી નથી.) જે પ્રમાણે લોકમાં ઈશ્વર વિધિનિપેધનો વિષય નથી તે પ્રમાણે વેદમાં પણ ઈશ્વર
વિધિનિપેધનો વિષય નથી.

સર્વ કર્મને બાજી નાખવાની શક્તિવાળા અતિ તેજસ્વી પુરુષોને હોષ ઉત્પન્ન થતો નથી એ બતા-
વવાને માટે શુકદેવજી વહેા સર્વશુકઃ એ દાહાન્ત આવે છે. અગ્નિ સર્વને બાળે છે તેથી તેનો કાંઈ વધ
થતો નથી, તેમ જ તે સર્વનું બહણ કરે છે છતાં પણ તે અભસ્થનું બહણ કરનારો કહેવાતો નથી. તે
પ્રમાણે અગ્નિ સર્વનું પાન કરે છે, સર્વ સ્થળે પ્રવેશ કરે છે અને સર્વના સંબંધમાં આવે છે છતાં પણ
અગ્નિ તે તે પ્રકારે થતો નથી. ગિધ્યાશ્વનકૃષી જગથી સિંચાએલા જ અન્તઃકરણમાં કર્મનું બીજ ધર્મ

પ્રવિશન્ સર્વેસમ્યદ્ધઃ વત્તકારી ભવતિ ! મિધ્યાજ્ઞાનસલિલાવસિકાવાનેવાત્મભૂમૌ કર્મધીજં ધર્મા-
ધર્માકુરતામારભત્વે, ન તુ વત્તજ્ઞાનનિદાપતિષ્પીતસલિલગ્ધોપરાયામ્ ॥ ૩૦ ॥

નતુ 'તૈંજીયસાનપિ હ્રેતન્ન સુશ્લોક્ય'મિતિન્યાયાદ્ 'યદ્વૃત્તમતુતિષ્ઠન્ પૈ લોકઃ હેમાવ કલ્પતે'
इतिविरोधाच्च कथमेतत् कर्तुं शक्यत इति चेत्, उत्राह नैतत् समाचरेदिति ।

नैतत् समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ।

विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथास्त्रોविषजं विषम् ॥ ૩૧ ॥

एतधीश्वरकृतमनीश्वरो न समाचरेत् । ऐश्वर्यसमानाधिकरणमेवैतत् नानिष्टं करोति । अतः
जातु कदाचिदपि औत्सुक्यादपि न समाचरेत् । किं बहुना ? मनसापि । ऐश्वर्यमुल्यमेव तेषां वत्कर्म ।
यैश्वर्यकामनायामपि अनीश्वरो वचनार्हति, यथा महाराज्यानधिकारि तद्विच्छां कुर्वन्, अतो मनसापि
न समाचरेत् । विपरीते बाधकमाह विनश्यतीति । मौढ्यादैश्वर्यसहभावं तस्य कर्मणः अज्ञात्वा केवलं
वत् कर्म आचरन् तेनैव कर्मण्या नष्टो भवति । नन्वेकमेव कर्म कथं धर्मान्तरसहितं न नाशकम्,

અને અધર્મના અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી તાપથી સૂકાઈ ગએલા જગને લીધે ઊપર—
ખારી—ભૂમિમાં ધર્મ અને અધર્મના અંકુર ઉત્પન્ન કરતું નથી. ૩૦

અરે ! 'અતિ તેજસ્વી પુરુષોને પણ આ પરશ્વીગમન કીર્તિ આપનારું નથી' (ભાગ. ૩.૧૨.૩૧)
એ ન્યાયને લીધે, અને 'એ અતિ તેજસ્વી પુરુષોના અસ્તિત્વનું અનુકરણ કરીને લોકો કહ્યાણુ પ્રાપ્ત કરે છે'
(ભાગ. ૩.૧૨.૩૧) એ વિરોધને લીધે ભગવાન આ પરશ્વીસંગ કેવી રીતે કરી શકે ? આ શંકાનું સમા-
ધાન કરતાં શુદ્ધેવલ્લ કહે છે કે નૈતત્ સમાચરેત્. ('અતિ તેજસ્વી પુરુષોને પણ પરશ્વીગમન કીર્તિ
આપનારું નથી' એ શંકાનું સમાધાન એ કે આ પ્રલોકથી થતું નથી, છતાં પણ આ પ્રલોકના ઉત્તરાર્ધમાં
એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન વિના બીજે કોઈ માણસ આ પ્રમાણે કરે તો તેનો નાશ થાય છે અને
એશ્વર્ય વગેરે સંપત્તિવાળા ભગવાનનો આ પ્રમાણે કરવાથી નાશ થતો નથી; તેથી તે શંકાનું સમાધાન
આ પ્રલોકના ઉત્તરાર્ધથી થઈ શકે છે. આગળ ચોત્તીસમા પ્રલોકનાં મુખ્યોપનીષદમાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા
કરશે કે 'અન્તરંગ ભક્તો જ ભગવાનની આ લીલા ભણે છે, તેથી ભગવાનની કીર્તિનો નાશ થતો નથી'.)

કે ઈશ્વર નથી તેણે મનથી પણ કોઈ દિવસ આ આચરણ કરતું
નહિ. જેમ રૂદ્રથી ભિન્ન કોઈ પુરુષ સમુદ્રના વિપત્તિ બક્ષણ કરે અને તેનો
વિનાશ થાય તેમ એ મૂર્ખતાથી આવું આચરણ કોઈ બીજે કરે તો તેનો
વિનાશ થાય છે. ૩૧

આ ઈશ્વરે કરેલું આચરણ જે ઈશ્વર નથી તેણે કરતું લોકો નહિ. જેનામાં એશ્વર્ય છે તે જ
માણસ આ પ્રમાણે કરે તો તે આચરણ તેને અનિષ્ટ કરતું નથી તેથી જાતુ—કોઈ દિવસ પણ, ઉત્સુકતાથી
પણ—આવું આચરણ કરતું નહિ. વધારે શું કહેવું ? મનથી પણ આવું આચરણ કરતું નહિ. જેમનામાં
એશ્વર્ય છે તે પુરુષોની ક્રિયા એશ્વર્યના જેવી જ હોય છે. જે પુરુષ ઈશ્વર નથી તે એ એશ્વર્યની ઇચ્છા
પણ કરે તો તેની વધ કરવામાં આવે છે; મહાશય્યનો અનધિકારી પુરુષ એ મહાશય્યની ઇચ્છા કરે તો
તેનો વધ કરવામાં આવે છે; તેથી મનથી પણ કોઈએ ઈશ્વરનું આચરણ કરતું નહિ. એ આ નિયમથી
નિરુદ્ધ શાસ્ત્રવામાં આવે તો તેમાં બાધક છે એમ દર્શાવનાં શુદ્ધેવલ્લ કહે છે કે વિનશ્યતિ. તે કર્મ—
પરશ્વીસંગ—એશ્વર્યની સાથે જ રહેલું છે એ વાત મૂર્ખતાને લીધે બાજુ તિન્ય દેહા તે કર્મ—પરશ્વી-
સંગ—જ દરબારે માણસ તે જ કર્મથી નાશ પામે છે.

ફલેરયા નાશકમિતિ ચેત્, તન્નાહ અરુદ્ધઃ । રુદ્ધવ્યતિરિક્તઃ રુદ્ધસમાનપરાક્રમરહિતઃ અવિધ્યજં વિષં
કાલકૂટમાચરન્ આ સમન્તાદ્ ભક્ષયન્ વિનશ્યતિ તથેત્થયઃ । નિન્દિતં કર્માપિ કાલકૂટવશ્માશન્મ્ ।
તદીશ્વરસૈવ શોભાકરમ્, યેન નીલકળ્થો ભવતિ । તથૈવ ગોપીજનવહ્નમ્ શ્વિતિ ॥ ૩૧ ॥

નનૂર્ક ‘યદુત્તમગુતિમ્’મિતિ, તન્નાહ દૈશ્વરાણામિતિ ।

દૈશ્વરાણાં વચસ્તથ્યં તથૈવાચરિતં કચિત્ ।

તેષાં સ્વચ્છન્દચરિતં બુદ્ધિમાન્ન સમાચરેત્ ॥ ૩૨ ॥

દૈશ્વરાણાં વચ પદ્ય તથ્યમ્, ન ત્વાચરિત્મ્ । કચિદાચરિતમપિ વચનાનુગુણં ચેત્ । દૈશ્વ-
રાણાં વદ્વો ધર્માઃ, તથૈશ્વર્યં તથા ધર્માત્મત્વં સયા દયા । તત્રૈશ્વર્યજ્ઞાનવૈરાગ્યૈર્પેત્ કરોતિ તત્ સ્વચ્છન્-
ન્દચરિતમિત્યુચ્યતે । બુદ્ધિમાન્ તન્ન સમાચરેત્ । તે હ્યન્યથા ન વદન્તિ, અન્યાથં કથનમન્યાધિ-
કારેણેતિ । અતસ્તદ્વિરુદ્ધં ન કથયન્તીતિ ॥ ૩૨ ॥

અરે ! એક જ કર્મ બીજા ધર્મની સાથે હોય તો નાશ કરતું નથી, પણ ત્યારે એકલું જ હોય ત્યારે
નાશ કરે છે; આ રીતે બની શકે ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે અરુદ્ધઃ રુદ્ધ
સિવાયનો કોઈ બીજો પુરુષ, રુદ્ધના જેવું પરાક્રમ જેની પાસે નથી એવો કોઈ પુરુષ, સમુદ્રમાંથી પ્રાપ્ત
થએલું કાલકૂટ વિષ જે પૂરેપૂરું પી નાશ તો તેનો નાશ થાય છે; તે જ પ્રમાણે જેનામાં ભગવાનનું ઐશ્વર્ય
નથી તે જે ભગવાનની બીજા ક્રિયાઓનું અનુકરણ કરે તો તેનો નાશ જ થાય છે. નિન્દિત કર્મ પણ
કાલકૂટ જેવો માફક નાશ કરે છે. કાલકૂટ વિષ કશરને જ શોભા આપનારું છે, જેથી મહાદેવ નીલકળ્થ
બને છે. તે જ પ્રમાણે ભગવાન પણ ગોપીજનો સાથે રમણ કરીને ગોપીજનવંદ્ય બને છે. ૩૧

અરે ! જે અતિ તેજસ્વી પુરુષોના ચરિતનું અનુકરણ કરીને લોકો કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે (ભાગ.
૩. ૧૨. ૩૧.) એ પ્રમાણે વિરોધ છે. આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે દૈશ્વરાણામ્.

ઐશ્વર્ય વાળા પુરુષોનું વચન સહ્ય હોય છે; તેમ જ કવચિત્ આચરણ

પણ સહ્ય હોય છે. તેમના સ્વચ્છન્દ ચરિતનું આચરણ બુદ્ધિમાન્ પુરુષે
કરતું નહિ. ૩૨.

ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનું વચન જ સહ્ય છે, અનુચરવા યોગ્ય છે, પણ તેમનું આચરણ તેવું નથી.
(ભગવાનનું આચરણ લોકસંમંદને માટે નથી પણ પોતાનું નિરંકુશ ઐશ્વર્ય દર્શાવવાને માટે છે; તેથી
ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનું આચરણ બહારથી જેવું દેખાય છે તેવું સત્ય નથી, અનુસરવા લાયક નથી.) કોઈક
વખત ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનું આચરણ પણ સત્ય હોય છે, જે તે તેમના પોતાનાં વચનને અનુસરનારું હોય
તો. (ભગવાનનું આચરણ સત્ય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે ભગવાનના જેવો બીજા ઐશ્વર્યવાળા પુરુષો
તે આચરણને અનુચરી શકે છે, બીજા સાધારણ પુરુષો નહિ.) ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોના ધર્મો હોય છે;
જેવી રીતે તેમનામાં ઐશ્વર્ય હોય છે તેવી રીતે તેમનામાં ધર્માત્મતા હોય છે, દયા હોય છે. તેમાં ઐશ્વર્ય,
જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ત્રણ ધર્મોથી ઐશ્વર્યવાળા પુરુષો જે કરે તે સ્વચ્છન્દ ચરિત કહેવાય છે. બુદ્ધિમાન્
પુરુષે આ સ્વચ્છન્દ ચરિતનું આચરણ કરતું નહિ. (તેત્રીયમા શ્લોકમાં, યથામ્ પદવતે ઐશ્વર્યનું, અને
નિરુદ્ધારિણામ્ એ પદવતે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું વિવરણ કરવામાં આવેલું છે. ચોત્તરમા શ્લોકમાં
અભિપ્રાયે ચોત્રીયમા શ્લોકમાં રંદિતુઃ એ પદવતે ઐશ્વર્યનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.) (ઐશ્વર્યવાળા
પુરુષોનાં વચન સત્ય છે એમ દર્શાવવાને માટે શ્રીમદ્વાલ્મીકી આજ્ઞા કરે છે કે) તેઓ, ખરેખર, અસત્ય
બોલતા નથી, કારણકે તેઓ બીજાઓના અધિકારનો વિચાર કરીને બીજાઓને માટે કહે છે. તેથી તેઓ
બીજાઓના અધિકારથી વિરુદ્ધ કહેતા નથી. ૩૨

નતુ ચવાન્યસ્મૈ ન કથયન્તિ તયા સ્વપમિ કૃતો ન કુર્વન્તિ, વગ્રાદ કુશલાચરિતેનેતે ।

કુશલાચરિતેનૈપામિહ સ્વાયોં ન વિદ્યતે ।

વિપર્યયેણ વાનયોં નિરહક્કારિણાં પ્રભો ॥ ૩૨ ॥

એપામીશ્વરાણાં કુશલાચરિતેન અર્થઃ પ્રયોજનં ન વિદ્યતે, વતોડ્પન્નન્તપ્તસ્ય પ્રાનત્વાદેવ ।
વિપર્યયેણ જકુશલાચરિતેન અનર્થોડપિ ન વિદ્યતે । ઈશ્વરાણાનેવ નિપિહ્વરૂપેના ઘનિષ્ટાભાવ इति न,
किन्तु ज्ञानिनामपीति ज्ञानवैराग्ययोस्तुल्यं स्वरूपमाह निरहक्कारिणामिति । जहक्काररहितानाम् । न
केनापि किमपि, कर्तृत्वमिमानामावात् । प्रभो इतिसन्तोषतमीश्वरस्य लोकविलक्षणत्वज्ञापनार्थम् ॥ ३३ ॥
વગ્ર જ્ઞાનસહકૃતમેવ વત્કર્મ નાલિષ્ઠજનકમ્, કિં વત્કલ્પમૈશ્વરસહકૃતમિતિહા કિમુતેતિ ।

કિમુતાખિલસત્ત્વાનાં તિર્યદ્ધર્ત્વદિવૌકસામ્ ।

ઈશિતુશ્ચેશિતવ્યાનાં કુશલાકુશલાન્વયઃ ॥ ૩૪ ॥

ઈશ્વરસ્ય સેવકમારણે સેવકાનામન્યચાકરણે ચ ન વાચિત્ શક્યા ભવતિ, ચયૈહિકી તયા
પારલૌકિકી । નિયામકાદિ શક્યા । ભગવતો ન નિચામકોડ્પ્તોડ્પ્તીલાહ અખિલસત્ત્વાનામ્ । સર્વ-
જીવાનામ્ । તિર્યદ્ધર્ત્વદિવૌકસાં ગુણત્રયકાર્યાણામ્ । જીવજહાનામપ્રાકૃતપ્રાકૃતાનાં વા સર્વેપાનેવ

અરે ! ઐશ્વર્યવાળા પુરુષો જેમ બીજાઓને ખોટું કહેતા નથી, તેમ તેઓ પોતે પણ તે પ્રમાણે
કેમ કરતા નથી ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવે કહે છે કે કુશલાચરિતેન.

હે રાજન્ ! અહંકાર વિનાના તે ઐશ્વર્ય વાળા પુરુષોને કુશલ

આચરણ કરવામાં અહીં પોતાનું પ્રયોજન હોતું નથી, તેમ જ નિપિહ

આચરણ કરવાથી તેમને અનર્થ થતો નથી. ૩૩

એમને—ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોને—કુશલ આચરણથી અર્થ—પ્રયોજન—હોતો નથી, કારણ કે
તેમણે તેના કરતાં પણ અનન્ત ફલ પ્રાપ્ત કરેલું છે. વિરુદ્ધ આચરણથી, અકુશલ અચરણથી, તેમને
અનર્થ પણ થતો નથી. એકલા ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોને જ નિપિહ કર્મ કરવાથી અનિષ્ઠ થતું નથી એમ
નહિ, પરંતુ જ્ઞાનીઓને પણ નિપિહ કર્મ કરવાથી અનિષ્ઠ થતું નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું
તુલ્ય સ્વરૂપ દર્શાવતાં શુકદેવે કહે છે કે નિરહક્કારિણામ્. અર્થાત્ અહંકારથી રહિત કર્તા વરીકેનું
અભિમાન ન હોવાથી તેમને કશાથી કાંઈ પણ થતું નથી. જેમનામાં ઐશ્વર્ય હોય છે તે જગતથી વિકલ્પ
હોય છે એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવે પરીક્ષિતને પ્રભો એ પ્રમાણે સંબોધન કરે છે. ૩૩

જ્યાં જ્ઞાનની સાથે જ રહેલું તે કર્મ—પરમીસંગ—અનિષ્ઠ કરતું નથી, તો પછી ઐશ્વર્યની સાથે
એ તે કર્મ રહેલું હોય તો તે અનિષ્ઠ કરી શકે નહિ એમાં શું કહેવું ? આ વાત શુકદેવે કિમુત એ
પ્રત્યક્ષમાં કહે છે.

તો પછી સર્વ જીવોના—પશુ પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવતાઓના—

ઈશ્વર કૃપ્યુને પોતાના સેવકોએ કરેલા પુણ્ય અને પાપનો સંબંધ થી રીતે

થાય ? ૩૪

ઈશ્વર સેવકને મારે અથવા તો તેમને કોઈ સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં મૂકે તો તેમાં ઈશ્વરને
કોઈ પણ ભાવની, જેમ કોઈની તેમ પરલોકની, શંકા હોતી નથી. નિવામકની જ શંકા હોઈ શકે.
ભગવાનનો તો બીજો કોઈ નિયામક નથી એમ જાણવવાને શુકદેવે કહે છે કે અખિલસત્ત્વાનામ્.
અર્થાત્ જ્યાં પ્રાણીઓના (ઈશ્વર ભગવાન છે). પશુ પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવો એ ત્રણ અનુક્રમે તમસ,
રજઃ અને સત્ત્વ એ ત્રણ ગુણનું કાર્ય છે. (આ પ્રમાણે અર્થ કરીએ તો તિર્યદ્ધર્ત્વદિવૌકસામ્ એ
અખિલસત્ત્વાનામ્ નું વિશેષણ બનશે. આ એ પદને જિહ્વા ભાગીને પણ અર્થ કરતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા
કહે છે કે) જીવ અને જહાના (ઈશ્વર ભગવાન છે. અખિલસત્ત્વાનામ્ એ પદ વડે જીવોનું વર્ણન કરે :

ईशितुः प्रभोः कृष्णस्य । चकारादात्मनश्च । ईशितव्यानां सेवयानां सम्बन्धी तत्कृतगुणदोषाभ्यां
कुशलाकुशलयोरन्वयः कृतः । न हि दासीभिः स्वात्मभूताभिः सम्बन्धे अनियम्यस्य ऐहिके पार-
लौकिके वा कथ्यनापकारः सम्भवति । अन्तरैरेव तथा ज्ञायत इति न सुस्रोम्यतानिर्गुचिः । नापि
कर्ममार्गेविचारेण कर्मप्राप्त्यपक्षेऽपि दोषः सङ्गतीयः ॥ ३४ ॥

‘परમેष्ठિનો વા ઇષ થતોડમ જાસીત્’, ‘બ્રહ્મ વા હૃદમમ જાસીત્ સ આત્માનમેષાવૈત્’ इत्यादि—
સુતિપુ યથા જ્ઞાનકર્મમ્યામુલ્કપૈઃ, ઇવમપકુટજ્ઞાનકર્મમ્યામપકર્પોડપિ સમ્ભાવ્યત્ત્વ ઇતિ તત્રાહ યત્પાદેતિ ।
યત્પાદપક્કજપરાગનિપેવતૃપ્ત યોગમભાવવિધુતાલિલકર્મવન્ધાઃ ।

સૌંદર્ય ચરન્તિ મુનયોડપિ ન નહ્યમાનાસ્તસ્યેચ્છયાત્તવપુષઃ કુત્ત એવ વન્ધઃ ॥ ૩૫ ॥

ન હિ સર્વેપામેવ જીવાનાં સમાનકર્મણ સમાનં ફલમુપલભ્યતે । અન્યથા શાસ્ત્રવૈફલ્યાપતિઃ ।
વત્કુટકર્માદૌ પ્રવૃત્તો નાપકુટકર્મણ કાદાન્તિક્તેન અપકુટો ભવતિ । તત્ર માર્ગત્રયમ્ । ત્રિવપિ પ્રવૃત્તો

આવ્યું અને તિર્યક્ પદ વડે જડ પદાર્થોત્તુ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.) (તેમ જ અલિલ પદ અને તિર્યક્ પદ વડે ચતુષ્કર્મે વર્ણવવામાં આવેલા) આપ્રાકૃત અને પ્રાકૃત પદાર્થોના (પણ ઈશ્વર ભગવાન છે.) અર્થાત્ સર્વના જ ઈશ્વર પ્રભુ કૃષ્ણ છે. રસોકમાં સ છે તે દર્શાવે છે કે કૃષ્ણ આત્મા છે. (ઈશિતવ્યાનામ્ નો સંબંધ રસોકના ચોથા પદ નેટ કરવાનો છે જેમ બધાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ઈશિત-વ્યોના—સેવકોના—સંબંધવાળો; અર્થાત્ સેવકોએ કરેલા શુભ અને દોષને લીધે સર્વના ઈશ્વર કૃષ્ણને ઈષ્ટ અને અનિષ્ટનો સંબંધ કયાંથી હોય ? પોતાના આત્મારૂપી દાસીઓ સાથે સંબંધ થતાં જે દોષના નિય-મનમાં ન રહી શકે એવા સર્વના ઈશ્વર કૃષ્ણને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અપકાર, ખરેખર, સંભવતો નથી. (કૃષ્ણ સર્વના ઈશ્વર છે એટલે આ જગતમાં તેમનું કોઈ નિયમન કરી શકે એમ નથી. કૃષ્ણ આત્મા હોવાને લીધે પ્રાણ છે એટલે પરલોકની બાબતમાં પણ તેમનું કોઈ નિયમન કરી શકશે નહિ.) દાસીઓ સાથેનો ભગવાનનો સંબંધ કહ્યું અંતરંગ ભક્તો જ બાહે છે, (ખીલ કોઈ નહિ), એટલે લોકોમાં ભગવાનની અપકીર્તિ થશે નહિ. વળી, કર્મમાર્ગના વિચારથી, કર્મ પ્રધાન છે એ પક્ષની દૃષ્ટિએ પણ ભગવાનમાં દોષની શંકા કરવી નહિ. ૩૪

‘પરમેષ્ઠીનો આ યસ ખરેખર પહેલાં હતો’, ‘આ, ખરેખર, પહેલાં પ્રાણ હતું તેણે આત્માને જ બાધ્યો’, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જેમ જ્ઞાન અને કર્મથી શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવામાં આવી છે (પહેલી શ્રુતિમાં કર્મથી ઉત્કર્ષ અને બીજી શ્રુતિમાં જ્ઞાનથી ઉત્કર્ષ થતાવવામાં આવ્યો છે), તેમ અરાધ જ્ઞાન અને કર્મથી અપકર્ષ—અધોગતિ—પણ સંભવે છે. આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવજી ચત્પાદ’ એ રસોકમાં સમાધાન કરે છે.

જે ભગવાનના ચરણકમલના પરાગના સેવનથી તૃપ્ત થએલા છે, યોગના પ્રલાવથી જેમનાં બધાં કર્મનાં બન્ધનો તુટી ગયાં છે એવા, અને મુનિઓ બન્ધન નહિ પામતાં પોતાની મરજી પ્રમાણે જ્યારે આચરણ કરે છે, સારે તો પોતાની ઇચ્છાથી શરીર ધારણ કરનાર ભગવાનને યંધ ક્યાંથી જ હોય ? ૩૫

અથા ય છવોને સમાન કર્મથી સમાન ફલ મળતું નથી. આ પ્રમાણે જો ન હોય તો જ્ઞાનશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રો નકામાં થઈ જાય. (નિષિદ્ધ કર્મ કરીને જો કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો તેને અનિષ્ટ થતું નથી. જો જ્ઞાની અથવા યોગી અથવા ભગવાનનો ભક્ત નિષિદ્ધ કર્મ કરે તો તેને તે નિષિદ્ધ કર્મથી પણ અનિષ્ટ થતું નથી. જો સાધારણ માણસની માફક પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારાઓને, જ્ઞાનીઓને, યોગીઓને અને ભગવાનના ભક્તોને પણ અનિષ્ટ ફલ મળે તો પ્રાયશ્ચિત્તશાસ્ત્ર, જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને બાળી નાખે છે’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર, ‘યોગથી જ પાપને બાળવું’ એ શાસ્ત્ર, અને ‘પાપને બાળવામાં મારા નામની જેટલી શક્તિ છે તેટલું પાપ પાપી માણસ કરી શકતો નથી’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય.)

નાપકર્પ યાતીત્યાહ । તત્ર પ્રથમં ભક્તિમાર્ગે પ્રવૃત્તસ્ય, તત્ર પુણ્ય, ન કેનાપ્યપકર્પ ઇત્યાહ । વસ્ય મગ-
વદઃ પાદપદ્મજસ્ય પરાગમૂતા યે સેવકાઃ તેષાં નિપેવો નિપેવર્ણ તેન તૃપ્તાઃ, મગવદ્ભૂતેઃ સહ મગ-
વદ્ગુણસ્વરણેનૈવ વિસારિતદટ્ટદુષ્ટતુલ્યલેશાભાસાઃ, સ્વૈરં ચરન્તિ । ન તેષાં કર્મોત્કર્ષાપકર્ષો સાધક-
વાધકૌ । તથા કર્મમાર્ગોડપીત્યાહ યોગપ્રભાવેતિ । યોગો હિ મહાન્ ધર્મઃ । ‘અયં હિ પરમો ધર્મ’
ઇતિસ્મૃતેઃ । તસ્ય પ્રભાવઃ અગિમાર્ગેશ્વર્યસમ્પત્તિઃ, જ્ઞાનાદયશ્ચ । તેનૈવ વિશેષેણ ધૃતાઃ પૂર્વકર્મજ-
નિતા અપિ અસ્થિલકર્મવન્ધાઃ વિશેષેણ ધૃતા મવન્તિ । તેડપિ સ્વૈરં ચરન્તિ । જ્ઞાનમાર્ગોડગ્રાહ
મુનયોડપિ સ્વૈરં ચરન્તીતિ । સર્વં એવ ન નહ્યમાનાઃ જવધ્યમાનાઃ । ગહ વન્ધને । સર્વત્રૈવ જસ-
ન્વધ્યમાનાઃ । યત્ર મગવત્પ્રવર્તિતમાર્ગેષ્વપ્યેવા વ્યવસ્યા તત્ર મગવતઃ કિં વત્તન્વમિત્યાહ તસ્યેચ્છયા-
ત્તવપુપ ઇતિ । ઇચ્છયા ભોગાર્યમાત્તાનિ વર્પુપિ ‘વાવતીર્ગોપયોપિવ’ ઇતિ તાવન્તિ વૈન, તસ્ય કૃત
એવ વન્ધો મવેત્ । યો હિ તાવદ્રુપો મવતિ, કાર્યં કૃત્વા પ તાન્વાચ્છાદયતિ, તસ્ય કેન કર્મના વન્ધો

ઉત્તમ કર્મો વગેરે કરનારો મનુષ્ય કોઈક વખત નીચ કર્મ કરે તો તેનાથી તે નીચ થતો નથી.
તેમાં ત્રણ માર્ગ કારણભૂત છે. ત્રણેય માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થએલો મનુષ્ય નીચથી કોટિમાં જતો નથી એમ
શુકદેવજી કહે છે. તેમાં પ્રથમ ભક્તિમાર્ગમાં રહેલો, તેમાં પણ પુણ્ય થએલો, ભક્ત કોઈ પણ કર્મથી
નીચલી કોટિમાં જતો નથી. જે ભગવાનના ચરણકમલના પરાગરૂપ જે સેવકો, તેમની સેવાથી તૃપ્ત
થએલા પુરુષો—ભગવાનના ભક્તો સાથે ભગવાનના શબ્દોનું સ્મરણ કરીને જ જોએલા અને સાંભળેલા
ધ્યુષ્ણા અંશના આભાસને જેઓ ભૂલી ગયા છે એવા પુરુષો—પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલે છે. (અહીં
પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી આજ્ઞા કરે છે કે વર્તમાનકાળમાં જે અત્યાદેશ લોકો—જે લોકો આવા
નથી તે—માત્ર ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ જ કરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે તે દુહ છે એમ બાબતું.)
આવા પુરુષોને કર્મની શ્રેષ્ઠતા સાધક નથી, તેમ જ કર્મની નીચતા બાધક પણ નથી.
કર્મમાર્ગમાં પણ આ પ્રમાણે છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે યોગપ્રમાચ. યોગ એ, ખરેખર,
મહાન્ ધર્મ છે, કારણ કે સ્મૃતિ કહે છે કે ‘આ જ પરમ ધર્મ છે’. યોગનો પ્રભાવ એટલે અણિમા વગેરે
ઐશ્વર્યસમ્પત્તિ અને જ્ઞાન વગેરે. તેનાથી જ સારી રીતે નાશ પામ્યાં છે બન્ધનો જેમનાં; અર્થાત્ પૂર્વ
કર્મથી ઉત્પન્ન થએલાં બધાં કર્મનાં સાધનો પણ સારી રીતે નાશ પામેલાં છે. આવા પુરુષો પણ પોતાની
ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ આ પ્રમાણે છે એમ જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે મુનયોડપિ
સ્વૈરં ચરન્તિ.

આ ત્રણેય પ્રકારના મનુષ્યો—ભક્તિમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગના મનુષ્યો—કર્મથી બંધાતા
નથી. મહ્યમાનાઃ એ પદમાં બન્ધનના અર્થવાળો નહ ધાતુ છે. અર્થાત્ વધે ય સ્થળે આ પુરુષોને
કથાનો સંબંધ થતો નથી.

ત્યાં ભગવાને પ્રવતવિલા માર્ગોમાં પણ આ વ્યવસ્થા છે તો પછી ભગવાનની બાબતમાં શું કહેવું ?
આ અર્થ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે તસ્યેચ્છયાત્તવપુપઃ. ઇચ્છાથી લોગને માટે પ્રકટ કર્યું છે
સ્વરૂપો—‘જેટલાં જોપીનનો’ તેટલાં સ્વરૂપો—જેમણે એવા ભગવાન, આવા ભગવાનને કયા કારણથી બન્ધ
હોઈ શકે ? જે એટલાં રૂપો પ્રકટ કરે છે અને કાંઈ કરીને પાછાં તે રૂપોને વિરોધિત કરે છે તેમને કયા
કર્મથી બંધ થાય ? (જે રૂપથી ભગવાન કર્મ કરે છે તે રૂપ અને કર્મનું અભ્યાસન, વિરોધાન, જ કરવામાં
આવે છે; કાંઈતે રૂપ અને કર્મની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતાં નથી. આ પ્રમાણે બધાં ભગવાનનાં કર્મો
નિત્ય છે, તેથી હિંચિત અને અનુચિત કર્મો ભગવાનમાં મર્વેશ રહેલાં છે, એટલે ભગવાનને કયા કર્મથી
બંધ થઈ શકે ?, કારણ કે ભગવાનમાં મોક્ષ આપનારાં કર્મો પડેલાં છે. જે સ્થળમાં મોક્ષ આપનારું
કર્મ ન હોય તેવા સ્થળમાં જ બન્ધ કરનારું કર્મ પુરુષનું બન્ધન કરે છે, પણ જે સ્થળે મોક્ષ કર્મ હોય
તે જ સ્થળમાં રહેનારું બન્ધક કર્મ બન્ધ કરી શકતું નથી. તેથી ભગવાનમાં બન્ધનનો સંભવ નથી. આ
પ્રમાણે ભગવાનનાં બધાં કર્મો નિત્ય હોવાથી ભગવાનનો બન્ધ તેમ જ મોક્ષ સંભવતો નથી.)

મન્વેત્ । કર્મ હિ પ્રતિનિયતં વ્યવશિતમ્ । તથ યદિ મિત્રો મિત્રો જીવઃ સ્વાત્, તથા-ત્તેન કર્મણા વન્ધો વા મન્વેત્ । આકાશવદ્ ભગવદ્ગુણિ પ્રતિપદમન્યાન્યેવ ભવન્તિ । ચયાન્નમેદેનાપ્તેદેહવ્યવ-
હારઃ, एवं देशभेदेनापि भगवतः सर्वतःपाणिपादान्तस्य तावत्परिच्छेदेन प्रादुर्भाव इच्छयेति । स्वामि-
नीनां वा वपुं । अतः सर्वथा प्रमाणप्रमेयविचारेणापि न बन्धः सम्भवति ॥ ३५ ॥

નતુ તથાપિ લોકસર્વાદયા ભગત્વાત્ 'યથદાચરતિ શ્રેષ્ઠ' इतिन्यायेन शब्दबलविचारेण बन्धो
મન્વેત્ । તે હવધૂતાસ્ત્યોડપિ, ન તે વ્યવહારનિયામકાઃ । અતો વિપ્લવો દટ્ટાન્ત ઇતિ ચેત્, તત્રાહ
ગોપીનામિતિ ।

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामपि देहिनाम् ।

योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्षः प्रीटनेनेह देहभाक् ॥ ३६ ॥

કર્મ, ખરેખર, દરેકને માટે નક્કી કરવામાં આવેલું છે. તેમાં કો જિજ્ઞાસુ જિજ્ઞાસુ હવ હોય તો તેને તે
કર્મથી પણ બન્ધ થાય. (પ્રાણીએ આ સમયે આ કર્મ કરતું, દ્વિત્રિયે આ સમયે આ કર્મ કરતું, આ અભિકારી
પુરુષે આ સમયે આ કર્મ ન કરતું એ પ્રમાણે દરેકને માટે કર્મની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી છે. કો
પ્રાણી, દ્વિત્રિય વગેરે પ્રકારથી—તે તે દેહને લીધે—હવ જિજ્ઞાસુ જિજ્ઞાસુ થાય તો તે તે હવને તે તે કર્મથી
બન્ધ થાય. પણ ભગવાનની વાળતમાં તો એવું છે કે ભગવાનને બહુ રૂપો હોય છે છતાં પણ તે હવ-
રૂપ ન હોવાથી, તે તે રૂપો પણ આત્મરૂપ હોવાથી, અને પ્રાણી, દ્વિત્રિય વગેરે દેહનો ભેદ ન હોવાથી
ભગવાનને માટે કોઈ પણ કર્મનું વિધાન નથી તેમ જ નિષેધ નથી, એટલે ભગવાનને કોઈ પણ પ્રકારનો
બંધ સંભવતો નથી. પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમભૂ ધીને પ્રકારે અર્થ કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે. કર્મ,
ખરેખર, અમુક અમુક સ્વરૂપને ઉદેશીને જ હોય તો તે સ્વરૂપથી અથવા કર્મથી બન્ધ થાય.) આકાશની
માફક ભગવાનનાં રૂપો પદે પદે ભૂતાં જ હોય છે. જેમ અન્નભેદ હોય છે છતાં પણ એક જ દેહ છે એવો
વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, તેમ દેશભેદ હોવા છતાં પણ સર્વતઃ જેમના હસ્ત અને ચરણો પહોંચેલા
છે એવા ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી એક દેહની મર્યાદાથી પ્રકટ થાય છે. (અન્ન એટલે પૃથ્વી, કારણ કે
'જે કૃષ્ણ છે તે અન્નનો વર્ણ છે' એ ક્ષુતિમાં તે પ્રમાણે સિદ્ધ થએલું છે. લૌકિક દેહમાં વધારો થાય છે,
ફેરફાર થાય છે અને તેથી તે દેહમાં રહેલા પૃથ્વીના અંશો એકઠા થાય છે અને છૂટા પડે છે અને તેથી
તે દેહમાં ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં પણ તે દેહ પહેલેથી ઉત્પત્ત સુધી આહુ રહેતો હોવાથી અને તેમાં
રહેલો હવ પણ એક જ હોવાથી દેહ એક જ છે એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે; તે જ પ્રમાણે અહીં
પણ એક જ દેહ છે એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.)

(અરે! ભગવાનના હસ્ત અને ચરણ સર્વત્ર પ્રસરેલા છે, અને તે પ્રકારે જે સમાધાન આપવામાં
આવ્યું તે સાત્ત્વગુણઃ એ પદ્ધતિ નિરૂદ્ધ છે. આ પ્રકારે કોઈને શંકા થાય તેથી શ્રીમહાપ્રભુભૂ ધીને
પ્રકારે સમાધાન આપે છે.) અથવા તો સ્વામિનીઓનાં રૂપો ભગવાને ઇચ્છાથી ધારણ કર્યા. તેથી પ્રમાણ
અને પ્રમેયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પણ ભગવાનને બંધ સર્વથા સંભવતો નથી. (અહીં સુધી શુદ્ધેવલોકે
પરીક્ષિતની શંકાનું લૌકિક રીતે સમાધાન આવ્યું; હવે છત્રીસમા પ્રલોકથી વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને
સમાધાન આપવામાં આવે છે.) ૩૫

અરે! તો પણ લોકની મર્યાદાનો બંધ યાવાથી 'શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે આવરણ કરે છે' એ ન્યાયથી
શબ્દજાતના વિચારથી ભગવાનને બન્ધ થાય. પડેલાં ભક્તિમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગના જે
અનુયાયીઓનો દાખલો આપવામાં આવ્યો તે તો, ખરેખર, અપૂર્ણ છે, તે કોઈ જગતના વ્યવહારના
નિયામક નથી. એટલે તે જ્ઞાન્તા આપણા માલતા પ્રસંગથી સાચે બંધ બેસતું નથી. આ પ્રકારની શંકા
યથા શુદ્ધેવલોકે મોર્ધનામ્ એ પ્રલોકમાં સમાધાન કરે છે કે તે શંકા હજી જાનિત છે.

गोपीभ्यो, તેમના પતિઓ તાપા બપાય મનુષ્યોના જે અન્તર્ધારી છે

તે જ હવવાનું દેહ કંવાને માટે પ્રસન્ન પુરપતો દેહ પામણ કરે છે. ૩૬

ન હિ સ્વસ્ત્વઃ સ્વસ્ત્વ કાપિ નિષિદ્ધઃ । પરા તાસૌ સ્ત્રી ચ પરસ્ત્વ ચ સ્ત્રી । ઠમયમપિ ન મગ-
ચતિ, યતઃ મગવાન્ ગોપીનાં તત્પત્નીનાં ચ આત્મા । વાન્ધવાઃ સર્વે હૌર્મિકાશ્ચ ન મન્યત્ इति चेत्,
તત્રાહ સર્વેષામપિ દેહિનામયમાત્મેતિ । ચો મગવાન્ અન્તઃશ્વરતિ, આસન્યો જીવો વા । સર્વવાદિ-
સિદ્ધાન્તસદ્ગુહાય સામાન્યવચનં યોડન્તશ્વરતીતિ । સ एवायं મગવાનધ્યક્ષઃ પ્રલક્ષઃ ક્રીડનેન
કૃત્વા નટવન્ પુરુષદેહં ભજતે । વસ્તુતસ્તુ નાયં પુમાન્ ન ચ સ્ત્રી, નાત્યન્યઃ કથિત્ । 'ન સ્ત્રી ન
પણ્ડો ન પુમાનિ'તિશ્રુતેઃ । અતઃ કેનાપિ વિચારેજ તાત્ત્વ દોષસમ્ભવઃ ॥ ૩૬ ॥

નતુ તથાપિ એવંકરણે કોડમિપ્રાય इति चेत्, તત્રાહ અનુગ્રહાયેતિ ।

અનુગ્રહાય ભક્તાનાં માનુષં દેહમાસ્થિતઃ ।

ભજતે તાદૃશીઃ ક્રીડાઃ યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેત્ ॥ ૩૭ ॥

ભક્તાનામાનુગ્રહાર્થમેવ ભક્તસમાનરૂપં દેહમાસ્થિતઃ । વિજાતીયે તેષાં વિચારો ન મહે-
વિતિ । તત્ત્વો તથા મનુષ્યાનુગ્રહાય માનુષો દેહઃ પ્રદર્શિતઃ, એવં ગોપિકાનામપ્યનુગ્રહાય સ્થાનન્દં મોહુલે
વાતું તાદૃશીઃ ક્રીડાઃ ભજતે । વત્તદ્ધર્મપ્રવેશવ્યતિરેકેજ તસ્ય તસ્ય દોષસાનિવૃત્તત્વાત્ । યદ્વા ।

પોતાને માટે પોતાના સ્પર્શનો કોઈ પણ ઠેકાણે નિયેધ કરવામાં આવ્યો નથી. પરંત્રી એટલે
બીજી સ્ત્રી અથવા તો બીજાની સ્ત્રી. આ બન્ને—બીજી સ્ત્રી અને બીજાની સ્ત્રી—પણ ભગવાનમાં હોતાં
નથી, કારણ કે ભગવાન્ ગોપીઓના અને તેમના પતિઓના આત્મા છે. અથા બાન્ધવો અને હૌકિ
પુરુષો તે પ્રમાણે માનતા નથી—એમ બે શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી
કહે છે કે બધાય મનુષ્યોનો આત્મા ભગવાન્ છે. આ ભગવાન્ મુખ્યપ્રાણરૂપે અથવા જીવરૂપે સર્વની
અંદર રહેલા છે. (ભગવાન્ ગોપીજનોના જીવરૂપ હોવાથી ગોપીજનોનો દેહ પણ ભગવાનનો જ
દેહ છે, એટલે તેમાં કોઈ ભતનો દોષ નથી. આ દૃષ્ટિએ જ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતે પ્રથમ આજ્ઞા કરી કે
'પોતાને માટે પોતાના સ્પર્શનો કોઈ પણ ઠેકાણે નિયેધ કરવામાં આવ્યો નથી'.) અથા વાદીઓના
સિદ્ધાન્તનો સંગ્રહ કરવાને માટે શુકદેવજી યોડન્તશ્વરતિ એ પ્રમાણે સામાન્ય વચનનો પ્રયોગ કરે છે.
આ જ ભગવાન્ અધ્યક્ષ—પ્રત્યક્ષ—યર્થને ક્રીડા કરવાને માટે નટની માફક પુરુષનો દેહ ધારણ કરે છે.
વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન્ (દેહની દૃષ્ટિએ) પુરુષ નથી, સ્ત્રી પણ નથી, તેમ જ અન્ય કોઈ પણ
નથી, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે તે સ્ત્રી નથી, પરંતુ નથી, પુરુષ નથી'. (ભગવાન્ તો પોતે ભતે જ
પુરુષ છે, દેહને લીધે નહિ. તેથી જ શ્રુતિમાં એક જ વાક્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પુરુષં પુરુષવિષમ્.)
તેથી કોઈ પણ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ભગવાનમાં દોષ સંભવતો નથી.

અરે! છતાં પણ આ પ્રમાણે કરવામાં ભગવાનનો શો અભિપ્રાય છે? આ પ્રમાણે શંકા થાય તો
તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે અનુગ્રહાય.

ભક્તોના ઉપર કૃપા કરવાને માટે મનુષ્ય દેહ ધારણ કરીને ભગવાને

એવી ક્રીડા કરી કે જેનું અવલુ કરવાથી માણસ ભગવાનમાં લીન થઈ જાય. ૩૭

ભગવાને ભક્તોના ઉપર કૃપા કરવાને માટે જ ભક્તોના જેવું રૂપ, મનુષ્યનો દેહ, ધારણ કર્યો,
કારણ કે બે ભક્તોના રૂપ કરતાં બીજા પ્રકારનું રૂપ ભગવાન્ ધારણ કરે તો ભક્તોને જુદા રૂપમાં પ્રકટ
થએલા ભગવાનમાં વિશ્વાસ રહે નહિ. તેથી જ એ મનુષ્યના ઉપર કૃપા કરવાને માટે ભગવાન્ મનુષ્યનો
દેહ પ્રકટ કરે છે, તેમ ગોપીજનોના ઉપર પણ કૃપા કરવાને માટે, મોહુલમાં પોતાના સ્વરૂપનન્દનું ઇત
કરવાને માટે, ભગવાન્ તેના પ્રકારની ક્રીડા કરે છે, કારણ કે ભગવાનના જુદા જુદા ધર્મોના પ્રયેશ નિયા
શ્રેણીઓના જુદા જુદા દોષ નાશ પામતા નથી. (જે ભગવાનની લીલાનું અવલુ કરવાથી પણ ભગવાન
સિદ્ધ થાય છે તો પછી ભગવાનીલામાં રહેલા ભક્તોના સ્વરૂપ વિશે તો શું જ કહેવું?) અથવા તો ભક્તોના

મક્ષાનાં માનુષં દેહં પ્રતિ આસ્થા સજ્જાતાસ્મિન્નિતિ સ તથા । તત્રાપિ મહાન્ પૂર્ણકામઃ સર્વં શત્તું શક્યઃ । ન ત્વેવં નિષિદ્ધપ્રકારેણાત્માનં દાતુમિતિ । અતઃ એતાં લીલાં નિરોધપૂર્વકાદેવદાનરૂપાં યઃ શ્રોણ્યતિ સ સર્વથા ભગવત્પરો ભવિષ્યતીતિ ભગવતા તથાચરણં કૃત્વમ્ । વદાહ યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેદિતિ ॥ ૩૭ ॥

નતુ તથાપિ લોકન્યવહારે સ્ત્રિયોડન્યાધીના इति અવત્તોપાદાનં ગોપાનાં મનસિ સેવઃ તેઃ ક્રિય-
માણા અપકીર્તિઃચ ભવેદિત્યાશક્ત્વાહ નાસૂચન્નિતિ ।

નાસૂચન્ સ્વલુ કૃષ્ણાય મોહિતાસ્તસ્ય માયયા ।

મન્યમાનાઃ સ્વપાર્શ્વસ્થાન્ સ્વાન્સ્વાન્દારાન્ વ્રજૌકસઃ ॥ ૩૮ ॥

તે ભગવન્તં નાસૂચન્ અસૂચા ન દૃષ્ટવન્તઃ । પ્રયમતઃ પ્રવૃત્તિં જ્ઞાત્વાપિ ભગવન્માયયા મોહિતા નાસૂચન્ । અપે તુ સ્વપાર્શ્વસ્થાનેવ સ્વાન્ સ્વાન્ દારાન્ મન્યમાના જાતાઃ, યતો વ્રજૌ-
કસઃ પૂર્વાપરાનુસન્ધાનરહિતાઃ, સર્વથાદ્વીકૃતા इति વા । ઇત્યાદિજ્ઞાનાં પ્રમૌ દોષારોપસ્તત્ત્વમાદિતિ-

મનુષ્ય દેહ પ્રતિ જેમને આસ્થા થઈ એવા ભગવાન્. (આ પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવે તો ક્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો:—ભક્તોના મનુષ્ય દેહ પ્રતિ આસ્થા રાખીને ભગવાને અનુગ્રહને માટે તેવા પ્રકારની કીડા કરી.) ભગવાને ભક્તોના માનુષ દેહ પ્રતિ આસ્થા રાખી છતાં પણ ભગવાન્ મહાન્ અને પૂર્ણકામ હોવાથી સર્વતું દાન કરી શકવાને માટે સમર્થ છે, પણ આ નિષિદ્ધ પ્રકારે આત્માનું—સ્વરૂપાનન્દનું—દાન કરતા નથી. (જેમ છત્ર ઇન્દ્રિયોદ્ધારા મુખ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ભગવાને કર્તુ નથી, ભગવાનના રમણમાં નિષિદ્ધ પ્રકાર નથી.) આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલામાં નિષિદ્ધ પ્રકાર ન હોવાથી, જે મનુષ્ય ભગવાનની લીલા, જેમાં નિરોધ સિદ્ધ કરીને ન આપવા યોગ્ય પદાર્થનું—સ્વરૂપાનન્દનું—દાન કરવામાં આવે છે એવી લીલા, શ્રવણ કરશે તે સર્વથા ભગવત્પર થાય એટલા માટે ભગવાને આ પ્રમાણે આચરણ કર્યું. આ વાત સમજાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેત્. ૩૭

અરે ! છતાં પણ જગતના વ્યવહારમાં સ્ત્રીઓ બીજાઓને અધીન હોય છે, તેથી ન આપેલી વસ્તુ લેવી, ગોપોના મનમાં ખેદ અને ગોપોથી કરાતી ભગવાનની અપકીર્તિ આ ત્રણ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, આ પ્રકારની સંપ્ર થતાં શુકદેવજી તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે નાસૂચન્.

ભગવાનની માયાથી મોહિત થએલા વ્રજવાસીઓએ પોત પોતાની

સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ માનીને કૃષ્ણની ઈર્ષ્યા કરી નહિ. ૩૮

તે ગોપ લોકોએ ભગવાનની ઈર્ષ્યા કરી નહિ, તેમણે ભગવાનના તરફ ઈર્ષ્યાથી ભર્યું નહિ. પોતાની સ્ત્રીઓ ભગવાનની પાસે ગએલી છે એવું ગોપો પ્રથમ ભણતા હતા છતાં પણ ભગવાનની માયાથી મોહિત થઈને તેમણે ભગવાનની ઈર્ષ્યા કરી નહિ. આગળ ઉપર તો ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ગયાં ત્યાંથી માંડીને તે પાછાં વેર આવ્યાં ત્યાંમુખી પોત પોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ ગોપ લોકો માનતા થયા, કારણ કે તેઓ વ્રજમાં રહેવાના હતા, અર્થાત્ પહેલાંનું અને પછીનું અનુસંધાન કરી શકે એવ ન હતા. (ગોપોમાં અજ્ઞાન હોવાને લીધે ભગવાન્ ઉપર દોષનો આરોપ તેમણે મૂક્યો નહિ. આ પ્રમાણે માનવાથી ગોપોનો અંગીકાર ભગવાને કર્યો નથી એવું જણાય, અને તે ઘરોઘર નથી, તેથી સ્ત્રીમહાપ્રભુજી મર્જાકાવઃ પદનો બીજે અર્થે આપતાં આગ્રહ કરે છે કે) વ્રજમાં રહેવાના એટલે ભગવાનથી તેમનો સર્વથા અંગીકાર થએલો છે. આવા પ્રકારના—જેમનો ભગવાને અંગીકાર કરેલો છે એવા—ગોપો પ્રભુજી ઉપર દોષનો આરોપ મૂકે એ સંભવિત નથી એમ તાર્કય છે. આ અર્થ સર્વને જણીતો છે એ બળપ્રમાણે માટે શુકદેવજી ક્લોકમાં જણાવે, ખરેખર, પદ મૂકે છે. (મર્જાકાવઃ એ પદનો અર્થ 'ભગવાને જેમનો સર્વથા અંગીકાર કરેલો છે' એ પ્રમાણે કરવામાં આવે ત્યારે ક્લોકમાં આવેલા માયા શબ્દનો અર્થ ભુદિ કરવો) અને આખા ક્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો. ભગવાનની માયાથી—ભગવાનનેજંબી ઉત્પ્લવની ભુદિથી—મોહિત થએલા, અતિદેહવાચ, ગોપોએ ખરેખર ભગવાનની

માવઃ । અયમર્થઃ સર્વજનીન ઇતિ લલિત્યુક્તમ્ । ભગવત્સાન્નિધ્યેઽપિ મોહાર્થ સત્યેતિ । બુદ્ધિરેવ લેપાં
અનાત્, શિષ્ટં ભગવત એવેતિ મનનમાત્રેણેવ સર્વદોષપરિહારઃ । અતેન તાદ્યપિ લેપારોપો નિવરિતઃ ॥૩૮॥

एवं प्रासादिकं परिहृत्य उक्तं लीलासुपसंहरति ब्रह्मरात्र इति ।

ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ।

अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः ॥ ૩૯ ॥

અઠગોદયો બ્રહ્મરાત્રમ્, તલ્લિન્ન ઉપાવૃત્તે સમ્યક્ જાતે તદન્તર્યામિતવા પ્રવિષ્ટો ભગવાન્ ગૃહે
ગત્વન્યમિતીચ્છાસુતપાદિતવાન્ । તતઃ ભગવાનુહાતાઃ । યતો ભગવાન્ મોહદાતા । તાચ્ચેત્ જાસન્ન્ય-
મન્તઃસ્મરણં કરિષ્યન્તિ તવા મોહાધિકારિણ્યો ભવિષ્યન્તીતિ વાસુદેવેનાનુમોદિતાઃ । યયપિ તાસા-
મિચ્છા ન સિતા સર્વપરિહારેભ ભગવદ્ભજનસ્ય કૃત્વત્વાન્ કિં ગૃહેણ લોકેવેતિ, તથાપિ ગોપ્ય ઇતિ

ધર્મ્યાં ન કરી, પોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે છે એમ માનીને માન આપ્યું.) ગોપીજનો ભગવાનની
પાસે હતાં છતાં પણ ગોપોને મોહ થયો એમ કહેવાને માટે શુકદેવેજી કહે છે કે તસ્ય, ભગવાનની
(માયાથી). ગોપોની કૃત્ય બુદ્ધિ જ (ભગવાનની માયાથી) જામને લીધે મોહિત થઈ બાકીનું બધું
ભગવાનનું જ રહ્યું. (અમારી સ્ત્રીઓ અમારી પાસે જ છે એ પ્રકારનો જામ ગોપોમાં ભગવાને ઉત્પન્ન
કર્યો અને તેથી ગોપોની બુદ્ધિ જ ભગવાનની માયાથી મોહિત થઈ ગઈ. બાકીનું બધું—દેહ, ઇન્દ્રિય,
પ્રાણ, અન્તાકરણ, જીવ, આત્મ, ગૃહ વગેરે—ભગવાનનું જ છે. અને આ પ્રમાણે રમણમાં વાસ્તવિક
રીતે દોષ ન હોવાથી મનમાંથી જ બધા દોષો દૂર થઈ શકે છે. (ગોપીઓની બધી વસ્તુઓ ભગવદીય જ
છે, અને ગોપો પણ પતિ તરીકે ગોપીજનોની વસ્તુઓ જ છે, એટલે ગોપોનું પણ ભગવાનને નિવેદન
થઈ ગયેલું જ છે, તેથી ગોપોને ભગવાનમાં દોષની સ્ફૂર્તિ થાય એ મહાન્ દોષ થાય; પણ ત્યારે ગોપોએ
એમ માન્યું કે અમારી સ્ત્રીઓ અમારી પાસે જ છે ત્યારે ભગવાનમાં દોષનું આરોપણ થતું નથી, એટલે
ગોપો પણ ભગવાન્ ઉપર દોષનો આરોપ કરવારૂપી દોષ કરતા નથી. બુદ્ધિથી દોષનું આરોપણ પણ
સંભવે છે તેથી બુદ્ધિ ભગવદીય નથી; એટલા માટે શ્રીમદ્ભગવદ્ ગુણોપનિષદમાં સિદ્ધમ્—બીજું
બધું, બુદ્ધિ વિનાનું અન્ય સર્વ—એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે.) આ પ્રમાણે ત્યારે ગોપો નિર્દોષ છે, ત્યારે
નિર્દુષ્ટ પદાર્થના સંયધી આ ગોપીજનોમાં પણ કોઈ જાતનો દોષ આવતો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.
(જે ગોપો દોષરહિત ન હોત તો તેમના સમાગમથી ગોપીજનોમાં પણ દોષ આવત.) મજીકસઃ એ
પદના જે અર્થ આપવામાં આવેલા છે. જે ગોપો રાત્રીએ જાન કરનારા છે તેમનો સમાવેશ બીજા
પક્ષમાં—જેમનો ભગવાને સર્વથા અંગીકાર કરેલો છે એ પક્ષમાં—થાય છે, અને બીજાઓનો—અજ્ઞા-
નથી જે ગોપો ભગવાન્ ઉપર દોષનો આરોપ કરતા નથી એમનો—સમાવેશ પહેલા પક્ષમાં, મનમાં
રહેનારા એ પક્ષમાં, થાય છે.) ૩૮

આ પ્રમાણે આસંગિક દોષનો પરિહાર કરીને વર્ણવવામાં આવેલી ભગવદ્લીલાઓ શુકદેવેજી પ્રવ્રત્તાએ
એ શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે.

ब्रह्मरात्र यतां भगवान्नी आताथी भगवानने प्रिय जेवां गोपीजनो

પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પોત પોતાને ઘેર ગયાં. ૩૯

અરુણોદયને બ્રહ્મરાત્ર કહેવામાં આવે છે. અરુણોદય ત્યારે જરોબર થયો ત્યારે ગોપીજનોના
અન્તર્યામી તરીકે પ્રવિષ્ટ થએલા ભગવાને ગોપીજનોમાં ઘેરજવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરી. તેથી ગોપીજનોને
ભગવાનની આજ્ઞા મળી, કારણ કે ભગવાન્ મોહનું ઘન કરનારા છે. (દિવસે વિપ્રયોગ થતાં અર્થતે થાય
અને સાંજે ત્યારે પ્રિયનો—ભગવાનનો—સમાગમ થતાં જે આનન્દ મળે તે આનન્દ ભગવાનનાં હૃદયમાં
દર્શન કરવાથી મળતો નથી. આ આનન્દને—વિપ્રયોગ થતા પછી સમાગમને લીધે ઉત્પન્ન થતા આન-
ન્દને—અહીં મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અન્યપૂર્વ ગોપીજનોની અક-
હુમારિઓ પણ ઘેર જાય છે.) ગોપીજનો જે સંધ્યાકાળ સુધી પોતાના અન્તઃકરણમાં ભગવાનનું રમણ

વિપરીતલુપ્તિર્હંડલુપ્તિઃ તાસાં નાસ્તીતિ સ્વગૃહાન્ યયુઃ । તથાપિ તાસાં ન ગૃહાઃ પ્રિયાઃ, કિન્તુ ભગવાનેષ । નાપિ સંસારભયમ્, યતો ભગવતઃ પ્રિયાઃ ॥ ૩૧ ॥

મોક્ષાર્થમિદં પરિવ્રત્તમિતિ શાપયિતું પુત્રપુત્રાધ્યાનશ્રવણસ્ય ફલમાહ વિપ્રીદિતમિતિ ।

વિપ્રીદિતં વ્રજવધૂભિરિદં ચ વિષ્ણોઃ શ્રદ્ધાન્વિતોઽનુશ્રુણુયાદધ વર્ણયેતઃ ।

મર્ત્યે પરાં ભગવતિ પ્રતિલભ્ય કામં હૃદ્રોગમાશ્વપહિનોત્યચિરેણ ધીરઃ ॥૪૦

इति श्रीमद्भगवत् महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे राक्षसीदावर्णने नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥

વ્રજવધૂભિઃ સહ ભગવત્ इदं विशेषेण ક્રીડિતં શ્રદ્ધાન્વિતો મૂલ્યા સમ્યક્ ફળ્યમાનપુત્ર-
શ્રુણુયાત્ । અથ વા વર્ણયેત્ । શ્રવણાન્તરમેષ કીર્તનમિત્યશ્વદઃ । ય इति નામ વર્ણાદિનિવસઃ,
કિન્તુ યઃ કક્ષતઃ । ભગવતો માહાત્મ્યશ્રવણાદેવમપિ મોચયતીતિ । મક્ષતાં ન ચ સર્વથા પ્રતિપત્તિશ્રવણાચ ।
ભગવતિ પરાં ભક્તિસુપતઃ । તતો મક્ષ્યા અન્તઃસિરીમૂલ્યા હૃદયસ્ય રોગરૂપં કામમાશુ શીઘ્રમે-
વાપહિનોતિ, યઃ પૂર્વં હૃદયવાધકત્વેન સ્થિતઃ, શીઘ્રમેધ ચ વાધકર્તા, સમાશ્વેષ દૂરીકરોતિ શ્રવણ-
માત્રેણૈવ । તતઃ પૂર્વવાસનયા પુનરુદ્દમે અચિરેણૈવ ધીરો ભવતિ । અત્ इदં સામિપ્રાયં શ્રોતવ્યમિતિ,
ફલપ્રકરણત્વાત્, પલ્લવુક્તમ્ ॥ ૪૦ ॥

इति श्रीभागवतसुवोचिन्यां श्रीमद्ब्रह्मणमहात्मजश्रीमद्ब्रह्मभट्टीश्विरचित्तायां
दशमस्कन्धविवरणे त्रिंशोऽध्यायविवरणम् ।

કરે તો તેમને મોક્ષનો અધિકાર મળે; આ હેતુથી વાસુદેવ ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી. ને કે ગોપીજનોને ઘેર જવાની ઇચ્છા ન હતી, કારણ કે વધીય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરીને તેમણે ભગવદ્ભજન કર્યું હતું. તેમને ઘરનું અથવા લોકોનું પ્રયોજન ન હતું, છતાં પણ તેઓ ગોપીજન હતાં, તેમને વિપરીત યુદ્ધિ તેમ જ હઠયુદ્ધિ ન હતી, એટલે તેઓ પોત પોતાને ઘેર ગયાં. ગોપીજનો પોત પોતાને ઘેર ગયાં છતાં પણ તેમને ઘર પ્રિય ન હતું, પરંતુ ભગવાન્ જ તેમને પ્રિય હતા. વળી, ગોપી-
જનોને સંસારનો ભય ન હતો, કારણ કે તે ભગવાનને પ્રિય હતાં. ૩૯

ભગવાનનું આ ચરિત્ર મોક્ષ આપવાને માટે છે એ જણાવવાને માટે શુકદેવેનું વિપ્રીદિતમ્ એ શ્લોકમાં આ ઉપાધ્યાનના શ્રવણનું ફલ કહે છે.

ગોપીજનો સાથેનું ભગવાનનું આ રમણ જે કોઈ પુરુષ શ્રદ્ધા રાખીને

શ્રવણ કરશે અને વર્ણન કરશે તે ભગવાનમાં પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને

હૃદયના રોગરૂપ કામનો જલદી નાશ કરશે અને સત્વર ધીર બનશે. ૪૦

ગોપીજનો સાથેનું ભગવાનનું આ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રમણ ને કોઈ શ્રદ્ધા રાખીને કયા દ્વારા શ્રવણ કરશે અથવા વર્ણન કરશે. શ્રવણ પછી જ કીર્તન હોઈ શકે તેથી શ્લોકમાં અથ પદ મૂલ્યામાં આવેલું છે. શ્લોકમાં યઃ પદ છે તે એમ દર્શાવે છે કે ભગવદ્ભક્તિનું શ્રવણ કરવામાં (આજ્ઞા ઇત્યાદિ) વર્ણ વગેરેનો નિયમ નથી, પરંતુ ગમે તે શ્રવણ કરે અને વર્ણન કરે (તે ભક્તિરૂપી ફલ પ્રાપ્ત કરશે જ). ભગવાનના માહાત્મ્યનું શ્રવણ કરવાથી (અથવા વર્ણન કરવાથી) ભગવાન્ તે પુરુષનામાં બીજા ગુણ ન હોય તો પણ તેને મોક્ષ આપે છે, અને ભક્તો ભગવાનને સર્વ રીતે શરણુ ભય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે. ભગવદ્ભક્તિનું શ્રવણ અને વર્ણન કરનાર પુરુષ ભગવાનને વિષે પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પછીથી અન્તઃકરણમાં સ્થિર થયેલી ભક્તિને લીધે તે હૃદયના રોગરૂપ કામનો જલદીથી જ નાશ કરે છે. જે કામ પહેલાં હૃદયને બાધ કરતો હતો અને જલદીથી બાધ કરતો હતો તેને ભગવદ્ભક્તિનું શ્રુત શ્રવણ કરનાર પુરુષ જલદીથી જ નાશ કરે છે. પછી પૂર્વવાસનના લીધે કરીથી ને કામ ઉત્પત્ત થાય તો પણ ભગવદ્ભક્તિનું શ્રવણ કરનાર પુરુષ તરત જ ધીર થાય છે. તેથી ભગવાનની આ લીલાનું અભિપ્રાય, રહસ્ય, સાથે શ્રવણ કરવું એમ હતું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે આ ફલપ્રકરણ છે. (શ્લોકમાં જાનુ—જલદી—૫૬ છે તેનો સંગ્રહ હૃદ્રોગમ્ અને અપહિનોતિ એ બન્ને પદો સાથે કરવાનો છે.) ૪૦

एवं रूपप्रपञ्चस्य पञ्चधा रसवर्णनम् । निरूप्य नामलीलातो रसार्थमिदमुच्यते ॥ १ ॥
एवमुद्धतमेच्छालु यद्यन्यं समुपासते । दुःखभाजो भवत्येव मुच्यन्ते हरिणैव तु ॥ २ ॥
एकत्रिंशे सर्वभावाभिवृत्तानां तु पूर्ववत् । गानेन रमणं चक्रे प्रमाणानन्दसिद्धये ॥ ३ ॥
बलभद्रेण सहितो वेदरूपेण सर्वथा । तदोपं नाशयामास हरिरित्युच्यते स्फुटम् ॥ ४ ॥

(સસલીલા થયાં પંછી મનવાસીઓ કુતુહલથી પણ ભગવાનથી અન્યનું ભજન કરે એ અર્થોચ્ચ છે એવી શંકા કોઈને થાય, તો તે શંકા દૂર કરવાને માટે શ્રીમદ્ભાગવતુ પ્રથમ રાસપંચાધ્યાયીનો સાર આપીને એકત્રીસમા અને બત્રીસમા અધ્યાયનું તાત્પર્ય આપે છે અને તે રીતે સૂચવે છે કે આ બે અધ્યાયના પ્રકરણનો રાસપંચાધ્યાયીના પ્રકરણ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી; અર્થાત્ આ પ્રકરણ રાસપંચાધ્યાયીના પ્રકરણથી ભિન્ન છે. આ અર્થ દર્શાવવાને માટે શ્રીમદ્ભાગવતુ આ અધ્યાયના આરંભમાં ચાર કારિકાઓ આપે છે.)

આ પ્રમાણે રાસપંચાધ્યાયીમાં ભગવાનના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે રહેલા સ્વરૂપના રસનું (બત્રીસમા અધ્યાયના આરંભમાં આવેલી આત્મના પ્રથમા સ્ત્રીલા ઇત્યાદિ કારિકાઓમાં વર્ણવેલા) પાંચ પ્રકારે વર્ણન કરીને, હવે નામલીલામાંથી, ગાનભક્ત શબ્દલીલામાંથી, જે રસ પ્રાપ્ત થાય છે તેને માટે (અન્યના ભજનની નિવૃત્તિ કરીને) આ પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. (જેમ ભગવાનની રૂપલીલા સ્વતંત્ર છે તેમ નામલીલા પણ સ્વતંત્ર છે એ બહુવિધવાને માટે આ પ્રકરણનો સ્વતંત્ર આરંભ કરવામાં આવેલો છે. ભગવાનથી અન્યના ભજનની નિવૃત્તિ કરીને ભગવાનના માહાત્મ્યનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે નામલીલામાં અંગ છે, એટલે તેનું વર્ણન સ્વતંત્ર રીતે કરવામાં આવેલું છે.) ૧

આ પ્રમાણે (ઇન્દ્રના ભજનની નિવૃત્તિ કરાવીને) જે ભક્તોનો ભગવાને ઉદ્ધાર કરેલો છે તે ભક્તોને ભગવાનથી અન્યનું ભજન કરે તો તે દુઃખી જ થાય છે, અને ભગવાન જ તેમને મુક્ત કરે છે. (રૂપ-લે ભગવાનથી અન્યનું ભજન કરે તો તે દુઃખી જ થાય છે, અને ભગવાન જ તેમને મુક્ત કરે છે. (રૂપ-લીલા અને નામલીલા એ બેની વચ્ચે એક ભેદ રહેલો છે. રૂપલીલાના રસનો ત્યારે અનુભવ કરવામાં આવે છે ત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મોનો પણ ત્યાગ એ અંગ છે; પરંતુ ત્યારે નામલીલાના રસનો અનુભવ કરવામાં આવે છે ત્યારે ભગવાનથી અન્ય દેવતાના ભજનની નિવૃત્તિ અંગ છે, પણ શાસ્ત્રમાં આપેલા ભગવદર્શનો આવે છે ત્યારે ભગવાનથી અન્ય દેવતાના ભજનની નિવૃત્તિ અંગ છે, પણ શાસ્ત્રમાં આપેલા ભગવદર્શનો આવે છે ત્યારે ભગવાનથી અન્ય દેવતાના ભજનની નિવૃત્તિ અંગ છે, પણ શાસ્ત્રમાં આપેલા ભગવદર્શનો આવે છે, એ બે પ્રકારની હોવાથી મર્યાદાભિન્નપુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોનું એકત્રીસમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે, તેમ જ પ્રકારની હોવાથી મર્યાદાભિન્નપુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોનું એકત્રીસમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. મર્યાદામાર્ગમાં દોષ રહેલો ત્યારે શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોનું બત્રીસમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. મર્યાદામાર્ગમાં દોષ રહેલો છે એ દર્શાવવાને માટે રાંબચૂડનો પ્રસંગ એકત્રીસમા અધ્યાયમાં આપવામાં આવેલો છે. એકત્રીસમા અધ્યાયમાં નન્દને અંગિકા વગેરે અન્ય દેવોના ભજનને લીધે કલેશ થાય છે અને તેમાંથી ભગવાન જ તેમને મુક્ત કરે છે.) ૨

પહેલાંની માકુદ (પહેલાં જેમ ભક્તો ઇન્દ્રયાગમાંથી નિવૃત્ત થયા હતા તેની માકુદ) ભગવદ્વાવથી અન્ય સર્વ ભાવમાંથી નિવૃત્ત થએલા ભક્તોને પ્રમાણનો—વેદરૂપ બલદેવલની—આનન્દ સિદ્ધ કરવાને માટે દરિએ, ભગવાને, વેદરૂપ બલદેવલની સાથે, જાન કરીને રમણ કર્યું, અને (મર્યાદાના મિશ્રણથી પ્રાપ્ત થએલા રાંબચૂડરૂપી) દોષનો સર્વ રીતે નાશ કર્યો જેમ એકત્રીસમા અધ્યાયમાં રપટ કહેવામાં આવે છે. (શ્રુતિરૂપા ગોપીજનો મુખ્યત્વે પ્રમાણની દૃષ્ટિથી પુરુષોત્તમને ભજનારાં હતાં તેથી તેમને પ્રમાણરૂપ બલદેવલની સાથે રહેલા પુરુષોત્તમના રમણના આનન્દના અનુભવનું જ્ઞાન કરવું એકરૂપ, તેથી બલદેવલની સાથે જ રહીને ભગવાને તે જ પ્રમાણે રમણ કર્યું. રામ્પ્રદાય પરં પ્રદાય મનોમે રામગતી તનુ બલદેવલની સાથે જ રહીને ભગવાને તે જ પ્રમાણે રમણ કર્યું. એ બે ભગવાનનાં નિત્ય શરીર છે. જગદ્ગુરુ એ વાક્ય ઉપરથી વચ્ચાય છે કે વેદરૂપ અને અક્ષરરૂપ એ બે ભગવાનનાં નિત્ય શરીર છે. જગદ્ગુરુ સાત્ત્વતરાસપિપ્પહમ્ એ વાક્યમાં પણ ભગવાનના વેદરૂપ શરીરની વાત કહેવામાં આવેલી છે.) ૩-૪

શબ્દતોડપ્યાનન્દં નિરૂપયિતું પ્રથમં મોકુલવાસિનામન્યાતકિં નિવારયતિ એકદેતિ વિંશત્ ।

શ્રીશુક ઉવાચ—એકદા દેવયાત્રાયાં ગોપાલા જાતકૌતુકાઃ ।

અનોભિરનદુષ્ટૈઃ પ્રપયુસ્તેડમ્પિકાવનમ્ ॥ ૧ ॥

લોકન્યાયેનાપ્યન્યથ ગમનેડનિષ્ઠં મઘતીતિ તેષાં યાત્રાપ્રસન્નો નિરૂપ્યતે । એકદા શિવરાત્રિસ-
મયે । પ્રતિયર્પં ન ગચ્છન્તીત્યેકદેલુષ્ટમ્ । દેવયાત્રા દિ નિત્યા । ગોપાલાશ્ર સાધારણધર્મં ઇવામિયુક્ત
હતિ । તત્રાપિ ધર્મધુદ્ધિઃ પ્રાસન્નિકી । વસ્તુતસુ જાતકૌતુકાઃ । અત ઇવ ન પદ્ધાં ગમનમ્, વિન્ત્ય-
નોમિઃ શકદૈઃ । તત્રાપિ નાશ્વયોજનમ્, કિન્તુ અનદુષ્ટૈઃ પ્રકરેણ ચયુઃ । મહતા સમારમ્ભેણ
શુદ્ધે પુરુષાનમિનિવેશ્ય । અમ્બિકાલયં મધુરાતઃ પશ્ચિમે દેશે અર્બુદાપલનિકટે સ્થિતં તીર્થવિશેષં
ચયુઃ ॥ ૧ ॥

તત્ર ગતાનાં પૂજાપ્રકારમાહ તત્ર સ્નાત્વેતિ ।

શબ્દથી પણ (કદાચિદ્યથ ગોવિન્દઃ ઇત્યાદિ શ્લોકથી) આનન્દનું નિરૂપણ કરવાને માટે ભગ-
વાન્ પ્રથમ મોકુલમાં રહેનારાઓની અન્યાસક્તિ દૂર કરે છે. એમ એકદા ઇત્યાદિ વીસ શ્લોકમાં શુક-
દેવેણ કહે છે.

શુકદેવેણ કહે છે કે—

એક દિવસે દેવયાત્રાના સમયે ગોપાલો કૌતુકથી બળદોથી ગાઠાં

જોડીને અંબિકાવન ગયા. ૧

લોકશાશ્વતી પણ બીજે સ્થળે જવામાં અનિષ્ટ થાય તેથી યાત્રાના પ્રસંગનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.
એકદા એટલે એક દિવસે, શિવરાત્રીના સમયે. ગોપાલો દર વર્ષે જતા નથી તે જતાવવાને માટે એકદા
એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. દેવયાત્રા, ખરેખર, નિત્ય છે (તેથી ગોપાલોને અંબિકાવન જવાની યુદ્ધિ
થઈ. જે ધર્મ ક્રામ્ય હોય તેનો જ લાગ વર્ધ થકે, નિત્ય ધર્મનો નહિ.) (ગોપીજનોના પ્રકરણમાં
પણ અહીં ગોપાલોનું પણ જે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેનું કારણ ધર્મથી જાણ્ય છે એમ જણાવવા
શ્રીમદ્ધાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ગોપાલો સાધારણ ધર્મમાં જ ભેડાએલા હોય છે, તેમાં પણ તેમની
ધર્મયુદ્ધિ પ્રાસંગિક હોય છે. (મુખ્ય સ્વામિનીની માફક તેઓ અસાધારણ પ્રમેય ધર્મમાં ભેડાએલા હોતા
નથી એમ તાત્પર્ય છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન્ વિના ધીમત દેવના સંબંધવાળા નિત્ય કર્મનો પણ શરણ-
ભાગે જનારા મનુષ્યોએ લાગ જ કરવો ભેદીએ. વૈદિક મન્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવેલા દેવો તો ભગવાનનાં
અવયવો છે, કારણ કે ‘દેવો નારાયણના અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે’ એ પ્રમાણે વાક્ય છે. વેદમાં વર્ણ-
વેલું કર્મ પણ ભગવાનની ક્રિયાશક્તિરૂપ જ છે. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ધાપ્રભુજીએ નિબંધમાં આજ્ઞા કરેલી છે.
તેથી ક્રામ્ય વૈદિક કર્મ જ નિવૃત્ત હોવાથી લાગ કરવા યોગ્ય છે. ભગવાન્ વિના ધીમત દેવના સંબંધવાળા
બીજે પ્રકારના—નિત્ય અને ક્રામ્ય—સ્માર્ત કર્મનો લાગ કરવો ભેદીએ, કારણ કે ‘બધા ધર્મોનો લાગ
કરીને’ ઇત્યાદિ ભગવાનની આજ્ઞા છે. શાહ, તીર્થસ્નાન, દાન વગેરે વિષય ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય એ સંક-
લ્પથી જ કરવું ભેદીએ. જ્યાં વિષય ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય એવો સંકલ્પ સંભવતો નથી એવાં શિવરાત્રી
વગેરે મતોનો શરણભાગે જનારા મનુષ્યોએ લાગ જ કરવો ભેદીએ એવો સિદ્ધાન્ત છે.)

વાસ્તવિક રીતે તો ગોપાલોને કૌતુક થયું, અને તે કારણથી જ તેઓ પગે ચાલીને ગયા નહિ, પણ
ગાઠાં જોડીને ગયા. આઠને પણ તેમણે વીસ ભેડ્યા નહિ પણ બળદો ભેડ્યા અને મોટા સમારંભથી,
પરમાં પુરુષોને મૂંડીને, મધુરાથી પશ્ચિમ દેશમાં અર્બુદાચલની પાસે આવેલા અંબિકાલય નામના તીર્થમાં
તેઓ આવ્યા. (જય પણ મધુસમંદરમાં આવેલું છે.) ૧

અંબિકાલયમાં જઈને ગોપાલોએ જે પ્રકારે પૂજા કરી તે પ્રકારનું વર્ણન તત્ર જાત્વા એ શ્લોકમાં
શુકદેવેણ કરે છે.

તત્ર લાત્વા સરસ્વત્યાં દેવં પશુપતિં પ્રસુમ્ ।

આનર્ચુરર્હૈર્ભક્ત્યા દેવીં ચ નૃપતેઽમ્બિકામ્ ॥ ૨ ॥

સરસ્વતી તત્ર પ્રાદુર્ભૂતા અતઃ સ્ત્રાવા પશુપાશવિમોક્ષણાર્યમ્ । સ્વયં પશુપાલકા इति पशुनाम-
धिपतिं पशुपालने फलदावारं प्रभुं सर्वदेवानसमर्पमर्हणैः पूजाद्रव्यैरानर्चुः । न तु पामरवद् गमन-
मात्रम् । देवीं च अम्बिकां पार्वतीमानर्चुः । चक्षरात्तदावरणदेवताः । नृपते इतिसम्बोधनं यात्रायां
वयाकरणे परिज्ञानाद्विस्वासार्थम् ॥ २ ॥

પૂજામુક્ત્વા દાનાન્યપ્યાહ ગાવ્ इति ।

गावो हिरण्यं वासांसि मधुमध्वजमाहताः ।

ब्राह्मणेभ्यो ददुः सर्वे देवो नः प्रीयतामिति ॥ ૩ ॥

सर्वकाम्यान्वेदानि दानानि । हिरण्यं सुवर्णम् । वासांसि नानाविधानि । मधु प मध्वजं
च । मान्यारण्ययोः सिद्धयर्थं मधुमध्वजयोर्दानम् । गोमिः रुद्रः प्रीतो भवति । हिरण्येतामिः ।
सोऽपि रुद्र एव । वासांसि सर्वदैवत्वानि सोमदैवत्वानि च । उभया सहितः सोऽपि तेन प्रीतो भवति ।
एवं पञ्च दानानि आहता एव चक्रुः । पात्रसम्पत्तिमाह ब्राह्मणेभ्य इति । सर्व इति सङ्गदोषोऽपि
न्यावर्तितः । कामनां च व्यावर्तयति देवो नः प्रीयतामिति । देवो महादेवः । अथ वा । य एव
देव इति साधारणं वचनम् । नोऽस्माकं प्रीतो भवत्विति, न त्वन्या वाचित् कामना ॥ ३ ॥

हे રાજન્ ! ગોપાલોએ ત્યાં સરસ્વતીમાં સ્નાન કરીને પ્રભુ પશુપતિ-

દેવની અને અંબિકાની પૂજા કરવાનાં દ્રવ્યોથી પૂજા કરી. ૨

ત્યાં સરસ્વતી પ્રકટ છે, એટલે પશુના પશમાંથી મુક્ત થવાને માટે તેમાં સ્નાન કરીને (પૂજન કર્યું.) ગોપાલો પોતે પશુના પાળનારા છે; એટલે પશુના અધિપતિ, પશુનું પાલન કરવા માટે ફળ આપનાર, પ્રભુ એટલે સર્વ વસ્તુનું દાન કરવાને માટે સમર્થ; એવા પ્રકારના દેવની પૂજા કરવાનાં આધ-
નોથી ગોપાલોએ પૂજા કરી, કંઈ પામર ગુરુપની મધ્ધક ત્યાં જઈને બેસી રહ્યા નહિ. અંબિકા દેવીની,
પાર્વતીની, તેમણે પૂજા કરી. શ્લોકમાં જે વ છે તે એમ દર્શાવે છે કે પાર્વતીની આજીવજીવતા દેવતા-
ઓની પણ ગોપાલોએ પૂજા કરી. યાત્રામાં તે પ્રભાણે કરવામાં આવે છે એવું જ્ઞાન સંભને હોવાથી આ
આવશ્યકતામાં વિશ્વાસ રાખવો એમ જણાવવાને માટે નૃપતે એ પ્રભાણે સંબોધન મૂકવામાં આવ્યું છે. ૨
શુકદેવણ પૂજનું વર્ણન કરીને ઘનોનું પશુ વર્ણન ગાયઃ એ શ્લોકમાં કરે છે.

‘દેવ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાવ’ એ બાવનાથી સર્વેએ બ્રાહ્મણોને

ગાયો, સુવર્ણ, વસ્ત્રો, મધ અને મધુર અન્ન આદરસહિત આપ્યાં. ૩

આ ઘનોની ઇચ્છા સર્વને હોય છે. હિરણ્ય એટલે સુવર્ણ; અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્રો; મધ અને મધુર
અન્ન. ગાયમદમાં અને અરણ્યમાં બનતી વસ્તુઓ બ્રાહ્મણોને આપવી ભોઈએ એ દેવુથી મધ અને મધુર
અંતનું દાન કર્યું. ગાયોથી રુદ્ર પ્રસન્ન થાય છે; હિરણ્યથી અગ્નિ પ્રસન્ન થાય છે. અગ્નિ પણ રુદ્ર જ છે,
(કારણ કે તૈત્તિરીય સંહિતાના પ્રથમ અષ્ટકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિ રણ્ય એટલે તે રુદ્ર
કહેવાય.) વસ્ત્રો સર્વ દેવોને માટે છે અથવા તો ચન્દ્રને માટે છે. વસ્ત્રી પાર્વતી અને શિવ પણ પ્રસન્ન
થાય છે. આ પ્રભાણે આ પાંચ ઘનો તેમણે આદરસહિત જ કર્યા. જેમને દાન કરવામાં આવ્યું તે પત્રની
ચોક્ષ્યતા દર્શાવતાં શુકદેવણ કહે છે કે બ્રાહ્મણેભ્યઃ. સંમદોષ પણ દૂર કરવામાં આવ્યો છે એ જણાવવાને
માટે સર્વે એ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. દાન કરવામાં તે બધાને કામના ન હતી એ જણાવવાને માટે
શુકદેવણ કહે છે કે દેવો નઃ પ્રીયતામ્. દેવ એટલે મહાદેવ; અથવા ગમે તે દેવ એ પ્રભાણે સામાન્ય
વચન છે. ના એટલે અમણ ઉપર. અમણ ઉપર દેવ પ્રસન્ન થાવ એ જ બાવના હતી, છીલ કોઈ પણ
જાણના નહિ. ૩

एवं यात्रायां कृत्यमुक्त्वा नियमेन तीर्थस्थितिमाह ऊपुरिति ।

ऊपुः सरस्वतीतीरे जलं प्राश्य धृतव्रतारः ।

रजनीं तां महाभागा नन्दसुनन्दकादयः ॥ ४ ॥

सरस्वतीतीર એ અન્તઃશુદ્ધ્યર્થે જલસેવ પ્રાશ્ય તાં રજનીમૂપુઃ । ન તુ રજન્યાં ક્ષિપ્તિ ક્લમિતિ । એતાવાન્ ધર્મઃ સિદ્ધઃ । અગ્નિમાનિષ્ઠં નિર્વાર્તિષ્યત ઇતિ મહાભાગા ઇત્યનેન દ્યોવિતં, શ્રોતુઃ સન્દેહાભાવાય । નન્દઃ સુનન્દકશ્ચ પ્રધાનમૂલૌ યેષામ્ । નન્દ ઇતિ પ્રધાનનામ્ના વા સર્વે વ્યપદિષ્ટાઃ । સુનન્દક આદિર્યેવામિતિ સર્વેવાનેવ નન્દતુલ્યતા । ભગવત્સમ્બન્ધાદત્તાનન્દયુક્તઃ સુનન્દકો ભવતિ । વપનન્દોઽન્યો વા । નન્દ એ વા ધર્મપ્રાધાન્યેન ગૃહીતઃ ॥ ૪ ॥

एवं संप्रप्तो धर्मसम्पत्तिबुक्तानां भगवद्भावे तिरोभूते निरोधस्य वक्तव्यात् शकटाक्षेपवत् सर्वेण नन्दप्राप्तमपि भगवान् कारितवानित्याह कश्चिदिति ।

कश्चिन्महानहिस्तास्मिन् विपिनेऽतिबुभुक्षितः ।

यदृच्छयागतो नन्दं शयानमुरगोऽग्रसीत् ॥ ५ ॥

મહાનહિરજગરઃ । સ હિ ક્ષુધિત એવ તિષ્ઠતિ । કદાત્રિદેવાન્ પ્રાપ્નોતિ । તત્ર દૈવગત્યા તસ્મિન્ વિપિને આહારાભાવાદ્ અતિબુભુક્ષિતો જાતઃ । યદૃચ્છયાકસ્મિકવિધિના તેન નન્દઃ પ્રાપ્તઃ । યદ-

શુકદેવણ આ પ્રમાણે યાત્રામાં જે કાર્ય કરવાનું તેનું વર્ણન કરીને તીર્થમાં જે મતનું પાલન કરીને પાસ કર્થો તેનું વર્ણન ऊपुः એ શ્લોકમાં કરે છે.

મહાભાગ્યવાન્ નન્દ, સુનન્દક વગેરે મત ધારણ કરીને, જલ પીને,

તે રાત્રી સરસ્વતીને તીરે રહ્યા. ૪

सरस्वती नदीना तीर उपरं च अन्तःकरणं शुद्धिने भाटे जलं न पान करीने ते रात्रौ ते मग्नौ वास कर्थे. अर्थात् रात्रौ ते मग्नौ कंठं पशु पीबुं कर्तुं नहि. आटलो—उपवास सुधीनो सर्व-धर्म सिद्ध यथो. आगच्छ उपरं अनिष्ट लगवान् हूर करौ ज्येभ महाभागाः पश्यी सूचित थाय छे; अने आ प्रभाण्डे कडेवानु प्रयोजन जे के श्रोता परीक्षितने आ जागतमां संदेह न थाय. नन्द अने सुनन्द केमां अग्रणी छे जेवा जोपो. अथवा तो नन्द जे सुभ्य नागधी सर्वतुं वर्णन करवाभां आबुं छे. सुनन्द छे सुभ्य जेमां जेवा जोपो; आ प्रभाण्डे गधाय जोपो नन्दना जेवा छे. (आ अर्थ करती वध्यते नन्दाय ते सुनन्दकादयश्च जे प्रभाण्डे विग्रह करवो.) लगवानना संशयशी अति आनन्दवाणो जोप सुनन्द कडेवाय छे. उपरन्त पीबो छे, अथवा तो धर्मप्राधान्यधी नन्दतुं वर्णन करवाभां आबुं छे. (आ प्रभाण्डे अर्थ करवाभां आवे सारे नन्दकासी सुनन्दकाय, तदादयः जे प्रभाण्डे विग्रह करवो.) ४

આ પ્રમાણે સર્વ રીતે ધર્મસંપત્તિવાળા પુરુષોનો ભગવદ્ભાવ ત્યાં તિરોધિત થઈ ગયો ત્યારે તેમનો નિરોધ કરવો જોઈએ તેટલા માટે ભગવાને, જે પ્રમાણે શકટલંચન લીલા કરી તે પ્રમાણે, અજગર પાસે નન્દને ગળાવી દીધા એમ શુકદેવણ કહિયું એ શ્લોકમાં કહે છે.

બહુ બૂખ્યો કોઈ એક મોટો અજગર દૈવગતિથી તે વનમાં આવી

ચઢ્યો અને સુતેલા નન્દને ગળી ગયો. ૫

મોટો સર્પ એટલે અજગર. તે બૂખ્યો જ રહે છે. કોઈક વખત જ તેને ખસ મળે છે. દૈવગતિથી તે ભગવાન આદ્ય ન ભગવાથી તે અજગર પણો બૂખ્યો થઈ ગયો. અજગર રીતે તેને નન્દ ગળી

ચ્છયૈવ નન્દસનીપમાંગતઃ । નન્દોઽપિ દૈવગત્તા નિદ્રાણો જાતઃ । વસ્તુતસ્તુ જામતા જ્ઞાતવ્યમ્ ।
અતઃ જ્ઞાતાનં નન્દં હુલ્યમેવ । ઉરગઃ આગમને જ્ઞાતુમશક્ત્યઃ । અમસીત્ જપાસ ॥ ૫ ॥
તતો યજ્ઞાત્વં તદાહ સ ચુક્રોયેતિ ।

સ ચુક્રોશાહિના યસ્તઃ કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાનયમ્ ।

સર્પો માં યસ્યતે તાત પ્રપન્નં પરિમોચય ॥ ૬ ॥

કળદાધોભાગેઽહિના યસ્તઃ । પૂર્વં કેવલં ચુક્રોશ । પદ્માન્માહાત્મ્યં સ્ત્વા ‘કૃષ્ણ કૃષ્ણ’-
લાદરેણ મયાદ્વા સન્ધોધનં કૃત્વા, સ્થાનિષ્ઠં નિવેદયતિ મહાનયં સર્પો માં યસ્યતે ઇતિ । તાતેવિસન્ધો-
ધનં શ્રેહાદૈકુલ્યાત્ । પરિમોચને દેતું વદન્નેવ પ્રાર્થયતે પ્રપન્નં પરિમોચયેતિ ॥ ૬ ॥

તતો મગવન્મોચનાત્ પૂર્વમેવ અન્યે ગોપાલાઃ પ્રતિક્રિયાર્થમુચતા જાતા ઇત્યાહ તસ્ય ચેતિ ।

તસ્ય ચાક્રન્દિતં શ્રુત્વા ગોપાલાઃ સહસોત્થિતાઃ ।

યસ્તં ચ હૃદ્મા વિશ્રાન્તાઃ સર્પં વિવ્યધુર્લુમ્બકૈઃ ॥ ૭ ॥

નન્દસ્ય વિજ્ઞતાં બોધયિતુમયેપામવિજ્ઞતાં ચ પ્રાર્થનાપ્રતિક્રિયયોર્નિરૂપણમ્ । તસ્ય નન્દસ્ય
આક્રન્દિતં શ્રુત્વા । સહસૈવ વિચારમકૃત્યૈવ મગવન્તમદૃષ્ટૈવ સ્વયમેવોત્થિતાઃ । નન્દં ચ યસ્તં
હૃદ્મા વિશેષેણ શ્રાન્તાઃ સન્તાઃ શીતાર્થં જ્વાલિતૈર્લુમ્બકૈઃ સર્પં વિવ્યધુઃ । અતેનોપાયેન નન્દોઽપિ
શ્રિયેત, તયાપ્યજ્ઞાતાદ્ગવતિ વિચમાને યાત્રાવદિદમપિ કૃતવન્તઃ ॥ ૭ ॥

ગયા. અકરમ્ભાતથી જ તે અજગર નન્દની પાસે આવ્યો. નન્દ પણ દેવગતિથી ઉદ્ધતા હતા. વાસ્તવિક રીતે
તો વીર્યમાં સત્રીએ બગવા પહેલું ભેદ્ય છે. તેથી સૂતેલા નન્દને, સુખ્ય ગોપને જ, તે ઉરગ—આવે તે
વખતે ખગર ન પડે એવો અજગર—ગળી ગયો. ૫

પછીથી જે યજ્ઞ તેનું વર્ણન શુક્રેવળ સ ચુક્રોશ એ શ્લોકમાં કરે છે.

અજગરથી ગળાએલા નન્દે ધૂમ પાડીઃ હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! આ

મોટો સર્પ મને ગળી બધ છે. હે તાત ! હું તમારે શરણે આવેલો છું તે

મને છોડાવો. ૬

અજગરે ગળાની નીચેથી નન્દને પકડ્યા હતા. પહેલાં નન્દે ક્રુદ્ધ આક્રન્દ કર્યો. પછીથી ભગવાનના
માહાત્મ્યનું સ્મરણ થતાં ‘કૃષ્ણ, કૃષ્ણ’ એ પ્રભાણે આદરથી અથવા ભક્તિથી ભગવાનને સબોધીને નન્દે
પોતાનું દુઃખ વર્ણવ્યું કે આ મોટો સર્પ મને ગળી બધ છે. તાત એમ જે સંબોધન કરવામાં આવેલું છે
તે શ્રેષ્ઠથી વિકલ્પવાને લીધે છે. પોતાને સુકત કરવાનું કારણ કહેતાં નન્દ પ્રાર્થના કરે છે કે પ્રપન્નં પરિ-
મોચય, શરણે આવેલાને સુકત કરો. ૬

પછી ભગવાન નન્દને છોડાવે તે પહેલાં જ બીજા ગોપાલો નન્દને છોડાવવાનો ઉપાય કરવા મંડી
પડ્યા એમ શુક્રેવળ તસ્ય ચ એ શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે.

નન્દંતું આક્રન્દ અવણુ કરીને ગોપાલો એકદમ ઉઠ્યા, નન્દને ગળા-

એલા ભેદને ગભરાયા અને બળતા લાકડાથી સર્પને મારવા લાગ્યા. ૭

નન્દ ભગવાનનું માહાત્મ્ય બોલે છે અને બીજા ગોપાલો તે બહુતા નથી એ બતાવવાને માટે છૂટ
શ્લોકમાં નન્દની પ્રાર્થનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને આ સાતમા શ્લોકમાં બીજા ગોપાલોએ નન્દને
છોડાવવાના જે ઉપાયો કર્યા તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેનું—નન્દનું—આક્રન્દ સાંભળીને એકદમ જ,
છોડાવવાના જે ઉપાયો કર્યા તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેનું—નન્દનું—આક્રન્દ સાંભળીને એકદમ જ,
વિચાર કર્યા વિના જ, ભગવાનને પૂછ્યા વિના જ, પોતે જ ઉઠ્યા. નન્દને ગળાએલા ભેદને તેઓ બહુ
ગભરાયા, અને ઠંડી દૂર કરવાને માટે સળગાવેલાં લાકડાથી સર્પને તેમણે માર્યો. આ ઉપાયથી નન્દ પણ
મરી નહીં, છતાં પણ અજાનથી ભગવાન હાજર હતા છતાં એમ ગોપાલોએ યાત્રા કરી તેમ, આ પાત્ર કહ્યું ૭

તથાપ્યનુમાયત્વાન્ કલિતમિત્યાહ અલતૈરિતિ ।

અલતૈર્દેહ્યમાનોઽપિ નામુચ્ચત્તમુરક્તમઃ ।

તમસ્પૃશત્ પદામ્પેત્ય ભગવાન્ સાત્વતાં પતિઃ ॥ ૮ ॥

સ હિ મહાયિતુમેય જ્ઞાતિ, ન લક્ષ્મ, અતો નામુચ્ચત્ । તતો યદુચિતં તમુપાયં ભગવાન્ કૃતવાનિત્યાહ તમસ્પૃશદિતિ । સ્વયમમ્પેત્ય પદા તમસ્પૃશત્ । તસ્ય હિ કર્મફલયઃ કર્તવ્યઃ । સ જ્ઞાતેન મત્તયા વા । જ્ઞાને ત્વધિકારિશરીરમપેક્ષ્યતે । મત્તિરવ્યગ્ર પ્રમેયલભ્યૈવ । અતસ્તસ્ય મત્તિ- સિદ્ધ્યર્થ ભગવદ્દીયશરીરપ્રાપ્ત્યર્થ પદા અસ્પૃશત્ । સ્વયમાગલેતિ તસ્યાપિ સાધનાપેક્ષાભાવાત્ । તસ્ય તથાકરણસામર્થ્યવચ્ચકત્વાય સાત્વતાં પતિરિતિ । વૈષ્ણવાનામયં પતિઃ । અતો વૈષ્ણવહિતાર્થ તથા કૃતવાન્ ॥ ૮ ॥

તતો યજ્ઞાતં તદાહ સ વા इति ।

સ વૈ ભગવતઃ શ્રીમત્પાદસ્પર્શહતાશુભઃ ।

મેજે સર્પવપુર્હિત્વા રૂપં વિદ્યાધરાર્ચિતમ્ ॥ ૯ ॥

(જોષાલો બળતા લાકડાથી અજગરને ભારવા લાગ્યા) છતાં પણ તે અજગર ઉપાય ન હોવાથી કાંઈ સિદ્ધ થયું નહિ એમ અલતૈઃ એ પ્રલોકમાં શુકદેવેલ કહે છે.

બળતા લાકડાથી બળતો હતો છતાં પણ તે અજગરે નન્દને ઓડ્યા નહિ. સાત્વતોના પતિ ભગવાને આવીને પોતાના ચરણથી તે અજગરનો સ્પર્શ કર્યો. ૮

અજગર, ખરેખર, બહુલ કરવાનું જ બળે છે, ઓડવાનું નહિ, તેથી તેણે નન્દને ઓડ્યા નહિ. તેથી જે ઉચિત હતો તે ઉપાય ભગવાને કર્યો એમ જણાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે તમસ્પૃશત્. ભગવાને પોતે આવીને પોતાના ચરણથી તેનો સ્પર્શ કર્યો. તે અજગરના કર્મનો નાશ કરવાનો છે, અને તે જ્ઞાનથી અથવા બલિથી થઈ શકે છે. જ્ઞાનમાં તો અધિકારવાળા શરીરની જરૂર હોય છે. બલિત પણ અહીં પ્રમેયવાદથી જ મળી શકે એમ છે. (તેથી જ ભગવાને અજગરનો ચરણથી સ્પર્શ કર્યો; આમ ન હોત તો ભગવાન અજગરને થયેલ વગેરે આપત એમ ભાવ છે.) તેથી તે અજગરની બલિત સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવદ્દીય શરીર પ્રાપ્ત કરવાને માટે ભગવાને અજગરનો ચરણથી સ્પર્શ કર્યો. ભગવાન્ પોતે ત્યાં આવ્યા એમ કહેવાથી સિદ્ધ થાય છે કે અજગરને પણ સાધનની જરૂર ન હતી. (પ્રમેયને પણ પ્રપત્તિ વગેરે સાધનની અપેક્ષા હોતી નથી એમ કહેવામાં આવ્યું.) (ભગવાનના ચરણમાં ભગવદ્દીય શરીર પ્રાપ્ત કરવાને બલિત સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે એનું કારણ દર્શાવતાં શ્રીમદ્દામ્બુલ આશા કરે છે કે) ભગવાનના ચરણમાં આ પ્રકારે કરવાનું સામર્થ્ય આવશ્યક છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવેલ કહે છે કે સાત્વતાં પતિ. ભગવાન્ વૈષ્ણવોના પતિ છે, તેથી વૈષ્ણવના દિતને માટે તેમણે અજગરનો ચરણથી સ્પર્શ કર્યો. (ભગવાન્ વૈષ્ણવોના પતિ છે એટલે ઉત્તમ દેહ કરવાને માટે ભગવાનના ચરણમાં ઉત્તમ દેહ કરવાનું સામર્થ્ય આવશ્યક છે એમ તત્પર્ય છે.) ૮

પછીથી જે થયું તેનું વર્ણન શુકદેવેલ ત્ર વ એ પ્રલોકમાં કરે છે.

ભગવાનના દીવાળા ચરણના સ્પર્શથી તે અજગરનાં સર્વ અશુભોનો નાશ થયો, અને સર્પશરીરનો ત્યાગ કરીને તેણે વિદ્યાપ્રેમથી પૂજાએલ સ્વર્ગ પાતળું કર્યું. ૯

યે નિશ્ચયેન સ સર્વવપુર્હિત્યા વિદ્યાધરરૂપં મેજે । પરં પૂર્વસાદ્વિશિષ્ટમ્, ભગવદીયત્વાત્ ।
તદાહ વિદ્યાધરૈરર્ચિતમિતિ । વિદ્યાધરણાં દેવત્વો જાતઃ । સર્વોપકૃષ્ટા સર્વયોનિઃ । સર્વોત્તમા
ભગવદીયા । एवं चरणप्रभावः । तस्य सर्वाधमस्य सर्वोत्तमत्वप्रापणे प्रमेयबलमेव हेतुरित्याह भग-
वत इति । देहमात्रे उपपत्तिरुक्ता । तस्य लोके सर्वोत्तमत्वाय चरणं विशितमिष्टि श्रीमत्पादेति । तस्य
स्पर्शेन हृतमशुભं यस्य । सर्ववपुःपरित्यागे पापनाशो हेतुः । गुणाधानेऽपि कर्तृत्वं एव हेतुः ।
यथायोग्यं पदार्थाभिनिवेशः कर्तव्यः । चरणरज एव सामग्रीसम्पादकम् ॥ ९ ॥

एवमुपकारमयुक्ते कृतवानिति शङ्कां चारयितुं तस्य भगवत्कृतोपकारज्ञानमप्यस्तीति ज्ञापयितुं भग-
वान् पृच्छतीत्याह तमपृच्छदिति ।

तमपृच्छद् हृषीकेशः प्रणतं समवस्थितम् ।

दीप्यमानेन वपुषા પુરુષં હેમમાલિનમ્ ॥ ૧૦ ॥

यद्यपि स्वयं तत्त्वान्तःकरणं सर्वमेव जानाति । यतो हृषीकेशः । तथापि तत्र शास्त्रीयं सामर्थ्यं
ज्ञापयितुं परिभाषणपूर्वकं तत्त्वान्तःकरणं बोधयतीत्याह हृषीकेश इति । तथाकरणे हेतुः प्रणत-
मिति । तर्हि पूर्वं कथमन्यथा कृतवानित्याहव्याह समवस्थितमिति । पूर्वं तु न सम्यगवस्थितः,
इदानीं तु नम्रमावेन क्षित इति । ज्ञान्तरमप्यस्य स्वरूपं समीचीनमिति ज्ञापयितुं पक्षिःकान्तिं वर्णयति

યે એટલે નિશ્ચયથી, નક્કી, તે અજગરે સર્પનું શરીર છોડીને વિદ્યાધરનું રૂપ ધારણ કર્યું. પણ આ
રૂપ પહેલાંના કરતાં વધારે સાદું હતું, કારણ કે તે ભગવદીય હતું. આ વાત જણાવતાં શુકદેવેલ કહે છે
કે વિદ્યાધરૈરર્ચિતમ્. આ અજગર વિદ્યાધરોના દેવરૂપ થયો. સર્વયોનિ સર્વથી હલકી યોનિ છે, અને
ભગવદીય રૂપ સર્વથી ઉત્તમ છે. આ પ્રકારનો ભગવાનના ચરણનો પ્રભાવ છે. સર્વથી અધમ એવા
અજગરને સર્વોત્તમ બનાવવામાં પ્રમેયભળ જ કારણ છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે ભગવતઃ
દેહમાત્રમાં, ગદાય પ્રકારના દેહોમાં, આ જ યુક્તિ હોય છે. લોકમાં તે સર્પ સર્વોત્તમ બને તેટલા
માટે શુકદેવેલ ભગવાનના ચરણનું નિશેષણ આપતાં કહે છે કે શ્રીમત્પાદ. ભગવાનના શ્રીવાળા ચરણના
સ્પર્શથી જેનાં બધાં અશુભો, પાપો, નાશ પામ્યાં. સર્પના શરીરનો ત્યાગ કરવામાં પાપનો નાશ કારણ છે.
સર્પને વિદ્યાધરનું જે ક્રેશ રૂપ પ્રાપ્ત થયું તેમાં પણ ભગવાનના ચરણનો સ્પર્શ જ કારણ છે. પદ્મર્ષનો
અભિનિવેશ યથાયોગ્ય કરવો જોઈએ. ભગવાનના ચરણની રજ જ સામગ્રી સિદ્ધ કરે છે. ૯

આ પ્રમાણે ભગવાને અયોગ્ય પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કર્યો એવી શંકા દોષને ન થાય એટલા માટે
શુકદેવેલ તમપ્રચ્છત્ત્વ એ શ્લોકમાં કહે છે કે ભગવાને કરેલા ઉપકારનું જ્ઞાન પણ તે પુરુષને છે એ
જણાવવાને માટે ભગવાન પૂછે છે.

તેમસ્વી શરીરવાળા, સુવર્ણની માળાવાળા, પ્રજ્ઞામ કરતા, પાસે
હમેલા તે પુરુષને ભગવાને પૂછ્યું. ૧૦

એ કે ભગવાન પોતે તે પુરુષનું સર્વ જ અન્તઃકરણ બાંધે છે, કારણ કે ભગવાન હ્રીકેશ છે,
છતાં પણ વચનદ્વારા તે પુરુષમાં શાસ્ત્રીય સામર્થ્ય સ્થાપવાને માટે પરિભાષણ કરીને તે પુરુષનું અન્તઃ-
કરણ ભગવાન જણાવે છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે હ્રીકેશઃ. ભગવાને આ પ્રભાવે તે પુરુષને
પૂછ્યું તેનું કારણ એ કે તે પુરુષ પ્રણત હતો, પ્રજ્ઞામ કરતો હતો. તો પછી પહેલાં ભગવાને વીર
પ્રકારે કેમ કર્યું, (પહેલાં ભગવાને તે સર્પને જ્ઞાન આપ્યા વિના સર્પદેહનો ત્યાગ કરવગરૂપી મનજી જ
કેમ આપ્યું), આ પ્રમાણે શંકા ઘટાં શુકદેવેલ કહે છે કે સમવસ્થિતમ્. પહેલાં આ સર્પ ભગવાનની
આંખે બરોબર, નમ્રભાવે, હલો ન હતો, પરંતુ હમણાં તો તે નમ્રાવધી ભગવાનની આંખે ઠીક છે.

દીપ્યમાનેન વપુષેતિ । યથા ભગવદીયસ્ય તેજોવંછરીરં ભવંતિ તથા દીપ્યમાનેન વપુષા વંપલ-
શ્ચિત્તઃ । ઉત્કૃષ્ટયોનાવપિ ભગવદીયત્વેપિ તરતમભાવોઽસ્તીતિ કદાચિત્તિર્યંગાદિરૂપં સ્ત્રીરૂપં વા પ્રાપ્તુ-
યાદિતિશક્ત્વાં વારયિતુમાદ પુરુષમિતિ । તત્રાપિ સર્વગુણપૂર્ણતાં જ્ઞાપયિતુમાદ દ્વેમમાલિનમિતિ । મહો-
ન્નેવાલકૃતો ભવંતીતિ ॥ ૧૦ ॥

પ્રશ્નમાદ કો ભવાનિતિ ।

કો ભવાન્ પરયા લક્ષ્મ્યા રોચતેઽદ્રુતદર્શનઃ ।

કથં જુગુપ્સિતાં યોનિં વને વા પ્રાપિતોઽવશઃ ॥ ૧૧ ॥

કાં જ્ઞાતિનામ્નોઃ પ્રશ્નઃ । સ્વભાવતોઽપ્યમહતઃ સહસૈવ સાધનેન ન મહત્ત્વમાપેચત્વ ઇતિ ભગવાનપિ
તં વર્ણયતિ પરયા લક્ષ્મ્યા રોચતે ભવાનિતિ । કિંચ, દેવાદયઃ સર્વે એવ સમાગતાઃ, વહુવા દટ્ટાઃ,
પરં ભવાન્દ્રુતદર્શનઃ । અદ્રુતં દર્શનં યસ્યેતિ । નૈવંવિધઃ કશ્ચિત્તેજસ્વી દટ્ટપૂર્વં દ્વયર્પઃ । હવં પૂર્વ-
પુણ્યનિચયવ્યતિરેકેણ ન ભવતિ, તસ્મિંચ જુગુપ્સિતા યોનિરિતિ । અવશ્યં કેનચિત્ પ્રાપિત ઇતિ
જ્ઞાપ એવ કિંચિત્કારણં ભવિષ્યતીતિ તથોચ્યતે । તત્રાપિ યનં કેન વા પ્રાપિત ઇતિ ॥ ૧૧ ॥

જયં પૂર્વમપિ સર્પ એવ સિતઃ । ભગવત્કૃપયા વિશાધરત્વં પ્રાપ્ત ઇતિ । પુનઃ સર્પ એવાયં જ્ઞાતઃ ।
અતઃ સર્પ જ્ઞાતેતિ । સ્વસ્ય પૂર્વજ્ઞાન્તમાદ અહમિતિ શ્લોકદ્વયેન ।

આ પુરુષનું અંદરનું સ્વરૂપ પણ સાફ છે એ જણાવવાને માટે દીપ્યમાનેન વપુષા એ શબ્દોમાં શુકદેવણ
તેની બહારની શીલાનું વર્ણન કરે છે. જેવી રીતે ભગવદીયનું શરીર તેજની માફક પ્રકાશક હોય છે તેવી
રીતે આ પુરુષ તેજસ્વી શરીરવાળો હતો. ઉત્તમ યોનિમાં પણ ભગવદીયત્વ હોય તો પણ તેમાં ન્યૂનાધિક
પ્રમાણ હોય છે, તેથી કદાચિત્ આ સર્પ પક્ષી વગેરેનું રૂપ અથવા શ્રીનું રૂપ ધારણ કરે; આ પ્રકારની
શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવણ કહે છે કે પુરુષમ્, તેમાં પણ આ પુરુષ સર્વશુદ્ધથી પૂર્ણ છે એમ
જણાવવા માટે શુકદેવણ કહે છે કે દ્વેમમાલિનમ્; અર્થાત્ મહાન્ પુરુષ જ અતંકૃત ધર્મેલો હોય છે. ૧૦
ભગવાન્ તે પુરુષને પ્રશ્ન પૂછે છે કે કો ભવાન્.

તું કોણ છે? ઉત્તમ કાન્તિથી તું રોએ છે; તારું દર્શન અદ્ભુત છે.

કોને લીધે પરવશ થઈને આ નિન્દિત યોનિ પ્રાપ્ત થઈ, અને વનમાં

તને કોણ લાવ્યું? ૧૧.

કાં એટલે કોણ? અર્થાત્ તેની જાતિ અને નામ વિષે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો. જે સ્વભાવથી જ
મહાન્ નથી તેને એકદમ જ સાધન કરવાથી મહત્ત્વ, શ્રેયત્વ, પ્રાપ્ત થતું નથી; તેથી ભગવાન્ પણ તે
પુરુષનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે પરયા લક્ષ્મ્યા રોચતે મયાન્, તું ઉત્તમ કાન્તિથી રોએ છે, વળી, દેવો
વગેરે બધા ય અપેક્ષા છે, તેમનાં દર્શન પણ ઘણી વાર થએલાં છે, પણ તારું દર્શન તો અદ્ભુત છે.
અદ્ભુત છે દર્શન જેનું તે મહત્ત્વદર્શનઃ કહેવાય છે. અર્થાત્ તારા જેવો બીજો કોઈ તેજસ્વી પુરુષ અત્યાર
મુખીમાં જોવામાં આવ્યો નથી. આનું અદ્ભુત દર્શન પૂર્વ પુણ્યના સમૂહ વિના હોઈ શકે નહિ! અને
એ પૂર્વ પુણ્યનો સમૂહ હોય તો પછી આવી નિન્દિત યોનિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ? અવશ્ય, કોઈએ આ
યોનિ તને પ્રાપ્ત કરાવી દશે, એટલે જ્ઞાપ જ તેનું ધારણ દશે, તેની ભગવાન્ તે પ્રમાણે—પ્રાપિતમ્
કોણે પ્રાપ્ત કરાવી. એ પ્રમાણે—કહે છે, તેમાં પણ વનમાં તને કોણ લાવ્યું? ૧૧

આ પુરુષ પટેલાં પણ સર્પ જ હતો; ભગવત્કૃપાથી તેણે વિશાધરનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું. અને ફરીથી
પાછો તે સર્પ જ થઈ ગયો. તેથી સર્પે ડચાચ એ પ્રમાણે શુકદેવણ કહે છે. આ સર્પ અહમ્ ઇત્યાદિ
ધે પ્રલોકોર્થ પોતાનું પૂર્વ જ્ઞાન્ત કહે છે.

સર્પ ઉવાચ—અહં વિદ્યાધરઃ કશ્ચિત્ સુદર્શન ઇતિ શ્રુતઃ ।

શ્રિયા સ્વરૂપસમ્પત્ત્યા વિમાનેનાચરન્ દિશઃ ॥ ૧૨ ॥

ઋષીન્ વિરૂપાનાદ્ગિરસઃ પ્રાહસં રૂપદર્પિતઃ ।

તૈરિમાં પ્રાપિતો યોનિં પ્રલબ્ધૈઃ સ્વેન પાપ્મના ॥ ૧૩ ॥

વિદ્યાધરા દેવવિશેષાઃ । કશ્ચિદિત્યપ્રસિદ્ધઃ । સુદર્શન ઇતિ વિશ્રુતઃ પ્રસિદ્ધઃ । જનૈર્નૈવ વૈષ્ણવનામ્ના જામે ભગવત્કૃપા જાતેતિ જ્ઞાપયિતું વિશ્રુતત્વકથનમ્ । તત્ત્વ દેહકાન્તિઃ ધનમદ્ભુતસામર્થ્યં વેતિ પૂર્વનપિ ગુણત્રયં સ્થિતમિત્યાહ શ્રિયા સ્વરૂપસમ્પત્ત્યા વિમાનેનેતિ । દિશઃ દશ આ સમન્વા-
ચ્ચરન્ । સર્વત્રાપ્ત્યપ્રતિહતગતિઃ । एवं स्वरूपमुक्त्वा अपराधफले निरुपयति ऋषीनिति । अद्विरस-
गोत्रे उत्पन्ना ऋषयः जष्टाचक्रवद् विरूपाः स्थिताः । स्वयं तु रूपेण दर्पितः प्राहसम् । यथा बालः
शक्रतो हसति । पञ्चात् तच्छापेन इमां सर्पयोनिं प्राप्तः । सर्पयोनिप्राप्तौ विशेषहेतुमाह प्रलब्धै-
रिति । प्रलब्धा वक्रोक्त्या वञ्चिताः वञ्चेहिताः । स्वरूपतो निष्कारणमुद्वेजकः सर्प एव भवति । अथ
इमां योनिं प्राप्त इति । नन्वल्पेऽपराधे कथं मह्यम् दण्डस्तैઃ ક્રુત ઇત્યાશঙ্ક્યાહ સ્વેન પાપ્મનેતિ ।
પૂર્વં દિ શક્ષ્મચ્છિરપદ્ધતા । અવતેન બાવ્યમેવ ઋષિમિઃ કેવલં પ્રકટિતમિત્યર્પઃ ॥ ૧૨ ॥ ૧૩ ॥

एवमपराधज्ञापी निरूप्य तस्य वैष्णवत्वसिद्ध्यर्थं निर्मत्सरतामाह शापो म इति ।

સર્પ કહે છે:—

હું સુદર્શન નામથી પ્રસિદ્ધ થએલો એક વિદ્યાધર હતો; લક્ષ્મી અને
સ્વરૂપની સમ્પત્તિથી જ્યારે હું વિમાનમાં બેસીને દિશાઓમાં ફરતો હતો,
ત્યારે સ્વરૂપના ગર્વથી મેં અંગિરસ ગોત્રના ઔદોળ ઋષિઓની હાંસી કરી.
હૃદય પામેલા તે ઋષિઓએ મને મારા પાપને લીધે આ યોનિ પ્રાપ્ત
કરાવી. ૧૨-૧૩

વિદ્યાધરે એક બાતના દેવો છે. કશ્ચિત્ એટલે કોઈ એક, અપ્રસિદ્ધ. ‘સુદર્શન’ નામથી તે પ્રસિદ્ધ
હતો. ‘સુદર્શન’ એ વૈષ્ણવ નામથી જ આગળ તેના ઉપર ભગવત્કૃપા થઈ એ જણાવવાને માટે પ્રલોકમાં
વિશ્રુતઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. તેની પાસે દેહની કાન્તિ, ધન અને અદ્ભુત સામર્થ્ય એ ત્રણ
શુદ્ધો પહેલેથી જ હતા એમ જણાવવાને માટે પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે શ્રિયા સ્વરૂપસમ્પત્ત્યા
વિમાનેન, તે દસ દિશાઓમાં ચારે બાજુએ ફરતો હતો, અર્થાત્ જ્યાં ય સ્થળે તેની ગતિને કોઈ અટકા-
વનાર ન હતું. આ પ્રમાણે તે સર્પ પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને હવે પોતે કરેલો અપરાધ અને તે
અપરાધનું ફળ એ બેનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે ઋષીન્. અંગિરસ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા ઋષિઓ
અણવકની માફક ઔદોળ હતા. સર્પ પોતે તો પોતાના રૂપથી ગર્વ પામતો હતો અને તેથી તેણે, જેમ
પ્રાકૃત બાલક હાંસી કરે તે પ્રમાણે, તે ઋષિઓની હાંસી કરી. પછીથી તે ઋષિઓના શાપથી આ સર્પ
એટલે સર્પની વક્રોક્તિથી વંચિત થએલા, હૃદય પામેલા. કોઈ પણ કારણ વિના, સ્વરૂપથી હૃદય કરનાર
સર્પ જ હોય છે; તેથી આ વિદ્યાધરે સર્પની યોનિ પ્રાપ્ત કરી. અરે! અપરાધ અટક હતો છતાં પણ
તે ઋષિઓએ તે વિદ્યાધરને અટલી મોટી શિક્ષા આપી હતી? આ શંકાનું નિવારણ કરતાં સર્પ કહે છે
કે સ્વેન પાપ્મના. પહેલાં જ તેણે બ્રહ્મવૃત્તિ લઈ લીધી હતી; તેથી જ થયું હતું જ તેને જ ઋષિ-
ઓએ શાપ આપીને ફક્ત પ્રકટ કર્યું છે એમ તાત્પર્ય છે. ૧૨-૧૩

આ પ્રમાણે તે સર્પ પોતાનો અપરાધ અને ઋષિઓએ આપેલો શાપ એ બેનું વર્ણન કરીને પોતે
વૈષ્ણવ અને તેટલા સારૂ પોતાની દીનતા દર્શાવતાં કહે છે કે શાપો મે.

શાપો મેડુગ્રહાર્યૈવ કૃતસ્તૈઃ કરુણાત્મભિઃ ।

યદહં લોકગુરુણા પદા સ્પૃષ્ટો હતાશુભઃ ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વ વિદ્યાધરત્વેન કથાપિ મુક્તિઃ સ્વાત્, અતોઽયં શાપોડુનુગ્રહાર્યૈ એવ । યયપિ લોકેડવિ-
દ્ધરૂપઃ, તથાપિ મેડુગ્રહાર્યૈ એવ જાતઃ । ચતસ્તે કરુણાવન્તઃ । ન હિ કરુણાવતાં શાપોડુન્યથા ભવતિ ।
તત્રાપિ પ્રસિદ્ધાનામ્ । તદાહ તૈઃ કરુણાત્મભિરિતિ । તસ્યાનુગ્રહરૂપત્વમાહ યદહં લોકગુરુણોતિ ।
નતુ જ્ઞાપઃ પૂર્વસિદ્ધઃ, સ દોષાત્મક એવ, તેન કથમિદ્ધસિદ્ધિઃ, તત્રાદ કૃત્ત્વમિતિ । જયં શાપઃ તેરેવા-
પૂર્વ કૃત્ત્વઃ । ભગવદ્દર્શનં શ્રદ્ધાપામનુપદાદ્ ભવતિ, તદત્ર શાપાદેવ જાતમિતિ તસ્યાનુગ્રહત્વમ્ । કિન્ન,
લોકગુરુણા ત્રૈલોક્યસૈવ જ્ઞાનોપદેશકર્તા પાદેન સ્પૃષ્ટમિતિ । ગુરુસેવયા હિ જ્ઞાનં સિધ્ધ્યતિ । સા સેવા
તદા પુષ્ટા ભવતીતિ નિશ્ચીયતે, ચદિ સ્વયં પદા સ્પૃષ્ણતિ ગુરુઃ । અતિવિશ્વત્તં પ્રીતિમન્તમેવ સ્વયં પદા
સ્પૃષ્ણતિ । તેનૈવાપરાધઃ પૂર્વપાપમપિ ગતમિત્યાહ હતાશુભમિતિ । હતમશુભં યસ્ય ॥ ૧૪ ॥

પ્રથમ ભગવદ્દર્શનસ્પર્શાભિનન્દનં કૃત્વા તેનૈવ જાતં ફલં પ્રાર્થનામિષેણ કીર્તયતિ તં ત્વાહમિતિ
સાંપ્રેક્ષિમિઃ ।

તં ત્વાહં ભવમીતાનાં પ્રપન્નાનાં મયાપહમ્ ।

આપૃચ્છે શાપનિર્મુક્તઃ પાદસ્પર્શાદમીવહન્ ॥ ૧૫ ॥

તે દયાળુ ઋષિઓએ મારા ઉપર કૃપા કરવાને માટે જ અને શાપ
આપ્યો, કારણ કે જગતના ગુરુ ભગવાને પોતાના ચરણથી સ્પર્શ કર્યો અને
મારાં પાપનો નાશ થયો. ૧૪

પહેલાં વિદ્યાધર હોવાથી ક્યારે પણ મુક્તિ થાત, તેથી આ શાપ મારા ઉપર કૃપા કરવાને માટે જ
છે, જો કે જગતમાં આ શાપ અનિષ્ટરૂપ છે, છતાં પણ તેણે તો મારા ઉપર અનુગ્રહ જ કર્યો છે, કારણ
કે તે ઋષિઓ દયાળુ છે. અરેખર, દયાળુ લોકોનો શાપ અનિષ્ટ રૂપ આપતો નથી. તેમાં પણ આ શાપ
પ્રસિદ્ધ ઋષિઓનો છે. આ વાત જણાવતાં સર્પ કહે છે કે તૈઃ કરુણાત્મભિઃ. આ શાપ અનુગ્રહરૂપ છે
એ દર્શાવતાં સર્પ કહે છે કે યદહં લોકગુરુણા. અરે ! તો પછી તેનાથી ઇદસિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ? આ
શંકાનું સમાધાન કરતાં સર્પ કહે છે કે કૃતાઃ. આ શાપ તે ઋષિઓએ જ અપૂર્વ રીતે જ આપેલો છે.
(ભગવાનનું દર્શન સિદ્ધ કરનાર આ શાપ છે. આવો શાપ પહેલાં ન હતો પણ ઋષિઓએ જ અપૂર્વ
પ્રકારે, પહેલી જ વાર, આવો શાપ આપ્યો એમ તાત્પર્ય છે.) ભગવાનનાં દર્શન ઋષિઓની કૃપાથી થાય
છે; તે ભગવદ્દર્શન અહીં શાપથી જ થાય છે, એટલે શાપ અનુગ્રહરૂપ છે. વળી, લોકના ગુરુઓ, ત્રણેય
લોકોને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનાર ભગવાને, પોતાના ચરણથી મારો સ્પર્શ કર્યો. ગુરુની સેવાથી જ, અરેખર,
જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. ક્યારે ગુરુ પોતે ચરણથી સેવકનો સ્પર્શ કરે ત્યારે એમ નિશ્ચય થાય કે ગુરુની
સેવા જરૂર થઈ છે. ગુરુ પોતે પોતાના ચરણ વડે અતિવિશ્વાસુ અને પ્રીતિવાળા સેવકનો જ સ્પર્શ કરે
છે. ભગવાનના ચરણના સ્પર્શથી જ અપરાધ અને પૂર્વનું પાપ પણ નાશ પામ્યાં એ જણાવતાં સર્પ કહે
છે કે હતાશુભઃ, નાશ પામ્યું છે અશુભ જેનું એવો. ૧૪

આ પ્રમાણે ભગવાનના ચરણથી પોતાના શરીરનો જે સ્પર્શ થયો તેને વધાવી લઈને, તે ચરણ
સ્પર્શથી જ જે ફલ થયું તેનું તં ત્વાહમ્ ઇત્યાદિ સાદા ત્રણ શ્લોકોમાં પ્રાર્થના દ્વારા સર્પ વર્ણન કરે છે.

તે પાપનો નાશ કરનાર ! આપના ચરણના સ્પર્શથી હું શાંપથી
મુક્ત થયો છું; અને, સંસારથી લય પામેલા અને આપને શરણે આવેલા-
ઓના વાચને દૂર કરનાર એવા આપની સાથે હું બોલું છું. ૧૫

આદૌ ફલાનુજ્ઞાં પ્રાર્યયતિ । તં સર્વફલદાવારમ્ । તુશ્યદેન કર્મેણાપિ ફલમિલાદિપક્ષં વ્યાવર્ત-
યતિ તં ત્વિતિ । ત્વા ત્વાં વા । પૂર્વાર્થે આહ્યથે । આ સમન્તાદ્ ભવમીતાનામિતિ । યે કેચન
દુર્લભવાદપિ સંસારાદ્ મીતાઃ, તેપામપિ ભવાન્ ભયં દૂરીકરોતિ પ્રપત્તિમાત્રેણૈવ । મગવત્સેવાયે દિ
સંસારે ડવાચન્તે, તે સર્વે સંસારગતમાયયા વિપરીતા એવ મવન્તિ, તથાપિ 'કૃષ્ણ તવાસી' ત્યુકઃ
સર્વમેવ ભયં દૂરીકરોતિ । યતોડસ્માકમપિ । ઘયં સાપરાધાઃ, નન્દસ્ય પ્રાસં કૃતવન્તઃ । કિં કરિષ્યતી-
તિશક્તા નિવર્તિતા । યત આપૃચ્છે આ સમન્તાત્ પૃચ્છામિ સમ્માપનં કરોમિ । મધ્યે સમાગતોડ્યુ-
પદ્રવો નદ્ર ઇતિ આગન્તુકોડપિ દોવો નાત્તિ, વદાહ શાપનિર્મુક ઇતિ । પાદસ્પર્શાદિત્યુભવચ્ચ દેતુઃ ।
તથાપિ સહજપાપસ્ય વિષમાન્તત્વાન્ કયં સમ્માપણ્યોગ્યતેત્યાશહ્યાહ અમીવહન્તિ । અમીવં પાપં
હન્તીતિ ॥ ૧૫ ॥

પ્રપન્નોડસિ મહાયોગિન્ મહાપુરુષ સત્પતે ।

અનુજાનીહિ માં દેવ સર્વલોકેશ્વરેશ્વર ॥ ૧૬ ॥

તથાપ્યન્યપ્રેરણયા દષ્ટં મા કુર્ચવિતિ મીતઃ સન્, શીઘ્રં ગમતં પ્રાર્યયન્, પુનર્વિતાપયતિ
પ્રપન્નોડસ્મીતિ । પુનઃ શરણાગતઃ । શરણાગતસ્ય સર્વે અપરાધા નિવૃત્તા મવન્તીતિ । મહાયોગિન્નિતિ

શરૂઆતમાં ફલફળ ભગવાનની રત્ન લેવાને માટે સર્પ પ્રાર્થના કરે છે. તમ્ એટલે તે, સર્પ ફલતું
દાન કરનાર. તં તુ એમાં તુ શબ્દવટે 'કર્મથી પણ ફલ મળે છે' એ પશ્યતું સર્પ યંડન કરે છે. અથવા
તો શ્લોકમાં તં ત્વા એ પ્રમાણે વાંચવું. ત્વા એટલે આપ પહેલા અર્થમાં (તં તુ એ પ્રમાણે
અન્યથા કરીએ ત્યારે) તુ અને મદમ્ એ એ પછી વચમાં જા લેવો, અને તેનો સંબંધ સ્પર્શીતાનામ્
એ પદ સાથે કરવો; અર્થાત્ જા એટલે આરે બાલુથી સંસારથી ભય પામેલાઓના (અપને આપ દૂર
કરનારા છો.) તરવાને માટે કહિને એવા સંસારથી પછુ જે કોઈ ભય પામેલા છે તેમનો પણ ભય, આપને
શરણુ આપવાથી જ, આપ દૂર કરો છો. ભગવત્સેવાને માટે, ખરેખર, તેમને સંસારમાં જન્મ આપવામાં
આવે છે. તે બધા સંસારની માથાથી વિપરીત જ થઈ જાય છે, (અર્થાત્ ભગવાનની સેવા કરતા નથી.)
છતાં પણ, 'હે કૃષ્ણ! હું આપનો છું' એ મન્ત્ર વટે ત્યારે કૃષ્ણ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે
ત્યારે ભગવાન્ કૃષ્ણ બધા ય ભય દૂર કરે છે. તેથી અમારો પણ ભય આપ દૂર કરો. અમે અપરાધ કરેલો
છું, નન્દરાયછને અમે ગળી ગયા. ભગવાન્ શું કરશે તે શંકા પણ ભગવાનના ચરણના જ સ્પર્શથી જતી
રહી. તેથી હું આપની સાથે સર્વ રીતે સંભાવણુ કરું છું. વચમાં આવેલો ઉપદ્રવ પણ નાશ પામ્યો. તેથી
આગન્તુક દોષ પણ નથી રહ્યો એમ જણાવવાને માટે સર્પ કહે છે કે શાપનિર્મુકા. શ્લોકમાં પાદ-
સ્પર્શીત્ એ જે પદ છે તે અને બાબતોમાં—શાપમાંથી મુક્ત થવામાં અને પાપથી મુક્ત થવામાં—કારણ
છે. છતાં પણ તે મુરુપતું સ્વાભાવિક પાપ અસ્તિત્વમાં હોવાથી ભગવાનની સાથે સંભાવણુ કરવાની તેની
યોગ્યતા કેવી રીતે હોઈ શકે? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં સર્પ કહે છે કે અમીવહન્. અમીવ એટલે
પાપ; અમીવને—પાપને—જે હણે તે અમીવહન્ કહેવાય. ૧૫

હે મહાયોગિન્, હે મહાપુરુષ, હે સત્પતે, હું આપને શરણુ આવેલો

છું. હે દેવ ! હે સર્વલોકના ઈશ્વરેના ઈશ્વર ! મને આપનો સેવક બાણો. ૧૬

છતાં પણ બીજાની પ્રેરણાથી ભગવાન્ મને શિક્ષા ન કરે, એ કારણથી સર્પને બીક લાગી, અને
જલદીથી જવાની રત્ન આપવાની ભગવાનને પ્રાર્થના કરતાં તે સર્પ ફરીથી પ્રાર્થના કરે છે કે પ્રપન્નોડસિ,
હું ફરીથી આપને શરણુ આવેલો છું. ભગવાનને શરણુ આવેલા પ્રાણીઓના બધા અપરાધો નાશ પામે
છે. સર્પ ભગવાનને મહાયોગિન્ તરીકે જે સંબોધે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે નન્દરાયછ વગેરે જા બધા
અણુસો અપરાધ પિતા વગેરે સંબંધીઓ નથી, પણ આપ યોગના મહાન્ પ્રભાવને લીધે પુત્ર વગેરેનું

તવ નૈતે પિત્રાદયઃ, કિન્વતિયોગેન તથા વિદમ્ભવસીતિ । કેઽપિ ત્વાં ન જાનન્તીતિ શાપવિતું મહાયો-
ગિત્વમુક્તમ્ । કિન્ન, બાલ્ય એવ છુદ્ધસ્યાપરાર્થ મન્યતે । ત્વં તુ મહાપુરુષઃ । કિન્ન, સત્તાં પતિઃ ।
સન્તો દિ વિતિક્ષવઃ । તેષાં પતિઃ સુતરામ્ । અતઃ સર્વપ્રકારેણ મદપરાધસહનં યુક્તમિતિભાવઃ । અવ
એવ મામનુજાનીહિ । સેવકત્વેન જાનીહિ । દેવેતિસમ્બોધનાદેવયોનિવિદ્યાધરપક્ષપાતો યુક્તો, ન તુ
માનુપપક્ષપાત इति । નનુ મદતુક્ષાપિતોઽપિ કથં યમાદિર્મિને પીઢિતો મવિપ્યસિ, કાલાદયો દિ મદ્-
ક્ષપરાધે દળદં કરિષ્યન્ત્યેવેતિ ચેત્, તત્રાહ । સર્વલોકાનાં ચે ઈશ્વરઃ તેપામપિ ત્વમીશ્વર इति ।
અતસ્ત્યક્ષપાર્યાં જાતાયાં ન કાપિ ચિન્તા મવિપ્યતીતિભાવઃ ॥ ૧૬ ॥

બ્રહ્મદળ્પદાદ્વિમુક્તોઽહં સચ્ચસ્તેઽચ્યુત દર્શનાત્ ।

યન્નામ ગૃહ્ણન્નિલિન્ન શ્રોતૃનાત્માનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

સચ્ચઃ પુનરતિ કિં ભૂયસ્તસ્ય સ્પૃષ્ટઃ પવા હિ તે ।

નન્વહમુદાસીનઃ સર્વત્ર, ‘ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિય’ इति, અતો નિપિદ્ધાચરણે કાલાદયો
ચાપકા એતિ ચેત્, તત્રાહ બ્રહ્મદળ્પદાદિતિ । મવદર્શનાદેવ બ્રહ્મદળ્પદાદ્વિમોક્ષઃ પ્રત્યક્ષસિદ્ધઃ । યદપિ
ત્વમુદાસીનઃ, તથાપિ ત્વદ્વર્મા નોદાસીનાઃ । અન્વયા તે દર્શનાદેવ મદ્દળ્પદાદ્વિમોક્ષો ન સ્યાત્ ।
તત્રાપિ સદ્ધઃ । તત્રાપિ દર્શનાદેવ । અચ્યુતેતિસમ્બોધનાત્ મગવદ્વર્માણાં કાદાચિત્કત્વમ્ । તેન ચે
નિવર્તિતાઃ તે નિવર્તિતા એવ । નનુ ચાવદુપયોગમેવ નિવર્તતામ્, કથં સર્વાનિષ્ઠનિષ્ઠિતિરિતિ ચેત્, તત્રાહ

અનુકરણ કરો છો. (સર્વે હીનાધિકારી હોવાથી આ પ્રમાણે કહે છે.) કોઈ પણ માણસ આપને બાબતું
નથી એ બહુવાચને માટે ભગવાનને મહાયોગી કહેવામાં આવ્યા છે. વળી, નાનો માણસ જ નાનાનો
અપરાધ ગણે છે, પરંતુ આપ તો મહાપુરુષ છો. વળી, આપ સત્યુત્તરોના પતિ છો. સત્યુત્તરો, ખરેખર,
સહનશીલ હોય છે; તેમના પતિ તો વધારે સહનશીલ હોય છે. તેથી આપે મારો અપરાધ જે સહન
કર્યો તે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે એમ ભાવ છે. તેથી જ મને આપ આજ્ઞા આપો, મને આપના સેવક તરીકે
સ્વીકારો. સર્વ ભગવાનને દેવ એ પ્રમાણે જે સંબોધે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે દેવયોગિમાં ઉત્પત્ત ચરોહા
વિદ્યાધરનો ભગવાને જે પક્ષપાત કર્યો અને મનુષ્યયોનિનો જે પક્ષપાત ન કર્યો તે યોગ્ય છે. અરે! હું
તને રક્ષા આપું છતાં પણ યમ વગેરે તને કેમ હિંસા નહિ કરે, કારણ કે કાલ વગેરે તો મારા ભક્તને
વિષે અપરાધ કરવામાં આવે તો તે અપરાધીઓને અવશ્ય શિક્ષા કરશે જ. આ પ્રમાણે જે ભગવાન કહે
તો તેના ઉત્તરમાં સર્વ કહે છે કે સર્વ લોકોના જે ઈશ્વરો છે તેમના પણ આપ ઈશ્વર છો. તેથી આપની
કૃપા થતાં કોઈ પણ વાતની ચિન્તા રહેશે નહિ એમ તાત્પર્ય છે. ૧૬

હે અચ્યુત ! આપના દર્શનથી બ્રાહ્મણોના શાપમાંથી હું મુક્ત થયો
છું. જેમનું નામ લેનાર પુરુષ, નામ લેતાં જ તરત, શ્રોતાઓને અને પોતાને
પણુ ખવિત્ર કરે છે, તો પછી વારંવાર નામ લેનાર ખવિત્ર થાય તેમાં શું
આશ્ચર્ય ? એવા આપના ચરણોનો સ્પર્શ મને થયો છે. ૧૭

અરે! હું તો સર્વત્ર ઉદાસીન છું, કારણ કે ક્ષતિ કહે છે કે ‘મારો કોઈ શત્રુ નથી, તેમ જ કોઈ
પ્રિય નથી;’ તેથી નિપિદ્ધ આચરણ કરવાથી કાલ વગેરે બાધ કરનારા જ છે. આ પ્રમાણે જે ભગવાન
કહે તો તેના ઉત્તરમાં સર્વ કહે છે કે બ્રહ્મદળ્પદાત્, આપના દર્શનથી જ બ્રહ્મદળ્પદમાંથી મોક્ષ પ્રત્યક્ષ
સિદ્ધ છે. એ કે આપ ઉદાસીન છો, છતાં પણ આપના ધર્મો ઉદાસીન નથી. આમ જે માનવામાં ન આવે
તો આપના દર્શનથી જ બ્રહ્મદળ્પદમાંથી મોક્ષ થાય નહિ, તેમાં પણ તરત જ મોક્ષ થાય છે. તેમાં પણ
આપના દર્શનથી જ તરત જ મોક્ષ થાય છે. સર્વ ભગવાનને અચ્યુત એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરે છે
તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનના ધર્મો કોઈક વાર કાર્ય કરે અને કોઈક વાર કાર્ય ન કરે એવા નથી.

યતો દાશાર્હઃ સેવ્યઃ । ઇવમ્ભાવ એવ સ્વામી સેવ્યો મંવતીતિ । સર્વપુરુષાર્થસિદ્ધિર્પ્રસન્નપદમપિ
કૃતવાનિત્યાહ પરિક્રમ્યેતિ । પરિક્રમ્ય પ્રદક્ષિણીકૃત્ । સર્વપુરુષાર્થોક્તેન વેદિતા इति वरिसिद्धिः स्वीचीना ।
અભિવાદનેન સ્તવસ્રવત્યા સ્તોપસર્વનરેવેન પુરુષાર્થોનામગ્રાધિક્યં સૂચિતમ્ । ચકારાત્ સુત્વા, મગવત
ચ અનુસ્રાતઃ, તયેત્યુક્તો ચા । 'યે યથા માં પ્રપચન્તે' इतिन्यायेन सर्वपुरुषार्थोક્ताએ દત્તવાનિતિ યા ।
અતઃ સુદર્શનનામત્વાદિ દિવં યાતઃ વિપાથરલોકમેવ ગતઃ । કૃચ્છ્રાત્ સર્વદોષાદ્ યતો મોચિતઃ ।
નન્દશ્ચ તથા કૃચ્છ્રાન્મોચિતઃ । ચકારાદ્ વૈભવં ચ જ્ઞાતવાન્ ॥ ૧૮ ॥

તતસો ગોપાઃ સર્વયા મગવત્પરાવળા જાતા इत्याह निशाम्येति ।

નિશામ્ય કૃષ્ણસ્ય તદાત્મવૈભવં વ્રજીકસો વિસિતચેતસસ્તંતઃ ।

સમાપ્ય તસિન્નિયમં પુનર્વ્રજં નૃપ ચયુસ્તત્કથયન્ત આહતાઃ ॥ ૧૯ ॥

કૃષ્ણસ્ય તદ્વૈભવં નિશામ્ય જ્ઞાત્વા સર્વ એવ વ્રજીકસો વિસિતચેતસો જાતાઃ, અલૌકિકતા-
મધ્યંસ પ્રકટિતત્વાત્ । નાત્ર કૃતિસાધ્યં કિંચિદ્ એન પૂર્વેણ ગતાર્યતા સ્વાત્ । અયં દ્વનુમાવરૂપો
વૈભવઃ । અન્યથા પાદસ્પર્શઃ અલ્પતદ્દનનાપેક્ષયા સૂક્ષ્મત્વાત્ તેન કથં કાર્યં સ્વાત્ । કૃષ્ણસ્યેતિ ।

ભગવાન્ દાશાર્હઃ—દાસને યોગ્ય—છે, એટલે તેમની સેવા કરવી બોધ્યે; અર્થાત્ આવા ભાવ-
વાળાએ જ—દાસની ભાવનાવાળાએ જ—સ્વામીની સેવા કરવી બોધ્યે. બધા પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવાને
માટે વિલાધરે સાધન પણ કર્યું એમ જણાવતાં શુકદેવેલ કહે છે કે પરિક્રમ્ય. પરિક્રમ્ય એટલે પ્રદ-
ક્ષિણ કરીને. સુદર્શન બધા પુરુષાર્થોને ચારે બાજુથી ફરી વળ્યો એટલે તેની સિદ્ધિ તેને પોતાને અધીન
થઈ ગઈ. (આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે જે નમન કરવામાં આવે છે તેને અભિવાદન કહેવામાં આવે છે.)
સુદર્શને ભગવાનનું જે અભિવાદન કર્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે સુદર્શન પોતે ફલથી સ્વતંત્ર છે અને
પુરુષાર્થો સુદર્શનના અંગભૂત છે તેથી સુદર્શનનું આધિક્ય સિદ્ધ થાય છે. (નમન એ ક્રિયારૂપ છે, અને
ફલં ચ પુરુષાર્થત્વાત્ [જૈમિનિસૂત્ર ૩. ૧. ૫]—ફલ પુરુષને માટે છે તેથી ફલ પુરુષનું અંગ છે—
એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે, પૂર્વકાણ્ડની રીતે ક્રિયાનું અંગ બનેલો પુરુષ ફલથી સ્વતંત્ર છે; પુરુષાર્થો પુરુષને
અધીન છે તેથી કર્મ કરનાર પુરુષનું આધિક્ય સિદ્ધ થાય છે.) ત્રલોકમાં જે જ આવેલો છે તેનું તાત્પર્ય
એ છે કે સુદર્શને સ્તુતિ કરીને ભગવાનને નમન કર્યું, અથવા તો ભગવાને સુદર્શનને રમ્ભ આપી, અથવા
તો ભગવાને સુદર્શનને કહ્યું કે તથા, હા. અથવા તો યે યથા માં પ્રપચન્તે—જે લોકો જે પ્રકારે મારે
શરણે આવે છે—એ ન્યાયે ભગવાને સુદર્શનને બધા પુરુષાર્થો આપ્યા. તેથી સુદર્શન એ પ્રકારનું નામ
હોવાથી તે વિલાધર સ્વર્ગે ગયો, અર્થાત્ વિલાધરલોકમાં જ ગયો, કારણ કે તેને કૃષ્ણમાંથી—સર્વ
દોષમાંથી—મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. નન્દરાયેલને પણ તે પ્રમાણે દુઃખમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા
હતા. ત્રલોકમાં જે જ છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે તેણે ભગવાનનો વૈભવ પણ જાણ્યો. ૧૮

પછીથી તે ગોપો સર્વ પ્રકારે ભગવત્પરાયણ થયા એમ નિશામ્ય એ ત્રલોકમાં શુકદેવેલ કહે છે.

હે રામન્! કૃષ્ણના સ્વરૂપનો તે વૈભવ જાણીને વ્રજવાસીઓને

મનમાં બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું; પછી આરંભેલું કર્મ કૃષ્ણને નિવેદન કરીને

વ્રજવાસીઓ આદરસંહિત તેમની કથા કરતા પાછા વ્રજમાં આવ્યા. ૧૯

કૃષ્ણનો તે વૈભવ જાણીને બધાય વ્રજવાસીઓને મનમાં વિરમ્ય થયો, કારણ કે (નંદરાયેલને
અભિવાદને માટે) કૃષ્ણ ભગવાને પોતાનું અલૌકિક સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું હતું. અહીં જીવની ક્રિયાથી સિદ્ધ
થાય એવું કંઈ પણ ન હતું કે જેથી પહેલાં જીવે કરેલી ક્રિયાથી ભગવાનની આ ક્રિયા બર્ધ થઈ
જાય. આ તો ભગવાનના અનુભવરૂપી વૈભવ હતો. આમ જો ન માનીએ તો ભગવાનના ચરણથી સર્પને
કરવામાં આવેલો સ્પર્શ બળતા લાકડાથી સર્પને મારવાની જે ક્રિયા થતી હતી તેના કરતાં કીમળ છે અને

इयं हि लीला कालप्रधाना । अतोऽत्र दैतानां बाधकत्वम् । बाधने भगवत्सामर्थ्येन तन्निराकरणे कृते सवदस्यैव मादात्म्यं निरूपितं भवतीति मणिदानममजायैव । लौकिकालौकिकमाहात्म्ये ज्ञात

આ લીલા—શબ્દપ્રદલીલા—કાલપ્રધાન છે; તેથી દૈત્યો આ લીલામાં બાધ કરે છે. દૈત્યો ન્યારે બાધ કરે છે ત્યારે ભગવાનના સામર્થ્યથી તે બાધ દૂર કરવામાં આવે છે, અને તે રીતે શબ્દના જ માહાત્મ્યનું વર્ણન થાય છે, તેથી ભગવાન શંખચૂડની પાસેથી મેળવેલો મણિ પોતાના મોટા ભાઈ ભલદેવજીને જ આપે છે. (કવિતે જુહોતિ, સૂર્યોદય વખતે હોમ કરવો, ઇલાહિ વાક્યો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જુદાં જુદાં કર્મો જુદે જુદે સમયે જ કરવાનાં હોય છે, અને તે રીતે કર્મ કાલને અધીન હોય છે. તેથી ભલદેવજીને સાથે રાખીને ભગવાને જે લીલા—નામલીલા—કરી તે કાલપ્રધાન છે, કાલને અધીન છે. આ કાલ ઉપાધિરૂપ હોવાથી પોતે નાશવંત છે અને બીજાઓનો પણ નાશ કરે છે. દૈત્યો પણ નાશવંત છે, તેથી કાલ દૈત્યોના જેવો છે, એટલે કાલપ્રધાન માર્ગમાં દૈત્યો અવશ્ય બાધ કરનારા હોય છે જ. વળી, સજ્જ માર્ગમાં—કાલપ્રધાન માર્ગમાં—તામસી દૈત્યો પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવે એ ચોખ્ખું છે. આ પરિસ્થિતિમાં ભગવાનના માહાત્મ્યથી દૈત્યોનું નિવારણ થઈ જાય, છતાં પણ તેમાં નામલીલા—શબ્દપ્રદલીલા—જ કરણભૂત હોવાથી, શબ્દનું માહાત્મ્ય તે નામલીલાનું જ માહાત્મ્ય બને છે એમ ભગવાન ભલદેવજીને મણિ આપે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. તેથી જ આ નામલીલામાં શિવરાત્રી, સંધ્યાસમય અને તેની સ્તુતિનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ નામલીલામાં પરોક્ષ રીતે શાસ્ત્રાર્થનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે; અર્થાત્ અધ્યાત્મ પ્રકારે તેનો વિચાર કરવામાં આવેલો છે. વેદલીલા કાલને અધીન છે તેથી કાલની ઉપાસના કરનારા દૈત્યો વેદલીલામાં આવે છે. આ જ કારણથી શંખચૂડ પણ વેદલીલામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે ન્યારે વેદલીલામાં—વેદમાં જણાવેલા કર્મોમાં—દૈત્યોના પ્રવેશનો સંભવ હોય છે ત્યારે સક્ષરોનો નાશ કરનારા મંત્રોનો યજ્ઞ વગેરે કર્મોમાં ઉપયોગ થાય છે. વેદના મંત્રો વગેરેનો પાઠ કરવાથી, પોતાની આજ્ઞારૂપ વેદ સત્ય છે એ જણાવવાને માટે, ભગવાન દૈત્યોને દૂર કરીને વેદમાં જણાવેલાં કર્મોને વિદ્યમાંથી બચાવે છે. દૈત્યોના નિવારણને માટે ભગવાને પોતાનું સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું અને તેને પરિણામે દૈત્યો જતા રહ્યા, એટલે શબ્દનું જ—વેદના મંત્રોનું જ—માહાત્મ્ય જગતમાં પ્રકટ થાય છે. અર્થાત્ ભગવાન પોતાના સામર્થ્યથી સર્વ કરીને પણ વેદને જ યજ્ઞ આપે છે. આ અધ્યાયમાં પણ ભગવાને શંખચૂડનો વધ કર્યો અને તેનો મણિ લઈને ભલદેવજીના ઉપર સ્થાપ્યો. લોકો પણ ભલદેવજીના મસ્તક ઉપર મણિ ભેઈને ભલદેવજીનું જ માહાત્મ્ય ગાય. આ પ્રકારે ભગવાને વેદરૂપ ભલદેવજીને યજ્ઞ આપ્યો.)

(બાધનું નિવારણ કરવાની જરૂર છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાનનું લૌકિક અને અલૌકિક માહાત્મ્ય ન્યારે જણાવ્યામાં આવે ત્યારે જ વેદોના સ્વતાત્રાભાવનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞે જ્ઞાનવામાં ન આવે તો જેમ જ્ઞાન્ત મીમાંસક લોકો વેદને કલ્પનાપ્રધાન માને છે તેમ સર્વ વેદ કલ્પનાથી ભરેલો થઈ જાય. (ભગવાને શંખચૂડનો વધ કર્યો તે તેમનું લૌકિક માહાત્મ્ય છે; અને ચરણારવિન્દના સ્પર્શથી જ પ્રાણલેણના શાપથી વિદ્યાધરને પ્રાપ્ત થયેલી સર્પયોનિનો નાશ અને અપૂર્વ રૂપની સંપત્તિ એ ભગવાનનું અલૌકિક માહાત્મ્ય છે. જગતના લોકો ન્યારે ભગવાનનું માહાત્મ્ય પ્રત્યક્ષ જુએ ત્યારે જ તેમને વેદના સ્વતાત્રાભાવનું જ્ઞાન થાય છે; પણ જ્ઞે તેઓ ભગવાનનું લૌકિક અને અલૌકિક માહાત્મ્ય ન જાણે તો ફક્ત વર્ણન કરનારી શ્રુતિના સુખ્ય અર્થને પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો બાધ થાય અને તેથી શ્રુતિમાં ઝોળ અર્થની કલ્પના કરવી પડે. વેદમાં યજ્ઞમાના મસ્તકા, યજ્ઞમાન દર્ભની પૂજી છે, એ પ્રમાણે વાક્ય છે. યજ્ઞમાન દર્ભની પૂજી છે એ કથન પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ છે, તેથી મીમાંસક લોકો કલ્પના કરે છે કે યજ્ઞમાન અને દર્ભની પૂજી એ બંને યાગમાં ઉપયોગી હોવાથી યજ્ઞમાનની ‘દર્ભની પૂજી’ તરીકે ઉત્પ્રેક્ષા, કલ્પના, કરવામાં આવેલી છે. વાસ્તવિક રીતે તો લૌકિક પ્રમાણને અનુસરીને વેદના અર્થનો બાધ કરનારા મીમાંસક લોકો જ્ઞાન્ત જ છે, કારણ કે લૌકિક પ્રમાણ અલૌકિક અર્થ આપી શકવાને માટે સમર્થ નથી. તેથી જેવા પ્રકારનો અર્થ નીકળતો હોય તેવા જ પ્રકારના અર્થમાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય છે એમ મનવું જોઈએ.)

અનેન મધ્યમાધિકારિણાં વેવપરત્વં ન દોષાવેતિ નિરૂપિતમ્ । અન્યથા પ્રમાણપરાણામનન્યમાવો ભવ્યેત ।
 બદ્ધતઃ પરાક્રમ ઇતિ કેવલાર્થપરાણમેત્સ્યોપયોગઃ સૂચિતઃ । અન્યથા શ્વરનિરાકરણં સ્વાર્થનિરૂપણં
 પરંતુ આ ગોપીજનોનો પહેલાં વર્ણવેલા રમણમાં અધિકાર ન હોવાથી ભગવાને નૃત્ય વગેરે કરીને પોતાના
 ધર્મો તેમની અંદર સ્થાપીને બત્રીસમા અધ્યાયમાં—યુગલગીતમાં—વર્ણવેલા શુભગાનરૂપી જ્ઞાનશક્તિને
 શુભ્ય રાષ્ટ્રીને અંદર રમણ કર્યું નહિ, પણ ભગવાન ઇન્દ્ર હોવાથી ક્રિયાશક્તિને પ્રધાન રાષ્ટ્રીને બહારજ
 રમ્યા, ભગવાન હાજર હતા છતાં પણ ગોપીજનોને બલભદ્રની સાથે રમણ કરવાની જે ઇચ્છા થઈ તેનું
 કારણ એ કે બલદેવણ પણ અદ્ભુત પરાક્રમવાળા હોવાથી વેદરૂપ છે, અને તેથી તેમની ક્રિયા પણ ભગ-
 વાનની જ ક્રિયા છે, એટલે તેમાં કંઈ પણ અઘટિત નથી.)

આ પ્રમાણે પ્રમાણરૂપ બલદેવણની સેવા કરનારાઓનો પણ એક સામટો જ જે અંગીકાર કર્યો તે
 ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મધ્યમ અધિકારીઓ વેદમાં જે નિષ્ઠા રાખે છે તેમાં દોષ નથી. જે આવેશનો
 અભાવ હોય તો વેદરૂપી પ્રમાણને અનુસરનારાઓના અનન્યભાવનો ભંગ થઈ જાય. (મધ્યમ અધિકારી-
 ઓનો અંગીકાર ભગવાન જ કરે છે, તેથી તેમની અનન્યતાનો ભંગ થતો નથી એમ તાત્પર્ય છે.)

‘અદ્ભુત પરાક્રમ છે’ એમ કહેવાથી એવું સૂચન થાય છે કે દેવલ અર્થનો વિચાર કરનારાઓને
 આનો—ક્રિયાપ્રતિપાદક વેદનો અને ક્રિયાશક્તિપ્રધાન ભગવાનનો—ઉપયોગ છે. જે આ પ્રમાણે ન
 માનીએ તો ભગવાનમાં અથવા વેદમાં જે પ્રકારની વૃત્તિ—પોતાના વિના બીજાનું નિરાકરણ અને પોતાના
 અર્થનું નિરૂપણ એમ જે પ્રકારની વૃત્તિ—પ્રાપ્ત થાય. (અદ્ભુતવિક્રમઃ એ પદનો સંબંધ ભલરામ અને
 ગોવિન્દ એ બેની સાથે છે. લૌકિક શુદ્ધિથી રહિત એવો અદ્ભુત પદાર્થ મનને, ખરેખર, આનન્દ આપે છે.
 આપણા ચાલતા પ્રસંગમાં વેદરૂપ બલદેવણનું પરાક્રમ ક્રિયાશક્તિફલરૂપ વિચિત્ર સ્વર્ગ છે. જે લોકો
 શ્રુતિનું તાત્પર્ય જાણતા નથી અને જેનો અર્થ આપવામાં આવ્યો હોય તેવો જ સ્વીકારે છે તેમને સ્વર્ગનું
 વર્ણન કરનારા વેદનો ઉપયોગ હોય છે. વસ્તવિક રીતે તો શ્રીમહાપ્રભુજી તત્ત્વકીયનિબંધમાં આજ્ઞા કરે
 છે તે પ્રમાણે ‘જે દુઃખથી મિથ નથી’ એ સ્વર્ગ છે; અર્થાત્ સ્વર્ગ એટલે આત્મસુખ. જે લોકો આ
 તાત્પર્ય જાણે છે તે અન્યનું ભજન કર્યા વિના પ્રભુનું જ ભજન કરે છે. ત્યારે અદ્ભુતવિક્રમઃ એ પદનો
 સંબંધ વેદરૂપ બલદેવણની સાથે કરવામાં આવે ત્યારે શ્રીસુબોધિનીજીમાં આવેલા કેવલાર્થપરાણામ્
 એ પદનો અર્થ યથાશ્રુતાર્થપરાણામ્—જેવા પ્રકારનો અર્થ દેખાય છે તેવા પ્રકારનો અર્થ સ્વીકારનારા—
 એ પ્રમાણે કરવો. પણ ત્યારે અદ્ભુતવિક્રમઃ નો સંબંધ ગોવિન્દની સાથે કરવામાં આવે ત્યારે કેવલાર્થ-
 પરાણામ્ નો અર્થ સ્વમયોજનપરાણામ્—પોતાના પ્રયોજનનો વિચાર કરનારા, નિરૂપણ ભગવાનનો
 વિચાર કરનારા નહિ, એ પ્રમાણે કરવો. પોતાનું રક્ષણ અને કામસુખ એ જે પોતાનાં પ્રયોજનો છે,
 આ પ્રમાણે જેવો જેવો અધિકારી તેવું તેવું તેનું ભજન અને તેવું તેવું તેનું ફલ એ સિદ્ધાન્ત યોગ્ય છે
 એ જણાવવાને માટે બંને રૂપથી—ગોવિન્દરૂપે અને બલદેવણરૂપે—ક્રીડા કરવામાં આવી છે, બંને રૂપથી
 એ આ લીલા કરવામાં ન આવે તો સંખચૂકનો વધ અને ગોપીજનોનું પ્રયોજન પૂર્ણ કરવું એ જે કાર્ય
 એક જ રૂપથી સંભાવે નહિ, એટલે ગોપીજનોના રક્ષણને માટે ભગવાને બીજું રૂપ પ્રકટ કરવું જોઈએ.
 નામલીલામાં શબ્દનું પ્રાધાન્ય માનીને શ્રીમહાપ્રભુજી પેદે વા એ પ્રમાણે બીજે પદ પણ આપે છે,
 જેવો અર્થ હોય તેવો અર્થ સ્વીકારનારા લોકો માટે જે વેદ સાધનરૂપે અર્થનું નિરૂપણ ન કરે, અને વેદનું
 તાત્પર્ય જાણનારા લોકો માટે જે વેદ ફલરૂપે પોતાના અર્થ વિના અન્યનું નિરાકરણ ન કરે તો ‘હિંચામાં
 જે જગ હોય તો યજ્ઞનું વિધાન જ ન થાય’ એ વાક્યથી અને ‘ત્યાં સુધી મનુષ્યને ફલ વિષે વેશન્ય
 નથી થતો ત્યાં સુધી તેણે કર્મ કરવાં, અથવા તો ત્યાં સુધી મારી કથાનું શ્રવણ વગેરે કરવામાં તેને શ્રદ્ધા
 ઉત્પત્ત થતી નથી ત્યાં સુધી તેણે કર્મ કરવાં’ (ભાગ. ૧૧. ૨૦. ૬) એ વાક્યથી યાગાદિ વિધિઓ યાગ
 સિવાયનાં કર્મોનો નિષેધ કર્યો, પણ યાગનું વિધાન નહિ કરે; અર્થાત્ જેમ મણ પજ્જનપ્પા મદયા—
 ધાંચ પંચનખવાળા પ્રાણીઓનું ભણવું કરવું—એ વાક્ય પાંચ પાંચ નખવાળા પ્રાણીઓ સિવાયના પ્રાણીના
 ભણવુંનો નિષેધ કરે છે તેમ યાગવિધિઓ પણ યાગનું વિધાન ન કરતાં યાગ સિવાયના કર્મોનો નિષેધ

તેતિ મગવતિ વેદે વા દ્વિગુણા'વૃત્તિઃ સ્વાત્ । કર્ણવદેવ શબ્દસ્વાપિ હીલેતિ વને રાઘ્યામિચુષ્ન્ ।
 ઇમાપિ વિજઙ્ઘુઃ । ઇમયો રમણાર્થં પૂર્વગોપિકાપેક્ષ્યા હીના હતિ ગોત્રજયોપિતાં મધ્યં ઇત્યુષ્મ્ ।
 ગોપ્રાધામ્યો વ્રજઃ, તત્સમ્બન્ધિન્યો યોપિત ઇતિ ॥ ૨૦ ॥

તત્ર શબ્દપ્રાધાન્યં નિરૂપયિતુમાહ ઉપગીયમાનો લલિતમિતિ ।

ઉપગીયમાનો લલિતં સ્ત્રીજનૈર્વદ્ધસૌહૃદૈઃ ।

અલઙ્કૃતાનુલિપ્તાઙ્કૃતૌ સ્ત્રિવિગ્નૌ વિરજામ્બરૌ ॥ ૨૧ ॥

સર્વાઃ સ્ત્રિયઃ અન્તઃશ્લેહસમ્બદ્ધા મગવતો ગુણગાનપરા જાતાઃ । તાસામાખ્યન્તરો વાહ્યઞ્ચ માયો
 નિરૂપિતઃ । एवं युक्तमिः सह स्वस्य सर्वोत्कृष्टस्यैव भावो युक्त इति वमयोः पट्टणान् निरूपयति
 અલઙ્કૃતેતિ સાર્થેશ્વિમિઃ । આદાવલઙ્કૃતૌ સર્વામરણમૂર્ખિણી । શબ્દે શિક્ષાદયઃ, અર્થે દેશાદયઞ્ચોત્ક્રાં
 અલઙ્કારાઃ । તદમાયે તત્ર રતિર્ન સ્વાત્ । તતઃ અનુલિપ્તાઙ્કૃતૌ ચન્દનાદિમિઃ । સદ્વાસનાવ્યતિરેકેનોમય-
 ગ્રાપિ રતિર્ન સ્યાદિતિ । અન્નેષ્વપિ સર્વેષુ સદ્વાસનાર્થમઙ્ગવદમ્ । સ્ત્રિવિગ્નૌ માલાયુક્તૌ । કીર્તિરપિ સદા-
 યત્વેનોમયત્રાણપેક્ષ્યત ઇતિ । વિરજેઽમ્બરે યયોરિતિ । સર્વદોષામાયઃ શુદ્ધા માયા ચાપેક્ષ્યત ઇતિ ॥ ૨૧ ॥

કરશે. નિત્ય કર્મ કરવામાં ભે ન આવે તો પ્રત્યયાયતું શ્રવણ હોવાથી નિત્ય કર્મો અવશ્ય કરવાનાં છે એમ
 ભે વિધિ કહે તો પછી એક જ વિધિવાક્ય પોતાના અર્થનું વિધાન કરે અને તે સિવાયના પદાર્થનો નિષેધ
 કરે એમ એક જ વિધિવાક્યની બે પ્રકારની વૃત્તિ થાય.)

અર્ધની માફક જ શબ્દની પણ લીલા છે તેથી વને રાઘ્યામ્, વનમાં રાત્રીએ, એ પ્રમાણે કહેવામાં
 આવ્યું છે. બન્નેય જણે—ગોવિન્દ અને બલદેવજી—વિહાર કર્યો. આ બન્ને જણના રમણને માટે આ
 ગોપીજનો પહેલાંનાં ગોપીજનો કરતાં હીન છે, તેથી ગોત્રજયોપિતાં મધ્યે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું
 છે. જેમાં ગાયો મુખ્ય છે એવું મત છે; આ ગોપીજનો આવા પ્રકારના ત્રયના સંગ્રંધવાળાં છે. ૨૦

આ લીલામાં શબ્દનું પ્રાધાન્ય બતાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ઉપગીયમાનો લલિતમ્.

બધી સ્ત્રીઓ પ્રેમભાવથી ભગવાન અને બલદેવજીનાં ચરિત્રો

મનોહર રીતે ગાતી હતી; બન્નેએ અલંકાર ધારણ કર્યા હતા અને શરીર

ઉપર ચંદન વગેરેનો લેપ કરેલો હતો; તેમણે ગળામાં માતાઓ પહેરી

હતા અને શરીર ઉપર સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં. ૨૧

બધી સ્ત્રીઓ અંતઃકરણમાં શ્રેષ્ઠથી બંધાએલી હોવાથી ભગવાનના શુણ્ણે ગાન કરવા મંત્રી પછી.
 આ રીતે તે સ્ત્રીઓના અંદરના અને બહારના ભાવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે યોગ્ય ગોપી-
 જનોની સાથે પોતાનો, સર્વોત્કૃષ્ઠનો, જ ભાવ યોગ્ય છે તેથી શુકદેવજી અલઙ્કૃત ઇત્યાદિ આદ્ય ત્રણ
 શ્લોકોમાં બોલેના છ શુણ્ણે વર્ણન કરે છે. પ્રથમ તો બન્ને—કૃષ્ણ અને બલદેવજી—અલંકૃત હતા, સર્વ
 પ્રલોકોમાં બોલેના છ શુણ્ણે વર્ણન કરે છે. પ્રથમ તો બન્ને—કૃષ્ણ અને બલદેવજી—અલંકૃત હતા, સર્વ
 અભરણોથી ભૂષિત હતા. શબ્દમાં શિક્ષા, કલ્પ, નિરૂપિત વગેરે છ અંગો (વેદના) ઉત્તમ અલંકાર છે,
 અને અર્થમાં દેશ વગેરે ઉત્તમ અલંકાર છે. આ પ્રમાણે ભે ન હોય તો તેમાં પ્રેમ થાય નહિ. પછીથી,
 ચંદન વગેરેથી તે બન્નેનાં અંગો ક્ષિપ્ત થયેલાં હતાં, કારણ કે લેપરૂપી સારી વાસના વિના ભરોચ
 પદાર્થોમાં પ્રેમ થાય નહિ. બધાંય અંગોમાં સારી વાસના રહેલી છે તે જણાવવાને માટે શ્લોકોમાં અઙ્ગ
 પદાર્થોમાં આવેલું છે. બન્નેએ માથા ધારણ કરેલી હતી, કારણ કે માથારૂપી કીર્તિની પણ તે
 બન્નેએ અપેક્ષા રહેલી છે. વિરજામ્બરી એટલે વિરજ, સ્વચ્છ, છે વસ્ત્રો જેમનાં ચોથા કૃષ્ણ અને
 બલદેવ, અર્થાત્ તે બન્નેનાં વસ્ત્રો પણ સ્વચ્છ હતાં, કારણ કે સર્વદેવનો અભાવ અને શુદ્ધ મહત્ત્વની
 બલદેવ, અર્થાત્ તે બન્નેનાં વસ્ત્રો પણ સ્વચ્છ હતાં, કારણ કે સર્વદેવનો અભાવ અને શુદ્ધ મહત્ત્વની
 તે બન્નેને જરૂર છે. (વેદમાર્ગમાં, પદેપદ, બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ હોય છે; જદ પ્રવૃત્તિ માફક ફક્ત કર્મ
 કર્યા કરવાં એ એક પ્રવૃત્તિ, અને ભગવાનની ઇચ્છા બાદીને ભગવત્પર રહેવું એ બીજી પ્રવૃત્તિ.
 આ બન્ને પ્રવૃત્તિઓમાં માથા મદદ કરનારી છે. તેમાં પહેલી પ્રવૃત્તિમાં રમત્ અને તમસ્ એ બે
 શુણ્ણે માથા હોય છે, બન્ને બીજા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં એ બે શુણ્ણે સ્થિત અથા હોય છે.) ૨૧

મહિકાગન્ધઃ શોભનવાસનારૂપઃ । તેન જ મત્તા શ્વરવિસ્તારણાઃ । તાદૃશા અલયઃ । પદ્મપદ્મતાત્ સર્વશઃ । સૈઃ સેવિતમિતિ । एवं त्रिधाकालं लक्ष्मो निरूपितः । તાદૃશં કાલં માનયન્તૌ સર્માધી-
નોડ્યમિતિ સ્તુવન્તૌ । અનેનાદ્દેડિ પદ્મશ્રુતિર્યુત્તેતિ નિરૂપિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

जगतुः सर्वभूतानां मनःअणमङ्गलम् ।

तौ कल्पयन्तौ युगपत्स्वरमण्डलमूर्च्छितम् ॥ २३ ॥

તદા સર્વપ્રાણિનામેવ મનઃઅવળયોઃ મઙ્ગલં જગતુઃ ગાનં કૃતવન્તૌ । પર્યવસાનોત્તમત્વા-
ન્મનોમઙ્ગલમ્, સ્વરૂપોત્તમત્વાત્ શ્રવણમઙ્ગલમિતિ । તત્ર ગાને વિશેષમાહ તૌ કલ્પયન્તામિતિ ।
યુગપદેવ સ્વરમણ્ડલસ્ય સ્વરસમૂહસ્ય મૂર્ચ્છિતં મૂર્ચ્છનાં કલ્પયન્તૌ इति द्वयोरैकमुक्तता निरूपिता ।
મૂર્ચ્છનાન્વતિરેકેણ ન મનો લીનં ભવતિ । લયન્યતિરેકેણ ચ સર્વાત્મના તરપરવા ન ભવતીતિ
વ્યાકરણમ્ ॥ ૨૩ ॥

ધીનનું વિશ્વરસ્ય કૃણવતા હતા. (અર્થાત્ ભમરાઓના મધુર સુંજારવના શ્રવણથી બીજાઓને પણ મદ
ધાય છે અને તેથી તેઓ ભમરાઓના સુંજારવ સ્વિચ્છના બીજા બધા પદાર્થો ભૂલી જાય છે) આવા
પ્રકારના ભમરાઓ હતા. ભમરાઓ પદ્મપદ—છ પગવાળા—છે તેથી તે સર્વજ્ઞ છે. ગતિવાચક શબ્દોનો
અર્થ જ્ઞાન પણ ધર્મ શકે છે, તેથી ભમરાઓના છ પગ એ છ જ્ઞાનસાધનો છે. આ છ જ્ઞાનસાધનો તે છ
દર્શનશાસ્ત્રો જ છે. આ પ્રકારે ભમરાઓ સર્વજ્ઞ છે.) આવા સર્વજ્ઞ ભમરાઓએ નિશામુખનું મેલન કરેલું
છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારે ઉત્તમ કાલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. આવા પ્રકારના કાલનો બન્ને જણ—
બલદેવજી અને ભગવાન—સહાર કરતા હતા, અર્થાત્ ‘આ કાલ સારો છે’ એ પ્રમાણે તે કાલની સ્તુતિ
કરતા હતા. આ પ્રમાણે કર્મના અંગભૂત કાલ વિષેની પણ ફલશ્રુતિ યોગ્ય છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.
(કાલ એ કર્મનું અંગ છે, અને એવા કાલની સ્તુતિ કરવામાં પણ પૂર્વકાલમાં જે ફલશ્રુતિ આપ-
વામાં આવેલી છે તે ખરેખર યોગ્ય જ છે, કારણ કે ભગવાને પણ આવા કાલની સ્તુતિ કરીને
સહાર કર્યો છે.) ૨૨

એક જ સમયે સ્વરસમૂહની મૂર્છના કરતા બન્ને જણ સર્વ પ્રાણી-
ઓના મન અને કર્ણને મંગલકારક એવું ગાન કરવા લાગ્યા. ૨૩

તે સમયે બલદેવજી અને ભગવાને બધાય પ્રાણીઓનાં મન અને કર્ણને મંગલરૂપ ગાન કર્યું. આ
ગાન અંતમાં ફલરૂપે ઉત્તમ હોવાથી મનને મંગલરૂપ હતું, અને સ્વરૂપમાં ઉત્તમ હોવાથી કર્ણને મંગ-
લરૂપ હતું. તે ગાનનો વિશેષ જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે તૌ કલ્પયન્તૌ. એક જ સમયે તે બન્ને
જણે સ્વરસમૂહની મૂર્છના કરી, અને આ પ્રમાણે તે બન્નેની—લેક્ષ્ય બલદેવજીની અને લેક્ષ્ય અર્ચરૂપ
ભગવાનની—એકમુખતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. મૂર્છના વિના મન લીન હતું નથી, અને લય વિના
સર્વ રીતે તક્ષીનતા થતી નથી, તેથી બન્ને જણે સ્વરસમૂહની મૂર્છના કરી. (સ્વર, મૂર્છના અને લય એ
સંગીતશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દો છે. પદ્મ, ત્રપણ, ગાનધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ એ
સાત સ્વરો છે. તેમાં પદ્મ, ગાનધાર અને મધ્યમ એ શ્રામ કહેવાય છે, અને તે દરેકને સત મૂર્છના
હોય છે. એટલે એકંદરે એકવીસ મૂર્છના છે. આ ઉપરાંત ત્રણ જણો કે મૂર્છના એ પ્રમનો સાતમો
ભાગ છે. કેટલાકને મતે પદ્મલક્ષિ સ્વરથી ત્રપણમાં બન્ને સ્વરનો વિરમ થય છે તે મૂર્છના કહેવાય છે.
નાયકશાસ્ત્રના રચનાર ભરતાચાર્યના અભિપ્રાયે ગાવા બલવવામાં બન્ને હાથનું કે ગળનું કંપન થય છે
તે મૂર્છના કહેવાય છે. ત્રીજો પારિભાષિક શબ્દ લય છે. ગીત, વાદ્ય અને પાદન્યાસ એ ત્રણનાં ક્રિયા
અને કાલની જે પરસ્પર સમતા તે લય કહેવાય છે.) ૨૩

જાપયિતું દ્વયોઃ સત્માન્વેન નિરુપખ્યમ્,। एवं सर्वस्मिन्नेव विकले शङ्खचूडवामा कश्चिद् धनद
કુબેરસ્યાનુષરઃ સ્ત્રીકામો મગવન્તં પ્રાકૃતં મત્વા સ્વયં તા નેતુમાગત રત્યાદ શાંખચૂડ ઇતિ । શ
નિધિશ્રૂદાયો વર્તત્વ ઇતિ । અનેન નારદસ્યાપિ શેષઃ પરિદ્રુતઃ । યથા તૌ પૂર્વ ધનમત્તૌ, એવમયમ
પ્રાપ્તનિધિરિતિ સમ્પ્રમત્તઃ । ધનદ ઇતિનામ્ના ચ સર્વદ સાનમી સ્ત્રીમદરૂપા નિરૂપિતા । યત્ર ધનં વં
લિપ્ય ચચિતા ઇતિ । સર્વા એવ શ્રુતયો લૌકિકાઃ કર્તવ્યા ઇતિ પાપઞ્ઠિનાં વુદ્ધિઃ ॥ ૨૫ ॥

તતો યન્ કૃતયૌસદાદ તયોર્નિરીક્ષતોરિતિ ।

તપોર્નિરીક્ષતો રાજન્ તન્નાથં પ્રમદાજનમ્ ।

ક્રોશન્તં કાલયામાસ દિશ્યુદીવ્યામશક્તિઃ ॥ ૨૬ ॥

રાજસિતિસમ્બોધનં શશ્રૂયાં સ્ત્રીહરણં સ્વાભાવિકમિતિ તત્ર સદ્જશેષ ઇતિ સ્વાપનાર્થમ્ । ત્વા
નાથૌ ચલ્લ । પ્રમદાઃ સ્ત્રીવિદોષાઃ । તેષાં જનઃ સમૂહઃ । સામાન્યદાવ્યઃ સમૂહવાચી મવતીર્થ

એક કુબેરનો નોકર સ્ત્રીઓની કામનાવાળો હોવાથી ભગવાનને આકૃત મનુષ્ય માનીને તે સ્ત્રીઓને
જવા પોતે આપ્યો એમ જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે શાંખચૂડઃ. (નવ નિધિઓમાં શંખ એક
છે.) આ શંખનિધિ મથકમાં હોતો તેથી કુબેરનો આ નોકર શંખચૂડ કહેવાતો હતો. કુબેરના ને
શંખચૂડે અતિક્રમણ કર્યું એમ કહેવાથી નલકુબર અને મણિગ્રીવને શંખ આપવામાં નારદજીનો પણ
નથી એમ શિદ્ધ થયું. (નારદસ્યાપિ એમાં જે અર્પિ પદ છે તે દર્શાવે છે કે શંખચૂડને મારવામાં જ
વાનને પણ કોઈ જાતનો હોષ પ્રાપ્ત થતો નથી.) જેમ પહેલાં કુબેરના પુત્ર નલકુબર અને મણિ
ધનથી મત્ત હતા તેમ આ શંખચૂડ પણ પોતાની પાસે શંખનિધિ હોવાથી બહુ પ્રમત્ત અને સ્ત્રી
ધનદ એ નામથી લક્ષ્મીના મદરૂપી બધીય સામગ્રીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, કારણ કે જ્યાં ધન
છે ત્યાં જ સ્ત્રીઓ હોય એ યોગ્ય છે. બધીય શ્રુતિઓને લૌકિક અર્થમાં ઘટાવવી જોઈએ એમ પણ
લોકો માને છે. (જેમ પાખંડી લોકો ભગવાનનું વર્ણન કરનારા વેદોને પણ લૌકિક અર્થમાં ઘટાવે
તેમ આ શંખચૂડ પણ ભગવાનમાં લીન થઈલાં શ્રુતિરૂપા ગોપીજનોને બીજે સ્થળે લઈ જવાની ધન
કરે છે, તેથી તે પાખંડી છે. કૃષ્ણોપનિષદમાં કહેવામાં આવેલું છે કે લોભ, ક્રોધ વગેરે દેહ્યો છે, અને તે
જે ભગવાનથી વધ કરવા યોગ્ય છે તે લોભ વગેરે દોષરૂપ હોય છે; એટલે શંખચૂડ આ ગાંધા દોષો
પાખંડરૂપ છે.) ૨૫

તતસ્તસ્ય ફલમપિ જાતમિત્યાદ ગોપ્ય ઇતિ ।

ગોપ્યસ્તદ્વીતમાકર્ણ્ય મૂર્ચ્છિતા નાવિદન્ નૃપ ।

સંસદુકૂલમાત્માનં ચસ્તકેશચ જ તતઃ ॥ ૨૪ ॥

તયોર્ગીતં તાદશમાકર્ણ્ય મૂર્ચ્છિતાઃ સત્ આત્માનં નાવિદન્ । મૂર્ચ્છાંયામપિ વાસના તિવ્ર-
તીતિં નાવિદન્નિતિ તદમાવાયોક્તમ્ । નૃપેતિસન્બોધનં ગીતરસામિદ્ધત્યાય । યો માવઃ સર્વથા ન
વિસ્મૃતો ભવતિ તં વર્ણયતિ સંસદુકૂલમિતિ । દુકૂલમપોવચ્ચમ્ । તદપ્યયઃ પતતીવ । સ્ત્રાઃ કેશાઃ
તેષુ સ્નજથ્ર યાસામ્ । દેહે આન્તં વિસરણં નિરુપિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

અવશ્યં પ્રમાણયતે માર્ગે વૈલોપદ્રવો ભવતીતિ તન્નિરુપણાર્થં લીલાનુપસંહરતિ एवं વિક્રીડતોરિતિ ।

एवं विक्रीडतोः स्वैरं गायतोः सम्प्रमत्तवत् ।

शङ्खचूड इति ख्यातो घनदानुचरोऽभ्यगात् ॥ २५ ॥

સ્વૈરં યથા ભવતિ તથા વિરોપેણ ક્રીડતોરિતિ । મૂર્ચ્છિતામિરિવ પ્રમત્તામિરિવ ક્રીડા અત્યન્તં
સ્વચ્છન્દા ભવતીતિ । મધ્યે ક્રીડા, મધ્યે ગાનમિતિ દ્વયં નિરુપયતિ ક્રીડતોર્ગાયતોઃ સ્વોરિતિ ।
શ્રીભિઃ સહ સમાનર્પમતાસિદ્ધયં સમ્પ્રમત્તવદિતિ । આવેશાવતારયોઃ આવેશદશાયાં દુત્યતેતિ

પછીથી તેનું—ગાનનું—ફલ પણ થયું એમ શુદેવણ ગોપ્યા એ પ્રલોકમાં કહે છે.

હે નૃપ ! તે ગીત સાંભળીને ગોપીજનો મૂર્છિત થઈ ગયાં અને

તેમને સરી પડતા અધીવસનું, પોતાના આત્માનું અને છૂટા થએલા

દેશમાંથી પડી ગયેલી માળાનું જાન ન હતું. ૨૪

ખલભદ્રણ અને ભગવાનનું તે પ્રકારનું ગીત સાંભળીને ગોપીજનો મૂર્છિત થઈ ગયાં અને તેમને
પોતાના આત્માનું જાન રહ્યું નહિ. મૂર્છામાં પણ વાસના રહે છે તેથી વાસનાનો અભાવ જણાવવાને માટે
ન અવિદન્—તેમને જાન ન હતું—એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. નૃપ એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે
તે પરીક્ષિત ગીતરસનો લઘુનાર છે એ બતાવવાને માટે છે. જે ભાવ સર્વથા ભૂલી જવાતો નથી તેનું
વર્ણન કરતાં શુદેવણ કહે છે કે સંસદુકૂલમ્. દુકૂલ એટલે શરીરના નીચલા ભાગમાં પહેરવાનું વસ્ત્ર.
તે પણ લાગે નીચે ન પડતું હોય એમ થવા લાગ્યું. છૂટા થએલા કેસો અને તેમાં રહેલી સરી પડેલી
માળાઓ જેમની એવાં ગોપીજનો છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોને દેહનું જે અત્યન્ત વિસ્મરણ થયું તેનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૨૪

પ્રમાણબળ માર્ગમાં વૈલોનો ઉપદ્રવ અવશ્ય થાય છે, તેથી તેનું વર્ણન કરવાને માટે અર્થ વિક્રી-
ડતોઃ એ પ્રલોકમાં શુદેવણ ખલદેવણ અને ભગવાનની લીલાનો ઉપસંહાર કરે છે.

આ પ્રમાણે ખલદેવણ અને ભગવાન સ્વચ્છન્દ રીતે ઉન્મત્ત મનુ-

ખની માફક જ્યારે ગાતા હતા અને વિશેષ ક્રીડા કરતા હતા ત્યારે

સંખચૂડ નામનો કુખેરનો નોકર આવી પહોંચ્યો. ૨૫

સ્વચ્છન્દ રીતે તે બંને જળુ વિશેષ ક્રીડા કરતા હતા, કારણ કે જે મૂર્છિત જેવાં થઈ ગયાં છે, જે
પ્રમત્ત જેવાં થઈ ગયાં છે, તેમની સાથેની ક્રીડા અત્યન્ત સ્વચ્છન્દ હોય છે. વચમાં ક્રીડા, વચમાં જાન
કેમ ક્રીડા અને જાન એ બેનું વર્ણન કરતાં શુદેવણ કહે છે કે તે બે જળુ ક્રીડા અને જાન કરતા હતા.
જેવી રીતે ગોપીજનો પ્રમત્ત હતા તેવી રીતે ખલદેવણ અને ભગવાન પણ પ્રમત્ત હતા એ જણાવવાને
માટે શુદેવણ કહે છે કે સમ્પ્રમત્તવત્, અપેશ (ખલદેવણ) અને અવતાર (ભગવાન) એ બંને
અપેશદશામાં તુલ્ય હોય છે એ જણાવવાને માટે બંનેનું સામાન્ય રીતે—એક જ પ્રકારે—વર્ણન કર-
વામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે જ્યારે અર્ધાંશ માંડ જેવાં થઈ ગયેલાં હતાં ત્યારે સંખચૂડ નામનો કોઈ

જ્ઞાપયિતું દ્વયોઃ સામાન્યેન નિરૂપણમ્ । एवं सर्वस्मिन्नेव विक्रमे शङ्खचूडनामा कश्चिद् धनदस्य
કુવેરસ્થાનુચરઃ સ્ત્રીનામો ભગવન્તં પ્રાકૃતં મત્વા સ્વયં તા નૈભુમાગત ઇત્યાહ શાંખચૂડ ઇતિ । શંખ-
નિષિદ્ધાઢ્યાવાં વર્તત ઇતિ । અનેન નારદસ્યાપિ દોષઃ પરિહૃતઃ । ચયા તૌ પૂર્વં ધનમત્તૌ, એવમયમપિ
પ્રાપ્તનિધિરિતિ સમ્પ્રમત્તઃ । ધનદ્ ઇતિનામ્ના ચ સર્વેવ સામમી શ્રીમદ્વરુપા નિરુપિતા । ચત્ર ધનં તત્રૈવ
સ્થિય ડચિતા ઇતિ । સર્વો એપ શ્રુતયો લૌકિકાઃ કર્તવ્યા ઇતિ પાપગિદનાં બુદ્ધિઃ ॥ ૨૫ ॥

તતો ચત્ કૃતવૉલ્લદાહ તયોર્નિરીક્ષતોરિતિ ।

તયોર્નિરીક્ષતો રાજન્ તન્નાયં પ્રમદાજનમ્ ।

ક્રોધાન્તં કાલયામાસ દિશ્યુદીચ્યામશક્તિઃ ॥ ૨૬ ॥

રાજત્રિવિત્તનોપનં શઙ્ખાં સ્ત્રીહરણં સ્વાભવિકમિતિ તત્ર સદ્જનોપ ઇતિ સ્થાપનાર્થમ્ । તાવેવ
નાથૌ યત્ । પ્રમદાઃ સ્ત્રીવિદોષાઃ । તેપાં જનઃ સમૂહઃ । સામાન્યશબ્દઃ સમૂહવાચી ભવતીતિ ।

એક કુબેરનો નોકર સ્ત્રીઓની કામનાવાળો હોવાથી ભગવાનને પ્રાકૃત મનુષ્ય માનીને તે સ્ત્રીઓને હાથ
જપા પોતે આપ્યો એમ જણાવતા શુકદેવજી કહે છે કે શંખચૂડ. (નવ નિધિઓમા શખ એક નિધિ
છે.) આ શખનિધિ મધ્યામા હતો તેથી કુબેરનો આ નોકર શખચૂડ કરેલાતો હતો. કુબેરના નોકર
શખચૂડે અતિક્રમણ કર્યું એમ કહેવાથી નલકુબર અને મહિષાસુરે શોષ આપવામાં નાકદંડનો પણ દોષ
નથી એમ સિદ્ધ થયું. (નારદસ્યાપિ એમા જે અપિ પદ છે તે દર્શાવે છે કે શખચૂડને માગવામાં ભગ-
વાનને પણ કોઈ ભૂતત્વે દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી) જેમ પહેલા કુબેરના પુત્ર નલકુબર અને મહિષાસુર
ધનથી મત્ત હતા તેમ આ શખચૂડ પણ પોતાની પાતે શખનિધિ હોવાથી બહુ પ્રમત્ત બનેલો છે.
ધનદ્ એ નામથી લક્ષ્મીના મદરૂપી બધીય સામગ્રીનું વર્ણન કરવામા આવ્યું, કાંણ કે જ્યાં ધન હોય
છે ત્યાં જ સ્ત્રીઓ હોય એ યોગ્ય છે બધીય શ્રુતિઓને લૌકિક અર્થમા ઘટાવવી ભેદજે એમ પાખડી
લોકો માને છે. (જેમ પાખડી લોકો ભગવાનનું વર્ણન કરનારા વેદોને પણ લૌકિક અર્થમા ઘટાવે છે,
તેમ આ શખચૂડ પણ ભગવાનમા લીન થએલા શ્રુતિગ્રા ગોપીજનોને બીજે અર્થે હાથ જપાવી ઇચ્છા
કરે છે, તેથી તે પાખડી છે કૃષ્ણોપનિવદમા કહેવામાં આવેલું છે કે લોભ, ક્રોધ વગેરે દેહો છે, અને તેથી
જે ભગવાનથી વધ કરવા યોગ્ય છે તે લોભ વગેરે દોષરૂપ હોય છે, એટલે શખચૂડ આ બધા દોષોમાં
પાખંડરૂપ છે.) ૨૫

પાખડી શખચૂડે જે કર્યું તેનું વર્ણન શુકદેવજી તયોર્નિરીક્ષતોઃ એ પ્રલોકમા કરે છે

હે રાજન્! બલદેવજી અને ભગવાન્ એતા હતા એવામાં જ તે

પત્ને જેમના નાથ છે એવા અને આક્રન્દ કરતા સીવર્ગને તે શંખચૂડ

કોઈ પણ પ્રકારની શંકા લાગ્યા વિના ઉતર દિશામાં કાલની માફક

હરી ગયો. ૨૬

રાજાઓ શત્રુઓની સ્ત્રીઓનું હરણ કરે છે તે સ્વાભાવિક છે, એટલે રાજાઓનો એ સ્વાભાવિક દોષ
છે એમ જણાવવાને માટે શુકદેવજી રાજન્ એ પ્રમાણે પરીક્ષિતને સંબોધે છે તે બે જગ જ—બલદે-
વજી અને ભગવાન્ જ—નાથ છે જેમના એવો સીવર્ગ. પ્રમદાઓ એટલે અમુક ભવની સ્ત્રીઓ, તેમનો
બન્ધ એટલે સમૂહ, કાંણ કે જન એ સામાન્ય શબ્દ હોવાથી સમૂહવાચક છે ભે તે સ્ત્રીઓ કૃષ્ણ ભગ-
વાન્ રૂપી વિશિષ્ટ પદાર્થમા આસક્ત હોત તો તેઓ શખચૂડની સાથે ભવ નહિ એમ જણાવવાને માટે
જન એમ સામાન્ય વચનનો પ્રયોગ કરવામા આવ્યો છે (આ ગોપીજનો વેદરૂપ બલદેવજી અને વેદાન્ધ
અર્થરૂપ કૃષ્ણચન્દ્ર એ બેમા આસક્ત હતાં, તેથી તેમને શખચૂડ હાથ ગયો અને તે ગોપીજનો શખ-
ચૂડની સાથે ગયા પણ ભે આ ગોપીજનો સમપ્રયાધ્યાયીના ગોપીજનોની માફક રૂદ્ર પુરુષોત્તમમાં
આસક્ત હોત તો તેઓ શખચૂડની સાથે ગયા ન હોત એમ વ્યર્થ છે)

વિશેષપરાશ્રેન્ ગચ્છેયુરિતિ જ્ઞાપયિતું સામાન્યવચનમ્ । ક્રોશન્તમિતિ તાસામનિચ્છા તસ્ય ચ ભવા-
માયઃ સૂચિતઃ । કાલયામાસ । યથા કાલઃ અપ્રતિહવલઃ સર્વાનેવ કાલયતિ હરતિ તદ્વદિત્યર્થઃ ।
હૃદીચ્ચાં દિશીતિ । સ્વગ્રહે વલાધિક્ષ્યાય । અત એવ અશક્તિઃ, કિં કરિષ્યતિ ભગવાનિતિ ॥૨૬॥

તવો ભગવશ્ચાં યત્ કૃતં વદાહ ક્રોશન્તમિતિ ।

ક્રોશન્તં કૃષ્ણ રામેતિ વિલોક્ય સ્વપરિગ્રહમ્ ।

યથા ગા દસ્યુના ધ્રસ્તા ધ્રાતરાવન્વધાવતામ્ ॥ ૨૭ ॥

યદિ તાઃ કૃષ્ણ રામ इलाकोशं ન કુર્યુઃ તદા ન નિવારયેદપિ । ન હિ ભગવાન્ સ્વતોડન્યચિત્તં
નિવારયતિ । તત્રાપ્યન્યસ્ય ચેત્ ન નિવારયેત્ । કિન્તુ સ્વપરિગ્રહં સ્વેન પૂર્વમેવ પરિગૃહીત इति
ક્રોશન્તં સ્વપરિગ્રહં વિલોક્ય અન્વધાવતામિતિ । ધ્રાતરાવિયુભવોઃ પરિગ્રહઃ ઇમાભ્યાં રક્ષણીય
इति । અનુ પ્રદ્ધાનન્તરમેવાધાવતામ્ ॥ ૨૭ ॥

દૂરે નીયમાનાઃ દૂરાદેવાશ્ચાસિતવન્તાવિલાહ મા મૈષ્ટેલ્યમયારાવાવિતિ ।

મા મૈષ્ટેલ્યમયારાવૌ શાલહસ્તૌ તરલિનૌ ।

આસેદતુસ્તં તરસા ત્વરિતં શુદ્ધકાષમમ્ ॥ ૨૮ ॥

ક્રોશન્તમ્—આક્રન્દ કરતાં હતાં—એમ કહેવાથી એનું સૂચન થાય છે કે ગોપીજનોને શંખ-
ચૂડને માટે ઇચ્છા ન હતી અને શંખચૂડને કોઈનો ભય ન હતો. જે પ્રમાણે કાલના બલને કોઈ અટકાવી
શકતું નથી અને તે કાલ સર્વનું જ હરણ કરે છે તે પ્રમાણે શંખચૂડ ગોપીજનોનું હરણ કરી ગયો. આ
અર્થ જણાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે કાલયામાસ. પોતાનો ધરમાં બલ અધિક હોય તેટલા માટે
શંખચૂડ ઉત્તર દિશામાં ગયો એ જણાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે હૃદીચ્ચાં દિશિ. (શંખચૂડ એ
કુબેરનો નોકર હતો અને કુબેરનો વાસ ઉત્તર દિશોમાં હોવાથી શંખચૂડ ઉત્તર દિશામાં આવેલા પોતાને
ધેર ગયો એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી જ, ભગવાન શું કરશે એવી શંખચૂડને શંકા થઈ નહિ એમ જણા-
વવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે અશક્તિઃ. ૨૬

પછીથી બલદેવજીએ અને કૃષ્ણે જે કંઈ તેનું વર્ણન શુકદેવજી ક્રોશન્તમ્ એ શ્લોકમાં કરે છે.

વાયે અથવા ચોર પકડેલી ગાયો જેમ ચીસો પાડે તેમ 'હે કૃષ્ણ !

હે બલરામ !' એ પ્રમાણે ચીસો પાડતી પોતાની ગોપીજનોને બોલને બોલે

બાઈઓ તે શંખચૂડની પાછળ દોડ્યા. ૨૭

તે તે ગોપીજનોએ 'હે કૃષ્ણ ! હે રામ !' એ પ્રમાણે બૂમ પાડી ન હોત તો શંખચૂડને ભગ-
વાન્ અટકાવત પણ નહિ. જેમનું ચિત્ત ભગવાનથી અન્ય પદાર્થમાં હોય છે તેમને ભગવાન્ અટકાવતા
નથી. તેમાં પણ જો તે ખીલતા સંબંધવાળો હોય તો તેને રોકે નહિ; પરંતુ આ ગોપીજન સ્વપરિગ્રહ
હતાં, અર્થાત્ ભગવાને પોતે પહેલેથી જ આ ગોપીજનોનો સ્વીકાર કરેલો હતો. તેથી જેમનો પહેલેથી જ
સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે એવાં ગોપીજનોને આક્રન્દ કરતાં બોલને તે બોલે—બલદેવજી અને કૃષ્ણ-
ચન્દ્ર—શંખચૂડની પાછળ દોડ્યા. આતર—બહે બાઈઓ—એ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું
તાત્પર્ય એ છે કે આ ગોપીજનોનો સ્વીકાર બહેએ કરેલો છે, એટલે તે બહેએ આ ગોપીજનોનું રક્ષણ
કરવું જોઈએ. શંખચૂડ ગોપીજનોને પકડ્યા પછી જ બહે બાઈઓ તેની પાછળ દોડ્યા એમ જણા-
વવાને માટે શ્લોકમાં ધનુ એમ મૂકવામાં આવ્યું છે. ૨૭

દૂર લઈ ગયેલાં ગોપીજનોને દૂરથી જ બહેએ આશ્વાસન આપ્યું એમ શુકદેવજી મા મૈષ્ટેલ્યમ-
વાતર્વા એ શ્લોકમાં કરે છે.

'રશો નદિ' એમ અભય વચન બોલતા બહે બાઈઓ, હાથમાં

સાગનાં ઝાટ લઈને પૂર વેગથી દોડીને, ઉતાવળે દોડી જતા તે નીચ પડાની

પાસે જલદીથી પહોંચી ગયા. ૨૮

મા મૈટેલ્યમારાવો મયનિયત્કો ભવતિ । ક્ષાલવૃથૌ હસ્તે ચયોરિતિ મહાસામર્થ્ય દૂરાવે પ્રદર્શિતમ્, ન તુ તથોઃ કઞ્ચનોપયોગોસ્તિ । તરસ્વિનૌ અતિવેગવન્તૌ । યથા મધ્યે એકામપિ ગૃહીત્વા ગચ્છેત, ન સ્પર્શેદેતિ શીઘ્રમાસેદતુઃ નિકટે ગતૌ । આસેદતુર્નિવારિતયન્તૌ વા । તં શઙ્ખમૂઢમ્ તરસાડવિચાર્યેવ । દેવો મનુષ્યાપેક્ષયા મહાબલો ભવતીતિ વિચારપ્રાપ્તિઃ । ત્વરિતં પલાયનાર્થમ્, યા ગુહ્યકાનાં યક્ષાણાં મધ્યેડધમઃ । આગમને યક્ષત્વં પ્રયોજકમ્, પલાયનેડધમત્વમ્ ॥ ૨૮ ॥

પૂર્વ તામિઃ સહિતઃ શીઘ્રં ગચ્છન્ સિતઃ, શ્વનાં સ્વયમેવ પલ્લવિતું વિચારિતવાનિસાહઃ । વીક્ષ્યેતિ ।

સ વીક્ષ્ય તાવનુપ્રાપ્તૌ કાલમૃત્યુ ઇવોદ્વિજન્ ।

વિસૃજ્ય સ્ત્રીજનં મૂઢઃ પ્રાદ્રવજીવિતેચ્છયા ॥ ૨૯ ॥

અનુપ્રાપ્તૌ મગયન્તૌ વીક્ષ્ય સોડ્વપ્તબુદ્ધિઃ સ્ત્રીજનં વિસૃજ્ય પ્રાદ્રવદિતિસમ્બન્ધઃ । તસ્ય તથા ફરણે યા કુદિરાસીત્ વાગાહ કાલમૃત્યુ ઇવોદ્વિજન્નિતિ । એકઃ કાલઃ સસ્ય નાશસમયઃ, અપરં મારકં ઇતિ । એકોડ્વપ્તિવાર્ચઃ, તત્ત્રોમયોઃ કિં વક્તવ્યમિતિ પલાયને જીવિતેચ્છૈવ હેતુઃ, સતિ જીવં મોગં ઇતિ । મનુ શરણં કુતો ન ગતઃ, જીવેન્, ન તુ પલાયનં જીવનસાધનમિતિ ચૈવ, તગ્રાહ મૂઢ ઇતિ । ઇમમર્થં ન જ્ઞાતાતીતિ ॥ ૨૯ ॥

‘કરશો નહિ’ એ વચન થય દૂર કરનારું છે. સાગનાં ઝાડ જેમના હાથમાં છે એવા બહદેવજી અને કૃષ્ણ બગવાન; આ પ્રમાણે કહેવાથી તે બંનેની મહાન્ શક્તિ દૂરથી જ દેખાડવામાં આવી; તેમને કોઈ ઝાડનો કોઈ પ્રકારનો ઉપયોગ ન હતો. તરસ્વિનૌ એટલે વહ્યા વેગવાળા. શંખચૂડ વચમાંથી એ પશુ ગોપીજનને પકડીને ચાલ્યો ન બધા, અથવા તેનો સ્પર્શ ન કરે, એટલા માટે જલદીથી તે બંને શંખચૂડની પાસે ગયા. આસેદતુઃ ને બદલે આસેદતુઃ એ પાઠ બે સ્વીકારવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ કે તે બંને બાઈઓએ શંખચૂડને ચ્વટકાઓ. તમ્ એટલે શંખચૂડને (ચ્વટકાઓ.) તરસા એટલે વગર વિચારે જ. દેવ મનુષ્યના કરતાં વધારે બળવાન હોય છે તેથી શંખચૂડની સામે યતાં વિચાર કરવો પડે છે, (પશુ આ વિચાર બે બાઈઓએ કર્યો નહિ.) ત્વરિતમ્ એટલે નાસી જવાને માટે ઉતાવળ કરતો (શંખચૂડ), કારણ કે શંખચૂડ યક્ષોમાં નીચ હતો. શંખચૂડ સ્ત્રીઓની લાલચથી ચ્વટકાઓ તેનું કારણ એ કે તે યક્ષ હતો; અને તે નાસી જવા લાગ્યો તેનું કારણ એ કે તે અધમ હતો. ૨૮

પહેલાં શંખચૂડ તે ગોપીજનોની સાથે જલદીથી જતો હતો, હમણાં તો પોતે જ નાસી જવાનો તેણે વિચાર કર્યો એમ શુક્રદેવજી સ વીક્ષ્ય એ શ્લોકમાં કહે છે.

ઘાત અને મૃત્યુ જેવા તે બંનેને આવેલા બેઠને ઉદ્દેગ પામતો તે

મૂર્ખ શંખચૂડ જીવવાની ઇચ્છાથી ગોપીજનોને છોડી દઇને જલદી

દોડી મયો. ૨૯

બહદેવજી અને કૃષ્ણચન્દ્રને પોતાની પાસે આવી પહોંચેલા બેઠને તે અથા છુદિવાળો શંખચૂડ સ્ત્રીઓનો લાગ કરીને દોડી ગયો. એ પ્રમાણે પત્રોનો સંબંધ છે. શંખચૂડને આ પ્રમાણે કરવાની બુદ્ધિ થઈ તેનું કારણ દર્શાવતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે કાલમૃત્યુ ઇવોદ્વિજન્. એ બાઈઓમાંથી એક ઘાત છે, પોતાના એટલે શંખચૂડના નાશનો સમય છે, જ્યારે બીજો શંખચૂડને મારનાર છે. આ જેમનાં એકનું પશુ નિવારણ થઈ શકે એમ નથી, તો પછી જ્યાં બે ય હાનર હોય તો તેમાં શું જ કહેવું? લાંબી નાસી જવામાં જીવવાની ઇચ્છા જ કારણભૂત હતી, કારણ કે બે તે જીવે તો લોગ કરી શકે. અરે! શંખચૂડ તે બે બાઈઓને શરણે કેમ ન ગયો? બે તે શરણે ગયો હોય તો જીવત, પશુ નાસી જવું એ કોઈ જીવવાનો ઉપાય નથી. આ પ્રમાણે શંકા યતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે મૂઢઃ, તે શંખચૂડ મૂર્ખ છે. બગવાનને શરણે જવાથી માણસ જીવી શકે છે એ વાત તે બહુતો નથી. ૨૯

અનુપાવે પ્રવૃત્તસ્ય ન કાર્યં સિદ્ધયતીત્યાહ તમન્વધાવદિતિ ।

તમન્વધાવદ્ ગોવિન્દો યત્ર યત્ર સ ધાવતિ ।

જિહ્વીર્પુસ્તચ્છિરોરણં તસ્યૌ રક્ષન્ સ્ત્રિયો વલઃ ॥ ૩૦ ॥

ગોવિન્દ્વેદિતિ । તેષાં રક્ષાર્થં વિનિયોગ આવશ્યકઃ સક્રિયાવાઃ, અન્યથેન્દ્રત્વં ન સ્થાવિતિ । રક્ષા ચ દોષસ્ય મૂલોચ્છેદ્યેવ, ન તુ તસ્મિન્ કથમપિ વિચમાને । અતો યત્ર યત્રૈવ સ પલાવતે તત્રૈવ તમન્વધાવત્ । નતુ દૂરાદપિ મારણે સન્મદમિતિ ભગવાન્ કિમિતિ ધાવનં કૃતવાન્, તત્રાહ જિહ્વીર્પુસ્ત-ચ્છિરોરણમિતિ । દૂરાન્મારણે ચક્ષ્ણાદીવાત્તં ગયેયુઃ । અમારિતશ્ચ સ્થાન્ । મર્ણૌ વિચમાને મર્ણિરિયં શસ્ત્રૈરપ્યવધ્યઃ । અતઃ સ્વસૈવ ગમનમ્ । જીવાનામવધ્યં ઇતિ । સ્ત્રિયો રક્ષન્ વલઃ જાતઃ । અન્યથા તત્તોડન્યો હરેત્ । તદીયા હિ વદ્ધવાઃ, તે વાતયેયુરેવ । અત એકેન રક્ષિતવ્યાઃ । વલઃ ઇતિ વદ્ધનામપ્યા-ગમને રક્ષાર્થમુક્તમ્ । સ્ત્રિયો હિ રક્ષણીયા एव ॥ ૩૦ ॥

તતો ભગવાન્ યત્ કૃતયાંલદાહ અવિદૂર ઇવેતિ ।

અવિદૂર ઇવામ્બેસ્ય શિરસ્તસ્ય વુરાત્મનઃ ।

જહાર મુષ્ટિનૈવાહ્ન સહચૂડામણિં વિમ્બુઃ ॥ ૩૧ ॥

જે ઉપાય નથી તેને ઉપાય માનીને પ્રવૃત્ત થનારનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી એમ શુકદેવજી તમન્વધાવત્ એ શ્લોકમાં કહે છે.

ન્યાં ન્યાં શંખચૂડ દોઢવા લાગ્યો ત્યાં ત્યાં ગોવિન્દ ભગવાન્ તેના
માથાનો મણિ લઈ લેવાની ઇચ્છાથી તેની પાછળ દોડ્યા, અને ખલદેવજી
શ્રીઓનું રક્ષણ કરતા ઉભા રહ્યા. ૩૦

ભગવાન્ ગોવિન્દ છે એટલે ભક્તોના રક્ષણને માટે પોતાની ક્રિયાનો વિનિયોગ આવશ્યક છે. જો ભગવાન્ પોતાની ક્રિયાનો ઉપયોગ ભક્તોનું રક્ષણ કરવા માટે ન કરે તો ભગવાનનું ઇન્દ્રત્વ સિદ્ધ થાય નહિ. દોષનો મૂળમાંથી નાશ કરવામાં આવે તો જ ભક્તોનું રક્ષણ થઈ શકે, પણ જો જરા પણ દોષ રહ્યો હોય તો ભક્તોનું રક્ષણ થઈ શકે નહિ. તેથી ન્યાં ન્યાં શંખચૂડ દોઢતો હતો ત્યાં ત્યાં જ તેની પાછળ ભગવાન્ દોડ્યા. અરે ! દૂરથી પણ ભગવાન્ શંખચૂડને મારી શકે એમ હતું તો પછી ભગવાન્ તેની પાછળ કેમ દોડ્યા ? આ શંખનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે જિહ્વીર્પુસ્તચ્છિરોરણમ્. ભગવાન્ શંખચૂડને દૂરથી મારવા નય તો શંખચૂડના સંઘંધી યજ્ઞો તેને લઈ જાય અને શંખચૂડ મરાય નહિ. ન્યાં મુધી (શંખચૂડના માથામાં) મણિ હોય ત્યાં મુધી મણિની માફક શંખચૂડનો શત્રુઓથી પણ વધ કરી શકાય નહિ. તેથી ભગવાન્ પોતે જ (શંખચૂડની પાછળ) ગયા, કારણ કે જ્યો શંખચૂડનો વધ કરી શકે એમ ન હતું. ખલદેવજી શ્રીઓનું રક્ષણ કરતા ઉભા રહ્યા. ખલદેવજી જો શ્રીઓનું રક્ષણ કરવાને માટે જો ત્યાં ન ઉભા રહ્યા હોત તો યીએ કોઈ પુરુષ તે શ્રીઓને ત્યાંથી હરી જાત. શંખચૂડના માથાસો પણ હતા, એટલે તેઓ શ્રીઓને મારી જ નાખત. તેથી ખલદેવજી અને કૃષ્ણ ભગવાન્ જો જિમાંથી એકે તો શ્રીઓનું રક્ષણ કરવું ભેદજો. પણ માથાસો સામા આવે તો પણ ખલદેવજી રક્ષણ કરી શકશે એ ભાવ જણાવવાને માટે શુકદેવજીએ વલઃ એ પ્રમાણે શ્લોકમાં કહ્યું છે. શ્રીઓનું તો, ખરેખર, રક્ષણ કરવું જ ભેદજો. ૩૦

પછીથી ભગવાને જે કહ્યું તેનું વર્ણન શુકદેવજી અવિદૂર દપ્ એ શ્લોકમાં કરે છે.

દે અંગ ! ખાસે જ હોય તેમ તે શંખચૂડની સમીપ જઈને સમર્થ
વગવાને મુષ્ટિથી જ તે દુહના ચૂડામણિવાળા મસ્તકનું હાથ કર્યું. ૩૧

કિયદ્વાદનેતૈષ સ પ્રાપ્તઃ । અવિદૂરે નિકટ એવ । વસ્તુતસ્તુ દૂરે ગતઃ, પરં કાલવિલમ્બામાવાદ્ અવિદૂર ઇવામ્યેત્ય નિનદે ગત્યા તસ્ય શિરો જહાર । નતુ પલાયિતવધો નિપિદ્ધઃ, વિમિતિ મગ્ધાન્ ક્ષિપ્તં વૃત્તવાનિત્યાશઙ્ગાદ્ દુરાત્મન इति । સ હિ દુરાત્મા વધ્ય એવ । પ્રચીદ્વિપો હિ હન્યન્ત એવ । નિનિર્તં તુ દારાપહારિત્યં જાતમેવ । અન્યથા પૂર્વમેવ હન્યાન્ । અપુના પરિભાગે પુનરાગચ્છેત્ । કેવલચલમદ્રક્ષીઢાવાં વા સમાગલોપદ્રવ્યં કુર્યાત્ । વલો દુષ્ટાન્તઃકરણઃ, અતો વધ્ય એવ । જતસ્તસ્ય શિર એવ જ્ઞાનશક્તિપ્રધાનં મુષ્ટિનૈવ જહાર । ન તુ મેવનં ક્રુવવાન્ । કિન્તુ વધા રાશેઃ સકાશાન્ મુષ્ટિના તન્દુલા ક્ષિવન્તે તથા રાશીભૂતાત્સાવયવા મુષ્ટિનૈવાદ્વાવાઃ । વદૈવ સ ગોપિકાદરણાર્થમુપમં કૃતવાન્, વદૈવ સંયોજકા દેવા અવયવેભ્યો નિર્ગતાઃ । કેવલં મણિપ્રભાવાદવયવી ક્ષિતઃ । મગધાન્ પુનઃ ચૂડામણિસહિતં તચ્છિરો જહાર । સ્વર્નનૈવ વિશકલિત इति મગધાન્ અક્રિષ્ટકર્મૈવ । કિન્તુ, વિમુઃ સમર્થઃ મળેરપિ સામર્થ્યં દૂરીકર્તુમ્ ॥ ૩૧ ॥

एवं कृते स हतो जात इत्याह शङ्खचूडं निहत्येति ।

શક્ખચૂડં નિહત્યૈવં મણિમાદાય ભાસ્વરમ્ ।

અગ્રજાગાદવત્પ્રીત્યા પશ્યન્તીનાં ચ યોપિતામ્ ॥ ૩૨ ॥

इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे पूर्वार्धे शङ्खचूडवधो नाम एकविंशोऽध्यायः ॥

જગત્ કોડીને જ ભગવાન્ તે શંખચૂડની પાસે ગયા. અવિદૂરે એટલે પાસે જ. ખરી રીતે તો શંખચૂડ દૂર ગએલો હતો, પરંતુ સમયનો વિલંબ ન થવાથી બધું તે પાસે જ હોય તે પ્રમાણે ભગવાન્ તેની પાસે જઈ પહોંચ્યા અને તેનું મસ્તક હરી લીધું. અરે ! જે માણુમ નાશી બધ છે તેનો વધ નિનિદ છે, તો પછી ભગવાને આનું કિલ્લ કર્મ શા માટે કર્યું ? આ પ્રમાણે શંક્ર થતાં શુકદેવજી કહે છે કે દુરાત્મનઃ શંખચૂડ, ખરેખર, દુષ્ટ હોવાથી તે વધ કરવા યોગ્ય જ હતો. વેદનો દેવ કરનારા પુરુષોને મારી નાખવામાં જ આવે છે. શંખચૂડને મારી નાખવામાં નિમિત્ત તો સ્ત્રીઓનું હરણ છે જ, નહિ તો ભગવાન્ તેને પહેલાં જ મારી નાખત. ભગવાન્ બે હમણાં શંખચૂડનો ત્યાગ કરે તો તે પાછો ફરીથી આવે (અને સ્ત્રીઓનું હરણ કરી બાધ.) જે બલદેવજી એકલા જ ક્રોડ કરે તો શંખચૂડ ત્યાં આવીને ઉપદ્રવ કરે, કારણ કે તેનું અંતઃકરણ દુષ્ટ છે, આ કારણથી જ તે વધ કરવા યોગ્ય છે. તેથી શંખચૂડનું માર્યું જ—જેમાં જ્ઞાનશક્તિ સુખ્ય છે એનું માર્યું જ—ભગવાને મૂઠીથી જ હરી લીધું, પણ તેને કોડી નાખ્યું નહિ; પરંતુ જેમ કોઈ ઢગલામાંથી મૂઠી વઢે ચોડા ચોખા લેવામાં આવે છે તેમ શંખચૂડના ઢગલારૂપી અવયવોને મૂઠીથી જ હરી લેવામાં આવ્યા. જે વખતે જ શંખચૂડ ગોપીજનોનું હરણ કરવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો તે જ વખતે બધા અવયવોને એક બીજાની સાથે જોડી રાખનારા દેવો તે અવયવોમાંથી જતા રહ્યા; ક્રેષ્ટ મણિના પ્રભાવથી અવયવો દેહ ટકી રહ્યો હતો. ભગવાને તો શંખચૂડનું ચૂક્રમણિવાળું મસ્તક હરી લીધું. શંખચૂડનાં અવયવો તેના પોતાના કર્મથી જ ક્ષિત્તલિપ્ત થઈ ગયાં, તેથી ભગવાન્ અકલિપ્તકર્મ જ રહ્યા. (અર્થાત્ ભગવાનનું કર્મ ક્ષિપ્ત નથી.) વગી, ભગવાન્ વિમુ છે, એટલે તે પોતે શંખચૂડના મણિનું સામર્થ્ય દૂર કરવાને સમર્થ છે. ૩૧

આરે ભગવાને શંખચૂડનું ચૂક્રમણિવાળું મસ્તક હરી લીધું ત્યારે શંખચૂડ મરી ગયો જેમ શક્ખચૂડ નિહત્ય એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

આ પ્રમાણે ભગવાને શંખચૂડને મારી નાખીને, તેનો પ્રકાશવાળો મણિ લઈને ગોપીજનોના દેખતાં મોટા ભાઈ બલદેવજીને પ્રીતિથી આપ્યો. ૩૨

‘એવમ્પ્રકારેણ તસ્ય હનનમ્, ન તુ પ્રકારાન્તરેણ । તસ્ય મુક્તિનિરાકરણાર્થં નિહત્યૈવેત્યુક્તમ્ । મૃતદ્રવ્યં ન ગ્રાહ્યમિત્યત આહ ભાસ્વરમિતિ । ‘અસાનાન્મણિમુત્તમમ્’ इतिवाक्यात् । મણિપ્રહણેન મણિ-
ગતા દેવતા । તાઃ કામચીત્તિપદ્યે કામના સફળા કૃતા । મણિપ્રહણેન તસ્ય મુક્તિર્દેવેતિશદ્ધાં વારયિતું
અપ્રજાયાદદત્ । તૈવ સ્થિત્વા દેવતાયા અલ્પુપમોગો ભવતિવતિ પ્રીત્યૈવ અદદત્, ન તુ યાચિતઃ ।
સ્ત્રીણાં પ્રાર્થનાભાષાયાહ પદ્યન્તીનામિતિ । ચ્ચારાત્ સર્વોમ્ન્યઃ પ્રદર્શ્ય તાસાં સ્પર્શાનન્તરં યોષિતામ-
ન્યેષાં ચ દેવાનાં પશ્યતામિતિ । પ્રમાણસિદ્ધ્યર્થં વત્ કિંચિન્ કરોતિ તત્સર્વં તદધિષ્ટાવર્ચેવ પ્રવચ્છતીતિ
દ્વાપિવત્ । પ્રમાણવલ્લભેવાત્ર મુખ્યમિતિ ન પ્રમેયવિચારેણ કોઽપ્યર્થઃ શક્તનીયઃ ॥ ૩૨ ॥

इति श्रीभागवतसुवोधिण्यां श्रीमद्भद्रमणभट्टात्मजश्रीमद्भद्रमदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे एकविंशोऽध्यायविवरणम् ।

આ પ્રકારે ભગવાને શંખચૂડને માથે, ધીજે પ્રકારે નહિ. શંખચૂડને મુદ્ધિત ન મળે એટલા માટે
શુકદેવજી કહે છે કે નિહત્યૈવ. મરેલાનું દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવું જોઈએ નહિ એવી શંકા થતાં શુકદેવજી કહે
છે કે માસ્વરમ્. ‘અયોગ્ય સ્થાનમાંથી ઉત્તમ મણિ ગ્રહણ કરવો’ એ વાક્યથી જણાય છે કે ભગવાને
શંખચૂડનો પ્રકાશવાળો મણિ લીધો તેમાં દોષ નથી. મણિનું ગ્રહણ કરવાથી મણિમાં રહેલા દેવતાનું પણ
ગ્રહણ થઈ ગયું. (મણિમાં અધિષ્ઠાતા દેવ ન હોય તો તે મણિ પ્રકાશવાળો ન હોય, અને શુકદેવજી માસ્વરમ્
એ પ્રમાણે મણિનું વિશેષણ પણ મૂકે નહિ. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મણિમાં તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ રહેલો હતો.)
જલદેવજીને સ્ત્રીઓની ઇચ્છા છે એ પક્ષમાં તેમની કામના સફળ કરવામાં આવી. ભગવાને શંખચૂડનો
મણિ લઈ લીધો તેથી તેમણે શંખચૂડને મુદ્ધિત આપવી જોઈએ એમ કોઈ શંકા કરે તો તે શંકા દૂર કર-
વાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે અપ્રજાયાદદાન્, ભગવાને પોતાના મોટા ભાઈ જલદેવજીને તે મણિ
આપી દીધો. (ઉપલોગને માટે જલદેવજી ધીજી સ્ત્રીઓની પણ કામના કરે છે એ જાણાવવાને માટે
સુવોધિનીજીમાં તાઃ એ પ્રમાણે અનુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.) (અરે ! આ પ્રમાણે જો હોય
તો ભગવાને મણિના દેવતાનું જ ગ્રહણ કરવું ઉચિત હતું, મણિનું પણ ગ્રહણ કરવાની જરૂર ન હતી.
આ પ્રમાણે શંકા ધાય તો તેનું સમગ્રાપન કરતાં શ્રીમદ્ભટ્ટપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) જલદેવજી મણિમાં જ
રહેલા દેવતાનો પણ ઉપલોગ જાણે કરે એ હેતુથી ભગવાને પ્રીતિથી જ- જલદેવજીને તે મણિ આપ્યો,
કાંઈ જલદેવજીએ તે મણિ માથે ન હતો. (દરેક પદાર્થમાં રહેલો દેવ તે પદાર્થનું નિયમન કરે છે. મણિનું
નિયમન કરવાનું કાર્ય તેમાં રહેલા દેવતાનું છે. આ અધિકાર દેવતાઓને ભગવાને આપેલો છે. તેથી દેવતાનું
દેવતાપત્ન તે પદાર્થમાં રહેવાથી જ સિદ્ધ થાય છે.)

સ્ત્રીઓ ભગવાનને મણિ માટે પ્રાર્થના ન કરે એટલા માટે શુકદેવજી કહે છે કે પદ્યન્તીનામ્ ।
અર્થાત્ સ્ત્રીઓના દેખતાં જ ભગવાને જલદેવજીને મણિ આપી દીધો. શ્લોકમાં જે વ્ર છે તે ઉપરથી
જણાય છે કે ભગવાને જાપી સ્ત્રીઓને તે મણિ દેખાડ્યો, તે સ્ત્રીઓએ મણિનો સ્પર્શ કર્યો, અને ત્યાર
પછી તે સ્ત્રીઓ અને ધીજી દેવોના દેખતાં ભગવાને તે મણિ જલદેવજીને આપી દીધો. પ્રમાણની સિદ્ધિને
માટે ભગવાન જે કહે છે તે સર્વ પ્રમાણના અધિષ્ઠાતા જલદેવજીને જ આપી દે છે એમ દર્શાવવામાં
આવ્યું. (ભગવાન જે માર્ગના સંબંધી કાર્ય કરે છે તે તે માર્ગના અધિષ્ઠાતા દેવને આપે છે. આપણા
આવતા પ્રસંગમાં ભગવાને પ્રમાણપ્રસંગના ફલરૂપ મણિનું હરણ કર્યું તેથી તેમણે તે મણિ પ્રમાણપ્રસંગના
અધિષ્ઠાતા જલદેવજીને આપ્યો.) (તો પછી, ભગવાન સર્વનું મૂલ હોવાથી આ મણિનું સ્થાપન ભગ-
વાનના જ મસ્તક ઉપર થય એ ઉચિત છે; વળી, શંખચૂડને ભગવાનના હસનનો સ્પર્શ થયેલો છે, તો
તેને મુદ્ધિત ન મળે એ પણ અપરિત જ છે. આ પ્રમાણે શંકા થતાં શ્રીમદ્ભટ્ટપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે)
આ પ્રસંગમાં પ્રમાણજલ જ મુખ્ય છે, તેથી પ્રમેયવ્રતનો વિચાર કરીને કોઈ પણ ધીજી અર્થની શંકા
હવે નહિ. ૩૨

દ્વાત્રિંશોઽધ્યાયઃ ૩૨

દ્વાત્રિંશોઽન્તર્ગોપિકાનાં સ્થાનન્દં ભગવાન્ દરિઃ । પૂરવાનાસ ચેનેવ પૂર્ણાનન્દ ઇત્યર્થે ॥ ૧ ॥

ગોપીજનોના અન્તાકરણમાં ભગવાન્ હરિએ (શુભગાયનદ્વારા) પોતાના આનન્દને પૂર્ણ, અને તેથી જ ભગવાન્ પૂર્ણાનન્દ થયા, એમ આ બત્રીસમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

(જો કે અર્થેય કેકાણે અનન્દ અન્તાકરણમાં જ અનુભવાય છે, તો પણ ગાદ્ય રમણમાં શરીર અને ચેષ્ટાનું પ્રાધાન્ય હોવાથી, અને સ્વરૂપ મૂર્ત હોવાથી સ્વરૂપાત્મક અનન્દ પણ મૂર્ત છે એ કારણથી શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં સ્વરૂપે સ્થાપેલા આનન્દનો અનુભવ મનથી થાય છે. આપણા આહતા પ્રસંગમાં તો ભગવાનની સાથે ગોપીજનોનો સંગ અન્તાકરણમાં થવાથી આનન્દ પ્રકટ થયો અને તેથી ગાદ્ય રમણમાં થય છે તે પ્રમાણે શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં ધર્મો પ્રકટ થાય છે. આ હેતુથી શ્રીમદ્વાપ્તુજીએ કારિકામાં અન્તર્ એ પદ મૂકેલું છે.

અરે ! ધર્મસ્વરૂપના વિરહથી ઉત્પન્ન થતા દુઃખનું નિવારણ ધર્મરૂપ શુભગાનથી કેવી રીતે સંભવે ? અને તેમાં પણ ધર્મરૂપ શુભગાન સ્વરૂપની માફક ગોપીજનોના અન્તાકરણમાં કેવી રીતે આનન્દ પૂરી શકે ? આ શંકાનું નિરાકરણ શ્રીમદ્વાપ્તુજી ચેનેવ એ પદો વડે કરે છે. જે પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ પૂર્ણાનન્દાત્મક છે તે પ્રમાણે ભગવાનની નામલીલા પણ પૂર્ણાનન્દાત્મક છે, એટલે શ્રવણ શકે છે. અર્થાત્ ભગવાન્ સ્વરૂપથી અને નામથી પૂર્ણાનન્દ છે.

અથવા તો ચેનેવનો અર્થ બીજો પ્રકારે પણ કરી શકાય એમ છે. ભગવાને જે સ્વરૂપથી પહેલાં સમ-પંચાધ્યાયીમાં લીલા દ્વારા ગોપીજનોને આનન્દ આપ્યો અને પોતે પૂર્ણાનન્દ કહેવાયા તે જ સ્વરૂપથી—ગોપીજનોના અન્તાકરણમાં જ જે રહેલું હતું અને ભાવના પ્રબળ વેગને લીધે મુખકમલદ્વારા જે બહાર આવ્યું તે જ સ્વરૂપથી—દમણાં પણ આ અધ્યાયમાં ભગવાને ગોપીજનોની અંદર આનન્દ પૂર્ણ. આ જ અર્થનું વિવરણ ચન્તાગ્રચિદ્રઃ ઇલાદિ પદોમાં કરવામાં આવેલું છે.

અથવા તો ચેનેવનો ત્રીજો અર્થ પણ સંભવે છે. જેમ જેમ ભગવાન્ પોતાના વિશેની ભક્તોની આર્તિ શ્રવે છે તેમ તેમ તે હૃય પામે છે. જો કે પરમ કૃપાકુ ભગવાનના આવા સ્વભાવનું વર્ણન કરવું અશકિત છે, છતાં પણ આ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ભગવાનનો ભક્તોને વિષે પરમ અનુશ્રવ હોવાથી પરીણમાં ભક્તોના હૃદયમાં પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને શુભગાનના શ્રવણના આનન્દનો અનુભવ કરવાની ભગવાનને ઇચ્છા થાય છે. ભગવાનની આ ઇચ્છા ભક્તોની આર્તિથી જ પૂર્ણ થાય છે. તેથી ભક્તોની આર્તિ જોઈને ભગવાનને ઘણો આનન્દ થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી, દિવસે વિરહને લીધે ઉત્પન્ન થતી આર્તિવાળાં ગોપીજનો સાથે ત્યારે ભગવાન્ ગાપકાણે મળે છે ત્યારે ભગવાનને જે આનન્દ થાય છે તે વિવસે ગોપીજનોના સમાગમમાં રહેવાથી થતો નથી. આ વસ્તુ-સ્થિતિને લીધે પોતાના જે આનન્દને લીધે ભગવાન્ પોતે પૂર્ણાનન્દ છે એમ ભક્તો બોલે છે તેવો આનન્દ ભગવાને ગોપીજનોની અંદર પૂર્ણ. આ ત્રીજા પ્રકારના અર્થમાં પ્રયોજન પૂર્ણાનન્દત્વ છે; તેનું અનુસંધાન કરીને ભગવાન્ પોતાનો આનન્દ ગોપીજનોમાં પૂરે એ હેતુથી ગોપીજનો ભગવાનનાં શુભગાન કરવાં નથી, પરંતુ ગોપીજનોનો ભગવાનની ઉપર જે ભાવ છે તે ભાવના સ્વભાવથી જ તેઓ શુભગાન કરે છે, તેથી ભાવસંભેદી કાંઈ પણ પ્રયોજન દર્શાવવાની જરૂર રહે છે. આ પ્રમાણે જો સંગ થય તો તેનું સમાધાન એ કે ગોપીજનોના ભાવની સ્થિરતા પણ થાય છે. અર્થાત્ ભાવના સ્વભાવથી ભાવને સ્થિર કરવાને માટે શુભગાન છે. આ પ્રયોજન ભાવની અંદર જ રહેલું છે. પરીણી તે શુભગાન વડે ભાવ પ્રયોજન—ગોપીજનોમાં ભગવાનનો આનન્દ પૂરાય છે અને તેમનો ભાવ દૃઢ થાય છે એ પ્રયોજન—સિદ્ધ થાય છે. શુભગાન એ ભાવનું દ્રવ્ય છે, અને ભાવ ભગવદ્ છે તેથી શ્રીમદ્વાપ્તુજી જ્ઞાતા કરે છે કે ભગવાને શુભગાન દ્વારા ગોપીજનોમાં આનન્દ પૂર્ણ. ભગવાન્ પોતાનો અનન્દ ભક્તોમાં જે પૂરે છે તે જ ભાવની સ્થિરતા કહેવાય છે.) ૧

અન્તાપ્રવિષ્ઠો ભગવાન્ મુલાદુદ્ધત્ય કર્ણેયોઃ । પુનર્નિવેશ્યતે સમ્યક્ સદા ભવતિ મુશ્ચિરઃ ॥ ૨ ॥
 શબ્દાર્થયોર્મુલ્યતાવ ચુમ્મા શ્લોકાસતોઽવ હિ । સર્વેષુ વૈવ માસેષુ ચત્ કરોત્યુચ્યતે હિ તત્ ॥ ૩ ॥
 અતોઽવ માસચુમ્મા હિ પ્રક્રમઃ ફલમેવ ચ । આચન્તો પાપરં ચુમ્મં ત્રયોદશ ભવન્તિ તત્ ॥ ૪ ॥

ગોપીજનોના અન્તાકરણમાં પ્રવેશ પામેલા ભગવાનને ત્યારે મુખમાંથી શુભગાન દ્વારા બહાર કાઢીને ફરીથી શુભગાનનું શ્રવણ કરીને ઠેઠુંગાં સારી રીતે પ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે ત્યારે તે સારી રીતે સ્થિર થાય છે.

(ભગવાન્ પોતાનો આનન્દ ગોપીજનોમાં જે પૂરે છે તેનું વર્ણન આ ધીછા કાશિકામાં કરવામાં આવે છે. જે કે શુભગાન લાવના સ્વભાવથી જ થાય છે, કોઈ પણ પ્રયોજનને લીધે નહિ, તો પણ શુભગાનથી પૂર્વ ભાવ પણ સ્થિર થાય છે. ભગવાન્ તાત્કાલિક છે. આ ભાવાત્મક ભગવાનના સ્વરૂપવાળી જે સુધા તે પહેલાં નાદ દ્વારા દાખલ થઈ, અને તેનું વર્ણન વેલુગીતમાં આવેલી રમ્યાન્વેષોરધરસુધયા પૂરયન્ એ પંક્તિમાં કરવામાં આવેલું છે. બહાર ફેરવેલો અનુભવ થાય ત્યાં સુધીના પહેલાં જણાવેલા પ્રકારોથી આ સુધા ધીમે ધીમે પુષ્ટ થઈ, પણ પોતાને યોગ્ય આપનારો અને પોતાનો વિષય બની શકે એવો વાજા સંબન્ધ તેને ન મળ્યો. તેથી તે એજવાને માટે તે સુધા પોતે શુભગાનરૂપે પ્રકટ થયા છતાં પણ તેને પોતાનો વિષય ન ગણવાથી પોતાના પ્રાકટ્ય પહેલાં અંદર સાક્ષાત્ પ્રિય ભગવાનના પ્રાકટ્યને લીધે પોતાના અને ગોપીજનોના શ્રોત્ર દ્વારા ફરીથી અંદર જ તે સુધા દાખલ થઈ, અને ત્યાં પોતાના પોષક વિષયને પ્રાપ્ત કરીને સારી રીતે સ્થિર થઈ.) ૨

આ અધ્યાયમાં (નાદાત્મક) શબ્દ અને (નાદમાં વર્ણવેલા ભગવાનરૂપી) અર્થ એ બે મુખ્ય છે એ જણાવવાને માટે અહીં પ્રલોકોનાં બેડકાં આપવામાં આવેલાં છે. ભગવાન્ વર્ણની અંદર બધા મહિનાઓમાં જે લીલા કરે છે તેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી આ અધ્યાયમાં બાર માસની સંખ્યાવાળાં પ્રલોકનાં બાર યુગલી આપવામાં આવ્યાં છે. પહેલા પ્રલોકમાં ગાનનો સ્પર્શ છે અને છેલ્લા પ્રલોકમાં ફલ છે. આરંભમાં અને અંતમાં મળીને પ્રલોકોનું એક વધારાનું યુગલ થાય છે. આ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં એકદરે તેર યુગલ છે.

(પહેલાં ગોપીજનોએ ભગવાનના વેલુનો ફક્ત નાદ અનુભવ્યો હતો, તેથી નાદની મુખ્યતા હોવાને લીધે તે ગોપીજનોએ વેલુગીતમાં ગાયું કે અક્ષયવત્તં ફલમિદમ્ ઇત્યાદિ. હવેનાં તો ગોપીજનોને નાદના ઉપરાંત ભગવાનના સ્વરૂપનો પણ અનુભવ થયો છે, તેથી નાદ અને સ્વરૂપ એ બન્નેય મહારસરૂપ છે એ જણાવવાને માટે બન્ને પ્રલોકોથી તે અનુભવનું વર્ણન કરવામાં આવે છે; અને આ નાદ અને સ્વરૂપ—શબ્દ અને અર્થ—એ બન્નેય એકરૂપ છે એ જણાવવાને માટે બન્ને પ્રલોકોની એકવાક્યતા છે. ભગવાન્ વર્ષે વર્ષે જે લીલા કરે છે તે બધી લીલાનું ગોપીજનો ક્રમે ક્રમે આ અધ્યાયમાં ગાન કરે છે. આ અધ્યાયમાં ભગવાનની જેટલી લીલા વર્ણવવામાં આવેલી છે તેટલી જ ભગવાનની લીલા નથી. એ જણાવવાને માટે, આખા વર્ષના બાર માસ હોવાથી, પ્રલોકમાં બાર યુગલી આપવામાં આવ્યાં છે. આરંભમાં અને અંતમાં એક એક પ્રલોક છે, અને તે મળીને એક વધારાનું પ્રલોકનું યુગલ થાય છે. તેથી જણાય છે કે અધિક માસમાં પણ ભગવાન જે લીલા કરે છે તેનું પણ ગાન ગોપીજનો કરે છે. આખા વર્ષના બાર માસ અને એક અધિક માસ એક તેર માસને અનુસરીને આ અધ્યાયમાં પ્રલોકનાં તેર યુગલી આપવામાં આવેલાં છે. તેરમા યુગલમાં જે વિષયનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે દર્શવતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા કરે છે કે પ્રક્રમઃ ફલમેવ ચ. પહેલા પ્રલોકમાં ગાનનો પ્રક્રમ—આરંભ—છે, અને છેલ્લા પ્રલોકમાં તદિચ્છાલમ્ભરવાઃ એ પ્રભતે ગાનનું ફલ છે.) ૩-૪

અર્થ મગવતા સહ રાત્રી ક્રીડામુક્ત્યા, દિને તાસાં સંસારપ્રવૃત્તિર્મવિપ્વલીતારુદ્ધ, દિવસેષુ મગવદુષ્કર્મવર્ણનપરા જાતા इति વદન્, શુભવર્ણનાયા આવશ્યકત્વાદ આરમ્ભે દુઃસં, પર્યવસાને સુખમિતિ નિરૂપયન્, પ્રથમં પ્રથમપ્રવૃત્તાવપિ ગોપિકાનાં દિવસેષુ પરમં દુઃસં જાતમિત્યાહ ગોપ્ય इति ।

શ્રીશુક ઉવાચ—ગોપ્યઃ કૃષ્ણે વનં યાતે તમનુદ્રુતચેતસઃ ।

કૃષ્ણલીલાઃ પ્રગાયન્ત્યો નિન્યુર્દુઃસ્થેન વાસરાન્ ॥ ૧ ॥

કેવલનદાત્ પૂર્વોક્તા પ્રાશ્નઃ । સદાનન્દે વનં ગતે તમન્વેષ દ્રુતં ચિત્તં વાસામ્ । વસ્ત્વન્તર-મહુનાશ્ચમં ચિત્તં જાતમ્ । દ્રુતશબ્દાદ્વિલય ઇતઃ । તતઃ સર્વતઃ પ્રચૂતં તુલ્લભાવાપન્નં સદાનન્દસ લીલાં ગૃહીતવત્ । અતઃ કૃષ્ણલીલાઃ પ્રગાયન્ત્યો જાતાઃ । ચયા સ્વરૂપં સદાનન્દરૂપમ્, તયા તહીહા જપીતિ તદાત્મકત્વં ચ લીલાનાં શાપયિતું પુનર્નામપ્રદર્શનં કૃતમ્ । અન્યથા તત્ત્વદમેવ વેદત્ ।

- આ પ્રમાણે ભગવાનની સાથે રાત્રીએ ક્રીડાનું વર્ણન કરીને, દિવસે ગોપીજનોની સંસારાણી પ્રવૃત્તિ યથે એ પ્રમાણે શંકા કરીને, દિવસે ભગવાનના શુભોનું વર્ણન કરવામાં તત્પર થયાં એમ કહેવાને, ભગવાનના શુભોનું વર્ણન આવશ્યક છે એ જણાવવાને માટે આરંભમાં દુઃખ અને અંતમાં સુખ છે એમ નિરૂપણ કરતાં શુદ્ધેવલ ગોપ્યઃ એ શ્લોકમાં પ્રથમ કહે છે કે પ્રથમ પ્રવૃત્તિમાં પણ—જાનના આરંભમાં પણ—ગોપિકાઓને દિવસે પરમ દુઃખ થયું. (જાનના આરંભમાં પણ ત્યારે ગોપીજનોને દુઃખ થયું ત્યારે જાન ન કરે તો કેટલું દુઃખ થાય? આ ભાવ દર્શાવવાને માટે શ્રીમુખ્યોપિનીતમાં અપિ શબ્દ મુકવામાં આવેલો છે.) શુદ્ધેવલ કહે છે કે:—

કૃષ્ણ ભગવાન્ ત્યારે વનમાં પધારતા હતા ત્યારે તેમની પાછળ જ
જેમનું ચિત્ત લીન થઈ ગયેલું હતું એવાં ગોપીજનો કૃષ્ણની લીલા ગાતાં
દુઃખથી દિવસો ગાળતાં હતાં. ૧

શ્લોકમાં ગોપ્યઃ એટલું જ પદ હોવાથી પહેલાં સમસ્યાહતનાં ગોપીજનોનું જ અર્થો ગ્રહણ કરવાનું છે. (એકત્રીસમા અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં જે પ્રમાણે ગોપ્યજયોપિતામ્ કહીને ઉત્તરતી દોરતી ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું નથી, પણ કદા ગોપ્યઃ એ પ્રમાણે જ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ બત્રીસમા અધ્યાયનાં ગોપીજનો સમસ્યાહતનાં અધિકારી ગોપીજનો જ છે, એકત્રીસમા અધ્યાયનાં ગોપીજનો નથી.)

સદાનન્દ—કૃષ્ણ—વનમાં ગયા ત્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત તેમની પાછળ જ હોતું. અર્થાત્ ગોપીજનોનું ચિત્ત ભગવાનથી અન્ય વસ્તુનું ગ્રહણ કરવાને માટે અચાન બન્યું. શ્લોકમાં દ્રુત શબ્દનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે ચિત્તનો (ભગવાનમાં) વિલય થયો. પરીથી તે ચિત્તે ત્યારે બાળ પ્રસરી અને સુદૃઢભાવને પ્રાપ્ત કરીને કૃષ્ણની લીલા ગ્રહણ કરી. (ચિત્ત એમનું અને તેથી તેના અવયવો છૂટા પડ્યા. આનન્દમય પ્રભુ ગાથામાં રહેલા હોવાથી તેમના અવયવો વિરલ—જરા જરા છૂટા—છે; તેથી આવા પ્રકારના પ્રભુનું ગ્રહણ કરવાને માટે તે જ પ્રકારનું—જેના અવયવો વિરલ છે એવું—ચિત્ત યોગ્ય છે એમ ભાવ છે.) તેથી ગોપીજનો કૃષ્ણની લીલાએ લાગેથી ગાથા લાગ્યાં. જેમ ભગવાનનું સ્વરૂપ સદાનન્દરૂપ છે, તેમ તેમની લીલા પણ સદાનન્દરૂપ છે; તેથી લીલા સ્વરૂપાત્મક જ છે એ જણાવવાને માટે શુદ્ધેવલએ કૃષ્ણલીલાઃ એ પદમાં ફરીથી ભગવાનનું નામ વાપર્યું છે, આ પ્રમાણે તે પ્રયોજન ન હોત તો શુદ્ધેવલ કૃષ્ણલીલાઃને બદલે તર્હીલાઃ એ પ્રમાણે કહેત; અને તે શુદ્ધેવલએ તર્હીલાઃ એમ કહ્યું હોત તો લીલા ભગવાનના સંબંધવાળી છે એટલો જ અર્થ પ્રાપ્ત થાત, પણ લીલા ભગવત્સ્વરૂપ છે એ અર્થ પ્રાપ્ત થાત નહિ. અને લીલા ભગવત્સ્વરૂપ છે એ વાત તો અવશ્ય કહેવી જોઈએ. ભગવાનના સ્વરૂપથી ગોપીજનોને ત્યારે સિયોગ થાય ત્યારે ભગવાન વિના છીએ કોઈપણ પદ્ય ગોપીજનોનું હવન દર્શાવી શકે નહિ, કારણ કે તે બધા પદ્યો ભગવાનથી ઉતરતા છે; તેથી ગોપીજનોએ

તથા સતિ તત્સમ્યન્ધિત્વમાત્રં પ્રાપ્યેત, ન તૂતરૂપત્વમ્ । અવશ્યં ધાર્યં ચૈતાત્ । યતઃ સ્વરૂપધિયોતે
 તદિતિરિક્ષ્ય ન જીવનહેતુત્વમ્, તત્તો દીનત્વાત્ । તત્તો યથાકથશ્ચિન્મહતા ગાનસદુઃસ્થેન વાસરાન્
 નિન્યુઃ । ચદા પુનઃસાધિતં પ્રકીર્ણે ભગવચરિત્રે વિલીનં સદ્ એકમાર્થં પ્રાપ્સ્યતિ તદા પૂર્ણમતોરયા મદિ-
 વ્યન્તિ । इदानीं सर्वां सामग्रीं विशकलितेति दुःस्थेन दिनतयनम् । वासरपदाद् रात्र्यर्थं कथञ्चित्
 પ્રાણાનાં ધારણં સહ્યતે ॥ ૧ ॥

સર્વોત્તમા હરેર્લોભા વેણુનાદપુરાઃસરા । હેતુઃ સર્વત્ર વાચ્યેઽર્થે પ્રયમેષુ નિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥

દેવગ્નિયસ્રાથા ગાવઃ સરિતઃ પાદપા લઠાઃ । પશ્ચિણશ્ચ તથા મેષા મહાઘા ગોપિકાસ્રાથા ॥ ૨ ॥

હરિણ્યો દેવગન્ધર્વા દ્વિયા ચ ભગવાન્ હરિઃ । ઉત્તરેષુ નિરૂપ્યન્તે રસઙ્ગા વેણુવાદને ॥ ૩ ॥

જાનાતિ ભગવાનેવ જાનાત્યેવ હરિઃ સ્વયમ્ । અતોઽન્તે ભગવાતુકો વારદ્વયમનન્યધીઃ ॥ ૪ ॥

મનના ઘણા દુઃખથી ગમે તેમ કરીને દિવસો ગાળ્યા. પણ જ્યારે ગોપીજનોનું ચિન્ત ભગવાનના શ્રુદાં
 શ્રુદાં ચરિત્રોમાં સારી રીતે લીન થઈને જ્યેષ્ઠાવ આમ કરશે ત્યારે તેમનો—ગોપીજનોનો—મનોરથ
 પૂર્ણ થશે. (ભગવાનનો સંબંધ કરી આપનારા ભાવને અહીં મનોરથ કહેવામાં આવ્યો છે. આ ભાવ પૂર્ણ
 થશે જ્યેષ્ઠા ભગવાનની સાથેનું આનંદ રમણ શિદ્ધ થશે; અર્થાત્ શુદ્ધગાનનું પહેલાં જણાવેલું પ્રયોજન—
 ભાવની સ્થિરતા—થશે.) હુમણાં તો બધી સામગ્રી છિત્રગિત્ર થઈ ગઈ છે, તેથી ગોપીજનો દુઃખથી
 દિવસો કાઢે છે. (શ્રુદાં શ્રુદાં ગોપીજનોની અંદર રહેલી સુધા છિત્રગિત્ર થઈ ગઈ છે, અંદર જ રહેલી છે.)
 શ્લોકમાં જે વાસર પદ મૂકવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે રાત્રીને માટે ગોપીજનો ગમે તેમ
 કરીને (દિવસે) પોતાના પ્રાણ ધારણ કરી રાખે છે. ૧

(ગોપીજનો શ્લોકોમાં જે યુગલો ગાય છે તેનો સાર આપતાં શ્રીમહાપ્રભુજી નીચે પ્રમાણે કારિ-
 કાઓમાં આજ્ઞા કરે છે.) ભગવાનની વેણુનાદપૂર્વક સર્વોત્તમ લીલા દરેક યુગલના બીજા શ્લોકમાં વર્ણ-
 વેલા અર્થનું—અપ્સરાઓ મૂર્છિત થઈ ગઈ ઇત્યાદિ અર્થનું—કારણ છે, અને તેનું—લીલાનું—વર્ણન
 દરેક યુગલના પહેલા શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે. ૧

અપ્સરાઓ, ગાયો, નદીઓ, વૃક્ષો અને લતાઓ, પક્ષીઓ, મેઘો, ક્રદ્ધા વગેરે દેવો, ગોપિકાઓ,
 હરિત્વીઓ, દેવગન્ધર્વો અને જે પ્રકારે—જે યુગલમાં—વર્ણવેલા ભગવાન્ હરિઃ આ અથા વેણુનાદમાં રહેલા
 રસને બહુનારા છે, અને તેમનું વર્ણન દરેક યુગલના બીજા શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે. ૨-૩

(છેલ્લાં જે યુગલોનું તાત્પર્ય દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) વેણુનાદના રસને ભગવાન્
 જાણે છે, અને હરિ પોતે પણ તે જાણે છે જ; તેથી આ અધ્યાયને અંતે અનન્યભક્તોને જેમનું જ્ઞાન થાય
 છે એવા ભગવાનનું જે વાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (ભગવત્ જણાવવાને માટે કારિકામાં ભગવાન્
 પદ મૂકવામાં આવ્યું છે, અને તાપ હરણ કરે છે એ ભાવ દર્શાવવાને માટે હરિ પદ મૂકવામાં આવેલું
 છે. ભગવાન્ જ આ રસ જાણે છે, તેથી દિવસનો તાપ દૂર કરીને રસનું જ્ઞાન ભગવાન્ જ કરે છે, અન્દ
 વગેરે કરી શકતા નથી. તેથી જ સર્વ ભક્તોને સર્વ આશીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાથી ભગવાન્ પોતે જ
 પધારે છે એ પ્રમાણે ત્રેવીસમા શ્લોકનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. આ કારિકામાં જે एष પદ આવેલું છે તે
 એમ દર્શાવે છે કે અન્દ વગેરે આ રસને જાણતા નથી. અરે ! ભગવાન્ તો બાલક છે, તેથી જ્ઞાનપૂર્વક
 આવી અસાધારણ લીલા તે કેવી રીતે કરી શકશે ? આ પ્રમાણે જે શંકા થાય તો તેનું નિરાકરણ યદુ-
 પતિઃ ઇત્યાદિ પચીસમા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્ આ રસ જાણે
 છે જ. અહીં एष પદ એમ દર્શાવે છે કે ભગવાન્ બાલક હોવાથી તેમનામાં આવું જ્ઞાન સંભવિત નથી એ
 અભિપ્રાય ખોટો છે. આ પ્રમાણે ગત્રેય પ્રકારનો નિયમ સિદ્ધ થાય તેટલા માટે ત્રેવીસમા અને પચીસમા
 શ્લોકમાં એમ જે વાર ભગવાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, મગવાન્ પદ ભગવત્ દર્શાવે છે, અને
 હરિ પદ તાપ દૂર કરવાનો ભાવ દર્શાવે છે.) ૪

અનુભવસ્તુ નાદસ્ય સ્ત્રીપુ પૂર્વેન્દુરીયતે । ત્રિવિધાસુ તતઃ પુંસુ બ્રહ્મા ગોપી તથા મૃતી ॥ ૭ ॥

પ્રયોઽત્ર ત્રિવિધાઃ પ્રોક્તાઃ પ્રકીર્ણાઃ સ્કન્ધાઃ સુરાઃ । સર્વે ઇવાનભિદ્યા દિ યત્તુસામર્થ્યસંયુતાઃ ॥ ૬ ॥

एषं वेणुर्द्वादशधा फलतीति निरूपितः ॥ ६ ॥

તત્ર પ્રથમં સ્ત્રીમાધ્યાન્યાદ્ દેવલિયો મુખ્યા इति તાસુ વેણુતાદ્યપ્રમાણં વર્તું ચેન પ્રકારેણ વેણુ-
નાદ ઉત્પત્તિઃ, યં પ્રકારસાહુઃ ધામવાહુકૃતવામકપોલ इति ।

वामबाहुकृतवामकपोलो बल्लिगतचुरचरार्पितवेणुम् ।

कोमलाङ्गुलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥

व्योमयानवनिताः सह सिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः ।

काममार्गणसमर्पितचित्ताः कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ૩ ॥

નાદનો પ્રભાવ તો પ્રથમ ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓમાં વર્ણવવામાં આવે છે, પછી વૃક્ષ, પક્ષી અને મેઘ
એ ત્રણ પ્રકારના પુરુષોમાં વર્ણવવામાં આવે છે, (લતાઓનો સમાવેશ વૃક્ષોમાં થાય છે તેથી તેમની
ગણતરી પુરુષોમાં કરવામાં આવેલી છે.) બ્રહ્મા, ગોપી અને હરિણીઓ એ ત્રણ પલ્લવ વર્ણન કરવામાં
આવે છે. અહીં આ ત્રણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારનાં વર્ણવેલાં છે. (દેવની સ્ત્રીઓ
વગેરે ત્રણ રાજસ છે; વૃક્ષો, લતાઓ વગેરે સાત્ત્વિક છે; અને બ્રહ્મા, ગોપી અને હરિણીઓ તામસ છે;
આ પ્રમાણે મુળોધિનીજમાં વિવેચન કરવામાં આવેલું છે.) (એકનીસમા શ્લોકમાં) સર્વ દેવોનું—નાના
નાના દેવોના સમૂહનું—એક સાથે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ બધાય બદેબર રચના તાન વિનાના
છે, છતાં પલ્લવ વસ્તુના સામર્થ્યથી—ફલથી—એકથય છે. આ પ્રમાણે વેણુ બાર પ્રકારે ફળે છે એમ તેનું
વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (દશ મુગલમાં જણાવેલાં દશેય પહેલાં નાદરસ લાલુતાં ન હતાં પછી તેઓએ
નાદનું ધવણ કર્યું, અને તેટલાથી જ મૂર્છા કરાવવી વગેરે નાદનું જે સામર્થ્ય તેનાથી તેઓને ફળ મળ્યું,
અર્થાત્ તેઓ નાદનો રસ લાલુતા લાગ્યાં. આને જ નાદનો પ્રભાવ કહેવામાં આવે છે, નાદના રસનું તાન
ચવામાં અહીં બીલું કાંઈપણ કારણ નથી, તેથી આ નાદનો જ પ્રભાવ છે એમ જણાવવા કારિકામાં દિ
પદ મૂકવામાં આવેલું છે. પહેલાં આ બાર રસને લાલુનારાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. તેમાં દશ
પહેલાં રસથી અજાણ્યાં હતાં, અને પછી નાદના પ્રભાવથી રસને કાંઈક કાંઈક લાલુતા લાગ્યાં. જે પ્રકાર-
વાળા સગવાન તો સર્વ રીતે રસને લાલુનારા છે, તેથી તે દશમાં અને સગવાનમાં એક રહેલો છે. પહેલા
દશ મુગલમાં મૂર્છા કરાવીને વગેરે પ્રકારથી, અગ્રીઆરમાં મુગલમાં તાપ દૂર કરવાના પ્રકારથી અને બારમાં
મુગલમાં અસાધારણ લીલાના પ્રકારથી—આ પ્રમાણે બાર પ્રકારે વેણુ ફળે છે.) ૫-૬૬

તેમાં—બાર રસ લાલુનારાઓમાં—સ્રીઓ મુખ્ય છે, અને સ્રીઓમાં દેવોની સ્રીઓ મુખ્ય છે,
તેથી દેવોની સ્રીઓમાં વેણુના નાદનો પ્રભાવ જણાવવાને માટે, જે પ્રકારે વેણુનો નાદ ઉત્પન્ન થાય છે તે
પ્રકાર ધામવાહુકૃતવામકપોલઃ એ મુગલમાં મુકદેવજી વર્ણવે છે.

હે ગોપીઓ ! હાખા બાહુ ઉપર હાખા માલને ટેકવી રાખીને ચંચલ
અમરવાળા મુકુન્દ ભગવાન બારે કોમલ અંશુલીઓથી લેનાં છિદ્રો પૂરા-
યલાં છે અને અધર ઉપર જેને રાખવામાં આવેલો છે એવા વેણુને વગાડે
છે, હારે સિદ્ધોની સાથે બતી વિમાનમાં જનારા દેવોની સ્રીઓ વિરમય
પામે છે, તે વેણુનાદને ઓગળીને સજ્જ પામે છે અને કામના બાહુને
ચિત્ત સમર્પણ કરી, યાપરને વિસરી મૂર્છા પામે છે. ૨-૩

યત્ર મુકુન્દઃ અધરાપિતવેણુમીરયતિ તત્ર તસિન્ શ્વે જ્યોમયાનવનિતાઃ કદમલં યયુ-
રિતિ સમ્બન્ધઃ । વેણુનાદઃ પદ્મધા મયતિ, મુલસ્ય પરિતઃ સમતયા ઉપર્યધશ્ચ ધારણેન । ઉત્ર ક્ષીણાં
કામોદ્દોષકઃ યામપરાવૃત્તઃ । ક્ષીણાં પુરુષાણાં ચ દક્ષિણઃ । દેવાનામુશ્વેઃ । અપસિરધ્વામ્ । સમતયા
સર્વેણામચેતનાનાં ચ । તત્ર દેવક્ષીણાં કામોદ્દોષકો યામપરાવૃત્ત પથેતિ તથા નિરુપ્યતે । માતુપમાધા-
દેવમાધો મહાનિતિ માતુપનાદેન દેવક્ષીણાં ભ્રમો ન મવિવ્યતીત્યાશક્ત્ય 'તદ્ભૂવિજૃમ્ભઃ પરમેષ્ઠિધિષ્ણ્યમ્'-
ઇતિવાક્યાદ્ ભવિલાસં નાદૈ યોજિતવાન્ । તવાહ । યામવાહૌ કૃતો યોજિતો યામકપોલો વેન ।
વલ્ગિતા ભૂર્યસ્યેતિ । ભૂરઃ દક્ષિણા । તથેયામિતયમાવાત્ । વલ્ગિતા ઉર્ધ્વગતિયુક્ત । અધરઃ પૂર્વ
વર્ણિતઃ હોનાતમકઃ । તત્ર ચેત્તમર્પિતઃ પરમાનન્દં ન પ્રયચ્છતિ, કામમેષોદ્દોષયતિ । યતઃ કૃત્વાડપિ
વિરદ્જનિતક્રેસમેવ પ્રાપ્નવન્તિ ન તુ પરમાનન્દમ્ । તત્રાપિ ક્રિયાશક્તિઃ પુષ્ટા ચેદ્ મથેત્ તદા હૃદ્યાદપિ
ફલં સિધ્યેત્ । તદપિ નાસ્તીત્યાહ । કોમલાહુલિભિરાશ્રિતો માર્ગો વચ્ચ । આદૌ મન્દપ્રકારેણૈવ
વેણુનાદસ્થોચિતત્વાત્ । માર્ગાસ્ય રત્નપ્રાઃ । તેપો ગાઢભાવેન નિપ્પીઠને તારો નાદો મયતિ । મધ્યમાયે

અર્થે મુકુન્દ ભગવાન્ અધર ઉપર સખેલા વેણુને વગાડે છે ત્યારે, અર્થાત્ તે ક્ષણે, વિમાનમાં
જનારાઓની સ્ત્રીઓ મૂર્છા પામે છે, આ પ્રમાણે આ મુગલમાં પદોની સંગ્રંથ છે. વેણુનો નાદ પાંચ પ્રકારે
થાય છેઃ (૧-૨) મુખની ડાબી બાજુએ અને જમણી બાજુએ, એમ બે પ્રકારે વેણુને ધારણ કરીને;
(૩) સરખી રીતે વચ્ચમાંથી ધારણ કરીને, (૪) ઉપર ધારણ કરીને, અને (૫) નીચે ધારણ કરીને.
તેમાં ડાબી બાજુએ ધારણ કરેલો વેણુ સ્ત્રીઓના કામને બગૃત કરે છે. જમણી બાજુએ ધારણ કરેલો
વેણુ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના કામને બગૃત કરે છે. ઉપર ધારણ કરેલો વેણુ દેવોના કામને બગૃત કરે છે.
નીચે ધારણ કરેલો વેણુ હલકા પ્રાણીઓના કામને બગૃત કરે છે. અને સરખી રીતે ધારણ કરેલો વેણુ
સર્વ પ્રાણીઓના અને જડ પદાર્થોના કામને બગૃત કરે છે. તેમાં ડાબી બાજુએ જ ધારણ કરેલો વેણુ
દેવોની સ્ત્રીઓના કામને બગૃત કરે છે, તેથી તેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવે છે.

(મધુપ્થલાવનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના ભગવાન્ લીલા કરે છે, તેથી હવે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે.)
મધુપ્થના લાવ કરતાં દેવનો લાવ જાણો છે, તેથી મધુએ વગાડેલા વેણુના નાદથી દેવોની સ્ત્રીઓને બ્રમ
ચશે નહિ એવી શંકા થતાં તેનું સમાધાન કરવામાં આવે છે કે સત્ક્રિયજૃમ્ભઃ પરમેષ્ઠિધિષ્ણ્યમ્—તેમની
બ્રમરત્નો વિલાસ પ્રદર્શનું સ્થાન છે—(ભાગ. ૨. ૧. ૩૦) એ વાક્યને આધારે ભગવાને બ્રમરના વિલાસને
વેણુના નાદ સાથે જોડ્યો. આ જ બાબત શુકદેવેલ યામવાહુ ઇત્યાદિમાં કહે છે. યામવાહુકૃતયામ-
કપોલઃ એટલે યાળા બાહુ ઉપર ટેકવેલો ડાબો ગાલ જેમણે એવા ભગવાન્, ચલ્ગિતમ્નઃ એટલે નચા-
વેલી છે બ્રમર જેમની એવા ભગવાન્. અહીં જે બ્રમરનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે જમણી બ્રમર
જાણવી, ધારણ કે તે જ પ્રમાણે અભિનય કરવામાં આવ્યો છે. ચલ્ગિતા એટલે જાણે ચલાવેલી. અધર
એટલે પાંદડાં જે લોભકૃષ્ણી અધરનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે. અધર ઉપર જો વેણુ રાખવામાં આવે
તો તે પરમાનન્દનું ઘન કરતો નથી, પણ કામને જ બગૃત કરે છે, ધારણ કે અધર ઉપર ધારણ કરેલા
વેણુના નાદને સાંભળીને પણ દેવોની સ્ત્રીઓ વિરહથી ઉત્પન્ન થયેલું ક્રુષ્ણ જ પ્રાપ્ત કરે છે, પણ પરમા-
નન્દ પ્રાપ્ત કરતી નથી. (વેણુ વગાડવા માટે તેને અધર ઉપર રાખવાની જરૂર હોય છે. વેણુને લોભકૃષ્ણી
અધરનો સંગ્રંથ થવાથી વેણુનાદથી ક્રુષ્ણ જ પ્રાપ્ત થાય છે, પરમાનન્દ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ તાત્પર્ય છે.)
અધર ઉપર વેણુ રાખીને પણ જે ક્રિયાશક્તિ પુષ્ટ હોય, અર્થાત્ વેણુ નેરેથી વગાડવામાં આવે, તો
લોભકૃષ્ણી અધરના સંગ્રંથવાળા વેણુ પાસેથી પણ ફળની પ્રાપ્તિ થાય. (વેણુનો નાદ મોટો થતાં વધારે
જ્ઞાન થાય અને તેથી અભિલાષા પૂર્ણ થાય એમ તાત્પર્ય છે.) પરંતુ તેમ પણ નથી એમ કોમલાહુ-
લિમિઃ ઇત્યાદિ ચંપૂમાં શુકદેવેલ કહે છે. કોમલ અંશુલિઓથી પૂરાએલાં છે છિદ્રો જેનાં એવો વેણુ-
આ પ્રમાણે કરવાનું ધારણ એ કે આદર્શમાં ખીરથી જ વેણુનો નાદ કરવો યોગ્ય છે. માર્ગ એટલે વેણુનાં

મધ્યમઃ । કોમલે મન્દ ઇતિ । ગોપ્ય ઇતિ સન્નિવૃત્તિર્ન સર્વાનુભવસાક્ષિકમેતદિતિ જ્ઞાપયિતુમ્ । ઈરણમગ્ર વાદનમ્ । પ્રયોજનમાહ મુકુન્દ ઇતિ । વેણુનાદેન શુદ્ધં ચેત્ જગત્, તદા મોક્ષં દાસ્યામીતિ । एवं દ્વિતાર્થેઽપિ વેણુવાદને, ચે મોક્ષાનધિકારિણઃ તેષાં કામ એવ જાત ઇલાહઃ જ્યોમયાનવનિતા ઇતિ । જ્યોમયાનાઃ વિસાનયાનાઃ સર્વે દેવયોનયઃ તેષાં વનિતાઃ । અધિકારિત્વાત્ સ્ત્રીત્વાદ્ મોગ્યત્વાદ્ ન મુક્ત્યધિકારિણ્યઃ । સિદ્ધૈઃ સહિતા ઋષિ । મગવદ્ભૂતિરિકં સર્વમેવ વાતું સમર્થાઃ । સ્વયમતન્તં ગાને નિપુણાઃ । આદૌ વેણુનાદં શ્રુત્વા વિસિતા જાતાઃ । તત્તોઽલ્પકામોદ્રેકે તદ્દેણુનાદમુપધાર્ય સલજ્ઞા જાતાઃ, ભર્તાપે જ્ઞાસ્યન્તીતિ । તત્તોઽલ્પત્વમુદ્રેકે સ્વાત્મરક્ષાર્યં વામેન નરણશક્ત્યા કામમાર્ગેભ્યઃ સમર્પિતં ચિત્તં ચામિલાદ્વયો જાતાઃ । યથા મારકાવ મારણાત્ પૂર્વં સ્વયમેવ સમર્પ્યતે ગીરભિઃ । તતઃ કામેન પીડિતાઃ કદમલં મૂર્છાં યયુઃ । સા મૂર્છાં બલન્તવિસ્મારિકેલાહ, અપરસ્ત્વા નીચી કટિ-
વન્નં ચામિરિતિ । एवं વેણુનાદોઽલ્પત્વં કામવોધક ઇલાસ્માકં મૂર્છાંદૌ કિનાશ્ચર્યમિતિ માવઃ ॥૨૧॥૩॥

છિદ્રો. આ છિદ્રોને જોઈથી દષાવવાથી મોટો નાદ થાય, મધ્યમ રીતે દષાવવાથી મધ્યમ નાદ થાય અને પીરથી દષાવવાથી મંદ નાદ થાય. (વેણુનાં છિદ્રો કોમલ અંતુલિઓથી પૂરાએલાં હોવાથી વેણુનો નાદ જાણો ન હતો.) આ વિષય સર્પના અનુભવનો છે એમ દર્શાવવાને માટે ગોપ્યઃ એ પ્રમાણે સંજોધન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં ઈરણ એટલે વેણુ વગાડવો તે. વેણુ વગાડવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે મુકુન્દઃ. જો વેણુના નાદથી જગત્ શુદ્ધ થશે તો હું મોક્ષ આપીશ એ હેતુથી ભગવાન્ વેણુ વગાડે છે. (અહીં ને વસ્તુ કહેવાની છે તે શુભ સમવા યોગ્ય હોવાથી પરોક્ષ રીતે વાત કહેવામાં આવી છે. જગતની શુદ્ધિ એટલે ભગવદ્વાવ સિવાયના બીજા ભાવથી મુક્ત રહેવું તે. મોક્ષ એટલે ભગવાનનાંદ. અર્થાત્ જો જગત્ ભગવદ્વાવવાળું અને તે સિવાયના ભાવથી મુક્ત થશે તો હું તેને ભગવાનનાંદનો અનુભવ કરાવીશ.)

આ પ્રમાણે જો કે ભગવાન્ હિત કરવાને માટે વેણુ વગાડે છે, તો પણ જેઓ મોક્ષના અધિકારીઓ નથી તેઓને ભગવાનના વેણુનાદથી કામ જ ઉપત્ત થયો એમ જ્યોમયાનવનિતાઃ એ શ્લોકમાં જોપીજન કહે છે. આકાશમાં વાહુનો છે જેમનાં, અર્થાત્ વિમાનમાં જનારા અથા દેવોનાં કુલો; તેમની સ્ત્રીઓ. આ સ્ત્રીઓ અધિકારવાળીઓ હોવાથી, સ્ત્રીઓ હોવાથી અને લોભ કરવા યોગ્ય હોવાથી મુક્તિની અધિકારી નથી. સિદ્ધો ભગવાન્ સિવાયની અજિમા વગેરે અધીય સિદ્ધિઓ અપવાને સગર્થ છે અને પોતે ગાનમાં ધણા નિપુણ છે. (સિદ્ધો ત્યારે અધીય સિદ્ધિઓ આપી શકે એમ છે તો પછી તે અધી સિદ્ધિઓનો તે પોતે અનુભવ કરી શકે એમાં શું આશ્ચર્ય ?) આવા સિદ્ધો સાથે હોવા છતાં પણ તે દેવની સ્ત્રીઓ આરંભમાં વેણુનો નાદ સાંભળીને વિરમ્ય પાતી. પછી ત્યારે તેમનો કામ ઘોડો વધ્યો ત્યારે તેમણે વેણુનાદને ઓળખ્યો અને ‘આમારા પતિઓ બાણુશે’ એવા વિચારથી તેઓ લલ્લ પામી. પછી ત્યારે કામ ઘણું વધ્યો, અને કામથી પોતાનું ભરણ થશે એવી શંકા થતાં પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે, જેમ બીજા ભાણુસો મારી નાખે તે પહેલાં પોતે જ પોતાની જાતનું પોતાના મારનારને સમર્પણ કરે છે તેમ, આ સ્ત્રીઓએ પોતાનું ચિત્ત કામનાં બાણુને સમર્પણ કરી દીધું. (ભગવાન્ કામરૂપ છે અને તેમની અંતુલીઓ બાણુરૂપ છે. આ નાદ કેવી રીતે થાય છે એ સોધવા આ સ્ત્રીઓએ ભગવાનની અંતુલીઓમાં ચિત્ત પરોયું, અને તેથી તેમને કાંઈક સ્વસ્થતા મળી.) પછીથી કામથી પીડાએલી આ સ્ત્રીઓ મૂર્છા પામી. આ મૂર્છા બહુ જ વિરમણ કરાવનારી હતી એમ જણાવતાં શુદ્ધેવશ કહે છે કે અપરસ્ત્વનાંદ્યઃ, અર્થાત્ દેહ ઉપર રહેવું વશ વિરમરી ગઈ છે એવી સ્ત્રીઓ. આ પ્રમાણે વેણુનો નાદ કામને ધણો જ ભગ્ન કરનારો છે, તેથી આપણે—ગોપીઓ—મૂર્છા વગેરે પામીએ એમાં શું આશ્ચર્ય ? આ પ્રમાણે આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે. ૨-૩

ગવામપિ વેણુનાદેન તથા જાતમિતિ યતું પ્રપારાન્તરેણ વેણુરયોદ્ગમાદ્યઃ હન્ત ચિત્રમિતિ ।

હન્ત ચિત્રમવલાઃ શૃણુતેદં દ્વારદ્વાસ ઉરસિ સ્થિરવિદ્યુત્ ।

નન્દસૂનુરપમાર્તજનાનાં નર્મદો યર્હિ કૃજિતવેણુઃ ॥ ૪ ॥

વૃન્દશો વ્રજવૃષા મૃગગાવો વેણુવાચ્યહૃતચેતસ આરાત્ ।

વન્તદષ્ટકવલા ધૃતકર્ણા નિદ્રિતા લિખિતચિત્રમિવાસન્ ॥ ૫ ॥

દે અવલાઃ, હૃદમાશ્રયે શૃણુત । યર્હિ નન્દસૂનુઃ કૃજિતવેણુઃ તર્દિ વૃષા ગાવો વન્તદષ્ટ-
કવલા નિદ્રિતા આસન્નિલિસન્વન્ધઃ । કામઃ પશુપુ સજાતીય યવ, નોત્કષ્ટે નાપૃષ્ટે । અશ્વત્થે ત્વચ્ચેષ
વ્યવસ્થા । હીનેપુ મહત્તો રમણાર્ય સન્ન્યન્ધોડપિ રસાભાસજનકઃ । અતઃ સન્મોગલક્ષણં કામં નિરાકૃત્વ
પશુધ્વસાચર્યકં મર્દ્યં નિરુણદિ । પૂર્વોક્તં વામવાહુકૃતવામકપોલત્વમનુવર્તતે । તન્નૈવાવાન્તરભેદો
વક્તવ્યઃ । હન્તેતિ લેહે । યત્ર ગવામપિ સર્વક્રિયાનિવૃત્તિઃ, તન્નાભાસકં ન નિવર્તતે इति ચિત્રમ્ । પૂર્વા-

આયોને પણ વેણુના નાદથી તે પ્રમાણે થયું એમ જણાવવાને માટે ગોપીજન હન્ત ચિત્રમ્ એ
શુભલામાં વેણુના નાદની ઉત્પત્તિનું બીજે પ્રકારે વર્ણન કરે છે.

હે આખલાઓ ! આ આશ્ચર્ય શ્રવણ કરો. જેમનું હાસ્ય હારના જેવું
છે, જેમના વક્ત્રસ્થલ ઉપર વિજળી સ્થિર છે, જે દુઃખી પુત્રોને આનન્દ
આપનારા છે, એવા આ નંદના પુત્ર જ્યારે વેણુ વગાડે છે ત્યારે જ્યાંબંધ
મજના આખલાઓ, ગંગાદી પશુઓ અને ગાયોનાં ચિત્ત દૂરથી આવતા
વેણુનાદથી હરાઈ બળ છે, અને તેઓના દાંતથી કરડેલા કોળીઆઓ
એમને એમ રહી બળ છે, તેઓ કાન માંડી નિદ્રામાં પડી બળ છે અને
બાજુ ચિત્રમાં આલેખેલાં હોય એવાં થઈ બળ છે. ૪-૫

હે આખલાઓ ! આ આશ્ચર્ય સાંભળો. જ્યારે નંદના પુત્ર વેણુ વગાડે છે ત્યારે આખલાઓના અને
ગાયોના કોળીઆઓ દાંતથી કરડેલા રહે છે અને તેઓ નિદ્રામાં પડી બળ છે એ પ્રમાણે રક્ષોકમાં પદોનો
સંબંધ છે. પશુઓમાં એક જ જાતના પ્રાણીમાં કામ થાય છે, પોતાનાથી ઉત્તમમાં અથવા નીચમાં તેમનો
કામ થતો નથી. (મનુષ્યો પણ પશુ છે એમ શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. દેવોની તો મનુષ્યસીઓમાં પણ પ્રવૃત્તિ
થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) ખચ્ચરમાં તો બુદ્ધિ જ વ્યવસ્થા છે. (સહિના આરંભકાળથી જ આ પ્રમાણે
પ્રસિદ્ધ છે; અર્થાત્ ઘોડાં અને ગધેડાંમાંથી ખચ્ચરની ઉત્પત્તિ થાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેથી તેમને
એક જાતનાં જ ગણવાં જોઈએ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેમનામાં ભગવાનના વિષે કામ સંભવી
શકતો નથી.) કોળી જાતના પ્રાણીને હલકા પ્રાણીઓ સાથે એ રમણુ માટે સંબંધ થાય તો તેથી પણ
દેશનો આભાસ થાય છે, તેથી સંસોગરૂપ ક્રમને દૂર રાખીને પશુઓને ઘણા જરૂરી ખોરાકને વેણુનાદથી
અટકાવે છે. (આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનમાં તેમના વિષે કામ હોઈ શકે નહિ. સંસોગરૂપ કામ
એમનામાં છે જ નહિ, તેથી તેનો બોધ ન કરતાં વેણુનો નાદ પશુઓને ખોરાક લેતાં અટકાવે છે. જેમ
પહેલાં ત્રીજા રક્ષોકમાં સંસોગરસનો અનુભવ ન થયો તેમ અહીં ભક્ષણરસનો અનુભવ ન થયો એમ
તાત્પર્ય છે.) પહેલાં બીજા રક્ષોકમાં આપેલું વર્ણન—ઢાળા દ્વાય ઉપર ભગવાનનો ઢાલો ગાલ રાખવામાં
આવેલો છે એ વર્ણન—અહીં પણ મારુ છે. તેના જ પેટાલેહનું વર્ણન કરવાનું છે.

હન્ત—અરે—પદ એદ જણાવવા માટે વાપરવામાં આવ્યું છે. જ્યાં ગાયોની પણ શર્વ કિચાઓ
અટકી પડે છે. ત્યાં આપણી—ગોપીજનોની—કિચાઓ અટકતી નથી તે આશ્ચર્ય છે. (આપણી કિચાશક્તિ
જાણત જ થાય છે તેથી આપણને—ગોપીજનોને—એદ થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) પહેલાં, બીજા અને

પેક્ષવાયુક્રુદમ્ । દેવશિયો દિ'પુરુષોત્તમે કામુક્યો ભવન્તેષુ । इदं त्वत्ताद्वयमिति । अथवा इति-
सन्बोधने गत्वा दर्शनाभावात् । इदं मया प्रोच्यमानं शृणुत । अत्र गोपिका नवविधाः । गुणातीते
प्रकारजन्यमिति, कर्मज्ञानभक्तिभिः । वक्ष्यन्त्यवस्था । प्रथमा राजस्यः । इयं राजसरजसी । अपेक्षितं
पूर्वं सर्वमेवानुवर्तते सर्वत्र । आदौ भगवतः स्वरूपं शृणुतेति । तं चतुર્धा वर्णयति । हारवत् ह्रासो
/ यत् । उरसि स्थिरा विद्युद् यस्य । नन्दस्य च सन्तुः । आर्तिजनानां सर्वपापेभ्यः क्षमः । उत्र
हेतुरयमिति । अन्यथेदानीमग्रे प्रकटो न भवेत् । द्वितीये मुहूर्ते निर्गच्छन्तं बालस्याह । उदा प्रतिमुहूर्तं
युगलानि भवन्ति । सन्ध्यासन्ध्यांसयोरन्तरेण द्वादशैव मुहूर्त इति सोमोत्पत्तौ निर्णयः । अन्येषां

ત્રીજા શ્લોકમાં વર્ણવેલા આશ્ચર્યથી પણ અહીં વર્ણવેલું આશ્ચર્ય ઉત્તમ પ્રકારનું છે. કારણ કે દેવની સીંચો
પુરુષોત્તમની કામનાવાળી હોય જ, પરંતુ આ—પશુઓની આસક્તિ—તો અતિ આશ્ચર્ય છે. પોતે વનમાં
જઈને એવાં પશુઓનાં દર્શન કરી શકતાં નથી તેથી અવલાઃ—હે અબજાઓ—એ પ્રમાણે સંબોધન
કરવામાં આવેલું છે. આ—જે હું કરું છું તે—સાંભળો.

અહીં—આન્તર રમણમાં—શુણ્વણી ગોપીઓ નવ પ્રકારની છે. શુણ્વણીતના ત્રણ પ્રકાર છે; કર્મ,
જ્ઞાન અને ભક્તિથી. શ્લોકોનાં યુગલ ગીતનામાં ગોપીઓની આ વ્યવસ્થા છે. (અહીં આ પ્રમાણે તાત્પર્ય
છે. બાહ્ય રમણમાં સ્વરૂપ મુખ્ય છે, અને સ્વરૂપ છ શુણ્વણું છે; તેથી આ સ્વરૂપનાં જ ગોપીજનોની
નિષ્ઠા હોવાથી તેઓ પણ છ શુણ્વણાં છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ અંદરના રમણમાં ભાવ
મુખ્ય છે, અને સત્ય વગેરે દ્વાન્તથી ભાવ નવ પ્રકારનો છે; તેથી ભાવમાં જ નિષ્ઠા રાખનારાં ગોપીજનો
પણ નવ પ્રકારનાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.)

પહેલાં ત્રણ ગોપીજનો રાજસી છે, અનેશુણ્વણા લેદથી સિત્ત સિત્ત પ્રકારનાં છે. આ ગોપીજન
રાજસરાજસી—શુદ્ધ રાજસી—છે. (અર્થાત્ પહેલા યુગલની ગોપી રાજસ્યાસ્તિદી, બીજા યુગલની
ગોપી રાજસરાજસી, અને ત્રીજા યુગલની ગોપી રાજસત્તામસી છે. આ પ્રમાણે પહેલા ત્રણ યુગલની
ગોપી રાજસી છે.) પહેલાં વર્ણવેલું જેટલું જરૂરનું હોય તેટલું ગાંધુય હવે પછીના સર્વ યુગલોમાં છે
એમ બહુનું.

પહેલાં ભગવાનનું જે સ્વરૂપ હું કરું છું તે સાંભળો. આ ગોપી ભગવાનનું ચાર પ્રકારે વર્ણન કરે છે:
(૧) કારણ જેનું જેમનું કારણ છે, (૨) જેમના વક્ષસ્થલ ઉપર વિજળી છે, (૩) જે નન્દના પુત્ર છે,
અને (૪) જે બધા ય દુઃખી પુરુષોને આનન્દ આપનારા છે, (અર્થાત્ એકલા નન્દને જ આનન્દ આપ-
નારા છે એમ નહિ પણ સર્વ દુઃખી જનોને આનન્દ આપનારા છે.) (ભગવાન બધા દુઃખી પુરુષોને
આનન્દ આપે છે) તેનું કારણ દર્શાવતાં કહે છે કે અયમ્, આ (ભગવાનનું પ્રાકટ્ય જ સર્વને સુખ આપ-
વામાં કારણભૂત છે.) જે આ પ્રમાણે ન હોત તો ભગવાન હમણાં આપણી સમક્ષ પ્રકટ ન થાત.

અથવા તો બીજા મુહૂર્તમાં પ્રકટ થએલા ભગવાનને જોઈને આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ
પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે દરેક મુહૂર્તમાં યુગલો થાય છે, ગતાય છે. સવારની સંખ્યા અને
સાંજની સંખ્યા એ બેની વચ્ચે ખાર જ મુહૂર્ત છે એમ સોમની ઉત્પત્તિમાં નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.
(અર્થાત્ સોમની ઉત્પત્તિનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અમાસને દિવસે
સોમ દિવસના વખતમાં બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થાને રહે છે. 'ત્રણ મુહૂર્ત સુધી સૂર્યમાં રહે છે, ત્રણ મુહૂર્ત સુધી
જલમાં રહે છે, ત્રણ મુહૂર્ત સુધી ગાયોમાં રહે છે અને ત્રણ મુહૂર્ત સુધી વનસ્પતિમાં રહે છે' આ પ્રમાણે
ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી દિવસ ખાર મુહૂર્તનો છે; જેટલું દરેક મુહૂર્તમાં પ્રભુ જે જે લીલા કરે છે
તે તે લીલાનું અહીં એક એક યુગલથી ગાન કરવામાં આવે છે, એમ 'ખાર'ની સંખ્યાથી જણાવવામાં
આવે છે. ગોપીજનોના હૃદયમાં ભગવાન લીલાસહિત પ્રકટ થાય છે; તેથી ડ્રિય, ભગવાન, ત્યારે જે લીલા
કરે છે ત્યારે જ તે જ લીલા સ્વામિનીઓના હૃદયમાં સ્ફુરે છે. તેથી આ વિષયમાં કાંઈ પણ અવગતિ નથી.)

દાસ્યં કિર્મીરિતં ભવતિ, રજુચત્ । ભગવતસ્તુ દન્તાનાં યાન્ત્યા વિમત્તો દાસઃ ગુપ્તાદારવદ્ ભવતિ । યથા રજૈર્વ્યવહિતા મુષા ઇતિ । ઝમેન જગતઃ પ્રપદ્ધે મોદજનકત્વં સિદ્ધીકૃતમ્ । શ્લેષકલામિર્માયા-
વિભક્તેતિશ્રુતાર્થાપત્તિરર્થનિરૂપણે મૂલં સર્વત્ર । યથા દષ્ટે નાતુપપત્તિઃ । દષ્ટાનુસારેણ ચર્ચ વ્યવસ્થા-
પ્યતે । ‘ન હિ દષ્ટે અતુપપન્નં નામ વ્યાપાતાત્’ ઇતિ । લોકિકાનામેષા વ્યવસ્થા । સર્વથા દષ્ટવિરોધો
નાદ્વીક્રિયત ઇતિ । તથા વૈદિકાનાં છુતિઃ । યાચતૈવ ધોધ્યમાનઃ પદાર્થઃ સિદ્ધીમવતિ, તાર્ણાલ્પદુગુણ
ઉચ્યત ઇતિ સર્વત્રૈવેષા વ્યવસ્થા । ન કેવલં સંસારે પુત્રાધ્યાસક્તિમેવ સિદ્ધીકરોતિ, કિન્તુ ધનાસક્તિમ-

ખીત્તંઓનું હાસ્ય દોરણની માફક એકસરખું હોય છે, પણ ભગવાનનું હાસ્ય મોતીના હારની
માફક—જેમ રત્નોથી છૂટાં પડેલાં મોતીઓ હોય છે તેમ—દાંતોની કાંતિથી વિભક્ત હોય છે. (ખીત્તંઓના
દાંતમાં પ્રભા હોતી નથી, તેથી તે દાંત હાસ્યમાં વિભાગ કરી શકતા નથી. ‘જેમ રત્નોથી છૂટાં પડેલાં
મોતીઓ હોય’ એ પ્રમાણે ભગવાનના દાંતના સંબંધમાં માણેકનું દષ્ટાન્ત કહેવામાં આવ્યું છે, તેથી ભગ-
વાનના દાંતમાં પ્રભા હોવાથી તેઓ હાસ્યમાં વિભાગ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે. વળી, જે હાસ્ય ક્રૂર
મોતીના હારની તુલ્ય હોય તો તેમાં વિચિત્રતા ન આવે. તેથી ‘જેમ રત્નોથી છૂટાં પડેલાં મોતીઓ હોય’
એ પ્રમાણે દષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલું છે. નીચેના ઓકની પ્રભાથી દાંતમાં રતાય સ્વાભાવિક છે.)
આ પ્રમાણે ભગવાન જગતને પ્રપંચમાં મોહ ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત દૃઢ થઈ. (અહીં હાસ્યના વિભાગની
સ્થિરતાથી સૂચવાએલા અર્થનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન વિષેના શ્રેષ્ઠથી સર્વ રીતે માયા
વગેરે દૂર થાય એ પ્રમાણુબલ છે, અને એ માયાને સ્થિર કરવાથી તો એ પ્રમાણુબલનું નિરાકરણ
થાય છે. તેથી ભગવાનમાં શ્રેષ્ઠ અને માયાનું કાર્ય—પ્રપંચમાં મોહ—એ બંને સાથે સમવાથી,
ભગવાનમાં જેમને શ્રેષ્ઠ છે એવા મજના શુભરૂપી જગતનો પણ ભગવાન પ્રપંચમાં મોહ ઉત્પન્ન કરે છે
એમ તાત્પર્ય છે. આ પણ એક આશ્ચર્ય છે. દન્ત એ ખેદદર્શક પદનો પ્રયોગ થએલો હોવાથી આ
સૂચવેલા અર્થનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે જેમનો ભગવાનમાં શ્રેષ્ઠ હોય છે તેઓનો બ્યારે
ભગવાન વિના ખીલ પદાર્થમાં પણ શ્રેષ્ઠ નેવામાં આવે છે ત્યારે ભક્તોને અવશ્ય ખેદ થાય છે. જે આ
પ્રમાણે ન હોય—ભક્તોને ભગવાન વિના ખીલ પદાર્થમાં શ્રેષ્ઠ ન હોય—તો ભગવાન વિષેના શ્રેષ્ઠને
લીધે તે ભક્તો સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કરે, એટલે તેમની સાથે ભગવાનની લોકમાં લીલા ન થાય. તેથી
ભગવાન ભક્તોની વિષયરૂપ પ્રપંચમાં આસક્તિ કરાવે છે.)

એટલી કલાઓથી માયા વિભક્ત થએલી છે એ શ્રુતાર્થાપત્તિ સર્વત્ર અર્થનું નિરૂપણ કરવામાં કારણ
છે. જે નેવામાં આવે છે તેમાં કાંઈ પણ અષ્ટિત નથી; જે પ્રમાણે નેવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે સર્વ
વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે, કારણ કે ‘જે નેવામાં આવે છે તેમાં કાંઈ અયોગ્ય નથી, નહિ તો વિરોધ
આવે’ આ પ્રમાણે ન્યાય છે. આ પ્રમાણે—જે નેવામાં આવેલું છે તેનો વિરોધ કોઈ રીતે સ્વીકારવામાં
આવતો નથી એ પ્રમાણે—લૈકિકમાં વ્યવસ્થા છે. તે પ્રમાણે વેદ માનનાશઓને શ્રુતિ પ્રમાણ છે. એટલું
કહેવાથી જ જેનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે તે પદાર્થ એટલા પ્રમાણથી સ્થિર થાય તેટલા જ પ્રમાણમાં તેને
અનુકૂલ અર્થ આપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર વૈદિક વ્યવસ્થા છે. (લોકમાં આવા પ્રકારનું હાસ્ય
સંભવતું નથી, તેથી આવું ભગવાનનું હાસ્ય સંભવતું નથી. આ પ્રમાણે જે કોઈને શંકા થાય તો તે શંકા
દૂર કરવાને માટે શ્રુતાર્થાપત્તિથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે કે ભગવાનનું આવું હાસ્ય હોઈ શકે છે. આગળ
પણ જ્યાં શ્રુતાર્થાપત્તિને પ્રમાણ તરીકે આપવામાં આવેલી છે ત્યાં પણ આ પ્રમાણે જ અર્થ કરવો.
‘હારના જેવું હાસ્ય’ એ પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે. તે પદાર્થ મોહ ઉત્પન્ન કરવા સુધીના તાત્પર્યથી
સ્થિર થાય છે. આ પ્રમાણે જે પ્રયોજન ન હોત તો ‘હારના જેવા હાસ્યવાળા’ એ પદ કહેવામાં
આવત નહિ.)

ક્રૂર સંસારમાં પુત્ર વગેરેમાં આસક્તિ હોય તેને જ પોતાની ઝંદર સ્થિર કરે છે એટલું જ નહિ,
પણ પત્ર વગેરેમાં આસક્તિ હોય તેને પણ પોતાનામાં સ્થિર કરે છે એમ સિદ્ધિયુક્ત એ પદ વડે કહે.

પીડ્યાહ । સ્થિરા લક્ષ્મીર્વયતિ । एवं प्रमाणवल्गुनिराकरणार्थं द्वयं विधाय प्रमेयवल्गुनिराकरणार्थं द्वयं कृतवानित्याह । यतोऽयमेव नन्दस्य सूनुर्जातः । आर्तानां च स्वयमागत्य मुमुं प्रवच्छति । परितश्यते च तथेति च प्रमाणम् । न हि महातेजं करोति । अतः इदमाश्चर्यम् । एतमेवार्थं प्रकटीकुर्वन् कूजित-
वेणुर्भवति । अथवा । पूर्वापेक्षया अधोवक्त्रलीलया वेणुर्वायते । हारवद्भासो यस्मिन् उरस्ति । तस्य स्थिरता विभागस्यैव चाश्चर्यम् । श्रीवत्सोपल्लवकुष्ठ इति शोभायं तस्य स्थिरववर्णनम् । तादृशस्य नन्द-
सूनुत्वे कोहो वर्धते । तत्रापि स्तोपकारक इति । कूजितत्वं वादनविशेषधर्मः । सर्वेषामानुवरं प्राण-
धर्ममप्याकर्षति । यत्र पशूनामपि प्राणादिधर्मद्वारी, तत्रान्येषां किं यत्कव्यमिति पशूनां निरूपयति ।

છે. સ્થિર છે વિજળી—હૃદયની—જેમાં એ સ્થિરવિદ્યુત્ કહેવાય છે. (અત્ય સમય રહેવાનો શુભ વિજળી
અને ધનમાં એક સરખો છે, તેથી વિદ્યુત્—વિજળી—શબ્દમાંથી ધનનો પણ અર્થ મળે છે. અથવા તો
લગવાનના વક્ષસ્થલ ઉપર હારની પેઠે હૃદયે સ્થિતિ કરેલી છે, તેથી વિભાગની સ્થિરતાથી પ્રપંચમાં જે
આસક્તિ સૂચવી તેને પણ લગવાન પોતાના સંબંધવાળી જ કરે છે. આથી પ્રપંચની અંદર પ્રપંચ વિષેનો
જે મોહ છે તેને પોતાના સંબંધવાળો કરવો એ શુભ લગવાન પોતાની અંદર સ્થિર કરે છે એમ શ્રીમુખો-
વિનીછનું તાત્પર્ય છે. કદા પોતાના જ સંબંધવાળી આસક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનો શુભ જગતમાં બહુ જ
અપ્રસિદ્ધ છે, તેથી આ જાખતમાં આશ્ચર્ય છે. આગળ પણ આ પ્રમાણે જ અર્થ સમજવો. આ પ્રમાણે
અર્થ કરતી વખતે હૃન્ત—અરે—એ પદ હર્ષવાચક છે. આ વિષયમાં કોઈનું કોઈ પણ બદલ ચાલતું નથી
એ અર્થ જણાવવાને માટે અચલાઃ એ પ્રમાણે સંબોધન કરવામાં આવેલું છે. હારદાસઃ અને સ્થિર-
વિદ્યુત્ એ બે વિશેષણોનો મુખ્ય અર્થ ઘણો સુખ રાખવા જેવો છે તેથી શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેનો અર્થ
આપ્યો નથી. તેથી જ આ ગૂઢ અર્થનું જ્ઞાન થાય તેટલા માટે સ્વામિનીજીએ પણ સાવધાન રહીને
સાંભળવું એમ દર્શાવવા રૂઢ શ્રેણુત્ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ જ કારણથી અમે—શ્રીમિત્ર-
નાથજી—પણ આ ગૂઢ અર્થ લખતા નથી, કારણ કે જેમના ઉપર લગવાનનો અનુગ્રહ છે તેમને તો આ
ગૂઢ અર્થ એની મેળે સ્ફુરે છે, અને જેમના ઉપર લગવાનનો અનુગ્રહ નથી તેઓને આ ગૂઢ અર્થનું જ્ઞાન
થવું યોગ્ય નથી. કદા લગવાન ઉપર જ જેમનો એક હોય છે તેમના બીજા ધર્મો નિવૃત્ત થાય છે એ
સ્વાભાવિક છે, તેથી પ્રમાણબદ્ધનો નિરાસ થાય છે.)

આ પ્રમાણે પ્રમાણબદ્ધનું નિરાકરણ કરવા હારદાસઃ અને સ્થિરવિદ્યુત્ એ બે વિશેષણો કહીને,
હવે પ્રમેયબદ્ધનું નિરાકરણ કરવા લગવાને એ કાર્ય કર્યા એમ કહે છે; કારણ કે (૧) આ લગવાન જ
નંદના પુત્ર થયા, અને (૨) લગવાન પોતે જ આવીને દુઃખી પ્રાણીઓને સુખ આપે છે. આ પ્રમાણે
જેવામાં આવે છે એ આ વિષયમાં પ્રમાણ છે. (પહેલાં જણાવેલી શ્રુતાર્થાપત્તિ પણ અહીં પ્રમાણ છે એ
દર્શાવવા જનો પ્રયોગ છે.) મોટા પુરુષ, ખરેખર, આ પ્રમાણે કરતા નથી, તેથી આ આશ્ચર્ય છે. આ જ
અર્થને પ્રકટ કરતાં લગવાન વેલુ વગાડે છે; અથવા તો પહેલા કરતાં નીચું સુખ રાખવાની લીલાથી લગ-
વાન વેલુ વગાડે છે. (આ બીજો અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે હારદાસે એ સમગ્રી વિલકિતનું એકવચન છે
અને ઉરસિનું વિશેષણ બને છે.) હારતા જેવું હારય છે જે વક્ષસ્થલ ઉપર તેની સ્થિરતા અને વિભાગોની
સ્થિરતા એ આશ્ચર્ય છે. શ્રીવત્સ પણ ઘણો ઉત્તમ છે, તેથી શોભા માટે સ્થિરતાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું
છે. આવા પ્રકારના લગવાન ત્યારે નંદના પુત્ર થાય ત્યારે તેમનામાં એક વધે છે. કૂળન એ વેલુને વગાડ-
વાનો અનુક્રમ પ્રકાર છે. (વેલુ વગાડવાથી ઉત્પન્ન થયેલો વેલુમાં રહેલો અનુક્રમ તે કૂળન કહેવાય છે.)
સર્વની અંદર રહેલા પ્રાણના ધર્મનું પણ તે આકર્ષણ કરે છે.

ત્યારે વેલુકૂળન પશુઓના પણ પ્રાણ વગેરે ધર્મોનું હરણ કરે છે તો પછી બીલનું તો કહેવું જ
શું ? આ અર્થ દર્શાવવાને માટે ‘પશુઓના પ્રાણ હરે છે’ એમ વર્ણન કરવામાં આવે છે. એક પશુનો
પ્રાણ બીજા કારણથી પણ હુરખી જાય, તેથી વૃન્દરાઃ—જ્યાણંધ—એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.
વૃન્દરાઃ એટલે ટોળેટોળાં. વેલુના નાદનો ત્યાં પ્રવેશ પામ્યો ત્યાં બધાં પશુઓના પ્રાણ તે હરે છે એમ

એવાસ તથાત્વં હૈવન્તરસિદ્ધમપિ ભવેત્ । ઓત ઉત્તં મૃન્દશ્ચ ઇતિ । સમૂદસઃ । યયૈવ યેણુનાદઃ પ્રવિષ્ટઃ તેપાં સર્વેપામિત્યર્થઃ । વ્રજસ્થિતા વૃષાઃ કકુદિનો ગત્તાઃ, વત્સપ્રવૃષા ઇવ શકડાવિનેતારઃ । તે વ્રજ-સનીપ એવ તિષ્ઠન્તીતિ પ્રામ્યપશૂપલક્ષણાર્થ વ્રજપદમ્ । મૃગા ગાવશ્રારણ્યે નિલિતા ભવન્તિ । આરણ્ય પ્રામ્યાશ્ચૈવં ભવન્તીતિ જ્ઞાપનાર્થ મૃગપદમ્ । કિં વહુતા । સર્પ એવ પશવો યેણુવાઘેન છૂટ્યા હૃતચેતસો ભવન્તિ । નાપિ ભગવત્સમીપગમને સમર્થાઃ । વિન્તુ હૃતચેતસો દૂરાદેવ ભવન્તિ । ઝનેન યેણુનાદસ્ય સ્વાભાવિક ઇવાયં ધર્મો, ન તુ ભગવત્સમીપકૃત ઇતિ । કવલાસ્તૃણરૂપાઃ, કેવલં દન્તેર્દેષ્ટાઃ, ન લાગે, ન ચ ગક્ષણે સમર્થાઃ । 'દન્તદંદશમાત્રેણ પ્રયત્નો નિવૃત્ત ઇતિ નાદસ્વેતરફર્ચનિવર્તકત્વમુક્તમ્ । પૂર્વ-ક્રિયાયા અસાધ્યપ્રકત્વાય કવલપદમ્ । દેવસ્રીવન્મૂર્છાનિવૃત્તચર્ચમાહ ધૃતકર્ણા ઇતિ । અન્યત્ સર્વ પરિણ્યવ્ય કર્ણમેધ સાધનં ધૃતવન્તઃ । તવો વાહ્યાન્નિવૃત્તા ઇત્યાદ નિદ્રિતા ઇતિ । તવો નાદૈત્ત સર્વતો વ્યાપ્તાઃ । લિખિતં ગવાદીનાં ચિત્રમિવ પશ્યાત્તે જાતાઃ । સ્વાવરાપેક્ષ્યાપિ શિરા જાતાઃ । પૂર્વોક્તાર્થી-ધિકોડર્થ ઇતિ ચિત્રતા ॥ ૪ ॥ ૫ ॥

તાત્પર્ય છે. મજામાં રહેલા આખલાઓ છૂટા મૂકેલા આખલાઓની માફક મોટી ખૂંધવાળા મત્ત હોય છે અને ગાંઠાં વગેરેને લઈ બંધ છે. તેઓ મજાની પાસે જ રહે છે, તેથી ગામનાં પશુઓનો પણ સમાવેશ કરવાને માટે વ્રજ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. જંગલી પશુઓ અને ગાયો વનમાં મળી આવે છે, વનનાં અને ગામનાં પશુઓની આવી સ્થિતિ થાય છે એમ જણાવવા મૃગ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. વધારે શું કહેવું ? યેણુના નાદને લીધે બધાંય પશુઓનાં ચિત્ત હરણ થાય છે. તેઓ ભગ-વાનની પાસે જવાને પણ શક્ત નથી, પરંતુ દૂરથી જ તેમનું ચિત્ત હરણ થાય છે. આરાવ—દૂરથી—એ પ્રમાણે કહેવાથી સિદ્ધ થાય છે કે ચિત્ત હરવાનો યેણુનાદનો ધર્મ સ્વાભાવિક જ છે, ભગવાનની સમીપ જવાથી કોઈ પશુઓનું ચિત્ત હરણ થયું નથી. ઘાસના કોળીઆઓને ફક્ત દાંતથી કરડવામાં આવેલા હતા. કોળીઆઓનો ત્યાગ કરવાની અથવા તો તેમનું લક્ષણ કરવાની શક્તિ પશુઓમાં ન હતી. પશુઓ કોળીઆઓને ફક્ત દાંતથી કરડતાં હતાં એમ કહેવાથી તેમનો પ્રયત્ન અટક્યો હતો, એટલે યેણુનાદને લીધે તેમનું બીજું કાર્ય બંધ રહ્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (યેણુનાદ સાંભળવામાં જે ઉપયોગી હોય તે વિના બીજું કાંઈ કાર્ય બંધ રહ્યું એમ તાત્પર્ય છે. ભે ગધાંય કાર્ય બંધ રહે તો યેણુનાદ સાંભળવા કાન પણ ન મંડાય. તેથી 'બીજું' કાર્ય બંધ રહ્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે.) પહેલાંની ક્રિયા ઘણી જરૂરી હતી એમ જણાવવા કવલ—કોળીઓ—એ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. (દાંતથી ઘાસ કરવા પછી યેણુનાદ સાંભળ્યો. પછીથી ઘાસ ખાવાનું અને યેણુનાદ સાંભળવા કાન માંડવાનું એ બે કાર્ય કરવાનાં રહ્યાં. તેમાં પ્રથમ ઘાસ કરડવામાં આવેલું હોવાથી તેના સંબંધવાળી ઘાસ ખાવાની ક્રિયા જરૂરની હતી. વળી, ઘાસનો કોળીઓ પણ ઘણેલો હોવાથી ખાવાની ક્રિયા બહુ જરૂરની હતી. છતાં પણ તે ક્રિયા ન થઈ એ યેણુનાદનું માહાત્મ્ય છે એમ તાત્પર્ય છે.)

એમ દેવોની સ્ત્રીઓ મૂર્છા પામી તેમ આ પશુઓ મૂર્છા ન પામે એટલા માટે ધૃતકર્ણા—તેમણે કાન માંડ્યા—એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. બીજું કાંઈ કાર્ય હોતી ર્દને યેણુનાદનું શ્રવણ કરવામાં કાન ફૂપી જે સાધન તે કાનને જ માંડ્યા. પછીથી પશુઓ બાહ્ય કાર્ય કરતાં અટકી પડ્યાં એમ નિદ્રિતાઃ એ પદ વડે કહેવામાં આવે છે. પછીથી ચારે બાજુએ તેઓ નાદથી વ્યાપ્ત થયાં, અને પછી ચિતરેલી ગાયો વગેરેની માફક તેઓ યઈ બધાં; આર્ધાત્ સ્થાવર પદાર્થ કરતાં પણ તેઓ સિધર યઈ ગયાં. આ અર્થે બીજા અને ત્રીજા શ્લોકમાં કરેલા અર્થથી પણ અધિક છે એ આશ્ચર્ય છે. (બીજા અને ત્રીજા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે દેવોની સ્ત્રીઓને મૂર્છા યઈ, ત્યારે આ યુગલમાં તે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું નથી; તેથી આ યુગલનો અર્થ પાછલા યુગલના અર્થ કરતાં અધિક છે, અને તેથી આશ્ચર્ય છે.) ૪-૫

વેણુનાદેન નદીનામતિજહાનામપિ સ્પૃહા જાયત इति यत्तु पुनर्वેणुनाદं वर्णयन्ति घर्हिण इति ।
 घर्हिणः स्तवकधातुपलाशैर्यद्मल्लपरिवर्हविद्वभ्यः ।
 कर्हिचित् सयल आलि संगोपैर्गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥ ६ ॥
 तर्हि भग्नगतयः सरितो वै तत्पदाम्बुजरजोऽनिलनीतम् ।
 स्पृहयतीर्वयमिवावहुपुण्याः प्रेमयेपितमुजाः स्तिमितापः ॥ ७ ॥

આવેશો દેવવેશાશ્ચ પૂર્વં નિરુપિતૌ । હીલાવેશોઽણુના નિરુપ્યતે । નિરુપ્તરક્રિયા હિ નદીનામ્ ।
 ચેતનાનાં તુ નિદ્રામૂર્છાદૌ ક્રિયાનિવૃત્તિરપિ દૃષ્ટા । નદીનાં તુ ન કદાપિ નિવર્તત इति । તત્રાપિ મહત્ત્વ-
 નામ્ । વન્ધોઽપિ ન તાસાં ભવતિ । સાપિ વેણુનાદેન નિવૃત્તા । ઘર્હિણો મધુરસઃ । સ્તવકાઃ ગુચ્છકાઃ
 પિચ્છગુચ્છાનિ । ધાતવો ગૈરિકાદયઃ । પત્રાણિ ચ । ધાતૂનાં યા પત્રાકારેણ લેટાઃ । કમલપત્રાણ્યપિ
 આકારાર્થં વધ્યન્ત इति । સૈઃ કૃત્વા મહાનાં પરિવર્હઃ અલક્ષરણં વેશ इति ચાવત્ । સર્વં સ્તવકાદિભિઃ

વેણુનાદથી ઘણી જ જડ એવી નદીઓને પણ ભગવાનના અરણ્યારવિન્દની રજની ઇચ્છા થઈ એમ
 કહેવાને માટે ઘર્હિણઃ હંલાદિ શ્લોકમાં ફરીથી ગોપીજનો વેણુનાદનું વર્ણન કરે છે. (પહેલાં વર્ણવેલાં
 પશુઓને હીલાનું વિશેષ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેઓ જડ—મૂર્ખ—છે. નદીઓ તેમનાથી પણ વધારે જડ
 છે, કારણ કે તેમને જરા પણ જ્ઞાન નથી એમ તાત્પર્ય છે.)

હે સખી ! મોરનાં પીંછાંઓના શુચ્છાઓ, ધાતુઓ અને પાંદડાંઓ
 પેઠે મહાનો શૃંગાર ધારણ કરીને મુકુન્દ ભગવાન જ્યારે કોઈકિવાર બલભદ્ર
 અને ગોપોની સાથે ગાયોને બોલાવે છે ત્યારે જેમની ગતિ બંધ થઈ ગઈ છે
 એવી નદીઓ પવને આણેલી તેમના અરણ્યારવિન્દની રજની ઇચ્છા કરે છે,
 આપણી પેઠે બહુ પ્રુણવાળી નહિ હોવાથી પ્રેમથી છુનતો કંપાવે છે
 અને સ્થિર જલવાળી થઈ જાય છે. ૬-૭

પહેલાં આવેશ અને દેવવેશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, હવે હીલાવેશનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.
 (આ એટલે સર્વ તરફથી, વેશ એટલે વેશ; અર્થાત્ આવેશ એટલે હુમ્મેશનો વેશ. આ નિશ વેશનું
 વર્ણન પહેલા શુગલમાં કરવામાં આવ્યું છે. અવેશઃ એવો પાડ લે હોય તો તેનો અર્થ ‘અમુક પ્રકારની
 સ્થિતિ’ એ પ્રમાણે કરવો, ‘વેશ’ એ પ્રમાણે ન કરવો. દેવનો—કીશ કરનારનો—વેશ એટલે દેવવેશ;
 અર્થાત્ ગાયો અરાવવાને માટે બહાર જતી વખતે ભગવાન જે વેશ ધારણ કરે છે તે. આ વેશનું વર્ણન
 બીજા શુગલમાં કરવામાં આવ્યું છે. હીલાવેશ એટલે નૃલક્ષીલા કરતી વખતનો વેશ. આ વેશનું વર્ણન
 આ ત્રીજા શુગલમાં કરવામાં આવ્યું છે.)

નદીઓની ક્રિયા હુમ્મેશાં આજુ જ હોય છે, કારણ કે નિદ્રા, મૂર્છા વગેરેમાં ચેતન પદાર્થની—
 છુનતી—ક્રિયા તો બંધ થતી લેવામાં આવે છે, પણ નદીઓની ક્રિયા તો કોઈ પણ વખતે બંધ પડતી
 નથી. તેમાં પણ મોટી નદીઓની ક્રિયા તો બંધ પડતી જ નથી અને તેમનો બંધ પણ થતો નથી. આવી
 નદીઓની ક્રિયા પણ વેણુનાદથી અટકી પડે. (સર્ચિત इति સરિતઃ, અર્થાત્ જે વહે તે નદીઓ એ
 પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ હોવાથી આ નદીઓ મોટી છે એમ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.)

અર્હુનાં—મોરનાં—સ્તબ્ધો, અર્થાત્ શુચ્છાઓ, મોરનાં પીંછાંના શુચ્છાઓ. ધાતુઓ એટલે ગેર
 વગેરે પદાર્થો; અને પાંદડાંઓ. અથવા તો પાંદડાંઓના આકારની ધાતુઓની આકૃતિઓ, કારણ કે કમલનાં
 પાંદડાંઓ પણ વેશને માટે બાંધવામાં આવે છે. આ બધા પદાર્થોથી મહાનો પરિબર્હ—અતંત્ર અર્થાત્
 વેશ—સ્વભાવમાં આવ્યો છે. મોરનાં પીંછાંઓના શુચ્છાઓ વગેરેથી ગોઠવેલો જે અમ મહાનો વેશ તેનું
 ભગવાન પોતે અનુકરણ કરે છે, અથવા તો મહાનું અનુકરણ કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે નાટ્યમ્ય

યહો ચોડ્યં મહાપરિવર્હઃ । તે વિહમ્વયતિ । વિહમ્વો યા વતઃ । અસ્તાગાવિર્ક વિહમ્યન્તમેવ ભવતિ ।
 નટપહ્લવત્ । અનેનાયં નાવો નૃલોપયોગ્યેય નિરુપિતઃ । તેન ક્રિયાશક્તિરુદ્ધતા નાદસ્યા નિરુપિતા
 નદીનામાકર્ષે હેતુર્ભવતિ । કહિંચિદિતિ । યદોક્તાહઃ ક્રિયાશક્તૌ । અત એવ સવલઃ ઘટભદ્રસહિતઃ ।
 આલીતિસમ્બોધનં ગોપ્યતયાયમર્થો નિરુપિતઃ, અપ્રતારણાર્થં ચ । પ્રાયેણૈવા તદા દર્શનાર્થં ગતવતી
 જ્ઞાનાદિજ્વાલેત । एवं सामग्री विधाय सोऽस्माकं भोज्य वस्तुतो वा जातो वा, तादृशो गोपैः सहितः ।
 અનેનાય વૈકુણ્ઠસ્થિતલીલા સૂચિતા । અત્રાપિ લક્ષ્મીરસાગ્રિઃ સહિતા રાત્રૌ, ગોપૈઃ સહિતા દિવસે
 તિષ્ઠતીતિ । અત એવ સમ્બોધનં રહસ્યસૂચકમ્ । તદા ગાઃ સમાહુયતિ, વેણુનાદેનૈવ, પ્રકરણિતવાદ્ય

મહુની માફક અનુકરણ જ અસ્વાભાવિક હોય છે. આ પ્રમાણે નૃત્યના વેશનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું
 એમ કહેવાથી નૃત્યમાં ઉપયોગી જ આ નાદનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (અર્થાત્ આ વેશ નૃત્યના સમ-
 થનો જ છે, ખીલ સમથનો નથી એમ કહેવામાં આવ્યું.) વેશ નૃત્યના સમથનો છે એમ કહેવાથી નાદમાં
 રહેલી ક્રિયાશક્તિ બહાર નીકળેલી છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને તે નદીઓને આકર્ષણ કરવાનું
 કારણ બને છે. (નૃત્યમાં મોટો જ અવાજ થાય છે, એટલે આંગળીઓથી ક્રિયાશક્તિ બહાર નીકળી,
 એટલે આંગળીઓ ઘણી દંખાવેલી હૂતી એમ કહેવામાં આવ્યું.)

કહિંચિત્ એટલે ક્યારેક, ત્યારે ક્રિયાશક્તિમાં ઉત્સાહ હોય ત્યારે. (નૃત્ય કરતી વખતે ત્યારે
 ઉત્સાહ થાય ત્યારે ભગવાન બલભદ્ર સાથે થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી જ ભગવાન સવલઃ એટલે
 બલભદ્ર સાથે છે. આ અર્થ યુક્ત રાખવા યોગ્ય છે એમ કહેલો છે અને ખીલ કોઈને આ ઉપધમાં જ્ઞાન્તિ
 ન થાય તે માટે કહેવામાં આવેલી છે એમ દર્શાવવાને માટે જાણિ, હે સખી !, એ પ્રમંથિ સંબોધન
 કરેલું છે. (આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે તેથી ભગવાન કોઈ વાર જ બલભદ્રની સાથે થાય છે, અને
 કોઈ વાર જ ગોપોની સાથે થાય છે એ પ્રમાણે વાક્યનો સંગ્રંધ પણ જણાવવામાં આવ્યો. તેથી ભગવાન
 સહ એકાન્તમાં જ આપણા—ગોપીજનોના—ભોજતા છે એમ સમ, તે, શબ્દથી જણાવવામાં આવ્યું છે.)
 ઘણું કરીને આ યુગલ બોલનારી ગોપી જ્ઞાન વચેરેના પહ્લાનાથી તે વખતે દર્શન કરવા ગયેલી. (દરેક
 સુહૃતમાં યુગલો ગવાય છે એ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે આ પ્રમાણે બને છે. ખીલ યુગલમાં
 ભગવાન બહાર જાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું. આ ત્રીજું યુગલ છે. તેથી હમણું ચિત્ત સર્વથા દ્રવતું
 નહિ હોવાથી અને કાંઈક તેલું થતું હોવાથી પ્રાર્થેણ, ઘણું કરીને, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. ભગવાન
 ત્યારે વનમાં પધારે ત્યારે ગોપીજનોનાં ચિત્ત દ્રવી જતાં હતાં એમ પહેલા શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલું
 છે, તેથી આગળ ત્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત સર્વથા દ્રવશે ત્યારે એની મેળે જ હીલાનું જ્ઞાન થશે એમ
 તાત્પર્ય છે. અહીં સરિતાનો પ્રસંગ કહેલો છે તેથી ભગવાન નદીના તીરે રહેલા છે એમ જણાવવામાં
 આવ્યું છે. તેથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાન વચેરેના પહ્લાનાથી નદીએ ગયેલી ગોપીજનોએ ભગ-
 વાનનાં દર્શન કર્યાં.) આ પ્રમાણે સામગ્રી તૈયાર કરીને ભગવાન, જે વાસ્તવિક રીતે આપણો—ગોપી-
 જનો—ભોજ કરનાર છે અથવા ભોગ કરનાર થએલા છે તે, ગોપોની સાથે મળે છે. (કોઈક વખત જ
 ભગવાન ગોપોની સાથે પણ મળે છે. કોઈક સમયે જ ભગવાન બલભદ્ર અથવા ગોપો સાથે મળે છે એમ
 કહેવામાં આવેલું હોવાથી તે હમણાં એકાન્તમાં રહે છે અને તે રીતે રમણની સામગ્રીનું સૂચન કરવામાં
 આવ્યું છે. ભગવાન ભોજતા થયા એટલે ભોગ કર્યા પછી ભગવાન ગાયોને બોલાવે છે એવો અર્થ છે.)
 આ કારણથી અહીં વૈકુણ્ઠમાં રહેલા ભગવાનની લીલા સૂચવવામાં આવેલી છે, કારણ કે અહીં પણ
 લક્ષ્મી રાત્રીએ આપણી સાથે અને દિવસે ગોપો સાથે રહે છે. તેથી જ જાણિ એ સંબોધન રહસ્ય
 સૂચવનારું છે. (દિવસે લક્ષ્મી અંતરંગ ગોપો સાથે જાય છે એમ તાત્પર્ય છે.)

તે સમયે ભગવાન વેણુનાદથી જ ગાયોને બોલાવે છે, કારણ કે આ પ્રકરણ વેણુનાદ વિષેનું છે.
 (ભોગ પછી બહિરંગ ગોપોની સાથે મળીને ભગવાન ગાયોને બોલાવે છે. કોઈક વખત જ ભગવાન
 બલભદ્ર અને ગોપોની સાથે હોય છે, હમણાં તો ભગવાન એકાન્તમાં ભોજતા જ હોય છે. વાસ્તવિક રીતે

ઘેણુનાહયતીત્યપે વક્ષ્યતિ । ઘેણુતુલ્યતયા નિરૂપણાર્થં વા ઘેણોરપ્રહણમ્ । ગવામાહ્વાને દેતુઃ મુકુન્દ-
 ઇતિ । મોક્ષો હિ સામ્યો દેવ इति स्ववच्छासां સાધનામાવાદાકાર્યં પ્રવચ્છતિ । સ્વસં વા ત્વ સ્થાપ-
 વિતુમ્ । ષટ્ત્વા ક્રિયાશક્તિર્મહદેવ કર્મ કરોતીતિ ગવામાકારણમુક્તમ્ । તત્ર યોગાર્થં જ્ઞાત્વા નયોડધિ-
 નિલં ગચ્છન્તીતિ તાઃ સ્મિતા જાતા ઇત્યાહ તર્હીતિ । તત્કાળમેવ મદ્ભગતયો જાતાઃ । ન હિ મગધ-
 વાક્ષા કેનાપ્યુલ્લઘ્વા મથતિ । સરિત્ इति પ્રવાહેકસ્તમાવત્ત્વં નિરૂપિતમ્ । તાસાં વૈષ્ણવત્વશ્રમના ।
 તાસાં હિ સમુદ્રોડધિપતિઃ । યથા મગધાન્ પતિર્મૃયાન્, તદર્થં તત્પદાન્સુજરજઃ સ્પૃહ્યતીર્જાતાઃ ।
 સ્પૃહ્યત્યઃ । રજસઃ સમ્યન્ધાર્યમુપાયમાહ અનિલનીતમિતિ । અનિલેન વાયુના સ્વાર્થં નીતમ્ । તેન

ભગવાન્ આવા પ્રકારના છે. અથવા તો ભોગ કર્યા પછી પ્રલોકના પૂર્વાર્ધમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ધર્મને ભગવાન્ ગાયોને બોલાવે છે એ પ્રમાણે પદોનો અન્યવ કરવો. ભગવાન્ વચ્ચમાંથી નીકળી નદીના તીરે અને નિકુંજમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રમણ કરીને, તે સમયે પહેલાંનો વેશ બદલાવાથી નૃત્ય વગેરેનો વેશ ધારણ કરીને ગાયોને કૃત્ય કરીને વનમાં પધારે છે. આવા પ્રકારના ભગવાનનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. કાલ ભગવદ્ગુણ હોવાથી અને ભગવાનને અપીન હોવાથી સર્વ ઘટી શકે છે, તે વખતે જ્ઞાન વગેરેના ખડાનાથી નદીએ ગંગેલી ગોપી તેવા પ્રકારના ભગવાનનાં દર્શન કરે છે, અને પોતે અંતરંગ હોવાથી ભગવાનની પહેલાંની અવસ્થા બાહ્ય બધ છે, અને પછી અહીં આવીને તેનું વર્ણન પોતે અંતરંગ હોવાથી ભગવાનની પહેલાંની અવસ્થા બાહ્ય બધ છે, અને પછી અહીં આવીને તેનું વર્ણન કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) વળી, ભગવાન્ ગાયોને વેણુથી બોલાવે છે એમ આગળ આક્રમ પ્રલોકમાં ગોપીજન કહેશે. અથવા તો ભગવાન્ વેણુના જેવા અવાજથી બોલાવે છે એમ દર્શાવવાને માટે આ યુગલમાં ‘વેણુ’ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો નથી. ગાયોને બોલાવવાનું જે પ્રયોજન છે તે પ્રયોજન દર્શાવવા મુકુન્દઃ એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગાયોને મોક્ષ આપવાનો છે તેથી, અને ગાયોને પોતાની પાસે મોક્ષ મેળવવાનું સાધન ન હોવાથી ભગવાન્ તેમને બોલાવીને મોક્ષ—માત્ર દર્શનનું સુખ—આપે છે; અથવા તો પોતાના રસનું સ્થાપન કરવાને માટે—ગાયોને સ્વસ્પરસનું જ્ઞાન કરાવવાને માટે—ભગવાન્ ગાયોને બોલાવે છે. બહાર નીકળેલી ક્રિયાશક્તિ—મોટો નાદ—મોટું જ કાર્ય કરે છે તેથી ભગવાન્ ગાયોને બોલાવે છે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

તે પ્રગંથે ગો શબ્દનો યૌગિક અર્થ સમજીને, નદીઓ પણ હુમ્મેશાં વહેતી હોવાથી, તેઓ પણ વહેતી અટકી ગઈ એમ તર્કિ એ પ્રલોકમાં કહેવામાં આવે છે. (ભગવાન્ જ્યારે ગાયોને બોલાવે છે ત્યારે નદીઓ કેમ વહેતી અટકી ગઈ? આ સંક્રાન્ત સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ગચ્છન્તિ इति માવઃ એ પ્રમાણે ગો શબ્દનો યૌગિક અર્થ છે, અર્થાત્ જે હુમ્મેશાં બધ છે. સરિત્ શબ્દનો પણ યૌગિક અર્થ આ જ છે: સરન્તિ इति સરિતાઃ. આ પ્રમાણે ગો શબ્દ અને સરિત્ શબ્દનો યૌગિક અર્થ એક જ છે; તેથી ભગવાન્ જ્યારે ગાયોને બોલાવે છે ત્યારે નદીઓ એમ સમજે છે કે ભગવાન્ અમને—નદીઓને—બોલાવે છે, અને તેથી નદીઓ જે હુમ્મેશાં વહે છે તે અટકી બધ છે.) અર્થાત્ જે વખતે નદીઓએ ભગવાનના વેણુનો નાદ સાંભળ્યો તે જ ક્ષણે તેમની ગતિ ધંધ ધર્મ ગઈ, કારણ કે ભગવાનની આરાધના કોઈ પણ ઉદ્દેશન કરી શકતું નથી. નદીઓનો સ્વભાવ ફક્ત વહેવાનો જ છે એ દર્શાવવાને માટે સરિતાઃ એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. નદીઓને વૈષ્ણવ થવાની ઇચ્છા છે. નદીઓનો તો સમુદ્ર અધિપતિ છે; પણ ભગવાન્ પોતાના પતિ સાથે એ હેતુથી આ નદીઓ ભગવાનના ચરણની રજની ઇચ્છા કરનારી થઈ, અર્થાત્ અસિદ્ધાવા રાખનારી થઈ. નદીઓ રિયર થઈ, પણ ભગવદીય દેહ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ભગવાનનો સંબંધ થતો નથી, અને ભગવદીય દેહ ભગવાનના ચરણરસિનની રજથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ભગવાનનો સંબંધ સિદ્ધ કરવાને માટે નદીઓએ ભગવાનના ચરણરસિનની ઇચ્છા કરવા માંડી એમ તાત્પર્ય છે.)

ભગવાનના ચરણરસિનની રજનો સંબંધ કરવાનો ઉપાય દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે અનિલ-
 નીતમ્, પવને આણેલી રજ. પવને પોતાને માટે આ રજ આણેલી છે; તેની સાથે પવનનો ગાઠ સંબંધ

સહ પ્રલાસત્તિઃ । જલાર્થી સઃ । ભગવદીયા એ ભગવત્સમ્યગ્નં પ્રાપ્તુવન્તીતિ રજઃકામના દૂરાભિપ્રાય ।
કામ એવાત્રોદેશ્યઃ દેવતાતાન્નદીનામ્ । અતઃ એવાત્રે કાલિન્દી તથા ભવિવ્યતિ । હદાનીં ઉપામાયે
માન્યં નાસ્તીત્યાહ અવહુપુણ્યા इति । ન વહુ પુણ્યં વાવામ્ । યવા શીઘ્રમેવ ચોરુપત્વમ્, ગોપાલરૂપત્વં
દિવસે, રાત્રો સ્તીરૂપત્વમિતિ । પુર્ણેર્થિના સમીહિતાર્થસિદ્ધભાવાત્ । કર્થં જ્ઞાયતે વાસામેવંભાવ इति
તત્રાહ વયમિવેતિ । વયા વયમ્, અવહુપુણ્યાઃ । અન્યથા દિવસે ગાવો ગોપા વા ભયેમ । અતઃ
સહદાત્તેન જ્ઞાયતે સ્પૃહામેવ કુર્વન્તિ, ન હુ તાસાં કાર્યં સિધ્યતીતિ । કિંચ । તાસાં સાર્થિકભાવાદપિ
હૃદ્વતો ભાવો લક્ષ્યત इत्याહુઃ પ્રેમયેપિત્ત્વમુજા इति । પ્રેમ્ણેવ મુજાનાં વેપનમ્, ન હુ વાયુવશાત્ ।
અતો વિરહસન્દાપચુક્તા इव લક્ષ્યન્તે । કિંચ । સ્તમ્ભોઽપિ જાત इत्याહુઃ સ્તિમિતાપ इति । સ્તિમિતાઃ
સ્તમ્ભા આપો વાસામ્ । एवं રજોભેદાન્નિવિધા નિરૂપિતાઃ ॥ ૬ ॥ ૭ ॥

થાય છે, અને પવન જળાની ઇચ્છા રાખે છે. ભગવદીયો જ, અર્થાત્ ભગવાનના ચરણાદિન્દની રંજથી
ઉત્પન્ન થએલા દેહવાળાઓ જ, ભગવાનનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી રજ વિષેની ઇચ્છા દૂર અભિપ્રાય-
વાળી છે. નદીઓ દેવતાઓ હોવાથી અહીં તેમના મનમાં કામ જ ઉદ્દેશ્ય છે. (ગાંધીની બાબતમાં જેમ
ખોરાક વિષેની ઇચ્છા હતી તેમ આ નદીઓની બાબતમાં નથી એ જણાવવાને માટે એવ પદ મૂકવામાં
આવ્યું છે. વેલ્લુખીતમાં નચઃ એ પંદરમા શ્લોકમાં નદીઓ દેવતા હોવાથી તેમની સાથે ખીલ લીલા
સંભવતી નથી એમ કહેવામાં આવેલું છે. પરંતુ હમણાં તો ઇન્દ્રે ભગવાનનો અભિષેક કરેલી હોવાથી
નદીઓની સાથે ખીલ લીલા પણ સંભવે છે.) તેથી જ—કામ હોવાથી જ—આગળ ઉપર કાલિન્દી
કામની ઇચ્છાવાળાં થશે. (અધિદેવિક યમુનાજી ભગવાન્ હોવાથી તેમનાં અનન્ત વૃષો છે. તેથી આ પણ
રાજલીલામાંનું એક રૂપ છે. સુખ્ય રૂપ તો શ્રીયમુનાદેવમાં વર્ણવવામાં આવેલું છે. વસ્તુતઃ ભગવાન્ અને
શ્રીયમુનાજી એક હોવાથી જુગ્મનતુર્વમિયામ્—શ્રીકૃષ્ણનાં ચતુર્થ પ્રિયા—એ પ્રમાણે શ્રીયમુનાદેવમાં
કહેવામાં આવેલું છે. અહીં સર્વાભેદાદ્યન્ત્રેમે—બ્રહ્મયુગ ૩. ૩. ૧૦—એ ન્યાયનું અનુસંધાન કરવું.
આ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે લીલામાં આવેલા બધા પદાર્થો બ્રહ્મથી જુદા ન હોવાથી, અને બ્રહ્મ પોતે એક જ
હોવાથી, ઉત્તરલીલામાં પણ પદાર્થો પૂર્વલીલાના સંબંધવાળા જ હોય છે.)

હમણાં તો તેવા થવાનું લાગ્ય નથી એમ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે અવહુપુણ્યાઃ, બહુ પુણ્ય-
વાળાં નથી. જેમનું પુણ્ય બહુ નથી તે અવહુપુણ્ય કહેવાય છે. જેવી રીતે દિવસે તરત જ ગાયનું રૂપ
અથવા તો ગોપાલનું રૂપ થાય અને રાત્રે જીનું રૂપ થાય એવું બહુ પુણ્ય આ નદીઓને નથી, કારણ કે
પુણ્ય વિના ઇચ્છેલા પદાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. (પુણ્ય એટલે ભગવાનની તેવી કૃપા જેનાથી થાય તે જાવ.)

નદીઓને આવા પ્રકરનો—કામનો—લાવ છે એમ શી રીતે જણાય ? આ ચંકાનું સમાધાન કરતાં
ગોપીજન કહે છે કે વયમિવ, અમારી માફક. જેવી રીતે આપણે બહુ પુણ્યવાળાં નથી તેવી રીતે આ
નદીઓ પણ બહુ પુણ્યવાળી નથી. જો આપણે બહુ પુણ્યવાળી હોત તો દિવસે આપણે ગાયો અથવા
ગોપ થાત. તેથી આપણા દાદાન્તથી જણાય છે કે આ નદીઓ કામની ઇચ્છા જ કરે છે, પરંતુ તેમનું કાર્ય
સિદ્ધ થતું નથી. વળી, તેઓના સાર્થિક ભાવથી પણ—તેમની અંદરની લાગણીને લીધે થએલી સ્થિતિથી
પણ—તેમના દૃઢ્યમાં રહેલી ભાવ જણાય છે એમ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે પ્રેમયેપિત્ત્વમુજા,
પ્રેમથી તેમની ભુજાઓ કંપે છે, અર્થાત્ પ્રેમથી જ તેમની ભુજાઓ કંપે છે, વાયુથી કંપતી નથી. તેથી
આ નદીઓ વિરહના દુઃખવાળી હોય એમ જણાય છે. વળી, તેઓની સ્થિરતા પણ થઈ એમ જણાવતાં
ગોપીજન કહે છે કે સ્તિમિતાપઃ, તેમનાં જળ સ્થિર થઈ ગયાં. સ્તિમિત, સ્તબ્ધ, થઈ ગયાં છે જળ
જેમનાં તે સ્તિમિતાપઃ કહેવાય છે, આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના રમેશુલના લેહો વર્ણવવામાં આવ્યા છે. ૬-૭

સત્ત્વભેદાન્ નિરૂપયિતું ભગવન્દમપિ તથા વર્ણયન્તિ અનુચરૈસ્તિત્રિવિધિઃ । તતાવિહન્નમષ્ટાઃ
સાત્ત્વિકાઃ । ઇતે વેણુનાદેન ભક્તિપૂર્ણા જાતાઃ । તત્ર પ્રથમં ઘૃન્દાવનશ્ચા લતાસ્તરવશ્ચ વૈષ્ણવાઃ વેણુ-
નાદેન સ્તૂતપ્રેમરસા જાતા इति तदर्थं प्रकारान्तरेण वेंणुनादमाह । तदर्थं प्रकारान्तरेण भगवानपि
વર્ણનીયઃ । સ ચ મક્ષત્વસારેણ લોકવેદાનુસારેણ ચ વર્ણનીયઃ । તત્ર મક્ષત્વસારેણ પ્રથમમાહ ।

અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવીર્ય આદિપૂરુષ દ્વાચલભૂતિઃ ।

વનચરો ગિરિતટેષુ ચરન્તીવેણુનાહ્યયતિ ગાઃ સ ચદા હિ ॥ ૮ ॥

વનલતાસ્તરવ આત્મનિ વિષ્ણું વ્યજ્ઞયન્ત્ય દ્વ વુષ્પફલાહ્યાઃ ।

પ્રણતભારવિટપા સધુધારાઃ પ્રેમહૃદ્દતનવઃ સમૃજુઃ સ ॥ ૯ ॥

અનુચરૈઃ સેવકૈર્ગૌરૈઃ સમ્યગનુવર્ણિતાનિ વીર્યાણિ યસ્ય । આદિપૂરુષ દ્વ પુરુષોત્તમ દ્વ ચ
અનુચરૈર્વેદૈઃ સમ્યક્ સર્વોત્તમત્વેન વર્ણિતાનિ જગત્કર્ત્તાદીનિ વીર્યાણિ યસ્ય । લોકાનુસારેણ
નાદાલ્પમાહ સર્વોત્કૃષ્ટમાદિપૂરુષ દ્વાચલભૂતિરિતિ । અચલા વિભૂતિર્લક્ષ્મીરસ્ય । અનુચરૈઃ
સર્વૈરેવ દેવાદિભિસ્યોક્તઃ । લૌકિકાઃ સ્વપ્નવદાર્પત્વાન્ પુરુષોત્તમતુલ્યતામેવાહુઃ । અતો દદાન્ત્વમાઃ ।
મિત્રવત્વા વર્ણનાયાં હેતુમાહ વનચર इति घृन्दावनचरः सात्त्विकभावापन्नः सत्त्वभूमौ प्रतिष्ठित इति,
ગિરિતટેષુ ગિરિપ્રાન્તેષુ ચરન્તીઃ વિપમહ્યાનાન્ સમદેસો પશુહિતે સર્વં વચ્ચો ભૂત્વા સમાહ્યતિ,

અરવપ્રધાન લેહવાળા લતા, પક્ષી અને મેઘનું વર્ણન કરવાને માટે અનુચરૈઃ ઇત્યાદિ ત્રણ યુગલોમાં
ગોપીજન ભગવાનનું પણ તે પ્રકારે—લુદ્ધ લુદ્ધ કાર્ય માટે ઉપયોગી રૂપ અને નાદવાળા તરીકે—વર્ણન
કરે છે. લતા, પક્ષી અને મેઘ એ ત્રણ સાત્ત્વિક છે. આ ત્રણ વેણુના નાદથી ભક્તિથી પૂર્ણ થયાં. તેમાં
પ્રથમ વૃન્દાવનનાં લતાઓ અને વૃક્ષો જે વૈષ્ણવ છે તેમનામાં વેણુના નાદથી પ્રેમરસ પ્રકટ થયો એમ
દર્શાવવા ગોપીજનો વેણુનાસ્તું બીજે પ્રકારે વર્ણન કરે છે. તેને માટે ભગવાનનું પણ બીજે પ્રકારે વર્ણન
કરવું જોઈએ. અને આ વર્ણન ભક્તિને અનુસરીને અને લોકે તથા વેદને અનુસરીને કરવું જોઈએ.
તેમાં પ્રથમ ભક્તિને અનુસરીને ગોપીજન વર્ણન કરે છે.

સેવકોથી સારી રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યાવાળા, આદિપુરુષની માફક

અચલ લક્ષ્મીવાળા, વનમાં ફરતા તે ભગવાન ન્યારે પર્વતના શિખરો

ઉપર ચરતી ગાયોને વેણુથી બોલાવે છે, સારે વનની સતાઓ અને વૃક્ષો

ખેતાની અંદર બહુ નિબહુને દર્શાવતાં હોય તેમ પુષ્પો અને ફૂલોથી ભરપૂર

થાય છે, તેમની શાખાઓ સારથી પુષ્કળ નથી બળ છે, ઊંચથી તેમને

રોમાંચ થાય છે અને મકરંદની ધારાઓ વરસાવે છે. ૮-૯

અનુચરોથી—સેવક ગોપોથી—સારી રીતે વર્ણન કરાએલાં છે વીર્યો જેમનાં એવા ભગવાન છે.

આદિપુરુષ—પુરુષોત્તમ—ની માફક અનુચરોથી—વેદોથી—સારી રીતે, સર્વથી ઉત્તમ તરીકે, વર્ણન

કરાએલાં છે ભગવત્તૃત્વ વગેરે વીર્યો જેમનાં એવા ભગવાન છે. આદિપુરુષ દ્વાચલભૂતિઃ, આદિપુરુષની

પેઠે અચલ લક્ષ્મીવાળા, એ પ્રમાણે ગોપીજન લોકને અનુસરીને ભગવાનનું સર્વોત્કૃષ્ટ માહાત્મ્ય વર્ણવે

છે. અચલ છે વિભૂતિ, લક્ષ્મી, જેમની એવા ભગવાન છે. બધા ય અનુચરોએ—દેવો વગેરેએ—અચલ

લક્ષ્મીવાળા તરીકે ભગવાનનું વર્ણન કરેલું છે. ('સેવકોથી સારી રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યોવાળા' એ

પ્રમાણે ભક્તિને અનુસરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. 'આદિપુરુષની માફક સેવકોથી, વેદોથી, સારી

રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યોવાળા' એ પ્રમાણે વેદને અનુસરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. 'આદિપુરુષની

રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યોવાળા' એ પ્રકારે 'સેવકોથી, દેવોથી, સારી રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યોવાળા' એ

પ્રમાણે લોકને અનુસરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અનુર્ય યુગલમાં ભગવાન વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરે છે

એ વાત કમપ્રસ છે. તેથી ન વનચર, વનમાં ફરતા, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.)

લૌકિકત્વાભાવાય વેણુનૈવાહ્યવતિ । વેણુદ્વારા તત્ર પ્રવિષ્ટ इति અભિગપરિચ્છેદ ધ્યાયતે । અન્યથા વૃક્ષાણાં તથાત્વં ન સ્વાત્ । સ इति યેષુ પનપ્રદેશેષુ રેમે, યદૈવાહ્યવત્, તદૈવ મધુધારાઃ સત્ત્વજુઃ સ્મેતિસમ્બન્ધા । યુક્તઙ્ગાયમયઃ । અન્યથા વેણુનાદાભિજ્ઞતા તત્ર ચ સ્વનામસદ્વેતો ન સ્વાન્ । છત્વલ્ન-દ્વારા ભગવાન્ પ્રવિષ્ટ इत्यમેડપિ તથાત્વં યુક્તમેવ ।

વનસ્થા લતાઃ અસ્મિન્નિકટે ભગવાંશ્ચરતિ સ્વકીયાંશ્ચાકારવતીતિ દ્વાત્વા તેષાં ભોગસિદ્ધયૈ સ્વસ્મિન્ વિચિનાનમાનન્દં પ્રકટિતવચઃ । તથા તત્રવક્ષ્ય । યથા સ્ત્રિયઃ પુરુષાશ્ચ ભગવદ્વીયાઃ ભગવતિ ભગવદ્વીચેષુ ચ સમાગતેષુ આનન્દયુક્તા ભવન્તિ, ભોગાર્થે સ્વકીયં ચ પ્રયચ્છન્તિ, તદ્વદેવેડપિ । નન્દયં ધર્મો જઙ્ગમાનામ્, ન સ્થાવરાણામિતિ ચેત્, તન્નાહ આત્મનિ વિષ્ણું વ્યજ્ઞયન્ત્ય इति । ચેતનેવેવ

લૌકિક પુરુષો, પોતાની સાથે ભગવાન્ સંબંધમાં આવતા હોવાથી, તેમની પુરુષોત્તમ સાથે સરખામણી જ કરે છે; તેથી દહાત કહેવામાં આવ્યું છે. સિત્તાથી વર્ણન કરવાનો હેતુ દર્શાવવાને માટે કહે છે કે વનચરઃ. (પૂર્વ યુગલમા વનચરન્ કથન હોવાથી, અહીં જે સાત્ત્વિકભાવ ઉત્પન્ન થયો તે તાત્પર્યાર્થ તરીકે કહેવામાં આવ્યો છે.) ‘વૃન્દાવનમાં ફરતા ભગવાન્’ એટલે સાત્ત્વિકભાવવાળા અને સત્ત્વભૂમિમાં રહેલા ભગવાન્. (વૃન્દાવન રસનું ઉદ્દીપન કરનાર હોવાથી સ્તંભ વગેરે સાત્ત્વિકભાવને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી ભગવાન્ તેવા ભાવવાળા થયા છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આદિપુરુષમાં આવો સાત્ત્વિકભાવ હોતો નથી એમ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે, તેથી ભગવાનનું તેમનાથી સિત્ત તરીકે જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય છે એમ લાભ છે.) ભગવાન્ પશુઓના હિતની ખાતર સપાટ પ્રદેશમાં રહીને પર્વતના શિખરે ઉપર વિવમ દેશમાં ફરતી ગાયોને સપાટ પ્રદેશમાં બોલાવે છે, અર્થાત્ અલૌકિક પ્રકારે વેલુથી જ તેમને બોલાવે છે, બીજા સામાન્ય માણસોની માફક બોલાવતા નથી. વેલુદ્વારા ભગવાને તરુઓમાં પ્રવેશ કર્યો છે એમ આગળ વર્ણવવામાં આવતા ચરિત્રથી જણાય છે. (પોતાની અંદર વિષ્ણુને દર્શાવતા એમ જે નવમા ત્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ભગવાને તરુઓમાં પ્રવેશ કર્યો છે.) જે આ પ્રમાણે ન માનવામાં આવે તો વૃક્ષો પોતાનામાં વિષ્ણુને દર્શાવી શકે નહિ. સઃ એટલે જે વનના પ્રદેશોમાં રમણ કરતા હતા તે પ્રદેશોમાં રહેલા ભગવાન્. (પાસેના નિકુંજમાં રહેલી ગોપીઓને કૃતાર્થ કરી, વનમાં પ્રવેશ કરી, જે સ્થલમાં આગલા દિવસોએ રમણ કરેલું તે સંકેતસ્થાનમાં રહીને ‘વેલુથી ગાયોને ભગવાન્ બોલાવે છે. તે નાદથી તેમની અંદર રહેલી દેવતાઓ બાગૃત થાય છે. બીજાં બધાં પણ ભગવાનને ઉપયોગી એવો પોતપોતાની અંદર રહેલી રસ પ્રકટ કરે છે. પછી ગાઠ નિકુંજમાં જઈને ભગવાન્ રમણ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) ત્યારે ભગવાને બોલાવ્યા ત્યારે તરત જ મકરંદની ધારાઓ વરસાવી એ પ્રમાણે ત્રલોકમાં પહોનો સંબંધ છે. આ અર્થ યોગ્ય જ છે. આ પ્રમાણે જે ન હોત તો વેલુનાદને ઓળખાવો અને તેમાં પોતાના નામનો સંકેત બાજુવો એ થાત નહિ. તેથી વેલુનાદદ્વારા ભગવાને પ્રવેશ કર્યો છે, એટલે આગળ પણ તેવો અર્થ યોગ્ય જ છે. (ભગવાન્ એક જ વેલુનાદથી સિત્ત સિત્ત નામો બોલીને તે બાધાને પોતાનો અપેક્ષિત પદાર્થ જણાવે છે. અપેક્ષિત ફલ, પુષ્પ વગેરે પ્રકટ ન કરવામાં પ્રયોજન ન હોવાથી ભગવાન્ તેમના નામનું પ્રહ્ણ કરે નહિ. તેથી વેલુદ્વારા ભગવાન્ પ્રવિષ્ટ થયા અને તેથી પહેલાં પુષ્પફલરૂપ આનન્દ પ્રકટ થયો, અને આગળ પણ મધુધારારૂપ આનન્દ પ્રકટ થયો એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.)

ભગવાન્ આપણી પાસે ફરે છે અને પોતાનાં બોલાવે છે એમ બાળીને વનની લતાઓએ ભગવાનને અને સ્વદીયોને ભોગ પ્રાપ્ત થાય તે માટે પોતાનામાં રહેલો આનન્દ પ્રકટ કર્યો. વૃક્ષોએ પણ તે પ્રમાણે કર્યું. જેમ ભગવદ્વીય સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, ત્યારે ભગવાન્ અને ભગવદ્વીયો પધારે છે ત્યારે, આનન્દ પ્રાપ્ત છે અને તેમના ભોગ માટે પોતાની વસ્તુ આપે છે, તેમ આ લતાઓએ અને વૃક્ષોએ પણ કર્યું.

અરે ! આ પ્રમાણે પોતાની વસ્તુ આપવાનો ધર્મ તો જંગમ પ્રાણીઓનો છે, સ્થાવર પદાર્થોનો નથી. આ પ્રમાણે જે શંકા થાય તો ગોપીજન કહે છે કે આત્મનિ વિષ્ણું વ્યજ્ઞયન્ત્ય, પોતાની અંદર.

મગવદઃ ક્રિયાજ્ઞાનજ્ઞાપચોરાવિર્ભાવઃ । સચ્ચિદાનન્દરૂપતા ચ ક્રમેણાવિર્ભવતિ । एतन् सर्वं भगवति निविष्टे भवति । सोऽपि निविष्टश्चेत् प्रकटीभवति तदैवं पुण्यत इति । ते वृक्षादयः पञ्चधर्ममुक्ताः आत्मनि विष्णुं व्यङ्ग्यन्त्य इव जाताः । तत्र प्रथमं क्रियाशक्त्याविर्भावमाह पुष्पफलाद्व्या इति । यत्र हि भगवान् निविष्टते तत्रावान्तरफलं परमफलं च भवति । अतः कार्याद्व्यङ्ग्यन्त्य इव जाताः । पुष्पाप्यवान्तरफलरूपाणि । परमफलानि तु फलानि । तैः सर्वैराद्व्या जाताः । भगवदर्थं सदाधिक्य-गाह प्रणतभारविटपा इति । भारेणापि नमनं सम्भवतीति तन्निरासायादौ प्रणतत्वमुक्तम् । प्रकर्षेण नताः भारेण विटपाः शाखा चेपाम् । प्रेमहृष्टतनय इति चिदुत्कर्षो ज्ञानरूपો निरूपितः । भक्ता एव हि प्रेम्णा हृष्टरोमाश्चा भवन्ति । (पूर्वमहरितानामपि तदा हरितत्वं, पूर्वस्मात् स्वૈત્યં પ્રલવવચસુહૃ-ત્વં પ્રમાવિશેષઞ્ચાત્ર પ્રેમહૃષ્ટતનુત્વન્ । અપરં ચ । વેણુનાદનિષ્પ્રસાદાદવલઃ સ્વામિન્વૈતિ તદ્દર્શનં પરિચિન્વન્તિ તા એવેતિ ષઠુક્તવાચ્યવિચારાક્ષમત્વં યુક્તરમિતિ નાધિકં લેખનીયમત્ર) । મધુધારાઃ સ્વામિન્ વિચમાનાનન્દં ભગવદર્થં વહિઃ પ્રકટિતવલ્યઃ । एतत्सर्वपरिज्ञानमेव ज्ञानशक्तिः ॥ ૮ ॥ ૧ ॥

વિષ્ણુને દર્શાવતા હતા. ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ ચૈતન પદાર્થોમાં જ પ્રકટ થાય છે, અને અનુક્રમે સત્, ચિત્ અને આનન્દરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ ધર્મું ભગવાનનો પ્રવેશ થતાં થાય છે, અને અંદર પ્રવેશેલા ભગવાન પછુ બ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે આ પ્રમાણે બને છે. પાંચ ધર્મવાણાં આ વૃક્ષો વગેરે પોતાની અંદર બહુ બિંહુને દર્શાવતાં હોય એવાં થયાં. (પદ્યતૈતત્ત્વ મહામાગાન્ એ દશમ-સ્કંધના ઓગણીસમા અધ્યાયના બીજીસમા શ્લોકમાં જણાવેલા વૃક્ષોના ચાર ધર્મો અને પાંચમો ધર્મ ભગવદ્વિષયજનું, એ પ્રમાણે વૃક્ષોના પાંચ ધર્મો છે.) તેમાં પ્રથમ ક્રિયાશક્તિનો આવિર્ભાવ થયો એમ પુષ્પફલાદ્યાઃ એ પદ વડે કહે છે. (ફલ અને પુષ્પ લીલામાં ઉપયોગી હોવાથી, વૃક્ષો તેમનાથી ભરપૂર ભગવાન પ્રવેશ કરે છે તેમાં અવાન્તર ફલ અને છેવટનું ફલ થાય છે. તેથી પુષ્પો અને ફલોથી ભરપૂર થવાના કાર્યથી આ વૃક્ષો પોતાની અંદર બહુ બિંહુને દર્શાવતાં હોય તેવાં થયાં. પુષ્પો અવાન્તર—મધ્ય-કાળનાં—ફલ છે, બ્યારે ફલ છેવટનું ફલ છે. આ બધાથી વૃક્ષો ભરપૂર થયાં. વૃક્ષોમાં ભગવાન તરફ ચતનું આધિક્ય હતું, ઘણો સદ્ભાવ હતો, એમ પ્રણતભારવિટપાઃ એ પદ વડે કહેવામાં આવે છે. (સન્ત પુરુષો હરિનાં દર્શન થતાં તેમને નમે છે. તે પ્રમાણે વૃક્ષો પછુ હાથરૂપી ડાળીઓથી ભગવાનને નમન કરે છે. આ રીતે વૃક્ષોમાં ભગવાન માટેનો સદ્ભાવ વધેલો છે એમ તાત્પર્ય છે.) વૃક્ષો ભારથી પછુ નખી નાથ એમ સંભવે, તેથી વૃક્ષો તેવી રીતે નમ્યાં ન હતાં એમ જણાવવા આરંભમાં પ્રણત શબ્દ મૂકવામાં આવેલો છે. અર્થાત્ વૃક્ષો ઘણું નમેલાં હતાં અને તેમની ડાળીઓ ભારવાળી હતી એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવો.

પ્રેમહૃષ્ટતનય, પ્રેમથી હરખાએલા દેહવાળા, એ પદ વડે જ્ઞાનરૂપ ચિત્તના આધિક્યનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે ભક્તો જ પ્રેમને લીધે હરખાએલા અને રોમાંચવાળા થાય છે. (પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન સર્વથી ઉત્તમ જ્ઞાન છે, અને તે ગીતા ૧૧. ૫૪ પ્રમાણે જાનન્ય ભક્તિથી જ થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(પહેલાં જે વૃક્ષો લીલાં ન હતાં તે પછુ તે સમયે લીલાં થયાં, પહેલાં કરતાં બહાં થયાં, તેમનું દરેક અવયવ ફૂટ્યું, અને તેઓ વિશિષ્ટ પ્રકારની કાન્તિવાળાં થયાં. આને જ અહીં પ્રેમહૃષ્ટતનુ, પ્રેમને લીધે હરખાએલાં અને રોમાંચવાળાં, કહેવામાં આવે છે. વળી, વેણુનાદમાં રહેલી સુધાનો સ્વાદ લેનારી સ્વામિનીઓ છે, તેઓ જ તેના ધર્મને શોધે છે, એટલે તેમની વાણીમાં ખીજ પદાર્થનો સિચાર હોઈ શકે નહિ એ ઘણું યોચ્ય છે. તેથી અહીં વિશેષ લખવાની અપેક્ષા નથી.)

વૃક્ષોએ અને લતાઓએ મરૂંદની ધારાઓ, અર્થાત્ પોતાની અંદર રહેલો આનન્દ, ભગવાન માટે પ્રકાર પ્રકટ કર્યો. તેમને આ સર્વનું ચારી રીતે જ્ઞાન થયું એ જ ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ. (આ પ્રમાણે ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિનો આવિર્ભાવ થયો.) ૮-૬

પશ્ચિનામપિ વેણુનાદકાર્યં જાતમિતિ તત્રોપયોગિરૂપં વેણુનાદં ચ વર્ણયન્તિ દર્શનીયતિલક
 इति । यद्यपि पश्चिणो मुनयः, न तेषां गीतादिना भगवद्भावो भवति, किन्तु स्वभावत एव, यद्यपि
 છોકરદ્વારા કદાચિદન્યયાદુર્લભિવેત્, જતો રૂપનાદામ્માં તેમાં મજનસિદ્ધિર્નિરુપ્પતે । તથા રૂપ વર્ણયતિ
 दर्शनीयतिलक इति ।

दर्शनीयतिलको वनमालादिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः ।

अलिकुलैरलघुगीतमभीष्टमाद्रियन् यर्हि कृजितवेषुः ॥ १० ॥

सरसि सारसहंसविहङ्गाश्चारुगीतहृतचेतस एव ।

हरिमुपासत ते यतचित्ता हन्त मीलितदृशो धृतमौनाः ॥ ११ ॥

दर्शनीયાનાં ગણે તિલકરૂપોઽતિસુન્દરઃ । પશ્ચિણશ્ચ રૂપમધાનાઃ, રૂપમેદવિત્ । કિન્તુ ।
 યો વેણુનાદઃ સ્વહિતકારી, સ્વકીયાનામપરાધમપિ ન મન્યતે । તદાહ । વનમાલાદિવ્યગન્ધતુલસી-

પક્ષીઓને પણ વેણુનાદની અસર થઈ એમ દર્શાવવા તેમાં ઉપયોગી ભગવાનનું રૂપ અને વેણુના
 નાદનું દર્શનીયતિલકઃ એ મુગલમાં ગોપીજન વર્ણન કરે છે. એ કે પક્ષીઓ મુનિઓ છે, અને તેમને
 ગીત વગેરેથી ભગવદ્ભાવ થતો નથી, પરંતુ સ્વભાવથી જ હોય છે, છતાં પણ લોકને જોવાથી કદાચિત્
 બીજા પ્રકારની શુદ્ધિ થઈ જાય, તેથી ભગવાનનાં રૂપ અને નાદથી તેમને ભજન સિદ્ધ થયું એમ અહીં
 વર્ણન કરવામાં આવે છે. (હરિમેશાં ભગવદ્ભાવ હોય તો પણ લોકને—બીજા પદાર્થને—જોવાથી બીજા
 પદાર્થમાં જરા પણ ચિત્ત જાય; પણ ભગવાનના સ્વરૂપનું દર્શન થાય તો, અથવા વેણુના નાદનું શ્રવણ થાય
 તો, બીજાં પદાર્થમાં જરા પણ ચિત્ત જાય નહિ એમ તાત્પર્ય છે.) તેમાં દર્શનીયતિલકઃ એ પ્રલોકમાં
 ગોપીજન ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.

વનમાલાની દિવ્ય ગન્ધવાળી તુલસીના મકરંદથી ભક્ત યજ્ઞેલા
 ભમરાઓના સમૂહોએ કરેલાં મોટા અવાજવાળાં ગીતને તેમની ઇચ્છેથી
 રીતે આદર આપતાં, દર્શન કરવા યોગ્ય પદાર્થોમાં અતિસુન્દર ભગવાન
 ન્યારે વેણુ વગાડે છે સારે સરોવરમાં રહેનારા સારસ, હંસ અને બીજાં
 પક્ષીઓનાં ચિત્ત સુંદર ગીતથી હરાઈ જાય છે અને તેઓ આવીને હરિની
 ઉપાસના કરે છે, અને ચિત્તને વશ રાખી, અશુભો બંધ રાખી, મૌન
 ધારણ કરે છે. ૧૦-૧૧

જે દર્શન કરવા યોગ્ય છે તેમાં ભગવાન તિલકરૂપ, અતિસુંદર, છે. પક્ષીઓમાં રૂપ મુખ્ય હોય છે,
 કારણ કે તેઓ રૂપના લેહ ભણુનારાં છે. (ભાગ. ૩. ૨૬. ૩૦ માં રૂપમેદવિત્—રૂપના લેહને ભણુનાર—
 એ પદવટે પક્ષીઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સ્વરૂપથી ભજન સિદ્ધ થાય છે એમ આ—દર્શનીય-
 તિલકઃ—વિશેષણથી કહેવામાં આવ્યું છે. નાદથી પણ ભજન સિદ્ધ થાય છે એમ આગળના વનમાલા
 ઇલાદિ વિશેષણથી કહેવામાં આવ્યું છે અને આ વાત કિન્તુ ઇલાદિ પદો વટે કહેવામાં આવી છે.) વળી,
 જે વેણુનાદ છે તે પોતાના માણસોનું હિત કરનારો છે, અને સ્વકીયોના અપરાધને ગણતો નથી. (ભમરા
 ઝોમાં નાદ મુખ્ય છે, એટલે તેઓ તાદના સંબંધી છે. પક્ષીઓ વિવિધ પ્રકારના ફજનથી ઉપકાર કરે છે,
 એટલે તેઓમાં પણ નાદ મુખ્ય છે. ‘અપરાધને ગણતો નથી’ એટલે વેણુનાદ તેના જેવો જ રજકાર
 કરે છે. ન્યારે ભમરાઓનો ભગવાન આદર કરે છે સારે સારસ વગેરેનો આદર કરે એમાં શું અર્થાય ?
 એમ તાત્પર્ય છે.) આ જ વાત ગોપીજન હવે કહે છે, કારણ કે વનમાલાની દિવ્ય ગન્ધવાળી તુલસીના
 મકરંદથી ભક્ત યજ્ઞેલા ભમરાઓના સમૂહોને કરેલાં મોટા અવાજવાળાં ગીતનો પણ આદર કરતાં જ ભગ-
 વાન વેણુ વગાડે છે. જે પ્રમાણે ભમરાઓ બંધાર કરે છે તે જ પ્રમાણે તેમના અવાજનું અતુકરજ કરતાં જ

દુક્તા મુનયઃ । મજને ભ્રમરાદિશેષમાહ યતચિત્તા ઇતિ । ચત્તં નિયતં ચિત્તં ચેપામ્ । ચિત્તનૈયત્વેન ભગવદ્ગત્ત્વં મુખ્યમ્, ન તુ વિક્ષિપ્તચિત્તતયા । કિચ્ચ । હન્ત ઇતિ હર્ષે । ઇતદ્વાગ્યમેતેપામેવ ભવતીતિ । બહિર્વ્યાપારરહિતા મજને સર્વોત્તમાઃ । બહિર્વ્યાપારેષુ પ મેત્રે વાક્ય ચ નિયમ્યાઃ । ચસૈતદ્વ્યં નિયતમ્, વાક્ય નાન્યં વદતિ ચક્ષુશ્ચ નાન્યત્ પશ્યતિ, તદાહ મીલિતદદ્શો ધૃતમૌના ઇતિ । મીલિતા દગ્ ચેપામ્ । ધૃતં મૌનં વ્રતં ચૈઃ । સામ્પ્રવમેતે નાદપરાઃ । અતો દદ્શા અન્યચિત્તતા ભવિષ્યતીતિ નેત્રાનિ-મીલતમ્ । યદમેતેયં ભાગ્યં સાન્નિયકત્વાનિરુપિતવલ્લઃ ।

(અથવા । દર્શનીયતિલક ઇતિ । રૂપનિરૂપણમ્ । અતિરસિકા ઇતે મુનયઃ, સ્વસ્વ પુરુષત્વેન લીલાયામનુપયોગં મત્વા, પક્ષીભૂય, વિવિધસ્વકૂજનૈર્ભગવતો ભક્તાનાં ચ રસોદીપનં કુર્વન્તઃ સ્વકુલા-ર્યતાં મન્વાતાઃ, શબ્દમેવાધિકમભીષ્ટં મન્યન્તે । અતઃ શબ્દપ્રધાનકીર્તિરૂપવનમાલાધર્માણમેવાત્રોપ-યોગ ડચ્ચતે । ‘યથા વૃક્ષસ્ય સમ્પુષ્પિતસ્ય દૂરાદ્રન્ધ્રો વાલેવં પુણ્યકર્મણો દૂરાદ્રન્ધ્રો વાતિ’ ઇતિશ્રુત્વા કીર્તિર્નિયસામ્યેન નિરુપણં કૃતમ્ । યનમાલાયાઃ કીર્તિરૂપત્વાત્, તન્નિરૂપકાણિ ગીતામ્યાવશ્યકાનિ । તાનિ ચ સદ્રસાસ્વાદં વિના ન સમ્ભવન્ત્યતો શુભાતીતમકિરૂપવશ્યમાણરૂપાનધ્યયતી તુલસી, તન્મધુ અલ-લૌકિકમકિરસારમકમિતરવિસારકમ્ । અતોડતિમત્તાઃ સ્વદેહાગનુસન્ધાનરહિતા ર્શ્વરધર્માનુસન્ધાના

ગોપીજન કહે છે કે યતચિત્તાઃ. યત, વશ રાખેલું, છે ચિત્ત જેમનું તે યતચિત્ત કહેવાય છે. (સારસ વગેરે પક્ષીઓએ પોતાનું ચિત્ત વશ રાખેલું છે.) ચિત્તને વશ રાખીને કરવામાં આવેલું ભગવદ્ભજન મુખ્ય છે, પણ વિદ્વેષવાળા ચિત્તથી કરેલું ભજન મુખ્ય નથી. વળી, હન્ત શબ્દ હર્ષના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલો છે. હર્ષ થવાનું કારણ એ કે આનું લાગ્ય આ પક્ષીઓનું જ છે. બહારની ક્રિયા વિનાના જે હોય તે ભજનમાં સર્વથી ઉત્તમ છે. બહારની ક્રિયાઓ બંધ કરવા માટે એ ચક્ષુઓ અને વાણીને પોતાને વશ કરવાં જોઈએ. જેમની આ જે ઇન્દ્રિયો વશ થએલી છે, અર્થાત્ જેમની વાણી ભગવાન વિના બીજા પદાર્થને બોલતી નથી અને જેમનાં ચક્ષુ ભગવાન વિના બીજા પદાર્થને જોતાં નથી, તેઓ સર્વથી ઉત્તમ છે. આ લાવ દર્શવતાં ગોપીજન કહે છે કે મીલિતદદ્શો ધૃતમૌનાઃ. બંધ કરેલી છે દષ્ટિ જેમની તે મીલિતદદ્શાઃ કહેવાય છે. ધારણ કરેલું છે મૌનવ્રત જેમણે તે ધૃતમૌનાઃ કહેવાય છે. (અર્થાત્ સારસ વગેરે પક્ષીઓએ પોતાનાં ચક્ષુ બંધ કર્યાં અને મૌનવ્રત ધારણ કર્યું.) હમણું આ પક્ષીઓ નાદમાં તણીન થએલાં છે. તેથી દષ્ટિથી ચિત્ત કદાચિત્ બીજામાં જાય તેથી તેઓ ચક્ષુ બંધ કરે છે. આ પક્ષીઓ સાન્નિક હોવાથી એમના લાગ્યનું ગોપીજનોએ આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું. (‘સાન્નિક’ એટલે શુદ્ધ સાન્નિક. તેથી પહેલાં ચતુર્થ યુગલમાં વર્ણવેલા લતા વગેરે પદાર્થો તમોચ્ચુધી મિશ્ર સાન્નિક શુભવાળા હતા, અને હવે પછીના યુગલમાં વર્ણવેલો મેઘ રમેચ્ચુધી મિશ્ર સાન્નિક શુભવાળો છે એમ લેદ લાગુવો.)

(હવે આ યુગલનો બીજો અર્થ આપતાં શ્રીગોસ્વામિજી શ્રીવિઠ્ઠલાયજી આજ્ઞા કરે છે કે) અથવા અહીં આ રહસ્ય છે. આ મુનિઓ ઘણા રસિક છે. પોતે પુરુષ હોવાથી લીલામાં પોતાનો ઉપયોગ નહિ થાય એમ માનીને, પક્ષીઓ બનીને, વિવિધ પ્રકારના પોતાના ટટુકાઓથી ભગવાનના અને ભક્તોના રસનું ઉદીપન કરતાં પોતાની કૃતાર્થતા યાય છે એમ માનીને તેઓ શબ્દને જ બહુ ઇષ્ટ થાને છે. તેથી જેમાં શબ્દ મુખ્ય છે એવી કીર્તિરૂપી વનમાલાના ધર્મોનો જ અહીં ઉપયોગ કહેવામાં આવે છે. ‘જેમ સારી રીતે પુષ્પવાળા થયેલા વૃક્ષની વાસ દૂરથી આવે છે તેમ પુષ્પકર્મની વાસ દૂરથી આવે છે’ આ કૃતિમાં કીર્તિ ગ્રન્થના જેવી છે એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વનમાલા કીર્તિરૂપ છે, તેથી તેનું નિરૂપણ કરનારાં બીજો આવશ્યક છે; અને આવાં બીજો તેના—કીર્તિમાં રહેલી મધુરતાના—રસનો સ્વાદ લીધા વિના ધઈ શકે નહિ. તેથી આગળ અરદભાગ ક્ષોભમાં જેનું વર્ણન કરવામાં આવશે તેવી શુભાવીત ભક્તિરૂપ બંધવાળી તુલસી છે. (અરદભાગ ક્ષોભમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગંધ શુભાવીત ભક્તિનું નિરૂપણ કરનાર છે અને ભજવાનને તે મિષ્ટ છે.) આ તુલસીનો મહારસ અતિ અલૌકિક ભક્તિના રસરૂપ છે અને

અપીતિ તન્નિકટ ય્યાલપુ ગાયન્તિ । યત્તુતસિવદમેવ મહત્તમં સમારાધનં પ્રમોરભિમિઃ ક્રિયતે ।
અતઃ પવ પ્રમોરભિત્ત્વં દૃષ્ટં વદેવ ગીતમ્ । અપરં ચ । ચાર્વાદિપદાનિ વિહાય તત્ર મયનાયકપદાયવ-
ત્પદોક્ત્યા મગયદ્વનમાલાસ્યતુલસીગન્ધસ્ય દિવિમ્ભવસ્ય વાથિત્વવાદમે સ્વામિનીપુ મ્નઃવેદીવસ્ય વચ્ચ-
માપત્વાદ્ દિવુષાતોઃ શ્રીઢાવાચકૃત્વાથ સ્વામિનીમિઃ સહ શ્રીઢાજનિતોઽયં ગન્ધ્વ ઇતિ સમમિન્યાદ્વાપ-
દ્વગમ્યતે । યત્તેન યયા દિવિમ્ભવોઽર્થો નેતરલોકસજગવિપયઃ, તથાયમન્તરજ્ઞતમલીલાપ્રચલ્લસ્યમકૈ-
શ્વગમ્ય ઇતિ ધ્વન્યતે । અતઃ પવ પ્રમોરપિ મારોદ્ગોષલ્લેનાસીદિતિજ્ઞાપનાય કૂજનમુકમ્ । કિંચ, યન-
માલાસ્યપુષ્પમધ્વનુક્ત્યા તુલસ્યા એવ તથાલુકં 'દયિતમગ્ન્યતુલસ્યાઃ' ઇતિવાક્યાદ્ 'વાહું પ્રિયાંસે' ઇત્યુપ-
ક્રમ્ય 'તુલસિકાલિકુલૈર્મદાન્ધૈરન્વીયમાનઃ' ઇતિ વાક્યાચ તદ્ગન્ધમધ્યાદિસ્વરૂપં પ્રમુરેવ વેતીતિ નાન્ય-
ગમ્યઃ સ વિશેષઃ । તદ્ગોષારોડલચોઽપિ ન સાધારણાઃ, કિન્તિવતરેન્વો વિજાતીયા અત્યુત્તમા રૂપ-
જ્ઞાપનાયમેવ કુલપદમુકમ્ । અતઃ પવાલિપદમુકમ્ । અલંકારદો હિ પૂર્ણતાવાચી । તથા ચ તદ્વાનાલિ-
રિત્યત્રોચ્યતે । રસો ન લીપતે, ન નશ્યતિ યત્ર યેન વા સોઽલિરિત્યુચ્યતે । યદ્યપ્યત્ર વીર્યઃ સમ્ભવતિ,
તથાપિ 'દશહૃતો હ વૈ નામેપઃ, તં વા એતં દશહૃતં સન્તં દશહૃતેત્યાવશ્યતે પરોક્ષેણ, પરોક્ષપ્રિયા ઇવ

ખીજ રસને ભૂલાવનારો છે. તેથી તુલસીના મકરન્દથી લમરણ્યો ઘણા મત્ત થયા, પોતાના દેહ વગેરેનું
ભાન ભૂલી ગયા, અને તેમને ઈશ્વરના ધર્મોનું પણ ભાન ન રહ્યું; તેથી તેઓ લગવાનની પાસે જ મોટેથી
ગાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો લમરણ્યો આ પ્રમાણે મોટેથી ગાઈને પ્રભુનું ઉત્તમ આરાધન કરે છે;
તેથી જ આ જ ગીત પ્રભુને સર્વ રીતે છાત્ર છે.

(ગન્ધનો ખીજે પ્રકાર દર્શાવતાં શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી આપણ કરે છે કે) જાણ—સુંદર—ધંત્યાદિ શબ્દો
ન વાપરતાં ઉત્પત્તિ દર્શાવનાર પ્રત્યયવાળો દિવ્ય શબ્દ (દિવિ મવમ્, સ્વર્ગમાં થયેલો, તે દિવ્યમ્)
વાપરવામાં આવેલો છે, લગવાનની વનમાલામાં રહેલી તુલસીની ગંધ સ્વર્ગમાં ઉત્પત્ત થયેલી નથી,
આગળ બારમા શ્લોકમાં સ્વામિનીઓને મન્દેવીઓ કહેવામાં આવ્યો, અને દિવ્ય ધાતુનો અર્થ ક્રીડા
શબ્દ છે—આ અર્થે જાણતો એક જ ઠંકણે સાથે સાથે કહેવામાં આવેલી હોવાથી એમ જણાય છે કે
આ ગન્ધ સ્વામિનીઓ સાથેની ક્રીડાથી ઉત્પત્ત થયેલો છે. આ ઉપરથી એવો અર્થ સૂચવવામાં આવે છે
કે જેમ સ્વર્ગમાં ઉત્પત્ત થયેલો પદાર્થ ખીજ લોકમાં રહેલા પુરુષોને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ આ ગંધ
ઘણી જ અંતરંગ લીલારૂપી જગતમાં રહેલા જગતોને જ પ્રાપ્ત થાય તેવો છે. તેથી જ આ ગન્ધથી પ્રભુનો
ભાવ પણ જાણ્યો થયો જેમ દર્શાવવા પ્રભુએ કરેલું વેણુંનું દૂનન કહેવામાં આવ્યું છે. વળી, 'વનમાલામાં
રહેલાં પુષ્પોનો મકરન્દ' જેમ ન કહેતાં, 'તુલસીનો જ મકરન્દ' એ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવ્યું છે
તેથી, 'પ્રિય ગન્ધવાળી તુલસીની માલા' (ભાગ. ૧૦. ૩૨. ૧૮) એ વાક્યથી અને 'પ્રિયાના એક ખજા
ઉપર બાહુ મૂકીને' (ભાગ. ૧૦. ૨૭. ૧૨) એ પ્રમાણે આરંભ કરીને 'તુલસીસંખેપી મહાન્ધ લમરણ-
ઓનાં ટોળાં જેમની પાછળ લખ્યા કરે છે' જેમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે વાક્યથી એમ જણાય છે કે
તુલસીનાં ગંધ, મકરન્દ વગેરેનું સ્વરૂપ પ્રભુ જ જાણે છે, તેથી તે જાણી જાણી જાણી શકતો નથી.
(તુલસીનો જ મકરન્દ કહેવામાં આવ્યો તેથી તે મકરન્દમાં રહેલો જાણી જાણી શકતો નથી
એ પ્રમાણે અન્વય છે. આ પ્રમાણે ગન્ધ જણ પ્રકારે મદ ઉત્પત્ત કરે છે એમ કહેવામાં આવ્યું.) ગન્ધ,
મકરન્દ વગેરેનો ભોગ કરનારા લમરણ્યો પણ સાધારણ નથી, પરંતુ ખીજથી ભુલ પ્રકારના, અતિ ઉત્તમ
છે, જેમ દર્શાવવા માટે જ શ્લોકમાં કુલ પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. તેથી જ અલિ પદનો પ્રયોગ કર-
વામાં આવ્યો છે. જલમ્ શબ્દનો અર્થ પૂર્ણ થાય છે; તે—જલમ્—જેની પાસે છે તે અહીં અલિઃ કહે-
વાય છે. જેનામાં રસનો લય થતો નથી (મન્દલી), અથવા જેનાથી રસનો નાશ થતો નથી તે અલિઃ
કહેવાય છે. એ કે આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં અલી એમ દીર્ઘ સ્વરવાળું રૂપ હોયું નોંધવું, તો પણ 'આ
દશહૃત નામનો છે; તે દશહૃત છે તો પણ તેને પરોક્ષ રીતે દર્શાવતા કહે છે; કારણ કે દેવોને પરોક્ષ

હિ દેવાઃ' इति धृतिन्यायेन 'परोक्षं च मम प्रियम्' इति भगवद्वाक्याच्च स्वप्रियार्थेन गोपनं प्रभોઃ પ્રિયમિતિ જ્ઞાયતે । પ્રકૃતે ચ સ્વાન્તરક્ષરસપોષકતા ઇતેષુ ગોપ્યેતિ પરોક્ષેણ હૃત્સાન્તં પદં પ્રસુઃ પ્રકટિત-
યાન્ । एवं सत्तेत एवालयोऽन्ये तु भ्रमरा एव । कचिदेतेष्वन्यनामप्रयोगश्चात्पर्यविशेषेणेति ज्ञेयम् ।
સારત્યં યદુત્વં ચાતુક્ત્વા લઘુત્વાભાવ એવ ચ ઉચ્ચક્ષેન તદ્ગીતરસમરં બોહું નામ્યઃ શક્યઃ પ્રસું વિનેતિ
જ્ઞાપ્યતે । મહસ્ત્વે ઇયત્તા નાસ્ત્યેવેલપિ જ્ઞાપનાય તથોક્તિઃ । एवं सति तदादरं कथं न कुर्यात् । यद्वादि-
પદાત્તદ્ગીતરસપાનપરવશચ્ચિરં તૂષ્ણીમેવ તિષ્ઠતિ, કદાચિત્તદ્રસમરેણૈષ કૂજિતવેણુર્ભવતીતિ જ્ઞાપ્યતે ।
અગ્રે ગીતોક્ત્યા પૂર્વં તદ્ગીતોદ્બુદ્ધભાવેન સ્વપ્રિયાણાં ભાવોદ્ગોષનાય તથૈવાકરોત્ । તતો યદા પૂર્ણરસો-
ઽમૂત્, તદા જગાવિતિ જ્ઞાપ્યતે । અતિસુન્દરત્વનિરૂપણે તિલકત્વોક્ત્યા તથાવા ભાગ્યશાને માલે
તિષ્ઠતિ, તથેદમપિ સ્વરૂપં પરમાભાગ્યવતીષ્ઠેવ તિષ્ઠતીતિ ધ્વન્યતે । અત્ર કર્મધારયો જ્ઞેયઃ । સ્વામિનીનાં
હૃદિ પ્રિયાતિરિકે દર્શનીયત્વાસ્ફૂર્તેઃ । અત્ર ચચપ્તુભયં મુલ્યમ્, તથાપિ નાદે વિશેષો નિરૂપ્યતે ।
અન્યથા મીલિત્તદ્વક્ત્વં નોપ્યેત । સત્ર હેતુઃ સરસિ વિद्यમાનેરેવ તૈર્વેણુગીતં દ્યુતમ્ । તથ ચાસ્ત્રત્વેન
મનોહરણૈક્લભાવમ્ । અતો નાદાધીના એવ નિકટે સમાગતાઃ । આદાવેવ નાદહેતુભૂતસ્વરૂપસૌન્દર્ય-
નિરૂપણાન્નાદરસ એવ સ્વરૂપરસમપ્યતુભવન્તીતિ જ્ઞાપ્યતે । હૃદયમ્પતિચિત્રં યન્મદ્ધાનાં ગીતાનુરણનરૂપેણ

પ્રકાર પ્રિય છે' આ શ્રુતિના ન્યાયથી, અને 'મને પરોક્ષ પ્રિય છે' આ ભગવાનના વાક્યથી પ્રભુને પોતાનો પ્રિય અર્થ ગુણ રાખવો ગમે છે એમ જણાય છે. આપણા આલેખા પ્રયંચમાં પણ પોતાના અંતરંગ ભક્તોના રસને પોષણ કરવાનો શુણુ ભગવાનોમાં ગુણ રાખવા ચોચ છે, તેથી પરોક્ષ રીતે પ્રભુએ હૃદય સ્વર જેને અંતે છે એવું અલિ પદ પ્રકટ કર્યું. આ પ્રમાણે ઊંચાથી, આ જ અલિઓ, અને બીજા તો ભગવા જ છે. કોઈક વખત અમુક તાત્પર્ય દર્શાવવાને માટે આ અલિઓ માટે પણ બીજું નામ વાપરવામાં આવે છે એમ બહુવું.

'તીણું' અને 'મોટું' એમ ન કહેતાં જે નાનું નહિ તે (અલણુ) એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ ગીતાના રસનો ભાર ખેંચવા પ્રભુ વિના બીજો કોઈ સમર્થ નથી. 'મોટું' કહેવામાં આવે તો તેમાં પણ હદ નથી જ એમ દર્શાવવા અલણુ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ઊંચાથી ભગવાન તેનો આદર કેમ ન કરે ?

ઘડિં, ત્યારે, એ પદથી એમ જણાય છે કે ભગવાન તે ગીતાના રસના ચાનથી પરવશ થઈ ઘણા કાળ સુધી શાન્ત જ રહે છે, અને કોઈ વાર તે રસના આર્ષિક્યને લીધે જ વેણુ વગાડે છે. આગળ ચાચ-
મીત' ઇત્યાદિમાં 'ગીત' કહેવામાં આવેલું છે, તેથી પહેલાં ભગવાનોના ગીતથી તત્કૃત થયેલા ભાવને લીધે પોતાની પ્રિયાઓના ભાવને તત્કૃત કરવા માટે ભગવાને તે જ પ્રમાણે કર્યું, અર્થાત્ વેણુનાદ કર્યો. તેથી એમ જણાય છે કે ત્યારે ભગવાનનો રસ પૂર્ણ થયો ત્યારે તેમણે વેણુ વટે ગાન કર્યું. ભગવાન અતિ મુંદર છે એમ વર્ણન કરતાં તેમને જે 'તિલક' કહ્યા તે ઉપરથી જણાય છે કે જેમ તિલક ભાગ્યના સ્થાનમાં—કષાગમાં—રહે છે તેમ ભગવાનનું આ સ્વરૂપ પણ પરમ ભાગ્યવાળીઓમાં જ રહે છે. અહીં કર્મધારય સમગ્ર જણવો, (અર્થાત્ દર્શનીયત્વાસૌ તિલકાદ્ય દર્શનીયતિલકઃ એ પ્રમાણે સમગ્ર જણવો), કારણ કે સ્વામિનીઓના મુદયમાં પ્રિય ભગવાન વિના બીજો કોઈ પદાર્થ મુંદર છે એવી સ્ફૂર્તિ થતી નથી. અહીં જે કે બસે—રૂપ અને નાદ—મુખ્ય છે, તો પણ નાદ રૂપથી અધિક છે એમ કહેવામાં આવે છે; એ આ પ્રમાણે ન હોય, એ નાદ રૂપથી અધિક ન હોય, તો યશુઓ બંધ કર્યાનું કહેવામાં આવ્યું નહિ. તેનું કારણ આ છે. સરોવરમાં રહેલાઓએ જ તેમણે વેણુના ગીતનું ધવળ કર્યું, અને આ ગીત મુંદર હોવાથી મનને હરવાના જ સ્વભાવવાળું હતું. તેથી વેણુના નાદને અપીન થઈને જ તેઓ ભગવાનની રમીષ અપ્યો નાદના કારણરૂપ સ્વરૂપના સૌન્દર્યનું આરંભમાં જ વર્ણન કરવામાં આવેલું હોવાથી તેઓ નાદના રસમાં જ સ્વરૂપના રસનો પણ અનુભવ કરે છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. આ પણ અતિ સિધ્ધિ છે કે મત થયેલા ભગવાનોના ગીતને અનુસરીને ભગવાને કરેલા સ્વરૂપરૂપી ગીતથી

ગીતેન યતચિત્તત્વં સર્વેન્દ્રિયવૃત્તિનિરોધઃપ્રેતિ । યદેવામિયં ગીતરસપાનદશેતેવેત્તરૂપતૈવોપપચતેતિ ।
 પદ્મજન્યતૈવેતદુત્તરકાલીનત્વાન્નાદસ । અતિકુલાનામપિ તુલસીગન્યમધુપાતદશા પશ્ચિતુલ્યૈવ । પદ્મા-
 ત્ત્વભાવકશાદુત્તરૂપત્વં પરમિતિ જ્ઞાયતે । મુનિત્વાત્ પશ્ચિનામધેઽપ્યન્તરેવ નિરન્તરમેતદ્રસમપ્રત્યેતિ
 ન મત્તતોક્તા । અથ વા પ્રમુરસસ્થભાવાદનુકસિદ્ધૈવાપ્રિમા સેતિ ચોક્ષા । તદ્દેતેવામપ્યલિકુલવદ્દશા
 મપિષ્યતિ । વસ્તુતરુત્તરૂપરસમતાલિકુલાલઘુગીતનમીષ્ટત્વેન અતિવિચિત્તનૈયતેનૈવાનુભવન્ પ્રમુર્ષેણ-
 ક્ષુબ્ધગાને કરોતીતિ તત્તદ્દ્રવ્યમે પશ્ચિનામપિ તમાત્વમેવોચિત્તરમાવરૂપકત્વાદિતિ શુક્તુત્પરચ્ચાનઃ ।
 તદ્વાપ્યારૌ સ્વરૂપસૌન્દર્યમેવોક્તમિતિ સ્વસ્ય તદ્દિદ્દશાતિમરેણ પશ્ચિનાં તત્પ્રાપ્તિદશાવાં તદ્દત્તવિદ્ય-
 સ્મરણેન કશ્ચિત્ લેવોઽભૂતિતિ હન્તેત્ત્વુક્તમ્) ॥ ૧૦ ॥ ૧૧ ॥

મેઘઃ સર્વહિતકારી, વસ્યાપિ વેણુનાદજનિત્તમાવમાહ પૂર્વવત્ સહવલ્લ ઇતિ દ્વામ્યામ્ ।

સહવલ્લઃ સ્વગવતંસવિલાસઃ સાનુપુ ક્ષિતિમૃતો વ્રજદેવ્યઃ ।

હર્ષયન્ પર્હિ વેણુરવેણ જાતહર્ષ ઉપરમ્મતિ ચિન્ત્વમ્ ॥ ૧૨ ॥

મહદતિક્રમણશક્તિચેતા મન્દમન્દમનુગર્જતિ મેઘઃ ।

સુહૃદમમ્યવર્પત્ સુમનોભિદ્ધાપયા ચ વિદધત્ પ્રતપન્નમ્ ॥ ૧૩ ॥

સારસ વગેરેનું ચિત્ત વશ થયું અને તેમની સર્વ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ રોકાઈ ગઈ. આ સારસ વગેરે
 પક્ષીઓની ગીતના રસનું પાન કરવાની રિધતિ છે, તેથી તેમની આ દશા જ થાય, તેમનું ચિત્ત વશ થાય
 અને તેમની ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ રોકાઈ જાય, એ પણ યોગ્ય છે, કારણ કે આ વેણુનો નાદ મત્ત થએલા
 ભમરાઓના ગીતથી ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી તે ગીતની પક્ષીના કાળનો છે, (અર્થાત્ ભમરાઓનું ગીત
 પહેલું અને વેણુનાદ પછી.) ભમરાઓના સમૂહોની પણ તુલસીની ગંધના મકરન્દના પાનથી થએલી
 દશા આ પક્ષીઓની દશાના જેવી જ છે. પછીથી તે મધુના સ્વભાવથી ભમરાઓ મત્ત થાય છે એ વિશેષ
 છે એમ જણાય છે. પક્ષીઓ મુનિઓ હોવાથી ભવિષ્યમાં પણ તેઓ અંદરથી હૃદયમાં આ રસમાં જ
 મગ્ન રહેવાના છે, તેથી તેમની મત્તતા કહેવામાં આવી નથી. અથવા તો પ્રભુના રસના સ્વભાવને લીધે
 પ્રભુરસમાં મગ્ન રહેવાની રિધતિ કહેવામાં આવી નથી છતાં પણ સિદ્ધ જ છે, તેથી તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં
 કહેવામાં આવી નથી. તે ક્રમયે આ પક્ષીઓની પણ ભમરાઓના સમૂહોના જેવી દશા થશે. વાસ્તવિક
 રીતે તો વર્ણન કરવામાં આવેલા સ્વરૂપના રસમાં મત્ત થએલા ભમરાઓનું અલ્પ—નાનું નહિ એવું—
 ગીત ઘણું પ્રિય હોવાથી, ચિત્તને ઘણું નિયમમાં રાખીને જ પ્રભુ તેનો અનુભવ કરતાં વેણુનું કૃત્તન અને
 ગાન કરે છે, તેથી તેનું શ્રવણ છતાં પક્ષીઓ પણ તે જ પ્રમાણે—ચિત્તને વશ રાખીને રસમાં મગ્ન—
 થાય એ વધારે યોગ્ય છે, કારણ કે તે આવશ્યક છે. આ પ્રમાણે અમને—શ્રીતિલ્કનાધરુને—યોગ્ય
 લાગે છે. છતાં પણ આરંભમાં (વર્ણનાંપતિલક્ષઃ એ પ્રમાણે) ભગવાનના સ્વરૂપના સૌન્દર્યનું જ વર્ણન
 કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તેનાં દર્શન કરવાની પોતાની—ગોપીજનોની—તીજ ઇચ્છાને લીધે, પક્ષીઓને
 ભગવાનના સ્વરૂપના સૌન્દર્યનાં દર્શન પ્રાપ્ત થતાં તેમણે પોતાનાં ચક્ષુઓ ગંધ કરી તે સ્વરૂપદર્શનમાં
 પ્રતિગ્રન્થ કર્યો એમ સ્મરણ થવાથી ગોપીજનોને કંઈક ખેદ થયો એમ દર્શાવવા હન્તે પદનો પ્રયોગ
 કરવામાં આવ્યો છે. ૧૦-૧૧

મેઘ સર્વનું હિત કરનારો છે. તેને પણ વેણુના નાદને લીધે જે ભાવ ઉત્પન્ન થયો તેનું વર્ણન પહે-
 લાંની આદ્ય સહવલ્લઃ એ સુગદમાં ગોપીજન કરે છે.

હે વ્રજદેવીઓ ! ખલદેવછની સાથે, પુષ્પગુચ્છરૂપ કર્ણભરણુના
 વિદ્યાસવાળા અને આનન્દ પામેલા ભગવાન નારે પર્વતના શિખરો ઉપર
 વિશ્વને આનન્દ પમાડતાં વેણુના નાદથી ભરી દે છે, હારે મોટાના અપ-
 રાધથી સ્વયમ્ભીત થએલા ચિત્તવાળો મેઘ મિત્ર ઉપર પુષ્પોની વૃદ્ધિ કરતાં
 અને છાયાથી છવ ધારણ કરતાં મંદ મંદ ગર્જના કરે છે. ૧૨-૧૩

હે બ્રજદેવ્યઃ ગોપ્યઃ બ્રજદેવતારૂપાઃ । અનેન વિશ્વાસો ભવિષ્યતીતિ નિરુપિતમ્ । યદિં વેણુ-
રવેણ વિશ્વમુપરમ્ભતિ પૂરયતિ, તદિં મહદતિક્રમેણ શક્ષિતચેતાઃ સુહૃદં મગધન્તમન્યવર્ષત્ ।
સ્વદેહચ્છાદયયા ચ આતપત્રં વિદધત્ જાતઃ । તદ્વા કુર્ષ્યન્ અમ્યવર્ષત્ । અયં માદો મહાબલયુક્તઃ ।
વિશ્વગતાન્ સર્વાંતેવ ધર્માન્ દૂરીકૃત્ય સ્વયમેવ પૂર્ણઃ । તદા આમાસરૂપોઽપિ મેધઃ ધૂમાદિસમૂહાત્મા
વિશ્વં મગધતૈવ કૃતાર્થીભૂતમિતિ સ્વમુપચરિતાર્થોપિ સ્વજન્મસાફલયાય મગધન્તમેવ વર્ષત્ । તત્ર
ચાદ્યેન વેણુનાદેનૈવદ્ભવતિ, તાદૃશકર્તારં મગધન્તં વર્ણયતિ વિશેષગત્તુષ્ટયેન । અન્યથા ઉપરન્નમગમ-
વાદરૂપં સ્યાત્ । તત્ર ક્રિયાશક્તિઃ સમ્પૂર્ણંતિ વક્તું સહયલો ષલમદ્રસહિત इति ઉક્તમ્ । સૃષ્ટિકરણ-
ક્રિયાપેક્ષ્યાપીયં મહતી ક્રિયેતિ જ્ઞાપયિતુમ્ । સ્ત્રપ્ત્વો યોઽયમવતંતસઃ કર્ણાગરણં તત્ર વિલાસો યસ્યેતિ

હે બ્રજની દેવીઓ ! હે મગધની દેવતારૂપ ગોપીઓ ! દેવી શબ્દના પ્રયોગથી એમ જણાવવામાં
આવ્યું કે આ વર્ષુવવામાં આવતી વાતમાં ગોપીજનોને વિશ્વાસ રહેશે. (દેવી શબ્દમાં દિવ્ પાતુ છે, અને
દિવ્ પાતુનો અર્થ 'હીઝ કરવી' એ પ્રમાણે થાય છે. તેથી દેવી શબ્દ લીલામાં રહેલી ગોપીજનોનું સૂચન
કરે છે. લીલામાં રહેલી ગોપીજનોનો તે પ્રકારનો અનુભવ હોવાથી ભગવાન્ વેણુનાદથી વિશ્વને ભરી દે
છે એ જાણતમાં તેમનો વિશ્વાસ રહેશે એમ તાત્પર્ય છે.) જ્યારે ભગવાન્ વેણુના નાદથી વિશ્વને પૂરે છે,
ત્યારે મોટાના અપરાધથી ભયભીત થએલા ચિત્તવાળો મેલ મિત્રના—ભગવાનના—ઉપર વૃષ્ટિ કરે છે,
અને પોતાના દેહની છાયાથી છત્ર ધારણ કરે છે, અથવા છત્ર ધારણ કરીને તે વૃષ્ટિ કરે છે. આ વેણુનો
નાદ ઘણા બળવાળો છે, અર્થાત્ બહુ મોટો છે, અને વિશ્વમાં રહેલા બધા ધર્મોને દૂર કરીને પોતે જ
તેમાં ભરાય છે. (અહીં ધિશ્વ એટલી વેણુનો નાદ શ્રવણ કરનાર સર્વ. નાદ શ્રવણ કરતી વખતે શ્રવણ
કરનારાઓને બીજા કોઈ પદાર્થની સ્ફુર્તિ થતી નથી, પરંતુ તેમની અંદર અને બહાર સર્વ સ્થળે નાદ જ
ભરાઈ રહે છે.) તે સમયે ધૂમાડો વગેરેના સમૂહરૂપ અને (સ્થાગતાને લીધે) ભગવાનના જેવા દેખાતા
મેધે પણ, વિશ્વ ભગવાનથી જ કૃતાર્થ થયું એટલે પોતાનું—મેધનું—કાર્ય થઈ ગયેલું હોવા છતાં
પણ, પોતાનો જન્મ સફલ થાય તે માટે ભગવાન્ ઉપર જ વૃષ્ટિ કરી. (મેધનું કાર્ય વૃષ્ટિ વગેરેથી જગતનો
તાપ દૂર કરવાનું છે; પણ તાપ તો ભગવાને જ વેણુનાદથી આનન્દ ભરી દઈ દૂર કર્યો છે; તેથી મેધનું
પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું હતું. મેધ આભાસ હોવાથી ભગવાનથી હતરતી કોટિનો છે, અને તેનું પ્રયોજન
સિદ્ધ થઈ ગયું છે, છતાં પણ પોતાના જન્મની સફલતા માટે તે મેધે ત્યાં રહીને ભગવાન્ ઉપર વૃષ્ટિ
કરી. ભગવાનને તો મેધની વૃષ્ટિનું કોઈ પણ પ્રયોજન ન હતું. આ પ્રમાણે અહીં તાત્પર્ય છે.) તે સમયે
જે પ્રકારના વેણુનાદથી આનું કાર્ય થાય છે તેવા વેણુનાદના કરનાર ભગવાનનું ચાર વિશેષાણુથી ગોપીજન
વર્ણન કરે છે. જો આ પ્રમાણે કરવામાં ન આવે તો વિશ્વને પૂરવાની ક્રિયા અર્થવાદરૂપ થઈ બાચ. (ભગ-
વાન્ બાલક હતા, તેથી તે નાદથી વિશ્વને ભરી દે એ વાચ્ય અર્થમાં વિરોધ આવે, તેથી માત્ર નાદથી
ચિત્ત હર્યા એવો કોઈ શુદ્ધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે: આ પ્રમાણે શુદ્ધવાદરૂપી અર્થવાદ થાય, કારણ કે
'વિરોધ ઉત્પન્ન થતાં શુદ્ધવાદ થાય છે' એ પ્રમાણે પૂર્વગીમાં સામાસનો સિદ્ધાન્ત છે. ભગવાને વાસ્તવિક
રીતે વિશ્વને વેણુનાદથી ભરી દીધું છે એ જણાવવાને માટે જ ભગવાનને માટે ગોપીજન ચાર વિશેષણો
વાપરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

તેમાં—વેણુનાદ કરવામાં—ક્રિયાશક્તિ સંપૂર્ણ છે એમ દર્શાવવા સહયલઃ, ષલમદ્રસહિત, એ
પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. સૃષ્ટિ રચવાની ક્રિયા કરતાં પણ આ ક્રિયા મોટી છે એ જણાવવાને માટે પણ
સહયલઃ એ વિશેષણ વાપરવામાં આવ્યું છે. (ભાગ. ૨. ૨. ૧૨ માં આવેલા ભરીન શબ્દનો અર્થ 'સર્ગ'
છે, અને લીલા શબ્દનો અર્થ 'નિર્માણ' છે એમ ભાગ. ૨. ૭. ૨૬ નાં થીતુખોધિનીશ્લોકમાં શ્રીમદ્ભાગવત
આગ્રહ કરે છે. આ પ્રમાણે સર્ગની પદ્ધતિ લીલા કહેવામાં આવેલી હોવાથી સર્ગ કરતાં લીલા મોટી છે એમ
સિદ્ધ થાય છે.) માહારૂપ, પુષ્પના શુભદ્રારૂપ, જે અવતંતસ—કર્ણનું આભરણ,—તેમાં નિવાસ છે એમનો
એવા ભગવાન છે, આ પ્રમાણે આ બીજા વિશેષણથી લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (શાસ્ત્રની રીતે પણ

લીલા નિરૂપિતા । માલા કીર્તિમયી । વશ વિશઃ શ્રોત્રમ્, કીર્તિર્દિલ્હુ પૂરિતા યયા સા ભવતેવ સર્વો-
ત્તમા । ભગવત્કીર્તિપ્રતિપાદકં વા ભાગવતાદિશાસ્ત્રં સર્વવેદેશ્વામરણરૂપં તત્ર વિલાસયુષા તત્પ્રતિ-
પાદિકા ચ । एवं क्रियायाः स्वरूपतो गुणतश्च माहात्म्यं निरूपितम् । तस्याः सहकारिण्या इच्छाया
माहात्म्यमाह । स्वयं जातहर्षः सर्वमेव च हर्षयन्निवि । एवं वेणुनादस्य कारणभूतनिवोत्कर्षमुक्त्वा
देशतोऽप्युत्कर्षमाह क्षितिभूतः सानुष्विति । सर्वाधारभूतां पृथिवीं च विभ्रति, तेषामप्युत्સાનેપુ સ
નાદો જાયતે इति कथं न विष्यं पूरयेत् । रवः अनुरणनमतिगम्भीरम् । उपरम्भमिति नादेन पूरय-
तीति मेवादप्यधिका क्रिया निरूपिता । तदैव मेघः महतो वासुदेवस्य उपरि गच्छन् भगवदतिक्रमणे
शङ्कितचित्तो भूत्वा उपरैव तिष्ठन् जमे गमनायमुद्यतः नीलमेघश्चामं विजयीवन्तं भगवन्तं स्वमित्रं
ज्ञात्वा सुहृदमभ्यवर्पत्सुमनोभिः पुष्परूपैः स्वविन्दुभिः । जयांत पुष्पैः पूजितवान् । न केवलं

લીલા મોટી છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) માલા કીર્તિરૂપ છે. દશ દિશાઓ કર્ણુ છે.
(અવતંસ એટલે કર્ણુનું આલરણ. આ અર્થમાં દિશાઓ કર્ણુ છે. આલરણમાં વિલાસ એટલે તેને તેના
પોતાના સ્થાનમાં સ્થાપન કરવું તે. આ પ્રમાણે કીર્તિરૂપ દિશાઓના આલરણમાં વિલાસ કહેવામાં આવેલો
હોવાથી, કીર્તિરૂપ આલરણનું દિશાઓમાં સ્થાપન કયું એમ કહેવામાં આવ્યું છે.) (અહીં આ વિશેષણ
કહેવામાં આવેલું છે, અને તેની સાથે સાથે જ ઉપરખલાજીની વાત શ્રદ્ધાકર્તા કહેવામાં આવી છે, તેથી
લગવાનું ઉપરખલાજીથી આ પ્રમાણે કરે છે એ આશયથી શ્રીમહાપ્રભુજી હવે આજ્ઞા કરે છે કે) જેણે—
વેણુનાદથી વિશ્વને ભરી દેવાની ક્રિયાએ—કીર્તિને દિશાઓમાં પૂરી તે સર્વથી ઉત્તમ છે જ. અથવા તો
લગવાનની કીર્તિનું વર્ણન કરનાર ભાગવત વગેરે શાસ્ત્ર સર્વ વેદોમાં આલરણરૂપ છે, તેની અંદર વિલાસ-
વાળી અને જેનું વર્ણન તેમાં કરવામાં આવેલું છે એવી લગવાનની ક્રિયા છે. (કર્ણુના પોલાણમાં રહેલા
આકાશને શ્રોત્ર, કર્ણ, કહેવામાં આવે છે. સજ્ઞ આકાશનો શુભ હોવાથી આકાશનું આલરણ છે. તેથી
અવતંસનો અર્થ ભાગવતશાસ્ત્ર થાય છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે સ્વગવતંસઃ એ સમાસનો
વિગ્રહ સ્વપ્રતિપાદકઃ અવતંસઃ, સ્વકનું પ્રતિપાદન કરનાર અવતંસ, એ પ્રમાણે કરવો. વળી, લગ-
વાનની વિલાસ કહેવામાં આવેલો હોવાથી લગવાનમાં રહેલા ‘વેણુનાદથી વિશ્વને પૂરવાના’ શુભનો પદ્મ
વિલાસ કહેવામાં આવ્યો.)

આ પ્રમાણે ઉપરખલાજીક્રિયાનું સ્વરૂપથી અને શુભથી માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે. (સ્વરૂપ
એટલે બલદેવજી. સહચલઃ એ વિશેષણ સ્વરૂપથી ક્રિયાશક્તિનું વર્ણન કરે છે. દિશાઓમાં કીર્તિ પૂરવી
એ શુભ છે. સ્વગવતંસવિલાસઃ એ વિશેષણ શુભથી ક્રિયાશક્તિનું વર્ણન કરે છે.) આ ક્રિયાશક્તિની
સાથે કામ કરનારી ઇચ્છાનું મહત્ત્વ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે લગવાન પોતે આનન્દ પામેલા છે અને
સર્વને આનન્દ પમાડે છે.) સુખનો ધર્મ ઇચ્છા છે. અહીં હર્ષ કહેવામાં આવેલો હોવાથી ધર્મનો પણ
આવિર્ભાવ કહેવામાં આવ્યો; તેથી માહાત્મ્ય કહેવામાં આવ્યું.) આ પ્રમાણે વેણુનાદની કારણભૂત ક્રિયાની
શ્રેષ્ઠતા વર્ણવીને, ક્ષિતિભૂતઃ સાનુષ્ઠ એ શબ્દોમાં દેશથી પદ્મ તેની શ્રેષ્ઠતા ગોપીજન કહે છે. સર્વના
આધારરૂપ પૃથ્વીને જે ધારણ કરે છે તે સર્વતોભ પણ ઉચ્ચ પ્રદેશો ઉપર તે નાદ પહોંચે છે, તો પછી તે
વિશ્વને કેમ ભરી ન દે? રવ એટલે પાછળથી થતો ગંભીર રજ્જુકાર, (નવા ઘરમાં જેવી રીતે પડલો પડે
છે તેવી રીતે પાછળથી થતો રજ્જુકાર.) લગવાનું વિશ્વને નાદથી ભરી દે છે, એ પ્રમાણે લગવાનની મેઘથી
પણ અધિક ક્રિયાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. તે જ સમયે મોટા પુરુષની—વાસુદેવની—ઉપર જતો મેઘ,
લગવાનનો અપસાધ કરવાથી, ભયભીત થએલા ચિત્તવાળો થયો; અને ઉપર જ રહીને તે મેઘ આગળ
જવા તૈયાર થયો અને નીલ મેઘના જેવા શ્યામ અને વિશ્વને છવાડનાર લગવાનને પોતાના મિત્ર તત્ત્વીને,
તે મિત્ર ઉપર પુરુષરૂપ પોતાના બિન્દુઓથી વૃષ્ટિ કરી, અર્થાત્ મેઘે લગવાનની પુષ્પોથી પૂજા કરી મેઘ
લગવાનની કૃતજ પૂજા જ કરી એટલું જ નહિ, પરંતુ સંખ્ય પણ આપ્યું એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે

પૂજામેવ કૃતવાન્, કિન્તુ રાજ્યમપિ દત્તવાનિલાહ આતપત્રં દધદિતિ । ન કેવલં રાજ્યમેવ દત્તવાન્, કિન્તુ આત્મનિવેદનમપિ કૃતવાનિલાહ છાયયેતિ । સૂર્યે અપઃસ્થિતે ઉપરિસ્થિતેન ન છાયા મવતીતિ પૃથક્ છાયાનિર્દેશઃ ॥ ૧૨ ॥ ૧૩ ॥

ઉત્તમાંત્રિવિધાન્ વર્ણં તેષામપિ વેણુનાદેન કિંચિદ્ જાતમિતિ વર્ણં વેણુનાદં વર્ણયતિ મગચન્તં ચ વિવિધગોપચરણેષ્વિતિ યુગમત્રયેણ । સન્દેહો મોહઃ સર્વપરિત્યાગઃ જ્ઞાનિનાં કૃતીનામરણ્યવા-
તિનાં વેણુનાદેન કૃતઃ । તત્ર યે વિશ્વગુરવો મહાદયસ્તેષામપિ સન્દેહાર્થ મગચતો વેણુનાદં વર્ણયતિ વિવિધેતિ ।

વિવિધગોપચરણેષુ વિદગ્ધો વેણુવાચ ડરુધા નિજશિક્ષાઃ ।

તવ સુતઃ સતિ યદાધરવિમ્બે દત્તવેણુરનયત્ સ્વરજાતીઃ ॥ ૧૪ ॥

સવનશસ્ત્રદુપધાર્ય સુરેશાઃ શકશર્વપરમેષ્ઠિપુરોગાઃ ।

કથય આનતકન્ધરચિત્તાઃ કશ્મલં યપુરનિશ્ચિતતત્ત્વાઃ ॥ ૧૫ ॥

છોકે જાયમાનઃ અલૌકિકપ્રકારઃ સન્દેહમુત્પાદયતિ । નતુ ન તદ્વપર્ણીશ્વરે યત્ત વેદે કૃતમતીતિ સર્વવિદ્યાસ્થાનાતાં વ્રજા અમિહા इति कथं तस्य सन्देह इत्याशङ्क्याह વેણુવાચ ડરુધા નિજશિક્ષા इति । સુશિરમેદો વેણુઃ । તસ્યામિ પ્રકારાઃ શાસ્ત્રે નિરૂપિતાઃ । તે વ્રજાણા જ્ઞાયન્તે । एते तु प्रकाराः उरुधा

આતપત્રં દધત્, ઇત્ર ધર્મ્યુ. (ભા. ૧૦. ૨૪. ૧૮-૨૩ પ્રલોકોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જેમ સુરભિએ ગોવિન્દનો અભિષેક કર્યો, તેમ આ મેઘે પણ ભગવાનને પોતાના અધિપતિ તરીકે પસંદ કર્યા. તેથી આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.) મેઘે ભગવાનને સત્ય જ આપ્યું એટલું જ નહિ, પરંતુ આત્મનિવેદન પણ કર્યું જેમ બાળવતાં ગોપીજન કહે છે કે છાયાયા. સૂર્ય જ્યારે નીચે રહેલો હોય ત્યારે તેની ઉપર રહેલા મેઘથી છાયા થાય નહિ, તેથી છાયાની વાત ભૂટી કહેવામાં આવી છે. ૧૨-૧૩

ત્રણ પ્રકારના ઉત્તમ અધિકારીઓનું વર્ણન કરવાને માટે, તેમણે પણ વેણુનાદથી કાંઈક થયું જેમ કહેવા માટે વિવિધગોપચરણેષુ ઇત્યાદિ ત્રણ યુગલોમાં ગોપીજન વેણુનાદનું અને ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. (યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તામસત્વ કહેવામાં આવ્યું છે; પણ ભક્તિમાર્ગમાં તો તે શુભ જ છે, એટલે તામસ ઉત્તમ ગણાય છે.)

હે સતિ ! ગોપોની વિવિધ આલોમાં નિપુણ તમારા પુત્ર જ્યારે અધરના બિન્મ ઉપર વેણુ રાખી વેણુરૂપી વાજિન ઉપર ધણા પ્રકારથી પોતાનાથી જ જેનું શિક્ષણ થાય તેવા બુદ્ધ બુદ્ધ સ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે, સારે જેમની ગરદન નમેલી છે અને જેમનાં ચિત્ત વશ થયેલાં છે એવા ક્ષિત્રો, અને ઇન્દ્ર, શંકર અને બ્રહ્મા જેમના અગ્રેસર છે એવા દેવો દિવસના ત્રણેય સપનના સમયે તેનો વિચાર કરીને તરવનો નિશ્ચય થતાં મૂર્છા પામે છે. ૧૪-૧૫

લોકમાં ઉત્પન્ન થતો અલૌકિક પ્રકાર સંદેહ ઉત્પન્ન કરે છે.

અરે ! ને વેદમાં કહેવામાં નથી આવ્યું એવું કાંઈપણ કૃષ ઇશ્વરમાં નથી, અને બ્રહ્મા સર્વ વિદ્યા-
ઓના સ્થાનને બાળનારા છે; તેથી તેમને—બ્રહ્માને—સંદેહ કેમ થાય ? આ પ્રમાણે સંકટ થતાં ગોપીજન સમાધાન કરે છે કે વેણુવાચ ડરુધા નિજશિક્ષાઃ, વેણુરૂપી વાજિન ઉપર ધણા પ્રકારથી પોતાનાથી જ જેનું શિક્ષણ થાય એવા બુદ્ધ બુદ્ધ સ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે. વેણુ એ એક પ્રકારનું રત્ન છે. તેના પણ પ્રકારો શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલા છે, અને બ્રહ્મા તેને બાંધે છે. પણ ભગવાન ને વેણુ વગાડે છે તેના

અનેકથા । નિજશિક્ષાઃ નિજેનૈવ શિક્ષા શિક્ષણં અભિવ્યક્તિપ્રકારો યાસુ । અનેન નાદબ્રહ્મ નિત્યમિતિ નિરૂપિતમ્ । તત્ર ત્રિયાશક્તિઃ સાધનમિતિ ત્વજ્ઞ લૌકિકૃત્વે કથં નાદઃ અલૌકિકો ભવિષ્યતીત્યાશક્ત્ય વસ્યાપ્તલૌકિકૃત્વાયાદ વિવિધેષુ ગોપચરણેષુ ગોપાનાં સંસ્કારવિશેષેષુ વિદગ્ધ ઇતિ । ગોપસંસ્કારા ન વેદોક્તાઃ, કિન્તુ લૌકિકાઃ । બ્રહ્માણદાન્તરસ્થિતા અપિ ભવન્તિ । તે ન લોકેઽન્યત્ર પ્રસિદ્ધાઃ, નાપિ વેદે । ભગવાંસુ સર્વત્રૈવ વિદગ્ધઃ । અતોઽયં બ્રહ્મા યં પ્રકારં ન જ્ઞાનાતિ તમેવ પ્રકારં કૃતયાન્ । નતુ બ્રહ્મસૃષ્ટાવાવિર્ભૂતઃ કથં બ્રહ્મણોઽપ્યજ્ઞાતં કરોતીતિ ચેત્, તત્રાદ તત્ત્વ સુત ઇતિ । યસોદાં પ્રતિ વદન્તિ સ્ત્રીમણ્ડલે સમાગતામ્ । અતઃ ઇવાય ન કામાદિવાર્તા, કિન્તુ અનિપિદ્ધ ઇયોત્કર્ષો નિરૂપિતઃ । યથા તત્ત્વ પુત્રોઽપિ સન્ તત્ત્વ મનસાપ્યાકલ્પવિતુમશ્કયં કરોતિ, તથા બ્રહ્મણોઽપિ બ્રહ્માણ્ટે જ્ઞાતઃ । સતીતિસમ્બોધનં વિશ્વાસાર્યમ્ । અજ્ઞાને હેતુમાહુઃ અધરવિસ્યે દત્તવેણુરિતિ । લોમાત્મકોઽધર ઇતિ પૂર્વમુક્તમ્, અતો ન લોકે પ્રસિદ્ધઃ । તત્ત્વ રસો ભગવતા ન દત્ત ઇતિ । તત્રાપિ વિમ્બરૂપઃ સૂર્યવત્ પ્રકાશકઃ । ન હિ પ્રકાશ્યાઃ પ્રકાશકત્વરૂપં વિદુઃ । તત્ર ચ સ વેણુઃ સ્થાપિતઃ, તતોઽપ્યુત્તમાત્મકમ્-

પ્રકારો તો ઘણા છે. નિજશિક્ષાઃ એટલે પોતાનાથી જ શિક્ષણ, ત્રણ ક્રમવાના પ્રકારો, જેની અંદર છે તેવા સ્વરોને ભગવાન ઉત્પત્ત કરે છે. આથી—બ્રહ્માને પણ તેનું જ્ઞાન નથી એમ કહેવાથી—એમ જણાવ્યું કે નાદબ્રહ્મ નિત્ય છે. (નાદ બ્રહ્મની પણ પહેલાં હતો એટલે બ્રહ્માને તેનું જ્ઞાન નથી એમ તાત્પર્ય છે. ‘નવીન ઉત્પત્ત કથો’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે તો ખીલતા જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જ કહેવામાં આવ્યું છે.)

તેમાં, નાદ ઉત્પત્ત કરવામાં, ત્રિયાશક્તિ—આંગળી વેણુ ઉપર ફેરવતી વગેરેરૂપ ત્રિયાશક્તિ—સાધન છે, અને તે સાધન લૌકિક હોવાથી તેનાથી ઉત્પત્ત થતો નાદ કેવી રીતે અલૌકિક થશે? આ પ્રમાણે શંકા થાય, તેથી તે સાધન પણ અલૌકિક છે એમ જણાવવા ગોપીજન કહે છે કે ભગવાન ગોપોની વિવિધ આલોમાં પ્રવીણ છે. ગોપની આલો વેદમાં કહેવામાં નથી આવી, પરંતુ લૌકિક છે. ગોપોના કેટલાક સંચારો ખીલત બ્રહ્માણ્ડમાં પણ રહેલા હોય, તે ખીલ લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન હોય, તેમ જ વેદમાં પણ પ્રસિદ્ધ ન હોય. (ગોપોના જે સંચારો ખીલત બ્રહ્માણ્ડમાં રહેલા હોય તે આ બ્રહ્માણ્ડમાં પ્રસિદ્ધ ન હોય. આ બ્રહ્માને તો આ બ્રહ્માણ્ડમાં જે હોય તેનું જ જ્ઞાન હોય. તેથી આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી અને વેદમાં જણાવેલું નહિ હોવાથી બ્રહ્માને તેનું જ્ઞાન નથી એમ તાત્પર્ય છે.) ભગવાન તો વધાયમાં પ્રવીણ છે, તેથી આ બ્રહ્મા જે પ્રકાર બહુતા નથી તે જ પ્રકાર ભગવાન કરે છે.

અરે! બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થએલા ભગવાન બ્રહ્મા પણ ન બાંધે એવા સ્વરના પ્રકારો કેવી રીતે કરી શકે? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે તત્ત્વ સુતા, ભગવાન તમારા પુત્ર છે. સ્ત્રીઓના મંડળમાં આવેલાં યશોદાને આ ગોપીજનો તત્ત્વ સુતાઃ એ પ્રમાણે કહે છે. તેથી જ અહીં કામ વગેરેની વાત નથી, પણ નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી એવી ઉત્તમતા જ ભગવાનમાં જણાવવામાં આવી છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ તમારા—યશોદાજીના—પુત્ર છે, છતાં પણ તમારા મનથી પણ જેનો વિચાર ન થઈ શકે એવું કાર્ય તે કરે છે, તેમ બ્રહ્માણ્ડમાં ઉત્પત્ત થએલા હોવા છતાં પણ બ્રહ્માથી પણ વિચાર ન કરી શકાય એવું કાર્ય તે કરે છે. યશોદાજીને વિશ્વાસ રહે તે માટે સત્તિ એ પ્રમાણે સંયોધન કરવામાં આવેલું છે. બ્રહ્મા વગેરેને જ્ઞાન નથી તેનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે અધરવિસ્યે દત્તવેણુઃ, અધરના બિંબ ઉપર ભગવાને વેણુ રાખ્યું. અધર લોહરૂપ છે એમ પહેલાં કહેવામાં આવેલું છે, તેથી તે અધર લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી, કારણ કે ભગવાને તેનો રસ કોઈને આપેલો નથી. વળી, તે અધર પણ બિંબરૂપ, સૂર્યની મુક્ત પ્રકાશનારો, છે. આ પ્રકાશ કરનારો અધર કોઈ બાંધતું નથી, કારણ કે જેમનો પ્રકાશ થાય છે તે પોતાનો પ્રકાશ કરનારનું સ્વરૂપ બાંધતા નથી. આવા અધરના કરતાં પણ વેણુ ઉત્તમ છે એ જણાવવાને માટે ભગવાને તે અધર ઉપર વેણુને રાખ્યો હતો. (જ્યાં ભગવાનના અધરનું જ જ્ઞાન થઈ શકે એમ નથી, તો પછી તે અધર ઉપર રાખેલા વેણુનું જ્ઞાન તો જરા પણ ન જ થઈ શકે. આ પ્રમાણે ઉત્તમનો

નાય । સ્વરજાતીઃ પદ્માદિસ્વરજાતિભેદાન્ અનયત્ નૂતનત્વેનોત્પાદિતવાન્ યદિ, યદા વતરિણાનાંયં ત્રિગુણપ્રધાના અપિ દેવાઃ કાલઋચેઽપિ સમાગત્ય । સોઽપિ કાલઃ આધિદૈવિક इति ક્યાપયિતું સચન-પદમ્ । તં વેણુનાદં સવનશ્ચ ઉપધાર્ય । શ્ક્રઃ સાર્ત્વિકઃ, શર્વજ્ઞામસઃ, પરમેષ્ઠી રાજસ इति તે પુરોગમા યેપાં દેવાનામ્ । સર્વં એવ દેવાશ્ચિગુણાત્મકા ભવન્તિ । કવયો નિપુણા અપિ નાદે । દન્ત્રો હિ શ્રૈલોક્યાધિપતિઃ સર્વદા નાદપરઃ । શર્વસ્તુ નાદશાસ્ત્રવર્તા । પરમેષ્ઠી તયોરપિ શુરુઃ । અત એવ પરમેષ્ઠિપદમ્ । તેષામન્યચિત્તાભાવાયાદ આનતકન્ધરચિત્તા इति । આ સમન્તાક્ષતા કન્ધરા વાહ્યમિત્યર્થ ચિત્તં ચ યેષામ્ । માર્હકં ચિત્તમ્ । નમનમત્ર સર્વતઃ । તેઽપ્યનિશ્ચિત્તતત્ત્વા જાતાઃ । તાપ્યૌદાસીન્યેન કિયત્કાલં વિચાર્ય અજ્ઞાતે તૂળીમ્ભૂતા इति મન્તવ્યમ્ । યતઃ કદમલં યયુઃ, ચિન્તયા મૂર્ચ્છિતાશ્ચ જાતાઃ । વેણુનાદેન વા મોહિતાઃ । અત એવ આમાસત્વપક્ષોઽપિ નિરાકૃતઃ । અતીકિન્-રસોત્પાદકત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥ ૧૫ ॥

અપ્રમેય—જેનું જ્ઞાન યદિ શકે નહિ—એ પ્રમાણે થાય છે.) સ્વરજાતીઃ એટલે પદ્મ વગેરે સ્વરોની ભુદી ભુદી બતાવેને લગવાનું બ્યારે અનયત્, નવીન ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે તે બાજુવાને માટે દેવો પોતાનામાં ત્રણ ગુણો પ્રધાન છે છતાં પણ ત્રણેય કાળમાં એકદા થાય છે. (મૂળ શ્લોકમાં તો ‘ભુદા ભુદા સ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે’ એમ કહેવામાં આવેલું છે, અને નિજશિક્ષાઃ, પોતાનાથી જ જેનું શિક્ષણ થાય, એમ કહેલું હોવાથી તે અપૂર્વ—પહેલાં ન બાજુએલા—છે એમ બજાય છે, પરંતુ નવા ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલા નથી. છતાં પણ અહીં ‘નવીન ઉત્પન્ન કરે છે’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ખીલના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ દેવો વગેરેની દૃષ્ટિએ આ ભુદા ભુદા સ્વરો નવીન ઉત્પન્ન થયેલા બજાય છે. તેથી પહેલાં ‘નાદપ્રજ્ઞા નિસ છે’ એમ જે કહેવામાં આવેલું છે તેનો વિરોધ પણ થતો નથી.)

(જે કાળમાં દેવો વગેરે એકદા થાય છે) તે કાળ પણ આધિદૈવિક છે એમ બજાયવા માટે મૂળ શ્લોકમાં સચન પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. (આ ચાતમું યુગલ છે, તેથી આ યુગલમાં કહેલી લીલા મધ્યાહ્ન કાળની હોવાથી સચન પદ મધ્યાહ્નના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલું છે. દિવસમાં ત્રણ સવન હોય છેઃ પ્રાતા સવન, માધ્યેદિન સવન અને તૃતીય સવન. ‘સવન’ શબ્દ વૈદિક કર્મને લગતો હોવાથી તે આધિદૈવિક કાળનું સચન કરે છે.) દેવો વગેરે દિવસના ત્રણેય કાળમાં તે વેણુનાદનો વિચાર કરીને (તે ન બાજુવાથી મૂર્છા પામે છે.) ઇન્દ્ર સાર્ત્વિક છે, મહાદેવ તામસ છે, અને પ્રજ્ઞા રાજસ છેઃ આ ત્રણ જે દેવોના અગ્રેસરો છે તે બધાય દેવો ત્રણ ગુણોવાળા છે. કવિઓ નાદમાં નિપુણ હોય છે, (છતાં પણ મૂર્છા પામે છે.) ઇન્દ્ર, ખરેખર, ત્રણ લોકનો અધિપતિ છે, અને તેનું ચિત્ત હ્રમેશાં નાદમાં રહેલું હોય છે. મહાદેવ તો નાદશાસ્ત્રના રચનાર છે. પ્રજ્ઞા તો બ્રહ્મેયના શુરુ છે, તેથી જ પ્રજ્ઞાને માટે પરમેષ્ઠી એ પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. આ બધા દેવોનું ચિત્ત ખીલમાં ન હતું એમ બજાયવા માટે ગોપીજન કહે છે કે આનતકન્ધરચિત્તાઃ, જેમની ગરહન નમેલી છે અને જેમનું ચિત્ત વશ થયેલું છે. અંદરની ભાવના પ્રહાર દેખાડવાને માટે આ ચારે તરફથી જતા નમેલી છે કન્ધર અરહન જેમની, અને વશ થયેલું છે ચિત્ત જેમનું એવા દેવો છે. ચિત્ત ચઢવું કરનાર છે. અહીં સર્વ તરફથી નમન કહેવામાં આવેલું છે. આ બધા દેવો પણ તત્ત્વનો નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ. ‘તેઓ બેદરકારીથી ઠેટલોક વખત વિચાર કરી, જ્ઞાન નહિ થતાં છાનામાના બેસી રહ્યા હશે’ એમ પણ ન માનવું, કારણ કે તેઓ ચિન્તાથી મૂર્છા પામ્યા, અથવા તો વેણુનાદથી મોહિત થઈ મૂર્છા પામ્યા. તેથી જ ‘આ નાદનો આભાસ હશે’ એ પક્ષનું પણ ખવડન થઈ ગયું, કારણ કે આ નાદ અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન કરનારો છે. (‘આ નાદનો આભાસ છે, શ્રામ્ય નાદ છે, તેથી દેવો જેવા મહાન્ પુરુષોની આમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી’—આ પ્રમાણેની કથના ખોટી છે, કારણ કે આ નાદ દેવો વગેરેને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. દેવોને આ નાદનું જ્ઞાન થતું નથી તેનું કારણ એ છે કે આ નાદ અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન કરે છે. આ નાદ અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી જ દેવોને તેનું જ્ઞાન થતું નથી, કાર્ણ નાદમાં ન્યૂનતા નથી.) ૧૪-૧૫ ..

અસ્યન્યેષાં વાર્તા । વેણુનાદોઽસ્માકમેવાન્યથાત્વં સમ્પાદયતીત્યાદુર્ધ્વેન પૂર્વવત્ નિજપદાબ્જ-
દલૈરિતિ ।

નિજપદાબ્જદલૈર્ધ્વજવજ્રનીરજાકૃતિવિચિત્રલલામૈઃ ।

વ્રજભુવઃ શમયન્ સુરતોદં ધર્મધુર્યગતિરીરિતવેણુઃ ॥ ૧૬ ॥

વ્રજતિ તેન વયં સવિલાસવીક્ષનાર્પિતમનોમવવેગાઃ ।

કુજગતિં ગમિતા ન વિદામઃ કદમલેન કચરં વસનં વા ॥ ૧૭ ॥

યદિં રીરિતવેણુઃ સન્ વ્રજતિ તદા તેન નાદેન કુજગતિં સ્થાવરત્વં ગમિતા ધર્યં ગોપઃ સર્વો
એવ કદમલેન મૂર્છયા વસનં પરિદિતં કેશપાશં વા ન વિદામઃ इतिસમ્યન્વઃ । અર્થં વેણુનાદોઽસ્ત-
ધર્યમેષ જાગત્ इति તસ્ય વેદ્યા અનુભવાચ જાયતે । તત્ર વેદ્યા યા ગોકુલનિવાસિનામેવાર્થં જાયતે
તવા વ્યાત્તઃ કવ્યમન્યકાર્યં કુર્વાત્ । અતઃ પ્રથમં ભગવતો ગોકુલહિતકર્તૃત્વગાદુઃ । નિજસ્ય સ્વસ્યેષ
યત્પદાબ્જદ્વયં તસ્ય દલૈઃ દશાદ્ગુર્ભિઃ તલભાગૈર્વા વ્રજભુવઃ નિરન્તરં પશ્ચાક્રમણેન જાતવ્યવાયાઃ
વ્રજભૂમેઃ સુરૈર્જાતં તોદં શમયન્નિતિ જનૈઃ જનૈર્લોહ્યા ભગવદ્ગતિર્નિરૂપિતા । ધ્વાતાંશઃ ગતિવિલાસેન

જીભજોની વાત જવા છે; અધર રસને જાણનારાં એવાં આપણામાં જ વેણુનાદ ફેરફાર કરે છે
એમ પહેલાંની આફ્ર નિજપદાબ્જદલૈઃ એ યુગલમાં ગોપીજન કહે છે.

ધર્મ, વજ્ર અને ક્રમજની આકૃતિ જેમાં છે તેવા વિચિત્ર ચિત્રોવાળા

પોતાના ચરણક્રમજના તળીઆંના ભાગથી વજ્રભૂમિને પશુઓની ખરીથી
થએલી પીડા મટાડતા, અને ઉત્તમ આપસાના જેવી ગતિવાળા ભગવાન્
જ્યારે વેણુ વગાડતા ફરે છે, ત્યારે વિસાસવાળી દહિથી આપવામાં આવેલો
છે કામનો વેગ જેમને અને તે વેણુનાદથી વૃક્ષની ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે જેમને
એવાં આપણને મૂર્છાને લીધે અંબોડાનું કે વસનું જ્ઞાન રહેતું નથી. ૧૬-૧૭

ભગવાન્ જ્યારે વેણુ વગાડતા ફરે છે ત્યારે તે નાદને લીધે વૃક્ષની ગતિને, સ્થાવરપણ્યને, પ્રાપ્ત
થએલી આપણે અહીં ગોપીઓને મૂર્છાને લીધે પહેરેલા વસનું કે કેશના બંધનું જ્ઞાન નથી, એ પ્રમાણે
પ્રલોકમાં પડેલો સંબંધ છે. આ વેણુનાદ આપણા માટે જ થાય છે એમ તેમની ચેષ્ટાથી અને આપણા
અનુભવથી જણાય છે. (ભગવાનના કૃતથી તેમણે વિચારેલું પ્રયોજન જ સિદ્ધ થાય છે; તેથી જો આપણા
માટે ભગવાને નાદ કર્યો ન હોત તો આપણને નાદના રસનો અનુભવ થાત નહિ. આ અસિદ્ધાથથી
'અનુભવથી' શબ્દ કહેવામાં આવ્યો છે.) તેમાં જે ચેષ્ટા ગોકુલમાં રહેનારાઓ માટે જ થાય છે તે ચેષ્ટાથી
બાપી રહેલા ભગવાન્ જીભજોનું—ગોકુલમાં ન રહેનારાઓનું—કાર્ય કેવી રીતે કરે? (ભગવાન્ પશુઓની
ખરીથી થએલી ભૂમિની પીડાને જે મટાડે છે તે ત્યાં રહેનારાઓ સાથે ક્રીડા કરવા માટે જ મટાડે છે એમ
તાત્પર્ય છે.) તેથી ગોપીજન કહે છે કે ભગવાન્ પ્રથમ—આથ અને ગોપીઓની પહેલાં—ગોકુલનું દિન
કરનારા છે. ('ગોકુલનું' એટલે આયોનાં કુલો—સમૂહો—જ્યાં છે તે સ્થળનું એવો અર્થ છે.) પોતાનું
જ જે એ ચરણરવિન્દ તેમનાં દલોળી, દશ આંગળીઓથી અથવા તળીઆંના ભાગથી, નિરન્તર પશુઓના
ફરવાથી જેને દુઃખ થાય છે તેવી વ્રજભૂમિની પશુઓની ખરીથી થએલી પીડા મટાડનાં ભગવાન્ ફરે છે—
એમ ખીરે ખીરે લીલાથી કરેલી ભગવાનની ગતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ('તળીઆંના ભાગથી' એટલે
ચરણની અંશુલીઓને લીધે પડેલા તળીઆંના ભાગથી. 'ખીરે ખીરે' એટલે કે ખીરી જનિથી જ પીડા દૂર
થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) ખરીઓથી ધવાએલા ભાગનું નિવારણ જનિના લિલામયજ્ઞ ચરણરવિન્દના

પાદત્પર્યેન નિરાકૃતઃ । આધ્યાત્મિકાચંશસ્તુ ધ્વજાદિના । તામસઃ મૌલિકઃ ધ્વજેન નિરાક્રિયતે । રાજસ આધ્યાત્મિકો વ્યજેન । સાર્વિક આધિદૈવિકઃ નીરજાકૃતિચિદ્દેન । તાન્વેવ વિચિત્રાણિ લલામાનિ પદેષુ । તેન લૌકિકાલૌકિકપ્રકારેણ પ્રજસુવઃ સુરતોદપ્રશમનમ્ । પ્રજે તિષ્ઠઃ પ્રધાનમૂતાઃ, મૂમિઃ ગાવો ગોપ્ય इति । તત્ર મૂમેર્દુઃસ્વનિર્વૃત્તિં ગત્યા નિરુપ્ય, ગત્યા કૃત્યા ચ ગયાં દુઃસ્તં નિવારયતીત્યાહ વર્ષ્મ-ધુર્યગતિરિતિ । વર્ષ્મધુર્યો મહાવૃપમઃ કકુલી, સ યયા લીલયા મન્યરગતિઃ, તથા ગચ્છન્ ગયામપિ દુઃસ્વહારીવ નિરુપિતઃ ઈરિતવેણુર્વ્રજતીતિ । ગોપિકાનાં તદાસ્માકં વેણુનાદેન જાતે કામે સ્થાવરત્વ-મધિકં જાતમિલાહુઃ તેનેતિ । સ્વભાવતઃ પચ વેણુનાદેન જાતઃ કામઃ । તત્રાપિ સવિલાસવીક્ષણેન અર્પિતો મનોભવવેગો યાતુ । અતો વેગેન સ્તમ્ભે જાતે કુજગતિં વૃક્ષગતિં ગમિતા જાતાઃ । તેપા-મન્તર્જાનમસ્તીવિ તદર્થમાહુઃ ન વિદામ इति । સુપુત્રાવપિ ન જાનન્તીતિ તદ્વ્યાવૃત્પર્યમાહ કદમલે-નેતિ । કદમલેન મૂર્છયા । સ્ત્રીણામત્યાવશ્યકં વસનજ્ઞાનં કવરજ્ઞાનં ચ । વેણુનાદપ્રસ્રાવે દૈવત-જાતમિતિ ગતિદૃષ્ટ્યાદિભિરપિ કૃતમત્ર નિરુપ્યતે ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥

સ્પર્શથી કરવામાં આવેલું છે. (અર્થાં દુઃખનું નિવારણ આ બધાથી થાય છે; દુઃખના બ્રુહ બ્રુહ ભાગોનું નિવારણ ત્યજીના અંશોથી—ધ્વજ વગેરે અંશોથી—થાય છે.) આધ્યાત્મિક વગેરે અંશનું નિવારણ ધ્વજ વગેરેથી કરવામાં આવ્યું છે. આધિભૌતિક તામસ અંશનું નિવારણ ધ્વજથી કરવામાં આવે છે, આધ્યાત્મિક રાજસ અંશનું નિવારણ વજ્રથી કરવામાં આવે છે, અને આધિદૈવિક સાર્વિક અંશનું નિવારણ કમળની આકૃતિવાળા ચિહ્નથી કરવામાં આવે છે. (ધ્વજ નિર્ભયતા સૂચવે છે; તેથી દેહોની સેનાએ કરેલી પીડાની સંભાવનાથી જે દુઃખનો અંશ થાય છે તેનું નિવારણ ધ્વજથી થાય છે. વજ્ર પાપરૂપી પર્વતોનો નાશ કરે છે, તેથી પાપની સંભાવનાથી જે દુઃખનો અંશ થાય છે તેનું વજ્રથી નિવારણ થાય છે. કમળ એમ સૂચવે છે કે ભગવાનની સેવા સુખથી કરી શકાય એવી છે, તેથી સેવામાં દુઃખની સંભાવનાથી જે દુઃખનો અંશ થાય છે તેનું કમળથી નિવારણ થાય છે.) આ બે અણનાં પદાર્થોમાં વિચિત્ર ચિહ્નો છે. ત્રજ-ભૂમિને ખરીઓથી ઘટી પીડા આ ચિહ્નોથી લૌકિક અને અલૌકિક રીતે—છત્ર પ્રકારથી અને અદૃશ પ્રકારથી—દૂર કરવામાં આવે છે.

ત્રજમાં ત્રણ મુખ્ય છેઃ ભૂમિ, ગાયો અને ગોપીઓ. તેમાં ભૂમિનું દુઃખ ગતિથી દૂર કર્યું એમ વર્ણન કરીને, ગતિથી અને કાર્યથી ભગવાન ગાયોના દુઃખનું નિવારણ કરે છે એમ વર્ષ્મધુર્યગતિઃ, ઉત્તમ આપહાના જેવી ગતિવાળા, એ વિશેષણથી ગોપીજન કહે છે. ‘ઉત્તમ આપહો’ એટલે આંધવાળો મોટો આપહો. તે જેમ હલેરથી ધીરે ધીરે બાય છે તેમ ભગવાન પણ હલેરથી ધીમે ધીમે જતા ગાયોનું પણ નહો દુઃખ હરનારા હોય એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે ઈરિતવેણુર્વ્રજતિ, વેણુ વગાડતા કરે છે, તે સમયે આપણુ ગોપીઓને વેણુનાદથી કામ ઉત્પન્ન થતાં સ્થાવરપણુ વધારામાં પ્રાપ્ત થયું એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે તેન. વેણુનાદના સ્વભાવથી જ આપણને—ગોપીઓને—કામ થયો. તેમાં પણ વિલાસવાળી દૃષ્ટિથી આપવામાં આવેલો છે કામનો વેગ જેમને એવાં આપણે થયાં. તેથી કામના વેગથી આપણે સ્તબ્ધ થયાં, ક્રિયા વિનાનાં થયાં, અને તે રીતે વૃક્ષની ગતિ પ્રાપ્ત કરી. વૃક્ષોને અંદરથી રાગ હોય છે, પણ આર્ત રાગ આપણને નથી એ જણાવવા ગોપીજન કહે છે કે ન વિદામઃ, અમને જ્ઞાન રહેતું નથી. ગાદ નિદ્રામાં પણ લોકોને પદાર્થનું જ્ઞાન રહેતું નથી, તેથી ગોપીજનોને ગાદ નિદ્રાથી તેવું થયું નથી એમ દર્શાવવા ગોપીજન કહે છે કે કદમલેન, મૂળને લીધે. કદમલથી એટલે મૂળાંધી. વચ્ચન અને અંબોદાનું જ્ઞાન રહેતું એ સ્ત્રીઓને ધણુ જરૂરી છે. વેણુનાદના આરંભમાં જ આ થયું, તેથી ભગવાનની ગતિ, દૃષ્ટિ વગેરેથી જે થયું તેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૬-૧૭

હરિણીનાં. વેણુનાદેન યથા જાતં તદ્વક્ત્ત્વં પૂર્વવદ્વેણુનાદં વર્ણયન્તિ મણિધર इति દ્વાધ્યાયઃ ।

મણિધરઃ કચિદાગમયન્ ગા માલયા દયિતગન્ધતુલસ્યાઃ ।

પ્રણયિનોઽનુચરસ્ય કદાસે પ્રક્ષિપન્ મુજમગાયત યત્ર ॥ ૧૮ ॥

કળિતવેણુરવવચ્ચિતચિત્તાઃ કૃષ્ણમન્વાસત કૃષ્ણગૃહિણ્યઃ ।

શુભગજાર્ણમનુગલ્ય હરિણ્યો ગોપિકા ઇવ ચિન્તુક્તગૃહાશાઃ ॥ ૧૯ ॥

ગવામાધિદૈવિકાનિ રૂપાણિ મળયઃ । તાન્ સસિન્ વિમર્તાતિ મણિધરઃ । અભિદ્વાનાર્થે વા । સ્વપ્રિયાણામભિદ્વાપકા મળયઃ । અવસૈઃ કદાચિદ્ ગાઃ આ સમન્તાદ્ ગમયન્ જાવઃ । જનેન તાઃ તદ્વત્ત્વમાર્થ્ય ભગવત્યેવ પ્રતિષ્ઠિતા इति તાસાં સંસારામાયઃ સૂચિતઃ । અત્ એવ ગોપિકાનામપિ । અત્ એવ હરિણીનામપિ । પશુત્વાવિશેષાદ્ આન્યાયાં ચેદુદ્ધારકઃ, વિશેષત્ આરણ્યાનાં ભવિષ્યતીતિ શુદ્ધા કૃષ્ણપરતા । માલયા દયિતગન્ધતુલસ્યા ઉપલબ્ધિતઃ । યથા ભગવતો નીલં રૂપં પ્રિયમ્, સ્પર્શઃ

વેણુનાદથી હરિણીઓને જે લાવના થઈ તે કહેવા પહેલાંની માફક મણિધરઃ એ શુભભાં ગોપી-
જન વેણુનાદનું વર્ણન કરે છે.

મણિ ધારણ કરનાર, કોઈ વાર ગાયોને ગણતાં, ખોતાને પ્રિય ગંધ-
વાળી તુલસીની માફા ધારણ કરનાર અને પ્રેમવાળા સેવકના ખલા ઉપર
શ્રીહસ્ત રાખીને જ્યારે ભગવાન કદાચિત્ ગાન કરે છે, ત્યારે વગાડેલી
વેણુના નાદથી જેમનાં ચિત્ત હરાએલાં છે એવી કૃષ્ણસાર હરણુની સ્ત્રીઓ,
હરિણીઓ, શ્રીકૃષ્ણની પાસે બેસે છે, અને શુણ્વોના સમૂહના સાગરની
પાછળ જઈ ગોપીઓની માફક ધરની આશા છોડી દઈને પ્રણયસાથણ
થઈ જાય છે. ૧૮-૧૯

મણિઓ ગાયોનાં આધિદૈવિક રૂપ છે. (જેવા જેવા ગાયોના રંગ છે તેવા તેવા રંગના મણિઓ
ભગવાનની વૈજયન્તી માલામાં સખવામાં આવેલા છે. તેથી મણિઓ ગાયોનાં આધિદૈવિક, એટલે દેવના
સંગંધવાળાં, સ્વરૂપો છે એમ તાત્પર્ય છે.) આ મણિઓને ભગવાન પોતાની અંદર રાખે છે તેથી તે
મણિધરઃ, મણિ ધારણ કરનાર, કહેવાય છે. અથવા તો પ્રિયઓનું સ્મરણ થાય તે માટે ભગવાન મણિ
ધારણ કરે છે, કારણ કે મણિઓ પોતાની પ્રિયઓનું સ્મરણ કરાવનારા છે. તેથી—મણિઓ ગાયોનાં
આધિદૈવિક રૂપો હોવાથી—ભગવાન કોઈ વાર મણિઓથી ચારે તરફથી ગાયો ગણે છે. આ ઉપરથી જોમ
સૂચવાય છે કે ગાયો અને તેમના ધર્મો ભગવાનમાં જ રહેલા છે, અને તેથી તેમને—ગાયોને—સંસાર
રહેલો નથી. તેથી જ ગોપિકાઓને પણ સંસાર રહેલો નથી. તેથી જ—ગાયોનાં આધિદૈવિક રૂપ ભગવાને
ધારણ કરેલાં છે તેથી જ—હરિણીઓને પણ સંસાર રહેલો નથી. જ્યારે ભગવાન ગામનાં પશુઓનો
ઉદ્ધાર કરે છે તો પછી તે વનનાં પશુઓનો પણ સારી રીતે ઉદ્ધાર કરશે, કારણ કે તે પણ પશુઓ જ
છે, તેથી વનનાં પશુઓ શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત થાય એ યોગ્ય છે.

પોતાને પ્રિય ગંધવાળી તુલસીની માલાથી ભગવાન વણાઈ આવે છે. જેમ ભગવાનને સ્વામ રંગ
પ્રિય છે, સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ પ્રિય છે, વેણુનો શ્રવણ પ્રિય છે અને માળણનો રસ પ્રિય છે તેમ તુલસીની
ગંધ પ્રિય છે. (આનન્દનો રંગ સ્વામ હોવાથી ભગવાનને તે રંગ પ્રિય છે. સ્ત્રી અને વેણુ મુખના આધાર
હોવાથી ભગવાનને તેમનો સ્પર્શ તથા નાદ પ્રિય છે. માળણ એ અમૃતનું પાન કરાવનારી ગાયના દૂધનો
સાર છે, તેથી તે ભગવાનને પ્રિય છે, અને તુલસીની ગંધ દિવ્ય છે તેથી તે ભગવાનને પ્રિય છે.) આ

સ્ત્રીણામ્, શબ્દો વેળોઃ, રસો તત્ત્વનીતસ્ય, તથા ગન્ધસ્તુલસ્વાઃ । તદ્વતોત્તમતા સાર્વિકતાનાં કેવાશ્ચિન્તુ-
ભવસિદ્ધા । તાદૃશી તુલસી । અવસ્થાસ્યા માલ્લાં વિભર્તિ । અતો યદા વયનપિ પ્રિયા ભવિષ્યમાઃ,
તદા અસ્માનપિ અસદ્ધર્માન્ વા ધારયિષ્યતીતિ કૃષ્ણસારસ્ત્રીણાં પ્રવૃત્તિઃ । કૃષ્ણસારસ્તુ વેદે નિયુક્ત
હતિ મક્કો તાસાં વિનિયોગાર્થે પ્રવૃત્તિઃ । કિન્ન । પ્રણયિનોડતિપ્રેમવતઃ અનુચરસ્ય ગોપસ્વાસે ભુજં
પ્રશ્નિપશ્નિતિ । કદા કદાતિત્ । 'આશંસાયાં ભૂતવચ' હિતિ યા કદા અગાયતેતિ મધ્યે ગાનાશંસા ।
યદા ગોપાલસ્ય તથાસ્નેહસેવાધર્મયોઃ સદ્ગુણે એવં ભવિષ્યતીતિ ગોપિકાનાસિવ દરિણીનામપિ તથાત્વાય
સ્નેહમજનત્મ । દેહાસ્કુરણાત્ ન વિજાતીયસ્ત્વેન કામાભાવઃ । તદેવ ક્ષણિતો યો વેણુઃ । આકસ્મિકઃ
શબ્દવિશેષો મનોહારી કળનાત્મકઃ । સ વેદેણોર્નિર્ગતઃ, તત્ત્વમ્બન્ધાદન્યેડપિ શબ્દાશ્ચિત્તવશ્ચકા હિતિ
સ્વપદમ્ । ધ્રુવેન સ્થગણાં વર્ણીકરણં સિદ્ધમેવ । શ્વાનીમેયોપયોગો ભવિષ્યતીતિપ્રતીતિજનનાદ્વચ્ચક-
ત્વમ્ । અતો રવેણ વશ્ચિત્તચિત્તાઃ કૃષ્ણમન્યાસત્ કૃષ્ણસમીપે આસત્ત વ્યવિષ્ટા જાતાઃ । યદા
પ્રાયમુપવિશતિ, એવં કૃષ્ણમનુપવિષ્ટાઃ । નનુ સ્ત્રિયોડન્યસ્ય કથમન્યસ્ય મૃદેડન્યસ્ય સમીપે ઉપવિષ્ટા
હતિ, તન્નાદ કૃષ્ણસ્ય કૃષ્ણસારસ્ય મૃદિષ્ય હિતિ । કૃષ્ણ હિતિ તાસસ્ય મૃદિષ્યો જાતાઃ । વશ્ચિત્ત-

તુલસીની ગંધમાં રહેલી ઉત્તમતા કોઈ સાત્ત્વિક પુરુષોને અનુભવથી જણાએલી છે. આ પ્રમાણે તુલસી
આવા ઉત્તમ ગંધવાળી છે, તેથી ભગવાન્ તેની માલા ધારણ કરે છે. તેથી—તુલસી પ્રિય હોવાથી ભગ-
વાન્ તેની માલા ધારણ કરે છે તેથી—ન્યારે આપણે પણ ભગવાનને પ્રિય થઈશું ત્યારે ભગવાન્ આપણને
અથવા આપણા ધર્મોને પણ ધારણ કરશેઃ આવા હેતુથી કૃષ્ણસાર હરણની સ્ત્રીઓની અહીં જણાવેલી
પ્રવૃત્તિ થાય છે. કૃષ્ણસાર હરણનો તો વેદમાં ઉપયોગ થએલો છે, તેથી ભક્તિમાં વિનિયોગ કરવાને
માટે તેમની સ્ત્રીઓની—હરિણીઓની—પ્રવૃત્તિ થાય છે.

વળી, પ્રણયીના—ધણા પ્રેમવાળા—સેવક ગોપના પલા ઉપર ભગવાન્ શ્રીહસ્ત રાખે છે.
(પ્રેમવાળાના ખલા ઉપર ભગવાન્ શ્રીહસ્ત રાખે છે, તેથી આપણે—ગોપીઓ—પ્રિય થઈશું
ત્યારે આપણને પણ ધારણ કરશે એમ તાત્પર્ય છે.) કદા એટલે કદાચિત્ (ભગવાન્ એ પ્રમાણે
શ્રીહસ્ત રાખે છે.) અથવા તો 'આશા હોય ત્યારે ભૂતકાલની માફક' (પાણિનિ ડ. ડ. ૧૩૨)
એ સૂત્ર પ્રમાણે 'ભગવાન્ ત્યારે ગાન કરે' એમ ગોપાલ મધ્યમાં ગાનની ઇચ્છા કરે છે. એમ
ગોપાલમાં ભગવાન્ માટે તેવો એક અને સેવાધર્મ હોવાથી ભગવાન્ તે પ્રમાણે કરે છે, અર્થાત્ તેમના
ખલા ઉપર શ્રીહસ્ત રાખે છે, તેમ અમારા પણ એક અને સેવાધર્મને લીધે તે પ્રમાણે થશે—
અમને અથવા અમારા ધર્મને ધારણ કરશે—એમ ગોપિકાઓની માફક હરિણીઓ પણ તેમ થાય
તે માટે એકથી ભગવાનનું ભજન કરે છે. હરિણીઓને દેહનું સ્મરણ નહિ રહેવાથી, ભગવાન્ વિભતીય
છે તેથી તેમની સાથે કામ ન થાય એવું જ્ઞાન તેમને નથી. તે જ સમયે વેણુ વગાડ્યો. અકસ્માત્ મનને.
હરણ કરનારો અમુક શબ્દ થાય તે કવણુન, વેણુનો નાદ, કહેવાય છે. તે શબ્દ ન્યારે વેણુમાંથી નીકળ્યો
ત્યારે તેના—વેણુના—ચંદ્રાંધથી બીજા પણ શબ્દો ચિત્તને હરનાસ થશે, એ હેતુથી સ્વ પદ વાપરવામાં
આવ્યું છે. (જે અવાજ પાછળથી થાય છે તે 'સ્વ' કહેવાય છે. પહેલાંનો અવાજ ચિત્તને હરનારો હોવાથી
પછીનો પણ અવાજ તેવો જ છે એમ જણાવવા સ્વ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે એમ તાત્પર્ય
છે.) શબ્દથી હરણો વશ કરવામાં આવે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે. હમણાં જ આપણે ઉપયોગ થશે
એવી દૃઢ મન્યતા વેણુના નાદથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે વેણુનાદ મનને હમનારો, હરનારો, છે.
('ઉપયોગ' એટલે નાંચિકાના જેવો ઉપયોગ એ પ્રમાણે અર્થ છે. વેણુનાદનો એવો પ્રભાવ છે કે હરિણી-
ઓમાં પણ આવો લાવ થાય છે તો પછી બીજી સ્ત્રીઓની વાત જ શી કરવી ? એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી
વેણુનાદથી જેમનાં ચિત્ત હરણેલાં છે એવી હરિણીઓ શ્રીકૃષ્ણની પાસે બેઠી, જેમ મરણ પામતા મુઠ્ઠી
ઉપવાસ કરીને માણસ બેસે છે તેમ તે હરિણીઓ શ્રીકૃષ્ણની પાસે બેઠી.

અરે ! બીજાની સ્ત્રીઓ બીજાને ઘેર બીજાની પાસે કેમ બેઠી ? આ પ્રમાણે ચંદ્ર થાય 'તો તેનું
અભ્યુપાસન કરતાં ગોપીજન કરે છે કે કૃષ્ણમૃદિષ્યતા, આ હરિણીઓ કૃષ્ણની, કૃષ્ણસાર મૃગની, મૃદિણીઓ

વિત્તત્વાદ્વા રૂપં વિસ્તૃત્ય શબ્દમાત્રાભિનિવિષ્ટા જાતાઃ । વેણુનાદેન વા સાનુભાવેન કૃષ્ણસારેઽપિ કૃષ્ણ-
મત્તા કૃષ્ણમેવાન્વાસત । નનુ કૃષ્ણસારેઽપિ કૃષ્ણમ્રમાત્ સર્વોઽપિ વર્તત્વં હતિ તં પરિભ્રમ્ય કમમા-
ગતાં ઇત્યત્ આહ ગુણગણાર્ણમિતિ । કૃષ્ણસારે એકો દ્વી વા ગુણૌ । અતો ચત્રેવ ભગવાન્ ગચ્છતિ,
તત્રેવ તમનુગત્ય સર્વા એવ હરિપ્યો વિમુક્તગૃહાશા જાતાઃ ગૃહં ગમિષ્યામ્ ઇલાશામપિ ભક્તવત્સાઃ ।
(સાન્નિધ્યેન ભગવદ્રસઃ પીત્વ ઇતિ લઙ્ઘસ્વાદુમાયાઃ ગોપિકા ઇવ તદેકપદા જાતાઃ । एतन्नयनेषु
स्वप्रियानयनसादृश्यदर्शनेन यादृશેन भावेन ताः पश्यति तादृशेनैवैता अपि पर्ययतीति, एतासामपि
तत्सज्जातीयभावोत्पत्तिः, तथैव वेणुकणनं च । अत एवामित्रिजीवामृतबीजात्मकं रवपदमुच्यम् । यद-
स्तच्छ्रवणेऽत्यार्त्तिसत्तापशमनं च सम्पद्यते । अतः स्वदृष्टान्तोक्तिर्युक्ता ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥)

एवं नवप्रकारेण वेणुनाદं निरूपय, गुणातीतप्रकारेण त्रिधा निरूपयन् वेणुनाદેन भगवान् जग-
देव चशीकृतवानित्याह कुन्ददामेति द्वाभ्याम् ।

છે. આ કૃષ્ણ છે તેથી તેઓ કૃષ્ણમાં ગૃહિણી થયાં. (કૃષ્ણસાર હરણ કૃષ્ણ—કાળો—છે, અને ભગવાન્
પણ કૃષ્ણ—કાળા—છે, તેથી હરિણીઓ કૃષ્ણ ભગવાનની ગૃહિણીઓ થઈ એમ તાત્પર્ય છે.) અથવા તો
હરિણીઓનાં ચિત્ત હણએલાં હોવાથી તેઓ રૂપને ભૂલી માત્ર શબ્દમાં આસક્ત થઈ. અથવા તો પ્રભાવ-
વાળા વેણુનાદને લીધે કાળાં હરણમાં પણ ‘આ કૃષ્ણ છે’ એવી બુદ્ધિ થવાથી હરિણીઓ શ્રીકૃષ્ણની
પાસે જ બેઠી.

અરે ! કૃષ્ણસારમાં—કાળા હરણમાં—પણ કૃષ્ણનો ગ્રમ થાય છે તેથી અને તેમાં કૃષ્ણ શબ્દ
પણ રહેલો છે તેથી તે કૃષ્ણસાર હરણને લઈને શ્રીકૃષ્ણની પાસે આ હરિણીઓ કેમ આવી ? આ પ્રમાણે
શંકા થતાં ગોપીજન કહે છે કે ગુણગણાર્ણમ્, શુણોના સમૂહોના સાગર. (આ=આરે તરફ, ક્રુણમ્=
જલ; આરે તરફ જેમાં જલ છે તે આ+ક્રુણ=આર્ણ=સમુદ્ર કહેવાય છે.) કૃષ્ણસાર હરણમાં એક
અથવા બે શુણો હોય, (પણ ભગવાન્ તો શુણોના સાગર છે.) તેથી ત્યાં ભગવાન્ તય છે ત્યાં જ તેમની
પાછળ જઈને બધી જ હરિણીઓએ ઘરની આશા લઈ દીધી, અર્થાત્ ‘અમે ઘર બંધી’ એવી આશાનો
પણ તેમણે લાગ કર્યો.

(હરિણીઓએ ભગવાનની પાસે રહીને ભગવદ્રસનું પાન કર્યું; તેથી તેમને ભગવદ્રસનો સ્વાદ પ્રાપ્ત
થવાથી ગોપીઓની માફક તેઓ તેમાં જ—ભગવાનમાં જ—આસક્ત થઈ ગઈ. આ હરિણીઓનાં નેત્રો
પોતાની પ્રિયાઓનાં નેત્રો જેવાં છે એમ એવાથી ભગવાન્ જેવા ભાવથી પોતાની પ્રિયાઓને ભુલે છે
તેવા જ ભાવથી આ હરિણીઓને પણ ભુલે છે. તેથી આ હરિણીઓમાં પણ તે ગોપીઓના જેવો જ
ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે જ પ્રમાણે ભગવાન્ વેણુ વગાડે છે. તેથી જ આ નાદ માટે રવ શબ્દ
વાપરવામાં આવ્યો છે. ર એટલે અગ્નિ, અને ચ એટલે અમૃત; અર્થાત્ રવ શબ્દથી અગ્નિ અને અમૃતનો
અર્થ જણાવવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તે સર્વનું શ્રવણ થતાં ઘણી જ આર્તિ (=અગ્નિ) થાય છે અને તે
તાપની શાન્તિ (=અમૃત) પણ થાય છે. તેથી ગોપીજનો અહીં ગોપિકા ઇવ એ પ્રમાણે પોતાનો
દાખલો આપે છે તે યોગ્ય છે.) ૧૮-૧૯

આ પ્રમાણે નવ પ્રકારે વેણુનાદનું વર્ણન કરીને, શુણાતીત પ્રકારે ત્રણ રીતે તેનું વર્ણન કરતાં
ગોપીજન કુન્દદામ એ યુગલમાં કહે છે કે ભગવાને વેણુનાદથી જગતને જ વશ કર્યું. (‘ઉ યોતમ !
વાયુ તેનું સૂત્ર છે’ બૃ. ઉ. ડ. ૭. ૨ એ શ્રુતિ પ્રમાણે વાયુ સર્વનું મૂળ છે, અને તેથી વાયુ વશ થતાં જ
આખું જુગત જ વશ થાય એમ તાત્પર્ય છે.)

કુન્દદામકૃતકૌતુકવેશો ગોપગોધનવૃતો યમુનાયામ્ ।

નન્દસૂનુરનથે તવ વત્સો નર્મદઃ પ્રણયિનાં વિજહાર ॥ ૨૦ ॥

મન્દવાયુરુપચાલ્યનુકૂલં માનયન્ મલયજસ્પર્શનં ।

વન્દિનસ્તમુપદેવગણા યે વાલ્યગીતવલ્લિભિઃ પરિવહુઃ ॥ ૨૧ ॥

યહિં ભગવાન્ યમુનાયાં વિજહાર, તત્રાપિ પૂર્વોત્તરદશાયામપેક્ષિતો વેણુનાદઃ પરિવૃણ્ણતે પ્રક-
રણિત્વાન્, પ્રકારવિશેષાભાવાદ ન દૃશ્યુક્તઃ, તદા ઉપદેવગણાઃ પરિવહુરિતિ સમ્બન્ધઃ । યમુનાયા-
મિતિ સામીપ્યસપ્તમી અધિકરણસપ્તમી યા । ધર્મે ગવાં ગોપાલાનાં ચ જલે સ્થિતિઃ સન્ભવતિ । તત્ર
વિહારો ગોપૈઃ સહ જલક્રીડા ગવાં પ્રજ્ઞાલનાદિઃ । સર્વત્રોદ્દેગશાન્ત્યર્થે વેણુનાદઃ સહકારી । તદાન્તી-
મનલકૃતત્વમાશ્રમ્ય અલક્ષ્યારમાહ કુન્દદામેતિ । વસ્ત્રાભરણાચલક્ષ્ણા ભવિષ્યન્ત્યેવ, પુષ્પાલક્ષ્ણા ન
ભવિષ્યન્તીત્યાશ્રય ઉદેય નિરુપ્યતે । કુન્દદામ્ના કૃતઃ કૌતુકવેશો યસ્ય । દામાન્યનેકપ્રકારાણિ ।
તૈલ્લથા વેશો નિર્માયતે યથા અલક્ષ્યુતો ભવતિ । અત્ર તુ યથૈવ હાસ્યસહ ઉત્પદ્યતે તથૈવ નિર્માયત

હે પાપરહિત યશોદા । હોલરની માળાથી જેમણે રમતનો વેશ ધારણ
કરેલો છે, ગોપ અને ગાયોડી ધનથી જે વીંટાએલા છે, અને પોતાનામાં
રોહ રાખનારને જે સુખ આપનારા છે એવા નન્દના પુત્ર અને તમારા વત્સ
જ્યારે યમુનાજીમાં વિહાર કરે છે ત્યારે અંદનના સ્પર્શવાળો મંદ વાયુ
સન્માન કરતો અનુકૂલ રીતે વાય છે, અને જે ઉપદેવના સમૂહો છે
તેઓ બંદિતનો યદિ વાગિન, ગીત અને પૂજનાં સાધનો સહિત તેમની
આસપાસ વીંટાઈ બપ છે. ૨૦-૨૧

જ્યારે ભગવાન્ યમુનાજીમાં વિહાર કરતા હતા ત્યારે ગન્ધર્વ વગેરે ઉપદેવના સમૂહો વીંટાઈ ગયા
એ પ્રમાણે શ્લોકમાં પહેલો સંબંધ છે. જ્યારે ભગવાન્ યમુનાજીમાં વિહાર કરે છે ત્યારે મધ્ય પહેલાંની
સ્થિતિમાં અર્થાત્ રમતનો વેશ ધારણ કરવાની સ્થિતિમાં, અને પછીની સ્થિતિમાં અર્થાત્ જલક્રીડા વગેરે
વિહારની સ્થિતિમાં જેની જરૂર છે એવો વેલુનાદ ભગવાન્ કરે છે, કારણ કે આ વેલુનાદનું પ્રકરણ છે.
અને વેલુનાદનો જુલો પ્રકાર નહિ હોવાથી તે—વેલુનાદ—સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યો નથી. યમુના-
યામ્, યમુનાજીમાં, એ સાતમી વિભક્તિ સમીપપણના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલી છે, અથવા તો
સ્થાનના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલી છે. કારણ કે ઉનાળામાં ગાયો અને ગોપાલો જળમાં રહે એ સંભવ
છે. યમુનાજીમાં વિહાર એટલે ગોપો સાથે જલક્રીડા, અને ગાયોને નવરાવવાનું વગેરે કાર્ય. ઉદ્દેગની
શાન્તિ થાય તે માટે સર્વત્ર વેલુનાદ સહકારી—સાથે કાર્ય કરનારો—છે.

તે સમયે ભગવાને અલંકારો ધારણ કરેલાં નહિ હોય એમ શંકા થતાં ગોપીજન કુન્દવામ ઇત્યાદિ
શબ્દોથી અલંકારનું વર્ણન કરે છે. એમ, આજરણ વગેરે અલંકારો તો હશે જ પરંતુ પુષ્પના અલંકારો
નહિ હોય (અથવામાં મુંગાર કરતાં પુષ્પોના અલંકાર ધરેલા હોય, પણ તે કરગણવાથી ઉતારી લીધા હશે,
તેથી પુષ્પના અલંકારો નહિ હોય એમ બાપ છે); આ પ્રમાણે શંકા થાય, તેથી પુષ્પના અલંકારોનું જ
વર્ણન કરવામાં આવે છે. રીતરની માળાથી કરેલો છે રમતનો વેશ જેમણે એવા ભગવાન્ છે. (‘કરેલો’
શબ્દ એમ બતાવે છે કે ભગવાને પુષ્પોના બીજા અલંકારો ધારણ કરેલા છે.) માળાઓ બાલુબંધ વગેરે
અનેક પ્રકારની હોય છે. આ માળાઓથી એવા પ્રકારનો—મુંગાર રસમાં ઉપયોગી—વેશ કરવામાં આવે
છે કે તે વેશ વધુ આલુન થાય. અહીં તો જેનાથી હાસ્ય રસ ઉત્પત્ત થાય તેવો જ વેશ કરવામાં આવે
છે. (શ્લોકમાં જે કૌતુક ૫૬ છે તે એમ સૂચવે છે કે આ વેશ હાસ્યરસમાં ઉપયોગી છે.)

શ્રુતિ । નન્વેતાદર્શી પ્રાકૃતલીલાં ભગવાન્ કથં કૃતવાનિત્યાશક્ત્યામાહુઃ નન્દસૂનુસ્તય વત્સ इति । यया लीलया नन्दपुत्रो भवति तथैव लीलया प्राकृतलीलामपि सम्पादयति । अन्धे इति सम्बोधनं श्रोधा-
भावाय विभावार्थं च । तत्र च वत्सो जातः । अनेन त्वं गोरूपेति सर्वगुणरसानभिज्ञत्वं सूचितम् ।
अन्यथा चत्सृषलघन्धनलीलां न कुर्यात् । मध्ये निर्दोषत्वेन सम्बोधनाદુભયોર્નિર્દોષત્વં જ્ઞાપ્યતે ।
તાદૃશ્યા વત્સત્વેન ભગવત્સપિ તથા । પૂર્ણગુણલક્ષણમાપિક્યં ચોચ્યતેડમિમવિશેષણેન । કિંચ,
પ્રણયિતાં નર્મદઃ । ये केचन ज्ञेहयुक्ताः, यथैव ते स्निग्धा भवन्ति, तथैव लीलां करोतीति । अनेन
સર્વત્રેવ હેતુરુક્તા । यत्रैव लीलासक्त्या क्रीडा स विहारः । सोऽत्र जलक्रीडा नृत्यक्रीडा वेणुवादन-
क्रीडा च श्रेया । अन्यथा वाद्यादीनामुपयोगो न स्यात् । विद्यापन्तो हि वशीकर्तव्याः । तत्र विद्यो-
त्पादको वायुः । देवाश्च तदाधारभूताः । तत्राप्युपदेवगणा वन्दिनश्च यहिर्विद्याप्रकटनपराः । अतो-
ऽन्यापेक्षया तेषु विशेष उक्तः । प्रथमतः कारणभूतं वायुं निरूपयन्ति । मन्दो वायुः अनुकूलं यथा

અરે ! ભગવાને આવી પ્રાકૃત—ગામડીઆઓની—લીલા કેમ કરી ? આ પ્રમાણે શંકા થતાં ગોપી-
જન કહે છે કે નન્દસૂનુઃ તથ વત્સઃ, નન્દના પુત્ર અને તમારા વત્સ. જે લીલાથી ભગવાન્ નન્દના
પુત્ર થાય છે તે જ લીલાથી પ્રાકૃત લીલા પણ કરે છે. (પરં નિગૂઢાત્મગતિઃ, ભાગ. ૧૦. ૧૨. ૧૬, એ
શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન્ ગોપના પુત્ર છે અને આવી આગચડીલા કરે છે.) યશોદાજીને
માટે જનમે, હે પાપરહિત સ્ત્રી, એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે તેનું પ્રયોજન એ કે યશોદા-
જીને ક્રોધ ન થાય અને વિશ્વાસ રહે. (નમરાજકુમાર ગાયોને નવશવવાનું વગેરે કાર્ય કરે છે—આ
પ્રમાણે કહેવાથી યશોદાજીને ક્રોધ અને અવિશ્વાસ થાય. આ ન બને એટલા માટે ગોપીજનો જનમે એ
પ્રમાણે સંબોધન કરે છે, કારણ કે જે જનના—પાપરહિત—છે તેને ક્રોધ અને અવિશ્વાસ થતો નથી
એમ તાત્પર્ય છે.) વળી, જે લીલાથી ભગવાન્ નન્દના પુત્ર થયા તે લીલાથી જ તમારા વત્સ પણ થયા
છે. આ ઉપરથી એમ સૂચવાય છે કે તમે—યશોદાજી—ગાયત્રી છે અને તેથી સર્વ શ્રમ રસને ભણતાં
નથી. જો તેમ ન હોત—જો યશોદાજી શ્રમ રસને ભણતાં હોત—તો ભગવાનનું માહાત્મ્ય ભણવાથી
તે ભગવાનને ખાંડણીઆ સાથે ગાંધવાની લીલા ન કરત. જનમે—હે પાપરહિત, નિર્દોષ, સ્ત્રી—એ
સંબોધન નન્દસૂનુઃ અને તથ વત્સઃ એ બેની વચ્ચે મૂકવામાં આવેલું હોવાથી એમ જણાય છે કે નન્દ
અને યશોદાજી એ જાણેય હોપરહિત છે. ભગવાન્ આવી નિર્દોષ યશોદાજીના પુત્ર છે એમ કહેવાથી
ભગવાન્ પણ હોપરહિત છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.

પ્રણયિતાં નર્મદઃ એ આગળનું વિશેષજી એમ દર્શાવે છે કે ભગવાન્ પૂર્ણશુભવાળા અને અધિક છે.
(પોતાનામાં એક રાખનારને સુખ આપવું એ પુરુષોત્તમનો ધર્મ છે, તેથી તે પૂર્ણશુભવાળા છે એમ
તાત્પર્ય છે. આ તો પ્રણયિતાં નર્મદઃ એ વિશેષજીનો તાત્પર્ય આપવામાં આવ્યો. હવે તેનો વાચ્યાર્થ
આપવામાં આવે છે.) વળી, ભગવાન્ પ્રણયિતાં નર્મદઃ છે, અર્થાત્ જેઓ ભગવાનમાં એકવાળા છે તેઓ
જે લીલા કરવાથી ભગવાનમાં એકવાળા થાય તે જ લીલા ભગવાન્ કરે છે. (ભગવાન્ નન્દના પુત્ર છે
તેથી તે પ્રાકૃત લીલા કરે છે; અને ભગવાન્ પોતાનામાં એક રાખનારને સુખ આપે છે તેથી પણ તે
પ્રાકૃત લીલા કરે છે. આ પ્રાકૃત લીલા કરવાનાં જે કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.) આથી સર્વ જ—
નન્દસૂનુત્વમાં પણ—કારણ કહેવામાં આવ્યું. લીલામાં આસક્તિથી ભગવાન્ જે ક્રીડા કરે છે તે જ નિહાર
કહેવામાં આવે છે. અહીં આ નિહાર જલક્રીડા, નૃત્યક્રીડા અને વેણુ વગાડવાની ક્રીડારૂપે છે એમ ભણવું.
અમ જો ન હોય તો—આ ત્રણેય ક્રીડા કહેવી ન હોય અને ક્રીડા જલક્રીડા જ કહેવી હોય તો—અર્થાત્
વગેરેનો ઉપયોગ થાય નહિ. વિદ્યાવાળાઓને વશ કરવાના છે; તેમાં વિદ્યા ઉત્પત્ત કરવાર વાયુ છે, (સન
વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે તેથી જ્ઞાન પણ વિદ્યા છે. વાયુ વિદ્યાવાળાઓમાં વિદ્યા ઉત્પત્ત કરનારો—જ્ઞાન ઉત્પત્ત
કરનારો—છે. મૈત્રી ઉપનિષદમાં અને સંગીતશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વાયુથી શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે.)

મથતિ તથા ઉપવાતીતિ । અનુકૂલં ક્ષુલસમીપે દિત્તં ચ । જનેન ક્ષીલં નિરુપિતમ્ । મલયજસ્પર્શોન સદિત્વ ઇતિ સૌરમ્યમ્ । જનેન દાક્ષિણાલ્લોડયં વાયુરિતિ નિરુપિતમ્ । ભગવત્સ્વરૂપે દત્તેન વા મલયજેન સહમાવાદધિક્ષૈલ્લનિરુપકત્વેન અનુકૂલત્વમ્ । મલયજસ્પર્શઃ મલયજસ્યેષ વા સ્પર્શઃ । તથા સતિ તત્રત્યાગો સર્વેપામેષ ભગવદ્ભાવં સમ્પાદયિષ્યતીતિ । માનવક્ષિતિ । સ્વકીયૈશ્વિમિર્ગુણેઃ સયૈષ સન્માનતં મથતિ તથૈવ વાતીત્યતિથશ્યતા । ઉપદેવગણાશ્ચ ગન્ધર્વાદયશ્ચ ચન્દિનઃ કીર્તિનિરુપકા જાતાઃ । ગાયકાશ્ચ સન્તઃ । ચ ઇતિ ભગવદીવાઃ । વાદ્યગીતપૂજાસાધનૈઃ વામસરાજસાસાચિવકૈઃ સદિતાઃ પરિધ્રુઃ । સર્વત્રૈવાપેક્ષિતં કૃત્યવન્તઃ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥

एवं गुणातीते प्रकीर्णतां निरूप्य युगलद्वयेन केवलं भगवत एव परियमाहुः वृत्तल इति ।

અને દેવો તેના આધાર થયેલા છે, (અર્થાત્ ગાનના આધારભૂત, ગાન કરનારાઓ થયેલા છે.) તેમાં પણ ઉપદેવના સમૂહો અને ખંદીઓ બહાર વિદ્યા પ્રકટ કરવામાં તત્પર હોય છે. (દેવોમાં પણ આ ઉપદેવો બહાર જઈને સર્વ સ્થળે આલુપિકાને માટે વિદ્યા પ્રકટ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી બીજાઓ કરતાં તેમનામાં વિશેષ—આસ શુભ—કહેવામાં આવેલો છે.

વિદ્યાનું કારણ બનેલા વાયુનું ગોપીજન પ્રથમ વર્ણન કરે છે. મંદ વાયુ જેવી રીતે અનુકૂલ થાય તેવી રીતે વાય છે. અનુકૂલ એટલે યમુનાજીના તટની પાસે અને કિત કરનાર. આ વિશેષણથી વાયુની શીતલતા વર્ણવવામાં આવી. ‘ચંદનના સ્પર્શવાળો’ એ વિશેષણથી વાયુના સુગંધિપણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ વાયુ દક્ષિણ દિશાનો છે. અથવા તો ભગવાનના સ્વરૂપને લગાડેલા ચંદનના સંગંધથી વાયુને વધારે શીતલતાવાળો જણાવેલો હોવાથી તે અનુકૂલ થાય છે. વાયુને ચંદનનો સ્પર્શ થાય છે અથવા તો ચંદનના જેવો સ્પર્શ થાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી તે વાયુ ત્યાં રહેલા—ભગવાનની પાસે રહેલા—જાણ્યને ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરાવશે. (મનેજથી આરંભીને કિતિનિરુપિતમ્ સુધી એક પક્ષ જણાવવામાં આવ્યો છે, અને ભગવત્સ્વરૂપે ઇલાદિમાં બીજે પક્ષ જણાવવામાં આવ્યો છે. પહેલા પક્ષમાં સુગંધિપણ જણાવવામાં આવ્યું, અને બીજા પક્ષમાં શીતલતા અને સુગંધિપણ એ બે જણાવવામાં આવ્યાં છે. તેથી તે વાયુ અનુકૂલ છે, અર્થાત્ કિત કરનારો છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પહેલા પક્ષમાં વાયુને ચંદનનો સ્પર્શ થાય છે, તેથી તે સુગંધિ થાય છે એમ તાત્પર્ય છે. બીજા પક્ષમાં વાયુને ચંદનના જેવો સ્પર્શ થાય છે, તેથી તે શીતલ અને સુગંધિ થાય છે. પહેલા પક્ષમાં આ વાયુ ભગવાનમાં પણ ભાવ જાગૃત કરે છે; અથવા બીજા પક્ષમાં ભગવાનની પાસે રહેલા બીજાઓમાં જ ભાવ જાગૃત કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

માનવનું એટલે સન્માન કરતો (વાયુ). પોતાના ત્રણ ગુણોથી જેવી રીતે ભગવાનનું સન્માન થાય તેવી રીતે જ તે વાયુ વાય છે: આ પ્રમાણે તે વાયુ ભગવાનને ઘણો વશ છે એમ જણાવવામાં આવ્યું. ઉપદેવના સમૂહો—ગંધર્વો વગેરે—ખંદીઓ એટલે કીર્તિનું નિરૂપણ કરનારા થયા, અને જ્ઞાન કરનારા પણ થયા. (ગાયકાશ્ચ એમાં જ છે તેથી એમ જણાય છે કે ગંધર્વો વગેરે વાજિંત્ર વગાડનારા અને પૂજા કરનારા પણ થયા. વાજિંત્ર વગેરે સાહિત્ય કહેવામાં આવેલું છે, તેથી ગન્ધર્વો તેવા યદ્યપે ભગવાનની આદે બાજુ વીરતાઈ ગયા એમ તાત્પર્ય છે.) વે, જે, પદ એમ જણાવે છે કે ગન્ધર્વો વગેરે ભગવદીય છે. તે ગંધર્વો તામસ વાજિંત્ર, રાજસ ગીત, અને સાત્વિક પૂજનાં સાધનો સહિત ભગવાનની આસપાસ વીરતાઈ ગયા, અને સર્વ સ્થળે જરૂરી હોય એવી સેવા કરવા લાગ્યા. ૨૦-૨૧

આ પ્રમાણે શુભાવીતના ત્રણ પ્રકારોમાં પ્રદીર્ઘ—પરચુરણ—પ્રકાર વર્ણવીને ગોપીજન વત્સલ: ઇલાદિ બે સુગતમાં હજા ભગવાનનું જ ચરિત્ર કહે છે. (શુભાવીતના ત્રણ પ્રકાર વર્ણવવાના હતા. તેમાંનો એક પરચુરણ પ્રકારનો ભેદ ગયા સુગતમાં વર્ણવવામાં આવ્યો. અહીં લાવના એટલી સુગત બોલનાર ગોપીજનોમાં ભેદ છે. સ્વરૂપથી ભેદ તો સામાન્ય રીતે હોય છે એમ પહેલાં પણ કહેવામાં આવ્યું હતું. તેથી નિરૂપ્ય આદુઃ એમાં સમાન કર્યાં છે એમ જણવું.)

વત્સલો વ્રજગર્વાં યદગધ્રો વન્ધમાનચરણઃ પથિ વૃદ્ધૈઃ ।

કૃત્સ્નગોધનમુપોહ્ય દિનાન્તે ગીતવેણુરનુગેઢિતકીર્તિઃ ॥ ૨૨ ॥

ઉત્સર્વં શ્રમંરુચાપિ દૃશીનામુન્નયન્ સુરરજદહુરિતસ્ત્વક ।

દિત્સયૈતિ સુહૃવાશિષ એપ દેવકીજઠરમૂરુહુરાજઃ ॥ ૨૩ ॥

મગવાન્ યદ્ ગોકુલં ગોષ્ઠે સમાનયતિ તત્ કૃપયા । અન્યથા વૃદ્ધતામપિ લીલાયાં વ્યાપૃતા
ગાવો મુચ્ચેરન્ । તથા ગોપિકાઃ । પરં કૃપયૈવ મજનાતન્વાનુભવાયં તથા કરોતિ । અથ હેતુઃ યદગધ્ર
ઇતિ । યદ્ વચ્ચાત્ કારણાત્ હર્ગં પર્યંતં ધારયતીતિ । યદિ મજનાતન્દં ન દધાન્ તદા ગોવર્ધનોદ્ધરણં
ન કુર્યાત્ । યદ્ભગવન્માહાત્મ્યં સર્વજનીનમિતિ જ્ઞાપયિતુમાદ પથિ વૃદ્ધૈર્વન્ધમાનચરણ ઇતિ । વૃદ્ધાઃ
સર્વેતો ત્રિપુણાઃ । વૃદ્ધૈરેવ મગવાન્ સેવ્યો ભવતિ । અથઃ કૃત્સ્નમેવ ગોધનમુપોહ્ય ઇતિઃ પ્રયજ્ઞ-
કૃત્વ, ઉપ સમીપે સમાહૃત્વ ચ । દિનાન્ત ઇતિ । અપે વનસિતેરયુક્તવાન્ । લીલાન્વરસ ચ વિદી-
પિવત્વાન્ । ગીતવેણુર્જાતઃ શ્રમાપનોદનાર્થં વ્રજસ્થાનાં જ્ઞાપનાર્થં ચ । અસ્ય નાદસામે કાર્યં યક્ષ્યમ્ ।

પર્વત ધારણુ કરનારા હોનાથી વ્રજ અને ગાયો ઉપર પ્રેમવાળા,
સ્તામાં વૃદ્ધો જેમનાં ચરણારવિન્દને નમન કરે છે તેવા, વેણુ વગાડતા,
સેવકો જેમની કીર્તિની પ્રશંસા કરે છે એવા, ગાયોની ખરીઓની રમથી
છવાઈ ગએલી માળાવાળા, દેવકીના જઠરમાં રહેલા આ અન્દ્ર દિવસના અંતે
સર્વ ગોધનને પાસે લાવી, શ્રમની કાન્તિથી પણ ગોપીઓની દૃષ્ટિને ઉત્સવ
કરતા મિત્રોને આશીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાથી પધારે છે. ૨૨-૨૩

ભગવાન્ ગાયોના સમૂહને ગોઠમાં—તેજઞ્ઞમાં—જે લાવે છે તે કૃપાને લીધે લાવે છે. જો આમ
ન હોય—જો ભગવાન્ તેવી કૃપા ન કરે—તો એક જ લીલામાં આશ્રિત થએલી ગાયોને મોક્ષ મળે,
અને ગોપિકાઓને પણ મોક્ષ મળે. (પ્રત્યેક ભગવાનની દૃષ્ટિ વગેરે લીલાઓ રમ અંત વિનાનો મહારસ
છે, તેથી એક રસમાં લીન થએલીઓને પોતાનું પણ જ્ઞાન ન રહે તો પછી બીજાનું તો જ્ઞાન ક્યાંથી જ
રહે એમ તાત્પર્ય છે. વ્રજગવામ્ પદમાં વ્રજ રાજાનો અર્થ ગોપીઓ છે એવા આશયથી શ્રીમદ્ભગવદ્
આજ્ઞા કરે છે કે ગોપિકાઓને પણ મોક્ષ મળે.) પરંતુ ભગવાન્ કૃપાને લીધે જ તેઓને—ગાયો અને
ગોપીજનોને—ભગવાનના અનુભવ કરાવવા તે પ્રમાણે કરે છે. આનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે
છે કે યદ્ગામ્રઃ. યત્ જે કારણને લીધે ભગં પર્વતને ધારયતિ ભગવાન્ ધારણુ કરે છે તે કારણથી દિવ-
સના અંતે ગાયોને વ્રજમાં લાવે છે. જો ગાયો અને ગોપીજનોને ભગવાનના આપવો ન હોત તો ભગ-
વાન્ ગોવર્ધન પર્વતને ધારણુ ન કરત. આ—ગોવર્ધન ધારણુ કરવાથી—ભગવાનનું મહાત્મ્ય સર્વને
જાણીતું છે એમ દર્શાવવા માટે ગોપીજન કહે છે કે પથિ વૃદ્ધૈર્વન્ધમાનચરણઃ, સ્તામાં વૃદ્ધો જેમનાં
ચરણારવિન્દને નમન કરે છે એવા ભગવાન્ છે. વૃદ્ધો સર્વ પ્રકારે નિપુણ હોય છે. જે બહુ બલુનયજો
છે તે જ ભગવાનની સેવા કરી શકે. તેથી બધાંય ગોધનને વનલીલામાંથી છૂટું પાડી અથવા પાસે એકડું
કરંને ભગવાન્ દિવસને અંતે પધારે છે. દિનાન્તે એટલે દિવસને અંતે (ભગવાન્ પધારે છે), કારણ કે
પછીથી રાત્રીએ વનમાં રહેવું યોગ્ય નથી, અને ભગવાનને બીજી લીલા—રાત્રીએ વનમાં રવાનગીઓ
આપે લીલા—કરવાની ઇચ્છા છે. શ્રમ દૂર કરવા માટે અને મનમાં રહેલાંઓને પોતે પધારે છે એમ
જણાવવા ભગવાન્ વેણુ વગાડે છે. આ વેણુનહનું કાર્ય—દિવસનો તાપ મટાડવાનું કાર્ય—આગળના
સુગંધમાં રહેવામાં આવ્યો.

ગોષિકા ઇવ કૃતાયાઃ 'કરોતીતિ ન, કિન્તુ ગોવાનપીતિ ક્ષાયયિતું તત્કલ્પસ્યમાદ્ અનુગેહિતકીર્તિ-
રિતિ । અનુગૈઃ સેવકૈરીહિતા કીર્તિર્યસ્ય । અનેન રાત્રો સેપામપિ ગાનમુષ્કં ભવતિ, યથા દિવસે
ગોષિકાનામ્ । અન્યેષાં સર્વેષાં વિરોધો ન ભવેત્ । પતાદશસ્ય કાર્યં સ્વયમેવ જાનાતીતિ સ્વયમેવ
કરોતીત્યાહુઃ ઉત્સવમિતિ । શ્રમરુચા વ્રજસ્વદશામુત્સવમુન્નયન્ આશિપો દિત્સયા પત્નીતિસમ્બન્ધઃ ।
શ્રમયુક્તઃ રુદ્ધ કાન્તિઃ । મગવતઃ શ્રમાભાવપક્ષે પ્રદર્શનમાત્રપરત્વમ્ । અભિ શ્રમ ઇતિતિદ્વાન્તઃ ।
'ભર્તા સન્ પ્રિયનાગો વિભર્તિ', 'एको देवो बहुधा निविष्टः', 'वदा भारं तन्द्रयते स भक्तुं विधाय
भारं पुनरस्तमेति' इति श्रुतेઃ સર્વધર્માશ્રયત્વાચ । વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રયત્વાદધ્રાન્તોઽપિ । ન તુ કેવલમધ્રાન્ત
એવ । શ્રમઃ સુખકારક ઇત્યપરે । તત્સમ્બન્ધિની રુદ્ધ શ્રમરુદ્ધ । સા નાયકગાતા સ્ત્રીણાં ન દિવકારિણી ।
તથાપ્યસ્માકં દિવકારિણ્યેવ જાતેલાહુઃ દર્શીનામુત્સવમુન્નયયિતિ । દર્શિર્દર્શનમ્ । વદિ મગવાન્
ધ્રાન્તો ન ભવેન્, વદા શીર્ષં ગચ્છેન્ । તદા દૃષ્ટીનાં પરમાનન્દસન્તતિર્ન સ્થાત્ । ઊર્ધ્વં તયયિતિ
સંધાતે દૃષ્ટીનાં ચ આનન્દઃ સ્થિતઃ યાવાન્, તદપેક્ષયાધિકં કૃતવાનિત્યર્યઃ । મગવત્કીર્તેઃ સર્વપુરુષાર્થ-
લાલ્સવાવ પ્રકારં ષદન્ શ્રમમુપપાદયતિ સુરરજત્કુરિત્ત્વગિતિ । મોસુરરજોમિદ્ધુરિતા વ્યાખ્યાઃ

ભગવાન્ કૃત્ત ગોપીઓને જ કૃતાર્થ કરે છે એમ નથી, પરંતુ ગોપીને પણ કૃતાર્થ કરે છે એમ
દર્શાવવા ગોપી ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે એમ અનુગેહિતકીર્તિ, સેવકોશી જેમની કીર્તિની પ્રશંસા
થાય છે, એ વિશેષણથી ગોપીજન કહે છે. આનુગોષી—સેવકીથી—પ્રશંસા કરાવેલી છે જેમની એવા
ભગવાન છે. આથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે જેમ દિવસે ગોપીઓ ભગવાનની કીર્તિનું ગાન કરે છે તેમ
રાત્રે ગોપી પણ કરે છે. એ આ પ્રમાણે ન હોય તો બાધાનો નિરોધ થાય નહિ.

આવા ભક્તોનું કાર્ય ભગવાન્ પોતે જ બાંહે છે તેથી તે પોતે જ કરે છે, નાદથી કરતા નથી, એમ
દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે ઉત્સવમ્. શ્રમની કાન્તિથી જગમાં રહેલાંઓની દૃષ્ટિને ઉત્સવ કરતા
આશીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાથી ભગવાન્ પધારે છેઃ આ પ્રમાણે પ્રલોકમાં પહોંતો સંબંધ છે. શ્રમવાળી
કાન્તિ. ભગવાનને શ્રમ ન થાય એ મત પ્રમાણે ભગવાનનો શ્રમ માત્ર દેખાડવાનો જ છે, અરેખરો
નથી. ભગવાનને શ્રમ થાય છે એ સિદ્ધાન્ત છે, કારણ કે 'ભાર્તા હોઈ ભારતમાં ધારણ કરે છે', 'એક દેવ
ખડું પ્રકારે રહેલા છે' 'ન્યારે ભાવથી તંદ્રા થાય છે સારે તે ભાર ધારણ કરવા માટે કોઈને નીમી
અદૃશ્ય ઘઈ બધ છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને ભગવાન્ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે તે સિદ્ધાન્ત તે પ્રમાણે સિદ્ધ
કરે છે. ભગવાન્ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે, તેથી તેમને શ્રમ નથી પણ હોતો, પરંતુ ભગવાન્ માત્ર
શ્રમરહિત જ છે એમ નથી. કેટલાક કહે છે કે આ શ્રમ મુખ કરનારો છે. આવા શ્રમના સંબંધવાળી
કાન્તિ તે શ્રમની કાન્તિ. (શ્રમ મુખ કરનારો છે એ મત પ્રમાણે આમ કહેવામાં આવ્યું છે.) નાયકમાં
રહેલી શ્રમની કાન્તિ સ્ત્રીઓનું હિત કરનારી નથી હોતી, છતાં પણ અમારું તો હિત કરનારી જ ઘઈ એમ
દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે દર્શીનામુત્સવમુન્નયન્, દૃષ્ટિને ઉત્સવ કરતા ભગવાન્ દર્શિ એટલે દર્શન.
એ ભગવાન્ ધારી ગયા ન હોય તો તે જલદીથી પધારી બધ, અને તેથી દૃષ્ટિનો પરમાનન્દ, દર્શનથી
થએલી પરમાનન્દ, ટકી રહે નહિ. (અહીં નેત્રાણામ્, નેત્રોનો, એ પદ અધ્યાહાર છે. અર્થાત્ મૂળ
પ્રલોકમાં 'દર્શનના સંબંધવાળો નેત્રોનો ઉત્સવ' કહેવામાં આવેલો છે. ભગવાનનાં દર્શનથી ગોપીજનોને
પરમાનન્દ થાય છે. ભગવાન્ જલદીથી પોતાના ધામમાં પધારી બધ તો એ પરમાનન્દ વધારે સમય
ટકી ન રહે; પરંતુ ભગવાન્ શ્રમવાળા હોવાથી ધીરે ધીરે પધારે તો પરમાનન્દ લાંબો સમય ટકી રહે.
આ રીતે શ્રમવાળી કાન્તિ પણ ગોપીજનોનું હિત કરનારી છે.) સંપાતમાં દર્શનનો જે આનન્દ નેટલો છે
તેનાથી પણ અધિક આનન્દ ભગવાને કર્યો એ દર્શાવવા ગોપીજન કહે છે કે ઉત્સવન્, ઊર્ધ્વમ્ ઉચિ
નયન્ સર્ધ જતા.

ભગવાનની કીર્તિ સર્વ પુરુષાર્થો આપનારી છે એ જણાવવા પ્રકાર દર્શાવતાં સુરરજત્કુરિત્ત્વજ્ઞ
એ શબ્દોથી ગોપીજન પ્રભુનો શ્રમ યોગ્ય છે એમ જણાવે છે. (કીર્તિરૂપ માળામાં સર્વ પુરુષાર્થ કહેવામાં છે)

સજો માલ યસ્ય । વાનુષસાવુદ્ધો રેણુઃ ન સિરઃ, નાપિ નિપતઃ । સુરજાવત્તુ વયા । સુપનાનેવ
ગોત્વાન્ પ્રઠવત્વાથ ન ગોમદ્દમ્ । 'પશવો વા એકમસાઃ' इत्यत्र वया निर्गन्ताम् । जनेन धर्मोऽनमिति
નિરુપિતમ્ । રજઃ કર્મઃ । વ્યાપ્તિઃ જ્ઞાનમ્ ઇતિ । જાગમનતલ્લુ તુ વન્ કાર્યં વદાહુઃ । સુદુદાં સર્વેપાનેવ
તન્વન્થિનામાશિપઃ સર્વા એવ દેવા ઇતિ । ઇત્તં ગોપિકાદ્વાય સર્વેષ્વન્તન્દ્રપ્રવેશ્વ ઇતિ । એવ ઇતિ પ્રદ-
ર્શનાહુઃ । વયઃ સ્તસિન્ લીલા શાપિતા મયતિ । સાધારણેન સર્વેષાં વાપગાદિકત્વાય મગધદ્રવન-
જ્ઞાવાણાં ધર્મેનાહુઃ દેવકીજઠરમૂલહુરાજ ઇતિ । 'અદિતિર્દેવકી અદિતિર્ધૌરવિવિરત્વાતિકમ્' इतिद्वयेः
અદિત્યવાતસ્ત્વાત્ સુરુપા સા । તત્સાનવચનં ચન્દ્રોદયોડેન્નિવ એવ । સા પુનર્વિદેપરુષં મૂઠીવર્તતિ
ચન્દ્રોડપિ વિસિદ્ધકાર્યં કરોતિ । લૌકિકજ્ઞાનલિખિવો મગધદ્વિરહઃ । કર્મં ત્રિવિધમતિ વારાપતૌતિ
પૂર્વોક્તમાનન્દસાદત્વદુષપાવિતમ્ । દેવકીજઠરે મયતૌતિ દેવકીજઠરમૂઃ । ન એવ સુદુરાજઃ । જાપતે

તેથી માગ્યામાં પુરુષાર્થ રાખી ભગવાન્ તે પુરુષાર્થનું કામ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે. ભગવાન્ માગ્યામાં
પુરુષાર્થ રાખે છે તે પુરુષાર્થવાળી લીલાનો અનુભવ કલ્પવા સખે છે. ભગવાનને ક્ષમ ન હોય તો તે
જલદી પધારી જાય, એટલે તેઓ અનુભવ ન થાય; તેથી ભગવાનને ક્ષમ છે તે યોગ્ય જ છે. આ તાત્પર્યથી
શ્રીમદ્ધર્મસુત્ર ક્ષમનું સમર્થન કરે છે.) ગાયોની ખરીઓથી ઉઠેલી રજથી ઇન્દ્રાર્જયેલી છે માગ્યો
જેમની એવા ભગવાન્ છે. (ગાય સુગંધમાં માગ્યો બહુ પ્રકારની કહેવામાં આવેલી છે, તેથી સદ્ગી
માલા, માગ્યો, એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે.) વાયુથી ઉઠેલી રજ સ્થિર હોવી
નથી, તેમ જ એક સ્થળે રહેનારી હોવી નથી; પણ ખરીઓથી ઉઠેલી રજ તો તેવી—સ્થિર અને એક
સ્થળે રહેનારી—હોય છે. ખરીઓ જ ગાય છે, (ખરીઓ જ ગાયોને સીમા પદાર્થથી જુદી પાડીને
ઓગળાવનાર છે), અને ગાયોનો જ અર્ચન સાક્ષતો હોવાથી સ્તોત્રમાં 'ગાય' પણ મૂકવામાં આવ્યું
નથી. (અર્થાત્ સુરરજઃ ઇન્દ્રાર્જય કહેવામાં આવ્યું છે, ગોસુરરજઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું નથી.)
વળી 'પશુઓ, ખરેખર, એક ખરીવાળાં છે' એ કૃતિમાં વ્યવસ્થા ન કરે—ખરી એ જ ગાયોનો અંશ-
ધારણુ ધર્મ છે એનો જ નિર્ણય—કરવામાં આવેલો છે. ગાયી—ગાયો કહેવામાં વાવી તેથી—એમ
જણાવવામાં આવ્યું છે આ ખરી ધર્મ છે. (ગાય ધર્મ છે, ખરી એ ગાયનો અંશધારણુ ધર્મ હોવાથી
ગાયના અર્થમાં વપરાય છે, એટલે ખરી એ ધર્મ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.) રજ અર્થ છે. ઇન્દ્રાર્જ
જનું એ ક્ષમ છે. ભગવાનને ક્ષમતાં પધારણુ જે પ્રયોજન છે તે ક્ષમતાં ગોપીજન કહે છે કે
મિત્રોને—અધાય સંબંધીઓને—અધાય મોક્ષરૂપ ગાયીર્વાણે આપવાના છે. આ પ્રમથે એમ કહેવામાં
આવ્યું છે ગોપીજનો દ્વારા અધામાં અનન્દનો પ્રવેશ થયે. પણ, આ, આવા પ્રકારના ભગવાન, એમ
ગોપીજનો ભગવાનને દેખાડીને કહે છે, કલ્પ કે ભગવાને પોતાની અંતર લીલા જણાવેલી છે.

સામાન્ય રીતે અધાના તાપનો નાશ થાય તે માટે ભગવાનમાં રહેલો ગાયધારણુ ધર્મ દેવકી-
જઠરમૂલહુરાજ, દેવકીના જડરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ચન્દ્ર, એ શબ્દોમાં ગોપીજન કહે છે. 'અદિતિ
દેવકી છે, અદિતિ ગાયક છે, અદિતિ અંતરિક્ષ છે' એ કૃતિ પ્રમાણે દેવકી અદિતિનો અનન્દર હોવાથી
ગાયધારણુ છે. તેમાં ચન્દ્રના ઉત્થાની અવસ્થા જરૂર છે જ. વળી, દેવકીએ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રૂપ ધારણ
કર્તું, તેથી (તેમાં ઉત્થ પામેલો) ચન્દ્ર પણ વિશિષ્ટ, ઉત્તમ કાર્ય કરે છે. તાપ લૌકિક—ગત્તીથી ઉત્પન્ન
થનારો—છે; અને ભગવાનના વિરુદ્ધથી થનારો તાપ ત્રણ પ્રકારનો છે. (ભગવાનના વિરુદ્ધથી થયેલો તાપ
(૧) અધિકૌતિક, દેહમાં રહેલો, (૨) અધ્યત્મિક, ઇન્દ્રિયમાં રહેલો, (૩) અને અધિદેવિક, અનન્દમાં
રહેલો—એમ ત્રણ પ્રકારનો છે.) આ ભગવાન ચન્દ્ર ત્રણે વ તાપનો નાશ કરે છે. (અંતરે લૌકિક ચન્દ્ર
કૃષ્ણ લૌકિક તાપનો જ નાશ કરે છે.) તેથી અનન્દ આપણું ભગવાનનું પ્રથમ જે રહેલું કહેવામાં આવેલું
છે તે યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. દેવકીના જડરમાં રહે તે દેવકીજઠરમૂ. તે જ હુરુદય—નયનેનો
રાગ ચન્દ્ર—છે. એમ ચન્દ્ર ઉત્થાનિર ઉપર ઉત્થ પામે છે, પરંતુ પતિ તો નયનેનો જ થય છે, તેમ

યથા ઉદગાદ્યો, પતિસ્તુ નશ્વરનામેય ભવતિ, તથા દેવક્યાં જાવા, પરં મુરત્યોઽસાકમેય । इदं सर्वं कार्यं वेणुनादसाध्वमिति प्रकरणितत्वात् ज्ञेयम् ।

(અથવા, પતાસ્તુ ભગવદ્વિરોધાત્તાં શ્ચિત્ સ્વામિલપિતપ્રકારેણ તદ્વત્સમ્પ્રત્યક્ષતિરેધેણ નેતાસાનુ-
ત્સવો ભવતીત્યાત્તાં એવ લિખતાઃ । પરં દર્શીનાં દર્શનં મુખ્યમિતિ તેનેવોત્સવોગ્રયનમુચ્યતે । તથા ન
આર્તાનામસાકં દર્શીનામિતિ સમાસો જ્ઞેયઃ । આર્તશબ્દસ્ય ઝસોઽપિ છાન્દસઃ । ન હિ દર્શીનામે-
વાર્તાત્વમત્ર વિવક્ષિતમ્ । પ્રકારાન્તરેણાપિ તત્સવરૂપરસાસ્યાદવલ્યઃ સ્વામિન્ય્વેતિ સર્વેન્દ્રિયાણામેવાર્તાત્વ-
સામ્બાવાત્ । તદૈવ સર્વજ્ઞોત્સવે પુનરાશિષોઽનમીપ્સિતત્ત્વેનામે વહિસ્ત્સોઽકિરપ્યનુપપન્ના સ્વાત્ । દર્શીના-
મુત્સવો વહિરેષ । અન્તરુત્સવસ્ય ત્વધિકરણં મનઃ, તસ્યાત્મત્વાત્ર સ્વેદાનીમ્, પરમપ્રે સમ્મોગસામ-
યિકદર્શને ભવિષ્યતીતિજ્ઞાપનાચોર્ધ્વમિત્યુક્તમ્ । યથા ‘તોયો દિદક્ષિતદ્દયોઽભ્યગમન્ સમેતાઃ’ इत्यत्र
दर्शनानन्तरमपि दशां दिदक्षितत्वम्, एवमत्रापि ज्ञेयम् । अत एव दर्शनीमिति । सम्यन्वपठ्यानु-
त्सवस्य वत्सम्वन्धित्वमेव प्राप्यते । तत्रापि भगवत्कर्तृकनयनोक्त्या तासां बहिरुत्सवोऽपि प्रियप्रापित

ભગવાન્ દેવકીમાંથી પ્રકટ થયા છે, પરંતુ આપણને જ—ગોપીઓને જ—મુખ આપે છે. આ બાધું કાર્ય
વેણુનાદથી શિદ્ધ થાય છે એમ વેણુનાદના પ્રકરણ ઉપરથી બાણુ.

(અથવા તો આ યુગલનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો એમ શ્રીવિકૃલનાથજી આજ્ઞા કરે છે.) આ ગોપી-
જનો તો ભગવાનના વિરક્તથી પીડાએલાં છે; તેથી પોતાના ઇચ્છેલા પ્રકારથી ભગવાનના અંગના સંગ વિના
આમને—ગોપીજનોને—ઉત્સવ થતો નથી; તેથી તે દુઃખી જ રહેલાં છે. પરંતુ ચણુઓને દર્શન મુખ્ય
છે તેથી દર્શનથી જ ઉત્સવ કરવાનું કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આર્તાનામ્ અમો દુઃખીઓની દર્શી-
નામ્ દિષ્ટિઓનો ઉત્સવ એમ સમાસ છે એમ બાણુ. (શ્રીવિકૃલનાથજી આર્તદર્શીનામ્ એવો પાઠ
સ્વીકારતા હોય એમ જણાય છે.) આર્તાને બદલે જે હ્રસ્વ સ્વરવાળો આર્ત શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે
તે પણ વૈદિક પ્રયોગ છે.

અહીં ક્રૂટા દિષ્ટિઓ જ પીડાએલી છે એનું તાત્પર્ય નથી, કારણ કે સ્વામિનીઓ બીજે પ્રકારે પણ
ભગવાનના સ્વરૂપના રસનો સ્વાદ લેનારી હોવાથી તેમની—સ્વામિનીઓની—બાધીય ઇન્દ્રિયો પીડિત
થાય એ સંભવે છે. તે જ સમયે—ભગવાન્ દિષ્ટિને ઉત્સવ કરતાં વનમાંથી પધારે છે તે જ સમયે—જો
બાધીય ઇન્દ્રિયોને ઉત્સવ થાય તો પછી જે આશિષો આપવાની છે તેની ઇચ્છા ગોપીજનોને ન રહે અને
તેથી આગળ આશિષો આપવાની ઇચ્છાનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઘટી શકે નહિ.

દિષ્ટિનો ઉત્સવ બહારથી થાય છે. અંદરનો ઉત્સવ તો મનમાં થાય છે. મન તુમ્ યએલું ન હોવાથી
અંદરનો ઉત્સવ આ સમયે થતો નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં સંભોગ સમયે ભગવાનનાં દર્શન થશે ત્યારે તે—
અંદરનો ઉત્સવ થશે એમ જણાવવા ઉપર્યવ્ત્ત પદમાં કાર્ત્ત્વમ્ જલ્પે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.
‘દર્શનની ઇચ્છા જેમની દિષ્ટિને છે એવી અને એકત્ર થએલી ગોપીઓ ભગવાનની આસપાસ ફરી વળી’,
(ભાગ. ૧૦. ૧૨. ૪૨) એ શ્લોકમાં જેમ ગોપીજનોને ભગવાનનાં દર્શન થયા પછી પણ તેમની દિષ્ટિ
ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળી જ રહી, તેમ અહીં પણ બાણુ. તેથી જ દિષ્ટિનો (ઉત્સવ) એ
પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. દર્શીનામુત્સવમ્ એમાં દર્શીનામ્ એ પદમાં સંબંધના અર્થમાં છઠ્ઠી વિભ-
ક્તિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે એમ માનવામાં આવે તો પણ ઉત્સવ દિષ્ટિના સંબંધવાળો જ થાય છે.
તેમાં પણ આ ઉત્સવ ભગવાને કરેલો છે એમ કહેવામાં આવેલું હોવાથી તે ગોપીજનોનો બહારનો ઉત્સવ

इति तद्दर्शनस्वभावात् स्वत इति योज्यते । अत एवोत्सवकरणत्वं श्रमरुचोऽपि युज्यते । अन्यथा चिरादुत्कण्ठितानामासां प्रियतमागतश्रमनिरीक्षणेनामिरसप्रतिपन्नशङ्कया न वत्सवः स्यात् । प्रत्युत पूर्वापेक्षयाधिकतरः खेद एव स्यात् । किञ्च, विनास्माभिरन्येन प्रियः श्रमापनोदनं न कारयति, यय-
मवः परं करिष्याम इति श्रमरुचस्तयात्वं युक्तमेव । श्रमस्य कामित्वनिरूपणेनापि स्वमतोरयाप्रति-
पन्नकत्वात्तथेति ध्वन्यते । श्रमोऽप्यन्यनायिकाविषयकश्चेत्, कथं दशामुत्सव इति चेत्, तथा नेत्याहुः
खुररजश्चरितस्त्विति । यद्यप्यन्यनायिकाविषयकः स्यात् तदा सजि तदङ्गराग एव स्यात्, न तु
खुररजः । रजोऽप्यागमनसामयिकं चेत्, सम्मवेदपि तथा, परं चिरकालीनमितिज्ञापनाय चरितत्व-
मुक्तम् । अल्पकालेन तथात्वस्वास्मभवात् । किञ्च, तथा चेत्, स्वगपि न स्यात्, क्रीडान्तरायत्वात् ।
अतो ज्ञायते सुहृदामस्माकमादिपो दिस्तया एतीति । एतीत्यागतनक्रियायां कर्मानुष्ठापि तथेति
ज्ञाप्यते । अयं भावः । ‘कर्तुरनीप्सिततमं कर्म’ भवति । तेनात्र भगवत्कर्तृत्वात्तदमीप्सितवत्त्वम-
स्माकमेव, नान्यस्य । अन्यथा व्रजमेतीत्युक्तं भवेत् । यद्यपि सर्वेषामेव निरोधत्रिकीर्णतो भगवत् इति
प्रजस्ताप्यमीप्सितवत्त्वम्, तथाप्यमीप्सितवत्त्वलक्षणोतिशयोऽस्मात्स्वेवेति तथोक्तम् । तन्निदर्शनमेवाहुः
एष इति । अन्यथा कथमात्मानं प्रदर्शयेत् । दक्षिणनायकत्वेनान्तर्भाववैपण्याभावाद्याहुः देवकीजठरभू-

અંધ યશો એવા લયથી, ઉત્સવ થાય નહિ, પરંતુ પહેલાના કર્તાં વધારે જોદ જ થાય. વળી, ‘આપણા—
ગોપીજનના—વિના બીજા કોઈની પાસે પ્રિયતમ ભગવાન પોતાનો શ્રમ દૂર કરાવતા નથી, હવે આપણે
તેમનો શ્રમ ઉતારીશું’—આવા વિચારથી શ્રમવાળી કાન્તિ ઉત્સવ કરનારી થાય છે એ વાત યોગ્ય જ છે.
શ્રમની કાન્તિ એ પ્રમાણે મળું ન કરવામાં આવેલું છે, તેથી પણ સૂચવાય છે કે પોતાના—ગોપીજનોના—
મનોરથમાં તે—શ્રમની કાન્તિ—અડચણ કરનારી ન હોવાથી ઉત્સવ કરાવનારી છે.

અરે ! ભગવાનનો શ્રમ પણ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળો હોય તો તે શ્રમ ગોપીજનોની દૃષ્ટિને
કેવી રીતે ઉત્સવ કરાવે ? આ પ્રમાણે જો શંકા થાય તો ગોપીજન ખુરરજશ્ચરિતલક્ષ, ખરીઓની
રજથી છવાઈ ગયેલી માળાવાળા ભગવાન, એ શબ્દોમાં કહે છે કે ના, તે પ્રમાણે નથી. જો ભગવાનનો
શ્રમ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળો હોત તો ભગવાનની માળા ઉપર અંગરાગ—શરીર ઉપર લગાડેલો
પદાર્થ—જ હોત, પણ ગાયોની ખરીઓની રજ ન હોત. રજ પણ ભગવાન વનમાંથી પધારે છે તે
સમયની હોય તો તેમ—શ્રમ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળો છે તેમ—પણ સંભવે, પણ આ રજ લાંબા
સમયની છે એમ જણાવવા દુરિત, છવાઈ રહેલું, એમ કહેવામાં આવેલું છે; કારણ કે યોદ્ધા સમયમાં
રજ માળા ઉપર ગપે છવાઈ રહે એ સંભવતું નથી. વળી, જો રજ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળી હોય તો
માળા પણ ન હોત, કારણ કે માળા કીડામાં વિદ્ર કરનારી છે. તેથી એમ જણાય છે કે ભગવાન આપણા
મિત્રોને આશિષો આપવા પધારે છે.

યતિ, ભગવાન પધારે છે, એ પધારવાની ક્રિયાનું કર્મ કહેવામાં નથી આવ્યું, તેથી પણ તેમ—
આપણને આશિષો આપવા પધારે છે તેમ—જણાવવામાં આવે છે. અહીં આ લાવ છે. કાન્તિ જે વધારે
છે હોય તે કર્મ. તેથી અહીં ભગવાન કર્તા હોવાથી તેમને સર્વથી ઇષ્ટ આપણે જ છીએ, બીજું કોઈ
નથી. આમ જો ન હોય તો વ્રજમેતિ, વ્રજમાં પધારે છે, એમ કહેત. જો કે ભગવાને તો લખાધનો નિરોધ
કરવા ઇચ્છેલો છે, તેથી વ્રજ પણ તેમને ઇષ્ટ છે, છતાં પણ ‘વધારે ઇષ્ટ હોવાથી’ નિરોધતા—ઉત્તમતા—
તો આપણામાં જ છે, તેથી તે પ્રમાણે—શ્રમને આશિષો આપવા ભગવાન પધારે છે એ પ્રમાણે—કહે-
વામાં આવ્યું છે. તેનો દાખલો જ ગોપીજન દ્વારા એ પ્રમાણે આપે છે. આમ જો ન હોત—આપણે
ભગવાનને યજ્ઞ જ ઇષ્ટ ન હોત—તો ભગવાન આપણને દર્શન દેમ આવત ?

ભગવાન દક્ષિણ નાયક હોવાથી તેમના અંદરના લાવમાં વિપત્તા નથી એમ જણાવવા ગોપીજન
કહે છે કે દેવકીજઠરભૂ; દેવકીના જઠરમાં રહેલા એવા ભગવાન; દેવકી, ખરેખર, સર્વ રીતે દોષરહિત

રિતિ । સર્વથા નિર્દુષ્ટા દિ દેવપત્ની । સદુદરે પ્રફટસ્તથેતર્યઃ । તાદશ્યા ભયતીષુ કો વિશેષ इत्येत આહુઃ
હુદુરાજ इति । યથા ચન્દ્રઃ સર્વેષાં તાપહારકો દૂરાદેવ, પરં પતિત્વેનાતિક્રિદે નક્ષત્રાણામેષ, તથાય-
મપિ સર્વેષાં તથા દૂરાદેવ, પરં પતિત્વેનાઘાતકમેવ તથેતિ ભૂયાન્ વિશેષઃ સમ્પદ્યતે । સ યથા નક્ષત્ર-
મળ્હે તિષ્ઠંભેરેવ રાજમાનઃ સર્વતાપનિવર્તકઃ, તથાયમાળ્યમ્મળ્હે તિષ્ઠન્નરમાગિરેવ રાજમાનમ્પથે-
ત્યુદુરાજપદેન ચોક્તે) ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥

સાધારણી લીલામુક્તવા ગોષિકાએવ વેણુકતાં ભગવતૈવ જનિતાં લીલામાહ મદેતિ ।

મદવિધૂર્ણિતલોચન રૂપન્માનદઃ સ્વસુહૃદાં વનમાલી ।

યદરપાણદ્વવદનો મૃદુગળ્હં મળ્હયન્ કનકકુણ્ડલલક્ષ્મ્યા ॥ ૨૪ ॥

યદુપતિર્ઘિરવરાજવિહારો યામિનીપતિરિવૈપ દિનાન્તે ।

મુદિતવકત્ર ઉપયાતિ દુરન્તં મોચયન્ વ્રજગવાં દિનતાપમ્ ॥ ૨૫ ॥

યદુપતિઃ મુદિતવકત્ર ઉપયાતીતિ । પૂર્વોક્તા એવ વેણુનાદા અત્ર પ્રાહ્યાઃ । દશ લીલાઃ પૂર્વ
નિરૂપિતાઃ, તાઃ સર્વા અસદ્યમેવેતિ દશઘા ભગવન્તં વિશેષયન્તિ । એક એવ ભગવાનુભયત્રેતિ યુગલ-
ત્વેડપિ નાચન્તં વિભાવઃ । સર્વત્રૈવ વેણુનાદૈ રજોગુણો મુખ્ય इति સોડસમર્થં કલિત इत्याહુઃ ।

છે; તેમના ઉદરમાં પ્રકટ થએલા ભગવાન્ પશુ તેવા દોષરહિત છે એમ અર્થ છે. આવા વિષમતા—લેદ-
ભાવ—વિનાના ભગવાન્ તમારા ઉપર શું વિશેષ કરે ? આવી શંકા ઘટાં ગોપીજન કહે છે કે હુદુરાજઃ,
ભગવાન્ ચંદ્ર છે. જેમ ચન્દ્ર દૂરથી જ અધાનો તાપ હરે છે, પરંતુ પતિ તરીકે પાસે રહીને નક્ષત્રોનો જ
તાપ હરે છે, તેમ આ ભગવાન્ પશુ દૂરથી જ સર્વનો તાપ હરે છે, પરંતુ પતિ તરીકે આપણા—ગોપી-
જનના—જ તાપ હરે છે; આ પ્રકારે અમારા ઉપર પણો વિશેષ—અતિ કૃપા—ચાય છે. જેમ ચન્દ્ર
નક્ષત્રોના મંડળમાં રહીને તેમનાથી જ પ્રકાશતો તેમના સર્વ તાપ દૂર કરે છે, તેમ આ ભગવાન્ પશુ
આપણા મંડળમાં રહીને આપણાથી જ પ્રકાશતા આપણો તાપ દૂર કરે છે એમ હુદુરાજ પદ્યથી
જણાય છે. ૨૨-૨૩

સાધારણ લીલા કહીને, ગોપીજનોમાં જ વેણુએ કરેલી અને ભગવાને જ ઉત્પન્ન કરેલી લીલાં
મદ એ યુગલમાં ગોપીજન કહે છે.

મદથી ઘેરાએલાં લોચનવાળા, પોતાના મિત્રોને અદ્ય માન આપ-
નાર, વનમાળા ધારણ કરનાર, ધોરના જેવા પીળા વદનવાળા, સુવર્ણના
કુંડલની કાન્તિથી ચુદ્ધ ગાલને શોભાવતા, ગજરાજ જેવા વિહારવાળા અને
આનંદિત મુખવાળા આ યદુપતિ દિવસના અંતે વ્રજ અને ગાયોના
દિવસના અંત વિનાના તાપને દૂર કરતા, રાત્રીના પતિની પેઠે પાસે
પધારે છે. ૨૪-૨૫

આનંદિત મુખવાળા યદુપતિ પાસે પધારે છે એમ સ્ત્રીકર્તા પદોનો સંબંધ છે. પહેલાં વર્ણવવામાં
આયેલા જ વેણુનાદો અહીં સમજવાના છે. (વેણુનાદે ધીજાંઓમાં જે અસર કરી તે પહેલાં કહેવામાં
આયેલી છેઃ અહીં તો તેણે ગોપીજનોમાં જે અસર કરી તે જ કહેવામાં આયે છેઃ આટલી તક્ષણત છે.)
પહેલાં ભગવાનની દશ લીલાઓનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે; તે જાપી ભગવાને આપણા માટે જ કરી
છે એમ જણાવવા ગોપીજન ભગવાનનું દશ પ્રકારે વર્ણન કરે છે. બંને સ્થળે—ગયા યુગલમાં અને આ
યુગલમાં—ભગવાન્ એક જ છે, તેથી આ યુગલ વૃંદું હોવા છતાં તેમાં બહુ લેદ નથી. ‘ભગવાન્ જ
બંને છે, અને હરિ બંને છે જ’ એમાં જેવો લેદ છે તેટલો જ લેદ અહીં છે એમ તાર્ક્ય છે.) (હવે
ભગવાને કરેલી સર્વ લીલાઓ ગોપીજન માટે કરેલી છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભાગવત આરા કરે છે કે)
વેણુનાદમાં ગપિય સ્થળે રજોણુ ગુખ્ય હેતુ છે, તેથી તે અમર માટે જ કૃપ્યો છે એમ જણાવતાં

મદેન વિપૂર્ણિતે લોચને વસ્યેતિ । મદોઽય સ્થાનન્દસિત્તા પૂર્ણાવગોષઃ । સ જ્ઞાનમાર્ગે એવિત પ્રકટયિતું
સર્વવિપચાન્ વ્યવર્તવિતું વિપૂર્ણિતલોચનત્વમુક્તમ્ । અયં ધર્મો ભગવન્નિદ્રો નિરૂપિતઃ । સ્વરૂપ-
સ્થિત્યર્થં વાદશોઽપીપન્માનદઃ, માનં પ્રયચ્છતિ । સન્માનનાં કરોતિ । તેનાભાવકં ગમ્યો મવતીતિ
જ્ઞાવતે । માનમભિમાનં વા રજોગુણપ્રાકટવાન્ પ્રયચ્છતિ રણ્ઢયતિ વા, જ્ઞાનપ્રાકટવાન્ પ્રયચ્છતિ માનં

ગોપીજન કહે છે કે મદવિપૂર્ણિતલોચનઃ, મદથી ઘેરાયેલાં છે નેત્રો જેમનાં એવા ભગવાન્ છે. (રજો-
ગુણ એટલે ઉદ્દીપન થયેલો રસનો ભાવ. ત્યારે તે રસભાવ ઉદ્દીપિત થાય ત્યારે જ તે પેલુનાદ થાય છે.
તે નાદ અમારા માટે ક્યેલો છે તેથી તેનું કાર્ય પણ અમારા માટે જ થયેલું છે, બીજાને તો પ્રાસંગિક
કેળ મળે છે એમ તાર્પર્ય છે.)

(૧) પહેલું વિશેષણ મદવિપૂર્ણિતલોચનઃ છે. મદથી ઘેરાયેલાં છે નેત્રો જેમનાં તેવા ભગવાન્
છે. અહીં મદ એટલે પોતાનામાં પહેલાં અનુભવેલો આનન્દ રહેલો હોવાથી થતું પૂર્ણજ્ઞાન. (અહીં રજો-
ગુણ અને પૂર્ણજ્ઞાન એક જ છે એમ બતાવું. શ્રીવિદુલાશય મદનો બીજો અર્થ આપતાં આશા કરે છે
કે મદ એટલે ઘણું જ કામભાવ.) તે જ્ઞાનમાર્ગમાં—નેત્રોમાં— જ થાય એમ પ્રકટ કરવા, સર્વ વિપશોને
દૂર રાખવાને—મદ વિનાના રાખવાને—માટે ‘ઘેરાયેલાં લોચનવાળા’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ
ભગવાનમાં રહેલો ધર્મ જણાવવામાં આવ્યો છે. (પહેલાં અનુભવેલા બુદ્ધી બુદ્ધી નાચિકાઓ સાથેના
બુદ્ધ બુદ્ધ વિદ્યાસોના સ્મરણની પરંપરાથી ઉત્પન્ન થયેલા આનંદના સમૂહતા અનુભવને ‘પૂર્ણજ્ઞાન’
કહેવામાં આવ્યું છે. તે બીજા બધાને બુલાવે છે તેથી મદરૂપ છે. તેવો મદ જેમ તમારામાં—ગોપી-
જનોમાં—છે તેમ મારામાં પણ છે. તમારી સાથેના સંબંધનું સ્મરણ ચલાવી જ વનમાં પણ મને આનંદ
થાય છે, પરંતુ બીજા નાચિકા સાથેની ફિયાથી તો આનંદ થતો નથી એમ જણાવવા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર
નયનોમાં જ ભગવાન્ મદ દેખાડે છે. જ્ઞાન પણ ફક્ત તમારા વિષેનું જ છે, બીજા કોઈના વિષેનું નથી
એમ જણાવવા લોચનો ‘ઘેરાયેલાં’ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આમાં લોચનો બહાર પ્રસરતાં
નહિ હોવાથી તેઓ ઘેરાયેલાં છે એમ કહ્યું છે.)

(૨) ભગવાનનું બીજું વિશેષણ રૂપસન્માનદઃ, અથવા માન આપનાર, એ છે. આવા—ઉપર જણા-
વેલા—ભગવાન્ પણ સ્વરૂપ ટકી રહે તે માટે અસ્વ માન આપનાર થાય છે, અર્થાત્ માન આપે છે.
ભગવાન્ સન્માન કરે છે, તેથી એમ જણાય છે કે આપણાથી તેમની પાસે જઈ શકાય તેવા છે. (ભગ-
વાનની પાસે જઈ શકાય છે કારણ કે તે આપણું સન્માન કરે છે; હમણાં જ આપણે—ગોપીજનો—ત્યાં
જતાં નથી તેનું કારણ એ કે તે અસ્વ જ સન્માન કરે છે. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ ભેદ છે.) અથવા માન એટલે
અભિમાન. રજોગુણ—ઉદ્દીપન થયેલો રસભાવ—પ્રકટ થવાથી ભગવાન્ આપણને—ગોપીજનને—
અભિમાન આપે છે, અભિમાન કરાવે છે; અથવા તો આપણા અભિમાનનો નાશ કરે છે. અર્થાત્ રજો-
ગુણ—મદ—જ્ઞાનમાં (નેત્રમાં) પ્રકટ થવાથી ભગવાન્ ગોપીજનને અભિમાન કરાવે છે, અથવા તો
તેમના અભિમાનનો નાશ કરે છે. આ ત્રણેય યક્ષમાં ભગવાન્ તે તે કાર્ય અસ્વ જ કરે છે. [(૧) ભગ-
વાનમાં જેમને ઘણું જ પ્રેમ હોય, અને તેમાં પણ દિવસે ભગવાનના વિરહથી દુઃખી થયેલાં હોય એવાં
ગોપીજનોને સાંજે ભગવાનનાં દર્શન થાય ત્યારે ભગવાનમાં જ તેમનો પ્રવેશ થઈ જાય; આ પ્રમાણે ન
થાય તે માટે ભગવાન્ તેમને—ગોપીજનોને—અસ્વ જ માન આપે છે. જેટલા માનથી ગોપીજનોની
સ્થિતિ બુદ્ધી રહે અને ભગવાનમાં તેમનો પ્રવેશ ન થઈ જાય તેટલું જ માન ભગવાન્ તેમને આપે છે.
આ હેતુથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કરે છે કે સ્વરૂપસ્થિત્યર્થમ્ ઇત્યાદિ. અથવા તો (૨) જાટલા સમય
કુદી ભગવાન્ છૂટા, બુદ્ધ, રહ્યા તેવા જ્ઞાનથી ગોપીજનને માન થાય એ સંભવે છે, છતાં પણ ‘ભગવાન
મારી સાથેના સંબંધનું જ સ્મરણ કરતા હતા’ ઇત્યાદિ ઉપર જણાવેલી બાજતોના જ્ઞાનથી ગોપીજનોને
અસ્વ જ માન થાય છે. તેથી ભગવાનને રૂપસન્માનદઃ કહેવામાં આવ્યા છે. અથવા તો (૩) ઉપર જણા-
વેલી બાજત જણાવીને ભગવાન્ ગોપીજનતા યોગ જ માનનો નાશ કરે છે એમ અર્થ છે. આ પ્રમાણે
અહીં ત્રણ પક્ષો કહેવામાં આવ્યા છેઃ (૧) સન્માન આપણું, (૨) અભિમાન આપણું, અને (૩) અભિ-
માનો નાશ

શતિ સ્ખંડયતિ । શિષ્યવીપદેવ વત્તત્ કાર્યમ્ । ગતુ પૂર્ણસ્ય ભવતીપ્યેવંકરણે પો દેતુસત્રાદુઃ સ્વસુહૃદા-
મિતિ । સ્વપદાદસાધારણ્યમ્ । તેન સ્વસ્યેવ સુહૃદસ્યાઃ । મહતોઽપિ સુહૃત્કાર્યં કર્તવ્યમિતિ । સાધારણ
કાર્યમાહ વનમાલીતિ । કીર્તિમયી વનમાલાં પ્રકટયતીતિ । વદરવત્ પાણ્ડુવદનમ્મિતિ । વદરોઽત્ર
ફલવાચકઃ । સ હિ ધર્મેણ પ્રતિશ્ચળં વિસદૃશીં કાન્તિં કરોતિ । તત્રાપ્યર્થપદઃ પાણ્ડુવર્ણો ભવતિ । અપે
ત્વારકઃ । તથેદાનીમર્ધરતઃ, અપે દ્વલ્યન્તં રવો ભવિષ્યતીતિ ર્દ્યપ્તમાનદત્વાદિષોપઃ । સાધનં કીર્તિ-
રિતિ મય્યે વિશેષણાન્તરમ્ । અથ વા । અત્ર પાણ્ડુશબ્દેન આરક્ત એવ ગુણ ઉચ્ચતે । તદા વદનં
વક્ત્રમપરામૃતપાનં લક્ષિતં ભવતિ । વનવાસિનાં વા દત્તદુપભોગ્યમિતિ વને ગત્વા દત્તદુપભોગ્યમિતિ

માનનું ખંડન કરવું. ભગવાનના સ્વરૂપથી જેમને આશ્વાસન મળેલું છે તેવાં ગોપીજનોને ભગવાન્ પોતાનાં
સ્મિત, દૃષ્ટિ વગેરેથી આશ્વાસન આપે તે અર્થ જ સમજાન છે. સ્વરૂપ ક્રૂર હોય છે એ અર્થ માન
છે. જે પૂર્ણ પ્રેમવાળાં છે તેમના સર્વ માનનું ખંડન કરવામાં આવે તો તેઓ પૂર્ણ પ્રેમવાળાં હોવાથી
લોક વગેરેની તેમને દરકાર ન રહે અને તેથી તેઓ તે જ સમયે પોતાને યોગ્ય સર્વ કાર્ય કરે, (દેહનો
પણ ત્યાગ કરે.) તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોના એટલા જ માનનું ખંડન કરે છે કે જેથી તેઓ લોકમાં
નિન્દા થાય એવું કાર્ય કરે નહિ.]

અરે ! પૂર્ણ ભગવાન્ તમારા પ્રતિ આશ્રય કરે તેનું શું કારણ ? આ પ્રમાણે રાંકા થતાં ગોપીજન
કહે છે કે સ્વસુહૃદામ્, પોતાના મિત્રોને. સ્વ, પોતાના, એ પદથી અસાધારણપણું જણાવવામાં આવ્યું
છે. તેથી આ ગોપીજનો ભગવાનનાં પોતાનાં જ મિત્રો છે. મોટાએ પણ મિત્રનું કાર્ય કરવું જોઈએ તેથી
પૂર્ણ ભગવાન્ અમારા—ગોપીજનોના—પ્રતિ આવું વર્તન રાખે છે. (માન આપવાથી ચતુ આશ્વાસન
વગેરે કાર્ય અસાધારણ છે, અને તેથી તે પોતાના મિત્રો પ્રતિ જ પ્રકટ થાય છે. તેના અર્થસાધકી ચતુ
કીર્તિ પ્રકટ કરવાનું કાર્ય સાધારણ છે, અને તેથી તે સર્વ લોક પ્રતિ પ્રકટ થાય છે.)

(૩) ભગવાનનું ત્રીજું વિશેષણ વનમાલી છે, અને તે વિશેષણ વટે ગોપીજન ભગવાનના સાધન
રણ કાર્યનું વર્ણન કરે છે. ભગવાન્ કીર્તિરૂપ વનમાલા પ્રકટ કરે છે, એ તેમનું સાધારણ કાર્ય છે. (આવા
ભગવાને પોતાની પ્રિયાઓનું—ગોપીજનોનું—પૂર્ણ જ સમજાન કરવું જોઈએ; છતાં પણ માર્ગમાં બીજાઓ
પણ જુલે, તેથી જેટલું સમજાન કરવાથી તેમને અધોઅત્યનું જ્ઞાન ન થાય—આ અધોઅત્ય થાય છે એમ
ન જણાય—તેટલું જ સમજાન ભગવાન્ કરે છે. તેથી ભગવાનને ર્દ્યપ્તમાનદમ્, અર્થ માન આપનાર,
કહેવામાં આવેલા છે. આમ કરવાનું—અર્થ સમજાન આપવાનું—કારણ એ કે ભગવાન્ કીર્તિવાળા છે.
ભગવાન્ જો આ પ્રમાણે ન કરે—અર્થ સમજાન આપે—તો લોકો અપકીર્તિ કરે. આ હેતુથી ભગવાનને
વનમાલી, વનમાલાવાળા, કહેવામાં આવ્યા છે.)

(૪) ભગવાનનું ચોથું વિશેષણ વદરવત્ પાણ્ડુવદનમ્, ધોરના જેવા પીળા વદનવાળા, છે. અહીં
ધોરનો અર્થ રૂળ છે. તે, ખરેખર, તાપથી દરેક ક્ષણે જુદી જુદી કાન્તિ ધારણ કરે છે. તેમાં પણ ત્યારે
લોર અર્થ પાડું હોય ત્યારે પીળા રંગનું હોય છે. પછી તે જરા લાલ થાય છે; તે પ્રમાણે ભગવાન્ હૃમ્મણ
અઠધા રમણ કરનાર છે, પરંતુ અવિષ્કમ્મણ રમણ કરનાર થયો. આ પ્રમાણે ‘અર્થ માન આપનાર’
છે, અને પછીથી પૂર્ણ માન આપનારા થયે, તેથી અહીં લેદ છે એમ તાત્પર્ય છે. અવિષ્કમ્મણ ભગવાન્
ધતુ રમણ કરશે, તેથી પહેલાં (૧) જે ચોક્કસ માન આપતા હતા, અથવા (૨) ચોક્કસ અભિમાન કરાવતા
હતા, અથવા (૩) ચોક્કસ અભિમાનનું ખંડન કરતા હતા; તેથી લેદ છે એમ લાગે છે.) સાધન—હૃમ્મણ
તેથી અધિક કૃપા નહિ કરવાનું કારણ—કીર્તિ છે, તેથી વચમાં—ર્દ્યપ્તમાનદઃ સ્વસુહૃદામ્ અને વદર-
પાણ્ડુવદનઃ એ બે વિશેષણોની વચમાં—વનમાલી એ બીજું વિશેષણ મૂકવામાં આવેલું છે. અથવા તો
અહીં પાણ્ડુ શબ્દથી ‘અર્થ રક્ષા શુભ’ જ કહેવામાં આવેલી છે. પાણ્ડુ શબ્દનો ત્યારે આ પ્રમાણે
અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે વદનના, વક્ત્રના, અધરામૃતનું પાન થાય છે એમ જણાવવામાં આવે છે. (વક્ત્ર
એટલે ‘મુખની અંદર રહેલી અધર’ એવો અર્થ છે. અધર જરા લાલ હોવાથી, અનુસમ—પ્રેમ—થાય

સર્વાઃ જ્ઞાપયન્તિ । તતોઽપિ વિશેષમાહુઃ કનકકુણ્ડલલક્ષ્મ્યા મૃદુગણ્ડં મણ્ડવન્નિતિ । ઇમંમૂઢના-
ભાવાદાનન્દનિવાનત્વાચ મૃદુત્વં મોગાર્યમુપપાદતે । ગણ્ડ એવ રસસમાપ્તિરિતિ । કનકપદં વર્ણાન્તર-
જ્ઞાપનાર્યમ્ । ચત્ક્રદેનાપિ પરમાનન્દેનાપિ અજ્ઞદર્યં કામરસત્ત્વદ્વોષ્યત્વ ઇતિ સર્વથાસમર્થમેવ ભગ-
વદાગમનમિતિ નિર્ણાયતે । અન્યથા શિરોભેદાનસાત્સમર્થં ન કુર્યોદિતિ । નતુ ચયપિ મહાત્ તથાપિ
યાલ ઇતિ નન્દસતુરિતિ કથમસાધારણી લીલાં કરિષ્યતીત્યાશંકાં વારયન્તિ ચતુષ્પતિરિતિ । અયં
ચાદવાનાં પતિઃ । તે હિ વહુલીકા ભવન્તિ । અમર્યાદાર્યં વિશેષગાન્તરમાહુઃ દ્વિરદરાજવિહાર ઇતિ ।
મહાસુરતે ગજેન્દ્ર ઇવ મહાત્ । તેન વિના ન પૂર્તિરિતિ । તદપેક્ષ્યાપ્યાદૌ પૂર્વતાપં દૂતીકરિષ્યતીત્યાહુઃ
યામિનીપતિરિતિવેતિ । સમ્પૂર્ણાયા યામિન્યા અયં પતિઃ । અવસાદૂતાનાં વિશેષેણ સુતદઃ । નન્વહર્પતિ-

ત્યારે જ તેમાં રહેલા અમૃતનું પાન થાય એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.) અથવા તો વનવાસીઓએ આ
અધરામૃત ઉપસોગ કરવા જેવું હોવાથી, વનમાં જઈને આનો ઉપસોગ કરવો એમ આ ગોપીજનો
બીજાં બધાં ગોપીજનોને જણાવે છે. (વદન્, વક્ત્ર=અધર, ઓરના જેવું હોવાથી, અને ઓર વનમાં
ઉત્પન્ન થતું હોવાથી આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.)

(૫) ભગવાનનું પાંચમું વિશેષજુ કનકકુણ્ડલલક્ષ્મ્યા મૃદુગણ્ડં મણ્ડવન્, સુવર્ણના કુંડલની
ક્રાન્તિથી મૃદુ ગાલને સીભાવતા, એ છે. આ વિશેષજુથી ગોપીજનો તેથી પણ વિશેષ કહે છે. (પોતાને
માટે ભગવાન પધારે છે એવો નિશ્ચય પોતાના રમેશુણનું ઉદીપન થવાથી કહેવામાં આવ્યો છે. માથાને
હલાવતું વગેરે કહેવામાં આવેલું હોવાથી એ નિશ્ચય વધારે દઢ થાય છે એમ જણાવવામાં આવ્યું.) ભગ-
વાનના ગાલ ઉપર દાદી ઉગેલી નહિ હોવાથી અને તે આનન્દનું સ્થાન હોવાથી સોગને માટે—અચુક
રચનો અનુભવ થઈ શકે તે માટે—મૃદુતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ગાલમાં જ રસની
સમાપ્તિ થાય છે. (જે રસનો અનુભવ કરવાનો છે તે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલો છે. ‘દાદી નહિ ઉગેલા
ભગવાન સ્પર્શરવાળા ઉકળેલા દૂધ જેવા છે; પછી દાદી ઉગેલા ભગવાન મીઠું અને પાણીવાળી ધ્રાશ જેવા
છે; પછી ધોળી દાદીવાળા ભગવાન ઉકળતા શુગળની માફક ઉદ્વેગ કરનારા છે. આ ત્રણ ભાવો હરિણીના
જેવાં મેત્રવાળી સ્ત્રીઓના પ્રિયતમને વિષે થાય છે.) ‘કનક’ શબ્દ બીજે રંગ જણાવવાને માટે વાપરવામાં
આવ્યો છે. (ભગવાનના ગાલનો રંગ સ્વામ છે, અને સુવર્ણનો રંગ પીળો છે.) ઉત્તમ પરમાનન્દે પણ
આપણા માટે ક્રમરસને જ ભગુત કરેલો છે, તેથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે ભગવાન સર્વથા આપણા
માટે જ પધારે છે, કારણ કે જો તેમ ન હોત તો આપણી સમક્ષ માથામાં ફેરફાર ન કરત. (ભગવાન
‘અક્ષિતરૂપ ગાલ ઉપર સુવર્ણની ક્રાન્તિ યોજે છે તેથી તે ઉત્તમ છે. સુવર્ણ માટે બધા ઇચ્છા કરે છે તેથી
તે ક્રમરૂપ છે. અને ગાલ ઉપર કુંડલની ક્રાન્તિ સ્થાપવી—અર્થાત્ કુંડલી પહેરવાં—તે માણું હલાવવાથી જ
થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૬) ભગવાનનું છઠું વિશેષજુ ચતુષ્પતિ છે.) અરે! ભગવાન જો કે મોટા છે, છતાં પણ બાલક
છે, નન્દના પુત્ર છે, તો પછી આવી અસાધારણ લીલા કેવી રીતે કરશે? આ શંકાનું નિવારણ કરતાં
ગોપીજન કહે છે કે ચતુષ્પતિ. આ ભગવાન યાદવોના પતિ છે, અને યાદવો વાણી પત્નીવાળા હોય છે.

(૭) ભગવાનનું સાતમું વિશેષજુ દ્વિરદરાજવિહાર છે.) ભગવાનની લીલા મર્યાદા વિનાની છે
એમ જણાવવા ગોપીજન કહે છે કે દ્વિરદરાજવિહાર, ગવત્તજ જેવા નિહારવાળા ભગવાન છે. મહા
સુરતામાં—રમણમાં—ભગવાન ગવત્તજના જેવા મોટા છે, કારણ કે તેના વિના લીલામાં પૂર્ણતા થતી નથી.

(૮) ભગવાનનું આઠમું વિશેષજુ યામિનીપતિરિતિ છે.) ગવત્તજના કરતાં પણ ભગવાન અધિક
છે, કારણ કે તે આરંભમાં પહેલાંના તાપને દૂર કરશે એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે યામિની-
પતિરિતિ, રાત્રીના પતિની પેઠે. (પહેલાંનો તાપ દૂર કરવાનો શુભ ગવત્તજમાં નથી, ત્યારે ભગવાનમાં
છે, તેથી ભગવાન ગવત્તજના કરતાં અધિક છે.) આ ભગવાન સંપૂર્ણ રાત્રીના પતિ છે; તેથી તેમની પત્ને
અએલીઓને વિશેષ પ્રકારે—તાપ દૂર કરીને—સુખ આપનારા છે. અરે! ભગવાન તો દિવસના પણ પતિ
છે, તો પછી તે ‘રાત્રીના પતિની પેઠે’ એમ કેમ કહેવામાં આવે છે? (ચન્દ્રના દશાન્તથી દિવસે સુખ

રપિ કમ્યમુચ્યતે યામિનીપતિરિવેતિ, તન્નાદુઃ એવ ઇતિ । સર્વાલંકારગૂતસ્ત્રાત્તિ ઇતિ । બધુના તુ શબ્દ દેવ । દિનાન્તે એવ યામિનીપતિરિવ ચન્દ્ર ઇવ દૂરાદેવ તાપનાશકઃ સામ્પ્રતમ્ । અર્થે તુ યામિની-પતિરિવ । હમમયં જ્ઞાપયતીતિ લક્ષ્યતે, યતો મુદિતવક્ત્રઃ પ્રસન્નવદનો ભૂત્વા લપયાતિ સમીપમા-ગચ્છતિ । અર્થે ભાવસ્તાસમેવ હિતકારીતિ પૂર્વે સાધારણ્યમુક્તમ્ । ઉપસંહારે પુનરાહ મોચયન્ પ્રજ-ગવાસિતિ । વ્રજસ્ય ગવાં ચ સમ્પૂર્ણે દિવસે ચાવાંસ્તાપઃ, તં સર્વમેવ મોચયતીતિ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥

આપનાર થવાય નહિ, કારણ કે ચન્દ્ર દિવસે સુખ આપનારો નથી. ભગવાન તો દિવસે પણ સુખ આપે છે, તેથી ચન્દ્રનું દ્વિતીય કેવી રીતે થતે ? આ પ્રમાણે શંકાનું તાત્પર્ય છે.) આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે જ્યાં, આ, સર્વના શૃંગારરૂપ થયેલા ભગવાન ત્યાં રહેલા છે. હુમણું તો તે થાકી ગયેલા જેવા છે. હુમણું દિવસના અંતે આ ભગવાન સત્રીના પતિ—ચન્દ્ર—ની માફક દૂરથી જ તાપ મટાડે છે, પણ પછી રાત્રીએ સત્રીના પતિ જેવા થયે. (ઉપર જણાવેલી શંકાનો સ્વીકાર કરીને ઉત્તર આપવામાં આવે છે. ભગવાન સર્વ ગોપીજનોના શૃંગારરૂપ થઈ તેમના સમૂહોમાં રહે છે. જે ભગવાન ગોપીજનોને સ્વલ્પ એકલા રહેવા શક્તિવાળા નથી, ગોપીજનો પરસ્પર ભગવાનના જે શુભો ગાય છે તેનું શ્રવણ થતાં તેઓના ભાવના અનુભવથી થતા આનન્દના સમુદ્રની લહેરોથી ઘણા જ લીંબાય છે, અને જે તેમના રસનું પોષણ કરવા દિવસે પ્રકટ થયા વિના તેમની પાસે રહે છે તે ભગવાન ‘આ’ છે એમ તેમને ગોપીજનો દેખાડે છે. આથી પણ ભગવાન તેમના આનન્દને પોષે છે એમ જણાય છે. જેમ ગોપી-જનો પોતાના ભાવના બલથી ભગવાનની ધીલ લીલાઓ બાંધે છે તેમ ભગવાનની સ્થિતિ—દિવસે ભગ-વાન અપ્રકટ તેમની વચમાં રહે છે તે સ્થિતિ—પણ બાંધે છે; પણ આનું જ્ઞાન તેમને કોઈક વાર જ થાય છે. જો હુમણું થતું હોય તો જ્ઞાન કરવાનો આનન્દ જ તેમને થાય નહિ. અર્થાત્ ભગવાન દિવસે પાસે જ અપ્રકટ રહીને જુદા પ્રકારે ગોપીજનોને સુખ આપે છે; દિવસના અંતે તો પ્રકટ થઈ, ચન્દ્રની પેઠે, દૂરથી જ તેમના તાપનો નાશ કરે છે. યામિનીપતિઃ એ શબ્દ જણાયે છે કે જેમ ચન્દ્ર પૂરી રાત્રીનો સાક્ષાત્ ભોગ કરે છે તેમ ભગવાન પણ અમારો ભોગ કરશે. દિવસે ભગવાન અપ્રકટ રહીને ગોપીજનોને સુખ આપે છે; દિવસના અંતે ચન્દ્રની પેઠે દૂરથી જ તાપનો નાશ કરે છે, અને પછી રાત્રીએ યામિનીપતિ જેવા થઈ જગવાજની માફક વિહાર કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૯) (ભગવાનનું નવમું વિશેષણ મુદિતવક્ત્રઃ છે.) યામિનીપતિઃ પદ ઉપર જણાવેલી અર્થ દર્શાવે છે, કારણ કે મુદિતવક્ત્રઃ, પ્રસન્ન વદનવાળા, થઈને ભગવાન પાસે આવે છે. (જ્યાં સુગલમાં ચન્દ્રનું દ્વિતીય કહેલું હોવાથી અહીં તે જ વાત ફરીથી કહેવામાં આવે તો સુનરુક્તિ દોષ થાય—આવી શંકા ને થાય તો તેનું સમાધાન કરતાં શ્રીમદ્ભાગવત આશા કરે છે કે) આ ભાવ ગોપીજનોને જ હિત કરનારો છે, તેથી પહેલાં સાધારણપણું કહેવામાં આવ્યું હતું. (જ્યાં સુગલમાં ‘શ્રમવાળી કાન્તિવાળા’ ભગવાન સાધારણ રીતે સર્વના તાપનો નાશ કરે છે, પણ આ સુગલમાં વર્ણવેલા ‘આનન્દિત સુખવાળા’ ભગવાન ખાસ કરીને આ ગોપીજનોના તાપનો જ નાશ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૧૦) (ભગવાનનું દસમું વિશેષણ મોચયન્ પ્રજગવામ્ છે.) ઉપસંહાર કરતાં ગોપીજન કહે છે કે મોચયન્ પ્રજગવામ્. અર્થે અને ગાયોને આખા દિવસમાં જેટલી તાપ થયો તે બધાય તાપને ભગવાન દૂર કરે છે. (અહીં જે ગાયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે યોદ્ધા સમય ઉપર જ વીજાગ્રેલી ગાયો છે, કારણ કે આવી ગાયો વનમાં ચરવા જતી નથી. એટલે દિવસના અંતે ભગવાન જ્યારે પાછા પધારે ત્યારે જ આવી ગાયોનો દિવસે થયેલો વિરહનો તાપ દૂર કરે છે. અથવા તો ગાયો એટલે સ્વામિ-નીઓ. જેમ ગાયોને રાત્રે વિરહથી થયેલા તાપનો દિવસે સ્વરૂપથી અને પેલુના નાદથી નાશ કરે છે, તેમ પ્રજામાં રહેનારા સર્વનો તાપ તે દૂર કરે છે; કારણ કે પ્રજામાં રહેનારા સર્વના ભગવાન જ નાથ છે, તે સર્વનું પોષણ કરનારા ભગવાન જ છે, અને તેમના પ્રાણ વગેરે ધર્મો ભગવાનને જ અર્પીત છે. વળી, જેમ ગાયોના દેહ, પ્રાણ વગેરેની રક્ષા માટે ભગવાન દિવસે તેમને વનમાં લઈ જાય છે, તેમ પ્રજામાં રહેનારાં ગોપીજનોના દેહ, પ્રાણ વગેરેનું રક્ષણ કરવા માટે તેમને રાત્રે ભગવાન વનમાં લઈ જાય છે. તેથી ગોપીજનો ગાયો જેવી જ છે.) ૨૪-૨૫

एवं निरोधं निरूप्य स्त्रीणामुपसंहरन् प्रकरणस्यान्तमेव तद्गोपसंहरति एवमिति ।

શ્રીકૃષ્ણ વચ્ચ—एवं व्रजस्त्रियो राजन् कृष्णलीलानुगायतीः ।

रेमिरेऽहःसु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे वેળુગીતવર્ણનં નામ દ્વાર્ત્રિશોઽધ્યાયઃ ॥

રાજસ્થિતિ સમ્બોધનં વિશ્વાસાર્થમ્ । વ્રજગલા અપિ સ્ત્રિયઃ एवं प्रकारेण अहस्तु भगवत्स-
म्वन्यराहितवक्षायामपि कृष्णलीला एव आनुपूर्व्येण बहुकालानुवृत्त्यर्थमनुगायतीः अनुक्रमेण गायत्रीः
रेमिरे । स्वत आनन्दरूपा कीर्तिताः प्रति जातेति तासां क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिश्च भगवन्निष्ठैव जाते-
त्याह तन्मनस्काः तच्चित्ता इति । चित्तं ज्ञानप्रधानम्, मनः कर्मप्रवाहमिति । एवं सर्वप्रकारेण
प्रपञ्चविंस्मृतिर्नगवदासक्तिश्च निरूपिता । नन्वेवं कथं तासां निरोधः फलित इति, तत्रोपपत्तिमाह
महोदया इति । महानेवाभ्युदयो भाग्यराशिर्याप्तमिति सर्वं सुखम् ॥ २६ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमद्भक्तप्रणमद्रात्मजश्रीमद्ब्रह्मदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे द्वार्त्रिशाध्यायविवरणम् ।

इति दशमपूर्वार्धतामसफलप्रकरणम् ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

આ પ્રમાણે શ્રીઓના નિરોધનું વર્ણન કરીને, ઉપસંહાર કરતાં તેમની દ્વારા આ પ્રકરણવાળા બધા-
યના નિરોધનો એવમ્ એ પ્રલોકમાં શુકદેવણ ઉપસંહાર કરે છે. (ગોપીજનો તામસ ભક્તોમાં મુખ્ય છે,
એટલે તેમના નિરોધના ઉપસંહારથી બધા ય તામસ ભક્તોના નિરોધનો ઉપસંહાર થયો એમ તાર્પય છે.)

શુકદેવણ કહે છે કે—

हे राजन्! आ प्रमाणे श्रीभूषणुनी वीक्षणं अनुक्रमे गान करती,

तेमनामां चित्तवाणी अने तेमनामां भनवाणी भोटा भाज्यवाणी व्रजनी

श्रीओ दिवसोमे आनन्द करती હતી. २६

રાજન્, હે રાજન્, એ સંબોધન પરીક્ષિત રાજાને વિશ્વાસ રહે તે માટે કહેવામાં આવ્યું છે.
વ્રજમાં રહેનારી શ્રીઓ પણ આ પ્રકારે દિવસોએ—ભગવાનનો સંબંધ ન હોય તેવી સ્થિતિમાં પણ—
શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું જ, અનુક્રમે ઘણા સમય સુધી સ્મરણ રહે તે માટે, અનુક્રમે ગાન કરતી આનન્દ
કરતી હતી. પોતાની મેળે—ફલસન કરીને નહિ પણ સાક્ષાત્—(ભગવાનની) આનન્દરૂપ શ્રીતિ, લીલાનું
ગાન અથવા કીર્તન, તે શ્રીઓને વિષે યર્થ; તેથી તેમની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ પણ ભગવાનમાં જ
રહી એમ દર્શાવતાં શુકદેવણ કહે છે કે તન્મનસ્કાઃ તચ્ચિત્તાઃ તેમનામાં મનવાણી અને તેમનામાં
ચિત્તવાણી એવી શ્રીઓ. ચિત્તનો મુખ્ય વિષય જ્ઞાન છે, અને મનનો મુખ્ય વિષય કર્મ છે. આ પ્રમાણે
સર્વ પ્રકારથી જગતનું વિસ્મરણ અને ભગવાનમાં આસક્તિ એ બેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

અરે! આ શ્રીઓનો નિરોધ આ પ્રકારે કેવી રીતે થયો? આ પ્રમાણે ચંકા થતાં શુકદેવણ તેનું
સમાધાન કરતાં કહે છે કે મહોદયાઃ. મોટો જ છે અવ્યુત્પન્ન—ભાગ્યનો સારી—જેમનો જેવાં તે ગોપી-
જનો છે. તેથી તેમનો નિરોધ થયો તે સર્વ યોગ્ય જ છે. ૨૬

उपदेशामृतम्

—६३—

१ यथा प्रमाणे रक्षार्था च बलभद्रोपयोगः, एवं कार्ये योगमायायाः ॥ १०-२६-१, पृष्ठ ३

२ सा (अविद्या) भगवच्छक्तिः, भगवत्संगतं न व्यामोहयति ॥ १०-२६-११, पृष्ठ १६

३ यथा शास्त्रं भक्तिज्ञानप्रतिपादकं साधनम्, तथा भगवत्स्वरूपमपि । भगवान् हि मुक्तिदानार्थमेवावर्तनीयः सच्चिदानन्दरूपेण प्रकटः । अतो यः कश्चन येन कैनाप्युपायेन भगवति सम्बन्धं प्राप्नोति स एव मुच्यते । ज्ञानमत्तपोस्तु आविर्भावार्थमुपयोगः । आविर्भावक्षेदन्यथा सिद्धः, तदा न ज्ञानमत्तपोरुपयोगः । अत्र तु भगवान् स्वत एवाविर्भूतो मुक्तिदानार्थं सर्वसाधारण्येन, ईधरेच्छाया अनियम्यत्वात् । अत आविर्भावः स्वेच्छया भक्त्या ज्ञानेन वा । भगवदवतारतिरिक्तकाले द्वयमेव हेतुः । अवतारद्वयार्था तु न तयोः प्रयोजकत्वम् । वर्षाकाले जलं सर्वत्र सुलभमिति न रूपनदीनामतुष्योगः शङ्कनीयः ॥ १०-२६-१३, पृष्ठ १८

४ प्राणिमात्रस्य मोक्षदानार्थमेव भगवानभिव्यक्तः, अत इषमभिव्यक्तिः निःश्रेयसार्थैव । अन्यथा न भवेत्, असाधारणप्रयोजनाभावात् । सूमारहरणदिकं न अन्यथापि भवति । अतो निःश्रेयसाधमेव भगवतोऽभिव्यक्तिः प्राक्कल्पम् । ...अतः स्वप्रयोजनाभावात् यदि साधननिरपेक्षां मुक्तिं न प्रपच्छेत्, तदा व्यक्तिः प्रयोजनरहितैव स्यात् ॥ १०-२६-१४, पृष्ठ १९

५ इच्छासत्त्वधर्मनित्यसंस्कारां शक्तीनाम् । तस्याः सर्वतोऽधिगम्यात् ॥ १०-२६-१६, पृष्ठ २७

६ अन्यत्तेष्वपि भजनमयुक्तम् ॥ १०-२६-१७ पृष्ठ ३३

७ रमभावतो जीवानां भगवत्तेन भर्ता, तत्रापि क्षीणां क्षीणारं प्राक्तानां व्यवसाराभावात् भगवत्तेन तेनः । क्षीणैरेव परिमृष्टाद् भर्तृत्वेनाभिमतः मेवः । ...तत्राप्येव न सेवार्था पश्य ॥

१०-२६-२४, पृष्ठ ४१

८ शृङ्गाविरोधी भगवानकारसः ॥ १०-२६-२६ पृष्ठ ४३

९ रागो हि भयप्रतिपक्षः । यत्र रागः स्वलोपनि, न तत्र भयम् ॥ १०-२६-३०, पृष्ठ ४८

१० बहिर्मुखा हि धर्मशास्त्रज्ञाः, शारीरेव धर्मस्वधर्ममाहुः, न त्वात्मधर्मं भगवद्धर्मं वा । यतस्तोऽनात्मविदः ॥ १०-२६-३२ पृष्ठ ५१

११ धर्मो धर्मिन्मूलः, तद्विरोधेन कर्तव्यः, फलार्थं च कर्तव्यः । अन्यथा चेत्, अनिष्टेऽपि पुरुषं प्रवर्तयन् अनातः स्यात् । ...धर्मविचारो धर्मादप्यधिकः ॥ १०-२६-३२, पृष्ठ ५३

१२ ये त्वात्मनि कुराजः आत्महितार्थिनः, न तु देहेन्द्रियाणाम्, ते त्वय्येव रतिं कुर्वन्ति । ...अतः केवलनिग्रहकर्त्रेभ्यो ये त्वयि रतिं कुर्वन्ति ते कुराजः ॥ १०-२६-३३, पृष्ठ ५५

१३ प्रियस्य हि सेवा कर्तव्या, स चेप्रियः कालपरिच्छेद्यो न भवति । स भवानेव । अन्यथा जाते-षोऽपि धर्मः स्यात् । जन्मवत् दिनस्यापि परिच्छेदकत्वात् ॥ १०-२६-३३, पृष्ठ ५५

१४ संग्रामाव एव भगवत्प्रवहेतुः ॥ १०-२६-३६, पृष्ठ ६२

१५ यो हि यत्नं यातव्यः तद्वाचापत्तौ तस्यापि स्वातं न शक्तो भवति, यथा व्याघ्रान् देहप्रभिमानी, तथा भगवदीयः, भगवत्तिरिक्तो हि तद्वाचं नाशयिष्यति । यत्रैवं सूक्ष्मेक्षिकः, तत्रान्यस्य स्थाने गमनं, तस्य च देवतात्वेन भावनं दूरापास्तम् ॥ १०-२६-३६, पृष्ठ ६३

१६ सर्व एव भक्ताः त्वत्पराजयस्य संपादितदेव-पन्तः । अतः तुलसी तत्र भक्तिरूपा प्रतिष्ठिता । तदना-प्रातिर्द्वार्थात् त्वत्सेवया एव भवन्ति । ...एवं पारमजराः प्राप्ता अनपराभिपद्य ॥ १०-२६-३७, पृष्ठ ६४

४२ निन्दितं कर्मणि कालकूटकाशकम् । तदी-
श्वरस्यैव शोभाकरम्, येन नीलकण्ठो भवति । तथैव
गोपीजनवल्लभ इति ॥ १०-३०-३१, पृष्ठ २८०

४३ ईश्वरणां वच एव तथ्यम्, न त्वाचरितम् ।
यदिदाचरितमपि वचनामुगुणं चेत् ।.....तत्रैक्य-
ज्ञानवैतान्यैर्यत्करोति तत्तच्छब्दचरितमित्युच्यते । बुद्धि-
मान् तत्र समाचरेत् ॥ १०-३०-३२, पृष्ठ २८०

४४ न हि स्वस्पर्शः स्वस्य कापि निषिद्धः । पा-
चासौ ह्री च, परस्य च ह्री । उभयमपि न भगवति,
यतः भगवन् गोपीनां तत्पतीनां चाल्मा ॥

१०-३०-३३, पृष्ठ २८५

४५ भक्तानामनुग्रहायैव भक्तसमानरूपं देहमा-
सितः, विजातीये तेषां विश्वासो न भवेदिति । ततो
यथा मनुष्यानुग्रहाय मानुषो देहः प्रदर्शितः, एवं
गोपिकानामप्यनुग्रहाय खानन्दं गोकुले दातुं तादृशीः
श्रीदाः भजते । तत्तद्धर्मप्रवेशव्यतिरेकेण तस्य तस्य
दोषस्यानिवृत्तत्वात् ।...अत एतां लीलां निरोधपूर्वका-
देशदावरूपां यः श्रोयति स सर्वथा भगवत्परो भविष्य-
तीति भगवता तया आचरणं कृतम् ॥

१०-३०-३७, पृष्ठ २८५

४६ एवमुक्तमज्ज्ञास्तु यथन्यं समुपासते । दुःख-
माजो मन्त्रत्वेन मुच्यन्ते हरिणैव ह ॥ १०-३१-१,
पृष्ठ २८९

४७ सर्वोपकृष्टा सर्वयोगिनिः । सर्वोत्तमा भगवदीया ।
एवं चरणप्रभावः । तस्य सर्वोपमस्य सर्वोत्तमत्वप्रमाणे

प्रमेयबलमेव हेतुः ।.....चरणरज एव सर्वग्री-
संपादकम् ॥ १०-३१-९, पृष्ठ २९५

४८ पादस्पर्शः सुतारं दुर्लभः । तत्रापि भगव-
त्कर्तृकः । तत्रापि चरणकर्तृकः । यतश्चरणे तादृशो
रेणुः गंगादितीर्थानि अमृतस्तः भक्ता इति सर्वेस्तामि-
ष्याद् युक्तमेव सर्वदोषनिर्कारकम् ॥

१०-३१-१७, पृष्ठ ३०१

४९ अनेन मध्यमाधिकारिणां वेदपरत्वं न- दोषा-
येति निरूपितम् । अन्यथा प्रमाणपरगामनन्यभावो
मन्येत ॥ १०-३१-२०, पृष्ठ ३०६

५० अवश्यं प्रमाणत्वे मार्गे दैत्योपद्रवो भवति ॥

१०-३१-२५, पृष्ठ ३१०

५१ आवेशावतारयोः आवेशादशायां तुल्यता ॥

१०-३१-२५, पृष्ठ ३१०

५२ न हि भगवदाज्ञा केनाप्युल्लङ्घ्या भवति ॥

१०-३२-७, पृष्ठ ३३१

५३ भगवदीया एव भगवत्सम्बन्धं प्राप्नुवन्ति ॥

१०-३२-७, पृष्ठ ३३२

जियः पुरुषाश्च भगवदीयाः भगवति भगवदीयेषु
च समागतेषु आनन्दशुक्ला भवन्ति, भोगार्थं स्वर्ग्यं च
प्रपच्छन्ति ॥ १०-३२-९, पृष्ठ ३३४

५५ चित्तनिरूपत्वेन भगवद्भजनं मुख्यम्, न तु
विशिक्षचित्ततया ॥ १०-३२-११, पृष्ठ ३३८

पुस्तककरणस्यकारिकाणामकारादिवर्णानुक्रमः

कारिका	पृष्ठाङ्कः	कारिका	पृष्ठाङ्कः
अतो न कापि सर्वाङ्का	७७	विंशत्तमे हृदिः प्रीतः	२१९
अतोऽत्र धर्मधर्माणां	९१	देवस्त्रियस्तथा राजः	२२०
अतोऽत्र भगवांश्चक्रे	२२०	शेषोऽभिमानवचनं	१२०
अतोऽत्र मातृपुरमा हि	३१८	ज्ञानितोऽन्तर्गोपिकायां	३१०
अथवा प्रायेणाया याः	१३१	न हि साधनसम्पत्त्या	१०१
अन्यत्पूर्वा द्विविधा	१३०	पुनस्तथा च द्विविधाः	१३०
अनुमावस्तु नादस	३२१	दलमन्त्रेण सहितः	२८९
अन्तःस्वितो हसः पुष्टः	१३८	शास्त्रान्तररहितेन	२
अन्तःप्रविष्टो भगवान्	३१८	महानन्दत्वं समुद्भूतं	१
अष्टाविंशे हरेर्गानं	१२९	भक्त्यातिमत्तमाश्रय	१०३
अष्टाः सर्वोपकाराश्च	२१९	भगवत्परितं संप्रेम्	७७
आत्मा यावत् प्रपञ्चोऽभूत्	२	रसान्तरकृतं चः कामः	२२०
एवमिदं सर्वमावात्	२८९	राजसी कामसी चैव	१२९
एतेनैवद्विदशैः प्रप्राये	१०१	लौकिकस्त्रीषु संमिदः	१
एतेनैवद्विदशैः प्रप्राये	१२९	मात्र्याणीषु तृतीया स्था	२
एवमुद्भवतश्चानु	२८९	वारयं शाल्यसुरश्चैव	१६७
एवं स्वयं भगवतः	९१	आनयानां वाचवाचयानि	४९
एवं रूपप्रपञ्चस्य	२८९	शब्दार्थयोर्मेलनकार	३१८
एवं वेद्युद्देशाया	३२१	शब्दो हि धूमवस्तोर्हि	९१
कामेन परितः कामः	७७	धीशृङ्गागोपिकाश्च	१२८
कृष्णमाचनया सिद्धा	१३०	एतिसो तु हरीः पूर्व	२
क्रिया सर्वापि सैवाय	७७	एवमुक्तं सर्वमायेन	७५
सर्वाभावश्च उत्रादौ	८५	सत्त्वादिगुणमायेन	१०३
जलं वायुश्च ज्ञानमी	२२०	सन्नुष्टः सर्वदुःखानि	१०१
ज्ञानादि भगवान्नेव	३२०	सत्त्वविदो तिस्रोऽभ्यास	८५
जीवेन्त्यन्तरणे चैव	२१	सर्वज्ञ हरीप्रज्ञा या	१०३
सप्तद्वारानुसारेण	१३१	सर्वोत्तमा इदंलौका	३२०
ततो हि भवनान्दः	१	सात्त्विकी कामसी चैव	१२०
ततो रूपप्रपञ्चस्य	२	सामान्यरमणं पूर्वं	७५
ततो नादाविलोकेन	७५	स्विय एव हि तं वातुं	१
तदैवान्तरपूर्वस्य	१२९	स्वगत्युक्तकृपात्	१२०
तदर्थं भगवोऽष्टासु	८५	स्वानन्दस्वापनार्थाय	८५
तमोऽन्तःस्वमेवाः	३४	हरिण्यो देवान्यर्वा	३२०
वाह्या आवर्ता कुर्वाण	२१	हरेर्गानं विधं भवता	१२८
प्रयोऽत्र त्रिविधाः प्रोक्ताः	३२१	इत्येत च स्वरूपेण	१४७

एतत्प्रकरणस्य मूलश्लोकानामकारादिवर्णनक्रमः ।

श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
अदति यद् भवानिदं ...	१६४	एवं विनीततोः स्वरं ...	३१०
अत्र प्रसूतावचयः ...	११६	एवं ज्ञाद्विशो रानत् ...	३६५
अथ वा मदभिषेहात् ...	४०	कश्चित्पुरवकाशोक्त ...	९५
अनयाप्राप्तितो नूनं ...	११३	कश्चिन्नुलसि कलपाणि ...	९६
अनुमहाय मच्छायां ...	२८५	कदाचिदथ गोविन्दः ...	३०३
अनुबरेः समनुवागितं ...	३३३	कणोपकालकजिह्व ...	२५२
अनुगृह्यताः काञ्चिद् ...	१३	काञ्चिन्महानहितासिन् ...	२९२
अन्नादिति भगवति ...	८६	कस्याञ्चित् स्वभुजं न्यस्य ...	१०६
अन्विष्यन्त्यो भगवतो ...	१२४	कस्याञ्चित् पूतनापन्याः ...	१०४
अपरा निमिषाभ्यां ...	१८३	कस्याः पदानि चेतानि ...	११२
अप्येणपवत्युपगतः ...	९९	कस्याञ्चिन्नापविशित ...	२४६
अस्मैदेष्टमानोऽपि ...	२९४	काचित् कस्यामुजं क्षीरैः ...	१०८
अविद्वद् इवाम्येष ...	३१४	काचिदभतिनाष्टुल ...	१८१
अस्मभ्यमयसस्यं च ...	४३	काचित् सप्तं भुङ्क्तेन ...	२३९
अहं विद्यायः कश्चित् ...	२९७	काचिद्वातपरिधान्या ...	२४२
अक्षयानो यदुपतिः ...	२७६	कानं क्षीयं भयं खेहं ...	१७
आरक्षीकां पदाकम्प्य ...	१०७	का क्यञ्च ते कलपद्रुमसूत ...	७०
आहूय भूराग यद्वत् ...	१०६	किमुवास्तिलसत्त्वानो ...	२८१
इति गोप्यः प्रगायन्त्यः ...	१४२	किं ते कृतं क्षिति तपो ...	९८
इति विधियमाकर्ण्य ...	४५	कुन्ददामकृतकौतुक ...	३५३
इति विद्वद्विदं खासां ...	७५	कुर्वन्ति हि स्वयि रति ...	५४
इत्थं भगवतो गोप्यः ...	२२३	कुसलाचरितैर्देषां ...	२८१
इत्यनुवाप्य दाशार्दै ...	३०१	कृत्या मुद्यान्यवशुचः ...	४६
इत्युत्तमवधौ गोप्यः ...	१०२	कृत्वा सावन्तामानानं ...	२६३
इत्येवं दुर्योधनान्ताः ...	११९	कृष्णं विदुः परं कान्तं ...	१६
ईश्वराणां वक्ष्यमाणं ...	२८०	कृष्णसामागिते द्वे सु ...	१०५
इदं गुरादेवते ...	१७	कृष्णविप्रीक्षितं धीर्य ...	९१०
इधैर्मुनूंसमागाः ...	२३७	केतसमापनं रथस्य ...	११६
इत्थं समदृष्टयि ...	३५५	को भवान् परवा लक्ष्म्या ...	२९३
इवगीयमान उत्रापत् ...	७९	क्षीरान्नं कृष्णरामेति ...	३१२
इवगीयमानो यदिति ...	३०७	क्षयितेषुलवधिश्र ...	१४९
कपुः सरस्वतीतीरे ...	२९९	क्षयितेषुलवधिश्र ...	८९
कपीवृ विद्वत्प्राप्तिरामः ...	३९७	क्षयितेषुलवधिश्र ...	८०
एकदा देववाचायां ...	२९०	क्षयितेषुलवधिश्र ...	९१
एका भुङ्क्तेमाकम्प्य ...	१८१	क्षयितेषुलवधिश्र ...	२९१
एवमुक्ता विद्यामाह ...	१२०	क्षयितेषुलवधिश्र ...	२८४
एवं भगवतः कृष्णसू ...	८२	क्षयितेषुलवधिश्र ...	२९४
एवं कृष्णं पूजयन्ता ...	१०९	क्षयितेषुलवधिश्र ...	२५१
एवं अद्वैतमिदमिदं ...	२१९	क्षयितेषुलवधिश्र ...	३१९
एवं परिपश्यन्ताभिमानं ...	२५४	क्षयितेषुलवधिश्र ...	३१०
एवं अस्मादीयविद्वदिना ...	२७९	क्षयितेषुलवधिश्र ...	३५४

श्लोकः	दृष्टाङ्कः	श्लोकः	दृष्टाङ्कः
चित्तं सुखेन भवता ...	५७	दिनपरिक्षये नील ...	१५७
चूतप्रियालपनसागर ...	९७	दुःखस्योऽभिषयः काश्चित् ...	८
जगतुः सर्वभूतानां ...	३०९	दुःशीलो दुर्भगो दुःखो ...	४२
जयति तेऽधिकं जन्मना ...	१३१	दुःखदमेष्टिरह ...	१४
तद्वक्ष कृष्णोपवने ...	२०१	दृष्टं यत् कुसुमितं ...	३८
ततो गत्वा यनोदेक्ष ...	१२०	दृष्टो यः कश्चिदधर्य ...	९३
ततो हृन्मुमयो नेष्टुः ...	२३२	दृष्ट्वा कुसुममक्षपट ...	६
ततोऽविशन् यत्नं चन्द्र ...	१२५	दैत्यापित्वा बहिरान्तरां ...	१०४
तत्र स्नात्वा सरस्वत्यां ...	२९३	धर्मव्यतिक्रमो दृष्टः ...	२७७
तत्रातिशुद्धमे गमिः ...	२३४	धन्या आहो भमी ...	११४
तत्रारभत गोविन्दः ...	२२५	न लब्धुं गोपिका ...	१३९
तत्रैकांतगतं बाहुं ...	२४३	न चैवं विस्मयः ...	१८
तत्रैकोवाच हे गोपाः ...	१०८	नयाः पुलिनमाभिदध ...	८०
तत्रोपविष्टो भगवान् ...	१९६	न पातयेद्दं निरधय ...	२१४
तद्वहसन्नमगदा ...	२५९	न लक्ष्यते पदान्धन ...	११६
तद्वर्णमाद्वादविभूत ...	१९२	गाहं तु सत्यो भक्तोऽपि ...	२१०
तद्गोदुःखः ककुभाः ...	४	नाक्षयन् लब्धुं कृष्णाय ...	२८६
तद्यत् मा चिरं गोष्ठं ...	३९	निजपदाङ्गवर्धनं ...	३४७
तच्चः प्रसीत् वृद्धिनादैव ...	६५	निशम्य गीतं वदनह ...	७
तन्मनसकोसदास्तापाः ...	१२६	निशम्य कृष्णस्य ...	३०२
तमवृणुद् हृषीकेशः ...	२९५	निवासुतं सावयन्तो ...	२०८
तमन्यवाचद् गोविन्दः ...	३१४	नैतत् समाचरेज्यातु ...	२७९
तमेव परमात्मानं ...	१४	नृसती गायत्री काचित् ...	२४८
तया कथितमाकर्ण्य ...	१२४	नृणां निःश्रेयसायां ...	१०
तथोर्निरीक्षतो राजन् ...	३११	पतिमुत्पान्पन्नातु ...	१६५
तर्हि भगवतः ...	३२९	पदानि श्वसमेवापि ...	११०
तव कथासुतं तप्त ...	१४९	परिषेपमन्त्रादित्वा ...	१०
तस्य चाग्रनिदं मुखं ...	२९३	पादभ्यामैभुंजयिष्यतिभिः ...	२३५
तस्मा अयूनि नः क्षीर्मा ...	११५	पुनः पुष्टिममागत ...	१२७
ता दृष्टान्तकमावातः ...	३२	पृच्छतेनां लला ...	१०१
ताभिः सनेवाभिरुदार ...	७८	प्रपन्नोऽस्मि सहायोऽपि ...	२९९
ताभिर्विभूतयोक्ताभिः ...	१८८	प्रणतदेहिनां पापकर्मणं ...	१४५
ताभिर्भुक्तः श्रमं ...	२६६	प्रणतकामदं वधना ...	१५२
ता धर्ममाणाः पतिभिः ...	१२	प्रहसितं शिव प्रेम ...	४७
तापामाविरमूषैरिः ...	१७३	मेघं शिथिलमिव ...	१०८
तासामतिविहारेण ...	२६४	महान्यया सखा काचित् ...	३२९
तासो लक्ष्मीमगमदं ...	८३	यहिणः शयकपातु ...	८१
ताः सनादाय कालिन्या ...	१९०	बाहुमसारपरिरम्भ ...	१००
तैसौः पदैकालपूर्वा ...	१११	बाहुं विप्रास उपपाप ...	२८७
तं काचित्प्रमत्तमेव ...	१८४	भक्त्या उपपाप ...	२
तं त्वाहं भवगीतानां ...	२९८	गमवानपि वा रात्रीः ...	२०१
तं विजोष्यामि मेघं ...	१७७	भक्तोऽनु भजन्तेके ...	२५०
दशैनीपतिलको वन ...	३३६	भक्तन्तमजतो मे ये ...	

श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
भजतोऽपि न वै केचित् ...	२०८	विपन्नलाप्यवाहनात् ...	१३८
भर्तुः क्षुद्ररुपां स्त्रीणां ...	४१	वीक्ष्यलकापुत्रमुखं तव ...	६७
भगिधरः क्वचिदागणयन् ...	३४९	वृष्टशो प्रजहृषा हृष ...	३२४
भद्रचिष्णुर्गिरिलोचनः ...	३६०	व्यक्तं भवान् प्रजभवातिं ...	७३
भगुरपा गिरा बल्यु ...	१४७	व्योमवाहनचरितः सह ...	३२१
भन्द्वायुस्वपात्यनुहृलं ...	३५२	प्रजति तेन वयं ...	३४०
भद्रदत्तिकमणशङ्कितं ...	३४१	मन्त्रजगतिहन् वीर ...	१४२
मातरः पितरः पुत्राः ...	३६	प्रजवनौकसां व्यतिरङ्ग ...	१६८
मा सैष्ट वातवर्षाभ्यां ...	१०७	शङ्खपटं निहृत्विचं ...	३१५
मा भैष्टेक्षभयायावौ ...	३१२	शत्रुवासाये साधु ...	१३४
माख्यदांसि धः कचित् ...	९६	शरच्चन्द्रांशुसन्दोह ...	१२१
मित्रो भगन्वि ये सख्यः ...	२०३	शापो मेऽशुभहायैव ...	२९८
मेवं विभोर्हति भवान् ...	४९	धवणाद्गीताद् ध्यानम् ...	४४
यथै मुञ्जतचरणाम्बुहं ...	१४९	श्रीशैलपद्मजुजरजक्षकमे ...	६४
यस्यलपलमुहुरां ...	५१	स कथं धर्मैस्तेजसां ...	२७५
यत्पादपङ्कजपराग ...	२८२	स लुकोशाहिवा प्रजाः ...	२९३
यदुपतिर्द्विंदराज ...	३६०	सभाजयित्वा तमनङ्ग ...	१९९
यथास शृङ्गप्रतिलान् ...	३००	सरति सारसहंस ...	३३६
यत्किमुनाकं तव वादतलं ...	६२	सर्वासाः केसवालोक्त ...	१८६
यं भन्दैरन् नभसावद् ...	२२७	सवनशस्त्रमुपधार्य ...	३४४
रत्नयेपा घोररुपा ...	३५	स वीक्ष्य गान्धुमासौ ...	३१३
रद्वि संविदं वृष्टमोदयं ...	१६७	स वै भगवतः श्रीमद् ...	२९४
रासोत्सवः सम्प्रवृत्तः ...	२२७	सहस्रलं श्रमवर्तस ...	३४१
रेमे तथा धामरतः ...	११८	सा च मेने तदात्मानं ...	११९
छिम्पग्न्याः प्रसृजन्तोऽग्न्याः ...	१०	सिद्धाङ्ग नरव्यदधराश्रय ...	५९
करस्यो प्रजगतां ...	३५५	सुरतवर्धनं शोक्रनाशनं ...	१६२
कनकताम्ररव भाग्यनि ...	३६३	सोऽम्भस्वर्लं सुवतिभिः ...	२६९
कलपानां गुरुराणां ...	२६३	संस्थापनाय धर्मस्य ...	२७५
कामवाहुकृतवामरुषोः ...	३२१	स्वागत पो महाभागः ...	६४
विधीरितं प्रागपूभिरिदं ...	२८८	हन्त चित्रनखलाः ...	३२४
विरचिनामयं शृण्विषुर्वं ...	१४१	हा नाम रमण मेष्ठ ...	१२३
विविधगोपधरगो ...	३४४		

उपन्यस्तवाक्यानां सूचिपत्रम् ।

उपन्यस्तवाक्यम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कुलत्रयम् ।
१ मयेमा रंखय क्षपाः	३	१	भा. १९-२३-२७
२ सा दिग् देवानाम्	४	१३	
३ यस्माद् गायन्तं क्षिपः कामयन्ते	७	७	
४ व्यत्यासो मार्गगतौ	११	५	
५ रक्षेद् कन्यां पिता	१२	६	याज्ञवल्क्यस्मृति १-८५
६ प्रक्षालनादि पद्धत्य	१३	४	न्याय { म. भा. ३-२-४९ पं. त. २-१५७
७ समेव विदित्वातिष्ठत्युमेति	१६	६	श्वे. उ. ६-१५
८ भक्त्यैव दुष्टिमन्येति	१६	७	
९ ज्ञानयोगश्च मन्त्रिभिः	१६	८	भा. ३-३२-३२
१० भवत्या मामभिजानाति	१६	९	म. गी. १८-५५
११ पृच्छ्य ह्यभयत्वे संपीणपृच्छकम्	२०	८	पू. मी. ४-३-५
१२ भान्ते या मतिः सा गन्धिः	२१	१	न्याय
१३ स्वमूल्या	२२	१३	भा. ११-१-४, ७
१४ सत्त्वाद् सजायते ज्ञानम्	२३	३	म. गीता १४-१७
१५ गोप्यः कामाद्	२३	७	भा. ७-१-३०
१६ ये यथा मां प्रपद्यन्ते	२४	२	म. गीता ४-११
१७ सर्वरताः	२८	१	छा. उ. ३-१४-२
१८ नाहमा मानमाश्रिते	२८	११	भा. ७-४-६४
१९ कृषिर्भूतावकः	२९	९	मो. वा. उ.
२० अह्मयादूर्ध्वं निशि क्षयात्	२९	१२	भा. २-७-३१
२१ सा भस्मनस्काः	३१	८	भा. १०-४३-४
२२ एताः परं यजुर्ब्रुतः	३१	८	भा. १०-४४-५८
२३ मोक्षयोग्यवि सङ्गुतः	३१	९	भा. ३-४-३१
२४ संत्यज्य सर्वेक्षिपयान्	३२	१	भा. १०-२६-३१
२५ तत्र पादमूर्त्तं प्राप्ताः	३२	२	भा. १०-२६-३१
२६ इति प्रणयवद्वाभिर्गोपीभिः	३२	७	भा. १०-६-३०
२७ सारिर्वर्कं शुक्लमागोप्यम्	३२	६	भा. ११-२५-२९
२८ भगोदपतितं पतिम्	४२	१२	भा. ७-११-२८
२९ काममपश्चात् पुरयः	४८	५	वृ. उ. ४-४-५
३० ये यथा मां प्रपद्यन्ते	५०	३	म. गीता ४-११
३१ एष ज्ञेयानन्दपतिर्	५१	१	ति. उ. २-७
३२ स्वाप्यपसम्पद्योतविष्कृतं हि	५१	१	म. सू. ४४-१६
३३ द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं बलीया	५३	४	पू. मी. ६-३-३८
३४ भवाप मासाप	५३	६	भा. ५-१-१३
३५ वषा मने भर्त्तिमुखस्य	५५	५	भा. ७-९-११
३६ यतो यतो निवर्तेत	५५	८	भा. ११-२१-१८
३७ आयावम्भो हृदयं स्पर्द्धि	५७	६	मैत्रकृतं १०
३८ तपश्चिरेणुत्सर्गाधिकारः	६२	७	भा. १०-१३-३६
३९ संवत्सरस्य परितोदमदे	७२	५	सायनाब्जप्रौढमूय ९-३-१५
४० रतिं गज एव धीनादि	८६	६	वर्ष्सापनशाघ

उपन्यस्तवाक्यम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कुत्रलिम् (
८२ अयं हि परमो धर्मः	२८३	७	पाञ्चवल्क्यपरस्मृति १-८
८३ यद्यदाचरति श्रेष्ठः	२८४	५	म. गीता ३-२१
८४ न स्त्री न पण्डो न पुमान्	२८५	५	मा. ८-३-२४
८५ कृष्ण ववासि	२९९	४	गद्यमञ्ज
८६ न मे द्वेष्टोऽपि न मित्रः	३००	११	म. गी. ९-२९
८७ अस्यानामगिमुच्यते	३११	२	
८८ तद्भूविजृम्भः परमेश्चिच्छिष्यम्	३२२	५	मा. २-१-३०
८९ यया वृक्षस्य	३३८	१०	तै. भा. १०-९
९० दयितगन्धतुल्यता	३३९	७	मा. १०-३२-१८
९१ बाहुं प्रियांसे	३३९	७	भा. १०-३०-१२
९२ तुल्यस्तेऽपि तुल्यैर्मदान्धैरन्यविनाशः	३३९	८	मा. १०-२०-१२
९३ दशहूयो ह वै नामैषः	३३९	१२	तै. भा. २-३-११-१
९४ परोलमिया ह्ये हि देवाः	३३९	१२	तै. भा. ३-२-८
९५ परोर्धं च मम मित्रम्	३४०	१	भा. ११-२१-३५
९६ आनेतायां मूलवच्च	३५०	५	पाणिनिसूत्र ३-३-१३२
९७ भर्ता सन् शिष्यमागो विमर्त्ति शुनरकमेति	३५६	६	तै. भा. ३-१४-१
९८ पशवो वा एकस्यपः	३५७	२	
९९ अद्वितीयेवकी	३५७	६	ऋग्वेद १-८९-१०; तै. भा. १-१३-९
१०० गोप्यो दिदक्षितस्तोऽभ्यगमन् स मेताः	३५८	९	भा. १०-१२-४२
१०१ कर्तुं प्रीप्सितवर्तनं कर्म	३५९	१०	पाणिनिसूत्र १-४-४९

શોધપત્રમ્

દ્રષ્ટમ્	પદ્ધિઃ
૧૧	૬
૧૩	૭
૨૧	૨૪
૨૩	૧૩
૩૦	૨૬
૩૦	૨૮
૩૩	૩૪
૩૭	૧૦
૩૮	૨૪
૪૫	૧૭
૪૫	૩૧
૪૫	૩૩
૪૬	૩૪
૫૧	૧૫
૫૩	૫
૫૫	૨
૭૦	૨૮
૭૬	૬
૮૨	૩૧
૯૧	૩૫
૯૬	૩૦
૧૨૭	૯
૧૨૮	૨
૧૩૪	૨૨
૧૩૮	૧૭
૧૪૧	૨૮
૧૪૪	૩૦
૨૦૮	૩૬
૨૧૫	૩૧
૨૨૦	૩૪
૨૩૮	૧૬
૨૪૧	૫
૨૪૧	૬
૨૫૧	૨૨
૨૫૪	૨૬
૨૫૬	૩૮
૨૭૭	૨૫
૨૮૫	૧૧

અનુદ્રમ્
માર્ગગતી
અન્તર્ગતતા
કામ ક્રોધ
(ગોપીજનોએ...
વગેરેએ
અન્તર્ગતતા
વદત્ત શ્રેષ્ઠઃ
માતૃ
અગ્રણીનો
કરતો
પદ્ય
ખરેખર
સૌંદર્યનો
અગ્રવાન
પરમેશ્વર
અહો
કરવાનાં
સદયમિત્રિ
પૂર્ણ થયાં છે
અગ્રવદ્યોતને
ગુલસી પોતાની
તદાગમનવાહિણીઃ
દરિયુજી...
ને ને
ધર્મદાસિકાઓ
અગ્રવાનનો
કરવામાં
શ્રીમિત્રલ
વચનથી
લાકમાં
અગ્રહીલા
વિચારિ
અર્થાત્ તે ગોપીજન અગ્રવાનથી પૂર્ણ
પોતાનો... મુખ્યો
અગ્રવાનનું
મત્ર ગુન્દરીમિઃ
દુરદેવલ
તથા

શુદ્ધમ્
માર્ગગતી
અન્તર્ગતતા
કામ, ક્રોધ
ગોપીજનોએ...
વગેરે
અન્તર્ગતતા
વદત્ત શ્રેષ્ઠઃ
માતૃ
અગ્રણીનો
કરતું
પદ્ય
ખરેખર
સૌંદર્યનો
અગ્રવાન
પરમેશ્વર
અહો
કરવામાં
સદયમિત્રિ
પૂર્ણ થયાં છે
અગ્રવદ્યોતને
ગુલસી શોધની માફક
તદાગમનવાહિણી [પોતાની
દોવનિવારણે દરિયુજી...
ને ને
ધર્મદાસિકાઓ
અગ્રવાનનો
કરવામાં
શ્રીમિત્રલ
વચનોથી
લોકમાં
અગ્રવદ્યોત
વિચારે
પૂર્ણ
પોતાના... મુખ્ય
અગ્રવાનના
મત્રગુન્દરીમિઃ
દુરદેવલ
તથા